नवीं पुस्तकें.

जयाची वदे पूर्ण वेदांत वाणी । कसें हो म्हणावें तयालागिं वाणी ॥

वामन.

अंक ५३—(१) नवीन पुस्तकें. (२) 'तुकारामबोवाचे अभंगांतील निवडक वेंचे,' (३) 'अमोलिक वैद्यक चातुर्य,' (४) 'शकावली,' (५) अशा तऱ्हेच्या पुस्तकांची आवश्यकता.

१. 'तुकारामबोवाचे अभंगांतील निवडक वेंचे,' 'अमोलिक वैद्यकचातुर्य' आणि 'शकावली' या तीन पुस्तकांविषयीं या खेपेस अभिप्राय देतों. पहिलीं दोन पुष्कळ दिवसांपूर्वीं आह्मांस पोंचलेलीं आहेत; तिसरें मात्र नुकतेंच पोंचलें.

२. **तुकारामबोवाचे अभंगांतील निवडक वेंचे**—हें अठ्ठावीस पानांचें लहानसें पुस्तक आहे. तुकारामाच्या साडेचार हजार अभंगांचा गाथा फार मोठा, त्याची किंमतही फार, ह्मणून एक आणा किंमतीचें हें पुस्तक कोणीं रचून कवितेच्या भोक्त्यांस व भक्तिपर जनांस अर्पण केलें आहे. इंग्रेजी भाषेंत Beauties (सुंदर स्थलें) या नांवांचीं पुष्कळ मोठमोठ्या ग्रंथकारांचीं व विशेषतः कवींचीं पुस्तकें आढळतात. नुसता शेक्सपीयर घेतला, तर त्याच्या काव्यकमलवनाचा मकरंद आजपर्यंत किती मधुकरांनीं काढून मधाच्या शिशा तयार करून दिल्या असतील! असा मकरंदसंचय इकडेही पुष्कळ होण्यासारखा आहे. आमच्या संस्कृत कवितेच्या अपार भांडारांत व महाराष्ट्र कवितेचाही आजपर्यंत जितका संग्रह झाला व पुढें होत आहे त्यांत रसिकमधुव्रतानें भरारी मारली असतां दलांच्या सौंदर्यानें, रजांच्या सौरभानें, व मरंदाच्या माधुर्यानें तो किती गोंधळून जाणार आहे! तर अशा प्रकारचीं पुस्तकें एतद्देशीय रसिकांकडून रसज्ञजनांस या काळीं अर्पण होणें फार योग्य होय. कांकीं, हल्लीं संस्कृताचा चोहोंकडे बराच प्रसार झाला आहे; व होत आहे; व महाराष्ट्र भाषेकडेही लोकांचें लक्ष बरेंच लागत चाललें आहे. अशा प्रकारच्या ग्रंथांनीं लोकाभिरुचि वृद्धिंगत होण्यास मोठें साहाय्य होतें. एक तर थोड्या किंमतींत कवीच्या कवित्वाचें सार प्राप्त होतें; दुसरें, समग्र ग्रंथ वाचण्याचे श्रम वांचतात; आणि तिसरें असें कीं, असे निवडलेले भाग पाहिले असतां रसज्ञसंमत स्थलें कोणतीं तीं समजल्यानें वाचकांस काव्यांतील सारासारभाव कळूं लागतो. शिवाय बहुश्रुत वाचकास व लिहिणारास असला संग्रह भाषणसमयीं किती उपयोगी पडण्यासारखा असतो, व ग्रंथरचनेस तो किती शोभावह होय; तसेंच वाचलेल्या ग्रंथां-

ची उपस्थिति चांगली राहण्यास त्याचा किती उपयोग आहे, हेंही सर्वांच्या सहज लक्षांत येणार आहे. तर याप्रमाणें अशा संक्षेपरूप ग्रंथांचा अनेक प्रकारचा उपयोग आहे.

आतां सदरील पुस्तकाविषयीं पाहिलें तर त्याच्या अत्यल्प किंमतीच्या मानानें त्यांत बराच संग्रह आहे व वेंचेही एकंदरींत बरे असून कांहीं चांगले चित्तवेधकही आहेत; तरी वर सांगितलेल्या इंग्रजी नमुन्याच्या धाटणीवर ह्मटलें ह्मणजे हा ग्रंथ फार निराळ्या तऱ्हेचा झाला पाहिजे. एक तर तुकारामबोवांच्या कवित्वाचें समग्र स्वरूप म्हटलें ह्मणजे तें कितीही थोडक्यांत आणलें तरी असल्या लहानशा पुस्तकांत त्याचा समावेश होण्याचा संभव नाहीं. शेंकडों प्रकारचे उद्गार ज्याच्या प्रासादिक वाणीच्या द्वारें प्रगट झाले त्याच्या कवितेचा सारभूत अंश छोट्याशा पंचवीस पानांत येणें म्हणजे सागरानें अत्यंत संकुचित होऊन मुषकांजलींत समाविष्ट होऊं पाहण्यासारखेंच होय! तर एक विस्ताराच्या संबंधानें प्रस्तुत पुस्तकावर आक्षेप येणारा आहे. दुसरा आक्षेप विषयवैचित्र्याच्या संबंधानें. हें वैचित्र्य प्रस्तुत कवींत पुढील प्रकारचें आढळणारें आहे. त्याच्या अभंगांचे विभाग भक्तिपर अभंग, बोधपर अभंग, मनोरंजनपर अभंग, इतिहासपर अभंग असे करतां येतील. आणि या सर्व सदरांत जर निवडक वेंच्यांचा संग्रह केला तर असें पुस्तक सर्वांस प्रिय होण्याजोगतें होईल. जे जुन्या पद्धतीचे निवळ भक्तिमार्गी आहेत त्यांस पहिलें सदर पसंत पडेल, आलीकडील समाजवाल्यांस व मुमुक्षु जनांस दुसरें मान्य होईल, रसिकांस व बहुश्रुत लोकांस तिसरें आवडेल, आणि इतिहासाच्या भोक्त्यांस व चरित्रपरांस चवथें प्रिय होईल. तुकारामाची वाणी विद्वान् अविद्वान्, भक्त अभक्त, लहान थोर, वगैरे सर्वांस मान्य असल्यामुळें वरील संग्रह जर मिळतो आहे तर चार आठ आण्यांकडे कोणी बघेल असें आम्हांस वाटत नाहीं.

अशा संग्रहांत विवक्षित स्थलीं टिपाही दिल्या असाव्या. जुन्या मराठी कवींच्या ग्रंथांतून हल्लीं प्रचारांतून गेलेले बरेच शब्द आढळतात; वास्तव त्यांवर व समयविशेषीं इतर संबंधाच्याही टिपा असणें जरूर आहे. त्याप्रमाणेंच आरंभीं कवीविषयीं कांहीं माहिती असल्यासही चांगली. आमच्या देशाच्या दुर्दैवेंकरून हा भाग असल्या पुस्तकाच्या आरंभीं जोडण्यास प्रायः थोडेंच साधन सांपडेल; तरी जी माहिती असेल ती व ग्रंथांविषयीं कांहीं विवेचन हें असल्यास विद्यार्थ्यांस व बहुश्रुत जनांस पुढील वेंच्यांची अधिक गोडी लागेल हें उघड आहे.

तर अशा प्रकारची स्वदेशसेवा करण्याचें जे कोणी रसिक व विद्वान्

मनांत आणतील त्यांनीं वरील सूचनांकडे लक्ष पुरवावें अशी विनंति करून हा लेख पुरा करतों.

७ **अमोलिक वैद्यक चातुर्य**--हें पुस्तक रा० रा० बाळकृष्ण दिनकर वैद्य यांनीं रचलें आहे. हें कांहीं वर्षांपूर्वीं दक्षिणा प्रैज कमिटीकडे पाठविलें असून कमिटीकडून ग्रंथकारास बक्षीस मिळालें. पुढें रा० रा० पांडुरंग गोपाळ डाक्तर यांनीं तें छापवून प्रसिद्ध केलें. सदरील पुस्तक ' आयुर्वेदशोधक मंडळी ' स अर्पण केलें असून मुंबईच्या दोन तीन प्रसिद्ध नेटिव डाक्तरांचे अभिप्राय यास जोडले आहेत.

सदरील ग्रंथकाराची जी आम्हांस कांहीं माहिती आहे तिजवरून वाचकांस कळवितों कीं,रा० वैद्य हे एतद्देशीय वैद्यकाशीं बरेच परिचित असून औषधक्रिया चालवीत असतात. नेटिव डाक्तरांच्या सहवासानें त्यांस इंग्रेजी वैद्यकाचीही कांहीं माहिती झाली आहे. शिवाय ग्रंथरचनेचाही त्यांस अभ्यास असून सदरील ग्रंथाखेरीज आणखी एक दोन ग्रंथांबद्दल त्यांस वर सांगितलेल्या कमिटीकडून बक्षिसें मिळालीं आहेत. शिवाय सामान्यतः बहुश्रुतपणाही यांच्या अंगीं बरा आहे. सदरील ग्रंथावरूनही वरील गोष्टी वाचकांच्या ध्यानांत येणारच आहेत. याचा उद्देश त्याच्या नांवावरून स्पष्टच आहे, कीं प्रसंगविशेषीं वैद्यानें चमत्कारिक उपाय योजून रोग्यास रोगमुक्त कसकसें केलें तें यांत सांगितलें आहे. असें असतां प्रस्तुत पुस्तक केवळ वैद्यलोकांच्याच उपयोगीं पडावें म्हणून केलें आहे असें नाहीं. ग्रंथकार प्रस्तावनेंत लिहितोः —

" आतां जर या पुस्तकाचा विषय असा आहे तर हें वैद्यलोकांच्याच उपयोगी आहे असें होइल. पण तसें नाहीं. ज्या ज्या वेळेस वैद्यानें हे दुर्घट प्रसंग युक्तीनें निभावले आहेत, त्या त्या वेळची ती ती युक्ति ज्यानें वैद्यशास्त्र मुळींच पाहिलें नाहीं पण केवळ चतुर, काल्पनिक व धूर्त असा मनुष्यही योजूं शकेल, अशी आहे. या पुस्तकाची रचना कल्पित, मनोरंजक गोष्टींच्या रूपानें केली आहे. यांत प्रसंगीं वैद्यकाचे शास्त्रार्थ दर्शविले आहेत आणि ज्या गोष्टी लिहिल्या आहेत त्यांतील आलेले बहुतेक मोठमोठे भयंकर प्रसंग, औषधाच्या जोरानें नाहीं तर केवळ युक्तिच्याच बळानें निभावले आहेत. क्वचित् एकादे प्रसंगीं मात्र थोडीशी औषधाची मदत घेतली आहे. "

तेव्हां प्रस्तुत ग्रंथ हा वैद्यकाच्या विषयावर जरी आहे तरी एकंदरींत पाहतां गोष्टींचें पुस्तक हेंच त्याचें वस्तुतः स्वरूप होय. वैद्यकाच्या दृष्टीनें पाहतां यांतील मुख्य कल्पना जी, कीं मनोव्यापारांचें शरीरावर कार्य घडतें व तो व्यापार बंद झाल्याशिवाय रोग्यास बिलकूल गुण पडायाचा नाहीं, ती सर्वथा

खरी आहे. हर्ष, शोक, भय, विस्मय इत्यादि मनोविकारांचें प्राबल्य किती आहे व त्यांचा व्यापार शरीरावर किती दृष्टीस पडतो, ह्मणजे रोग उत्पन्न होण्यास व तो झाला असतां वाढण्यास किंवा हटण्यास वरील चित्तक्षोभाचे प्रकार किती कारणीभूत होतात, हें बहुधा कोणासही सांगावास नकोच. पाहिलेल्या किंवा ऐकिलेल्या उदाहरणांवरून किंवा थोड्या कल्पनेनें वरील गोष्टीचा प्रत्यय कोणासही येईल. प्रस्तुत पुस्तकांतील बहुतेक गोष्टींचें संविधानक याच तात्पर्यावर रचलें आहे. आतां केवळ मनोरंजक पुस्तक येवढ्याच संबंधानें जर प्रकृत ग्रंथाचा विचार केला, तर यांतील सर्व गोष्टींत चातुर्याचा विशेष प्रकार दिसून येत आहे असें नाहीं. कांहीं गोष्टी सर्वांच्या ऐकण्यांतल्याच आहेत व कांहीं सामान्य प्रतीच्याच आहेत. बाकी सात आठ मात्र खरोखर चांगल्या कल्पनेच्या असून वाचकांस थक्क करून टाकण्यासारख्या आहेत. भाषेच्या संबंधानें पाहिलें तर ग्रंथरचनेची शैली यांत चांगल्या प्रकारची दिसून येते; म्हणजे प्रत्येक कथेचा उपक्रम, उपसंहार व एकंदर मांडणी सुबोध व चित्तवेधक केली असून शब्दरचनाही ज्या ज्या ठिकाणीं जसजशी असावी तसतशी ती त्या त्या ठिकाणीं आहे. प्रसंग पाहून वैद्याच्या भाषणांत संस्कृत श्लोक व हकिमाच्या बोलण्यांत मुसलमानी भाषा व एक दोन ठिकाणीं मुसलमानी पेअर* ही घातले आहेत. तेव्हां एकंदरींत हें पुस्तक बहुश्रुतपणा व मनोरंजन इच्छिणाऱ्या वाचकांच्या संग्रहास पात्र होय.

या पुस्तकांतील दोन गोष्टींत शृंगाराचा विषय आहे यावरून कोणाच्या मतें ग्रंथकारावर दोष येईल; पण हा दोष दोन प्रकारांनीं उडणारा आहे. एक तर वैद्यकाच्या विषयास शृंगारवर्णन माफ आहे. वैद्य व न्यायाधीश या दोघांस या संबंधानें किती मुभा असते हें सर्वांस माहीत आहेच. दोघांच्याही विषयांचा स्त्रीपुरुषव्यवहाराशीं संबंध येत असल्यामुळें वैद्यकग्रंथांत व कायद्याच्या पुस्तकांत स्पष्टोक्तीच्या आवश्यकतेमुळें बीभत्सतेचा प्रकार सहजच येतो. तेव्हां तद्विषयक ग्रंथांतही तो प्रकार क्वचित् आल्यास नवल नाहीं. मनोविकारांचें सामर्थ्य जो वर्णन करूं लागेल त्यानें षड्रिपूंतल्या थोरल्या दादांच्या त्रिजगद्विश्रुत प्रभावाचें सर्वथा विस्मरण केल्यास कसें चालेल? तेव्हां प्रस्तुत ग्रंथकारानें पंचविसांपैकीं दोन गोष्टींत वरील प्रकार आणला आहे याजबद्दल त्याजवर दोष मुळींच येत नाहीं असें आम्हांस वाटतें. त्यांतून वरील दोन गो-

* पद्य किंवा सुभाषित. याच शब्दापासून 'शाहिर' (कवि) हा शब्द निघाला असावा असें वाटतें.

ष्टींतील वर्णनही मर्यादेस सोडून नसल्यामुळें, व कामाच्या झपाट्यांत सांपडलेल्या स्त्रियेस व पुरुषास अमार्गावरून नीट वाटेवर आणल्याचाच प्रकार त्यांत वर्णिला असल्यामुळें प्रस्तुत दोषाची छटाही या ग्रंथावर राहत नाहीं असें म्हटलें पाहिजे. असो; तर वैद्यकाची कांहीं माहिती, चित्तवेधक कथा, व चांगल्यापैकीं भाषासरणी, हीं ज्यांस पाहिजे असतील त्यांस या पुस्तकाच्या संबंधानें आम्ही शिफारस करतों.

४. **शकावली**—हें पुस्तक नुकतेंच कांहीं दिवसांपूर्वी रा० रा० जगन्नाथ प्रभाकर सरंजामे यांनीं प्रसिद्ध केलें. ही शकावली 'मुसलमानी आणि मराठी राज्यांच्या घडामोडींची' च फक्त आहे असें मुखपत्रावरून व प्रस्तावनेवरून कळतें. त्याप्रमाणें हींत सुलतान महंमदापासून तों मोगलाईच्या अखेरपर्यंत व शिवाजी महाराजांपासून तों परवांचे गाईकवाड मल्हारराव महाराज यांजपर्यंत घडून आलेल्या इतिहासप्रसिद्ध गोष्टींचें शकवार टिपण दिलेलें आहे. इंग्रेजाच्या कारकीर्दीचा भाग निराळाच करणें आहे यास्तव त्यांच्या संबंधाच्या गोष्टी या पुस्तकांत सर्व घातल्या नाहींत असें ग्रंथकारानें प्रस्तावनेंत सुचविलें आहे. ज्यांचा संबंध मराठ्यांच्या संबंधानें आलाच तेवढ्या गोष्टी मात्र सदरील पुस्तकांत घेतल्या आहेत.

'शकावली' ही पुस्तकाची तऱ्हा आमच्या भाषेंत नवीच आहे. यासारखें एक पुस्तक मात्र यापूर्वी पाहिलेलें आम्हांस आठवतें. तें 'ऐतिहासिक कालक्रम' हें होय. इंग्रेजी भाषेंत अशीं पुस्तकें आहेत हें सांगावयास नकोच. तीं सदरील ग्रंथापेक्षां फारच मोठीं असून त्यांत इंग्लंड देशांतल्याच काय, पण सगळ्या देशांतील गतगोष्टींचें टिपण असतें; शिवाय केवळ राज्यप्रकरणी हकीकतीच त्यांत नसून हरएक प्रकरणाविषयींची शकवार माहितीही असते. या खेरीज प्रस्तुत ग्रंथाच्या प्रस्तावनेंत सांगितलेल्या शिवापूरकर देशपांड्याच्या रोजनिशीप्रमाणें* इंग्रेजींत पेपीज् व एविलिन् या दोघांनीं लिहून ठेवलेल्या रोजनिशा सर्वप्रसिद्ध आहेत. हे दोघे ग्रंथकार सुमारें दोनशें वर्षांपूर्वी इंग्लंडांत होऊन गेले. यांच्या रोजनिशांत दुसरा चार्लस व दुसरा जेम्स यांच्या कारकीर्दींत

---

* या रोजनिशींत पेशवाईंत झालेल्या गोष्टींची चांगली तपशीलवार माहिती होती असें समजतें. वरील दोन्ही इंग्रेजी रोजनिशा तर इतिहास ग्रंथच बनून राहिल्या आहेत. एविलिन्च्या ग्रंथाविषयीं असें लिहिलें आहे कीं, तो कांहीं सांकेतिक चिन्हांनीं लिहून ठेवला होता; व त्यामुळें तो शंभर दीडशें वर्षे तसाच लोळत पडला असून शेवटीं कोणीं मोठ्या मेहनतीनें तो उकलला आणि प्रसिद्ध केला.

घडलेल्या गोष्टींचें वर्णन आहे. यांचें महत्त्व किती आहे याविषयीं एक प्रमाण बस आहे कीं, मेकॉलेनें आपल्या सर्वमान्य इतिहासास वरील टिपणाचें पुष्कळ साह्य घेतलें आहे.

रोजनिशी असणें हें व्यक्तिमात्राच्या संबंधानें पाहतां जसें करमणुकीचें साधन असून फायदेशीर आहे, त्याप्रमाणेंच राष्ट्राच्या संबंधानेंही शकावली ही मनोरंजनावह व लाभदायक होईल हें उघडच आहे. अशा शकावली जर प्राचीन काळापासून अखंडित असत्या तर केवढी मौजेची गोष्ट होती ! पण हा प्रघात आमच्याकडे पहिल्यापासून नव्हताच यामुळें म्हणा, अथवा कालगतीनें व राष्ट्रविप्लवांमुळें असले लेख उच्छिन्न झाल्यानें म्हणा, जुन्या माहितीचें साधन हल्लींच्या काळाला फारकरून उरलेंच नाहीं. ही महाहानि लक्षांत आणून इतःपर आपण सावध असलें पाहिजे. यापुढील काळाची व पूर्वीचा जेवढा अजून आटोक्यांत येईल तेवढ्याची खबरदारी ठेवून तो मागल्याप्रमाणें नष्ट होऊं देतां कामास नये. तर याप्रमाणें वरील पद्धतीच्या पुस्तकांची हल्लीं अवश्यकता आहे हें उघड आहे.

आतां प्रस्तुत 'शकावली' पासून वर सांगितलेलें कार्य कितपत होणार आहे याचा जर विचार केला, तर तींत अनेक न्यूनता असल्यामुळें तें हवें तसें होणार नाहीं हें उघडच आहे. एक तर सदरील पुस्तक लहान असल्यामुळें त्यांत विषय फार थोडा आला आहे. सुमारें ८०० वर्षांची हकीगत शिळाछापाच्या अघळपघळ अक्षरांच्या पन्नास पृष्ठांत कशी येईल ! गेल्या पंचवीस सत्तावीस वर्षांत इतक्या गोष्टी घडल्या असतां त्यांची सारी माहिती काय ती वर सांगितल्यासारख्या अवघ्या दोन पानांत आली आहे.. आतां ग्रंथकारास आपल्या तर्फेनें दोन सबबी सांगतां येतील हें खरें आहे. एक तर ही कीं, आठ आणे किमतीच्या पुस्तकांत इतका मजकूर कसा आणायाला सांपडेल ! ही सबब खरी आहे; कां कीं, आमच्या देशांत पुस्तकांचा फार खप नसल्यामुळें व कोणत्या पुस्तकाचा किती खप होईल याचाही सुमार करवत नसल्यामुळें, शिवाय ज्यांस पुस्तकें तयार करण्याचें सामर्थ्य व इच्छा त्यांस द्रव्याची अनुकूलताही बहुधा तितपतच असल्यामुळें, वरच्यासारखी अडचण उत्पन्न होते. पण ही अडचण उत्पन्न होते ह्मणून पुस्तक कसें असायाला पाहिजे हें सांगण्यास बाध नाहीं, व तें सांगितलेंही पाहिजे. दुसरी सबब ही कीं, ही 'शकावली' 'मुसलमानी आणि मराठी राज्यांच्या घडामोडींची' असें मुखपृष्ठावरच वाचकांस कळविलें आहे; तेव्हां या दोन सदरांखेरीज माहिती सदरील पुस्तकांत अ-

र्थात् यावयाचीच नाहीं. या सबबींत आह्मांस फारसें हांशील दिसत नाहीं. कांकीं, वरील 'घडामोडींत' जर महाराष्ट्र कवींचें जन्ममरण, जंगबहादुराचा मृत्यु, रुष्णाबाईचा पूर, उमाजीनाईकाचें बंड, कोंकणांतील वादळ, मृगनक्षत्राचा पाऊस, वगैरे अनेक गोष्टी खपल्या जातात, तर इतर लोकसिप्रद्ध गोष्टींचाही त्यांत समावेश कां होऊं नये? मुसलमान व पारशी यांचा दंगा, पुनर्विवाहाच्या शास्त्रार्थाबद्दल झालेला वाद, दयानंदजींचीं व्याख्यानें व गर्दभाचार्यांचा छबिना, साबरमतीचा विलक्षण पूर, गुडघेमोडीचा नवा आजार, ब्यांकेचा खटला, बायजाबाईचें लक्षभोजन व चोहोंकडे उदक सुटल्याच्या एकदम ग्वाल्हेरीस तारा, वगैरे गोष्टींचा उल्लेख ही वरच्यांच्या सारखाच येथें असता तर शोभला नसता असें नाहीं. पण या सर्वांपेक्षां आचंब्याची गोष्ट ही कीं, सन १८५७ साल आमच्या देशांतच काय पण साऱ्या जगभरही येवढें दुणाणलें असतां, व त्या सालच्या हकीकतींवर शतावधि ग्रंथ इंग्रेजी भाषेंत झाले असतां, 'शकावली'त पुढील दोन ओळी मात्र त्या सालाच्या वांट्यास आल्या आहेतः-

"१८५७ १७७९ (शके)—कोल्हापूरचे चिमासाहेब महाराज यांस बंडाचे संशयावरून कंपनी सरकारानें कराचीस नेऊन ठेविलें."

'मुसलमानी आणि मराठी राज्यांच्या घडामोडी' अशी मर्यादा जरी 'शकावली'कारानें आपणाकरितां रेखून घेतली असली तरी पहिल्या सदरांत दिल्लीस झालेली गडबड व दुसऱ्यांत ब्रह्मावर्त, झांशी, ग्वाल्हेर, नरगुंद या ठिकाणचे बंडावे हे येत नाहींत काय? साऱ्या हिंदुस्थानांत येवढी धामधूम झाली असतां व अनेक राज्यांची उलथापालथ झाली असतां एका करवीराकडेच आमच्या ग्रंथकाराची नजर पोंचून ती तेथेंच कशी ठरून राहिली याचा आम्हांस चमत्कार वाटतो! या चमत्काराची उपपत्ति पुढील उताऱ्यांवरून होणारी आहे असें आह्मांस वाटतें:—

"१८५० १७७२—–पौष शुद्ध १२ रोजीं [ता० २८ जानेवारी सन १८५१] बाजीराव रघुनाथ पेशवे ब्रह्मवर्तांत मरण पावले. त्यांचें वय सुमारें ७५ वर्षांचें होतें. त्यांचें पेनशिन ह्यांचे 'दत्तक चिरंजीवां' कडे कंपनी सरकारानें चालविलें नाहीं..........."

"१८७६ १७९८—–मुंबई व मद्रास इलाख्यांत दुष्काळ पडला. इंग्रेज सरकारानें जमिनीचा धारा रयतेस माफ केला नाहीं. लोकांचे हाल फार झाले. 'कांहीं' लोक मेले."

"१६२९ १५५१—–या सालांत दक्षिणेंत दुष्काळ पडला. माणसें 'फार' मेलीं... ... ... —–"

"१७९२ १७९४—— ... ... महादजी शिंदे दिल्लीची नालकी घेऊन पुण्यांत आले. या सालांत पुणें प्रांतांत दुष्काळ पडला. पायलीची धारण झाली. माणसें 'फार' मेलीं."

या उताऱ्यांवरून 'शकावली' च्या कर्त्याची लेखणी केवळ सर्व प्रसिद्ध वृत्तांतांचा उल्लेख कर्तव्य असतांही अडखळते हें आमच्या वाचकांच्या लक्षांत येईलच !

रा० सरंजामे यांनीं इंग्रजी पुस्तकांचा नमुना पाहून मग जर या पुस्तकाच्या रचनेस ते लागते, तर वरील गोष्टी त्यांच्या सहज लक्षांत येऊन चुकल्या असत्या. राज्यांच्या घडामोडींची हकीकत जितकी महत्त्वाची तितकीच इतर लौकिक गोष्टींचीही होय. गेल्या जानेवारीच्या अंकांत महाराष्ट्राच्या इतिहासाच्या वास्तविक स्वरूपाविषयीं जें आम्हीं निरूपण केलें आहे त्यावरून अर्वाचीन इतिहासकारांचा हा महासिद्धांत वाचकांच्या बराच लक्षांत येईल. त्यास अनुसरून ह्मटलें ह्मणजे वरच्याखालच्यां अनेक लौकिक वृत्तांतांचें टिपण सदरहू पुस्तकांत असणें जरूर होतें. प्रस्तुत पुस्तक पाहतां प्रथमतः आह्मांस असें वाटलें कीं, त्याच्या कर्त्यास जुनी माहिती मिळवण्याची पुष्कळ दिवसांपासून हौस असल्यामुळें व ती त्यानें पुष्कळ मिळवून ठेविली असल्यामुळें या 'शकावलींत' सुद्धां ती बरीच घातली असेल. पण पुस्तक सबंध वाचून पाहतां तसें फारच थोडें आढळलें. ग्रांट्डफचा इतिहास, किंवा ह्मणा 'महाराष्ट्र देशाचें वर्णन,' यावरूनही कोणी सहज आपल्या स्मरणार्थ जसें टिपण करून ठेवावें त्यासारखेंच सरासरी हें पुस्तक आहे. या भागांत पुस्तककारानें निराळी माहिती दिलेली ह्मटली म्हणजे कायती येवढीच आहे कीं, पेशव्यांच्या बायकांचीं नांवें बहुतेक सगळ्यांचीं दिलीं आहेत, सगळ्या सालांचे शक दिलेले आहेत, कोठें प्रसंगविशेषीं महिना, तिथि व क्वचित् वारही दाखल केलेला आहे, आणि टिपांत वगैरे कोठें कोठें कांहीं नवा मजकूर सांपडेल. मराठ्यांच्या कारकीर्दीच्या पूर्वींच्या भागांत बरीच नवीन माहिती दिलेली आहे; पण हाही भाग पुष्कळ मागल्या काळचा असल्यामुळें त्याविषयीं कोणास विशेष जिज्ञासा होईल असें वाटत नाहीं.

एकंदरींत पाहतां ज्यास हिंदुस्थानच्या इतिहासाची विशेष माहिती नसेल त्यास प्रस्तुत पुस्तकापासून थोडक्यांत बरीच माहिती होईल, व ज्यास ती अगोदर अवगत असेल त्यास यांत कांहीं नवी माहिती मिळेल. तरी ग्रंथकाराच्या बहुश्रुतत्वाप्रमाणें व शोधाप्रमाणें हें काम उठलें नाहीं, असें आह्मांस वाटतें.सदरील पुस्तकास 'शकावली'चें रूप दिल्यानें हा घोटाळा झाला आहे. तो असा कीं, ग्रंथकारापाशीं जी नवी माहिती होती ती 'शकावलीं-

त' खुद्द सामील करतां न आल्यामुळें टिपांच्या दाखल व परिशिष्टांच्या दाखल तीं पुस्तकास जोडावीं लागलीं. शिवाय 'शकावली' या रूपानें पाहतांही हा ग्रंथ पूर्ण झाला नाहीं. एक तर इंग्रेज लोकांची शंभर सवाशें वर्षे या देशांत येवढी उलाढाल चालली असतां व शेवटीं त्यांस सार्वभौम अधिकार प्राप्त झाला असतां त्यांचा येवढा महत्त्वाचा भाग या 'शकावलींतून' अजीच वेगळा झाला आहे; शिवाय 'राज्यांच्या घडामोडींशीं ज्यांचा मुळींच संबंध नाहीं अशा गोष्टी तींत घेऊन त्याही सगळ्या आल्या नाहींत. 'हें पुस्तक गतगोष्टींचें पंचांग आहे असें म्हटल्यास चालेल' असें ग्रंथकर्त्यानेंच प्रस्तावनेंत म्हटलें आहे; पण हें पंचांग असें चमत्कारिक आहे कीं, 'तिथिवारं च नक्षत्रं योगं करणमेव च' हें लक्षण याबर पूर्ण लागू पडत नाहीं. कोठें नक्षत्र आहे तर योग नाहीं, योग आहे तर वार नाहीं, अशी याची त्रुटित अवस्था आहे. 'मुसलमानी व मराठी राज्यांच्या घडामोडीं' त जंगबहादुराचा मृत्यु येतो तर लॉर्ड मेयो साहेबांचा कां येऊं नये ? कृष्णानदीचा पूर येतो, तर पर्वतींचें तळें एका रात्रींत भरून वाहिलें व पाण्याचा दुष्काळ पडणार होता तो ऐन अखेरीस सुकाळ झाला ही गोष्ट कां येऊं नये ? उमाजी नायकाचें बंड येतें तर तिमिंगिलाचार्यांनीं सोनारांस द्विजत्व देऊं केल्यानें त्यांचीच चांदी होण्याचा समय आला होता व त्यांस 'ब्रम्हपुरीं'तून पलायन करावें लागलें, ही गोष्ट किंवा नुकताच सुलतान महमदाचें अल्लोपनिषत् उपदेशण्यास जो महापंडित पुण्यास आला होता त्यावर हजारों मूर्तिपूजकांनीं कर्दमास्त्राचा प्रयोग करून 'आठ महिन्यांचा उन्हाळा व चार महिन्यांचा पावसाळा' या न्यायानें दोन महिन्यांची सद्धर्मोन्नति एका चार घटकेंत पार चेपून टाकली हीही गोष्ट कां येऊं नये ? असो ; तर 'शकावली' हें रूप पुस्तकास दिल्यानें ही दुहेरी अडचण आलेली आहे यास्तव आमची प्रस्तुत ग्रंथकर्त्यास अशी सूचना आहे कीं, त्यानें 'शकावली' चा नाद मुळींच सोडून द्यावा. एक शक सांपडतो आणि एक सांपडत नाहीं अशी शकावली काय कामाची ? चार शब्द सांपडतात आणि चार सांपडत नाहींत असा कोश जसा निरुपयोगी, किंवा हिंग मिळतो आणि जिरें मिळत नाहीं असें वाण्याचें दुकान जसें कुचकामाचें त्याप्रमाणेंच वरच्यासारखें पुस्तकही होय. तर रा० सरंजामे हे जर 'लोकहितवादीं' चें अनुकरण करून 'ऐतिहासिक गोष्टी' किंवा 'जुनी माहिती' असें कांहीं नांव देऊन ग्रंथरचना करतील, व इंग्रेजी इतिहासांतून न आढळणाऱ्या गोष्टींचें ज्ञान आपल्या देशबंधूंस करून देण्याची तजवीज करतील, तर त्यांच्या

श्रमांचें खरें चीज होणार आहे. इंग्रेजी भाषेंत अशा माहितीचीं स्वतंत्र पुस्तकें रचलेलीं असतात. हल्लींचे प्रख्यात प्रधान डिझ्राएली यांचा बाप मोठा शोधक असून त्यानें Curiosities of literature (ग्रंथकारांविषयींच्या ध्यानांत ठेवण्यासारख्या गोष्टी) अशा प्रकारचे दोन तीन मोठे सर्वमान्य ग्रंथ केले आहेत हें आमच्या कांहीं वाचकांस माहीत असेलच. यांत जुन्या इतिहासाच्या संबंधाची जी माहिती मोठा शोध करून वरील ग्रंथकर्त्यानें जमा केली आहे ती केवढ्या योग्यतेची आहे, याची प्रचीती एका गोष्टिवरून येणार आहे कीं, सर वॉल्टर स्कॉटच्या कित्येक मनोरम कादंबऱ्या वरील आधारावर रचल्या गेल्या आहेत! तर प्रस्तुत ग्रंथकारानें अशा तऱ्हेचा जर उद्योग केला, तर 'शकावली' चा बहुतेक भाग सर्वांस माहीत असणाऱ्या किंवा सहज सांपडणाऱ्या गोष्टींनींच जो भरला आहे, तें नाहींसें होऊन सर्वांनीं संग्रह करून ठेवण्यासारखें पुस्तक तयार होईल अशी आम्हांस उमेद आहे.

५. याप्रमाणें वरील तिन्ही ग्रंथांचें परीक्षण झालें. 'तुकारामबोवांच्या अभंगांतील वेंचे' 'अमोल्कि वैद्यक चातुर्य' व 'शकावली' अशीं परस्परांहून अत्यंत विसदृश पुस्तकें अभिप्रायास एकदम घेतलीं हें कोणास सकृद्दर्शनीं विलक्षण वाटेल; पण हे तिन्ही ग्रंथ एके रीतीनें पाहतां एकाच स्वरूपाचे आहेत. तें स्वरूप हें कीं, हे बहुश्रुतत्वाचे वर्धक होत. असले ग्रंथ कोणत्याही देशांत पुष्कळ असणें हें इष्ट होय; यांतून जेथें विद्येचा प्रसार नुकताच होऊं लागला आहे, तेथें तर ते अल्प मूल्यानें प्रसिद्ध होणें हें अत्यंत आवश्यकच होय. इंग्लंड देश हल्लीं सुधारणेंत अग्रगण्य आहे व मोठमोठे विद्वान् तेथें सहस्रावधि असून सामान्य लोकांतही विद्येचा प्रचार पुष्कळ झालेला आहे, तथापि तेथेंही सर्व शास्त्रांतील प्रमेयांचीं लहान लहान पुस्तकें, मोठमोठ्या इतिहासांचे संक्षेप, कवींच्या व गद्यकारांच्या ग्रंथांतील निवडक वेंचे, मनोरंजक चुटके, नकला, चमत्कारिक माहिती, शहरांचीं वर्णनें, म्हणी, नानाविषयांवर कोश, वगैरे शेंकडों तऱ्हेचीं पुस्तकें तेथें हरहमेश छापलीं जातात व खपतात. उघडच आहे कीं कोणत्याही देशांत पाहिलें तरी विद्येच्या परम पदवीला पोंचलेले लोक एकंदरींत फारच थोडे असतात; कां कीं, तितका व्यासंग, तितकी बुद्धि, तितकया सोई या थोड्यांसच असणें संभवतें. बाकी एकंदर जनसमूह पाहिला तर, एक तर बुद्धीच्या मानानें कमी व शिवाय संसारकृत्यांत सदोदित राबलेला; तेव्हां अशा एकंदर लोकांच्या शिक्षणार्थ व रंजनार्थ म्हटलें म्हणजे वरच्यासारखींच पुस्तकें पाहिजेत. या पुस्तकांत पुढील गुण असले पाहिजेत. एक, थोडी किंमत; दुसरें, थोडा

विस्तार; तिसरें, सुबोधपणा-ह्मणजे ज्यास त्या विषयाची पूर्वीची माहिती थोडी किंबहुना मुळींच- नाहीं त्याच्याही लक्षांत त्यांतील निरूपण भरावें अशा तऱ्हेची त्यांची रचना असावी. आमच्या भाषेत आजपर्यंत पाहतां वरील प्रकारचे ग्रंथ कांहीं झाले आहेत ; तरी ते एकंदरींत पाहतां व्हावे तसे चांगले झाले नाहींत हें एक, आणि शिवाय त्यांची विशेष योग्यता कोणी न मानल्यामुळें त्यांचा प्रचारही म्हणण्यासारखा झाला नाहीं. ज्यांस इंग्रेजीच्या नमुन्यावरून ग्रंथरचनेची माहिती होण्याचा संभव, व ज्यांच्यावर एकंदर देशाची फारादिवसांपासून भिस्त, त्यांच्या हातून आपल्या देशबांधवांच्या हितार्थ वरील उद्योग व्हावयाला पाहिजे होता. पण तो न होण्यास अनेक कारणें झालीं. एक देशभाषेविषयीं अप्रीति, व तिजमुळें अर्थात् तिच्या व्यासंगाचा अभाव ; आणि दुसरें हें कीं, कोणास कधीं काळीं तसली प्रेरणा झालीच तर ग्रंथ जो रचावयाचा तो वाचकांकडे नजर पुरवून करावयाचा नाहीं, तर आपल्याकडे पाहून आपणांसाठीं करायाचा. ह्मणजे आपले अल्पज्ञ जे देशबंधु त्यांस तो कितपत समजेल किंवा रुचेल याविषयीं तादृश विचार नाहीं तर आपल्या विद्वत्तेला साजण्यासारख्या वडया विषयावर वडया तऱ्हेनें तो झाला पाहिजे ! असो ; गेली गोष्ट ती गेलीच; पण इतःपर पुढें तरी आमच्या नवीन मंडळीनें आपलें कर्तव्य योग्य रीतीनें वजावण्याविषयीं जपावें. मिल्टननें व्याकरणाचा पूर्वभाग जो शब्दविचार त्यावर ग्रंथ लिहिला, कालिदासानें उत्तर भागांतील विषयावर 'श्रुतबोध' रचिला, शंकराचार्यांनीं 'चर्पटपंजरी' सारखे चुटपुटते लहानसान ग्रंथ केले, मोरोपंतानें जात्यावर म्हणण्याकरितां 'ओंवीरामायण' रचलें, परवांचे बाळगंगाधर शास्त्री यांनीं 'बालव्याकरण' मुलांकरतां तयार केलें, इत्यादि उदाहरणांवरून पाहतां वराच बोध घेण्यासारखा आहे. थीबन् लोकांचा प्रख्यात सेनापति इपामिनॉंडस् याची त्याच्या देशबंधूंनीं जेव्हां रस्ते झाडणाऱ्या लोकांवर एके प्रसंगीं नेमणूक केली, तेव्हां तो त्यानें संतोषानें पतकरून ह्मटलें कीं, 'या कामानें जर मला थोरवी येण्यासारखी नाहीं तर माझ्या योगानें याला प्रतिष्ठा आणण्याकरितां मी झटेन.' अशाच दुसऱ्या एका प्रसंगीं त्यानें ह्मटलें कीं, 'मोठें काम हातीं घेऊन तें वाईट रीतीनें वजावण्यापेक्षां हलकेंच घेऊन तें चांगल्या रीतीनें वजावणें यांत भूषण आहे.' तर आमच्या देशांतील विद्वज्जनांनीं याचप्रमाणें देशहिताचा उद्योग केला असतां फार उपयोग होणार आहे. प्रस्तुतच्या काळांत वर सांगितल्यासारखे ग्रंथ हलके मानले जाणार नाहींत इतकेंच नव्हे, तर त्यांचीच अतिशयित आवश्यकता आहे. लहान मुलांस जशीं पंचपक्

कान्नें कांहीं कामाचीं नाहींत तर बोंडल्यांतलें दूधच त्यांस पाहिजे, त्याप्रमाणें नुकती अक्षर ओळख होऊन विद्यांगणाचा नुकता उंबरठा उतरून जे पलीकडे गेले त्यांच्या करतां अर्थानें सुलभ ह्मणजे समजण्यास सोपीं व थोड्या पैशानें मिळणारीं अशींच पुस्तकें झालीं पाहिजेत. तर असलें खाद्य तयार करण्याकडे ग्रंथकारांनीं व देशहितेच्छूंनीं चांगलें लक्ष पुरवावें हें त्यांस उचित होय.

तारा नाटक.

एकेन स्मितपाटलाधररुचो जल्पंत्यनल्पाक्षरं
वीक्षंतेऽन्यमितः स्फुटत्कुमुदिनीफुल्लोल्लसल्लोचनाः ।
दूरोदारचरित्रचित्रविभवं ध्यायंति चान्यं धिया ।
केनेत्थं परमार्थतोऽर्थवदिव प्रेमास्ति वामभ्रुवाम् ॥*

अंक ६०—(१) प्रस्तुत अंकास स्वतंत्र विषय घेण्याचीं कारणें. (२) 'तारा नाटक.' (३) त्याचें संविधानक. (४) संविधानकांतील दोष. (५) मूळ नाटकांत केलेले फेरफार. (६) इकडील रीतरिवाजास न जमणारे भाग (७) प्रस्तुत ग्रंथापासून एतद्देशीयांस उपयोग. (८) मराठी पुस्तक या दृष्टीनें पाहतां प्रकृत नाटकांतील दोष. (९) मासल्याकरतां उतारे.

१. प्रस्तुत अंकाचा वरील विषय पाहून आमच्या वाचकांस बराच आचंबा वाटेल असें वाटतें. कां कीं, पूर्वीच्या क्रमास अनुसरून म्हटलें म्हणजे हा अंक उपसंहाररूप असायाचा. यांत एकंदर वर्षाचा आढावा दाखवून आमची आमच्या प्रतिपक्ष्यांकडे किती बाकी फिरते व त्यांची आमच्याकडे किती निघते हें वाचकांस समजावून द्यावयाचें. पण यंदा तसें करण्यास फारशी सवड नाहीं. गेल्या सालची जबरदस्त बेसण सार्‍यांच्या नाकांतून सारखीच ओंवली गेल्यामुळें म्हणा, अगर गेल्या अकरा अंकांतील विषय अंमळ निराळ्याच पद्धतीचे पडल्यामुळें ह्मणा, आमच्या लेखांवर दूषणें मुळींच कोठेंही आलीं नाहींत.† गतवर्षीच्या आकटाचा

---

* "स्मिताच्या योगानें अधरोष्ठाची लाली मोडून त्यावर आरक्तता आली आहे अशा होत्सात्या एका पुरुषाशीं पुष्कळपणीं बोलतात,—पूर्ण विकास पावलेल्या कमलांसारख्या सुप्रसन्न नेत्रांनीं दुसऱ्याकडे पाहतात,—आणि अत्यंत कीर्तिमान् व भाग्यवान् असणाऱ्या तिसऱ्यावर मन ठेवतात,—तेव्हां स्त्रियांचें वास्तविक प्रेम असतें तरी कोणावर म्हणावें ?"

† गेल्या बारा अंकांतील मुख्य विषय जो मोरोपंताचें काव्य त्याच्या संबंधानें वरील उल्लेख केला आहे. बाकी आमच्या पुस्तकाविरुद्ध लेख म्हटला तर 'विविधज्ञानविस्तारा'त नुकतें आलेलें 'अपभ्रष्टशब्दचंद्रिका' पुस्तकाचें मंडन हें होय. याविषयीं पुढील अंकांत विवेचन करण्याचा आमचा संकल्प आहे.

प्रभाव चोहोंकडे दृष्टीस पडूं लागल्यापासून आमच्या देशास पुराणांतरीं वर्णिलेल्या ऋषींच्या आश्रमांची किंवा पवित्र शास्त्रांत वर्णिलेल्या भावी सहस्रवार्षिक युगाची* बरोबरी येत चालली आहे. म्हणजे वाघ आणि गाय यांनीं एकाच ओहोळावर पाणी प्यावें, लांडग्यानें कोकराच्या गळ्याला मिठी मारावी, कोकरानें लांडग्याच्या मारावी, इत्यादि प्रकार जसे वसिष्ठादिकांच्या आश्रमाभोंवतीं दृष्टीस पडत, व पुढें कधीं काळीं ख्रिस्तराज्यांत पडणार आहेत, त्याप्रमाणेंच हल्लीं या देशांतही साऱ्या तंट्याबखेड्याचें मूळ एकदम मोडून चोहोंकडे मध्यरात्रीप्रमाणें अगदीं सामसूम होऊन गेलें आहे. काळोखांत ज्याप्रमाणें उंच सखल, सुरेख विद्रूप, रंगी बेरंगी हे सर्व भेद अस्तास जातात, त्याप्रमाणेंच मेकॉलेप्रभृति उदार बुद्धीच्या पुरुषांनीं सुमारें पन्नास वर्षांपूर्वीं जें स्वातंत्र्य या आर्यभूमीस अर्पण केलें होतें त्यास गेल्या सालीं एकाएकीं अकाल राहूनें ग्रासून टाकल्यामुळें सद्धर्म अधर्म, राजनिष्ठा राजद्रोह, सत्य असत्य, इत्यादि भेद चट सारे एका क्षणांत लोपून गेले. परवां या पुण्यजननगरीवर लंकेसारखा अंकांत गुदरून अग्निनारायणानें कृपा केली असतां ज्याप्रमाणें हजारों लवाद कोर्टांचे हातून होतेंना असें काम प्रहरा

---

* यास इंग्रेजींत Millenium असें नांव आहे. ख्रिस्ती लोकांच्या पैगंबराचा शवटचा इतिहास सर्वांस माहितच आहे, कीं त्यास रोमी सरकारानें यहुदी लोकांच्या फिर्यादीवरून सुळावर चढविलें. हें कृत्य झाल्यानंतर तिसऱ्या दिवशीं येशूचें पुनरुत्थान झालें. नंतर तीन आठवडेपर्यंत आपल्या शिष्यवर्गासमवेत काळक्रमणा करून त्यानें स्वर्गारोहण केलें. तव्हांपासून तो भूलोकावर अद्याप प्रगट झाला नाहीं. तथापि 'नव्या करारां'तील शेवटल्या भागांत सांगितल्याप्रमाणें येशूख्रिस्ताचा पुनः एकवार अवतार होणार आहे त्यावेळेस तो सैतानास बांधून नरकाग्नींत टाकून देईल व साऱ्या पृथ्वीभर हजार वर्षे त्याचें राज्य चालेल. या भविष्यत्कालीन महोत्सवाचें पोपनें येणेंप्रमाणें वर्णन केलें आहे :—

"The lambs with wolves shall graze the verdant mead,
And boys in flowery bands the tiger lead;
The steer and lion at one crib shall meet,
And harmless serpents lick the pilgrim's feet.
The smiling infant in his hand shall take,
The crested basilisk and speckled snake,
Pleased the green lustre of the scales survey,
And with their forky tongue shall innocently play!"

Messiah.

दीड प्रहरांत चोख होऊन गेलें, व सावकार, कूळ, आणि वकील या त्रिपुटीचा एकदम लय झाला, त्याप्रमाणेंच बादशाही दरबारांतून सुटलेल्या वरील वटहुकुमाअन्वयें आमची आमच्या प्रतिपक्ष्यांच्या खात्यांवरील बाकी व आमच्या खात्यांवरील त्यांची बाकी या दोन्ही एकदम पूज्य होऊन गेल्या आहेत. हा प्रकार कोठपर्यंत कायम राहील किंवा एकदां झाला तो झालाच, याविषयीं कांहीं सांगवत नाहीं; पण हा जोंपर्यंत राहील तोंपर्यंत बहुधा या खेपेप्रमाणेंच आह्मांस शेवटच्या अंकाला कांहीं निराळा विषय शोधावा लागेल, व यापूर्वी आमच्या फाल्गुन महिन्याप्रमाणें किंवा ख्रिस्ती नाताळाप्रमाणें जसा एकंदर वर्षाचा हूडपणा पुरवून घेण्यास सरते शेवटीं अवकाश सांपडेल तसा फार करून सांपडणार नाहीं असा सुमार दिसतो !

तरी एके तऱ्हेनें पाहतां आमच्या प्रतिपक्षीवर्गानें या वर्षी जो अत्यंत मूकभाव धारण केला तो कांहीं अंशीं आश्चर्यास्पदच होय. कां कीं, या सालचा मुख्य विषय ह्मटला ह्मणजे 'जॉनसनपुराण' नव्हतें किंवा 'इंग्रेजी भाषा' नव्हती, तर एका पत्रकारानें सुचविल्याप्रमाणें सर्वांस समजणारा, सर्वांच्या माहितींतला व सर्वांनीं ज्यावर अनुकूल किंवा प्रतिकूल अभिप्राय अनेक वेळां प्रगट केलेले अशा प्रकारचा तो होता. तेव्हां असा विषय निघाला असतां ग्रीक भाषेंतील आदिकाव्यांत उपनायकभूत जो आकिलीसचा जिवलग मित्र प्याट्रॉक्लस तो रणांत पडला असतां त्याच्या प्रेताभोंवती जसें रणमंडळ माजलें, किंवा येशूची येरूशलेम शहरीं जी कबर आहे तिच्या प्रीत्यर्थ जसें दोनशें वर्षे ख्रिस्तभक्तांचें व महंमदभक्तांचें युद्ध चालू होतें, तसा प्रकार खरोखरी पाहतां गेल्या सालीं नजरेस यावयाचा होता. त्यांतून प्रस्तुत महाराष्ट्र कवींच्या व त्यांच्या टीकाकर्त्यांच्या तर्फेनें विरुद्ध पक्षांतील रथी महारथी मंडळीवरही आह्मी बिलकूल कसर न करतां यथास्थित प्रहार केले होते. पण इतकें असून अद्याप दुसऱ्या बाजूस अगदीं सामसूम आहे. याचें काय कारण असेल तें असो. आमच्या ख्रिस्ती बंधूसही या वर्षी गुपचुप राहण्यास बिलकूल सवड नव्हती. 'पाद्री खात्याकडील अशुद्ध पत्र आपल्या सोवळ्या घरांत येऊं देणें त्यांस बरें वाटत असलें तर त्यांनीं मोबदला करण्यास आरंभ करावा' या आमच्या वडील बंधूंच्या वचनास मान देऊन या सालच्या आरंभापासून आमची सद्धर्मद्रोही माला 'ज्ञानोदय' कचेरीच्या टेबलावर जाऊन पडत आहे, व आमचे शुभवर्तमानी बंधुही दर आठवड्यास नियमानें आमची भेट घेत असतात. पण मौज काय झाली आहे पहा ! जोंपर्यंत आमची व आमच्या

पवित्रधर्मी बंधूंची गांठ घालून देण्यास मध्यस्थ मित्राची गरज लागत असे, तोंपर्यंत आह्मांस कडकडून भेटण्याची आमच्या बंधूंस भारी हौस असे व असा भेटीचा योग थोडा बहुत तरी आल्याखेरीज फार करून उभें वर्ष सुनें जात नसे. पण आतां मध्यस्थाची गरज न राहतां परस्पर दळणवळण चांगलें पडलें असतां पूर्वीचा आदर शिथिल झाला. याचें कारण आह्मांस कांहींच उमगत नाहीं. गेल्या सालच्या भयंकर आक्टाच्या तडाक्यानें आमच्या बंधूंची 'चपळ लेखणी बोथटून गेली' असेल ह्मणावें तर तें मुळींच शोभणार नाहीं. कां कीं, एक तर त्यांच्या अंगीं सद्धर्माचे योगानें संचरलेलें अढळ धैर्य वास करीत आहे, व शिवाय आकाशांतील प्रभूचें त्यांस बळकट पाठबळ आहे कीं, 'जगाच्या समाप्तीपर्यंत मी तुम्हांबरोबर सर्वकाळ आहें.' मग 'खऱ्या व जिवंत देवा' ची येवढी जबरदस्त सनद त्यांजपाशीं असतां नवऱ्या आक्टासारखे छप्पन्न आक्ट ते बगलेंत मारणार नाहींत काय? बरोबर आहे! शिवाय हें ही लक्षांत ठेवलें पाहिजे कीं, जरी यदाकदाचित् असें झालेंच,--कीं पवित्रशास्त्रीय शांति व सभ्यता विसरून आमच्या बंधूंनीं हिंदूंस टोंचण्यासारखा मजकूर आपल्या पत्रांत प्रसिद्ध केलाच, व सुप्रीम कौंसलांत त्याविषयीं विचार झालाच, तरी आक्टाचें अतिक्रमण केल्याबद्दल आमच्या बंधूंस जी अद्दल घडेल तिचा प्रकार एका महाराष्ट्र कवीनें वर्णिल्याप्रमाणें--

पैं मोहाचिये सांगडें लासा पिली धरी तोंडें ।
तेथ दांताचे आगरडें लागती जैसे ॥

अशासारखाच बहुधा होणार! तेव्हां या सर्व गोष्टींचा विचार करतां आमच्या बंधूंच्या मौनाची वरील उपपत्ति मुळींच संभवत नाहीं. बरें, असें जर ह्मणावें कीं गेल्या अकरा अंकांत आमच्या बंधूंनीं मधें पडावें असा मुळीं प्रसंगच आला नाहीं, तर तसेंही नाहीं. कां कीं, ५२ व्या व ५६ व्या अंकांत त्यांचे सन्मान्य गुरु रे० डॉक्टर विल्सन् साहेब यांच्या लेखांवर आमच्या अल्पबुद्धीस जे विचार सुचले ते दाखल केले होते. ते डाक्टर मजकुरांच्या शिष्यवर्गास मोठेसे आवडण्यासारखे नव्हते हें आमच्या वाचकांस सांगावयास नकोच. तरी असे असतां आमचे वृद्ध बंधु उगाच राहिले. साहेबांचा बचाव करण्याची त्यांस जरूर दिसली नाहीं किंवा त्यांजविषयींची गुरुभक्ति त्यांची इतक्यांतच कमी झाली, हें कांहीं कळत नाहीं!

असो; तर या खेपेची अशी हालहवाल आहे. वास्तव आतां वरील ग्रंथाच्या परीक्षणास लागूं.

२. 'तारा नाटक' हें शेक्सपीयरच्या 'सिंबलैन्' नामक नाटकाचें भाषांतर आहे. या इंग्रेजी कवीचीं एकंदर सदतीस नाटकें प्रसिद्ध आहेत; त्यांपैकीं यापूर्वीं 'आथल्लो,' 'टेंपेस्ट,' 'जूलियस सीजर' (विजयसिंग), 'कॉमेडी ऑफ् एरर्स' (भ्रांतिकृत चमत्कार—भुरळ), 'मर्चंट् आफ व्हेनिस्' (व्हेनिस् शहरचा व्यापारी), आणि 'रोमिओ ॲन्ड जुलियेट' (रोमकेतुविजया) इतकीं मराठींत झालीं आहेत. प्रस्तुत नाटक कांहीं अंशीं वरील सर्वांपेक्षां निराळ्या तऱ्हेचें आहे. हें रा॰ रा॰ विष्णु मोरेश्वर महाजनि, एम. ए., उमरावती हायस्कूलचे हेडमास्तर, यांनीं तयार केलें असून मराठी ग्रंथोत्तेजक मंडळीच्या विद्यमानें प्रसिद्ध झालें आहे.*

३. आतां प्रथमतः सदरील नाटकाचें संविधानक येथें देतों. त्यावरून मूळ ग्रंथाची व भाषांतराचीही वाचकांस बरीच कल्पना होऊन पुढील गुणदोषविवेचन लक्षांत येण्यास मार्ग होईल.

सुवर्णपूर नामक नगराचा संभाजी नामें करून एक वृद्ध राजा होता. याची पहिली बायको मरण पावली असून त्यानें द्वितीय संबंध केला होता. पहिल्या बायकोपासून त्यास तीन अपत्यें झालीं होतीं; दोन मुलगे व एक मुलगी. हे दोन मुलगे लहानपणींच कोणीं चोरून नेले होते, व त्यांचा मुळीं पत्ताच नव्हता. राहिलेली मुलगी तारा; ही प्रस्तुत नाटकांतील नायिका होय.

तारेला तिची सावत्र आई नित्य पाण्यांत पाहात असे. संभाजी राजा हा स्वभावानें भोळसर असल्यामुळें त्याजवर तिनें असा पगडा बस-

---

* वरील उल्लेख केवळ प्रकृत पुस्तकाच्या मुखपत्रावरूनच केला आहे. खरोखरी पाहतां तें ग्रंथोत्तेजक मंडळीनें छापलें नाहीं व प्रसिद्धही केलें नाहीं. ग्रंथकार आमचे परिचित असल्यामुळें आम्हांस खासगी रीतीनें असें कळलें आहे कीं, सदरील पुस्तकाच्या पहिल्या आवृत्तीचा हक्क त्यांनीं 'नेटिव ओपिनियन्' च्या मालकास देऊन टाकून त्यांजकडून तें छापविलें. छापल्यानंतर कांहीं प्रति सदरील मंडळीनें आपल्या वर्गणीदारांस देण्याकरितां घेतल्या असें समजतें. मंडळीच्या नांवावर प्रसिद्ध झालेलें पहिलें शेतकीवरील पुस्तक याची ही अशीच हकीकत आहे ह्मणून ऐकतों. एकंदरींत बिचाऱ्या महाराष्ट्रीय लोकांच्या हितार्थ हा जो दोघां रावबहादुरांनीं नवा उद्योग आरंभिला तोही जुन्यांच्याच भेटीला जाऊं पाहात आहे याचें आम्हांस फार वाईट वाटतें. पुढें समयानुसार प्रकृत मंडळीची जी हकीकत आम्हांस माहीत आहे व तिच्या उद्योगाविषयीं आमच्या व पुष्कळ मंडळींच्या मनांत जे विचार आले आहेत ते वाचकांस सादर करण्याचा आमचा मानस आहे.

नून टाकिला होता कीं राजकीय प्रकरणांतही तिच्या सत्तेवांचून कांहीं चालत नसे. मुरारराव ह्मणून तिच्या बहिणीचा मुलगा होता, त्याजवर तिचा अतिशय लोभ होता. याचें तारेशीं लग्न व्हावें व संभाजींच्या पश्चात् दोघांनीं राज्य करावें असा तिचा मानस होता.

मुरारराव हा मूर्खशिरोमणि होता. त्याच्या अंगीं कर्तृत्व मुळींच नसून तो केवळ मावशीच्या जोरावर अरेराव होऊन बसला होता. त्यानें तारेचें मन आपणाकडे लागावें एतदर्थ पुष्कळ खटपट केली. व त्याच्या मावशीनेंही आपला स्वार्थ साधावा येवढ्यास्तव त्यास अनेक प्रकारें साह्य केलें पण दोहोंचाही कांहींएक उपयोग झाला नाहीं. हंबीरराव ह्मणून एक सरदाराचा मुलगा होता, त्याचीं आईबापें लहानपणींच वारलीं असल्यामुळें संभाजी महाराजांनीं त्याचें पुत्राप्रमाणें पालन केलें होतें. हा तारेचा बालमित्र होता, यास्तव लहानपणापासूनच दोघांचा स्नेह अत्यंत दृढ झाला असल्यामुळें तारुण्यदशेंत त्याच स्नेहास त्या दशेस अनुरूप असें अंमळ निराळें स्वरूप प्राप्त झालें. तरी हें परस्परविषयक प्रेम त्यांनीं कोणास कळूं न देतां गुप्त प्रीतिविवाह केला.* ही गोष्ट पुढें जेव्हां प्रगट झाली तेव्हां राजास पराकाष्ठेचा राग आला. त्यानें हंबीररावास आपल्या मुलुखांतून घालवून दिलें व तारेस तिच्या महालांत कोंडन ठेविलें. इतकें झालें तरी ज्याप्रमाणें जलप्रवाहास रोध केला असतां फार झालें तर त्याची गति कुंठित होईल पण ती उलटी कधींही व्हावयाची नाहीं, त्या प्रमाणें तारेची आणि हंबीररावाची तुटातूट मात्र झाली; राणीचा येवढें कुंवटाळ रचण्यांतला जो उद्देश---कीं हंबीररावावरून तिचें मन निघून आपल्या भाच्याकडे लागावें तें मात्र बिलकूल झालें नाहीं. येवढें मात्र उलटें झालें कीं, हंबीररावाची विशेष प्रसिद्धि होऊन लोक त्याच्या गुणांची विशेष तारीफ करूं लागले, व तारा आपल्या बापासही जुमानीनाशी होऊन मुररावाचा उघडपणें तिटकारा करूं लागली.

हंबीरराव आपल्या प्रियेची गुप्तपणें गांठ घेऊन देशोधडीस गेला. ही गांठ राणीनेंच पाडून दिली होती ; तिचा मतलब काय कीं, आपल्या मनांत दोघांविषयीं कांहीं विषम नाहीं असें त्यांस व सर्वांस कळावें. हा

---

* विलायतेंतील लग्नाची चाल आमच्या वाचकांपैकीं पुष्कळांस माहीत असेलच कीं वधूवरांचा संबंध देवळांत पाद्रीच्या विद्यमानें होतो. दोघांचे हस्त एकत्र करून पाद्री त्यांस आशीर्वचन देतो ; आणि त्यांचीं नांवें पटावर दाखल करतो. जेव्हां स्त्रीपुरुषांचा चोरून विवाह कर्तव्य असतो, म्हणजे आईबापांच्या वगैरे हरकतीमुळें उघडपणें देवळांत जाऊन लग्न करतां येत नाहीं, तेव्हां पाद्रीस घरीं बोलावून आणून वरील विधि गुप्तपणें करतात.

कृत्रिम स्नेह ती सर्वांस दाखवी; पण सर्व तिला पक्केपणीं ओळखून होते. हंबीरराव सुवर्णपुराहून निघाला तो विजयपुरास जाऊन राहिला. तेथें बापाच्या वेळचा एक सरदार होता; त्यानें आपल्या जुन्या स्नेह्यास स्मरून हंबीररावास आपल्या घरीं राहून घेतलें. एके दिवशीं चार-मंडळी बसली असतां स्त्रियांविषयीं बोलणें निघून हंबीररावाचा व खंडूजी नांवाचा एक विजयपूरचा गृहस्थ होता त्याचा वाद पडला. हंबीररावास आपली प्रीतिविवाहानें वरिलेली स्त्री तारा हिच्या अढळ सत्त्वाविषयीं पक्का विश्वास होता, आणि खंडूजी हा मूळपासून लफंगा असल्यामुळें 'स्त्रियश्चरित्रं पुरुषस्य भाग्यं देवो न जानाति कुतो मनुष्यः' या मतास अनुसरणारा होता. दोघे बोलण्याच्या भरांत आवेशांत आले आणि शेवटीं दोघांनीं असें ठरविलें कीं, हंबीररावाच्या हातचें पत्र घेऊन खंडूजीनें सुवर्णपुरास जावें आणि तारेशीं ओळख करून घ्यावी. नंतर जेवढी आपली लफंगबाजी असेल तेवढी लढवून तीस वश करण्याचा प्रयत्न करावा. या कार्यांत जर त्याची सिद्धि झाली तर हंबीररावानें आपल्या हातांतील आंगठी त्यास द्यावी व त्याउपर तारेचें नांव घेऊं नये; पण जर करतां मसलत अंगावर आली तर खंडूजीनें दहा हजार रुपये हरावे व प्रतिष्ठित स्त्रीची अब्रू घेतल्याबद्दल समरांगणांत हंबीररावास जबाब देण्यास तयार व्हावें. हा विलक्षण व भयंकर पण ठरल्यावर खंडूजी हंबीररावाच्या हातचें पत्र घेऊन सुवर्णपुरास यावयास निघाला.

येऊन पोंचल्यावर त्यानें तारेस तिच्या नवऱ्याचें पत्र दाखविलें. तें पहातांच तिला मोठा आनंद होऊन हा आपल्या नवऱ्याचा परम मित्र आहे असें ती समजली, व तिनें त्याचा मोठा सत्कार केला. मग हंबीररावाविषयीं ती हालहवाल विचारणार तों खंडूजी भलतेंच कांहीं असंबद्ध भाषण आपणाशींच बोलूं लागला. तारेस त्याचा कांहींच उमज पडेना. मग जें काय बोलत आहां तें मला कळेसें स्पष्ट बोला असें तारेनें सांगितलें असतां त्यानें तीस कळविलें कीं, तुमचा नवरा मोठा बदफैली निघाला आहे व सुवर्णपुरची तर त्यास कधींच आठवणही होत नसून तो तिकडेच नीच वेश्यांशीं रममाण होऊन बसला आहे. याप्रमाणें हंबीररावाविषयीं भलताच मजकूर तारेच्या कानावर घालून खंडूजीनें तिच्या चित्तास भ्रंश पाडण्याचा उद्योग केला, आणि नंतर तीस तो सांगूं लागला कीं, "आपण तरी असल्या बेइमानाशीं कशाला इमान ठेवतां? मी आपला दास आहें, माझ्या जिवांत जीव आहे तोंवर मी आपणांवर प्रेम ठेवीन." हें त्याचें पाजीपणाचें व धट्टाईचें बोलणें ऐकून तारा संतापली, व तिनें त्याची खूप निर्भर्त्सना केली.

ती ऐकतांच या विजयपुरी फक्कडाची धुंदी उतरून त्यानें तारेची क्षमा मागितली व आपलें प्रेम हंबीररावावर कितपत दृढ आहे हें पाहण्याच्या उद्देशानें मी हा उपक्रम केला होता असें त्यानें प्रांजळपणें कबूल केलें. इतकें झाल्यावर खंडूजी निघून गेला. पण जाण्यापूर्वी त्यानें तारेपाशीं एका गोष्टीविषयीं विनंति केली कीं, "विजयपुरच्या महाराजांकरितां कांहीं जडावाचे दागिने व नकशीचीं चांदीचीं भांडीं मी तयार करविलीं आहेत, येवढ्या किमतीचा माल बिऱ्हाडीं सुरक्षित रहावयाचा नाहीं, तर तो पेटींत घालून मी आपणाकडे पाठवून देईन. पेटी रातोरात आपल्यापाशीं असूं द्यावी. उद्यां मी जाईन तेव्हां घेऊन जाईन."

त्या रात्रीं तारा नित्याच्या क्रमाप्रमाणें पोथीचा पाठ आटपून व ईश्वरस्मरण करून निजली. तिला पहांटेस उठावयाचें होतें यास्तव दासीस दिवा तसाच जळत ठेवण्यास तिनें सांगितलें. मध्यरात्रींच्या सुमारास जिकडे तिकडे सामसूम झाल्यावर तिच्या महालांत आणून ठेवलेल्या पेटीचें दार आपलें हळूच उघडलें,—आणि खंडूजींची स्वारी आंतून मुकाट्यानें बाहेर पडली! त्याचा बेत उघडपणें जेव्हां साधेना तेव्हां त्यानें ही पेटीची युक्ति लढविली. मग खोलींतील सामानाच्या, पलंगाच्या वगैरे झटापट सर्व खाणाखुणा टिपून घेऊन या कपटपटूनें तारेच्या हातांतील एक कंकण हळूच काढून घेतलें; व इतका कारभार आटपून पुनः स्वारी पेटींत जाऊन बसली. हंबीररावाच्या स्त्रीचें सत्त्व हरण करण्याची प्रतिज्ञा जरी शेवटास गेली नाहीं, तरी आपला पण जिंकण्यास आतां कांहीं हरकत नाहीं असें समजून खंडूजी आपल्या ठिकाणीं मोठा कृतार्थ झाला त्यांतून वरील कृतार्थताबुद्धीचें पूर्णत्व होण्यास दुसरी एक मोठी गोष्ट दैवयोगानें अशी घडली कीं, तारेच्या हातांतील कंकणाचा फांसा काढीत असतां तिचें दिव्य स्वरूप जेव्हां त्यानें समग्र न्याहाळलें तेव्हां तिचा पदर झोपेंत अस्ताव्यस्त पडला असतां तिच्या स्तनमध्यभागीं असणारा तीळ त्याच्या दृष्टीस पडला! या मुद्याचा उपयोग किती झाला हें पुढें कळेलच.

वर सांगितल्याप्रमाणें खंडूजी आपला हेतु कपटानें साधून विजयपुरास परत आला हंबीरराव व ज्यांच्या समक्ष वरील पण ठरला होता ते सर्वजण त्याची वाट पाहातच होते. तो इतक्या लवकर आलासा पाहून हंबीररावास वाटलें कीं याची पहिल्या सपाट्यास फटफजिती उडाली असेल तेव्हां निराश होत्साता हा चटदिशीं माघारां आला. याप्रमाणें त्यानें त्यास विनोदपूर्वक बोलूनही दाखविलें. पण क्रमाक्रमानें ही त्याची वृत्ति पालटत गेली. खंडूजी महालाच्या, पलंगाच्या वगैरे एकएक खुणा

जसजशा सांगत गेला तसतसा संशयाचा विचार त्याच्या शुद्ध व ऋजु अं-तःकरणांत भिनायाला लागला. त्यानें तारेच्या हातांतील कंकण पुढें टाकलें तेव्हां तर हंबीरराव मनांत फारच चरकला; कां कीं, तें त्यानें प्रस्थानसमयीं आपल्या प्रियेच्या हातांत स्वतः घातलें होतें, व तिनें त्या समयींच वर सांगितलेली पणास लावलेली आंगठीही त्यास दिली होती. पण सरतेशेवटीं तिळाची खूण जेव्हां खंडूजीनें दिली तेव्हां तर बिचाऱ्या हंबीररावाची जी दशा झाली ती कांहीं पुसूं नये! तो रागानें वेडा होऊन गेला, व अवघ्या स्त्रीजातीवर त्यानें जो शिव्यांचा भडिमार केला तो कांहीं विलक्षण! मग त्यानें सदोबा या नांवाचा एक आपला विश्वासू चाकर तारेपाशीं ठेविला होता त्याजकडे पत्र पाठवून त्यास कळविलें कीं, तुझ्या धनिणीच्या जारकर्माची माझी खात्री होऊन चुकली आहे, तर या सोबतचें माझें पत्र तिला दाखवून तीस तूं जामगांवीं घेऊन ये, आणि तेथें आल्यावर खरा मजकूर सांगून तिचा वध कर; आणि याबद्दलची निशाणीही मजकडे पाठवून दे.

सदोबास वरील पत्र पाहून मोठें आश्चर्य वाटलें व खेदही झाला. पण करतो काय? धन्याची आज्ञा प्रमाण! तेव्हां तिजप्रमाणें त्यानें तारेपाशीं बहाणा करून व तीस हंबीररावाचें पत्र दाखवून तीस जाम-गांवीं नेलें, व तेथें पोंचल्यावर तिला हंबीररावाचें पत्र दाखविलें. तें पाहिल्यावर तिची काय अवस्था झाली असेल हें सांगावयास नकोच! ज्याची मूर्ति तो गेला तेव्हांपासून तिच्या डोळ्यांपासून कधीं ढळलीच नाहीं, व ज्याच्या समागमाविषयीं तिची इतकी आतुरता कीं ऊन्ह न ह्मणतां तान्ह न ह्मणतां ती त्या पावलींच रानाव-नांतून जावळी महालाकडे जावयास निघाली, त्यानेंच ऐन भेटीच्या सौहळ्याच्या वेळीं तिजवर जारकर्माचा आरोप करून तिची पत्रद्वारें अत्यंत निर्भर्त्सना करावी. हा प्रसंग केवढा दुर्धर होय! तारा वरील मजकूर वाचतांच मूर्छित होऊन पडली. मग सावध झाल्यावर व सदो-बाच्या सांत्वनानें अंमळ शांत झाल्यावर तिनें असा निश्चय केला कीं, आतां परत सुवर्णपुराकडे ह्मणून जावयाचेंच नाहीं. तर पुरुषवेषानें वि-जयपुरास जाऊन तेथेंच हंबीररावाची गांठ घेऊन त्याच्या मनावरील संशयपटल दूर करावें असा तिचा बेत ठरला. हा सल्ला तीस सदोबानेंच दिला, व तिचा निरोप घेते समयीं त्यानें तिच्या हवालीं एक डबी केली. या डबींत औषधाच्या गोळ्या होत्या. वाटेच्या शीणभागानें प्रकृति बिघडली असतां या तुम्हांस उपयोगीं पडतील असें सदोबानें जातांना तीस सांगून ठेविलें.

आतां इकडे संभाजी महाराजांच्या दरबारीं काय हालहवाल चालली आहे ती पाहूं. संभाजी हा विजयपूरच्या बादशाहाचा* मांडलिक होता त्याजकडून दरसाल दोन कोट रुपये खंडणी विजयपुरास जात असे.ही वहिवाट संभाजीच्या बापापासून चालत असतां ती आलीकडे त्यानें राणीच्या मसलतीवरून बंद केली होती. या गैरशिस्त वागणुकीबद्दल कानउघाडी करण्याकरितां विजयशिंग नांवाचा वकील विजयपुरच्या बादशाहाकडून संभाजीकडे या वेळेस आला होता. त्यानें आपल्या धन्याचा निरोप कळवून संभाजीस पुष्कळ सांगून पाहिलें, पण कांहीं उपयोग झाला नाहीं. निकरावर गोष्ट येऊन लढाईचा बेत ठरला. सैन्याचें आधिपत्य राणीच्या शिफारशीवरून मुरारराव यास द्यावयाचें होतें. पण इतक्यांत काय झालें कीं, तारा वाड्यांतून निघून गेल्याचा बोभाटा झाला. तो ऐकून व ती कोठें गेली याचा तल्लास सदोबाकडून काढून मुररारावांची स्वारी तारेच्या शोधार्थ व हंबीररावाच्या शासनार्थ बाहेर पडली. सदोबा हिकमती होता; त्याचें अंतःकरण जरी हंबीरराव व ताराबाई यांच्याकडेच सर्वथा होतें, तरी बाहेरून राजा राणी व मुरारराव यांशींही त्यास सलोखा ठेवावा लागत असे. तेव्हां या प्रसंगींही त्यानें वरील कावा योजून हंबीररावाकडून आलेलें पत्र मुररारावास दाखविलें व त्यावरून त्यास भासवून दिलें कीं; आतां आपण जर जामगांवीं गेलों तर हंबीरराव व ताराबाई या दोघांचाही समाचार घ्यावयास सांपडेल. मुरारराव दुष्टशिरोमणिच! त्यानें सदोबाकडून हंबीररावाचे कपडे मागून घेतले, आणि असा बेत केला कीं हंबीररावास मारून नंतर त्याचे कपडे वापरून ताराबाईकडे जावयाचें व त्या कपड्यांनीं तिला फसवून तिजशीं संभोग करायाचा. हा त्याचा संकल्प कितपत सिद्धीस गेला हें पुढें कळेलच.

तारा मागें सांगितल्याप्रमाणें आपल्या नवऱ्याकडे जावयास जी निघाली ती सदोबानें दुरून दाखवून दिलेला मार्ग विसरली आणि भलतीकडेच आडरानांत शिरली. जातां जातां ती एका गुहेपाशीं आली. या गुहेत तिचे दोघे भाऊ राहत होते. कोणते म्हणाल तर जे लहानपणीं कोणीं चोरून नेले होते ते. चोरून नेणार संभाजीच्या पदरचा सरदार

---

* विजयपुर व सुवर्णपुर ही नांवें यथानुक्रम रोम व लंडन या शहरांचीं भाषांतरकारानें ठेविलीं आहेत. नाटकांतील काळ ख्रिस्ती शकाच्या आरंभाच्या सुमाराचा आहे. सिजर नामक प्रख्यात रोमन सरदारानें ब्रिटन देश जिंकून रोमच्या अमलाखालीं आणला होता ही गोष्ट इतिहासप्रसिद्धच आहे. पुढें ऑगस्टसच्या बादशाही अमलांत ब्रिटनचा राजा अर्थात्च रोमचा मांडलिक होता.

होता. यानें त्याची चाकरी इमानें इतबारें केली असतां त्यावर फितुरीचा आरोप ठेवून संभाजीनें त्यास हद्दपार केलें होतें. या अन्यायाचा सूड वरील सरदारानें असा घेतला कीं, जातांना राजाचे दोन मुलगेच चोरून नेले ! असो; तर या प्रसंगीं निर्जन अरण्यांत ज्या तिघा माणसांची तारेची गांठ पडली तीं तिघेंजणें वरील दोन राजपुत्र व त्यांचें पालन पोषण ज्यानें केलें तो वरील हद्दपार केलेला सरदार अशीं होत. तारेनें वेषांतर केलेलें असल्यामुळें व विश्वासराव हें नांव धारण केल्यामुळें अर्थातूच तिचें स्त्रीत्व वरील तिघांस कळून आलें नाहीं. मग तीं तिघें भावंडाप्रमाणें त्या गुहेंत राहत असतां एकदां असें झालें कीं तारा आजारामुळें तेथेंच पडून राहिली व तिचे दोघे भाऊ शिकारीस गेले. तारेच्या आजाराचें कारण अर्थातूच शरीराला झालेली दगदग व चित्ताची अस्वस्थता हीं होत. मागें सांगितलेंच आहे कीं, सदोबानें जातांना एक औषधाची डबी तिच्या हवालीं केली होती. या डबींतलीच एक गोळी या वेळेस तारेनें घेतली. या गोळ्यांची हकीकत अशी होती कीं, त्या राणीकरितां राजवैद्यानें विषारी ह्मणून तयार करून दिल्या होत्या. खरोखरी त्या विषारी नव्हत्या; वैद्यानें राणीचा मतलब जाणून त्यांत येवढी मात्र खुबी करून ठेवली होती कीं, त्या पोटांत गेल्या असतां कांहीं वेळ मनुष्यानें मृतवत् पडावें; पण प्रहराभरानें पुनः चांगलें सावध व्हावें. राणीस ही वैद्याची हिकमत कळून आली नाहीं. तिनें वरील गोळ्या विषारीच समजून एके प्रसंगीं गोडींत आल्यासारखें दाखवून डबीची डबी सदोबास बहाल दिली, व त्यास सांगितलें कीं या गोळ्या मोठ्या गुणकारी आहेत, कसलेंही दुखणें असलें तरी तें यांनीं हटतें. तर वरच्यांपेकींच एक गोळी तारेनें या वेळेस जेव्हां घेतली तेव्हां तिचा परिणाम काय झाला तें सांगायाला नकोच. तिचे भाऊ शिकार खेळून घरीं जों येतात तों ही मरून पडली आहे! अगदिरच शिकारींत एक भयंकर गोष्ट घडून आली होती. ती ही कीं, वरील राजपुत्रांपैकीं एकाची व हंबीररावाचा पोषाक करून आलेल्या मुराररावाची रानांत गांठ पडून दोघांचीं बोलाचाली झाली, व हातघाईवर गोष्ट येऊन राजपुत्रानें मुराररावाचें डोकें उडविलें. तें घेऊन तो घराकडे येत असतां त्याच्या भावानें व त्यांच्या बरोबरच्या वृद्ध सरदारानें तें कृत्य जेव्हां पाहिलें तेव्हां या सरदारास मुराररावाची ओळख पडून मोठी धास्ती पडली. त्यास वाटलें कीं आपली गुप्त जागा संभाजी राजास बहुधा कळली असावी, व या कृत्याचा शोध लागला असतां आपली धडगत राहणार नाहीं. तेव्हां वरील प्रसंग डोळ्यांपुढें असतां तारेचें निश्चेष्ट शरीर पाहून तर त्याच्या हृदयास केवढा धक्का बसला

असेल हें सांगावयासच नको ! दोघे तरुण राजपुत्र हे लोकव्यवहारानभिज्ञ, पण त्यांसही या पुरुष वेषधारी त्यांच्या भगिनीनें थोडक्याशा काळांत इतके आपलेसे करून टाकले होते कीं, तिच्या भासमान प्रेतावर ते दुःखाच्या लहरींत मूर्च्छागत होऊन पडले. असो; शेवटीं शोक आंवरून त्यांनीं तारेस प्रेतसंस्कार करून झाडींत नेऊन ठेवली.

गोळीचा अंमल उतरल्यावर तारा जागी होऊन पाहते तों आपण कोठें आडरानांत आहों असें तीस आढळलें. येथें आपणास कोणीं आणून टाकलें, व दिसतें आहे हें सारें खरें आहे कीं स्वप्न आहे, अशा प्रकारचे अनेक विचार तिच्या मनांत येऊं लागले, व ती अगदीं गोंधळून गेली. अंमळ पुढें जाऊन इकडे तिकडे पाहूं लागली तों तिच्या दृष्टीस हंबीररावाचें पागोटें पडलें. तें पाहून तर तिला अतिशयित दुःख झालें. तिला असें वाटलें कीं सदोबानें मुराररावाशीं मथून हा माझा घात केला ! पण अंमळशानें तिनें आपल्या जिवाला असा धीर दिला कीं नुसतें पागोटें पाहिल्यावरून भलभलत्या कल्पना मनांत आणणें हें बरोबर नाहीं; या गोष्टीचा पक्का शोध लावला पाहिजे. असा निश्चय करून ती मार्गक्रमण करूं लागली. तों पुढें लवकरच विजयपुरचा वकील विजयशिंग याच्या लवाजम्याची व तिची गांठ पडून ती त्याच्यापाशीं चाकरीस राहिली. ही चाकरी पतकरण्यांत तिचा मतलब असा होता कीं, विजयपुरच्या लष्करांत आपला नवरा इकडे येईलच, तर या योगानें त्याची व आपली गांठ पडेल.

पुढें सुवर्णपुर व विजयपुर या दोन्ही संस्थानांचीं दळें समरांगणांत उभीं ठाकून मोठें निकराचें युद्ध झालें. संभाजीकडे कोणी मोठा सरदार नसल्यामुळें त्याचा मोड होण्याचा रंग आला होता; पण त्याच्या तर्फेनें त्याचे दोन पुत्र व त्यांजबरोबर असणारा सुवर्णपुरचा जुना सरदार हे लढल्यामुळें; व या तिघांनीं त्या दिवशीं खूप तरवार गाजविल्यामुळें, विजयपुरच्या सैन्याचा केवळ पराभव झाला. विजयपुरचा सरदार विजयशिंग, त्याचा हुजऱ्या विश्वासराव (ह्मणजे वेषांतर केलेली तारा), आणि हंबीरराव या तिघांस पकडून राजदरबारीं नेलें. हंबीरराव हा रणभूमीवर वेषांतर केलेला होतसाला संभाजीच्या तर्फेनें लढला, तारेच्या वधाचा वृत्तांत सदोबानें त्यास खोटाच कळविला. तेव्हांपासून त्यास आपल्या क्रोधाचा परम अनुताप होऊन तो जिवास सुद्धां कंटाळला होता. यास्तव वरील समरप्रसंगीं कसा तरी मृत्यु येवो अशी तो वाट पाहत होता. पण रणभूमीवर जेव्हां त्याचा हेतु साध्य झाला नाहीं, तेव्हां तो चळेंच शत्रूच्या पक्षांतला म्हणून सुवर्णपुरच्या शिलेदारांच्या स्वाधीन झाला. त्यांनीं

त्यास कैद करून सुवर्णपुरास नेल्यावर तेथें कांहीं वेळ त्यास कारागृहांत ठेवून नंतर चौकशीकरितां दरबारीं नेलें. तेथें सुवर्णपुरचा जुना सरदार व त्याजबरोबरचे दोघे राजपुत्र यांसही राजानें मोठ्या आदरानें सत्कारार्थ बोलाविलें होतें. तसाच हंबीररावाचा प्रतिपक्षी खंडूजी व इमानी चाकर सदोबा हे दोघेही त्या प्रसंगाला दरबारीं हजर होते.

याप्रमाणें सर्व मंडळी एके ठिकाणीं जुळल्यावर पुढल्या प्रकारें सर्वांची आपआपसांत ओळख पडली. संभाजीनें विजयसिंगास निक्षून सांगितलें कीं, तुम्ही आतां आमचे हातांत सांपडलां आहां, तर तुम्हांस व विजयपुरवाल्या सर्व बंदिवानांस आम्हीं देहान्त शासन देणार. विजयसिंगानें उत्तर केलें कीं, ज्याअर्थी आम्हीं आपल्या कबजांतच आहों, त्या अर्थी आमचें आपणास जें वाटेल तें करण्यास आपण मुकत्यारच आहां, पण एक मात्र गोष्ट मी मागून घेतों कीं, हा जो मजबरोबर हुजऱ्या आहे हा आपल्याच मुलखांतला आहे व अत्यंत सुशील आहे, तर याला मात्र जीवदान द्यावें. हें आपण ऐकून संभाजीनें ती गोष्ट मान्य केली, व हुजऱ्यास आपणाजवळ बोलाविलें, त्यास पाहतांच राजाच्या हृदयांत स्वाभाविक उमाळा आला, आणि तो त्यास म्हणाला, "मुला, तुजवर माझें प्रेम ओढवतें, आजपासून तूं माझाच झालास; तुला जीवदान तर दिलेंच आहे, याखेरीज आणखी तुला कांहीं मागायाचें असेल तर बोल." मुलगा आपल्या नेणत्या बापाजवळ जाऊन त्यानें ही गोष्ट मागून घेतली कीं, त्या खंडूजीच्या हातांत आंगठी आहे ती तुला कोठून मिळाली येवढें आपण त्यास विचारावें ह्मणजे झालें. नंतर संभाजीनें वरील प्रश्न केला असतां एकंदर गोष्टींचा उलगडा झाला. खंडूजीनें आंगठीची व कंकणाची सारी हकीकत सर्वांसमक्ष बोलून दाखविली; ती ऐकून हंबीररावाचा हृदयक्षोभ अनावर होऊन तो तारेच्या नांवानें शोक करूं लागला व आपली निर्भत्सना करून घेऊं लागला. पुरुषवेषी तारा त्यांस आंवरण्याचा यत्न करूं लागली, तों त्यानें रागावून फाडकन् तिच्या तोंडांत भडकावली. त्यासरशी ती खालींच पडली, तो अनर्थ पाहून सदोबा पुढें झाला, आणि त्यानें तो मुलगा कोण याचा पुकारा केला. याप्रमाणेंच क्रमाक्रमानें संभाजीच्या पक्ष्यानें लढलेले तिघे योद्धे कोण याचाही निकाल लागला. शेवटीं राजवैद्य येऊन त्यानें राणीची अखेरची बातमी येऊन दरबारांत सांगितली. या वेळेस त्यानें जो वृत्तांत सांगितला त्यावरून राजास आपल्या बायकोच्या दुष्टपणाचें स्वरूप पुरतेपणीं समजून आलें. मुराररावाचा कसा अंत झाला ती हकीकतही राजपुत्राच्या तोंडून राजास अगोदरच कळलीच होती. तेव्हां याप्रमाणें दुष्टांस विपत्ति प्राप्त होऊन

चिरवियुक्त सज्जनांचा सरतेशेवटीं समागम झाला, व सर्व तेव्हांपासून आनंदानें काळक्रमणा करूं लागलीं.

याप्रमाणें प्रस्तुत नाटकाचें कथासूत्र आहे. हें मूळ इंग्रजी नाटकाच्या अगदीं बरहुकूम जरी नाहीं तरी बहुतेक अंशीं मुळच्यासारखेंच आहे. देशकालानुरोधास्तव कांहीं थोड्या ठिकाणीं मात्र भाषांतरकारास फेरफार करावा लागला आहे. हा प्रकार कोणकोणत्या ठिकाणीं केला आहे हें पुढें सांगण्यांत येईलच. तूर्त वरील संविधानकाच्याच गुणदोषांचें विवेचन करूं.

संविधानकचातुर्य हा नाटककाराच्या करामतीचा एक मोठाच भाग आहे. इमारतीस जसा नकाशा, तसें नाटकास किंवा कादंबरीस संविधानक होय. ज्याप्रमाणें उत्कृष्ट कारागीर म्हटला म्हणजे त्यास इमारतीचा प्रत्येक भाग जितका सुंदर व भव्य करतां येईल तितका करूनच बसतां उपयोगी नाहीं, तर एकंदर घाट डौलदार साधण्याविषयींही त्यानें पहिल्यापासून धोरण ठेविलें पाहिजे त्याप्रमाणेंच नाटककारानें व कादंबरीकारानेंही आपल्या कृतीचें केवळ अवयवशः मनोरमत्व साधणें पुरे नव्हे, तर सामग्र्येंकरून पाहतांही तींत उणेपणा कोठें दिसूं नये, याविषयीं सुद्धां त्यानें खबरदारी ठेवणें जरूर आहे. शेक्सपियरच्या नाटकांत पाहतां प्रस्तुत गुण प्रायः पूर्णपणें आढळत नाहीं. कथासूत्रांत ठिकठिकाणीं गुंतागुंत झालेली दृष्टीस पडते, व कोठें कोठें असंबद्धत्वही नजरेस येतें. * प्रकृत नाटकांतील संविधानक बरेंच मौजेचें आहे, तरी त्यांत पुष्कळ ठिकाणीं अनेक प्रकारचे दोष आहेत. ते कोणते ते अनुक्रमानें पुढें सांगतों.

---

* जॉन्सनचा अभिप्राय असाच आहे:—

"The plots are often so loosely formed, that a very slight consideration may improve them, and so carelessly pursued, that he seems not always fully to comprehend his own design. He omits opportunities of instructing or delighting, which the train of his story seems to force upon him, and apparently rejects those exhibitions which would be more affecting for the sake of those which are more easy.

It may be observed, that in many of his plays the latter part is evidently neglected. When he found himself near the end of his work, and in view of his reward, he shortened the labour to snatch the profit. He therefore remits his efforts where he should most vigorously exert them, and his catastrophe is improbably produced or imperfectly represented."

Preface to Shakspere.

प्रथमतः उपोद्घातच पहिल्या प्रवेशाचें स्थल राजवाड्याच्या पिछाडीचा बाग योजला आहे. या बागेंत दोघां गृहस्थांचें परस्पर जें भाषण झालें आहे त्यांत पुढील नाटकांतील मुख्य पात्रांविषयींची माहिती श्रोत्यास किंवा वाचकांस होण्याची कवीनें तजवीज केली आहे. या तजविजीच्या संबंधानें पाहतां वरील संवाद ठीक आहे. पण त्याच्या संबंधानें पहिल्यानें ही शंका येते कीं, वरील दोघे संवादक राजाच्या बागेंत कसे शिरले! त्यांच्या भाषणावरून तर ते राजपुरुष असावेत असें दिसत नाहीं; कां कीं, त्यांतील एक तर जसा काय नुकताच सुवर्णपुरांत येऊन ठेपलासा दिसतो, त्यास राजाच्या अपत्याविषयीं देखील माहिती नाहीं. बरें, हे दोघे राजसेवक नव्हेत ह्मणावें तर राजवाड्याच्या पिछाडीच्या बागेंत यांचा रिघाव झाला कसा? याप्रमाणें वरील प्रवेशावर दोहों कडून अडचण येते. पहिल्या व दुसऱ्या अंकांत खंडूजीची व हंबीररावाची पैज, तारेचें विलोभन, खंडूजीचा कपटोपक्रम, आणि त्याची पूर्ण सिद्धि, इतक्या गोष्टी मुख्य आहेत. आतां सर्वांत मुख्य गोष्ट जी पैजेची,—कीं जी साऱ्या नाटकाचें जणोंकाय कळसूत्रच आहे—तिजविषयीं येथें कांहीं लिहीत नाहीं; तिच्या संबंधानें पुढें विचार करावयाचा आहे. बाकी खंडूजीचा व तारेचा जो प्रसंग झाला तो नीट मनांत आणला असतां त्यावर कित्येक आक्षेप निघण्यासारखे आहेत. एक तर खंडूजी आपणास अट्टल सोदा म्हणवीत असतां त्यानें प्रथम दर्शनींच तारेशीं लघेळपणा आरंभला, व आपली शोभा करून घेतली; तसेंच एक प्रयत्न निष्फळ होतांच त्यानें येवढी जिवावरील पैज मारली असतां तिचा नाद तेव्हांच अगदीं सोडून दिला, या दोन्ही गोष्टी नीटशा जमत नाहींत. शिवाय साऱ्या जन्मभर ज्यानें लफंगबाजी केली त्याची वृत्ति केवळ एका निर्भत्सनेनें अगदीं पालटून जावी, व पतिव्रतेचें तेज त्यास केवळ दुःसह व्हावें, हेंही प्रायः असंभाव्यच! त्यांतून खंडूजीनें तारेच्या महालांत येण्यास पेटीची जी योजना केली ती तर फारच विलक्षण दिसते. जडावाचे दागिने व नकशीचीं रुप्याचीं भांडीं ठेवावयाची पेटी कितीशी मोठी असणार? मग खंडूजीसारख्या बाप्यास ज्यांत आंत गुपचुप बसतां येई असा सपाटा जड पेटारा जेव्हां तारेच्या महालांत आणून चाकरांनीं ठेविला असेल तेव्हां तीस मुळींच संशय कसा बरें आला नाहीं? शिवाय तारेनें पेटी आपल्या हवालीं घेतांना आंत काय आहे हें पाहिलें नाहीं काय? निदान यजमानांनीं राजाकडे पाठविण्यास येवढ्या जिनसा तरी कोणत्या तऱ्हेच्या करविल्या आहेत हीही स्वाभाविक उत्कंठा तीस कशी झाली नाहीं कोण जाणे! पेटीस मोहोर केलेली असेल ह्मणावें तर तीस नुसता कोइंडाही नव्हता; कांकीं, झांकण वर

करून खंडूजींची स्वारी बाहेर पडली आहे व पुनः तें लावन घेऊन आंत जाऊन बसली आहे असें आढळतें. एकंदरींत हें सर्व प्रकरण गोंधळाचेंच आहे बरें, आतां एकंदर राजवाड्यांतील व्यवस्था पहा. एक तर खुद्द राजाचेच मुलगे चोरून नेले असतां त्यांचा बिलकूल पत्ता नाहीं. ही ढिलाई जरी संभाजी महाराजांच्या माथीं मारवां आली, तरी पुढें राणी बायजाबाई हिच्या हातीं सारें राज्यसूत्र आलें असतां व ती येवढी दक्ष असतांही राजवाड्यांतील अव्यवस्था मोडली असें आढळत नाहीं. तारेला कोंडून ठेविली असतां खंडूजी खुशाल तिच्याकडे येतो जातो, त्याची कोणी फारशी विचारपूसही करीत नाहीं. तारेस हंबीररावाचें कपटाचें पत्र आल्यावरून ती सदोबाबरोबर निघून जाते, आणि हें वर्तमान पुढें कांहीं दिवसांनीं राजास कळतें! तेव्हां हाही या नाटकांत घोंटाळ्याचाच प्रकार आहे. या प्रमाणेंच सदोबा येवढा वस्ताद असतां,--कीं इकडे आपल्या धनिणीची व धन्याची एकनिष्ठपणें सेवा करावयाची व त्यांस संकटांतून सोडवायाचें व इकडे राणी व मुरारराव यांचीही मर्जी जाऊं द्यावयाची नाहीं--असें असतां राणीच्या गोळ्या त्यानें मुकाट्यानें घेऊन त्या बिनदिकत तारेच्या हवालीं वाटेच्या आजाराला उपयोगी ह्मणून कराव्या, त्या गोळ्यांची अगोदर परीक्षा करण्याचें त्यास मुळींच सुचूं नये, हें मोठें आश्चर्य नव्हे काय? त्यास राणीच्या स्वभावाची माहिती असून येवढा गाफीलपणा त्याचे हातून कसा झाला? शेवटल्या अंकांत तारा आपल्या बापासमोर उभी राहिली असतां तिची त्यास ओळख पटत नाहीं आणि मुररारावाची सोळा वर्षांमागची ओळख जुना सरदार मल्हारराव यास वरीक तत्क्षणींच पडते! याप्रमाणें एकंदरींत बऱ्याच ठिकाणीं प्रस्तुत नाटकांत विरोध व असंभाव्यता हीं दृष्टीस पडतात.

वरच्याप्रमाणेंच इतर कांहीं ठिकाणींही बरेच आक्षेप निघण्यासारखे आहेत. प्रकृत नाटकांतील मुरारराव हें पात्र बहुतेक अंशीं ' मृच्छकटिका ' तील प्रतिनायक शकार याच्या सारखें आहे. दोघेही मूर्खशिरोमणि, दोघेही दुष्ट, दोघांचेंही नाटकांतील नायिकेविषयीं प्रेम व त्या प्रेमाचें दोघांसही बक्षीस ह्मटलें ह्मणजे तिरस्कार. एक राणीचा भाऊ व एक राणीचा पूर्वसंबंधांचा पुत्र, दोघांचेंही वरील संबधाच्या जोरावर उद्धताचरण व क्रूर वर्तन, या प्रमाणें अनेक गोष्टींमध्यें दोघांचें इतकें साम्य आहे कीं एक मूर्ति डोळ्यापुढें उभी राहिल्याबरोबर दुसरी राहते! पण एका ठिकाणीं मात्र या इंग्रेजी शकारानें अप्रयोजकपणाची अगदीं कमाल करून सोडली आहे. दुसऱ्या अंकांत तारेच्या वशीकरणार्थ त्या-

नें एक मोठा गमतीचा उपाय योजला आहे. गवयांस बोलावून आणून त्यांजकडून प्रभातगीत ह्मणविलें आहे, कीं त्या गाण्यास भूलून तारेनें मुराररावाच्या गळींच येऊन पडावें ! ही लाखी मसलत 'राव मुरारीस' कोणीं दिली असेल ती असो ! एकंदरींत तारा खोलींत कडी लावून बसली आहे, व मुरारराव, गवई, राजा, राणी सर्व मंडळी बाहेर दाराशीं अर्जदारांप्रमाणें किंवा रिणकऱ्यांसारखीं उभी आहे. हा प्रवेश फारच मजेचा दिसत असेल ! त्यांतून शेवटीं मुरारजींनीं जी अक्कल खर्चली आहे तीस तर तोडच नाहीं ;-तेथल्या तेथेंच आपल्या हृदयंगमेच्या दासीशीं संधान करून आपलें वकीलपत्र पतकरण्याविषयीं ते तिला गळ घालताहेत ! जी तारा आंतून प्रभातगीत ऐकून दाराशीं उभ्या राहिलेल्या नंदीवर सुप्रसन्न होणार तीच आपला व दासीचा संवाद ही ऐकेल ऐवढें सुद्धां त्यास कळून येऊं नये काय ? असो ; पांचव्या अंकांत हंबीररावास झालेला परम अनुताप व त्या वैतागांत जीवितत्यागाविषयीं केलेला पूर्ण निश्चय या त्याच्या वृत्ति दाखविल्या आहेत. पण या दोन्ही त्या ठिकाणीं विशेष शोभण्यासारख्या नाहींत असें आह्मांस वाटतें. सदरील अंकाच्या शेवटीं खंडूजीनें आपल्या अधमपणाचा उच्चार केला त्या समयीं त्यास परमोद्वेग झाला आहे व शोकवृत्ति उच्छृंखल झाली आहे तें ठीक आहे. पण जोंपर्यंत तारेच्या जारकर्माविषयीं त्याची पूर्ण खात्री होऊन चुकलेली होती तोंपर्यंत त्यानें आपला धिक्कार करून घ्यावा व जिवास कंटाळून जावें हें स्वाभाविक दिसत नाहीं. 'उत्तररामचरितां' त रामास उद्वेग व शोक झाला आहे तो यथार्थ आहे, कांकीं सीतेचा परित्याग त्यानें केवळ अपवादनिरसनार्थ व लोकाराधनास्तव केला होता, तिच्या शुद्धतेविषयीं तो स्वतः निःसंदेह होता. त्याप्रमाणच आथेल्लोनें शेवटीं आपणास मारून घेतलें व खोट्या दोषारोपावरून ज्या आपल्या आवडत्या पत्नीचा त्यानें नुकताच अविचारानें वध केला तिच्या प्रेतावर पडून त्यानें प्राण सोडला, हेंही मनुष्यस्वभावास अनुसरूनच आहे. पण प्रस्तुत नाटकांतील नायकाच्या हृदयांत उद्वेगादि वृत्ति येवढ्या प्रबळ होण्यास तसें कांहीं कारण दिसत नाहीं. सदरील पांचव्या अंकांत दोघा तरूण राजपुत्रांचा अलौकिक पराक्रम वर्णन केला आहे तोही केवळ अत्युक्तिरूप असल्यामुळें असंभाव्य होय. सुवर्णपुरच्या लोकांचा बहुतेक मोड होऊन ते पळूं लागले असतां एका म्हाताऱ्यानें व दोघां कुमारांनीं शत्रुसैन्याचा लोटचा लोट मागें फिरवावा हें कृत्य केवळ अमानुष दिसतें. 'उत्तररामचरितां' त एकटा लव साऱ्या रामसैन्याशीं लढला आहे, 'इलियड' मध्यें ट्रोजन् लोक ग्रीक लोकांच्या जहाजांपर्यंत येऊन ठेपून त्यांस

आग लावण्याच्या बेतांत आलेले असतां आकिलिसूनें त्यांस माघारें पिटून लावलें व त्यांच्या सेनानायकास मारून त्यांचा अगदीं मोड केला आहे, 'जुन्या करारां' तला सामसनू यानें मेलेल्या गाढवाच्या दाढेनें हजारों अविधांस झोडपून काढलें आहे, हें सर्व खरें; पण वरच्या सारखीं वर्णनें प्रस्तुत सारख्या नाटकांत शोभत नाहींत. जसा विषय असेल तशी त्या-च्यांवर रचना करायास पाहिजे. महाभारतांतील विषय घेऊन त्यावर रचलेल्या नाटकांत जशीं काडतुसें, बेगनेटें, हडेल हप वगैरे प्रकार शोभ-णार नाहींत, त्याप्रमाणेंच सत्तावन्न सालच्या बंडावरील नाटकांतही ना-नासाहेबानें पर्वतास्त्र सोडलें असतां त्यावर हवलाक साहेबानें वज्रास्त्र सोडलें, तात्या टोप्याचें व सर ह्यू रोजचें गदायुद्ध झालें, इत्यादि वर्णनही अप्रयोजक होईल. तर या रीतीनें पाहतां प्रस्तुत नाटकाचा काळ ऑगस्ट-स सीझरची कारकीर्द असतां तीन वीरांनीं साऱ्या सैन्याचा पराभव के-ल्याचा प्रकार कवीनें यांत जो घालून दिला आहे तो असमंजस होच. याप्रमाणेंच तारेस पातिव्रत्यापासून भ्रष्ट करण्याचा जो खंडूजीनें प्रयत्न केला आहे तोही नीट साधला नाहीं. 'अथेल्लो' नाटकांत यागोनें अथे-ल्लोस जसा मोठ्या शिताफीनें व युक्तिप्रयुक्तीनें गोत्यांत आणला आहे त्याप्रमाणेंच कांहीं खंडूजीनें करायास पाहिजे होतें. पण तसें कांहींच नाहीं. खंडूजी प्रतिज्ञा करून निघतो कोणत्या आवेशानें, आणि पुढें त्याच्या अजागळपणानें सारा विभु एका क्षणांत ढांसळून काय जातो! एकंदरींत 'फटाटापो भयंकरः' या वचनाची प्रतीति येते! *

५. याप्रमाणें मूळ इंग्रेजी नाटकांतील संविधानकांत जे दोष आढळ-ले ते दाखविले. यांबद्दल अर्थातूच भाषांतरकाराकडे कांहीं जबाबदारी नाहीं. भाषांतरकर्त्याचें काम मूळ ग्रंथांत चांगला किंवा वाईट कोणत्या-ही तऱ्हेचा फेरफार करण्याचें नाहीं. जसें मुळांत असेल त्यासारखें त्यानें अन्यभाषेंत उतरून दिलें ह्मणजे झालें. आतां प्रस्तुत भाषांतरकारानें स-

---

* जॉन्‌सन्‌चा 'सिंबलैन्' नाटकाविषयीं येणेंप्रमाणें अभिप्राय आहेः——

"The play has many just sentiments, some natural dialogues, and some pleasing scenes, but they are obtained at the expense of much incongruity. To remark the folly of the fiction, the absurdity of the conduct, the confusion of the names, and manners of different times, and the impossibility of the events in any system of life, were to waste criticism upon unresisting imbecility, upon faults too evident for detection, and too gross for aggravation."

दरील ग्रंथ मराठींत उतरतांना पुष्कळ ठिकाणीं बदल केला आहे हें खरें; पण हा बदल फारकरून मुळचा इंग्रेजी पेहराव काढून त्याच्या जागीं मराठी घालण्यापुरताच आहे. हें वेषांतर कोणत्या तऱ्हेनें केलें आहे व तें कितपत साधलें आहे याविषयीं आतां विचार करूं.

मूळ नाटकांत राणी पुनरूढा आहे; ह्मणजे बायजाबाई ही संभाजी राजाची दुसरी बायको, व संभाजी हा तिचा दुसरा नवरा. राणीस पहिल्या नवऱ्यापासून झालेला मुलगा मुराराव होय. मराठ्यांत पाटाचा प्रकार जरी सुरू आहे तरी तो प्रतिष्ठित धरलेला नाहीं, व उंच प्रतीच्या लोकांत तो चालूही नाहीं; यास्तव वरील ठिकाणीं दोन फेरफार केले आहेत. ते हे कीं, राणीचा प्रथम संबंधच ठेवून मुराररावास तिचा भाचा केला आहे. पात्रांच्या परस्पर संबंधांत केलेला बदल काय तो येवढाच आहे. इकडील देशांत स्त्रियांचा व्यवहार तिकडच्या पेक्षां फार मर्यादेचा व आड पडद्यांतला असतो; यास्तव मूळ नाटकांत राणी जशी भर दरबा‍ांत विजयपुरच्या वकिलाशीं बोलते आहे तसें येथें दाखविलें नाहीं. तिचें आणि राजाचें भाषण होण्याकरितां निराळ्या प्रवेशाची योजना केली आहे. शेवटल्या अंकांतील शेवटल्या प्रवेशांत तारेचें व तिच्या नवऱ्याचें जें पुनरभिज्ञानानंतर भाषण झालें आहे त्यांतही वरील देशाचारास अनुसरूनच फेरफार केला आहे. जावळी महालांतील रानांत मुराररावानें घातलेलें हंबीररावाचें पागोटेंच तेवढें तारेस दाखविलेलें आहे; मूळ नाटकांत मुराररावाचें धड पडलेलें जसें तिच्या दृष्टीस पाडलें आहे तसा प्रकार भाषांतरांत केलेला नाहीं. याचें कारण उघडच आहे, कीं इकडील देशाचाराप्रमाणें नवऱ्याच्या प्रेताबरोबर तीस सहगमन करणें प्राप्त होतें. तारेच्या भासमान मरणाच्या प्रसंगींही भाषांतरकारास मुळापेक्षां निराळा मजकूर घालून द्यावा लागला आहे. नाटकांतील काळ रोमन लोकांच्या वेळचा असल्यामुळें त्या वेळेस ब्रिटन् बेटांत मूर्तिपजेचा धर्म चालू होता; यास्तव त्या धर्माप्रमाणें प्रेतसंस्काराच्या वेळचा गायनाचा वगैरे प्रकार मूळ ग्रंथांत आढळतो. तारेस मेलेली पाहून एका राजपुत्रानें प्रेतवाद्य वाजविण्यास आरंभ केला आहे, व तो स्वर ऐकून त्याचा भाऊ व त्यांनीं मानलेला बाप असे दोघे गुहेकडे आले आहेत. पुढें प्रेत जमिनीवर ठेवल्यावरही दोघांनीं त्या वेळच्या रिवाजाप्रमाणें गाणें ह्मटलें आहे, व प्रेतावर पुष्पें टाकलीं आहेत. हें सर्व भाषांतरकारास बदलावें लागलें आहे, व इकडील आचारास जुळेसा कांहीं नवा मजकूरही घालावा लागला आहे. याप्रमाणेंच हंबीररावास तुरुंगात पडलेलें स्वप्न. मूळ नाटकांत हंबीररावाच्या स्वप्नसृष्टींत त्याची आई, बाप, व

बंधु इतके आले आहेत, व यांशिवाय जुपिटरानें (विष्णूनें) दर्शन दिलें आहे. भाषांतरांत केवळ विष्णुदर्शनाचा प्रसंग मात्र घातला आहे. हे येथवर प्रकृत भाषांतरांत केलेले मोठमोठे फेरफार झाले. यांखेरीज बारीक सारीक अदलाबदल जी मधें मधें अनेक ठिकाणीं करावी लागली आहे ती तारेच्या महालाचें वर्णन, भूपाळी वगैरे, स्थलांकडे अंमळ लक्ष पुरविलें असतां सहज लक्षांत येणारी आहे. शेक्सपीयरच्या वेळच्या लोकांची अभिरुचि दांडग्या तऱ्हेची असल्यामुळें येथील फाल्गुन मासास शोभतशीं भाषणें त्याच्या नाटकांतून व काव्यांतून रग्गड आहेत,* तसाच प्रकार कांहीं थोड्या ठिकाणीं प्रस्तुत नाटकांतही आहे. † हा प्रकार अर्थात्च भाषांतरांत मुळींच गाळून टाकला आहे. त्याप्रमाणेंच मिल्फर्ड बंदर, रोमन लोकांचीं जहाजें, वगैरे समुद्राच्या खाणाखुणाही भाषांतरांत अगदीं बुजवून टाकल्या आहेत तिसऱ्या अंकांतील शेवटला प्रवेश बहुतेक नवा करून घातल्यासारखाच आहे.

याप्रमाणें प्रस्तुत भाषांतरांत ग्रंथकारानें इकडील रीतरिवाजाशीं जम बसण्याकरितां मूळ नाटकांत कोणकोणते फेरफार केले आहेत ते सांगितले. आतां या रूपांतराच्या योगानें इष्ट हेतूची सिद्धि कितपत झाली आहे ती पाहूं.

६. रा० महाजनी यांनीं प्रस्तावनेंत आरंभीं असें लिहिलें आहे कीं, " जे परदेशीय आचार विचार आपल्या रीतींस जुळत नाहींत त्यांचा या पुस्तकांत अव्हेर केला आहे. मूळ ग्रंथांत जेवढा भाग आपल्या देशस्थितीस अनुसरून आहे तेवढा मात्र ठेविला आहे. बाकीचा भाग बदलला आहे. " ही प्रतिज्ञा जर सामान्यतः घेतली तर ती प्रस्तुत पुस्तकांत बऱ्याच रीतीनें शेवटास गेली आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं; ह्मणजे हें आपण इंग्रेजी नाटक वाचीत आहों येवढी गोष्ट ध्यानांत धरून चाललें असतां वाचणारास प्रस्तुत ग्रंथ वाचीत असतां विशेष अडखळायाला नको. कां कीं, हंबीररावास आपल्या प्रियेच्या हातांत कांकण घालतांना पाहून व तिची आंगठी आपल्या बोटांत घालतांना पाहून वरील तत्त्व लक्षांत ठेवणाऱ्या वाचकास किंवा प्रेक्षकास मुळींच आचंबा वाटणार नाहीं. इंग्रेज लोकांचा वरील रिवाज आहे, हें तो वरील प्रसंगीं तेव्हांच ध्यानांत आणील; व आंगठीचा आणि कां-

---

* याचा मासला पाहणें असल्यास ' आथेल्लो ' नाटकाचा पहिला प्रवेश पाहावा. तशींच प्रस्तुत कवीचीं दोन तीन लहान काव्यें आहेत तीं ही पहावीं.

† मूळ ' सिंबेलैन् ' नाटकाच्या दुसऱ्या अंकांतील हंबीरराव व खंडूजी यांचें भाषण, व शेवटचें हंबीररावाचें [illegible] कि, हीं दोन स्थलें पहा.

कणाचा एकंदर संविधानकाशीं अत्यंत निकट संबंध जडून राहिला असल्यामुळें हा इंग्रेजी रिवाज भाषांतरकारास बदलतां येईना ही सबबही तो लक्षांत आणून तिचा फायदा प्रस्तुत पुस्तककारास देईल. पण वरील प्रतिज्ञेचा अक्षरशः अर्थ करून हें मराठीच नाटक आहे, अशा बुद्धीनें जर कोणी 'तारा' वाचण्यास आरंभ करील तर तो जागोजाग भांबावून जाईल. 'साठे' 'गोखले' वगैरे आडनांवें ऐकून जर कोणी नवऱ्यानें गोमांतकस्थ ब्राह्मणास आपल्या घरीं बोलाविलें, तर त्यांच्या विजारी व केंस पाहून तो जसा वेडावून जाईल, त्याप्रमाणेंच तारेचा व हंबीररावाचा गुप्त विवाह, तिचें आपल्या गूढवल्लभाच्या तर्फेनें बापाशीं भांडण व तोंडास तोंड देणें, वगैरे विलक्षण प्रकार पाहूनही वरील भाबडया वाचकास असें होऊन जाईल कीं हे इंग्रेजी मराठे कोण्या मुलखाचे कोण जाणे ! ! त्यांतून साऱ्या संविधानकाचें मुख्य बीज जी पहिल्या अंकांतील पैज तिजविषयीं तर तो जितका आचंबा करीत राहील तितका थोडा ! * ज्या देशांतील राजस्त्रियांस जुनीं संस्कृत नांवें ह्मटलीं म्हणजे 'अवरोध' 'असूर्यंपश्याः' अशा तऱ्हेचीं, व आलीकडील काळ घेतला तरी जेथील स्त्रियांस पराकाष्ठेची अटक, आणि त्यांतून मराठमोळ्याचा गोशा ह्मटला म्हणजे तर पुसूंच नये—तेथेंच परक्या पुरुषानें नवऱ्याची चिठ्ठी आणून बायकोवर लावावी व नवऱ्यानें आपल्या स्त्रीच्या पातिव्रत्याचा पण आपणच लावावा, या गोष्टी केवढ्या विलक्षण तऱ्हेच्या भासणाऱ्या आहेत!! संभाजी महाराजांच्या दरबारीं 'बॉल्' होऊन खंडूजीच्या बायकोच्या कंबरेला हात घालून हंबीरराव नाचतो आहे, व तारेच्या तोंडचें मद्यपात्र खंडूजी झोंकतो आहे, इत्यादि प्रकार प्रस्तुत नाटकांत आले असते तर ते जितके इकडील रिवाजाला गोड दिसले असते तितकाच वरील पैजेचा प्रसंगही दिसत आहे.

७. असो; येथवर प्रस्तुत नाटकाचा अवांतर गोष्टींच्या संबंधानें विचार झाला, म्हणजे मूळ नाटक कोणत्या तऱ्हेचें आहे, त्यांत भाषांतरकारानें कोणकोणते फेरफार केले आहेत वगैरेविषयीं विवेचन झालें. आतां सांप्रत पुस्तकापासून लोकांस कोणत्या तऱ्हेचा व कितपत उपयोग होण्यासारखा आहे तो पाहूं.

---

* ही पैज एतद्देशीयांच्या दृष्टीनें जरी केवळ असंभाव्य व अत्यंत अप्रतिष्ठित वाटले तरी युरोपांतील आचारास तीं ह्मणण्यासारखी विलक्षण वाटणारी नव्हे. एक तर बोकॅशियो नामक विख्यात इटालियन ग्रंथकाराच्या एका कथानकावरूनच शेक्सपीयरनें ती आपल्या नाटकात घेतली आहे; व शिवाय 'डॉन क्विझोट' नामक जगद्विख्यात स्पानिश कादंबरींत ही एक अशाच प्रकारचें उपकथानक आहे. याचें 'The curious impertinent' असें नांव इंग्रेजी भाषांतरांत आहे.

प्रथमतः विद्यार्थ्यांस व जिज्ञासु जनांस.-विद्यार्थी म्हणजे जे लोक प्रस्तुत ग्रंथ 'सिंबलैन' चें भाषांतर ह्मणून टीकेदाखल हातीं घेतील ते, व जिज्ञासु ह्मणजे ज्या लोकांचा इंग्रजींत प्रवेश नसल्यामुळें या भाषांतरावरून शेक्सपीयरच्या कवित्वगुणांची जे परीक्षा करूं जातील ते. या दोघांस प्रकृत पुस्तकापासून चांगलासा उपयोग होणार नाहीं. याचें कारण उघड आहे कीं, एक तर हें शब्दशः भाषांतर केलेलें नाहीं, व शिवाय पुष्कळ ठिकाणीं मुळांत व भाषांतरांत अतिशयित अंतर आहे. यास्तव 'अथेल्लो' व 'टेंपेस्ट' यांचा वरील दोन संबंधांनीं जितपत उपयोग होण्यासारखा आहे तितका प्रस्तुत नाटकाचा नाहीं हें सिद्धच आहे. दुसरा उपयोग सामान्य वाचकांस,—म्हणजे जे केवळ कर्मणुकीखातर इतर नाटकांप्रमाणें व कादंबऱ्याप्रमाणें प्रस्तुत ग्रंथ वाचावयास घेतील त्यांस. या वाचकांकरितां प्रस्तुत ग्रंथकारानें मुख्यतः परिश्रम केलेले आहेत. त्यानें प्रस्तावनेच्या आरंभीं सांगितलेंच आहे कीं, आजपर्यंत जेवढीं शेक्सपीयरचीं नाटकें मराठींत झालीं आहेत तेवढीं सर्व निव्वळ भाषांतरादाखलच असल्यामुळें एतद्देशीय वाचकांस प्रायः दुर्बोध झालीं आहेत. यास्तव त्यांस समजेल व गोड लागेल अशा पद्धतीचें भाषांतर महाराष्ट्र भाषेंत करण्याचा हा प्रथमच यत्न होय. इंग्रेजींत ज्यास adaptation (आडाप्टेशन्) म्हणतात,—म्हणजे मूळ ग्रंथाच्या आधारावर दुसऱ्या भाषेंत स्वतंत्र रचना करावयाची,—तशा तऱ्हेचा हा ग्रंथ होय. हें रूपांतर सिद्ध होण्यास किती खटपट करावी लागली आहे व ती कितपत सिद्धीस गेली आहे हें मागें सांगण्यांत आलेंच आहे. तेथें दर्शविल्याप्रमाणें 'प्रस्तुत' नाटकाच्या कथानकांत कित्येक मोठमोठाले दोष राहिले आहेत व त्यामुळें एतद्देशीय वाचकांचा मनोभंग होणारा आहे हें खरें, पण या गोष्टीस उपाय नाहीं. व्हीनस देवीच्या कृपेनें तत्क्षणीं तरुणी बनलेली 'इसापनीतीं' तील मांजी जशी 'स्वजातिर्दुरतिक्रमा' किंवा 'मूळ स्वभाव जाईना' या न्यायास अनुसरून मूषकशब्द ऐकतांच गडबडून गेली, व प्रथमसमागमाच्या सोहळ्याचा भंग करून व तिरस्करिणीचा तिरस्कार करून तिनें जशी उंदरावर झांप घातली ; त्याप्रमाणेंच आमच्या विदर्भदेशीय नाट्याचार्यानें आपल्याकडून जरी पुष्कळ मेहेनत घेऊन तारेस अगदीं मराठी 'लेडी' बनवून दिली आहे, तरी तिच्या भाषणांत व आचरणांत मूळ इंग्रेजी झांक थोडीबहुत तरी मारायाचीच! मुळच्या महानाट्याचार्याच्या शिक्षेचा संस्कार नाक कान टोंचल्यानें व झग्याच्या जागीं साडी नेसवल्यानें काढून समूळ नाहींसा होणार ? असो ; तर निवळ मराठी तऱ्हेचें नाटक या

दृष्टीनें पाहतां भाषांतरकाराचा मुख्य जो उद्देश, कीं एतद्देशीय वाचकांचें मनोरंजन व्हावें, तो सदरील ग्रंथावरून चांगल्या प्रकारें सिद्धीस जाईल असें आह्मांस वाटतें. एक तर एकंदर संविधानक बरेंच मौजेचें आहे, व शेवटला उपसंहार तर फारच बहारीचा आहे; शिवाय शेक्सपीयरची मुख्य खुबी जी स्वभाववैचित्र्य व यथार्थवर्णन तेंही प्रकृत नाटकांत उत्कृष्ट तऱ्हेचें आढळतें. नायकाचें व नायिकेचें गभीरोदात्तत्व; प्रतिनायकाचें शकारसदृश मूर्खत्व, क्रूरत्व, नीचत्व; सदोबाची स्वामिभक्ति; राजाचें स्त्रीजितत्व; राणीचें आनंदीबाईच्या सवाई निष्ठुराचरण व कौटिल्य; खंडूजीचा मत्सरी स्वभाव; तरुण राजबिंड्याचें कुशलवांसारखें स्वाभाविक उन्नतत्व व वीर्यस्फुरण;—हीं सर्व प्रस्तुत नाटकाच्या मनोरमत्वास साधनीभूत असून या महाराष्ट्रीय प्रतिकृतींतही वरील सर्व भाग यथास्थित उतरले आहेत. कांहीं ठिकाणीं वर्णनेंही शानदार आलीं आहेत. शिवाय प्रस्तुत ग्रंथकाराचा संस्कृत नाटकांशीं व काव्यांशीं चांगला परिचय असल्यामुळें जेथें जेथें शेक्सपीयरच्या वाणीचा व भवभूत्यादिकांच्या सरस्वतीचा परम हृद्य संगम झाला आहे तेथें तेथें इकडचा आयताच ओघ भाषांतरकारानें आपल्या कृतींत ओतून दिल्यामुळेंही 'तारा नाटका'स मधें मधें फार रमणीयत्व आलें आहे.

प्रस्तुत नाटकाचा तिसरा उपयोग नाटककार मंडळीस.—यांची सुधारणा करण्याकडे आपल्या नवीन मंडळीनें अद्याप ह्मणण्यासारखें कांहींच लक्ष पुरविलें नसल्यामुळें त्यांच्याच अकलेनें जेथपर्यंत मजल पोंचवेल तेथपर्यंत त्यांनीं पोंचविली आहे. या मंडळ्यांस मुख्य उणीव झटली म्हणजे नाटकांचीच होय. आजपर्यंत एकंदर लोकांचें सज्ञानदशेंत विशेष पुढें पाऊल नसल्यामुळें, व इंग्रजी सुधारणुकेची जीं नाट्यप्रभृति अंगें त्यांशीं परिचयही चांगलासा झाला नसल्यामुळें, 'रावणराज्य महाराज' 'अल—ल—ल' वगैरे प्रकार शोभून गेले. पण यापुढें वरील धांगडधिंगा खपला जाणार नाहीं. आलीकडील अभिरुचीस वरच्यापेक्षां कांहीं खुबीचा प्रकार पाहिजे. तेव्हां अशा संधीस प्रस्तुत सारखीं परभाषेंतील नाटकें किंवा देशभाषेंतच नवीं नाटकें झालीं असतां फार उपयोग होणारा आहे. जुन्या संस्कृत नाटकांचीं भाषांतरेंही या कामीं चांगलीं पडणार आहेत.* असो; प्रस्तुत

---

* दक्षिणा प्रैज कमिटीच्या नियमानें बहुतेक संस्कृत नाटकांचीं महाराष्ट्र भाषेंत भाषांतरें आज बरींच वर्षे झालीं असतां तीं होऊन न झाल्यासारखींच झालीं आहेत हें पाहून अत्यंत खेद होतो. या नाटकांपैकीं फारच थोडीं हल्लीं कोणापाशीं शिल्लक

(पुढें चाल.)

नाटक तरी एका नाटककार मंडळीच्या सांगण्यावरूनच केलें असें भाषांतरकर्त्यानें प्रस्तावनेंत सांगितलें आहे; व सदरील नाटकाचा रंगभूमीवर प्रयोग होऊन तो लोकप्रिय झाला असेंही वरील ठिकाणींच लिहिलें आहे † तर प्रयोगद्वारा लोकरंजन करण्यास प्रकृत ग्रंथ साधनीभूत आहे हाही त्यापासून होणारा एक मोठा उपयोग आहे.

८. याप्रमाणें प्रस्तुत नाटकाच्या संबंधानें जे विचार वाचकांस कळविण्यासारखे होते ते कळविले. आतां केवळ मराठी ग्रंथ या रीतीनें पाहतां 'तारा नाटका'वर कांहीं आक्षेप येण्यासारखे आहेत खरे; पण त्यां-

---

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

असतील; बाकी त्यांचा बहुतेक अस्त झाल्यासारखाच आहे. विद्याखात्याकडे दरवर्षी येवढी रक्कम खर्च होत असतां व Native literature encouragement fund (एतद्देशीय भाषांतून ग्रंथसमृद्धि व्हावी एतदर्थ झालेला खर्च) असें निराळें सदर विद्याखात्याच्या वार्षिक रपोटांत घातलें असतां. वरील कमिटीच्या द्वारें आयता तयार होऊन पडलेला मालही आमच्या बिचाऱ्या बुभुक्षित ज्ञानेच्छु जनांस मिळत नाहीं ही गोष्ट मोठ्या चमत्काराची होय! कमिटीरूप यंत्रांतून सिद्ध झालेलें अन्न जसेंचें तसेंच वर्षानवर्षें पडूं द्यावयाचें, तर मग येवढा भटारखाना आज पंचवीस तीस वर्षे सतत चालू ठेवण्यापासून तरी उपयोग काय? गरीब बिचाऱ्या भटांच्याच प्रीत्यर्थ जर सदरील पैशाचा पूर्वीप्रमाणें विनियोग होता तर काय वाईट होतें? तसेंच हल्लीं भूगर्भशास्त्र, प्राणिरचनाशास्त्र, वनस्पतिशास्त्र, वगैरे गहन विषयांवर पुस्तकें बनवून तीं लोकांस समर्पण करण्याचा जो उद्योग चालू आहे, त्यापेक्षां वरच्या नाटकांसारखीं मनोरंजक पुस्तकें जर थोड्या किमतीनें सर्वांस घेतां येण्याची सोय झाली तर ती हल्लींच्या स्थितीस विशेष श्रेयस्कर होण्यासारखी आहे असें आमच्या बुद्धीस वाटतें.

† वरील नाटककार इचलकरंजीकर मंडळी होय. हिनें वऱ्हाडांतील कांहीं मंडळीकडून 'सिंबलैन्' व 'कॉमेडी ऑफ् एरर्स्' या दोन इंग्रेजी नाटकांचीं भाषांतरें करून घेतलीं असून त्यांचा प्रयोग ती रंगभूमीवर दाखवीत असते. वरील नाटकें रंगभूमीवर फार चांगलीं वठतात. 'तारा' नाटकाचा प्रयोग आमच्या एका मित्रानें नुकताच मुंबईस पाहिला; तो लोकांस चांगला पसंत पडतो हें त्याच्या सांगण्यावरून व सदरील प्रयोगाच्या वरील शहरीं झालेल्या पैगरावृत्तीवरून दिसून येतें. 'कॉमेडी आफ् एरर्स' (भ्रांतिकृत चमत्कार) याचा प्रयोग रत्नागिरीस असतांना या वर्षाच्या आरंभीं आम्हीं पाहिला होता. तो आम्हांस फार मनोरम वाटून शेक्सपीयरच्या नाटकांचा एतद्देशीय वाचकांस व प्रेक्षकांसही किती उपयोग करून देतां येईल ही गोष्ट आमच्या मनावर वरील अभिनयावरून चांगल्या प्रकारें ठसली.

ऱ्या योगानें 'किरणेष्विवांकः' (जसा चंद्राच्या प्रकाशांत कलंक लोपून जातो) या न्यायानें त्याच्या सौंदर्यास विशेष बाध येतो असें नाहीं. सामान्यतः पाहतां परभाषेंतील विचार आपल्या भाषेंत उतरून देणें हें काम कठीणच; त्यांतून, कवितेचें भाषांतर तर विशेषतः दुर्घट; आणि त्यांतही शेक्सपीयर बोवांशीं गांठ झटली ह्मणजे तर भाषांतरकारानें ठिकठिकाणीं हातच टेकायाला पाहिजेत. या गोष्टीचा अनुभव ज्यांनीं प्रस्तुत कवीचा एकादा ग्रंथ परीक्षेकरितां वगैरे चांगला लक्षपूर्वक वाचला असेल त्यांस विचारावा !* तर अशा ग्रंथकाराच्या कृतीचें मराठीसारख्या अत्यंत विसदृश भाषेंत प्रतिबिंब उठवून

* जॉन्सननें शेक्सपीयरच्या नाटकांची एक आवृत्ति तयार केली हें आमच्या वाचकांच्या ध्यानांत असेलच. ही आवृत्ति निघण्यापूर्वी वरील पंडितानें एक प्रसिद्धिपत्रक काढिलें होतें. त्यांत पुढील मजकूर आढळतो:—

"But of the works of Shakspeare the condition has been far different: he sold them, not to be printed, but to be played. They were *immediately copied for the actors, and multiplied by transcript*; vitiated by the blunders of the penman, or changed by the affectation of the player; perhaps enlarged to introduce a jest, or mutilated to shorten the representation; and printed at last without the concurrence of the author, without the consent of the proprietor, from compilations made by chance or by stealth out of the separate parts written for the theatre; and thus thrust into the world surreptitiously and hastily, they suffered another deprivation from the ignorance and negligence of the printers, as every man who knows the state of the press in that age will readily conceive.

It is not easy for invention to bring together so many causes concurring to vitiate the text. No other author ever gave up his works to fortune and time with so little care; no books could be left in hands so likely to injure them, as plays frequently acted, yet continued in manuscript: no other transcribers were likely to be so little qualified for their task as those who copied for the stage, at a time when the lower ranks of the people were universally illiterate: no other editions were made from fragments so minutely broken, and so fortuitously re-united; and in no other age was the art of printing in such unskilful hands."

द्यावयाचें म्हणजे मोठ्या प्रयासाचें काम आहे यांत संशय नाहीं. तें प्रस्तुत ग्रंथकारानें इतपत उठवून दिलें आहे यावरून त्याचे परिश्रम व त्याचें चातुर्य हीं व्यक्त होतात. छापण्यास पाठविण्यापूर्वीं कित्येक मित्रांकडे सदरील पुस्तक पाठविलें होतें असें प्रस्तावनेच्या शेवटीं लिहिलें आहे; या गोष्टीचें मर्मही तज्ज्ञ वाचकांच्या लक्षांत येईलच. असो; पण या कृतीवर मूळ भाषांतरकर्त्यांचे व इतरांचे इतके परिश्रम झाले असतां कांहीं ठिकाणीं तींत इंग्रेजीची झाक अद्याप राहिली आहे, व कोठें कोठें वाक्यरचनेचाही घोंटाळा राहिला आहे. तसेंच कांहीं ठिकाणीं प्रवेशादि निर्देशांतही नजरचूक झालेली आढळते.*

---

* वरील दोषांचीं उदाहरणें येणेंप्रमाणें:—

(पृष्ठ ९)—"हें (कंकण) मजकरतां तूं हातांत घाल."

(पृष्ठ ३५)—"ते जेव्हां त्या रामपूरकराची थट्टा करतात, तेव्हां ती ऐकणें म्हणजे एक मोठी गंमत आहे."

(पृष्ठ ३८)—"मी ही हकीकत बावांच्या कानावर घालतें, आणि त्यांना परक्या पुरुषानें येऊन असें अभद्र भाषण आपल्या मुलीशीं करावें हें आवडतें कां बघतें!"

(पृष्ठ १०५)—"तो हंबीरराव, बेवकूब, कीं ज्यापाशीं चांगुलपणाचा एक लेशही सांपडावयाचा नाहीं."

(पृष्ठ ८)—"नको गे प्रिये! डोळ्याला पुनः पाणी आणूं! नाहीं तर तुला वाटेल हें हृदय बायकांपेक्षांही कोंवळें आहे."

(पृष्ठ १७)—"आहो बाळासाहेब! मी हंबीररावास सुवर्णपुरास पाहिलें नाहीं असें नाहीं. त्यावेळीं तो होतकरू दिसत असे; आणि जसा त्याजविषयीं लोकांचा आज समज आहे, तशा प्रकारचा तो निघेल असें त्यावेळींही लोक म्हणत; परंतु मला मात्र कांहीं तसें वाटलें नाहीं. मला त्याचे गुण कळले नव्हते असें नाहीं. त्यावेळींच मला वाटे कीं, लोकांचा तर्क खोटा ठरेल."

(पृष्ठ २४)—"असें बोलण्याची ही तुमची चाल असेल, परंतु मागें घेणार नाहीं असें वाटतें."

(पृष्ठ ४५)—यांत 'गजाऊ जवळच उभी आहे' असें प्रवेशारंभीं असून तारा तिला दूर असल्याप्रमाणें हांक मारते आहे.

(पृष्ठ ५३)—यांत तारेच्या प्रवेशाच्या अगोदरच 'या पहा बाईसाहेब आल्या,' असें दासी बोलते आहे.

(पृष्ठ ८८)—यांत प्रवेशस्थल जामगांव असून तारा सदोबाला पुसते, 'अजून, ही जामगांव किती दूर आहे?'

(पृष्ठ ९०)—यांत तारेच्या भाषणाच्या अगोदर 'सावध होऊन' असे शब्द असणें जरूर होतें.

९. याप्रमाणें अभिप्राय देण्यास हातीं घेतलेल्या पुस्तकाचें सर्व प्रकारें गुणदोषविवेचन झालें. आतां सरते शेवटीं प्रकृत नाटकांतील कांहीं स्थलांचें येथें अवतरण करून हा लेख आटपतों. या अवतरणांचें प्रयोजन येवढेंच आहे कीं, त्यांवरून सदरील भाषांतर कोणत्या शैलीनें केलें आहे, व मराठींत तें कसें उतरलें आहे, याची आमच्या सर्व वाचकांस परीक्षा करतां यावी.

"(अंक २ प्रवेश २.)

(खंडूजी पेटीच्या बाहेर येतो.)

खंडूजी—काय शांत वेळ ही ! जिकडे तिकडे आतां सामसूम झालें आहे ! दिवसाचा कामधंदा करून थकले भागले लोकांना गाढ झोंप लागली आहे ! रात्रीचा किर्र शब्द ऐकूं येत आहे.–अशा मध्यरात्रीच्या सुमारास माझ्या मनांत दुष्ट विचार कसे घोळत आहेत !—ही पहा चंद्रानना पलंगावर निजली आहे. त्या पलंगाला तिजमुळें किती शोभा आली आहे ! वाः किती सुंदर ही कमलिनी ! या कनकलतिकेला पाहून दिव्याची ज्योतिही मान डोलवीत आहे ! तिचे नेत्र या वेळीं लागले आहेत, आणि म्हणूनच या दिव्याचा प्रकाश पडला आहे ! तिच्या या गौरवर्ण शरीरावर ही हिरवी वेलबुट्टी कशी शोभत आहे ! पण माझा उद्देश काय, आणि मी हें काय बघत बसलों. मला महालांतील खाणाखुणा टिपून घ्यायाच्या आहेत. या अमुक अमुक तसबिरी अमक्या ठिकाणीं टांगल्या आहेत. ही खिडकी या इकडल्या भिंतीला आहे तिचा पलंग हा असा आहे. या भिंतीवर हीं चित्रें काढिलीं आहेत; पण या असल्या दहा हजार गोष्टी लिहून घेण्यापेक्षां तिच्या शरीरावरची एखादी खूण लिहून घेतली तर माझ्या बोलण्यावर विश्वास पटेल. अहा निद्रे ! यावेळीं तूं माझें किती साहाय्य करीत आहेस ! असेंच आणखी थोडा वेळ कर ! चल नीघ कसें [तिच्या हातांतील कंकण काढून घेतो.] वाः ! किती लवकर याचा फांसा निघाला तरी ! या कंकणावरून हंबीररावाची खातरीच होईल. तिचा हा पदर अस्ताव्यस्त झाला आहे, म्हणून हा पहा तिच्या दोन स्तनांमध्यें असणारा तीळ चोळीच्या गांठीच्यावर दिसत आहे. माझ्या बोलण्याला याहून जास्त प्रमाण कशाला पाहिजे ! या तिळावरून त्याची खातरी होईल कीं, मी कुलूप तोडून तिच्या पातिव्रत्याचें भांडार लुटलें ! बस पुरें आहे. आतां अधिक टिपून घेण्याची काय जरूर ! तीळ लिहून घेण्याची तर मुळींच जरूर नाहीं. तो कां मी आतां विसरेन ! ती पांडवप्रताप वाचीत होती असें दिसतें. ही पहा येथें खूण घालून ठेवली आहे. दुर्योधनदुःशासनादि कौरवांनीं तिचा छळ आरं-

भिला आहे आणि सती द्रौपदी द्वारकाधीश कृष्णाचा धांवा करीत आहे, येथपर्यंत हिनें वाचलें आहे!--हे सति तारे! तुझाही मी असाच छळ करणार ना! मी मोठा पातकी! पण काय करूं? असो. माझें काम झालें. चला, आपण पेटींत जाऊन बसावें आणि झांकण लावून घ्यावें."

"(अंक २, प्रवेश ४.)

खंडूजी—तिचा महाल! वाः! काय त्याची शोभा! मी तेथें निजलों नाहीं, कबूल! पण असला सुंदर महाल पाहिल्यावर झोंप येते कसची? सर्व रात्रभर मी त्याची शोभा पहात बसलों होतों. भिंतीवरून चित्रें काढिलीं होतीं, आणि त्यावर मळ पडूं नये ह्मणून किनखापाचे पडदे सोडले होते. एका भिंतीवर दधिसमुद्रांत शेषशायी नारायणाची मूर्ति काढली आहे. त्याच्या नाभिस्थळापासून कमलाचा देंठ निघून त्यावर चतुर्मुख ब्रह्मदेव चारी वेद हातांत घेऊन बसला आहे. पायथ्याशीं कमलालया लक्ष्मी नारायणाचे पाय चुरीत आहे. उजव्या अंगाला गरुड हस्त जोडून उभा आहे, त्याला पाहून नागांची तारांबळ उडाली आहे. पलीकडे सनकसनंदन नारायणाची लीला गात आहेत. कोण त्या चित्रकाराचें कसब! मूर्ति प्रत्यक्ष डोळ्यासमोर उभी आहे असें वाटतें!"

"(कित्ता) **खंडूजी**--महालाला दक्षिणेकडे दोन खिडक्या आहेत, त्यांच्या वरच्या अंगाला तसबिरी लटकाविल्या आहेत. रावणानें अशोक वनांत सीतेला नेऊन टेविलें आहे, आणि ती रामचंद्राच्या विरहानें एका अशोकवृक्षाखालीं सचिंत बसली आहे, आणि जवळच्या एका वृक्षावर हनुमान बसला आहे, आणि रामनामांकित मुद्रा तिजजवळ टाकीत आहे, असें एका तसबिरींत दाखविलें आहे. या तरी चितान्याची खुबी मोठीच! तसबीर पाहिली कीं त्या मूर्ति आपल्या समोर उभ्या आहेत, असा भास होतो!"

"(अंक २, प्रवेश ५.)

(हंबीरराव आपणाशीं बोलतो.)

हरहर!--पुरुष आणि स्त्री मिळून माझा देह झाला, तेव्हां यांतील कोणचा भाग बरें स्त्रीच्या अंशानें झाला आहे! तो समजता तर मीं या वेळेस छेदून टाकला असता! कोणताही जरी दुर्गुण पुरुषांत आढळला तरी तो स्त्रीच्या अंशापासूनच आहे यांत संशय नाहीं? अनृत, अविनय साहस, माया, मूर्खत्व, अतिलोभ, कपट, चांचल्य, परनिंदाप्रीति, हे सर्व दोष जात्याच स्त्रियांत असतात, आणि त्यांच्यापासूनच पुरुषांस प्राप्त होतात. स्त्रिया जगांतून नाहींशा होत्या तर बरें झालें असतें! काय

स्त्रियांचें धाडस ! समुद्राच्या लहरींप्रमाणें यांचा स्वभाव चंचल ! यांची प्रीति तर संध्याकाळच्या ढगांवरील तांबड्या छटांप्रमाणें क्षणिक ! आज हा, उद्यां तो, परवां तिसरा, असा यांचा क्रम ! एकावर कधीं यांचें प्रेम असणार आहे काय ? बघतील एकाकडे, बोलतील एकाशीं, आणि प्रेम असेल कदाचित् तिसऱ्यावरच !–धिक्कार असो यांच्या जातीला ! ब्रह्मदेवानें स्त्रीजाति निर्माण केली नसती तर खचितच नरकपुरी ओस पडली असती !–हे षडानना कार्तिकेया ! तूं मोठा शहाणा ! तुला मात्र यांचें कपट कळलें. बाकीचे सर्व देव स्त्रीपाशांत गुंतले ! बरें आहे. स्त्रियांचें तोंड पहावयाचें नाहीं हा कृतनिश्चय! सांपडतील तेथें त्यांचा वध करावा ! आं--पण नाहीं करूं ! आपआपल्या हातांनींच त्या करून घेत आहेत, तेव्हां आपण तरी उगी कशास दोषी व्हावें ?

[जातो.] "

इंग्रेजी भाषा.

गीर्वाणवाण्यांषु विशिष्टबुद्धिस्तथापि भाषांतरलोलुपोऽहम् ।
यथा सुराणां सुधया च सत्यां स्वर्गांगनानामधरासवे रुचिः ॥ *

अंक २८—(१) विषयोपक्षेप. (२) प्रस्तुत विषयाचा उपयोग. (३) इंग्रेजी भाषेची उत्पत्ति. (४) तिचे घटकावयव (५) इंग्रेजी भाषेंतील ग्रंथसंग्रह. (६) गद्यात्मक ग्रंथांची प्रवृत्ति. (७) तिची सुधारणा. (८) गद्याचे प्रकार. (९) निबंध (१०) त्रैमासिकें. (११) मेकॉले.

१. वरील विषयाचें नांव वाचून आमच्या वाचकांस बहुधा मोठा संदेह उत्पन्न होणारा आहे. ' इंग्रेजी भाषा ' म्हणजे काय ?–यांत ती भाषा उत्पन्न कशी झाली, तिची उत्तरोत्तर अभिवृद्धि होत जाऊन ती सांप्रतच्या स्थितीला कशी पोंचली, तींत गुणदोष कोणते आहेत, याविषयीं विवेचन करायाचें ; कीं तींत ग्रंथसंग्रह कसा आहे, त्याची सांप्रतची स्थिति त्यास प्राप्त होण्यास काय कारणें झालीं, याविषयीं लिहावयाचें ; कीं आपल्या देशांत वरील भाषेचा पुष्कळ फैलावा झाल्यानें कोणते फेरफार झाले, व पुढें कोणतें स्थित्यंतर होण्याचा संभव आहे, याविषयीं विचार करावयाचा ? याप्रमाणें वरील शब्द वाचतांच निरनिराळ्या कल्पना वाचकांच्या मनांत उभ्या राहिल्यावांचून राहणार नाहींत. आणि

---

* गीर्वाण भाषेला जरी मी विशेष मान देतों ; तरी इतर भाषांविषयीं मला उत्कंठा वाटते. कशी ? तर ज्याप्रमाणें देवांस प्राशन करण्यास अमृत असतांहीं स्वर्गांगनांच्या अधरमधूविषयीं ते लालस असतात !

खरोखरी पाहतां प्रस्तुत विषय विस्तीर्ण असल्यामुळें त्याचें विवेचन अनेक प्रकारांनीं व्हावें असाच तो आहे. प्रस्तुत निबंधांत वरील सर्व गोष्टींचा विस्तारें करून विचार करायाचा नाहीं. इंग्रेजी भाषेची उत्पत्ति व रचना यांविषयीं प्रथमतः सांगून मुख्यत्वेंकरून तिच्या ग्रंथसंग्रहाविषयीं वाचकांस थोडी बहुत माहिती करून देण्याचा आमचा विचार आहे. सवड राहिल्यास शेवटल्या गोष्टीच्या संबंधानें म्हणजे इंग्रेजी भाषा इकडे फैलावल्यापासून कोणते फेरफार झाले आहेत याविषयींही कांहीं विचार प्रकट करूं.

२. इंग्रेजी भाषा उत्तरोत्तर कशी उत्कर्ष पावत गेली, तींत ग्रंथसंग्रह कोणत्या प्रकारचा आहे, व तो कसकसा वाढत गेला, वगैरे गोष्टींचें ज्ञान एतद्देशीय लोकांस चांगलें होणें अवश्य आहे. तें असें कीं, त्याच्या योगानें देशभाषा सुधारण्याचा हल्लीं जो थोडा बहुत यत्न चोहोंकडे सुरू आहे तो सफल होण्यास काय केलें पाहिजे, भाषा सुधारत जाते ती कोणत्या क्रमानें जाते, वगैरे गोष्टींचें ज्ञान वरील निरूपणानें त्यांस होईल. शिवाय हा माहितीचा व मनोरंजनाचाही विषय असल्यामुळें सामान्यतः सर्वांस इष्ट वाटण्यासारखा आहे.

३. आतां प्रथमतः इंग्रेजी भाषेची उत्पत्ति. अर्वाचीन भाषाभिज्ञांनीं साऱ्या भाषांच्या दोन शाखा कल्पिल्या आहेत. त्यांतील पहिली जी आर्यशाखा तिजपासून इंग्रेजी भाषेची परंपरया उत्पत्ति झाली आहे* ती अशी कीं, वरील शाखेंत येणारी जी जर्मन भाषा तिचा पोटभेद साक्सन भाषा; आणि तिचा भेद जी आंग्लोसाक्सन म्हणजे इंग्लंडांतील साक्सन भाषा ती इंग्रेजीची मूळभाषा होय. इंग्लिश भाषेंतील

* वरील दोन शाखा एरियन म्हणजे आर्य, व सेमेटिक ह्या होत. पहिल्या शाखेचे आठ मोठमोठे भेद आहेत. ते संस्कृत, इराणी, ग्रीक, इटालियन, जर्मन इत्यादि होत. या शेवटल्या उपशाखेपासून इंग्लिश भाषेची उत्पत्ति आहे हें वर सांगितलेंच आहे. दुसऱ्या शाखेंत आरबी, चिनी, जपानी, या भाषांचा अंतर्भाव होतो. हें भाषाशास्त्र या शतकांत पुष्कळ पूर्णदशेस आलें आहे. असें होण्यास संस्कृत भाषेचा शोध लागला हेंच मुख्य कारण होय. असो; या शास्त्राच्या योगानें मनुष्य जातीच्या अत्यंत प्राचीन इतिहासाची एक मोठी गोष्ट अगदीं निर्विवाद सिद्ध होते. ती ही कीं, युरोपांतील बहुतेक राष्ट्रें व इकडचे हिंदु, इराणी वगैरे लोक हे पूर्वी एकत्र असून एकच भाषा बोलत होते. पण पुढें सर्वांची फूट केव्हां व कशी झाली असेल याचा आज कांहींच पत्ता लागत नाहीं! 'पवित्र शास्त्र' जर खरें असेल, तर बैबलच्या बुरुजाची जी चमत्कारिक हकीकत झाली ती वरील गोष्टीचें कारण मानणें भाग पडेल.

अगदीं मूळचे साधे शब्द व तिची रचना ही सारी वरील भाषेंतील होय. मराठीस मूळ जशी संस्कृतापासून उत्पन्न झालेली बाळ-भाषा तशीच प्रस्तुत भाषेस वरील भाषा होय. इंग्लंडाचे मूळचे राहणारे जे ब्रिटन लोक त्यांची भाषा सेल्टिक ही होती. तिचा आतां त्या देशांत फारसा मागमूसही राहिला नाहीं. रोमन लोक निघून गे-ल्यावर सहाव्या शतकांत साक्सन लोक इंग्लंडांत येऊन त्यांनीं हळू हळू सगळा देश काबीज केला; आणि आपली भाषा व कायदेकानू हीं चो-होंकडे चालू केलीं. या दोहोंची स्थापना त्या देशांत इतकी दृढ होऊन गेली कीं, त्याच्या मूळच्या स्थितीचा पुढें मागमूसही उरला नाहीं. साक्सन लोकांच्या पुढें नार्मन लोक आले. हे फ्रान्स देशांतील उत्तर प्रांत नार्मंडी म्हणून होता तेथें वसाहत करून राहिले होते. यांचा राजा विलियम्, जो 'विजयी' या उपपदानें प्रसिद्ध आहे, त्यानें सन १०६६ त इंग्लंडावर स्वारी केली; आणि साक्सन लोकांचा मोड करून चोहोंकडे आपला अंमल बसविला. पुढें सुमारें दोनशें वर्षेंपर्यंत राज्यकर्ते जे ना-र्मन लोक त्यांचा आणि प्रजा झालेले साक्सन लोक यांचा परस्पर दु-जाभावच वागत असल्यामुळें दोन्ही राष्ट्रांच्या भाषा भिन्न भिन्नच होत्या.* पण तिसऱ्या हेनरी राजाच्या कारकीर्दीच्या अखेरीपासून सु-मारें वरील दोन्ही भाषा एकवट होऊन हल्लीं जीस इंग्रेजी म्हणतात ती बनत चालली. तर याप्रमाणें प्रस्तुत भाषा ही वरील दोहोंची भेसळ होऊन उत्पन्न झालेली आहे.

४. गेल्या सहाशें वर्षांत इंग्रेजींत आणखी पुष्कळच फेरफार झाले. त्यांत मोठा म्हटला म्हणजे ग्रीक व ल्याटिन या भाषांनीं तिजवर झालेला संस्कार होय. इंग्लंडांत नवव्या शतकांत ख्रिस्ती धर्म प्रवृत्त होऊन रो-मच्या पाद्री लोकांचें माहात्म्य चोहोंकडे जसजसें वाढत चाललें, तसतसे वरील अभियुक्त भाषांतले शब्द लोकभाषेंत थोडथोडे मिसळत चालले होतेच; पण त्यांच्या योगानें भाषेंत म्हणण्यासारखा फेरफार कांहींच झाला नाहीं. तो सोळाव्या शतकांत पूर्णपणें झाला. रूमशामचें राज्य तुर्क लोकांच्या हातीं लागल्यामुळें ल्याटिन व ग्रीक विद्येच्या गुरूंनीं दे-

---

* नार्मन लोकांच्या मनांत साक्सन लोकांविषयीं अत्यंत तिरस्कार वागत असे, व साक्सन लोकांही जरी हतवीर्य झाले होते तरी आपल्या पूर्वींच्या वैभवाच्या स्मरणामुळें त्यांशीं वाकूनच राहत असत हें वरील भिन्नभावाचें मुख्य कारण होतें. या वेळची स्थिति स्काटच्या 'ऐव्हेनो' नामक कादंबरींत अगदीं हुबेहुब दाख-विली आहे. हा ग्रंथ वाचीत असतां हिंदुस्थानच्या सध्यांच्या स्थितीचें सादृश्य जेथें तेथें पूर्णपणें मनांत येतें.

शत्याग करून युरोपांत ठिकठिकाणीं जेव्हां वसाहात केली, व त्या विद्येचा स्वोपजीवनार्थ प्रसार मांडला, तेव्हां चोहोंकडे वरील दोन भाषांचें पुनरुज्जीवन झाल्यासारखें झालें. त्याच्या योगानें सार्‍या युरोपियन भाषा सुधारणेच्या पंथास लागून लोकस्थितींतही अनेक फेरफार झाले.* तोच प्रकार इंग्लंडांत घडून आला. सर्व लोक ल्याटिन व ग्रीक या भाषांचा मोठ्या आस्थेनें अभ्यास करायास लागून कित्येकांनीं तर त्यांत अत्यंत निपुणता संपादन केली.* वरलि भाषांचा अभ्यास अद्यापही सार्‍या युरोपाप्रमाणें इंग्लंडांत चालू आहेच; तरी तो आतां पहिल्यासारखा नाहीं. असो; तर वरील भाषांची जेव्हां इंग्लंडांत प्रवृत्ति पडली, तेव्हां त्या भाषांतलि हजारों शब्द इंग्रेजी भाषेत आले, व त्यांची ढबही पुष्कळ अंशीं या भाषेस लागली. अलीकडे दहा वीस वर्षांत संस्कृताचा अभ्यास वाढल्यानें महाराष्ट्र भाषेंत जसा फेरफार होत चालला आहे, व त्या भाषेचा या दुसर्‍या भाषेस जसा उपयोग होत आहे; तसेंच इंग्रेजी भाषेसही झालें. तीस प्रौढता व सरसता आणण्यास वरील दोन प्राचीन भाषा कारण झाल्या; आणि शिवाय शास्त्रीय परिभाषा पूर्वीची आयती येण्यास व नवी बनवतां येण्यास त्यांचा फारच उपयोग झाला.

वरील दोहोंशिवाय अलीकडे आणखी दोन भाषांचाही इंग्रेजीशीं संयोग झाला आहे. तो फ्रेंच व जर्मन भाषांचा होय. या भाषा इंग्रेजीच्या बरोबरच प्राचीन भाषांच्या संसर्गानें वाढत जाऊन कालेंकरून त्यांत मोठमोठे ग्रंथ होत गेले यास्तव इंग्रेजी विद्येचा जसा युरोपभर प्रसार झाला तसा युरोपांतलि विद्येचाही इंग्लंडांत प्रवेश होऊन वरील भाषांचा संसर्ग इंग्रेजीस घडला. तो दिवसांदिवस अधिकाधिक दृढही होत चालला आहे.

याखेरीज नुसत्या शब्दांच्याच संबंधानें पाहिलें तर व्यापाराच्या वगैरे संबंधानें ज्या भाषेचे शब्द इंग्रेजींत आले नाहींत अशी भाषा सार्‍या पृथ्वीवर थोडीच असेल.

५. याप्रमाणें प्रस्तुत भाषेच्या उत्पत्तीविषयीं व तिच्या घटकावयवांविषयीं निरूपण झालें. आतां तींत जो ग्रंथसंग्रह आहे त्याविषयीं लिहूं.

कोणत्याही राष्ट्राची अज्ञानावस्था संपत येऊन त्याच्या सज्ञान दशेस जेव्हां

* या फेरफारांपैकीं सर्वांत मोठा महत्त्वाचा म्हटला ह्मणजे जर्मनी देशांत उत्पन्न होऊन सार्‍या खंडभर पसरलेली धर्मक्रांति होय. वरलि विद्याप्रसारानें धर्मांतराचा प्रकार कसा उद्भवला हें अंमळ विचार केला असतां सहज समजणार आहे. विद्येच्या योगानें मनुष्यास खर्‍या खोट्याचें ज्ञान होऊं लागतें; तें झालें असतां खोट्या धर्मांचें बंड बाहेर फुटून लोकांची श्रद्धा उडते हें सहजच आहे.

आरंभ होतो, तेव्हां त्याच्या बुद्धीचा प्रथम विकास पाहिला असतां नेहमी कवितारूप दृष्टीस पडतो. या सामान्य नियमाप्रमाणें इंग्लंडांतही सर्वसाधारण भाषा चालू होऊन तीस स्थैर्य येतांच कवितेचा प्रादुर्भाव झाला. हा पहिला कवि चॉसर होय. हा तिसऱ्या एडवर्ड राजाच्या वेळेस म्हणजे चवदाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत झाला. याच्या काव्यांत जी भाषा आढळते ती आपल्या 'ज्ञानेश्वरी' ग्रंथाच्या सारखी अगदीं जुनाट व अप्रसिद्ध आहे; व यामुळेंच या कवीची प्रसिद्धि जरी आजपर्यंत अबाधित चालत आली आहे, तरी त्याच्या ग्रंथांचा प्रचार ह्मणण्यासारखा नाहीं. हीच गोष्ट त्याच्या पुढें झालेला जो स्पेन्सर त्यासही प्रायः लागते. या दोघां कवींचें अध्ययन भाषाभिज्ञ लोक जितकें करतात तितकें रसिक करीत नाहींत. असो; या दोघां पुढला अत्यंत विख्यात कवि म्हटला म्हणजे शेक्सपीयर होय. हा स्पेन्सरच्या वेळींच, म्हणजे एलिझाबेथ राणीच्या कारकीर्दीतच, उदयास आला. पण याची भाषा वरील दोघां कवींच्या सारखी जुनाट नसल्यामुळें त्याच्या ग्रंथांचा प्रचार अद्याप सार्वलौकिक आहे. शिवाय वरील ग्रंथांचा विषय मनोरंजनावह असून त्यांच्या रचनेंत वरील कवीनें आपली आश्चर्यकारक बुद्धि खर्चिली आहे हेंही वरील गोष्टीचें एक मोठें कारण आहे हें सर्वांस माहित आहेच. असो; तर इंग्रेजी कवींत सर्वमान्यतेस चढलेले जे कित्येक कवि आहेत त्या सर्वांत योग्यतेनें व कालानें पहिला असा शेक्सपीयर होय. याच्या वेळेपासून आज सुमारें तीनशें वर्षें इंग्लंडांत कवितेचा सारखा उत्कर्षच चालला आहे असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. या शतकांतच जे मोठमोठे कवि निपजले त्यांपैकीं कित्येक नुकते नुकतेच निवर्तले असून अद्यापही कवित्वाच्या ओघास अगदीं खळच पडला आहे असें नाहीं. आतां हा सारा विस्तीर्ण विषय प्रस्तुत विवेचनांतच येण्यासारखा आहे; तथापि तूर्त त्याचा वरच्या इतकाच येथें निर्देश करून ठेवतों. तो अत्यंत महत्वाचा आहे, यास्तव पुढें एखादे खेपेस त्याचें पृथक्त्वेंकरून विवरण करूं. याच अंकांत त्याचें व प्रस्तुत विषयाच्या इतर भागांचें यथास्थित निरूपण होणें अशक्य आहे. यास्तव कवितेचा ह्मणजे पद्यात्मक ग्रंथसंग्रहाचा भाग सध्यां निराळा ठेवून गद्यात्मक ग्रंथांविषयींच विवरण करतों.

६. भाषेंत गद्यग्रंथांचा प्रचार सुरू होणें हें लोकसुधारणुकेचें एक मोठें चिन्ह आहे. कारण पद्यरचना सोडून देऊन गद्याकडे जेव्हां लोकांचा कल होतो, तेव्हां केवळ मनोरंजन करणाऱ्या विषयांहून अधिक योग्यतेच्या विषयांकडे त्यांचीं मनें प्रवृत्त झालीं असें दिसून येतें. गद्यांत जो

विषय लिहावयाचा तो अर्थातूच शास्त्रीय वगैरे असावयाचा. तो छंदांत रचणें केवळ अप्रयोजक असून सर्वांस सरळ रीतीनें समजण्याकरतां अर्थातच व्यवहारिक भाषेनें लिहावा लागतो तेव्हां ही दुसरी रीत पडणें हें राष्ट्राच्या सज्ञानअवस्थेचें विशेष सूचक होय हें उघड आहे. इंग्रेजी-भाषेंत हा गद्याचा प्रघात विशेष ह्मणण्यासारखा ह्मटला ह्मणजे सुमारें एलिझाबेथच्या कारकीर्दीपासून सुरू झाला आहे. मागें सांगितलें आहे कीं, पंधराव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत प्राचीन ग्रीक व रोमन लोकांच्या ग्रंथांचें अध्ययन सार्वत्रिक झाल्यामुळें सगळें युरोपखंड अज्ञाननिद्रेंतून जागें होऊं लागलें. तर तोच प्रकार इंग्लंडांतही घडून येऊन बेकन्, हूकर अशांसारखे मोठमोठे ग्रंथकार निपजले, व त्यांनीं गद्याची प्रवृत्ति पाडून स्वभाषेच्या अभिवृद्धीस आरंभ केला हाच क्रम वरील राणीच्या राज्यानंतरही चालून अनेक नामांकित ग्रंथकारांनीं इंग्रेजींत गद्यरचना केली; व नाना प्रकारच्या विषयांवर मोठमोठे ग्रंथ लिहिले. तरी सांप्रत प्रकारास खरी शोभा आणून तो सर्वजनांस मान्य होईसा करणें व भाषेस व्यवस्थितपणा व नियमितपणा आणणें हें काम पुढील कालींच झालें. तें कसें तें पुढें सांगतो.

७. इंग्रेजी भाषेचें सध्यां जें प्रौढ व मनोवेधक रूप दृष्टीस पडत आहे त्यास आरंभ पाहिला असतां गेल्या शतकापासून झाला असें दिसून येईल. ड्रायडन्, टेंपल्, आडिसन् यांच्या पूर्वीं इंग्रेजींत गद्य लिहिणारे मोठमोठे नामांकित ग्रंथकार होऊन गेले नाहींत असें नाहीं; पण वरील ग्रंथकारांनीं व त्यांच्या पुढें जे झाले त्यांनीं तींत मोठी सुधारणा केली हें निर्विवाद् आहे. सोळाव्या शतकांत मोठमोठे कवि व महान् महान् ग्रंथकार होऊन गेले हें खरें; पण त्यांच्या भाषेंत मार्दवादि गुण तादृश नसून व्याकरणाची वगैरेही चांगलीशी व्यवस्था नसे. उदाहरणार्थ कवितेंत शेक्सपीयर व मिल्टन हे घ्या; व गद्यांत बेकन्चे ग्रंथ पहा. वरील दोघां कवींच्या कृति इंग्लंडांत, किंबहुना साऱ्या जगांत, सर्वमान्यतेस पात्र झाल्या आहेत; पण कोणी सामान्य मनुष्य घेतला तर पोपची किंवा गोल्डस्मिथ्ची कविता त्यास जितकी पसंत पडेल, तितकें 'म्याक्बेथ्'* नाटक किंवा 'प्याराडैज् लॉस्ट्' हें पडणार नाहीं. त्याप्रमाणेंच बेकन्च्या ग्रंथांची गोष्ट. त्यांची प्रशंसा ज्याच्या त्याच्या तोंडून ऐकूं येईल; पण त्यांचें प्रेमपूर्वक अध्ययन करणारा थोडाच मनुष्य सांपडेल. तर याचें कारण काय बरें? अर्थातच हें कीं, वाच-

---

* शेक्सपीयर कवीच्या अद्भुत कवित्वाविषयीं जरी कोणी संशय घेणार नाहीं,

(पु० चालू.)

कांस ज्या गुणांच्या योगानें चटका लागतो ते गुण वरील ग्रंथकारांत कमी. त्यांनीं आपल्या ग्रंथांतून आपल्या विशाल बुद्धीचा परिपाक ओतून दिला आहे यास्तव त्यांस आजपर्यंत जसा मान मिळाला, किंबहुना ते सर्वांस पूज्य होऊन बसले, तसाच क्रम पुढें सारखा चालेल यांत संशय नाहीं; पण वरील पूज्यतेच्या मानानेंच लोकप्रीतीचें मान त्यांचें कमी समजलें पाहिजे. या दोन्ही गुणांचें सामानाधिकरण्य होण्याची यो-

---

तरी त्याचें माहात्म्य त्याच्या देशबांधवांनीं अतिशय वाढविलें आहे असें वाटल्यावांचून राहवत नाहीं. नुकत्या निवर्तलेल्या मिल्लच्या 'स्वरचित चरित्रां' त त्यानें आपल्या बापाविषयीं लिहिलेला हा मजकूर आढळतो:—

"My father never was a great admirer of Shakspeare, the English idolatry of whom he used to attack with some severity."

याप्रमाणेंच जॉन्सन्, बायरन् वगैरे कित्येक ग्रंथकारांचेंही मत होतें. खुद्द ड्रायडन् यास सुद्धां असें कबूल करावें लागलें:—

"I cannot say he is every where alike. Were he so, I should do him injury to compare him to the greatest of mankind. He is many times flat and insipid, his comic wit degenerating into clinches, his serious swelling into bombast."

मेकॉले साहेबांनीं एके प्रसंगीं इंग्लंडचा राजा तिसरा जॉर्ज् याचा प्रस्तुत कवीविषयीं एक उद्गार दाखल केला आहे:—

"But was there ever," he cried, "such stuff as great part of Shakespeare? *Only one must not say so.* But what think you? What? Is there not sad stuff? What? What?"

Madame D'Arlay.

वरील राजोक्ति निबंधकारानें केवळ उपहासार्थ दाखल केली आहे. आतां तिसरा जार्ज् राजा ह्मणजे मोठा पंडित होता असा अर्थ नाहीं; तरी त्याचें वरील मत सर्वथा अयथार्थच आहे असें म्हणवत नाहीं.

मिल्टनच्या काव्याविषयींही कोणा ग्रंथकारानें असें ह्मटलें आहे कीं, त्यांच्या आवृत्तींवर आवृत्ति मोठ्या झपाट्यानें निघत आहेत, व त्या पुस्तकालयें भूषित करताहेत हें खरें; पण त्यांच्या वाचण्याचा प्रघात तितपतच आढळतो.

बेकन्विषयीं तसेंच मेकॉलेनें लिहिलें आहे:—

"It is by the *Essays* that Bacon is best known to the multitude. The *Novum Organum* and *De Augmentis* are much talked of, but little read. . . . ."

Lord Bacon.

ग्यता इंग्रेजी भाषेंत जी आली ती वर सांगितल्याप्रमाणें अठराव्या शतकांत आली या शतकाच्या आरंभींच आडिसनचें 'स्पेक्टेटर' पत्र आठवड्यांतून तीनदां निघूं लागून सामान्य लोकांस विद्यानंदाचा अनुभव घेण्याचें उत्कृष्ट साधन तयार झालें; व त्याबरोबरच इंग्लिश भाषेचा पूर्वीचा जो कर्कशपणा व अनियमितपणा होता तो हळू हळू मोडूं लागून तिचे ठायीं जनमनोवेधकत्व हा गुण अधिकाधिक येऊं लागला. वरील पत्र दोन तीन वर्षें चालून पुढें बंद झालें; तरी तितक्या काळांत त्याच्या योगानें भाषेस व लोकांस पुष्कळ उपयोग झाला. त्याचा प्रचार तिन्ही देशांत होऊन लोकांस विद्येची अभिरुचि लागली* 'स्पेक्टेटर' च्या पुढें त्याच्या सारखीं पत्रें दुसरीं पुष्कळ चालू झालीं; व त्यांच्या योगेंकरून लोकांचें व भाषेचें हित थोडें बहुत झालेंच पण त्यांत विशेष गुण नसल्यामुळें त्यांची प्रसिद्धि लवकरच नाहींशी होऊन आतां त्यांचीं नांवेंही कोणास माहीत नाहींशीं झालीं आहेत. आडिसनच्या पुढें त्यासारखा नामांकित निबंधकार ह्मटला म्हणजे जॉन्सन् हा झाला. या महापंडिताचे इंग्रेजी भाषेवर पुष्कळच उपकार आहेत. त्यांत सर्वांत मोठा ह्मटला म्हणजे हा कीं, त्यानें कोशरचना करून तीस आळ्यांत आणण्याचा प्रचंड उद्योग आरंभून तो एकट्यानें शेवटास नेला. याच्या पूर्वी इंग्रेजींत किती प्रकारचा गोंधळ होता, याचें त्यानेंच आपल्या कोशाच्या प्रस्तावनेंत सुरस वर्णन केलें आहे. ही अव्यवस्था जान्सननें दोन प्रकारांनीं मोडली. अशी कीं, आपल्या कोशांत त्यानें होण्यासारखी होती तेवढी व्यवस्था करून ते नियम आपल्या स्वतःच्या ग्रंथांच्या द्वारें पुनः चांगले स्थापित केले. असो; जॉन्सन्च्या निबंधांचें नांव 'रांब्लर' व 'ऐड्लर'. या निबंधांची पद्धति वरच्या 'स्पेक्टेटरा' हून सर्व प्रकारें निराळी होती. 'स्पेक्टेटरां'त नाटकें, तमाशे,† बायकांचे पेहेराव,

---

* वरील पत्र घरोघर सकाळच्या न्याहारीच्या वेळेस सर्वांस वाचायास मिळत असे. त्याचा खप लवकरच दोन तीन हजारांवर गेला. या वेळचीं एकंदर लोकांची स्थिति पुष्कळ अंशीं येथल्यासारखीच होती. 'स्पेक्टेटर' पत्रानें इंग्लिश लोकांस वाचावयास शिकविलें' असें सुद्धां कित्येकांनीं म्हटलें आहे.

† वरील नांव इंग्लंडांत 'ऑपरा' नांवाचे जे खेळ होतात त्यांस आम्हीं दिलें आहे. वरील 'ऑपरा' हा सभ्य रीतीचा तमाशाच म्हटला असतां चालणार आहे. यांतील गुणदोषांचें विवेचन 'स्पेक्टेटरां'त जागोजाग आढळतें. विलायतेंत हीं जीं अनेक प्रकारचीं सुधारलेलीं ढंगें आहेत तीं पहिल्या प्रथम पाहिलीं असतां अर्ध्या मुर्ध्या रानटी लोकांच्या मनावर काय व्यापार घडतो तो पुढील उताऱ्यांवरून कांहीं लक्षांत येईलः—

(पुढें चालू.)

नवराबायकांची भांडणें, भावी वधूवरांचा गांधर्व प्रकार, लंडन शहरांतल्या मेवामिठाई विकणाऱ्या फिरस्त्या लोकांचे निरनिराळे शब्द. अशा प्रकारच्या विषयांवरच बहुतकरून मजकूर असे; व त्या वेळच्या चैनी व रिकाम्या लोकांस आवडण्यासारखा तोच होता. मधून मधून काव्यनाटकादिकांविषयीं विवेचन किंवा शास्त्रीय विषयांवर गहन विवरण, हे प्रकार वरील पत्रांत असत; व दर शनिवारीं पुढील दिवशीं वाचण्याकरतां धर्माच्या किंवा अध्यात्मविद्येच्या विषयांवर एक उत्कृष्ट निबंध असे. पण एरवींचा सामान्य प्रकार म्हटला म्हणजे वरीलच होय. तशीच 'स्पेक्टेटरां'तली भाषापद्धतिही वरील विषयांस अनुसरूनच असे. म्हणजे नेहमींची व्यवहारिक भाषाच योजिली असून प्रौढ व कठीण शब्द फार करून मुळींच नसत. पण जॉन्सनच्या वरील निबंधांत हे दोन्ही प्रकार अगदीं भिन्न आहेत. 'स्पेक्टेटरां'त जे विषय कधींमधीं यावयाचे तेच त्यांत नेहमीं असून बायकांविषयीं व नटव्या मुरडण्याविषयीं तर त्यांत अक्षरही नाहीं. एक तर मध्यंतरीं गेलेलीं जीं चाळीस वर्षें त्यांत लोकांचें ज्ञान बरेंच वाढल्यामुळें पूर्वींप्रमाणें केवळ ख्यालीखुशालीच्या व मौजेच्या गोष्टी आतां नको होत्या; आणि शिवाय जॉन्सन् हा लहानपणापासून हलक्या प्रतीच्या लोकांत वागलेला, जात्या उदासीन व गंभीर, यामुळें ही त्यानें आपल्या 'रांबलरां'त 'स्पेक्टेटरा'प्रमाणें रंगेलपणा बिलकूल न आणतां आपल्या वृत्तीचे जे लोक असतील त्यांच्याच उपयोगार्थ आपला सदुद्योग चालविला होता. भाषापद्धतींतही तसाच फेर. ती 'स्पेक्टे-

---

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

एक मुनशी विलायतेस गेला होता तो 'ऑपरा' विषयीं लिहितो:—

"At half-past eight the curtain was pulled up, and two very handsome ladies, very *indecently* dressed, and an old man, representing their father, appeared on the stage. They sang, I fancy, some historical balladin conjunction with instrumental music, and danced very expertly. Whilst the females whirled round in their dancing, their short gowns flew up to the forbidden height! Tantalizing the assembly, it appears, was their principal aim, by such a violation of decorum. We enjoyed the music well, but could not understand a word of what was said."

कर्सनदास मुळजींच्या 'इंग्लंडांतील प्रवासां'तही वरील प्रकाराचें व 'बॉल'-नाचाचें वगैरे वर्णन आहे तेंही वाचण्याविषयीं वाचकास शिफारस करतों.

टरां ' तल्याप्रमाणें साधी व सोपी नसून प्रौढ व कांहींशी दुर्बोधही आहे. ती त्या वेळेस नवीनच सुरू झाल्यामुळें सध्यांप्रमाणें दूषणार्ह न वाटतां लोकांस ब ती च प्रियही झाली होती; व तिचें अनुकरण करणारेही पुष्कळ झाले. असो; तर याप्रमाणें इंग्रेजींतील गद्यरचनेची सुधारणा करून तीस लोकरंजनाचें साधन करण्याचा यत्न अठराव्या शतकांतील ग्रंथकारांनीं केला; यास्तव या वेळेपासूनच त्याची हकीकत देणें योग्य आहे.

८. इंग्रेजी भाषेंत वर सांगितल्याप्रमाणें गद्याचा प्रचार जसजसा वाढत गेला, तसतसा उत्तरोत्तर तो सर्वमान्य होत जाऊन नानाप्रकारच्या विषयांच्या रूपानें प्रगट होऊं लागला. हे विषय निबंध, इतिहास, शास्त्रीय ग्रंथ, कादंबऱ्या, वगैरे होत. आतां या निरनिराळ्या प्रकारांविषयीं अनुक्रमेंकरून लिहितों.

९. पहिल्यानें निबंध. या प्रकाराचें पहिलें व सध्यांचें रूप यांत मनस्वी अंतर आहे. पहिलें रूप बेकनूच्या निबंधांत दृष्टीस पडतें. हे 'निबंध' अगदीं लहान असून त्यांत त्या त्या विषयाचें समग्र निरूपण केलेलें नाहीं. तर प्रत्येक विषयावर त्या ग्रंथकारास जे जे विचार सुचले ते ते त्यानें थोड्या शब्दांत खुबीदार रीतीनें वेगळे वेगळे लिहिलेले आहेत. यास्तव सामान्य वाचणारास त्यांपासून फारसा बोध होणार नाहीं हें तर काय, पण ते चांगलेसे अगोदर समजणारही नाहींत. बेकनूच्या वरील निबंधांतलें एकेक वाक्य असें आहे कीं, त्यांतील प्रत्येकाचें पूर्ण उद्घाटन करूं गेल्यास एकेक स्वतंत्र निबंधच होईल.* तर प्रस्तुत प्रकाराचें पहिलें रूप हें होय. असला मासला इंग्रेजींत दुसरा नाहीं. मागें सांगितल्याप्रमाणें अठराव्या शतकाच्या आरंभीं जी तऱ्हा सुरू झाली ती निराळीच. ती फ्रेंच लोकांच्या ग्रंथकारांची मुळची असून इंग्रेजी ग्रंथकारांनीं उचलली. हिचे दोन प्रकार वर सांगण्यांत आलेच आहेत; व त्यांच्या योगानें इंग्रेजी भाषेवर व त्या लोकांवर काय कार्यें झालीं याचाही उल्लेख केला आहे. त्याहून ज्यास्त या ठिकाणीं कांहीं लिहिणें नको. यास्तव इतकेंच सांगतों कीं, 'स्पेक्टेटर' व ''रांबूलर' यांचा कित्ता आणखी कित्येक नामांकित ग्रंथकारांनीं उचलून गेल्या शतकाच्या शेवटपर्यंत तो प्रकार चालूच होता. शेवटीं या शतकाच्या आरंभीं बदलून निबंधाचें स्वरूप पुनः पालटलें. हा नवा फेरफार मोठ्या महत्त्वाचा आहे. यास्तव त्याचा अंमळ सविस्तर वृत्तांत देणें अवश्य आहे.

---

* वरील 'निबंधां'ची आर्च् बिशप् व्हेटली यानें काढलेली एक आवृत्ति प्रसिद्ध आहे. तींत बेकनूच्या लहान लहान वाक्यांवर लांब लांब निबंध मूळ अर्थाच्या स्पष्टीकरणार्थ लिहिलेले आहेत.

१०. मागें जीं 'स्पेक्टेटर' वगैरे पत्रें सांगितलीं त्यांचा लोकांस अतिशयित हव्यास लागून वाचण्याची व ज्ञानसंपादनाची गोडी जशी त्यांस अधिकाधिक लागत चालली, तसतसा इंग्लंडांत विद्येचा उत्कर्ष होऊं लागून राजकीय प्रकरणांचाही सामान्य लोकांत सुद्धां विचार होऊं लागला. शिवाय नाना प्रकारच्या विषयांवर हजारों ग्रंथ होऊन ते सर्वांस समजूं लागल्यानेंही एकंदर राष्ट्राचे ठायीं अभिज्ञता व ज्ञानाविषयीं उत्कंठाही अधिकच प्रबळ झाली. यास्तव अठराव्या शतकाच्या आरंभीं एकंदर लोकांची ज्ञानाच्या संबंधानें जी बाल्यावस्था होती ती आतां नाहींशी झाल्यानें त्यांच्या प्रौढ दशेस अनुरूप अशी नवीच पद्धत या शतकाच्या आरंभीं विलायतेंत सुरू झाली. हा नवा प्रकार त्रैमासिकें होत. त्रैमासिक ह्मणजे तीन महिन्यांनीं एकदां निघणारें पुस्तक. या पुस्तकांत विषयसंग्रह पहिल्यापेक्षां फारच मोठा असून शिवाय त्यांत विविधत्वही अधिक. मागील पत्रांतील विषय ह्मटले ह्मणजे नीतिज्ञान, काव्यविवेचन, सुरस व चमत्कारिक कल्पित कथा, रूपकें, वगैरे असे; व राजकीय प्रकरणांच्या संबंधानें जीं कांहीं चालू असत त्यांत परराज्याची स्थिति, पार्लमेंटांतील उलाढाली, वगैरेविषयीं लिहिलेलें असे. पण वर सांगितलेलीं नवीं जीं पुढें सुरू झालीं त्यांत बहुधा साऱ्या गोष्टींचा समावेश होऊं लागला. नव्या ग्रंथांवर टीका, राज्यप्रकरणीं वाद, नवे शोध, शास्त्रीय विषयांचें सविस्तर विवेचन, इत्यादिकांवर यांत येवढे मोठाले लेख येऊं लागले कीं, प्रत्येक निबंध ह्मणजे एक लहानसा ग्रंथच होऊं लागला. तसाच प्रत्येक अंकही चांगल्या मोठ्या पुस्तकायेवढा असून तो लक्षपूर्वक वाचणें ह्मणजे खरोखरच महिना दोन महिन्यांचें काम. असो; हा नवा प्रकार पहिल्यानें स्कॉटलंडची राजधानी एडिनबरो येथें सुरू झाला. सन १८०२ सालीं त्या शहरांतल्या आठ नऊ उमेदवार तरुण विद्वानांनीं मनांत आणलें कीं, ग्रंथपरीक्षणाचें काम सध्यां अगदीं मंदाईनें चालत असल्यामुळें भाषेचें अहित होऊन एकंदर वाचकांस मनोरंजन व ज्ञान प्राप्त होण्याचें कोणतेंच चांगलेंसें साधन नाहीं, तर आपण सर्वांनीं मिळून एक त्रैमासिक पुस्तक काढावें. असा बेत होतांच त्या वर्षाच्या नोवेंबर महिन्यापासून 'एडिनबरो रिव्ह्यू' नांवाचें सध्यां जें जगत्प्रसिद्ध त्रैमासिक आहे तें सुरू झालें. पहिल्या पहिल्यानें त्याची चोहोंकडे थट्टाच झाली; कां कीं, वरील मंडळीचीं वयें, कोणाचें पंचवीस, कोणाचें तीस, इतक्याच बेताचीं असल्यामुळें येवढें काम या पोरांच्या हातून कसचें निभतें आहे असें सर्व म्हणूं लागले. शिवाय तो प्रकारही त्यांनीं नवाच काढल्यामुळें त्यांच्या धाडसाचें लोक नवल करून हसूं लागले. पण देशहितार्थ

कंबर बांधलेल्या वरील उमेदवार गड्यांनीं वरील उपहासक मंडळीच्या प्रत्ययास लवकरच आणून दिलें कीं,

गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिंगं न च वयः ।

" गुणिजन लोकमान्यतेस जे चढतात ते केवळ आपल्या गुणांनीं चढतात; त्यांचे ठायीं जातिविशेषाची किंवा वयाची चाड नसते. " असो; वरील त्रैमासिकाचा फैलावा लवकरच चोहोंकडे झाला. पहिला अंक काढला त्याच्या प्रती भीत भीतच ७५० काढल्या होत्या, पण लागलीच दुसऱ्या तितक्याच काढणें जरूर पडलें. पुढील अंकाच्याही त्याप्रमाणेंच कित्येक आवृत्ति पुनः काढाव्या लागल्या. असें होतां होतां तीन चार वर्षांत वरील 'रिव्ह्यू'चा खप ९००० प्रती व्हावयाला लागला; आणि त्याच्याही पुढें तितक्याच वर्षांनीं १२०००,१३००० इतक्यावर येऊन मान बसलें. विलायतेच्या तीन भागांत तर काय, पण युरोपांतील दूरदूरच्या देशींही सदरील त्रैमासिकास मान मिळून त्यांतील विद्याविषयक व राज्यतंत्रविषयक मतांचे अनुयायी चोहोंकडे झाले. याप्रमाणें निबंधांची ही नवी तऱ्हा निघून ती लवकरच इतक्या स्वरूपास येऊन पोंचली.* तें पाहून वरच्या सारख्या दुसऱ्या मंडळ्याही जमल्या, व त्यांनीं आपआपल्या मतांच्या पुष्ट्यर्थ दुसरीं त्रैमासिकें सुरू केलीं. तीं ही अद्याप चालत आहेत. यांचीं नांवें 'क्वार्टर्ली' व 'वेस्ट मिनूस्टर रिव्ह्यू' अशीं आहेत. पहिलें सन १८०९ त सुरू झालें. हें आरंभण्याचें कारण मुख्य असें झालें कीं, मागील 'एडिनूबरो रिव्ह्यू'त सरकारच्या विरुद्ध मजकूर येऊं लागून त्या पुस्तकाचें वजन जसजसें वाढत चाललें, तसतसा लोकांचा पक्ष अधिकाधिक बळावत जाईल असें राजकीय पक्षाच्या लोकांस भय पडलें. यास्तव त्यांनीं आपली बाजू संभाळण्याकरतां व विरुद्ध पक्षाचें खंडन करण्याकरितां स्वतंत्रच पुस्तक काढलें. या पुस्तकालाही वाल्टर स्कॉटसारख्या बड्या बड्या मंडळीचा हात होता; व तें सरकारच्या तर्फेनें भांडत असल्यामुळें प्रधानमंडळीचा वगैरे त्यास बळकट आश्रयही होता. तरी त्याचें वजन मागील त्रैमासिकाप्रमाणें

---

* इंग्लंडांत राज्यप्रकरणीं लोकांचे दोन मोठे तट आहेत. ते येथें आमच्या मराठी वाचकांस सांगितले पाहिजेत. एक राजपक्षी लोक, ज्यांस 'व्हिग' म्हणतात; आणि दुसरे लोकपक्षीय, ज्यांस 'टोरी' म्हणतात. वरील त्रैमासिक 'व्हिग' पक्षाचें होतें; यास्तव पुढें त्याच्या प्रतिपक्ष्यांनीं 'टोरी' मताचें दुसरें त्रैमासिक 'क्वार्टर्ली' हें काढलें. याप्रमाणें हे दोन तट जरी अद्याप चालू आहेत; तरी एकंदर राष्ट्राचा कल राजसत्ता कमी करण्याकडे व लोकांचें प्रभुत्व वाढविण्याकडे आहे हें आमच्या लोकांसही आलीकडे माहीत होत चाललेंच आहे.

पडलें नाहीं, व अद्यापही नाहीं. याचें कारण अर्थात् हेंच आहे कीं, दिवसेंदिवस इंग्लंडच्या लोकांचा रोख राजसत्तेवर अधिकाधिक होत जाऊन लोकपक्षाकडे विशेष ओढा होत चालला आहे. असो; तिसरें जें 'वेस्टमिनूस्टर' तें १८२४ त निघालें. त्याचे प्रवर्तक मिल्ल, च्याथाम्, ग्रोट वगैरे लोक होते. यांचा वरील त्रैमासिक उपस्थित करण्याचा उद्देश निराळाच होता. तो तादृश राज्यप्रकरणासंबंधी नसून धर्म, लोकव्यवहार, इत्यादि विषयांवर त्यांनीं जीं नवीं मतें प्रसिद्ध केलीं होतीं त्यांचें प्रकाशन करण्याचा होता. हीं मतें बहुतेक लोकांस आवडत नसून पाद्री मंडळीचा तर त्यांचें नांव काढतांच तिळपापड होऊन जातो. जेम्स मिल्ल व जॉन् स्टुअर्ट् मिल्ल यांच्या धर्मविषयक मतांचा उल्लेख पंधराव्या अंकांत एके ठिकाणीं केला आहे त्यावरून वरील पुस्तकाचें स्वरूप आमच्या वाचकांच्या लक्षांत थोडेंसें येईलच. त्याहून ज्यास्त येथें इतकेंच सांगितलें पाहिजे कीं, वरील पक्षाचा एकंदर रोख जुन्या मतांविरुद्ध आहे यांच्या मतें मानवी बुद्धीस जें यथार्थ दिसेल ह्मणजे जें प्रमाणसिद्ध असेल तेवढें मात्र खरें मानायाचें, व तेवढ्यासच धरून चालायाचें. देवानें आपणास दहा आज्ञा दिल्या आहेत, 'पवित्र शास्त्र' अमुक गोष्ट विहित व अमुक निषिद्ध ह्मणून सांगतें, रोम शहरचे पोपमहाराज जे ख्रिस्ताचे प्रतिनिधि त्यांनीं अमुक आज्ञापत्र काढलें आहे, हें सर्व एकीकडे गुंडाळून ठेवून वरील लोक मनुष्यमात्राचे ठायीं जी सदसद्विवेचन शक्ति आहे तिचेंच केवळ प्राधान्य मानतात. तसेंच जें मनुष्यमात्रास सुखावह तें कर्म चांगलें, व दुःखावह किंवा अनर्थकारक तें वाईट, येवढीच ते नीति व धर्म समजतात. या तिसऱ्या त्रैमासिकाचाही वरच्या दोहोंप्रमाणें पुष्कळ प्रचार आहे. व एकंदर लोकांचा कल त्याच्यासारखा दिवसेंदिवस पुष्कळ होत चालला आहे. विलायतेंत बहुतेक लोकांचीं मनें ख्रिस्ती धर्मापासून निवृत्त होत चाललीं आहेत, व पाद्री लोकांचें माहात्म्य उत्तरोत्तर कमी कमी होत जाऊन त्यांची मुदत बहुतेक भरत चालली आहे, हें वरील मतांच्या प्रसाराचेंच फळ होय.*

* वरील उल्लेख ख्रिस्ती धर्माच्या द्वेषबुद्धीनें आह्मीं केला असून तो केवळ अत्युक्तिरूप आहे असें आमच्या कित्येक वाचकांस व आमच्या पाद्री बंधूंस कदाचित् वाटेल. पण विलायत पाहून आलेल्या एकाद्या गृहस्थास, किंवा ग्रंथादिकांवरून तिकडची माहिती ज्यानें थोडी बहुत मिळविली आहे अशा कोणाही मनुष्यास जर विचारलें, तर वरील लेखांत सत्यता कितपत आहे ती दिसून आल्यावांचून राहणार नाहीं. फार काय, पण आमच्या मिशनरींनीं व एतद्देशीय विद्वान् ख्रिस्त्यांनीं

(पुढें चालू.)

असो; तर याप्रमाणें या शतकाच्या आरंभीं ही नवी तऱ्हा निघून तिचा दिवसेंदिवस फैलावा होत चालला आहे.

११. आतां प्रस्तुत विषयाचा वरील भाग संपवून हा अंक आटपण्यापूर्वी वरील त्रैमासिकांत कालाच्या व योग्यतेच्या मानानें जें अग्रगण्य आहे त्यांतील अत्युत्कृष्ट निबंधकाराचा थोडासा वृत्तांत येथें देतों. तो अशाकरितां कीं, त्याच्या योगानें वरील पुस्तकांचें स्वरूप वाचकास विशेष स्पष्ट रीतीनें कळेल. वरील त्रैमासिक अर्थात् 'एडिन्बरो रिव्यू' होय व वरील निबंधकार मेकॉले होय. या ग्रंथकाराविषयीं सांप्रत पुस्तकांत पुष्कळ ठिकाणीं निंदास्तुतिपर मजकूर आला आहे; यास्तव प्रस्तुत प्रसंगीं त्याविषयीं विशेष विस्तारानें लिहून त्याच्या ग्रंथकर्तृत्वाचें एकंदर स्वरूप वाचकांस कळविलें असतां बरें पडेल असें वाटतें. मेकॉले हा चालू शतकाच्या आरंभीं जन्मला. तो जन्मल्यावर लवकरच त्याच्या नांवाशीं खिळलेलें जें वरील पहिलें त्रैमासिक त्याचा प्रादुर्भाव झाला. मेकॉलेनें पहिल्या पहिल्यानें लहान लहान मासिक पुस्तकांतून निबंध लिहिण्याचा उपक्रम आरंभिला; आणि त्यांत चरेंचसें यश आलें तशी जास्त उमेद् येऊन आपल्या वयाच्या पंचविसावे वर्षी त्यानें 'एडिन्बरो रिव्यू' चालवणाऱ्या मंडळींत प्रवेश केला. हा त्याचा पहिला लेख मिल्टन् कवीवर लिहिलेला निबंध होय. यांत त्याच्या पुढें विस्तार पावलेल्या गुणांचा व दोषांचा अंकुर स्पष्ट दिसत आहे. ते कोणते ते पुढें सांगण्यांत येतील. असो; वर सांगितल्याप्रमाणें वरील त्रैमासिकांत एकदां प्रवेश झाल्यावर मेकॉलेनें शेवटपर्यंत आपले निबंध त्यांतच लिहिले. हे एकंदर बावीस आहेत. यांतील विषय मुख्यत्वेंकरून ऐतिहासिक वृत्तांत व निरनिराळ्या ग्रंथकारांचें गुणदोषविवेचन हे होत. मेकॉले मो-

---

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

आपल्या मनची खरी गोष्ट सांगणें जर पत्करलें, तर वरील अप्रिय सत्यत्व त्यांस मोठ्या खेदानें प्रगट करणें येईल यांत संशय नाहीं. खालच्या पार्लमेंटांतून तर पाद्र्यांस अजीबात काढून टाकून वरच्यांतूनही तसेंच करण्याचा पुष्कळांचा मनोदय आहे, व प्रधान मंडळींचा धर्मखात्यावर केवढी करडी नजर आहे, हें सर्व इतिहासज्ञांस विश्रुत आहेच. असो; एकंदरींत पहातां रोमी सरकारानें इंग्लंडांतल्या वगैरे फौजा जशा चवथ्या शतकांत राजधानीच्या संरक्षणार्थ माघाऱ्या आणल्या त्याप्रमाणेंच ख्रिस्तशत्रूनें विलायतेंत जो दंगा मांडला आहे तो मोडण्यास्तव देशोदेशच्या मिशनरींनीं आपापलें गबाळें गुंडाळून आपल्या चेल्यांसहवर्तमान आपल्या जळत्या घराची सत्वर वाट धरावी हें बरें नव्हे काय?

ठा जबरा वाचणारा होता ; त्यास युरोपांतील मोठमोठ्या भाषा स्वतः अवगत असून इतर भाषांतील ग्रंथांविषयींची माहितीही भाषांतरादि द्वारें चांगली झाली होती. * शिवाय बहुतेक सर्व विषयांचें त्यानें थोडें बहुत तरी ज्ञान संपादून केलें होतें. यास्तव वरील निबंधांत, शिवाय त्याच्या इतिहासांत, कवितेंत, पार्लमेंटांत केलेल्या भाषणांत, वगैरे जेथें तेथें मोठे समर्पक दृष्टांत, उपमा, इत्यादि देऊन आपली विलक्षण माहिती त्यानें दाखविली आहे. इंग्लिश कवींपैकीं मिल्टन् व बायरन् या दोघांवरच त्यानें निराळे निबंध लिहिले आहेत ; तरी वर्डस्वर्थ्, शेक्सपीयर, ड्रायडन्, पोप, वगैरेंच्या विषयीं पुष्कळ मजकूर जागोजाग त्याच्या निबंधांत आला आहे. त्याप्रमाणेंच जॉनसन्, बेकन्, आडिसन्, आणि दुसरे दोन चार ग्रंथकार यांवरच स्वतंत्र निबंध लिहिले असतां इंग्रेजी भाषेंतील बहुतेक मोठमोठ्या ग्रंथकारांविषयीं पुष्कळ ठिकाणीं उल्लेख आहेत. सारांश, वरील निबंध इंग्रेजी विद्येचें केवळ भांडार असून त्यांत तींतील ग्रंथसंग्रहाविषयीं वगैरे थोडक्यांत पुष्कळ जशी माहिती मिळणारी आहे तशी इतर थोड्याच ठिकाणीं सांपडेल.

आतां वर सांगितल्याप्रमाणें वरील निबंधांत व मेकॉलेच्या एकंदर ग्रंथांत आढळणारे गुणदोष सांगतों. या ग्रंथकाराच्या विद्वत्तेविषयीं व एकंदर माहितीविषयीं, वर सांगितलेंच आहे. हा गुण पुष्कळ ग्रंथकर्त्यांत आढळतो ; पण तो मेकॉलेनें ज्या रीतीनें प्रगट केला आहे ती तऱ्हा थोड्यांसच साधेल. या माहितीमुळें नवे नवे व चमत्कारिक दृष्टांत वगैरे देऊन त्यानें आपल्या ग्रंथरचनेस इतकी शोभा आणलेली आहे कीं, तीमुळें वाचण्याचे श्रमही वाचणारांस न भासतां तो तो विषय त्यांचे मनावर ठसून जातो ; व सहजरीत्या अनेक चमत्कारिक गोष्टींची माहिती होऊन जाते. मेकॉलेची भाषापद्धतिही मोठी प्रशंसनीय आहे. कित्येकांच्या मतें तर त्याच्यासारखा सफाईदार लिहिणारा आजपर्यंत इंग्लिश भाषेंत झालाच नाहीं. वाक्यें लहान व खुबीदार, शब्द सोपे आणि निवडक, विषयनिरूपणाची शैली अत्यंत सुबोध व सरळ, —हाच प्रकार तेथें तेथें आढळतो. ही शेवटली गोष्ट तर फारच मोठी आहे. ती उत्तम शिक्षकास जशी अवश्य आहे तशीच ग्रंथकारासही होय. सामान्य वाचकांसही मो-

* वरील विविध ज्ञानाविषयीं मेकॉलेची विद्यालयांत असतांनाही प्रसिद्धि असे. त्याचें नांव 'सर्वज्ञ' असें पडलें होतें. इकडील ग्रंथांविषयींही त्यास थोडीबहुत माहिती असे याविषयीं मागें आठव्या अंकांत थोडेंसें लिहिलेंच आहे. तसेंच एका निबंधाच्या आरंभीं 'हितोपदेशा'तील 'तीन धूर्तां'ची गोष्ट त्यानें दृष्टांताकरतां घातली आहे हें पुष्कळांस माहीत असेलच.

ठमोठ्या विषयांची माहिती करून देणें म्हणजे मोठ्या चतुराईचें काम आहे; व ही रीत ज्यास चांगली शिकायाची असेल त्यास ती प्रस्तुत ग्रंथकारापासून जशी मिळेल तशी बहुधा कोठेंही मिळायाची नाहीं. वरील भाषापद्धतीचा दुसरा एक विशेष गुण तिची विनोदात्मकता होय. हा गुण आलीकडील इंग्रेजी ग्रंथकारांत सामान्यतः नेहमीं आढळतो; व वाचनाचे श्रम हलके करण्यास याचा उपयोग किती आहे हें ती तऱ्हा आपल्या भाषेंतही थोडथोडी सुरू होत चालली आहे त्यावरून सर्वांच्या ध्यानांत येईलच.

सरते शेवटीं वरील ग्रंथकाराचे दोष दाखल करून प्रस्तुत लेख पुरा करतों. * हे दोष वरील गुणांचेच कांहीं अंशीं अनुषंगी होत. जो ग्रंथ-

---

*" निबंधमाले 'सारख्या छोट्याशा पुस्तकाच्या कर्त्यानें मेकॉलेच्या दोषांचें विवरण करूं जाणें हें आमच्या प्रतिपक्ष्यांस या पूर्वी विलक्षण धाडसाचें कृत्य वाटलेंच आहे; तसेंच तें या वेळेसही वाटल्यावांचून राहणार नाहीं. यास्तव वरील ग्रंथकाराची योग्यता किती मानलेली आहे याविषयीं एक दोन दाखले येथें देतों ते नीट ध्यानांत वाळगले असतां वरील ग्रंथकाराचा व ख्रिस्तभक्तादि मंडळीचा पूज्यपूजकभाव बराच कमी होईल असें वाटतें.—

"Macaulay's sense of beauty is keen, but not deep; his enthusiasm has no central fire; his convictions want depth, and as a consequence, his eloquence, with all its apparent earnestness, wants force. The surface of his mind is large and active; but its regions below remain untroubled. The consequence is, that he has no influence on his age. He has delighted thousands. This is no slight thing, and we should be the last to under-value it. But he has materially bettered no one. He has deepened no man's convictions, he has given fresh strength to no human soul. His influence on his generation has been null. It is impossible, we think, to say that any human being would have been otherwise, had Macaulay never written. Some few might have written less picturesquely and less elegantly, but no human soul would have been poorer."

British Quarterly.

"His imagination often snatches the reins from his reason; his ardour dims his equanimity; his learning overpowers his

(पुढें चालू.)

कार वाचकांस नेहमीं रंजवूं पाहील व त्यांस नेहमीं थक्क करून टाकण्याचा यत्न करील त्यास निवळ सत्यासच अनुसरून चालणें उपयोगी पडणार नाहीं. मतिमरिचीचा सांठा त्यास आपणांपाशीं नेहमीं भरपूर ठेवावा लागेल. हा प्रकार मेकॉलेनें आपल्या पक्षाच्या लोकांच्या संबंधानें व आपल्या आवडत्या ग्रंथकारांविषयीं जितकें गोड गोड लिहावयास सांपडेल तितकें लिहिण्यानें व आपल्या विरुद्ध पक्षाच्या लोकांचे दोष तिखटमीठ लावून सांगण्यानें उघड दाखविला आहे. त्याच्या निबंधांतच पाहिलें तर जॉन्सनचें चरित्र लिहिणारा बॉस्वेल्, प्रख्यात कवि पोप, इंग्लंडचा राजा पहिला चार्लस् इत्यादिकांविषयीं; व दुसऱ्या पक्षीं क्रॉम्वेल्, हेस्टिंग्स्, क्लैव्, वगैरेंच्याविषयीं जें जें लिहिलें आहे त्यावरून वरील पक्षपाताचा व अत्युक्तीचा प्रकार सर्वांच्या नजरेस सहज येणारा आहे. मेकॉलेच्या ग्रंथांत असणाऱ्या या महादोषास्तव त्याचें वजन आजलाही पुष्कळ कमी झालें आहे. केवळ त्याच्याच लिहिण्यावरून कोणास चांगलें किंवा वाईट ह्मणण्याचें कोणी पतकरीत नाहीं. असो, हें एक झालें. दुसरा मोठा दोष असा आहे कीं, त्याच्या छानछुकीचाही आलीकडे लोकांस कंटाळा येत चालला आहे. सगळ्या आंगभर दागिने घातले असतां व नेहमीं तशाच थाटांत मिरविलें असतां त्या मनुष्याचा पहाणारास जसा कांहीं वेळानें त्रास येऊं लागतो, त्याप्रमाणेंच अलंकारांचा सदोदित थाटमाट राखिला असतां ग्रंथाचीही शोभा नष्ट होते. तर याप्रमाणेंच मेकॉलेचे निबंध वगैरे पहिल्या प्रथम जरी वाचकास

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

taste. He was so enamoured of strong expressions and extreme views, that even when he tried to be impartial, it was only by setting off one exaggeration against another that he attempted o effect his object. His views, always ingenious, generally eloquently supported, are not uniformly just ; his powers as a rhetorician sometimes make him forget his duties as a judge ; he is too often splendid rather than impartial, one-sided than just. The reader will never fail to be interested by his narrative ; but he is not equally certain to be instructed ; the impression left, however brilliant, is often fallacious ; and the fascinating volume is often closed with regret that the first pleader at the bar of posterity has not yet been raised to the bench."

Alison's History of Europe.

थक्क करून सोडतात, तरी ग्रंथरचनेची खरी सरसता त्यास जशी अधिकाधिक कळूं लागते, व न्यायान्यायबुद्धि त्यांचे ठायीं वाढते, तसतसें वरील ग्रंथकाराचें तेज त्यास फिकें वाटायाला लागतें.

याप्रमाणें इंग्रेजी भाषेंतील गद्यरचनेची एक तऱ्हा जो निबंध त्याविषयीं लिहिणें झालें. पुढील भागांचें यापुढें क्रमवार विवेचन करूं.

अहह महतां निःसीमानश्चरित्रविभूतयः ॥*

नीतिशतक.

अंक २९—(१) अवतरण. (२) इंग्रेजी भाषेंतील इतिहाससंग्रह. (३) त्याचे विभाग. (४) इंग्लंडचा इतिहास. (५) नामांकित इतिहासकार. (६) अर्वाचीन युरोपियन राष्ट्रांचा इतिहास. (७) ग्रीक व रोमन लोकांचा इतिहास. (८) विख्यात इतिहासकार.

१. गेल्या अंकांत इंग्लिश भाषेची उत्पत्ति वगैरे सांगून गद्यग्रंथांपैकीं एका भागाचें निरूपण केलें. आतां पुढील भाग जे इतिहास, शास्त्रीय ग्रंथ इत्यादि त्यांविषयीं निरूपण करूं.

२. इंग्लिश भाषेंत इतर सगळे विषय जसे परिपूर्णतेस पावलेले आहेत त्याप्रमाणेंच इतिहासही पावला आहे. प्राचीन ग्रीक व रोमन विद्येचें युरोपांत पुनरुज्जीवन होऊन इतिहासरचनेची सर्व राष्ट्रांत जशी माहिती झाली, तशीच ती इंग्लंडांतील विद्वानांसही होऊन जुन्या इतिहासकारांचें ते लवकरच अनुकरण करूं लागले. पुढें जसजशी इंग्रेजी भाषा सुधारत चालली, व इंग्लिश लोकांचें ज्ञान वाढत चाललें; तसेंच त्यांच्या देशांत मोठमोठ्या गोष्टी घडूं लागून पृथ्वीच्या दूरदूरच्या देशांत त्यांचा संचार होऊं लागला, तसतशी इतिहासाची प्रवृत्ति विशेषच पडत चालली. वरील प्रकार अद्यापही चालूच आहे. यामुळें प्रस्तुत विषयावर इंग्रेजी भाषेंत जितके व जितक्या प्रकारचे ग्रंथ आहेत तितके व तसे ग्रंथ युरोपांतील इतर भाषांतही थोडेच असतील असें वाटतें. आमच्या राज्यकर्त्यांची जिज्ञासा व शोधकबुद्धि ह्या दोन्ही विलक्षण असल्यामुळें व ते साहसप्रिय असल्यामुळें भूमंडळाच्या प्रत्येक भागावर त्यांची गडबड सतत चालू आहे. व यास्तवच त्यांच्या भाषेंत इतिहासाचें भांडार भरपूर असून त्यांत अतिशयित विचित्रता आहे.

३. वर इंग्रेजी भाषेंतील इतिहासाविषयीं सामान्यतः सांगितलें. आतां त्याच्या निरनिराळ्या शाखांविषयीं विशेषतः निरूपण करतों. या शाखा चार पांच निरानिराळ्या घेतल्या असतां चालणार आहे. एक खुद्द इंग्लंड-

---

* "अहाहा, थोर जे असतात त्यांचा चरित्रमाहिमा केवळ अगाध असतो!"

चा इतिहास, दुसरा अर्वाचीन युरोपियन राष्ट्रांचा, तिसरा जुन्या ग्रीक व रोमन राष्ट्रांचा, चवथा हिंदु, चीन, पारसीक इत्यादि पूर्वेकडील राष्ट्रांचा, आणि पांचवा सरसकट पृथ्वीवरील सर्व देशांचा. आतां प्रत्येकाविषयीं क्रमशः निरूपण करूं.

४. पहिल्यानें खुद्द इंग्लंडचा इतिहास. या देशाच्या इतिहासाची माहिती सुमारें दोन हजार वर्षांपर्यंत मात्र लागते. युरोपच्या पलीकडे आटलांटिक महासागरांत दोन मोठालीं बेटें आहेत इतकी वार्ता मात्र फिनिशियन लोकांच्या जलपर्यटनांवरून वगैरे लोकांत प्रसिद्ध होती. तिचा साक्षात् प्रत्यय पहिल्यानें जुलियस सीजर यास आला. यानें इसवी सनाच्या पूर्वी ५६व्या वर्षी ब्रिटन देशावर स्वारी करून तेथें रोमन लोकांचें ठाणें घातलें. या महाविख्यात सेनापतीनें व ग्रंथकारानें आपल्या इतिहासांत वरील बेटाविषयीं जें लिहिलें आहे त्याच्या अगोदरची माहिती कोणास कांहीं नाहीं. असो; सीजराच्या पुढेंही कित्येक शतकेंपर्यंत इंग्लंड देशाची माहिती फारच थोडी सांपडते. याचें कारण हेंच कीं तेथील लोक त्या वेळेस केवळ रानटीच असून विद्येचा लोकांचे ठायीं केवळ अभाव होता. ही स्थिति नार्मन लोकांच्या वेळेपासून बरीच बदलत चालली. इंग्लंडाचा तद्देशीयांनीं लिहिलेला इतिहास या वेळेपासून कांहीं मिळतो. त्या काळीं विद्येचें वास्तव्य म्हटलें म्हणजे पाद्री लोकांच्या ठायींच काय तें होतें.† यास्तव वरील विषयावर त्यांनींच लिहिलेले लेख आजपर्यंत कांहीं चालत आले आहेत. यांस इंग्रेजी 'क्रॉनिकल्स्' ह्मणजे बखरी म्हणतात. या बखरी आंग्लो साक्सन भाषेंत लिहिलेल्या असल्यामुळें ती भाषा जाणणारांस मात्र त्या समजतात. याप्रमाणेंच पुढील काळचे इतिहासही कांहीं पाद्री लोकांनीं लिहिलेले व कांहीं सरदार लोकांनीं पदरीं ठेवलेल्या लेखकांनीं लिहिलेले असे आहेत. असो; पण ही केवळ इतिहासरचनेची बाल्यावस्था झाली. हा प्रकार चांगला ह्मटला म्हणजे सोळाव्या शतकापासून आढळतो. या वेळेपासून विद्येचा फैलावा होऊं लागून प्राचीन ग्रीक व रोमन ग्रंथकारांचे इतिहास सर्वांस माहीत झाल्यामुळें त्यांचें सहजच अनुकरण होऊं लागलें. बेकन् यानें ट्यूडर घराण्याचा पहिला राजा सातवा हेनरी याचा इतिहास लिहिला. तसाच मिल्टन् यानेंही एक इतिहास

† हा प्रकार सर्व देशांतून आरंभीं आढळतो. धर्माचे अधिकार जे चालवितात त्यांसच थोडें बहुत अगत्य पडल्यामुळें ती त्यांचेच ठायीं कांहीं आढळते. इंग्रेजींत 'क्लार्क' शब्दाचे अर्थ 'पाद्री', 'विद्वान्', 'लिहिणारा' असे जे क्रमाक्रमानें झाले त्यांत वरील स्थिति सूचित होते.

लिहिला आहे. हा कवि तरुण वयांत युरोपावर मुशाफरी करावयास गेला होता, तेव्हां परत येतांना वाटेनें त्यानें दोन मोठाले संकल्प मनांत करून ठेवले होते. ते हे कीं, आपल्या देशाचा एक इतिहास लिहावयाचा, आणि आपल्या भाषेंत एक वीररसप्रधानमहाकाव्य रचायाचें. यांपैकीं दुसरा बेत त्यानें शेवटीं उतार वयांत व आंधळेपणांत शेवटास नेला हें सर्वांस माहीत आहेच. * पहिला बेत जो इतिहासाचा तो मात्र चांगलासा सिद्धीस गेला नाहीं. विषयाचें विवेचन फार सविस्तर झाल्यामुळें नार्मन लोकांच्या स्वारीपर्यंतच वरील इतिहासाचे सहा भाग झाले; आणि पुढील भाग राहिले ते शेवटीं तसेच राहिले.

५. वर सांगितल्याप्रमाणें सोळाव्या व सतराव्या शतकांत इंग्लंडचा इतिहास तद्देशीय विद्वान् लिहूं लागले. तरी अद्याप त्या देशाचा संपूर्ण इतिहास लिहिण्याचें कोणाच्या हातून झालें नाहीं. हा उद्योग पुढील ह्मणजे अठराव्या शतकांत सिद्धीस गेला असा संपूर्ण इतिहास पहिल्यानें एका फ्रेंच ग्रंथकारानें लिहिला. हा विलक्षण प्रकार घडण्याचें कारण असें झालें कीं, चवदाव्या लुई राजाच्या जुलुमामुळें पुष्कळ फ्रेंच प्रॉटेस्टंट इंग्लंडांत येऊन राहिले होते. अशांपैकीं वरील इतिहासकार रेपिन् हा होता. हा आपल्या धर्माच्या रक्षणार्थ इंग्लंडास आला असून तिसरा विल्यम् राजा यानें त्यास थोडीशी नेमणूक करून दिली होती. यानें सन १७२५ त आपला इतिहास संपविला. पुढें लवकरच त्याचें इंग्रेजींत भाषांतर झालें. रेपिन्च्यापुढें त्याच विषयावर आणखी कित्येक ग्रंथ झाले; पण त्या सर्वांत विशेष नामांकित असा एकच ठरला. हा इतिहास ह्यूम नामक प्रख्यात ग्रंथकाराचा होय. या विख्यात तत्वज्ञाचा उल्लेख यापूर्वीं कित्येक वेळां आह्मीं केला आहे; त्यावरून त्याचें नांव आमच्या वाचकांस बहुधा अपरिचितासारखें वाटणार नाहीं. यानें १७५४ त स्टुअर्ट घराण्यांतले पहिले दोन राजे जेम्स् व चार्लस् यांच्या कारकीर्दीचा इतिहास प्रसिद्ध केला. या कृत्याबद्दल ह्यूम यास काय बक्षिशी मिळाली ती त्यानें आपल्या चरित्रांत स्पष्ट लिहून ठेविली आहे. त्याचीं धर्मसंबंधीं मतें अगोदरच चोहोंकडे पसरून हजारों लोक, त्यांतून विशेषतः पाद्री, त्याचा अतिशय द्वेष करीतच होते; आणि त्यांत वरील

* मिल्टननें 'प्याराडैज लॉस्ट्' रचलें तो प्रकार मोठा चित्तास लागण्यासारखा आहे त्यास त्याच्या मुली सकाळीं आणून खुर्चीवर बसवीत आणि नंतर केवळ स्फूर्तीनें पद्यरचना करून ती त्यांस तो सांगत असे. असें असे तरी आपली कविता पुनः पुनः वाचून तींत सुधारणा करण्याचा यत्न त्याचा नेहमीं चालूच असे याप्रमाणें होतां होतां सात वर्षांनीं वरील महाकाव्य संपूर्ण झालें.

ग्रंथांत आपलीं राज्यप्रकरणीं मतें जेव्हां त्यानें प्रसिद्ध केलीं, तेव्हां तर त्याच्यावर जो गहजप झाला तो कांहीं पुसूं नये. जो तो त्याला शिव्या देऊन त्याची निर्भर्त्सना करूं लागला. हा लोकद्वेष लवकरच येथपर्यंत जाऊन पोंचला कीं, वरील ग्रंथकारास स्वदेश नकोसा होऊन कोठें परागंदा व्हावें असें वाटूं लागलें. * पण पुढें कांहीं काळानें वरील स्थितींत फेर पडला. त्याच्या गुणांकडे वाचकांचें विशेष लक्ष लागून वरील इतिहास अधिक खपूं लागला. तेव्हां ह्यूमनें ट्यूडर घराण्याची कारकीर्द लिहिली; आणि सरते शेवटीं जुलियस सीजरच्या स्वारीपासून तों वरील घराण्याचा पहिला राजा सातवा हेनरी याच्या पर्यंतचा आधींचा इतिहास लिहून ग्रंथ पूर्ण केला. तर याप्रमाणें इंग्लंडच्या समग्र इतिहासांत पहिल्यानें जो लोकमान्य झाला त्याची अशी हकीकत झाली.

ह्यूमच्या पुढें जे इंग्लंडचे इतिहासकार झाले त्यांत अग्रगण्य ह्मटले ह्मणजे हाल्म् व मेकॉले हे होत. हाल्म् यानें इंग्लंडच्या राज्यरीतीचा इतिहास लिहिला आहे; म्हणजे सगळें जग जिच्या योगानें विस्मय पावत आहे अशी जी अधिकारत्रयात्मक अपूर्व राज्यसत्ता इंग्लंडास प्राप्त झाली आहे ती उत्पन्न कशी झाली, तींत कोणकोणते फेरफार कसकसे होत गेले, व सांप्रतचें स्वरूप तिला कसें आलें, हा सर्व वृत्तांत वरील इतिहासांत सांगितला आहे. मेकॉलेचा इतिहास वरच्या दोहोंहूनही व्यापक आहे. त्यांत राज्यप्रकरणाची हकीकत, राज्यरीतींत झालेले फेरफार, या गोष्टी तर मुख्य असून शिवाय विद्या, लोकसुधारणा, वगैरे हरएक विषयाची माहिती पूर्ण दिलेली आहे. इतिहास कसा असावा याविषयीं त्यानें पुष्कळ विचार केला होता, व आपल्या देशाच्या संबंधाची हरएक प्रकारची माहिती पहिल्यापासून मोठ्या आस्थेनें पुष्कळ मिळवून ठेविली होती. या सर्वांचें फळ सरते शेवटीं वरील इतिहासाच्या रूपानें प्रगट झालें. मेकॉले, हौस ऑफ् कॉमन्स् सभेमध्यें एडिनबरो शहराच्या तर्फेनें मुकत्यार झाला होता; पण पुढें कांहीं कारणास्तव त्याच्या लोकांचें व त्याचें न पटून त्यानें वरील जागा सोडून दिली. यामुळें सरतेशेवटचीं दहा बारा वर्षें त्याचा बाकीचा सर्व व्याप सुटून तीं इतिहासरचनेंत त्यास निर्वेध

* त्याचा स्वचरित्रांतील लेख येणेंप्रमाणें आहे:—

"I was, I confess, discouraged; and had not the war at that time been breaking out between France and England, I had certainly retired to some provincial town of the former kingdom, have changed my name, and never more have returned to my native country!"

घालवितां आली. आपल्या इतिहासाचे त्यानें एकंदर पांच भाग काढले. त्यांपैकीं शेवटला त्याच्या मरणानंतर प्रसिद्ध झाला. हे पांच भाग मिळून सगळी पंधरा वर्षांची हकीकत आहे. ग्रंथकर्त्याचा मूळ संकल्प म्हटला म्हणजे सन १६८५ म्हणजे दुसऱ्या जेम्सच्या कारकीर्दीचा आरंभ येथपासून तों त्या वेळच्या लोकांच्या आठवणीपर्यंत म्हणजे सुमारें १८५० सालापर्यंत घडलेला सर्व वृत्तांत लिहावयाचा असा होता. पण तो सिद्धीस जाणें अशक्यच होतें हें उघड आहे. * असो ; वरील इतिहासास आरंभ होण्याच्या पूर्वींच मेकॉलेची कीर्ति चोहोंकडे पसरली होती व इंग्लंडचा इतिहास त्यानें लिहिला असतां तो किती चित्तवेधक होईल याविषयींही सर्वांची खात्री अगोदरच होऊन गेली होती. यास्तव तो प्रसिद्ध झाला असतां किती लोकप्रिय होऊन गेला असेल याचें सहज अनुमान करतां येईल. पहिला भाग बाहेर निघाल्यापासूनच सार्‍या वाचकांच्या वरील इतिहासावर उड्या पडल्या; त्या अशा कीं, दुसरा भाग छापायाला जाण्याच्या अगोदरच पहिल्याच्या अकरा मोठमोठाल्या आवृत्ति निघून पार खपून गेल्या. यावरून पुढील भागांच्या खपाचेंही अनुमान करतां येईल. एकंदरींत वरील ग्रंथाचें उत्पन्न इतिहासकारास व छापणारांस जितकें झालें तितकें त्यापूर्वीं कधींही कोणास झालें नसेल. लांगमन्स् आणि कंपनी यांनीं एके प्रसंगीं प्रस्तुत ग्रंथकारास एक चेक (हुंडी) दिला तो दोन लाख रुपयांचा ! असो ; तर याप्रमाणें मेकॉलेची इतिहासकार या संबंधानें सरते शेवटीं मोठी कीर्ति होऊन अद्यापही ती कमी झाली आहे असें नाहीं.

आतां वरील तिघां इतिहासकर्त्यांची योग्यता व लोकमान्यता किती आहे या विषयीं जर विचार केला, तर तिघांचे तीन प्रकार आहेत असें आढळून येईल. ह्यूमचा जो इतिहास आहे त्यास आतां फारसें वजन नाहीं. त्यांत पुढील इतिहासवेत्त्यांनीं शेंकडों चुका काढल्या आहेत, व आपल्या इष्ट मतांच्या पुष्ट्यर्थ वरील इतिहासकारानें प्रमाणग्रंथांचे आधार देतांना कसा लबाडीचा प्रकार केला आहे तोही सर्वांस विदित झालेला आहे; यास्तव इतिहासदृष्ट्या ह्यूमच्या ग्रंथाची आतां विशेष

---

* मेकॉलेच्या इतिहासाच्या आरंभींचें वाक्य हें आहेः —

" I purpose to write the history of England from the accession of King James II down to a time which is within the memory of living men."

या मूळ संकल्पा प्रमाणें म्हणलें म्हणजे वरील इतिहास आटपण्यास निदान शेंभर सवाशें वर्षें व शंभर दीडशें भाग व्हावे होते !!

मातब्बरी राहिली नाहीं. तो मोठा बुद्धिमान् व चतुर होता, यास्तव त्यानें जागोजाग जे गहन विचार प्रदर्शित केले आहेत, व कथानकाची मोठी मनोरम रचना केली आहे, त्याकडेच विशेषतः लक्ष देऊन त्याचा इतिहास सध्यां लोक वाचतात तरी वरील गुणांत व विशेषतः भाषापद्धतींत वरील इतिहास इतका उत्कृष्ट आहे कीं, त्याची सर थोड्याच ग्रंथास येईल. ह्यूम् हा स्कॉटलंडांत जन्मला असून त्यास इंग्लिश भाषा इतकी उत्तम साधली हें त्याच्या बुद्धिविशेषाचें दर्शक आहे. येवढा इतिहासकार गिबन्, व त्यांतून खुद्द इंग्लंडांत जन्मलेला, तरी त्यानेंही वरील रचनागुणांत ह्यूमच्या पुढें हात टेकले! असो; हालमची जी कीर्ति आहे ती त्याच्या इतिहासाच्या बाह्यस्वरूपावर मुळींच नाहीं. त्याची भाषापद्धति प्रौढ सभ्य, गंभीर अशा तऱ्हेची आहे. तींत इतर दोघां इतिहासकारांच्या सारखा चटकदारपणा ह्मणण्यासारखा मुळींच नाहीं. पण सर्व ग्रंथकारांस, व त्यांतून इतिहासकारांस, अत्यंत अवश्यक जो निःपक्षपातता़रूप गुण तो हालमच्या ग्रंथांत पूर्ण आढळतो.* या विरल व अमोलिक गुणास्तव, आणि त्याच्या प्रचंड विद्वत्तेस्तव, वरील ग्रंथकाराची मान्यता मोठी आहे. त्यानें तीनच ग्रंथ केले आहेत; पण ते सर्वानुमतें त्या त्या विषयांत प्रमाणभूत होऊन राहिले आहेत. † आतां राहिलेला इतिहास जो मेकॉलेचा त्या-

*हालमचा इंग्लंडचा इतिहास वर सांगितलाच आहे. त्याविषयीं वरील गुणाच्या संबंधानें मेकॉलेनें पुढील तारीफ केलेली आहे:-

"His work is eminently judicial. Its whole spirit is that of the bench, not that of the bar. He sums up with a calm, steady impartiality, turning neither to the right nor to the left, glossing over nothing, exaggerating nothing, while the advocates on both sides are alternately biting their lips to hear their conflicting misstatements and sophisms exposed. On a general survey we do not scruple to pronounce the Constitutional History the most *impartial* book that we ever read. . . . . . For cold rigid justice, the one weight and the one measure, we know not where else we can look.

Essays Vol. I.

असलें रागद्वेषशून्यत्वाचें कडकडीत व्रत धारण करण्याची शक्ति किती थोड्यांत असते, आणि इच्छा तर त्याहूनही किती थोड्या मनुष्यांस असते!

† यांपैकीं एकाविषयीं तर वर लिहिलेंच. बाकीचे दोन 'मध्यम कालाचा इतिहास' म्हणजे प्राचीन ग्रीक व रोमन लोकांच्या वेळची सुधारणा बुडून ती अर्वाचीन

(पुढें चालू.)

विषयीं येथें कांहीं विशेष लिहिण्याची गरज नाहीं. गेल्या अंकाच्या शेवटीं वरील ग्रंथकाराचे जे सामान्यतः गुणदोष सांगितले आहेत तेच वरील इतिहासासही लागतात. मेकॉलेची कल्पनाशक्ति त्याच्या विवेचनशक्तीहून प्रबळ होती; व त्याच्या ज्ञानाचा विस्तार जेवढा होता त्याच्या मानानें त्याची गहनता नव्हती. यास्तव वरील इतिहासांत भाषालालित्याचे वगैरे गुण जरी त्यानें सर्वोत्कृष्ट प्रगट केले आहेत, व आपली तऱ्हेतऱ्हेची सर्व माहिती जरी भरपूर ओतून दिली आहे, तरी उत्कृष्ट इतिहासाचीं जीं प्रधान लक्षणें आहेत त्यांपैकीं कांहीं मुख्य मुख्य त्यांत सांपडत नाहींत. एक तर मागें सांगितलेली निःपक्षपातता. ह्या गुणाचा अभाव प्रस्तुत इतिहास अगदीं लहान आहे तरी तेवढ्यांतही अगदीं स्पष्ट दिसत आहे. दुसरा गुण गहनार्थता. हाही वरील इतिहासांत म्हणण्यासारखा आढळत नाहीं. प्रस्तुत विषय मेकॉलेच्या प्रीतीचें व अभिमानाचें येवढें स्थान असतां, व त्यावर त्यानें साऱ्या जन्मभर शोधपूर्वक अतिशय विचार केला असतां, पूर्वींच्या इतिहासांतून न आढळणारे असे नवे व गहन विचार त्यानें कोठेंही प्रगट केलेले दृष्टोत्पत्तीस येत नाहींत. फार तर काय, पण सांप्रत इतिहासाचें एकंदर धोरण पाहिलें तर हालमूचेच विचार व मतें मेकॉलेनें उचलली आहेत असें दिसून येईल. असो; तरी एकंदरींत पाहतां या शेवटल्या ग्रंथांत जे कित्येक उत्कृष्ट गुण आहेत त्यांत तो केवळ अप्रतिम आहे यांत संशय नाहीं.

६. याप्रमाणें प्रस्तुत विषयाचें एक सदर झालें. दुसरें सदर अर्वाचीन युरोपियन राष्ट्रांचा इतिहास. आलीकडे दोन तीन शतकें युरोपांतील साऱ्या राष्ट्रांचें व्यापाराच्या योगानें व राजकारणामुळें परस्पर दळणवळण अधिकाधिक वाढत जाऊन यापुढें तर इकडील देशही त्या भ्रमणांत जाणार असा सुमार दिसत आहे. असें झाल्यामुळें दूरदूरच्या राष्ट्रांसही परस्परांचें ज्ञान विशेष होत चाललें आहे; व तें होण्याविषयीं उत्कंठा

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

काळीं पुनः उदयास येण्याच्या मध्यंतरीं जो काळ गेला त्याचा इतिहास; आणि 'युरोपीय भाषांतील ग्रंथसंग्रहाचें निरूपण' हे होत. हे दोन्ही विषय, आणि त्यांतून दुसरा, यांचें विवेचन करणें म्हणजे केवढ्या श्रमाचें व केवढ्या बुद्धीचें काम आहे याचा सर्वांस सहज अजमास होईल. तरी असल्या विषयांवरही हालमू यानें अशी ग्रंथरचना केली आहे कीं, ती सर्वांस तत्क्षणींच मान्य होऊन अद्यापही तसले ग्रंथ झाले नाहींत. वरील प्रत्येक तयार होण्यास सुमारें दहा दहा वर्षें लागलीं !

वाढत चालली आहे, हें उघड आहे. यास्तव युरोपांतील सर्व भाषांत इतर देशांचे इतिहास जसे रचलेले आहेत त्याप्रमाणेंच इंग्रेजी भाषेंतही ते आहेत. या ग्रंथांपैकीं कित्येक मोठ्या मान्यतेस चढलेले आहेत, पण मराठी वाचकांस त्यांचा निर्देश विशेष उपयोगाचा नसल्यामुळें तो येथें करीत नाहीं. तसेंच हें सदरही एकंदरींत एतद्देशीयांस विशेष महत्वाचें नसल्यामुळें त्याविषयीं आणखी कांहीं लिहित नाहीं.

७. यापुढील भाग प्राचीन ग्रीक व रोमन लोकांचा इतिहास. इकडे एशिया खंडांत ज्याप्रमाणें आर्य शाखेच्या लोकांनीं सुधारणा पसरली त्याप्रमाणें तिकडे युरोपांतही त्याच शाखेचीं वरील दोन राष्ट्रें ज्ञानोत्कर्षाच्या स्थितीस पावून इतरांस अज्ञान दशेंतून वर काढण्यास कारण झालीं. त्यांत विशेष मान म्हटला म्हणजे पहिल्या राष्ट्रासच देणें योग्य आहे. कारण रोमन लोकांची विद्या मुळची म्हणण्यासारखी विशेष नसून सारी ग्रीक लोकांपासूनच ग्रहण केलेली होती. इतकें मात्र त्यानीं केलें कीं, त्यांनीं तिचें रक्षण करून ती थोडी बहुत वाढविली. आणि त्यांचें राज्य चोहोंकडे अवाढव्य पसरून तें फार दीर्घकाळ टिकल्यामुळें वरील विद्येचा फैलावा होऊन दूरदूरच्या देशांतही तिचा उत्कर्ष झाला. पुढें कांहीं काळानें रानटी लोकांनीं वरील बादशाही मोडून टाकून जिकडे तिकडे अज्ञानाचें व दुराचाराचें प्राबल्य पुनः करून दिलें. पण सोळाव्या शतकांत प्राचीन विद्येचें जें पुनः सर्वत्र संजीवन झालें त्याच्या योगानें सर्व युरोपभर वरील दोन राष्ट्रांस पुनः मान मिळूं लागला. सध्यां युरोपखंडांत सुधारणेचा अतिशय फैलावा होऊन तिचें पाऊल दिवसेंदिवस पुढेंच जें पडत चाललें आहे त्यास आरंभ म्हटला म्हणजे वरील काळापासूनच आहे. * त्याच्यापूर्वी चोहोंकडचा प्रकार म्हटला म्हणजे

---

* ही गोष्ट इतकी स्पष्ट असतांही पाश्चात्य पंडितांस विशेष मान्य नाहींशी दिसते. कित्येकांच्या ठायीं तर इतका दुराग्रह किंवा असमंजसपणा दृष्टीस पडतो कीं, ख्रिस्ती धर्मामुळेंच सगळें युरोप सुधारलें असें मुद्दां मत ते प्रदर्शित करतात; आणि प्राचीन ग्रीक व रोमन लोकांचें गुरुत्व झुगारून देऊन त्यांहून आपलें वर्चस्व मिरवितात. पण ख्रिस्ती धर्माचें सर्व प्रकारें गौरव करणारांनीं व अर्वाचीन युरोपियन राष्ट्रांचें वैभव गाणारांनीं त्या खंडाची पंधराव्या शतकापर्यंतची स्थिति जर मनांत आणली, तर खरी गोष्ट तेव्हांच लक्षांत आल्यावांचून राहणार नाहीं. युरोपाच्या जड संपत्तींतून एशियाखंडानें व अमेरिकेनें आपापला भाग जर माघारा काढून घेतला, व बुद्धिरूप संपत्तींतला ग्रीक, रोम, हिंदुस्थान, आरबस्थान यांनीं आपापला अंश हरण केला, तर बिचाऱ्या युरोपाचें अर्थभांडार व ज्ञानभांडार एकदम किती उघडें दिसूं लागेल!!

मारामारी व बेबंद पात्शाही हाच होता. असो; तर याप्रमाणें ग्रीक व रोमन लोक हे अर्वाचीन युरोपियन राष्ट्रांस सर्व प्रकारें सन्मानार्ह होत; व वास्तवच त्यांचे इतिहास सर्वत्र प्रसिद्ध असून सर्वांच्या पूज्यतेस व प्रीतीस पात्र झाले आहेत. इंग्लंडांतही तसाच प्रकार आहे. तेथील विद्यालयांतून ग्रीक व रोमन ग्रंथकारांचें अध्ययन अद्यापही प्राधान्येंकरून चालत आहे; व इंग्लिश भाषेंत मोठमोठ्या नामांकित ग्रंथकारांनीं प्रस्तुत विषयावर सर्वमान्य रचना केलेली आहे. आतां या ग्रंथांपैकीं जे अत्यंत प्रसिद्ध आहेत त्यांचें कांहीं निरूपण करतों.

८. रोमन लोकांच्या इतिहासावर अत्यंत विख्यात ग्रंथकार ह्मटले ह्मणजे आर्नोल्ड् व गिबन् हे होत. आर्नोल्ड् यानें प्रस्तुत इतिहासाच्या पूर्वभागावर ग्रंथरचना केली आहे. त्याचा मूळ संकल्प इ० स० ४७५ ह्मणजे रोमच्या * बादशाहीचा शेवट, येथपर्यंत इतिहास लिहिण्याचा होता; पण तो अकस्मात् मृत्यूच्या तडाक्यांत सांपडल्यामुळें त्याचा तो ग्रंथ अर्धामुर्धाच राहिला. तीन भागांत कार्थेजची दुसरी लढाई काय ती सरासरी संपली. पुढील पांच सहा शतकांचा इतिहास तसाच राहिला. तो दुसऱ्या एका इतिहासकारानें बराच पुढें नेला आहे. असो; आर्नोल्डचा इतिहास मोठा मनोवेधक लिहिला आहे. भाषापद्धति प्रौढ व झोकदार असून आंतील अर्थही तसाच चित्तास लागण्यासारखा आहे शिवाय ग्रंथकाराची वृत्ति मोठी गंभीर व धर्मपरायण होती; वास्तव तिची छाया जी प्रस्तुत इतिहासांत प्रगट झाली आहे तीही सर्व वाचकांस, व विशेषत: तरुण असतील त्यांस, मोठी हितावह होय. या सर्व गुणांनीं, व इतिहासकाराचें इतर कित्येक गोष्टींच्या संबंधानें जें चोहोंकडे अतिशय वजन होतें, † त्यामुळें वरील ग्रंथ तेव्हांच लोकांस प्रिय झाला; व त्या विषयावर तसा ग्रंथ अद्याप न झाल्यामुळें पुढेंही दीर्घकाळ त्याची ख्या-

---

* रोमच्या अवाढव्य राज्याचे चवथ्या शतकांत दोन भाग झाले; एक पूर्वेकडील बादशाही, व एक पश्चिमेकडील. पहिलीची राजधानी कॉन्स्टांटिनोपल, ज्यास पुढें मुसलमान लोक कुस्तुंतुनिया म्हणूं लागले; आणि दुसरीचें मुख्य शहर रोम. हीं दोन्हीं राज्यें इ० स० ४७५ आणि १४५३ या सालीं लयास गेलीं. याप्रमाणें रोमची सत्ता एकंदर चांगली २००० वर्षे टिकली !!

† आर्नोल्ड् याचें विद्वत्तेच्या संबंधानें जें वजन होतें तें त्याच्या वर्तनानें तर फारच वाढलें होतें. हा एका शाळेचा शिक्षक असून ती त्यानें मोठ्या उत्कृष्ट दशेला आणून सोडली. त्याच्या शिष्यांची त्यावर अतिशयित भक्ति होती; व तेही पुढें त्याच्यासारखे सदाचरणी व भक्तिमान् होऊन मोठ्या योग्यतेस चढले. प्रस्तुत इतिहासकाराचे शालानियमनाविषयीं कित्येक उत्कृष्ट लेख आहेत.

ति चालत राहील असा सुमार दिसतो. असो; पण वरील इतिहासकाराहून पुढें सांगावयाचा जो गिबन् त्याची योग्यता तर फारच मोठी आहे. त्याच्या तोडीचे इतिहासकर्ते आजपर्यंत या जगांत एकंदरीत पाहतां थोडेच झाले आहेत; व इंग्लंडांत तर कोणीच झाला नाहीं म्हटलें असतां चालेल. यानें मागें सांगितलेल्या ह्यूमप्रमाणें आपल्याच हातानें आपलें चरित्र लिहून ठेविलें आहे; व त्यावरून त्याच्या अभ्यासाचा प्रकार, त्याचीं धर्मसंबंधीं वगैरे मतें, त्याच्या सर्वप्रसिद्ध इतिहासाची कल्पना त्याच्या मनांत पहिल्यानें कोठें व कशी उद्भवली, तो शेवटास कोठें गेला, वगैरे अनेक चमत्कारिक गोष्टींविषयीं त्यानें मजकूर लिहून ठेविला आहे. गिबन् हा, 'जॉन्सनचा क्लब' म्हणून एक मंडळी जी मागें एके अंकांत सांगितली आहे तिचा सभासद होता. यावरून त्याची इतिहास लिहिण्यापूर्वींही विद्वन्मंडळांत केवढी गणना होती ती स्पष्ट दिसते. गिबन् पहिल्यानें प्राटेस्टंट धर्मांतला होता; पण पुढें त्याच्या वाचण्यांत क्याथलिक मताचे कित्येक नामांकित ग्रंथ आल्यामुळें त्याची वृत्ति बदलून तो क्याथलिक झाला. पुढें कांहीं काळानें त्याच्या बापानें प्राटेस्टंट धर्माच्या अध्यक्षांच्या स्वाधीन त्यास केल्यानें त्याची बुद्धि पुनः फिरून तो आपल्या मूळच्या पंथास अनुसरला.* याप्रमाणें पूर्ववयांतच प्रस्तुत ग्रंथकाराची धर्मविषयक मतांत चलबिचल झाली होती. पण पुढें लवकरच व्हाल्टेरप्रभृति पाखंडवादी ग्रंथकारांची त्यास आवड लागून 'सब् झूट है' म्हणून दोन्ही पंथ त्यानें झुगारून दिले; आणि वरील फ्रेंच पंडिताची धर्मविडंबनरूप दीक्षा ग्रहण केली. ही त्याच्या इतिहासांत त्यानें चोहोंकडे पूर्णपणें चालविली आहे. असो; वरील नामांकित इतिहासाचा पहिला भाग १७७६ त प्रसिद्ध झाला. या ग्रंथाचा संकल्प गिबन् यानें बारा वर्षें अगोदर करून ठेविला होता. तो प्रसंग त्यानें आपल्या चरित्रांत येणेंप्रमाणें सांगितला आहे. "सन १७६४ च्या आक्टोबर महिन्याच्या १५ तारखेस रोम येथें क्यापिटॉलच्या जुन्या मोडकळीस आलेल्या इमारतींपाशीं मी संध्याकाळचा हवा घेत मजेनें बसलों होतों. त्यावेळेस जुपिटरच्या देवालयांत मठवासी लोक सायंकाळचीं गीतें म्हणत होते. अशा समयीं त्या शहराच्या सत्तेचा ऱ्हास व्हावयाला लागून तिचा लय

* वरील धर्मांतराचे प्रकार युरोपांत पुष्कळ मोठमोठ्या विख्यात मनुष्यांचे घडले आहेत. त्यांत एक मोठा मौजेचा आहे म्हणून सांगतों. रेनोल्डस या नांवाचे दोघे भाऊ इंग्लंडांत होते. त्यांपैकीं एक पक्का क्याथलिक व दुसरा पक्का प्राटेस्टंट होता. यांचा एके प्रसंगीं मोठा कडाकडीचा वाद होऊन मौज काय झाली, कीं क्याथलिक होता तो प्राटेस्टंट झाला, व प्राटेस्टंट होता तो क्याथलिक झाला!!

कसा झाला याविषयींचा इतिहास लिहिण्याची कल्पना माझे मनांत उद्भवली. " या कल्पनेचें वर सांगितल्याप्रमाणें कालांतरानें फळ दृष्टीस पडलें. हा पहिला भाग गिबन् इंग्लंडांत असतां छापला गेला. तो निघतांच सर्व वाचकांची उत्कंठा इतकी प्रबळ झाली कीं पहिल्या आवृत्तीचा तेव्हांच फडशा पडून दुसरी व तिसरी काढली तरी ती पुरेशी होईना. ऐर्लंडांत तर दोन आवृत्ति चोरून छापून विकल्या. याप्रमाणें प्रस्तुत ग्रंथ तेव्हांच लोकांस अत्यंत मान्य होऊन मोठमोठ्यांनींही त्याविषयीं अनुकूल अभिप्राय प्रकट केला. एके ठिकाणीं मात्र तो अतिशयित अप्रिय होऊन द्वेषास व मत्सरास कारण झाला. हें स्थान पाद्रीमंडळ होय. या मंडळाची कृति जेथें तेथें एक दृष्टीस पडते. ती ही कीं, तोंडानें मात्र सत्याच्या प्रीतीविषयीं व अभिमानाविषयीं मोठाल्या वल्गना करावयाच्या, आणि हातून होईल तितका त्यास अवरोध करावयाचा; तसेंच बाहेरून ख्रिस्त प्रभूच्या शांतीचें व दयाशीलतेचें पांघरूण दाखवून आंतून अत्यंत दुष्ट मनुष्यांच्या हातून व्हावयाचीं नाहींत असलीं कृत्यें करावयाचीं. असो; तर वरील धार्मिक वाचकांस मात्र वरील ग्रंथ अगदीं दुःसह होऊन गेला. त्यांतून त्यांतील पंधरावा व सोळावा भाग तर त्यांस भारी वाईट लागला. या भागांत इतिहासकारानें ख्रिस्ती धर्माच्या प्रसाराचीं कारणें लिहिलीं आहेत. हीं कारणें पाद्री साहेबांच्या मतें अशीं असावयाचीं होतीं कीं, सदरील धर्म देवाच्या पुत्रानें मुद्दाम अवतार धारण करून स्थापला, मोठमोठे चमत्कार प्रत्यक्ष करून दाखविले, व 'आकाशांतील बापा' ची इच्छा फार दिवस तशी असून तसें त्यास करणें होतें, ह्मणूनच ख्रिस्ती धर्माचा उत्कर्ष झाला. पण वरील वेड्या इतिहासकारास हीं रहस्यें न कळून त्यानें केवल ऐहिक व व्यावहारिक कारणांनींच वरील गोष्टींची उपपत्ति करण्याचा यत्न केला. यास्तव वरील धार्मिक लोकांपैकीं कित्येकांनीं त्याचा भ्रम दवडण्याकरतां हातांत लेखणी धरली. पण मानवी जातीच्या दुर्दैवामुळें वरील सर्व मोलवान् ग्रंथ काळानें त्यांच्या कर्त्यांबरोबरच गिळून टाकले. नांव घेण्यास त्यांपैकीं, एक मात्र अंमळसा तगून राहिला आहे; तो बिशप वाटसन् यानें केलेला होय. असो; तर याप्रमाणें सदरील इतिहासास प्रथमारंभींच लोकमान्यता प्राप्त होऊन दूषकांनींही आपल्याकडून पुष्कळ त्यावर भडिमार केला; पण सूर्याचें तेज अंमळ प्रखर होत चालल्याबरोबर ज्याप्रमाणें धुकें विरून जातें, त्याप्रमाणें वरील प्रतिपक्षिसमूह लवकरच हतवीर्य होऊन त्याच्यानें गिबनूच्या कीर्तीच्या वेगास प्रतिबंध करवेनासा झाला. पुढें तीन तीन चार चार वर्षांच्या अंतरानें त्याच्या इतिहासाचा दुसरा, तिसरा व चवथा असे भाग छापून प्रसिद्ध झाले.

यांचा प्रसार तर पहिल्याहूनही अधिक व त्वरित झाला; व गिबन्‌ची साऱ्या युरोपभर अप्रतिम इतिहासकार ह्मणून ख्याति झाली. याप्रमाणें ज्या प्रचंड उद्योगाची उगीच कल्पना सन १७६४ त उद्भवली होती तो त्यानंतर तेवीस वर्षांनीं समग्र सिद्धीस गेला! या समाप्तीच्या समयींचाही लेख मूळ आरंभाप्रमाणेंच मोठा चमत्कारिक आहे. गिबन्‌ हा शेवटीं शेवटीं इंग्लंड सोडून स्वित्सर्लंड देशांत लॉसेन या गांवीं जाऊन सुखवस्तु राहिला होता. तेथील बंगल्यांत त्याचा ग्रंथ संपूर्ण झाला. तो येणेंप्रमाणें:—"या ग्रंथाच्या सरते शेवटच्या पृष्ठांतील सरते शेवटल्या ओळी ज्या मीं लिहिल्या त्या १७८७ सालच्या जून महिन्याच्या २७ वे तारखेस मध्यरात्रीं अकरा बाराच्या दरम्यान आपल्या बागेंतील बंगल्यांत लिहिल्या. त्यानंतर पेन खालीं ठेवून मी बागेंतील मंडपांत अंमळ इकडे तिकडे फिरलों. त्या वेळेस हवा मजेदार होती, आकाश निरभ्र होतें, चंद्र चांगला प्रकाशला असून त्याचें प्रतिबिंब पाण्यांत पडलें होतें, आणि भोंवतालचा सर्व प्रदेश, पर्वत आणि सरोवर हीं अगदीं स्तब्धशीं दिसत असून चोहोंकडे शांत होतें! या वेळेस इतक्या दिवसांचें ओझें उतरून मी मोकळा झालों. याबद्दल व माझी कीर्तिही कदाचित्‌ चिरकाळ स्थापित झाली हें मनांत येऊन मला पहिल्यानें कांहीं वेळ मोठा आनंद वाटला खरा; पण लवकरच तो आनंदाची व उत्साहाची वृत्ति जाऊन माझें मन किंचित्‌ उदास झालें. मला असें वाटलें कीं, आज वीस वर्षें ज्या मित्राच्या संगतीनें मी मोठ्या मौजेनें काळ काढला तो मला आतां चिरकाळ अंतरला; आणि माझ्या इतिहासाची पुढें कितीही मर्यादा असली, तरी माझी स्वतःची मुदत यापुढें थोडीच उरलेली असावी."—गिबन पुढें सात वर्षांनीं मरण पावला.

प्रस्तुत इतिहासाची गणना केवढी मोठी आहे याविषयीं वर सांगितलेंच आहे. आतां प्रसंगवशात्‌ त्याच्या स्वरूपाचें येथें अंमळ विशेष कथन करतों; तेणेंकरून त्याची येवढी प्रसिद्धि असण्याचें कारण काय तें आमच्या वाचकांच्या विशेष लक्षांत येईल. प्रस्तुत ग्रंथांत सुमारें दीड हजार वर्षांची हकीकत आहे; व येवढ्या प्रचंड काळांत ज्या जबरदस्त उलाढाली झाल्या त्या सर्वांचें यांत यथासांग रेखल्यासारखें वर्णन आहे. पहिल्यानें एक तर रोमच्या राज्याचा इतिहास. रोमन लोकांच्या मोठमोठ्या सरदारांनीं व मुत्सद्यांनीं सगळ्या पृथ्वीवर जी राज्यरूप अवाढव्य इमारत कित्येक शतकें सतत प्रयत्न करून उभारली होती ती सरते शेवटीं मोडकळीस येऊन गॉथ्‌, हून्‌, गॉल वगैरे राष्ट्रांनीं व नवे उत्पन्न झालेले जे आरब, तुर्क, मोगल यांनीं होतां होतां अगदीं जमिनीस मिळवून टाकली,—

या सर्व प्रकारांचें वर्णन हें प्रकृत इतिहासाचें मुख्य संविधानक होय. नंतर याच्या पोटांत पृथ्वीवर नवे उत्पन्न झालेले जे दोन मोठे धर्म— एक ख्रिस्ताचा व दुसरा महंमदाचा—त्यांच्या उत्पत्तीचा व प्रसाराचा वगैरे वृत्तांत; वर सांगितलेल्या अज्ञान व रानटी राष्ट्रांचें भ्रमण. युद्धप्रसंग इत्यादिकांचें कथन; 'धर्मयुद्धें' ह्मणून जें एक वेड युरोपांत कित्येक शतकें इतकें पिकलें होतें त्यांची हकीकत; शिवाय निरनिराळ्या देशांचें वर्णन, तेथील लोक, रीतभात, विद्याकला वगैरेविषयीं माहिती—या सर्व गोष्टी वरील मुख्य इतिहासास अंगभूत होत. या सर्वांचें निरूपणही मुख्य कथानकाप्रमाणेंच इतिहासकारानें शेंकडो ग्रंथांतील माहिती एकत्र करून यथास्थितपणें केलें आहे; व यांतही असा रस आणला आहे कीं, मुख्य इतिहासाप्रमाणेंच यांच्या वाचनाचाही वाचकांस बिलकूल कंटाळा येत नाहीं. सारांश, प्रस्तुत इतिहासकारानें आपल्या महानाटकाचें लांबच लांब कथासूत्र येवढें दीर्घकाळ सतत हातांत वागवून त्यांत यत्किंचितही गुंतागुंत होऊं न देतां तें क्रमाक्रमानें सगळें साफ उलगडलें, आणि आपल्या असंख्य पात्रांचे असंख्य खेळ भूमंडलरूप महारंगाच्या अनेकविध स्थलीं—ह्मणजे आतां रोम शहरांत, तर अंमळशानें मक्केंत, आणि तिसऱ्यांदा इंग्लंडांत—याप्रमाणें दाखविले आहेत, यावरून त्याचें अटोकाट ज्ञान व अपूर्व रचनाचातुर्य हीं लक्षांत येऊन मन अगदीं थक्क होऊन जातें ! *

आतां ग्रीसच्या इतिहासाविषयींही थोडेंसें लिहून सदरील अंक आटपतों. इतिहास लिहिण्याची खरी तऱ्हा या देशांत पहिल्यानें पूर्णत्वास पावून येथून ती युरोपभर पसरली याविषयीं, व या देशांत झालेल्या नामांकित इतिहासकारांविषयीं, मागें सहाव्या अंकांत कांहीं माहिती दिलीच आहे. तीवरून वाचकांस कळेल कीं, बाकी सर्व देशांच्या इतिहासांपेक्षां वरील देशाचा इतिहास लिहिण्यास मोठ्या उत्कृष्ट सोई आहेत. त्या अशाच या कीं, एरवीं जशी इतिहासाची सामग्री मिळवावी लागते, आणि मग त्यांतून तथ्य काढावें लागतें तसें येथें मुळींच करणें न पडून सगळें आयतें तयार आहे; व शिवाय कित्येक इतिहास त्या

* गिबनच्या इतिहासांतही आलिकडील कित्येक फ्रेंच व जर्मन पंडितांनीं कांहींकांहीं चुका काढल्या आहेत. पण त्या अगदीं थोड्या असून त्यांच्यायोगानें इतिहासाची योग्यता मुळींच कमी होत नाहीं. रोमच्या इतिहासाच्या उत्तरार्धावर अशा प्रकारचा ग्रंथ पूर्वी युरोपांत कोणताच नसून गिबनच्या ग्रंथास पहिल्यापासून जें अढळ स्थान मिळालें आहे तें अद्याप असून पुढेंही चिरकाल तसेंच राहील यांत कोणासही संशय वाटत नाहीं !

त्या वेळचे लिहिलेले असल्यामुळें व लिहिणारे मोठे बुद्धिमान् व प्रामाणिक असल्यामुळें तर त्यांस विशेषच योग्यता आली आहे. असो; तर प्रस्तुत इतिहासावर ग्रंथ करणें हें वरील कारणामुळें सोपें होऊन युरोपांतील सर्व भाषांत तो झाला आहे. इंग्लंदांतही चालू शतकांत या विषयाकडे लोकांचें विशेष लक्ष लागून त्यावर कांहीं मोठाले ग्रंथ होऊन ते लोकमान्य झाले आहेत. त्या सर्वांच्या शेवटला जो ग्रोट्चा सर्वप्रसिद्ध इतिहास तो उत्कृष्ट मानतात. हा ग्रंथकार नुकता कांहीं वर्षांपूर्वी मृत्यु पावला. हा घरचा मोठा संपन्न होता; त्याचा बाप नामांकित सावकार असून तें काम यानेंही कांहीं दिवस स्वतः केलें. * पुढें कांहीं वर्षें ग्रोट् हा लंडन शहरच्या तर्फेचा मुकत्यार म्हणन पार्लमेंटांत सभासद् होता. पण पुढें तीही जागा सोडून देऊन वर सांगितलेल्या इतिहासाचेंच काम त्यानें हातांत घेतलें. तें तडीस नेण्यास त्यास गिबन्‌प्रमाणेंच चांगलीं वीस वर्षें लागलीं. हा इतिहास अगदीं पहिल्यापासून तों शिकंदर बादशाहाच्या मृत्युपर्यंत आहे. याचे एकंदर बारा भाग आहेत. ग्रोट् हा मिल्ल वगैरेंच्या मंडळींत होता, व 'वेस्टमिन्स्टर रिव्ह्यू' मध्यें त्याचे निबंध असत याविषयीं मागील अंकांत लिहिलेंच आहे. त्यावरून त्याच्या मतांचा एकंदर झोक लक्षांत येईलच. तो प्रस्तुत इतिहासांतही आढळतो. तरी एकंदरींत सर्वानुमतें हा इतिहास सप्रमाण व निःपक्षपातपणानें लिहिलेला असा धरला आहे. मागील कांहीं इतिहासांप्रमाणें सत्याचा अपलाप, अत्युक्तिरूप वर्णन, किंवा अप्रमाण उल्लेख इत्यादि केल्याचा आरोप त्यावर अद्याप बिलकूल आलेला नाहीं. तशीच त्याची रचना मनोवेधक असल्यामुळें व ग्रीक लोकांची त्या त्या वेळची स्थिति यांत मोठी उत्कृष्ट दाखविल्यामुळेंही तो पंडितमान्य व सर्वजनप्रिय असा झाला आहे. ही त्याची प्रसिद्धि अशीच पुढेंही दीर्घकाळ राहील यांत संशय नाहीं.

---

* तो आपल्या बापाच्या पेढीवर पहिल्यानें कारकून होता असें लिहिलें आहे. ही गोष्ट आपल्या इकडच्या स्थितीस मोठी विलक्षण वाटणार आहे. पण इंग्लंडांतला व साऱ्या युरोपांतला प्रकार असाच आढळण्यांत येतो. मोठ्या श्रीमंतांच्या मुलांची शिक्षणाची रीत व गरिबांची रीत बहुधा सारखीच असते; व दोघांस काम करायाला सारखेंच शिकवितात. जर्मनीच्या बादशाहाचा ज्येष्ठ पुत्र व आपल्या महाराणी साहेबांचा जांवई, हा ठसे जुळायाला शिकत आहे असें वर्तमान कांहीं दिवसांपूर्वी चे हौंकडे वर्तमानपत्रांतून जाहीर झालेलें आमच्या वाचकांस बहुधा माहीत असेलच !

श्लाघ्यः स एव गुणवान् रागद्वेषबहिष्कृतः ।
भूतार्थकथने यस्य स्थेयस्येव सरस्वती ।। *

राजतरंगिणी.

अंक ३०—(१) प्रस्तुत अंकाचा विषय. (२) इकडील राष्ट्रांचा इतिहास. (३) तो यथार्थ लिहितां येण्यास अवश्य पाहिजे असणारे गुण. (४) इकडील लोकांविषयीं माहिती. (५) यथार्थ बुद्धि. (६) या गुणांच्या अभावाचीं फळें.

१. मागील अंकांत इतिहास या सदराच्या पहिल्या तीन भागांचें निरूपण केलें. आतां यांत त्या सदरापैकीं राहिलेल्या भागांचा विचार करूं.

२. यापुढें एशियाखंडांत जीं हिंदु, चीन, पारसीक इत्यादि जुनीं राष्ट्रें होतीं व सध्यां जीं आहेत त्यांचा इतिहास इंग्लिश भाषेंत कसा आहे तो पहावयाचा. आतां वरील राष्ट्रांच्या इतिहासांविषयीं पहिल्यानें पृथक्त्वानें न लिहितां एकंदरींत सामान्यतः प्रस्तुत विषयाकडे पाश्चात्यांचा कल कोणत्या प्रकारचा आहे तो वाचकांस कळविणें जरूर आहे. तो लक्षांत आला असतां वरील सर्व इतिहासांचें मुख्य स्वरूप त्यांच्या तेव्हांच ध्यानांत येईल, व तेणेंकरून त्यांच्या योग्यतेविषयींही त्यांस एकंदरींत बरीच कल्पना होईल.

३. प्राच्यांचा ह्मणजे पूर्वभागच्या राष्ट्रांचा इतिहास पाश्चात्यांनीं ह्मणजे युरोपखंडच्या रहिवाशांनीं लिहावयाचा हें मनांत आणल्या बरोबर अगोदर कोणाही समंजस व सुज्ञ मनुष्याच्या मनांत एक मोठी कल्पना आल्यावांचून राहावयाची नाहीं. ती ही कीं, सर्वप्रकारें दूर व अपरिचित असणाऱ्या अशा या राष्ट्रांचें ज्ञान युरोपियन लोकांस अगोदर पुरतेपणीं व्हावें कसें, व तसेंही झालें तरी तें यथार्थ झालें ह्मणून कशावरून ? इकडील सर्व देशांचे रीतरिवाज, स्थितिरीति, धर्म, आचारविचार वगैरे दरोबस्त वरच्या लोकांच्याहून अगदीं निराळे आहेत, व कित्येक तर अगदीं विपरीतही आहेत. या मोठ्या भेदामुळें व विरोधामुळें समजुतींत, विचारांत, व मतांत दोहीं खंडांचा परस्पर अतिशयित भिन्नभाव आहे. या भिन्नत्वामुळें परक्या लोकांस इकडील गोष्टींचें ज्ञान होण्यास दोन मोठाले अंतराय येतात. पहिला मोठा अगोदर हा कीं, अज्ञानास्तव इकडील सर्व गोष्टींविषयीं अन्यथा ग्रह जे त्यांच्या मनास जडलेले असतात ते दूर झाले पाहिजेत. हे जर न होतील, तर इकडचें ज्ञान त्यांस कितीही झालें तरी त्यापासून त्यांस सत्याचा लाभ मुळींच न होतां त्यांचे पूर्वींचे ग्रह बळकट मात्र होतील, व आधींचें अज्ञान दृढतर होईल. तर

* "तोच गुणवान् पुरुष श्लाघ्य होय, कीं जो रागद्वेषांस वश न होत्साता केवळ उदासीनपणें न्यायाधीशाप्रमाणें वास्तविक गोष्ट असेल ती सांगून देतो."

इकडील लोकांविषयीं खरें ज्ञान पाश्चात्यांस होण्यास पहिली अवश्य गोष्ट ही, कीं अज्ञानास्तव, गर्वास्तव, किंवा दुराग्रहास्तव त्यांच्या मनानें ज्या वेड्या निराधार समजुती घेतल्या असतात त्या काढून टाकून त्यांनीं आपला चित्तरूप पट पहिल्यानें स्वच्छ धुवून काढला पाहिजे. असें केलें तरच 'रंगः शुक्लपटे यथा' या न्यायानें इकडच्या कल्पना त्यांच्या मनावर यथार्थपणें ठसतील. तर याप्रमाणें पहिल्यानें तयारी झाली पाहिजे. मग यापुढें इकडच्या लोकांविषयीं ज्ञान संपादन करण्याचा उद्योग. हा तरी परराष्ट्रीय लोकांस मोठा जड जातो, व त्यामुळें एकंदरींत पाहतां थोड्यांसच साध्य होतो.

४. आतां इकडील देशांचे इतिहास लिहिण्याचें काम युरोपांतील लोक जें बिनधोक आपणावर घेतात त्यांचे ठायीं तें जसें पाहिजे तशा रीतीनें तडीस नेण्यास वरील गुणांचें साहित्य कितपत असतें याविषयीं जर उगीच क्षणमात्र विचार केला, तर सर्वांच्या सहज ध्यानांत येईल कीं, वरील दोन्ही गुणांत यांतील बहुतेकांचा कमतरपणाच असतो. कोणत्याही देशाचें ज्ञान होण्यास दोन मोठालीं साधनें असतात; एक भाषाज्ञान, किंवा त्याहूनही उत्तम मार्ग ह्मटला ह्मणजे लोकपरिचय. आतां पहिल्या भाषाज्ञानाविषयीं जर पाहिलें तर सगळ्या युरोपभर व अमेरिकेंतही पूर्वेकडील भाषांचे विद्यागुरु जरी चोहोंकडे आहेत, तशाच 'एशियाटिक सोसायटी' नांवाच्या मंडळ्याही जागोजाग आहेत, व आमच्या देशांत युनिव्हार्सिटींतले परीक्षक, 'दक्षिणाप्रैज कमिटी'चे सभासद. वगैरे मंडळी पाश्चात्यांपैकीं असल्याशिवाय जरी कधीं चालतच नाहीं, तरी वरील सान्या पंडितांस इकडील भाषांची माहिती वस्तुतः कितपत असते ही गोष्ट आलीकडे लहान पोरांपर्यंत सुद्धां ठाऊक होत चालली आहे. ती विषयीं येथें कांहीं विशेष लिहिण्याची जरूर नाहीं. दुसरी गोष्ट लोकपरिचय. या साधनाचाही युरोपियन लोक किती उपयोग करून घेतात हें फार विस्तारानें सांगायाला नको. पहा, आमचा देश सगळा आज त्यांच्या पादाक्रांत झालेला आहे; आतां पूर्वींप्रमाणें हात बांधून बूट काढून त्यांस कोणत्याही एतद्देशीय राजेरजवाड्यांच्या पदीं लीन व्हावें लागत नाहीं. किंवा एखाद्या देवळांत पाद्रीसाहेब शिरले तर त्यांस मार मिळण्याचीही आतां विशेष भीति राहिली नाहीं;—फार तर काय, पण अर्वाचीन विद्येनें सुप्रकाशितांतःकरण झालेले आमचे कित्येक लोक तर आपल्या गौरवर्ण बंधूंस सैंपाकघरच्या चुलीपर्यंत, देव्हाऱ्याच्या चौरंगापर्यंत, किंवा शय्यास्थानापर्यंत मोठ्या हौसेनें नेण्यासही तयार आहेत. पण काय मौज झाली पहा! जोंपर्यंत आह्मी आपली

जुनी विद्या अगदीं लपवून ठेवून त्यांस थांग लागूं देत नव्हतों, आमचे रीतरिवाज, धर्माचार वगैरे अगदीं गुप्त रीतीनें होत होते, तोंवर ते सर्व समजण्याविषयीं आमच्या राज्यकर्त्यांची अतोनात उत्कंठा होती. पण आतां आह्मी आपल्या अत्यंत हृद्गत गोष्टी त्यांस खुशाल सांगण्यास तयार झालों, शास्त्राध्ययन तर काय पण यजनादि कर्मेंही त्यांकडून करविण्यास सध्यां प्रत्यवाय उरला नाहीं, तों बेटी त्यांचीच हौस कोणीकडे नाहींशी झाली! असें होण्याचीं कारणें उघड आहेत; पण त्यांचें या स्थलीं विवरण अप्रस्तुत होय. बरें, पण हेंही एक असो; आमच्या लोकांविषयींची माहिती आपण होऊन करून घेण्याचा उद्योग इंग्रेजांनीं जरी न केला, तरी निदान नेहमींच्या परस्परांच्या समागमानें तरी वरील ज्ञान त्यांस कांहीं अंशीं होण्यासारखें होतें. पण तसेंही नाहीं. एतद्देशीय लोकांचा व त्यांच्या वरिष्ठांचा जो संबंध असतो तो नेहमीं कामापुरता मात्र असतो. परस्परांचा स्नेहसंबंध तर कशाला, पण नुसतें आपआपल्या पायरीनें असणें हेंही दोघांकडून घडत नाहीं. साहेब चार हजार कोसांवरून इकडे येऊन एकदम उच्चपदारूढ झालेले असतात, व इंग्रेज ग्रंथकारांनीं आणि पवित्रशास्त्रवाल्या मिशनरींनीं त्यांच्या डोक्यांत एतद्देशीय लोकांविषयीं मोठ्या मोलवान् व पवित्र कल्पना घालून दिलेल्या असतात, यास्तव त्यांचें वर्तन सदा सर्वकाळ घोड्यावर असल्यासारखें असतें. 'ओ यू गद्धा' या गोऱ्या शिवीचा प्रयोग पट्टेवाल्यापासून तों शिरस्तेदार, मामलेदार अशासारख्या कामदारांपर्यंतही होतो हें सर्वांस विदित आहेच. तसाच साहेबांचा कोरा करकरीत बूटही शुभ वर्तमानाच्या दयेनें नेहमीं फुरफुरत असतो हेंही सर्वप्रसिद्धच आहे. हें एका पक्षाचें वर्तन झालें; दुसऱ्याचें याच्या सर्वतोपरी विरुद्ध असतें. वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या अशा उद्दाम आचरणांत त्यांच्या हाताखालचे एतद्देशीय लोक कांहीं प्रतीकार तर बिलकुल करीत नाहींतच; पण कांहीं अंशीं निरुपायास्तव, व पुष्कळ अंशीं अंगांत पाणी नसल्यामुळें सदासर्वदा क्षमावृत्तीचेंच अवलंबन करून राहिलेले असतात. एकून खरें ख्रिस्तभक्तत्व बाप्तिस्मा न घेतांना आमच्या लोकांत येत चाललें आहे,--कोणतें? तर एका गालांत मारिली असतां दुसरा मोठ्या संतोषानें पुढें करावयाचा! तर याप्रमाणें राजा व प्रजा या दोहोंचा संबंध सध्या आमच्या देशांत वर सांगितल्याप्रमाणें झाल्यामुळें व तो दिवसेंदिवस दृढतर होत चालल्यानें पाश्चात्यांची आमच्याविषयीं अतिशयित तिरस्कारबुद्धि झाली आहे. युरोपांतील लोक नुकते नुकतेच इकडील राष्ट्रांच्या कित्येक आचारांस हांसत होते, व चिनी लोकांचा

परराष्ट्रांविषयीं तिरस्कार व मत्सरबुद्धि, हिंदुलोकांचें सोंवळें, मुसलमानांचा गोषा, या सर्वांचा त्यांस भारी चमत्कार वाटे; पण तिकडील राष्ट्रांसच आज चार दिवसांचें वैभव येतांच स्वर्ग दोन बोटें उरलासा जो वाटत आहे त्याचा क्षणभर विचार केला असतां वरील राष्ट्रांचें मोठेंसें नवल कोणासही वाटणार नाहीं. गेल्या सालीं हिंदुस्थानांतील एका मोठ्या अधिपतीची एकाद्या उचल्याप्रमाणें जी अटोकाट तयारीनें चौकशी झाली व त्याच्या पदोपदीं मानखंडना झाल्या, त्याप्रमाणेंच युवराजांच्या सन्मानरूप अग्नींत आमच्या शेंकडों सरदारमंडळीच्या मानाची जी पूर्णाहुति पडली, तसेंच आज काय कोणा डेप्युटी कलेक्टरास रेल्वेवरील गार्डानें हात धरून गाडींतून बाहेर ओढून काढलें, उद्यां काय कोणा ख्रिस्त पुत्रानें आकाशांतील बापाची भेट घेण्यापूर्वी त्याकडे आपल्या घोरेचाल्यास मुष्टिमोदकांची चांगली भरपूर पथारी बरोबर देऊन तावडतोब रवाना केलें,–अशा प्रकारचे वृत्तांत जे वरचेवर घडत आहेत त्यांवरून आमच्या राज्यकर्त्यांच्या ठायीं आमच्याविषयीं किती गौरवाची बुद्धि वागत आहे व मनुष्यमात्राचे हक्क ते किती ओळखतात तें अगदीं स्पष्ट दिसत आहे. तसेंच ज्या त्या राष्ट्राच्या धर्मकृत्यांत डोकावण्याची मोठी इच्छा, व निवळ मूर्खपणानें त्यांची टवाळी करण्याचीही मोठी मनापासून आवड; पण ख्रिस्त्यांच्या देवालयांत कोणा परक्यास जाणें झालें तर त्यानें मुकाट्यानें एकीकडे चोरट्यासारखें बसलें पाहिजे, व देवाच्या लाडक्या मंडळीबरोबर त्यास डोळेझांकही करावी लागते;—डोळेझांक तर खरीच, कारण डोळे उघडून ज्यानें पवित्र शास्त्र वाचलें आहे त्यास त्यांतील पोरकटपणा, अप्रयोजकपणा, अज्ञान व दुष्टत्व हें ढळढळीत दिसल्यावांचून कधींही राहायाचें नाहीं! तसेंच रस्तोरस्तीं निर्लज्ज व कोडग्या चाटे मंडळीनें एतद्देशीय धर्माविषयीं हवा तसा व हवा तितका चारगटपणा केला तरी कांहीं हरकत नाहीं, त्यांस पाठराखी पोलीस लोकही मिळतात; पण त्यांच्याच समोर एकाद्यानें त्यांचें खंडन चालवलें तर भाविक ख्रिस्त्यांचा शुभ वर्तमानावरील भाव डळमळविल्याबद्दल त्या मनुष्यास सरकारांतून शिक्षा होते! फार तर काय, पण वरील धर्मास एकंदरीत लवमात्रही विरोध केलेला आमच्या राज्यकर्त्यांस खपत नाहीं; तसें करणाऱ्या दुष्ट मनुष्यास तावडतोब शासन होतें.* असो; याप्रमाणेंच इंग्रेजी बुटाचें सुद्धां माहात्म्य जें आमचे राज्यकर्ते आपल्या मुल-

* दोन तीन वर्षांपूर्वी मेलविल नांवाच्या साहेबानें मुसलमानी धर्म स्वीकारल्याबद्दल त्याजवर केवढा गहजब गुदरला होता हें आमच्या वाचकांस स्मरत

(पुढें चालू.)

त्यांत चोहोंकडे वाढवीत आहेत, आमच्या जुन्या वेडगळ जाडियास सरकारी कचेरींत बिलकूल प्रवेश होऊं न देतां खुद्द कायदेकौन्सलांत असणाऱ्या एतद्देशीय सरदारांसही त्याबद्दल सक्त ताकीद मिळते; व तसेंच मडम साहेबांच्या तोंडाकडे नेटिवानें डोळे उचलूनही वर पाहतां उपयोगी पडत नाहीं. त्यांच्या एकाद्या शृंगारचेष्टिताबद्दल चौकशी व्हावयाची असल्यास दरोबस्त काळ्या लोकांस बाहेर जावें लागतें, व त्यांच्या सन्मानाप्रीत्यर्थ बड्या नेटिव कामगारांसही गचांडी मिळते;—इत्यादि सर्व गोष्टींचा यथार्थ विचार केला असतां कोणाही समंजस व निष्पक्षपात मनुष्यास कबूल करावें लागेल कीं, मनुष्यमात्रांत जे दोष सांपडतात त्यांपासून युरोपियन लोक झाले ह्मणून ते तरी तिळमात्रही मुक्त झाले आहेत असें नाहीं. उलटी त्यांत त्यांची साऱ्या राष्ट्रांवर कडीच आहे असें सुद्धां ह्मणणें भाग आहे.

वर सांगितलेल्या सर्व गोष्टी लक्षांत आणल्या असतां पाश्चात्य लोकांचे ठायीं इकडील राष्ट्रांविषयीं कोणत्या वृत्ति मनांत वागत आहेत त्या बऱ्याच ध्यानांत येतील; व त्यावरून इकडील देशाचें ज्ञान त्यांस होण्यास त्या केवढ्या प्रतिबंधक आहेत हेंही सहज समजेल. *

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

असेलच. या उदाहरणावरून मनाच्या स्वातंत्र्याबद्दल आमचे राज्यकर्ते जो येवढा दिमाख मिरवितात त्यांत तथ्य कितपत आहे हें सहज लक्षांत येतें. त्याप्रमाणेंच येथेंही धर्माच्या बाबतींत प्रजेवर बिलकूल सक्ती नाहीं असें जरी वरकांतीं पाहतां खरें वाटण्यासारखें आहे, तरी वास्तविक स्थिति फार निराळ्या तऱ्हेची आहे असें कोणाही विचारी मनुष्याच्या लक्षांत आल्यावांचून राहणार नाहीं. आमच्या मालेच्याच द्वेषबुद्धीनें ख्रिस्तमाउलीच्या औरस व दत्तक लेंकरांनीं धाऱ्यास धागा लावून कोळ्यासारखें लांबवर जें जाळें रचिलें होतें त्याची हकीकत आमच्या वाचकांस कळविली असतां त्यांस मौज व आचंबा वाटल्यावांचून राहणार नाहीं. आमच्या शुभ वर्तमानवाल्या प्रिय बंधूंच्या हातीं प्रस्तुत माला सुकवून टाकण्याचें किंवा तीस करपविण्याचें जर साधन असतें तर हरएक प्रयत्न करून त्यांनीं आपलें अष्ट रक्षण होण्याचा उपाय अवश्य केला असता; पण विचारे करतात काय, त्यांचा कोठेंच कांहीं लाग लागेना! आमच्या मालेस जेथपासून ओलावा मिळतो व तिची टवटवी राहते तो जीवनरूप झरा तर त्यांस सर्वथा अगम्य पडला, यास्तव त्यांस निमूटपणें खालीं मान करून मार सोशीत राहणें भाग पडलें.

* पाश्चात्यांच्या मनांत इकडील लोकांविषयीं ज्या वृत्ति वागत असतात त्यांचें दूषण तिकडीलच एका नामांकित ग्रंथकारानें किती तीव्रतेनें केलें आहे पहा!—

(पुढें चालू.)

५. आतां दुसरा गुण जी यथार्थबुद्धि ती वरील लोकांचे ठायीं कितपत आढळते याविषयीं जर विचार केला, तर हिची अनुकूलता तर

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

"*If providence hath removed us to a greater distance from the influence of those genial rays which ripen the wits of the eastern nations, it hath made us abundant amends, by indulging us in this conceit, that we are wiser than all the rest of the world besides.*

There are some sorts of pleasing madness of which it would be cruelty to cure a man. By bringing him to his senses you make him miserable.

You will ask me, perhaps, what is the meaning of all this? *Why, in good truth, the meaning of it is, a just indignation* against the impertinence of those who imagine that they know *everything, when in reality they know nothing.*

And, to be more particular, the folly of the westerns in despising the wisdom of the eastern nations and looking upon them as brutes and barbarians; whilst we arrogate to ourselves everything that is wise and polite; and if we chance to light upon a just thought we applaud ourselves upon the discovery, though it was better understood three thousand years ago!

This happens to us through want of good reading and a true way of thinking; for the case is this, that little smattering of knowledge which we have *is entirely derived from the east.* They first communicated it to the Greeks (a vain, conceited people, who never penetrated the depths *of oriental wisdom*); from whom the Romans had theirs. And after barbarity had spread itself over the western world, the Arabians, by their conquests, restored it again in Europe. And it is the wildest conceit that can be imagined, for us to suppose that we have greater geniuses, or greater application, than is to be found in those countries."

Ockley's History of the Saracens.

वरील विचार, ज्ञानाच्या व बळाच्या गर्वानें उन्मादस्थितीस पावून साऱ्या एतद्देशीयांस किंबहुना झाडून साऱ्या प्राच्य राष्ट्रांस, कस्पटाप्रमाणें मानणारे आमचे

(पुढें चालू.)

त्यांस वरील गुणांहूनही कमी असतें हें सहज दिसून येणारें आहे. यथार्थबुद्धि ह्मणजे निष्पक्षपातता अथवा मनाची समवृत्तिता होय; ह्मणजे दुसऱ्याचे दोष काढायाला जसे आपण उत्कंठेनें धांवतों त्याप्रमाणेंच आपले दोषही प्रांजलपणें कबूल करणें, व देशांतरींचे आचार आपल्याहून भिन्न होत एवढ्यास्तवच केवळ त्यांस दोषरूप न ठरविणें. या गुणांत सुधारणेच्या शिखरास जाऊन पोंचलेले व खऱ्या धर्माचीं तत्त्वें स्वीकारल्यानें परम पावन झालेले आमचे पाश्चात्य बंधु इकडील कोणत्याही लोकांपेक्षां सामान्यतः पाहतां लवमात्रही वरचढ आहेत असें नाहीं. आमच्या देशांत सुमारें शंभर वर्षांपूर्वी भर पेशवाईंत टोपीवाल्या इंग्रेजाविषयीं जीं मतें होतीं, किंवा एकाद्या अत्यंत भाविक मुसलमानाच्या मनांत सुवर खाणाऱ्या फिरंगी काफराविषयीं जो द्वेष मक्केंत किंवा कुस्तुंतुनिया शहरांत आज वागत असेल तितकाच द्वेष किंवा तिटकारा आमच्या अत्यंत परिपक्व बुद्धीच्या युरोपियनांतही आढळतो. फार तर काय, पण ताडावर चढणाऱ्या मनुष्यावर मौजेनें गोळी घालणें व तो वानर होता येवढेंच ह्मटल्यावरून खून माफ होणें, किंवा घोडेवाल्याच्या झिंज्या धरून त्यास बुकलून ठार मारणें व शेवटीं त्याच्या प्राणाची बिच्याऱ्याची अवघी तीस रुपये किंमत होणें, असले प्रकार अंमळ ध्यानांत आणले असतां आमचे महासोवळे भट किंवा मोठे करडे इमामही बरे असें वाटूं लागतें! असो; प्रस्तुत विषयावर या पुस्तकाच्या आठव्या अंकांत बरेंच विवेचन केलें आहे, त्यावरून व सामान्यतः इकडील विषयावर लिहिलेला कोणताही इंग्रेजी ग्रंथ पाहिला असतां त्यावरूनही वरील गुण पाश्चात्यांस अद्याप किती शिकायाचा आहे याविषयीं कोणाचीही खात्री झाल्यावांचून राहणार नाहीं.*

---

‡(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

श्वेतवर्ण बंधू, तसेच त्यांच्या जिवावर उड्या मारून इसापनीतींतील करडाप्रमाणें जिव्हाचापल्य दाखविणारे असे येशूच्या कळपांत शिरलेले आमचे लोक, आणि सध्यां आमच्या देशांत चोहोंकडे सहस्रशः दृष्टीस पडणारे धड हिंदु ना ख्रिस्ती असे फांकडे पंडित, या सर्वांनीं नीट ध्यानांत ठेवण्याजोगे आहेत. तसें केलें असतां त्यांच्या सहस्रशः दुर्मतांचें मूळच खुंटल्याप्रमाणें होईल.

* एशिया व युरोप या दोन्ही खंडांचा परस्पर संबंध वाढत चालला आहे; यास्तव कालेंकरून सध्यां असणारे ग्रह व मूर्ख समजुती या नष्ट होत जातीलच हें उघड आहे. या भावी स्थितीचें सध्यांही क्वचित चिन्ह दृष्टीस पडतें. हें पुढील उताऱ्यावरून लक्षांत येईल. बॉसेट् नांवाच्या फ्रेंच ग्रंथकारानें 'जगाचा इतिहास'

(पुढें चालू.)

६. वरील दोन कलमांत युरोपियन इतिहासकारांच्या अंगीं कोणत्या दोन गुणांचा अभाव सामान्यतः दृष्टीस पडतो तो सांगितला. आतां त्या अ-

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

कसा लिहिला आहे याविषयीं एक नामांकित इंग्लिश इतिहासकार लिहितोः—

" In the same way, because Bossuet had been taught that the Jews are the chosen people of God, he, under the title of Universal History, almost confines his attention to them, and treats this obstinate and ignorant race as if they formed the pivot upon which the affairs of the universe had been made to turn! His idea of an universal history excludes those nations who were the first to reach civilization, and to some of whom the Hebrews owed the scanty knowledge which they subsequently acquired. He says little of the Persians, and less of the Egyptians; nor does he even mention that far greater people between the Indus and the Ganges, whose philosophy formed one of the elements of the school of Alexandria, whose subtle speculations anticipated all the efforts of European Metaphysics, and whose sublime enquiries, conducted in their own exquisite language, date from a period when the Jews, stained with every variety of crime, were a plundering and vagabond tribe, wandering on the face of the earth, raising their hand against every man and every man raising his hand against them. "

पुढें अर्वाचीन इतिहासावर येऊन मुसलमानांविषयीं वरील भाविक इतिहासकारानें कसा काय मजकूर लिहिला आहे याविषयीं प्रस्तुत ग्रंथकार म्हणतो :—

—" To descend a little later: every one acquainted with the progress of civilization will allow, that no small share of it is due to those gleams of light, which, in the midst of surrounding darkness, shot from the great centres of Cordova and Bagdad.. These, however, were the work of Mahommedanism; and as Bossuet had been taught that Mahommedanism is a pestilential heresy, he could not bring himself to believe that Christian nations had derived anything from so corrupt a source. The consequence is, that he says nothing of that great religion, the noise of which has filled the world; and having occasion to

(पुढें चालू.)

भावाचीं फळें आज काय दृष्टीस पडताहेत तीं सांगतों. त्यावरून वरील दोन्ही गुणांचें, व त्यांतून दुसऱ्याचें, महत्त्व किती आहे तें चांगलें नजरेस आल्याविना राहणार नाहीं.

७. हीं फळें म्हटलीं म्हणजे खोटे समज व अर्धीकच्चीं मतें हीं होत; म्हणजे कांहीं समजुती तर केवळ निराधार व कांहीं अंशतः मात्र खऱ्या अशा वरील गुणांच्या अभावीं उत्पन्न होतात. आतां यांपैकीं कित्येक

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

mention its founder, he treats him with scorn, as an impudent impostor, whose pretensions it is hardly fitting to notice. The great apostle, who diffused among millions of idolators the sublime verity of one God, is spoken of by Bossuet with supreme contempt; because Bossuet, with the true spirit of his profession, *could see nothing to admire in those whose opinions differed from his own.* But when he has occasion to mention some obscure member of that class to which he himself belonged, then it is that he scatters his praises with boundless profusion. In his scheme of universal history, Mohammed is not worthy to play a part. He is passed by; but the truly great man, the man to whom the human race is really indebted, is —Martin, bishop of Tours. He it is, says Bossuet, whose unrivalled actions filled the universe with his fame, both during his life-time and after death. It is true that not one educated man in fifty* has ever heard the name of Martin, bishop of Tours. But Martin performed miracles, and the church had made him as saint; his claims, therefore, to the attention of historians must be far superior to the claims of one who, like Mohammed, was without these advantages. Thus it is that, in the opinion of the only eminent writer on history during the power of Louis XIV., the greatest man Asia has ever produced, and one of the greatest the world has ever seen, is considered in every way inferior to a mean and ignorant monk, whose most important achievement was the erection of a monastery, and who spent the best part of his life in useless solitude, trembling before the superstitious fancies of his weak and ignoble nature."

Buckle, Vol. II.—pp. 285-8.

ज्या फारच ढळढळीत दिसणाऱ्या आहेत त्या सांगतों. युरोपियन इतिहासकारांचे कित्येक जे महासिद्धांत सर्व संमत होऊन बसले आहेत त्यांत एक मोठें प्रमेय असें आहे कीं, एशियाकडील राष्ट्रें ऐपआरामांत मग्न, भपकीदार, व नामर्द अशीं आहेत. हें महावाक्य बहुधा प्रत्येक युरोपियन इतिहासकाराच्या ग्रंथांत सांपडेल; याच्या सत्यतेविषयीं कोणासही तिळमात्रसुद्धां संदेह नाहींसा दिसतो. फार तर काय, पण हें खोडण्यास आह्मी सरसावतों याचेंही आमच्या वाचकांस बहुधा आश्चर्य वाटल्यावांचून राहणार नाहीं. पण आतां याच वाक्याची स्थिति काय होते ती पहा!

पहिला आरोप ऐपआरामाचा व भपकीचा. या आरोपाचा क्षणमात्र विचार केला असतां कोणासही कळून येईल कीं, यांत कांहींच अर्थ नाहीं. एकाद्या कंगाल मनुष्यानें एकाद्या लक्षाधीशावर जर असे आरोप केले कीं, तूं उत्तम पक्वान्नें खातोस, उंची सरबतें पितोस, टोलेजंग वाड्यांत राहतोस, अंगावर डागडागिने मिरवतोस, तुझ्यासारखा अधम कोण आहे!--तर त्या श्रीमान् मनुष्यास काय वाटेल बरें? हीं मोठीं जबरदस्त दूषणें समजून तीं उडविण्याचा तो यत्किंचित् तरी यत्न करील काय? एशियाखंडांत देवाच्या कृपेनें सृष्टीचें अपार वैभव प्रगट झालें असून मनुष्यमात्रास सुखावह होणाऱ्या लक्षावधि पदार्थांची अत्यंत विपुलता आहे; मग तिचा उपभोग केल्यानें किंवा ती मिरविल्यानें मनुष्य दोषास पात्र होतो काय? ज्या खंडांतील लोकांस एशियाची माहिती होई तोंपर्यंत अगदीं सामान्य उपभोगाचे पदार्थही दुर्लभ होते, जेथील भुतांस उसाचे मळे पहिल्यानें दृष्टीस पडतांच अत्यंत हर्ष होऊन वनचरांप्रमाणें ज्यांनीं त्यांत चंगळ मांडली,* हत्ती कसा तो मुळींच माहीत नसून जे त्यास भिऊन पहिल्यानें पळूं लागले,† जिकडील अत्यंत सुपीक देश सरासरी इकडच्या उखार जमिनीबरोबर, जेथें

* युरोपच्या निरनिराळ्या देशांतून क्रूसवाले योद्धे जेव्हां जमून तुर्कस्थानावर येऊन थडकले, तेव्हां त्या देशांत त्यांस पहिल्यानें ऊस दृष्टीस पडला. तोंपर्यंत त्यांस साखर मात्र माहीत असून ती कशी होते तें कांहीं माहीत नव्हतें. यास्तव हा गोड वेत पहातांच त्यांस भारी आनंद झाला. 'Sugar-cane' हें नांव वरील अज्ञानमूलक हर्षाचेंच दर्शक होय.

† ही गोष्ट रोमच्या इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. ग्रीसचा राजा पिऱ्हस याची रोमन लोकांशीं जी लढाई झाली तींत पहिल्यानें वरील अद्भुत पशु त्यांस माहित झाला. त्याचें तें विचित्र रूप व अचाट शक्ति पाहून रोमच्या शूर शिपायांचीही दाणादाण होई; व त्या योगेंकरून वरील राजास पहिल्यानें कांहीं जय मिळाले.

चारा महिने अठरा काळ पाऊस, धुकें, वर्फ यांनीं पिच्छा पुर-वून सूर्यदर्शनही कधीं चांगलेंसें होऊं देऊं नये, अशा लोकांस इकडच्या समृद्ध व सुखकर देशांचें वैभव सहन न होऊन त्यांकडे नाक मुरडण्याचा त्यांनीं आव घालावा ही केवढी मौज आहे! आणि त्यांतून ज्या वीतभर लांब व वीतभर रुंद देशांत सृष्टीची रचना इतकी ठेंगणी व तोकडी आहे कीं, तिकडचे मोठे गगनचुंबित पर्वत ह्मणजे इकडचीं टेंपाडें, व टेम्स्सारख्या महाप्रचंड नद्या म्हणजे इकडच्या एकाद्या ओहोळाबरोबर, जेथील खाणींतलीं मोठीं अमूल्य संपत्ति म्हटली म्हणजे शिसें व कथील, मोठीं स्वादिष्ट फळें म्हणजे इकडील रानफळांसारखीं, व दारिद्र्याधिदेवतेची ज्या देशावर इतकी पूर्ण कृपा कीं, इकडील संपत्तीचा येवढा पूर आज शेंकडों वर्षें तिकडे चा-लत असतां लक्षावधि लोकांस नुसते बटाटे फांकावे लाग-तात, त्याच देशाच्या लोकांनीं खुद्द हिंदुस्थानाशीं संपत्तींत टक्कर मारूं पहावी ह्मणजे केवढें अचाट साहस आहे ? * बरें, पण आमच्या

* मागें आठव्या अंकांत मेकॉलेचा हिंदुस्थानच्या संपत्तीवर जो उल्लेख आहे तो सांगितला होता. तो येथें मूळांतून उतरून घेतों:—

"The most absurd notions were then entertained in England respecting the wealth of India. Palaces of porphyry hung with the richest brocade, heaps of pearls and diamonds, vaults from which pagodas and gold mohurs were measured out by the bushel, filled the imagination even of men of business. Nobody seemed aware of what was nevertheless most undoubtedly the truth, that India was a poorer country than countries which in Europe are reckoned poor, than Ireland for example or than Portugal."

Warren Hastings.

पुढें क्षणभरानें हीच वृत्ति पालटून प्रस्तुत इतिहासकार प्रसंगांतरावर दृष्टि देऊन पुनः आपणच लिहितात:—

"The people of India, when we subdued them, were ten times as numerous as the Americans whom the Spaniards vanquished, and were at the same time quite as highly civilized as the victorious Spaniards. They had cities larger and fairer than Saragossa or Toledo, and buildings more beautiful and costly than the Cathedral of Seville. They could show bankers richer

(पुढें चालू.)

पाश्चात्य बंधूंनीं हा संपत्तीचा तिरस्कार व हें कडकडीत वैराग्य आपल्या कृतींत तरी दाखवावयाचें होतें! 'रानटी सोन्यामोत्यां' चीं येवढी कींव येऊं न देतां ती रानटी लोकांची रानटी लोकांपाशींच असूं द्यावयाची होती!† देशोदेशीं फिरून शेवटीं मोडकीं तोडकीं जहाजें मोठ्या आर्जवानें मिळवून कोठें पश्चिमेकडे हजारों कोस वेड्यासारखें समुद्रावर फीर, नाहीं तर आफ्रिकेला वळसा घालून अनमानधपक्यानें कोठें तरी लाग, येवढी जबरदस्त यातायात आकाशाच्या राज्याच्या वांटेदारास कोणीं करायाला सांगितली होती कोण जाणें? तसेंच शेंकडों वर्षें ध्यानीं मनीं स्वप्नीं घोळलेला हिंदुस्थान एकदांचा गावला असतां त्यावर खिस्तदासांच्या येवढ्या झुंडीच्या झुंडी कशा धांवल्या हा तरी चमत्कार आहे! त्याप्रमाणेंच पुढें खोट्या सह्या कर, राजद्रोहाच्या मसलतींत शिर, याची मुंडी मुरगाळ, त्याला चिथावून दे, येवढ्या उलाढाली तरी गेलीं शंभर वर्षें आमच्या परम विरक्त व प्राच्य देशांत तुच्छ करणाऱ्या यूरोपस्थ बांधवांनीं कशाकरतां केल्या बरें? पण हेंही असो; येशूच्या प्रेषितांच्या सांगण्याप्रमाणें येवढाही अचाट उद्योग आमच्या दयाळू भ्रात्यांनीं आह्मांस शहाणें करण्याकरितां

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

than the richest firms of Barcelona or Cadiz, viceroys whose splend -- our far surpassed that of Ferdinand the Catholic, myriads of cavalry and trains of artillery which could have astonished the Great Captain."

Lord Clive.

मेकॉलेसारख्या विद्वान् व चाणक्ष म्हणविणाऱ्या ग्रंथकारानें साऱ्या जगादेखत या बोटावरची थुंकी या बोटावर असा पोरखेळ करावा हा केवढा चमत्कार आहे!— अथवा चमत्कार तरी कसचा? क्लैव साहेबांस खोटी सही करतांना केव्हां शरम वाटली? अथवा हेस्टिंग्स् यास तरी सत्यभ्रष्ट व नीतिभ्रष्ट होतांना कधीं मनोदेवता आड येत होती? मग तोच प्रकार त्यांच्या अनन्यभजकांतही कां आढळूं नये!

† मिल्टननें आपल्या महाकाव्याच्या दुसऱ्या सर्गाच्या आरंभीं म्हटलें आहे:—

" High on a throne of royal state, which far
Outshone the wealth of Ormuz or of Ind,
Or where the gorgeous East with richest hand
Showers on her kings barbaric pearl and gold,
Satan exalted sat."

प्राच्यदेशीय संपत्तीचा वर जो इंग्रजी कवीनें अधिक्षेप केला आहे तो वाचून इसापनीतींतील आंबट द्राक्षांची कोणास आठवण होणार नाहीं?

किंवा आकाशचें राज्य मिळवून देण्याकरतां कदाचित केला असेल; पण हें कसें बरें, कीं जो ऐषआराम दूर असतां केवळ निद्रेस पात्र होता तोच आमच्या बंधूंस सुलभ होण्याबरोबर त्याचें नियत्व कोठें तें पार निघून गेलें? जीं रत्नें येथील राजेरजवाड्यांच्या अंगावर असतां 'रानटी' झालीं होतीं त्यांस युरोपचें वारें लागतांच येटीं एकदम कशीं सुधारलीं हो!!

या पुढचा दुसरा विचार नामर्दपणाचा. हें दूषणही वरच्यासारखेंच केवळ शुष्क असून अंमळ सूक्ष्मदृष्ट्या त्याचा विचार केला असतां त्याचा पोकळपणा आरपार दिसल्यावांचून राहणार नाहीं. एक तर हें आलीकडे अर्थशास्त्रावरून सर्वसंमत झालेंच आहे कीं, संपत्तीनें राष्ट्र दुर्बळ होतें ही समजूत खोटी आहे; तिच्या योगानें त्यास उलटी बळकटी येते असेंही पण पुष्कळांचें मत आहे. तेव्हां यावरून पाहातां प्राच्य राष्ट्रें समृद्ध असल्यामुळें निःशक्त होऊन गेलेलीं आहेत हा मुद्दा तर अगोदर मुळींच उडाला. पण एशिया खंडांतील जमिनीचा व हवापाण्याचाच असा कांहीं गुण असला तर, कीं तेथील लोक आपले भागुबाईच निपजावे! असें असेल तर याचा प्रत्यय पाहणें सोपें आहे. इकडील देशांत युरोपांतल्यासारखे जरी मोठमोठे इतिहासकार निपजले नाहींत, तरी इकडील राष्ट्रांनीं आपापलें वृत्त बरेंच लिहून ठेवलेलें आहे. शिवाय त्यांचा इतिहास चिरकाळ राहण्यासारखा ठिकठिकाणीं स्थापित झाला असून त्यांच्या शत्रूंच्या ग्रंथांतही त्यास स्थान मिळालें आहे. या सर्वांवरून पाहतां असें स्पष्ट दिसून येईल कीं, जाफेटच्या पोरांपेक्षां शेमचीं पोरें कमी बळकट आहेत असें नाहीं पहा बरें रोमन लोक साऱ्या जगास येवढे दुर्जय झाले असतां अरब लोकांनीं त्यांस किती लवकर जेर करून टाकलें, व सारें युरोपखंड त्यांच्यापुढें कित्येक शतकें कसें थरथरां कांपत होतें! जितका मुलूख काबीज करण्यास रोमन लोकांस आठशें वर्षें लागलीं तितका आमच्या प्राच्य वीरांनीं ऐंशीं वर्षांत काबीज केला!* सिरिया, इराण, मिसरदेश, स्पेन, फ्रान्स, येवढाले देश त्यांनीं

---

* "With the Koran in one hand, and the scimitar in the other, the impetuous and indomitable Arab achieved a series of splendid victories unparallelled in the history of nations : for in the, short space of eighty years that mighty range of Saracenic conquest embraced a wider extent of territory than Rome had mastered in the course of eight hundred !"

Ockley's History.

एकेका मोहिमेंत सर करून टाकिले.* पुढें काहीं काळानें त्यांचे अनुयायी जे तुर्क लोक त्यांनीं तर एशियामैनर जिंकून सन १४५३ साली कुस्तुंतुनिया शहरांतील खिस्ती देवळांवरचे क्रूस उपटून काढून त्या जागीं आपलें अर्धचंद्र रोंवले! हे अर्धचंद्र आज चारशें वर्षे सारखे लकाकताहेत. युरोपांत हजारों धामधुमी होऊन राज्येंचीं राज्यें पालथीं झालीं व नवीं उदयास आलीं; पण हे कायमचे कायम! अकराव्या, बाराव्या व तेराव्या शतकांत तर ख्रिस्तीप्रभूच्या जन्मभूमीच्या उद्धारार्थ लक्षावधि, कोट्यावधि, युरोपियन वीर आपल्या पैगंबराची निशाणी दंडाला बांधून तुर्कस्थानांत येऊन थडकले; पण इतक्यांचाही समाचार खोट्या पैगंबरास भजणारे जे तुर्क लोक त्यांनीं एकट्यांनीं घेतला. असो; या तर मागल्या गोष्टी झाल्या: कीं ज्या वेळीं युरोपांतील राष्ट्रें अज्ञानांत मग्न असून रानटी अवस्थेंत होतीं. पण हल्लीं त्यांवर सुधारणुकेची पूर्ण कळा येऊन बाकी सगळ्या जगास तीं तुच्छ करीत असतां एशियाकडील राष्ट्रें त्यांस सहज चिरडून टाकतां येण्याजोगीं आहेत कीं काय हें पाहू. याचांही क्षणभर विचार केला असतां कोणाही निःपक्षपात व समंजस मनुष्यास सहज कळून येईल कीं आज एकोणिसाव्या शतकांत ही जगाची स्थिति अकराव्या शतकापेक्षां फारशी बदललेली आहे असें नाहीं. पहा बरें, आमच्या पाश्चात्य राज्यकर्त्यांनीं टिपू सुलतान, बाजीराव, दौलतराव, यशवंतराव. या सर्वांस एकामागून एक जिंकून आपलें निशाण उत्तरेस हिमालयापर्यंत, पूर्वेस ब्रह्मदेशापर्यंत, व पश्चिमेस अटक नदीपर्यंत जयघोषानें नाचवीत नेलें, व साऱ्या भरतखंडाचें प्रभुत्व फार दिवसांनीं एका छत्राखालीं आणलें. पण इतकें असतांही आपल्या

---

* आरबस्थानांतून एकाएकीं निघालेली ही वावटळ वर सांगितल्याप्रमाणें दूरदूरच्या देशांपर्यंत जाऊन थडकून सर्वथा दुर्धर झाली असतां हिंदुस्थानावर मात्र तिचें काहीं चाललें नाहीं. ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. एक इंग्लिश इतिहासकार म्हणतोः—

"It cannot but appear a very notable circumstance, that while the followers of the Prophet compl-t-ly subjugated Persia and Spain in two or three compaigns, the resistance which they met in their early encounters with the Hindus was so compact and resolute, that nearly three centuries elapsed after the first invasion, before they could make any permanent impression on India.

Marshman, Vol. I.

सामर्थ्याच्या जोरावर; एकेचाळीस, साली त्यांनीं आफगाणस्थानावर जेव्हां चाल केली, तेव्हां तद्देशीय इतिहासकारांनीं मोठ्या प्रेमानें गाईलेलें जें पाश्चात्यांचें शरीरबल व बुद्धिबल त्याची प्रतीति कशी खाशी आली! इंग्रेजी कवाईत व इंग्रजी शहाणपण हीं दोन्ही त्या कडवे लोकांच्या तडाक्यापुढें चुराडा होऊन गेलीं; आणि इंग्रेजांच्या 'सवाई तुऱ्या'स पुरतेपणीं धुळींत लोळवून त्यांनीं साऱ्या जगास जाहीर करून दिलें कीं, मराठ्यांचाही ज्या राष्ट्रानें मोड केला तें कांहीं सामान्य नव्हे. *

---

* आफगाणस्थानांतील मोहिमेचा जो शेवट झाला तशासारखें अपेश इंग्लिशांस कधींच आलें नसेल. ज्या सैन्यानें मोठ्या थाटानें सिंधुनद उल्लंघून शत्रूंच्या मुलखांत चाल केली त्यांपैकीं सरतेशेवटीं एकजण मात्र परत आला; मग तो गोरा होता कीं काळा नकळे! या भयंकर निःपाताचें वर्तमान ऐकून धीट जे पाश्चात्य लोक त्यांचीही कशी अवस्था झाली हें पुढील उताऱ्यावरून लक्षांत येईल:—

"There was not in that great palaced city (Calcutta), or in any one of the smaller stations or cantonments in India, an Englishman whose heart did not beat, and whose hand did not tremble, for the fate of the Cabul force, when he opened the letters and papers which brought him intelligence from beyond the frontier. No one who dwelt in any part of India during the early months of 1842 will ever forget the anxious, faces and thick voices with which tidings were sought, questions and opinions asked and interchanged, hopes and fears expressed, rumours sifted, probabilities weighed, and how, as the tragedy deepened in solemn interest, even the most timid and desponding felt that the ascertained reality far exceeded in misery and horror all that their excited imaginations had darkly foretold. There was a weight in the social atmosphere as of dense *superincumbent* thunder-clouds The festivities of the cold season were arrested—gaiety and, hospitality were not. There were few families in this country which did not look on with apprehension for the fate of some beloved relation or friend; while unconnected men, in whom the national overlaid the personal feeling in this conjuncture, sighed over the *tarnished* reputation of their country, and burned to avenge the insults that had been heaped upon it."

Kaye's War in Afghanistan.

हें सर्व एशिया खंडांतील एका राष्ट्राविषयीं झालें. पण येवढ्याचवरून आमच्या वाचकांपैकीं कित्येक कदाचित् ह्मणतील कीं, 'बरें, मुसलमानांच्या अंगीं शौर्य आहे हें आम्ही पाहिजे तर करूं कबूल; पण आम्ही हिंदु तर इंग्रेजी इतिहासकारांच्या ह्मणण्याप्रमाणें भित्रेव नामर्द खरे कीं नाहीं? या प्रश्नाचेंही वरच्या एकंदर दूषणाप्रमाणेंच निराकरण करून आमच्या लोकांचें स्वतःविषयीं अद्याप किती अज्ञान आहे तें पुरतेपणीं दाखविणें मोठेंसें कठीण आहे असें नाहीं. पण प्रस्तुत सारख्या विषयावर जसें हवें तसें लिहिण्याची मोठी पंचाईत असते. इंग्रेजी ग्रंथकारांनीं व मनानें इंग्रेज बनलेल्या अशा एतद्देशीयांनीं आमच्या देशाविषयीं हवा तितका चारगटपणाचा व निवळ अज्ञानाचा मजकूर लिहिला तरी त्यांस पूर्ण मुभा असते; पण आमच्यापैकीं कोणी अंमळ त्यांस वेडावांकडा शब्द लिहिला कीं बोलला, कीं त्याच्यावर मात्र चोहोंकडून गहजब होतो. मिशनरी व बाटे लोक तर त्यास खाऊं का गिळूं याप्रमाणें पाण्यांत पाहूं लागतात; सरकारी अधिकाऱ्यांचीही मर्जी खप्पा होऊन त्यास चाकरीच्या संबंधानें नडी येऊं लागतात, शिवाय त्याच्या देशबंधूंतही पुष्कळ असे असतात कीं त्यांस आपणांवर केलेल्या व्यर्थ आरोपांचेंही खंडन केलेलें पाहवत नाहीं, त्यांस 'तुह्मी पशु आहां, मूर्ख आहां, नीच आहां' हीच पुष्पवृष्टी अधिकाधिक तोषप्रद होते. तेव्हां या पंचाइतीमुळें असल्या विषयावर आपले विचार पूर्ण पर्णे प्रगट करण्यास आपल्या लोकांस सवड नाहीं. तथापि आज दोन अडीच वर्षें प्रकृत विषयाच्या संबंधानें या पुस्तकांत जागोजाग बरेच उल्लेख केले आहेत; त्यांहून येथें आणखी कांहीं सविस्तर लिहिण्याची गरज राहिली नाहीं. यास्तव विषयानुरोधास्तव एक मात्र मोठें प्रमाण येथें दाखल करितों ह्मणजे पुरे. हें प्रमाण इतकें ढळढळीत असतां आमच्या स्वीय व परकीय प्रतिपक्ष्यांस दिसत नाहीं हें त्यांच्या मदांधत्वाचें किंवा अज्ञानांधत्वाचें दर्शक म्हटलें पाहिजे. हिंदुस्थानच्या इतिहासाची ज्यांस ज्यांस थोडी बहुत तरी माहिती आहे त्या सर्वांस ही गोष्ट महशूर आहे कीं, फ्रेंचांचा प्रख्यात मुत्सद्दी डुप्ली यानें हा देश काबीज करण्याची एक मोठी उत्कृष्ट कल्पना काढिली. ती ही कीं, एतद्देशीय लोकांस चाकरीस ठेवून त्यांच्या युरोपच्या कवाइती बरहुकूम पलटणी तयार करायाच्या. ही कल्पना पुढें इंग्रेजांसही पसंत पडून त्यांनीं आपलें सैन्य हळूं हळूं याच रीतीनें वाढविलें. या काळ्या लोकांस इंग्रेज लोक 'शिपाई' ह्मणतात. या शिपायांनीं अवघ्या शंभर वर्षांत इंग्रेजांचें राज्य साऱ्या हिंदुस्थानभर कोणत्या प्रकारें करून दिलें, आणि प्राच्य देशीय असतां व मुर्तिपूजक असतां किती शौर्यानें व किती इमानानें आपल्या परस्थ धन्यांची

त्यांनीं चाकरी बजाविली हें साऱ्या जगास विश्रुन आहे.* इंग्रेजी राज्याची टोलेजंग इमारत केवळ त्यांनींच सांवरिली असून तिचें आधारस्तंभत्व त्यां-कडे किती पूर्ण आहे याचा प्रत्यय सुमारें वीस वर्षांपूर्वी उत्कृष्ट आलेला आहे, तो कोणासही सांगायाला पाहिजे असें नाहीं. असो, तर यावरून आमच्या निदर्कास आम्ही असें विचारणार कीं, हे हिंदुस्थानच्या इतिं-हासांत गाजलेले शिपाई कोण? येथीलच हिंदु किंवा विलायतेहून आले-ले कोणी आहेत?

याप्रमाणें प्राच्य राष्ट्रांवर केलेल्या पहिल्या दूपणाचा विचार झाला. यावरून आमच्या वाचकांच्या सहज लक्षांत येईल कीं, वृथाभिमानाचा व अंधपरंपरेचा या जगांत किती प्रचार आहे. जो उल्लेख पूर्वींच्या ग्रंथकारांनीं एकदां करून ठेवला तो, आपल्या पोकळ गर्वास अनुकूळ पडल्यामुळें पुढील मोठमोठ्या इतिहासकर्त्यांनींही अधिक शोध बिलकूल न करतां खुशाल करायाचा; मग तो केवळ एकदेशीय किंबहुना अगदीं अप्रयो-जकपणाचा असला तरी कांहीं चिंता नाहीं. तसेंच वरील विवेचनावरून सर्वांच्या हेंही लक्षांत येऊन चुकेल कीं, सामान्यतः बरवर पाहतां जी गोष्ट खरी व प्रमाणसिद्ध अशी वाटते तिचा पूर्ण व सूक्ष्म विचार केला असतां तिचें स्वरूप एकदम किती पालटतें!

वरच्याप्रमाणेंच इतर दोपारोप जे युरोपियन ग्रंथकारांनीं इकडील लो-कांवर केले आहेत, त्यांचाही अंमळ बारकाईनें विचार केला असतां को-णाही समंजस व निःपक्षपात मनुष्यास स्पष्ट दिसल्यावांचून राहणार

---

* येथील काळ्या पलटणींनीं गोऱ्या लोकांच्या बरोबरीनें लढून केवळ हिंदुस्था-नांतच लढाया मारल्या आहेत असें नाहीं. तर परमुलखांतही दूरदूर युद्धप्रसंग केले आहेत. आफगाणस्थान, सयाम, चीन, हबशांचा मुलूख. हे तर राहोतच; पण एकदां मिसरदेशांत नेपोलियनच्या सैन्याशीं व दुसऱ्या प्रसंगीं रूमशामच्या राज्यांत रशियन लोकांशींही त्यांचा सामना झालेला आहे. कित्येक प्रसंगीं तर गोऱ्या पलटणी मागें हटल्या असतां यांनीं पुढें सरसावून फत्ते केली आहे. असो; या ठिकाणीं मागें नवव्या अंकांत दिलेला एक चुटका मूळ इंग्रजींतून उतरून घेतों:—

"Their conduct during the war with Hyder excited the admiration of all who knew it. Frederick the Great of Prussia was known to have said, after reading 'Orme's Account of the War in India,' that had he the command of troops who acted like the sepoys on that occasion, he could conquer all Europe."

Briggs's Letters, VIII.

नाहीं, कीं तेही मोठ्या शोधक बुद्धीनें व प्रांजलपणानें केले आहेत असें नाहीं. सर्वांचें मूळ पाहिलें असतां अज्ञान व तज्जन्य वृथागर्व हेंच आहे. या दोषारोपाचें थोडें बहुत खंडन या पुस्तकांत येथवर जागोजाग केलेंच आहे. तें सविस्तर व यथास्थित होण्यास ह्मटलें ह्मणजे ग्रंथांचे ग्रंथ लागतील. वरील एकाचें निराकरण करण्यासच वर इतकी जागा लागली. यास्तव बाकीच्यांचा सामान्यतः निर्देश मात्र करून प्रस्तुत अंक आटपतों.

युरोपांतील सर्व राष्ट्रें आज सुमारें हजार दीड हजार व पैं खिस्ती धर्मास अनुसरून तो धर्म त्यांचे ठायीं आज कित्येक शतकें पूर्ण बिंबून गेला आहे. सध्यांही त्या खंडांत कोट्यावधि लोक मोठे भाविक खिस्ती असून बैबल हेंच ईश्वरप्रणीत शास्त्र व प्रभु येशू हाच एक जगाचा तारक असें मानणारे आहेत. ज्यांच्या ठायीं अर्वाचीन विद्येच्या योगानें जिज्ञासा व सत्यप्रीति वाढून ती शुभ वर्तमानाच्या महत्त्वास बाधक झाली आहे असेही लोक जरी त्या खंडांत लक्षावधि आहेत, तरी यांतील बहुतेकांचा व वरील भाविक लोकांचा एका गोष्टींत उत्कृष्ट मेळ पडतो. ही गोष्ट परधर्माविषयीं तिरस्कार व द्वेष ही होय. त्यांची अशी बळकट समजूत दिसते कीं, जर पृथ्वीवर एकादा खरा धर्म असेल, तर तो कदाचित् आमचाच असेल; निदान सदाचरणाच्या प्रवृत्तीस तरी खिस्ती धर्म जसा अत्यंत अनुकूल आहे तसा दुसरा नाहीं. हें एकदां ब्रह्मवाक्य ह्मणून गृहीत धरून चाललें, कीं बाकीचीं राष्ट्रें दुराचारी, पापभ्रष्ट वगैरे समजुती झाल्याच. मुसलमानी धर्माविषयीं, बौद्ध धर्माविषयीं, व विशेषतः हिंदु धर्माविषयीं इंग्रेज ग्रंथकारांपैकीं सामान्यतः कोणाचेही लेख पाहिले, तरी वरील प्रकार त्यांत पूर्णपणें आढळल्यावांचून राहणार नाहीं. मुसलमानांचा पैगंबर महंमद याविषयींचा उल्लेख 'ढोंगी' 'भोंदू' या उपपदांशिवाय कधीं व्हावयाचाच नाहीं; तसेंच बौद्ध धर्माविषयींही आमच्या बहादूर पाश्चात्य लोकांचा असा समज आहे कीं, तो धर्म कसचा, त्याचा पायाच मुळीं नास्तिकपणाचा आहे! आमच्या धर्माविषयीं तर कांहीं बोलावयासच नको. तेहेतीस कोटी देव ज्यांनीं कल्पिले व दगडाच्या, लांकडाच्या, किंवा धातूच्या मूर्तींच्या जे पायां पडतात असल्या महामूर्ख लोकांचे धर्मसंबंधी विचार किती अप्रयोजक असले पाहिजेत बरें! असो; तर याप्रमाणें आपला धर्म काय तो परमपवित्र असें मानल्यामुळें इतरांविषयीं पाश्चात्यांचे वरच्या सारखे कोते समज सहजच होतात. हीच गोष्ट लोकनीति व लोकाचार यांसही लागू. प्राच्य राष्ट्रांच्या नीतीची कीर्ति युरोपांत पहिल्यापासून

आहे. ती ही कीं, इकडच्या सारखे लबाड लोक कोठेंच नाहींत, ते खऱ्या खोट्याचा कधींच विधिनिषेध बाळगीत नसतात. इमानानें वागणें ह्मणजे त्यांस स्वप्नींही ठाऊक नाहीं. नंदकुमारासारखीं रत्नें निपजविणें हा अधिकार इकडील भूमीचाच. वरील महारत्नाची प्रभा वर्णीत असतां मेकॉले साहेबांनीं दोन्ही हात अगदीं भुईवर टेकले आहेत. ते आपल्या विलायतवासी बंधूंस सांगतात कीं, "बांधव हो! मी येवढा कलमबहादर खरा; पण येवढा क्लैव्ह साहेबांचा चरित्रमाहिमा, पण तोही मीं गाईला; पण या बेट्याचें बुद्धिलाघव व हातचलाखी कांहीं अघटित! येथें माझें वर्णनसामर्थ्य अगदीं कुंठित होतें. तरी पुढील कोष्टकावरून वरील अटल सोद्याची तुम्हांस कांहीं कल्पना झाली तर बघा,—ऐका नीट लक्ष द्या! तुमच्या आमच्याहून इटालियन लोक जितके नीतींत कमी: इटालियन लोकांहून जितके हिंदुलोक: हिंदुलोकांहून जितके बंगाली बाबु: तितका आपल्या देशबंधूंहून वरील निमकहरामी नंदकुमार!!" वा! लॉर्ड साहेबांनीं काय अगदीं बिनचूक—रीं कांट्यानें नीतीचें माप जोखलें बोवा! येवढें हें अपूराशिक प्रमाण तंतोतंत जुळविण्यास त्यांस केवढें सूक्ष्म गणित करावें लागलें असेल बरें!

---

* "Of his moral character it is difficult to give a notion to those who are acquainted with human nature only as it appears in our own island. What the Italian is to the Englishman, what the Hindu is to the Italian, what the Bengalee is to the Hindu, that was Nuncomar to the other Bengalees."

Warren Hastings.

वरील वाक्यांत मेकॉले साहेबांनीं आपल्या देशबंधूंस नीतियुक्त आचरणाच्या संबंधानें केवळ शिखरावर नेऊन खुशाल बिनदिक्कत बसविलें आहे पण इंग्लंडचा इतिहास ज्यास म्हणून माहीत असेल, अथवा हिंदुस्थानाचें प्रभुत्व वरील लोकांस कसें प्राप्त झालें याचा जो क्षणमात्र विचार करील, तो वरील महासिद्धांतास केवळ मानच डोलवील असें वाटत नाहीं. फार कशाला, प्रस्तुत ग्रंथकाराचे दोन निबंधच वरील महावाक्य पुरतेपणीं खोडून टाकण्यास बस आहेत दुसऱ्याची बायको फितविणें, दुसऱ्याचें द्रव्य तें आपलेंच मानून खुशाल दिवसा ढवळ्या दरवडे घालणें, निरपराध मनुष्यास फांशीवर चढविणें, कार्य पडल्यास बिनदिक्कत दुसऱ्याची सही ठोकून देणें,—हीं जर इंग्रेजी नीति असेल, तर असला अपूर्व मेवा मेकाले साहेबांचा व त्यांच्या देशबांधवांचा त्यांचा त्यांजपाशींच राहो! त्याजबद्दल इकडील प्राच्य राष्ट्रें त्यांचा कधींही हेवा करणार नाहींत!

आतां सरते शेवटचा मासला विद्येविषयींचा पाहा. मागें दोघां नामांकित इतिहासकारांचे जे उतारे दिले आहेत त्यांवरून आमच्या वाचकांच्या लक्षांत कांहींसें आलें असेल कीं, युरोपियन लोक हल्लीं ज्या ज्ञानाची येवढी चढाई मारतात त्याचा उगम मूळचा अन्यदेशांतून आहे. तरी ज्याप्रमाणें पोरें अंमळ जाणतीं होऊं लागून त्यांस आपल्या सामर्थ्याचा अनुभव जरा येऊं लागला, कीं लागलींच आपलें मूळ विसरून जाऊन तीं आईबापांस गोष्टी सांगूं लागतात, किंबहुना तारुण्याच्या ताठ्यांत तीं त्यांस आपणांस शोभेनाशींही वाटूं लागतात, त्याप्रमाणेंच पाश्चात्यांची आज अवस्था आहे. त्यांस असें वाटूं लागलें आहे कीं, आपण आकाशांतून पडलों आणि भुईवर सांवरलों ! आजपर्यंत सगळें जग अज्ञानांत व पापांत बुडून राहिलें होतें त्यावर ज्ञानाचा व सत्याचा प्रकाश ओतण्यास आपणास आकाशांतल्या बापानें बरोबर दिवटी देऊन खालीं पाठविलें आहे. या उन्मादस्थितीच्या प्रत्ययार्थ वरील नामांकित ग्रंथकाराचेच लेख बघा. जेथें जेथें हिंदूंच्या प्राचीन विद्येचा उल्लेख करण्याचा यत्किंचित्‌ही संबंध आलेला आहे तेथें तेथें त्यानें वरील वृत्ति प्रगट केली आहे. एके प्रसंगीं तर तिचें स्वरूप अगदीं पूर्ण दृष्टीस पडलें. मेकॉले साहेब १८३४ सालीं हिंदुस्थानांत येऊन त्यांनीं या देशाच्या दोन मोठ्या कामगिऱ्या बजावल्या. एक ही कीं, आमच्या देशाकरितां कायद्यांचें एक नवें कोड तयार केलें; आणि दुसरी ही कीं, सध्यां चोहोंकडे चालू असणारी शिक्षणपद्धति सुरू करण्याविषयीं त्यांनीं शिफारस केली. ती अशी कीं, त्या वेळेस एतद्देशीय लोकांच्या शिक्षणाच्या संबंधानें एक मोठी वाटावाट बंगाल्यांत सुरू होती. कित्येकांचा अभिप्राय असा होता कीं, इकडील प्राचीन भाषांचें अध्ययन आजपर्यंत जसें चाललें आहे तसेंच चालवावें,* इंग्रेजी सुरू करण्याचें विशेष कारण नाहीं. दुसऱ्यांचें ह्मणणें असें होतें कीं, हें जुनें भारूड आतां शिकून काय फायदा आहे ? नुसतें इंग्रेजीच जिकडे तिकडे चालू करावें. दोन्ही पक्षाकडे मोठमोठे नामांकित विद्वान् होते व दोघांचाही आपापल्या मताविषयीं मोठा आग्रह होता. शेवटीं या वादावर एकंदरींत तिऱ्हाईतपणें अभिप्राय देण्याला सरकारानें **मेकॉले** यांस सांगितलें. तो त्यानें एका सविस्तर लेखांत दाखल करून सर्वांस जाहीर केला. तेव्हांपासून सर्वां-

---

* वरील वाद सुरू होण्यापूर्वी पुष्कळ वर्षें बंगाल्यांत फारशी, आरबी, व संस्कृत या भाषा शिकण्याच्या व त्यांतील विद्यांचें अध्ययन करण्याच्या पाठशाळा होत्या. तोच प्रकार पेशव्यांचें राज्य घेतांच दोन तीन वर्षांनीं या शहरांत ही सुरू केला होता हें सर्वांस माहीत आहेच.

च्या मतें वरील वादांतील दुसराच पक्ष खरा ठरून आज चाळीस वर्षें सगळ्या देशभर तोच क्रम चालू आहे. तर या प्रसंगीं प्रस्तुत ग्रंथकाराचें प्राच्यदेशीय राष्ट्रांविषयीं मनोगत पूर्ण प्रगट झालें आहे वरील लेखाचें एकंदर स्वरूप त्याच्या उपसंहारावरून स्पष्ट दिसतें. तो असा आहे:-- "आपण ज्ञानप्रसार करणारी मंडळी असा मोठा किताब धारण केला आहे; पण वस्तुतः पाहतां तो घेण्यास आपणास बिलकुल अधिकार नाहीं. कारण आपली कृति पाहिली तर खऱ्या ज्ञानाचा प्रसार आपण मुळीच करीत नसून खोटें नाहींसें होत चाललें आहे त्यास मात्र आडवें येत आहों. ज्या पुस्तकांतील मजकुराची किंमत त्यांतील कागदांच्या इतकीही व्हावयाची नाहीं, असलीं अप्रयोजक इतिहास, अप्रयोजक पदार्थविज्ञान, अप्रयोजक अध्यात्मज्ञान, अप्रयोजक ईश्वरज्ञान, वगैरे विषयांवरील पुस्तकें आपण छापून प्रसिद्ध करीत आहों!"* त्यावेळच्या पंडितांत अग्रगण्य ह्मणून ज्यांकडे वाद तोडण्याचें सरकारानें सोंपवून दिलें त्यांचें निःपक्षपातपणाचें व समंजसतेचें मत सरते शेवटीं वरच्यासारखें पडलें. एकून वरील साहेबांच्या मतें आरबी, फारसी, संस्कृत वगैरे भाषांतील ग्रंथांची योग्यता वरच्याइतकी झाली, कीं त्यांच्या कागदांचीही किंमत आंतील मजकुरास नाहीं. केवढी झोटिंग पाच्छाही ही! वरील महाविद्वान् पंडितानें जर यत्किंचित् विचार केला असता तर आह्मास खास वाटतें कीं, त्याची अशी खात्री होऊन जाती कीं, इकडील भाषांत शेंकडों असे ग्रंथ आहेत कीं, त्यांस पुट्ठा घालण्यास त्याच्या अत्यंत मोलवान् ग्रंथाच्या अत्यंत मोलवान आवृत्तीचीं पानें फाडलीं तर तीही योग्यता त्यांस पुरतेपणी साजणार नाहीं; आणि ज्यावेळीं मेकॉले हें नांव केव्हांच लोपून गेलें असेल, हिंदुस्थानाचें अधिपतित्व अमेरिकेंतील लोकांकडे किंवा आफ्रिकेंतील एकाद्या राष्ट्राकडे कदाचित् गेलेलें असेल, आणि "कोणी न्यूझीलंडचा मुशाफर 'लंडन ब्रिज्ज'-

---

* "I believe that the present system tends, not to accelerate the progress of truth, but to delay the natural death of expiring errors. I conceive that at present we have no right to the respectable name of a Board of Public Instruction. We are a board for wasting public money; for printing books which are of less value than the paper on which they are printed was while it was blank; for giving artificial encouragement to absurd history, absurd metaphysics, absurd physics, absurd theology.——" *Minute on Education*

च्या एकाद्या मोडक्या कमानीवर उभा राहून भोंतालच्या ओसाड प्रदेशाकडे नजर देईल, आणि 'सेंटपालच्या' मोडकळीस येऊन पडलेल्या देवळाचा नकाशा काढील." त्या कालींही त्यांची कीर्ति आकाशांतील सूर्यचंद्राप्रमाणेंच कालगतीनें अबाधित होत्साती आजच्या सारखीच उज्ज्वल राहील!

येथवर जो बऱ्याच विस्ताराचा मजकूर लिहिला त्यावरून आमच्या वाचकांच्या ध्यानांत आलेंच असेल कीं, पाश्चात्य राष्ट्रांस इकडील लोकांचें यथार्थ ज्ञान अद्याप कांहींच झालें नाहीं. अज्ञानापासून उद्भवणारा व दृढतर होणारा जो दुराग्रह त्याचें प्राबल्य आजही त्यांचे ठायीं अगदीं पूर्वीप्रमाणेंच आढळतें. हें समूळ नाहींसें होण्याचे मार्ग कोणते तेही वर सांगितलेच आहेत. त्यांचें अनुसरण आमचे परस्थ बंधु केव्हां करतील हें सांगवत नाहीं; पण तें जेव्हां होईल तेव्हां त्यांस पूर्णपणें कळून येईल कीं, शारीरगुण किंवा मानसिक गुण कोणत्या एकाच राष्ट्राचे ठायीं परमेश्वरानें ठेवले आहेत असें नाहीं. जगाचा खरा नियंता जो आहे त्याच्या अंगीं पवित्र शास्त्रांत सांगितलेल्या आकाशांतील बापाप्रमाणें पक्षपातबुद्धि मुळींच वास करीत नाहीं. त्याची सर्वांवर समदृष्टि असून साऱ्या राष्ट्रांस त्यानें प्रायः सारख्याच गुणांनीं संपन्न करून ठेविलें आहे; इतकेंच मात्र कीं, ते ते गुण प्रगट होण्यास कांहीं विशेष काल व प्रसंग यावा लागतो, ही अनुकूल संधी कांहीं राष्ट्रांची यापूर्वीं येऊन गेली, कांहींची सध्यां आलेली आहे, व कांहींची नुकती यावयास लागली आहे. तेव्हां यावरून पाहतां अमुक अमुक राष्ट्रासच आपली शेखी मिरविण्यास फारसें कारण आहे असें नाहीं. कालचक्र हें सतत फिरत आहे; जो देश आतां वैभवाच्या शिखरास चढलासा दिसतो तोच घटकाभरानें अगदीं रसातळास जाऊन मिळतो. गेल्या शंभर वर्षांतच सगळ्या जगभर किती फेरफार होऊन गेले आहेत व आणखी शंभर वर्षांनीं काय काय उलथापालथी होतील त्या कोणाच्यानें सांगवणार आहेत! तर यावर नजर देऊन, व आपली स्थिति पांच साहाशें वर्षांमागें काय होती हें लक्षांत आणून, तसेंच इकडील देशांचें हरएक तऱ्हेचें ऋण त्यांच्या डोक्यावर आहे त्याची ही मेहेरबानीनें समयविशेषीं आठवण करून, पाश्चात्य ग्रंथकार प्राच्यांविषयीं काय लिहिणें तें जर लिहीत जातील, तर फार बरें होईल. एक तर इकडील देशांविषयीं अत्यंत अप्रयोजक व कुत्सित मतें प्रसिद्ध केल्यानें इकडील लोकांच्या मनांत पाश्चात्यांविषयीं विनाकारण जो द्वेषभाव माजतो तो बंद होईल; व पाश्चात्यांसही इकडील राष्ट्रांविषयीं

यथार्थ ज्ञान होऊन त्यांच्या अज्ञानाचें व गर्वाचें खंडन खंडाळ्याच्या घाटांत किंवा काबूलकंदाहारच्या पहाडांत वेळोवेळीं होण्याचा जो अनिष्ट प्रसंग येतो तोही बहुधा टळेल. पण सर्वांहून मोठा फायदा ह्मटला ह्मणजे हा कीं, इतिहासापासून होणारा मुख्य लाभ जो मानव जातीच्या मनोधर्माचें ज्ञान तें सर्वांस यथावत् होऊन सर्व्हां चोहोंकडे चालू असणारे जे वेडगळ भ्रम, कीं युरल पर्वताच्या एका पायथ्यापर्यंत व युरल नदीच्या एका तीरापर्यंत ज्ञान, शौर्य, व नीति यांचें राज्य; व दुसऱ्या पायथ्यापासून व दुसऱ्या तीरापासून लागलाच अज्ञानाचा, भेकडपणाचा, व दुष्टपणाचा अंमल लागला, हे सर्व दूर होतील.

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।
उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुंबकम् ॥ *

अंक २२—(१) विषयोपन्यास. (२) प्राच्य इतिहासाचे दोन भाग. (३) पुढील लेखाचा विषय. (४) आरब लोकांचा इतिहास. (५) इराण देशाचा इतिहास. (६) हिंदुस्थानचा इतिहास.

१. गेल्याच्या मागील अंकांत प्राच्य राष्ट्रांविषयीं यथार्थ इतिहासरचना करण्याची योग्यता पाश्चात्य ग्रंथकारांचे ठायीं कितपत आढळते याविषयीं बरेंच सविस्तर विवरण केलें. आतां हे इतिहास त्यांनीं कोणकोणते रचले आहेत तें सांगून त्यांचें एकंदर स्वरूप आमच्या वाचकांच्या लक्षांत कांहीं येईलसें करतों.

२. प्राच्य राष्ट्रांच्या इतिहासाचे दोन भाग करणें अवश्य आहे; एक प्राचीन व दुसरा अर्वाचीन. हें अर्वाचीनत्व व प्राचीनत्व पुनः दोन प्रकारचें आहे. तें असें कीं, हिंदू. चीन, इत्यादि कांहीं राष्ट्रें अत्यंत प्राचीन काळीं प्रसिद्ध असून पुनः अर्वाचीन काळींही विद्यमान आहेत. यास्तव त्यांचा प्राचीन इतिहास आहे व अर्वाचीनही आहे. कांहीं राष्ट्रें—फिनिशियन, खाल्डियन. मिसरी वगैरे—हीं प्राचीन काळीं मात्र विख्यात असून ग्रीक, रोमन, कार्थेजिनियन यांच्याप्रमाणें आतां त्यांचा मागमूसही उरला नाहीं. त्यांच्या वास्तव्याच्या ज्या खुणा मागें राहिल्या आहेत त्यांवरूनच काय तें त्यांच्या अस्तित्वाचें अनुमान करावयाचें, दुसरीं अरब, इराणी, मोंगल, तुर्क, शीक वगैरे अर्वाचीन काळींच उदयास आलेलीं आहेत; यांचें प्राचीन इतिहासांत नांवही नाहीं. असो; तर वरील विषयावर लिहावयाचें ह्मणजे हे सर्व भाग त्यांत आले पाहिजेत.

---

* "हा माझा, हा परका, ही कुत्सित बुद्धि संकुचित मनाच्या मनुष्यांची; परंतु जे उदार मनाचे आहेत त्यांचे आप्तजन ह्मणजे अवघ्या भूमंडळावरील लोक होत !"

३. आतां वरील सर्व राष्ट्रांच्या इतिहासांवर इंग्रेजी भाषेंत लहान मोठे ग्रंथ जरी लिहिलेले आहेतच, तरी ते सर्व सारख्या महत्त्वाचे नसल्यामुळें, व एकंदर लोकांसही त्यांविषयीं विशेष जिज्ञासा वाटत नसल्यामुळें, येथें सर्वांविषयीं उल्लेख करीत नाहीं. प्राच्य राष्ट्रांत विद्यमान काळापर्यंत विशेष प्रसिद्ध असणारीं चार राष्ट्रें जीं आरब, इराणी, हिंदु व चीन त्यांविषयीं मात्र लिहितों.

४. पहिल्यानें आरब लोक. या राष्ट्रांविषयीं प्राचीन काळची माहिती ह्मणण्यासारखी विशेष नाहीं. यांचा देश बहुतेक वालुकामय असल्यामुळें त्यांत फार थोड्या जिनसांचें उत्पन्न होतें. यामुळें तेथील लोक अद्याप लमाणाप्रमाणें भटकणारे आहेत. आपले कळप बरोबर घेऊन ते त्या देशांत ठिकठिकाणीं फिरत असतात. यामुळेंच आरबस्थानाचा भोंवतालच्या देशांशीं फार दिवस संबंध घडला नाहीं. कारण परदेशांशीं व्यापार करण्याचें त्यांजपाशीं साधन नव्हतें, व देशाच्या कंगालपणामुळें व वालुकामय मैदानांमुळें कोणी शत्रुही आंत चालून येण्यास धजत नसे. याप्रमाणें हे लोक दीर्घकाळपर्यंत साऱ्या जगाहून विलग राहिलेले होते. त्यांविषयींची माहिती ग्रीक व रोमन लोकांच्या ग्रंथांत मात्र कांहीं असून टॉलेमीसारख्या प्राचीन भूगोलवेत्त्यांनींही वरील देशाचें कांहीं वर्णन केलें होतें. हा सर्व प्रकार इसवी सनाच्या सहाव्या शतकापर्यंत चालू होता. पण या शतकाच्या शेवटापासून प्रस्तुत राष्ट्राचा जो अभ्युदय होऊं लागला तो अद्यापही चालूच आहे असें म्हटलें पाहिजे. इ० स० ५७० या वर्षी मुसलमानांच्या राज्याचें व धर्माचें स्थापन करणारा जो त्यांचा पैगंबर महंमद त्याचा जन्म झाला, व पुढील शतकाच्या आरंभापासून वरील दोहोंचा क्रम सुरू झाला. त्या देशच्या लोकांचें स्वाभाविक जें शौर्य त्याचें धर्माच्या आवेशानें अतिशयित उत्तेजन होऊन ते जिकडे जिकडे गेले तिकडे तिकडे थोडक्याच काळांत त्यांची सत्ता पूर्णपणें स्थापित झाली; आणि ईब्रो नदीपासून तों सिंधुनदीपर्यंत महंमदी धर्माचा प्रसार एक शतकाच्या आंत होऊन गेला. पण राज्याचा विस्तार अतिशयित अवाढव्य जसजसा होत जातो तसतसें त्याच्या नाशाचें बीज त्यांत उत्पन्न होत जातें असा सामान्य नियम आहे. त्याप्रमाणेंच महंमदाचे वंशज जे कालिफ त्यांच्याही राज्याची अवस्था झाली. ती अशी कीं, त्यांचे सरदार दूरदूरचे मुलूख काबीज करून तेथल्या तेथें जसे स्थाईक होत चालले, तसतसे मूळच्या गादीस ते ओळखीतनासे होऊन हळू हळू आपला अधिकार स्वतंत्र चालविण्याची इच्छा करूं लागले; व या त्यांच्या इच्छेस त्यांचा

दूरपणा अनुकूळ पडला हें उघडच आहे. याशिवाय दुसरा पुढें असाही प्रकार झाला कीं, मोगल, तुर्क वगैरे लोक जे महंमदी धर्मास अनुसरून कालिफांच्या सैन्यांत सामील झाले होते त्यांस कालेंकरून आपल्या सामर्थ्याचा अनुभव जसजसा येऊं लागला तसतसे ते आपल्या धन्यांसच डोईजड होऊं लागले ; आणि त्यांनीं लवकरच कालिफाच्या फौजांस हटवून बगदाद् वगैरे शहरें आपल्या हस्तगत करून घेतलीं. पुढें त्यांपैकीं एका राष्ट्रानें एशिया खंडांत मोठ्या सार्वभौमत्वास चढून दुसऱ्यानें युरोपाचें नाकें धरलें, व अद्यापही त्याचें ऐश्वर्य तेथें अखंड चाललें आहे हें साऱ्या जगास विदित आहेच.*

असो ; आतां वरील लोकांचा इतिहास इंग्रेजी भाषेंत कोणीं रचला आहे तो सांगतों. गेल्या अंकांत ज्याच्या ग्रंथांतून एक दोन उतारे दिले आहेत तो ऑक्ले नामक इतिहासकार वरच्यांपैकीं एक होय हें आमच्या वाचकांस कळलेंच असेल. वरील इतिहास त्यानें इ० स० १७०८ या वर्षीं रचिला. आधुनिक प्राच्य राष्ट्रांच्या इतिहासावर युरोपांत झालेला हा बहुधा पहिलाच ग्रंथ असेल. हा छापून प्रसिद्ध झाला असतां त्याचा लोकांकडून कितपत आदर झाला असावा याचें अनुमान वरील इतिहासकाराची जी सदोदित विपन्न स्थिति होती त्यावरून चांगलें करतां येईल. ऑक्ले हा येवढा विद्वान् असतां व त्यांतून त्या वेळेस ज्या भाषेची एकंदर लोकांस मुळींच माहिती नव्हती त्या आरबी भाषेचा व्यासंग करून तींत तो निष्णात झाला असतां त्याच्या पदरीं इतकी गरिबी होती कीं, सावकारी देण्याबद्दल त्यास कित्येक वेळां बिनभाड्याच्या घरांत जाण्याचा प्रसंग आला. त्याच्या सर्वप्रसिद्ध इतिहासाचा कांहीं भाग वरील ठिकाणींच लिहिलेला आहे. मागें एके अंकांत मराठ्यांच्या इतिहासकाराची इंग्रेजी वाचकांक-

---

* नुकती दोन तीन महिन्यांपूर्वीं तुर्कस्थानची, सर्विया, बल्गेरिया वगैरे प्रांतांशीं निकराची लढाई होऊन तिचा काय परिणाम झाला तो आमच्या वाचकांस विदित आहेच. या लढाईच्या आरंभीं सर्वांस असें वाटून गेलें होतें कीं, रूमशामच्या राज्याचीं शंभर वर्षें खास येऊन ठेपलीं ! वरील बंडखोर प्रांतांस साऱ्या युरोपाची अनुकूलता असून रशियन लोकांचें तर त्यांस आंतून पुष्कळ साहाय्यही होतें. तरी काय चमत्कार झाला कीं, वरील चारी प्रांतांत तुर्क लोकांच्याच सैन्यांस यश येऊन खिस्ती बंडवाल्यांचा अगदीं मोड झाला. तशीच याहूनही दुसरी अतिशय विस्मय करण्याजोगी गोष्ट नुकतीच काय घडून आली कीं, एशिया खंडांत कधीं कोणी स्वप्नींही न ऐकिलेली जी गोष्ट कीं राजास प्रधानादि लोकांनीं पदच्युत करावें, ती बिलकूल दंगाधोपा न होतां सुलतानच्या अमीर उमरावांनीं एका चार घटकेंत कुस्तुंतुनिया शहरांत करून टाकली ! !

हून जी संभावना झालेली वाचकांस कळविली आहे ती ध्यानांत आणली असतां, व आजच्या घटकेस इंग्लंडांतील मोठमोठ्या विद्वान् पुरुषांस सुद्धां हिंदुस्थानाविषयींही किती चोख माहिती आहे तिचा अंमळ विचार केला असतां,* आरब लोकांचा इतिहास सुमारें दोनशें वर्षांपूर्वी कितीसा खपण्याचा संभव आहे हें सहज लक्षांत येईल. असो; तरी या अडचणी न जुमानतां वरील इतिहासकारानें आपला उद्योग शेवटास नेला. आरब लोकांचा उदय कसा झाला व त्यांनीं कोणकोणते अद्भुत पराक्रम केले हें समजण्याची त्याच्या देशबांधवांस बिलकुल इच्छा नव्हती, तरी पुढील काळावर नजर देऊन महंमदाचें चरित्र व कालिफाची कारकीर्द हीं त्यानें वर्णिलीं. प्रस्तुत इतिहासाची भाषासरणी ही मनोवेधक आहे; तिजमुळें मागें सांगितलेल्या कित्येक नामांकित ग्रंथांप्रमाणें याच्या वाचनाचे श्रमही वाचकांस विशेष भासत नाहींत. तरी पाश्चात्यांच्या उपेक्षाबुद्धिस्तव गिबनूच्या वेळेपर्यंत प्रस्तुत इतिहासाकडे कोणाचें फारसें लक्ष लागलें नव्हतें. गेल्या शतकाच्या शेवटीं शेवटीं वरील महाविख्यात इतिहासकारानें रोमच्या बादशाहीच्या वर्णनांत तिचा विध्वंस करणारे जे मुसलमान लोक त्यांचा वृत्तांत जेव्हां लिहिला, तेव्हां सहजच त्या राष्ट्रांचा आद्य इतिहास लिहिणारा जो ऑक्ली त्याच्या ग्रंथासही लोकमान्यता येऊं लागली. ती तेव्हांपासून वाढून यापुढेंही कालगत्या अधिक होत जाईल-यांत संशय नाहीं; कां कीं दिवसेंदिवस पाश्चिमात्यांचा व प्राच्यांचा संबंध दृढतर होत चालल्यानें दोघांसही परस्परांविषयीं जिज्ञासा होणें हें सहजच आहे. असो; तर आरब लोकांचा इतिहास इंग्रेजी भाषेंत प्रथम जो लिहिला गेला त्याचा प्रकार वरच्यासारखा झाला. त्यापुढील ग्रंथ वर सांगितलेला गिबनूचा प्रचंड इतिहास होय. याविषयींची माहिती मागें प्रसंगानुरोधानें जी दिली आहे तिजवरून वाच-

---

* निजाम सरकारचे प्रख्यात दिवाण सर सालरजंग नुकतेच विलायतेस गेले होते त्या वेळेस वरील गोष्टीचें एक थक्क होऊन राहण्यासारखें उदाहरण घडून आलें. वरील नबाब साहेबांचा इंग्लंडांत जेथें तेथें केवढा मानमरातब झाला, व एके प्रसंगीं तर तेथील अधिराज्ञीनें त्यांचा केवढा सत्कार केला हें सर्वांस विदित आहेच. हा प्रकार चालला असतां मार्क्विस् आफ् हार्टिंग्टन्, जे हौस आफ् कामन्सचे ग्लाड्स्टनूच्या मागें मुख्य सभासद झाले आहेत, त्यांनीं कोणास असा प्रश्न केला कीं, "हा सालरजंग, सालरजंग म्हणतात, हा आहे तरी कोण?"—कोणी उत्तर केलें "निजामाचा दिवाण."—"बरें. पण हा निजाम तरी कोण आहे?" इंग्रेजी पत्रकर्त्यांनीं जर ही बातमी लिहिली नसती तर कोणास क्षणभर तरी खरी वाटती काय!!

कांस कळलेंच आहे कीं, त्यांत प्रस्तुत राष्ट्राचा व तद्धर्मी इतर लोकांचाही इतिहास अंतर्भूत झाला आहे. आरबस्थानांत नवीन धर्माची व नवीन राज्याची स्थापना होऊन दोहोंचा प्रसार भराभर होत जाऊन त्यापुढें रोमची बादशाही व तिनें नवा अंगिकारलेला ख्रिस्ती धर्म हीं दोन्ही कशीं निस्तेज पडत चाललीं, 'धर्मयुद्धें' ह्मणून दोन शतकें जी मारामारी व तोडातोडी चालली होती तिचा एकंदर वृत्तांत काय झाला, व शेवटीं सन १४५३ सालीं रूमशामचें तक्त तुर्क लोकांच्या हातीं लागून सगळें युरोपखंड कसें थरारून गेलें, ही सर्व हकीकत वरील इतिहासकर्त्यांनें सविस्तर वर्णिली आहे. असो; वरील दोघां इतिहासकर्त्यांखेरीज तिसराही आलीकडे प्रसिद्ध झाला आहे;—तो वाशिंग्टन् इर्विंग् हा होय. या अमेरिकन ग्रंथकारानें मोठ्या सुरस भाषेंत महंमदाचें चरित्र, त्याच्या पुढें जे राज्यकर्ते झाले त्यांचा वृत्तांत, स्पेन देशांतील मुसलमानी राज्याचा इतिहास, वगैरे कित्येक ग्रंथ केले आहेत. सामान्य वाचकांच्या अभिरुचीस ह्मटलें म्हणजे मागील दोहोंच्या पेक्षां वरील चित्तवेधक व संक्षिप्त वृत्तांतच अधिक अनुरूप होत हें उघड आहे.

५. दुसरें राष्ट्र इराण देशांतील लोक. या राष्ट्राचा इतिहास मोठा चमत्कारिक आहे. इराणचे मूळचे रहिवाशी प्राचीन पारसीक होत.* यांचें वास्तव्य हल्लीं आमच्या देशांत मात्र अंशतः आहे. येथें ते आल्या-

---

* वरील शब्द प्रस्तुत पुस्तकांत आम्ही जागोजाग जो घातला आहे त्याचें कारण मागें एके ठिकाणीं सुचविलेंच आहे. 'इराणी' या शब्दानें सांप्रतचे रहिवाशी मुसलमान, व 'पारशी' या शब्दानें येथें येऊन राहिलेले लोक बोधित होतात; यास्तव आमच्या जुन्या संस्कृत ग्रंथांतून वरील लोक ज्या नांवानें प्रसिद्ध आहेत तेंच योजणें प्रस्तुतसारख्या प्रसंगीं प्रशस्त दिसतें. वरील स्थलें हीं होतः—

पारसीकांस्ततो जेतुं प्रतस्थे स्थलवर्त्मना ।

रघुवंश ४.

कौलूतश्चित्रवर्मा मलयनरपतिः सिंहनादो नृसिंहः
काश्मीरः पुष्कराक्षः क्षतरिपुमहिमा सैंधवः सिंधुषेणः ।
मेघाक्षः पंचमो स्मिन् पृथुतुरगबलः पारसीकाधिराजो
नामान्येषां लिखामि ध्रुवमहमधुना चित्रगुप्तः प्रमार्ष्टु ॥

मुद्राराक्षस १.

याप्रमाणेंच 'कादंबरी' तील नायक जो चंद्रापीड त्याचा इंद्रायुध नांवाचा घोडा त्याच्या बापास पारसीकांच्या राजाकडून नजर आला होता असें त्या ग्रंथांत लिहिलेलें सांपडतें.

स बाराशांहून अधिक वर्षे होऊन गेलीं. यांच्या प्राचीन इतिहासाची माहिती अतःपर फारशी मिळण्याचा बिलकूल संभव दिसत नाहीं. तरी जी थोडीशी आज मिळालेली आहे तिजवरून व एरवीं अनेक प्रमाणांवरून एक मोठी गोष्ट अगदीं स्पष्ट होते कीं, हे लोक प्राचीन आर्यशाखेचे होत. भाषासाम्यावरून व पुष्कळ आचारांच्या सादृश्यावरून प्राचीन हिंदु व प्राचीन पारसीक यांचा पूर्वी फार निकट संबंध असावा हें उघड दिसतें.* असो, या राष्ट्राची आज जगास जी कांहीं थोडी बहूत माहिती आहे ती केवळ त्यांचे चिरकालीन शत्रु जे ग्रीक लोक त्यांच्या ग्रंथांवरूनच होय; यास्तव ती सर्वथा खरी असण्याचा संभव नाहीं हें सांगणें नकोच. तरी ज्या अर्थी वरील ग्रंथांखेरीज दुसरी गतीच नाहीं, त्या अर्थी तीच काय आहे ती मान्य करणें अवश्य होय. यास्तव तिजवरूनच ती पुढें संक्षेपतः देतों.

कोणतेंही राष्ट्र उदयास येण्यास त्यांत कोणी मोठा बुद्धिमान् पुरुष उत्पन्न व्हावा लागतो, कीं ज्याचें वजन साऱ्या लोकांवर बसून त्यांच्या वर्तनास त्यास नवेंच वळण लावून देतां येतें. असा पुरुष इराण देशांत सायरस् नामेंकरून एक विख्यात राज्यकर्ता झाला. यानें त्याचे देशवासी जे पूर्वी रानटी व भटकणारे होते त्यांस आपलेसे करून घेऊन त्याचें एक मोठें बलाढ्य राष्ट्र बनवलें. पुढें लवकरच या लोकांनीं आपल्या देशाचें पूर्ण आधिपत्य पावून शेजारचीं कित्येक राज्येंही काबीज केलीं.† याप्रमाणें वाढतां वाढतां पारसीकांचा अंमल हल्लीं ज्यास एशिया मैनर ह्मणतात तो देश, सिरिया, पा-

---

* संस्कृत भाषेचें व इराणांतील प्राचीन झेंड भाषेचें साम्य तर किती निकट आहे हें भाषाभिज्ञांस विदितच आहे; उदाहरणार्थ असुर (अहुर), मित्र (मिथ्र), पारशी धर्माचा गुरू जो झोरास्टर त्याचें मूळचें नांव 'जरदुष्ट्र' अशासारखें कांहीं आहे; व त्याचा अर्थ 'सोन्याचा उंट' असा आहे असें समजतें. पारशांच्या धर्मग्रंथाचें नांव 'जेंदावेस्ता' असें आहे. याची दशा आमच्या वेदाहूनही वाईट आहे. ती अशी कीं, तो समजण्यास कोशाचें साधन नाहीं व व्याकरणाचेंही नाहीं. तेव्हां नुसत्या अटकळीनें काय अर्थ बसेल तो त्यांतून काढायाचा! पारशी हे प्राचीन आर्यांसारखे अग्नीचे उपासक असून ब्राम्हणांच्या यज्ञोपवीताप्रमाणें बहात्तर पदरांचें एक ऊर्णासूत्र त्यांच्या अंगावर असतें हेंही सर्वत्र प्रसिद्धच आहे.

† सायरस् यानें मीडिया व लिडिया हीं दोन राज्यें पहिल्या प्रथम घेतलीं. लिडियाचा राजा अपार संपत्तीविषयीं प्रख्यात जो क्रीसस् तो होता. याची इतिहासांत प्रस्तुत प्रसंगाच्या संबंधाची एक मोठी चमत्कारिक गोष्ट प्रसिद्ध आहे. ती पुढें 'विनोद, महदाख्यायिका' या सदरांत सांगण्यांत येईल.

लेस्टाइन, मिसर देश, भूमध्य समुद्राच्या पूर्वभागाचीं बेटें, ग्रीस देशाच्या उत्तरचा मुलूख, व येथील पंजाबाजवळचा कांहीं प्रांत येथपर्यंत वाढला. पण राज्यतृष्णा मोठी दुर्धर आहे; तीस जों जों तृप्त करूं जावें तों तों ती उलटी अनावरच होत जाते. याप्रमाणेंच पार्सदेशीय राजांसही वरील अवाढव्य राज्यानें संतोष न होतां त्यांचा युरोपांत प्रवेश होतांच तेथीलही देश पदाक्रांत करण्याचा त्यांनीं उद्योग आरंभिला. डेरायस् राजानें मोठें सैन्य मिळवून ग्रीस देशावर चाल केली; पण मारेथन् येथें त्याचा मोठा पराभव होऊन त्यास माघारें जावें लागलें. डेरायसूच्या पुढें झर्सीज् हा गादीवर बसला. याच्या अंगीं बापाचें शौर्य मुळींच नसून नुसती भपकी मिरवावी येवढीच त्यास मोठी आवड होती. या हौसीप्रमाणें त्यानें एक मोठी अफाट फौज तयार करून आपल्या बापाचा मनोरथ सिद्धीस नेण्याचा आव घातला. वीस लक्ष लोक व बाराशें जहाजांचें आरमार, शिवाय लक्षावधि सेवक व बाजारबुणगे, अशा थाटानें त्यानें हेलेस्पांटूचा समुद्र वलांडून ग्रीस देशावर धाड घातली. ही वार्ता ऐकून सगळे ग्रीक लोक अगदीं भयाभीत होऊन गेले. दोन संस्थानांनीं मात्र धैर्य धरून शत्रूशीं सामना घालण्याची तयारी केली: हीं संस्थानें आथेन्स व स्पार्टा हीं होत. या दोहोंचेंही शौर्य सारखेंच होतें; तरी पाहिल्याचें प्राबल्य विशेपतः समुद्रावर व दुसऱ्याचें जमिनीवर असें होतें. त्याप्रमाणें स्पार्टन लोकांनीं थर्मापिर्लीचें नाकें रोखिलें, व आथीनियन लोक आर्टीमिसियम् येथें शत्रूच्या जहाजांचा रस्ता आडवून बसले. या दोहों ठिकाणीं ग्रीक लोकांनीं पारसीकांस आपल्या शौर्याचा चांगला मासला दाखविला; पण शेवटीं त्यांच्या अफाट सैन्यापुढें व आरमारापुढें त्यांचा टिकाव न निघून त्यांस माघारीं हटावें लागलें. या थोड्याशा जयानेंही मोठा उत्साह पावून झर्सीज राजानें पुढें चाल केली, व आथेन्स शहर जाळून टाकिलें. याप्रमाणें एका शत्रूचा पाडाव होऊन लवकरच सगळ्या ग्रीस देशास पारसीकाधिराजाच्या पायाशीं शरण जावें लागतें असा सुमार दिसूं लागला. पण इतक्यांत ग्रीक लोकांच्या देवतांस दया येऊन त्या आपल्या भक्तांच्या रक्षणार्थ पारसीकांवर अत्यंत कोपायमान झाल्या. समुद्रावर मोठें भयंकर तुफान तीन दिवस सारखें सुटून त्यांचीं जहाजें एकमेकांवर हापटून व तुटून फुटून पार झालीं. येणेंकरून त्यांच्या आरमाराची भारी नासाडी झाली असतां; व आरमारावरील राहिलेले लोक अगदीं हवलदील होऊन गेले असतां ग्रीक लोक त्यांच्या वर चालून गेले. ही मोठी लढाई सालामिस् नांवाच्या खाडींत झाली. ती खाडी अगोदर अरुंद, त्यांतून ते खलाशी लोक नाउमेद होऊन गेलेले;

तेव्हां अर्थातच ग्रीक लोकांस लढण्याची चांगली सोय सांपडून त्यांनीं झर्सीज् राजाच्या आरमाराचा अगदीं मोड करून टाकला. हें झाल्यानंतर लागलीच जमिनीवर ही ग्रीक लोकांनीं शत्रूवर हल्ला केला. प्लेटिया येथें मोठी लढाई होऊन तीनंतर त्यांच्या हातीं पुष्कळच मोठमोठी उंची लूट सांपडली. याप्रमाणें ज्या अगणित सैन्यासहवर्तमान झर्सिज राजा ग्रीस देशावर मोठया समारंभानें चालून आला होता त्याची वर सांगितल्याप्रमाणें कांहीं मनुष्यप्रयत्नानें व कांहीं अमानुष प्रभावानें अशा दोहोंच्या योगानें अगदीं वाताहत होऊन गेली; व बाराशें जहाजें सजवून ज्यानें पहिल्यानें प्रयाण केलें त्यास सरते शेवटीं एका कोळ्याच्या होडींत बसून आपल्या देशास परत जावें लागलें ! असो ; तर याप्रमाणें पार्स देशच्या राजांनीं आपल्या ऐश्वर्याच्या घमेंडीवर जाऊन त्यांच्या पुढें क्षुद्र दिसणारा जो ग्रीस देश त्याच्या शासनार्थ वर सांगितल्याप्रमाणें दोन मोठे अवडंबराचे प्रयत्न केले. पण दोन्ही अगदीं निष्फळ होऊन सरते शेवटीं त्यांचेंच दुर्बलत्व मात्र साऱ्या जगास विदित झालें. * यापुढेंही पुष्कळ काळपर्यंत वरील राष्ट्रांचा परस्पर बराच संबंध होता. पारसीकांचा देश मोठा समृद्ध असल्यामुळें त्यांजपाशीं द्रव्याचें मोठें जबरदस्त साधन असे. त्याच्या योगानें साक्षात् युद्ध करून जें कार्य झालें नाहीं तें त्यांस सहज साध्य होत गेलें. तें असें कीं, ग्रीसच्या संस्थानांची वरील साधनानें परस्पर कलागत लावून देऊन त्यांस आपलें वर्चस्व राखतां आलें, व त्यांजपासून एरवीं जो त्यांच्या राज्याला धोका येता तो त्यांस टाळतां आला. पण ही ही थावराथावर फार वेळ करतां येईना. पहिल्यानें स्पार्टाच्या राजांनीं व पुढें मासिडन संस्थानचें आधिपत्य सगळ्या ग्रीस देशावर झालें असतां फिलिपूचा पुत्र शिकंदर यानें पारसीकांच्या मुलुखावर स्वाऱ्या केल्या. शिकंदर बादशाहाचें चरित्र साऱ्या जगभर गाजलेंच आहे. त्यानें थोडक्या फौजेनिशीं हेलेस्पांट उतरून

---

* एशियाखंडांतील राष्ट्रें दुर्बळ, हिकडील हजार लोक असले तर युरोपांतले दहा पट त्यांचा समाचार घेण्यास बस आहेत, या पोकळ समजुती वरील दोन युद्धांपासून बहुधा पडत गेल्या असाव्या. पण या ठिकाणीं आमच्या पाश्चात्यांनीं अंमळ विचार केला असतां कळणार आहे कीं, युरोपांतल्या युरोपांतही वरच्यासारखे प्रकार घडले नाहींत असें नाहीं. नेपोलियनाची १८१२ सालीं काय दुर्दशा झाली ! इंग्लंडावर 'अजिंक्य म्हणून विडा उचलून जें प्रचंड आरमार आलें होतें त्याची काय वाताहत झाली ? व खुद्द इंग्लिश लोकांचीच फ्रान्स देशांतल्या एक गांवढळ मुलीनें दोन तीन वर्षांत काय मौज करून दिली !! मग या सर्व गोष्टींवर हीं वरच्यासारखे तर्क कां बसवूं नयेत?

शत्रूचा जो पिच्छा पुरविला तो शेवटीं त्यांचें राज्य उलथून टाकून त्या-खालीं असणारे दूरदूरचे मुलुख जे मिसर देश, पंजाब वगैरे ते-थपर्यंतही आपले झेंडे मिरवीत नेले. असो; तर याप्रमाणें जें संस्थान ग्रीसच्या स्वातंत्र्यास धक झालें त्यानेंच सरते शेवटीं पारसीकांचें राज्य धुळीस मिळविलें. यानंतरचा प्रस्तुत राष्ट्राचा इतिहास वरच्या इतका प्र-सिद्ध नाहीं. तरी शिकंदराच्या नंतर जीं अनेक संस्थानें स्थापित झालीं तीं रोमन लोकांनीं कालें करून उध्वस्त करून टाकिलीं असतां त्यांची कुस्तुंतुनिया येथें जी एक बादशाही स्थापिली गेली तिच्या पार्स देश-च्या राजांशीं पुष्कळ लढाया झालेल्या इतिहासांत प्रसिद्ध आहेत. या ल-ढाया अगदीं शेवटपर्यंत म्हणजे दोन्ही राज्यांच्या पाळ्यामुळ्या खणून काढणारें एक शेजारचें तिसरेंच राज्य एकाएकीं उपस्थित होई तोंपर्यंत चालल्या होत्या यावरून असें दिसतें कीं, शिकंदरानें प्रस्तुत राष्ट्रास राजपदभ्रष्ट करून टाकल्यावरही कांहीं काळानें त्याची स्थिति त्यास पुनः प्राप्त झाली होती. याच सुमारास खुसरू म्हणून एक विख्यात राज्यकर्ता जो या लोकांत होऊन गेला तो झाला. याचें दुसरें नांव नशिरवान असेंही प्रसिद्ध आहे.* याचेंच राज्य चाललें असतां मक्केंत महंमदाचा जन्म झाला. असो; यापुढील वृत्तांत वर सांगण्यांत आलाच आहे; कीं, आरब लोक आपल्या देशांतून निघून सिरिया, पालेस्टैन वगै-रे प्रांत त्यांनीं सपाट्यासरसे जिंकून इराणही एका मोहिमेंत सर करून टाकला. ही गोष्ट इ० स० ६३५ या वर्षी घडली. †

---

* 'खुसरूचें चरित्र' म्हणून एक ग्रंथ दहा वीस वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध होता तो आ-तां बहुधा कोणाच्या ऐकण्यांतही नसेल. आमच्या भाषेंत अगोदर ग्रंथ थोडे; आणि त्यांतून जे मोठ्या पंचाइतीनें प्रसिद्ध होतात त्यांचें रक्षणही होण्याची म्हणण्यासारखी अद्याप सोय नाहीं ही मोठ्या खेदाची गोष्ट आहे. पुष्कळ चांगले चांगले ग्रंथ आ-जही अप्रसिद्ध झाल्यासारखे असून कांहीं काळानें बहुधा नाहींसेही होतील. असो; वरील पारसीक राजानें 'हितोपदेशा'चें भाषांतर आपल्या देशभाषेंत करून घे-ण्यासाठीं केवढी खटपट केली, व या लहानशा गोष्टीवरून संस्कृत कवींचा काळ बसविण्याचें चांगलें साधन कसें मिळतें याविषयीं दुसरे ठिकाणीं लिहिलेंच आहे. वरील वृत्तांताचें प्रमाण पाहिजे असल्यास गिबनचा इतिहास भाग ४२ पहावा. त्यावरून वरील लहान ग्रंथाचा प्रसार कोठपर्यंत होत गेला हें कळून येईल

† या वर्षीच हिंदुस्थानांतील पारशांचे पूर्वज जहाजांत बसून गुजराथेच्या कडेस येऊन लागले. तेथील हिंदु राजानें त्यांकडून कांहीं धर्मसंबंधीं अटी कबूल करून

(पुढें चालू.)

यानंतरचा इराण देशचा इतिहास वस्तुतः आरबस्थानच्या इतिहासाचाच एक भाग होय. कां कीं, महंमदाचे अनुयायी हे मूर्तिपूजेचे द्वेष्टे असल्यामुळें त्यांनीं तेथील धर्म बुडवून पारसीकांच्या शेंकडो वर्षे जळत राहिलेल्या अग्नीच्या पार विझवून टाकल्या; व आपला अंमल तेथें असा पक्का बसवून टाकला कीं, सगळ्या राष्ट्राचें स्वरूपच कालें करून पालटून गेलें. म्हणजे अमेरिकेची युरोपियन लोकांनीं जी दशा करून टाकली आहे, व येथें गोंव्याची जी आज कित्येक शतकें स्थिति झाली आहे, तीच प्रस्तुत देशाची आज सुमारें बाराशें वर्षें होऊन राहिली आहे. मूळचे धर्मभ्रष्ट झालेले रहिवाशी व नवे असलेले मुसलमान लोक यांत मुळींच तफावत नसून सगळ्या एकंदर लोकांचे आचारविचार वगैरे केवळ महंमदी होऊन गेले आहेत. तेथील धर्म शिया हा आहे. या पंथाचें व सुन्नी ह्मणून त्याच्या विरुद्ध जो दुसरा मोठा पंथ आहे त्याचें परस्पर अतिशयित वांकडें असल्यामुळें हिंदुस्थानचा बादशाहा व तुर्कस्थानचा सुलतान हे दोघेही इराणच्या शहाचे वैरी असत, व सध्यां त्यांपैकीं एक आहे. यामुळें इराणचे वरील दोहोंशीं अनेक वेळां युद्धप्रसंग झाले आहेत.* असो; इराणच्या इतिहासाच्या या उत्तर भागांत पहि-

---

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

घेऊन त्यांस आश्रय दिला. तेव्हांपासून या लोकांचा पूर्वीचा क्रम सर्व पालटून त्यांना गुजराथी भाषा व त्या लोकांचें वाणिज्यकर्म हीं दोन्हीं पतकरलीं; तीं अद्याप तशींच निर्बाध चाललीं आहेत. अनाथ होऊन शरण आलेल्या राष्ट्रास आश्रय देणें, व त्या आश्रय दिलेल्या लोकांनीं शेंकडों वर्षेचीं वर्षे बिलकुल दंगाधोपा न करतां आपल्या द्वितीय जन्मभूमींत सुजनतेनें कालक्रमण करणें, या दोन्हीं गोष्टींचें इतिहासांत दुसरें उदाहरण बहुधा नाहींच !

* ख्रिस्ती धर्मांत क्याथलिक व प्रॉटेस्टंट हे असे दोन मोठाले तट आहेत त्याप्रमाणें मुसलमानांत वर सांगितलेले दोन—म्हणजे सुन्नी व शिया—हे आहेत. ही दुफळी चवथा कालिफ अली याच्या वेळेपासून झाली. सुन्नी पंथाच्या लोकांचें मत असें आहे कीं, महंमदाच्या पुढें अबू बेकर, ओमर, ओथमान व अली हे चार जे कालिफ झाले त्यांचा तक्तावर हक्क होता व त्यांस राज्य मिळालें तें बरोबर मिळालें. शियांच्या मतें हे चवघे जण जबरदस्तीनें कालिफ झाले, त्यांचा हक्क मुळींच नव्हता. याशिवाय वरील पंथांचे धर्मक्रमांतही अल्पस्वल्प भेद आहेत. असो; हिंदुस्थानचा बादशाहा हुमायून हा पदभ्रष्ट होऊन इराणच्या राजापाशीं आश्रय धरून राहिला असतां त्यानें आपल्या मतांतरेंकरून त्यास अनुकूल करून घेतलें ही गोष्ट आमच्या वाचकांस माहीत असेलच. त्याप्रमाणेंच पुढें नादिरशाहानें दिल्लीवर स्वारी केली तीही इतिहासप्रसिद्ध आहे.

त्याप्रमाणें विशेष सांगण्यासारख्या मोठमोठ्या गोष्टी कोणत्याही घडले-ल्या नाहींत, यास्तव त्यांविषयीं कांहीं लिहिणें नको.

आतां प्रस्तुत राष्ट्राचा इतिहास इंग्रेजी भाषेंत कोणत्या प्रकारचा आहे हें मागील मजकुरावरून कोणाच्याही लक्षांत तेव्हांच येईल. इंग्रेजी भाषेंत जुन्या ग्रीक व रोमन ग्रंथकारांचीं भाषांतरें अनेक वेळां झालीं आहेत; तेव्हां त्यांत हिराडटस्, जिनोफन् यांनीं पारसीकांशीं झालेल्या लढायांचा वृत्तांत जो दिला आहे तो आलाच आहे. शिवाय मागें सांगितलेल्या ग्रोट् वगैरे इंग्रेजी इतिहासकारांनीं वरील इतिहासांचा आधार घेऊन स्वतंत्र ग्रंथ केले आहेत, त्यांतही प्रस्तुत राष्ट्राची हकीकत आहेच. तसाच पुढील काळाचा ह्मणजे शिकंदर बादशाहानें पारसीकांच्या राज्याची समाप्ति केल्यानंतरचा इतिहास पाहणें असल्यास तो गिबन्च्या ग्रंथांत आहे; व अगदीं आलीकडील बादशाहांची कारकीर्द सर जॉन् माल्कम् यानें 'इराणचा इतिहास'.या ग्रंथांत वर्णिली आहे. हा ग्रंथ वरील साहेबानें फारसी ग्रंथांवरून रचला आहे.

येथवर आरबस्थान व इराण यांच्या इतिहासांविषयीं निरूपण केलें. आतां तिसरें राष्ट्र जे एतद्देशीय हिंदु लोक त्यांच्या इतिहासाविषयीं लिहावयाचें.

६. या राष्ट्राची उत्पत्ति मनुष्यजातीच्या साऱ्या शाखांत मुख्यत्वें करून गणलेली जी आर्यशाखा तिजपासून होय; किंबहुना त्या शाखेची उपशाखा मुख्य हीच असावी असाही पुष्कळ संभव आहे. या आर्यलोकांचें मूळ ठिकाण युरोप व एशिया यांच्या मध्यंतरीं कोठें तरी असावें असा अर्वाचीन भाषाशास्त्रज्ञांचा सुमार आहे, व तेथून दोहोंकडे या लोकांच्या निरनिराळ्या टोळ्या दूरदूरपर्यंत वसाहत करण्यास गेल्या असाव्या असें आलीकडे सर्वांचें मत झालें आहे. यांपैकीं एक टोळी पूर्वेकडे येऊन इराण देशांत स्थाईक झाली; व दुसरी पुढें पंचनद देशांत जाऊन तो सुपीक देश तिनें वसविला असावा. ही प्राचीन हिंदु लोकांची मूळ जागा होय.* येथून ते क्रमाक्रमानें सगळ्या देशभर पसरले. आतां या

---

* प्राचीन आर्यांचें मूळपीठ पंजाबाकडचा प्रदेश असावा यास पुष्कळ प्रमाणें आहेत. पहा कीं, सूर्यवंशी व चंद्रवंशी राजांच्या राजधान्या ज्या अयोध्या व हस्तिनापुर त्या हिंदुस्थानच्या उत्तर भागांसच आहेत. त्याप्रमाणेंच मोठमोठीं क्षेत्रें व तीर्थें सारीं तिकडेच आहेत. शिवाय पाणिन्यादि प्राचीन मुनि पंजाबाकडीलच राहणारे होते. पाणिनीस 'शालातूरीय' म्हणजे 'शालातूर (लाहोर?) चा राहणार' अशी संज्ञा दिलेली महाभाष्यादि ग्रंथांतून आढळते.

वेळची आमच्या पूर्वजांविषयींची माहिती सध्यां लोकांत कितपत आहे व ती कशावरून आहे याविषयीं कांहीं लिहितों.

प्राचीन आर्यांच्या आचारांविचारांविषयीं ज्ञान होण्याचा मुख्य ग्रंथ कोणता तो साऱ्या जगास विदित आहे. हा ग्रंथ ऋग्वेद होय. याच्याविषयीं गेल्या अंकांत आमच्या वाचकांस बरीच माहिती दिली आहे; यास्तव त्या संबंधानें येथें कांहीं अधिक लिहीत नाहीं. वेदांच्या खालोखाल स्मृति, व स्मृतींच्या पुढें पुराणें. या तिहींवरून एतद्देशीय लोकांच्या प्राचीन स्थितिरीतींविषयीं जी काय माहिती होणें ती व्हावयाची. आतां वरील तिन्ही ग्रंथसमुदायांचीं नांवें तेव्हांच घेतां आलीं, पण त्यांतील विषय केवढा विस्तीर्ण आहे व त्याचें नुसतें पर्यालोचन होणेंही केवढें श्रमाचें काम आहे, याची कोणाही समंजस मनुष्यास कल्पना झाल्याशिवाय राहावयाची नाहीं. मग त्यांचें समग्र अध्ययन तर केवढें दुर्घट किंबहुना अशक्य होय हें उघडच आहे. तें अनेक पंडितांनीं जेव्हां आपआपणावर वांटून घ्यावें तेव्हां मात्र दीर्घ काळां अंतीं साध्य होणार. या उद्योगाकडे आज कित्येक वर्षें पाश्चात्य पंडितांचें लक्ष लागून तो सिद्धीस नेण्याविषयीं त्यांचे प्रयत्न सतत चालू आहेत. यांत त्यांच्या परिश्रमाप्रमाणें बरेंच यशही येत चाललें आहे; पण तें पूर्ण येण्यास एका मोठ्या गोष्टीची अद्याप उणीव आहे. ही उणीव एतद्देशीय लोकांचा उद्योग होय. आमच्याच देशांतील लोक आपल्या पूर्वजांविषयीं जेव्हां उत्साहानें ज्ञान संपादन करूं लागतील व प्राचीन ग्रंथांचें शोधपूर्वक समग्र अध्ययन करतील तेव्हां मात्र वरील उद्योगास विशेष निश्चितता येऊन तो अधिक झपाट्यानेंही चालेल. आजपर्यंत चालत आलेली स्थिति अशी आहे कीं, आमच्या प्राचीन इतिहासांविषयीं वगैरे जे शोध करावयाचे ते ज्यांनीं हा देश नकाशावरून मात्र पाहिलेला, येथील लोकाचार वगैरे ज्यांनीं पुस्तकांत मात्र वाचलेले, व संस्कृत भाषा इंग्रजी लिपीनें वाचून ती बोललेली ज्यांनीं स्वप्नींही ऐकिलेली नाहीं,*—अशा लोकांनीं करावयाचे;

---

* सुमारें एका वर्षापूर्वी इंग्लंडांतील प्रसिद्ध प्रोफेसर मॉनियर विलियम्स् येथें आले असतां त्यांच्या निमित्त येथें जी सभा झाली होती तींत वरील गोष्ट प्रोफेसर मजकुरांनीं स्पष्ट सांगितली. त्यांचें पहिल्यानें इंग्रजींत भाषण होऊन त्यावर येथील एका पंडितानें त्यांस उद्देशून संस्कृतांत भाषण केलें; पण त्यास त्याच भाषेंत उत्तर देण्याची साहेबांस मोठी पंचाईत पडली. तेव्हां इंग्रजींतच प्रत्युत्तर देऊन विलियम्स् साहेब म्हणाले कीं, "मी आज वीस वर्षें ऑक्सफर्ड येथें संस्कृताचा प्रोफेसर आहें व व्याकरण, कोश व इतर कित्येक ग्रंथ मी रचले आहेत, असें

(पुढें चालू.)

अशांस आमचे पुरातन ऋषि मिसर देशांतील मसाल्यांत जतन करून ठेवलेल्या प्रेतांप्रमाणें किंवा भूगर्भशास्त्रसंबंधीं संग्रहालयांत ठेवलेल्या अस्थिमय प्रचंड प्राण्यांप्रमाणेंच केवळ असून त्यांविषयीं त्यांस यथार्थ समजुती होणें व त्यांच्याविषयीं हुबेहूब कल्पना मनांत उठणें हें दुरापास्तच होय. याच कारणामुळें संस्कृताच्या अभ्यासास तिकडे असावें तसें उत्तेजन नाहीं व एकंदर लोक तर त्याविषयीं केवळ उदासीन आहेत. पण तेंच आह्मीं स्वतः जर वरील उद्योग करण्याचें आरंभिलें तर आम्हांस किती गोष्टींची अनुकूलता आहे! आमचा नित्यक्रम व साहजिक विचार हे आमच्या पूर्वजांच्या ग्रंथांवर सदोदित जवळ असणाऱ्या जणूं काय टीकाच होत; कोणताही शोध करायाचा असला किंवा एकादा ग्रंथ मिळवायाचा असला, तर तें आम्हांस किती अल्प आयासानें साध्य होणार आहे; तशीच गुरुशिष्यपरंपरेनें पूर्वींपासून चालत आलेली जी व्याख्यानाची रीति व ग्रंथांतरीं न आढळणारी अशी अनेक प्रकारची माहिती ती आम्हांशिवाय दुसऱ्या कोणास प्राप्त होणार आहे! याशिवाय एतद्देशीय लोकांस संस्कृताचें अध्ययन इतरांपेक्षां अत्यंत सुलभ असून जुन्या ग्रंथांचें मर्मज्ञान व त्यांतील रसाचें ग्रहणही अनायासें करून होणार आहे हेंही उघड आहे. आतां हें खरें कीं, या सर्व सोई असूनही सध्यां आढळणाराच प्रकार जर पुढें चालत गेला, तर त्या आम्हांस असून नसून सारख्याच. सध्यांचा प्रकार सर्वांस माहीत आहेच, कीं आमच्या जुन्या विद्येविषयीं कोणासही ह्मणण्यासारखा अभिमान वाटत नसून तिच्या प्रीत्यर्थ परिश्रम करण्याची तर बहुधा कोणासही उत्सुकता नाहीं. विद्यालयांतून जे संस्कृतज्ञ बाहेर पडतात त्यांचें ज्ञान केवळ परीक्षेकरतांच संपादन केलेलें असल्यामुळें बहुधा लवकरच ऱ्हास पावायाला लागतें; तें पुढें वाढविण्याची इच्छा तर फारकरून कोठेंच दृष्टीस पडत नाहीं. त्यांखेरीज इतर जे कोणी बाह्यात्कारी प्राचीन आर्यविद्येचें मोठें गौरव करतात व तिच्या संपादनार्थ मोठा परिश्रम करिताहेतसे दिसतात त्यांची भक्ति तरी निरपेक्षतेची किंवा विशेष प्रेमाची असते असें नाहीं. त्यांचे गुप्त हेतु पाहिले तर वढतीची इच्छा किंवा विद्वान डौल मारण्याची हौस याच्यापेक्षां फारसे

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

असतांही मला संस्कृतांत बोलतां येऊं नये याचें तुम्हां सर्वांस मोठें नवल वाटेल; पण आमची शिकण्याची तऱ्हा तुम्हांस माहीत नाहीं. आमचें संस्कृताचें ज्ञान केवल पुस्तकावरून असतें; ती भाषा बोलण्याचा आम्हांस कधींच प्रसंग येत नाहीं. संस्कृत शब्द बोललेले ऐकण्याचा हाच माझा पहिला प्रसंग आहे."

निराळे नसतात. कोणत्याही शास्त्रांत चंचुमात्र प्रवेश होऊन उगाच ट फ करण्याचें सामर्थ्य आलें न आलें पुरे, कीं लगेच त्या शास्त्रांवर भरसभेंत व्याख्यानें, मासिक पुस्तकांतून निबंध वगैरे सुरू झालेच; एकाद्या सामान्य ग्रंथाच्या दोन पंक्ति लावण्याची सुद्धां मारामार कां असेना, वेद्शास्त्रोत्तेजक सभेंत परीक्षकाचें स्थान आपलें पटकावयाचें; तसेंच कोणताही प्रसंग असो,—दुष्काळानिमित्त सभा असो, कोणाब-द्दल दुःखप्रदर्शन असो, सार्वजनिक कामाची वाटाघाट असो—कणाद, पाणिनि वगैरे मंडळी सभाजनापुढें आपली आणून उभी करायाचीच! असो; तर हा प्रकार जोंवर चालेल तोंवर प्रस्तुत विषयाचें ज्ञान प्राप्त होण्याचीं आमच्यापाशीं कशींही साधनें असलीं तरी त्यांपासून फलनिष्पत्ति विशेष होण्याचा मुळींच संभव नाहीं. हीं वरील साधनें व युरोपियन लोकांचा उत्साह, उद्योग व तात्त्विक जिज्ञासा हीं दोन्ही जेव्हां एकत्र होतील तेव्हांच आमच्या प्राचीन विद्येचें पुनरुज्जीवन होऊन आमच्या प्राचीन स्थितीविषयीं विशेष ह्मणण्यासारखी माहिती सर्वांस होईल. नाहीं तर आजवर चालत आलेला जो संदिग्धत्वाचा व अपूर्णतेचा प्रकार तोच पुढेंही असाच चालत राहील यांत संशय नाहीं.

हें आमच्या देशच्या इतिहासाच्या एका भागाविषयीं झालें. या पुढला भाग परराष्ट्राचें वर्चस्व हिंदुस्थानावर जेव्हांपासून गाजूं लागलें व हिंदु राज्यांचा ऱ्हास होऊं लागला तेव्हांपासून तों वरच्याविरुद्ध प्रकार होऊं लाग-पर्यंत; ह्मणजे सुमारें अकराव्या शतकाच्या आरंभापासून तों सतराव्या-च्या मध्यापर्यंत. या काळांत हिंदुस्थानाच्या निरनिराळ्या प्रांतांवर मुसलमानांचा अंमल बसूं लागून तो कांहीं काळपर्यंत सार्वभौमत्वाच्या ही शिखरास जाऊन पोंचला होता. या काळचा इतिहास मुख्यत्वेंकरून मुसलमान इतिहासकारांनीं फारसी भाषेंत लिहून ठेवला आहे. गिझ-नीच्या महंमदाच्या स्वाऱ्यांपासून तों मोंगलांच्या घराण्याचें ऐश्वर्य नष्ट होईपर्यंतचा मजकूर फेरिस्ता, फेजल वगैरेंच्या बखरींतून आहे, व फा-रसी कवितेंतही इतर भाषांतल्यांप्रमाणें ऐतिहासिक वृत्तांत सांपडतो. इंग्रेजी इतिहासांत या काळच्या वृत्तांताचा जो उल्लेख सांपडतो तो वरील ग्रंथांच्या आधारानें होय हें उघडच आहे.

तिसरा भाग अगदीं अलीकडचा इतिहास. या भागांत मागील दो-होंहूनही पुष्कळ विलक्षण उलाढाली झाल्या आहेत. आणि अर्वाचीन-त्वास्तव व दुसऱ्या कित्येक कारणांस्तव याची माहिती सर्वांस पहिल्या दोहोंपेक्षां अधिक आहे. यांत गेल्या दोन अडीचशें वर्षांची हकीकत, म्हणजे हिंदूंच्या राज्याचा पुनरुदय व यवनांच्या सार्वभौमत्वाचा

-हास व अस्त, आणि साता समुद्रांपलीकडच्या अत्यंत दूर राष्ट्रांस या भूमीचा शोध लागून त्यांचा या मुलुखांत संचार व उलाढाली, व त्यांपैकीं एकाचें कांहीं अंगच्या अलौकिक गुणांनीं व कांहीं सद्दीच्या जोरावर साऱ्या देशभर झालेलें वर्चस्व ;—या सर्व गोष्टी अंतर्भूत होतात. या शेवटल्या भागाची सर्वांस थोडी बहुत माहिती आहेच आहे; यास्तव ती येथें मुळींच न देतां इंग्रेजी भाषेंतल्या इतिहासांतून ती कशी दिलेली आहे येवढ्याचविषयीं येथें लिहिलें ह्मणजे बस आहे.

प्रस्तुत पुस्तकाच्या आठव्या अंकांत प्रकृत विषयावर कांहीं मजकुर लिहिलेला आहे. व नुकत्या (निघालेल्या ?) तिसाऱ्यांतही एकंदर विषयाच्या संबंधानें त्यांतील एकदेश जो प्रस्तुत विषय त्याविषयीं मधून मधून कांहीं उल्लेख केले आहेत. पण तें सर्व निरूपण एकंदर विषयावर व्यापकपणें केलें होतें. प्रस्तुत स्थलीं तेंच विशेषतः करायाचें आहे; ह्मणजे इंग्रेजींत या देशच्या इतिहासावर जे मोठमोठे प्रसिद्ध ग्रंथ आहेत त्यांविषयीं वाचकांस कांहीं माहिती द्यावयाची आहे.

वरील इतिहासग्रंथ दोन तीन प्रकारचे आहेत. कांहीं एका राष्ट्रविशेषाचे किंवा देशविभागाचे आहेत: जसे डफचा ‘ मराठ्यांचा इतिहास, ’ टॉडूची ‘ राजस्थानची बखर, ’ एलियट्चा ‘ मुसलमानांचा इतिहास, ’ माल्कम्चा ‘ मध्य हिंदुस्थानचा इतिहास, ’ ऑर्मूचा ‘ इंग्लिशांचा इतिहास ’ इत्यादि. कांहीं एकंदर देशाचे आहेत : जसे मिल्ल, एल्फिन्स्टन्, मरे, टेलर वगैरेंचे. कांहींत एकाद्या लढाईची किंवा एकाद्या इतिहासप्रसिद्ध पुरुषाचीच हकीकत आहे, जशी केची ‘ आफगाणस्थानांतील मोहीम, ’ शिपायांच्या लढाईची हकीकत ’. मेकॉलेचे ‘लार्ड क्लैव्’ व ‘ वॉरन् हेस्टिंग्स’ हे सर्वप्रसिद्ध निबंध, इत्यादि. याशिवाय इतर ही नानाप्रकारचे लहान मोठे ग्रंथ व निबंध आहेतच. आतां या सर्वांविषयीं यथास्थित विवेचन करणें म्हणजे वरील सर्व ग्रंथ अगोदर शोधपूर्वक समग्र वाचलेले पाहिजेत, व वाचकांसही तें सर्व विवेचन चित्तवेधक होण्यास वरील सर्व ग्रंथांचें बरेंच ज्ञान असलें पाहिजे. शिवाय तें विवरण प्रस्तुत साख्या लहान पुस्तकास मुळींच शोभणार नाहीं, तें समग्र होण्यास मोठमोठे ग्रंथ लागतील. यास्तव येथें वरील ग्रंथांचें आमच्या वाचकांकरतां अनुक्रमेंकरून केवळ दिग्दर्शन मात्र करतोः—

ग्रांट् डफ् हा साताऱ्यास पोलिटिकल रेसिडेंट होता. यानें मुंबईचे पहिले गवर्नर एल्फिन्स्टन् साहेब व जनरल सर टॉमस् मनूरो यांच्या प्रोत्साहनावरून मराठे लोकांचा इतिहास लिहिला. या इतिहासकर्त्यास कितीका

ठिकाणाहून इतिहासाची सामग्री मिळाली ती त्यानें आपल्या इतिहासाच्या प्रस्तावनेंत सांगितली आहे; व ती एकत्र करून तींतून ग्रंथरचना करतांना व विशेषेंकरून ग्रंथ पूर्ण झाल्यावर तो छापून काढतांना त्यास केवढा अ-टाट पडला व किती पंचाइती कराव्या लागल्या त्यांची हकीकत नुकत्या छापून प्रसिद्ध झालेल्या नव्या आवृत्तीच्या आरंभीं दिली आहे.* हा इतिहास एकंदरींत पाहतां अत्यंत प्रशंसनीय होय. जो जो मजकूर इ-तिहासकर्त्यास खरा वाटला तो तो त्यानें दाखल करून इंग्लिशांविषयीं पक्षपात किंवा मराठ्यांविषयीं द्वेषभाव किंवा मत्सर अशा वृत्ति कोठेंही प्रगट केल्या नाहींत. त्याप्रमाणेंच पुष्कळ इंग्रेजी ग्रंथकारांस एतद्देशीय लो-कांच्या संबंधानें लिहितांना पोकळ पांडित्य करण्याची जी हौस असते, आणि ज्ञान व नीति यांत आपल्या राष्ट्राचें वर्चस्व वरचेवर दाखविल्याखे-रीज कधीं चैन पडत नसतें, तोंही प्रकार यांत नाहीं † सारांश; प्रस्तुत इतिहास आमच्या लोकांस सुद्धां निःपक्षपातपणें लिहिलेला असा वाट-ण्यासारखा आहे ; व धर्म, नीति वगैरेंच्या संबंधानेंही एतद्देशीयांस राग येण्यासारखा यांत बिलकूल मजकूर नसल्यामुळें तो त्यांस सर्वथा प्रिय व्हावा असा आहे. ‡

कर्नल टॉड् हा राजपुतान्यांत पोलिटिकल एजंट होता. हा त्या प्रांतांत

---

* ही नवी आवृत्ति 'टैम्स् आफ इंडिया' च्या छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध झाली आहे. मुळच्या तिन्ही भागांचें एक पुस्तक करून या आवृत्तीची किंमतही पहिलीच्या मानानें थोडी ठेविली आहे.

† डफनें प्रस्तावनेंतच लिहिलें आहे—

"There being differences of opinion as to whether the writer of history should always draw his own conclusions or leave the reader to reflect for himself, I may expect censure or approbation according to the taste of parties. I have never spared my senti-ments when it became my duty to offer them ; but I have cer-tainly rather endeavoured to supply facts than to obtrude my own commentaries ; and though I am well aware that, to gain confi-dence with the one-half of the world, one has only to assume it, I trust that I shall not have the less credit with the other for frankly acknowledging a distrust in myself."

‡ वरील इतिहासावर आमच्या एका मित्राची व विद्यालयबंधूची चांगली वाच-ण्यासारखी टीका आहे हें मागें एक दोन वेळां सांगितलेंच आहे. या टीकेंत प्रस्तुत इतिहासाच्या गुणदोषविवेचनाखेरीज आणखीही पुष्कळ चमत्कारिक माहिती आहे.

असतां तेथील लोकांस इकडील अॅलिफष्टन, राबिसन, केनेडी, मनरो यांच्या सारखा अत्यंत प्रिय होऊन गेला होता.[*] त्यामुळें रजपूत, जाट वगैरे लोकांचा व त्याचा अतिशय परिचय होऊन त्यास त्यांची अतिशय माहिती होऊन गेली होती. ती सर्व त्यानें आपल्या बखरींत दाखल केली आहे. ही बखर अगदीं आरंभापासून, ह्मणजे सूर्यवंशी व चंद्रवंशी क्षत्रियांपासून, तों अगदीं प्रस्तुतच्या काळापर्यंत आणून वरील ग्रंथकारानें पोंचविली आहे. हींतील विषय सर्वांस माहीत आहेच,—कीं ज्यांस हिंदुस्थानांतील स्पार्टन लोक ह्मटलें असतां चालेल असे जे रामसिंग, बखतसिंग, राणा संग, वगैरेंचे देशबंधु त्यांचे मनास थक्क करून टाकणारे पराक्रम तींत वर्णिले आहेत. प्रस्तुत इतिहास फारसा प्रसिद्ध नाहीं. पहिली जी एक आवृत्ति निघाली आहे तिच्यावर अद्याप दुसरी निघालेली माहीत नाहीं.

एलियटच्या इतिहासाचे पांच सहा मोठाले भाग आहेत. हा ग्रंथ त्यानें मुसलमानांनीं रचलेल्या इतिहासांवरून तयार केला आहे. अगदीं आरंभापासून ह्मणजे महंमदाच्या स्वाऱ्यांपासून तों मोगलाईच्या अखेरपर्यंत यांत हकीकत आहे.

सर जॉन् मालकम् कोण हें कोणास ही सांगावयास नको. एल्फिन्स्टन्च्या खालोखाल याचेंच नांव प्रसिद्ध आहे. यास शेवटला पेशवा शरण गेला, व आठ लाखांची मोठ्या पंचाइतीनें नेमणूक करून देऊन यानेंच बाजीरावास ब्रह्मवर्तास पाठविलें. हा मुंबईचा दुसरा गवरनर झाला. याचा मुख्य ग्रंथ 'मध्य हिंदुस्थानचा इतिहास' हा होय. यांतच यानें इंदूरच्या राजवंशाची हकीकत व विशेषेंकरून अहल्याबाईचें वर्णन लिहिलें आहे. हाही ग्रंथ अप्रसिद्ध झाल्यासारखाच आहे. याचें नुकतें एक मराठी भाषांतर होळकर सरकारच्या आज्ञेवरून प्रसिद्ध झालें आहे.[†]

---

[*] वरील साहेबाविषयीं अशी एक गोष्ट लिहिली आहे कीं, राजपुतान्यांतील एक शहर लढाईंत विध्वस्त होऊन गेलें असतां तें त्यानें पुनः बांधिलें. त्या वेळेस एकजण म्हणाला, "या शहरास टॉडगंज असें नांव द्यावें; पण हें तरी कशाला पाहिजे? टॉड साहेबाचें नांव या मुलखांतील लोक कधींही विसरणार नाहींत!"

[†] हें भाषांतर रा० विनायक जनार्दन कीर्तने यांच्या नांवावर प्रसिद्ध झालें आहे. 'थोरले माधवराव' व 'जयपाळ' हे ग्रंथ ज्यानें वाचले असतील त्याची वरील इतिहासाविषयीं बहुधा अशी कल्पना होईल कीं, तें मोठें उत्कृष्ट भाषांतर झालें असेल. पण काय असेल तें असो; त्यांतील भाषासरणी थेट रा० रा० मंडलिक यां-

(पुढें चालू.)

रॉबर्ट ऑर्म् हा पहिल्यानें ईस्ट इंडिया कंपनीच्या पदरीं कारकुनीची एक लहानशी असामी पतकरून क्लैव्ह व हेस्टिंग्स यांच्याप्रमाणें हिंदुस्थानांत आला. पुढें वाढतां वाढतां तो मद्रास येथें कौंसलदार झाला. याच्या इतिहासाचा पहिला भाग सन १७६३ सालीं प्रसिद्ध झाला, व पुढील दोन पुढें कांहीं वर्षांनीं तयार झाले. या इतिहासांत ऑर्म् यानें प्रथमतः एकंदर देशाची वगैरे थोडीशी माहिती देऊन इंग्लिश व फ्रेंच यांची सन १७४४ सालीं जी लढाई सुरू झाली तेथपासून आरंभ केला आहे. वरील लढाईंत प्रसिद्धीस आलेला जो रॉबर्ट क्लैव त्याचा व या इतिहासकाराचा चांगला स्नेह होता. या कारणामुळें व शिवाय ती लढाई त्याच्या वेळेसच झाली यामुळें ती त्यास अगदीं हुबेहूब वर्णितां आली. हींत अगदीं बारीक बारीक गोष्टी सुद्धां वगळल्या नाहींत. या तपशीलवारपणामुळें सामान्य वाचकास प्रस्तुत इतिहास कंटाळवाणा वाटण्यासारखा आहे खरा; परंतु जो खरा जिज्ञासु आहे त्यास तो वरील गुणास्तवच विशेष प्रिय होणार आहे. सन १७७५ सालीं कोर्टऑफ डायरेक्टर्स यांनीं ऑर्म् यास ३००० रुपये सालीना नेमणूक करून देऊन कंपनीचा अकबरनवीस नेमिलें. हा हुद्दा त्याच्या हयातीपर्यंत ह्मणजे सन १८०० पर्यंत त्याजकडे होता. या इतिहासकर्त्याच्या अंगीं त्या कामास अवश्य जितके गुण तितके सर्व परिपूर्ण होते. एक तर मनोवेधक ग्रंथरचनाः हें कसब याच्या अंगीं कितपत होतें याबद्दल खुद्द मेकॉलेनें काय म्हटलें आहे तें आमच्या वाचकांपैकीं पुष्कळांस माहीत असेलच. मेकॉलेच्या मतें ऑर्म् हा इंग्लंडांत झालेल्या कोणत्याही इतिहासकर्त्याहून वरील गुणांत कमीं नाहीं.* येवढी प्रशंसा, आणि त्यांतून इति·

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

च्या इतिहासासारखा आहे. 'माळव्याचा प्राचीन इतिहास अंधःकारांत बुडाला आहे,' 'मल्हारराव होळकर पानपतच्या लढाईंत हजर होता'—असला प्रकार साऱ्या ग्रंथभर आहे. एलफिन्स्टन् व मालकम् या दोघां इतिहासकर्त्यांची सारखीच दुर्दशा झाली हा काय चमत्कारिक योग !

* "Orme, inferior to no English historian in style and power of painting, is minute *even to tediousness*. In one volume he allots, on an average, a closely-printed quarto page to the events of every forty-eight hours. The consequence is, that his narrative, though one of the most authentic and one of the most finely written in our language, has never been very popular, and is now scarcely ever read."

Lord Clive.

हासरचनेच्या कामांत, वरील ग्रंथकाराकडून प्रस्तुत इतिहासकारास मिळाली, यावरून त्याच्या योग्यतेचें अनुमान वाचकांस सहज होईल. दुसरा गुण वृत्तांताचें पूर्णत्व. याविषयीं वर, नुकतें लिहिलेंच आहे. पण तिसरा गुण तर वरील दोहोंहूनही मोठा आहे, तो प्रामाणिकत्व होय. हा गुण सामान्यत: सर्व मनुष्यांत व त्या मानानें बहुतेक इतिहासकारांतही किती थोडा आढळतो, किंवा निदान अपुरता तरी असतो, याविषयीं मागील अंकांवरून वाचकांची बरीच खात्री झाली असेल. त्यांतून सुधारणुकेचें आगर जें युरोपखंड तिकडील मनुष्यानें सुधारणेच्या दुसऱ्या टोंकास असणारें जें एशियाखंड इकडील राष्ट्रांविषयीं यथार्थ लिहिणें ह्मणजे तर केवढी पंचाईत असते ती सांगायाला नकोच ! पण असें असतांही आर्म् यानें वरील इतिहासांत अगदीं निःपक्षपातपणा व समवृत्ति हीं प्रगट केलीं आहेत. क्लैवप्रभृति आपल्या देशबंधूंच्या शौर्याचें जसें वर्णन केलें आहे, त्याप्रमाणेंच इकडील लोकांचेंही अगदीं निर्मत्सरतेनें केलें आहे. प्रस्तुत इतिहासांतील शिपायांचें वर्तन वाचून प्रशियाचा राजा फ्रेडरिक काय ह्मणाला तें यापूर्वीं वाचकांस कळविलेंच आहे. याशिवाय फ्रेंचांचा सेनापति बुसी, त्या वेळचा पेशवा बाळाजी बाजीराव, व प्रख्यात मराठा सरदार मुरारराव घोरपडा,* यांच्याविषयीं सुद्धां असें वर्णन केलें आहे कीं तें वाचून प्रस्तुत इतिहासकाराच्या उदारतेची अतिशय तारीफ केल्यावांचून राहवत नाहीं. एकंदरींत वरील तिन्ही गुणांपैकीं कोणत्याही गुणाच्या संबंधानें पाहिलें, तरी या इतिहासाहून वरचढ असा अद्याप कोणताही झाला नाहीं असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाहीं. तरी आमच्या पाश्चात्य बंधूंची आमच्या देशाविषयीं पहिल्यापासून केवढी आदराची बुद्धि आहे पहा कीं असल्या इतिहासाचें सुद्धां दुसरी आवृत्ति निघण्यापुरतें नशीब अद्याप उघडलें नाहीं !

याप्रमाणें हिंदुस्थानच्या इतिहासकारांचा एक वर्ग आटपला. आतां ए-

---

* क्लैव आरकाटच्या किल्ल्यांत असतां त्याच्या मदतीस जो मुरारराव आला तोच वरील होय. या घराण्याचें उपनांव त्यास कशावरून पडलें असावें हें उघडच आहे. या कुळांतील एका सरदारानें शहाजीस दग्यानें धरून विजापूरच्या बादशाहाच्या स्वाधीन केलें होतें; व या कृत्याचा सूड पुढें शिवाजीनें कसा उगवला हें इतिहासप्रसिद्ध आहे. पुढें राजारामाच्या वेळेस याच कुळाच्या राहिलेल्या अंकुरापासून उत्पन्न झालेला जो संताजी घोरपडा तो मोठा प्रख्यात झाला. (अंक ६ मध्यें पहा.) असो; तर मुराररावाचा कुलवृत्तांत हा होय. याच्या राज्यरीतीचें व शिपाईगिरीचें वर्णन वरील इतिहासाच्या पहिल्या भागांत उत्कृष्ट केलें आहे.

कंदर सगळ्या देशाचा पहिल्यापासून तों आतांपर्यंत ज्यांनीं वृत्तांत लिहिला आहे त्यांच्या ग्रंथांचें थोडेसें निरूपण करतों.

या कोटींत जेम्स मिल्ल हा अग्रगण्य होय. हा प्रस्तुत काळचा मोठा तत्त्वज्ञ जो नुकता निवर्तलेला जॉन् स्टुअर्ट मिल्ल त्याचा बाप हें यापूर्वी दोन तीन वेळां सांगण्यांत आलेंच आहे. हा अगदीं गरीब व अप्रसिद्ध कुळांत जन्मला असून त्याचा विद्याभ्यासही विपत्तींतच झाला. तरी त्याच्या अंगच्या हिंमतीनें व बुद्धीच्या जोरानें तो लवकरच प्रसिद्धीस आला. पुष्कळ वर्षेपर्यंत त्याचा चरितार्थ शिकवणीवर व वर्तमानपत्रें मासिक पुस्तकें यांत मजकूर लिहिण्यावर चाललेला होता. शेवटीं सन १८०८ सालीं त्याच्या जन्मांतला मोठा उद्योग जो हिंदुस्थानचा इतिहास तो त्यानें हातीं धरला. हा ग्रंथ संपूर्ण तयार होण्यास दहा वर्षे लागलीं. या प्रचंड उद्योगाचें चीज कितपतसें झालें हें माहीत नाहीं; पण त्या पासून त्यास मोठी किफायत झाली. ती ही कीं, वरील इतिहास प्रसिद्ध झाल्यावर लवकरच कोर्ट आफ् डायरेक्टर्स यांनीं त्यास इंडिया हौस येथें एक हुद्दा दिला. हा हुद्दा 'कॉरेस्पॉडन्स एक्झामिनर' ह्मणजे कंपनी सरकारचा एतद्देशीय राजेरजवाड्यांशीं जो पत्रव्यवहार चालत असे त्याची तपासणी करावयाची, हा होता. हा पुढें त्याचा मुलगा जो दुसरा मिल्ल त्याच्याकडेही कांहीं वर्षे चालत होता. असो; आतां वरील इतिहासाविषयीं जर विचार केला तर तो या शतकाच्या आरंभीं—कीं ज्या वेळेस इकडची माहिती युरोपियन लोकांस अगदींच थोडी होती—त्या वेळेस सरकारची वगैरे बिलकुल मदत नसतां केवळ स्वतःच्या श्रमानें एकट्या मनुष्यानें तयार केला ही लहानसान गोष्ट नाहीं खरी; तसेंच जें काम इकडे येऊन पुष्कळ वर्षे राहिलेल्या इंग्रेजांसही जड जातें तें इतक्या दूर असलेल्या मनुष्यानें,—भाषेचें ज्ञान नाहीं, लोकपरिचय नाहीं, पूर्वीच्या ग्रंथांचा आधार नाहीं, सरकारची मदत नाहीं, अशा पंचाइतींत व दुसऱ्या अनेक व्यवधानांत दहा वर्षांच्या आंत तडीस नेलें ही खरोखर आश्चर्याची गोष्ट होय! सदरील ग्रंथावर जो टीका करूं जाईल त्यानें वरील गोष्टींकडे अवश्य लक्ष पुरविलें पाहिजे. तर तसेंच करून वरील इतिहासांत जे शतशः प्रमाद अपरिहार्यतेनें आले आहेत त्यांविषयीं केवळ न्यायबुद्धीनें येथें उल्लेख करतों. हे प्रमाद पहिल्या तीन भागांत, कीं ज्यांत प्राचीन हिंदु लोकांची विद्या, कला, रीतभात वगैरेविषयीं लिहिलें आहे, त्यांत अतिशयित आहेत. पुढील भाग, व विशेषतः युरोपियन लोकांचा इकडे संचार होऊं लागला तेव्हांपासूनची हकीकत, यांत फारशा चुका नाहींत; कारण त्यां-

विषयींचे लेख मिल्ल यास स्वतः वाचायाला सांपडून शिवाय ती माहिती चांगली मिळण्याचाही पुष्कळ संभव होता. पण पहिल्या भागाविषयींचीं साधनें त्या वेळेस फारच अपुरतीं होतीं. आलीकडे विलसन्, मुल्लर, हौग्, यांच्या सारख्यांनीं या देशाची प्राचीन कालाविषयीं माहिती होण्याचा जसा मार्ग करून ठेवला व तो जसा अजून पुढेंही चालला आहे, तसें पूर्वीं कांहीं नव्हतें. या कारणास्तव व शिवाय प्रस्तुत इतिहासकाराच्या मनांत या देशाविषयीं पहिल्यानेंच वाईट ग्रह होऊन बसल्यामुळें व कांहीं त्याच्या साहजिक हट्टी स्वभावास्तव, एतद्देशीयांच्या पूर्वजांविषयीं पुष्कळच हेकटपणाचा व तर्कटपणाचा मजकूर सांप्रत इतिहासांत आला आहे. यापासून पुष्कळ अनर्थ होण्याचा संभव होता; पण आमच्या सुदैवानें एक मोठी चांगली गोष्ट झाली. ती ही कीं, वर सांगितलेले हॉरेस् हेमन् विल्सन् यांनीं मिल्लच्या इतिहासाची दुसरी आवृत्ति काढतांना वरील सर्व चुका व अप्रयोजक तर्क खोडून टाकले. वरील साहेब मूळ सर्जन ह्मणून हिंदुस्थानांत आला होता, पण लवकरच संस्कृत विद्येकडे त्याच्या मनानें ओढ घेऊन तो सर्व संस्कृतज्ञांत प्रमुख होऊन गेला. तो येथें सुमारें वीस वर्षें एका कॉलेजाचा मुख्य गुरु होता. असो; तर अशा मनुष्यानें वरील विलायतवासी इतिहासकाराचे गैर समज खोडून टाकले हें फार योग्य काम झालें. ही खोडाखोड विल्सनूनें मूळ ग्रंथाच्या खालीं टिपा देऊन केली आहे. शिवाय हा इतिहास मूळचा जो १८०८ पर्यंत होता तो १८३५ पर्यंत म्हणजे लॉर्ड विल्यम् बेंटिक यांच्या कारकीर्दीच्या अखेरीपावेतों नेऊन पोंचविला आहे.

ऑनरेबल मौंट् स्टुअर्ट एल्फिन्स्टन् यांच्या विषयीं निदान इकडच्या लोकांस तरी विशेष माहिती देण्याची अगदीं जरूर नाहीं. ते येथें रेसिडेंट होते व पेशवाई बुडाल्यावर इकडची व्यवस्था पहिल्यानें त्यांनींच मोठ्या शहाणपणानें केली, व मुंबई इलाख्याचे पहिले गवरनर हेच झाले, हें सर्वांस माहीत आहेच. ज्या चतुर व सुज्ञ पुरुषानें इकडील लोकांचा लोभ व पूज्यबुद्धि हीं इतकीं संपादन केलीं होतीं व या देशाचें ज्ञान ज्यास उत्कृष्ट होण्याची येवढी संधी होती त्यानें कर्नल टॉड्प्रमाणें महाराष्ट्र देशाचा इतिहास स्वतः लिहिण्याचें मनावर घेतलें नाहीं ही मोठी खेद करण्यासारखी गोष्ट होय. असो; याच्या इतिहासांत फक्त दोन कालांविषयींच निरूपण केलें आहे; एक प्राचीन हिंदु लोकांचा व दुसरा मुसलमानांचा. याप्रमाणें हा इतिहास आरंभापासून दिल्लीच्या बादशाहीच्या अखेर पर्यंत आहे. हा एल्फिन्स्टन्नें विलायतेस गेल्यावर

तेथें लिहिला. याविषयीं विशेष लिहिण्यासारखें कांहीं नाहीं. इतिहासकर्त्याच्या स्वभावावरून प्रस्तुत ग्रंथाचें स्वरूप कसें असेल याची सहज कल्पना होईल.

आतां शेवटीं दोहोंविषयीं बोलायाचें राहिलें: एक मरेचा इतिहास व दुसरा क्याप्टन् मेडोज् टेलर यांचा. पहिल्याविषयीं कांहीं विशेष माहिती मिळत नाहीं; दुसरा ग्रंथकार तर चोहोंकडे प्रसिद्धच आहे. हा नुकता कांहीं महिन्यांपूर्वी वारला. हा निजामच्या दरबारीं रेसिडेंट असून कांहीं दिवस ठगांवर नेमलेला होता. यांनीं केलेल्या 'तारा', 'सीता' व 'राल्फ डार्नेल' ह्या कादंबऱ्या व ठग लोकांविषयीं एक ग्रंथ, हे सर्व प्रसिद्धच आहेत. काळ्या लोकांचा धिःकार व द्वेष न करतां त्यांशीं मोठ्या सलोखीनें वागणारे जे साहेब कांहीं दिवसांपूर्वी असत त्या वर्गांतले हे कदाचित् शेवटलेच असतील. यांचें येथें तीस वर्षे वास्तव्य असून एतद्देशीयांचा व यांचा इतका परिचय जडला असे कीं हिंदु मुसलमान वगैरे सर्व जातीचे अगदीं घरगुती रीतरिवाज सुद्धां त्यांस माहीत झाले होते. हें ज्ञान वरील कादंबऱ्यांत व प्रस्तुत इतिहासांतही टेलर साहेबांनीं दाखविलें आहे. असो; या दोन्ही इतिहासांत, आणि त्यांतून विशेषें करून दुसऱ्यांत, प्रस्तुत विषयाचा संपूर्ण संग्रह केला आहे. त्याचें दिग्दर्शन ज्यांस करून घेणें असेल त्यांस ते वाचण्यास फार उपयोगी आहेत. टेलर साहेबांचा वर जो वृत्तांत सांगितला आहे त्यावरून त्यांचा इतिहास एतद्देशीय वाचकांस विशेष प्रिय होण्यासारखा आहे हें वाचकांच्या ध्यानांत येईलच.

येथवर पहिले दोन प्रकार झाले. आतां शेवटीं राहिलेले दोन ग्रंथ-ह्मणजे 'अफगाणिस्थानांतील मोहीम' व 'शिपायांची लढाई' यांविषयीं, व मेकॉलेचे दोन प्रसिद्ध निबंध 'लॉर्ड क्लैव' व 'वॉरन् हेस्टिंग्स' यांविषयीं कांहीं विशेष लिहिण्याची गरज नाहीं. पहिले दोन्ही ग्रंथ फार मोठाले असून त्यांतला दुसरा तर अद्याप पुराही झाला नाहीं. सर विल्यम् के हे नुकते दोन तीन महिन्यांपूर्वी मरण पावल्यामुळें वरील इतिहास कदाचित् अपुराच राहील. मेकॉलेच्या निबंधांविषयीं यापूर्वी कित्येक वेळां लिहिलें आहे, व त्याच्या एकंदर लेखांविषयीं त्याच्या देशबंधूंचाही काय अभिप्राय आहे तो मागें (२८ व्या अंकांत) आमच्या वाचकांस कळविलाच आहे. तेव्हां वरील दोन चरित्रांविषयीं विशेषतः येथें कांहीं जास्त लिहिण्याचें प्रयोजन नाहीं. इतकेंच सुचविणें बस आहे कीं, ज्या अर्थी मेकॉले साहेब या देशास खुद्द येऊन गेले होते, व आमच्या वेड्याबागड्या लोकांचा

चालचलणूक दोन तीन वर्षे त्यांनीं मेहेरबानीनें नजरेखालीं घातल होती, त्या अर्थी मिल्ल साहेबांच्या अज्ञानास व गैरसमजास जी सव लागू होती तीही पण तीस वर्षांनीं पुढें त्यांस उपयोगी पडण्याजोगी न व्हती. यास्तव देशप्रीतीच्या अनिवार्य भरांत किंवा लेखणीच्या सफा ईच्या तडाक्यांत त्यांनीं सत्याचा जो निःशंक उपमर्द केला आहे, आणि आपल्या दोघा कथानायकांचा महिमा वाढविण्याकरितां इतिहास फिर- विण्यास, व राष्ट्रांचें किंवा व्यक्तिभूत मनुष्यांचें अन्यथा वर्णन करण्या सही मागें पुढें पाहिलें नाहीं; या दोन्ही गोष्टींबद्दल त्यांच्याविषयीं कि तीही कडकपणाचा मजकूर लिहिला असतां निदान एतद्देशीय तरी ल चीत दोषास पात्र होणार नाहीं.

येथवर प्राच्य राष्ट्रांपैकीं तिहींच्या इतिहासांविषयीं लिहिलें. आत चवथें राष्ट्र जे चीन देशचे लोक त्यांविषयीं कांहीं मजकूर लिहितां येईल; पण ज्यापक्षी त्या राष्ट्राविषयीं अद्याप म्हणण्यासारखी माहिती प्रसिद्ध झा लेली नाहीं, आणि शोधक व साहसी जे युरोपियन लोक त्यांचाही त्य अवाढव्य देशांत नुकता कोठें प्रवेश होऊं लागला आहे त्या पक्षीं प्रकृत विषय येथेंच थांबविणें इष्ट दिसतें.

निबंधमाला-वर्ष ३ रें.

प्रहर नमतु चापं प्राक्प्रहारप्रियोऽहं
मयि तु कृतनिघाते किं विदध्याः परेण ॥ *

महावीरचरित.

अंक ३६-प्रतिखंडन-निबंधमाला.

हा अंक चालू वर्षाचा शेवटला होय. यांत आजवर चालत आलेल्य क्रमाप्रमाणें निबंधरचना असावयाची; पण आमच्या प्रतिपक्ष्यांनीं च सर्वी आह्मांवर बरीच मेहेरबानी केली असल्यामुळें तसें करितां येत नाहीं त्यांच्या शिव्यांचा, आक्षेपांचा, व दूषणांचा आदर करणें अवश्य आहे हें करणें आमच्या मित्रांपैकीं कित्येकांस कदाचित् पसंत वाटणार नाहीं ते ह्मणतील कीं, वृथा निंदकाच्या तोंडीं लागण्यांत काय फळ आहे? जो दुराग्रहाच्या स्वाधीन झाला त्याशीं कितीही वाद केला व कशीही उत्कृष्ट प्रमाणें त्याच्यापुढें उभीं केलीं, तरी तो आ पला हेका सोडणार नाहीं; व ज्यास यथार्थ ज्ञान आहे व

---

* "धनुष्य ओढ व शरप्रहार कर. शत्रूनेंच प्रथम प्रहार केलेला मला प्रिय आहे मीं घाव मारल्यावर मग तुझ्यानें काय होणार!"

समबुद्धि आहे त्याची पुनः खात्री करूं जाणें ह्मणजे सोन्यावर परीस घासण्याप्रमाणें व्यर्थ श्रम मात्र होत. हें ह्मणणें वस्तुतः खरें आहे. पण त्याप्रमाणें चालण्याजोगी सांप्रत पुस्तकाची व विशेषतः आमच्या देशाची अद्याप स्थिति आली नाहीं. आमच्या पाद्री बंधूंच्या धड हिंदु ना खिस्ती अशा भाषेनें व विचारांनीं आमच्या मालेस यत्किंचितही अपाय होण्याचा जरी संभव नाहीं, तरी इतर दूषकांचे आक्षेप तितके अप्रयोजक नसल्यामुळें पुष्कळांस ते स्थलविशेषीं संदेहांत पाडण्यासारखे असतात. यास्तव असली संशयात्मकता दूर करण्याकरितां वर्षाच्या अखेरीस एकदां सगळी झडती करावी हें बरें दिसतें. तसें केलें असतां निंदकांस आपली कृतार्थता वाटत असेल तर ती मानण्याचें फारसें कारण उरणार नाहीं ; व कोणाचा जर खरा आक्षेप असेल तर तोही प्रांजलपणें कबूल करायास सांपडेल.

याप्रमाणें प्रस्तावना करून आतां अनुक्रमानें आमच्या प्रतिपक्षिवर्गाच्या कोटिक्रमाचा विचार करतों. हा कोटिक्रम सर्वांच्या पाहण्यांत आला नसेल, यास्तव तोही स्थलविशेषीं वाचकांच्या सोईकरतां सादर करण्यांत येईल.

दयानंद सरस्वती—या महाविख्यात जगद्गुरूंचें नांव प्रथमत. घालण्याचें कारण आमच्या वाचकांच्या सहज ध्यानांत येईलच. गेल्या वर्षीच्या शेवटल्या दोन अंकांत स्वामींचा जो आह्मी गुणानुवाद केला होता तो त्यांच्या परम धार्मिक शिष्यवर्गास अर्थातूच बिलकूल रुचला नाहीं. तेव्हां त्रकुतेकांनीं नुसता तोंडानें व एका दोघांनीं वर्तमानपत्रांतून आपल्या गुरूच्या कैवारानें आम्हांवर भडिमार केला. यांत म्हणण्यासारखे मुद्दे काय ते दोन तीन होते. एक हा कीं, स्वामींची विद्वत्ता आटोकाट, षड्दर्शनांच्या चिंतनिकेंत त्यांनीं अपरिमित दिवस घालविलेले, तेव्हां नुसत्या काव्यसुभाषितांच्या जोरावर परमहंसांबरोबर उड्डाण करूं जाणें आम्हासारख्यास शोभत नाहीं. दुसरा हा कीं, स्वामी हे पुरे लोककल्याणेच्छु असून ते मूर्तिपूजेचें बंड मोडून स्वर्गास जाण्याचा सोपा मार्ग सर्वांस सांगत होते. तेव्हां अशा सत्कार्यास आडकाठी घालणें हा सज्जनपणा नव्हे; व स्वामींचा पंथ सध्यां जरी निर्बळ दिसला तरी कालांतरानें त्याची भरभर होऊन तो पुढें प्रबळ होत जावयाचा. तिसरा हा कीं, दयानंदजींच्या 'युक्ती' शीं टक्कर मारण्याच्या भरीस न पडतां आम्हीं नुसत्या वाग्डंबरानेंच त्यांस जिंकण्यास पुढें सरसावलों.

आतां पहिल्यानें स्वामींच्या प्रचंड पांडित्याविषयीं जर पाहिलें तर त्याविषयीं निश्चयानें सांगण्यापुरतें शास्त्रज्ञान आह्मांस नाहीं हें खरें; तरी

आह्मांस येवढें पक्कें माहीत आहे कीं, ज्यांनीं त्यांस पंडिततेच्या शिखरावर व गजेंद्रमस्तकावर आपमतलबास्तव बसविलें त्यांसही त्याविषयीं यथार्थज्ञान होण्याचें साधन आमच्याहून ज्यास्ती होतें असें नाहीं. शिवाय क्वचित् प्रसंगीं परमहंस जी तुटक तुटक गीर्वाण भाषा बोलत तीवरून आह्मांस तर त्यांच्या शास्त्रपारंगततेची फारशी कल्पना झाली नाहीं, व काशीस्थ पंडितांच्या संबंधानें स्वमुखानें भर सभेंत ज्या वल्गना चालल्या होत्या त्यांचा खरेपणाही आह्मांस विशेष भासला नाहीं. तसेंच एकंदरींत त्यांच्या आंगलोटावरून पाहतां व ' सुखार्थिन: कुतो विद्या कुतो विद्यार्थिन: सुखम् ' या अनुभविक वचनाकडे किंचित् लक्ष दिलें असतां, स्वामींचे दिवस शास्त्राध्ययनांत कितीसे गेल असतील याची कोणास ही सहज कल्पना होणार आहे !

दुसरी गोष्ट दयानंदजींची देशहिताविषयीं कळकळ, निस्पृह लोकोपकार बुद्धि, व सद्धर्मप्रसारणार्थ निर्भयपणानें व निर्भीडपणानें सतत चालविलेले परिश्रम. ज्यांस आमच्या परमहंसांच्या दर्शनाचा व त्यांच्या वक्तृत्वाच्या श्रवणाचा साक्षात् लाभ घडला नाहीं, व त्यांची कीर्ति त्यांच्या सद्धर्मी शिष्यांच्या सांगोपांगीवरून वगैरे ज्यांनीं दूराहून मात्र ऐकली आहे, त्यांस ' दूरतः पर्वता रम्या: ' या न्यायानें वरील सर्व गोष्टी खऱ्या वाटल्यास फारसें आश्चर्य नाहीं. कां कीं, युनिवर्सिटीचा उत्कृष्ट संस्कार घडलेले व चोहोंकडे सर्वमान्य ह्मणून गाजलेले लोक सुद्धां आपमतलब साधण्याकरतां निःशंकपणें कशा हिकमती करीत असतात, व वर्तमानपत्रांतील मजकुरांवर पूर्ण भरंवसा ठेवला असतां वाचणारा पुष्कळ प्रसंगीं कसा निखालस फसून जातो, तसेंच लोककल्याणाकरतां झटणारे ह्मणून जितके लोक पुढें पुढें करीत असतात त्यांपैकीं निवळ सोंग आणलेले किती असतात, व प्रसंग पडला असतां आपला मुखवटा खालीं टाकून देण्यास किती तयार असतात, वगैरे गोष्टी नुकत्या कोठें एकंदर लोकांस समजत चालल्या आहेत. तेव्हां लांबलांबच्या लोकांचे ठायीं वरील भ्रम आढळला तर फारसें नवल नव्हतें. पण विद्वत्तेचा व मार्मिकपणाचा बाणा मिरविणारे लोक सुद्धां वरील अडाण्यांसारखे फसून जावे हें केवढें आश्चर्य आहे ! स्वामींच्या निमित्त येथील लोकांवर पट्टी बसली असून त्यांची पुडी चार पांच महिने कशी भरपूर चालली होती, व येथील गजेंद्रोत्सव व कर्दमोत्सव अनुभवून श्रीमंतांची स्वारी स्थानांतरास गेली असतां तेथूनही आपल्या चेल्यांनीं भक्तीच्या भरांत कबूल केलेल्या खंडणीचा तगादा त्यांनीं कसा लावला होता, हें ज्यास माहीत असेल त्यास त्यांच्या निस्पृहत्वकीर्तीचें हंसूं आल्याशिवाय राहणार नाहीं.

त्याप्रमाणेंच ज्यांच्या रखवालीस सरकारचे मोठमोठे हुद्देदार व त्यांचा परिवार, त्यांनीं भटाभिक्षुकांची वगैरे निर्भर्त्सना आरंभली असतां व शास्त्री लोकांचीं तोंडें आपल्या पांडित्यानें बंद करून टाकलीं असतां त्यांचा निर्भयपणा व निर्भीडपणा जर स्तुत्य होय; तर धन्याच्या जोरावर परक्यावर भुंकणाऱ्या ग्रामसिंहासही शूर व वावदुक कां ह्मणूं नये? श्रीमत्परमहंस जर खरेच धर्मसुधारणेच्छु असते, व वरील दोन गुण जर खरोखरच त्यांच्या अंगीं वसत असते तर ते आपल्या वचनाप्रमाणें मूर्तिपूजाधर्माचें मुख्य ठिकाण जें पुण्यपत्तन त्यास वर्षा सहा महिन्यांनीं तरी आपलें दर्शन देतेच; व येशूच्या कळपांत सामील झालेल्या मंडळीप्रमाणें मारहाण सुद्धां सोसून सद्धर्माचा उपदेश करते. पण तें कसचें? स्वामींची नजर आपल्या खाद्यसमृद्धीवर; त्यांच्या पुरस्कर्त्यांची लोकस्फीतीवर, व इतर जनांची केवळ मौजेवर. मग इतकी अनुकूलता असल्यावर लूथरानें जशी खिस्तीधर्मांत सुधारणा केली त्याप्रमाणें इकडे करण्याचा प्रार्थनासमाजाच्या धुरंधरांनीं जो घाट घातला होता तो आज एक वर्ष लोटलें आहे तोंच सगळ्या देशभर इतक्या यशालाभास येऊन ठेपला आहे यांत नवल काय? स्वामींचा 'आर्यसमाज' तर केव्हां लोपून गेला तो कोणाच्या कळण्यांतही आला नाहीं, व त्याचे स्थापकही पुनः पहिल्यासारखे कोणीकडे गुप्त होऊन बसले आहेत कोण जाणे! पण सर्वांत स्वामींच्या परम शिष्यांच्या आचरणाची तर जितकी तारीफ करावी तितकी थोडी. स्वामींवर गुजरलेल्या महाप्रसंगाच्या समयीं त्यांनीं आपला धर्म; निष्टा कशी दाखविली याविषयीं गेल्या वर्षीच्या अंकांत लिहिलेंच आहे. त्याप्रमाणें पुढचाही त्यांचा क्रम दृष्टीस पडला. स्वामींच्या निमित्त त्यांच्यावर तेव्हांपासून जीं किटाळावर किटाळें येऊं लागलीं त्यांतून पार पडतां पडतां ते बेजार झाले, व या पंचाइतींत पडण्याची आह्मांस कोठून बुद्धि आठवली असें त्यांस होऊन गेलें. मग अशा वैतागांत स्वामींचा तनख्याविषयीं जेव्हां तगादा आला तेव्हां त्यांची काय वाट झाली असेल याची वाचकांनींच कल्पना करावी! शेवटीं मूर्तीचा छळ केल्याबद्दल झालेल्या पापाचें क्षालन करण्याकारितांच जणूं काय, वरील आर्यसमाजाच्या पुरस्कर्त्यांनीं दुसऱ्या एका परमहंसांचा आश्रय धरिला. हे अद्याप येथें असणारे सत्यपराक्रमस्वामी श्रीमध्वाचार्य हें होत. यांच्याही भजनीं आमच्या शहरांतील लोककल्याणकर्ती मंडळी कांहीं दिवस लागली होती. हा शेवटचा प्रकार मूर्तिपूजेचे हाडवैरी जे आमचे वरील जगद्गुरु ते जर पाहते तर त्यास केवढा सवतीमत्सर वाटता, व आपल्या वक्तृत्वमय व्याख्यानांचें त्यांस केवढें चीज झालेसें वाटलें असतें!!

असो; आतां तिसरा मुद्दा कीं, आह्मीं स्वामींच्या प्रमाणांचें प्रमाणांनीं खंडन न करतां त्यांचा व त्यांच्या शिष्यवर्गाचा केवळ उपहासच कां केला, याचेंही उत्तर दिलें पाहिजे. वरील गोष्टीचीं कारणें तीन चार आहेत. एक तर हें कीं, उपहासाचें खंडन प्रत्युपहासानें केल्यास त्यांत कांहीं गैर नाहीं; दुसरें असें कीं, दयानंदजींची विद्वत्ता जरी आटोकाट होती, तरी त्यांचीं प्रमाणें इतकीं लुटपुटीत असत, व एकंदर व्याख्यानांत रिकामी चडचड व चावटपणा हीं इतकीं असत, कीं, प्रत्येक गोष्टीचें खंडन करण्यांत कांहीं हांशील नाहीं. या आमच्या ह्मणण्याचा प्रत्यय पंडित मजकुरांचीं छापील व्याख्यानें जीं त्यांच्या सच्छिष्यांनीं काळाचा अपव्यय करून ऐकिलीं व अर्थाचा अपव्यय करून छापलीं त्यावरून कोणाही निःपक्षपात वाचकास खासा येणार आहे. तिसरें कारण असें आहे कीं, शत्रूचा पराभव धुराच्या नुसत्या भपकाऱ्यानें जेथें होणारा, तेथें गोळाही नासण्यांत कोणतें शहाणपण ? पण या सर्वांहून चवथें मोठें कारण प्रकृत निबंधाचें नुसतें नांव पाहिलें असतांही ध्यानांत येणारें आहे. तें हें कीं, त्यांतील विषय 'वक्तृत्व' हा होता. तो जर 'मूर्तिपूजा', ' धर्म ' अशा प्रकारचा कांहीं असता तर आमच्या प्रतिपक्षांचा आक्षेप लागू पडता.

याप्रमाणें दयानंद सरस्वतींच्या संबंधानें आमच्या पुस्तकावर जीं दूषणें आमच्या पहाण्यांत व ऐकण्यांत आलीं त्यांचें निराकरण केलें. आतां विषयांतरास जाण्यापूर्वीं या अपूर्व पंडिताविषयीं सरते शेवटचे कांहीं शब्द लिहितों. यांस सरते शेवटचे ह्मणण्याचें तात्पर्य असें कीं, पंडितजींविषयीं इतःपर लिहिण्याचा प्रसंग कधींही येईलसें वाटत नाहीं. यांचे भाषणसमारंभ व शेवटचा महोत्सव झाल्यास नुकतें कोठें वर्ष लोटून गेलें आहे तोंच सर्वांस यांचें विस्मरण पडत जाऊन त्यांची आतां कोणी पुस्तापास्तही करीत नाहीं. त्यांच्या ' आर्यसमाजा ' चें ते येथून चालते होतांच त्यांच्या शिष्यांनीं रूपांतर करून टाकलें;* पण तेंही लवकरच गळाटून लयास पावलें. त्यांच्या ' व्याख्यानां ' चा सरासरी छपाईचा खर्च निघा-

---

* ' आर्यसमाजा 'च्या रूपांतराचा प्रकार वर्तमानपत्रद्वारें प्रसिद्ध झालाच होता. स्वामींचें येथून प्रयाण होतांच त्यांच्या पुरस्कर्त्यांनीं विचार केला कीं, त्यांनीं उपदेशलेलीं मतें सर्वांस मान्य होणार नाहींत, व त्यामुळें आपला मुख्य हेतु, कीं त्यांच्या पंथाचा प्रसार व्हावा, तो फसेल. शिवाय वेदादिकांस आपण एकदां झुगारून दिलें असून त्यांची पूज्यता पुनः कशी स्वीकारावी ! यास्तव त्यांनीं अशी युक्ति काढली कीं, आपल्या गुरूनें स्थापलेला ' समाज ' पुनः उसकटावा, व त्याची पुनः एकवार स्थापना करून त्यास निराळेंच रूप यावें. हें रूप आर्यधर्मविवेचनार्थ ही सभा आहे असें ठरवून त्यास दिलें.

ला असेल, पण यापूर्वी केव्हांच त्यांपैकीं कित्येक वाण्यांच्या दुकानीं सारखेच्या पुड्यांस उपयोगीं पडलीं असतील ! या भावी स्थितीचें गेल्या वर्षीच आह्मीं भविष्य केलें होतें; व स्वामींच्या विशाल कीर्तीचीं कारणें सांगितलीं होतीं. आतां सरते शेवटीं त्यांच्या एकंदर गुणांचें थोडक्यांत परिगणन करून हें सदर आटपतों.

दयानंदजींच्या अंगीं सांगण्यासारखा कोणताही गुण नाहीं. विद्वत्तेच्या संबंधानें पाहिलें, तर जुन्या विद्येंत त्यांची गति सरासरी त्यांच्या शिष्यांच्या इतकीच आहे; म्हणजे ऐवज थोडा पण आडंबर फार, अशी स्थिति आहे. नव्या विद्वत्तेच्या संबंधानें पाहिलें, तर बंगाल्यांतील सुधारलेल्या ब्राह्मांच्या वगैरे परिचयानें त्यांनीं कांहीं सटरफटर गोळा केलें आहे, पण तें बाहेर काढलें असतां त्यांची फजिती होण्यास मात्र तें सासें उपयोगीं पडतें.* वक्तृत्वाच्या संबंधानें पाहिलें तर विदूषकाच्या सारख्या घोटीव कोट्या, अप्रयोजकपणाची बडबड, व 'सहस्रभगदर्शनान्मुक्तिः'† असला मोठ्या गंभीर घोषानें केलेला चावटपणा, यापेक्षां श्रोतृरंजन करण्याचें साधन त्यांच्या अंगीं आम्हांस दुसरें कोणतेंही दृष्टीस पडलें नाहीं. धार्मिकतेच्या संबंधानें पाहिलें, तर येवढे थोर थोर वि-

---

* प्रस्तुत महापंडित अर्वाचीन पदार्थविज्ञानाचें, इतिहासाचें वगैरे ज्ञान आपल्या व्याख्यानांत जें प्रगट करीत तें कांहीं अप्रतिम असे. त्याच मासला छापलेल्या व्याख्यानांवरून वाचकांस दिसून येईल. उदाहरणार्थ एकच गोट येथें सांगतों. स्वामींचा हवेच्या शुद्धीकरणावर मोठा कटाक्ष असे. सकाळीं उठल्याबरोबर होम कशाला करावा ? तर प्राभातिक विर्धींच्या योगानें हवा जी खराब होते ती साफ करण्याकरितां !—देवानें पुष्पें कशाकरितां निर्माण केलीं ? हवेच्या शुद्धीकरतां ! यावरून मूर्तिपूजेपासून किती तोटा आहे तो पहा !—यज्ञयाग कशाकरितां सांगितले ? वातावरणाच्या स्वच्छीकरणार्थ ! आतां यावर कोणी कदाचित् आक्षेप घेतील कीं एका हिंदुस्थानांतल्या धुराच्या लोटानें सगळ्या पृथ्वीच्या हवेवर कसें कार्य घडेल ? तर यावर स्वामींचें समाधानः—पृथ्वी फिरते आहे कीं नाहीं; तर त्या फिरण्यानें तो शोधन करणारा धूर इंग्लंडापर्यंत व अमेरिकेपर्यंत पसरला जातो !! या शहरावर चारपांचशें रुपयांचा खंड बसवून आमच्यांतले प्रमुख विद्वान् जीं मतें भक्तिपूर्वक श्रवण करीत होते व इतर लोकांच्या हितार्थ जी त्यांनीं मुद्दाम छापवून काढिलीं, त्यांची योग्यता या मासल्यावरून सहज ध्यानांत येईल.

† वरील अश्लील वाक्याबद्दल आमचे वाचक आह्मांस नांव ठेवतील; पण तें आमच्या सोंवळ्या परिभाजकाचार्याच्या वाणीनें पवित्र झालेल्या अनेक वाक्यसमुदायांतलें एक आहे हें त्यांनीं ध्यानांत आणावें. शिवाय असल्या रूपानें स्वामींची वाग्देवता प्रगट झाली असतां त्यांचे वडे वडे शिष्य हास्यरसांत एकमेकांवर प्रेमानें अंगचीं कोसळून जात हेंही पुष्कळांस आठवत असेल !

द्वान् व बडे बडे मुमुक्षु ज्यांच्या पदरजीं घोळत होते, त्यांच्या विषयीं संशय घेणें हा दांडगेपणा दिसेल; पण खरी स्थिति जगास जाहीर करणें हें जर पुस्तककर्त्याचें काम असेल, तर प्रस्तुत जगद्गुरूंच्या ठायीं वरील गुणांचें फारसें अस्तित्व दृष्टीस पडलें नाहीं असें स्पष्टपणें सांगणें जरूर आहे. ब्राह्मण धर्माचे लूथर होऊं पाहणारांनीं आजपर्यंत अध्यात्मविचारांत व जुन्या धर्मग्रंथांच्या अवलोकनांत व मननांत किती वेळ घालविला असेल कोण जाणें! त्याप्रमाणेंच जगद्गुरु येवढी जबरदस्त पदवी पटकावणारांनीं षड्रिपुदमनार्थ तरी किती प्रयत्न केला असेल तोही सांगतां येणें कठीणच आहे! त्यांच्या भाषणांत व आचरणांत तर वरील दोहोंची प्रचीति मुळींच दिसून आली नाहीं. जो खरा मुमुक्षु व खरा धर्मोपदेशक आहे त्याचे ठायीं पराकाष्ठेची सौम्यवृत्ति असावी, कोणीं कसेही प्रश्न केले तरी त्यानें निदान शांतपणानें तरी त्यांचीं उत्तरें द्यावीं, व सर्व ऐहिक गोष्टी त्यास तुच्छ वाटत असून जगाचें पारमार्थिक हित साधण्याविषयीं त्याचे ठायीं औत्सुक्यपूर्वक खरा कळवळा दिसत असावा, अशी आजपर्यंत साऱ्या जगाची समजूत होती.* पण येथील प्रार्थनासमाजाच्या विद्वान् व धर्मशील अग्रेसरांनीं साऱ्या आर्यभूमीस जे नवे धर्मगुरु ह्मणून पसंत करून दिले त्यांच्या ठायीं तर वरील लक्षणांचा लेशही वसत नव्हता. उलटा त्या सर्वांचा विरोध मात्र सर्वांस त्यांचे ठिकाणीं स्पष्ट दिसून येत असे. त्यांचा वादविवाद ह्मणजे निवळ दांडगाई, धर्मव्याख्यान ह्मणजे फाल्गुन मासचें वक्तृत्व, शंकासमाधान ह्मणजे 'शेषं कोपेन पूरयेत्', आणि धर्माचें परम तत्त्व ह्मणजे निरंतर आकंठ अपूपसेवन व आंग्लधर्मतत्त्वाप्रमाणें परम स्वच्छ व मधुर अशा गोरसाचें सांजसकाळ यथेष्टमनें करून प्राशन! †

---

* खऱ्या धर्मोपदेशकाचे ठायीं कोणकोणते गुण अपेक्षित असतात त्याचें शानदार वर्णन गोल्डस्मिथच्या 'डेझर्टेड व्हिलेज' काव्यांत व त्याही पेक्षां कौपरच्या 'टाइम् पीस' मध्यें आहे. हीं दोन्हीं वाचलीं असतां दयानंदजींचें पुण्यास कांहीं महिने जें आडंबर माजलें होतें त्याचा चमत्कार थोड्यांसच वाटल्याविना राहील!

† वर जें पंडित दयानंद सरस्वतींचें वर्णन केलें आहे व त्यांच्या गुणांचें मान काढलें आहे, तें पाहून कित्येकांस कदाचित् संशय येईल कीं, त्यांचीं धर्मसंबंधी मतें आम्हांस ग्राह्य नसल्यामुळें आम्हीं केवळ द्वेषबुद्धीनें त्यांचा गुण बिलकुल न घेतां त्यांवर वृथादूषणांचा वर्षाव केला आहे. असें कोणास वाटल्यास त्यानें येथील इतर लोकांचा अभिप्राय घ्यावा, किंवा मुंबईच्या प्रार्थनासमाजीय वगैरे लोकांचें सदहू पंडितांविषयीं काय मत आहे तें पाहावें. फार तर काय, पण स्वामींच्या

(पुढें चालू.)

इंदुप्रकाश——या पत्राच्या २६ जूनच्या अंकांत आमच्या पुस्तकाच्या २७ व्या अंकावर टीका आली आहे. ही सदरील पत्रकर्त्यांची नसून रा० विनायक कोंडदेव ओक यांच्या स्नेह्यांपैकीं कोणीं लिहिलेली आहे. ही गोष्ट जरी सदहू पत्रांत प्रगट केलेली नाहीं, व आपल्या मुख्य मुद्यावरच विशेष भर न दाखवितां आमच्या पुस्तकावर एकंदरीनें चर्चा करण्याचा जरी लिहिणारानें आव घातला आहे, तरी प्रस्तुत लेखाची प्रवृत्ति कशामुळें झाली हें कोणाच्याही सहज लक्षांत येणारें आहे. वरील २७ व्या अंकांत इंग्रेजी भाषेच्या संसर्गानें मराठींत नवे सुरू झालेले प्रकार जे कादंबरी, इतिहास वगैरे त्यांविषयीं विवेचन करीत असतां माजी वाळ गंगाधर शास्त्री जांभेकर व रा० विनायक कोंडदेव ओक यांनीं मराठींत रचलेल्या इतिहासांवर कांहीं विचार प्रदर्शित केले आहेत. या प्रसंगीं रा०. ओक यांच्या ‘ हिंदुस्थानकथारसा ’वर व ‘ शिपायांच्या बंडाचा इतिहास ’ या नुकत्या प्रसिद्ध झालेल्या पुस्तकावर जी आह्मीं विषयानुसार टिपेंत थोडीशी टीका केली आहे ती सदहू लिहिणारास न आवडून त्यानें आपल्या मतें आमच्या पुस्तकावर यथेच्छ सूड उगवून घेतला आहे. आपल्या मित्राचा बचाव करण्याचा मूळ उद्देश असतां तेवढ्यांतच हात आटपून न घेऊन, आमचे शत्रु ते आपले मित्र व आमचे मित्र ते आपले शत्रु अशी दृढ भावना करून त्यानें पहिल्यांवर आवरण घाल-

---

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

मुख्य पुरस्कर्त्यांचेंही हृद्गत कोणी काढल्यास, किंवा तें ज्यांस नेहेमींच्या सहवासानें माहित आहे त्यांस विचारल्यास, आमच्या वर्णनाची यथार्थता त्यास भासल्यावांचून राहणार नाहीं. सारांश, आमच्या वाचकांनीं हें पक्कें ध्यानांत ठेवावें कीं, जसें नाटकाच्या पडद्याच्या आंत पात्रांचें एक रूप असतें व बाहेरच्या प्रेक्षकांस दिसायाचें एक असतें, तसाच प्रकार सामान्यतः जगांत आढळतो. यास्तव रंगभूमीवरील सौन्दर्यावरून व बोलण्याचालण्याच्या थाटावरून कोणाच्या वास्तव स्वरूपाची परीक्षा करूं जाऊं नये. दोहोंत कधीं कधीं अतिशयित अंतर दृष्टीस पडतें ! तसेंच कोणास वरील जगद्गुरूंविषयींचा मजकूर जर निरर्थक वाटेल तर त्यानें असें समजावें कीं लोकभ्रमाचें निरसन करणें हें लहान उपयोगाचें काम नव्हे. फार तर काय, पण सत्यासत्यतेची परीक्षा न करितां लोकांनीं केवळ अंधपरंपरा न्यायानें आपला विश्वास कोणावर टाकला असतां केवढा अनर्थ होण्याचा संभव असतो, याची प्रचीति नुकतीच एका प्रसिद्ध लोककल्याणेच्छूच्या व वक्त्याच्या आचरणावरून आमच्या लोकांस आलीच आहे. तेव्हां मेंढ्यांच्या कळपांतून वेषधारी लांडग्यास निवडून काढून अनर्थाचें मूळ बंद करणें ही क्षुल्लक गोष्ट समजतां उपयोगीं नाहीं !

ण्याचा व दुसऱ्यांवर रगडून प्रहार करण्याचा यत्न केला आहे. ज्याची मित्रनिष्ठा येवढी अनावर व क्रोधावेश येवढा उच्छृंखल त्यास वरील वृत्तींबद्दल दुसऱ्यास नांव ठेवण्यास मोठासा अधिकार आहे असें आम्हांस वाटत नाहीं.

प्रस्तुत लिहिणारानें सदरील पत्रांत आपल्या ठायीं जरी अतोनात विद्वत्ता कल्पिली आहे व मोठ्या मार्मिकपणाचा आव घातला आहे, तसेंच त्यास हल्लीं चालू असणारीं मासिक पुस्तकें सरसकट भिकार वाटून त्यांतील 'अग्रेसर' हीं केवळ भाषेच्या संबंधानेंच त्यास बरें वाटतें, बाकी त्यांतील मजकूर त्यास अप्रयोजकच वाटतो,--तरी सदरील लेखावरून पाहतां त्यास ग्रंथपरीक्षणाचें स्वरूप अद्याप चांगलें कळत नाहीं, व जें लिहिणें तें विचार पूर्वक लिहिण्यास तो अद्याप शिकला नाहीं, असें ह्मणणें प्राप्त आहे. हें आमचें प्रतिदूषण आमच्या महाविद्वान् आक्षेपकास बहुधा 'पोकळ व कोतें वाटून त्यास पोट दुखेपर्यंत हसूं मात्र येईल.' पण तसें करण्यापूर्वीं त्यानें पुढील मजकूर वाचावा अशी त्यास आमची विनंति आहे. तो वाचल्याच्या उपरांतही त्याची वरील रंगेल वृत्ति जर तशीच कायम राहिली, तर या गोष्टीबद्दल त्याची मोठी तारीफ करणें रास्त होईल.

आमच्या प्रतिपक्ष्याचा आह्मांवर पहिला मोठा आरोप हा आहे कीं, निःपक्षपातपणाचा जरी आह्मी पहिल्यापासून मोठा बाणा बाळगीत आहों, तरी तो गुण आमच्या पुस्तकांत बिलकूल दृष्टीस पडत नसून त्याच्या विरुद्ध प्रकार मात्र चोहोंकडे दिसण्यांत येतो. तो असा कीं, आमचे मित्र असतील त्यांच्याविषयीं मात्र चांगला अनुकूल अभिप्राय देऊन इतर कोणीही असला तरी त्यावर आमची हटकून करडी नजर असावयाची. या सामान्य सिद्धांताच्या समर्थनार्थ त्यानें दोन उदाहरणें वाचकांस सादर केलीं आहेत. पहिला प्रकार 'टेंपेस्ट' नाटकाचा व 'गंगावर्णना' काव्याचा; व दुसरा त्यांचे मित्र मशारनिल्हे ओक यांनीं रचलेल्या पूर्वोक्त दोन ग्रंथांचा. पहिल्या दोहोंवर 'गुळमुळीत टीका' येण्याचें कारण 'आमचे मित्र प्रस्तुत भाषांतरकर्ते' व 'आमचे विद्यालय बंधु' हें होय; व दुसऱ्या दोहोंवर लेखणीचा कडाका झडण्याचें कारण रा० ओक यांचें आमच्याशीं अपरिचितत्व हें होय. आतां मासिक पुस्तकाच्या मुख्य गुणास व उपयुक्ततेस विघातक असें जें हें पहिलें मोठें दूषण तें आह्मांवर कितपत लागू होतें याचा विचार करूं.

रा० ओक यांचे पक्षकार आरंभींच्या व्याख्यानाच्या शेवटीं आह्मांस पुढील उपदेश करतातः—

"कोणत्याही गोष्टीचें खरें स्वरूप काय आहे हें समजण्यास पूर्वगतविकारविरहित मनाची स्थिति असली पाहिजे. नाहीं तर न्यायाधीशाचे हातून प्रमाद होण्याचा संभव आहे. हे 'आमचे विद्यालयबंधु', ते 'आमचे मित्र प्रस्तुत भाषांतरकर्ते' इत्यादि भ्रांतिकारक विकारांचा संसर्ग ज्याचे मनांत झाला त्याचे हातून प्रांजळ बुद्धीनें न्यायाधीशाचें काम चोख होण्याची मुष्कील आहे."

या एका उताऱ्यावरून प्रस्तुत लिहिणाराचीं मतें किती यथार्थ आहेत हें सहज दिसणार आहे; व ज्यांस आमच्या पुस्तकाच्या सत्तावीस अंकांत भाषाशैलीखेरीज विशेष ह्मणण्यासारखें कांहीं दिसलें नाहीं, येवढ्या थोर विद्वानाचे विचार किती खोल आहेत तेंही व्यक्त होणार आहे. एकूण आमच्या पत्रकर्त्यांच्या मताप्रमाणें टीका करणारानें आपल्या मित्रत्वाचें वगैरे नातें प्रगट करणें हें अत्यंत दोषरूप होय; व तें करतांक्षणींच त्याच्या मनापासून सत्यता व निःपक्षपातबुद्धि या एकदम भ्रंश पावल्याच असें त्यानें समजावें? 'मित्र' व 'बंधु' या अक्षरद्वयांच्या अंगीं येवढा भ्रांतिकारक धर्म आहे काय? हें जाणूनच बहुधा आमच्या चतुर आक्षेपकानें प्रस्तुत लेखाचें बीज जी मित्रभक्ति तिचा कोठें मागमूसही दृष्टीस पडूं दिला नाहीं. पण ती वृत्ति तोंडावाटे प्रगट न केली तरी कृतींत अगदीं पूर्णपणें प्रगट झाली आहे हें त्यास कसें कळून आलें नाहीं कोण जाणे! आमची तर या विषयीं अशी समजूत आहे कीं, जो न्यायाधीश आपला मित्रत्वादि संबंध तोंडानें स्पष्टपणें बोलून दाखवितो, पण न्यायाचें तराजू उचलतांना जो समबुद्धिरूप कांट्यास आपल्याकडून लवमात्रही इकडचा इकडे ढळवीत नाहीं तो खरा; पण जो न्यायासनावर चढला कीं, दुष्यंतराजाप्रमाणें जसा कांहीं त्या गांवचाच नाहीं असें बळानें सोंग मात्र करतो, आणि एकंदर खटला चालविण्यांत व शेवटला फैसल्ला देण्यांत आपली मित्रता गुप्तरूपें प्रगट करीत असतो, तो प्रामाणिक नव्हे व प्रांजळ बुद्धीचाही नव्हे!

आतां आमच्या 'मित्रां' चें 'टेंपेस्ट' नाटक व 'विद्यालयबंधु' चें 'गंगावर्णना' काव्य याविषयीं जर पाहिलें तर त्यांची तारीफ करतांना आह्मीं पक्षपात केला आहे असें आह्मांस अद्याप वाटत नाहीं. वरील दोन्ही ग्रंथ कोणीही तिऱ्हाइतपणानें वाचले तरी त्यांची योग्यता त्यास भासल्यावांचून खास राहायाची नाहीं असें आम्हांस वाटतें; व याविषयीं प्रमाण पाहिजे असल्यास आमचे बंधु 'विविधज्ञानविस्तार' व 'दंभहारक' यांत चांगलें आढळणार आहे. पहिल्याचा गेल्या मे महिन्याचा अंक पाहिला असतां आमची 'टेंपेस्ट' नाट-

कावरील टीका किती यथार्थ आहे तें कळून येईल; त्याप्रमाणें सदरहू पुस्तकाचा गेल्या जुलै महिन्याचा अंक व ' दंभहारक ' चा सप्टेंबर महिन्याचा अंक हे दोन्ही पाहिले असतां ' गंगावर्णने ' वरचा आमचा अभिप्राय चांगला असण्याचें कारणही सहज समजेल. आतां क्वचित् स्थलीं वरील पुस्तककर्त्यांचें व आमचें मत भिन्न भिन्न आढळेल, व विवेचनाचा विस्तारही कमी ज्यास्त असेल; पण निदान पक्षीं येवढी खात्री कोणाचीही झाल्यावांचून राहणार नाहीं, कीं वरील नाटकाच्या व काव्याच्या उत्कृष्टत्वाचें कारण ' आमचे मित्र प्रस्तुत भाषांतरकर्ते ' व ' आमचे विद्यालयबंधु ' याहून पुष्कळ ' सबळ ' रास्त व सयुक्तिक आहे !

आतां दुसऱ्या पक्षीं रा० ओक यांचे वरील दोन इतिहासग्रंथ घ्या. त्यांच्या संबंधानें आह्मीं जें लिहिलें आहे तें आमच्या प्रतिपक्ष्यासही ' अगदीं अमान्य आहे असें नाहीं. ' तरी तोच पुढें वरील आपली संमति विसरल्यासारखें करून पुनः आपण लिहितो कीं, ' वरील आरोप जो आणला आहे तो सिद्ध करण्यास त्यांस (आह्मांस) जड जाईल. ' या दोन अभिप्रायांचा मेळ सदरहू पक्षकार कसा घालील तो घालो ! आतां वरील आमच्या मतावर त्यानें दोन दोष आणले आहेत ते असे आहेत कीं, ' मनोरमा ' नाटकाविषयीं टीप देतांना त्याच्या भाषापद्धतीविषयींच केवळ आम्हीं विचार केला आहे, व वरील इतिहासाविषयीं मात्र तसें न करतां त्यांतील विचारांकडे लक्ष दिलें आहे. तसेंच ज्या प्रकारच्या उल्लेखाबद्दल रा० ओक यांस आम्हीं टोंचून लिहिलें आहे तसाच रा० चिंतामणिपेठकर यांच्या ' गंगावर्णनें ' त आढळतो. पण असें असूनही त्यांस मात्र आम्हीं बिलकूल दोष दिला नाहीं. आतां हा जो आमच्या प्रतिपक्ष्यास येवढा पक्षपाताचा प्रकार दिसत आहे त्याची खरी स्थिति अशी आहे कीं, वरील ' मनोरमा ' नाटकाच्या भाषापद्धतीविषयीं आम्हीं कांहींच लिहिलें नाहीं. त्याच्या ग्रंथरचनेच्या संबंधानें ह्मणजे संविधानक, पात्रांचीं भाषणें वगैरेविषयींच काय तें लिहिलें आहे. आणि या रचनेवरही जो ढळढळीत दोष सर्वांच्या नजरेस येणारा आहे, कीं जो ' विविधज्ञानविस्तारां ' तील सदरहू टिपेंत सांगितलेल्या अंकांत मुख्यत्वें करून निर्दिष्ट केला आहे, तोही आह्मी स्पष्टपणें दाखविलाच आहे. तेव्हां एका ठिकाणीं एक केलें आहे व दुसऱ्या ठिकाणीं दुसरें केलें आहे हा दोष निर्मूल होय. दुसरा आक्षेप ' गंगावर्णनें ' तील उताऱ्यावरून जो केला आहे तोही वरील पक्षपात-दोषास फारशी बळकटी आ-

णीत नाहीं. कारण एक तर सदरील काव्यावर 'टॅपेस्ट' नाटकाच्या प्रमाणें आम्हीं आपला अभिप्राय पूर्णपणें दिला आहे असें नाहीं; सदरहू टिपेंत इतर तीन आधुनिक काव्यांप्रमाणें आमच्या वाचकांच्या माहितीकरितां मुख्यतः त्याचा निर्देश केला आहे; व एकंदरीनें तीं कशीं आहेत हें थोडक्यांत सुचविलें आहे. शिवाय इतिहासाचा उत्तमपणा त्यांतील मजकुराच्या खरेपणावर जितका असतो तितका काव्याचा असत नाहीं व कवित्वाची पारख वरील कारागिरीवरूनच मुख्यतः करायाची असून मूळद्रव्याची मातब्बरी रसज्ञ तादृश धरीत नसतात, हेंही 'विस्तीर्ण विद्याधना' नें संपन्न असणाऱ्या अशा वरील पत्रकारांनीं ध्यानांत कसें आणलें नाहीं कोण जाणे!

याप्रमाणें सदरहू पत्रांतील मुख्य दूषणावर आम्हीं आपले विचार वाचकांस कळविले. आतां याशिवाय दुसरीं जीं कांहीं आहेत त्यांच्या यथार्थत्वाचें परीक्षण करूं.

रा० ओक यांच्या 'कथारसा' वर व 'बंडाच्या इतिहासा' वर जी टीका आम्हीं केली आहे, तिजवर आमच्या आक्षेपकाचे दोन दोष असे आहेत कीं, "मोघम रीतीनें न लिहितां अमुक अमुक स्थलीं सत्याचा अपलाप करून ग्रंथकारानें आपली राजनिष्ठा दर्शविली आहे" असें आम्हीं दाखवावयाचें होतें; व शिवाय दुसऱ्यास टोंचण्यासारखे व निंदाव्यंजक असे लेख लिहिणें हें एकंदरीनें अश्लाघ्यच होय. आतां मोघम रीतीची टीका केल्याचा पहिला जो दोष आमच्या पत्रकारास वाटतो. त्याचें कारण कोणासही क्षणमात्र विचार करतांच कळणारें आहे कीं प्रत्येक गोष्टीचें विधान केल्याबरोबर लगेच त्याबद्दलचीं कारणें देणें केवळ अशक्य होय. तसें करण्याचें कोणीं मनांत आणल्यास एक वाक्यही त्यास पुरतें लिहितां येणार नाहीं. यास्तव लिहिणारांची व बोलणारांचीही चाल पुष्कळ गोष्टी वाचकांस व श्रोत्यांस माहीत आहेत असें घेऊन चालायाची असते. तसेंच केव्हां केव्हां सांगितलल्या गोष्टींचें प्रमाण अल्पायासानें सांपडणार आहे असें समजूनही तें ते देत नसतात. फार लांब कशाला, आमच्या सुज्ञ पत्रकर्त्यासही आमच्या पुस्तकावर आणलेल्या प्रत्येक दूषणाचें समर्थन जर कोणीं विचारलें, तर तो काय उत्तर देईल? त्यास आमच्या पुस्तकावरच पुनः हवाला द्यावा लागेल कीं नाहीं? तर याप्रमाणें सदरहू टिपेंतल्या दूषणांचा खरेखोटेपणा पाहण्याची ज्यास इच्छा होईल त्यानें तींत निर्दिष्ट केलेला 'हिंदुस्थान कथारसां' तील भाग व तेथें सांगितलेला 'बंडाचा इतिहास' पाहिला असतां तेव्हांच खात्री होणार आहे.

दुसरा दोष असा कीं, सदरील पत्रकर्त्याच्या मित्रास टोंचण्यासारखा मजकूर आह्मीं लिहिला. असें करणें हें त्याच्या मतें हलकटपणाचें काम होय. या ह्मणण्याचा अर्थ जर येवढाच असेल, कीं ग्रंथकाराच्या चित्तास विषाद वाटेल असा मजकूर मासिक पुस्तकांत येऊं नये, कारण कोणासही दुःख देणें हें सज्जनपणाचें काम नव्हे; तर आमच्या प्रतिपक्ष्यास मासिक पुस्तकांचा उपयोग मुळींच समजत नाहीं व ग्रंथपरीक्षणाचें तत्त्वही त्यास कळत नाहीं असें ह्मणणें प्राप्त आहे. टीकाकर्त्याचें काम मागें पंधराव्या अंकांत सांगितल्याप्रमाणें न्यायाधीशाच्या सारखें होय. वास्तव न्यायाधीशाच्या आसनामागें फटके देण्याचा चाबूक, खोडा, लोहशृंखला, किंबहुना वधस्तंभ, हें सर्व साहित्य जसें सदैव सिद्ध असतें; त्याप्रमाणेंच टीकाकारास दुर्मतांच्या निरसनार्थ कोठें उपहास, कोठें युक्तिपूर्वक खंडन वगैरे प्रकार योजावे लागतात. आतां टीकाकर्त्याच्या व न्यायाधीशाच्या कामांत एके रीतीनें मात्र मोठें अंतर आहे खरें; तें असें कीं, न्यायाधीशाचें कर्तव्य म्हटलें ह्मणजे दुष्टांचें शासन येवढेंच होय. सज्जनांची व थोरांची संभावना करण्याचें व त्यांची योग्यता वाढविण्याचें श्रेय त्यास घेतां येत नाहीं. पण तेंही सिंहासनस्थ राजाप्रमाणें टीकाकारास घेतां येतें. सारांश, एका संस्कृत श्लोकांत राजास बागवानाची जी उपमा दिली आहे तीच भाषेचें हित करूं इच्छिणाऱ्या पुस्तककर्त्यासही लावली असतां चालणार आहे.* ह्मणजे चांगल्या झाडांच्या रक्षणाची नीट तजवीज करून कांटेरी वगैरे झाडें किंवा रानगवत हीं दूर करणें, किंबहुना प्रसंगविशेषीं चांगल्या झाडांसही खच्ची करणें, हें जसें उद्याननियुक्त पुरुषाचें कर्तव्य होय; त्याप्रमाणेंच लोकाश्रयाच्या बळावर भाषोत्कर्षास साहाय्य करण्याचें काम ज्यांनीं पत्करलें त्यांसही ग्रंथांच्या गुणावगुणांविषयीं विवेचन करणें अगदीं जरूर आहे.

पण रा० ओक यांच्या पक्षकाराचा आक्षेप वरच्याप्रमाणें केवळ सामान्यतः नसून त्यास असें जर वाटत असेल, कीं वरील ग्रंथकाराची ख्याति आह्मांस सहन न होऊन त्यास बळेंच कांहीं तरी दूषण लावावें अशा बुद्धीनें आम्हीं सदरील दोन इतिहासग्रंथांवर टीका केली, तर या आरोपाचा

* वरील श्लोक हा होयः—

उत्खातान् प्रतिरोपयन् कुसुमितांश्चिन्वन् शिशून् वर्धयन्
प्रोत्तुंगान् नमयन् नतान् समुदयन् विश्लेषयन् संहतान्।
तीव्रान् कंटकिनो बहिर्नियमयन् म्लानान्मुहुः सेचयन्॥
मालाकार इव प्रयोगनिपुणो राजा चिरं नंदतु॥

शुष्कपणा वादविषयक अंकावरूनच कोणासही सहज दिसणार आहे. ज्या ग्रंथकाराची उत्तम भाषापद्धतीच्या संबंधानें आरंभीं प्रधानत्वेंकरून गणना केली आहे, व इतर अनेक ठिकाणींही ज्याच्या ग्रंथांविषयीं उल्लेख करून सदरील टिपेच्या पृष्ठांतही ज्याची प्रशंसा केलेली आढळते, त्याच्याविषयीं एके ठिकाणींच मात्र द्वेषबुद्धि किंवा मत्सर ही वृत्ति प्रगट झाली आहे असें म्हणण्यांत काय जीव आहे? जो मजकूर ग्रंथकर्त्याच्या मित्रासही 'अगदीं अमान्य आहे असें नाहीं' असें त्यास उघडपणें कबूल करणें भाग पडतें, त्याविषयीं तिन्हाइतानें मोठासा अनुकूल अभिप्राय प्रगट न केल्यास नवल कसचें! आम्हांस खचीत वाटतें कीं, सदरील दोन लेख कोणापुढेंही जरी ठेविले, तरी ते वाचून त्यांविषयीं आमची जी बुद्धि झाली ती हल्लींच्या काळीं बहुतेकांची होईल. त्याप्रमाणेंच के, रसेल् यांसारख्या सर्वमान्य इतिहासकारांचे विचार जर आमच्या मराठी इतिहासकर्त्यानें आपल्या देशबंधूंस प्रांजलपणें सादर केले असते, आणि ज्यांस 'इतिहासाची गोडी लावण्याकरितां व ज्यांचें भ्रांतिमूलक मत घालवून बंडाचा खरा खरा वृत्तांत' कळविण्याकरितां त्यानें हातांत लेखणी धरली त्यांच्या आश्रयावरच आपल्या श्रमाची कृतार्थता मानण्याचा जर तो संकल्प करता तर प्रस्तुत पुस्तक आहे त्यापेक्षां फार निराळ्या तऱ्हेचें निपजलें असतें याविषयीं आह्मांस अगदीं संदेह वाटत नाहीं!

याप्रमाणें 'इंदुप्रकाशां' तील पत्रकारानें आमच्या लेखावर जीं जीं दूषणें दिलीं त्याचा निरास झाला. आतां वरच्याखेरीज इतर जें पांडित्य त्यानें केलें आहे त्याविषयीं विशेष चर्चा करण्याची तादृश आवश्यकता नाहीं. आमची लेखणी वेळोवेळीं घसरतांना पाहून व विचारसरणींत विसंगतता पाहून त्यास जर वाईट वाटत असेल, तर त्यास आमचा काय उपाय आहे? आमच्या अल्पबुद्धीनें आह्मास जें सयुक्तिक व संगतवार दिसतें तें आह्मी लिहितों; तें आमच्या प्रतिपक्ष्यासारख्या जाडी विद्वानांस व केसभरही इकडे तिकडे न होतां ज्याची लेखणी विचारसरणीवरून आगगाडीप्रमाणें नीट धांव घेण्यास शिकली असेल अशांस अन्यथा वाटत असेल हें उघडच आहे. आमच्या प्रस्तुतच्या पत्रकर्त्याप्रमाणें जे अगोदरच विद्याधनमंडित होऊन बसले असतील त्यांच्या करतां आमचें पुस्तक चाललें आहे असें नाहीं; तर त्यांच्याहून ज्ञानसंपन्नतेंत ज्यांची पायरी फारच कमी अशा अज्ञान व साध्याभोळ्या लोकांस कांहीं उपयोग व्हावा येवढाच त्याचा हेतु आहे. तो कांहीं अंशीं सफळ झाला असतां तेवढेंही आह्मांस बस आहे. अशा लोकांस आमच्या लेखणीचें भरकटणें केवळ अनिष्ट वाटत असेल असें आह्मी समजत नाहीं. तर मुख्य विषयाच्या

अनुरोधानें अवांतर माहिती टिपांतून देण्याचा जो आमचा पूर्वागत पाठ आहे तो त्यांस बराच पसंत असेल असें समजतों. याप्रमाणेंच आमच्या आक्षेपकांनीं आह्मांस जें मेहेरबानीनें कळविलें आहे, कीं "विशेषतः वर्तमानकाळच्या प्रसिद्ध व्यक्तींस, ग्रंथकारांस आणि सभादिकांस अनुलक्षून लिहिलेले (आमचे) लेख.अविचार, साहस, चटोरपणा, दुर्योक्ति आणि अहंमन्यता या दोषांस पात्र असतात"--त्यावरही आमचें उत्तर वरीलच होय. विधवांच्या दुःखपरिहारार्थ जो आमच्या देशहितेच्छूंचा उद्योग सुरू झाला होता तो अजूनही जारी चालला असून हजारों गतभर्तृका पुनः संसारसुखाचा अनुभव घेऊं लागल्या आहेत, आमच्या देशीं मागांतून खंडोगणती कापड दर वर्षी तयार होऊं लागून आमचीं स्वदेशी दुकानें विलायतच्या व्यापाऱ्यांस केवळ हृदयशल्यें होऊन बसलीं आहेत, आमच्या प्रार्थनासमाजाचा अत्यंत उत्कर्ष होऊन त्यांतील प्रत्येक जण केवळ धर्ममूर्ति बनून राहिला आहे, व आर्यसमाजाचा तर जिकडेतिकडे प्रसार होऊं लागून परमहंसांच्या शुभ्र यशानें शुद्ध ख्रिस्तादि मंडळ्याही लोपून गेली,इत्यादि प्रकार आज चोहोंकडे कोणाच्या दिव्यदृष्टीस दिसत असल्यास न जाणों; आमच्या कोत्या नजरेच्या आटोक्यांत तर वरच्यापैकीं कांहींही येत नाहीं. याचें कारण काय असेल तें असो ! तरी निदान आम्हीं येवढें केलें आहे कीं, आमच्या बुद्धीस जें जें वाटलें तें तें आम्हीं आमच्या वाचकांस स्पष्टपणें कळविलें आहे. दिसतें एक आणि सांगितलें एक असा द्विधाभाव केल्याचा तरी दोष आम्हीं आपल्या माथीं घेतला नाहीं. आतां अशा स्पष्टोक्तीमुळें आमच्यांतल्या कित्येक महाजनांस आपला बुद्ध्या मानभंग केलासा वाटेल, व त्यांच्या भाविक भक्तवर्गास आमचें वर्तन अविचाराचें, साहसाचें वगैरे वाटेल यांत संशय नाहीं. पण ज्याप्रमाणें आपले अंतस्थ रोग झाकून ठेवण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं इतकेंच नाहीं, तर तसें करणें हें उलटें अत्यंत अनर्थावह होय ; त्याप्रमाणेंच आमच्या लोकांत जे कित्येक महादोष आहेत त्यांवर पांघरूण न घालतां त्यांचें ज्ञान कोणीं सर्वांस करून दिलें असतां तो पिशुनत्वाच्या दोषास पात्र होतो असें आह्मांस मुळींच वाटत नाहीं. बाह्य स्वरूपास भुलून जाणें टाकून देऊन लोक जसजसे मार्मिक व तत्त्वशोधक होतील, व त्यांच्या ठायीं सत्यप्रीति जसजशी बलवत्तर होत जाईल, तसतशी वरील दोषाविष्करणाची योग्यता व उपयोग हीं त्यांस विशेष कळूं लागतील असा आह्मांस पूर्ण भरंवसा आहे.

एलिफास--या सहीचें पत्र 'बॉंबे ग्याझिट' नामक इंग्रजी वर्तमानपत्राच्या ३ आक्टोबरच्या अंकांत आलें होतें. या पत्राच्या मोहोऱ्याव-

रच ' एतद्देशीय वर्तमानपत्रें व कारस्थानी ब्राह्मण लोक ' अशीं अमोलिक अक्षरें झळकत होतीं. या वरून आंतील मजकुराची आमच्या मराठी वाचकांस सहज कल्पना होईल. मराठी भाषेंतील पुस्तकावर ' ग्याझिट ' सारख्या पत्रांत चर्चा हें मोठें अपूर्व असल्यामुळें सदरील लेखाचा गवगवा कांहीं वेळ चोहोंकडे फार झाला. दोन वर्षांपूर्वी आमचे ख्रिस्ती बंधु वृद्ध ' ज्ञानोदय ' यांनीं आमच्या पुस्तकावर आपलें जंगलेलें हत्यार उचलून जशी चोहोंकडे गडबड करून दिली होती, त्याहीपेक्षां वरील ' एलिफास ' साहेबांची गंभीर गर्जना सर्वांस विशेष भयप्रद झाली. पहिल्या खेपेस आमच्या मित्रांस धाक पडून ख्रिस्तभक्तांस जसा आनंद झाला होता, कीं आठव्या अंकाशींच आमच्या पुस्तकाची अखेर होते; त्याप्रमाणेंच पुनः तिसावा हाच त्याचा शेवटचा अंक असें वाटूं लागल्याचा समय आला. पण दैवयोगेंकरून तें सर्व काहूर निघून जाऊन आमच्या मालेस त्यापासून यत्किंचितूही अपाय झाला नाहीं. एतद्देशीय वर्तमानपत्रांपैकीं कित्येकांनीं आमचा पक्ष उचलून साऱ्या इंग्रेजी पत्रांतही अग्रगण्य जें ' टाइम्स् आफ् इंडिया ' त्याचीही आम्हांस अनुकूलता दृष्टीस पडली. ' ब्राम्हण ' या सहीच्या एका पत्रांत तर ' एलिफास ' नें एतद्देशीयांवर व विशेषतः ब्राम्हणांवर जीं अज्ञानमूलक व दुराग्रहपूर्वक दूपणें दिलीं होतीं त्यांचें सर्वथा निरसन केलेलें होतें. तसेंच येथील ' ज्ञानप्रकाशां ' त वरील पत्रकाराच्या मुद्यांचा शुष्कपणा दाखवून प्रस्तुत पुस्तकावर केलेल्या टीकेचें खंडन आम्हीं स्वतः केलें होतें तेंही पुष्कळांस बहुधा माहीत असेलच.

आतां ज्या पत्रावरून येवढा ग्रंथ माजला व सर्वांस येवढी धास्ती पडली त्यांत येवढें लिहिलें तरी काय होतें हें समजण्याची आमच्या वाचकांस उत्सुकता उत्पन्न होईल; यास्तव त्यांतील सारांश येथें देतों. प्रथमतः आमचें पुस्तक दोन तीन महिने मागें पडलें आहे हें लिहून नंतर तिसाव्या अंकांतील विषय काय आहे, हें ' एलिफास् ' साहेबांनीं आपल्या वाचकांस कळविलें आहे. याप्रमाणें उपोद्घात करून नंतर सदरील अंकांतील पांच सहा ठिकाणचे वेंचे भाषांतररूपानें आपल्या गौरवर्ण व ज्ञानसंपन्न देशबंधूंस सादर केले आहेत. यांपैकीं चार ' रत्नें ' तर खुद्द नेक नामदार गवर्नर साहेब यांसच आमच्या प्रिय पाश्चात्य बंधूनें नजर केलीं आहेत. नंतर आम्ही पुण्याच्या एका कोपऱ्यांत लपून जे आहों तें नीट न वाटून, एतद्देशीयांस परम दुर्लभ जो पाश्चात्यपरिचय तो स-

दरहू साहेबांनीं आमची जात हुद्दा वगैरेविषयीं टिमकी वाजवून आह्मांस अनायासें घडवून दिला आहे. आणि सरते शेवटीं ब्राह्मण हे जन्मतःच मोठे लावालावी करणारे व लुच्चे असून एकंदर देशांत सरकाराविषयीं कुरकुर व द्रोहबुद्धि जी आढळते ती सारी या दुष्ट लोकांच्या चिथावणीनें उत्पन्न झालेली आहे हें परम तत्त्व प्रस्तुत पत्रकारानें स्थापित केलें आहे; व सरकार अजून किती दिवस निजून राहणार म्हणून त्यास टोला दिला आहे !

याप्रमाणें सदरहू इंग्रेजी पत्राचा एकंदर मतलब आहे. आतां वस्तुतः पाहतां त्यांत आमच्या लेखाचें खंडन एका अक्षरानेंही केलें नसून 'ज्ञानोदय' ‘सत्यदीपिका’ अशा प्रतींच्या पुस्तकांत शोभण्यासारखाच मजकूर सगळा भरला आहे, वास्तव त्यास उत्तर न देतां त्याकडे मुळीं दुर्लक्ष करणें हेंच वाजवी होतें. पण लिहिणारे साहेब आहेत. व इंग्रेजी पत्रांत मोठ्यांपैकीं मोडणाऱ्या ‘ग्याझिटां’त त्यांनीं प्रवेश करून तेथून आह्मांवर प्रहार केला आहे, वास्तव या दोहों संबंधानीं होणारा भ्रम दवडण्याकरितां त्यांच्या लेखणीस कांहीं मान देणें अवश्य आहे.

‘एलिफास’ साहेबांच्या पत्रांतील मुद्यांविषयीं विचार करण्याच्या अगोदर त्यांनीं आमच्या मालेस आपल्या शुंडाग्रेंकरून परम उन्नति देऊन आपल्या बंधुवर्गाच्या ज्ञानदृष्टीस तिला विषय केली, व तींतील शेलकीं शेलकीं चार फुलें या इलाख्याच्या अधिपतींच्या सिंहासनावर वाहिलीं, याबद्दल त्यांचे आभार मानल्यावांचून राहवत नाहीं. त्याप्रमाणेंच आपल्या विशाल मस्तकावर आह्मांस आरूढ करून आपल्या गंभीर गर्जनेनें आमचें इतिवृत्त त्यांनीं सर्वांस विश्रुत केलें या उपकाराचेंही ओझें त्यांचें आमच्या डोक्यावर आहे. तर या दोहोंबद्दल आमची कृतज्ञता येथें प्रदर्शित करून आतां त्यांच्या पांडित्यप्रकारांतील तथ्यांश पाहूं.

आमच्या आक्षेपकांनीं वादविषय अंकांत जीं पाश्चात्यांवर आम्हीं दूषणें दिलीं आहेत तीं उडविण्याचा जरी आव घातला आहे तरी त्यांच्या पत्रानें तीं विशेष दृढ मात्र होतात हें कोणाच्याही सहज लक्षांत येईल. एक भाषाज्ञानाचें दूषण मात्र विशेष लागू पडत नाहीं. आपल्या स्वतःच्या ज्ञानानें ह्मणा, अगर खासगी पंडितांच्या किंवा एतद्देशीय स्नेह्यांच्या साह्यानें, त्यांनीं आमच्या पुस्तकांतील उताऱ्यांचें भाषांतर एक दोन शब्दांशिवाय बेचूक केलें आहे. पण याशिवाय बाकी सर्व गोष्टींत ‘हत्ती’ महाराज स्वतःच्या आवेशानेंच निवळ खड्यांत जाऊन कोसळले आहेत ! ही मौज कसकशी झाली आहे ती पुढील मजकुरावरून वाचकांस कळेल.

आम्हीं तिसाऱ्या अंकांत इंग्रेज लोकांविषयीं जें लिहिलें होतें कीं, त्यांस इकडील लोकांविषयीं फार थोडी माहिती असते, व अशी स्थिति असण्याचीं जीं कांहीं कारणें दाखविलीं होतीं, तें सर्व आमच्या प्रतिपक्ष्यास बिलकूल कबूल नसून त्यानें बिचाऱ्या ब्राम्हणांच्या माथींच सारा दोषारोप केला आहे. तो म्हणतो युरोपियन लोक हिंदूंपासून विलग राहतात हें खोटें आहे; कां तर ब्राम्हण जर युरोपियनाबरोबर जेवला तर तो भ्रष्ट होतो हें जातिधर्माचें वेड अगोदर ब्राम्हणांतून कोठें निघतें आहे? तेच जर आमच्या लोकांस इतके नीच मानतात तर दोघांचा समागम व्हावा कसा? या त्याच्या ह्मणण्यावर वर सांगितलेल्या 'ब्राह्मण' नामक पत्रांत नामी उत्तर दिलें आहे. आमच्या 'एलिफास' बोवांस समागम व स्नेह होण्याचा मार्ग एका मेजावर बसून खाना खाल्ल्याखेरीज दिसतच नाहीं. तसेंच साऱ्या मनुष्यजातींतील खट जे ब्राह्मण त्यांशिवाय हिंदुस्थानांत दुसरे कोणी लोक आहेत कीं नाहीं याचाही त्यानें क्षणभर सुद्धां विचार केला नाहीं. सहभोजनाचा थाट घडून येण्यास ब्राम्हणांस जरी धर्माची आडकाठी असली, तरी मुसलमान, पारशी या बाह्य लोकांस तर ती नाहींना; मग आमच्या पाश्चात्य बंधूंनीं त्यांशीं तरी निरर्गल स्नेह जोडण्याची कधीं इच्छा प्रदर्शित केली आहे? हिंदुहिंदूंमध्येंही सहभोजन फारच नियमित होतें; मग या प्रतिबंधामुळें निरनिराळ्या जातींच्या लोकांचा परस्परांशीं समागम किंवहुना अत्यंत मैत्रीही घडत नाहीं काय? पण इतकें लांब कशाला? ज्या लोकांस येशूचे प्रेषित हिंदुधर्मरूपपातकमार्गांतून काढून खिस्ताच्या चरणीं लीन करवितात, व त्यांच्या गोड शब्दांस भुलून जे बिचारे आपल्या इष्टमित्रांस व गणगोतासही जन्माचे अंतरतात त्यांचा तरी आदर प्रभुत्व भोगणाऱ्या लोकांपासून कितपत होतो? 'एलिफाम्' साहेबांचे कितीक बंधु नव्या बनलेल्या खिस्ती लोकांबरोबर आजपर्यंत जेवले असतील, व त्यांच्यांत विद्वत्तादि गुणांनीं युक्त असणाऱ्यांशींही दृढ परिचय करण्याविषयीं कितीकांची मनोदेवता वाहत असेल? पण या सर्व गोष्टींनींही जर खात्री होत नसेल, तर पुढील जगजाहीर वर्तमानावरून तरी आमच्या राजनिष्ठ बंधूस आपल्या पांडित्याचा पोकळपणा आरपार दिसून येईल असें वाटतें. हें वर्तमान सुद्धां आमच्या परम दयावंत चक्रवर्तिनीकडून आमच्या हल्लींच्या व्हैसराय साहेबांस आलेलें पत्र होय. याचें कारणही तसेंच जगजाहिर आहे कीं, गेल्या वर्षी हिंदुस्थानाच्या असंख्य प्रजेपासून राजनिष्ठापूर्वक राजसत्कार अनुभवून युवराजांची स्वारी आपल्या देशास जेव्हां परत गेली, तेव्हां त्यांनीं स्वदृष्टीनें पाहिलेले चमत्कार आपल्या मा-

तोश्रीस जे निवेदन केलें, त्यांत 'एल्फिन्स्' च्या परम ज्ञानसंपन्न व सुशील बांधवांविषयींचें गाऱ्हाणेंही प्रमुखत्वेंकरून सांगितलें.

दुसरी गोष्ट जी इकडील लोकांविषयींची साहेब लोकांस माहिती तिच्या दृढीकरणार्थ पाहिजे असल्यास शेंकडों प्रमाणें दाखविण्यास आह्मी तयार आहों. शिवाय वरील कलमांत सांगितलेली स्थिति लक्षांत आणली असतां तिजपासून काय निष्पन्न व्हावें हेंही कोणासही सहज अनुमानानें कळणार आहे. यास्तव आमच्या वर सांगितलेल्या कैवाऱ्यानें दिलेलें एक सर्वप्रसिद्ध उदाहरण मात्र येथें दाखल करतों. तें नुकते निवर्तले-ले प्रसिद्ध कादंबरीकार व इतिहासकार मेडोज् टेलर यांचें होय. हे साहेब गेलीं चाळीस वर्षें या देशांत होते, व पूर्वींच्या कंपनीच्या नोक-रांप्रमाणें हे एतद्देशीयांस कस्पटासमान मानण्यास शिकलेले नसल्यामुळें त्यांच्यांत नेहमीं बसणें उठणें हें त्यांस लज्जास्पद वाटत नसे. तरी अ-शा रीतीचा परिचय त्यांचा इतका दीर्घकाळ असतांही त्यांच्या 'तारा' नामक कादंबरींत पुष्कळ विलक्षण गोष्टी आढळतात. त्यांची नायिका ही व्यासशास्त्री (हें नांवही चमत्कारिकच आहे!) याची मुलगी असतां तिला मुरळी केली आहे; मुरळी करून जेजुरीच्या खंडोबास न वाहतां तुळजापुराच्या देवीस वाहिली आहे (तुळजापुरास मुरळ्या-मुळींच नाहींत), आणि पुनः दिलेलें दान परत घेतल्यासारखें करून तारेस मुरळीची पुनः गरत केली आहे! बरें, ती गरत होण्यास तिचें पाणिग्र-हण तरी कोणीं केलें आहे, तर विजापुरच्या एका उमरावानें!!

याप्रमाणें वादविषयक निबंधांतील दोन मुख्याच्या गोष्टींविषयीं वि-चार झाला. आतां यापुढें पांच सहा उतारे जे दिले आहेत त्यांविषयीं पा हायाचें. हे उतारे तिसाव्या अंकांत आहेत. पहिला युरोपिअन लोकांस इकडील भाषांची माहिती कितपत असते याविषयींचा आहे; दुसरा रावबहादुर शंकर पांडुरंग पंडित व जगत्प्रसिद्ध फुलर साहेबांचा खट-ला या विषयींचा आहे; तिसरा मेलविल साहेबांच्या संबंधाचा; चवथा बूट स्टाकिंग यांच्या आधुनिक माहात्म्याचा; पांचवा युरोपच्या व इंग्लंड-च्या समृद्धतेविषयींचा, आणि सहावा मुसलमान लोकांच्या व एतद्देशीय-शिपाई लोकांच्या लष्कराच्या पराक्रमाविषयींचा होय. आतां या सर्व स्थलींचे उल्लेख 'एल्फिन्स' साहेबांसारख्या परम विद्वान् व सत्यनिष्ट लोकांस फारसे रुचले नसतील हें आम्ही कबूल करतों; पण येवढ्यानेंच ते असत्य व राजद्रोहासारख्या भयंकर आरोपास पा-त्र झाले काय! ज्या गोष्टी सर्वांस सूर्याच्या प्रकाशाप्रमाणें ढळढळीत स्पष्ट दिसताहेत व ज्या सर्वजनविश्रुत व ग्रंथप्रमाणसिद्ध आहेत, शिवाय

ज्यांचा चालू राजकीय प्रकरणांशीं बिलकूल संबंध नाहीं, त्या तोंडावाटें काढल्या असतां जर आमच्या प्रस्तुत सुधारलेल्या इंग्रजी अमलांत राजनिष्ठाभंग घडतो, तर मागल्या मोंगलाई व मराठेशाई कारकीर्दीस कां हसावें ? आमचा जुना मराठी जोडा इंग्रेजी बुटाच्या इतका निर्मळ असतो असें ह्मणतां क्षणींच राजनिष्ठेचा चुराडा होऊन तिची हत्या जर शिरावर चढते व ह्मणणारा भयंकर राजदंडास पात्र होतो, तर आरबी गोष्टींत शमसुद्दिनानें आपल्या पुतण्यास पुऱ्यांत मसाला कमी घातल्या-बद्दल सुळावर देण्याचें योजिलें तें काय वाईट ! वरील उताऱ्यांपैकीं पहिल्या चोहोंस ' रत्नें ' हीं संज्ञा देऊन गवरनर साहेबांच्या हुजुरास तीं ' एलिफास् ' साहेबांनीं प्रविष्ट केलीं आहेत हें वर सांगितलेंच आहे. आतां या ' रत्नां ' चीं सरकारी जवाहिरखान्यांत काय व्यवस्था झाली असेल हें आह्मांस माहीत नाहीं; पण आह्मांस खचीत वाटतें कीं, त्यांव-रून ' एलिफास् ' साहेबांच्या समंजसतेची जितकी पारख करतां येईल तितकी आमच्या पुस्तकाच्या राजनिष्ठेविषयीं करतां येणार नाहीं !

येथवर 'बांबे ग्याझिट्' मधल्या पत्रांत आमच्या पुस्तकाविरुद्ध जें येवढें भयंकर अवडंबर आलें होतें त्यांत तथ्यांश किती आहे तो वाचकांस कळवि-ला.आतां या खेरीज इतर ज्या कित्येक गोष्टी त्यांत प्रसंगवशात् आणल्या आहेत त्यांच्या खरेखोटेपणाचा निवाडा येथें करण्याची गरज नाहीं. शाळां-तून व विद्यालयांतून शिकलेल्या लोकांस सरसकट 'चतकोर विद्येचे धनी' अशी संज्ञा आमच्या महाविद्वान् गौरवर्ण बंधूनें दिली आहे. हें तर काय, पण येथील हायस्कूलचे हेडमास्तर व सरकारचे रिपोर्टर हेही ' एलिफास ' साहेबांच्या खिसगणतींत नाहींत. यांच्या जागीं एखादे ' महा-आरि' किंवा ख्रिस्ती दीक्षेनें पावन झालेले एखादे गृहस्थ जर सरकारानें नेमले असते, तर त्यांत आमच्या चाणक्ष साहेबांच्या मतें सरकारचा कांहीं शहाण-पणा दिसून येता. याप्रमाणेंच सार्वजनिक सभेसही कोरडा लगवून सरते शेवटीं बिचाऱ्या शंकराचार्यासही एक निसटता फटका पोंचविण्या-ची आमच्या ' गजेंद्र ' पंडितांनीं तजवीज ठेविली आहे. आतां या सर्व आक्षेपांवर आमचें उत्तर यवढेंच आहे कीं, विद्येच्या संपूर्ण कळा उघड-ल्याचा प्रकाश ' ग्याझिट ' पत्रांत पडला आहे येवढाच जर असेल तर तिजपासून आमच्या ' एलिफास् ' सारख्या प्रचंड विद्वानांसच लख-लाभ होवो, आह्मांस त्या कळांतला चतुर्थांश तर काय, पण एक अंशही नको ! तसेंच या शहरांतल्या वरील दोघां कामगारांच्या संबंधानें आमच्या पत्रकारास येवढेंच कळविणें बस आहे कीं, ते सांप्रत ज्या हुद्यावर आहेत ते त्यांस देवाचे लाडके किंवा सरकाराचे प्यारे

ह्मणून प्राप्त झाले आहेत असें नाहीं; तर त्यांच्यापेक्षां विद्वत्ता व गुणांची चहा हे गुण ज्यांचे ठायीं शतपट अधिक होते अशा वजनदार अधिकाऱ्यांच्या हातून त्यांच्या नेमणुका झाल्या आहेत. शिवाय त्यांच्यावर त्यानें जे पोरकट आरोप आणले आहेत, ते वर्तमानपत्रद्वारें सर्वांस जाहीर करण्यापूर्वी त्यांच्या कामाविषयींची बरोबर माहिती अगोदर कोणापासून तो करून घेता तर त्यासच बरें पडलें असतें. सरते शेवटीं येथील सार्वजनिक सभेस जें आमच्या प्रतिपक्ष्याकडून बक्षीस मिळालें आहे, त्याविषयीं लिहिण्याची तर सोयच नाहीं; कां कीं, एतद्देशीय जोड्याचाही कैवार घेतलेला आमच्या पाश्चात्य बंधूस खपत नाहीं, मग लोकांच्या हक्कांविषयीं वगैरे लिहिलें तर केवढा राजद्रोह होईल हें सांगणें नकोच! तरी हें कलम संपविण्यापूर्वी आह्मीं तिसाव्या अंकांत केलेलें मुसलमानांचें वर्णन व सार्वजनिक सभेनें प्रोत्साहन करून विलायतेस पाठविलेला अर्ज, या दोहोंची आमच्या पत्रकारानें जी मौजेनें सांगड घालून दिली आहे तिचा आह्मांस जो चमत्कार वाटला तो येथें प्रदर्शित केल्या वांचून राहवत नाहीं. मुसलमानांनीं राणी साहेबांकडे पाठविलेला अर्ज* कोणीकडे आणि 'निबंधमाला' कोणीकडे! शेकभिऱ्याचा डोला आणि पर्वताच्या पायऱ्या इतक्या तऱ्हेचाच दोहोंचा परस्पर संबंध आहे!!

याप्रमाणें 'एलिफाम्' साहेबांनीं आमच्या लहानशा पुस्तकावर मेहेरबानी करून आपल्या सोंडेनें त्यास उडवून देण्याचा किंवा भागदस्त पायाखालीं चेंगरून टाकण्याचा जो प्रयत्न केला आहे त्याचा आमच्या अल्पमात्र शक्तीप्रमाणें आह्मीं प्रतीकार केला. हा त्यास व तद्वर्गीयांस तुच्छ वाटेल यांत संशय नाहीं. पण याच्या योगानें आमच्या वाचकांस जर येवढें कळून येईल, कीं हजारों युरोपियनांच्या हातीं जाणाऱ्या पत्रांतही किती छोटिंग बाच्छाईचा मजकूर खपला जातो, व दुराग्रहास वश झालें असतां आमचे विद्यासंपन्न म्हणविणारे पाश्चात्य बंधूही कोठवर भरकटत जातात, तर येवढ्यानेंच या प्रत्युत्तराचें आम्हीं साफल्य मानूं.

सत्यदीपिका—या नांवाचें एक मासिक पुस्तक येथें निघत असतें. हें आमच्या वाचकांपैकीं कित्येकांस कदाचित् ऐकूनही माहीत नसेल; का कीं, हें ख्रिस्तीमताचें प्रतिपादक असल्यामुळें व त्या धर्माचे गौरव आणि हिंदुधर्माची निंदा याखेरीज यांत फारसा मजकूर कधींही येत नसल्यामुळें

* हा जो निराधार मजकूर 'न्याक्षिद्द' पत्रांत होता तो येथील सार्वजनिक सभेच्या चिटणिसांनीं खरी गोष्ट कळवून खोडून टाकविला, हें आमच्या वाचकांपैकीं कित्येकांस कदाचित् माहीत असेलच.

मराठी मासिक पुस्तकांत हें विशेष मोडत नाहीं. याचे वर्गणीदार पाहिले तर ते अर्थातच भाविक युरोपियन, धर्मांतर झालेले लोक, हिंदुधर्माच्या अज्ञानास्तव त्यांची टवाळी केलेली ज्यांस आवडते असे परभु शेणवी वगैरे व यांच्याहूनही हीन जातीचे लोक हेच आढळतात. हें पुस्तक आलीकडे चार वर्षें जें चाललें आहे हा त्याचा दुसरा जन्म होय. पहिल्या जन्माचीं त्यानें बारा वर्षें कंठलीं; पण त्यांचा सांचा अतिशयित लहान असतां व वर्षाची किंमत अवघी दोन आणे असतांही येथील *'चुटक्या' प्रमाणें त्यास निजधामास जावें लागलें. 'ख्रिश्चन व्हर्नाक्युलर एज्युकेशन सोसायटी' हिनें ही छोटी 'दीपिका' असत्यरूप अंधकाराच्या ध्वंसनार्थ हातीं धरली होती; पण महिन्याच्या महिन्यास एक दिवलीभरही तेल पुरविण्याची तीस ऐपत नाहींशी झाल्यानें ह्मणा, अगर तिजपासून आपलें कार्य कांहींच होत नाहीं असें वाटल्यावरून ह्मणा, तिनें तीस आपल्या हातची एकाएकीं सोडून दिली. हा आश्रय सुटतांच बिचारी 'दीपिका' भंग पावून तिची दिव्य ज्योत मातीच्या धुराळ्यांत मालवून गेली! सत्याची ज्योत मालवल्यावर मग तो अनर्थ काय पुसावा! 'ज्ञानोदया' चीं कोवळीं किरणेंही न पोंचून जिकडे जिकडे अज्ञानांधकार जमत चालला तिकडे तिकडे सैतान महाराजांची स्वारी पुनः आपल्या संवगड्यांसहवर्तमान यथेच्छ विहार करूं लागली. पण ही त्यांची दंगल फार दिवस चालली नाहीं तोंच खिस्तभक्तांनीं मशालीची व बुधलीची तजवीज करून पहिलीच्या सवाईनें उजेड पडे अशी दुसरी 'दीपिका' उभी केली! ही ही आज चार वर्षें आपलें पवित्र काम बजावित आहे; तरी आमच्या देशाच्या दुर्दैवानें हिची देखील प्रभा आलीकडे मंदावत चालली आहे. देशहिताचें येवढें काम तिनें उचललें असतां तिच्या दीनवाण्या काकुलतीकडे कोणी लक्ष देत नाहीं. असें करतां करतां एकादे दिवशीं तीस 'खिस्त' ह्मणण्याची पाळी येऊन ती आपल्या मयत भगिनीच्या भेटीस जाईल कीं काय कोण जाणे!

या पुस्तकाचें एकंदर स्वरूप वर जें सांगितलें आहे त्यावरून त्याचें त्याच्या हिंदु बंधूंशीं कितपत सूत असेल हें कोणाच्याही सहज लक्षांत

* सुमारें तीन चार वर्षांपूर्वीं वरील नांवाचें एक टुमदार पत्र येथें दर पंधरवड्यास निघत असे. हें कोण काढीत असे हें शेवटपर्यंत कोणाच्याही समजण्यांत आलें नाहीं. हें इंग्रजींत निघत असे. यांतील भाषापद्धति अंमळ विशेष डौलाची असे; पण विषयाचें प्रतिपादन फार पोक्त व वजनदारीचें असे. अशीं पत्रें क्वचित् निघायाला लागून तीं फार दिवस टिकत नाहींत ही मोठ्या दुःखाची गोष्ट आहे!

येईल. या सर्वांत जुनें जें 'विविधज्ञानविस्तार' हें आजपर्यंत धर्मविषयक वादांत जरी कधींही पडलें नाहीं, व आमच्या ख्रिस्ती बंधूंशीं द्वेषभावही त्यानें जरी कधींही बुद्धिपुरःसर प्रगट केला नाहीं, तरी त्याच्या मुखपत्रावर 'श्री' हें परम अमंगल व मूर्तिपूजाभिमानसूचक जें अक्षर घातलेलें असतें तेवढेंच अत्यंत नाजूक प्रकृतीची जी 'सत्यदीपिका' तिच्या कपाळांत माथेशूळ उठविण्यास बस झालें! मग.येवढें जिचें मूर्तिपूजानिषेधाचें कडकडीत व्रत तिचा दुसऱ्या दोन मासिक पुस्तकांशीं तर केवढा स्नेह असेल हें उघडच आहे. 'दंभहारका' शीं तर तिचें व तिच्या बंधूचें निरंतर खडाष्टक चाललें असतें हें पुष्कळांस माहीत असेलच. त्याचा जो मधें कांहीं काळपर्यंत अस्त झाला होता त्या वेळेस दोघांही ख्रिस्ती भावंडांनीं आपलें जगद्बंधुत्व स्पष्ट दाखवून आनंद प्रदर्शित केला होता. आह्मांवरही त्यांची कृपादृष्टि कधीं मधीं होत असतेच. 'ज्ञानोदय' बोवांनीं आमच्या आठव्या अंकाच्या वेळेस खूप मनावर घेऊन तीन चार अंकांत आमच्यावर जो वाग्बाणांचा वर्षाव चालवला होता त्याचा झणत्कार तरी पुष्कळांच्या कानावर आला असेलच. वरील वृद्ध पितामहांनीं बहुधा भारती युद्धांतील प्रथम सेनानीप्रमाणें 'लघु लेकराच्या गर्वखंडनार्थ हातांत धनुष्य धरिलें' असावें; पण त्याच्यासारखा पराक्रम मात्र न घडून लवकरच आमच्या अल्प वृष्टीनें ते शरपंजरीं जे खिळून गेले ते अद्याप उठत नाहींत. आमच्या 'मयत जननी' स ज्यांनीं खपवून टाकली त्यांस तिचें 'पुस्तकरूप पिल्लूं' भारी व्हावें ही मोठ्या आचंब्याची गोष्ट होय! असो; वरील प्रसंगीं प्रस्तुत 'दीपिके' च्या कर्त्यांनींही आमची खबर घेतली होतीच. वरील 'एलिफास्' साहेबांप्रमाणें आमच्या वंशपरंपरेची व गुरुपरंपरेची हकीकत आपल्या शुभवर्तमानवाल्या बंधूंस आरंभीं जाहीर करवून नंतर आपली राजनिष्ठा व पवित्रशास्त्रनिष्ठा त्यांनीं भरपूर प्रदर्शित केली होती. शिवाय नुसत्या मराठी शिव्यांनींच आह्मी ऐकणार नाहीं असें जाणून आपल्या 'एका पुणेंकर हिंदु मित्रा' स भाड्यानें आणून त्याकडून इंग्रेजी पुष्पवृष्टि त्यांनीं आम्हांवर करविली. ही वृष्टि प्रकृत पुस्तकाच्या त्याच अंकांत (जानेवारी १८७५) असून तिच्या शेवटीं 'पुढें चालू' ह्मणून आपल्या दुखावलेल्या बंधुवर्गास त्यांनीं आश्वासन दिलें होतें; पण हें वचन पुरें झालेलें कोठें दिसण्यांत आलें नाहीं. मग या 'हिंदु मित्रा' ची लोककल्याणाची इच्छा तितक्यांतच गोठली; किंवा आम्हांस भय दाखविण्याकरितांच ती हिकमत केली होती; किंवा सत्यदीपिकेच्या आफिसांत या विद्वान् 'पुणेकरा' स

येशूच्या शरीराची व रक्ताची विदागी बरोबर पोंचली नाहीं यावरून त्यानें रागानें आपली लेखणी आर्धीच थांबवून धरली कीं काय कोण जाणे! त्यावर आतां पुनः दोन वर्षांनीं 'दीपिके' ची व 'माले' ची गांठ. इतक्या काळांत परस्परांचा संबंध पुष्कळच बदलला आहे. त्या वेळेस प्रस्तुत 'दीपिके' ची बरीच भरभर असून आमच्या पुस्तकाचें डोकें कोठें उगीच वर होऊं लागलें होतें. सध्यां 'दीपिके' च्या पात्रांत ठणठणाट होण्याचा सुमार दिसूं लागून इतके स्नेही असतां व "जगाच्या समाप्तीपर्यंत मी तुह्मांबरोबर सर्वकाळ आहे" असें आकाशांतील प्रभूचें साक्षात् अभिवचन असतां तिचीच शाश्वती तीस सांगवेनाशी झाली आहे. इकडे आमच्या 'माले' ची स्थिति आज दोन वर्षांत कशी होत आली आहे हें आमच्या वाचकांस माहीत आहेच. पूर्वी तीस 'दीपिके' चें शत्रुत्व जसें थोडें बहुत तरी बाधक होण्याचा संभव होता तसा आतां तर मुळींच नाहीं. उलटें तिचें मात्र मंदही आंदोलन 'दीपिके' च्या सूक्ष्म होत चाललेल्या ज्योतीस निर्वाण पदवीस पोंचविण्यास कदाचित् कारण होईल!

येवढी प्रस्तावना करून आतां सदरहू पुस्तकाच्या गेल्या नोवेंबरच्या अंकांत आमच्यावर जी टीका आली आहे तिच्यांत सत्याचा व समंजसतेचा अंश कितपत आहे तो आमच्या वाचकांस सादर करतों. याच प्रसंगीं वर सांगितलेला जो जानेवारीचा अंक त्यांतीलही कांहीं आक्षेपांचा विचार करूं.

'सत्यदीपिका' कर्ते हे पूर्वी हिंदुधर्मांतले असून पुढें खिस्ती झाले, व आज वीस पंचवीस वर्षें ते आपल्या देशबंधूंच्या मेळ्यांत नसून ज्यांचे आचार विचार वगैरे सगळे भिन्न अशांचा समागम त्यांस इतका काळ सतत घडला, यास्तव त्यांच्या समजुती त्यांच्या पूर्वीच्या धर्मबंधूंहून पुष्कळ निराळ्या झाल्या असल्यास त्यांत फारसें आश्चर्य नाहीं. पण त्यांचीं मतें त्यांच्या देशबंधूंच्याहून जेथें तेथें अगदीं निराळींच पडावीं हें मोठें चमत्कारिक नाहीं काय? ज्यांस आमच्या देशची पुरती भाषाही येत नसते व जे एतद्देशीयांपासून नेहमीं दूर फटकून राहतात त्यांच्या ठायीं आम्हांविषयीं भलभलत्या कल्पना असल्यास तें सहजच आहे; पण लहानपणापासून जे इकडील रीतरिवाजांत वाढले व अजूनही ज्यांचा संबंध अगदीं तुटला नाहीं, त्यांच्या ठिकाणींही तेंच अज्ञान व तोच दुराग्रह आढळावा हें नवल आहे. खोटे तेहतीस कोटी देव सोडून एका खऱ्या देवास भजल्याचें व नित्य सांजसकाळ पवित्र शास्त्राचा पाठ केल्याचें फळ हेंच काय? निवळ सत्याचें सेवन करणारे व विद्यासमुद्रांत

सतत पोहणारे जे मिशनरी व इंग्रेज लोक त्यांच्या अत्यंत परिचयानेंही सांप्रत पुस्तकांत दृष्टीस पडते इतकीच समजंसता व तर्कशक्ति जर येत असेल, तर वरील समागमाचा लाभ घडला नाहीं म्हणून कोणासही खेद करण्यास फारसें कारण राहणार नाहीं. तसेंच आज वीस वर्षे या पुस्तककर्त्याचा मराठीकडे इतका सारखा व्यासंग चालला असतां आणि मराठी व इंग्रजी या भाषांचे कोशही त्याच्या हाताखालून गेले असतां ,वाक्यार्थ करण्याची व लिहिणाराचा एकंदर मतलब जाणण्याची जी शैली त्याचे ठायीं दिसून येते तीही कांहीं अपूर्व आहे !

या सर्व दूषणांचा प्रत्यय वाचकांस येण्याकरतां आतां पूर्वोक्त दोन लेखांतले आह्मांवर केलेले आक्षेप क्रमाक्रमानें पुढें आणतों. त्यांचें निरसनही त्याच्या त्याच्या पुढें केलेलें वाचकांस आढळलेच.

'दीपिका' कर्ते वगैरे मंडळीचा आमच्यावरच काय पण एकंदर सर्व नव्या शिकलेल्या लोकांवर एक मोठा आक्षेप हा आहे कीं, आह्मी ख्रिस्ती धर्माची निंदा करतों. हा आक्षेप किती समंजसपणाचा आहे बरें ! आमच्या ख्रिस्ती बांधवांस येवढेंही कळूं नये काय, कीं जी गोष्ट आपण निःशंकपणें कायावाचामनेंकरून नित्य करीत आहों तीच दुसऱ्यानें केल्यास आपणास बोलायास तोंड राहत नसतें ! आपण जर कोणावर शस्त्र उगारलें, तर त्यानें आत्मरक्षणार्थही शस्त्र धारण करूं नये काय ? आतां हें खरें, कीं, त्यांच्या पैगंबरानें त्यांस आज्ञा दिली आहे कीं, एका गालावर मारिली असतां दुसरा गाल पुढें करावा. पण या आज्ञेचा असा अर्थ काय, कीं तुम्ही दुसऱ्यांचा हवा तितका छळ करीत जा, आणि ते कांहीं गडबड करूं लागले, कीं हें माझें वचन त्यांच्या तोंडावर फेकून देत चला. शिवाय आह्मी पुस्तकास आरंभ करते वेळीं अशी प्रतिज्ञा भोगलेलीही कोठें आम्हांस आठवत नाहीं, कीं बैबलास व त्याच्या भक्तांस आम्ही बिलकूल धक्का लावणार नाहीं. असें आम्हीं करावेंसें जर त्यांस वाटत असेल, तर त्यांचा साऱ्या जगभर चाललेला क्रम त्यांस सोडून द्यावा लागेल. हें एक झालें. दुसरें असें आहे कीं, पवित्र शास्त्र जर ईश्वरप्रणीत आहे तर मानवी निंदेचें त्यास येवढें भय कसचें ? सूर्याचें तेज मनुष्याच्या तोंडच्या वाफेनें कधीं मलिन झालें आहे काय ? न्यूटनच्या किंवा यूक्लिडच्या सिद्धांतांवर आजपर्यंत कोणीं कधीं आक्षेप काढले आहेत ? आणि ते जर काढले तर त्यांचें समाधान किती लवकर करतां येतें ? असें आमच्या 'सत्यदीपिके'त कधीं तरी असतें काय ? आठव्या अंकांत साऱ्या पृथ्वींतील लोक बैबलावर ज्या शंका काढतात त्या दाखल केल्या असतां त्यांवर 'सत्या'च्या ज्योतीचा उजेड इतकाच पडतो कीं,—

" ख्रिस्ती शास्त्राचें यांचें ज्ञान तर अनुपम आहे!"–" ख्रिस्ती शास्त्राचें व त्यासंबंधी एकाद्या अर्थप्रकाशक ग्रंथाचें सहा महिने तरी शुद्ध हेतुपूर्वक अध्ययन केलें असतें तर अशा पोरकट गोष्टी त्यांच्या लेखांत आल्या नसत्या !" या दुसऱ्या वाक्यांतील 'शुद्ध हेतू' चेंही बीज आह्मांस नीटसें कळत नाहीं. हिऱ्याची परीक्षा करायाच्या वेळीं अगोदर नेत्रस्पर्श करून प्राणायाम करावा लागतो काय ? तसेंच युरोपांतील सहस्रावधि मोठमोठे ग्रंथकार शुभवर्तमानास जे मानीतनासे झाले आहेत ते लबाड व दुष्ट म्हणून काय ?

दुसरें जबरदस्त दूषण असें कीं, आमचें सरकार आम्हांस हवें तें लिहिण्याची व बोलण्याची जी मोकळीक देत आहे तिचा आम्ही दुरुपयोग करून सरकारास नेहमीं शिव्या देत असतों. हें दूषण तर अगदींच पोकळ आहे. या लिहिण्यावरून स्वतः योजलेल्या शब्दांचा अर्थही आमच्या 'दीपिका' कारांस बरोबर कळत नाहीं असें म्हणणें भाग येतें. 'सरकार' म्हणजे काय व 'दुरुपयोग' म्हणजे काय याचा आमच्या ख्रिस्ती बंधूंनीं आपल्याशीं कधीं क्षणभरही विचार केला आहे काय ? आम्हीं हातांत घेतलेलें काम त्यांच्यासारखेंच केवळ मासिक पुस्तक चालविण्याचें आहे, वर्तमानपत्र लिहिण्याचें नाहीं हें त्यांस माहीत आहेच ; मग या मासिक पुस्तकांत सरकारच्या ठरावांचें, सार्वजनिक विषयांचें वगैरे विवेचन केलेलें त्यांस कधीं आढळलें आहे काय ? पण आमच्या भाविक व राजनिष्ठ बंधूस जळीं स्थळीं काष्टीं पाषाणीं तर सरकार दिसत नसेलना ! म्हणजे पाद्रीसाहेब सरकार, पवित्र शुभवार्ता सरकार, मेकॉलेप्रभृति ग्रंथकार सरकार, टेम्स नदी सरकार, साहेबी बूटही सरकार,—फार तर काय, दूरच्या परंपरासंबंधानें 'ज्ञानोदय', 'सत्यदीपिका' हींही जबरदस्त सरकारेंच ! सरकारत्वधर्माची येवढी जबर व्याप्ति असल्यास मग आम्ही मोठे राजद्रोही खरे. पण असें म्हटलें तर बोलण्या लिहिण्याची मोकळीक जी आमच्या सरकारानें आह्मांस दिली आहे, तिचा अर्थ काय, व तिचा दुरुपयोग ह्मणजे तरी काय, हें आम्हांस कळत नाहीं. विलायती बुटासही शिरसा वंद्य मानीत जा, एरवीं तुम्हांला हवें तें बोलण्याची मुभा आहे, असें म्हणणें ह्मणजे मनुष्याचे पाय बांधून टाकून त्यास त्रिभुवनांत संचार करण्याची सदर परवानगी दिल्याप्रमाणेंच आहे.

पण हेंही क्षणभर एकीकडे ठेवूं. आमच्या राजनिष्ठ बंधूच्या मनोगतास अनुसरून 'सरकार' शब्दाचा अर्थ वरच्या इतका किंवा त्याहीपेक्षां पाहिजे तितका व्यापक जरी घेतला, तरी आमचें लिहिणें सर्व याच रोखाचें असतें

असें 'सत्यदीपिका' कारांस शुभवर्तमानावर हात ठेवून ह्मणवेल काय? आमच्या राज्यकर्त्यांच्या अंगीं मनुष्यस्वभावास अनुसरून असणारे कित्येक दोष जसे आह्मीं स्पष्टपणें आमच्या वाचकांस कळविले आहेत, त्याप्रमाणें त्यांच्या गुणांचा कोठेंच उल्लेख केला नाहीं काय? हरएक प्रकारच्या विद्येंत त्यांचे नांव जें साऱ्या जगभर गाजलें आहे, त्या संबंधानें एतद्देशीयांच्या मनांत पूज्यताबुद्धीची प्रेरणा करून देण्याचा यत्न गेल्या तीन वर्षांच्या लेखांत त्यांच्या नजरेस कोठेंच आला नसल्यास त्यांच्या डोळसपणाची मोठी तारीफ केली पाहिजे! त्याप्रमाणेंच आमच्या देशबांधवाचे जे पुष्कळ दोष व न्यूनता सर्वांस दिसताहेत त्याचाही निर्देश आह्मीं केला नाहीं काय? नाहीं म्हणण्यास एक मात्र केलें नाहीं खरें, कीं पिसें पांढरीं करून खबुतरांच्या मंडळींत शिरल्याबरोबर खबुतरांचे सर्व प्रकारें गुणानुवाद व कावळ्यांचें जेवढें सांपडेल तेवढें पैशून्य काढून जगास जाहीर करणें. येवढें न केल्याबद्दल जो काय दोष येईल तो पतकरण्यास आह्मी राजी आहों.

प्रस्तुत पुस्तककर्त्यांच्या वर्गांतले जे लोक आहेत त्यांचे आमच्या देशांतलि नव्या मंडळीवर जे आक्षेप वरचेवर येत असतात त्यांचा शुष्कपणा येथवर दाखविला. आतां आमच्या 'इंग्रेजी भाषा' या निबंधावर या ख्रिस्ती पंडितांनीं जें एक मोठें दूपण दिलें आहे त्यावर चर्चा करून हें चवथें सदर आटपतों.

आमच्या अंगीं पक्षपातित्व किती पूर्णपणें चिंवून गेलेलें आहे हें आपल्या वाचकांस दाखविण्याकरतां 'सत्यदीपिका' कर्ते गेल्या नोवेंबरच्या अंकांत दोन मोठीं जबरदस्त प्रमाणें दाखल करतात. त्यांतील एक हें:—

"इंग्रेजी भाषेंत जो ग्रंथसंग्रह आहे त्याविषयीं सांगतांना ज्यांच्या योगानें ती भाषा इतक्या उत्तम दशेप्रत येऊन पोंचली आहे असे जे धर्मसंबंधीं गद्यपद्यात्मक ग्रंथ त्यांचा तर मुळींच कोठें उल्लेख दिसत नाहीं ह्यूम, गिबन्, जान् स्टुअर्ट मिल्ल इ० चीं नांवें दृष्टीस पडतात, परंतु कौपर, बन्यान, पेली, व्हेटली, वाट्स्, जान्, न्यूटन्, चामर्स, राबर्ट हाल्, बटलर इ० जे नामांकित ग्रंथकार व वक्ते झाले व ज्यांच्या ग्रंथांकडून इंग्लिश भाषेला मातबरी व माधुर्य आलें त्यांची ह्या नि० क० स कशी माहिती नाहीं? तसेंच ख्रिस्ती मताच्या मंडनार्थ व नास्तिक मताच्या खंडनार्थ जीं शेंकडों पुस्तकें इंग्रेजी भाषेंत आहेत त्यांतून कांहीं तरी सांगायाचीं होतीं."

दुसरें प्रमाणः—

" चासर, मिल्टन् वगैरे दोन चार धर्मसंबंधी ग्रंथकारांचीं नांवें लिहिलीं आहेत, परंतु त्यांचे ग्रंथांचे विषय काय होते, व धर्माच्या योगानें इंग्लिश कवितेला केवढें साह्य झालें आहे हें कांहींच सांगितलें नाहीं. "

' दीपिके ' च्या कर्त्यांनीं आठव्या अंकावर टीका करतांना आरंभीं आम्हांस कळविलें होतें कीं, आह्मी युनिवर्सिटीच्या परीक्षेच्या वेळीं उदाच्या ओझ्याचीं पुस्तकें जरी वाचलीं असलीं तरी त्याच्या योगानें ख्रिस्ती मंडळीच्या १८०० वर्षांच्या इतिहासाचेंही ज्ञान आम्हांस प्राप्त झालें असेल असें नाहीं. हें त्यांचें ह्मणणें वाजवी होतें.का कीं सरकारी विद्यालयांतून वरील विषय अगदीं शिकवीत नाहींत. पण हाच आपला उपदेश त्यांनीं वरील वाक्यें लिहितांना कसा ध्यानांत आणला नाहीं कोण जाणे ! कदाचित् त्यांस वाटलें असेल कीं, ज्या विद्वान् पाद्रीसाहेबांपासून आपण धर्मदीक्षा घेतली त्यांपासूनच त्यांचें इतर सर्व ज्ञानही आपणांस अर्थातच प्राप्त झालें पाहिजे; एकदां दत्तविधान झालें म्हणजे झाडून साऱ्या जिनगाणीवर अपला कबजा बसलाच. अशी आमच्या ख्रिस्ती बंधूची समजूत झाली असल्यास तिनें त्यास या ठिकाणीं मोठ्या गोत्यांत आणलें असें ह्मटलें पाहिजे. इंग्रेजी भाषेस आज जी येवढी उत्कर्षाची स्थिति प्राप्त झाली आहे ती वरील धर्मोपदेशकांच्या ग्रंथांनीं झाली असून इंग्रेजी कवींसहा पवित्र शास्त्रानेंच स्फुरण आलें, या दोन गोष्टी आज आम्हांस नव्याच कळल्या. हीं दोन तत्त्वें कॉलेजांतील प्रोफेसरांनीं आम्हांस कधींही सांगितलीं नाहींत, व ग्रंथांतरींही असे उल्लेख आम्हांस अद्याप आढळले नाहींत. इंग्लंडांत व युरोपांत जेवढें जेवढें म्हणून चांगलें आहे तेवढें सर्व ख्रिस्ती धर्माचें फळ अशीं भाविक मतें मिशनरींच्या ग्रंथांतून जशीं आढळतात, तशींच वरील दोन आमच्या धर्मपरायण बंधूनें बहुधा आपल्या ' दीपिकें ' त ठेवून दिलीं असावीं. पण शुभवर्तमानावरील भाव आपला अंमळ एकीकडे ठेऊन व आपल्या विचारशक्तीस किंचित् प्रसर करून जर तो पाहील तर त्यास खचीत कळून येईल कीं, वरील मतें सत्यास फार अनुसरून आहेत असें नाहीं. वरील सर्व ग्रंथकार नामांकित आहेत खरे, व पाद्रींच्या मंडळांत तर त्यांस पुष्कळच मान आहे हें उघड आहे. पण इंग्रेजी भाषेस उत्कृष्ट दशेस आणून पोंचविण्यास कोणकोणते ग्रंथकर्ते कारणभूत झाले असें कोणी विचारिलें असतां वरील धर्मोपदेशकांची प्रधानत्वेंकरून कोणी नांवें घेईल असें आह्मांस वाटत नाहीं; त्यांतून धर्मविषयक ग्रंथांनीं भाषेस ' माधुर्य ' हा गुण प्राप्त होणें हेंही विचित्रच आहे ! तसें जान्, न्यूटन्' सारख्यांच्या ग्रंथांनीं इंग्लंडच्या भाषेस मातबरी कितपत आली

असेल याचा प्रत्यय पाहणें फार सोपें आहे. सध्यां सामान्यतः इंग्रेज लोकांचीं खाजगी पुस्तकालयें किंवा सार्वजनिक ग्रंथालयें जर पाहिलीं, तर 'सत्यदीपिके' चे आवडते असे वरील महान् महान् ग्रंथ त्यांतून सांपडण्याचा जितका संभव आहे त्याहून आम्हीं निर्दिष्ट केलेलेच पाहणाराच्या दृष्टीस पडण्याचा अधिक संभव आहे. फार तर काय, पण पवित्र शास्त्राशीं दंगाई करणारी जी वरील ह्यूमप्रभृति मंडळी तीस तर सर्वांच्या ग्रंथसंग्रहांतून मुख्य स्थान दिलेलेंही आमच्या भाविक पुस्तककर्त्यास पुष्कळ ठिकाणीं आढळलें असेल. असें होण्याचें कारण आम्हीं वादविषयक निबंधांत स्पष्टपणें दाखल केलें आहे; पण तें आमच्या बंधूस अर्थात् अत्यंत दुःसह होऊन त्याचें खंडन करण्याचा त्यानें प्रयत्न केला आहे. पण त्यानेंच आरंभीं मोठ्या दुःखानें कबूल केलें आहे कीं, "वास्तविक पाहतां या देशांत येणार फारच थोडे इंग्लिश लोक खिस्ती असतात" !! हा दिलगिरीचा अनुभव सांप्रत पुस्तककारास आपल्या वर्गणीदारांवरूनच बहुधा आला असावा.

दुसरा मुद्दा इंग्रेजी कवींचा. यांस बैबलाच्या योगानें वाग्देवता कितपत प्रसन्न झाली असेल याची प्रचीती थोडी आहे. साऱ्या कविमंडळांत धार्मिक म्हटलें तर मिल्टन् व कौपर या दोहों खेरीज कोणी आढळतील असें वाटत नाहीं. बाकीचे पाहिले तर बहुधा सारे बेताबाताचेच खिस्ती असून कांहीं तर उघड नास्तिक होते. बायरन् व शेली यांची ख्याति एतद्देशीय खिस्ती मंडळांतही नसेलसें नाहीं; व ड्रायडन्, पोप्, चॉसर* यांच्या कृतींत तर जो खिस्तीपणा आहे त्या संबंधानें शेवटल्या न्यायाच्या दिवशीं देवपुत्रांस आपल्या बापाशीं रदबदली करतांना बहुधा मोठीच पंचाईत पडणार आहे! तसेंच स्पेन्सर, शेक्सपीयर, यांच्या कवितेंतही शुभवर्तमानाचा संबंध पाहूं गेलें असतां आमच्या पुराणाचा जितका सांपडेल तितकाच बहुधा वरील ईश्वरप्रणीत पुस्तकाचा सांपडेल† आणि त्यांतही वरील जोडींतले दुसरे जे वाग्दे-

* 'सत्यदीपिका' कारांनीं वरील कवींची धार्मिक म्हणून जी वर गणना केली आहे ती पाहून हसूं आल्याशिवाय राहत नाहीं; आमचे बंधु वरील कवींच्या पुरातनत्वावर फसून गेले असावे; पण असें असेल तर बोकेशियो महाराजांसही सन्मार्णिमालेंत प्रथम वंदन कां करूं नये? नित्याच्या पवित्रशास्त्रपाठाबरोबर चॉसरच्या 'क्यांटर्बरी टेल्स' या काव्याचाही पाठ तर ते करीत नसतीलना!!

† शेक्सपीयर कवीस पवित्र शास्त्राकडून कितपत प्रेरणा झाली असेल हें पुढील उताऱ्यावरून लक्षांत येईल, हा उतारा आमच्या बंधूस विशेषेंकरून मान्य होण्याजोगा आहे हें सांगाण्यास नकोच:—

(पुढें चालू.)

वृत्तेचे प्यार म्हटलेले महाकवि यांना नाटकांत व विशेषत: दोन लहानशा काव्यांत तर जे चमत्कार आढळतात त्यांविषयीं यापूर्वीं अनेकश: उल्लेख केलेच आहेत. असो; तेव्हां हें खिस्ती धर्माचें गौरवही आमच्या 'दीपिका' कारांच्या भाविकपणाचाच केवळ उद्गार होय; तींत 'सत्या' चा अंश ह्मणण्यासारखा नाहीं.

पण हें सर्व खंडन करण्याचीही वस्तुत: पाहतां मुळींच गरज नाहीं. आमच्या आक्षेपकांनीं प्रस्तुत टीकेस हात घालण्यापूर्वीं आमच्या चार अंकाचा नुसता विषयक्रम जरी वाचून पाहिला असता, तरी त्यांस कळलें असतें कीं, त्यांचे दोष केवळ निराधार होत. कां तर, वरील चार अंकांत आम्हीं फक्त निबंध व इतिहास या दोन सदरांचाच काय तो विचार केला आहे. या सदरांपैकीं कोणत्यांतही त्यांची बन्यानूप्रभृति दोनशें मंडळी व पवित्रशास्त्राचा बचाव करणारे धर्मवीर यांस येण्यास अवकाश नव्हता हें उघड आहे. तरी गिबनच्या व ह्यूमच्या संबंधानें बिशप् वाटसन् यांनीं केलेल्या ग्रंथांचा निर्देश आह्मीं केला आहे.* पण हें आमच्या सत्याभिमानी 'दीपिका' कारांच्या

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

"His genius is unrivalled; but it is the earthly and natural he paints. Of the heavenly and supernatural—the spiritual, in the highest sense, he says nothing. His characters are all *human*. For the divine, we must turn to another book and to other Teachers."

Angus's *Handbook of English Literature.*

* गिबनचें येवढें माहात्म्य वर्णून त्याच्या प्रतिपक्ष्यांविषयीं आम्ही विशेष कां लिहिलें नाहीं याचें कारण पुढील उताऱ्यावरून आमच्या वाचकांच्या ध्यानांत येईल—

"Gibbon's *Decline and Fall* has now been jealously scrutinized by two generations of eager and unscrupulous opponents, and I am only expressing the general opinion of competent judges when I say that by each successive scrutiny it has gained fresh reputation. Against his celebrated fifteenth and sixteenth chapters all the devices of controversy have been exhausted; but the only result has been, that while the fame of the historian is untarnished, the attacks of his enemies are falling into complete oblivion. The work of Gibbon remains; but who is there who feels any interest in what was written against him?"

Buckle's *History of Civilization.*

कोठून लक्षांत यावें? त्यांचा मुख्य उद्देश जो, कीं कोणत्याही तऱ्हेनें आपलें पवित्र धर्मबंधु या द्वाड पुस्तकावर जितके अधिक दांत ओठ खातील व लाग साधल्यास सरकारच्या कानावर त्याची कागाळी वरचेवर जितकी जाईल तितकें आपलें शुभवर्तमान समजून आपणाला करायाचें. मग मुळचा मजकूर नीट लक्षपूर्वक वाचा काय ह्मणून? शिवाय ज्यांवर त्यांनीं आपली पवित्र लेखणी फिरविली ते अंक त्यांनीं आपल्या एका 'विद्वान् व सन्मान्य' मित्राकडून आणविले, तेव्हां त्याची परत करण्याबद्दल निकड लागल्यावरून कदाचित् त्यांस ते नीटसे वाचायलाही सांपडले नसतील. असें असल्यास आमच्या ख्रिस्ती बंधूस आह्मी येथें असें कळवितों कीं, (पण हें कळविणेंही त्यांस कोणी कळवि[illegible]ा पाहिजे!) वरच्यासारखा पुनः कधीं काळीं योग आल्यास त्यांनीं आह्मांकडे मागणें केल्यास आमचें पुस्तक त्यांजकडे रवाना करण्यांत येईल. मग त्यांचें काम झाल्यावर तें त्यांनीं परत पाठविलें तरी चालेल किंवा आपल्यापाशींच ठेवलें तरी चालेल.

येथपर्यंत या चवथ्या आक्षेपकांच्या दूषणांपैकीं जीं विशेष विचार करण्यासारखीं होतीं त्यांच्या यथार्थत्वाविषयीं आह्मीं आपलीं मतें वाचकांस कळविलीं त्यांवरून सदरहू पुस्तकाचें एकंदर स्वरूप सर्वांच्या बरेंच लक्षांत येईल. आतां सरते शेवटीं आह्मांस येवढेंच सांगायाचें आहे कीं, आह्मीं आपल्या पुस्तकावर 'सत्या' चा ठळठळीत छाप जरी मारला नाहीं, व पवित्रशास्त्राच्या योगानें पवित्र आत्म्याचा समागम नित्य घडून आमच्या ख्रिस्ती बंधूंस जो लाभ होत असेल तो जरी आम्हांस मुळींच होण्याचा मार्ग नाहीं, तरी परमेश्वरानें अवघ्या मनुष्यजातीबरोबर आह्मांस जी थोडी बहुत ज्ञानशक्ति दिली आहे, तिच्या साह्यानें आह्मांस जें कांहीं खरें खोटें बरें वाईट वगैरे दिसतें तें आह्मी मनोभावेंकरून आमच्या एतद्देशीय वाचकांस कळवितों. आमच्या सद्धर्मी बंधूस हातीं धरलेल्या 'दीपिके'च्या प्रकाशानें जो पक्षपातरूप महादोष आमच्या अंतःकरणांत दिसला त्याच्या वास्तव्याचें निदान आह्मांस, तरी ज्ञान नाहीं. आह्मांस ह्यूमसारखा नास्तिक सारखाच व डाक्टर चामर्ससारखा आस्तिक्य बुद्धीचा वक्ता व ग्रंथकारही सारखाच. दोघांतही जो ग्राह्य अंश आमच्या बुद्धीनें दिसेल तो आह्मांस निऱ्हाइतपणानें अवश्य घेणें आहे पहिल्याचा बुद्धिप्रभाव पाहून जसे आह्मी थक्क होतों त्याप्रमाणेंच दुसऱ्याचें अद्भुत वक्तृत्वही आह्मांस मोहून टाकतें. आमच्या प्रतिपक्ष्यास ज्याप्रमाणें हिंदुधर्म हा केवळ

तुच्छ असून सारे वेद व सारीं शास्त्रें हीं केवळ केरकचरा होत,* त्यासारखी पवित्र बुद्धि आमची इतर धर्मांविषयीं मुळींच नाहीं. सारें सत्य काय तें एका बुकांत सांठवलें आहे, व सारे मनुष्यजातीचे गुण जगन्नियंत्यानें एका राष्ट्रांत कोंडून भरले आहेत, हें मत आह्मांस बिलकूल पसंत नसून त्यासारखें मूर्खपणाचें व अधमपणाचें मत कोणतेंही नाहीं अशी आमची पक्की समजूत आहे. व ती आह्मी यथाशक्ति व यथावकाश गेल्या तीन वर्षांच्या अंकांत प्रगट केली आहे. हें आमच्या सत्यवादी व राजनिष्ट बंधूसारख्यांस मुळीच न आवडून ते आम्हांस 'जुन्या शाळेचे', 'धर्मठाके', 'इंग्रजी राज्याचे अहितचिंतक' वगैरे † अमोलिक विशेषणें

---

* 'सत्यदीपिके'च्या कर्त्यांनीं गेल्या वर्षाच्या पहिल्या अंकांत आपल्या तीर्थरूपांचें जो जीवन वृत्तांत दिला आहे त्यांत ते आपल्या स्वतःविषयीं लिहितातः- "पुढें जसजसें त्या मुलाचें ('दीपिका' कारांचें) नवीन धर्मसंबंधीं ज्ञान वाढत चाललें, तसतसा रा. पदमनजी यांची हिंदु व ख्रिस्ती धर्मांची परीक्षा करण्याची इच्छाही वाढत चालली. त्यांनीं कित्येक विद्वान्, शास्त्री व वैदिक यांस आपल्या घरीं बोलावून आणून त्यांस आपल्या मुलाशीं वाद करायास लावावें, व ते कुंठित झाले म्हणजे त्यांस दक्षिणा देऊन वाटेस लावावें." या दुसऱ्या वाक्यावरून आमच्या बंधूचा अगदीं आरंभींचा पराक्रम व त्याच्या वडिलांचें औदार्य हीं दोन्हीं अगदीं व्यक्त होतात, व प्रभु येशूच्या धर्माचें तेज किती प्रखर आहे हेंही दिसून येतें. खरेंच, जर येशूनें बाराव्या वर्षी प्लेटोच्या व आरिस्टॉटलच्या शिष्यांस खुद्द अथेन्स शहरांतील पाठशाळांत वादांत हटवलें, तर त्याच्या भजकानेंहि एका सपाट्यास वैदिकांस व शास्त्र्यांस पार धुडकावून दिलें यांत काय आश्चर्य! तरी ग्रेव.च्या अकटोविकट विद्वानांचें पुढील पांडित्य पहाः—

"जनानां पिडा हर्तुम परमेश्वर समर्थोस्ती"

असलें लंगडें संस्कृत वरील बालपंडिताच्या पुस्तकांत आज वीस पंचवीस वर्षे लोटून गेल्यावरही आढळतें हा काय चमत्कार आहे बरें!!

† 'सत्यदीपिके'च्या पुढील प्रकाशाकडे वाचकांनीं लक्ष पुरवावें:— "ज्यांच्या विद्येनें व प्रयत्नानें भूगोलज्ञानाची वृद्धि झाली, देशोदेशच्या व्यापाराचा मार्ग मोकळा झाला, सुधारणुकांचा व कलाकौशल्याचा प्रसार झाला, त्यांस (कोलंबस वगैरे पुरुषांस) हें फारच योग्य सर्टिफिकीट ह्या १९ व्या शतकांत पुण्यग्रामवासी इंग्लिश शिकलेल्या नि० क० कडून मिळालें! असो. आतां या सर्टिफिकीट देणारांस जर कोणी असें पुसलें कीं, अहो महाराज, आपण गोमुखांत हात घालून एकाद्या तीर्थाच्या जागीं गायत्री मंत्र जपत बसण्याचें, अथवा एकाद्या देवळांत वाया बापड्यांस जमवून वटसावित्रीची अथवा ऋषिपंचमीची कथा

(पुढें चालू.)

देतील हें उघड आहे; पण अशांच्या दांतओंठ खाण्याची व अंतस्थ खटपटींची आम्ही चिलकूल पर्वा करीत नाहीं. आम्हांस जो सत्याचा व देशहिताचा मार्ग दिसत आहे त्यास अनुसरणें हेंच आम्हांस प्राप्त झालेल्या विद्येचें चीज होय, व त्यास सध्या कितीही अडथळे आले व लोकांच्या मनांत त्याविषयीं कितीही कुत्सित कल्पना आल्या तरी त्याची योग्यता उत्तरोत्तर यथार्थपणें प्रगट होत जाईल हा आमचा कृतनिश्चय आहे.

निबंधमाला——हें या पुस्तकाचें तिसरें वर्ष समाप्त झालें. यास्तव प्रथमतः जगच्चालकाचें भक्तिपुरःसर चिंतन करून व नंतर आमच्या आश्रयदात्यांचे आभार मानून सालाबादप्रमाणें एकंदर वर्षाची थोडीशी हकीकत देतों.

हें वर्षही गेल्या सालाप्रमाणेंच एकंदर जगाच्या व हिंदुस्थानच्या इतिहासांत नोंदून ठेवण्यासारखें गेलें. युरोपांत तर तुर्कस्थानच्या लढाईची गडबड साऱ्या वर्षभर चालून तिजपासून कोण कोणते परिणाम उद्भवणार याचें अद्याप कोणासही धोरण बांधवत नाहीं. रशियन लोकांच्या उत्तेजनानें जे चार प्रांत बंड करून उठले होते त्यांचें तुर्क लोकांनीं यथास्थित पारिपत्य करून आपलें प्रभुत्व दृढतरपणें स्थापित केलें हें मागें एके ठिकाणीं सांगितलेंच आहे. शिवाय आज कित्येक शतकें चाललेली जी रूमशामची गादी जी इकडील मोगल बादशाहीच्या बरोबरीची असून तिच्याही अगोदर स्थापिली गेली,—तिच्या संबंधानें गेल्या वर्षांत जे अपूर्व फेरफार झाले व अद्याप अधिकाधिक होत चालले आहेत तेही जगजाहीर झाले आहेत. या सर्व गोष्टींवरून आम्हां प्राच्य लोकांविषयीं ज्या पाश्चात्यांच्या अनेक कुकल्पना आहेत त्यांचें बरेंच खंडन झालें. असो; आमच्या देशांत तर गेल्या

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

सांगण्याचें सोडून येवढी जबरदस्त यातायात करून इंग्रजी कशाला शिकलां, व असले अप्रयोजक निबंध लिहिण्याच्या खटपटींत कां पडलां, तर ते काय उत्तर देतील ?"

तसेंच पुढें:——

"ह्या निबंधाचा दर्शनी विषय जरी इंग्रजी भाषा हा आहे, तरी याचा सर्व रोख इतकेंच दाखविण्याकडे आहे कीं, इंग्रज लोकांसारखी साडेसाती या देशाला कधींच लागली नव्हती, आणि तिच्या अनिष्ट-दशाशमनार्थ निबंधकारासारखे अनुष्ठानी दुसरे कोणी मिळाले नसते."

सालभर काय हालहवाल चालत होती ती सर्वांस माहीत आहेच. गेल्या सालीं महामारी व जलप्रलय या अनर्थांपासून सारा देश जसा गलबलून गेला, तसा या वर्षी तिसराच अनर्थ कोसळून लोकक्षय झाला, व अद्याप ती ग्रहदशा चालूच आहे. या शतकाच्या दुसऱ्या व चाविसाव्या सालीं महाराष्ट्र देशावर जो कहर गुजरला होता त्याच्या सवाईनें या सालीं इकडील लोकांवर अवर्षणामुळें दुष्काळाची धाड येऊन पडली. शेंकडों गांवें ओसाड पडून लक्षावधि लोकांची अन्नान्नगत झाली गुरांची तर राखरांगोळी होऊन शेतकरी लोक भिकेस लागले आहेत. हजारों बुभुक्षित व दीन लोक जागोजाग सुरू केलेल्या कामांवर मेटाकुटीनें काम करून सरासरी प्राण रक्षण करून राहिले आहेत. ही दक्षिणेकडची स्थिति. उत्तर हिंदुस्थानांत यंदा बरीच सुबत्ता असून लोक जों संतोष मानीत आहेत तों वरुण महाराजांचा क्षोभ होऊन समुद्ररूप भयंकर जलकुंडांत साठ सत्तर हजार मनुष्यांची एकदम आहुती झाली. हें भयंकर वर्तमान कर्णोपकर्णी सर्वांनीं ऐकिलेंच आहे. असो; तेव्हां आतां हें आमच्या देशाचें नष्टचर्य अद्याप किती उरलें आहे व लोकस्थिति उत्तरोत्तर काय होत जाणार याची कांहींच कल्पना करवत नाहीं!

गेल्या सालीं विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखी दुसरी एक गोष्ट घडून आली तीही येथें लिहिली पाहिजे. ही प्रसिद्ध फुलर साहेबांचा खटला व त्यापासून साऱ्या हिंदुस्थानांत किंबहुना साऱ्या जगभर झालेला गवगवा होय. या खटल्यावर आमचे नवे लोकप्रिय गवरनर जनरल यांचा अभिप्राय प्रगट झाला असतां इंग्रेजी पत्रांनीं काय गोंगाट करून सोडला, व आमच्या परम दयावंत महाराणी साहेबांकडून वरील वैसराय साहेबांस काय लिहून आलें, वगैरे सर्व गोष्टी वर्तमानपत्रद्वारें सर्वत्र प्रसिद्ध झालेल्याच आहेत. तसेंच वरील गडबडींत 'युरोपियन' नांवाचें एक अमोलिक वर्तमानपत्र निपजूं पहात होतें, व एल्फिन्स्टन् कालेजचे प्रिन्सिपाल वर्डस्वर्थ साहेब यांच्या पत्रावरून मिशनरी साहेबांचा व त्यांचा ख्रिस्ती धर्म प्रकरणीं एक तिसराच वाद मधें उत्पन्न झाला होता हेंही आमच्या वाचकांपैकीं पुष्कळांस निदान ऐकून तरी माहीत असेलच. असो; तेव्हां एका यःकश्चित् घोडेवाल्याच्या मृत्यूपासून इतक्या इतक्या गोष्टी निष्पन्न झाल्या!

आतां या आमच्या शहराच्या संबंधानें पाहतां गेल्या वर्षाप्रमाणें यंदां कांहीं विशेष लिहिण्यासारखें घडलें नाहीं. तरी येथें सत्यपराक्रम स्वामी श्रीमध्वाचार्य यांची स्वारी बरेच महिने असून बालविवाहाच्या संबंधानें एक दोन सभा झाल्या, ही एक ध्यानांत ठेवण्यासारखी गोष्ट झाली. श्री-

स्वामी हे गेल्यासाली गाजलेल्या परमहंसाहून फार निराळ्या तऱ्हेचे आहेत. त्यांचा काळ वृथापुष्टत्व संपादण्यांत व पाखंडवाद करण्यांत गेला नसून त्यांच्या मोठ्या अधिकारास शोभा आणणारे व संन्यासिधर्मास आवश्यक जे अनेक गुण ते सर्व त्यांचे ठायीं आहेत. सध्यांच्या काळीं फार विरळ आढळणारी जी शास्त्रविद्या तींत ते स्वतः चांगले निष्णात असून तिचें अध्यापन आपल्या शिष्यवर्गास करविण्यांत व सर्व यतिधर्म आचरण्यांत त्यांचे कालक्रमण होत असतें. असो; तर अशा योग्य पुरुषास अध्यक्षस्थान देऊन येथील पुढारी लोकांनीं मोठ्या महत्त्वाचा जो बालविवाह विषय-त्यावर साऱ्या लोकसमाजापुढें प्रसिद्धपणें भवति न भवति करण्याचा जो उद्योग केला तो परम स्तुत्य होता यांत संशय नाहीं. पण एकंदर वादाचा जो प्रकार सर्वांच्या दृष्टीस पडला तो पाहून थोड्याच समंजस व सभ्य जनांस खेद झाल्याशिवाय राहिला असेल प्रथमतः तर दोहोंपक्षाकडील पंडितसमुदाय पाहिला असतां पुण्यासारख्या शहरांत ही शास्त्रविद्येचा ऱ्हास होतां होतां किती निकृष्टतेची अवस्था तीस प्राप्त झाली आहे हें मनांत पूर्णपणें ठसण्यासारखें होतें. ज्या ठिकाणीं पूर्वी मोठमोठ्या नामांकित पंडितांचे अनेक वेळां वादप्रसंग झाले असतील त्याच ठिकाणीं वरील वीरसमुदाय पाहून आखाड्यात भारी भारी कुस्त्या साऱ्या आटपल्यावर बालमल्लांची झटापट लागलेली पाहून जशी मौज वाटते तशीच वरील प्रसंगीं वाटण्यासारखी होती. बरें हा जो छोटा वाद झाला तो निदान शांतपणानें व सभ्यपणानें तरी चालायाचा होता! अध्यक्षस्थानीं स्वामींस बसविलें होतें, व एकंदर सभेंतही चांगली संभावित व विद्वान् मंडळी होती; तेव्हां अशा प्रसंगीं अप्रयोजक कोट्या, अद्वातद्वा भाषण, विदूषकी प्रकार अगदीं अयोग्य होते हें कोणीही कबूल करील; पण यांची तर दोन्ही वेळीं जी चंगळ चालली होती ती पाहून मंडळीस फाल्गुन मासाचीच आठवण झाली.* याखेरीज दुसरा एक मोठा

---

* वरील आमचा उल्लेख बाहेरच्या लोकांस बहुधा अत्युक्तीचा वाटेल; व तो खरोखर तसा वाटण्यासारखाही आहे. कारण पुण्यासारख्या शहरांत व त्यांतून मोठमोठ्या विद्वानांच्या सभेंत अडाणीपणाची वर्तणूक कोणी करील हें संभवत नाहीं. पण प्रस्तुत प्रसंगीं एका पंडितांच्या तोंडून निघालेलीं दोन वाक्यें येथें मासल्याकरितां देतों, त्यांवरून आमच्या लेखाचें तथ्य वाचकांस बरेंच कळून येईल. बालविवाह हा रूढिमार्ग म्हणून कोणी शास्त्री प्रतिपादन करीत असतां वरील पंडित वक्तृत्वाच्या व लोककल्याणेच्छेच्या आवेशांत त्यांस बोलले——
" काय राव बोलतां!" "असें बोलाल तर येथल्या येथें हापटून टाकीन!"

(पुढें चालू.)

अश्लाघ्य प्रकार वरील प्रसंगीं सर्वांस स्पष्ट दिसून आला. तो आमच्यांत प्रमुखपणानें मिरविणारी जी विद्वान् मंडळी तिचें दंभयुक्त व कुटिल आचरण होय.याचा नवा मासला वरील परमहंसांच्या संबंधानें सर्वांस असा दृष्टीस पडला कीं, माजी परमहंसांच्या प्रमाणेंच यांसही आपल्या मधुर वाग्जालानें बद्ध करण्याचा वरील देशहितेच्छूंनीं प्रथमतः आपल्याकडून पुष्कळ घाट घातला. एका वर्षापूर्वीं मूर्तीस गटारांत झुगारून देऊन त्यांच्या परम द्वेष्ट्यास जसें त्यांनीं हत्तीवर बसवून त्यांचा जयजयकार केला,व स्वस्थानीं प्राप्त झाल्यावर त्यांची आरती केली; त्याप्रमाणेंच त्या गोष्टीस कांहीं महिने लोटत नाहींत तोंच मूर्तिपूजेचा तापलेला छाप हातीं धारण करणाऱ्या स्वामींच्या ते भजनीं लागले. त्यांच्या पायांवर डोचकी ठेवतांना व त्यांचा प्रसाद मोठ्या भाविकपणानें ग्रहण करतांना दयानंदजींचे शिष्य आपली स्वामिभक्ति अगदीं विसरून गेले. तसाच सरते शेवटीं माजी जगद्गुरूंच्या प्रमाणें या मूर्तिपूजकांच्या गुरूचेंही आमच्या मंडळीनें भक्तिपूर्वक गीर्वाण वाणीनें स्तवन केलें. पण इतक्या मानसन्मानास व शेवटल्या वाङ्मौक्तिकांसही हे नवे परमहंस जेव्हां मुळींच भुलले नाहींत, व इतक्या युक्तीनें जाळें पसरल्याचे श्रम जेव्हां अगदीं व्यर्थ गेले; तेव्हां सदहू देशहितेच्छूंस स्वामाचा भारी राग आला. मग काय? पूर्वीं जी त्यांवर पुष्पवृष्टि होत होती तीच पुढें निराळ्या तऱ्हेची होऊं लागली. ज्यांच्या तोंडून स्वामींच्या विद्वत्तेची व समंजसपणाची निरंतर स्तुति ऐकूं येत असे, व ज्यांनीं आपल्या प्रचंड विद्वत्तेचा व सरकारी हुद्याचा अभिमान क्षणभर एकीकडे ठेवून स्वामींच्या पदीं जों आपलें अत्युच्च मस्तक लवविलें, त्यांच्याच तोंडून पुढें लवकरच त्यांच्या मखत्वाचा महिमा कानावर येऊं लागला. लोककल्याणाच्या कामाला स्वामी जर मदत करणार नाहींत तर पुण्याच्या लोकांची त्यांच्यावर गैरमर्जी होईल अशा प्रकारच्या अप्रयोजक सूचना वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्ध होऊं लागल्या. पण पहिल्या गौरवानें व हांजी हांजीनें सत्यपराक्रम स्वामींस जसा विशेष आनंद झाला नाहीं, तसा पुण्यजनांच्या या रोषापासूनही त्यांस विषाद न वाटून त्यांनीं त्यांच्या धमकीकडे

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू)

असें उद्दाम वाणीचें स्फुरण वरील दोन्ही प्रसंगीं प्रगट होत होतें. त्यांवरून आम्हांस तर तुकारामाच्या सर्वप्रसिद्ध अभंगाची व 'हितोपदेशां' तील पुढील श्लोकाची आठवण झाली;—

अतीत्य हि गुणान् सर्वान् स्वभावो मूर्ध्नि वर्तते ।

बिलकूल लक्ष दिलें नाहीं. असें होतां होतां बालविवाहाची गडबड पुढें लवकरच नाहींशी झाली. *

आतां सरते शेवटीं या पुस्तकाविषयींही नेहमींप्रमाणें कांहीं मजकूर लिहून एकंदर वर्षाचा कारभार आटपतों. या सालींही आमचे वर्गणीदार बरेच वाढून आमच्या एका मित्राच्या साह्यानें एका संस्थानाकडून आह्मांस बराच आश्रय मिळाला आहे हेंही येथें आमच्या हितचिंतकांस कळविणें इष्ट दिसते. तशींच ठिकठिकाणाहून निरनिराळ्या विषयांवर आह्मांकडे पत्रें येऊन त्यांचीं उत्तरेंही प्रसंगविशेषीं आह्मीं दिलीं. श्री० बापूसाहेब कुरुंद-वाडकर यांचें गेल्या आगस्ट महिन्याच्या अंकांतील पत्र हें वरील सर्वांत विशेष महत्त्वाचें होय; व तें त्यांच्या सारख्या थोर पदवीच्या गृहस्थाकडून आल्यामुळें तर त्याची योग्यता विशेषच वाढली हें उघड आहे. त्यास जें गेल्या अंकांत आह्मांकडून उत्तर गेलें त्याच्या योगानें एतद्देशीय प्राचीन कवींविषयीं आमच्या वाचकांच्या मनांत जर कांहीं जिज्ञासा उत्पन्न होईल, तर तिजबद्दल त्यांनीं वरील कुलीन पत्रकारांचे आभार मानणें उचित होय. असो; गेल्या बारा अंकांत मागला अव-

* बालविवाहनिषेध वगैरे जीं लोककल्याणाचीं कामें आहेत तीं साध्य करण्या-विषयीं आमच्यांतील प्रमुख मंडळीचे उपाय मोठे चमत्कारिक दिसण्यांत येतात. आपल्या लोकांत लहानपणीं लग्न करण्याची जी वाईट चाल आहे ती मोठ-मोठ्या सभा केल्यानें व निरनिराळ्या ऋषींचीं नांवें काढून भवांत न भवति केल्यानें बंद होणार आहे काय? अशा सभांनीं फार तर अमुक अमुक पंडित मोठे शास्त्रप्रवीण आहेत व मोठे वक्ते आहेत अशा प्रकारचें प्रसिद्ध अज्ञान लोकांत कोणा कोणांस मिरवायास सांपडेल इतकेंच. या पलीकडे कांहीं कार्य होणें नाहीं. पण इतकेंही करून समजा कीं, धर्मशास्त्राचा मथितार्थ कोणीं पंडितांनीं काढलाच, व स्वामींनीं आपला सत्यपराक्रम गाजवून त्यावर आपली अधिकारमुद्राही ठोकली तरी त्या नुसत्या शिक्क्याच्या अक्षरांचा प्रभाव तो काय प्रगट होणार? स्वतःवर बालविवाहाचा प्रसंग आला असतां आईच्या किंवा बायकोच्या तोंडास वरील मुद्रा जाऊन बसेल काय? किंवा स्वतःच्याच हौसेनें आपल्या लाडक्या मुलाचीं हाडें भाजून आमचे लोक कन्याणेच्छूच सर्वांस जेव्हां सांगूं लागतील कीं, आम्हीं या कार्यांत प्रमुख असलों म्हणून काय झालें? आम्हीं स्वतः या प्रमाणें वागूं म्हणून तुम्हास कोणी सांगितलें!-तेव्हां तरी वरील अर्थाची आज्ञा तोंडांत मारल्यासारखीच गपचाप बसणार कीं नाहीं? तेव्हां या सर्व कृत्यांत स्वामींनीं मोठा शहाणपणा केला असें आम्ही समजतों कीं आमच्या पंडितमंडळीच्या वाङ्माधुर्यास भुलून माजी परमहंसांप्रमाणें आपली फटफजिती निष्कारण करून घेतली नाहीं!

शिष्ट राहिलेल्या 'मुक्तामाले'चा भाग आटपून भर्तृहरीच्या तिन्ही शतकांचें वामनकृत प्राकृत भाषांतरही संपूर्ण झालें. * तसेंच वर्षारंभींच्या जाहिरातींत कळविल्याप्रमाणें संस्कृत कवींचीं शिरोरत्नें जीं कालिदास व भवभूति त्यांवरचे आमचे निबंध छापून प्रसिद्ध झाले. पुढील तिन्हीही क्रमाक्रमानें लवकरच प्रसिद्ध होतील.

या पुस्तकाविषयीं उशीराच्या संबधानें बोभाटा या वर्षी विशेष झाला; यास्तव या संबंधानेंही कांहीं लिहिलें पाहिजे. हा बोभाटा मोडून टाकण्याविषयीं या पूर्वी अनेक वेळां आम्हीं वाचकांस अभिवचन दिलें आहे; पण त्याप्रमाणें कालाची गति आटोपण्याचा अद्याप योग आला नाहीं. हें केवळ आमच्या अपेक्षेमुळें होत आहे असा पुष्कळांचा समज आहेसा दिसतो; व त्याप्रमाणें गेल्या वर्षांत मधून मधून आमच्या प्रतिपक्ष्यांच्या व मित्रांच्या आह्मांस सूचनाही आल्या. आतां यांपैकीं पहिल्या आक्षेपकांस तर मुळींच उत्तर देण्याची गरज नाहीं. उलटें आह्मी असें मात्र समजतों कीं, वरील आक्षेप आमच्या पुस्तकास कांहीं अंशीं भूषणरूप होय; कां कीं, दुसरे दोष काढायाला न सांपडल्यामुळें वरच्यासारखीं कांहीं तरी पोकळ दूषणें त्यांस हुडकणें प्राप्त पडतें. आतां या वृथा दूषकांखेरीज इतर जे कोणी प्रांजळपणानें सदरील पुस्तकास नांव ठेवीत असतील, कीं हें महिन्याचे महिन्यास न निघाल्यामुळें वाचकांचा आशाभंग होतो व त्यांस विनाकारण पुष्कळ दिवस

---

* भर्तृहरीचें जें भाषांतर आम्हीं गेल्या अंकांत समाप्त केलें त्याहून निराळेंच एक आम्हांपाशीं मध्यां आहे. हें पूर्वीच मिळालें असतें तर वरच्याबरोबर कदाचित् छापलें असतें याचा कर्ता कोण हें बरोबर कळत नाहीं. शेवटल्या दृष्टांत १७१२ हा शक घालून खालीं हा श्लोक आढळतो—

महायोगी भर्तृहरी कृतीं वैराग्यशभरीं ।
ब्रम्हानंदें समश्लोकी केली टीका तुका म्हणे ॥

वरील ग्रंथ आम्हांस मिळाल्याचा वृत्तांत तर त्याच्याहूनही चमत्कारिक आहे. तो आमच्या एका विद्यालयींल मित्रास वाण्याच्या दुकानीं सांपडून त्यानें ज्यास्त किंमत देऊन त्याच्या हातून सोडवून आणला. दुसऱ्या एका ग्रंथाची अशीच थोडक्यानें दुर्गति टळली. तो संस्कृत भाषेंतील मोठ्या ग्रंथांपैकीं असून परम दुर्मीळ जो 'कथासरित्सागर' तो होय. वाग्देवीच्या अपत्यांची आमच्या देशांत अशी दुर्दशा होत असावी हें केवळ दुःखास्पद व लज्जास्पद आहे ! असो; येथें शेवटीं आमच्या वाचकांस ही सूचना केल्याखेरीज राहवत नाहीं, कीं आमच्या वरील मित्रासारखा कोणास लाभ झाल्यास त्यानें पैशाचा लोभ न धरतां त्याच्या सारखें श्रेय जोडण्याची संधी दवडूं नये !

तिष्ठत बसावें लागतें, त्यांस सुद्धां आमचें असें ह्मणणें आहे कीं, ते फक्त आपल्या स्वतःपुरताच विचार करून दुसऱ्याचे श्रम विशेष लक्षांत आणीत नाहींत. जो लेख तास दोन तासांत ते वाचून पार करतात तो प्रथमतः मनांत पूर्णपणें आणण्यास, देशभाषेंत हवा तसा यथास्थित उतरण्यास, त्याच्या समर्थनार्थ किंवा मंडनार्थ ग्रंथांतरींचे आधार काढून ते दाखल करण्यास, व अवांतर माहितीच्या टिपा बहुधा दर एक पृष्ठास जोडण्यास, किती काळ लागत असेल हें मनांत आणलें असतां, तसेंच त्यापुढें वरील कच्चा खर्डा ठशांवर पडून त्याचें पुनः पुनः शोधून करून तो स्वच्छ कागदावर पडे तोंपर्यंत. व त्यापुढले अनेक संस्कार होऊन पुस्तकें अखेर टपालाच्या पेटींत पडत तोंपर्यंत किती विलंब होत असेल याचाही अंमळ विचार केला असतां, आमच्या पुस्तकाकडे वाचकांची विशेष कडक नजर होणार नाहीं असें आम्हांस खचीत वाटतें. शिवाय आमच्या देशाची युरोपांतील देशांप्रमाणें अशी अद्याप स्थिति आली नाहीं, कीं केवळ लोकाश्रयावर ग्रंथकारांचा चरितार्थ चालून इतर व्यवधानें त्यांस मुळींच धरण्याची गरज नाहीं हें ज्या दिवशीं होईल त्या दिवशीं वरील अडचण तेव्हांच दूर होऊन सांप्रत राज्यांत लिहिण्याचें स्वातंत्र्य जें आपणांस अनुकूल आहे त्याचेंही अधिक चीज करतां येईल. तेव्हां वरील गोष्ट, व त्यांतून हें पुस्तक कोणाच्या मदतीशिवाय चाललें आहे, हेंही आमच्या हितचिंतकांनीं मनांत आणलें पाहिजे. आतां आमचा एक विदर्भदेशीय मित्र आम्हांस कळवितो कीं, "पुणें मुक्कामाच 'सत्यदीपिका' या नांवाचें मासिक पुस्तक निघत असतें, त्याचा नियमितपणा पाहून आपल्या नियमितपणाशीं नि० मा० कर्ते जर तडून पाहतील तर फार चांगलें होईल." तसेंच तो आणखी असेंही ह्मणतो कीं, आह्मी वर्गणीदारांच्या हाकाटीकडे बिलकूल लक्ष न देतां 'वाटेल तेव्हां पुस्तकाचे राहिलेल्या अंकांपैकीं एकादा अंक तयार करतों.' या दोहों ह्मणण्यावर आमचें उत्तर येवढेंच आहे कीं, आमच्या ख्रिस्ती बंधूचा नियमितपणा आमच्या पुस्तकाचे ठायीं आणण्याविषयीं आह्मी वरील मित्रास वाटलें तसे केवळ बेफिकीर-आहों असें नाहीं. त्याचा स्तुत्य क्रम अनुसरण्याची आमची पूर्ण इच्छा आहे व तीप्रमाणें आमचा उद्योगही चालू आहे ज्या महिन्याचा त्या महिन्याला आमचा अंक जरी वाचकांच्या हातीं न पडला तरी वर्षाचे सरासरीनें बारा अंक त्यांच्याकडे जातात. एकादा अंक निघण्यास जसा महिना उलटून जातो तसा एकादा पंधरादिवसांनींही वाचकांस मिळतो. शिवाय वरील सूचना करणाऱ्या आमच्या मित्रानें हेंही

लक्षांत ठेवायाचें होतें कीं ' दीपिका ' पेटविण्यापेक्षां ' माला ' गुंफण्याचें काम पुष्कळ निराळ्या तऱ्हेचें आहे. तीं सर्वांशीं सारखीं असून दोहों पुस्तकांचें सर्व प्रकारें जर साम्य असतें, तर वाचणारांस हाकाटी करण्याचा, व त्याच्या सारख्यास सूचना लिहिण्याचाही प्रसंग फार करून आला नसताच !

सारांश, या गोष्टीच्या संबंधानें आमच्या वाचकांस पुनः आतचें विनयपूर्वक असें कळविणें आहे कीं, सदरहू पुस्तकाच्या अनियमितपणाचीं वर सांगितलीं त्या व्यतिरिक्त दुसरीं कोणतींही कारणें नाहींत. तें जितकें उपयुक्त व वाचकांस पसंत होईल तितकें करण्याचा आमचा मुख्य उद्देश असल्यामुळें प्रसंगानुसार कमजास्त वेळ लागल्याबद्दल आह्मी फारशी फिकीर करीत नाहीं; तसेंच वाचकांनींही केलें पाहिजे. त्यांनीं असें मनांत आणलें पाहिजे कीं, घटकाभर बसलें कीं, पांच सहा पानें लिहून टाकिलीं असें जॉनसन सारखें सामर्थ्य आमच्या अंगीं नाहीं; व इकडील छापखान्यांचीही स्थिति इतकी अद्याप सुधारली नाहीं, कीं अंगावर मूळ प्रत टाकून दिली कीं, लागलींच थोड्या दिवसांत आयतीं बुकें घ्यावीं. शिवाय दर खेपेस नव्या नव्या विषयांवर रचना करण्याचें काम सुट्टी न घेतां व रजा न मागतां वर्षानवर्षे एकट्यानें नियमित वेळांत सतत करीत असणें हें बरेंच श्रमाचें आहे हें आम्हीं स्वतः सांगितलें पाहिजे असें नाहीं. वास्तव तें स्वसंतोषानें व उत्साहपूर्वक कोणीं हातीं घेतलें असतां त्यांत जें जें उणें पडेल तें तें आमच्या सुज्ञ व उदार देशबंधूंनीं संभाळून घेतलें पाहिजे हें उघड आहे !

डॉक्टर जॉन्सन्.

सुरतसे किरत बडी बिन् पंख उड जाय ।
सुरत तो जाती रही किरत कबू न जाय ॥

तुळशीदास.

अंक ३३.—(१) प्रस्तुत विषयाचें अपूर्वत्व. (२) त्यावर लिहिण्याचा उद्देश (३) जॉन्सन्चा जन्म व वन्यावस्था. (४) त्याचें अध्ययन. (५) अभ्यासाचा प्रकार. (६) बापाच्या मरणानंतर उपजीवनार्थ उद्योग. (७) विवाह—विद्यालयस्थापन—लंडन शहरास प्रस्थान. (८) ग्यारिक्.

१. प्रस्तुत सारख्या विषयाचें विवेचन आमच्या भाषेस अनेक प्रकारांनीं केवळ अपूर्व होय. एक तर असें कीं, या भाषेंत, किंबहुना हिंदुस्थानांतील जुन्या नव्या कोणत्याही भाषेंत, चरित्रलेखनाचा प्रकार मुळींच

आढळत नाहीं. इतिहासाच्या अभावामुळें एकंदर राष्ट्राविषयींची जुनी माहिती जशी अगदीं बुडाली, त्याप्रमाणेंच चरित्रांच्या अभावीं प्राचीन काळीं होऊन गेलेल्या महान् महान् पुरुषांचें वृत्तही केव्हांच समूळ नष्ट होऊन गेलें आहे. आतां 'शंकरविजय,' 'ललितविस्तर,' 'भोजप्रबंध' वगैरे कांहीं ग्रंथ संस्कृतांत व मराठींत 'भक्तिविजय,' 'संतलीलामृत' अशांसारखे आमच्या देशांत कांहीं आहेत खरे;* पण पुराणांत व इतिहासांत जितकें अंतर तितकेंच वरील ग्रंथांत व खऱ्या चरित्रांत ग्रीक व रोमन लोकांत प्लूटार्क, कॉर्नेलियस, नीपॉस वगैरे चरित्रकार जसे होऊन गेले तसा प्रकार इकडे बहुधा कधींही झाला असेलसें वाटत नाहीं. तर वरील विषय एतद्देशीयांस अत्यंत अपरिचित वाटण्याचें हें एक कारण आहे.

आतां इंग्रेज सरकारचा या देशावर अंमल सुरू झाल्यापासून पाश्चात्य विद्येचा इकडे जसा प्रसार होत चालला तसा त्या बरोबर वरल्यासारख्या ग्रंथरचनाविशेषाचाही प्रचार वस्तुतः पाहतां वाढावयाचा होता. पण वरील विद्येचा उपक्रम येथील लोकांत नुकताच झाला असल्यामुळें व वरील रचनाविशेष अगदीं नवाच पडल्यामुळं अद्याप त्याविषयीं लोकांत विशेष अभिरुचि उत्पन्न झालेली नाहीं. कांहीं वर्षांमागे इंग्रेजी भाषेत प्रथम प्रवेश होऊन आमच्या विद्वान् मंडळीस मराठी भाषेत ग्रंथरचना करण्याची जोंपर्यंत बरीच हौस वाटत असे, तोंपर्यंत इतर विषयांप्रमाणें या विषयावरही बरेच ग्रंथ झाले; पण हल्लीं त्यांपैकीं एक मात्र सर्वप्रसिद्ध आहे. बाकीचे बहुतेक बुडाल्यासारखेच आहेत.†

* 'शंकरविजयां'त बौद्धांचें खंडन करून ब्राम्हणधर्माची म्हणजे वैदिक मार्गाची ज्यांनीं पुनः संस्थापना केली त्या प्रख्यात जगद्गुरूचें चरित्र वर्णिलें आहे; 'ललितविस्तरां'त अर्ध्या मानव जातीभर जो धर्म आज हजारों वर्षें पसरला आहे त्याचा आद्यगुरु जो शाक्यसिंह. गौतम किंवा बुद्ध त्याचा वृत्तांत दिला आहे; 'भोजप्रबंधां'त भोज राजा व त्याच्या पदरचे जे कालिदासादि विख्यात कवि त्यांजविषयींच्या दंतकथा आहेत. शेवटले दोन महीपतिकृत ग्रंथ तर प्रसिद्धच आहेत.

† गेल्या वीस पंचवीस वर्षांत साक्रेटीस, कोलंबस, खुसरू, नाना फडनवीस, क्यापटन् कुक् व क्याथरैन इतक्यांचीं चरित्रें प्रसिद्ध झालीं. शिवाय दोन तीन वर्षांपूर्वी दक्षिणप्रैज कमिटीकडून पसंत झालेलीं वॉशिंग्टन्, फ्रांकलिन, व लॉर्ड-क्लैव् हींही चरित्रें इंदुप्रकाशांत छापलीं गेलीं. याखेरीज आलीकडे रा० विनायक कोंडदेव ओक यांनीं केलेलीं 'शिकंदर बादशाहा,' 'पिटर धि ग्रेट' व 'ड्यूक्

(पुढें चालू.)

आजपर्यंत लोकाश्रयास पात्र झालेल्या मासिक पुस्तकांतून तरी 'प्रसिद्धपुरुषचरित्रें' ह्मणून मूळ संकल्पांत घातलेलें एक सदर जरी नेहमीं असे व अद्यापही आहे. तरी फार करून हें सदर कोरडेंच राहून गेलें आहे. कधीं मधीं एकाद्या विख्यात पुरुषाचा वृत्तांत आलाच तर तो चार पांच पृष्ठांहून बहुधा अधिक नसतो. याचें कारण उघडच आहे. इकडील देशांत चरित्रलेखनाचा प्रचार पूर्वीपासून मुळींच नसल्यामुळें इकडच्या विख्यात पुरुषांचा जीवनवृत्तांत लिहिण्याचें मूळच खुटलें; तेव्हां युरोपांत होऊन गेलेल्या नामांकित पुरुषांच्या संबंधानेंच काय तो तो लिहावयास सांपडणार. पण तिकडची नुसती भूगोलसंबंधी सुद्धां माहिती इकडील लोकांस चांगलीशी असण्याची पंचाईत; मग तिकडील लोकांचा विषयीं व ज्यांचें नांवही पूर्वी ऐकिलें नाहीं अशा प्रसिद्ध पुरुषांच्या चरित्राविषयीं त्यांस जिज्ञासा उत्पन्न होण्याचा कितीसा संभव आहे ?

तर याप्रमाणें हें पुढील चरित्र, एक तर ही नवीन ग्रंथपद्धति ह्मणून व शिवाय ती कांहींशी सुरू केली असतां पुनः मागें पडली, या दोहों कारणांनीं आमच्या वाचकांस अपूर्व वाटणारें आहे पण इतकेंच नव्हे. पुढील लेखांत आणखी दोन नवे प्रकार वाचकांस आढळतील. पहिला हा कीं, आजपर्यंत महाराष्ट्र भाषेंत जीं जीं चरित्रें रचलीं गेलीं तीं कोणी विख्यात राज्यकर्ता, कोणी विख्यात शोधक, कोणी विख्यात तत्त्वज्ञ, अशांविषयींचीं होतीं. प्रस्तुत लेखाच्या विषयाप्रमाणें केवळ ग्रंथकाराचें चरित्र लिहिलें नाहीं. कोणी दुसरा विशेष असा कीं, पुढील वृत्तांत कोणत्या एका ग्रंथाच्या आधारानें रचला आहे किंवा कशाचें भाषांतर आहे असा नाहीं. तर अनेक ठिकाणची माहिती गोळा करून ती वाचकांस चरित्ररूपानें सादर केली आहे.

२. आतां सदरील लेखास वरील विषय निवडण्याचा हेतु काय व यापासून वाचकांस लाभ तो काय होणार याविषयीं अगोदर थोडेसें लिहिलें पाहिजे. चरित्रवाचनापासून सामान्यतः कोणते लाभ आहेत ते तर आज कोणालाही सांगावयाला नकोत; तेव्हां ते प्रस्तुत लेखापासूनही होणारे आहेत हें उघडच आहे. पण कोणी कदाचित् म्हणतील कीं, जॉन्सन् सारख्याच्या आयुष्यांत येवढ्या

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू .)

ऑफ् वेलिंग्टन्' हीं ही सरकारानें विकत घेऊन प्रसिद्ध केलीं आहेत. पण इतक्या सर्व चरित्रांत सॉक्रिटीसाचें मात्र चोहींकडे प्रसिद्ध असून तिसऱ्या आवृत्तीपर्यंत त्याची मजल पोंचली आहे.

मोठ्या वर्णन करायाजोग्या गोष्टी कोणत्या घडलेल्या असणार ? तो अमुक वर्षी जन्मला, अमुक वर्षी मेला, त्यानें अमुक अमुक ग्रंथ केले, त्यावरून त्याचा असा असा लौकिक झाला, इतकेंच त्यांत असायाचें कीं नाहीं ! मोठमोठ्या राजांच्या वगैरे कथांत जसें मन रमून जात तसें प्रस्तुत विषयांत काय होणार ? असा जे आक्षेप करतील त्यांस आमचें असें उत्तर आहे कीं, वरील समजूत जर खरोखरच त्यांच्या मनांत भिनून गेली असेल, तर चरित्राच्या वाचनापासून होणारा वास्तविक फायदा त्यांस बिलकूल कळलाच नाहीं असें म्हटलें पाहिजे. मनोरंजन किंवा चित्तास चमत्कार भासणें याच लाभाची चरित्रवाचनापासून जर कोणी अपेक्षा करीत असेल, तर वरील हेतु कादंबरीपासून किंवा नाटकापासून जसा साध्य होईल तसा प्रस्तुत प्रबंधविशेषापासून होणार नाहीं. शिवाय चरित्रांचा उपयोग जर हा आहे, कीं त्यांपासून संसारास व लोकव्यवहारास उपयोगी असा सदुपदेश प्राप्त होतो, तर हा उपदेश मोठमोठ्या सार्वभौम राजांच्या लढाया वाचल्यापासून जास्त होईल. कीं सामान्य लोकास ज्या अडचणी व जे प्रसंग येतात ते त्यांच्यासारख्याच मनुष्यांनीं कसे टाळले किंवा ते कसे उदयास आले हें समजल्यानें जास्त होईल बरें ? तर हें सर्व जो मनांत आणील त्यास खचीत असें वाटल्यावांचून राहणार नाहीं कीं, ज्या विख्यात पुरुषाचें चरित्र आह्मी लिहावयास सरसावलों आहों तो जरी शिकंदराप्रमाणें सगळें भुवन जिंकून आणखी भुवनें जिंकावयास नाहींत म्हणून एकीकडे तोंड करून रडला नाहीं, त्यानें जरी कोलंबसाप्रमाणें नवें जग शोधून काढलें नाहीं, किंवा वाशिंग्टनाप्रमाणें नव्या जगांत नवें राज्य स्थापन केलें नाहीं, तसेंच सॉक्रेटीसाप्रमाणें त्यानें जरी स्वर्गलोकींचें तत्त्वज्ञान भूलोकास आणलें नाहीं, किंवा हिंदुस्थानच्या म्याकिवेलाप्रमाणें 'खुब शर्तीनें राज्य राखिलें' नाहीं, तरी चरित्राचा विषय होण्यास त्याची योग्यता वरील महाजनांपेक्षां कोणत्याही प्रकारें कमी नसून पुष्कळ अंशीं उलटी जास्तही आहे.

पण इतकेंच नव्हे. प्रस्तुत चरित्राचें वर जें सामान्यतः महत्त्व सांगितलें त्या शिवाय त्यापासून विशेषत: आणखी कित्येक लाभ आहेत. कोणा एका इंग्रेज ग्रंथकारानें असें म्हटलें आहे कीं, जॉन्सन् यास त्याच्या राष्ट्राचा प्रतिनिधिभूत मानला असतां चालेल, म्हणजे साऱ्या इंग्लिश लोकांत सामान्यत्वेंकरून जे गुण आढळतात त्यांचा समुच्चय वरील व्यक्तींत आढळतो. हें कसें हें पुढें क्रमाक्रमानें व्यक्त होत जाईल. तर प्रस्तुत लेखावरून एतद्देशीय लोकांस इंग्रेजांच्या स्वभावाविषयीं व त्यांच्या आचाराविचारांविषयीं वगैरे बरेंच ज्ञान

होईल, हा एक त्यापासून उपयोग होणार आहे. दुसरा असा कीं, जॉनसनूच्या वेळची इंग्लंडची स्थिति व सध्यांची आपल्या देशची स्थिति यांत अनेक प्रकारचें साम्य आहे; यास्तव इकडूनही वरील स्थितीचें ज्ञान होणें हें इष्ट आहे. तशीच तिसरी गोष्ट ही कीं, वरील नामांकित ग्रंथकाराच्या वेळीं कित्येक मोठमोठ्या गोष्टी घडून येऊन मोठमोठे बुद्धिमान् पुरुष प्रख्यातीस चढले होते. तेव्हां त्यांचाही मुख्य कथानकाच्या अनुषंगानें निर्देश होऊन वाचकांस सहजरीत्या तितकी जास्त माहिती होऊन मनास करमणूकही होईल.

३. याप्रमाणें प्रकृत लेखाच्या अपूर्वत्वास्तव त्याच्या संबंधानें सामान्यतः येवढा प्रस्ताव अगोदर केला. आतां मुख्य विषयास आरंभ करूं.

डॉक्टर † साम्युएल् जॉनूसन् याचा जन्म इंग्लंड देशांत स्टाफर्डशायरमध्यें लिचूफील्ड नांवाच्या गांवीं इ० स० १७०९ या वर्षी झाला. याचीं आईबापें गरीब अवस्थेंतच होतीं; तरी तीं सालस व संभावित असल्यामुळें त्यांस त्यांच्या गांवीं बराच मान असे. एकदां तर जॉनूसनूच्या बापास लिचूफील्डचा माजिस्ट्रेटही नेमला होता; पण त्याचा नेहमींचा धंदा म्हटला म्हणजे पुस्तकं विकण्याचा होता. * त्याचें दुकान मोठें असून त्यास जवळचे ग्रंथ स्वतः चांगले समजत असत; यामुळें त्याचा लौकिक इतर पुस्तकविक्र्यांपेक्षां फार असे. जॉनूसनू यास लहानपणींच 'स्क्राफ्युला' या नांवाचा एक रोग झाला होता; तो त्याच्या कुळींतलाच होता असें कोणी म्हणतात, व कोणाच्या मतीं तो त्याच्या दाईच्या संसर्गानें त्यास लागला. तो जाण्याविषयीं जॉनूसनूच्या आईबापांनीं पुष्कळ

† आमच्या वाचकांपैकीं पुष्कळांस माहीत असेलच कीं वरील उपपद 'भट्ट,' 'आचार्य.' 'पंडित' यांच्या सारखें केवळ सन्मानार्थक होय. 'डॉक्टर' हा शब्द एतद्देशीय भाषांतून 'इंग्रेजी वैद्य' या अर्थी जरी रूढ होऊन गेला आहे, तरी त्याचा मूळचा अर्थ 'विद्वान्' 'निष्णात' इतकाच आहे. जॉनूसन् यास आक्सफर्ड युनिवर्सिटीनें 'एल्. एल्. डी' हा किताब त्याच्या विद्वत्तेस्तव व तत्कालीन ग्रंथकर्त्यांत तो अग्रगण्य होता यास्तव आपण होऊन पाठवून दिला.

* हा धंदा इकडील देशांत अद्याप चांगलासा सुरू झाला नाहीं विलायतेंतील पुस्तक विकणारे लोक येथील मेमणांसारखा नुसता व्यापार करतात असें नाहीं; तर त्यांचे मोठमोठे छापखाने असून ते स्वतः पुस्तकें छापतात. दर वर्षास लाखों पुस्तकें तयार होऊन त्यांचा खपही तसाच जंगी चाललेला असतो. मागें स्कॉट्, मेकॉले वगैरे ग्रंथकारांस मिळालेला जो पैसा सांगितला आहे त्यावरून त्यांचे ग्रंथ छापणाऱ्या पुस्तकवाल्यांस तर काय किफायत झाली असेल याचा वाचकांनीं कल्पना करावी !

औषधोपचार करून पाहिले, पण कांहीं गुण आला नाहीं. शेवटीं त्यांनीं आपल्या तीन वर्षांच्या मुलास त्या वेळची राज्यकर्ती जी आन राणी तिजकडे नेलें. पण तिच्याही हस्तस्पर्शानें कांहीं कार्य झालें नाहीं.*

४. जॉन्सन्च्या विद्याभ्यासाचा आरंभ लिच्फील्ड येथील शाळेंतच झाला. त्या शाळेंत सगळीं मुलें नादार घेत असत; यामुळें जॉन्सनच्या गरीब आईबापांवर त्याच्या शिक्षणाबद्दल कांहीं खर्च पडला नाहीं. या शाळेंत ल्याटिन व ग्रीक या दोन्ही भाषांचें व त्यांतून पहिलीचें त्यानें चांगलें ज्ञान संपादन केलें. पुढें कांहीं वर्षें तो घरींच राहून आपल्या बापाच्या दुकानचें काम कांहीं पाहूं लागला. त्याचा स्वभाव अगदीं लहानपणापासून पराकाष्ठेचा स्वच्छंदी असे; सारखें बसून कोणतेंही काम पुष्कळ वेळ करीत असणें हें त्यास कधींही आवडलें नाहीं. तेव्हां शाळेंत व घरीं मिळून जो त्यानें अभ्यास केला तो सगळा असाच प्रकारचा. त्याची बुद्धि अतिशयित चलाख असल्यामुळें हवा तो विषय त्यास तेव्हांच समजे; व स्मरणशक्तिही विलक्षण असल्यामुळें जें त्यानें एकदां वाचलें किंवा ऐकलें तें त्याच्या मनांतून कधींही जात नसे. पण सारखा नेट लावून असा अभ्यास त्यानें कधींच केला नाहीं. शरीरानें चांगला धष्टपुष्ट व भला भक्कम असल्यामुळें शाळेंतील उनाड पोरांत त्याचा पहिला नंबर असून कांहीं दांडगाई किंवा दंगा करणें असल्यास सर्वांचा मोरक्या हाच होई. या गुणांमुळें व नित्याचे धडे कधीं लक्ष लावून तयार न केल्यामुळें त्यावर चवदाव्या रत्नाचा प्रयोग वारंवार होई. या प्रयोगाचें माहात्म्य तो शेवटपर्यंत वर्णीत असे; व ह्मणे कीं, माझ्या पंतोजीनें जर मला मरे मरे तों खुप मारलें नसतें तर माझ्या हातून कांहीं शिकणें झालें नसतें! असो; पुढें ए-

---

* जॉनसन्च्या शरीरास राणी साहेबांचा हात लावविण्याचें कारण हें कीं, त्यास जो रोग झाला होता त्यावर राजस्पर्श हें मोठें रामबाण औषध आहे असा त्या वेळेस लोकांचा समज होता. असला प्रकार युग्ल नदीच्या दुसऱ्या तीरीं घडत असता तर लागलीच तो 'वेडगळ' व 'रानटी' झाला असता हें उघडच आहे?

† 'छडी वाजे चम् चम्, विद्या येई घम् घम्' या वचनाचा पुरस्कार वरील पंडित नेहमीं करीत असे. तो म्हणे कीं, पोरांकडून शाळेंतील धडे तयार करून घेण्यास वादीसारखें दुसरें साधन नाहीं. त्यांस लाजवून व परस्परांत ईर्ष्या उत्पन्न करून वरील हेतु सिद्धीस नेण्याचा यत्न करणें हें बरोबर नाहीं. कां कीं, त्याच्या योगानें मत्सरादि दुष्ट भाव लहानपणींच मुलांत वाढूं लागतात. अलीकडे मोठमोठ्या शाळांतूनही जो दांडगाईचा व टारगेपणाचा प्रकार दृष्टीस पडतो, व वेळेनसार शाळागुरूंचे शोभा राहत नाहीं, याकडे लक्ष दिलें असतां चवदाव्या रत्नाचा अंमल दिवसेंदिवस ढिला पडत चालला आहे हें कोणासही इष्ट वाटणार नाही.

कोणिसाव्या वर्षी तो आक्सफर्ड युनिव्हर्सिटींत मोडणारें जें पेंब्रोक कॉलेज तेथें एका श्रीमंत मुलाचा सहाध्यायी* म्हणून गेला. पण पुढें कांहीं दिवसांनीं त्या मुलानें कॉलेज सोडलें; तेव्हां याचा मुख्य आधार सुटला. तरी मोठ्या पंचाइतीनें त्यानें आणखी कांहीं दिवस तेथें काढले. याप्रमाणें एकंदर तीन वर्षे तेथें राहून शेवटीं युनिवर्सिटीची डिग्री (किताब) न घेताच त्यास आपल्या घरीं परत यावें लागलें.

५. जॉनसनचें विद्याध्ययन म्हणजे गुरुमुखानें विद्याग्रहण करणें हें येथेंच ओटपलें; यापुढें तसा योग त्यास आलाच नाहीं. यापुढें जें त्यानें ज्ञान संपादन केलें तें केवळ स्वतःच्याच श्रमानें, ह्मणजे शेंकडों पुस्तकें वाचून व जगाचे व्यवहार पाहून केलें इतकेंच. यापूर्वीं तरी त्याची जेवढी विद्या झाली होती तेवढ्यांत गुरूंच्या शिकवणीपेक्षां स्वतःच्या जिज्ञासेनें व परिश्रमानेंच त्यास अधिक ज्ञान प्राप्त झालें होतें. त्याच्या बापाच्या दुकानीं पुष्कळ निरनिराळ्या विषयांवर रचलेले ग्रंथ होते. ते यानें तब्येत लागेल तेव्हां वरचेवर उलथे पालथे करीत असावे. जेवढे मौजेचे वाटेल तेवढे वाचून कंटाळा आला कीं, तितकेंच टाकून द्यावें. याप्रमाणें ल्याटिन, ग्रीक, इटालियन वगैरे भाषांतील ग्रंथांशीं खेळतां खेळतां या ल्हानग्या पोरानें इतकें ज्ञान मिळविलें कीं, तितकें मोठमोठ्या विद्यानिष्णात ह्मणविणाऱ्या पंडितांसही नव्हतें. ऑक्सफर्ड मध्यें प्रवेश झाला त्या पहिल्या दिवशींच जॉनसननें एका ल्याटिन ग्रंथकाराचें वचन बोलण्याच्या ओघांत मधेंच झोंकून दिलें; तें ऐकून त्याचे गुरु जागच्या जागीं आचंबा करीत राहिले ! तसेंच तेथें असतां पोप कवीचा ' मेसाया ' ह्मणून एक काव्याचा चुटका नुकता प्रसिद्ध झाला होता त्याचें ल्याटिन भाषांतर विद्यार्थ्यांस दिलें असतां तें जॉनसननें कसें उडवून दिलें याविषयीं मागें एके ठिकाणीं [अंक १२ मध्यें] सांगितलेंच आहे. याशिवाय त्याच्या एका विद्यालयस्थ गुरूनें बॉसवेलपाशीं काय ह्मटलें तेंही प्रसिद्धच आहे. तो ह्मणाला, " मी

---

* इंग्लंडांत अशी चाल आहे कीं, श्रीमंतांचीं मुलें विद्याभ्यासाकरतां कॉलेजांत पाठविलीं म्हणजे त्यांच्या बरोबर अभ्यास करण्याकरतां सोबती म्हणून दुसरीं गरीब मुलें त्यांजपाशीं ठेवतात. यांचा खर्च अर्थातच त्या आईबापांवर किंवा पालकांवर असतो. वरील अर्थी ' सहाध्यायी ' हा शब्द योजला आहे. याचा नेहमींचा अर्थ पाहिला असतां 'बरोबर अभ्यास करणारा, ' ' गुरुबंधु ' इतकाच आहे.

जॉनसन्चा उगीच नांवाचा मात्र गुरु होतें; खरोखर पाहतां तो मा-झ्याहूनही वरचढ होता. "*

प्रस्तुत विख्यात ग्रंथकाराच्या शिक्षणाचा वर जो वृत्तांत सांगितला आहे त्यावरून आमच्या मार्मिक वाचकांच्या लक्षांत एक मोठी महत्वाची गोष्ट आल्यावांचून राहणार नाहीं. ती ही कीं, मनुष्यानें विद्येंत किंवा कोणत्याही गुणांत निपुणत्व पावणें हें त्याच्या स्वप्रयत्नाधीन जितकें आहे तितकें त्याच्या शिक्षकांच्या ज्ञानावर किंवा श्रमावर नाहीं. आजपर्यंत मोठमोठे विद्वान् ग्रंथकर्ते जे या पृथ्वीच्या पाठीवर होऊन गेले आहेत त्यांचा गुरूपासून प्राप्त झालेल्या ज्ञानाचा अंश व पुढें त्यांच्या परिश्रमानें तें जितकें वाढलें तो अंश यांची जर परस्पर तुलना केली तर पहिला दुसऱ्यापुढें कांहींच नाहीं असें नेहमीं दिसून येईल. यास्तव ज्यास ज्ञानप्राप्तीची इच्छा असेल त्यानें त्याविषयीं स्वतः उद्योग केला पाहिजे; शिक्षकांचें काम मुख्यतः दिग्दर्शनापेक्षां दुसरें नाहीं. हल्लीं युरोपांत व अमेरिकेंत मुद्रणकलेचा आतशयित प्रसार होऊन पुस्तकें अगदीं स्वल्प किंमतीस मिळूं लागल्यामुळें, व तीं सर्व विषयांवर व सर्वांस सहज समजतील अशा प्रकारचीं झाल्यामुळे, शिक्षकाचीही गरज बहुतेक अंशीं नाहींशी झाली आहे. यामुळें शेंकडों मोठमोठे ग्रंथकार असे निपजले आहेत कीं, त्यांस शिकविण्यास कोणाचीच गरज लागली नाहीं; त्यांचें सर्व ज्ञान त्यांस स्वतःसिद्धच प्राप्त झालें. अशासारखी स्थिति इकडे जर कांहीं सुरू झाली, तर विद्याखात्याचा किती अटाट वांचेल, व लोकांचें किती हित होईल !

६ असो; जॉनूसन् कॉलेज सोडून घरीं आल्यावर कांहीं दिवसांनीं त्याचा बाप मरण पावला. यास त्याच्या धंद्यांत कधींही बरकत आली नाहीं, व शेवटीं शेवटीं तर एका व्यापारांत त्यास मोठी ठोकर लागून तो अगदीं डबघाईस आला. त्यास प्रपंच भागविण्याचीही पंचाईत पडूं लागली. अशा स्थितींत त्याच्या मरणानें जानूसन्, त्याचा एक भाऊ, व त्यांची आई, यांची केवढी तारांबळ झाली असेल, याची कोणासही सहज कल्पना होईल. तरी असल्या संकटांतही प्रस्तुत चरित्राचा विषयभूत जो विख्यात पुरुष त्यानें अगदीं धैर्य सोडलें नाहीं. बापानें मरते वेळीं ठेवि-

* "Dr. Adams paid Johnson this high compliment. He said to me at Oxford, in 1776, "I was his nominal tutor; but he was above my mark." When I repeated this to Johnson, his eyes flashed with grateful satisfaction, and he exclaimed, "That was liberal and noble!"——Boswell's *Life of Johnson.*

ळेला पैसा सगळा बीस पौन्ड [दोनशें रुपये] होता तो आपल्या आईपाशीं ठेवून व आपल्या भावास बापाच्या दुकानावर लावून स्वतः केवळ आपल्या विद्येवर चरितार्थ चालविण्यास व आपलें नशीब काढण्यास तो निघाला. पहिल्यानें त्यानें एका शाळेंत चाकरी धरली. ही शाळा खासगी होती; व हींत जान्सन् हा दुय्यम ह्मणून राहिला. व शाळेच्या अध्यक्षाचें व याचें कधींही नीट न पडल्यामुळें त्यानें ती जागा लवकरच त्रासानें सोडून दिली. शाळेचे सर मास्तर स्वभावानें मोठे गर्विष्ट व तिस्मारखान होते; त्यांचा हिशोब असा होता कीं, या दुय्यमाला आह्मीं मोठी मेहेरबानी करून अन्नाला लावला आहे, तेव्हां आमचा मोगलाई अंमल यानें निमूटपणें मान खालीं करून सोसला पाहिजे. आह्मी सांगूं तें यानें शिरसावंद्य करून बंद्या गुलामाप्रमाणें प्रत्येक शब्दास, 'हां जी, जी हां' अशी मान डोलविली पाहिजे. पण जान्सन् कसचा? जो पुढें ऑसबोर्न याच्या डोकींत त्याचेंच एक भलें मोठें बुक पाहून घालायाला चुकला नाहीं व ज्यानें चेस्टर्फील्ड सारख्याचीही पर्वा ठेविली नाहीं; तो यःकश्चित शाळामास्तराला विचारतो काय? त्यानें खाडदिशीं चाकरीला लाथ मारिली, व बर्मिंगहम् नामक शहरास निघाला. तेथ एक त्याचा परम मित्र होता त्याच्या घरीं तो कांहीं दिवस राहिला. तेथें असतां एका पुस्तकवाल्याच्या सांगण्यावरून त्यानें एका फ्रेंच ग्रंथाचें भाषांतर आरंभिलें. हा ग्रंथ लोबो नामक एका जेसुइट्[*] ग्रंथकारानें 'आबिसि-

* 'जेसुइट' हे कोण लोक आहेत ते आमच्या वाचकांपैकीं पुष्कळांस माहीत असतीलच. कांहीं वर्षांपूर्वी मुंबई युनिवर्सिटींत त्यांच्या संबंधानें बोभाटा झाला होता हेंहा पुष्कळांस आठवत असेल. या पंथाचें नांव 'जीजस्' येशू यावरून पडलें आहे; व त्याचें स्थापन इ० सन १५३४ या सालीं झालें. या 'खिस्ताशिष्यां'चा उद्देश रोमन व क्याथलिक मताचें मंडन करून त्याचा साऱ्या जगभर प्रसार करायाचा हा होय; व तो साधण्यासाठीं हवें तें करावें. असा त्यांचा मूलभूत सिद्धांत आहे. चोरी करावी, खोटें बोलावें, फार तर काय, प्रत्यक्ष खूनही पाडावे पण आपला पवित्र हेतु सिद्धीस न्यावा. हें मत येशूचे अनुयायी बोलून दाखवितात व आजपर्यंत अगणित वेळां त्याप्रमाणें त्यांनीं आचरणही केलें आहे. सारांश, या मंडळास खिस्ती ठग म्हटलें असतां फारसा बाध येणार नाहीं. वरील मतांस्तव या मंडळीस युरोपांतील बहुतेक देशांतून वेळोवेळां घालवून दिलें आहे, व एकदां तर खद्द पोपमहाराजांसही हा पंथच मुळीं बंद करून टाकावा लागला. पण पुढें तो त्यांनीं सुरू केला, तो अद्याप आहेच. या लोकांच्याअंगीं दोन मोठे जबरदस्त गुण आहेत, एक विद्यार्थ्यांच्या पोटांत शिरून त्यांकडून विद्या क-

(पुढें चालू.)

निया देशाची सफर' म्हणून केला होता तो होय. लोबो हा कोणी पोर्तुगीज मिशनरी होता; व हबशांच्या मुलखांत जाऊन तेथील सर्व सृष्टिचमत्कारांचें व लोकांच्या रीतीभातींचें वगैरे त्यानें अनुभवसिद्ध वर्णन केलें आहे. याच्या मुशाफरीचा मुख्य हेतु त्याच्या धर्मबंधूंप्रमाणें शुभवर्तमानाचा प्रसार करण्याचा होता; व तिजनांना त्याच्या बरोबर आणखी दोघे पाद्री होते. पण या दोघांस हबशांनीं मधल्यामध्येंच ठोकून टाकल्यामुळें पुढें यास एकट्यासच येवढ्या अफाट रानटी देशांत व अपरिचित राष्ट्रांत मार्गक्रमण करावें लागलें तरी गेल्या शतकांतील मंगो पार्क व नुकता निवर्तलेला लिव्हिंगस्टन् यांच्याप्रमाणें यानें मोठ्या धैर्यानें व हिकमतानें सार्‍या देशभर भ्रमण केलें. नील नदीचा उगम शोधून काढण्याविषयीं आज हजारों वर्षे यत्न चाललेला आहे ता त्यानें कांहींसा तडीस नेला.* असो; तर असल्या ग्रंथाचें इंग्रेजी भाषांतर जॉन्सननें

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

रविणें व दुसरा गुण धारिष्ट. पहिल्या कलेंत यांची किती निपुणता आहे याचा प्रत्यय या देशातही घेण्यासारखा आहे; व दुसर्‍याचें सारूर वरील मिशनरीच्या प्रवासावरून ध्यानांत येईलच. मेकॉलेनें एके ठिकाणीं या दुसर्‍या गुणाविषयीं लिहिलें आहे:——

"The Old World was not wide enough for this strange activity. The Jesuits invaded all the countries which the maritime discoveries of the preceding age had laid open to European enterprize. They were to be found in the depths of the Peruvian mines, at the marts of the African caravans, on the shores of the Spice Islands, in the observatories of China. They made converts in regions which neither avarice nor curiosity had tempted any of their countrymen to enter; and preached and disputed in tongues of which no other native of the West understood a word."

Ranke's History of the Popes.

* मिसर देशांतील जी नील नदी तिला दर वर्षी अपरंपार पूर येऊन सारा भोंवतालचा देश त्या पुरावर पिकतो, व पाऊस कसा तो तिकडे कोणास माहीत नाहीं, ही गोष्ट जगद्विख्यात आहे. ही नदी आबिसिनिया, न्युबिया आणि ईजिप्ट या तीन विस्तीर्ण देशांतून वाहात जाऊन आलेक्झांड्रिया शहराशीं समुद्रास सातों मुखांनीं मिळते. हिचा ओघ एकंदर ३००० मैल आहे. या नदीचें उगम कोठें आहेत याविषयीं पहिल्यापासून सार्‍या जगास मोठी प्रबळ जिज्ञासा चालत आहे; तरी अ-

(पुढें चालू.)

तयार केलें. या कामाबद्दल त्यास वर सांगितलेल्या पुस्तकेवाल्यानें पांच पौंड दिले. यानंतर त्यानें एका ल्याटिन कवीचे ग्रंथ छापण्याबद्दलची जाहिरात दिली. तींत त्यानें असें कळविलें होतें कीं, वरील कवीचीं काव्यें थोड्या किमतींत सर्वांस मिळून शिवाय त्या कवीचें चरित्र व एकंदर ल्याटिन कवितेचा इतिहास हाही सदरहू आवृत्तीस जोडायाचा आहे. पण या ग्रंथास कोणी फारसा आश्रय दिला नाहीं; वर्गण्या फार थोड्या आल्यामुळें व कोणी पुरस्कर्ताही न मिळाल्यामुळें वरील संकल्प तसाच असिद्ध राहिला.

७. यापुढें बहुधा सर्व मनुष्यांच्या आयुष्यांतली एक मोठी चोंकळ गोष्ट जो विवाह तो जान्सनचा झाला. तो बर्मिंगहम येथें असतां तेथील एका व्यापाऱ्याची व याची ओळख पडली होती. त्याच वेळेस त्याच्या बायकोचा व याचाही बराच परिचय जडला होता; याच्या विद्वत्तेस्तव व भाषणचातुर्यास्तव हा तिला आवडूं लागला होता; व यासही तिच्या रसिकतेमुळें व इतर गुणांमुळें ती पसंत झाली होती. पुढें ती गतभर्तृका झाल्यावर परस्परांच्या स्नेहाचा व प्रेमाचा परिपाक वर सांगितल्याप्रमाणें झाला. जॉनसनूनें आपल्या आईची आज्ञा विचारून गृहस्थधर्माचा स्वीकार केला, व आजपर्यंत जो मुशाफरासारखा एकेकटा राहिलेला होता तो आतां घरदार, चाकर माणसें, बायको, अशा थाटानें राहूं लागला. बायकोनें लग्नसमयीं आठशें पौंड जॉनसनच्या स्वाधीन केले व ते चांगल्या व्यवस्थेनें लावलें असतें तर त्यांस पुष्कळ दिवस, किंबहुना जन्मभर चांगल्या रीतीनें पुरलें असतें पण तें होतें कसें ? त्यास अद्याप पुष्कळ काळ दारिद्र्यांत व विपत्तींत काढावयाचा होता ! तेव्हां त्यास अशी बुद्धि आठवली कीं, आपला संसार थाटलाच आहे, तेव्हां सध्यांप्रमाणेंच पुढेंही चालण्यास आपण स्वतः एक निराळें विद्यालय स्थापावें हें विद्यालय त्याच्याच घरीं असून विद्यार्थ्यांचा जेवणाखाणाचा वगैरे बंदोबस्त तेथेंच ठेवण्याचें त्यानें योजलें. मग सर्व तयारी झाल्यावर एका वर्तमानपत्रांत जाहिरात आली कीं, ' साम्युअल जॉनसन यांच्या घरीं विद्यार्थ्यांची राहण्याची सोय केली असून ल्याटिन व ग्रीक या भाषांचें अध्ययन चालायाचें आहे, तर श्रीमान व संभावित लोकांनीं आपलीं

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)
यांचा पक्का शोध लागला नाहीं. ते विषुववृत्तापाशीं असावेत असा भूगोलवेत्त्यांचा अजमास आहे. सन १८५४ सालीं ब्रू नांवाच्या एका मुशाफरानें वरील वृत्ताच्या चार अंशांपर्यंत वरील नदीचा माग काढला होता.

मुलें येथें पाठवावीं.' या जाहिरातीचें फारसें फळ दृष्टीस पडलें नाहीं. अठरा महिने लोटून गेले. तरी दोन तीन मुलांवर ज्यास्त त्यास मिळेचनात. याचें कारण असें होतें कीं. जॉन्सनची पुढें जी विलक्षण ख्याति होऊन बसली, कीं त्याच्या सहज बोलण्यावरही मोठमोठे लोक सुद्धां भुलूं लागले, व तो केवळ अप्रतिम पंडित ठरला, तसें या वेळेस कांहीं नव्हतें. त्याची प्रसिद्ध काय ती विद्यालयांतच असून एकंदर लोकांस तो विशेष माहीतही नव्हता. शिवाय शिक्षकाच्या अंगीं जे गुण अवश्य लागतात त्यांपैकीं कांहींची त्याच्या अंगीं उणीव होती. एक तर शारीर व्यंगें. त्याचा चेहरा मुळचा जरी वाईट नसून उलटा भव्यही होता तरी मागें सांगितलेल्या रोगाच्या योगानें त्यावर मोठमोठाले व्रण पडले होते, व त्याची दृष्टि अधू झाला होती. शिवाय त्याची बोलण्याचालण्याची ही ढब श्रोत्यांच्या व त्यांतून पोरांच्या मनांत भरण्यासारखी नसून त्यांस उपहासास्पद वाटण्यासारखीही होती. वायुग्रस्त मनुष्याप्रमाणें हात पाय वरचेवर वेंगाडायाची त्यास लहानपणापासून संवय लागून गेली होती; व त्याच्या मेंदूंत कांहीं विकार असल्यामुळें त्याची कृति पुष्कळ अशी वेड लागलेल्या मनुष्यासारखी दृष्टीस पडे. हा सर्व प्रकार घरींच विद्याभ्यासास राहिलेल्या पोरांच्या प्रत्यहीं नजरेस पडायाचा; मग अशांची गुरूविषयीं पूज्य बुद्धि न जडतां त्याची त्यांस चेष्टा वाटत असल्यांत नवल काय ? यासेरीज वरील विद्यालयांतली दुसरी मोठी नक्कल म्हटली हा जे गुरुपत्नी होय. तिचें वय जॉन्सनच्या दुप्पट होतें; म्हणजे तिचें आठेचाळीस व नवऱ्याचें सव्वीस ! मग अशा जोडप्याचें जें परस्पर प्रेम चालत असेल तें पाहून त्या तरुण विद्यार्थ्यांस केवढी मौज वाटत असेल व ते त्याविषयीं किती मस्करी करीत असतील ! या विद्यार्थ्यांत शेक्सपीयरच्या पात्रांचा सर्वोत्कृष्ट अभिनय करणारा जो प्रख्यात गॅरिक् तो होता. तो अगोदरच नकल्या, व पुढें नाटकाचें कसब पुरेपणीं साधून त्यांत पहिल्या पदवीस चढलेला, आणि वरील सर्व मजा त्यानें स्वतः लहान वयांत पाहिलेली, तेव्हां पुढें लंडन शहरांतल्या बड्या बड्या मंडळींत तो जेव्हां आपल्या गुरूची नक्कल करी तेव्हां ती किती हुबेहूब व मजेदार उतरत असेल हें सांगायाला नको. ऐकणाऱ्या मंडळीचे हंसतां हंसतां पोट दुखूं येई. असो; तर जॉन्सनचें विद्यालय चांगलसें न चालण्याचीं वर सांगितलेलीं कारणें होतीं. शिवाय त्याचा स्वभावही सौम्य व मनमिळाऊ नसून पराकाष्ठेचा कडक असे; व विद्यार्थ्यांस अगदीं मुलभूत सिद्धांतांपासून क्रमाक्रमानें शिकवीत जाण्याची जी दगदग असते तीही त्यास अगदीं आवडत नसे. तेव्हां या सर्व गोष्टींमुळें वर सांगतले-

त्या विद्यालयाची कधींही ऊर्जित दशा आली नाहीं. शेवटीं बायकोनें जो ऐवज आणला होता तो अशा प्रकारें सगळा व्यर्थ खर्चून जाऊन पुनः दद्दात ती दद्दात राहिलीच. हें पाहून जॉन्सननें आपल्या लेखणीवर आपला चरितार्थ चालवायाचा हा पूर्वीचा संकल्प पुनः मनांत आणून लंडन शहरची वाट धरली. बरोबर आपला विद्यार्थी वर सांगितलेला ग्यारिक् यास घेतलें.

ही गुरुशिष्यांची जोडी वरील राजधानीस सन १७३७ वर्षाच्या आरंभीं येऊन दाखल झाली. दोघेही पहिल्यानें केवळ उपजीवनार्थ तेथें आले असून पुढें पुढें आपापल्या गुणाच्या योगानें अत्यंत विख्यात व सर्वांत प्रमुख होऊन बसले. हें अत्युच्च स्थान जॉन्सन् यास कसें प्राप्त झालें, तें यापुढें क्रमाक्रमानें सांगायाचेंच आहे. सध्यां ग्यारिक्ची हकीकत लिहून हा अंक आटपतों. हा महाविख्यात नट जॉन्सनचा परम मित्र होता, व याचा प्रस्तुत चरित्रांत अनेक वेळां संबंधही येणार आहे, यास्तव व शिवाय सामान्यतः माहितीचा विषय, म्हणून पुढील वृत्तांत अप्रासंगिक होणार नाहीं असें वाटतें.

८. ग्यारिक् हा जॉन्सनहून आठ दहा वर्षांनीं लहान होता. याच्या शिक्षणाचा वगैरे प्रकार वर सांगितलाच आहे. याचा कल लहानपणापासून नाट्यविद्येकडे असे. लंडनास आल्यावर पहिल्यानें तो कांहीं दिवस व्यापाराच्या नादांत गुंतला होता; पण त्या कामाचा त्यास कंटाळा येऊन तो लवकरच नाटकांत शिरला. शिरल्याबरोबर लागलीच कांहीं दिवसांनीं त्यानें आपल्या सोबत्यांस व त्या शहरांतील सर्व नटांस मागें टाकलें. इतर सर्व नाटकगृहें हळू हळू शुष्क होत जाऊन सारी गर्दी इकडेच जमूं लागली. ख्यालीखुशाली करणारी शोकीन मंडळी व मोठमोठे अमीर उमराव यांचा आश्रय ग्यारिक् ज्या मंडळींत होता तीसच मिळूं लागला. फार तर काय, पण पोपसारख्यांनीं व मोठमोठ्या नामांकित ग्रंथकारांनीं व उत्कृष्ट रसिकांनीं सुद्धां हा अपूर्व नाट्यप्रकार पाहून तोंडांत बोटें घातलीं.* याप्रमाणें थोड्याच काळांत

* पोपनें ग्यारिक्चा अभिनय जेव्हां पहिल्यानें पाहिला तेव्हांच त्याच्या सारखा नट आजपर्यंत झाला नाहीं व पुढेंहि होईलसा दिसत नाहीं असा अभिप्राय दिला. तो म्हणाला, "यशीं स्पर्धा करण्यासारखा कोणीच नट नाहीं हे मोठी वाईट गोष्ट आहे, याच्या योगानें हा लवकरच बिघडून जाईल." दुसऱ्या दोन प्रेक्षकांचे उल्लेख येणें प्रमाणें आहेत:——————

"In manly sense; if nature linked with art;

(पुढें चालू.)

ग्यारिकूची चोहोंकडे मोठी कीर्ति झाली असतां त्यानें स्वतः एक नाटकगृह आपल्या ताब्यांत घेतलें, व त्या मंडळींत आपण मुख्य झाला. हें आधिपत्य त्यानें पसतीस वर्षे चालविलें. सरते शेवटीं आपल्या सभाजनांची बहुमानपुरःसर व प्रेमपूर्वक आज्ञा घेऊन ज्या कामांत त्यानें येवढी कीर्ति मिळविली तें सोडून दिलें. नाटकगृहाची मालकी त्यानें विकली, तिजबद्दल त्यास ३७००० पौंड मिळाले. या रकमेवर व पूर्वींच्या मिळालेल्या संपत्तीवर आपले शेवटले दिवस आनंदानें काढण्याचा त्याचा संकल्प होता. पण पुढें लवकरच तो मरण पावला. ग्यारिकूच्या मागें त्याच्यासारखा नट अद्याप झाला नाहीं.

आमच्या देशांत अलीकडे नाट्यविद्या अगदीं नाहींशी होऊन तिचा

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

If thorough knowledge of the human heart;
If powers of acting vast and unconfined;
If fewest faults with greatest beauties joined;
If strong expression, and strange powers which lie
Within the magic circle of the eye;
If feelings which few hearts, like his, can know,
And which no face so well as his can show,
Deserve the preference; Garrick! take the chair,
Nor quit it till thou place an equal there."

Churchill's Rosciad.

"And how did Garrick speak the soliloquy last night?" "O, against all rule, my lord, most ungrammatically: betwixt the substantive and the adjective, which should agree together in number, case and gender, he made a breach thus—stopping as if the point wanted settling;—and betwixt the nominative case, which your lordship knows should govern the verb, he suspended his voice in the epilogue a dozen times, three seconds and three fifths by a stop-watch, my lord, each time." "Admirable grammarian! But in suspending his voice, was the sense suspended likewise? Did no expression of attitude or countenance fill up the chasm? Was the eye silent? Did you narrowly look?"— "I looked only at the stop-watch, my lord."—"Excellent observer!"

Sterne's *Tristram Shandy.*

उदय नुकता कोठें उगीच झाल्यासारखा असल्यामुळें 'नाटक,' 'नाटकवाला' हे शब्द केवळ निंदास्पद होऊन बसले आहेत. तेव्हां इकडील स्थितीवरून पाहिलें असतां जॉन्सन् सारख्याचा शिष्य व परममित्र नाटकांत शिरला व त्या कसबांत मानमान्यता पावला ही गोष्ट मोठी विलक्षण वाटण्यासारखी आहे. पण आमच्या साऱ्या वाचकांस बहुधा माहीत असेलच कीं, नाटकाचा धंदा हा सामान्यतः पाहतां जरी मोठा प्रतिष्ठित धरलेला नाहीं, व सदाचरणप्रवर्तक असाही विशेष मानिला जात नाहीं,* तरी प्राचीन काळच्या व अर्वाचीन काळच्या मोठमोठ्या प्रमुख राष्ट्रांत नाट्यकलेस गायन वादन, नृत्य, चित्रविद्या इत्यादिकांच्या प्रमाणें मोठा मान असे व अद्याप आहे. तेव्हां हल्लीं व विशेषतः गेल्या शतकांत साऱ्या युरोपांत प्रमुख असणारें जें इंग्लंड त्यांत ग्यारिक् हा वर सांगितल्याप्रमाणें मोठी कीर्ति पावला यांत कांहीं नवल नाहीं. त्याच्या अंगीं सामान्य नटांप्रमाणें यथोचित अंगविक्षेप करण्याचा व नाटकी स्वरानें बोलण्याचा येवढाच गुण होता असें नाहीं. तर खरा अभिनय त्यानेंच प्रथमतः प्रवृत्त करून लोकांस दाखविला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. त्या त्या नाटकपात्राशीं केवळ तादात्म्य पावून बोलणें चालणें स्वर वगैरे हुबेहूब उठवून देऊन मूळचें मनुष्यच प्रेक्षकांच्या पुढें आणून जसें काय उभें करणें, व मनाच्या निरनिराळ्या वृत्ति चेहेऱ्यावर दाखविणें, ही अपूर्व कला त्याच्याच ठायीं पहिल्यानें पूर्ण रीतीनें दृष्टीस पडली. शरीरानें व मनानें सारखाच वांकडा असणारा इंग्लंडाचा राजा जो तिसरा रिचर्ड, तसाच डेनमार्क राजाचा वेडाचें सोंग

---

* जॉन्सन् हा जरी मोठा धर्मशील व सदाचरणी होता, तरी त्याच्या मनावरही नाटकी मंडळीच्या अल्पकालिक समागमानेंही कोणते विकार उत्पन्न झाले हें पुढील लेखावरून दिसून येईल. त्याच्या नाटकाचा प्रयोग व्हावयाचा असतां तो अगोदर कांहीं वेळ पडद्याच्या आंत बसे, त्या वेळच्या त्याच्या स्थितीविषयीं त्याचा चरित्रकार लिहितोः——

"He, for a considerable time, used to frequent the Green-Room, and seemed to take delight in dissipating his gloom, by mixing in the sprightly chit-chat of the motley circle then to be found there. Mr. David Hume related to me from Mr. Garrick, that Johnson at last denied himself this amusement, from considerations of rigid virtue; saying, "I'll come no more behind your scenes, David; for the silk stockings and white bosoms of your actresses excite my amorous propensities."

केलेला मुलगा हामलेट, इत्यादि पात्रांची सोंगें त्यानें अशीं हुबे-हूब आणावीं कीं सभाजनांनीं केवळ तटस्थ होऊन जावें. वर टिपेंत पोपकवीचें ग्यारिकविषयीं जें मत दिलें आहे तें त्या-नें वरील रिचर्डाचें सोंग पाहतांच दिलेलें आहे; व स्टर्नच्या ग्रंथांतील उतारा दिला आहे त्यांतील विषय वरील राजकुमाराची सर्वप्र-सिद्ध जी आत्मगत उक्ति ती होय. तर यावरून रंगभूमीवर नाचणाऱ्या सोंगाड्याची एवढी विलक्षण ख्याति कशामुळें झाली हें आमच्या वाच-कांच्या लक्षांत येईल. पण जॉन्सन्चा शिष्य नुसता सोंगाड्याच नव्हता. त्याच्या अंगीं जातीनेंही बरीच कवित्वशक्ति असून तो त्या वेळच्या वि-द्वन्मंडळांत मोडत असे. 'जॉन्सन्चा क्लब' म्हणून जी बर्क्, गिबन् अशा सभासदांची मंडळी आठवड्यांतून एकदां एके ठिकाणीं जमत असे तींत तो होता; आणि भाषणचातुर्यांत व विनोदकलेंत त्याची सर्वांवर ताण होती.* पण आपल्या राष्ट्रावर किंबहुना साऱ्या जगावर त्यानें केलेला मोठा उपकार अद्याप सांगावयाचाच आहे. तो इंग्लंडांतल्या किंबहुना त-द्देशीयांच्या मतें साऱ्या जगांतल्या, कवींत अग्रगण्य जो शेक्सपीयर त्या-च्या संबंधानें होय. या महाकवीचे ग्रंथ पहिल्यापासून जरी सर्वांस प्रिय होऊन राहिलेले आहेत. तरी ग्यारिक्च्या पूर्वी त्यांचो असावी तशी चहा नसे. कांहीं काळपर्यंत तर ते अगदींच अप्रसिद्ध झाल्यासारखे होऊन जॉन्सन्च्या वेळीं त्यांच्याहून ड्रायडन्, पोप यांच्याकडेच लोकांचा विशेष भर असे. पण वर वर्णिलेला अपूर्व नाट्यप्रकार जेव्हांपासून सुरू झाला तेव्हांपासून तें मान फिरत चाललें. शेक्सपीयरच्या कीर्तीचें पुनरुज्वलन होऊन ज्या कवितेच्या अंतर्गत गुणांकडे लोकांची दृष्टि तों-पर्यंत पोंचली नव्हती ती निजकडे तेव्हांपासून पोंचूं लागली. ग्यारिक्ची तर वरील कवीविषयीं जी पूज्यबुद्धि होती ती कांहीं अतोनात! सन १७६९ सालीं त्यानें शेक्सपीयरची जन्मभूमि जें स्ट्राटफर्ड तेथें त्याच्या निमित्त एक मोठा महोत्सव केला. तो सारखा तीन दिवस चालून हजारों लो-कांनीं तेथील तुतीचें झाड तेथली खुर्ची, व एकंदर सर्व देखावे डोळे भ-रून पाहून घेतले. व तेथील खुणा देवाच्या प्रसादाप्रमाणें पदरीं बांधून

---

* प्रख्यात कवि गोल्डस्मिथ् हा वरील 'क्लब'चा सभासद होता; त्यानें ग्यारि-क्विषयीं लिहिलें आहे:—

"As an actor confessed without rival to shine
As a wit, if not first, in the very first line."

The Retaliation.

नेल्या * असो; तर या नटानें केलेल्या नाटक प्रयोगांनीं त्या वेळच्या लोकांचें तात्कालिक रंजन झालें इतकेंच नव्हे, तर त्या राष्ट्राच्या महाकवीविषयीं सर्वांचे ठायीं पुनः अतिशय प्रेम उत्पन्न होऊन लोकाभिरुचीस नवेंच वळण दिल्यासारखें झालें तशीच हीही दुसरी मोठी गोष्ट ह्मटली पाहिजे कीं त्यासारिक सारख्या संभावित व सर्वमान्य मनुष्यानें नाट्यकर्माचा अंगीकार केल्यानें त्यास प्रतिष्ठा येऊन नाटक करणारी मंडळी म्हणजे दुराचरणांचें माहेरघर होऊन जी राहिली होती तोही प्रकार बराच मोडला.

अकृत्वा परसंतापमकृत्वा खलनम्रताम् ।
अनुसृत्य सतां वर्त्म यत्स्वल्पमपि तद्बहु ॥ †

अंक ३४—(१) आतरण. (२) जॉन्सन्च्या विपत्तीचा आरंभ. (३) तिचीं कारणें (४) त्या वेळची विद्योपजीवि-जनाची स्थिति (५ जॉन्सन्चा उपजीवनार्थ उद्योग. (६) त्याचीं कार्यें व नाटक. (७) इंग्रेजी भाषेचा कोश.

१. मागील अंकांत वरील विख्यात पुरुषाचें पूर्ववृत्त सांगून गुणिजनांच्या गुणास निकषभूत व अत्यंत समृद्ध जी लंडन राजधानी तिजपर्यंत त्यास आणून सोडलें. आतां येथें त्यांचा जो शेवटपर्यंत काळ गेला तो कसा गेला, व क्रमाक्रमानें त्याची विद्वत्कीर्ति अप्रतिम होऊन त्यास स्वास्थ्य कसें प्राप्त झालें तें सर्व सविस्तर कथन करतों.

२. जॉन्सन् इ० स० १७३७ सालीं लंडनास येऊन दाखल झाला हें पूर्वीं सांगितलें आहे. येथपासून त्याच्या विपत्तीस जो आरंभ झाला तो बरोबर पंचवीस वर्षें त्याची तशीच स्थिति होती. त्यानें अनेक मोठ-

---

* वरील समारंभाविषयीं कौपर कवीनें लिहिलें आहे:—

"The mulb'ry-tree was hung with blooming wreaths,
The mulb'ry-tree stood centre of the dance,
The mulb'ry-tree was hymned with dulcet airs,
And from his touch-wood trunk the mulb'ry-tree
Supplied such relics, as devotion holds
Still sacred, and preserves with pious care.
So 'twas a hallowed time: decorum reigned,
And mirth without offence. No few returned
Doubtless much edified, and all refreshed."

The Task.

† "दुसऱ्यास ताप न देतां, दुष्टांपुढें नम्रभाव प्रगट न करतां, आणि सज्जनांचा मार्ग न सोडतां, जें प्राप्त होईल तें थोडकें असलें तरी पुष्कळच आहे.

मोठे ग्रंथ केले, निबंध लिहिले. काव्यें रचिलीं. व त्याची कीर्तिही चोहोंकडे अधिकाधिक पसरत होती; पण त्याची ददात ह्मणून सुटली नाहीं. लक्ष्मीचा व सरस्वतीचा विरोध जो आपल्या लोकांत प्रसिद्ध आहे त्याचे उत्कृष्ट उदाहरण त्याचे ठायीं दृष्टीस पडत होतें. त्याचीं शेवटलीं वीस बावीस वर्षें मात्र बरींच सुखांत व स्वस्थतेत गेलीं; तरी शेवटपर्यंत त्याजपाशीं धनाची विपुलता अशी कधींच नव्हती. वरील स्वास्थ्याचा प्रकार कशामुळें घडून आला याविषयीं क्रमेंकरून सांगावयाचेंच आहे. सध्यां वरील दरिद्रता जॉन्सन् यास दीर्घकाळ कशामुळें भोगावी लागली तें लिहितों.

३. पहिलें मोठें कारण त्या वेळची लोकस्थिति होय. मागें (२८ व्या अंकांत) एके ठिकाणीं वाचकांस कळविलें आहे कीं, आडिसनच्या 'स्पेक्टेटर' नांवाच्या निबंधांनीं एकंदर लोकांस वाचावयास शिकविलें. वरील निबंधावली सन १७११—१२ या दोन वर्षभर प्रति दिवशीं (आदितवार खेरीज करून) निघत असे. त्या काळास व वरील काळास तुकतीं पंचवीस वर्षें काय तीं निघून गेलीं होतीं. तेव्हां जे लोक आडिसनच्या वेळेस टफ करायाला लागले त्यांची गति एक पिढी लोटून गेल्यानें किती ज्यास्त झाली असेल याची सहज कल्पना करतां येईल. हल्लीं वरील काळास दीडशें अधिक वर्षें होऊन गेल्यामुळें जें विलक्षण स्थित्यंतर होऊन गेलें आहे त्यावरून पाहतां हल्लींच्या इंग्रेज लोकांच्या पांचव्या सहाव्या पिढीचे लोक इतके अज्ञान होते ही कल्पना करणें सुद्धां कठीण पडतें. पण मिल्टनसारखा कवि कीं, ज्याचें नांव घेतल्याबरोबर सध्यां इंग्लंडांतील लहान पोरांच्या मनांत सुद्धां पूज्यभाव व प्रेम हीं उत्पन्न होतात, त्याची कविता त्याच्या वेळेस तर केवळ उपेक्षेसच पात्र होऊन पुढेंही तसि चाळीस वर्षेंपर्यंत बहुधा तशीच लोळत पडली होती.* तिची अभिरुचि आडिसन्नेंच पहिल्यानें आपल्या देशबांधवांस लावली या एका गोष्टीवरून त्या वळच्या स्थितीचें अनुमान सहज होण्यासारखें आहे. असो; तर जॉन्सन ज्या वेळेस लंडनास येऊन आपल्या लेखणीवर उपजीविका चालविण्याचा उद्योग करूं लागला त्या काळीं लोकांस विद्येची अभिरुचि उगीच कोठें लागत चालली होती हें एक त्याच्या दरिद्रतेचें कारण होय. सध्यांसारख्या स्थितींत त्याच्या एकाद्या ग्रंथाचें उत्पन्न त्यास जन्मभर पुरलें असतें. दुसरें कारण असें

---

* मिल्टनचें जगत्प्रसिद्ध काव्य 'प्याराडेज् लॉस्ट' याबद्दल त्यास सगळे पंधरा पौंड एका पुस्तकवाल्यानें दिले ! आमच्या महाराष्ट्र भाषेंतील वीररसप्रधान काव्यास सुद्धां आमच्या 'दक्षिणा प्रैज कमिटी' कडून अधिक बक्षीस मिळालें !

कीं, पुस्तकवाल्यांचा धंदा त्या वेळेस आतांप्रमाणें चांगला पिकला नसल्यामुळें ते स्वतः बहुधा अगदीं अडाणी असत. एकादा नवा ग्रंथ त्यांच्याकडे छापण्यास व विकण्यास आणला असतां त्याच्या खपाचा अदमास त्यांस स्वतः करतां येत नसे. कोणा प्रसिद्ध ग्रंथकाराची संमति जेव्हां ते घेत तेव्हां तो हातीं घेण्यास ते धजत. यामुळें जॉन्सनचें नांव चांगलें प्रसिद्ध होईपर्यंत त्याच्या ही ग्रंथाबद्दल पुस्तकवाले त्यास फार पैसा देत नसत; व तोही स्वतः पैशाच्या कामांत सढळच असल्यामुळें इतर ग्रंथकाराइतकाही आपल्या ग्रंथास किंमत मागत नसे. जें एकदां पहिल्या बोलीला ठरेल तेंच संतोषानें घेत असे. हें दुसरें कारण झालें पण तिसरें कारण तर दोहोंहूनही मोठें होतें. तें या विख्यात मनुष्याची निस्पृही व मानी अशी मनाची स्वाभाविक वृत्ति होय. तो शरीरानें जसा धट्टाकट्टा व बळकट होता, तसाच मनानेंही आडदांड व उच्छृंखळ होता. कोणी मनुष्य केवढाही मोठा असला तरी त्याच्या वैभवास्तव त्याशीं लवून वागणें किंवा त्याचें मनोधारण करूं पाहणें हें त्यास अगदीं आवडत नसे. जसा अगदीं गरीब मनुष्याशीं तसाच थेट त्याच्याशींही तो वागत असे, व बोलण्याचालण्यांत कांहीं कमज्यास्त झालें असतां तो त्यांस सडसडीत उत्तर देण्यांत, किंवा हे ड्यूक आहेत, अर्ल आहेत आणि आपण काय गरीब मनुष्य, आपणास वेळेनसार दोन प्रहरचीही भ्रांत, हें मनांत आणून त्यांचें अज्ञान किंवा उन्मटपणा त्यांस भासवून देण्यांत तो कधींही कमी करीत नसे. मग अशा स्वारीचें व बड्या बड्या लॉर्ड साहेबांचें, कीं, जे छानछूक करून आलेल्या लेडी साहेबांची खुषामत करतां करतां मरून जाणार, व मोठ्या आदबीनें बोलणें चालणें, नटणें मुरडणें या नाटकी कलेंत आपण मोठे बाके ह्मणून आपली धन्यता मिरवणार, अशांचें कसें जमावें ! तेव्हां अर्थातूच या बड्या मंडळींत त्यास पुरस्कर्ता कोणीही न मिळाल्यामुळें त्यास स्वतःच्या श्रमानेंच व जें मिळेल त्यावर बहुधा शेवटपर्यंत गुजारा करावा लागला.

४ जॉन्सन् लंडन शहरास निघाला तेव्हां त्याजवळ सामग्री ह्मटली ह्मणजे दोन तीन गिनी,* दोन तीन शिफारसींचीं पत्रें, व एक अर्धेमुर्धें तयार झालेलें नाटक, येवढीच काय ती होती. वरील शिफारस-

* विलायतेंत सोन्याचेंही नाणें चालतें. गिनी म्हणजे साडे दहा रुपये, व पौंड म्हणजे दहा रुपये होत. शिलिंग म्हणजे अधेली व सहा पेन्स म्हणजे चार आणे हें बहुतेकांस माहीत असेलच.

पत्रांपैकीं एक एका प्रसिद्ध पुस्तकवाल्यास लिहिलेलें असून जॉन्सन्‌ची विद्वत्ता, कवित्वशक्ति वगैरे गुणांविषयीं त्यांत त्याची प्रशंसा केली होती; व शेवटीं सांगितलें होतें कीं, यास तुह्मी भाषांतराचें वगैरे काम दिलें असतां हा तुमच्या चांगला उपयोगी पडेल. हें पत्र त्या पुस्तकवाल्यानें वाचून असेच जॉन्सन्‌कडे अंमळ रोखून पाहिलें, आणि विनोदानें ह्मणाला, "गड्या, तूं जर बाजारांत हमालाचें पोतें विकत घेऊन ओझीं वाहत जाशील तर तुझा निर्वाह याहूनही बरा चालेल." या त्याच्या नापणांत नुसती थट्टाच होती असें नाहीं. त्याच्या व इतर पुस्तकवाल्यांच्या आश्रयानें जे ग्रंथकार आपली उपजीविका करीत असत त्यांची अवस्था कशी असे ती त्याच्या नेहमींच्या पाहण्यांतली होती. त्यांचें राहणें चवथ्या पांचव्या मजल्यावरच्या खोलींत, जेवण खाण एखाद्या भटाऱ्याच्या दुकानांत, अंगावर कपडालत्ताही वेळच्या वेळेस घालायाला मिळायाचा नाहीं, कधीं कधीं तोही सावकारानें शिपाई आणून पुढें उभा केला असतां जप्त व्हावयाचा, अशा प्रकारें ते काळ काढीत असत. जॉन्सन्‌नेंच आपली या वेळची स्थिति अनेक प्रसंगीं वर्णिली आहे कीं, त्यास नित्यचिंता ह्मणून कधीं सुटली नाहीं. आज जर आळसामुळें कांहीं काम केलें नाहीं तर उद्यां सडसडीत उपास पडायाचा अशी स्थिति त्याची वीस पंचवीस वर्षें होती. कधीं कधीं तर दोन दोन दिवस त्यानें अन्नान्नांचून काढावे* दोनदां तर नाझरच्या शिपायानें त्यास पकडलें असतां त्याचा मित्र प्रख्यात कादंबरीकार रिचर्डसन यानें त्यास पांच पौंड उसने देऊन सोडविलें. असो; तर असल्या विपन्न स्थितींत प्रस्तुत ग्रंथकारानें आपले ऐन उमेदीचे व भर तारुण्याचे दिवस काढले. तरी त्याची नीति व सदाचरण हीं लवमात्रही सुटलीं नाहींत. एक दोनदां मात्र त्याचा प्रसिद्ध मित्र सावेज् याच्या संगतीनें त्याचें जरा वांकडें पाऊल पडलें, पण त्यानें तत्क्षणींच वाटेवर येऊन त्याबद्दल त्यास जन्मभर अनुताप होत असे. सावेज् हा मोठा विलक्षण पुरुष होता. त्याचा जन्म मोठ्या कुळांत झाला असून त्याजवर मोठमोठे चमत्कारिक प्रसंग येऊन गुजरले होते; व जगाच्या सर्व स्थितींचा अनुभव त्यास घडला होता. शेवटीं जॉन्सन् वरील विपत्तींत रखडत असतां हा त्यास जोडीदार मिळाला; व 'समानशीलव्यसनेषु सख्यम्' या न्यायानें दोघांचा

* जॉन्सन्‌चीं पत्रें जीं छापलीं आहेत त्यांतील एकावर .... अशी सही आहे. हिचा अर्थ, ल्याटिन भाषेंत 'बुभुक्षित' 'भुकेला' असा होतो.

लवकरच परिचय होऊन अत्यंत स्नेह जडला. साव्हेजच्या अंगीं बरीच कवित्वशक्ति असून तो विद्वान् व बहुश्रुतही होता; व जगाच्या व्यवहारांत पुष्कळ घोळून गेलेला असल्यामुळें त्याची संगति जॉनसन् यास विशेषच प्रियकर झाली. दोघेही फटिंग, व दोघेही सारखेच कफल्लक; तेव्हां दोघांनीं सारी रात्रची रात्र शहरभर हिंडावें, व साऱ्या जगाच्या उलाढाली कराव्या.* या वेळेस वरील स्नेह्याच्या संगतीनें जॉन्सन् यास ज्या कित्येक सवयी लागून गेल्या त्या शेवटपर्यंत त्यास लागून राहिल्या. त्या रात्रभर जागणें व दिवसा दोन दोन वाजेतों निजून राहणें, कोणाचीही फारशी मुरवत न ठेवतां त्यास चापून उत्तर करणें, रागाच्या सपाट्यांत हातघाईवर येणें, अशा तऱ्हेच्या कांहीं होत. असो; पण हा समागम फार वेळ टिकला नाहीं. साव्हेज् यास लंडन शहरचा त्रास येऊन तो वेल्स् प्रांतांत निघून गेला, आणि पुढें लवकरच तिकडे दिवाणी तुरुंगांत मरण पावला.

५. इकडे जॉन्सन्चा क्रम 'शनैः पंथाः' या न्यायानें सारखा चाललाच होता. फ्रेंच, इटालियन, ल्याटिन वगैरे भाषांतल्या ग्रंथांचीं भाषांतरें; नव्या ग्रंथांवर टीका; प्रसिद्ध पुरुषांचीं चरित्रें; निरनिराळ्या विषयांवर निबंध कविता वगैरे; नाटकारंभींच्या सामाजिक विज्ञापना; ग्रंथार्पणपत्रें; पुस्तकालयांतील ग्रंथांची विषयवार याद; याप्रमाणें जो जो उद्योग सांपडेल व जो जो कोणा सांगेल तो जॉन्सन् करीत असे. तो स्वभावतः मोठा आळशी व मनस्वी होता, व शिवाय त्यास जी चमत्कारिक मनोविकृति जडली होती तिच्यामुळें तर त्यास जागचें उठूं नये असेंही वाटे; पण क्षुधेपुढें उपाय नाहीं. तिचें शमन करण्याचें साधन त्यास दुसरें अनुकूळ नसल्यामुळें त्यास आंग मोडून दररोज कांहीं तरी उद्योग करावा लागे. या त्याच्या विपन्न स्थितीमुळें त्याच्या बुद्धिरूप भांडारांतील इतकी संपत्ति बाहेर पडली; व त्याच्या देशाचें कल्याण होऊन तिजपासून एकंदर जगासही इतका उपयोग घडला.

---

* "Johnson has often been heard to relate, that he and Savage walked round Grosvenor-Square till four in the morning; in the course of their conversation reforming the world, dethroning princes, establishing new forms of government, and giving laws to the several states of Europe; till, fatigued at length with their legislative office, they began to feel the want of refreshment, but could not muster up more than fourpence—half-penny."

Murphy's Life of Johnson

नाहीं तर खाणींतल्या खाणींत राहिलेल्या सोन्यारुप्याप्रमाणें वरील संपत्ति बहुधा तशीच गुप्त राहती; किंवा निदान फारच थोडी प्रगट झाली असती. या गोष्टीची प्रचीती या ग्रंथकाराचीं शेवटलीं वीस वर्षे जी अमदानींत गेलीं तिजवरून पुढें येईलच. असो; आतां वरील ग्रंथसमूहांत व निरनिराळ्या कृतींत विशेष प्रसिद्ध ह्मणून जेवढ्या आहेत तेवढ्यांविषयीं वाचकांस माहिती देतों.

६. जॉन्सन्च्या नांवावर दोन प्रसिद्ध काव्यें जीं आहेत तीं त्यानें याच वेळेस लिहिलीं. हीं 'लंडन' व 'मानवी आशेचें वैफल्य' अशीं दोन होत. पहिलें त्यानें आपल्या मित्राच्या प्रयाणसमयीं लिहिलें. त्यांतील पहिलीं पद्यें त्यासच उद्देशून लिहिलीं असून बाकीच्यांत इंग्लंडच्या राजधानींत जो दुराचाराचा, अनीतीचा वगैरे प्रकार आहे त्याचें वर्णन केलें आहे. दुसऱ्या काव्यांत मोठमोठे राजे, मोठमोठे सरदार, मोठमोठे मुत्सद्दी यांचीं उदाहरणें देऊन मनुष्याच्या मनाची धाव कशी निष्फळ होते, ह्मणजे मोठें अवडंबर रचलें असतां त्याचा शेवटीं एका क्षणांत कसा विध्वंस होऊन जातो हें दर्शविलें आहे. हीं दोन्हीं काव्यें ल्याटिन कवि जुवेनल् याच्या धाटणीवर लिहिलीं आहेत. जुवेनल्नें रोम शहरावर कडाका उडवून रोमच्या इतिहासांतील उदाहरणें जशीं घेतलीं होतीं, त्याचप्रमाणें जॉन्सन्नें आपलें वसतिस्थान व आपल्या देशचा इतिहास यांच्या आधारानें वर्णन केलें. हीं दोन्हीं काव्यें मूळ ल्याटिन काव्यांच्या तोडीचीं आहेत; कोठें कोठें तर मूळच्यावरही तान झालेली आहे. पहिलें 'लंडन' प्रसिद्ध झालें त्यावेळेस पोप होता, त्यानें मागील 'मेसाया' प्रमाणें याचीही फार तारीफ केली, आणि त्याचा कर्ता कोण असावा याविषयीं आपल्या मित्रांकडून शोध करविला.* शोधा अंतीं जेव्हां असें समजलें कीं, हा कोणी गरीब व अप्रसिद्ध मनुष्य आहे, तेव्हां त्यानें भाकीत केलें कीं, 'हा मनुष्य फार दिवस अप्रसिद्ध राहणार नाहीं.' याप्रमाणें या काव्याची प्रथमारंभींच चोहोंकडे मोठी प्रशंसा झाली; कित्येक तर असेंही ह्मणूं लागले कीं, आतां पोपचेंही वर्चस्व फार दिवस टिकणार नाहीं. याचा खपही तसाच असा जलद झाला कीं, दुसऱ्या आठवड्याला दुसरी आवृत्ति काढावी लागली. तरी जॉन्सन् यास पुस्तकवाल्याकडून या काव्याबद्दल दहा गिनीच काय ते मिळाले. याप्रमाणेंच दुसऱ्या काव्याचीही जरी

* जॉनसन्नें आपलें नांव, चोहोंकडे प्रख्यात होईपर्यंत आपल्या कोणत्याही ग्रंथावर घातलें नाहीं. तरी त्यांतील मजकुरावरून व भाषापद्धतीवरून तें तेव्हांच समजण्यांत येई हें उघड आहे.

चोहोंकडे वाखाणणी झाली; तरी त्यापासून त्यास मिळकत पंधरा पौंडच झाली.*

जॉन्सन्नें लंडनास येतांना बरोबर एक अपुरतें राहिलेलें नाटक आणलें होतें असें वर वाचकांस कळविलें आहे. तें त्यानें येथें आल्यावर संपूर्ण केलें; तें 'ऐरीन्' हें होय. इंग्लिश भाषेंत, किंबहुना युरोपांतल्या साऱ्या भाषांतून, नाटकाचे दोन प्रकार मानलेले आहेत; एक ट्राजेडी (शोकरसप्रधान) आणि दुसरा प्रकार कॉमेडी (हास्यरसप्रधान). यांपैकीं पहिल्या वर्गांतलें वरील नाटक होय. याचें संविधानक तुर्क लोकांच्या इतिहासांतील एक चमत्कारिक वृत्तांत घेऊन त्यावर बांधलेलें आहे. याचा प्रयोग जॉन्सन्चा शिष्य ग्यारिक् यानें मूळच्यांत पुष्कळ फेरफार करून रंगभूमीवर तेरा वेळ करविला. या प्रसंगीं ग्यारिक्नें आपल्या गुरूकरतां आपलें कसब होतें इतकें प्रगट केलें, व एकंदर नाटकाची तयारी जितकी उत्कृष्ट ठेवतां आली तितकी ठेवली. पण मूळ कृतींत अंतःकरणास द्रवविण्यासारखें विशेष कांहीं नसल्यामुळें सभाजनांस तें फारसें पसंत झालें नाहीं. त्यांतील भाषा व विचार हीं दोन्ही प्रौढ होतीं यास्तव तें श्रोत्यांनीं शेवटपर्यंत गंभीरपणानें व स्वस्थपणानें ऐकून घेतलें; पण एकंदर प्रकार थंडाईचाच झाला. तेव्हांपासून पुढें तर त्याचा प्रयोग कधींच झाला नाहीं; व जॉन्सन्च्या इतर ग्रंथांच्या मानानें पाहतां आडिसन्च्या 'केटो' प्रमाणें तें आतां विशेष प्रसिद्धही नाहीं. हीं दोन्ही नाटकें आतां सर्वांच्या मतें वाचण्यास मात्र चांगलीं असून रंगभूमीवर प्रयोग करण्याच्या उपयोगीं नाहींत असें ठरलें आहे. असो; या नाटकाच्या प्रयोगांवरून व छापण्याचा हक्क विकल्यावरून जॉन्सन् यास एकंदर तीनशें पौंड मिळाले. हेच त्या वेळेस त्यास हजाराच्या जागीं होते.

---

* वरील दोन काव्यांवर निरनिराळ्या ग्रंथकारांचे असे अभिप्राय आहेतः—

"*London* has all the ease and all the spirit of an original."
Gray

"*The vanity of Human Wishes* is a satire, the deep and pathetic morality of which has often extracted tears from those whose eyes wander dry over pages professedly sentimental."
Sir Walter Scott

The Vanity of Human Wishes is an excellent imitation of the tenth satire of Juvenal. It is in truth not easy to say whether the palm belongs to the ancient or to the modern poet."
Macaulay.

७. जॉन्सन्नें पद्यरूप जी ग्रंथरचना केली ती वर सांगितली तेवढीच. यापुढचे त्याचे सर्व ग्रंथ गद्यरूपच आहेत. त्याची पुढें पुढें जी येवढी विलक्षण ख्याति झाली व अद्यापही चालत आहे ती या गद्यग्रंथांवरूनच होय. कांहीं अंशीं या पद्धतीस त्यानें नवें स्वरूप देऊन तिचा प्रचार वाढविला असें सुद्धां म्हणण्यास हरकत नाहीं. या वेळीं इंग्लंडांत 'जेंटल्मेन्स् मागेझैन्' म्हणून एक पत्र निघत असे, त्यांत त्याचे लेख पहिल्यानें येऊं लागले. या पत्रांत निबंध वगैरे व सामान्य लौकिक विषय जसे असत, त्याप्रमाणेंच पार्लमेंटांत होणाऱ्या वाटाघाटींचीही हकीकत लोकांस कळविली असे. हें दुसरें काम कांहीं दिवसांनीं जॉनसन् स्वतः करूं लागला. वरील पत्राचा मालक आपल्या वतीचे कांहीं लोक पार्लमेंटांतील वादविवाद ऐकण्यास पाठवीत असे, व त्यांस तेथील चोपदारांनीं कांहीं हरकत करूं नये अशी त्यानें आंतून गुप्त तजवीजही केली होती. या बातमीदारांनीं भाषणांचा सारांश टिपून आणावा, व कोणकोणत्या वक्त्यानें कोणत्या पक्षाकडचें भाषण केलें हेंही लिहून आणावें; आणि मग येवढ्यावर काय ती सगळी इमारत रचायाची! तरी जॉनसन्ची विद्वत्ता व चातुर्य असें होतें कीं, वरील तुटक तुटक माहितीवरून त्यानें दोहों पक्षांकडील वक्त्यांचीं भाषणें स्वकपोलकल्पित नवींच तयार करावीं. मग तीं तयार झाल्यावर वरील पत्रांत गोष्टीच्या रूपानें छापलीं जात; ह्मणजे अमुक अमुक नगरीं तेथील राजाच्या प्रधानांनीं अशीं अशीं भाषणें केलीं असा आरंभीं उपोद्घात करावा लागे.* असो; या भाषणांचेंही कर्तृत्व पुष्कळ दिवसपर्यंत गुप्तच होतें; तें हळु हळु प्रसिद्ध होत जाऊन सरते शेवटीं जॉन्सन्नेंच स्वतः एके प्रसंगीं कबूल केलें. या भाषणांत प्रस्तुत ग्रंथकर्त्याची प्रौढ रचना व चातुर्य हीं दोन्ही अर्थात् आहेतच; तरी त्यांची आतां फारशी प्रसिद्धि नाहीं.

जॉन्सन्चा यापुढचा ग्रंथ त्याचा परम मित्र वर सांगितलेला जो साव्हेज् त्याचें चरित्र होय. याचा मागें सांगितल्याप्रमाणें वेल्स् प्रांतीं एका तुरुंगांत शेवट झाला असतां त्याच्या एकंदर चरित्राविषयीं लोकांस मोठी उत्कंठा

---

* वरील गोष्टीवरून इंग्लंडांतील लोकांस तेव्हां किती स्वातंत्र्य होतें याचा अजमास होतो. हल्लीं पार्लमेंटांतील कारभार इतका गुप्त रीतीनें न चालून तेथील भाषणें साऱ्या जगभर जशींचीं तशीं प्रसिद्ध होतात हें सर्व प्रसिद्धच आहे. यावरून सुमारें शंभर वर्षांतच इंग्लंडांत लोकस्वातंत्र्याच्या संबंधानें केवढा फेरफार झाला आहे हें सहज मनांत येईल!

व कौतुक हीं उत्पन्न झालीं होतीं. अशा संधीस वरील ग्रंथ लिहून जॉन्सनें तीं दोन्हीं पुरविलीं व सर्वांस अगदीं थक्क करून सोडलें. याही ग्रंथावर जॉन्सनचें नांव नव्हतेंच; तरी पुष्कळांस तोच त्याचा कर्ता ह्मणून तेव्हांच माहीत झालें. या वेळेपर्यंत इंग्लंडांत चरित्रें लिहिण्याचा प्रकार विशेष चालू नव्हता; व जो होता तोही मोठ्याशा पूर्ण दशेस आला नव्हता. कोणी मोठा प्रख्यात मनुष्य मरण पावला असतां जॉन्सनच्या सारखे जे विपन्न ग्रंथकार आपल्या लेखणीवर उदरनिर्वाह करीत असत त्यांनीं त्यांचीं चरित्रें तयार करावीं; मग त्यांत जीं बरींशीं व खपतीलशीं वाटतील तीं पुस्तकवाल्यांनीं विकत घेऊन छापून प्रसिद्ध करावीं. अशा बुभुक्षाप्रेरित ग्रंथांची योग्यता कितीशी असणार! कांहींच नसे, त्यापेक्षां तसल्यांतही जीं चरित्रें अंमळ बरींशीं असत तीं लोकांच्या आश्रयास कांहीं वेळ पात्र होत, व पुढें नाहींशीं होऊन जात. पण प्रस्तुत चरित्र फार निराळ्या तऱ्हेचें होतें. त्यांत साव्हेजच्या आयुष्यांत घडलेल्या ज्या चमत्कारिक चमत्कारिक गोष्टी त्या सर्वांचें यथास्थित व चित्तवेधक कथन अशा कांहीं खुबीनें केलें* आहे कीं, वाचकांची वृत्ति तन्मय होऊन जाऊन त्यास पुस्तक खालीं ठेववतच नाहीं;* तसेच जागोजागीं जे विचार प्रगट केले आहेत तेही मोठे मार्मिकपणाचे व प्रौढतेचे असल्यामुळें सामान्यतः सर्वांस व विशेषतः तरुणजनांस तर ते अत्यंत हितावह होण्यासारखे आहेत.

८. जॉन्सनचे येथवर जे जे ग्रंथ सांगितले ते ते त्याच्या पूर्व वयांत व तो तादृश प्रसिद्ध नसतां रचलेले होत. आतां यापुढचा जो त्याचा प्रचंड उद्योग सांगावयाचा आहे त्याच्यापासून मात्र त्याची कीर्ति अगदीं स्थायिक होऊन तो त्या कालच्या विद्वन्मंडळांत सर्वानुमतें अग्रगण्य ठरला. हा उद्योग इंग्रजी भाषेचा कोश होय. जॉन्सनची मागील ग्रंथांवरून चोहोंकडे

---

*जॉन्सनच्या मित्रमंडळींत सर जॉशुआ रेनॉल्ड्स् म्हणून एक मोठा विख्याति चित्रकार होता. त्याच्याविषयीं वरील ग्रंथाच्या संबंधानें एक चमत्कारिक गोष्ट लिहिली आहे. त्याचा वरील ग्रंथकाराशीं जो स्नेह जमला तो वरील ग्रंथावरून. रेनॉल्ड्स् यानें एक दिवस सहज वरील चरित्र वाचायास घेतलें व रस्त्याच्या बाजूस एका धुराड्यावर हात टेकून तें वाचायास आरंभ केला. पण त्या ग्रंथानें त्याचें मन इतकें वेधून टाकलें कीं, तें सगळें तेव्हांचे तेव्हांच त्यानें वाचून टाकलें. मग शेवटीं धुराड्यावरून हात काढायाला जों जातो तों तो बधिर होऊन गेलेला! पुढें दोघांची परस्पर ओळख होऊन जो स्नेह जमला तो आमरणांत राहिला. जॉन्सनचें चित्र जें त्याच्या पुष्कळ ग्रंथांवरून काढलेलें असतें तें त्याच्या हातच्या तसबिरीवरून काढलेलें होय.

ख्याति होऊन वरच्यासारख्या कामास तो किती योग्य होत हें चोहोंकडे माहीत झालें होतें. यास्तव सन १७४७ सालीं लंडन शहरांतले कित्येक मोठमोठे पुस्तकवाले एकत्र जमून त्यांनीं विचार केला कीं जॉन्सन्कडे हा उद्योग सोंपवून दिला असतां तो चांगल्या तऱ्हेनें शेवटास जाऊन आपणांस चांगला नफा होईल. मग त्यांनीं तो बेत त्यास कळवून त्याबद्दल त्यास १५७५ गिनी देण्याचें कबूल केलें. जॉन्सन् यासही दररोज नवा उद्योग शोधीत बसण्याचा त्रास आला होता, यास्तव दोन तीन वर्षांचें हें आपणास एकदमच काम मिळालें असें समजून त्यासही वरील बेत पसंत झाला. मग हाताखालीं तीन चार मदतनीस घेऊन व एक निराळें घर भाड्यानें घेऊन त्यानें इंग्रेजी भाषेचा कोश रचण्यास आरंभ केला. हा संस्कार त्या भाषेस तोंपर्यंत मुळींच घडला नव्हता. नुसते शब्द वर्णानुक्रमानें लावलेले व त्यांचा अर्थ थोडक्यांत दिलेला असे लहानसान कांहीं कोश होते, पण तोंपर्यंत त्या भाषेत जो गोंधळ माजलेला होता तो मोडून टाकून नीट व्यवस्था लावण्याचा उद्योग त्या पूर्वी कोणीच केला नव्हता. जॉन्सन्नें या कोशाच्या आरंभीं जी प्रस्तावना लिहिली आहे तींत त्या वेळीं प्रस्तुत भाषेची जी स्थिति होती, तिचें स्वरूप चांगलें वर्णन केलें आहे. ह्मणजे वर्णोच्चाराविषयीं भेद, शब्दाक्षरांच्या लेखनाविषयीं अनियम वाक्यांची रचना, व्याकरणभ्रष्ट भाषापद्धति ग्राह्य कोणती अग्राह्य कोणती याचा बिलकूल विचार नाहीं. पाहिजे त्या ग्रंथकारानें मनास वाटतील ते परकी शब्द भाषेंत घुसडून द्यावे, अशी अव्यवस्था एकंदर भाषेंत माजली होती तेव्हां हा सर्व गोंधळ सोडून एकट्या मनुष्यानें तीस चाळीस हजार शब्दांची वर्णव्यवस्था, उच्चार, अर्थ वगैरे सर्व नीट बसवून देऊन चोहोंकडे व्यवस्था करून देण्याचा यत्न करणें ह्मणजे केवढें अचाट साहस आहे व केवढी जबरदस्त यातायात आहे! पण ही सर्व या महापंडितानें आपल्या आंगावर घेऊन तो उद्योग कालेंकरून तडीस नेला. त्याच्या पूर्वसंकल्पाप्रमाणें हें काम दोन तीन वर्षांत अर्थात् संपलें नाहींच; त्यास पुरीं सात आठ वर्षें लागलीं. इतक्या काळांत त्यास दिलेली रक्कम पार खलास होऊन गेली, त्यास दोनदां दिवाणी तुरुंगांत कर्जदारांनीं नेऊन बसविलें, दोनदां त्याच्या मित्रानें त्यास नाझराच्या शिपायाच्या हातून सोडविलें, व सर्वांत मोठी दुःखाची गोष्ट म्हटली ह्मणजे ही कीं, जीवर तो जीव कीं प्राण करीत असे, जिच्या सुखार्थ स्वतःला कितीही कष्ट पडले तरी त्यानें आनंदानें सोसावे, व प्रस्तुत अवाढव्य ग्रंथ संपला असतां त्यापासून उत्पन्न होणारी

संपत्ति व कीर्ति यांचा उपभोग जिच्या बरोबर चिरकाळ घेण्याचें त्याच्या मनांत होतें, ती त्याची आवडती बायको मरण पावून तो पुनः सडाचा सडाच राहिला !*

वरील कोशाच्या संबंधानें एक मोठें प्रकरण झालें तेंही येथें सांगितलें पाहिजे. तें मागें सांगितलेला जो लार्ड चेस्टरफील्ड् त्याच्या संबंधाचें होय. चेस्टरफील्ड् हा त्या वेळेस सेक्रेटरी आफ स्टेट्च्या हुद्यावर होता. त्याची विद्वत्ताविषयींही बरीच ख्याति असून त्या वेळच्या वक्त्यांत तर तो प्रमुखच होता. या वडया सरदाराची वरील कोशास अनुकूलता दिसल्यावरून जान्सन्नें पाहिलें संकल्पपत्र त्यास उद्देशून लिहिलें. यावरून सदरहू लार्ड साहेबांकडून जॉन्सन् यास बोलावणें आलें. तेव्हां तो त्यांजकडे जाऊं लागून कांहीं दिवस दोघांची बरीच गोडीगुलाबी चालली. जॉन्सन् यास वाटलें कीं, आपल्या कृत्यास येवढा पुरस्कर्ता मिळाला हें फार चांगलें झालें; व चेस्टरफील्ड् यासही वाटलें कीं, येवढा मोठा ग्रंथ आपल्या आश्रयानें होणार हें आपल्या नांवास चिरकाळ भूषणच झालें. पण ही स्थिति फार वेळ टिकली नाहीं. दोघांचा लवकरच जो बे-

---

* जॉन्सन्च्या या स्थितीचें मेकॉलेनें मोठें हृदयास लागण्यासारखें वर्णन केलें आहे—

"The last Rambler was written in a sad and gloomy hour. Mrs. Johnson had been given over by the physicians. Three days later she died. She left her husband almost broken-hearted. All his affection had been cancentrated on her. He had neither brother nor sister, neither son nor daughter. To him she was beautiful as the Gunnings, and witty as Lady Mary. Her opinion of his writings was more important to him than the voice of the pit of Drury Lane Theatre or the judgment of the Monthly Review. The chief support which had sustained him through the most arduous labour of his life was the hope that she would enjoy the fame and the profit which he anticipated from his Dictionary. She was gone; and in that vast labyrinth of streets, peopled by eight hundred thousand human beings, he was alone. Yet it was necessary for him to set himself, as he expressed it, doggedly to work. After three more laborious years, the Dictionary was at length complete."

बनाव झाला तो शेवटपर्यंत तसाच राहिला; व वरील * अर्ल साहेबांच्या मनांत आपल्या नांवाचा इंग्रेजी भाषेच्या कोशाशीं ज्या प्रकारचा संबंध असावा असें होतें त्यापेक्षां तो आतां फार निराळ्या तऱ्हेचा आहे. याचें कारण असें झालें कीं, अर्ल साहेब हे जन्मापासून सरदार मंडळींत व मोठमोठ्या लेडीसाहेबांच्या मेळ्यांत वागलेले असून रीतरिवाजाच्या टापटिपींत बारीक लक्ष पुरविणारे होते; व जॉन्सन् काय ? त्याचा काळ सगळा अगदीं नीच पदवीच्या लोकांच्या संगतींत गेला असल्यामुळें वरील नोकझोकांत तो पुरा अडाणी होता, व स्वभावानें आडदांड असल्यामुळें थोर लोकांपुढें जाणें तर मोठें भीत भीत जावें, त्यांच्याशीं बोलायाचें तें मोठ्या अदबीनें व लवून बोलावें, वगैरे प्रकार तो बिलकुल जाणत नसे. मग अशा रानवट मनुष्याशीं गांठ पडली असतां वरील नाजूक साहेबांच्या अंगांत हींव भरत असेल यांत नवल काय ? ‡ त्यांनीं दोन तीनदां जॉन्सन्

* इंग्लंडांतील अमीर उमरावांच्या पदव्या ड्यूक, अर्ल, मार्किस, बारोनेट वगैरे असून लॉर्ड, सर वगैरे त्या त्या पदवीचे किताब होत हें आमच्या वाचकांपैकीं पुष्कळांस माहित असेलच.

‡ वरील हिंवाचा प्रकार अर्ल साहेबांनींच स्वतः वर्णिला आहे. आपल्या चिरंजिवास ते जीं पत्रें लिहीत असत त्यांपैकीं एकांत त्यांनीं जॉन्सन्‌विषयीं पुढील मजकूर लिहिला:—

" There is a man whose moral character, deep learning, and superior parts I acknowledge, admire, and respect; but whom it is so impossible for me to love, that I am almost in a fever whenever I am in his company. His figure (without being deformed) seems made to disgrace or ridicule the common structure of the human body. His legs and arms are never in the position which, according to the situation of his body they ought to be in, but constantly employed in committing acts of hostility upon the Graces. He throws any where, but down his throat, whatever he means to drink; and mang'es what he means to carve. Inattentive to all the regards of social life, he mistimes and misplaces everything. He disputes with heat indiscriminately, mindless of the rank, character and situation of those with whom he disputes. Absolutely ignorant of the several gradations of familiarity and respect, he is exactly the same

(पुढें चालू.)

यास मुलाखत देऊन पुढें देवडीवाल्यास ताकीद देऊन ठेविली कीं, या मनुष्यानें विचारलें असतां स्वारी बाहेर गेली आहे ह्मणून सांगत जा. हा मज्जावीचा प्रकार जॉन्सन्नें दोन तीनदां पाहून मनांत गांठ घातली कीं, पुनः ह्मणून याच्या दाराशीं पाऊल घालायाचें नाहीं. पुढें याही गोष्टीस सात आठ वर्षें लोटून गेलीं; व जॉन्सन्नें वर सांगितलेल्या अडचणींत, विपत्तींत व दुःखांत आरंभलेलें महत्कार्य तडीस नेऊन पोंचविलें. तें पाहून वरील लॉर्ड साहेबांस आशा सुटली कीं, हा तयार झालेला कोश आपणास नजर होऊन आपलें नांव यावर यावें. या हेतूस्तव त्या वेळेस चालू असणाऱ्या 'वर्ल्ड' नामक पत्रांत त्यांनीं दोन निबंध लिहिले; व त्यांत जॉन्सन्च्या एकंदर विद्वत्तेची अतिशय तारीफ करून नुकत्या प्रसिद्ध होणाऱ्या कोशाविषयीं तर भारीच गोड गोड मजकूर लिहिला होता. चेस्टरफील्डचा हें सर्व करण्याचा मतलब उघडच होता कीं, जॉन्सन्च्या मनांत आपल्याविषयीं जर अद्याप राग असेल तर तो वरील मधुर शब्दांनीं घालवावा, व पूर्वीच्या संकल्पाप्रमाणेंच सर्व घडून यावें. पण तें कसचें होतें ? जॉन्सन् यास वरील मजकूर जेव्हां समजला तेव्हां त्याचा राग शांत न होतां उलटा अधिक प्रदीप्त मात्र झाला. पोराच्या हातावर खाऊ ठेवून जशी समजूत करावी तसा वरील खुपामतीचा प्रकार पाहून आपली मानहानि केलीशी मात्र त्यास वाटली; व तत्क्षणींच त्यानें त्यास असें खडखडीत पत्र लिहिलें कीं, त्यांतील प्रत्येक अक्षर वरील नाजूक लॉर्ड साहेबांच्या मर्मींच बोंचलें असेल.† या एका

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

to his superiors, his equals and his inferiors; and therefore by a necessary consequence, is absurd to two of the three. Is it possible to love such a man? No. The utmost that I can do for him is, to consider him a respectable Hottentot!"

वरील पत्रें छापून प्रसिद्ध झालीं असतां त्यांवर जॉन्सन्नें काय अभिप्राय दिला तोही सर्वप्रसिद्ध आहे.

"These Letters teach the morals of a harlot and the manners of a dancing-master".

† वरील अर्ल साहेबांनीं आपणाकडून जॉन्सन् सारख्या कंगाल मनुष्यावर जी मोठी मेहेर नजर केली तिचा उलटा प्रकार कसा झाला तें पुढील वाक्यांवरून

(पुढें चालू.)

पत्रावरून जॉन्सनूचा एकंदर स्वभाव व त्याची लिहिण्याची शैली हीं जशीं व्यक्त होतात तशीं मोठाल्या ग्रंथांवरूनही होणार नाहींत!

याप्रमाणें प्रस्तुत कोशाच्या अर्पणाच्या संबंधानें येवढें प्रकारण माजलें व सरते शेवटीं त्याचा वरच्यासारखा शेवट झाला. जॉन्सनूनें कोणाचेंही साहाय्य न मागतां व कोणाचाही आश्रय न घेतां, फार तर काय, पण घरीं चालत आलेला आश्रयही वरच्यासारखा धुडकावून लावून, आपला कोश संपविला, व वर कोणाही बड्या मनुष्याचें नाव न घालतां तसाच तो केवळ आपल्या नांवावर प्रसिद्ध केला. या वेळेस त्याच्या मित्रांनीं त्याजकरितां खटपट करून ऑक्सफर्ड युनिवार्सिटीकडून त्यास एम्० ए० हा किताब देवविला. त्यासकट सदरील ग्रंथावर त्याचें नांव प्रगट झालें. यापुढचा किताब एल्. एल्. डी. हा त्याच युनिवर्सिटीनें त्यास पुढें आपण होऊन पाठवून दिला, हें मागें सांगितलेंच आहे.

येथवर या कोशाचा वृत्तांत काय झाला तो सांगितला. आतां खुद्द त्याविषयींच कांहीं माहिती वाचकांस देतों. हा कोश आतां प्रसिद्ध नाहीं हें बहुधा सर्वांस माहीत असेलच. त्याची संक्षिप्त आवृत्ति जी जॉन्सननें लवकरच पुढें काढली ती मात्र अद्याप क्वचित् दृष्टीस पडते. त्या वेळेपासून आतांपर्यंत इंग्रेजी भाषेचा विस्तार व फैलावा अतिशयित झाल्यामुळें, व त्या वेळेस माहीतही नसणाऱ्या अनेक विषयांवर सहस्रावधि उत्तमोत्तम ग्रंथांची तेव्हांपासून भाषेंत भर पडत चालल्यानें, मागचे कोश उत्तरोत्तर निरुपयोगी होत चालले आहेत. सध्यां साऱ्या जगभर ज्याचा प्रचार आहे असा कोश वेब्स्टरचा होय. * आतां या पुढी-

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

दिसून येईल. वरील बातमी समजली असतां जॉन्सन् आपल्या मित्रमंडळांत म्हणाला:——

"I have sailed a long and painful voyage round the world of the English language; and does he now send out two cock-boats to tow me into harbour?"

वर सांगितलेल्या पत्रांत तर पुढील कोरडा प्रत्यक्षच दिला——

"Is not a patron, my lord, one who looks with unconcern on a man struggling for life in the water, and when he has reached ground, encumbers him with help?"

* वरील कोशकार इंग्रेज नसून अमेरिकन आहे हें सर्वांस माहीत असेलच.

(पुढें चालू.)

ल सर्व इमारतींचा पाया ह्मटला ह्मणजे वरील प्रचंड ग्रंथच होय हें खरें आहे. मूळचा म्हणण्यासारखा कांहीं आधार नसतां एकट्यानें येवढ्या श्रमाचा व येवढ्या जोखमीचा उद्योग पतकरून कोणाही विद्वानाचें किंवा श्रीमान् मनुष्याचें काडी इतकेंही साह्य न घेतां, दोन प्रहरची भ्रांत, संकटें व दुःखें, हीं सर्व संभाळून सात आठ वर्षांत तो सर्व तडीस नेला ही खरोखर मोठी आश्चर्य करण्यासारखी गोष्ट आहे! * आमच्या मराठी भाषेचे दोन कोश सुमारें चाळीस वर्षांपूर्वी जे तयार झाले त्यांस सरकारचा केवढा आश्रय होता व किती पंडितांचें सहाय्य घ्यावें लागलें याचा विचार केला असतां, व फ्रेंच भाषेचा तद्देशीय विद्वानांनीं जो कोश तयार केला त्यावर पारिस येथील सर्व विद्वन्मंडळ पन्नास वर्षें सारखें खपत होतें हेंही मनांत आणलें असतां वरील पंडिताच्या साहासाचा व बुद्धिवैभवाचा कोणास चमत्कार वाटणार नाहीं? † तेव्हां कोशासारखें प्रचंड काम जॉन्सननें एकट्यानें हातीं

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

वरील कोशाचे ठसे आतां कायमचे करून ठेवले आहेत. दर वर्षी लाखो प्रती उडत असल्यामुळें ते झिजून जातात, यास्तव मात्र ते बदलावे लागतात. वरील कोशानें इंग्लंडांतल्या कोशांस मागें सारलें यामुळें पुष्कळ त्यास कांहींना कांहीं तरी नांव ठेवून हीनत्व आणूं पाहतात. माजी डायरेक्टर हावर्ड साहेब यांनीं आपल्या व्याकरणांत पुढील सूचना दिली आहे——

"N. B—The student should be warned against the *American* Dictionary of Webster, wherein are many proposed novelties (among others this of omitting the *u* of *honour*, &c) which *have not been accepted by standard English writers. He also* pronounces many words obsolete which are not so in fact."

* जॉन्सननें स्वतःच सदरील ग्रंथाच्या प्रस्तावनेंत लिहिलें आहे:——

"It may gratify curiosity to inform the world, that the "English Dictionary" was written with little assistance of the learned and without any patronage of the great; not in the soft obscurities of retirement, or under the shelter of academic bowers, but amidst inconvenience and distraction, in sickness and in sorrow."

† जॉन्सनचा शिष्य व मित्र जो ग्यारिक् त्यानें वरील कोश प्रसिद्ध झाला असतां त्यावर पुढील चुटका रचिला——

(पुढें चालू.)

घेऊन पार पाडलें हीच अगोदर एक मोठी गोष्ट आहे. पण प्रस्तुत ग्रंथाचा मोठेपणा केवळ येवढ्यावरूनच नाहीं. भाषेचा कोश म्हटला म्हणजे त्यांत पुढील गोष्टी सर्व आल्या पाहिजेत. पहिल्यानें सर्व शब्दांचा समावेश, पुढे त्यांचा उच्चार व लेखनपद्धति, नंतर त्यांची व्युत्पत्ति. हें एक प्रकरण झालें. पुढें प्रत्येक शब्दाचा सर्वांस समजेल अशा तऱ्हेचा बरोबर अर्थ; आणि त्यानंतर मोठमोठ्या प्रसिद्ध ग्रंथांतून काढलेलीं उदाहरणें. * आतां हे सर्व प्रकार प्रस्तुत कोशांत कितपतसे आहेत हें जर पाहिलें

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

" Talk of war with a Briton, he'll boldly advance,
That one English soldier can beat ten of France.
Would we alter the boast from the sword to the pen,
Our odds are still greater, still greater our men.
In the deep mines of science, though Frenchmen may toil
Can their strength be compared to Locke, Newton and Boyle?
Let them rally their heroes, send forth all their powers
Their versemen and prosemen, then match them with ours.
First Shakspeare and Milton, like gods in the fight,
Have put their whole drama and epic to flight.
In satires, epistles, and odes would they cope?
Their numbers retreat before Dryden and Pope.
And Johnson well-armed, like a hero of yore
Has beat forty French, and will beat forty more."

* वरच्याहूनही आणखी कांहीं नवे प्रकार आलीकडील सर्वप्रसिद्ध जो वेब्स्टरचा कोश त्यांत आढळतात. एक तर भाषासाम्य; म्हणजे आरंभीं प्रत्येक शब्दाचीं रूपें निरनिराळ्या भाषांतून कशीं होत गेलीं आहेत तीं दाखविलेलीं असतात. दुसरा प्रकार समानार्थक शब्द; म्हणजे सारख्या अर्थाचे वाचक असे सर्व शब्द एकत्र करून त्यांतले बारीक बारीक भेद सांगितलेले असतात. याशिवाय भिन्न भिन्न विषयांवरच्या पुरवण्या, पदार्थमात्रांचीं चित्रें, वगैरेही प्रकार दिवसांदिवस येत चालले आहेतच. अशासारखा एक प्रचंड उद्योग आमच्या देशांत चालला आहे तोही येथें सांगणें अप्रासंगिक होणार नाहीं. सर्व संस्कृतज्ञांस माहीत असेलच कीं, कलकत्याकडील प्रसिद्ध पंडित तारानाथ तर्कवाचस्पति हे आज कित्येक वर्षें 'बृहदभिधान' नांवाचा एक संस्कृत भाषेचा मोठा कोश तयार करीत आहेत. हा चालू सालच्या अखेरीस पुरा होणार होता. याचे कांहीं भाग प्रसिद्ध झाले आहेत.

तर असें आढळून येईल कीं, एका व्युत्पत्ति खेरीज बाकीचीं सर्व सदरें यांत जशीं असावीं तशीं आहेत. इंग्रेजी सारखी भाषा,—जी मुळीं अनेक भाषांच्या भेसळीनें झाली आहे, व जींत जगांतील बहुतेक भाषांतले शब्द आले आहेत,—तिच्या सर्व शब्दांची व्युत्पत्ति याचयची ह्मटली ह्मणजे तो व्युत्पत्तिकार मोठाच भाषाभिज्ञ पाहिजे. हें अंग जॉन्सन्चें कमीच होतें. त्यास परकी भाषांपैकीं उत्कृष्ट अशी ल्याटिन हीच काय ती येत होती; व इंग्रेजीची मूळभाषा जी आंग्लो साक्सन तिचेंही त्यास विशेष ज्ञान नव्हतें. वास्तव सांप्रत ग्रंथांत ही मात्र मोठी उणीव राहिली. पण याशिवाय बाकी सर्व भाग यथास्थित उतरले. शेवटले दोन म्हणजे शब्दांची व्याख्या व त्यांस प्रमाणभूत असे ग्रंथांतरींचे आधार, यांत तर या कोशाची पहिल्यापासून मोठी ख्याति आहे. जॉन्सन्ची बुद्धि मोठी सूक्ष्म असल्यामुळें त्यानें मोठमोठ्या कठीण शब्दांच्याही व्याख्या अगदीं समर्पक दिल्या आहेत; तशीच त्यास स्वभाषेंतील ग्रंथांची माहिती उत्कृष्ट असल्यामुळें वरील व्याख्यांच्या खालीं जीं अवतरणें दिलीं आहेत तींही मोठीं उत्कृष्ट निवडून काढलेलीं आहेत. तीं अशीं कीं, उगीच कोणी गमतीखातर जरी वरील ग्रंथ चाळीत बसले, तरी सुभाषितापासून जसें मनोरंजन होतें तसें ठिकठिकाणचे नुसते उतारे वाचल्यानेंही तें व्हावें.* असो, तर इंग्रेजी भाषेचें नियमन ज्या कोशानें प्रथमतः केलें तो वर सांगितल्या प्रकारें सिद्धीस जाऊन प्रस्तुत ग्रंथकाराच्या कीर्तिमंदिराचा तो जणूं काय मजबूत पायाच होऊन राहिला !

---

* मेकॉलेनें वरील गुणांबद्दल प्रस्तुत कोशाविषयीं म्हटलें आहे——

"The public, on this occasion, did Johnson full justice, and something more than justice. The best lexicographer may well be content if his productions are received by the world with cold esteem. But Johnson's Dictionary was hailed with an enthusiasm such as no similar work has ever excited. It was indeed the first dictionary which could be read with pleasure. The definitions show so much acuteness of thought and command of language, and the passages quoted from poets, divines and philosophers are so skilfully selected, that a leisure hour may always be very agreeably spent in turning over the pages."

तें श्वान एक तुकडयास्तव चार नाना
दावी धन्यास जठरार्थ कसें पहाना।
दे आळवूनि जरी हस्तिप वाप भाई
घेतोच घांस गजराज कशी वढाई ॥

नीतिशतक.

अंक ३५—(१) जॉन्सनूचे निबंध—'रांबलर' व 'ऐडलर' (२) 'रासेलस' (३) वर्षासनाची नेमणूक.

१. मागील अंकांत सांगितलेला जॉन्सनूचा प्रचंड ग्रंथ जो इंग्रेजी भाषेचा कोश त्याबरोबर दुसरेही त्याच्या मानानें लहान असे दोन ग्रंथ त्यानें रचले. ते मागें भाषापद्धतीच्या निबंधांत सांगितलेले 'रांबलर' व 'ऐडलर' हे होत. हे 'स्पेक्टेटर' प्रमाणें निरनिराळ्या विषयांवर लिहिलेले निबंध आहेत. 'स्पेक्टेटर' आटपल्यानंतर तीस चाळीस वर्षें त्याच्या धाटणीवर कांहीं पत्रें चाललीं होतीं, पण त्यांची प्रसिद्धि ताव-न्मात्रच असून पुढें लवकरच त्यांचा मागमूसही नाहींसा झाला. जॉ-नूसनूच्या वेळेपासून तरी त्यांचें अनुकरण पुष्कळ ग्रंथकारांनीं केलें; पण त्यांच्या निबंधावलि वरच्या प्रमाणेच आतां तादृश प्रसिद्ध नाहींत. तेव्हां सर्वांत अत्यंत प्रसिद्ध अशा वरील तिन्ही मात्र होत.*

'रांबलर' व 'ऐडलर' यांतील निबंधसमुदाय 'स्पेक्टेटर' च्या सरासरी अर्ध्यानें आहे; नरी त्यांतील मजकूर पाहिला तर तो वरील ग्रंथाच्या इतका सहज भरेल. आडिसनूचें पत्र एकंदर लोकांस रिझ-विण्याकरितां व त्यांचा प्रवेश विद्येंत सहज मौजेनें करून देण्याकरतां सुरू झालें होतें; यास्तव चालू लौकिक विषय व नाटकादि लोकरंजनाचे प्रकार असल्या सामान्य गोष्टींवरच मुख्यतः त्याचा भर असे, व त्याचे पत्रकारही असल्यांवरच त्यांच्या पत्रास मजकूर पाठवीत. पण जॉन्सनू-ची वरील दोन पुस्तकांत अगदीं निराळी तऱ्हा दृष्टीस पडते. त्यानें आपलें पत्र ख्यालीखुशालीवाल्या पुरुषांनीं व स्त्रियांनीं चहा पिण्या-च्या वेळीं सहज वाचण्याकरितां काढलें नसल्यामुळें त्यांतील वि-षय नेहमीं विद्येच्या संबंधानें किंबहुना धर्मसंबंधाचे सुद्धां असत. शिवाय राजघराण्यांतील पुत्रजन्म-विवाहादि उत्सव, परराष्ट्रांशीं झा-लेल्या लढाया तह वगैरे, असले प्रकारही तो आपल्या विवेचनांत

---

* आजपर्यंत एकंदर जे निबंधकार विलायतेंत होऊन होऊन गेले त्या सर्वांच्या ग्रंथांचा संग्रह 'ब्रिटिश एसेइस्ट्स्' (ब्रिटन देशांतील निबंधकार) नांवाच्या पुस्तकांत केला आहे. याचे एकंदर ५० भाग आहेत !

कधीं आणीत नसे. यामुळें वरील दोन्ही पत्रें तादृश लोकप्रिय नव्हतीं. त्यांच्या सरासरी पांच सहाशें प्रती काय त्या खपत. प्रत्येक निबंधाबद्दल त्यास पुस्तकवाल्याकडून चार गिनी मिळत, ह्मणजे महिन्याच्या आठांबद्दल सुमारें तीन साडे तीनशें रुपये दरमहा पडत. पुढें हे दोन्ही निबंध एकत्र करून जेव्हां छापले, तेव्हां मात्र त्यांचा खप पुष्कळ चालून जॉनूसनूच्या हयातीपर्यंत त्यांच्या एकंदर दहा आवृत्ति निघाल्या.

आडिसनूच्या व जॉनूसनूच्या निबंधांची परस्पर तुलना केली असतां दोहोंत पुष्कळ तफावत दिसणारी आहे. एक तर विषयाच्या संबंधानें जी आहे ती वर सांगितलीच आहे. आडिसनूनें 'स्पेक्टेटरा'स जी सुरुवात केली ती त्याची विद्वत्त्वकीर्ति व त्याचा लौकिक हीं दोन्ही चांगलीं स्थाईक झाल्यावर केली होती; यामुळें पुष्कळांच्या आश्रयानें व मदतीनें तें पत्र पुष्कळ दिवसपर्यंत चांगल्या रीतीनें चाललें. जॉनूसनू हा स्वभावानें पराकाष्ठेचा निस्पृही व कोणाची गरज न बाळगणारा असा असल्यामुळें सारा निबंधसमूह त्यानें स्वतःच लिहिला. पहिल्या भागांत दुसऱ्यांनीं पाठविले असून छापलले असे दहा अंक आहेत, व दुसऱ्यांत बारा आहेत. बाकीचे सर्व मागील अंकांत सांगितलेले कोशाचें काम चालत असतां, व दुसऱ्या अनेक उपाधि मागें असतां, त्यानें स्वतः लिहिले.* या कारणामुळें त्यांत 'स्पेक्टेटर' प्रमाणें वैचित्र्य फारसें नाहीं. दुसरी मोठी तफावत भाषेच्या संबंधानें जी आहे ती सर्वांस माहीतच आहे. आडिसनूची शब्दरचना अगदीं साधी व सुबोध असून पुनः डौलदार व गहन आहे; आणि जॉनूसनूची पुढील दोन गुणांनीं युक्त असून पहिल्या दोहोंचा तिचे ठायीं बहुधा अभावच आहे. वर सांगितलेला कोश त्याच वेळेस चालत असल्यामुळें शास्त्रीय परिभाषेचे वगैरे मोठमोठाले शब्द त्यानें त्यांत घालून दिले, व कालांतरानें ते भाषेंत स्थाईकही झाले. आडिसनूच्या 'स्पेक्टेटरा'नें इंग्लंडांतील एकंदर

---

* असले निबंध रचण्यास जॉनूसनू यास किती आयास पडत हें पुढील गोष्टीवरून लक्षांत येतें. तो एकदां ऑक्सफर्ड येथें गेला असतां त्यानें आपल्या एका मित्रास पुसलें कीं, टपालाची गाडी निघण्यास किती अवकाश आहे? त्यानें सांगितलें, अर्धा तास. मग तावडतोब स्वारी कागद शाई व पेन घेऊन बसली, आणि तेवढ्या वेळांत पुढील दिवसाचा अंक तयार केला. शेवटले शब्द संपतांच कागदाची घडी करून त्यानें वर पत्ता लिहिला. हें पाहून जवळ बसलेला वरचा स्नेही म्हणाला, "थांबा थांबा, मला एकदां वाचूं द्या." जॉनूसनूनें उत्तर केलें, "अरे, मी तरी कोठें पुनः वाचून पाहिला आहे!" असें म्हणून त्यानें लखोटा गाडींत नेऊन टाकला.

लोकांस जसें वाचायास शिकविलें, त्याप्रमाणें या पुढील दोन निबंधांनीं त्यांस विचार करायाला शिकविलें अशी प्रसिद्धि आहे.

२. जॉन्सन्चा या पुढचा ग्रंथ त्याची प्रसिद्ध कादंबरी ‘ रासेलस ’ हा होय. याविषयीं मराठी वाचकांस विशेष माहिती सांगण्याची गरज नाहीं ; कां कीं, माजी ‘ शालापत्रका ’ वरून व कांहीं वर्षांपूर्वी त्यांतील सर्व भाग एकत्र करून सबंध भाषांतर जें छापलें आहे त्यावरून सदरील पुस्तकाचें स्वरूप पुष्कळांस थोडें बहुत माहीत असेलच. तथापि प्रस्तुत चरित्राच्या पूर्णतेस्तव व इतर वाचकांच्या माहितीकरितां या जगद्विख्यात ग्रंथाविषयींही पूर्वक्रमास अनुसरून कांहीं लिहितों. या गोष्टीची मूळ कल्पना मागें सांगितलेल्या ‘ अबिसिनिया देशाच्या सफरी ’ पासून जान्सन् यास सुचली हें उघडच आहे. वरील ग्रंथांत त्या देशाच्या सृष्टिवैभवाविषयीं त्यानें वृत्तांत वाचला होता, व तो सर्व भाषांतर करतांना त्याच्या हाताखालून गेला होता, यास्तव आपल्या कादंबरीचें स्थल त्यानें तेथेंच योजलें. याशिवाय बाकीची सर्व योजना त्यानें आपल्या देशाच्या रीतरिवाजावरून केली. आतां या कादंबरीची येवढी योग्यता कशावरून धरली आहे हें जर पाहिलें, तर ती संविधानकावरून किंवा रसपरिपाकावरून आहे असें नाहीं. संविधानक तर अगदींच लहान व साधें असून प्रस्तुत कादंबरींत कोणता रस ह्मणजे पूर्णपणें किंवा अंशतःही साधला आहे असें नाहीं. तींतील बहार काय ती आंतील मजकुरावरच आहे. एक तर बाह्यतः भाषेची रमणीयता ; ह्मणजे ती प्रस्तुत ग्रंथकाराच्या पद्धतीप्रमाणें अंमळ अवजड तर आहेच, पण गजाच्या गतीप्रमाणें तींत भारदस्तपणा व डौल हेही गुण पण आहेत. परंतु याहून प्रस्तुत ग्रंथाचा मुख्य मोहक गुण ह्मटला ह्मणजे वर्णन करण्याची शैली व आयुष्यांतील निरनिराळ्या स्थितींचें तींत जें यथार्थ व चित्तवेधक विवेचन केलें आहे तें होय. या एका गुणावरून ‘ रासेलसा ’ची प्रख्याति तें प्रसिद्ध होतांच चोहोंकडे इतकी झाली कीं ज्या पुस्तकंवाल्यानें तें विकत घेतलें त्यास त्याच्या विक्रीपासून पुष्कळ नफा झाला, व जान्सन्च्या हयातींतच त्याचें भाषांतर युरोपांतल्या साऱ्या भाषांतून झालें !

वरील कादंबरी लिहिल्याचा प्रसंग मोठा चमत्कारिक आहे. तो प्रस्तुत ग्रंथकाराची आई मरण पावली व तन्निमित्त खर्च भागविण्यास त्यानें हें साधन काढलें, हा होय. मागें सांगितल्याप्रमाणें जान्सन् घरदार सोडून लंडनास आपलें नशीब काढण्याकरितां जो आला तो पुनः आपल्या आईला भेटण्यास फार करून गेलाच नाहीं. येथेंच त्यास आ-

पला चरितार्थ चालविण्यास मोठी पंचाईत पडत असे, तेव्हां जाण्यास मुळींच सवड नव्हती हें उघडच आहे. तरी वरचेवर आपलीही अडचण करून तो तिजकडे पैसा अडका पाठवीत असे. सरते शेवटीं एकुणनव्वदाव्या वर्षी तिचा अंत झाला. तेव्हां आपला पुत्रधर्म जागविण्याकरितां वरील ग्रंथाचें मोल जें शंभर पौंड मिळालें तेवढें घेऊन तो परत आपल्या गांवीं गेला; व तिचें उत्तरकार्य करण्यांत व कर्ज वारण्यांत वगैरे वरील रक्कम त्यानें खर्चली. 'रासेलस' सारखा ग्रंथ योजण्यास व लिहिण्यास जॉन्सन् यास एका आठवड्याचा संध्याकाळचा वेळ ह्मणजे सरासरी वीस पंचवीस तास पुरले ! !

३. येथवर या विख्यात ग्रंथकर्त्यास स्वोपजीवनार्थ जे सतत परिश्रम पडत व निरंतर विपत्तींत राहावें लागे, ती स्थिति संपण्याचा आतां समय आला. सन १७६० त दुसरा जॉर्ज राजा निवर्तून तिसरा गादीवर आला. हा इंग्लंडांत जन्मला असल्यामुळें व इंग्रेजी रीतरिवाजांत वाढल्यामुळें त्याच्या घराण्याविषयीं पुष्कळ लोकांच्या मनांत जे ग्रह वागत होते ते बरेच नाहींसे झाले, व तो जातीनें बराच बुद्धिमान् असल्यामुळें पहिल्या पहिल्यानें तर साऱ्या प्रजेस तो अत्यंत प्रिय झाला. जॉन्सन्च्या मनाची वरच्याप्रमाणेंच स्थिति झाली. तो मागील राजांस सर्वांदेखतां सपाटून शिव्या देत असे; पण वरील राजाच्या हातीं राज्यसूत्र आल्यापासून त्याची वृत्ति एकंदर राष्ट्राप्रमाणें पालटली. अशा संधीस राजाच्या प्रधानानें त्यास पेनशन (वर्षासन) करून देण्याचें योजलें. राजानेंही त्याचा लौकिक पुष्कळ दिवस ऐकिला होता, यास्तव वरील संकल्पास त्यानें अनुमोदन दिलें. पण पेनशनाची गोष्ट काढली असतां त्यास आवडेल कीं नाहीं हाच पहिल्यानें मोठा विचार होता. जॉन्सन्ची वृत्ति आरंभीं सांगितलीच आहे कीं, तो अतिशयित निस्पृह असे, व त्यामुळें कोणी केवढाही मोठा असला तरी त्याची पर्वा तो बिलकुल बाळगीत नसे. शिवाय चेस्टरफील्डचा मागें सांगितलेला वृत्तांत झाल्यापासून तर त्याचा स्वभाव सर्वांस जाहीर झाला होता, व त्यासही वडे लोकांच्या आश्रयाचा पुरा त्रास येऊन गेला होता.* यामुळें वरील हेतु सिद्धीस कसा न्यावा याची वरील प्रधानास

---

* 'रांबलर' चालत असतां राजाचा ज्येष्ठपुत्र फ्रेडरिक्, जो पुढें लवकरच मरण पावला, त्याच्यांकडून सात प्रती घेण्याबद्दल ठराव होऊन तो बेत जॉन्सन् यास कळविला होता. पण तो या वेळेस इतका बेफिकीर झाला होता कीं, येवढ्या आश्रयाचाही त्यानें आदर केला नाहीं. यामुळें तो येथेंच खुंटला हें उघडच आहे.

पंचाईत पडली. शेवटीं त्याच्या मित्रांकडून संधान बांधून वरील मनोगत त्यास चेतावातानें कळविलें. जॉनूसनूला ह्या गोष्टीचा पहिल्यानें मोठा विचार पडला; कारण ताबेदारीचा त्यास अतिशय त्रास असे, व शिवाय त्यानें आपल्या कोशांत 'पेनशन' व 'पेनशनर' या शब्दांच्या व्याख्या ज्या दिल्या होत्या त्यांस अनुसरून म्हटलें म्हणजे वरील इनाम त्यानें घ्यावें कीं नाहीं याचा सहज निवाडा होतो. * पण राजाकडून आलेल्या मनुष्यांनीं त्यास निक्षून सांगितलें कीं, हें वर्षासन तुह्मांस राजानें जें दिलें आहे, तें इतःपर सरकारची तुम्ही कांहीं कामगिरी बजवावी या उद्देशानें दिलें आहे असें नाहीं; तर फक्त यापूर्वी तुम्हीं मोठमोठे ग्रंथ रचून लोकहित जें केलें त्याबद्दल तुम्हांस हें बक्षीस आहे. हें समजल्यावर जॉनूसनूनें त्या बेतास आपला रुकार दिला; आणि हयातीपर्यंत सालीना तीनशें पौंडांची रक्कम त्याच्या घरीं चालत येत होती.

सृजति तावदशेषगुणाकरं पुरुषरत्नमलंकरणं भुवः ।
तदपि तत्क्षणभंगि करोत्यहो अहह कष्टमपंडितता विधेः ॥ †

नीतिशतक.

अंक ३७ —(१) जॉनूसनूचा उत्तर काल. (२) 'क्लब्' ची स्थापना. (३) बॉस्वेल्. (४) स्कॉट्लंड देशावर मुशाफरी. (५) शेक्सपियरची आवृत्ति. (६) राज्यप्रकरणी लेख. (७) 'कविचरित्र'. (८) अखेरची हकीकत.

१. गेल्या अंकांत प्रस्तुत विख्यात ग्रंथकारास राजाश्रय कसा मिळाला तो प्रकार सांगितला. ही गोष्ट घडल्यापासून जॉनूसनूचा येथवरचा क्रम अगदीं पालटून गेला. सकाळीं निजून उठल्याबरोबर आज

---

* Pension—*pay given to a state hireling for treason to his country.*

(पेनशन—फितूर राहून देश बुडविण्याकरितां सरकारच्या बंदा गुलामास जो पगार देतात तो.)

Pensioner—*a slave of state hired by a stipend to obey his master.*

(पेनशनर—तोंडावर तुकडा टाकून सरकारानें वश करून घेतलेला बंदा नोकर)

† "संपूर्ण गुणांनीं मंडित व पृथ्वीस भूषणभूत अशा पुरुषरत्नांस निर्माण करून त्यांचें जीवित केवळ क्षणभंगुर करून ठेवतो, हा ब्रह्मदेवाचा केवढा वेडेपणा आहे."

भोजनाची तजवीज काय ही काळजी जी त्याच्या समोर नित्य उभी राहात असे, ती आतां नाहींशी झाली. त्याच्या मनास मानेल त्याप्रमाणें केवळ स्वतंत्रतेनें वागण्यास तो आतां मुक्त्यार झाला. यापूर्वी त्याची बायको व आई यांचा खर्च त्यास चालवायाचा असे; पण आतां तो अगदीं एकेकटा राहिल्यामुळें त्यास कोणत्याही प्रकारचें बंधन उरलें नाहीं. या वेळेस त्याची विद्वत्त्वकीर्तिही स्थाईक झाल्यासारखी होऊन तत्कालीन पंडितमंडळांत तो सर्वानुमतें अग्रगण्य ठरला, व येथपासून पुढील वीस वर्षें मोठमोठे विद्वान् व नामांकित ग्रंथकारही त्याच्याशीं स्पर्धा करण्याचें टाकून देऊन त्याचें वक्तृत्व शिष्यवर्गाप्रमाणें भक्तिपुरःसर ऐकूं लागले. हीं वीस वर्षें जॉन्सनच्या एकट्याच्या संबंधानेंच काय, पण एकंदर इंग्लंड देशच्या संबंधानेंही चांगलीं ध्यानांत ठेवण्यासारखीं आहेत. त्यांत राजकीय प्रकरणीं मोठमोठाल्या उलाढाली होऊन एक जबरदस्त राज्यक्रांति झाली; व प्रस्तुत ग्रंथकाराची ख्याति शिखरास जाऊन पोंचून त्याचे कित्येक अत्यंत लोकमान्य ग्रंथ प्रसिद्ध झाले.

२. जॉन्सनच्या येथवर सांगितलेल्या क्रमांत व यापुढें जो सांगायाचा त्यांत दुसरा एक मोठा विशेष असा आहे कीं, या पुढचा त्याचा काळ प्रायः वाक्पांडित्य करण्यांत गेला. येथपर्यंत जसें त्यास ग्रंथरचनेचें काम केवळ अगत्याचेंच होतें,—कां कीं, त्याशिवाय उपाशीं मरायाचीच पाळी यावयाची—तसें इतःपर नसल्यामुळें, व वादप्रतिवादाची त्यास स्वभावतःच पराकाष्ठेची हौस असल्यामुळें, ती त्यानें यापुढील वीस वर्षांत यथेच्छ पुरवून घेतली. त्याच्या नांवावर सुमारें साठ सत्तर वर्षें पुढें चाललेला जो 'क्लब्' तो त्यानें याच वेळेस स्थापला. यांत त्या वेळचे मोठमोठे नामांकित पुरुष होते; ते बर्क्, गिबन्, ग्यारिक्, गोल्डस्मिथ्, रेनॉल्ड्स्, प्रख्यात वक्ता फॉक्स्, प्रसिद्ध भाषाभिज्ञ सर विल्यम् जोन्स् इत्यादि होत. ही मंडळी दर आठवड्यास एकदां एके ठिकाणीं जमत असे. त्या वेळेस जेवायाची तयारी केली असून तें काम व संभाषण हीं दोन्ही बरोबर सुरू होत. वरच्या सारखी मंडळी एकत्र झाली असतां जें भाषण होत असेल त्याची वाचकांस सहज कल्पना करतां येईल. या पंडितमंडळांत निरनिराळे विषय निघत; पण ते प्रायः इंग्रजी भाषेंतील नव्या जुन्या ग्रंथकारांविषयींचे असत. एकादां नवा ग्रंथ प्रसिद्ध झाला असतां त्यावर वरील सभेंत अवश्य चर्चा होत असे; व तींत त्याच्या गुणावगुणांचाही निर्णय तेव्हांच होऊन तो साऱ्या लंडनभर लवकरच होई. तेणेंकरून नव्या ग्रंथांच्या साऱ्या प्रति भराभर खपून जाणें किंवा त्या वाण्यांच्या दुकानीं जाऊन पडणें हा सोक्षमोक्ष होण्यास उशीर लागत नसे. असो;

तर जॉन्सन् ज्या मंडळीचा अध्यक्ष होता ती अशा तऱ्हेची होती. * हींतील मुख्य मुख्य सभासदांची बरीच माहिती यापूर्वी प्रसंगवशात् दिलेलीच आहे. वास्तव प्रस्तुत स्थळीं त्यांपैकीं एकाचा मात्र वृत्तांत येथें विशेषतः देतों. हा सभासद् जॉन्सन्चा प्रसिद्ध चरित्रकार बॉस्वेल् हा होय. ज्याची गणना चरित्रकारांत अग्रेसरत्वेंकरून करतात, व ज्यानें भाषणांचीं भाषणें समर्पक व मनोवेधक रीतीनें उतरण्याची अपूर्व कला प्रगट केली, त्याची हकीकत आमच्या वाचकांस समजणें अवश्य होय.

३. बॉस्वेल् हा स्कॉटलंडांतील एका जहागिरदाराचा मुलगा होता. याच्या बापाकडे तेथील सेशन जज्जाचें काम असून बॉस्वेल् यासही त्यानें कायदे शिकण्याकडेच पहिल्यापासून घातलें होतें. तरी त्याचा स्वभाव कांहींसा हूड व हौसी असल्यामुळें वरचाच अभ्यास त्यानें सारखा चालविला नाहीं. कांहीं वेळ लष्करी खात्यांत शिरून कांहीं वर्षें फ्रान्स, इटाली स्वित्सर्लंड, कॉर्सिका वगैरे देशांतून त्यानें मुशाफरी केल्या. त्यास लहानप-

---

* वरील अतिविख्यात मंडळीविषयीं मेकॉलेनें लिहिलें आहे:—

"In 1764 was formed a club, which gradually became a formidable power in the Commonwealth of letters. The verdicts pronounced by this conclave on new books were speedily known all over London, and were sufficient to sell off a whole editio- in a day, or to condemn the sheets to the service of the trunk-maker and the pastry-cook. Nor shall we think this strange when we consider what great and various talents and acquirements met in the little fraternity. Goldsmith was the representative of poetry and light literature, Reynolds of the arts, Burke of political eloquence and political philosophy. There too were Gibbon, the greatest historian, and Jones, the greatest linguist, of the age. Garrick brought to the meetings his inexhaustible pleasantry, his incomparable mimicry, and his consummate knowledge of stage effect. To predominate over such a society was not easy; yet even over a such society Johnson predominated. Burke might indeed have disputed the supremacy to which others were under the necessity of submitting. But Burke, though not generally a very patient listener, was content to take the second part when Johnson was present; and the club itself, consisting of so many eminent men, is this day (1856) popularly designated as Johnson's club."

णापासून विद्येचा भारी शोक असे. निरनिराळ्या विषयांवर पुस्तकें वाचावीं व मोठमोठ्या विद्वानांचा स्नेह संपादन करावा, याचा त्यास अतिशयित नाद असे. त्या वेळच्या इंग्लंडांतल्याच काय, पण दूरदूरच्या देशांतल्या महान् महान् पंडितांचाही परिचय त्यानें जोडला होता. याचा अभ्यास पुरा झाल्यावर त्यानें बापाच्या इच्छेप्रमाणेंच वकिलीचा धंदा पतकरला. एडिनूबर्गच्या पार्लमेंटांत हा मोकद्दमे चालवीत असे; व त्याची त्या वेळेस ख्यातिही पुष्कळ होती. पुढें बापाच्या मरणानंतर त्याची जहागीर याजकडे आली. हिचा उपभोग दहा पंधरा वर्षें घेऊन शेवटचा काळ त्यानें संतति, संपत्ति व कीर्ति या ऐश्वर्यानें युक्त होत्साता घालविला.

बॉसूवेलूची जॉनूसनू यांशीं प्रथमतः जी ओळख झाली, ती १७६३ सालीं झाली. या वेळेस त्याचें वय सारें बावीस वर्षांचें होतें. तरी इतक्या वयांतही त्यानें इतकें ज्ञान संपादन केलें होतें व त्यास विद्येची इतकी अभिरुचि होती कीं, जॉनूसन् हा बराच वयातीत झाला असतां व त्याचा स्वभाव तुसडा असतां, दोघांचा लवकरच अतिशयित परिचय जडून पक्का स्नेह जमला.* जॉनूसन् सारख्या वृद्ध व सर्वमान्य होऊन बसलेल्या महापंडितानें ज्यास बरोबरीनें बोलायाला चालायाला योग्य असा मित्र निवडला, व इतर सर्वांहून जो त्यास लवकरच अतिशयित प्रिय झाला तो केवळ महामूर्ख व महानीच असेल हें मुळींच संभवत नाहीं. तरी मेकॉले साहेबांनीं या बिचाऱ्या चरित्रकारावर जो कडाका उडवून दिला आहे व त्याची जी फटफजिती करून दिली आहे, ती पुष्कळांस माहीत असेलच. असो; या संबंधानें या पुढें लिहावयाचेंच आहे. या दोघां मित्रांचा वर सांगितल्याप्रमाणें जो एकदां संबंध जडला तो थेट जॉनूसनूच्या हयातीच्या अखेरपर्यंत ह्मणजे सुमारें बावीस वर्षें राहिला. इतक्या काळांत त्यांचे अनेक भाषणादि प्रसंग झाले. एकदां तर दोघांनीं एक दूरचा प्रवास केला; व शिवाय दर वर्षीं बॉसूवेलू हा आपल्या देशाहून इंग्लंडास जेव्हां येई तेव्हां वर सांगितलेल्या 'क्लब्'च्या वगैरे ठिकाणीं जॉनूसन् व त्याचें मित्रमंडळ यांचा त्यास समागम होई. या खेरीज जॉनूसनूचा व त्याचा अगदीं घरोबा जमला असल्यामुळें दोघांचें खासगी रीतीनें जें संभाषण होई तें निराळेंच. बॉसूवेलू हा अगदीं मोकळ्या मनाचा व मोठा लाघवी असल्यामुळें, व जॉनूसन् हा

* जॉनूसनूची व त्याच्या भावी चरित्रकाराची जी पहिली भेट झाली तिची हकीकत मोठी चमत्कारिक आहे. ती बॉसवेलच्या ग्रंथांतून वाचण्यास आमच्या इंग्रजी जाणणाऱ्या वाचकांस शिफारस केल्यावांचून राहवत नाहीं.

एकेकटा असून शिवाय पूर्वी सांगितलेला जो मेंदूचा विकार त्याच्यापासून त्यास वारंवार पीडा होत असल्यामुळें, ते परस्परांस अत्यंत इष्ट असत. बॉस्वेल् यास या महापंडिताचें वक्तृत्व सेवन करण्याची व प्रत्येक विषयावर त्याचीं काय काय मतें आहेत तीं समजून घेण्याची अतोनात इच्छा होती; व इकडे जॉन्सन् यासही कोणी भाविक श्रोता मिळाला असतां चंद्रसमुद्रन्यायानें त्याच्या वाणीस मोठें भरतें येई. त्यानें पन्नास वर्षे जगाचा अनुभव घेतला होता, व हजारों ग्रंथांचें त्यास अवलोकन झालें होतें. शिवाय त्याची बुद्धि स्वभावतःच परम सूक्ष्म व शोधक होती, यास्तव कोणी कसलाही वाद काढला तरी त्यावर तो इतक्या उत्तम तऱ्हेची चर्चा करी, कीं एक शब्दही इकडचा इकडे न करतां त्याचें भाषण खुशाल छापायाला पाठवावें.* असो; तर याप्रमाणें वीस वर्षे पावेतों बॉस्वेल्नें जॉन्सन्च्या व त्याच्या मित्रमंडळीच्या भाषणरत्नांचा जो मोठ्या श्रमानें व आस्थेनें आपणापाशीं संग्रह करून ठेवला होता तो त्यानें सरतेशेवटीं चरित्ररूपानें मोठ्या चातुर्यानें ग्रथित करून साऱ्या जगास प्रगट केला.

येथें प्रसंगवशात् बॉसवेल्च्या स्वभावाविषयीं व योग्यतेविषयीं

---

* जान्सन्च्या वावदूकत्वाविषयीं मेकॉलेचा अभिप्राय येणेंप्रमाणें आहे:——

"The influence exercised by Johnson's conversation, directly upon those with whom he lived, and indirectly upon the whole civilized world, was altogether without a parallel. His coloquial talents were indeed of the highest order. He had strong sense, quick discernment, wit, humour, immense knowledge of literature and life and ad infinite store of curious anecdotes. Every sentence which dropped from his lips was as correct in structure as the most nicely balanced period of the Rambler. He uttered his short, weighty, and pointed sentences with a power of voice, and a justness and energy of emphasis, of which the effect was rather increased than diminished by the rollings of his huge form, and by the asthmatic gaspings and puffings in which the peals of his eloquence generally ended. To discuss questions of taste, of learning, of casuistry, in language so exact and so forcible that it might have been printed without the alteration of a word, and to him no exertion, but a pleasure. He loved, as he said to fold his legs and have his talk out."

कांहीं लिहिलें पाहिजे. याचें कारण वर सांगितलेंच आहे कीं, मेकॉले साहेबांनीं जॉन्सनविषयींच्या दोन लेखांत व इतर ठिकाणींही प्रस्तुत चारित्रकार हा मूर्खांतला मूर्ख, पाजींतला पाजी असें जगजाहीर करून टाकलें आहे; व त्यांच्या लेखांत समयविशेषीं सत्याचा किती अत्यल्प अंश असतो हें अद्याप चोहोंकडे पुरतेपणीं माहीत झालें नसल्यामुळें वरील समजूतच पुष्कळांच्या मनांत खिळून राहिली असेल यांत संशय नाहीं. या महान् टीकाकारानें बॉसवेल्ल यास त्याच्या परिश्रमांबद्दल जें बक्षीस दिलें आहे त्याचा सारांश येणेंप्रमाणें आहे. "बॉसवेल्ल हा पहिल्या प्रतीचा ढ होता; त्याला अक्कल कशी ती आल्या जन्मांत कधींच आली नाहीं; चातुर्य, तर्कशक्ति, रसिकता, इत्यादि गुणांचा त्यास गंधही नव्हता. शिवाय कोणी मोठा पाहिला कीं, त्याची थुंकी झेलायाला लागावें, रिकाम्या उलाढाल्या करीत असून ओंगळपणा करावा, इकडची चुगली तिकडे व तिकडची इकडे सांगावी अशा प्रकारचा हा अगदीं बेशरम, हलकट पोरकट असा मनुष्य होता." याप्रमाणें आरंभीं ज्याच्या ग्रंथाचें येवढें माहात्म्य वर्णिलें आहे, त्याच्या सर्व गुणांची एका सपाट्यास धुळधाण करून देऊन पुढें तर वरील टीकाकर्त्यानें जी एक मौज सांगितली आहे ती वाचून तोंडांत बोट घातल्याशिवाय राहावत नाहीं! ती आश्चर्यकारक गोष्ट ही कीं, 'बॉसवेल्ल हा वर सांगितल्याप्रमाणें बडा शंख होता म्हणून त्याच्या हातून येवढा ग्रंथ तयार झाला'!!!* ही आमच्या साहेबांची कोटी मागें कित्येक जे विलायती तर्क आह्मीं आपल्या वाचकांस सादर केले आहेत त्यांच्या वर्गांत ठेवण्यासारखीच आहे. महामूर्खत्व हें उत्तम ग्रंथरचनेचें कारण कसें होऊं शकेल हें आह्मांस कळत नाहीं. आमचा तर अद्याप असा समज आहे कीं,

---

*"If Boswell had not been a great fool, he would never have been a greater writer. Without all those qualities which made him the just and torment of those among whom he lived, without the officiousness, the inquisitiveness, the effrontery, the toad-eading, the insensibility to all reproof, he never could have produced so excellent a book.........He had, indeed, a quick observation and a retentive memory. These qualities, if he had been a man of sense and virtue, would scarcely of themselves have sufficed to make him conspicuous; but because he was a dunce, a parasite, and a coxcomb, they have made him immortal!"

न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात्।
"विचित्रप्रभा मिरवणारें तेज पृथ्वीच्या पृष्ठभागापासून कधींही निर्माण व्हावयाचें नाहीं." उघडच आहे कीं, अभावरूप कारणापासून भावरूप कार्य कसें निष्पन्न होईल? मूर्खत्वापासून ज्ञानतत्त्वाचा प्रादुर्भाव होणें हें अंधकारापासून प्रकाशाचा उदय होण्यासारखें वस्तुगत्याच अशक्य होय!

प्रस्तुत चरित्रकाराविषयींच्या वरील उल्लेखांवरून मेकॉले साहेबांच्या मनावर दुष्ट ग्रहांचा अंमल किती चालत असे, व त्या अंमलांत ते कोठपर्यंत-भरकटत जात हें आमच्या वाचकांच्या सहज लक्षांत येईल. जॉन्सन् हा राजपक्षाचा असून लोकपक्षीय लोकांचा तो अत्यंत द्वेष करीत असे, व शिवाय मेकॉलेच्या घरचीं प्रतिदैवतें जीं शेक्सपीयर व मिल्टन त्यांशीं वरील पंडितानें जागोजाग विरोधभक्ति प्रगट केली आहे, इत्यादि अनेक कारणांवरून जॉन्सन्विषयीं वरील ग्रंथकाराच्या मनांत मोठेंसें प्रेम-नव्हतेंच; यास्तव बॉसवेल्च्या ग्रंथाविषयीं लिहिण्याचा जेव्हां प्रसंग आला तेव्हां 'शिष्यापराधे गुरोर्दंडः' या न्यायाचा विपर्यय करून बिचाऱ्या शिष्यावर वरील टीकाकारानें आपली लेखणी खूप मनमुक्त-झाडून घेतली. पण हा धडाका उडवून देण्यापूर्वी त्यानें हें लक्षांत कसें आणलें नाहीं कोण जाणे, कीं बॉसवेल् हा केवढाही महामूर्ख असला तरी मोठमोठ्या शहाण्यांचे ग्रंथ जेव्हां पार धुळीस मिळून गेले असतील तेव्हांही त्याचा आजच्या प्रमाणेंच कोरा करकरीत राहीला! त्याप्रमाणेंच जॉन्सन्विषयीं सदरील चरित्रकाराच्या ज्या वृत्ति होत्या, व ज्या त्यानें पदोपदीं प्रकृत ग्रंथांत मोकळ्या मनानें प्रगट केल्या आहेत, त्या केवळ त्याच्याच ठायीं वास करीत होत्या असें नाहीं. बर्क् सारख्यांनींही ज्याच्याशीं नम्रत्वेंकरून शिष्यभाव प्रगट करावा, तसाच येवढा वक्ता फॉक्स् व येवढा प्रचंड इतिहासकार गिबन् पण त्यांसही ज्याच्याशीं बोलण्याचा धाक वाटत असे, * त्याच्या पुढें बॉसवेल् सारख्यानें आपला कितीही नीचभाव प्रगट केला व त्याविषयींची पूज्यता कितीही नम्र भावानें प्रदर्शित केली, तरी त्यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं. सारें जग ज्यांच्या बुद्धिवैभवानें

* गिबन् जॉन्सन्च्या मंडळींत नेहमीं असतां दोघांचें भाषण झालेलें फारसें आढळत नाहीं. फॉक्सविषयीं तर बॉसवेल्नें असें लिहिलें आहे:—

"It has been observed and wondered at, that Mr. Charles Fox never talked with any freedom in the presence of Dr. Johnson; though it is well known, and I myself can witness, that his conversation is various, fluent and exceedingly agreeable."

चकित होतें व ज्यांची कीर्ति गातें, त्यांच्याविषयीं पूज्यता मनांत धरणें व ती व्यक्त करणें हें जर नीचपणाचें व मूर्खपणाचें दर्शक होय; तर मेकाले साहेब स्वतःवरील दोषांपासून सुटतील असें नाहीं. त्यांनींही स्वतःची प्रेमाची व भक्तीची उकळी बॉसवेल्हून ज्यास्त आवरून धरलेली कोठेंही दृष्टीस पडत नाहीं. पुष्कळ ठिकाणीं असें मात्र नजरेस येतें कीं, त्यांची दृष्टि प्रेमाश्रूंनीं अत्यंत व्याप्त होऊन त्यांस गुणदोषांचें भान यथास्थित होत नाहीं. हें प्रेमांधत्व प्रस्तुत महामूर्ख चरित्रकाराच्या ग्रंथांत फारच क्वचित् आढळेल. *

असो; तर बॉसवेल्च्या गुणांचें व योग्यतेचें यथास्थित ज्ञान वरील

---

* बॉसवेल्च्या ज्या वृत्तीस मेकॉले साहेबांनीं वरील कुत्सित नांवें दिलीं आहेत त्याच पुढील उताऱ्यांत स्पष्ट दिसतात:—

"We must conclude. And yet we can scarcely tear ourselves away from the subject. The days immediately following the publication of this relic of Milton appear to be peculiarly set apart, and consecrated to his memory. And we can scarcely be censured if, on this his festival, we be found lingering near his shrine, how worthless soever may be the offering which we bring to it. While this book lies on our table, we seem to be contemporaries of the writer. We are transported a hundred and fify years back. We can almost fancy that we are visiting him in his small lodging; that we see him sitting at the old organ beneath the faded green hangings; that we can catch the quick twinkle of his eyes, rolling in vain to find the day; that we are reading in the lines of his noble countenance the proud and mournful history of his glory and his affliction. We imagine to ourselves the breathless silence in which we should listen to his slightest word, the passionate veneration with which we should kneel to kiss his hand and weep upon it, the earnestness with which we should endeavour to console him, if indeed such a spirit could need consolation, for the neglect of an age unworthy of his genius and his virtues, the eagerness with which we should contest with his daughters, or with his Quaker friend Elwood, the privilege of reading Homer to him, or of taking down the immortal accents which flowed from his lips."

Essay on Million.

टीकाकर्त्यास मुळींच झालें नाहीं, किंवा तें त्यानें प्रगट तरी केलें नाहीं, असें ह्मणणें भाग आहे. तें सदरील चरित्र वाचलें असतां कोणास सहज होणारें आहे. सदरील चरित्रकाराचा पहिला मोठा गुण ह्मटला ह्मणजे गुणांची पारख व चहा होय. मोटमोठ्या विद्वानांचा व नामांकित पुरुषांचा समागम करण्याविषयीं त्याची उत्कंठा येवढी प्रबळ असे कीं, तो स्वतः थोर कुलांत निरजला असतां व त्याचा त्याला अभिमान वाटत असतां जॉन्सन्सारख्या कंगाल मनुष्यांशीं सुद्धां आपण होऊन तो स्नेह करी. ईश्वरदत्त गुणांनीं जे श्रेष्ठ त्यांच्यापुढें केवळ कुलपरंपरेनें आलेल्या वैभवाचा श्रेष्ठपणा केवळ तुच्छ होय ही थोर समजूत अगदीं तरुणवयापासून त्याची दृढ झालेली होती. तें तर काय, पण त्याची गुणग्राहकता अशी असे व गुणिजनांविषयीं इतकी पूज्यता त्याचे ठायीं वागत असे, कीं कोणाशीं त्याचा केवढाही मतविरोध असला तरी केवळ गुणावर नजर देऊन तो त्यांस चाहत असे, व त्यांच्या स्नेहाची इच्छा करी. प्रत्यक्ष जॉन्सन्चेंच जरी उदाहरण घेतलें, तरी त्याचें व त्याच्या चरित्रकाराचें सर्वांशीं ऐकमत्य होतें असें नाहीं. राज्यप्रकरणाविषयीं व निरनिराळ्या ग्रंथकारांच्या योग्यतेविषयीं वगैरे त्यांचा बेबनावच असे. हा मतभेद जॉन्सन्विषयीं बॉसवेल्ची येवढी सप्रेम भक्ति असतां त्यानें जेथें तेथें स्पष्ट बोलून दाखविला आहे, किंबहुना 'दोषा वाच्या गुरोरपि' या न्यायास अनुसरून त्यास स्थलविशेषीं दूषणेंही दिलीं आहेत. असो, तर स्नेहास विघात करणारीं जीं कारणें सामान्यतः जगांत दृष्टीस पडतात त्यांचा प्रस्तुत चरित्रकारांवर बिलकुल अंमल न चालून 'हंसो यथा क्षीरमिवांबुमध्यात्' याप्रमाणें ग्राह्य जेवढा अंश तेवढा ज्याच्या त्याच्यापासून काढून घेण्याची हातोटी त्यास फार चांगली साधली होती. दुसरा गुण विलक्षण स्मरणशक्ति. ही प्रस्तुत ग्रंथकर्त्याच्या कृतीवरून कोणासही स्पष्ट दिसणार आहे. दोन तीन मनुष्यांचें एक अर्धी घटका परस्पर संभाषण झालें असतां तें शब्दशः दुसऱ्यास सांगावयाचें असल्यास त्या सांगणारास केवढी पंचाईत पडेल याची कोणासही स्वतःच्या अनुभवावरून सहज कल्पना करतां येईल. मग जॉन्सन्सारख्याचें त्याच्या विद्वान् मित्रमंडळीशीं मोठमोठ्या प्रौढ व गहन विषयांवर सविस्तर होणारें भाषण ज्यानें ध्यानांत धरून नंतर घरीं गेल्यावर लिहून ठेवावें, त्याच्या स्मरणशक्तीचा कोणास चमत्कार वाटणार नाहीं ? बॉसवेल्यासही पहिल्या पहिल्यानें हें काम भारी जड जाऊन त्यानें जॉन्सन्च्या भाषणांचा नुसता सारांश दिलेला आहे; पण पुढें क्रमाक्रमानें प्रस्तुत महापंडिताची भाषणपद्धति जशी त्यास अत्यंत परिचित होऊन गेली व

भाषणें उतरून ठेवण्याच्या कलेंत तो पटावत गेला, तसतसें तें त्यास स्वरस वाटून तो मोठमोठालीं भाषणेंसुद्धां क्रमवार यथास्थित लिहून ठेवूं लागला. हा त्याचा अचाट उद्योग, कीं जो त्यानें वीस वर्षें सारखा चालविला होता त्यावरून जॉन्सन्चें वक्तृत्व सर्व लोकांत प्रसिद्ध करण्याची त्याची केवढी उत्कंठा असावी ती स्पष्ट होते. तशीच वरील भाषणांविषयींही पहिल्यापासून प्रसिद्धि आहे, कीं त्यांत चरित्रकारानें आपण होऊन पदरचा एक शब्दही घातला नाहीं. आपल्या गुरुप्रमाणेंच बॉसवेल् हा सत्याचा येवढा निःसीम भक्त होता कीं, एका शब्दाचाही पडताळा पाहणें असतां तो साऱ्या लंडनभर फिरे.* पण याहूनही मोठा गुण एक अद्याप सांगायाचाच आहे; कीं ज्याच्या योगानें प्रस्तुत चरित्रास विलक्षण शोभा आली असून तो तसा दुसऱ्या कोणत्याही ग्रंथकाराचे ठायीं आढळत नाहीं. हा गुण मनुष्यस्वभावाचें ज्ञान होय. जॉन्सन् व त्याचें मित्रमंडळ यांच्या स्वभावांची व गुणांची बॉसवेल् यास इतकी उत्तम पारख होती कीं, प्रत्येकाचें चित्र रेनॉल्डच्या तजविरींत जसें अगदीं रेखलेलें उतरलें आहे त्याप्रमाणेंच त्यांच्या मनाची तजवीर वरील चरित्रकारानें जणों काय अगदीं हुबेहुब काढून दिली आहे. आजपर्यंत पुष्कळ अतिविख्यात मनुष्यांचीं चरित्रें मोठमोठ्या नामांकित ग्रंथकर्त्यांनीं लिहिलीं आहेत, ह्मणजे सॉक्रिटीस, जिनोफन् यांच्या वेळेपासून तों थेट या काळपर्यंत.† पण हीं सर्व 'जॉन्सन्च्या चरित्रा' पुढें

---

* सर जॉशुआ रेनाल्डस् हा जॉन्सन्चा परम स्नेही असून बॉसवेलचाही त्याच्याशीं वरील संबंधास्तव अत्यंत परिचय असे. प्रस्तुत चरित्र प्रथमतः त्यालाच नजर केलें होतें. त्यानें वरील ग्रंथाच्या संबंधानें मत पुढील इतान्यांत दाखल केलेलें आहे:—

"Sir Joshua Reynolds told me at his table, immediately after the publication of this book, that every word of it might be depended upon as if given on oath. Boswell was in the habit of bringing the proof-sheets to his house, previously to their being struck off; and if any of the company happened to have been present at the conversation recorded, he requested him or them to correct any error; and not satisfied with this, he would run over all London for the sake of verifying any single word which might be disputed."—

Wordsworth

† अगदीं नुकता अशा तऱ्हेचा झालेला ग्रंथ 'मेकॉलेचें चरित्र' हा होय. हा पांच सहा महिन्यांपूर्वी वरील ग्रंथकाराच्या पुतण्यानें प्रसिद्ध केला आहे.

केवळ रद्द होत ! त्यांत मुख्य नायकाचें व त्याच्या मंडळाचेंच काय; पण त्या अवध्या काळाचें प्रतिबिंब इतकें उत्तम उठलें आहे कीं, तसा प्रकार इतरत्र कोठेंही नाहीं. ही कला प्रस्तुत चरित्रकारास पूर्ण साधल्याबद्दल पुष्कळांनीं त्याची अतिशयित तारीफ केली आहे, व त्याच्या ग्रंथाची लोकमान्यता अद्याप पहिल्यासारखी असल्याचें बीज तेंच होय. खुद्द जॉन्सनूनेंही वरील गुणाबद्दल आश्चर्य प्रदर्शित केलेलें व आपल्या वक्तृत्वाचा मासला इतक्या उत्तम तऱ्हेनें जगास प्रसिद्ध होणार हें पाहून त्यास अत्यंत आनंद झालेला प्रस्तुत चरित्रांतच दाखल झाला आहे.

तर याप्रमाणें प्रस्तुत ग्रंथकाराचा विख्यात चरित्रकार बॉस्वेल् याची व त्याच्या ग्रंथाची हकीकत आहे. ही इतकी सविस्तर देण्याचें कारण एक तर असें आहे कीं, प्रस्तुत चरित्र ज्याच्या योगानें सान्या जगास उपलब्ध झालें त्याचा वृत्तांत अशा स्थलीं देणें उचित होय; आणि त्यांतून त्याची निर्भर्त्सना मेकॉलेसारख्यानें केली असल्यामुळें त्याची वास्तविक योग्यता प्रगट करणें तर अवश्य होय. याखेरीज आमच्या देशाचे दूषक जे वरील साहेब त्यांची स्वदेशीयाच्या संबंधानेंही किती सत्यनिष्ठा व यथार्थबुद्धि आढळते याचाही थोडासा चमत्कार वरील लेखावरून दिसून येणार आहे. * असो; आतां यापुढें जॉन्-

* वर जो आम्ही बॉसवेलच्या कैवारानें मजकूर लिहिला आहे तो केवळ स्वतःच्या बुद्धीनें लिहिला नसून प्रस्तुत महामूर्ख चरित्रकाराची पुष्कळ मोठमोठ्या विद्वानांनीं स्तुति केली आहे हें दाखविणें फार कठीण आहे असें नाहीं. पण वरील सर्व अभिप्राय विस्तार भयास्तव येथें दाखल करतां येत नाहींत. यास्तव वरील खंडनाच्या समर्थनार्थ दोनच उतारे पुढें देतोः—

"We owe the great riches of the English Author's remains to the curiosity excited by his lively and pointed conversation, and the happy accident of his living for the latter part of his life in the society of a person eminently qualified, both by his tastes and his habits, to afford that curiosity an unlimited gratification. In the grateful remembrance of all who relish the pleasures of refined social intercourse, with the name of Johnson is associated that of Boswell, as indissolubly as are those of Plato and Xenophon with the more remarkable name of Socrates in the minds o all who love philosophy; and there is perhaps added a zest to the

(पुढें चालू.)

सनूच्या आयुष्यांत विशेष ह्मणण्यासारख्या कोणत्या गोष्टी घडल्या त्या क्रमानें सांगतो.

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

collections of the English writer which the Athenian records possess not. We see the amiable and lively historians figuring always in the group with the more stern idol; affording relief, by contrast, to the picture of the sage, and amusing by his own harmless foibles which he takes a pleasure in revealing, as if he shared the gratification he was preparing for his unknown reader. His cleverness, his tact, his skill in drawing forth those he was studing, his admirable good humour, his strict love of truth, his high and generous principle, his kindness towards his friend, his unvarying but generally rational piety, have scarcely been sufficiently praised by those who nevertheless have been ready, as needs they must be, to acknowledge the debt of gratitude due for perhaps the book, of all that were ever written, the most difficult to lay down once it has been taken up."

Lord Brougham.

बॉसवेलचें महामूर्खत्व हें त्याच्या उत्कृष्ठ ग्रंथरचनेचें कारण होय हें जें मेकॉलेचें म्हणणें त्यावर एका नामांकित ग्रंथकारानें येणेंप्रमाणें चर्चा केली आहे:—

"*Bad* is by its nature negative, and can do *nothing*; whatsoever enables us to *do* anything is by its very nature *good.* Boswell wrote a *good* book because he had a heart and an eye to discern wisdom, and an utterance to render it forth; because of his free insight, his lively talent, above all of his love and childlike open-mindedness. Towards Johnson, his feeling was not sycophancy, which is the lowest, but reverence, which is the highest, of human feelings. None, but a *reverent* man—which so unspeakably few are—could have found his way from Boswell's invironment to Johnson's: if such worship for real God-made superiors shewed itself also as worship for apparent tailor-made superiors, even as hollow interested mouth-worship for such,—the case in this composite human nature of ours, was not miraculous, the more the pity! But for ourselves, let every one of us

(पुढें चालू.)

४. यापुढें प्रस्तुत चरित्रांतील विशेष सांगण्यासारख्या गोष्टी ह्मटल्या ह्मणजे जॉन्सन्ची एक मोठी मुशाफरी व त्यानें प्रसिद्ध केलेले चार पांच ग्रंथ हे होत. ही मुशाफरी तो व बॉस्वेल् या दोघांनीं मिळून केली. बॉस्वेल्च्या मनांत फार दिवसांपासून होतें, कीं जॉन्सन्नें आपल्या देशास यावें; व जॉन्सन्नेंही लहानपणीं हिब्रैडीज् बेटांविषयीं वर्णन वाचलें असल्यामुळें तेथील लोकस्थिति पाहण्याविषयीं त्यास फार इच्छा होती. पण त्याची प्रकृति मूळची सुस्त असल्यामुळें व फारा दिवसांनीं त्यास स्वास्थ्य प्राप्त होऊन तो सुखावल्यामुळें, शिवाय साठी उलटून जाऊन तो बराच वयातीत झाला असल्याकारणानें वरील त्याचा संकल्प इतःपर कधींही सिद्धीस जाईलसें दिसत नव्हतें. पण बॉस्वेल्चा फार आग्रह पडल्यावरून सरते शेवटीं वरील कठीण प्रवास करण्यास तो सिद्ध झाला. वर सांगितलेलीं बेटें स्कॉट्लंडच्या पश्चिम किनाऱ्यावर आहेत. तीं अगदीं एकीकडे असून मूळचींच उजाड व नापीक असल्यामुळें तेथील लोक अद्याप अगदीं अडाणी स्थितींत आहेत. गेल्या शतकांत तर त्यांची अवस्था याहीपेक्षां वाईट होती; व प्रवासाच्या सोई तर इतपत होत्या कीं, खाड्या वलांडायास चांगल्याशा होड्याही मिळूं नयेत व तेथील रुक्ष व खरखीत मैदानांवरून जाण्यास भक्कमशीं तट्टें पैसा खर्चून बसायाला सांपडूं नयेत. या शिवाय ज्या वेळेस वरील गुरुशिष्यांनीं प्रस्थान केलें, ती वेळ हिंवाळ्याच्या आरंभींची असल्यामुळें तसल्या अडाणी मुलखांत तर समुद्रावरची सफर बरीच धोक्याची होती. * पण इतकीं सर्व अनिष्टें असतांही जॉन्सन्नें तीं न जु-

---

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

cling to this last article of faith, and know it as the beginning of all knowledge worth the name,—that neither James Boswell's good book, nor any other good thing, in any time or in any place, was, is or can be performed by any man in virtue of his *badness*, but always and solely in spite thereof."

Carlyle's Miscellanies.

* या प्रवासांत वेळोवेळीं जॉन्सन् किती त्रासून जाई व त्यास किती कष्ट पडले ती सर्व हकीकत बॉसवेल्नें इत्थंभूत दिलेली आहे. हा प्रवासवृत्तांत बॉसवेल्नें जॉन्सन्च्या मरणानंतर जरी छापला तरी त्याचा पुष्कळ भाग त्यानें खुद्द स्वतः प्रवासांतच पाहिला होता; व अशाच प्रसंगीं आपल्या भावी चारित्रकाराच्या वर्णनकलेची त्यानें अनेक वेळां तारीफ केलेली आटळते. असो; वर जीं तट्टें सांगितलीं

(पुढें चालू.)

मानतां वरील बेटांतील लोकस्थिति पाहण्याची जी त्यास उत्सुकता हो-
ती ती त्यानें तृप्त करून घेतली. दोन अडीच महिने रानोमाळ फिरण्यांत
व ठिकठिकाणचे देखावे आणि स्थितिरीति हीं पाहण्यांत त्यानें काल-
क्रमण केलें. सरते शेवटीं एडिन्बरो येथें बॉस्वेलच्या घरचा पाहुणचार
घेऊन व तद्देशीय अनेक पंडितांचा समागम अनुभवून जॉन्सन् आपल्या
देशास परत आला.

पुढें लवकरच त्यानें आपल्या प्रवासाची हकीकत लिहून प्रसिद्ध केली.
हींत त्यानें त्या देशासंबंधीं कांहीं नवे शोध प्रसिद्ध केले आहेत असें
नाहीं; तर जागोजाग जें जें त्याच्या दृष्टीस पडलें, व जें जें विशेष ल-
क्षांत ठेवण्यासारखें त्यास वाटलें, तें तें त्यानें समर्पक व चित्तवेधक
रीतीनें वाचकांस कळविलें आहे. या ग्रंथाची अद्यापही बरीच ख्याति
आहे, व त्या वेळेस तर कांहीं दिवस विद्वान् लोकांच्या संभाषणास
तोच विषय होऊन राहिला होता. स्कॉट्लंडांतल्या कित्येक दुराग्रही
व असमंजस लोकांस मात्र तो अगदीं नापसंत होऊन त्यांनीं कांहीं
काळपर्यंत जॉन्सन्वर शिव्यांचा वर्षाव चालवला होता. याचें एक
मोठें कारण असें झालें कीं, सदरहू ग्रंथांत वर्णनकर्त्यानें स्काट्लंड
देशाच्या वनश्रीचें वर्णन न करतां त्याच्या दृष्टीस सदरील देशाचा
रखरखीतपणा जो आला तो त्यानें साऱ्या लोकांस उघडपणें जाहीर
करून टाकला. आपल्या भूमातेची वरील निर्भर्त्सना केलेली 'ब्रिटिश
भूमिके'च्या अभिमानी लेंकरांस कशी सहन होईल?

५ यापुढची प्रस्तुत ग्रंथकाराची कृति शेक्सपीयरची नवीन आवृत्ति
होय. या कवीचा वृत्तांत मिळविण्याविषयीं व त्याच्या नाटकांत जीं स-
हस्त्रावधि दुर्बोध स्थलें आहेत तीं सुगम करण्याविषयीं आजपर्यंत मोठ-
मोठ्या पंडितांनीं पराकाष्ठेचा उद्योग केला आहे; पण त्यांस सांगण्यासा-
रखें अद्याप कांहीं यश आलें नाहीं. जॉन्सन्चे परिश्रम या सर्वांतील शे-
वटले होत. त्यानें प्रस्तुत काळाच्या पूर्वीं सुमारें दहा वर्षें सदरील कवी-
च्या प्रीत्यर्थ उद्योग करण्याचें सर्वांस जाहीर केलें होतें, व त्याप्रमाणें
पुष्कळ लोकांच्या वर्गण्याही त्याच्याकडे येऊन कित्येक वर्षें पडल्या होत्या.

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

त्यांविषयीं सदरील हकीकतींत असा लेख आढळतो कीं, जॉन्सन्च्या ओझ्यानें
मोठी भक्कम घोडींही बेजार होऊन अगदीं मेटाकुटीस येत. त्याप्रमाणेंच वरील
दोघा मुशाफरांवर समुद्रावर असतां एक दोनदां असे प्रसंग गुदरले कीं, ते
वादळांत सांपडून ठार झाले अशी वार्ता वर्तमानपत्रांतून चोहोंकडे प्रसिद्ध
झाली होती.!

पण मध्यंतरीं मागें सांगितलेल्या वर्पासिनाचा प्रकार घडून आल्यामुळें जॉन्सनूनें वरील काम जें लांबणीवर टाकलें तें वर्षानवर्ष लांबतच चालले. त्याच्या मित्रांनीं त्यास वारंवार सूचना कराव्या, व त्यानेंही आपला आळस झाडून टाकण्याविषयीं वरचेवर मनोनिग्रह करावा; पण कांहीं नाहीं. सरते शेवटीं तत्कालीन एका कवीनें त्यास खरमरीत मात्रेचा चटका जेव्हां दिला, तेव्हां जॉन्सन् खाडदिशीं चांगला जागा होऊन त्याची आलस्यनिद्रा पार निघून गेली. हा कवि मागें तेराव्या अंकांत एके प्रसंगीं सांगितलेला चर्चिल होय. * याच्या तडाक्यानें इतकें कार्य झालें कीं, नऊ वर्षं जें काम तसेंच पडलें होतें तें लागलीच एका वर्षांत समाप्त झालें. असो; या ग्रंथाविषयीं विशेष सांगण्यासारखें कांहीं नाहीं. पूर्वीच्या टीकांहून हींत कांहीं कांहीं ठिकाणीं अधिक टिपा आहेत; व ह्मणण्यासारखी एक बरीच मोठी आरंभीं प्रस्तावना आहे. तींत वरील कवीवर कित्येक पंडित जे आक्षेप आणतात त्यांचें युक्तिपूर्वक निरसन असून त्याच्या गुणांचें यथार्थ व समर्पक वर्णन केलें आहे.

६. मागें एके ठिकाणीं सांगण्यांत आलेंच आहे, कीं या वेळेस इंग्लंडांत राजकीय प्रकरणीं पुष्कळ गडबड चालली असून एक मोठी राज्यक्रांतिही झाली. ही राज्यक्रांति तर जगत्प्रसिद्धच आहे. हिचा शतसांवत्सरिक महोत्सव गेल्या सालीं अमेरिकेंत गाजला. ही पूर्ण होऊन इंग्लंडास दुसऱ्या महाद्वीपांतील आपल्या वसाहतींवरचा कबजा आपशाच सोडून देणें जेव्हां भाग पडलें, व प्रथमतः केवळ अन्यायानें उपस्थित केलेली जी लढाई तिचा शेवट जेव्हां अत्यंत अपयशाचा झाला, तेव्हां एकंदर लोकांचीं मनें अत्यंत क्षुब्ध होऊन गेलीं. अशा संधीस कित्येक देशहितेच्छु ह्मणविणारे पुरुष लोकांस उत्तेजन देण्यास पुढें सरसावले; व त्यांनीं तर अशी दंगल करून दिली कीं, राज्यरूप तारूं येवढ्या तुफानांत कोणत्या खडकावर जाऊन आदळतें किंवा त्याचें काय होतें याचा कोणास कांहींच सुमार लागेना! अशा प्रसंगीं

* वरील कवीचा दूषणापर काव्यरचना करण्यांत मोठा हातखंडा असे. प्रस्तुत प्रसंगींचा त्याचा कडाका येणेंप्रमाणें होताः—

" He for subscribers baits his hook,
And takes your cash ; but where's the book ?
Nor matter where ; wise fear, you know,
Forbids the robbing of foes ;
But what, to serve our private ends,
Forbids the cheating of our friends ? "

राजाच्या प्रधानांनीं जॉनसनूचें साहाय्य घेऊन लोकपक्षाशीं टक्कर मारण्याचा विचार केला. जॉनसनूचीं मतें लहानपणापासून राजपक्षाकडीलच होतीं, व त्यांतून आलीकडे कित्येक वर्षें राजवेतनावर तो स्वस्थ झाला होता; यास्तव वरील कामगिरी त्यानें मोठ्या आनंदानें पतकरली. अमेरिकेंतील बंडखोरांनीं आपली राजनिष्ठा झुगारून देऊन स्वतःच्या स्वातंत्र्याचा जाहिरनामा जेव्हां जगासमोर वाचून दाखविला, व राजाचें प्रजेशीं कोणतें कर्तव्यकर्म आहे तें त्यांत स्पष्टपणें बोलून दाखविलें; तेव्हां जॉनूसनूनें आपल्या राष्ट्राचा पक्ष उचलून वरील जाहिरनाम्यास उत्तर ह्मणून एक पत्रक प्रसिद्ध केलें. त्याप्रमाणेंच या वेळीं 'जुनियस' या सहीचीं पत्रें लिहिणारा कोणी नवाच उपस्थित झाला होता; त्याच्या खंडनार्थही जॉनूसनूनें कांहीं वेळ हातांत लेखणी धरली होती. याखेरीज आणखीही कांहीं लेख प्रस्तुत सारख्या प्रकरणीं त्यानें प्रसंगानुसार लिहिलेले आहेत. पण या विख्यात पंडिताचा राज्यविषयक विचाराकडे कधींही कल नसल्यामुळें व तशा संबंधाचा ऊहापोहही त्यानें कधीं केला नसल्यामुळें वरील सर्व लेख अगदींच सरासरी आहेत. त्यांत युक्तापेक्षां भाषासौंदर्य व आवेश हेच गुण विशेषतः आढळतात.

७. आतां एक मात्र ग्रंथ सांगावयाचा राहिला. हा जॉनूसनूच्या ग्रंथांतील शेवटलें व अत्युत्तम जें 'कविचरित्र' तें होय. सन १७७७ सालीं लंडन शहरांतील चाळीस मोठमोठे पुस्तकवाले एके ठिकाणीं जमून त्यांनीं विचार काढला कीं आजपर्यंत नामांकित ह्मणून जेवढे इंग्रजी कवि झाले त्यांच्या काव्यांची एक नवी आवृत्ति काढावी. हा आपला विचार त्यांनीं जॉनूसनू यास कळविला व त्याच्याशीं असा ठराव केला कीं, प्रत्येक कवीस प्रस्तावनेदाखल असें लहानसें चरित्र त्यानें लिहून द्यावें. हा संकल्प मुळचा इतकाच होता कीं, प्रत्येक कवीचा वृत्तांत अगोदर संक्षेपतः देऊन नंतर त्याच्या प्रसिद्ध प्रसिद्ध ग्रंथांवर थोडी बहुत टीका दिलेली असावी. या कामगिरीबद्दल जॉनूसनू यास दोनशें पौंड देण्याचीं त्यांनीं कबुलायत केली. याप्रमाणें दोहों पक्षांचें संमत झाल्यावर प्रस्तुत ग्रंथकारानें आपल्या कामास हात घातला. या वेळेस त्याचें वय सुमारें सत्तर वर्षांचें होतें; तरी इतक्या वृद्धावस्थेंत असतांही त्याची शरीरप्रकृति इतकी सदृढ होती व मनाच्या सर्व शक्ति इतक्या तरतरीत होत्या कीं, ऐन पूर्ववयांत रचलेल्या ग्रंथांत व या शेवटल्यांत कोणत्याही प्रकारें बिलकुल अंतर दृष्टीस पडत नाहीं. वृद्धत्वदशेंत पुष्कळांस कोणत्याही प्रकारची दगदग होईनाशी

होते, स्मरणशक्तीचा तर लोप व्हावयाला लागून बुद्धिही बरोबर चालत नाहीं; आणि जीव-दुःखानें व काळजीनें थकून गेला असल्यामुळें चित्त उल्हासयुक्त न राहून उदासपणानें व्याप्त झालेलें असतें. पण जॉन्सन्चे ठायीं वरील विकार एकही उद्भवला नव्हता. ग्रंथरचनेची त्याची जी पूर्वीची त्वरा असे तशाच रीतीनें त्यानें प्रस्तुत ग्रंथ लिहिला, व त्याची स्मृति तर अशी धड होती कीं, जागोजागचीं अवतरणें त्यानें पुस्तकावलोकन न करितां तशींच केवळ आठवणीवरून लिहिलीं. एरवीं असल्या उद्योगाला ह्मटलें ह्मणजे अगोदर पुष्कळ दिवस तयारी केली असून शिवाय पुस्तकसंग्रह चाळण्याकरितां सतत जवळ असणें अवश्य होय. पण सदरहू चरित्रकारास कसलीही गरज पडली नाहीं. कोशरचनेसारखा प्रचंड उद्योग जसा त्यानें एकट्यानें पार पाडला, त्याप्रमाणेंच, किंबहुना त्याहूनही सहज रीतीनें, इंग्रजी कवींचे जीवनवृत्तांत व त्यांच्या काव्यांचें विवेचन हीं त्यानें उडवून दिलीं. प्रस्तुत विषय त्याच्या नेहमींच्या परिपाठांतला व अत्यंत आवडता असल्यामुळें फक्त शब्दरचनेसच त्यास काय वेळ लागला असेल तो असेल; बाकी विवेचनाची पद्धति त्याजपाशीं अगोदर सिद्ध असल्यासारखीच होती. असो; तर अशा तऱ्हेनें प्रस्तुत चरित्रावलि सुमारें तीन चार वर्षांत समाप्त झाली. हींतील मजकूर मूळ संकल्पाहून पुष्कळ वाढल्यामुळें जॉन्सन् यास मूळच्या रकमेच्या इतका पैसा वरील पुस्तकवाल्यांनीं आणखी आपण होऊन पाठवून दिला.

सदरील ग्रंथ हा जॉन्सन्च्या साऱ्या ग्रंथांत शिरोभाग म्हणून धरला आहे हें वर सांगण्यांत आलेंच आहे. याची भाषापद्धति त्याच्या इतर सर्व ग्रंथांहून साधी व सरळ आहे. याचें कारण या पूर्वींचीं वीस वर्षें त्याच्या हातची लेखणी सुटून तीं प्रायः संभाषण करण्यांतच गेलीं हें होय. या वीस वर्षेंभर इंग्लंडांत साऱ्या विद्वन्मंडळींत त्याचें प्रमुखत्व गाजलें होतें; व त्यांतून काव्यादि ग्रंथांवर तर त्याचीं जीं मतें होतीं तींच बहुतकरून पुष्कळांनीं उचललीं होतीं. तो स्वतः कवि होता, व गेल्या पन्नास साठ वर्षांची त्यास जातीनें उत्कृष्ट तऱ्हेची माहिती होती; यास्तव कविता विषयावर यथास्थित विवरण करण्यास त्याच्या इतकी योग्यता त्याकाळीं कोणाचेही ठायीं नव्हती. पोप, स्विफ्ट् वगैरे कवींशीं तो स्वतः समकालीन असल्यामुळें, व त्यांच्या मागल्या कवींविषयींचे लोकप्रवाद त्यास ऐकायाला सांपडले असल्यामुळें, गत काळाची स्थिति त्यास पुरतेपणीं ठाऊक होती. शिवाय काव्य व चरित्ररचना हे दोन त्याचे आवडते विषय असून त्यांवर त्यानें पुष्कळ

विचार केला होता. या सर्व गोष्टींमुळें प्रस्तुत ग्रंथ फार उत्कृष्ट तऱ्हेचा उतरला; व तेव्हां पासून अद्याप त्याची प्रसिद्धि निर्बाध चालत आली आहे. ड्रायडन् पोप वगैरे कवींच्या गुणदोषांचें विवेचन व त्यांचें वृत्तांतकथन वगैरे प्रकार यांत जसे आहेत तसे दुसऱ्या ठिकाणीं क्वचितच सांपडतील. कोठें कोठें मात्र राज्यप्रकरणी मतभेदास्तव प्रस्तुत टीकाकाराची लेखणी बरीच कडक झाली आहे, व स्थलविशेषीं त्याच्या बुद्धिस्थैल्यास्तव त्यास रसानुभव यथास्थित न होऊन त्याचे अभिप्राय मार्मिक रसज्ञांस अत्यंत असंमत होण्यासारखे पडले आहेत. पण हा प्रकार थोडा असून एकंदर ग्रंथ सामान्य वाचकास व रसिकास अत्यंत प्रिय व मान्य होण्यासारखा आहे. *

८. वरील ग्रंथ सन १७८१ त संपूर्ण झाला. या पुढचा जॉन्सनूचा वृत्तांत प्रायः दुःखमयच आहे. त्याच्या आयुष्याचीं यापुढें जीं तीन चार वर्षे उरलीं तीं इष्टमित्रांचें वियोगदुःख व वार्धक्यक्लेश हीं सहन करण्यांतच बहुधा गेलीं. त्याच्या मित्रमंडळापैकीं गोल्ड्स्मिथ्, ग्यारिक् व आणखी कांहीं जण याच सुमारास मरण पावले व आपल्या घरांत, त्यानें कांहीं निराश्रित अशा स्नेही मंडळीस कित्येक वर्षे जागा देऊन त्यांचें संगोपन केलें होतें, त्यांपैकींही बहुतेक खपून त्याचें घर शुक होऊन गेलें. थ्रेल् नांवाच्या एका श्रीमान् व संभावित गृहस्थानें जॉन्सन् यांस पंधरा वर्षे आपल्या घरीं ठेविलें होतें; व त्याची आणि त्याच्या बायकोची आपले ठायीं अतिशयित भक्ति पाहून प्रस्तुत ग्रंथकारही पहिल्या प्रतीचा निःस्पृह व फटिंग असतां त्यांच्या घरचा निरंतरचा पाहुणा होऊन इतके दिवस राहिला होता, पण तोही सालमजकुरीं मरण पावल्यामुळें जॉन्सनूनें आपल्या म्हातारपणचीं इतकीं वर्षे ज्या स्थळीं सुखासमाधानांत काढलीं तें त्यास यापुढें लवकरच अंतरलें. तें असें कीं, घरधन्याचा दाब नाहींसा होऊन त्याची यजमानीण जेव्हां स्वतंत्र झाली, तेव्हां तिचें जॉन्सन्वरचें वरकरणी प्रेम

---

* वरील ग्रंथाची योग्यता पुढील वाक्यांवरून नजरेस येणार आहे—

" The Lives of the Poets are, on the whole, the best of Johnson's works. The narratives are as entertaining as any novel. The remarks on life and on human nature are eminently shrewd and profound. The criticisms are often excellent, and, even when grossly and provokingly unjust, well deserve to be studied.

Macaulay.

तेव्हांच लयास गेलें; व तिची वृत्ति लवकरच चंचळ झाल्यामुळें तो तीस दुसमानासारखा भासूं लागला. असा प्रकार दृष्टीस पडूं लागतांच जॉन्सन्नें आपलें चिऱ्हाड उचललें, व आपल्या उदासवाण्या-घरांत आपले शेवटचे दिवस घालविण्यास तो तिकडे निघून गेला. तो जातांच थ्रेलू बाई अगदीं निर्धास्त होऊन आपले मनोरथ तिनें पुरवून घेतले. एका इटाली देशांतल्या सारंग्यावर तिचें मन बसून लवकरच दोघांचा विवाह झाला. या कृत्यानें तिची लंडन शहरांत अतिशयित छी थू होऊन तीस देशत्याग करावा लागला; मग ती आपल्या नव्या नवऱ्याच्या देशास जाऊन तेथें सुखरूप राहिली. हा सर्व वृत्तांत कळण्यास जॉन्सन् वांचला नाहीं. तिचा लाजिरवाणा द्वितीय संबंध ऐकल्यापासून त्याचें मन तिजविषयीं अगदीं विटून गेलें होतें, व त्यानें तिचें नांवही सोडून दिलें होतें. असो, तर अशा स्थितींत प्रस्तुत पंडिताचे सरते शेवटचे दिवस गेले. तो शेवटीं शेवटीं शरीरानें पुष्कळ स्थूल झाला होता; यास्तव स्थूलत्वाचें आनुषंगिक जें जलोदर त्यानें त्याचा शेवट केला. लंडनांतले त्या वेळेचे अत्यंत नामांकित असे चार वैद्य एक पैसा न घेतां त्यास उपचार करीत होते; व त्यांच्या अनुमतानें त्याने आपल्या शरीरावर मोठे कठीण असे शस्त्रप्रयोगही मोठ्या धैर्यानें करून घेतले. पण त्यांपासून विशेष गुण आला नाहीं. सरते शेवटीं सन १७८४ च्या अखेरीस जॉन्सन्चें देहावसान झालें. त्याच्या मागें त्याच्या संबंधाची म्हटली ह्मणजे एक सावत्र मुलगी मात्र होती. ही त्याच्या बायकोच्या पहिल्या संबंधाची होय. त्यानें आपली सर्व जिनगी व सुमारे पंधरा हजारांचा ऐवज आपल्या शिद्दी चाकराच्या नांवें करून दिला. हा त्याच्या एका प्रिय मित्रानें त्यास नजर केला असल्यामुळें जॉन्सन्चा त्यावर पुष्कळ लोभ असे, व त्यानेंही आपल्या धन्याची पुष्कळ वर्षे एकनिष्ठपणानें चाकरी केली होती.

जॉन्सन्चा अंत्यविधि वेस्टमिनिस्टर नांवाच्या विख्यात स्मशानभूमींत झाला. हें इंग्लंडांतील मोठमोठ्या नामांकित होऊन गेलेल्या पुरुषांचें कबरस्थान होय. या प्रसंगीं जॉन्सन्चें अवशिष्ट मित्रमंडळ व इतर कित्येक बडी बडी मंडळी जमा झाली होती. आलीकडे सेंटपॉल नामक विख्यात देवळाच्या समंताद्भागीं मोठ्या कीर्तिमान् पुरुषांचे पुतळे जे उभे केले आहेत त्यांत प्रस्तुत चरित्रनायकाची प्रतिमा अग्रस्थानीं स्थापिली आहे. ज्यानें आपल्या देशभाषेची दैना फेडून तीस व्यवस्थित व सुसंबद्ध केली, व आपल्या चिरस्थायी ग्रंथांनी तीस शोभा आणिली; आणि आपल्या अनेक गुणांनीं व विशेषतः निर्मळ आचरणानें जो

स्वभूमीचें अभिमानस्थान होऊन सान्या जगास उदाहरणभूत झाला, त्या महा पंडितास वरील मान अगदीं यथायोग्य मिळाला असें कोण सुज्ञ मनुष्य कबूल करणार नाहीं !

वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि ।
लोकोत्तराणां चेतांसि कोहि विज्ञातुमर्हति ॥*

अंक ३९—(१) प्रस्तुत अंकाचा विषय (२) जॉन्सनचें शरीर (३) पोषाखाचा वगैरे वेतवात (४) विक्षिप्तपणाचे प्रकार व जडलेल्या खोडी. (५) स्वभाव (६) दयालुत्व (७) मानित्व (८) सत्यप्रीति (९) बुद्धिगुण. (१०) कल्पनाशक्ति (११) तर्कशक्ति (१२) उपसंहार.

१. मागील चार अंकांत जॉन्सनच्या हयातीच्या अखेरपर्यंत झालेला वृत्तांत सगळा सांगितला. आतां यांत त्याच्या स्वभावाचें एकंदर वर्णन करूं; म्हणजे तो कोणत्या तऱ्हेचा मनुष्य होता, त्याची चालचर्या कशी असे, त्याचे मनोधर्म कसकसे होते, वगैरेंविषयीं सामान्यतः निरूपण करतों.

२. प्रथमतः शरीरवर्णन. या पूर्वी अनेक ठिकाणीं सांगण्यांत आलेंच आहे कीं जॉन्सन हा शरीरानें भला दांडगा होता. त्याचा बांधा ठेंगणाच पण चांगला खंबीर होता. ही शरीरसंपत्ति त्यानें आपल्या कमाईनें मिळविलेली ह्मणजे तालीम कसरत वगैरे करून संपादिलेली होती असें नाहीं; तर कुलपरंपरेनेंच ती चालत आलेली होती. त्याचा बाप त्याच्या सारखाच बळकट होता, व चुलता तर एका आखाड्याचा वस्ताद होता. शरीराची ठेवण पाहिली तर ती जॉन्सनची मोठी ढबदार होती असें नाहीं. पोट मोठें असून पुढील वयांत तर तें पुष्कळच सुटलें होतें; व पाय वांकदार असून ते एकंदर शरीराच्या अवजडपणामुळें चालतांना डळमळत. त्याचा चेहेरा लहानपणीं बराच सुरेख होता, पण पुढें शस्त्रक्रियेचा त्यावर प्रयोग झाल्याकारणानें व एका डोळ्याची दृष्टि अधू झाल्यामुळें तो पुढील वयांत विरूप दिसत असे. तरी त्याची मुखश्री जात्या भव्य असल्यामुळें विद्येच्या तेजानें व अंगच्या इभ्रतीमुळें तीस विशेष शोभा येई.

३. पोषाखाच्या टापटिपीकडे वगैरे जॉन्सनचें चिलकूल लक्ष नसे. त्यास डामडौलाचा व नोकझोकाचा नेहमीं तिरस्कार वाटत असल्यामुळें

---

* "वज्राहूनही कठोर व फुलाहूनही कोमळ अशीं जीं लोकोत्तर पुरुषांचीं अंतःकरणें त्यांचा ठाव कोणास लागला आहे ?"

लत्ताकपडा वगैरे जसा असेल तसा त्यास खपत असे. घरचा एरवींचा चेतग्यातही त्याचा वरील तऱ्हेचाच होता. हल्लीं इंग्रेज लोकांत सामानसुमानाचा वगैरे साऱ्या घरभर जसा थाट दृष्टीस पडतो तसें त्याचें नसून केवळ निर्वाहाच्या वस्तूंचेंच तो अगत्य बाळगीत असे. त्यास सरकारांतून जें नियमित वेतन मिळत असे तें त्याच्या सारख्या एकेकट्या मनुष्यास जरी अगदीं रगाडीचें होतें, तरी रिकाम्या छानछुकींत किंवा ऐषआरामांत त्यानें कधींही त्याचा व्यय केला नाहीं. हा व्यय कशांत होत असे याविषयीं यापूर्वीं थोडासा उल्लेख केलाच आहे, व तो पुढें विशेषतः करायाचाच आहे. तर याप्रमाणें जॉन्सन्चें वर्तन एकंदरींत पाहतां पुरातन काळच्या तत्त्वज्ञांप्रमाणें असे. ह्मणजे ते स्वभावतःच निरिच्छ असून जें यदृच्छेनें मिळेल त्यावर काळक्रमणा करून जसे नित्यसंतुष्ट असत तसाच प्रस्तुत महापंडित असे.

४. जॉन्सन् हा स्वभावतःच स्वच्छंदी होता, व तो वयांत आल्यापासून तर एकटा स्वतंत्रतेनें राहून त्याच्या डोईवर कोणीही नव्हतें, यामुळें त्याचा स्वभाव तऱ्हेवाईक होऊन त्यास कित्येक विलक्षण सवई व खोडी लागून राहिल्या होत्या. त्या सर्वांचा येथें उल्लेख करणें हें कित्येकांस कदाचित् बरोबर वाटणार नाहीं; कांकीं मोठ्या मनुष्यांच्या बारीकसारीक गोष्टी प्रगट करणें बरोबर नाहीं. व त्यांपासून कांहीं उपयोगही नाहीं असें कोणास वाटण्याचा संभव आहे. तसेंच थोरांच्या चरित्रश्रवणापासून जो लाभ व्हावयाचा तो क्षुल्लक गोष्टींनीं नष्ट होऊन त्यांजवरची पूज्यबुद्धि उडून जाते असेंही सकृद्दर्शनीं वाटण्यासारखें आहे. पण या सर्व समजुती खोट्या आहेत. एक तर चरित्र म्हटलें ह्मणजे त्यांत तद्विषयभूत मनुष्याच्या संबंधाची साऱ्या प्रकारची माहिती आली पाहिजे. ज्या गोष्टींनीं त्याचा गौरव होतो त्यांचा उल्लेख जसा अवश्य होय, तसेंच जेणेंकरून त्यास हीनत्व येईल तेंही निःपक्षपातपणानें सांगणें जरूर आहे. शिवाय ज्याअर्थी कोणीही मनुष्य सर्वगुणसंपन्न व सर्वदोषविवर्जित असा नाहीं, त्याअर्थी कोणी केवढाही मोठा विख्यात असला तरी त्याच्या दोषनिरूपणानें त्याची वास्तविक कीर्ति यथार्थज्ञांच्या दृष्टीनें तरी कमी खास होणार नाहीं. तर हें ध्यानांत ठेवून प्रस्तुत ग्रंथकाराच्या संबंधाच्या ज्या गोष्टी यापुढें येणार त्या वाचकांनीं वाचाव्या.

मागें एके ठिकाणीं सांगण्यांत आलेंच आहे कीं, जॉन्सन् यास एक चमत्कारिक मेंदूचा रोग जडला होता. हा त्याच्या कुळांत परंपरेनें चालत आलेला होता. याच्या योगानें त्याची वृत्ति नेहमीं उदासीन होत असे; कोणत्याही गोष्टीविषयीं उल्हास न वाटून त्याचें चित्त इतकें

उद्विग्न होत असे कीं, त्यास जिवाचा देखील कंटाळा येई. या मज्जारोगाच्या योगानेंच त्याचा स्वभाव पराकाष्टेचा त्रासिक झाला होता, व त्यास भ्रमिष्टपणा जडला होता. या भ्रमिष्टपणाचे अनेक प्रकार बॉसवेलनें लिहून ठेवले आहेत. त्यांपैकीं कांहीं सांगतों. अर्धांगवायूनें पिडलेल्या मनुष्याचे शरीरावयव जसे आपोआप हालत असतात, त्याप्रमाणें जॉनूसनूचें डोकें लटलटां कांपत असे; व हात पायांचे चाळे चालू असत. ही हालचाल त्याच्यानें बंद करवत नसे. भर मंडळींत त्यानें कधीं कधीं देहभान न राहून कवितेचे चुटके मोठ्यानें ह्मणावे; व एकटा असला ह्मणजे तर घटका घटका आपणाशींच मोठ्यानें बोलत उभें राहावें. रस्त्यानें चालत असतां बाजूच्या खांबांस हात लावीत गेल्याखेरीज त्यास चैन पडूं नये; व एकादा खांब चुकलासा जर त्यास वाटला, तर त्यानें पुनः माघारी येऊन पुनः एकवार तो विधि यथासांग करावा. साहेब लोकांच्या जेवणांत टेबलावर फळफळावळही ठेवली असत; हिच्यापैकीं नारिंगांवर जेव्हां बारी येई, तेव्हां जॉनूसनूनें त्यांचीं सोललेलीं सालपटें फेंकून न देतां मोठ्या तजविजीनें आपल्या आंगरख्याच्या खिशांत तीं सांठवून ठेवावीं. यांचा विनियोग पुढें काय होत असे तो समजण्यांत आला नाहीं!

वरील उदाहरणांवरून जॉनूसनूच्या भ्रमिष्टपणाची वाचकांस बरीच कल्पना होईल. जॉनूसनू यासही आपल्या व्यथेचा होतां होतां काय परिणाम होईल याचा नेहमीं धाक असे. हा त्याचा रोग कधीं कधीं अतिशय बळावे, व कधीं कधीं बहुतेक नाहींसा झाल्यासारखाही होई. जेव्हां तो प्रबळ होई तेव्हांची त्याची विपत्ति कांहीं पुसूं नये! इंद्रिज्ञानासही अशा वेळीं विकार पोंचे. त्याची आई घरीं कित्येक कोस दूर असतां ती आपणास हाक मारीत आहे असें त्यास स्पष्ट ऐकूं यावें. रस्त्यांतील घड्याळापुढें घटका घटका उभें राहिलें असतांही किती वाजले याचा त्यास निश्चय करतां येऊं नये, पण या सर्वांहूनही दुःखाची गोष्ट ही कीं, ही भ्रमावस्था स्थाईक होऊन मुळींच बुद्धिभ्रंश आपला होईल कीं काय याची त्यास अतिशयित भीति वाटे. पण त्याच्या व एकंदर लोकांच्या भाग्यास्तव या कडेलोटावर केव्हांही गोष्ट येऊन ठेपली नाहीं.*

* हा जो वर मज्जारोग सांगितला आहे हा प्राच्य राष्ट्रांत कितपत आहे किंवा मुळींच नाहीं याविषयीं कांहीं माहिती नाहीं. इंग्लंडच्या सर्द व तुंद हवेनें जर तो उत्पन्न होत असेल तर इकडे तो मुळींच नसण्याचाही संभव आहे. इंग्रेजी कवींपैकीं पुष्कळांस वरील विकाराची बाधा होती. असो; जॉनूसनूनें एकदां तर

(पुढें चालू.)

वरील व्याधीपासूनच तिरसटपणा व आळस हे गुणही प्रस्तुत ग्रंथकाराच्या ठायीं बलवत्तर झाले. ते असे कीं, तो मूळचा निस्पृह व अभिमानी होताच; व वेळ आल्यास कोणाचीही पर्वा ठेवीत नसे. त्यांतून वरील पीडा ज्या अर्थी त्यास बहुधा नेहमीं जडली असेच, त्या अर्थी व्यथित मनुष्याचें जसें होतें त्याप्रमाणें त्याचा मुळचा स्वभाव तिच्या योगानें दुणावला हें उघडच आहे. याशिवाय जॉन्सनचें पूर्व वय हलक्या प्रतीच्या लोकांत गेलें असल्यामुळें बड्या मंडळींत जे सभ्यपणाचे प्रकार असतात,—म्हणजे राग आला तरी तो कळूं न देणें, कोणी अपमान केला असतां त्याचा प्रतीकार उघडपणें एकदम न करतां समय पाहून हांसत हांसत आपल्या प्रतिपक्ष्याचे दांत पाडणें,—वगैरेही तो बिलकूल जाणत नसे. त्याचा जबाब नेहमीं ज्या वेळचा त्या वेळेस रोकडा दिलेला असे. कधीं कधीं तर अत्यंत परिचित मित्रांवरही तो संतापे, व त्यांस टाकून बोले. बॉसवेलच्या 'चारित्र' भर जॉन्सनच्या कडक तब्येतीचीं उदाहरणें आहेत, व खुद्द दोघांचीही रुसणीं फुगणीं अनेक वेळां झालीं आहेत. असो; वरील मनोविकृतीचा दुसरा परिणाम जॉन्सनचा सुस्तपणा होय. हा गुणही त्याच्या अंगीं जात्या असून तो वरच्या प्रमाणेंच वरील विकाराच्या योगानें दृढतर झाला. दुखणाईत मनुष्यास जसा कामाचा कंटाळा येतो व स्वस्थ पडून राहवेंसें वाटतें, त्याप्रमाणेंच त्यास निरंतर होई. पण जवळ पैसा ना आडका, व उपासमार पडण्याची पाळी; तेव्हां झक मारीत त्यास जागचें उठून नित्यनिर्वाहाची कांहीं तरी तजवीज पहावी लागे. असें होतां होतां राजाकडून प्रस्तुत विख्यात ग्रंथकारास जेव्हां एकदाचें पेनशन झालें, तेव्हां त्याचा नित्याचा घोर नाहींसा होऊन त्याची स्वभाववृत्ति अत्यंत प्रबळ झाली. मग काय! दोघांनीं सकाळीं लवकर लवकर ह्मणजे केव्हां निजून उठायाचें?—बारावर दोन वाजतां* ! ! मग दोहोंच्या पुढें मुखमार्जनादि विधि व भोजन. रात्रीचा

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)
असें सुद्धां कोणापाशीं म्हटलें कीं, मी साऱ्या जन्मभर वेडाच होतों. या विकाराचें वर्णन प्रस्तुत ग्रंथकारानें आपल्या 'रासेलसां'तील ज्योतिष्याच्या द्वारें सविस्तर केलें आहे हें आमच्या वाचकांपैकीं कित्येकांस आठवेलच.

* इंग्रेज लोकांत निजून उठण्याची मर्यादा कोठपर्यंत आहे याची कल्पना वरील उल्लेखावरून होणारी आहे. जॉन्सनचाच समकालीन प्रख्यात कवि टॉमसन यानें आपल्या 'ऋतुवर्णनां'त एके ठिकाणीं लिहिलें आहे—

" Falsely luxurious, will not man awake,

(पुढें चालू.)

प्रकार याच मासल्याचा. एकदां जें बाहेर पडावें, तें फीर फीर सगळ्या रात्रभर रस्त्यांतून फिरत असावें; एकादा मित्र घरीं आला असला, तर ज्या गप्पा चालाव्या, त्या रात्र उजाडेपर्यंत; किंवा वाचण्याची अथवा लिहिण्याची लहर लागली तरी रात्रची रात्र उलटून जावी !

५. जॉन्सन्च्या स्वभावास त्याच्या स्थितिविशेषाच्या योगानें जो तऱ्हेवाईकपणा जडला होता,त्याचे कांहीं प्रकार वर सांगितले.त्यांवरूनच केवळ पाहतां कोणासही सकृद्दर्शनीं असें वाटणार आहे कीं तो कोणी वेडगळ, छांदिष्ट व तुसडा असा मनुष्य होता. हीच समजूत जॉन्सन्च्या हयातींत पुष्कळ जणांची होती. त्याची अचाट बुद्धि सर्वांस कबूल करावी लागेच, पण वरील समजूत बहुधा सर्वांची दृढ होऊन गेली असल्यामुळें त्याच्या नेहमींच्या मित्रमंडळीखेरीज फारच थोडे त्यास चाहत असत. बॉसुवेल्नें जें येवढें सविस्तर चरित्र लिहिलें त्याचा मुख्य हेतु हाच होता कीं, आपल्या मित्राच्या व गुरूच्या स्वभावाविषयीं लोकांत ज्या विलक्षण समजुती पहिल्यापासून पडून गेल्या आहेत त्या नाहींशा व्हाव्या. हा हेतु त्यानें कितपत सिद्धीस नेला आहे याविषयीं त्याचा ग्रंथ वाचला असतां तेव्हांच खात्री होणार आहे. असो; आतां या स्वभावाविषयीं कांहीं निरूपण करून नंतर जॉन्सन्च्या बुद्धिगुणांविषयीं वगैरे लिहूं.

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

And springing from the bed of sloth enjoy
The cool, the fragrant and the silent hour,
To meditation due and sacred song ?
For is there aught in sleep can charm the wise ?
To lie in dead oblivion, losing half
The fleeting moments of too short a life ;
Total extinction of the enlightened soul ?
Or else to feverish vanity alive,
"wildered, and tossing through distempered dreams !
Who would in such a gloomy state remain
Longer than Nature craves ; when every Muse
And every blooming pleasure wait without,
To bless the wildly—lerious morning walk ?"

Summer.

पण प्रभातदेवतेची एवढी खुषामत करणारे कविमहाराज स्वतः बिछान्यावरून केव्हां हालत येवढी मात्र कोणी विचारपूस करूं नये ! यांची पहाट टळटळींत दोनप्रहर झालें म्हणजे होई ! ' निरंकुशः कवयः'—दुसरें काय म्हणावयाचें आहे !

६. मनुष्यस्वभावाचें अवलोकन ज्यानें उगीच वरवर केलें असेल त्याच्याही लक्षांत ही गोष्ट आल्याशिवाय राहणार नाहीं कीं, मनुष्याचें बाह्य व अंतर्गत स्वरूप हीं पुष्कळदां अगदीं भिन्नभिन्न असतात. कांहीं मनुष्यें दिसायास उग्र असून आंत फारच कोमल असतात; व कांहीं बोलणारे मोठे मिठे असून त्यांची रुति अगदीं निराळी किंबहुना विपरीतही असते. जॉन्सन्चा प्रकार यांपैकीं पहिला होता. त्याची मुद्रा व आचरण हीं इतकीं विलक्षण असत कीं, त्याच्या अत्यंत जिवलग मित्रांसही त्याशीं कमीज्यास्त बोलण्याचें भय वाटत असे. त्याची वृत्ति किती तापट असे व तो केवढा निस्पृह वक्ता होता, याविषयीं पूर्वी जे अनेक उल्लेख केले आहेत त्यांवरून वरील गोष्टीची प्रचीती सहज येईल पण असें असून त्याचें अंतःकरण किती कोवळें होतें याचे दाखले त्याच्या चरित्रांतून शेंकडो आहेत. त्याची आपल्या आईबापांवर भक्ति, बायकोविषयीं प्रेम, मित्रांचे ठिकाणीं स्नेहपूर्वक निष्ठा, आश्रित व सेवक यांविषयीं आदर, प्राणिमात्राविषयीं भूतदया, वगैरेचीं उदाहरणें दाखल केलीं असतां निराळा ग्रंथच होईल. यास्तव वरील निरनिराळ्या वृत्तींचें केवळ संक्षेपतः येथें निरूपण करतों. जॉन्सन्चा बाप त्याच्या पूर्ववयांतच वारला, पण त्याची आई पुष्कळ वयातीत होऊन तो प्रौढ वयाचा झाल्यावर मरण पावली हें मागें कळविलेंच आहे. हिजविषयीं जॉन्सन्ची भाक्ति किती होती हें मागील चरित्रावरून व विशेषतः 'रासेलस्'† या ग्रंथाच्या रचनाप्रसंगावरून वाचकांच्या ध्यानांत आलेंच असेल. शिवाय त्याच्या ग्रंथांतही कोठें कोठें हीच वृत्ति प्रगट झालेली आढळते.* आपल्या स्त्रीविषयीं तर जॉन्सन्चें इतकें प्रेम होतें कीं, तिच्या मरणानें त्यास अतोनात दुःख होऊन तें शे-

† पोप कवीची आई जॉन्सन्च्या आईसारखीच फार उतार वयाची होऊन मरण पावली; व पोपचाही जॉन्सन् प्रमाणेंच तिजवर अतिशय लोभ असे. हिजविषयीं वरील कवीच्या चरित्रांत ग्रंथकार लिहितो:—

"In the next year he lost his mother, not by an unexpected death, for she lasted to the age of ninety-three; but she did not die unlamented. The filial piety of Pope was in the highest degree amiable and exemplary; his parents had the happiness of living till he was at the summit of poetical reputation, till he was at ease in his fortune, and without a rival in his fame, and found no diminution of his respect or tenderness. Whatever was his pride, to them he was obedient; and whatever was his irritability, to them he was gentle. Life has, among its soothing and quiet comforts, few things better to give than such a son."

वटपर्यंत बुजून गेलें नाहीं. त्याला विवाहित स्थितीचा संस्कार काय तो सात आठ वर्षें घडला, व पुढें तीस बत्तीस वर्षें त्यानें विधुरावस्थेंत घालविलीं, तरी त्याच्या अंतःकरणांत त्याच्या प्रियकर स्त्रीची मूर्ति इतकी दृढ बसून गेली होती कीं, शेवटपर्यंत तिच्या स्मरणानें तो सद्गदित होत असे. तिचा मरणदिवस व्रताप्रमाणें पाळून तो त्या दिवशीं उपोषण करी; व वारंवार तिच्या नांवानें तो प्रार्थना करीत असे. मित्रांचीही गोष्ट अशीच. ज्याचा त्याच्याशीं एकदां स्नेह जडला त्याजवरचें त्याचें प्रेम कधींही उतरलें नाहीं. हरएक तऱ्हेनें तो त्याच्या उपयोगीं पडत असे. संकटसमयीं त्यांच्या साह्यार्थ धांवणें, त्यांस सदुपदेश करणें, त्यांच्या तर्फेनें शिफारशी लावणें, त्यांस कोणीं नांव ठेवलें असतां त्यांचा कैवार घेणें, हा क्रम त्याचा सतत चाललेला असे. प्रसंगवशात् त्याचें याशीं भांडणही होई, पण लवकरच पुनः दोघांचें समेट बनून येई. हा जॉन्सनूचा स्नेह परंपरासंबंधानें पुढेंही चालत असे. ह्मणजे त्याच्या स्नेह्यांचा आप्तवर्ग, चाकर माणसें यांजवरही त्याचा लोभ जडे. मागील अंकाच्या शेवटीं सांगितलेला शिद्दी चाकर, ज्याच्या नांवानें जॉन्सन्नें शेवटीं मृत्युपत्र करून ठेवलें व आपला सर्व ऐवज ज्याच्या नांवें त्यानें करून दिला, तो अशा परंपरासंबंधाचाच होता. जॉन्सन्चा एक मित्र अमेरिकेंत पुष्कळ दिवस जाऊन राहिला होता व तेथें असतां वरील शिद्दी चाकरास त्यानें आपणापाशीं बाळगिलें होतें. पुढें स्वदेशास परत आल्यावर आपल्या मित्रास त्यानें तो चाकर नजर केला. त्यास या नव्या धन्यानें ख्रिस्ती धर्माची दीक्षा देऊन त्याच्या विद्याभ्यासाकडेही तो लक्ष पुरवीत असे. याप्रमाणेंच आणखीही कित्येक मनुष्यांस जॉन्सन्नें आपल्या घरांत आश्रय दिला होता; व सामान्यतः कोणीही दुःखित व दीन असा त्याच्या दृष्टीस पडला असतां त्याच्यावर तो दया करीत असे. सारांश, थोरपुरुषांस अत्यंत शोभादायक जें दयाशीलत्व, जें ख्रिस्ती धर्माचें अनुषंगि म्हणून त्याचा महिमा जिकडे तिकडे ऐकूं येतो, तें प्रस्तुत पंडिताचे ठायीं पूर्ण नांदत असे.

७. वर जो गुण सांगिला त्याचें व मानित्वाचें साहचर्य हें कित्येकांस सकृद्दर्शनीं विचित्र वाटेल; पण पहिल्याप्रमाणेंच हा दुसराही गुण ह्मणजे मानीपणा जॉन्सन्चे ठायीं पूर्ण होता. मानी पुरुषाचें लक्षण हें आहे कीं, त्यास दुसऱ्यानें केलेली अवज्ञा व दुसऱ्यापुढें भाकायाचें दैन्य, हीं दोन्ही लवमात्रही सहन होत नसतात. पहिल्याचा प्रतीकार केल्यावांचून तो कधींही राहत नाहीं; व दुसरा प्रसंग येण्यापेक्षां मरण बरें असें त्यास वाटत असतें. जॉन्सन्च्या वर्तनांत वरील दोन्ही गोष्टी

कितपत दृष्टीस पडत याचें चांगलें उदाहरण गेल्या अंकांत ' महदाख्यायिका ' या सदराखालीं दिलेलें आहे, तें वाचकांस स्मरत असेलच. त्यावरून सहज ध्यानांत येईल कीं, कोणीं आपण होऊन त्यास व कोणासही न कळत देणगी दिलेली जर त्यास खपली नाहीं, व तिचा त्यानें इतका धिक्कार केला, तर स्वतः याचना करण्याचें तर त्याच्या केवढें जिवावर येत असेल ! बापाच्या मरणानंतर याच्या अंगावर जेव्हां संसार पडला, व स्वतःची व आपल्या कुटुंबांतील माणसांची तजवीज करणें हें जेव्हां याच्याकडे आलें, तेव्हां त्यानें जे निश्चय केले ते त्याच्या रोजनिशी वरून कळून येतात. ते हे होते कीं, कोणापाशीं ही दैन्य न दाखवतां स्वतःच्या हिमतीवर पैसा कमवायाचा; दारिद्र्याच्या योगानें मन निरुत्साह व दुर्बळ होऊं द्यावयाचें नाहीं; व उदरनिर्वाहार्थ कोणतेंही दुराचरण करायाचें नाहीं. अगदीं पूर्ववयांत जॉन्सन्नें वरील संकल्प दृढ करून ठेवले हेंच त्याच्या हिमतीचें व सात्विकपणाचें अगोदर थोडें प्रमाण आहे असें नाहीं; व वरील स्वकृत मर्यादा त्यानें शेवटपर्यंत लवमात्रही उल्लंघिल्या नाहींत, यावरून त्याच्या अंगीं धैर्य कितपत वसत होतें व प्रस्तुत गुण जो अभिमान तो कसा जागृत होता हें सहज ध्यानांत येणारें आहे. वस्तुतः पाहतां प्रस्तुत ग्रंथकारास शेवटपर्यंत लोकाधिकार तर कधींच नव्हता, व पैशाच्या संबंधानें पाहिलें तर त्याचें निमे अधिक वय ददातींतच गेलें ; तरी इतर सामान्य मनुष्य लोकावज्ञेनें जसे खचून जातात तसा हा कधींही गेला नाहीं. त्याचा व लॉर्ड चेस्टरफील्ड् याचा जो प्रसंग झाला तो पूर्वीं सविस्तर सांगण्यांत आलाच आहे ; व तसेंच थ्रेल् बाईची वृत्ति यावरून तिच्या घरीं इतःपर आपला बोज राहणार नाहीं हें समजतांच त्यानें तेथून आपलें बिऱ्हाड उचललें व अंतसमय जवळ येऊन ठेपला असतांही आपल्या ओसाडवाण्या घराची वाट धरली, हेंही मागें सांगण्यांत आलेंच आहे. याच वृत्तीचीं उदाहरणें त्याच्या ' चरित्रां ' त व ग्रंथांतही पुष्कळ आहेत.*

८. जॉन्सन्चा दुसरा एक मोठा गुण म्हटला म्हणजे सत्यप्रीति हा

* वरच्यापैकीं एक उदाहरण ' रांबलर ' च्या शेवटीं आहे. शेवटल्या म्हणजे २०८ व्या निबंधांत निबंधकारानें पुस्तक समाप्त करून एकंदर लोकांवर कडाका उडवून दिला आहे. प्रथमतः अवतरणच पुढील बाण्याचें आहे:—

" Begone, ye blockheads ! Heraclitus cries,
And leave my labours to the learned and wise ;
By wit, by knowledge, studious to be read
I scorn the multitude, alive and dead !"

होय. त्यास सत्य हें स्वभावतःच आवडत असे; व खोटें बोलणें, लफंगेपणा करणें याचा त्यास तसाच अतिशयित तिरस्कार वाटे. 'चित्ते वाचि क्रियायां च महतामेकरूपता' हें महाजनांचें लक्षण त्यावर पूर्ण लागू पडतें. त्याच्या अगदीं बारीक सारीक भाषणापर्यंतही त्याच्या अनेक चरित्रकारांनीं वृत्तांत लिहून ठेवला आहे, पण वरील वाक्यास जेणेंकरून विरोध येईल असें त्या सर्वांत एक अक्षरही सांपडायाचें नाहीं. जसें त्यास वाटे त्याप्रमाणेंच तो बोलून दाखवी; व जें बोलून दाखवी त्याप्रमाणेंच त्याचें आचरण असे. हा तिहीं प्रकारचा मेळ इतका पूर्ण असे कीं, त्याच्या योगानें जॉन्सनूचें आचरण व्यवहारदृष्ट्या दोषरूप सुद्धां होई. ह्मणजे 'हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः' या वचनाप्रमाणें लोकांस कडू लागेल अशा प्रकारचें भाषण करण्याचीही त्यास पाळी येई. त्यास सभ्य लोकांची रीत मुळींच माहीत नसून त्याचें वर्तन उद्धट व दांडगेपणाचें असल्याविषयीं जो पहिल्या पहिल्यानें बोभाटा होता त्याचें कारण वरीलच होय. त्याप्रमाणेंच त्याचे ग्रंथही पुष्कळांस अमान्य होऊन अद्यापही ते सर्वप्रिय झाले आहेत असें नाहीं. असो; सामान्यतः बोलण्या चालण्यांतही जॉन्सनूचें वरील गुणाकडे इतकें लक्ष असे कीं, तो जसा काय कोर्टांतील प्रतिज्ञा भोगून शपथेवर जबानी देत आहे असें वाटे, असा त्याच्या एका मित्राचा लेख आहे.

९. आतां प्रस्तुत ग्रंथकाराच्या बुद्धिगुणांविषयीं कांहीं लिहितों; ह्मणजे तो येवढ्या विख्यातीस जो चढला तो कशामुळें, कोणत्या मानसिक शक्ति त्याचे ठायीं अत्यंत प्रबळ होत्या, याविषयीं निरूपण करायाचें. मानसिक शक्तींत दोन प्रधानभूत आहेत. एक तर्क ह्मणजे विवेचनशक्ति; व दुसरी कल्पनाशक्ति. पहिलीच्या योगानें मनुष्यास सत्यासत्याचें विवेचन करतां येतें, व वाद करण्याचें सामर्थ्य प्राप्त होतें. दुसरीच्या योगानें अदृष्ट किंबहुना अवास्तव पदार्थांचीही यथास्थित भावना मनोमय करतां येते, व त्यामुळें यथावत् वर्णन करण्याची शक्ति प्राप्त होते. पहिल्या शक्तीचा उत्कर्ष तत्त्वज्ञाचे ठायीं आढळतो; व दुसरीचा कवीचे ठायीं दिसून येतो. असो; आतां जॉन्सनूच्या ठायीं त्या कितपत वसत होत्या याविषयीं निरूपण करूं.

१०. प्रथमतः कल्पनाशक्ति. हिचें वास्तव्य प्रस्तुत पंडिताचे ठायीं होतें हें त्याच्या काव्यांवरून व त्यानें एक कादंबरी व एक नाटक रचलें यावरून सर्वांच्या लक्षांत येईलच. शिवाय त्याच्या 'चरित्रां'त बॉसवेल्नें त्याच्या सुरस भाषणांचा जो संग्रह सर्वांस सादर केला आहे,

त्यावरूनही वरील कल्पकतागुण व्यक्त होतो. जॉन्सन्च्या ठायीं समयोचित भाषण करण्याची शक्ति कांहीं विलक्षण तऱ्हेची होती. त्यानें एकदां कोटिक्रम सुरू केला ह्मणजे त्यावर कोणाचीही मात्रा चालत नसे; व यामुळेंच मोठमोठे पटाईत बोलणारे सुद्धां त्याच्याशीं सामना घालायाला भीत. कोणी कसाही पूर्वपक्ष करून त्याशीं ढोलानें वाद करायाला लागला, कीं त्यानें आपलें विनोदरूप शस्त्र उचलून त्याचें ह्मणणें असें हास्यास्पद करून टाकावें कीं, त्यास आपण कोठून बोललों असें होऊन जावें. या भाषणचातुर्याचें बीज वरील कल्पकतागुणच होय. ज्यानें अनेक तऱ्हेचें ज्ञान प्राप्त करून घेऊन बहुश्रुतपणा चांगला संपादन केला आहे, त्याच्यापाशींच कल्पकपणाचेंही साहित्य उत्कृष्ट असलें,तर आपल्या प्रतिपक्ष्यावर कोटीवर कोटी लढवून त्यास वादांत जिंकण्याचें साधन त्यास उत्तम रीतीनें सांपडेल हें उघडच आहे. तर जॉन्सन्च्या कल्पकतेचीं हीं सर्व प्रमाणें होत. आतां हें खरें कीं, प्रस्तुत मानसिक शक्ति त्याच्या ठायीं जी होती ती विशेष सूक्ष्म व चलख अशा तऱ्हेची नसून जोबड, अवजड अशा तऱ्हेचीच होती व यामुळेंच वरील काव्यादि ग्रंथांची आतां तादृश प्रसिद्धि नसून त्याचा विनोदप्रकारही कांहींसा कृत्रिमतेचा दिसतो.* गोल्ड्स्मिथ् वगैरे ग्रंथकारांचे ठायीं तो जशा तऱ्हेचा आढळतो तसा जॉन्सन्च्या ग्रंथांत किंवा भाषणांत आढळत नाहीं. त्याप्रमाणेंच संगीत, नाट्य, चित्रविद्या, कविता, यांचेंही मर्मज्ञान त्यास जें नसे त्याचें तरी कारण वरीलच होय. †

---

* जॉन्सन् यास स्वतः वरील संबंधाचा उणेपणा भासून तो केव्हां केव्हां म्हणे:—

"Topham Beauclerk has wit, and everything comes from him with ease; but when I say a good thing I seem to labour."

बोक्लार्क् हा जॉन्सन्च्या 'क्लब्'पैकीं होता. याच्या अकालिक मरणानें सारी मित्रमंडळी हळहळत असतां जॉन्सन्नें त्याची येणेप्रमाणें प्रशंसा केली:——

"Our club has had a great loss since we met last,—a loss that perhaps the whole nation could not repair! No man ever was so free, when he was going to say a good thing, from a *look* that expressed that it was coming; or when he had said it, from a look that expressed it had come. Beauclerk's talents are those which I have felt myself more disposed to envy than those of any whom I have known."

† जॉन्सन्च्या मित्रमंडळींत त्या काळचा उत्तम गायक, उत्तम नट, उत्तम

(पुढें चालू.)

११ दुसरी तर्कशक्ति. ही वरच्याहून जॉन्सन्चे ठायीं अधिक प्रसर होती. त्याची बुद्धि जात्याच परम सूक्ष्म असून तिची पहिल्यापासून तत्त्वशोधाकडे सतत प्रवृत्ति झाली असल्यामुळें सत्यासत्यविवेचनाविषयीं तीस अत्यंत पटुत्व प्राप्त झालें होतें. तें इतकें कीं, त्याशीं कोणी वाद करूं लागला असतां त्यांत यत्किंचितही लटपट केलेली तो तेव्हांच हुडकून काढी. अप्रमाण भाषण किंवा पोकळ कोटी हीं त्याच्यापुढें पळभरही टिकत नसत. सराफ ज्याप्रमाणें रुपये पारखतांना खोटा रुपया चटदिशीं फेंकून देतात, त्याप्रमाणें कोणी कितीही हिकमतीनें खोटें प्रमाण लेखांत किंवा भाषणांत घुसडून दिलें असतां तें तो तेव्हांच बाहेर काढी. बॉस्वेल्चा ग्रंथ ज्यांनीं कोणी समग्र वाचला असेल त्यांची वरील गोष्टीविषयीं खात्री होऊन गेली असेल. त्यांत किती शेंकडों तऱ्हेचे वाद प्रसंगानुसार निघालेले आहेत; पण तितक्यांवर जॉन्सन्नें पांडित्य करून आपली कल्पनाशक्ति व तर्कशक्ति ह्या लढवून दिल्या आहेत ! बॉस्वेल्सारखा पृच्छक आणि जॉन्सन्सारखा वक्ता, मग विषयवैचित्र्यास काय कमी ! बॉस्वेल् वर्षांतून एक दोनदां आपल्या देशाहून लंडनास जो येई त्याचा मुख्य उद्देश जॉन्सन्चें भाषण ऐकावें हा असे. अशा प्रसंगीं जेवढा वेळ त्यास जॉन्सन्च्या समागमांत घालवायास सांपडे तेवढा तो घालवी; व तितक्या वेळांत जितक्या विषयांवर भाषणाचा ओघ आणवेल तितका आणण्याचा त्याचा प्रयत्न चाललेला असे. यामुळें असें झालें आहे कीं, नाना प्रकारचे विषय--ह्मणजे काव्य, शास्त्र, तत्वज्ञान, धर्म, लोकव्यवहार, राज्यतंत्र, किंबहुना सामान्य संसारांतील गोष्टी यांविषयींही जॉन्सन्सारख्या पंडिताचे अत्यंत हृद्गत विचार प्रकट झालेले आहेत; आणि त्यामुळें प्रकृत ग्रंथ हा नुसता चरित्ररूप आहे असें नाहीं तर नानाविध ज्ञानाचें व मनोरंजनाचें जणों काय भांडारच बनला आहे. जॉन्सन्नें पन्नास वर्षें खपून अनेक मोठमोठे ग्रंथ रचले; पण यांत त्याच्या बुद्धीचें ऐश्वर्य जसें प्रकट झालें आहे

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

चित्रकार व उत्तम कवि असे होते. ते अनुक्रमेंकरून बर्नी, ग्यारिक्, व रेनॉल्डस् व गोल्ड्स्मिथ् हे होत. या चवघांपैकीं पहिल्याचें कसब तर आमच्या महापंडितास बिलकूल कळतच नसे, दुसऱ्या व तिसऱ्याच्या कर्तबगारीची त्यास कांहीं चहा असे, आणि चवथ्याच्या गुणाची मात्र त्यास पूर्ण पारख असून त्याबद्दलची प्रशंसा त्याच्या तोंडून वरचेवर ऐकूं येई. तरी त्याच्याहून तेजस्वी जीं इंग्रेजी भाषेतील कविरत्नें त्यांचें यथार्थज्ञान जॉन्सन यास नव्हतें हें सर्वप्रसिद्धच आहे.

नसें त्या सर्वांत मिळूनही झालें नाहीं.* हा ग्रंथ महामूर्ख जो बॉसवेल् त्याच्या हातून निर्माण जर न होता, तर जॉनूसनूच्या स्वभावाचें यथार्थज्ञान नष्ट होऊन त्याच्याविषयीं अनेक कुकल्पना सर्वांच्या मनांत भरून राहत्या हें तर एक झालेंच असतें; पण याहून मोठी गोष्ट ही कीं, शेक्सपीयरप्रभृति ग्रंथकारांचें वाक्चातुर्य जसें कीर्तिशेष मात्र राहिलें आहे त्याप्रमाणेंच जॉनूसनूचीही अवस्था झाली असती. पन्नास वर्षांच्या सांठवणीचें ज्ञान आपल्या आयुष्याच्या शेवटच्या पंचविंशति तो जें सतत ओतीत असे तें प्रस्तुत चरित्रकारासारख्या सत्पात्राशिवाय केव्हांच जिरून मुरून जाऊन पार झालें असतें! असो; तर बॉसूवेलूच्या ग्रंथांत प्रस्तुत पंडिताची प्रखर तर्कशक्ति उत्तम रीतीनें प्रगट झालेली आहे. आतां हें खरें, कीं जॉनूसनू जसा मोठा वावदूक होता तसाच कांहींसा आग्रही व गर्विष्ठही होता. याचमुळें त्याचीं भाषणें वरील ग्रंथांत जीं आलीं आहेत तीं सर्वच युक्तीस सर्वथा अनुसरून आहेत असें नाहीं. कधीं कधीं तो वादविवादाच्या भरांत अप्रमाण गोष्टीही बोलून जाई व आपला पक्ष खोटा आहे असें आंतून पक्कें जाणत असतांही तो खरासा भासवून देण्याचा यत्न करी. त्याप्रमाणेंच आपली बाजू घसरते आहे असें त्यास एकादे वेळेस वाटूं लागलें असतां उगाच वितंडवादांत शिरून प्रतिपक्ष्यावर प्रखर भाषणांचा प्रयोग करणें, किंबहुना 'शेषं कोपेन पूरयेत्' ही दयानंदी युक्ति लढविणें, यांतही तो वेळेनुसार मागें घेत नसे.* याखेरीज राष्ट्रविशेषांविषयीं, व्यक्तिविशेषांविषयीं वगैरे त्याचे कित्येक ग्रह पूर्ववयापासून किंबहुना अगदीं बाळपणापासून दृढ होऊन

---

* बर्क् असें म्हणत असेः—

"Johnson appears greater in Boswell's book than in his own."

त्याप्रमाणेंचः—

"His conversation, which was one of the most powerful instruments of his extensive influence, was artificial, dogmatical, sententious, and poignant; adapted with the most admirable versatility to every subject as it arose, and distinguished by an almost unparallelled power of serious repartee."

Sir James Mackintosh.

* गोल्डस्मिथ्नें म्हटलें आहेः—

"There is no arguing with Johnson; when his pistol misses fire, he knocks you down with the butt-end of it."

गेलेले होते, त्यांचें पटलही प्रसंगविशेषीं त्याच्या बुद्धिचक्षुवर येऊन तें प्रकृत विषयाचें यथावत् भान त्यास होऊं देत नसे.

१२ येथवर प्रस्तुत चरित्रांतील नायकाचें सामान्यतः अनेक प्रकारांनीं वर्णन केलें. त्यावरून त्याच्याविषयीं एकंदरीनें आमच्या वाचकांस बरीच कल्पना करतां येईल असें वाटतें. आतां सरते शेवटीं दोन गोष्टींच्या संबंधानें मात्र येथें उल्लेख करून हा अंक आटपतों. ह्या दोन गोष्टी जॉनसनची धर्मसंबंधी व राज्यप्रकरणी मतें होत. हीं येथें शेवटीं देण्याचें कारण असें आहे कीं, हें सदर सर्व देशांतील विख्यात पुरुषांच्या चरित्रांत आढळणारें नव्हे. उदाहरणार्थ आपल्या देशांतील एकाद्या प्राचीन किंवा अर्वाचीन पुरुषाचें चरित्र जर कोणी लिहिलें, तर त्यांत वरील दोन संबंधाचा उल्लेख करण्याचा बिलकुल प्रसंग येणार नाहीं. उघडच आहे कीं, कालिदास व्हिग् (लोकपक्षीय) होता कीं टोरी (राजपक्षीय) होता असें कोणी तरी विचारील काय ? अथवा नाना फडनवीसाचीं धर्मसंबंधीं काय मतें होतीं असें जर कोणीं विचारलें तर त्याचें काय उत्तर देतां येईल ? अर्थात् वरील दोन्ही प्रश्न केवळ निरर्थक होत. पण युरोपांत व विशेषतः इंग्लंडांत तसें नाहीं. आलीकडे दोन तीन शतकें तिकडे धर्म व राज्यव्यवस्था या विषयांवर बहुधा सर्व लोकांची सतत चर्चा चालू आहे; त्यामुळें सर्व विख्यात पुरुषांच्या चरित्रांत वरील दोहों संबंधांचा उल्लेख अवश्य असतो. आलीकडे तर सर्व मनुष्यांस आपलीं हरएक विषयावरील मतें मोकळेपणानें प्रसिद्ध करण्यास बिलकुल अटकाव राहिला नसल्यामुळें ' मूर्ति तितक्या प्रकृति ' या ह्मणीप्रमाणें मनुष्यें तितकीं मतें असेंच झाल्यासारखें आहे. युरोपांत बाह्यतः जरी खिस्ती धर्माचा सर्वत्र प्रकार आहे; तरी वस्तुतः पाहतां प्रत्येकाचा धर्म निरनिराळा ह्मणजे ज्यास जसें वाटेल तसें तो धर्माचरण करतो अशी आंतली स्थिति आहे. कोणी जे भाविक शुद्ध मार्गाचे आहेत ते पवित्र शास्त्रास शिरसावंद्य मानून पाखंड्यांच्या वाऱ्यास सुद्धां उभे राहायाचे नाहींत अशा प्रकारचे पक्के खिस्ती आहेत. कोणी केवळ खिस्ती तर नाहींत, कारण त्यांस त्यांच्या शास्त्रांतील व्यंगें सर्व ढळढळीत दिसतात; पण आपल्या पूर्वजांच्या धर्मावर उघडपणें आक्षेप घेणें त्यांस आवडत नाहीं. कोणी रंगेल जे आहेत ते सब् झूट है ह्मणून सर्वच धुडकावुन देतात, त्यांच्या मतें सारे धर्म खरे व सारेही खोटे ! कित्येकांस आलीकडच्यांस तर धर्म कसा तो यावज्जन्म मुळीं माहीतच झाला नाहीं, जन्मास आले तसे कोरेचे कोरेच ते जगांतून बाहेर पडले. यांहूनही शेवटल्या कोटीचे लोक म्हणजे नास्तिक, ते मुळीं ईश्व-

राळाच गुंडाळून ठेवतात !* हें एक प्रकरण झालें. दुसरें राज्यप्रकरण. यावरही वरच्यासारखेंच मतवैचित्र्य आहे. कोणी टोरी ह्मणजे राजपक्षाचे आहेत ; त्यांचें मत असें आहे कीं, राजा हा ईश्वरांश, ईश्वरानेंच मनुष्यांवर त्यांस नेमून ठेविलें आहे, यास्तव त्याचा आज्ञाभंग करणें हें पाप होय. दुसरे जे वरच्यांचे प्रतिपक्षी आहेत त्यांस व्हिग् म्हणजे लोकपक्षाचे असें म्हणतात. यांच्यामतें राजा हा केवळ प्रजेनें नेमलेला अधिकारी आहे ; यास्तव प्रजा धनी व राजा तिचा चाकर. तिसरे आहेत ते प्राचीन रोमन लोकांप्रमाणें 'राजा' या नांवाचाही तिटकारा करून लोकसत्ताक राज्य चांगलें असें प्रतिपादन करतात. चवथे तर वरच्या नास्तिकांप्रमाणें सगळें राज्यतंत्र गुंडाळून टाकून सार्वस्विक संप्रदाय असावा ह्मणून भांडतात. सार्वस्विक संप्रदाय ह्मणजे साऱ्या राष्ट्रानें आपआपल्या परीनें उद्योग करून मधमाशांप्रमाणें सार्वजनिक कोठार करावें, आणि त्यांतून ज्यास जें पाहिजे तें त्यानें आपल्या विनियोगार्थ न्यावें. या प्रकारास इंग्रेजींत 'कम्युनिजम्' म्हणतात.* असो; तर युरोपांत हल्लीं वरील दोन विषयांच्या संबंधानें इतक्या तऱ्हा आहेत. यांपैकीं जॉन्सन् यानें पहिल्या दोन उचलल्या होत्या; म्हणजे तो पक्का ख्रिस्ती व पक्का टोरी असा होता. त्याचीं आईबापें मोठीं सात्विक होतीं; व बाप तर इंग्लंडच्या धर्माचा पुरा अनुयायी असून स्टूअर्ट घराण्याचा मोठा कैवारी होता. तींच मतें लहानपणीं साम्युअल्च्या मनांत पक्केपणीं खिळून जाऊन वयाच्या मानानें उत्तरोत्तर वळावत गेलीं. इंग्लंडच्या

* "The various modes of worship which prevailed in the Roman world were all considered by the people as equally true, by the philosopher as equally false, and by the magistrate as equally useful." Gibbon.

"Sapping a solemn creed with solemn sneer,
The lord of irony, that master spell."

Byron.

"I am one of the very few few examples, in this country, of one who has not thrown off religious belief, but never had it: I grew up in a negative state with regard to it. I looked upon the modern exactly as I did upon the ancient religion, as something which in no way concerned me." Mill's *Autobiography*.

* मुंबईचे प्रख्यात ब्रम्हचारी कैलासवासी विष्णुबोवा यांनीं 'सुखदायक राज्यप्रकरणीं निबंध' म्हणून एक लहानसा ग्रंथ केला होता, त्यांत वरील प्रकारचींच मतें प्रणीत केलीं होतीं हें कित्येकांस माहीत असेलच.

धर्मांचा तो इतका अभिमानी झाला कीं, बॉस्वेल् बरोबर तो स्कॉटलंडास जेव्हां गेला तेव्हां तेथील देवळांत त्यानें पाऊलही ठेवलें नाहीं; त्याप्रमाणेंच ह्यूम् येवढा इतिहासकार व त्याच्या परिचयाविषयीं उत्सुक, पण त्यानें त्याचें कधीं मुखावलोकन केलें नाहीं. राज्यप्रकरणींही त्याचा हेका वरच्यासारखाच होता. त्यांत येवढा मात्र फरक झाला कीं, 'मुद्राराक्षसां'तील अमात्य राक्षसाप्रमाणें त्याची राजभक्ति स्थलांतर पावली. पूर्वी स्टूअर्ट घराण्याचा पक्ष घेऊन हानोवरच्या घराण्यास जसा तो शिव्या देत असे, त्याप्रमाणेंच पुढें हें दुसरें राजकुल जसें दीर्घकाळ प्रतिष्ठापित झालें तशी त्यावरही त्याची भक्ति बसली. असें होण्यास तिसऱ्या जॉर्ज राजाचें गादीवर येणें, व त्यांतून त्यानें जॉन्सन् यास वर्षासन करून देऊन एके प्रसंगीं तर स्वतः होऊन त्यानें त्यास मुलाकत दिली, हें कारण होय हें उघडच आहे. मागें एके ठिकाणीं सांगण्यांत आलेंच आहे कीं, तिसऱ्या जॉर्ज राजाच्या वेळीं पुष्कळ दंगाधोपा चालला होता; तर या वेळीं जॉन्सनूनें राजकीय पक्षास आपल्या लेखणीनें बरीच मदत केली. या राजकारणी लेखांविषयीं मागें यथास्थलीं लिहिलेंच आहे.

येथवर खुद्द चरित्राचा भाग संपूर्ण झाला. आतां आरंभीं संकल्पांत सुचविल्याप्रमाणें एक सदर मात्र शिलक राहिलें आहे, तें पुढील अंकांत येऊं.

भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम्।

रघुवंश.

अंक ४०-(१) पूर्वचरित्रापासून बोध. (२) सतत उद्योग. (३) गृहाचार. (४) धर्म.

१. गेल्या पांच अंकांत प्रस्तुत महापंडिताचें चरित्रकथन व त्याचें सामान्यतः स्वभाववर्णन इतकें सर्व आटपलें. आतां यापुढें मागील अंकाच्या शेवटीं सुचविल्याप्रमाणें पूर्वकथित चरित्रापासून वाचकांनीं कोणकोणता बोध ग्रहण करायाचा हें लिहावयाचें. प्रकृत चरित्राच्या उपोद्घातांत त्यापासून होणारे फायदे जे सांगितले आहेत ते आमच्या वाचकांपैकीं विशेष बहुश्रुत व मार्मिक जे असतील त्यांस झाले असतील यांत संशय नाहीं; ह्मणजे जॉन्सनूचा एकंदर जीवनवृत्तांत जो दिला तो वाचतांना त्या त्या स्थलीं जो जो उपदेश त्यांच्या मनावर ठसायाचा व जे जे विचार

---

* "अशा पुरुषांचा जन्म लोकाभ्युदयार्थ होत असतो!"

त्यांच्या मनांत उत्पन्न व्हावयाचे ते ते त्यांस स्थलविशेषीं सुचले असतील. पण आमच्या एकंदर वाचकांची स्थिति तितपत होण्यास अद्याप पुष्कळच काळ लोटला पाहिजे. वरील दोन्ही गुण जे बहुश्रुतपणा व मार्मिकता त्यांचा त्यांचे ठायीं नुकता कोठें उदय होऊं लागला आहे. वास्तव वरील चरित्रापासून उपलभ्य जो उपदेश तो तात्पर्यादाखल फोड करून सांगणें अवश्य आहे. शिवाय जॉन्सन्सारख्या दूरद्वीपस्थ ग्रंथकाराचें येवढें सविस्तर चरित्र एतद्देशीयांस कळून काय करायाचें आहे असें कित्येकांस वाटून त्यांस कदाचित् त्याचा कंटाळाही आला असेल; व विषयाची सामग्री खुंटल्यामुळें आह्मी कांहीं तरी मजकूर वाचकांवर लादून देत आहों असाही कोणास अंदेशा येऊन चुकला असेल; यास्तव येथपर्यंत झालेल्या कथानकपासून किती महत्त्वाच्या गोष्टी शिकण्यासारख्या आहेत त्या उघड करून दाखवणें जरूर आहे. तसें केलें असतां चरित्रलेखनाकरितां प्रस्तुत विषयाचीच कां निवड झाली हेंही कळून येईल.

२. प्रस्तुत चरित्राच्या साम अवलोकनापासून पहिली मोठी गोष्ट ही लक्षांत येते कीं, जॉन्सन् हा नुसता पुस्तकवाल्याचा मुलगा असून पुढें जो येवढ्या अप्रतिम योग्यतेस चढला तें त्याच्या विशाळ बुद्धीचें तर फळ आहेच, पण बुद्धीपेक्षां निश्चयाचें बळ वरील उन्नतीस विशेष कारण झालें असे ह्मटलें पाहिजे. हें बळ ज्यास अनुकूल नाहीं तो केवढाही अचाट बुद्धीचा असला तरी ती बुद्धि त्यास कांहीं कामास पडायाची नाहीं; वाऱ्यावांचून अग्नि जसा निर्बळ त्याप्रमाणेंच मोठी जाज्वल बुद्धिही दृढ निश्चयावांचून केवळ पंगू होय. जें काम हातीं धरलें तें शेवटास न्यावयाचेंच अशा अटीनें जो त्यास प्रवृत्त होईल, त्याच्याच हातून तें सिद्धीस जाईल, व अशाच निश्चयाचा मनुष्य विख्यातीस चढेल. जॉन्सन्नेंच कोठेंसें ह्मटलें आहे कीं, मोठमोठीं कामें जीं उठतात तीं केवळ बुद्धिसामर्थ्यावर उठत नसतात, तर सतत उद्योग व निर्धार यांच्या बळावर उठतात. त्याचीच गोष्ट पहा बरें, कीं इंग्लिशसारख्या परिपक्वतेस येऊन पोंचलेल्या भाषेचा कोश पहिल्याप्रथम आणि पुनः एकट्यानें करायाचा ह्मणजे केवढें साहसाचें व केवढ्या अचाट श्रमाचें काम! सदरहू पुस्तक सायंत वाचायाचें किंवा लिहून काढायाचें येवढेंच काम कोणाच्या माथीं मारलें समजा, तर त्यास आपल्या डोक्यावर के-

बद्दा बोजा ठेवलासा वाटेल बरें ! त्याची छाती अगदीं दडपून जाऊन हें कोठून लचांड गळ्यांत पडलें असें त्यास वाटेल यांत संशय नाहीं. मग जी अवाढव्य इमारत नुसती डोळ्यांनीं पहाणें किंवा आयता मालमसाला असतां पुनः रचणें हें येवढें दुर्धर काम वाटतें, ती स्वतः खाणींतून दगड काढून झाडें तोडून चुना कमावून पायापासून उभी करणें ह्मणजे तर केवढा पर्वतप्राय उद्योग आहे ! पण तो-ही प्रस्तुत प्रचंड पंडितानें सहज लीलेनें * शेवटास नेला; व मध्यें अनेक प्रकारचीं विघ्नें व संकटें आलीं तरी तीं जुमानलीं नाहींत. हें तर काय, पण जॉन्सन्चें बुद्धिवैभव येवढें अपार होतें व तो एकदां आंग मोडून बसला ह्मणजे काम सपासप उडविण्याची त्याची अशी विलक्षण हातोटी होती कीं, ज्या कोशरचनेच्या कामाखालीं कोणी सामान्य मनुष्य चिरडून जाऊन डोकें वर उचलण्याचेंही त्यास सामर्थ्य राहतें ना, त्याच्याच ऐन गर्दींत त्यानें एक काव्य रचलें, एक नाटक संपूर्ण केलें, व त्याच्या ग्रंथांपैकीं उत्तम मानिलेला जो 'रांबलर' त्याचे दोनशें आठ अंक लिहिले ! बरें इतकेंही करून स्वारी पुनः थकली काय? नाहीं थकून करते काय? कोश संपून वर्गणीदारांच्या हातीं तो समग्र जाऊन पडला व साऱ्या राष्ट्राच्या अभिमानास व हर्षास कारण झाला; पण कोशकारांची अवस्था काय? ' इंग्लिश भाषारूप समुद्रा ' चें जरी त्यांनीं

---

* वरील शब्दांची सार्थकता पुढील उताऱ्यावरून लक्षांत येईल.

" Dr. Adams found him one day busy at his Dictionary, when the following dialogue ensued:—*Adams.* " This is a great work, sir. How are you to get all the etymologies?" *Johnson.* " Why sir, here is a shelf with Junius, and Skinner, and others; and there is a Welsh gentleman who has published a collection of Welsh proverbs, who will help me with the Welsh." *Adams.* " But sir, how can you do this in three years?" *Johnson.* " Sir, I have no doubt that I can do it in three years." *Adams.* " But the French Academy, which consists of forty members, took forty years to compile their Dictionary." *Johnson.* " Sir, thus it is. This is the proportion. Let me see; forty times forty is sixteen hundred. As three to sixteen hundred, so is the proportion of an Englishman to a Frenchman." With so much ease and pleasantry could he talk of that prodigious labour which he had undertaken to execute." Boswell's *Life.*

समंतत: पर्यटन केलें, तरी पर्यटन करणारा जसा निघालेल्या जागीं येऊन पुन: लागतो, त्याप्रमाणें ते नेमकेच पूर्वस्थितीशीं येऊन पुन: भिडले; ह्मणजे पुन: बाबूके भाई दरवेशी ही अवस्था कांहीं चुकली नाहीं! येवढा इकडचा डोंगर इकडे केला, पण पुन: हातातोंडाशीं गांठ आहे ती आहेच. वरील प्रचंड उद्योग संपतांच पूर्ववत् अल्पस्वल्प उद्योग करून दोन प्रहरची वेळ टाळावी हा त्याचा क्रम लागलाच सुरू झाला. असो; तर अशा विपत्तींतही सदरहू ग्रंथकारानें इतके मोठमोठाले ग्रंथ रचले. व आपलें सर्व आयुष्य विद्यासंपादनांत व विद्याप्रसार करण्यांत खर्चलें, हें मोठें विलक्षण नव्हे काय? तर प्रस्तुत चरित्रापासून सर्व लोकांनीं व विशेषत: आमच्या नवीन विद्वानांनीं सतत उद्योग करण्याविषयीं उपदेश घ्यावा. हें नवीन मंडळीस विशेषेंकरून सांगण्याचें प्रयोजन असें आहे कीं, जॉन्सनूनें आपल्या देशबंधूंची जी सेवा केली, ती करण्याचें सामर्थ्य व तिचा बोजा सारा त्यांच्याच डोक्यावर आहे. आणि सामान्यत: पाहतां ही देशकल्याणाच्या कामाची धुरंधरता त्यांच्याकडे आहे, व ती वहिवाटण्यास वरील गुणाची तर अत्यंत आवश्यकता आहे, वास्तव त्यांनींच त्याच्या संपादनार्थ विशेषत: झटलें पाहिजे. आजपर्यंत त्यांचा क्रम जो चालत आला आहे, कीं सरकारच्या मेहरबानीनें व देशाच्या खर्चानें जी विद्या त्यांस दिली जाते तिचें वास्तविक चीज करण्याचें कधीं स्वप्नांतही न येऊन गप्पाटप्पा, ख्यालीखुशाली वगैरेंतच बहुधा काळक्रमणा करावयाची; ज्या गोष्टी आपल्या हातून होण्यासारख्या आहेत त्यांविषयीं काडी इतकाही प्रयत्न न करतां, नवे धर्म स्थापणें, जुने अनादिसिद्ध चालत आलेले प्रचार मोडून टाकून कोणी कधीं न ऐकिलेले असे नवे बळेंच सुरू करणें, अशा सारख्या रिकाम्या उठाठेवी करीत बसावयाचें; सुधारणा करण्याच्या मिषानें परकी लोकांचे निंद्य आचार प्रचारांत आणूं पहावयाचें; व ज्यांस सज्ञान करण्याकरितां सरकारानें त्यांस रानटी स्थितींतून काढून सुशिक्षित केलें, त्यांस स्वत: तर ज्ञानाचा लेशही पोंचविण्याची कधीं तजवीज न करितां उलटा त्यांचा उपहास मात्र करून फुकाची फुशारकी मिरवावयाची, व आपले हात आज गगनाला लागलेले आहेत, तेच आपण कांहीं काळापूर्वी काय होतों याचें बिलकूल स्मरण ठेवावयाचें नाहीं;—हा सर्व प्रकार अगदीं बदलून गेला पाहिजे. इंग्रजांसारख्या परम ज्ञानसंपन्न राष्ट्राशीं सुदैवेंकरून एतद्देशीयांचा जो योग झाला आहे त्याचें जर साफल्य व्हावयाचें असेल, व स्वातंत्र्यनाशरूप जी या देशाची महाहानि झाली आहे तिची जर भरपाई व्हावयाची असेल, तर लोकसुधारणेचे

सांव ह्मणविणारांनीं सभ्यांपेक्षां फार निराळ्या तऱ्हेनें आपलें वर्तन ठेवलें पाहिजे. हल्लीं जी त्यांस पोकळ घमेंडी वाटते, कीं युनिवर्सिटींतून आपण पार पडलों कीं ज्ञानाची अत्यंत सीमा आपण गांठली, ती त्यांनीं अगोदर दवडली पाहिजे. विद्यालयांतील सर्व संस्कार होऊन बाहेर पडलेला मनुष्य हा खरोखर पाहतां पांखवीस फुटून घरट्याबाहेर पडलेल्या पांखराच्या बच्च्यासारखा होय. ह्मणजे त्यास त्याचीं आईबापें ज्याप्रमाणें पोसून उडायाजोग्या स्थितीपर्यंत आणून पोंचवितात, त्याप्रमाणेंच आमचे विद्यालयीन पंडितही तीन चार वर्षांच्या शिक्षणाच्या योगानें सामान्यतः कोणत्याही विषयांत स्वतःच्या परिश्रमानें प्रवेश होई इतक्या प्रगल्भतेला येऊन पोंचलेले असतात, इतकेंच काय तें. मग ही ज्यांची स्थिति त्यांनीं ज्ञानसमुद्राचें पैल तीर गांठलें, कीं ते आलीकडच्याच तिरावर आहेत हें कोणासही समजेल. पांख फुटलेल्या पक्षास आकाशक्रमण जसें पुढें करावयाचें असतें, त्याप्रमाणें विद्यालयाच्या बंधांतून जो सुटला तो विद्यासमुद्रावर सफर करण्यास नव्या नाविकाप्रमाणें नुकता तयार झालेला असतो. तर ही वास्तविक स्थिति मनांत आणून आमच्या होतकरू लोकांनीं अल्प विद्येंत संतोष न मानतां व वृथा गर्वानें फुगून न जातां जॉन्सनची ज्ञानप्राप्तीविषयीं जशी पराकाष्ठेची उत्कंठा होती व तो स्वतः मोठमोठ्या ग्रंथकारांस वंद्य असतांही शेवटपर्यंत त्याचें अध्ययन जसें सुटलें नाहीं, तसाच त्यांनीं क्रम ठेवला पाहिजे.* त्याप्रमाणेंच परीक्षांच्या तडाक्यांतून सुटून आपला च-

* जॉन्सन यास पुस्तकें वाचण्याचा भारी नाद असे. तो स्वभावतः आळशी असल्यामुळें कोणतेंही पुस्तक तडीस नेऊन पोंचवीत नसे; पण अर्धें मुर्धें वाचल्यानेंही त्याच्या लक्षांत ग्रंथांतील एकंदर मतलब येई. अशा रीतीनें त्यानें जितके ग्रंथ वाचले होते तितके त्या काळीं थोडक्यांनींच वाचले असतील. असें असतांही आपला अभ्यास व्हावा तसा होत नाहीं हें त्याच्या मनास किती जाचत असे हें त्याच्या रोजनिशीवरून दिसून येतें. या रोजनिशा व त्याचे इतर कागदपत्र चट सारें छापून काढलें आहे. यांतले कांहीं चुटके पुढें देतों. ते वाचले असतां कशास कांहीं ठिकाण नसतांही जे आपणास कृतकृत्य मानीत असतील व मूर्खपणांत काळ घालवीत असतील त्यांस आपलें क्षुद्रत्व भासल्यावांचून राहणार नाहीं !—

I resolve,

To read good books; to study theology.

To treasure in my mind passages for recollection.

To rise early; not later than six, if I can; I hope sooner, but as soon as I can.

(पुढें चालू.)

रितार्थ व्हावयाला लागला ह्मणजे आपण कृतकृत्य झालों, व इतःपर कोणतीही कर्तव्यता उरली नाहीं, हीही कोती समजूत वरील मंडळीनें सो-

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

To keep a journal both of employment and expenses.

To take care of my health, by such means as I have designed.

To set down at night some plan for the morrow.

Resolved,	I hope,
To apply to study.	To rise at eight.
To reclaim imagination.	To be temperate in food.
To rise early.	To waste less time.
To study religion.	To regulate my sleep as to length and choice of hours.
To go to church.	To read a certain portion every week.
To drink less strong liquors.	
To keep a journal.	
To put books in order.	

I have read five books of Homer, and hope to end the sixth to-night.

I this day read a great part of Pascal's life.

I tried in this summer to learn Dutch, but was interrupted by an inflammation in my eye.

Almighty and merciful God, I again appear in thy presence the wretched misspender of another year, which thy mercy has allowed me.................This year has passed with so little improvement, that I doubt whether I have not rather impaired than increased my learning.........I have now begun the sixtieth year of my life. How the last year has past, I am unwilling to terrify myself with thinking.........When I look back upon resolution of improvement and amendment, which have year after year been made and broken, either by negligence, forgetfulness, vicious idleness, casual interruption, or morbid infirmity; when I find that so much of my life has stolen unprofitably away, and that I can descry by retrospection scarcely a few single days properly and vigorously employed; why do I yet try to resolve again? I try because reformation is necessary, and despair is criminal. I try in humble hope of the help of God.

ऊन दिली पाहिजे. वर विद्येच्या संबंधानें जसें सांगितलें कीं, जें तीर त्यांस पलीकडचें वाटतें तें वस्तुतः पाहतां आलीकडचें आहे; त्याप्रमाणेंच जेथें कर्तव्यतेची त्यांच्या बुद्धीनें समाप्ति झाली तेथेंच खरोखरी पाहिलें असतां तिचा नुसता आरंभ आहे असें त्यांनीं समजावें. उघडच आहे कीं शिपायास कवाइतींत तयार करून त्यास जाम्यानिम्यानिशीं बाहेर पाठवून दिला, म्हणजे त्याच्या कामाची सुरवात झाली म्हणायची का अखेर झाली म्हणून समजायची? कवाइतीची अखेर झाली खरी, पण ती होऊन पुरा शिपाई तयार होतांच खऱ्या कामाची सुरवात झाली असें समजायचें. तर याप्रमाणें विद्यालयांतील सर्व अध्ययन पुरें होऊन ज्यांचा शेवटला सोहळा झाला, व इलाखाधिपतींचा गुरुमंत्र ज्यांच्या कानीं पडला, त्यांनीं लगेच दुसऱ्या दिवसापासून आपल्या साऱ्या बुकांस एकदम रजा देऊन टाकावी, व शिकंदर बादशाहा ज्याप्रमाणें सारें जग जिंकून बाबिलोन शहरीं स्वस्थ येऊन पडला, व जे जे मनास वाटले ते ते चार करून आपल्या परम देदीप्यमान कीर्तीस डाग लावून घेऊं लागला, त्याप्रमाणेंच आमच्या नव्या मंडळीपैकीं बहुतेकांचा प्रकार आढळून यावा ही केवढी दिलगिरीची गोष्ट आहे! जॉनूसनूसारख्यांचा कित्ता घेऊन वरील मंडळीनें थोडा बहुत जरी आजपर्यंत उद्योग केला असता, तरी त्यांच्या विद्वत्तेचें किती चीज झालें असतें व लोकांस किती उपयोग घडता! युनिवर्सिटी स्थापन होऊन आज वीस वर्षें झालीं, व त्यापूर्वींही कित्येक वर्षांपासून इकडे इंग्रेजी विद्येचा प्रचार सुरू झाला होता; मग इतक्या वीस तीस वर्षांत लोकसुधारणेला किती साह्य झालें असतें. तरुण जनांस वाचण्यालायक अशीं नाना प्रकारचीं मनोरंजक पुस्तकें; बहुश्रुत लोकांच्या उपयोगी पडण्यासारखे तऱ्हेतऱ्हेच्या माहितीचे चमत्कारिक ग्रंथ; विद्यार्थ्यांस इष्ट असे देशोदेशींचे संक्षिप्त इतिहास; निरनिराळ्या शास्त्रांवर सुबोध ग्रंथ; त्याप्रमाणेंच या देशांतील जुनी कविता व जुना इतिहास यांचा संग्रह,—कीं जो होण्याची सोय दिवसेंदिवस कमी होत चालली आहे; तसेंच साऱ्या भारतवर्षीयांच्या किंबहुना साऱ्या जगाच्या प्रीतीचें व पूज्यबुद्धीचें स्थान झालेली जी प्राचीन गीर्वाण भाषा, तींत काय काय ज्ञानभांडार आहे, तिच्या खालोखाल मानलेली जी फारशी भाषा तींत काय मौज आहे, याविषयीं शोध; हिंदुस्थानी गुजराथी, वगैरे एतद्देशीय भाषांचा मराठीशीं कितपत संबंध आहे, व्याकरणरीत्या सर्वांचा कसा कसा मेळ आहे इत्यादि विचार,—या या प्रकारें उद्योग करण्याचें आमच्या पुढारी मंडळीनें जर मनावर घेतलें असतें तर आजला लोकांची किती निराळी स्थिति असती! यासारखेंच देशी

शेतीकडे व देशी व्यापाराकडे जर कोणी लक्ष दिलें असतें; व आपल्या इंग्रेजी ज्ञानाचा लाभ आपल्या देशबंधूंस त्यांच्या भाषेच्या द्वारें करून दिला असता, व व्यावहारिक कृत्यांच्या संबंधानेंही त्यांस उपयुक्त माहिती करून दिली असती, तर त्यांस व सर्वांस केवढें भूषण झालें असतें! आतां एक मात्र खरें, कीं वरील क्षुल्लक कृत्यांकडे आमच्या पंडित मंडळीची बहादुरी सगळी खर्चून जाती, ह्मणजे मुंबईस प्रार्थनासमाजमंदिर उठतेंना, पुण्यास हत्तीची बडी वरात मिरवितां आली नसती, व टळटळीत अवसेच्या शुभमुहूर्तावर मंगलकार्येंही न गाजतें! *

---

† जी एकदां गतभर्तृका झाली तिला पुनः संसारसुखाची गोडी लावून देण्याचा जो उद्योग आमच्या देशहितेच्छूंनीं सदय अंतःकरणेंकरून उपस्थित केला आहे, त्यावर कोणत्याही तऱ्हेचा आक्षेप केलेला त्या मंडळीस बहुधा खपणार नाहीं. पण आपला व पुष्कळ लोकांचा अभिप्राय कळविणें हें ज्या अर्थी पुस्तककर्त्याचें कर्तव्य होय—मग तो अभिप्राय सुधारणेच्या पक्षास अनुकूल किंवा प्रतिकूल असो!—त्या अर्थी वर सांगितलेला अमावास्येचा जो विवाह झाला तो चमत्कारिकच असें म्हटल्यावांचून राहवत नाहीं. पुनर्विवाह हा पूर्णपणें शास्त्रसंमत असून पुरातन काळीं चालू होता, व तोच मार्ग केवळ रूढि नसल्यामुळें आजपर्यंत बंद पडला होता, तो आम्हीं पुनः सुरू करणार असें जर त्याचे पक्षकार म्हणतात, व जगद्गुरूंस अध्यक्षस्थानीं बसवून त्यांजकडून त्यावद्दल शास्त्रार्थ मिळण्याबद्दल जर त्यांनीं येवढी खटपट केली; तर आज पांच सात वर्षें लोटलीं नाहींत. तोंच सारें शास्त्र एकीकडे गुंडाळून ठेवून सूर्यचंद्राच्या दृष्टीआड व पुरतें वेदाक्षरही न उमटूं देतां लुटुपुटीच्या खेळाप्रमाणें सारा विधि एका चार घटकेंत आटपून टाकला यांत त्यांचा काय मतलब असेल तो असो! सुमारें दोन तीन वर्षांपूर्वीं येथील एक नामांकित विद्वान् बंगाल हिंडून माघारीं आले होते. व पुढें आपल्या प्रवासाची हकीकत त्यांनीं सभेंत जेव्हां निवेदन केली, तेव्हां तिकडील एका ब्राह्मणाविषयीं त्यांनीं सांगितलें कीं, त्यानें ब्राह्मविधीनें एका शूद्रीशीं पुनर्विवाह केला; व असें केल्यानें एकींत तीन निरनिराळ्या सुधारणा त्यानें केल्या. त्या अशा कीं, एक तर पुनर्विवाह; दुसरा जातिभेदभंग; आणि तिसरा, विवाहाचा अपूर्व प्रकार; म्हणजे पूर्वीचें मंत्रातंत्राचें सारें बंड मोडून टाकून नवी सुधारलेली पद्धत सुरू करणें. मग अशा प्रकारचीच कांहीं दुहेरी तिहेरी सुधारणा करण्याचा तर वऱ्हाडयांचा बेत नसेल ना! असें असेल तर आम्ही त्यांस अशी सूचना करतों कीं, पुनः जेव्हां एखादी अशी शिकार सांपडेल तेव्हां आणखीही एक दोन नव्या सुधारणा त्यांनीं अमलांत आणाव्या. त्या ह्या कीं, विवाहभोजनास ब्राह्मणांस जें निमंत्रण करतात त्या ऐवजीं पुढल्या समारंभास सत्यशोधक मंडळी ऊर्फ जोतिबा फुल्यांची शिष्यशाखा यांस आंवतणें यावीं, व याज्ञिक चालविण्यास कोणी रेणातारवासी गौरवर्ण आचार्य शर्मण्य देशाहून मागवावा!!

प्रस्तुत ग्रंथकारानें इतकें अध्ययन केलें, व इतका उद्योग केला यावरून आमच्या देशांतील बुद्धिमान् लोकांनींही सामान्यतः एक मोठी गोष्ट शिकण्यासारखी आहे. ती ही कीं, मनुष्याची बुद्धि जात्या कितीही प्रखर असली तरी अभ्यासावांचून व उद्योगावांचून तिचें कांहीं तेज पडायाचें नाहीं. पहा कीं, एकादी जमीन उत्तम लागवडीची जरी असली, तरी तिची मालमशागत जर नीट केली नाहीं, तर तिचें स्वरूप पाहिजे तसें वठायाचें नाहीं. मोठा उत्तम जातीचा जरी आंबा घेतला तरी तो रुजून त्याचें झाड होऊन तें पूर्ण दशेस आल्याविना त्याचा गुण प्रगट व्हावयाचा नाहीं. मोठा हपूसचा आंबा आहे ह्मणून लहानसा रोपडा असतांही त्याचीं पानें चाखलीं तर गोड लागतील काय ? अथवा वाफेचें उदाहरण घ्या. हिच्या अद्भुत शक्तींचें या काळांत कोणासही वर्णन द्यावयाला पाहिजे असें नाहीं. पण तिचें सामर्थ्य प्रगट होण्यास तिची तशी योजना झाली तर उपयोग. ती न झाली तर जी हजारों खंडींचें ओझें वायुवेगें करून एका देशांतून दुसऱ्या देशांत नेऊन टाकते, पर्वतप्राय लाटांस व वाऱ्याच्या सोसाट्यांस न जुमानतां मोठमोठ्या सागरांवरून अग्निनौकांस लोटीत नेते, व हजारों चाकांस एकसमयावच्छेदेंकरून गति देऊन अवघ्या राष्ट्राचें वीणकाम एखाद्या महाराक्षसीप्रमाणें एकटी पतकरते, तीच एरवीं सैपाकघरांत चुलीवरील भांड्याचें झांकण नुसतें थडथडावीत बसेल इतकेंच ! तर मुळची बुद्धि कितीही उत्कृष्ट असली. तरी तिचें तेज पडण्यास उद्योगाची अपेक्षा आहे. ही गोष्ट आमचे लोक आलीकडे विसरत चालले आहेत. कोणाच्या ठायीं कोणताही गुण असो; त्याची अंमळ प्रशंसा झाली कीं पुरे, तेथें गर्व जडलाच. गर्व जडला कीं, उद्योगाचें मान कमी झालेंच. असें होतां होतां लवकरच अशी स्थिति येते कीं, इसापनीतींतील ससा जसा अंमळ दूर धावून लागलाच वृक्षच्छायेंत शीतळ जागीं गाढ निद्रिस्त झाला, त्याप्रमाणेंच आरंभीं मोठे चलख दिसणारे विद्यार्थी लवकरच प्रशंसेनें बिघडून जाऊन अगदीं कुचकामाचे होऊन जातात, किंवा युनिवर्सिटीच्या परीक्षांपर्यंत त्यांची मजल पोंचलीच, तर नानाप्रकारचीं ढंगें व व्यसनें त्यांस जडून त्यांच्या योगानें देशास भूषण यावयाचें तें बर एकीकडे राहून उलटा कलंक मात्र लागतो. बरें, एवढी वाहवा जिकडे तिकडे होऊन त्यांच्या पदरीं विद्या तरी कितीशी पडते ह्मटलें तर ती अर्थात् थोडीच; कारण विद्यापर्वताची चढण अगोदर कठीण, मग त्यांत पायथ्यापासूनच 'ग' महाराज पाठुंगळीस चिकटल्यावर मोठा संबीर चढणारा असला तरी त्याची किती मजल होणार ! तर प्रस्तुत ग्रंथकाराच्या चरित्रावरून आमच्या वाचकांनीं 'ग' रूपें रो-

गावर महामात्रा घ्यावी. त्यांनीं असें ध्यानांत आणावें कीं, जॉनूसन्ची येवढी लोकोत्तर बुद्धि होती, तरी त्याचा उद्योग राहिला नाहीं. आपण बुद्धिमान् आहों तेव्हां जडबुद्धीच्या सामान्य लोकांप्रमाणें आपणास सतत अध्ययनाची काय गरज आहे ? इतरांस पुस्तकांपासून व शिक्षकांपासून जें ज्ञान प्राप्त होणार तें आपल्या ठायीं जिवंत झऱ्याप्रमाणें आपोआपच प्रादुर्भूत होईल या मूर्खत्वाच्या भ्रमांत तो कधींही पडला नाहीं. तर ज्ञानप्राप्तीचा जो एकच मार्ग,–कोणता ? तर अध्ययन, (आतां हा कोणास बुद्धिमत्त्वास्तव सुगम होतो, कोणास स्वाभाविक जाड्यास्तव दुर्गम असतो इतकाच काय तो भेद)—तोच प्रस्तुत महापंडितानें शेवटपर्यंत क्रमिला. हें एक झालें. दुसरी गोष्ट अशी कीं, बुद्धिमत्तेचा उपयोगही इकडे कांहीं निराळाच पाहण्यांत येतो. या गुणाबद्दल ज्याची ख्याति व्हावयाला लागते त्याला वाटूं लागतें कीं, मी कांहीं इतरासारखा नाहीं, तेव्हां माझें वर्तन अर्थातूच जगा निराळें असलें पाहिजे. ही समजूत एकदां डोक्यांत शिरली ह्मणजे तिचे परिणाम कोठवर जाऊन थडकतील याचा नेम नाहीं. विक्षिप्त आचार, कुत्सित मतें, अद्वातद्वा भाषण इत्यादि विशाल बुद्धीचे तरंग जितके प्रगट होतील तितके थोडे ! त्याप्रमाणेंच आपणाखेरीज कोणालाही मानायाचें नाहीं, कोणाची प्रसिद्धि होऊं लागली असतां त्यास विरोध करायाचा, जेथें तेथें जेव्हां तेव्हां आत्मप्रतिष्ठा गात बसायाचें, हाही प्रकार नजरेस येतो. सारांश, ज्याप्रमाणें रूपवत्त्वाचा अभिमान स्त्रियांस कधीं कधीं कुमार्गावर घालवितो, व संपत्तीचा गर्व सामान्यतः शीलभ्रंशास कारण होतो, त्याप्रमाणेंच बुद्धिमत्त्व हेंही वर सांगितल्याप्रमाणें चित्तास विकार करतें. पण जॉनूसन्च्या ठायीं बुद्धिवैभव येवढें अपूर्व वसत असतां त्याच्या योगानें वरील दुष्ट विकार कोणतेही उत्पन्न झाले नाहींत. त्याची उलटी अशी समजूत असे कीं, ईश्वरानें ज्या अर्थीं आपल्या ठायीं बुद्धिविशेष ठेवला आहे त्या अर्थीं त्याचा उपयोग पूर्णपणें करून परोपकाराकडे त्याचा जितका व्यय होईल तितका अवश्य केला पाहिजे; तो न केला तर परमेश्वराचा मी दोषी होईन. * त्याप्रमाणेंच इतरांचा

* जॉनूसन्ची वरील समजूत त्यानें एके ठिकाणीं दाखल केली आहे—

"Of him to whom much is given much shall be required."

या वाक्याप्रमाणेंच जॉनूसन्नें आपलें कार्यभागही आटपलें. तो म्हणत असे कीं, मीं आपल्या वांट्याचें लिहून चुकलों आहें (I have written my share). राजाची व त्याची मुलाकत होऊन जो भाषणप्रसंग झाला त्यांतही वरच्या सारखाच उद्गार निघाला आहे.

अवमान करणें, त्यांची प्रसिद्धि झालेली न खपणें, हेंही त्यास बिलकूल माहीत नव्हतें. उलटें त्याचें असें मात्र असे कीं, आपल्या कडून होईल तितकें साह्य करून दुसऱ्यांस प्रसिद्धीचा मार्ग सुगम करून द्यावयाचा. गोल्डस्मिथ् कवीस त्याचा आश्रय न मिळता तर कदाचित् शेवटपर्यंतही त्याची विशेष ख्याति न होती.

३. मागील चरित्रावरून दुसरी शिकण्यासारखी गोष्ट म्हटली म्हणजे जॉन्सन्‌चा गृहाचार होय. गृहाचार म्हणजे घरांतील वागणूक. ही पुष्कळ वेळां मोठमोठ्या लोकांची सुद्धां बाह्याचरणाहून म्हणजे जगांत जी त्यांची वर्तणूक दिसते तिजहून अत्यंत भिन्न असते. जे बाहेर बोलायाला चालायाला मोठे गोड, दिसायाला मोठे सभ्य, व सत्कृद्दर्शनीं लोकहितार्थ झटणारे अशा प्रकारचे वाटत असतात, तेच कधीं कधीं उंबरठ्याच्या आंत पाऊल ठेवतांच कपाळास आंठ्या पडणारे, नाना प्रकारच्या दुराचारांत निःशंक रमणारे, व पहिल्या प्रतीचे आपमतलबी असे असतात. हा चमत्कारिक विरोध जगांत अनेकशः आढळत असतो, यास्तव प्रसिद्ध पुरुषांच्या लौकिक चरित्रांच्या शेवटीं त्यांच्या गृहचरिताचा नेहमीं वृत्तांत दिलेला असतो. हा मागील चरित्रांत दाखल झाला आहेच ; व त्यावरून जॉन्सन्‌ची घरगुती वागणूक म्हणजे आईबापांशीं, बायकोशीं, चाकराशीं वगैरे त्याचें वर्तन कोणत्या तऱ्हेचें होतें हें वाचकांस कळलेंच आहे. आतां एतद्देशीय लोकांनीं वरील वर्तनापासून काय बोध ग्रहण करायाचा तो सांगतों. प्रथमतः चाकर या सदरावर कांहीं विशेष लिहिण्यासारखें नाहीं. कां कीं, सेवकपरिवार बाळगण्याची ऐपत आमच्या लोकांत थोड्यांसच आहे, व ज्यांस आहे त्यांचें त्यांशीं वर्तनही दूषणास्पद असतें असें नाहीं. इतर प्रकारच्या बऱ्याच सुधारणा जरी आमच्या घरांतून शिरल्या आहेत, तरी चाकरांस धरून धोपटण्याची व त्यांस बूट मारण्याची तऱ्हा अद्याप कोठें दृष्टीस पडूं लागली नाहीं. यास्तव दुसऱ्या दोन संबंधांचें मात्र येथें लिहितों. जॉन्सन्‌चें आपल्या बायकोवर केवढें प्रेम होतें हें यापूर्वी सांगितलेंच आहे ; तथापि तिचा शह आपणावर बसूं न देण्याविषयीं तो जपत असे, याविषयींही एक आख्यायिका मागें दिली आहे. तिजकडे आमच्या नवीन मंडळीनें अंमळ विशेष लक्ष पुरविलें पाहिजे. कां कीं, इंग्रेजांचे आचार म्हटले म्हणजे ते सर्वथा निर्दोष समजून ते सुधारणेदाखल इकडे चालू करण्याचा कांहीं दिवसांपूर्वी जो सपाटा असे तो आतां जरी बराच मोडत चालला आहे, व कुलांगनांचें परम भूषण म्हणून मानलेली वेडी लज्जा टाकून देऊन नवऱ्याच्या हातांत हात घालून चालणाऱ्या सुधारलेल्या स्त्रियांचें मानही आलीकडे

जरी कमीच होत चाललें आहे; तरी सामान्यतः पाहतां कांहींसा स्त्रैणत्वाकडेच लोकांचा कल दृष्टीस पडतो. हा प्रस्तुत पंडिताच्या वर्तनाचा कित्ता घेऊन त्यांनीं मोडला पाहिजे. आतां हें खरें कीं, बायकोस आपणावांचून दुसरी गतिच नाहीं, आपण पाहिजे तसा तिजवर अंमल चालवला असतां चालणार आहे हें लक्षांत आणून तिला सतत जाच करणें हें परम अधमाचें कृत्य आहे; व रथचक्रन्यायानें स्त्रीचा अधिकार संसारकृत्यांत पुरुषाच्या बरोबर आहे यास्तव तोही तिला देणें हें रास्त आहे; परंतु 'अबला यत्र प्रबला' असा प्रकार घरांत असून पुरुषानें निर्माल्य होऊन बसणें, किंवा वेडे लाड करून बायकोस वडील माणसांहून शिरजोर करून ठेवणें, हीं दोन्हीं कृत्यें अत्यंत लज्जास्पद होत. यास्तव स्त्रीचा बंदा होऊन न राहतां तिजशीं प्रेमभावानें वागण्याचें उदाहरण प्रस्तुत चरित्रापासून घेण्यासारखें आहे. याप्रमाणेंच जॉन्सन्नें पहिला संबंध तुटला असतां शेवटपर्यंत दुसरा जोडण्याची त्यानें बिलकूल इच्छा केली नाहीं व यावज्जन्मांत दहा बारा वर्षें संसारसुखाचा अनुभव जो त्यास घडला, तितक्यांतच त्यानें संतोष मानला, हा प्रेमातिशय व मनोनिग्रहही अत्यंत विचारार्ह होय. आमच्या जुन्या लोकांस स्त्रीचे हक्क मुळींच न समजून नवी बायको करणें व नवा जोडा विकत घेणें ह्या दोन्ही गोष्टी त्यांस सरासरी सारख्याच वाटतात, व त्यामुळें चार चार पांच पांच पर्यंतही बायका करण्याचा प्रघात आजपर्यंत चालत आला आहे हें सर्वांस माहीत आहेच; त्याविषयीं आह्मांस बोलणें नको. पण हें नवल नव्हे काय, कीं मोठे विद्वान् व कनवाळू ह्मणविणारांनीं ज्या स्त्रीवर आपण नुकतेच अगदीं मरमरून जात होतों व जीस आपलें अप्रतिम प्रेम परोपरीनें शतशः बोलून दाखविलें तिचीच अत्यल्प काळांत अगदीं आठवण बुजून जाऊन द्वितीय संबंधाविषयीं त्यांनीं जसें काय धादावून जावें, व आपल्याच स्वार्थावर केवळ नजर देऊन जीं अर्भकें त्यांस अपत्यांसारखीं शोभतील व ज्यांचे मनोधर्म त्यांच्याहून अर्थात्च वयःपरत्वेंकरून अत्यंत भिन्न असणार त्यांस विवाहरूप पाशांत गोंवून टाकून आपल्या नियतकालिक सुखाकरतां त्यांच्या संसाराचें मातेरें करून टाकावें ! हें तर काय, पण वेळेनुसार लोककल्याणाची पाटीवरील गोणीही लोक हां हां ह्मणत असतां वेळाशक झुगारून देऊन एकदांचें चटकर चतुर्भुज होऊन आईपुढें जाऊन उभें राहावें, हा तरी काय थोडा चमत्कार आहे !

या पुढचा उपदेश आईबापांशीं वागण्याच्या संबंधानें. हाही प्रस्तुत चरित्रापासून बराच घेण्यासारखा आहे. तो असा कीं, जॉन्सन् हा आपला चरितार्थ चालवून द्रव्यसंपादन जरी करूं लागला, व त्याची कीर्ति तर

साऱ्या विद्वन्मंडळांत जरी गाजूं लागली, तरी आपल्या वृद्ध मातेची लवमात्रही उपेक्षा न करतां पूर्वीप्रमाणेंच त्याची तिचे ठायीं अतिशयित भक्ति राहिली. ही त्याची भक्ति अशीच शेवटपर्यंत होती, व शेवटपर्यंत तिच्या नांवानें तो प्रार्थना करीत असे, हें मागें सांगितलेंच आहे.* आतां वरील गुण आमच्या नवीन मंडळींत कितपत आढळतो हें जर पाहिलें, तर एकाद्या आणीचाणीच्या विवाहादि प्रसंगीं जरी तो पूर्ण उदयास येतो, तरी सामान्यतः पाहतां त्याचें तेज मलिनच दृष्टीस पडतें. कित्येक ठिकाणीं तर या संबंधानें पाहतां एका महाराष्ट्र कवीचें वर्णन सर्वथा प्रयत्यास येतें.† आतां या वर्तणुकीचें मुख्य बीज काय हें जर पाहिलें,

---

* Prayers and meditations (प्रार्थना आणि मनन) या नांवाचा एक भाग जॉन्सनच्या ग्रंथांस जोडलेला आढळतो, त्यांत पुढच्यासारखे उल्लेख सांपडतात:—

"I went to church; after sermon, I recommended Tetty (बायकोचें लाडकें नांव) in a prayer by herself; and my father, mother and brother in another."

हा मरणोत्तर प्रार्थना करण्याचा प्रकार ख्रिस्ती लोकांस मान्य नाहीं; कारण जिवंत असतां जें पापपुण्य झालें असेल त्याप्रमाणें त्या त्या मनुष्यास अक्षय्य स्वर्गवास किंवा अक्षय्य नरकवास भोगावा लागणार असें त्यांचें मत आहे. यास्तव मेल्यानंतर प्रार्थना करणें हें मेल्यानंतर औषधोपचार करण्यासारखेंच केवळ व्यर्थ होय असें ते समजतात. असें असतां जॉन्सनचा वरील प्रघात शेवटपर्यंत चालू होता. आपल्या बायकोचा मरणदिवस तर तो उपोषणांत घालावी हें मागें सांगितलेंच आहे. असो; वरील सर्व प्रकार यत्किंचित् ध्यानांत आणला असतां हिंदु लोकांचे श्राद्धादि आचार निखालस वेडगळपणाचेच असें थोड्यांसच वाटेल!

† नामदेवाचा अभंग आहे:—

कलियुगाचे मुलें झालें धर्माचें वाटोळें।
पलंगीं बैसवूनि राणी माते हातीं आणवी पाणी।
स्त्रिये पाटावाची चोळी माता अखंड चिंध्या गाळी।
ऐसा कलियुगाचा महिमा म्हणे विष्णुदास नामा॥

ही तर चौदाव्या शतकांतली गोष्ट. पण एकोणिसाव्या शतकांत व 'सुधारलेल्या इंग्रेजी राज्यांत' वरील अभंगावरहीं कडी होणार हें वरील कवीच्या ध्यानीं मनींही नसेल! आपल्या अगाध ज्ञानवैभवास शोभत नाहींत म्हणून प्रत्यक्ष आईबापांस टाकून दिलेले व श्राद्धास ब्राह्मण जितके—असतील तितके घालावे म्हणून मातोश्रींशीं विनोद केलेले सुपुत्र इंग्रेजी विद्येस व आर्यजननीस केवढे भूषणास्पद होत हें सांगायाला नको!

तर पाश्चात्य विद्येच्या योगानें उत्पन्न झालेला मूर्खपणाचा गर्व हें तें होय यांत संशय नाहीं. या विद्येचें फळ आजपर्यंत काय दृष्टीस पडत असे तें सर्वांस माहीत आहेच. तींत यत्किंचितही प्रवेश होतांक्षणींच आपली पूर्वजपरंपरा मूर्खत्वाचें केवळ आगर होती या महातत्त्वाची तात्कालिक स्फूर्ति सर्वांच्या मनांत होत असे. मग असें असल्यावर वरील परंपरेंतलीं शेवटलीं जीं मातापितरें तीं तरी वरील कोटींतून कोठून सुटणार ! खरोखरच, जर ज्ञान हें थोरपणास कारण आहे, तर ग्रहणसमयीं राहूचा जप करीत बसणारा, कलकत्ता ही इंग्रजांची विलायत ह्मणून समजणारा, व त्रेराशि वजाबाकीच्या पलीकडे ज्याचें ज्ञान साऱ्या जन्मांत गेलें नाहीं, असा महा मूर्ख बाप कोणीकडे, व सारें आकाश ज्यानें धुंडाळून काढलें आहे, साऱ्या पृथ्वीचा नकाशा ज्यास मुखोद्गत येत आहे. व शून्यलब्धीपर्यंत मजल मारून जो केवळ गणिताब्धि होऊन राहिला आहे, असा दिग्विजयी लेक कोणीकडे ! त्याप्रमाणेंच आलीकडील महान् महान् युरोपियन राष्ट्रांनीं शोधून काढलेल्या नव्या देवाचें शुद्ध सुधारलेल्या रीतीनें नेत्रमीलनपूर्वक ध्यान करून एकदांच आठा दिवसांचें जो अघमर्षण करून टाकतो अशा पुत्रानें आपल्या वेड्या आईस दररोज देवधूपारतीची कटकट करतांना व धोंड्याच्या दगडाच्या पाया पडतांना जर पाहिलें तर त्याच्या ठायीं तिजविषयीं अवज्ञा कशी बरें उत्पन्न होणार नाहीं ! खरें आहे इंग्रेजी पुस्तकें वाचून जो जाडा विद्वान् झाला व मिशनरींच्या प्रसादानें ज्याच्या अंतःकरणांत सद्धर्मप्रकाश फांकला त्यांस आपल्या मूर्ख व मूर्तिपूजक आईबापांची लाज कां बरें वाटणार नाहीं !

४. आतां वरील सदराच्या संबंधानेंच धर्म या विषयावर कांहीं विचार मनांत येण्यासारखे आहेत, ते येथें दाखल करून सदरहू अंक आटपतों. मागें सांगण्यांत आलेंच आहे कीं, जॉन्सन् हा भाविक खिस्ती होता. लहानपणीं त्याच्या आईबापांनीं जीं धर्मसंबंधीं मतें त्याच्या मनांत भरवून दिलीं होतीं तींच त्यानें शेवटपर्यंत ठेवलीं, व त्यांच्याच तर्फेनें तो नेहमीं भांडत असे. कॉलेजमध्यें असतांना त्याच्या मनांत वरीच चलबिचल होऊन खिस्ती धर्माची चेष्टा करणें व त्याच्या विरुद्ध प्रतिपादन करणें यांत सुद्धां त्याला मौज वाटायाला लागली होती; पण पुढें कांहीं काळानें त्याचें त्यासच तें वाईट वाटायाला लागून तो पक्का भाविक बनला. आतां येवढ्या उल्लेखांवरूनच किती गोष्टी सिद्ध होतात पहा! एक तर खिस्ती धर्माचें गौरव त्याच्या अनुयायांच्या तोंडून जें ऐकूं येतें कीं, तो ईश्वरप्रणीत असल्यामुळें तो स्वीकारल्याबरोबर सर्व संशय छिन्न होऊन मनास अप्रतिम शांतिसुखाचा अनुभव होऊं लागतो हें बिळकुल

खरें नाहीं. खरें असतें, तर जॉन्सन् हा जन्मतःच सत्यधर्माचा असून व पवित्र सत्याचा त्यास लहानपणापासून सारखा बोध चालला असतां व तें तो आचरीत असतां कॉलेजचें वारें लागतांच त्यास स्वधर्माची टवाळी करण्याची कां इच्छा व्हावी? * यावर कोणी सद्धर्माभिमानी प्रतिपक्षी कदाचित् ह्मणतील कीं, त्या वेळेस त्याची बुद्धि परिपक्व झाली नव्हती म्हणून वरील उपहासास तो प्रवृत्त झाला; तर तसेंही केवळ निवळ ह्मणतां येत नाहीं. कां कीं पुढें जरी नास्तिकपणा अगदीं सोडून देऊन जॉन्सनूनें शेवटपर्यंत अत्यंत भाविकपणाची वृत्ति धारण केली; तरी हें केवळ भक्तीच्या बळानें त्यानें केलें, स्वतः सर्वथा छिन्नसंशय होऊन कोणी वाद करायाला उभा राहील त्याशीं सामना घालण्यास तो तयार झाला असें कधींही झालें नाहीं. * हें त्याच्या 'चरित्रा' वरून

* मेकाले साहेबांनीं एका निबंधांत मोठे संतोषपूर्वक लिहिलें आहेः—

"In this way, undoubtedly, the progress of science may indirectly serve the cause of religious truth. The Hindu mythology, for example, is bound up with a most absurd geography. Every young Brahmin, therefore, who learns geography in our colleges, learns to smile at the Hindu mythology."

Ranke's *History of the Popes.*

वरील वाक्यें वाचून मनुष्यस्वभावाचा चमत्कार कोणास वाटणार नाहीं? काय मौज आहे पहा, कीं पदार्थविज्ञानांतील प्रत्येक शोध पवित्र शास्त्रास पदोपदीं खोडून टाकीत असतां आमच्या साहेबांस आपल्या जवळचें उदाहरण देतां आलें नाहीं; हिंदुधर्माकडे बोट दाखविणें भाग पडलें! विद्येच्या तेजापुढें खोटे धर्म लोपून जातात हें जर खरें आहे, तर त्याच तेजानें ख्रिस्ती धर्माचें मंडन न होतां विद्यालयींन लोकांची प्रवृत्ति त्याचीही विटंबना करण्याकडेच होते, हें, मोठें नवल नव्हे काय?

* याप्रमाणेंच एका आलीकडील ग्रंथकाराचा अभिप्राय आहेः—

"If his political opinions were strong, his religious ones were stronger still; and after wavering, even disbelieving, at one time, and for some years "caring for none of these things," he became one of the most sincerely believing, and truly pious Christians that ever professed the faith of the Gospel. That he had very minutely, or very learnedly, examined the various points of controversy connected with this most important sub-

(पुढें चालू.)

तर जागोजाग दिसतेंच आहे; व शिवाय मिल्टन्, ह्यूम, गिबन्, यांनीं इंग्लंडांत व व्होल्टेअर, रौसो, वगैरे मंडळींनें फ्रान्स देशांत ख्रिस्ती धर्मावर सारखा तडाका चालवला असतां प्रस्तुत महापंडित नुसते मग गिळून जागच्या जागीं बसले यावरून काय मनांत येतें बरें ? ज्यानें इंग्रजी भाषेचें परिज्ञान सर्वांस व्हावें म्हणून कित्येक वर्षेपर्यंत सतत परिश्रम केले, त्यांस बहुश्रुत करण्याकरितां दोन निबंधावलि लिहिल्या, व आपल्या देशच्या कवींच्या कीर्तीस उज्वलित केलें, त्यानें स्वधर्माच्या रक्षणार्थ कांहींच खटपट करूं नये काय ? इंग्रेजी भाषेंतील एकाद्या शब्दाची व्याख्या बरोबर न समजली, किंवा एकाद्या प्रसिद्ध काव्याचें गुणदोषज्ञान यथास्थित झालें नाहीं, ह्मणजे जी हानि होणार ती आत्म्याच्या हानीपेक्षां मोठी आहे काय ? तेव्हां स्वभावतःच दुर्बळ अशा पक्षाच्या समर्थनाविषयीं त्यानें व्यर्थ यातायात केली नाहीं असें ह्मटलें पाहिजे. असो; दुसरी गोष्ट वरील उल्लेखावरून अशी ध्यानांत आणावयाची कीं, जॉन्सन् हा ख्रिस्ती धर्माचें अनुसरण जो करीत होता तें केवळ पूर्वसंस्कारामुळें व हट्टामुळें, बुद्धिपुरःसर ह्मणून नव्हे; तेव्हां मिशनरी साहेबांचें स्वधर्माच्या तर्फेचें मोठें प्रमाण जें, कीं पहा येवढा तत्त्वज्ञ बेकन, येवढा गणिती व येवढा शोधक न्यूटन्, येवढा कवि मिल्टन्, येवढा ग्रंथकार जॉन्सन्, पण हे सर्व ख्रिस्तचरणीं सदा लीन असत; मग येवढ्या बड्या मंडळींनीं 'अंतःकरणपूर्वक पाळलेला' जो धर्म त्याच्याकडे येथील तरुण विद्वानांनीं दुर्लक्ष करावें काय ? व त्याची टवाळी करावी काय ?—हें प्रमाण अर्थातच लटपटून जातें. ज्याच्या बुद्धीस यत्किंचितही प्रखरत्व आहे त्याच्या सहज लक्षांत येईल कीं, वरील सर्व मंडळी इतर कोणत्याही देशांत उत्पन्न झाली असती तरी तेथलाही धर्म ती वरच्यासारखाच 'अंतःकरणपूर्वक पाळती' !

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

ject cannot be affirmed, nor even that he had with adequate patience, and with undisturbed calmness, scrutinized the foundations of his own general belief. His extreme anxiety to believe; his nervous dread of finding any cause for doubt; his constitutional want of some prospect on which to fix his hopes; his excessive alarm at the appearance of any cloud arising over that prospect, prevented him from possessing his soul in the perfect peace and unruffled serenity necessary for him who would rise to the height of this great argument, nay indisposed him altogether to enter upon the discussion."

Lord Brougham—*Johnson*.

आतां वरील उल्लेखापासून एतद्देशीयांनीं विशेषतः कोणता बोध ग्रहण करण्यासारखा आहे तो सांगतों. एक तर अर्थात् हा, कीं शुभवर्तमानासारख्या लटपटीत शास्त्रावर भरंवसा ठेवूनही प्रस्तुत पंडितास जर पारमार्थिक लाभ झाले,—म्हणजे दया, शांति वगैरे सद्गुण त्याचे ठायीं नांदून दुराचारापासून त्याची निवृत्ति झाली,—तर वरील पुस्तकाहून फार मोठ्या योग्यतेचे आमच्या लोकांत जे धर्मग्रंथ सर्वप्रसिद्ध आहेत त्यांचा आश्रय केल्यानें तर किती अधिक फळ होईल! तर या दुसऱ्या ग्रंथांवर जे पूर्ण भाव ठेवून चालत असतील त्यांस नांव ठेवणें हें बरोबर नाहीं; कां कीं, त्यांचा त्यांवर जर पूर्ण विश्वास आहे, व हा विश्वास बैबलासारख्या ग्रंथावर ठेवल्यानेंही पूर्वोक्त फळ जर प्राप्त होत आहे, व त्यामुळेंच तो विश्वास निंद्य होत नाहीं, तर आमच्या देशांत जे मोठमोठे मुमुक्षु होऊन गेले व त्यांनीं आध्यात्मिक ज्ञानावर जे सर्वमान्य ग्रंथ करून ठेवले त्यांचें अनुसरण केलें असतां तें मात्र निंदास्पद कां व्हावें! अगदीं तान्ह्या मुलाच्या डोक्यावर पाद्री साहेबांनीं आपल्या पवित्र हातानें पाण्याचे चार थेंब टाकले म्हणजे त्याचा नरकवास चुकून तें मोक्षास जाण्यास योग्य होतें हें मत जर अत्यंत समंजस होय, तर गंगेसारख्या महानदींत मज्जन केल्यानें पापक्षालन होतें हें मत कशानें बेरें वेडगळ झालें? येशूनें वादळ शांत करून तो समुद्रावरून चालत गेला, व सरते शेवटीं थडगें फोडून वर येऊन लोकांदेखत आकाशांत आपल्या बापाकडे गेला, हा जर पवित्र इतिहास, व त्यावर शंका काढणें हें अघोर पाप; तर सेतुबंधाची कथा किंवा तुकारामबोवांचें स्वर्गारोहण हें तरी कशावरून खोटें? पवित्रशास्त्रांत खोटा भूगोल, खोटी जगदुत्पत्ति, खोटें पदार्थविज्ञान, वेडगळ मतें, अप्रयोजक व बीभत्स कथा हें सर्व साहित्य भरपूर असूनही तें जर ईश्वरप्रणीतच आहे, तर पृथ्वींतील इतर सारे धर्मग्रंथ तरी मनुष्यकृतच होत यास तरी काय प्रमाण?—तर याप्रमाणें आमच्या बिचाऱ्या निराश्रित धर्मावर जे जे कोट्या करावयास सरसावतात त्यांनीं जर शांत व निःपक्षपात बुद्धीनें विचार केला, तर त्यांस खचित आढळून येईल कीं, जे जे आक्षेप त्यांस येथील लोकांवर व त्यांच्या धर्मावर आणतां येतील तेच आक्षेप, किंबहुना त्यांहूनही अधिक, परद्वीपस्थ लोकांवर व त्यांच्या धर्मावर सहज घेतां येणार आहेत; यास्तव असल्या वादग्रस्त विषयावर उगाच हुज्जत घेत बसणें व एकमेकांच्या रिकाम्या कुटाळक्या करण्यांत कालक्षेप करणें यांत कांहीं जीव नाहीं. हें करण्यापेक्षा जो धर्म ज्यास जन्मतः प्राप्त झाला आहे, त्यासच अनुसरून त्यांतच सदाचरणाचा व परमार्थाचा जो मार्ग त्यास सांपडेल तो त्यानें

स्वीकारला असतां कलहाचें तोंड मिटेल, अमूल्य कालाचा अपव्यय होणार नाहीं, व खरी धार्मिकताही जगांत वाढेल असें आम्हांस वाटतें. *

महाजनो येन गतः स पंथाः। †

महाभारत.

अंक ४१–(१) प्रस्तुत अंकाचा विषय. (२) इंग्रेजी राष्ट्राचे गुण जॉन्सनच्या ठायीं प्रतिबिंबित होण्याचें कारण. (३) निश्चय. (४) अभिमान. (५) सदयत्व. (६) धैर्य. (७) स्वकीयांविषयीं व स्वदेशाविषयीं प्रेम. (८) दोषांचा उल्लेख. (९) तुटकपणा. (१०) ग्रह.

१. प्रस्तुत चरित्राच्या आरंभीं जो थोडा उपोद्घात केला आहे त्यांत

---

* जॉन्सनच्या संभाषणांत एके ठिकाणीं व्यासारखाच रोख आला आहे. त्याच्या ओळखीच्या एका बाईनें इंग्लंडचा धर्म सोडून 'क्वेकर्स' म्हणून एक पंथ आहे तो स्वीकारला. ती हकीकत तिची एक मैत्रीण त्यास सांगत असतां तो अतिशय संतापला, व त्या धर्मांतर केलेल्या बाईवर त्यानें पुढील वर्षाव केला:—

Johnson [frowning very angrily]—"Madam, she is an odious wench. She could not have any proper conviction that it was her duty to change her religion, which is the most important of all subjects, and should be studied with all care, and with all the helps we can get. She knew no more of the church which she left and that which she embraced, than she did of the difference between the Copernican and Ptolemaick systems. We ought not, without very strong conviction indeed, to desert the religion in which we have been educated. That is the religion given you, the religion in which it may be said Providence has placed you. If you live conscientiously in that religion, you may be safe. But error is dangerous indeed, if you err when you choose a religion for yourself." *Mrs. Knowles*—"Must we then go by implicit faith?" *Johnson*—"Why, madam, the greatest part of our knowledge is implicit faith; and as to religion, have we heard all that a disciple of Confucius, all that a Mahometan, can say for himself?—" He then rose again into passion, and attacked the young proselyte in the severest terms of reproach, so that both the ladies seemed to be much shocked.

Boswell's *Life*.

वरील वाक्यांचें मनन करण्यास आम्हीं आमचीं ख्रिस्ती भावंडें 'ज्ञानोदय' 'सत्यदीपिका' आणि या देशाच्या पारलौकिक हितार्थ झटणारे जे मिशनरी लोक त्यांस फार फार शिफारस करतों!

† "थोर पुरुष ज्या मार्गानें गेले तोच हिताचा मार्ग!"

असें सांगितलें होतें कीं, इंग्रेज लोकांचा स्वभाव व त्यांचे आचारविचार यांविषयीं त्यापासून एतद्देशीयांस माहिती होऊन, शिवाय लोकस्थितीच्या सादृश्यामुळेंही इकडील लोकांस स्वहिताच्या बऱ्याच गोष्टी कळतील. आतां वरील दोन्ही प्रकारची माहिती काय काय होण्यासारखी आहे तीं सांगतों.

२. सदरील उपोद्घातांत असें लिहिलें होतें कीं, जॉन्सन् यास त्याच्या राष्ट्राचा प्रतिनिधिभूत मानला असतां चालणार आहे; ह्मणजे सामान्यतः इंग्रेज लोकांचा स्वभाव जो आढळतो तो त्याचे ठायीं दिसत असे. अशा व्यक्ति प्रत्येक राष्ट्रांत असतातच; कां कीं मनुष्यास जन्मतः स्थलविशेषाचे संस्कार सहजच लागतात, आणि त्यांतून स्वदेशप्रीति बळकट असली व अन्यदेशीय संस्कार कधींच लागले नसले ह्मणजे मूळ प्रकृति जशीची तशीच कायम राहते. जॉन्सन्चा प्रकार असाच होता. इंग्लंडचा धर्म, इंग्लंडची राज्यव्यवस्था, इंग्रेजी रिवाज, इंग्रेजी विद्या वगैरे सर्व कांहीं अत्युत्तम असा त्याचा मूळपासून जो एकदां ग्रह होऊन गेला होता तो शेवटपर्यंत हालला नाहीं. त्यांतून लंडन शहराची तर त्यास अशी आवड असे कीं, तें सोडून इंग्लंडांतल्या इंग्लंडांतही देशावर फिरायाला जाणें सुद्धां त्यास आवडत नसे. आपल्या देशांतून बाहेर असा दोनदां मात्र तो पडला; एकदां स्कॉटलंडास बॉस्वेल् बरोबर गेला तें, आणि दुसऱ्यानें पारिस शहरास थ्रेल्च्या बरोबर गेला तें. यांत पहिली मुशाफरी त्याच्या स्वदेशांतीलच ह्मणायाची; दुसरी मात्र खरोखरी बाहेरची, पण तिचा जॉन्सन्नें सांगण्यासारखा कांहीं उपयोग करून घेतला नाहीं. 'गाड्याबरोबर नळ्याची यात्रा' या ह्मणीप्रमाणेंच सरासरी त्यानें प्रवास केला. आपला यजमान व यजमानीण जिकडे जिकडे गेलीं, व पारिस शहरांतील पाहण्यासारखीं स्थलें जीं जीं त्यांनीं पाहिलीं, तें मात्र सर्व यानें पाहिलें. त्याच्यासारख्या विद्वानानें व शोधकानें अशा प्रसंगीं जें औत्सुक्य प्रगट करायाचें व जी जिज्ञासा त्यास वाटायाची, तसा प्रकार त्याच्या त्या वेळच्या रोजनिशींत बिलकूल दृष्टीस पडत नाहीं. हें तर काय, पण जॉन्सन् तेथील लोकांशीं पुरता बोलला सुद्धां नाहीं. त्याला फ्रेंच भाषा जरी समजत होती, तरी ती बोलण्याचा सराव नसल्यामुळें एतद्देशीय लोकांस तेवढी फुशारकी वाटेल व तेवढाच वर्चष्मा ते आपणावर मिरवतील, या भयास्तव वरील प्रसंगच त्यानें मुळीं टाळले. असो; मग अशा व्यक्तीचे ठायीं स्वदेशजन्य सर्व संस्कार पूर्णपणें कां प्रतिबिंबित होणार नाहींत ?

३. आतां वरील गुण कोणकोणते ते सांगतों. एक तर निश्चय. निश्च-

य ह्मणजे जें एकदां करीन ह्मटलें तें केल्यासेरीज कधीं सोडायाचें नाहीं. हा गुण प्रस्तुत चरित्रावरून व मागल्या अंकांत सतत उद्योगाविषयीं जो मजकूर लिहिला आहे, त्यावरून प्रस्तुत ग्रंथकाराचे ठायीं किती पूर्ण होता, हें तेव्हांच लक्षांत येणारें आहे. त्यांतून जॉन्सन्चा स्वभाव मुळचा आळशी व त्यांत मज्जारोगाची पीडा, शिवाय दारिद्र्य तर इतकें कीं जेमतेम करून एक एक दिवस पार पाडायाचा; पण इतकें सर्व असता असल्या विपत्तींतही ज्यानें पंचवीस वर्षें काढलीं, व कोणापुढेंही दैन्य न दाखवतां किंवा कोणाची ताबेदारी न पतकरतां केवळ स्वकष्टानें इतकीं वर्षें आपलें व आपल्या माणसांचें पोषण केलें, त्याची शर्थ कोणास वाटणार नाहीं! पंचवीस वर्षें एकसारखी खळ न पडतां लेखणी चालवणें,—मग लिहिण्यास मन लागो न लागो, प्रकृति बरोबर असो नसो, गृहसंबंधी अडचणी असोत, दुःखें असोत,* कांहींही असलें तरी लेखणीची गति थांबतां उपयोगीं नाहीं, आणि पुनः वर्तमानपत्राच्या सारख्या क्षणिक महत्त्वाच्या विषयावर लिहावयाचें नसून अवघ्या शब्दसमूहाचें परिगणन करून भाषेची एकंदर व्यवस्था करायाची, निबंधरचना करायाची, सर्वमान्य कवींच्या गुणदोषांचें विवेचन करायाचें,—ह्मणजे केवढें दुर्घट आहे हें सांगायास नको! तर या गुणाचें वास्तव्य इंग्रेजी राष्ट्रांत कितपत असेल याची कल्पना सदरील चरित्रावरून वाचकांनीं करावी. वस्तुतः पाहतां आमच्या देशांत वरील लोकांचें प्रभुत्व होऊन प्रस्तुत चरित्र एतद्देशीय भाषेंत लिहिण्याचा योग आला हेंच वरील गुणाचें थोडें प्रमाण आहे असें नाहीं. हा गुण त्यांचे ठायीं नसता तर आजपर्यंत शेंकडों बिकट प्रसंग जे त्यांच्यावर येऊन गुदरले तितक्यांतून पार पडून येथील आधिपत्य त्यांच्याकडे जातेंचना! याप्रमाणें च आटलांटिक महासागरांत दूर एका कोपऱ्यांत पडून राहिलेलें जें बेट

* 'रांबलर' चालवीत असतां जॉन्सन्ची स्थिति कशी होई ही त्याच पुस्तकाच्या शेवटल्या अंकांतील एका उल्लेखावरून दिसून येते:—

"He that condemns himself to compose on stated days will often bring to his task an attention dissipated, a memory embarrassed, an imagination overwhelmed, a mind distracted with anxieties, a body languishing with disease; he will labour on a barren topic, till it is too late to change it; or in the ardour of invention diffuse his thoughts into wild exuberance, which the pressing hour of publication cannot suffer judgment to examine or reduce."

होतें,—कीं जें दोन हजार वर्षांपूर्वी तर कोणास माहीतही नव्हतें, व हजार वर्षांपूर्वी ज्यास जगांत कांहींच मानमान्यता नव्हती, तें आज जें वैभवाच्या शिखरास चढलें आहे व सारें जगही त्याच्या उलाढालीला पुरेसें न होऊन विद्या, कला, कौशल्य यांचें तें केवळ माहेरघर होऊन राहिलेलें आहे, हा नरी वरील अमोलिक गुणाचाच प्रभाव होय!

४. दुसरा गुण अभिमान. अभिमान ह्मणजे दुसऱ्याकडून झालेली अवज्ञा तिळमात्रही न सपून स्वतःच्या पराक्रमावरच सर्वथा अवलंबन करण्याविषयींची मनाची साहजिक वृत्ति. हा गुण वरच्याचाच अनुषंगी आहे, व वरच्याप्रमाणेंच उन्नति होण्यास अत्यंत आवश्यक होय. जॉन्सनच्या अंगीं हा कितपत वसत होता व तो कोण कोणत्या प्रसंगीं पूर्णपणें प्रगट झाला, हें मागें सांगितलेंच आहे. त्यास आपले ऐन उमेदीचे दिवस दारिद्र्यांत व कष्टांत जे काढावे लागले त्याचें तरी कारण वरील मनोवृत्तिच होय. तो घरांतून बाहेर पडल्यावर प्रथमतः ज्या शालाध्यक्षांच्या हाताखालीं कांहीं दिवस राहिला होता, तेथेंच जर कुलुंगी कुत्र्याप्रमाणें नेहमीं पुढें पुढें नाचून तो आपल्या धन्याची सतत मनधरणी करता किंवा पुढें सेक्रेटरी ऑफ् स्टेट् साहेबांचा वशिला लागल्यावर त्यांच्या अनुसंधानानें जर राहता तर मध्यान्हकाळची भ्रांत मुळीं नाहींशी होऊन उलटा ऐष आरामांतही तो राहता पण जे जात्या तेजस्वी असतात त्यांस मोठ्या धनिकाची किंवा मोठ्या प्रभूचीही तावेदारी पतकरत नसते. कुत्र्यानें आपल्या सुखाचें वर्णन केलें असतां शेवटीं त्याच्या गळ्याभोंवतालचा करकोचा पाहून लांडगा जसा दचकला, व मागल्या पायीं तडक चालता झाला, त्याप्रमाणेंच परदास्यावर वृथापुष्ट होऊन पडण्यापेक्षां आपलें स्वातंत्र्य राहून जाडीभरडीच मिळते आहे तर तिजवरही महात्मे पुरुष संतुष्ट राहतात.* तर जॉन्सनची याप्रमाणेंच गोष्ट होती. तो पराकाष्टेचा निस्पृह असल्यामुळें व जात्या धीट असल्यामुळें थोरथोरांची मनधरणी करणें त्याच्या हातून होत नसे. हें तर काय, पण प्रसंग पडल्यास कोणी केवढाही मोठा असला तरी त्याची शोभा करतांना तो मागें पुढें पाहत नसे. शिवाय दुसरा चमत्कार असा कीं, दुसऱ्याकडे हात पसरण्याचा जसा त्यास कंटाळा, त्याप्रमाणेंच दुसऱ्यास स्वतः आश्रय देण्याविषयीं

* वरील गोष्ट केवळ इंग्लंडासच लागू आहे असें नाहीं. भर्तृहरीच्या 'शतकां'तून व इतर कित्येक कवींच्या ग्रंथांतून राजसेवेचा सुद्धां किती निषेध केला आहे हें आमच्या संस्कृतज्ञ वाचकांस माहीत असेलच. 'पंचतंत्रां'त व 'हितोपदेशां'त तर एके ठिकाणीं दोघां कोल्ह्यांचा जो संवाद चालला आहे तो इंग्लंडांतल्या 'व्हिग' आणि 'टोरी' च्या वादासारखाच होय!

त्याची पराकाष्ठेची उत्कंठा असे. तो स्वकष्टावर मोठ्या पंचाइतीनें निर्वाह करीत असतां आपल्या इष्टमित्राचा समाचार घेण्याविषयीं नेहेमीं तत्पर असे, व पुढें पुढें तर कित्येक निराश्रित मनुष्यांस त्यानें आपल्या घरीं बाळगिलें असून त्यांची साऱ्या प्रकारची वर्दळही तो मोठ्या सहनशीलपणानें सोशी. असो; तर प्रस्तुत ग्रंथकारास व त्याच्या राष्ट्रास साधारण असणारा हा दुसरा गुण होय. इंग्रेज लोकांस स्वतःविषयीं किती अभिमान आहे व स्वतंत्रतेस ते किती चाहतात, हें येथें विशेष फोड करून सांगायाला पाहिजे असें नाहीं. इतर देशांप्रमाणेंच त्यांच्यामध्यें हरएक प्रकरणीं परस्परांत मतभेद असतां व निरंतर राज्यप्रकरणांत वगैरे निकरानें कलह चालले असतां, संकटसमयीं सर्वांनीं एक होणें व साऱ्या पृथ्वीभर उलाढाल चालली असतां स्वदेशाचें वारें न विसरणें, या दोन गोष्टींवरूनही यांच्या स्वाभिमानाचें स्वरूप कोणाच्याही लक्षांत येणारें आहे. शिवाय परराजाची गोष्ट तर दूरच, पण स्वराजाचाही जुलूम त्यांस सहन न होऊन त्यांनीं एकाचा शिरच्छेद केला व एकास पळवून लावला, व राजाचे अधिकार आणतां आणतां त्यांनीं अगदीं संपुष्टांत आणून ठेवले आहेत आणि अमेरिकेंतील प्रजासत्ताक राज्याच्या खालोखाल स्वातंत्र्याचा झेंडा त्यांच्याच देशांत मिरवत असून थोरापासून तों लहानापर्यंत सर्वांस हवें तसें बोलण्याचालण्याची पूर्ण मोकळीक आहे, हें जगद्विश्रुतच आहे.

५. तिसरा गुण सदयत्व. या गुणाच्या संबंधानेंही जॉन्सन्‌विषयीं अनेक उल्लेख यापूर्वीं केले आहेत. तो बाह्यतः जरी उग्र व उद्दाम दिसे, तरी त्याचें अंतःकरण अत्यंत दयार्द्र असे. 'परदुःखेन दुःखिता विरलाः' असें जें ह्मटलें आहे त्या कोटींतच तो येतो. कोणीही मनुष्य असला आणि त्यानें दुःखाक्रोश केला, तर तो त्यास बिलकूल सहन न होऊन तो यथाशक्ति त्याच्या संकटाचें निवारण करी. जे निराश्रित व दुबळे त्यांस त्याचें घर धर्मशाळेसारखें असे, असें त्याच्या एका मित्रानें ह्मटलें आहे. तो स्वतः ग्रेलच्या घरीं निरंतरच्या पाहुण्यासारखा राहत असतां त्याच्या घरांत कोणती मंडळी भरली असे व त्याच्या पेनशनावर कोणाचा सतत निर्वाह चालला असे, हें यापूर्वीं अनेक वेळां सांगितलेंच आहे. स्वतः इतका आळशी कीं, बारा बारा, दोन दोन वाजे तोंपर्यंत आंथरुणांतून हालायाचा नाहीं, पण छापखानेवाल्यानें सांगितलें पुरे, कीं जर आज मजकूर आला नाहीं, तर ठसे जुळणाराची आजची मिळकत बुडून त्यास उपास काढावा लागेल, कीं स्वारी लागलीच उठून कामाला लागे. त्याचें नांव मोठें व त्यामुळें

पुष्कळ मोठमोठ्या लोकांशीं त्याचा परिचय जडला असे, यास्तव आपल्या मित्रांस किंवा त्यांच्या तर्फेनें इतर मनुष्यांस तो शेंकडों वेळां शिफारस पत्रें देई; यांपैकीं पुष्कळ यासवेल्च्या 'चरित्रां'त आढळनात. असो, तर हाही गुण त्याच्या राष्ट्राचे ठायीं नांदणाऱ्यांपैकींच होय. हें ह्मणणें आमच्या विपन्न देशबंधूंस कदाचित् व्याजोक्तीचें वाटेल, किंवा येथील राजकर्त्यांची खुशामत करण्याकरतां लिहिलें आहे असें वाटेल; पण तसें बिलकूल नाहीं. सदरील राष्ट्राची आमच्या देशांत जी वर्तणूक दृष्टीस पडते, तीस वरील गुणाचें नांव सर्वथा लावतां येणार नाहीं. हें खरें; पण तिचीं कारणें पाहूं गेलें असतां निराळींच सांपडतील. तीं सर्वांस सहज समजण्यासारखीं असल्यामुळें व येथें त्यांचें कारण नसल्यामुळें प्रस्तुत स्थलीं देत नाहीं. इतकेंच सांगणें बस आहे कीं, वरील लोकांचें आचरण त्यांच्या मूळ जागीं जर पाहिलें तर त्यांच्या एकंदर राज्यरीतीवरून, त्यांचीं शेंकडो धर्मार्थ कृत्यें जीं झपाट्यानें निरंतर चालू आहेत त्यांवरून, गुलामांच्या मुक्तयर्थ त्यांनीं कोट्यावधि रुपये खर्चले, व हावर्ड, क्लार्कसन्, फॉसेट् यांच्यासारखे उदार पुरुष त्यांच्या देशांत निरंतर निपजत आहेत, यावरून वरील उल्लेखाची सार्थकता निःपक्षपात मनुष्यांच्या नजरेस आल्यावांचून राहणार नाहीं.

६. चवथा गुण धैर्य. धैर्य हें दोन प्रकारचें आहे; एक मानसिक व दुसरें शारीरिक. मानसिक धैर्य ह्मणजे जो एकदां संकल्प केला तो कितीही प्रत्यवाय आले तरी तडीस नेऊन पोंचवणें, जें आपल्या मनास प्रमाणसिद्ध सत्य वाटलें तें बेधडक बोलून दाखवणें, लोकमताचें अंधपरंपरान्यायानें अनुसरण न करतां केवळ प्रांजलपणानें व स्वतंत्रबुद्धीनें तत्त्वशोध करण्याचा यत्न करणें, इत्यादि होय. हें जॉन्सनच्या अंगीं कितपत होतें, हें यापूर्वीं सांगण्यांत आलेंच आहे. आतां दुसरें जें शारीरिक धैर्य, ह्मणजे आंगधिटाईनें कोणावर चालून जाणें, प्रसंगीं न गडबडणें, हें प्रस्तुत ग्रंथकाराचे ठायीं होतें कीं नाहीं, याविषयीं त्याच्या 'चरित्रां'त दाखले आहेत. त्यांवरून पाहतां हाही गुण त्याच्या अंगीं पूर्ण होता असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. तो लष्करी खात्यांत कधींही शिरला नाहीं,—एकदां मात्र लंडनच्या शिबंदींत कांहीं दिवस राहून निशाण मारण्याचा वगैरे त्यानें थोडा अभ्यास केला होता,—तरी खऱ्या शिपायाचे गुण, जे धैर्य व प्रसंगावधान ते त्याच्या अंगीं पुरतेपणीं होते. तो अंगानें चांगला धट्टाकट्टा असून जोरदार असल्यामुळें मारामारीपर्यंत येऊन बेतली असतांही मागें घेत नसे, याविषयीं मागें एक दोन उदाहरणें दिलींच आहेत.

त्यांशिवाय बासवेल्च्या ग्रंथांत आणखी पुढील उल्लेख आहेत. एके समयीं मध्यरात्र उलटून जाऊन जॉन्सन् आपल्या नित्यक्रमाप्रमाणें जागत बसला असतां एकदम त्याच्या दारावर कोणी मोठ्यानें ठोठावलें. तें ऐकतांच शेकोटी * ढवचण्याचा दांडा हातांत होता, तोच घेऊन स्वारीनें दार उघडलें. पाहतो तों दार ठोठावणारे चोर नसून कॉलेजांतले दोघे स्नेही होते. मग त्यांच्या बरोबरच बाहेर पडून हिंड हिंड हिंडून व पुष्कळ हूडपणा करून प्रहर दिवसास बोवा बिऱ्हाडीं आले. याप्रमाणेंच बॉसवेल् बरोबर स्कॉटलंडावर जी मुशाफरी केली, तींत अनेक वेळां समुद्रावर वादळ सुटून होडी डचमळीस आली होती, व इंग्लंडांत तर दोघांचीही गच्छंती झाल्याचें वर्तमानसुद्धां पत्रांतून जाहीर झालें होतें;पण असल्या प्रसंगींही जॉन्सन् बिलकल डगमगला नाहीं. बॉस्वेल्नें भय प्रदर्शित केलें असतां त्यास तो उलटा रागें मात्र भरे. त्याच्या मित्रमंडळांत थाक्लार्क् म्हणून एक खानदानीचा गृहस्थ होता. तो आपल्या शेतवाडीच्या बंगल्यांत जाऊन राही, तेव्हां जॉन्सन् त्याच्या घरीं आतिथ्य अनुभविण्यास कधींमधीं जाई. अशा वेळचें आपल्या मित्राचें आचरण थोक्लार्क् मंडळींत सांगे, तें हें कीं, त्याच्या दाराशीं भले जंगी कुत्रे पाळलेले असत; असे कीं, पटाईत चोरांसही त्यांची वचक वाटावी. पण जॉन्सन् त्यांस बिलकुल मोजीत नसे. एकदां तर दोघांची झोंबी लागली असतां, तो त्यांच्या अंगावर जल्दीनें धांवत गेला; आणि दोघांच्या डोक्यांवर दोन ठुस्से लगवून त्यानें त्यांस पळवून लाविलें शेवटल्या क्लेशदायक दुखण्यांतही प्रस्तुत ग्रंथकारानें वरील धैर्यवृत्ति प्रगट केली पोटांतलें पाणी काढण्याकरतां त्यानें अनेक वेळां शस्त्रप्रयोग करून घेतले; पण तशावेळीं खुद्द डाक्तरही भीत, पण तो स्वतः बिलकूल कचरला नाहीं. तसाच त्याचा शेवटही अगदीं स्वस्थपणानें झाला. असो; तर हा गुणही जॉन्सन्च्या राष्ट्राचे ठायीं आढळणारा आहे. वर सांगितलेल्या दोन्ही प्रकारांनीं इंग्रेज लोकांचे ठायीं कितपत वसत आहे याविषयीं त्यांचाच इतिहास काय पण साऱ्या जगाचा इतिहासही स्पष्टपणें सांगत आहे, असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाहीं.

७. स्वकीयांविषयीं व स्वदेशाविषयीं प्रेम ही वृत्तिही जॉन्सन्चे ठायीं बळकट असून त्याच्या देशबंधूंचे ठायीं तशीच आढळणारी आहे. स्वकीयांविषयीं प्रेम म्हणजे आईबाप वगैरे वडील माणसांवर भक्ति, इष्टमित्रां-

* इंग्लंडांत अतिशयित थंडी असल्यामुळें शेकोटी बहुधा बाराही महिने पेटलेली असते, व यास्तव तिजकरतां एक निराळी जागाच केलेली असते, हें वाचकांपैकीं बहुतेकांस माहीत असेलच.

विषयीं स्नेह वगैरे होय; व स्वदेशप्रीति म्हणजे आपल्या राजाच्या ठायीं निष्ठा, धर्माविषयीं पूज्यबुद्धि, व सामान्यतः सर्व गोष्टींविषयीं योग्य अभिमान असणें हें होय. वरील निरनिराळ्या वृत्ति जॉन्सनचे ठिकाणीं कसकशा होत्या हें यापूर्वीं अनेक वेळां सांगितलेंच आहे; आतां त्याच त्याच्या राष्ट्राच्या ठायीं आहेत कीं नाहीं याविषयीं मात्र लिहावयाचें. प्रथमतः स्वकीयांकडे ओढा हा प्रस्तुत राष्ट्रांत कितपत असतो, याविषयीं दुसरें मोठें प्रमाण नको;—' home, ' ' hearth ' इत्यादि शब्दांत किती प्रेम सांठवलें आहे, व इंग्रेजी कवितेंत वगैरे त्यांविषयींचे उल्लेख किती सहृदयत्वाचे असतात, यावरूनच वरील गोष्टीचा निकाल होणार आहे. तसेंच कोणत्याही प्रख्यात मनुष्याचें चरित्र वाचलें असतां त्यांत बहुधा वरील प्रकारचा मजकूर सांपडेलच सांपडेल. कोणास आपल्या बापाची लाज वाटून त्यानें त्यास भिक्षा मागावयास लाविलें आहे, किंवा आईशीं पशुवत् विनोद केला आहे, असें तर कोठेंही सांपडणार नाहीं. त्याप्रमाणेंच इंग्रेज हे स्वभावतःच साहसी व उद्योगी असल्यामुळें त्यांचा पुष्कळ दिवसांपासून साऱ्या पृथ्वीवर व्याप चालू आहे, कोणी चिनांत आहेत, कोणी इराणांत आहेत, कोणी तुर्कस्थानांत आहेत; पण असाही प्रकार कोठें वाचण्यांत किंवा ऐकण्यांत येत नाहीं, कीं कोणी बहादुर चिनांत गेल्याबरोबर चौलकर्म करवून सर्व भक्षक बनले, किंवा रूमशामच्या राज्यांत इमाम बनून घरीं आल्याबरोबर आईपुढें गुडघे टेकून ' अल्ला बिस्मिल्ला अबदुल रहिमान् ' हा कुराणोक्त मंत्र पढायाला लागले ! पण आमच्या येथली बडया बडया विद्वानांची स्थिति कशी आहे पहा ! युनिव्हर्सिटीचे सोळा संस्कार पूर्ण झाल्याबरोबर जामानिमा करून आईबापांनीं एकदांचें समुद्रांत जहाज लोटावें, व सगळ्या लोकांसही मोठी आशा लागावी कीं, आजपर्यंत आमचे महामूर्ख पूर्वज अटक नदी धरून बसले, पण आतां बरीक ठीक झालें, आतां हिंदुस्थानाची सुधारणा झाल्यासेरीज रास राहत नाहीं,—याप्रमाणें सर्वतोमुख आशीर्वाद अनुभवीत आर्यजननीच्या वीरांनीं आपल्या भूमीचा तीर सोडावा. पुढें कांहीं थोडा काळ जाईपर्यंत आमच्या बहादुरांसही वाटावें कीं, आपणावर सर्वांची येवढी जी भिस्त आहे त्याप्रमाणें आपणास कांहीं केलें पाहिजे खरें. पण हे विचार सरासरी तांबडया समुद्रापर्यंत ! तोंवर आईबापांचे ठिकाणीं प्रेम, लोणच्या पापडाविषयीं तिखटमीठ लावलेलीं पत्रें, व ज्या समुद्रांत आकाशांतील प्रभूनें मिसरी लोकांच्या राजास सहकुटुंब सहपरिवार बुडविलें व आपल्या लाडक्या लेकरांस तेवढी साशी को-

रडीं वाट दिली, * त्याच्या पवित्रोदकानें नेत्रस्पर्श करून भगवद्गीतेचें पठण,-हे सर्व प्रकार एशिया खंडास सीमाभूत जो वरील पवित्र सागर त्याचें उल्लंघन होईपर्यंत. पण त्यांतून पार पडून सुधारलेल्या युरोपखंडाचें एकदां वारें लागलें, व तिकडील रागरंग, मजलशीचे प्रकार, व डंकनू रोड्च्या सवाईचीं वेश्यामंदिरें यांत स्वाऱ्या एकदां भडकल्या, ह्मणजे मग हिंदुस्थान कसला व विद्याभ्यास तरी कसचा! असें करतां करतां वर्षा सहा महिन्यांत विलायती संस्काराचें आमच्या पंडित मंडळीवर असें जबरदस्त पूट बसून जातें कीं, मुळचें सर्व बदलून जाऊन ते पक्के इंग्रेज बनतात! खरेंच, जर येथल्या येथेंच इंग्रेजांच्या नुस्त्या भाषेच्याच अल्पमात्र ज्ञानानें आमच्या पंडितांस स्वभाषा येईनाशी होते, आपले आचार सर्व वेडगळ वाटूं लागतात; व पूर्वीचे सर्व लोक सरसकट महामूर्ख भासूं लागतात; तर युरोपांत जाऊन वरील लोकांचें ऐश्वर्य पाहिल्यावर व त्यांच्या देशांतल्या अनेक मौजा जातीनें अनुभविल्यावर तर काय स्थिति होऊन जाईल बरें! उघडच आहे कीं, जो येथून आगबोटीवर पाय ठेवण्यापूर्वी नुसता यःकश्चित् हिंदु होता, तो कांहीं काळानें इंग्रेजी शिंप्यांच्या हातची विजार, इंग्रेजी दुकानांतून घेतलेली टोपी, इंग्रेजी हवेनें वाढलेली मजेदार दाढी, अशा सुधारलेल्या जिनसा घेऊन माघारी आला, व 'गाड्याबरोबर नळ्याची यात्रा' या न्यायानें ज्याच्या बरोबरचा लोणचेपापडवाला ब्राम्हणही खासा बुटणेर बनून आला, त्यानें परत आल्यावर आपल्या आईबापांस ओळखलें व आपल्या इष्टमित्रास क्षेमकुशल पुसलें, तर त्याची थोरवी ती काय मग राहिली? येवढी महायात्रा केल्यानें जें पुण्य संग्रहीं पडलें, त्याचा वरच्यासारख्या हलक्या लोकांशीं व्यवहार केल्यानें खाडदिशीं क्षय होऊन जाणार नाहीं काय? असो; तेव्हां एकंदरींत मोठी जेमतेम करून इकडून जी कांहीं मंडळी विलायतेस पाठविण्यांत आली, त्यांच्या वर्तनांत व तिकडून इकडे व चोहोंकडे जॉनूसनूचे देशबंधु जे आज शेंकडों वर्षे संचार करीत आहेत त्यांच्या वर्तनांत जमीन अस्मानची तफावत नजरेस येते असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं.

हा एक प्रकार झाला; दुसरा स्वदेशविषयक प्रीतीचा. हिचें स्वरूप वर जें सांगितलें आहे, त्यावरूनही लक्षांत येईलच. शिवाय हरएक गोष्टीच्या

---

* वरील पवित्रशास्त्रोक्त कथेवर रचलेली एक नक्कल १२ व्या अंकांत दिलेली आहे. ती आमच्या कित्येक वाचकांस आठवत असेलच. असल्या नकला इंग्रेजी पुस्तकांतून येऊं लागल्या यावरून खिस्ती वाचकांची आस्तिक्यबुद्धि कितपत आहे याची कल्पना बरीच होणारी आहे!

संबंधानें इंग्रेज लोकांस आपल्या देशाचा अभिमान जो वाटतो; व कोणत्याही तऱ्हेचें दूषण त्यांस बिलकूल न खपून तें ऐकतांच त्यांची तळव्याची आग मस्तकाला जाऊन पोंचते; हेंही त्यांच्या स्वदेशभक्तीचेंच दर्शक होय. आतां ही भक्ति कधीं कधीं अत्युत्कट होऊन दुराग्रहापर्यंत जाऊन पोंचते, व त्यामुळें ती प्रशंसेस पात्र न होतां उलटी गर्हणीयही होते हें खरें आहे, पण कांहींही असलें तरी आमच्या नवीन मंडळींत जी पूर्ण परमहंसता दृष्टीस पडते, कीं आपल्या देशाविषयीं कोणी कांहींही ह्मटलें तरी पूर्ण समाधानवृत्ति प्रगट करायाची, किंबहुना स्वतः जितकीं अप्रयोजक दूषणें त्यावर ठेवायाला सांपडतील तितकीं अवश्य ठेवायाचीं, यापेक्षां वरील हेकटपणाही शंभर वाट्यानें बरा. आतां या कलमाच्या आरंभीं इंग्रेज लोकांच्या राजनिष्ठेविषयीं व धर्मनिष्ठेविषयीं जें लिहिलें आहे त्यावर मात्र अंमळ स्पष्टीकरण केलें पाहिजे. वरील उल्लेख कित्येकांस कदाचित् विलक्षण वाटेल. कां कीं, यापूर्वीं अनेक वेळां ख्रिस्ती धर्माविषयीं आह्मीं लिहिलें आहे कीं, त्याचें माहात्म्य दिवसेंदिवस अगदीं कमी होत चाललें आहे, व इंग्लंडांतील राजकीय अमलाविषयीं तर नुकतेंच वर लिहिण्यांत आलें आहे कीं, तो आतां अगदीं बेताबाताचा असून खरी सत्ता राजाच्या हातांत कांहींच उरली नाहीं. मग या दोन्ही गोष्टी जर खऱ्या आहेत, तर इंग्लिश राष्ट्रांत राजनिष्ठा व धर्मनिष्ठा आहेत हें कसें असा सहजच आक्षेप निघणार आहे. तर याचें असें आहे कीं वरील दोन्ही उल्लेख एकंदर राष्ट्राच्या संबंधाचे आहेत; ह्मणजे धर्मावर अश्रद्धा व लोकस्वतंत्रतेविषयीं प्रीति या दोन्ही वृत्ति सुशिक्षित लोकांचे ठायीं जरी आढळतात तरी अशा लोकांखेरीज बाकीचा जो एकंदर लोकसमुदाय त्याचे ठिकाणीं स्वदेशच्या राजाच्या ठायीं प्रीति व स्वधर्मावर भाव हे पहिल्याप्रमाणेंच कायम आहेत ते आहेत. आतां विद्येचा फैलाव दिवसेंदिवस होत चालल्यानें सर्वांस आपापले हक्क व धर्मातील तथ्य हीं अधिकाधिक कळूं लागलीं आहेत खरीं, तरी शुक्ल द्वितीयेस जसें चंद्राचें बिंब अंशतः मात्र प्रकाशित असून बाकीचा पुष्कळ भाग अंधकारग्रस्त असतो, त्याप्रमाणेंच प्रस्तुत राष्ट्राची स्थिति आहे. यापुढें त्याची स्थिति उत्तरोत्तर सुधारत जाऊन कालेंकरून कदाचित् पौर्णिमेचा चकचकाट होईल, पण सध्यांची अवस्था पाहिली तर सज्ञान व अज्ञान लोकांचें प्रमाण सरासरी वर सांगितल्या इतकेंच आहे.

९. येथवर जॉन्सन् व त्याचे देशबंधु यांस साधारण असणाऱ्या गुणांचा निर्देश केला. आतां गुणांप्रमाणेंच दोषांचाही उल्लेख केला

पाहिजे. व्यक्तिभूत मनुष्याचे ठायीं गुणदोष जसे साहचर्यानें नेहमीं आढळतातच, किंबहुना गुणांच्या अनुषंगानें दोष व दोषांच्या अनुषंगानें गुण राहावे असाही नियम या मनुष्यलोकाचे ठायीं आढळतो, त्याप्रमाणेंच राष्ट्रासही हा नियम लागू पडेल हें उघडच आहे. यास्तव यापुढें इंग्रेज लोकांचे ठायीं असणाऱ्या दोषांचें जें निरूपण करायाचें तें विषयानुरोधानें सहज प्राप्त झालें आहे, हें सर्वांच्या लक्षांत येईलच. हें येथें विशेषेंकरून सांगण्याचें कारण इतकेंच कीं, वरच्या सारखा प्रसंग विषयनुरोधास्तव आजपर्यंत जेथें जेथें आला आहे तेथें तेथें आमच्या कित्येक सत्यनिष्ट व ज्ञाननिष्ट बंधूंचा असा समज होत आला आहे कीं, येथील राज्यकर्त्यांची निंदा करण्याची आह्मांस अतिशय प्रीति असल्यामुळें आम्ही तसें करण्यास प्रवृत्त झालों आहों. अशा समंजस लोकांची कानउघाडी यापूर्वींच नुकती पुष्कळपणें केलेली आहे; यास्तव पुनः येथें इतकेंच सांगणें बस आहे कीं, आमचे लेख कोणाच्याही तरफदारीनें लिहिलेले नसतात, काळ्यास काळा न्याय व गोऱ्यास गोरा न्याय ही व्यवस्था आमच्या घरची नाहीं. कोणत्याही पक्षाच्या संबंधानें आमच्या बुद्धीस जें खरें वाटेल तें लिहिण्याचा आमचा मूळ संकल्प आहे. तो पाद्री साहेबांच्या पुढें गोंडा घोळायाचा, अधिकाऱ्यांचें आर्जव करायाचें, असा मुळींच नसल्यामुळें प्रस्तुत पुस्तकांतील मजकूर 'ज्ञानोदया'च्या ज्ञानमय लेखांहून व 'दीपिके'च्या सत्यरूप ज्योतीहून पुष्कळ वेळां अत्यंत भिन्न असतो यांत नवल तें कोणतें? तेव्हां पुढें जें दोषनिरूपण करायाचें आहे तें वरील गुणनिरूपणाप्रमाणेंच केवळ प्रांजलपणानें केलेलें आहे असें समजावें.

१. पूर्वीं सांगितलेंच आहे कीं, निश्चय व अभिमान हे गुण प्रस्तुत ग्रंथकाराच्या ठायीं असून त्याच्या राष्ट्रांतही ते तसेच आढळतात. या गुणांचे अनुषंगी दोष म्हटले ह्मणजे तुसडेपणा व तुटकपणा हे होत. निःस्पृहपणानें वागण्याची व कोणाचीही गरज न बाळगतां स्वतःच्या हिंमतीवर नेहमीं राहण्याची ज्यास संवय लागून गेली असते त्याची प्रकृति सहजच तापट बनते कोणाचेंही मिंधें राहण्याची त्यास गरज न पडल्यामुळें तो अर्थात् कोणाशींही आर्जवानें राहत नाहीं, व त्यामुळें एकलकोंडेपणा व तिरसटपणा हे गुण त्यास जडतात. जान्सनविषयीं या संबंधाचे उल्लेख पूर्वीं अनेकशः केलेच आहेत, कीं कोणी पदवीनें केवढाही थोर असला किंवा त्याचा कितीही परिचित असला तरी वेळ आली असतां त्याचा तामसपणा पूर्णपणें प्रगट होत असे; व एरवीं तो स्वभावानें पराकाष्ठेचा सज्जन असतांही या त्याच्या प्रकृतीस्तवच लोक

त्याजपासून दूर राहत. इंग्रेज लोकांचाही एकंदरींत पाहतां हाच स्वभाव आहे. त्यांचा देश सान्या युरोपापासून विलग असल्यामुळें बेपर्वाईपणा व तुटकपणा हे गुण त्यांच्या ठायीं जसे आढळतात तसे बहुधा कोणत्याही युरोपस्थ राष्ट्रांत आढळणार नाहींत. आतां हें खरें की, या वृत्तींच्या योगानेंही त्या देशाचें कांहीं अंशीं कल्याण झालें आहे; तरी कांहीं असलें तरी त्या दोषरूप होत यांत संशय नाहीं.*

१०. पण वरच्याहूनही एक मोठा दोष पूर्वोक्त गुणापासून उत्पन्न होणारा आहे; तो तसाच जॉन्सन् यास व एकंदर इंग्रेज लोकांस साधारणभूत आहे. हा कोणता, तर दुराग्रह होय. बॉसवेलचें 'चरित्र' समग्र वाचलें असतां जॉन्सन्सारख्या थोर व पोक्त बुद्धीच्या मनुष्यासही हरएक विषयासंबंधीं किती विलक्षण ग्रह जडलेले असत ते सर्व स्पष्ट दिसतात, व

---

* वर सांगितलेलें दूषण कित्येक राजनिष्ठ मंडळीस कदाचित् स्वकपोलकल्पित वाटेल, यास्तव त्यांच्या प्रत्ययार्थ तिकडचींच कांहीं प्रमाणें दाखल केलीं पाहिजेत. गोल्डस्मिथनें 'मुशाफर' या नांवाच्या काव्यांत आपण पाहिलेलीं युरोपांतलि राज्यें मुख्यमुख्य वर्णिलीं आहेत, त्यांत स्वदेशाविषयीं त्यानें लिहिलें आहे:—

"That Liberty, which Britons prize too high,
Keeps man from man, and breaks the social tie.
The self-dependent lordlings stand alone
All claims that bind and sweeten life unknown."

आपल्या देशबंधूंचें वर्तन एका ओळींत त्यानें वर्णिलें आहे:—

"Pride in their port, defiance in their eye!"

पण दूर कशाला? खुद्द जॉन्सन्चाच अभिप्राय पहा:——

"Though a stern trueborn *Englishman*, and fully prejudiced against all other nations, he had discernment enough to see, and candour enough to censure, the cold reserve too common among Englishmen towards strangers: "Sir," said he, "two men of any other nation who are shown into a room together, at a house where they are both visitors, will find some conversation. But two Englishmen will probably go each to a different window, and remain in obstinate silence. Sir, we as yet do not enough understand the common rights of humanity."

Boswell's *Life*.

त्यांचा वाचकांस अतिशयित आचंबा वाटल्यावांचून राहत नाहीं.* या ग्रहांपैकींच आपल्या देशाची सर्व प्रकारें स्तुति व परदेशांची बहुधा सर्व गोष्टींच्या संबंधानें निंदा करण्याची जी त्याची प्रवृत्ति वरील ग्रंथांत भरपूर दृष्टीस पडते ती होय. एशियाखंडांतील दूर व अप्रसिद्ध राष्ट्रांची गोष्ट तर दूरच, पण फ्रान्स, स्कॉट्लंडासारखे जवळचे देश, व ग्रीक, रोमन यांसारखीं साऱ्या अर्वाचीन सुधारणेस मूलस्तंभभूत व जगत्प्रसिद्ध राष्ट्रें हींही प्रस्तुत महापंडिताच्या तडाक्यांतून सुटलीं नाहींत. सर्वांवर पाळीपाळीनें त्याच्या वाक्शस्त्राचा तीव्र प्रहार झालेला आहेच. ग्रीक व रोमन लोकांविषयीं जॉन्सननें एकदां असें मत प्रदर्शित केलें कीं, ते सामान्यतः पहातां रानटीच असावे; कां तर त्यांच्यांत छापखाने नसल्यामुळें ज्ञानप्रसार होण्याचें साधन त्यांस मुळींच अनुकूल नव्हतें. स्कॉच् व फ्रेंच् यांज-

---

* "The characteristic peculiarity of his intellect was the union of great powers with low prejudices. If we judged of him by the best parts of his mind, we should place him almost as high as he was placed by the idolatry of Boswell; if by the worst parts of his mind, we should place him even below Boswell himself. Where he was not under the influence of some strange scruple, or some domineering passion which prevented him from boldly and fairly investigating a subject, he was awary and acute reasoner, a little too much inclined to scepticism, and a little too fond of paradox. No man was less likely to be imposed upon by fallacies in argument, or by exaggerated statements of fact. But if, while he was beating down sophisms and exposing false testimony, some childish prejudices, such as would excite laughter in a well-managed nursery, came across him he was smitten as if by enchantment. His mind dwindled away under the spell from gigantic elevation to dwarfish littleness. Those who had lately been admiring its amplitude and force were now as much astonished at its strange narrowness and feebleness as the fisherman in the Arabian tale, when he saw the Genie, whose stature had overshadowed the whole sea-coast, and whose might seemed equal to a contest with armies, contract himself to the dimensions of his small prison, and lie there the helpless slave of the charm of Solomon!"

Macaulay.

विषयींही तो नेहमीं अत्यंत तिरस्कार प्रगट करीत असे. तो ह्मणे, या लोकांसारखे गलिच्छ लोक कोणतेही नसतील! या भयंकर आरोपाचें कारण येवढेंच झालें कीं, तो पारिस शहरांत होता तेव्हां एका फ्रेंच चाकरास भुईवर थुंकून ती थुंकी बुटानें पुसून टाकतांना त्यानें पाहिलें; व तसेंच एडिनूबरो शहरांत तो खाणावळींत उतरला असतां त्यानें साखर मागितली, ती एका चाकरानें हातांत आणून त्याच्यापुढें केली. या पाजीपणाच्या कृत्याचा जॉन्सनूला त्या वेळेस इतका राग आला होता कीं, त्यास उचलून खिडकींतून खालीं झुगारून द्यावा असें त्यास वाटलें!! * फिनिशियन् लोक प्राचीन काळीं मोठे नामांकित नाविक होते; व जेव्हां होकायंत्राची माहिती नव्हती, व समुद्रांचे नकाशे वगैरे चिलकूल साधन नव्हतें, अशा काळींही सगळ्या भूमध्यसमुद्राभर ते हिंडत व ब्रिटन् सारख्या दूरदूरच्या बेटांशींही त्यांचा व्यवहार चालत असे. यावरून तर त्यांच्या नाविकज्ञानाचें व धाडसाचें अतिशयित आश्चर्य वाटतें! पण अशा लोकांचीही प्रशंसा जॉन्सनूच्या ज्ञानमय कर्णरंध्रांस दुःसह होई. एके प्रसंगीं त्यांच्या नाविकविद्येची कोणी वाखाणणी करीत असतां त्याचा उद्गार निघाला, "काय हो! यांची ती काय मोठी तारीफ करतां! कुत्रीं नाहीं का पोहत"!! चिनी लोक रानटी का सुधारलेले याविषयीं एके प्रसंगीं गुरुशिष्यांचें खलबत चाललें असतां बॉस्वेल् या बिचाऱ्या प्राच्य राष्ट्राची कड घेऊन ह्मणाला: "चिनी लोक ज्ञानसंपन्न आहेत." गुरूनें लागलींच त्याच्या डोळ्यांत अंजन घालून त्याचा दृग्भ्रम दूर केला: "खरें बोवा, भांडीं करण्याची विद्या त्यांस अवगत आहे खरी!" दुसऱ्या एका प्रसंगीं हिंदुस्थानांतील प्रसिद्ध सेनापति सर ऐर कूट्, ज्यानें नुकताच हैदरअल्लीचा पराभव करून मद्रास इलाखा बचाविला होता, त्याच्या घरीं भोजनाचे वेळीं आरब लोकांची गोष्ट निघाली. कूट्साहेब नुकताच आरबस्थानांतून आला होता, यास्तव वाटेनें तद्देशीयांची स्थिति जी त्याच्या दृष्टीस पडली होती तिची तारीफ करून त्यांचें प्राच्यदेशप्रसिद्ध जें इमान व शौर्य त्यांचें तो वर्णन करीत होता. हें अर्थातूच आमच्या पाश्चात्य पंडितशिरोमणीस न खपून त्यांनीं आपल्या आवडत्या देशबंधूंचा शह बिचाऱ्या

---

* वरील गोष्ट वाचून वाचकांस सहज तर्क होईल कीं, साखरेचा स्पर्शही जॉन्सनूसारख्यास जर इतका अमंगळ वाटला, तर कढीचा भुका तर किती अपवित्र ठरेल कोण जाणे! खरोखर, हिंदूंच्या रानटीपणाचें प्रमाण दुसरें कोणतेंही पहायाला नको!!

आरबांवर विनदिक्कत ठेवून दिला! * पण हेंही सर्व जुन्या जगाविषयीं झालें. नव्या जगांत इंग्रेज लोकांनींच वसवलेलें एक मोठें राज्य आहे हें आमच्या वाचकांपैकीं बहुतेकांस माहीत असेलच. हें राज्य जॉन्सन्च्या वेळेपर्यंत इंग्लंडच्या ताब्यांत होतें; पण त्याच्या हयातीच्या शेवटीं शेवटीं या वसाहतवाल्यांची व इंग्रेजांची करांच्या बाबतींत कुरबुर होऊन होतां होतां युद्धप्रसंगावर येऊन बेतली. तरी वसाहतवाले न डगमगतां त्यांनीं मोठ्या शर्थेनें आपला बचाव करून इंग्लंडचा पराभव केला. ही गोष्ट जॉन्सन्च्या मरणाच्या आदल्या वर्षीं घडून तेव्हांपासून युनैटेड् स्टेट्स् ('संयुक्त संस्थानें') या नांवाचें अमेरिकेंत नवेंच राज्य स्थापित झालें.

* "We went to Sir Eyre Coote's, at the governor's house and found him a most gentlemanlike man. His lady is a very agreeable woman, with an uncommonly mild and sweet tone of voice. There was a pretty large company: Mr. Ferne, Major Brewse, and several officers. Sir Eyre had come from the East Indies by land, through the deserts of Arabia. He told us the Arabs could live five days without victuals, and subsist for three weeks on nothing else but the blood of their camels, who could lose so much of it as would suffice for that time, without being exhausted. He highly praised the virtue of the Arabs; their fidelity, if they undertook to conduct any person; and said they would sacrifice their lives rather than let him be robbed. Dr. Johnson, who is always for maintaining the superiority of civilized over uncivilized men, said, "Why, I can see no superior virtue in this. A serjeant and twelve men, who are my guard, will die rather than that I shall be robbed." Colonel Pennington of the 37th regiment, took up the argument with a good deal of spirit and ingenuity. *Penningtan*. "But the soldiers are compelled to this, by fear of punishment." *Johnson*. "Well, Sir, the Arabs are compelled by the fear of infamy." *Pennington*. "The soldiers have the same fear of infamy, and the fear of punishment besides; so have less virtue; because they act voluntarily." Lady Coote observed very well, that it ought to be known if there was not among the Arabs some punishment for not being faithful on such occasions."

Tour to the Hebrides.

स्वातंत्र्य व भरभराट या दोहोंच्या संबंधानें पाहतां यासारखें राज्य आज साऱ्या भूमंडळावर नाहीं अशी त्याची सर्वत्र कीर्ति आहे; व वॉशिंग्टन, फ्रांकृलिन् यांसारखे जगन्मान्य पुरुष प्रस्तुत ग्रंथकाराच्या वेळेसही स्वदेशास भूषित करीत होते. पण कांहीं नाहीं; एक राजनिष्ठेचें तत्त्व जॉन्सनूच्या हृदयांत पूर्ण बिंबून गेलें असल्यामुळें न्याय्य पक्षाविषयीं अभिमान, गुणिजनाविषयीं पूज्यबुद्धि वगैरे सर्व वृत्ति त्याचे ठायीं एका क्षणांत लीन होऊन गेल्या. त्यानें आपल्या लेखणीचेंही सामर्थ्य वरील राज्यक्रांतीच्या प्रसंगीं अन्यायाच्या तर्फेनेंच प्रगट केलें, हें मागें सांगितलेंच आहे. असो; तर या अमेरिकन लोकांविषयींही जॉन्सनूच्या ठिकाणीं जबरदस्त दुराग्रह नांदत असे. इंग्लंडचें वर्चस्व चोहोंकडे गाजत असतां यांनीं मात्र त्याचें नाक खालीं केलें, हें त्यास बिलकूल न खपून तो त्यांच्यावर नेहमीं दांत ओंठ खात असे. 'त्यांस जाळून पोळून टाकिलें पाहिजे,' 'एका मृत्यूच्या शिक्षेखेरीज बाकी कोणतीही सजा जी आम्ही त्यांस देऊं तिजबद्दल त्यांनीं आमचे उपकार मोजले पाहिजेत' अशा तऱ्हेचीं भयंकर व क्रूरतेचीं वाक्यें त्याच्या तोंडून वरील लोकांविषयीं नेहमीं ऐकूं येत. 'अमेरिकन' हें नुस्तें नांव काढल्याबरोबर तो रागानें खवळून जाऊन वेडा होई. एके प्रसंगीं त्यानें असें बोलून दाखविलें कीं, 'साऱ्या जगास मी मित्रासमान लेखतों, एका अमेरिकनास मात्र नाहीं.' असो; तेव्हां वरील सर्व उदाहरणांवरून आमच्या वाचकांच्या सहज लक्षांत येईल कीं, जॉन्सनूच्या मतें प्रशंसनीय तेवढे सर्व गुण त्याच्या राष्ट्राचे ठायीं असून सारें अज्ञान, मूर्खत्व, दुष्टत्व काय तें इतर राष्ट्रांत पाहून घ्यावें!

आतां वर जो विशेषतः एका व्यक्तीविषयीं उल्लेख केला तो सामान्यतः सर्व राष्ट्रांचे ठिकाणींही कोणत्या प्रकारें आढळतो तें सांगणें अवश्य होय, व पूर्वक्रमास अनुसरून ह्मटलें ह्मणजे तसें केलेंही पाहिजे. पण प्रस्तुत स्थलीं तसें करणें इष्ट दिसत नाहीं. कां कीं, एक तर या पूर्वी अनेक स्थळीं प्रकृत विषयावर उल्लेख केलेलेच आहेत. यास्तव ते येथें पुनरुक्त होणारे आहेत. पण याहून मोठें सबळ कारण म्हटलें ह्मणजे हें होय कीं, तसें केल्यानें आमच्या विद्यालयसंपादित ज्ञानाचा अपव्यय होणारा आहे. आमच्या मूढ देशबंधूंस सन्मार्ग दाखविण्याची ज्यांनीं परम दीक्षा धारण केली आहे अशा कित्येक ज्ञानमूर्तींचा असा अभिप्राय अनेक वेळां प्रगट झालेला आहे कीं, सरकारानें श्रमाचा व अर्थाचा येवढा व्यय करून ज्ञानांजनशलाकेनें एतद्देशीयांची दृष्टि स्वच्छ जी केली ती येवढ्याकरितां कीं, त्यांनीं आपले दोन्ही डोळे साफ उघडून

न पाहतां एक नेहमीं मिटून ठेवला पाहिजे. हा मिटायाचा डोळा दोषदर्शनाचा होय. याचा उपयोग पाहिजे तर आपल्या स्वदेशांतील हरएक प्रकरणीं छिद्रें बाहेर काढून तीं 'ज्ञान' व 'सत्य' या नांवांनीं साऱ्या जगास प्रकट करण्यांत खुशाल करावा; तसें करण्यांत पुण्यसंग्रह आहे, व देशाचें अपरिमित कल्याण आहे. पण हीच दुर्बीण युरोपाकडे व विशेषेंकरून त्यांतील एका बेटाकडे लावण्याचा मात्र आह्मांला बिलकूल अकत्यार नाहीं तिकडे दृष्टि फेकायाची असेल तर दुर्बीण उलटी करून धरिलें भिंग पुढें सरसावलें पाहिजे. तसें केलें असतां सहजच तिकडे मेघमंडळास भेदून गेलेले पर्वत, समुद्रप्राय अफाट नद्या, नाना धान्यसमुदायांनीं सतत आच्छादित असणारा भूपृष्ठभाग, इत्यादि वैभव दृष्टिगोचर होणार आहे! असो; तर आमच्या सन्मान्य सद्धर्मी बंधूंच्या वरील उपदेशास मान देऊन आमच्या देशावर राज्य करणाऱ्या राष्ट्राच्या संबंधानें वर जें लिहिणें जरूर होतें तें येथें लिहीत नाहीं. आह्मांस मेहेरबानीनें दिलेल्या विद्याधनाचें खरें चीज जर जॉन्सनच्या देशबंधूंचा स्तव केल्यानेंच होणार आहे, तर तसेंच कां होईना? माजी बादशाही अमलांत जसें 'हांजी जीहां' या शब्दांचें माहात्म्य असे, व रूमच्या बादशाहांपुढें जसा देवतांप्रमाणें धूपही जळत असे, तशीच जर या वर्षापासून सुरू झालेल्या सुधारलेल्या बादशाहीचीही स्थिति असेल, तर आपलें तरी काय जातें 'दीपिका' ओंवाळायाला व 'उदयोऽस्तु' ह्मणायाला! उगाच विनाकारण लांबलचक मजकूर लिहून 'हत्ती' महाराजांस आपला शुंडादंड उचलण्याचा प्रसंग आणा, किंवा त्यांचा पुच्छावलंब करणाऱ्या आमच्या देशबंधूंस व त्यांच्या धर्मबंधूंस राजनिष्ठेनिमित्त दौतींत लेखणी बुडवायास लावा, यांत मौज ती कोणती!

असो; येथवर आरंभीं सांगितलेलें जें प्रस्तुत ग्रंथकाराचें व त्याच्या राष्ट्राचें सादृश्य त्याचें निरूपण केलें. या पुढचा राहिलेला भाग आतां सरतेशेवटच्या अंकांत येईल.

कीं तोडिला तरु फुटे अणखी भरानें
तो क्षीणही विधु महोन्नति घे क्रमानें॥

नीतिशतक.

अंक ४३-(१) प्रकृत अंकाचा विषय. (२) लोकस्थितीचें द्विविध सादृश्य. (३) जॉन्सनच्या वेळीं लोकभाषेची व विद्येची स्थिति. (४) महाराष्ट्र भाषा; कोश व व्याकरण. (५) निबंधादि रचनापद्धति. (६) या सादृश्यावरून घ्यावयाचा बोध. (७) दुसरें राज्यपद्धतींचें सादृश्य.

१. मूळ उपोद्घातांत सांगितल्यापैकीं एक सदर मात्र आतां उलगडा-

याचें राहिलें आहे; बाकी मूळ संकल्पाप्रमाणें सारें विवरण झालें. हें सदर लोकस्थितीचें सादृश्य होय. जॉन्सन्च्या वेळेस इंग्लंडांतली स्थिति जी होती ती सांप्रतच्या या देशांतील स्थितीला बऱ्याच अंशीं मिळते; यास्तव दोहोंचें विवरण करून परस्पर तुलना केली असतां एतद्देशीयांस बरीच माहिती होऊन कांहीं उपयोगाच्या गोष्टीही कळणार आहेत.

२. हें सादृश्य दोन प्रकारचें आहे; एक विद्येच्या संबंधाचें व दुसरें लोकस्थितीच्या संबंधाचें. पहिलें सादृश्य असें कीं, जॉन्सन्च्या वेळीं इंग्रेजी भाषेची स्थिति हल्लींच्या महाराष्ट्र भाषेप्रमाणेंच कित्येक अंशीं असून वाचकांच्या अंगींही इकडच्या इतकीच अभिज्ञता व रसिकता होती. लोकस्थिति पाहिली, तर इकडूनही सरकार व प्रजा यांची अधिकाराच्या संबंधानें परस्पर स्पर्धा लागली असल्यामुळें हल्लींचा येथील प्रकार तिकडे पुष्कळ दृष्टीस पडत होता. असो; तर आतां दोहोंचें अनुक्रमानें निरूपण करतों.

३. जॉन्सन्चें मागील चरित्र समग्र वाचून आधुनिक महाराष्ट्र भाषेचें व तत्कालीन इंग्रेजी भाषेचें बरेंच सादृश्य शोधक वाचकांच्या लक्षांत येऊन चुकलें असेल. आलीकडे दहा वीस वर्षांत इकडे ज्याप्रमाणें देशभाषेची सुधारणा करण्याकडे विद्वानांचें लक्ष लागलें आहे, त्याप्रमाणेंच तिकडेही जॉन्सन्च्या वेळेच्या सुमारास इंग्रेजी भाषेस परिपक्वता आणण्याविषयीं विद्वज्जनांचे परिश्रम चालू झाले होते. प्रथमतः जॉन्सन्च्या 'कोशा' विषयीं विचार केला असतां ध्यानांत येईल कीं, त्याच्या वेळपर्यंत भाषेचें नियमनही झालें नव्हतें. ज्याला जसें वाटेल तसें तो लिहीत असे. लेखनपद्धति, उच्चार, व शब्दप्रयोग याविषयीं तादृश निर्बंध नव्हता. *

* जॉन्सन्नें इंग्रेजी भाषेचें सुकाणू हातीं धरून तिचें नियमन करण्यापूर्वी तींत काय काय घोटाळा होता तो त्याच्या कोशाच्या प्रस्तावनेवरून तर कळणारच आहे; पण पुढील उताऱ्यावरूनही त्याचें स्वरूप वाचकांस थोडक्यांत कळेल. हा उतारा 'रांवलर' च्या शेवटच्या अंकांतील होय. ही निबंधावलि वरील कोश चालत असतांच सुरू होऊन शेवटास गेली हें वाचकांस कळलेंच आहे.—

" Whatever shall be the final sentence of mankind, I have at least endeavoured to deserve their kindness. I have laboured to refine our language to grammatical purity, and to clear it from colloquial barbarisms, licentious idioms, and irregular combinations. Something, perhaps, I have added to the elegance of its con-

याप्रमाणेंच निबंध, कादंबरी व चरित्र यांचा प्रघातही प्रस्तुत पंडिताच्या वेळेपासूनच विशेष पडला. 'स्पेक्टेटर' व 'रांबलर' यांची लोकमान्यता पाहून त्यांच्या धाटणीवर अनेक ग्रंथकारांनीं निबंधावलि रचल्या. या जरी बहुतेक लवकरच लयास गेल्या, तरी प्रस्तुत शतकाच्या आरंभीं निबंधरचनेचा त्रैमासिक पुस्तकांच्या रूपानें जो नवा प्रकार सुरू झाला त्यास त्या कारणभूत झाल्या हें मागें एके निबंधांत सांगितलेंच आहे. कादंबऱ्यांचा प्रघातही जॉन्सन्च्या वेळेस सुरू होऊन रिचर्डसन्, फील्डिंग्, स्मॉलेट् वगैरे नामांकित कादंबरीकार उदयास आले. जॉन्सन् व गोल्डस्मिथ् यांनींही एक एक कादंबरी रचली ती सर्वप्रसिद्धच आहे. हाही प्रकार वरील निबंधाप्रमाणेंच या शतकांत वृद्धिंगत होऊन स्कॉट्, डिकन्स, लिटन् यांच्यासारखे जगत्प्रसिद्ध कादंबरीकार निपजले, व आपल्या देशभाषेस आपल्या अमोलिक ग्रंथांनीं त्यांनीं भूषित केलें. तिसरा चरित्र रचनेचा प्रकार; हा तर जॉन्सन्नेंच चांगल्या उत्कर्षास आणला हें त्याच्या 'कविचरित्रा'विषयीं निरूपण करितांना सांगितलेंच आहे. याप्रमाणेंच इंग्रजी भाषेंत इतिहासग्रंथांचीही प्रवृत्ति वरील काळापासूनच पडून ह्यूम्, रॉबर्टसन्, गिबन् वगैरे ग्रंथकार प्रसिद्धीस आले हेंही या पूर्वी एका निबंधांत सविस्तर सांगण्यांत आलेंच आहे.

४. आतां इकडे महाराष्ट्र भाषेची स्थिति पहा. या भाषेची पूर्वीची स्थिति कशी होती, व अलीकडे पंचवीस तीस वर्षांत तींस कोणकोणते संस्कार घडले, याविषयीं यापूर्वी अनेक वेळां प्रसंगवशात् उल्लेख केलेलेच आहेत. यास्तव प्रकृत स्थळीं दोन गोष्टींच्या संबंधानें मात्र लिहितों म्हणजे पुरे. भाषेचें नियमन होण्यास दोन मोठीं साधनें लागतात; एक कोश व दुसरें व्याकरण. कोशाच्या योगानें तींतील शब्दसमुदाय निश्चित होऊन तिचा लेखनप्रकार, वर्णोच्चार व व्युत्पत्ति हीं ठरून जातात. तसेंच

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

struction, and something to the harmony of its cadence. When common words were less pleasing to the ear, or less distinct in their signification, I have familiarised the terms of philosophy, by applying them to popular ideas, but have rarely admitted any word not authorised by former writers; for I believe that whoever knows the English tongue in its present extent, will be able to express his thoughts without further help from other nations."

व्याकरणानें तिचे नियम ठरून जाऊन शुद्धाशुद्धतेविषयीं निर्बंध होतो. हीं दोन्ही साधनें मराठीस अनुकूल आहेत हें सर्वांस माहीत आहेच. कोश ह्मटले ह्मणजे शास्त्री मंडळींनीं केलेला मराठी कोश, आणि मोल्स्वर्थ् व क्यांडी यांनीं रचलेले मराठी व इंग्रेजी कोश, हे होत; व व्याकरण तर रा० ब० दादोबा पांडुरंग यांचें सर्वप्रसिद्धच आहे. आतां पहिला मराठी कोश सध्यां मुळींच प्रसिद्ध नसून कोठें आहे तो जुन्या पुस्तकालयांतून वगैरे लोळत पडलेला आढळतो, व त्याचा संक्षेप कांहीं वर्षांपूर्वीं छापला गेला त्याचीही अवस्था मूळ कोशाप्रमाणेंच आहे;* तसेच दुसरा व तिसरा कोश हे इंग्रेजी भाषेंत असल्यामुळें ती भाषा ज्यांस चांगली समजते त्यांसच त्यांचा उपयोग, व शिवाय त्यांची किंमत भारी असल्यामुळें त्यांचा सार्वजनिक प्रचार होणेंही दुरापास्त ; त्याप्रमाणेंच दादोकृत व्याकरणाच्या योगानें भाषेस जरी पुष्कळ साहाय्य झालें तरी त्यांत न्यूनतेचे अनेक प्रकार आहेत, हें सर्व खरें ; तरी भाषाप्रसाधनाचीं वरील जीं दोन मुख्य साधनें तीं आमच्या भाषेचीं सिद्ध होऊन चुकलीं आहेत ही गोष्ट संतोषाची होय यांत संशय नाहीं. वरील उद्योग मागेंच होऊन गेल्यामुळें आजला भाषा इतक्या स्थितीस येऊन पोंचली ही एक नफ्याची गोष्ट झाली; व त्यांतून कोशांविषयीं पाहिलें तर ते सरकारच्याच आश्रयानें रचले जाऊन पुनः इतक्या आस्थेनें जे तयार झाले, ते लोकाश्रयानें तर होण्याचा मुळींच संभव नव्हता. तेव्हां महाराष्ट्र भाषेवर सरकारची ही एक मोठी मेहेरबानीच झालीशी समजली पाहिजे. विशेषतः मोल्स्वर्थ्‌चा कोश तर मराठी भाषेचें उत्तम ज्ञान होण्यास फारच उपयोगी आहे, व कांहीं अंशीं जॉन्सन्‌च्या कोशाचीही उपमा त्यास साजेल.† असो; तर कोश व व्याकरण यांची सध्यां इतपत स्थिति आहे.

---

* मागील अंकाच्या आरंभीं सांगितलेला जो मराठी कोश तोच वरील संक्षेप होय. माजी डायरेक्टर मेहेरबान ग्रांट साहेब यांच्या हुकुमावरून रा. गोडबोले यांनीं तो तयार केला होता; पण तो छापून प्रसिद्ध होण्यापूर्वीं ग्रांट साहेबांची कारकीर्द संपल्यामुळें वरील कोश जागच्या जागींच राहिला ! तो आतां सरकारी डिपोंत पडला आहे. ही माहिती कोशकर्त्यांकडून आम्हांस मिळाली आहे.

† मोल्स्वर्थच्या कोशास वरील उपमा जी दिली आहे, ती यावरून कीं त्यांत नाना प्रकारची माहिती जेथें तेथें सांपडते. आपल्या लोकांत सध्यां प्रचारांत असणाऱ्या व कालगत्या लोपून गेलेल्या सर्व चमत्कारिक ह्मणींचा संग्रह त्यांत केलेला आहे. त्याप्रमाणेंच शेंकडो जुने व प्रौढ शब्द व भाषणपद्धति हीं त्यांत

(पुढें चालू.)

आतां वरील दोन साधनांच्या योगानें भाषेची अभिवृद्धि जर व्हावयाची असेल तर त्यांचा सार्वत्रिक प्रचार झाला पाहिजे हें तर उघडच आहे; हा प्रचार वर सांगितलेल्या व्याकरणाचा झालेलाच आहे, कोशाचा मात्र झालेला नाहीं यास्तव जॉन्सन्च्या कोशाप्रमाणें वरील कोशाचें जर रूपांतर झालें, ह्मणजे महाराष्ट्र शब्दांची महाराष्ट्र भाषेनेंच व्याख्या होऊन तो सर्वजनगम्य जर झाला, तर भाषा ठरीव होण्यास व धेडगुजरी प्रकार मोडून तिची सुधारणा होण्यास तो कारणभूत होईल. तर भाषेचा उत्कर्ष व देशाचें हित हीं व्हावींशीं ज्यांस वाटत असतील त्यांनीं वरील साधन लोकांस अनुकूल करून देण्याविषयीं झटलें पाहिजे. पूर्वोक्त दोन कोशांवरून पाहिलें असतां वर सांगितला नसा कोश तयार होणेंही मोठें कठीण आहे असें नाहीं. कारण शब्दांचें संग्रहण व त्यांचें व्याख्यान हे दोन्ही मुख्य भाग अगोदरचे सिद्धच आहेत. एक नवा जोडण्यासारखा भाग झटला ह्मणजे अवतरणांचा मात्र होय. जॉन्सन्च्या कोशांत जशीं भरपूर अवतरणें आहेत तशीं महाराष्ट्र भाषेंतील जुन्या व सर्वमान्य ग्रंथांतून वरींच देतां येणार आहेत. आतां येवढें खरें कीं, जॉन्सन्च्या वेळेपर्यंत गद्यरचना व पद्यरचना करणारे शतावधि मोठमोठे ग्रंथकार होऊन गेले होते, तशी आमची मराठीची निदान अद्याप तरी स्थिति झालेली नाहीं. यास्तव त्यास आपल्या कोशांत जसें वैचित्र्य आणतां आलें तसें इकडे आणतां येणार नाहीं. तरी सध्यां पूर्वींच्याच पद्यात्मक ग्रंथांतून मुख्यतः अवतरणें दिलीं असतां कांहीं काळानें पुढें गद्यग्रंथांतूनही तीं देऊन कोशास क्रमाक्रमानें पूर्णता आणतां येईल हें उघड आहे.

मराठी व्याकरणाविषयीं पाहिलें, तर त्याचा आज वीस पंचवीस वर्षें चांगला प्रचार पडून तें बहुधा ठरीव झाल्यासारखेंच झालें आहे. तरी अद्याप मराठीच्या मूलभाषा ज्या संस्कृत, प्राकृत, फारसी वगैरे त्यांच्याकडे एतद्देशीय पंडितांचें हवें तसें लक्ष न लागल्यामुळें त्यांच्या धोरणानें वरील विषयाचा व्हावा तसा विचार अजून झाला नाहीं. तो झाला असतां व्याकरणविषय सध्यां आहे त्याहून अधिक सुगम व चित्तवेधकही होईल असें आह्मांस खचित वाटतें.

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

आहेत. याखेरीज, 'अष्टविवाह', 'अठरा कारखाने', 'नवरत्नें', 'चौदा विद्या', 'चौसष्ट कळा', 'राग', इत्यादि शब्द पाहिले असतां सदरील ग्रंथ केवढ्या श्रमानें व किती आस्थेनें तयार केला आहे, हें पूर्णपणें लक्षांत आल्यावांचून राहणार नाहीं.

५. आतां वर सांगितलेले गद्यप्रकार ह्मणजे निबंध, कादंबरी, चरित्र व इतिहास हे आपल्या भाषेंत कसे सुरू झाले आहेत व त्यांची मजल कोठपर्यंत पोंचली आहे याविषयीं यापूर्वी एक दोन अंकांत बरेंच निरूपण केलें आहे. त्याहून अधिक विवरण ह्मटलें ह्मणजे निराळ्याच ठिकाणीं केलें पाहिजे. यास्तव येथें सामान्यतः इतकेंच सांगतों कीं, ज्या अर्थी इंग्रेजी भाषेंतील नमुन्यांवर वरील पद्धति सुरू झाल्या आहेत, त्या अर्थी त्या सुधारण्यास मूळ नमुन्यांची उत्कृष्ट माहिती करून घेणें व त्यांवर निरंतर विचार करणें हें अवश्य होय. उत्कृष्ट चित्रकर्म किंवा मूर्तिकर्म साध्य करून घ्यावयाचें असल्यास ज्याप्रमाणें मूळ अस्सल प्रती नेहमीं पुढें धरून कलम किंवा विंधणें हें चालवावें लागतें, त्याप्रमाणेंच वरील रचनाविशेषांचीहीं गोष्ट आहे. ही गोष्ट इतकी उघड असतांही ती आमच्या लोकांस अद्याप चांगलीशी समजत नाहीं. याविषयींचा प्रत्यय पाहणें असल्यास आलीकडे वरचेवर निघणाऱ्या ज्या कादंबऱ्या त्यांवरून पाहावा. या कादंबऱ्यांतील बहुतेक तर अगदीं सामान्य प्रतीच्या ह्मणजे थोडें बहुत शिक्षण ज्यांस प्राप्त झालें आहे न आहे अशा लोकांच्या हातूनच रचल्या जातात हें सर्वांस माहीत आहेच. अशा लोकांस इंग्रेजींतील विख्यात कादंबरीकारांचीं नांवेंही माहीत असण्याचा संभव नाहीं हें उघड आहे. पण हें असो; ज्यास जें साधन अनुकूल नाहीं त्याचा त्यानें उपयोग करून न घेतल्याबद्दल त्यास नांव ठेवणें रास्त नाहीं. पण जे चांगले सुशिक्षित ह्मणविणारे त्यांजकडूनही वरील साधनाचा उपयोग झालेला तितपतच पाहण्यांत येतो. असो; तर वरील पद्धति व इतर कोणतीही गोष्ट उत्तम स्थितीस यावी असें जर मनांत असेल, तर ज्यांचें अनुकरण करावयाचें त्यावर निरंतर ध्यान ठेवून सतत परिश्रम चालले पाहिजेत हें एतद्देशीयांनीं पक्कें मनांत वागविलें पाहिजे.

६. वर जें सादृश्य सुमारें शंभर वर्षांपूर्वीच्या इंग्रेजी भाषेंत व हल्लींच्या मराठी भाषेंत दाखविलें त्यावरून एक मोठी गोष्ट वाचकांच्या लक्षांत आल्यावांचून राहणार नाहीं. ती ही कीं, इंग्रेज ग्रंथकारांच्या परिश्रमांनीं ती भाषा जर आज इतक्या नांवारूपास आली, तर आमच्या लोकांनीं जर तसाच उद्योग केला, तर तितकें किंवा निदान त्याच्या खालोखाल तरी त्यांच्या श्रमांस यश कां येणार नाहीं! जॉन्सनच्या वेळीं 'रांबलर' सारख्या पत्राच्या जर पांचशेंच प्रती कायत्या निघत असत, व काव्यें, नाटकें, कोश वगैरे रचूनही मोठमोठ्या ग्रंथकारांस सुद्धां उदरनिर्वाहाची पंचाईत पडे, तर यावरून तिकडे त्या वेळीं लोकांची अभिरुचि कितपत होती हें स्पष्ट दिसत नाहीं काय? आमच्या

देशांत सार्वजनिक शिक्षणाचा नुकता कोठें प्रघात सुरू झाला आहे, व त्यांतून संपत्तीच्या मानानें पाहातां तर आमच्या बिचाऱ्या देशास आंग्लभूमीची पूर्वींही कधीं सर आली नाहीं, मग सध्यांच्या दुबळ्या स्थितींत तर कशाला गोष्ट बोलायाला पाहिजे? *- पण इतकें असतांही आज जर येथील लोकांत वाचनाचा इतका प्रचार दृष्टीस पडतो, तर पुढल्या काळाविषयीं कोणाच्या मनांत उमेद येणार नाहीं? हें एक झालें. दुसरी गोष्ट वरील सादृश्यावरून व पूर्वींच्या एकंदर चरित्रावरून एतद्देशीय ग्रंथकारांनींही घेण्यासारखी आहे कीं, ग्रंथरचनेच्या श्रमाचें साफल्य किती दीर्घ काळानें होत असतें तें त्यांनीं लक्षांत आणावें. पहा कीं, जॉन्सन्सारखा अलौकिक बुद्धीचा मनुष्य,--कीं ज्याचा पाठशाळेंतील धडा ह्मणून रचलेला काव्याचा चुटका त्या वेळचा अद्वितीय कवि पोप यानें वाचून वाहवा केली, ज्याचीं स्वकपोलकल्पित पार्लमेंटांतलीं भाषणें वाचून एका पंडितानें तर त्यास प्रत्यक्ष डिमॉस्थेनीसच्याही वर जागा दिली,† व कोशाचें प्रचंड काम उरकल्यावर तर जो आपल्या

---

* मेकॉलि साहेबांनीं बटाटे फाकणाऱ्या ऐरिश लोकांहून किंवहुना पोर्च्युगीज लोकांहूनही हिंदु लोकांस कंगाल करून दाखविलें आहेत हें आमच्या वाचकांस यापूर्वी एक दोनदां कळविलेंच आहे. ' मग जागोजाग हिंदु राजे व जहागीरदार असतांही जेव्हां वरची स्थिति, तेव्हां आतां तर आमच्या देशावर अठरा विश्वे दारिद्र्याची पुरी कळा आली असेल यांत काय नवल ? वरील साहेबांचे त्यांच्यासारखेच एक जाडे बंधु हिंदुस्थानाविषयीं म्हणतात कीं, येवढा अफाट देश जिंकल्याची दगदग केल्यासारखी त्यापासून इंग्लंडास कांहींच प्राप्ति होत नाहीं, उलटें पैशाचें नुकसान मात्र त्यास आहे:—

" If India affords a surplus revenue which can be sent to England, thus far is India beneficial to England. If the revenue of India is not equal to the expense of governing India, then is India a burden and drain to England."

Mill's British India.

वरील विलक्षण वाक्यावर ग्रंथप्रकाशक विल्सन साहेब यांनीं चांगली समर्पक टीका केली आहे ती आमच्या वाचकांपैकीं ज्यांस तशी अनुकूलता असेल त्यांनी अवश्य वाचावी.

† हा प्रसंग जॉन्सन्च्या एका चरित्रकारानें सविस्तर कथन केला आहे. तो येणेंप्रमाणें:——

"That Johnson was the author of the debates during that period was not generally known; but the secret transpired sere-

(पुढें चालू.)

देशभाषेचा जाणों काय अधिपतीच होऊन बसला त्यास नित्य निर्वाहाचीही पंचाइत असावी काय? पण हेंही एक असो; आपल्या लोकांच्या समजुतीप्रमाणें कोणाकोणास द्रव्यदृष्टि नसते, व दुसऱ्या स-

---

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

ral years afterwards, and was avowed by himself on the following occasion; Mr. Wedderburne, Dr. Johnson, Dr. Fancis, the present writer, and others, dined with the late Mr. Foote. An important debate towards the end of Sir Robert Walpole's administration being mentioned, Dr. Francis observed, "That Mr. Pitt's speech on that occasion, was the best he had ever read." He added, "That he had employed eight years of his life in the study of Demosthenes, and finished a translation of that celebrated orator, with all the decorations of style and language within the reach of his capacity: but he had met with nothing equal to the speech above-mentioned." Many of the company remembered the debate; and some passages were cited, with the approbation and applause of all present. During the ardour of conversation Johnson remained silent. As soon as the warmth of praise subsided, he opened with these words: "That speech I wrote in a garret in Exeter-street." The company was struck with astonishment. After staring at each other in silent amaze, Dr. Francis asked, "How that speech could be written by him?" "Sir," said Johnson, "I wrote it in Exeter-street. I never had been in the gallery of the House of Commons but once. Cave had interest with the door-keepers. He, and the persons employed under him, gained admittance; they brought away the subject of discussion, the names of the speakers, the side they took, and the order in which they rose, together with notes of the arguments advanced in the course of the debates. The whole was afterwards communicated to me, and I composed the speeches in the form which they now have in the parliamentary debates." To this discovery Dr. Francis made answer: "Then, Sir, you have exceeded Demosthenes himself; for to say that you have exceeded Francis's Demosthenes would be saying nothing."

Murphy's Life of Johnson.

मजुतीप्रमाणें 'नादत्तमुपातिष्ठति' ('पूर्वजन्मीं न दिलेलें लाभत नाहीं') असें समजून जरी एकवार त्याच्या दारिद्र्याची उपपत्ति केली, तरी हें चमत्कारिक नव्हे काय, कीं त्याच्या प्रचंड विद्वत्तेनुरूप त्याची कोरडी मानमान्यताही होऊं नये? ही शेवटीं शेवटीं बरीच होऊं लागली, तरी जशी व्हावी तशी कधींही झाली नाहीं. एकच उदाहरण पहा; आपला यजमान व यजमानीण यांजबरोबर जॉन्सन् हा आपल्या वयाच्या सासष्ठाव्या वर्षी पारिस शहरास गेला म्हणून पूर्वी सांगितलेंच आहे. आतां त्याजसारखा अलौकिक पंडित कोठेंही गेला असतां 'स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते' या न्यायानें पाहतां त्याचा वरील ठिकाणीं किती मान व्हावा! पुढें कांहीं वर्षांनीं बेंजामिन् फ्रांकुलिन् तेथेंच आला असतां त्याचा आबालवृद्धांकडून केवढा गौरव झाला! चंद्रदर्शनाच्या दिवशीं साऱ्या लोकांची दृष्टि जशी सकौतुक व उत्कंठापूर्वक आकाशाकडे लागलेली असते, किंवा धूमकेतु उगवला असतां सारें जग जसें त्याच्याकडे सचमत्कार पाहतें, त्याप्रमाणेंच मोठमोठ्या अमीर उमरावांपासून तों साधारण गरीबगुरीबांपर्यंत सर्वांनीं त्याचा जयजयकार केला. असाच प्रकार त्याच्याही पुढें कितीका वर्षांनीं सर वॉल्टर स्कॉट् हा हवा पालटण्याकरितां इटाली देशास निघाला असतां जेथें तेथें घडून आला. मग यावरून पाहतां वरील दोघांहूनही कित्येक अंशीं ज्याची योग्यता मोठी त्याचा वरील ठिकाणीं बिलकूल मानमरातब न होतां तो केवळ साधारण मनुष्याप्रमाणें गेला तसा माघारीं आला ही मोठी आश्चर्य करण्यासारखी गोष्ट नव्हे काय?*

---

* जॉन्सन्ची त्याच्या मंडळांत जरी पराकाष्ठेची चहा होती, व सर्वजण त्यास गुरूप्रमाणें मान देत,तरी बाहेर त्याचें जाणें येणें व परिचय फार बेताबाताचाच होता. याविषयीं 'जॉन्सन्च्या चरित्रा' चा अलीकडील प्रकाशक क्रोकर यानें हिंदुस्थानचे माजी गवरनर जनरल वेलेस्ली साहेब यांचा दाखला येणेंप्रमाणें दिला आहे.——

"His polite acquaintance did not extend much beyond the circle of Mr. Thrale, Sir Joshua Reynolds, and the members of the Club. There is no record that the editor recollects, of his having dined at the table of any peer in London except Lord Lucan: he seems scarcely to have known an *English* bishop, except Dr. Shipley and Dr. Porteus, whom every one knew; and except by a few occasional visits at the *basbleux* assemblies of

(पुढें चालू.)

तर वरील गोष्टींपासून एतद्देशीय ग्रंथकर्त्यांनीं दोन प्रकारचा बोध घ्यावा. एक द्रव्याच्या संबंधानें. त्यांनीं असें मनांत आणावें कीं, जॉन्सनूसारख्यास गेल्या शतकांतील इंग्लंडासारख्या देशांत जर इतकी विपत्ति सतत काढावी लागली, व तितकी काढावी लागली असतांही त्यानें एकदां धरलेला मार्ग अस्खलितपणें तसाच सतत चालविला, तर आमच्या धनहीन व ज्ञानहीन देशांत ग्रंथरचनेपासून फलनिष्पत्ति कितपत होण्याचा संभव आहे हें जाणून मुख्यतः देशहितबुद्धीनेंच आपलें काम आपण बजाविलें पाहिजे. भाषारूप उपवनास आपल्या ज्ञानोदकाचें सेचन निदान आरंभीं तरी त्यांनीं केवळ निरपेक्ष बुद्धीनेंच केलें पाहिजे: कालेंकरून त्यांच्या श्रमांचा परिपाक कीर्तिरूप सुमनांनीं व अर्थरूप फलांनीं प्रगट होईलच होईल; पण त्या अदृष्ट लाभावर नजर न देतां पहिल्यानें केवळ आपलें कर्तव्यच ह्मणून त्यानीं हातांत लेखणी धरली पाहिजे. दुसरी गोष्ट कीर्ति अथवा लोकमान्यता. हीही जॉन्सनूसारख्यास सुद्धां किती दीर्घकाळानें प्राप्त झाली, हें वर सांगितलेंच आहे. खडकाळ डोंगराची चढण जशी मोठी कठीण असते तसाच लोकप्रसिद्धीचा मार्गही परम विषम होय. तो क्रमण्यास मनुष्यानें एकदां कंबर बांधली ह्मणजे मग कितीही अडथळे आले तरी त्यानें धैर्य सोडतां कामास नाहीं: हा उपदेश, जॉन्सन् प्रथमतः लंडन शहरास आपलें नशीब काढण्यास जो आला तेव्हांपासून तों शेवटपर्यंत त्याचा आयुष्यक्रम पूर्वी जो सांगण्यांत आला आहे, त्यावरून चांगला ठसण्यासारखा आहे. इतक्या काळांत त्याजवर दुःखें व अडचणी हीं तर पुष्कळ आलींच; पण कीर्तीचे विघातक जे दूषक त्यांचाही शेवटपर्यंत त्याजवर कडाका उडत होता. पण इसापनीतिल 'बैल व मुरकूट' या गोष्टीप्रमाणेंच त्याचें वर्तन नेहमीं दृष्टीस पडे. मुरकूट बोरांत बलीवर्दानें जसें उत्तर दिलें कीं, "बाबारे

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

Mr. Montagu and Mr. Vessey, we do not trace him in anything like *fashionable* society. This seems strange to us; for happily, in our day, a literary man of much less than Johnson's eminence would be courted into the highest and most brilliant ranks of society. Lord Wellesley recollects, with regret, the little notice compared with his posthumous reputation, which the *fashionable* world seemed to take of Johnson. He was known as a great writer; but his social and conversational powers were not so generally appreciated."

तूं माझ्या शिंगावर बसलास केव्हां हेंही मला समजलें नाहीं, व आपली स्वारी केव्हां उठून जाईल हेंहीं कळणार नाहीं," त्याप्रमाणें जॉन्सन् पक्का धिम्मा असे. सूर्यबिंबावरून ढग जसे येतात जातात व अखेरीस आपोआप वितळूनही जातात, त्याप्रमाणेंच वरील पंडिताच्या ग्रंथावर दूषकांचे आक्षेप शतशः झाले व कालगत्या लोपूनही गेले ! * तर एत्तद्देशीय

* जॉन्सननें आपल्या आक्षेपकांच्या संबधानें धरलेली जी निर्वाण औदासीन्याची वृत्ति तिजविषयीं मेकॉलेनें लिहिलें आहे:—

"Of his assailants Johnson took no notice whatever. He had early resolved never to be drawn into controversy; and he adhered to his resolution with a steadfastness which is the more extraordinary, because he was, both intellectually and morally, of the stuff of which controversialists are made. In conversation, he was a singularly eager, acute, and pertinacious disputant. When at a loss for good reasons, he had recourse to sophistry; and when heated by altercation, he made unsparing use of sarcasm and invective. But when he took his pen in his hand, his whole character seemed to be changed. A hundred bad writers misrepresented him and reviled him; but not one of the hundred could boast of having been thought by him worthy of a refutation, or even of a retort. The Kenricks, Campbells, MacNicols, and Hendersons did their best to annoy him in the hope that he would give them importance by answering them. But the reader will, in vain, search his works for any allusion to Kenrick or Campbell, to MacNicol or Henderson. He had learned, both from his own observation and from literary history, in which he was deeply read, that the place of books in the public estimation is fixed, not by what is written about them, but by what is written in them; and that an author whose works are likely to live is very unwise if he stoops to wrangle with detractors whose works are certain to die. He always maintained that fame was a shuttlecock which could be kept up only by beaten back, as well as beaten forward, and which would soon fall if there were only one battledoor. No saying was oftener in his mouth than that fine apophthegm of Bentley, that no man was ever written down but by himself."

ग्रंथकारांनींही दुषकाचे आक्षेप घेण्यास बऱ्याप्रमाणेंच तयार व्हावें. जो कोणी कोणत्याही संबंधानें जगांत वर डोकें काढूं जाईल त्याजवर आक्षेपांचा भडिमार व्हावयाचाच हें त्यांनीं ध्यानांत आणावें. जन हें त्रिविध आहे, यास्तव एकच वस्तु तियांत तीन प्रकारांनीं भासेल यांत नवल कसचें ! तर हें जाणून सुज्ञ जे आहेत ते वृथा दूषकांच्या तोंडीं लागत नसतात. जर कोणाचा खरा आक्षेप असेल तर तेवढा मात्र स्वीकारून बरकड कोल्हेकुइकडे ते बिलकूल लक्ष देत नाहींत. मोरोपंताची आर्या पुष्कळांस माहीत असेलचः--

हंसें मुक्ता नेली मग केला कलकलाट काकांनीं ।

हा प्रकार कोणास कीर्तीचा लाभ होतांच मत्सरी जे खल त्यांच्याकडून नेहमीं व्हावयाचाच. तर ज्यास आपली योग्यता यथार्थ भासत असेल त्यानें वरील कर्णकटु काकरवाची अगदीं पर्वा न करतां उलटें असें समजावें कीं, हा गोंगाटच आपल्या यशाचा दर्शक असून त्यास अत्यंत अनुकूलही आहे ! *

या कलमाचा निकाल करण्यापूर्वीं आणखी एक मोठा महत्वाचा उपदेश ग्रंथरचनेच्या संबंधानें एतद्देशीयांनीं घेण्यासारखा आहे, तो सां-

---

* दूषक व आक्षेपक हे जरी आपल्याकडून ग्रंथकाराची दुर्दशा करून टाकण्याविषयीं यत्न करीत असतात, तरी त्यांचे प्रयत्न वस्तुतः पाहतां त्याची प्रसिद्धि वाढविण्यास मात्र कारण होतात, हें प्रमेय पुष्कळांस कळत नाहीं. जॉनसननें जागजागीं त्याचा उल्लेख केलेला आढळतोः———

"Abuse is often of service; there is nothing so dangerous to an author as silence. His name, like a shuttle-cock, must be beaten backwards and forwards; or it falls to the ground."

"Never let criticisms operate on your mind; it is very rarely that an author is hurt by his critics. The blaze of reputation cannot be blown out; but it often dies in the socket. A very few names may be considered as perpetual lamps shine unconsumed."

"Dr. Johnson was famous for disregarding public abuse. When the people criticised and answered his pamphlets, papers, &c. he would say: 'Why now, these fellows are only advertising my book; it is surely better a man should be abused than forgotten."

Mrs. Piozzi's Anecdotes.

गितला पाहिजे. तो हा. पूर्वी जॉन्सनच्या सर्व ग्रंथांचा क्रमाक्रमानें जो
निर्देश केला आहे त्यावरून शोधक वाचकांच्या लक्षांत कदाचित् एक
मोठी गोष्ट येऊन चुकली असेल की. 'इंग्रेजी भाषेचा कोश', 'शेक्स-
पीयरची आवृत्ति', 'रांब्लर', 'कविचरित्र' वगैरे जे ग्रंथ तयार
झाले त्यांच्या वृत्तांतांत कोठें 'सरकाराचा उदार आश्रय' किंवा
'दक्षिणाप्रैज कमिटीकडून बक्षीस' असा कांहीं प्रकार दृष्टी-
स पडत नाही. कोशासारखी प्रचंड कामेंही जीं उठलीं तीं फक्त लोका-
श्रयावर! तर देशभाषांचा उत्कर्ष व्हावा अशी ज्याची मनःपूर्वक
इच्छा असेल त्यानीं वरील गोष्टीचें चांगलें मनन काणें अवश्य होय.*
७. आतां दुसरें सादृश्य जें लोकस्थितीच्या संबंधानें त्याविषयीं विवे-
चन करूं. जॉन्सननें सर्ध्यांचें जें इंग्लंडांतील राजघराणें त्याच्या पहिल्या
तीन कारकीर्दी चांगल्या पाहिल्या. यांपैकीं पहिल्या दोहोंविषयीं त्याचें
काय मत होतें तें या पूर्वी प्रसंगवशात् सांगण्यांत आलेंच आहे कीं, त्या
त्यास बिलकूल पसंत नसून पहिल्या व दुसऱ्या जॉर्ज राजास तो बो-
लण्याच्या ओघांत बेलाशक शिव्या देत असे. त्या पुढें तिसऱ्याच्या
कारकीर्दीपासून त्याच्या मनांत जो फेर झाला, आणि वर्षासन व राजद-
र्शन यांच्या योगानें त्याची वृत्ति जी दृढ होऊन बसली, तिचाही पूर्वी
उल्लेख केलाच आहे. हें मतांतर ज्या काळीं झालें तो काळ मोठा
विलक्षण आणीबाणीचा होता. राजा पराकाष्ठेचा दुराग्रही व अपक्व बु-
द्धीचा, प्रधानमंडळ त्याच्याच तंत्रानें चालणारें व राजकारणांत अचतुर,
आणि एकंदर प्रजा तर आपले योग्य अधिकार ओळखून त्यांत केसभ-
रही मागें घ्यावयाचें नाहीं अशा निकरास येऊन पडलेली, अशी भयंकर
स्थिति त्या वेळची होती. अशांत अमेरिकेंतील वसाहतवाल्यांचा व इं-
ग्लंडचा तंटा जुंपला. वसाहतवाल्यांचें ह्मणणें इतकेंच होतें कीं, ज्यापक्षीं

* इंग्रज लोकांचे ठायीं जे कित्येक लोको तर गुण आहेत त्यांत मुख्य म्हटला तर
वर सांगितलेलें जें स्वावलंबन तेंच होय यांत संशय नाहीं. त्यांच्या देशांत ज्या ज्या
मोठ्या गोष्टी झालेल्या आहेत त्या केवळ त्यांच्या स्वतंत्र श्रमांचें फळ होत. येथील
लोकांस प्रत्येक गोष्टीकरितां सरकारच्या तोंडाकडे पाहण्याची जी संवय लागली आहे
व कोणतीही गोष्ट सरकार मनावर घेईल तरच ती सिद्धीस जाईल, ही जी त्यांची बळ-
कट समजूत होऊन गेली आहे, ती त्यांच्या पंगुपणाचें एक मोठें कारण होय. या
रीतीनें पाहिलें असतां सरकारचा व रयतेचा पूर्वीचा लाडीकपणा जात जाऊन
दिवसेंदिवस दुरभाव जो होत चालला आहे तोही कांहींसा हितावहच होय. दूर
टाकून दिल्यानें तरी आमचे डोळे उघडून आपलें कर्तृत्व गाजविण्याची आम्हांस
आवश्यकता पडो म्हणजे झालें !

आह्मी इंग्लंडची प्रजा म्हणून आमच्यावर करांचा बोजा तुम्ही लादतां त्यापक्षीं तिकडील लोकांप्रमाणें आमच्याकडून कांहीं सभासदही पार्लमेंटांत घेत चला. हें त्यांचें ह्मणणें वाजवी होतें हें कोणासही सहज कळणारें आहे; व थोरला पिट, बर्क वगैरे शहाण्या मुत्सद्यांचाही सल्ला अमेरिकन लोकांशीं तडजोड पाडून तंटा मिटवून टाकण्याविषयींचाच होता. पण त्यांचें ऐकतो कोण ? पार्लमेंटांत त्यांनीं वल्गना कर कर केल्या व शेवटीं उगीच बसले. इकडे युद्धाची कडेकोट तयारी होऊन इंग्रेजी फौज आपल्या वसाहतींवर चालून जाण्यास निघाली. वसाहतवाले तरी त्याच आंग्लभूमीचे पट्टे ! त्यांनीं लढाईचा घाट पाहतांच कंबर बांधली, व इंग्लंडची सत्ता मुळींच झुगारून देऊन 'अमेरिकेंतील प्रजासत्ताक राज्य' या नांवानें आपला स्वातंत्र्याचा झेंडा उभारला. पुढें वॉशिंगटनानें कोणत्या चातुर्यानें व हिमतीनें लढाई शेवटास नेली, व स्वतः स्थापलेल्या नव्या संस्थानाचा पहिला अधिपति होऊन तें उच्चपद कालेंकरून सोडून दिलें, व साऱ्या जगाची वाहवा मिळविली, हें सर्वत्र विश्रुत आहेच. असो तर या लढाईच्या संबंधानें वर सांगितलेला जो राज्यांतील बखेडा तो फारच माजला. युद्धांत इंग्लंडची धुळधाणी उडून येवढें राज्यचें राज्य हातचें गेलें, यामुळें राजा व प्रधानमंडळ यांची अतिशयित नाचक्की झाली, व लोकपक्षास तेज आलें.* त्यांतून विल्कीज्, जूनियस यांच्यासारखे लोकपक्षाचे कैवारी यांनीं तर आपल्या लेखांनीं लोकांस आपले हक्क पुरतेपणीं भासवून देऊन आपल्या प्रतिपक्षांवर सारखा धडाका चालविला होता. जॉनूसनूसारख्यांनींही राजपक्षाचें मंडन करण्याचा व वरील लेखांचें खंडन करण्याचा प्रयत्न चालविला होता; पण एकंदरींत पाहतां हा दुसरा पक्ष किती दुर्बळ होता याचें प्रमाण पाहण्यास फार लांब जाणें नको. जॉनूसनूचेच वरील प्रकरणीं लेख पाहिले असतां त्यांतील कोटिक्रम किती पोकळ आहे, व त्याच्या स्वाभाविक सत्यनिष्ठेवर राजनिष्ठेचा व दुराग्रहाचा पगडा बसून तो कसा भरकटला आहे हें तेव्हांच लक्षांत येईल !

आतां वरील स्थितीचें सादृश्य इकडे आमच्या देशांतही कसें दृष्टीस पडूं लागलें आहे हें सर्वांस माहीत आहेच. पाश्चात्य विद्येचा संस्कार इकडील लोकांस घडून तो नमुना जसा इकडे उतरत चालला आहे, त्याप्रमा-

---

* वरील काळीं इंग्लंडाची स्थिति कशी होती याविषयींची हकीकत बकल् नामक आलीकडील नामांकित ग्रंथकारानें आपल्या इतिहासाच्या पहिल्या भागाच्या शेवटीं सातव्या प्रकरणांत उत्कृष्ठ दिलेली आहे. ती वाचीत असतां एतद्देशीय वाचकांस इकडील सादृश्य बरेंच लक्षांत आल्यावांचून राहणार नाहीं.

णेंच त्याच्यांबरोबर वर्तमानपत्रांचा फैलाव, लौकिक प्रकरणांची चर्चा, सार्वजनिक सभा' वगैरे प्रकारही सहजच सुरू झाले आहेत. वरील विद्येचें अध्ययन इकडे सर्वत्र चालू झालें आहे, व आज वीस वर्षे तर युनिवर्सिटींतल्या मोठमोठ्या परीक्षांतून पसार झालेली मंडळी चोहोंकडे पसरली आहे, तेव्हां या कारणापासून वरील कार्य उद्भवावें हें सहजच आहे. गारगोटीवर आपण होऊन जर चकमक झाडली, आणि तींतून झाडण्यासारखा बाहेर विस्तव पडला, तर त्याबद्दल कोणास आश्चर्य वाटेल काय? पण नवल पहा काय कीं, ज्यांनीं एतद्देशीयांस अज्ञानसागरांत मग्न झालेले पाहून त्यांस सदय अंत:करणेंकरून वर काढिलें, आणि ज्ञानाच्या व सुधारणेच्या मार्गास लावून दिलें, त्यांसच त्यांनीं तो मार्ग क्रमण्यास आरंभ केला असतां ती गोष्ट आतां खपेनाशी झाली आहे. 'बांबे ग्याझिट' सारख्या पत्रांचे पुरस्कर्ते व त्यांत लिहिणारे हे नेटिवांस आलीकडे कसे पाण्यांत पाहूं लागले आहेत, व त्यांनीं कोणत्याही संबंधें कोठें डोकें वर काढलेंसें दिसल्याबरोबर आपली कलमबहादरी ते कोणत्या प्रकारें गाजवीत असतात, हें सर्वांस माहीत होत चाललेंच आहे. एल्फिन्स्टन्, माल्कम्, मनरो वगैरे राजकार्यधुरंधरांनीं येथील प्रभुत्व कोणत्या तऱ्हेनें संपादन केलें, व आपल्या राष्ट्राचा बोज जेणेंकरून राहील तशा रीतीनें एतद्देशीय लोकांशीं वर्तन ठेवून त्यांच्या ठायीं आपल्या परकी अंमलाविषयींही कोणत्या वृत्ति त्यांनीं उत्पन्न केल्या, त्याप्रमाणेंच बेंटिंक्, मेकॉले वगैरेंचे हिंदुस्थानाच्या राज्याविषयीं कोणकोणते स्तुत्य हेतु होते, हें सर्व आलीकडील बाच्छाही मंडळीच्या कधीं स्वप्नांनही येत नसेल!* हिंदुस्थान म्हणजे आपल्या तरवारबहादूर पूर्वजांनीं एक चैनीची जागा आपणास करून ठेवि-

---

* मेकॉलेनें पार्लमेंटांत जीं अनेक भाषणें निरनिराळ्या प्रसंगीं केलीं तीं एकत्र छापलेलीं आहेत. त्यांत एक 'हिंदुस्थानची राज्यव्यवस्था' या विषयावर आहे. त्यांतील पुढील उतारे वाचले असतां त्या वेळेंत व सांप्रत काळांत किती फेर पडला आहे तो दिसून येईल:—

"Do I call the government of India a perfect government? Very far from it. No nation can be perfectly well governed till it is competent to govern itself. I compare the Indian government with other governments of the same class, with despotisms, with military despotisms, with foreign military despotisms. I compare it with the government of the Roman provinces; with the government of the Spanish colonies; and I am proud of my

(पुढें चालू.)

ली आहे, तेथें मनास मानेल तशी चंगळ करावी व सरकारच्या जांवई-पणाची चार दिवसांची सत्ता यथेच्छ चालवून घ्यावी, या पलीकडे कधीं

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

country and age. It is a source of constant amazement to me that it is so good as I find it to be."

"There is one part of the bill on which I feel myself irresistibly impelled to say a few words. I allude to that wise, that benevolent, that noble clause, which enacts that no native of our Indian empire shall, by reason of his colour, his descent or his religion, be incapable of holding office. At the risk of being called by that nickname which is regarded as the most opprobrious of all nicknames by men of selfish hearts and contracted minds, at the risk of being called a philosopher, I must say that, to the last day of my life, I shall be proud of having been one of those who assisted in the framing of the bill which contains that clause. We are told that the time can never come when the native of India can be admitted to high civil and military office. We are told that this is the condition on which we hold our power. We are told that we are bound to confer on our subjects every benefit—which they are capable of enjoying?—no;—which it is in our power to confer on them?—no;—but which we can confer on them without hazard to the perpetuity of our own dominion. Against that proposition I solemnly protest as inconsistent alike with sound policy and sound morality."

"Are we to keep the people of India ignorant in order that we may keep them submissive? Or do we think that we can give them knowledge without awakening ambition? Or do we mean to awaken ambition and to provide it with no legitimate vent? Who will answer any of these questions in the affirmative? Yet one of them must be answered in the affirmative, by every person who maintains that we ought permanently to exclude the natives from high office. I have no fears. The path of duty is plain before us; and it is also the path of wisdom, of national prosperity, of national honor."

"We are free, we are civilized to little purpose, if we grudge to any portion of the human race an equal measure of freedom and civilization."

कालीं बहुतेकांच्या मनांतही बिलकूल कल्पना येत नसेल. असो; या विषयावर पूर्ण विवेचन करून या देशाची राज्यरीति सुधारण्यास काय काय गोष्टी अवश्य आहेत, सध्यांचा जो प्रकार चालू आहे त्यापासून राज्यकर्त्यांचें व प्रजेचें असें उभयपक्षींही कोणतें अहित होत आहे, वगैरे दर्शविण्याचा यत्न केल्यास फारच विस्तार होणार आहे; व चालू विषयाचें व मासिक पुस्तकांच्या मर्यादेचें अतिक्रमण होणार आहे; यास्तव वरील दिग्दर्शन केलें येवढेंच बस आहे. वरील विषय वस्तुतः वर्तमानपत्रांचा असून त्यांतून त्याची चर्चा निरंतर चालू असतेच. तर सरतेशेवटीं वरील सादृश्यावरून आमच्या देशबंधूंनीं हा बोध घ्यावा कीं, इंग्लंडांतील लोकांनीं सतत प्रयत्न करून आपले हक्क जसे वरचेवर सरकारचे कानावर घातले, त्याप्रमाणें स्वदेशाच्या उन्नत्यर्थ त्यांनीही कंबर बांधावी. तसें केलें असतां अल्पदृष्टि व स्वार्थपरायण जे 'एलिफास्' चे बंधु ते आपल्या स्वभावास अनुसरून कोल्हेकुई करतीलच करतील; पण तीस या देशाच्या कैवाऱ्यांनीं अगदीं भिऊं नये. वीस वर्षांपूर्वीं साऱ्या जगासमोर जो जाहिरनामा प्रसिद्ध झाला तो जर नुसता दप्तरच्या दप्तरांत राहायाचा नसेल, यंदां आमच्या दयावंत राणी सरकारानें येवढ्या समारंभानें जो 'चक्रवर्तिनी' पदाचा स्वीकार केला तो केवळ आत्मगौरवार्थ जर नसेल, युवराजासारखी साक्षी मंडळी या देशांतील जयजयकार घेऊन माघारी जाते याचें जर कांहीं सार्थक होणें असेल, युनिवर्सिटीच्या वार्षिक उत्सवाच्या प्रसंगीं चक्रवर्तिनीच्या प्रतिनिधीकडून आम्हांस जें आश्वासन मिळत गेलें आहे, कीं इंग्रेज सरकारचा हेतु या देशाचें कल्याण करावें व लोकांस सुजाण करून त्यांची सत्ता त्यांच्या हातीं परत द्यावी, तें त्यांचें वचन जर केवळ उपचारार्थ नसेल; तर पाश्चात्य विद्येचा परिपाक आमच्या ठायीं इतके लवकर इतका दृष्टीस पडूं लागला आहे, या गोष्टीचा आमच्या राज्यकर्त्यांस आनंद व अभिमानच वाटला पाहिजे. बापाचें ओझें होईचें खांद्यावर येण्याचा जर पुत्रानें प्रसंग आणला, किंवा शिष्य गुरूच्या योग्यतेस येण्याचा जर सुमार दिसूं लागला, तर दोघांसही गोष्टीचा खेद वाटावा कां आपल्या श्रमाची कृतार्थता वाटावी ! तर या त्या न्यायानें पाहिलें असतां आमच्या देशांत वर्तमानपत्रें, सार्वजनिक सभा इत्यादि रूपांनी जो उद्योग चालू झाला आहे त्याचें सर्वांनीं अभिनंदनच करणें योग्य आहे. पण असा प्रकार इकडे येणाऱ्या आलीकडील आंग्लभौमांचे ठायीं प्रायः न दिसून उलटा त्यांचा सापत्नभाव मात्र प्रगट होत असतो. पण त्याची फारशी पर्वा न करतां आमच्या देशहितेच्छूंनीं हें लक्षांत ठेवावें कीं, ज्या देशांत जॉनूसन्, बर्क यांच्यासारखी मंडळी

निपजली, व जेथें आजही ब्राइट्, फॉसेट् यांच्यासारखे महात्मे पुरुष नांदत आहेत, तेथपर्यंत इकडील गान्हाणीं पोंचलीं असतां केवळ अरण्यरुदित केल्याप्रमाणें होईल असें नाहीं, तर कालेंकरून तरी त्यांच्या श्रमांस यश येईलच येईल !

याप्रमाणें या शेवटच्या अंकाचा विषय समाप्त झाला. गेल्या सप्तंबरच्या अंकांत आरंभीं उपक्षेप केल्याप्रमाणें प्रस्तुत चरित्राचे सर्व भाग येथें संपूर्ण झाले. दोन वर्षांपूर्वी बॉसवेल्कृत 'चरित्र' समग्र वाचलें असतां आम्हांस सुचलें कीं, जॉन्सनचें चरित्र एतद्देशीय वाचकांस समग्र कथन केलें असतां पुष्कळ तऱ्हेचा फायदा होण्यासारखा आहे. तो कोणकोणता हें यापूर्वी सांगण्यांत आलेंच आहे. आतां हा आमचा मूळ संकल्प कितपत सिद्धीस गेला असेल हें आमच्यानें सांगवत नाहीं. तरी आह्मीं केलेल्या दिग्दर्शनावरून आमच्या वाचकांपैकीं जे कोणी इंग्रेजी जाणणारे असतील त्यांस वर सांगितलेला इंग्रेजी ग्रंथ वाचण्याची जर इच्छा होईल, व केवळ मराठी जाणणारांस चरित्रनायकाचें व त्याच्या राष्ट्राचें बरेंच स्वरूप ध्यानांत येऊन महत्त्व प्राप्त होण्यास कोणकोणते अमोलिक गुण अंगीं असावे लागतात हें जर स्पष्टपणीं दिसून येईल, तर येवढें सविस्तर चरित्र लिहिल्याच्या श्रमांचें पुष्कळ साफल्य झालें असें आह्मी समजूं.

मोरोपंताची कविता.

जसे होती देव प्रमुदित शचीनायकवनीं
तसे सारज्ञाते बुधजन मयूरेशकवनीं ।

मंत्ररामायण.

अंक ४९—(१) प्रस्तुत निबंधाचें स्वरूप (२) त्यांत येणारे विषय (३) विवेचनाच्या विस्तारावद्दल वगैरे. वाचकांस सूचना (४) प्रस्तुत विषयाचे भाग (५) मोरोपंतावर आक्षेप (६) त्याच्या तर्फेचीं मतें.

१. प्रस्तुत अंकाचा विषय अगदीं नवा असून आमच्या वाचकांपैकीं पुष्कळांस तो मोठा चित्तवेधक होईल असें वाटतें. अशासारखे विषय आम्हीं अद्याप कसे हातीं धरले नाहींत याबद्दल पुष्कळांस आजपर्यंत नवल वाटलें असेल; कां कीं आमचें पुस्तक महाराष्ट्र भाषेच्या अभिवृद्ध्यर्थ जर निघालें आहे, तर त्या अभिवृद्धीचे मुख्य साधक जे महाराष्ट्र कवि त्यांच्या संबंधानें कधींच विवेचन होऊं नये हें विचित्र आहे. हें जाणून कित्येकांनीं आम्हांस यासंबंधानें सूचनाही केल्या

आहेत. पण प्रकृत विषय आजपर्यंत तसाच ठेवण्याचीं अनेक कारणें झालीं एक तर हें कीं, मराठी कविता हा विषय कांहीं लहान नाहीं. 'ज्ञानेश्वरी', एकनाथकृत 'रामायण', मुक्तेश्वराचीं चार पर्वें, तुकाराम, नामदेव, इत्यादिकांचे हजारों हजार अभंग, मोरोपंताचे भारत, भागवत, रामायण इत्यादिविषयक ग्रंथ,* येवढेच मोठमोठाले ग्रंथ घेतले तरी ते समग्र व मननपूर्वक वाचणें म्हणजे थोड्या श्रमाचें व काळाचें काम आहे असें नाहीं. त्यांतून 'ज्ञानेश्वरी' सारखे ग्रंथ तर भाषेच्या संबंधानें व अर्थाच्या संबंधानेंही दुर्बोध; कां कीं त्यांतील शब्द व रचना ही अर्धी मराठी व अर्धी प्राकृत आहे, व विषयही अध्यात्म किंवा वेदांत असल्यामुळें आकलन होण्यास कठीणच. शिवाय महाराष्ट्र कवितेचा संपूर्ण संग्रहही अद्याप झाला आहे असें नाहीं. 'सर्वसंग्रह' पुस्तक सहा सात वर्षेंच काय तें चालून त्यांत जो काय थोडा बहुत महाराष्ट्र कवितेचा जीर्णोद्धार झाला तो झाला. त्याचा आयुर्दाय संपून आज दहा वर्षें होत आलीं; व इतक्या काळांत शेंकडों गोष्टींचे 'उत्तेजन' व 'वर्धन' झालें, तालीमबाजांचे आखाडे ओस पडले होते ते पुनः गजबजून राहिले, लोकांचे ठायीं सद्धर्माचा अभाव होऊं लागला होता, तों दोन रुपये रोजीचा महाग धर्मगुरु मुंबापुरीहून मागवून आणून त्याच्या करवीं देशोन्नतीस मुख्यस्तंभभूत जी धर्मोन्नति ती करविली, कलाकौशल्य अस्तंगत होऊं पहात होतें त्यास शिवणकल्लेपासून पुनः ओनामा म्हणायाला लाविला,–तशीच गेल्या दशकांत लोककल्याणकर्ती मंडळीही आर्यजननीचें बिरीद दंडाला बांधून जिकडे पहावें तिकडे कंबरा बांधून उठली, व पटापट देशहिताच्या कामाला लागली; पण इतक्या लोककल्याणेच्छूंतून एक दोनही आमच्या बिचाऱ्या महाराष्ट्र कवींच्या वांट्यास आले नाहींत. रा० माधवचंद्रोबा, 'सर्वसंग्रहा'चे मालक, यांनीं सरकारचा आश्रय तुटला असतां आपल्या देशबंधूंची जी काकळूत केली ती केवळ अरण्यरुदिताप्रमाणें निष्फळ

---

* मराठी कवितेचा एकंदर विस्तार पाहिला तर लहान आहे असें नाहीं. एकट्या मोरोपंताच्या आर्या तीन लक्ष आहेत असें म्हणतात. तुकाराम, नामदेव, ज्ञानदेव, इत्यादिकांचे अभंगही तसेच किती आहेत याचा ठिकाण नाहीं! याविषयीं कांहीं प्रसिद्ध अभंग येणेंप्रमाणें आहेत:—

चार कोटी एक लक्षाच्या शेवटीं ।
चवतीस सहस्र सांगितले ॥
सांगुनी इतुके तुका कथिता झाला ।
चवदा अभंगा ह्या सोडूं नका ॥

झाली! याही गोष्टीस कांहीं काळ लोटला असतां आमच्या मराठी कवीस दुसरी एक महापर्वणी आली होती. माजी गव्हर्नर नेक नामदार सर बार्टल् फ्रीयर हे विलायतेस जाऊं लागले, तेव्हां तुकारामाचा जीर्णोद्धार करण्याचें त्यांनीं मनांत आणून माजी डायरेक्टर मेहेरबान ग्रांट साहेब यांच्याकडे तें काम सोंपवून दिलें. ग्रांट साहेबांचीही भक्ति वरील कवीवर होतीच; तेव्हां त्यांनीं वरील काम मोठ्या उत्साहानें पतकरून आपल्या शिष्यमंडळीपैकीं कांहींजणांची तिकडे योजना केली. येवढी धुरंधर मंडळी ज्या कामांत पडली व २४००० रुपयांची रक्कम ज्या करतां निराळी काढून ठेवली तें कसें हं हं ह्मणतां उठलें असेल हें सांगायाला नकोच! 'राजा बोले आणि दळ हाले' या ह्मणीप्रमाणें वरील प्रसंगीं मोठमोठे चमत्कार घडण्यांत आले. ज्यांच्या हातांस मराठी पुस्तकाचा विटाळ कधीं सोसायाचा नाहीं, व मराठी कवींचें तर ज्यांनीं कधीं मुखावलोकनही करायाचें नाहीं, असे बडे बडे किताबधारी तुकारामापुढें लीन होऊन कोणा त्याचें चरित्र लिहिलें, कोणीं अभंगांचें सूचीपत्र तयार केलें, कोणीं ग्रंथप्रकाशन व टिप्पण हें काम पतकरलें; तसेच कोणी साहेबांचे आज्ञेवरून मूर्तिपूजाजन्य पातकाचीं आगरें जीं आळंदी, देहू वगैरे स्थानें त्यांच्या दर्शनास जाऊन संतमंडळीचा आश्रय केला, व अभंगांचीं बाडें जमा केलीं. असें होतां होतां कांहीं काळानें वरील संकल्प सिद्ध होऊन जो बिचारा शूद्रकवि आपल्या लंगोटे बहादर व धोंगडीवाल्या भक्तमंडळींतच काय तो रमायाचा, किंवा फार झालें तर हरदासांच्या कथाप्रसंगीं सत्कार पावायाचा, त्यास एकाएकीं आरबी गोष्टींतील अबू हसनासारखें मोठें ऐश्वर्य प्राप्त झालें! इंदुप्रकाश मुद्रणयंत्रालयांतील मुक्ताफळें आंगभर उधळलेलीं, महावस्त्रांत शरीर लपेटलेलें, व युनिव्हर्सिटीचे शानदार झगे घातलेले तरुण विद्वान् डोक्यावर मोर्चेलें उडवताहेत व चवऱ्या ढाळताहेत अशा थाटानें तुकाराममहाराज फारा दिवसांनीं आपल्या अभिधानाची सार्थता पावून विराजमान झाले. महाराष्ट्र देशाच्या पहिल्या अधिपतीनें पाठविलेलें ऐश्वर्य परत लावून वरील कवीनें जी आपली हानि करून घेतली होती, तिची भरपाई दोन शतकांनंतर त्याच देशाच्या परद्वीपस्थ प्रभूनें करण्याचें मनांत आणिलें कीं काय कोण जाणे! असो; झाली ती गोष्ट बरीच झाली. पण एकट्या तुकोबाचीच वरील संभावना झालेली पाहून कोणाही समंजस मनुष्यास असें वाटणारें आहे कीं, दाराबाहेर जर शेंपन्नास आगांतुक आरोळ्या देत आहेत तर त्यांपैकीं एकासच आंत घेऊन त्यास राजोपचार करून पंचपक्वान्नी भोजन घालणें यापेक्षां सरसकट मुक्तद्वार करून साऱ्या मंडळीस

सारभाताचा साधा बेत करणें बरें नव्हे काय ?* तर येवढ्या उघड गोष्टी-विषयींही सूचना करण्याचें श्रेय वरील पंडितमंडळीनें घेतलें नाहीं, हें त्यांस मोठें भूषणास्पद झालें असें नाहीं. असो; तर महाराष्ट्र कवितेचा अद्याप संपूर्ण संग्रह झाला नाहीं, व जितका झाला आहे तितक्याचें अवलोकनही श्रमाचें व काळाचें काम होय हें प्रस्तुत विषय तसाच राहूं देण्याचें एक कारण होय. दुसरें कारण असें कीं, महाराष्ट्र कवींविषयींच्या निरूपणांत संस्कृत कवींच्याहून एक विशेष भाग येण्यासारखा असतो; तो कवींविषयींचा वृत्तांत किंवा निदान दंतकथा हा होय. हा भाग प्राचीन जे संस्कृत कवि त्यांच्या संबंधानें येण्याचा बहुधा संभवच नसल्यामुळें त्यांच्या ग्रंथांचेंच विवेचन करण्यास हरकत नसते. पण मराठी कवींविषयीं तसें करतां येत नाहीं. कोणत्याही कवीविषयीं सविस्तर निरूपण करायाचें म्हटलें ह्मणजे वाचकांची अपेक्षा प्रथमतः कवीच्या वृत्तांताविषयीं सहजच होण्यासारखी असते. या अपेक्षेप्रमाणें बहुतेक मराठी कवींचा वृत्तांत त्यांच्या त्यांच्या जागीं थोडा बहुत तरी मिळण्याचा अद्याप संभव आहे. पण हें काम चोकस व युक्तिवान् मनुष्यांचें असल्यामुळें केव्हां सिद्ध होईल हें सांगवत नाहीं. तेव्हां या कारणावरून हा प्रस्तुत विषय तूर्त तहकूब ठेवण्यांत आला. तिसरें कारण असें कीं, महाराष्ट्र कवि, महाराष्ट्र देशाचा इतिहास, अशासारखे विषय अत्यंत महत्त्वाचे असल्यामुळें इतर सामान्य विषयांप्रमाणें त्यांचें निरूपण सरसकट रीतीनें करतां उपयोगी नाहीं. तें हातीं घेणारानें त्यांचें मनन दीर्घकाळ करून व त्यांजवर पुष्कळ शोध करून यथावकाश विचारपूर्वक त्यांजवर ग्रंथरचना केली पाहिजे. यास्तव मासिक पुस्तकांतून असले विषय

* वरील उपमा कित्येक वाचकांस कदाचित् फार अप्रशस्त वाटेल; पण वास्तविक स्थिति पाहिली तर आमच्या देशाच्या हरएक प्रकरणीं वरील सादृश्यच लागू पडेल. इंग्लंडांतील अगदीं सामान्य कवींचेही ग्रंथ छापून निघाले आहेत; पण आमच्या देशांतील मोठमोठ्यांसही कोणी विचारीना. इंग्लंडांत अगदीं साधारण घडणाऱ्या गोष्टींचीही हकीकत लिहिली जाऊन सामान्य प्रसिद्धीच्या मनुष्यांचेंही चरित्र सर्वांस विश्रुत होतें; येथली स्थिति पाहिली तर आपल्या पूर्वजांनीं केलेल्या दिग्विजयादि पराक्रमांविषयींही कोणास जिज्ञासा होत नाहीं, व मोठी दिगंत कीर्ति मिळवलेल्या महापुरुषांचीं पुरतीं नांवेंही कोणास विचारल्यास सांगतां येणार नाहींत. याप्रमाणेंच जुन्या काळची प्रत्येक विद्या व प्रत्येक कला निराश्रित होत्साती दिवसेंदिवस समूळ लय पावत आहे, व आमचे विद्वान् व सुधारणेच्छु देशबंधु खुशाल बिनघोर सर्व स्थिति पाहत आहेत हें कोणाही मनुष्यास चोहोंकडे दृष्टि फेंकली असतां कळणार आहे!

संगतवार साद्यंत असे कधींही येत नसतात; आलेच तर प्रस्तुत निबंधाप्रमाणें खंडशःच यावयाचे. तर याप्रमाणें अनेक कारणांस्तव महाराष्ट्र कवितेचा विषय आजपर्यंत लिहावयास न घेऊन सध्यां जो घेतला आहे तो तरी ' मोरोपंत ' अशा रूपानें न घेऊन ' मोरोपंताची कविता ' असा घेतला आहे याचें कारण उघडच आहे कीं, पहिलें सदर घातलें असतें तर कवीचा वृत्तांत व त्याच्या सर्व ग्रंथांचें गुणदोषविवेचन हें करणें भाग पडलें; पण वृत्तांत अजून जसा जमावा तसा जमला नाहीं, व ग्रंथही सर्व अद्याप छापून निघाले नाहींत. तेव्हां पहिलें सदर टाकून दुसरेंच प्रकृत निबंधास घालावें लागलें.

२. आतां वर सांगितल्याप्रमाणें विषयसंकोच केला असतां प्रकृत निबंधांत निरूपण करण्यासारखें काय राहिलें असें कोणास कदाचित् वाटेल; पण वरील सदरांतही थोडा विषय येणार आहे असें नाहीं. मोरोपंताच्या कवितेविषयीं लोकांत पुष्कळ मतभेद आहे; कोणाच्या मतें त्याच्या सारखा कवि आजपर्यंत महाराष्ट्रांत, किंबहुना हिंदुस्थानांतही, झाला नाहीं; कोणाच्या मतें त्याची योग्यता चित्रकवित्वाच्या संबंधानेंच विशेषतः मानायाची; व कोणाच्या मतें तर तो मुळींच कवि नसून उगीच भाराभर गाबाळ लिहून ठेवण्यांत त्यानें मूर्खपणानें आपलें आयुष्य घालविलें. तर येवढा जेथें वाद आहे, व तोही पुनः आमच्या अशिक्षित जुन्या लोकांत नव्हे तर विद्यासंपन्न ह्मणविणाऱ्या मोठमोठ्या नामांकित मंडळींमध्यें, तेथें निःपक्षपातपणें यथाचत् गुणदोषविवेचन होण्यास पुष्कळ अवकाश आहे हें उघड आहे.

वरील विवेचनावरून आणखीही कांहीं गोष्टींविषयीं निर्णय झाल्यासारखा होईल. एक तर एकंदर महाराष्ट्र कवितेविषयीं. या विषयावर पाश्चात्य ग्रंथकारांचीं मतें अद्याप म्हणण्यासारखीं प्रगट झालीं नाहींत; तरी जेथें संस्कृत कवितेचीही डाळ शिजत नाहीं तेथें मराठी कवितेची गोष्ट बोलायासच नको ! * आमची नवीन विद्वान् मंडळी तर सर्वांपरि आप-

---

* संस्कृत कवितेविषयीं मेकॉले साहेबांचें मत काय होतें हें नुकतेंच एके ठिकाणीं (अंक ४२ टीप) दाखल केलेलें आहे. मिल्ल साहेबांचें मत पाहायाचें असल्यास तेंही त्यांच्या इतिहासांत स्पष्ट लिहिलेलें सांपडेल. (पुस्तक २ भाग ९) हे दोघे रसिकशिरोमणि लोकांतरास गेल्यापासून त्यांची गादी चालविणारा कोणी अद्याप निघाला नाहीं व कदाचित् यापुढेंही निघणार नाहीं; कारण कीं, एक तर दिवसेंदिवस इकडील भाषांचा प्रसार तिकडे अधिकाधिक होत चालला आहे, व ज्या विषयाची माहिती आपणास सरासरी शून्यच त्यावर निःशंकपणें अभिप्राय

(पुढें चालू.)

त्या परद्वीपस्थ गुरूंच्या सूत्रानेंच चालणारी, तेव्हां त्यांचे विचारही सदरील विषयावर त्यांच्या सारखेच असून जुन्या शास्त्री लोकांप्रमाणेंच प्राकृत कवितेविषयीं त्यांचा सामान्यतः तिरस्कारच आढळतो. तर विद्वानांच्या तिरस्कारास पात्र जी वरील कविता तिचें स्वरूप पुढील विवेचनांत बरेंच प्रगट होणार आहे; मोरोपंताची योग्यता मराठी कवींत मोठी धरली असल्यामुळें त्याच्या गुणावगुणांवरून एकंदर कवींविषयीं सामान्यतः निर्णय होणार आहे कीं, वरील रसज्ञ मंडळीची त्यांजवर जी अवकृपा झाली आहे ती कितपत यथार्थ आहे. दुसरी गोष्ट पुढील विवेचनावरून ही स्पष्ट होणार आहे कीं, ज्यांचीं मतें सर्व लोक सत्य व यथार्थ ह्मणून समजत असतात ते कितीसा ऊहापोह करून कोणत्याही विषयावर आपला अभिप्राय निश्चित करीत असतात. हें मान एकदां सर्वांस कळलें म्हणजे अनेक प्रकारचे त्यांचे भ्रम जाणार आहेत.

३. वरील दोन कलमांत प्रकृत विषयाच्या संबंधानें वाचकांस जें उपोद्घातरूपानें कळवायाचें होतें तें कळविलें. आतां मुख्य लेखास आरंभ करण्यापूर्वी एका गोष्टीविषयीं मात्र वाचकांस कांहीं सूचना करणें अवश्य वाटतें. ती ही कीं, हा जो नवा विषय आम्हीं हातीं धरला आहे तो किती लांबेल याचा आम्हांस सध्यां कांहीं अजमास करवत नाहीं तर आमचें आख्यान फार लांबून वाचक मंडळीपैकीं जर कोणास डुकल्या यायला लागल्या तर त्यांनीं खुशाल मधून उठून जाऊन अंगाई करावी. तसें केल्याबद्दल व्याख्यात्यास यत्किंचितूही राग येणार नाहीं; चालू कथानक आटपून दुसऱ्यास आरंभ झाला ह्मणजे तो त्यांस उठण्याबद्दल पुनः सूचना करील. ही अपूर्व सूचना श्रोतृवृंदास करण्याचें याच खेपेस आह्मीं मनांत आणल्याचें कारण काय हें थोडा तर्क केला असतां कळणार आहे. यापूर्वी जेव्हां जेव्हां निबंधाचा विषय कमजास्त लांबत गेला

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

ठोकून देण्याचें साहसही आलीकडील काळांत कमीच म्हटलें पाहिजे! तरी अद्याप संस्कृत कवींची प्रसिद्धि काय ती संस्कृतज्ञांच्या मंडळींतच आढळते. तिच्या पलीकडे सामान्य बहुश्रुत लोकांपर्यंत ती अजून पोंचली नाहीं. त्यांचा तिजविषयीं सामान्यतः तिरस्कारच आढळतो. मग कालिदास भवभूति वगैरे मंडळीचा जेथें इतका बोज तेथें विचाऱ्या वामन मोरोपंताला कोण पुसतो! या बिचाऱ्या प्राकृत कवींचा येवढा भाग्योदय कधीं काळीं होईल तो होवो. सध्यां नाहीं म्हणायाला आमचे साळेभोळे तुकोबा मात्र युरोपांतील कांहीं लायब्ररींतून जाऊन बसले आहेत. युरोपखंडाची सुधारलेली हवा याच महाराष्ट्र कवीस लागण्याचा कोणता योग आला हें वर सांगण्यात आलेंच आहे.

तेव्हां तेव्हां कित्येकांस तो कंटाळवाणा वाटून त्यांचे उद्गार निघाले आहेत, कीं, 'हें वक्तृत्व आतां कोठवर लांबणार?' 'इंग्रेजी भाषा संपणार तरी केव्हां?' 'जॉन्सनचें भारूड आतां पुरें झालें!' आमच्या 'ज्ञानोदय' नामक वृद्धबंधूंस पवित्रशास्त्र व त्यावरच्या छपन्न टीका वाचायाचा त्रास येत नसेल, पण जॉन्सनचा निबंध इंग्रेज लोकांच्या संबंधानें येवढा स्तुतिपर असतांही त्याचा त्यांस कंटाळा येऊन तो त्यांस 'महाभारत' च वाटला. तर या पूर्वीच्या अनुभवावरून या प्रसंगीं वरील सूचना अगोदरच करून ठेवणें जरूर दिसलें. आतां हें खरें कीं, आह्मीं आरंभलेली स्वदेशसेवा जे मनोभावें करून मानून घेत असतील व आमच्या खऱ्याखोट्या विचारांचें जे स्वस्थपणानें व प्रांजलपणानें मनन करीत असतील त्यांच्या तोंडून सहसा वरील उक्ति निघत नसतील, याविषयीं आम्हांस खात्री आहे, व वास्तवच वरील आक्षेपांची आह्मी फारशी मातब्बरीही मानीत नाहीं. ज्यांनीं पुस्तकाची परीक्षा ह्मटली म्हणजे त्याच्या बांधणीवरून वगैरे करावयाची किंवा तें महिन्याच्या महिन्याला निघतें किंवा, त्यांतील मजकूर ठरीव राजनिष्टेस अनुसरून आहे कीं तीस विरुद्ध आहे, अस्सल सुधारणेचीं ह्मणून नाणवलेलीं जीं मतें त्यांचेंच त्यांत मंडन आहे कीं खंडन आहे, चहापात्र तोंडास लावून तें मात्क्यानू मेजावर ठेवीपर्यंत पुरेसा चुटकेदार त्यांत निबंध आहे कां कपाळ उठेसें लांबलचक चऱ्हाट वळलें आहे, येवढेंच काय तें पाहून पुस्तकाचा चांगलेपणा किंवा वाईटपणा जे ठरवीत असतात, अशाच लोकांचे प्रायः वरील आक्षेप होत. अशा मंडळीस आमचें उत्तर येवढेंच आहे कीं, मासिक पुस्तक हें कांहीं वर्तमानपत्र किंवा 'पंच' आहे असें नाहीं. त्यांतील विषय विशेष महत्त्वाचे असावे लागतात, व त्या मानानें त्यांचें निरूपणही तसेंच यथास्थित व पूर्ण व्हावें लागतें. विषय ज्या तऱ्हेचा असेल त्या मानानें त्यावरील विवरण अर्थात् अधिक उणें होणारच. त्यांतून असाही आजपर्यंत कोणी राज्यकर्त्यानें किंवा शास्त्रकारानें कायदा कानू केलेला आठवत नाहीं कीं, अमुक अमुक विषयास अमुक अमुकच पृष्टें लागावीं; ती शास्त्रोक्त मर्यादा उल्लंघिली कीं लोण बारगळलें! ज्याला ज्या विषयावर जेवढे विचार सुचतील तेवढे दाखल करण्यास तो मुक्त्यार आहे, व वाचकांच्या रुचिविशेषपरत्वें ते पसंत होतील किंवा नापसंत होतील, हें उघड आहे. असो हें एक झालें. दुसरी गोष्टही प्रकृत स्थलीं अगोदर सुचवून ठेवण्यासारखी ही वाटते कीं, प्रस्तुत विवेचनांत 'आमचे नवीन विद्वान् लोक 'त्यांनीं उपस्थित केलेले सुधारणेचे मार्ग.', 'वीररसप्रधान काव्य.', व

'खिस्ती धर्म' यांचा संबंध कोठेंच येणार नाहीं असेंही बहुश: होणार नाहीं. या चौकड्यापैकीं पहिल्याचा व तिसऱ्याचा तर चालू निबंधाशीं अत्यंत निकट संबंध आहे हें उघडच आहे; कां कीं, नवीन विद्वानांचीं प्रस्तुत कवीविषयीं काय मतें आहेत, तीं सांगून त्यांचें यथातथ्य परीक्षण आम्हांस करावेंच लागेल, व 'वीररसप्रधान काव्या'चा जन्म किमर्थ आहे हेंही बहुधा सर्वांस विश्रुत असेलच. आतां दुसऱ्याच्या व चवथ्याच्या संबंधानें तरी कोठें लिहिणें येईल कीं नाहीं याचें सध्यां कांहीं सांगवत नाहीं; तरी तें आलेलें पाहून ज्यास विषाद होईल त्यानें 'वेदार्थयत्ना' सारख्या विद्वद्दूर्यमान्य पुस्तकाचे अंक चाळले असतां किंवा वृद्ध 'ज्ञानोबां'चा बहुधा कोणताही अंक उलटून पाहिला असतां त्याचें दुःख व आश्चर्य बरेंच कमी होईल असें आम्ही त्यांस आश्वासन देतों.

४. आतां यापुढें मुख्य विषयास लागायाचें. हा विषय कोणता याचा निर्देश वर केलाच आहे, कीं मोरोपंताचा वृत्तांत किंवा त्याच्या काव्यांचें समग्र परीक्षण हें त्यांत यावयाचें नसून फक्त त्याच्या कवित्वाविषयीं विचार करायाचा. ह्मणजे 'कवि' ही संज्ञा त्यास लागेल कीं नाहीं, लागेल तर त्याचे ठायीं कोणकोणते कवित्वगुण दृष्टीस पडतात, त्याच्या काव्यांतले गुणदोष कोणते वगैरे संबंधानेंच मुख्यत: विवेचन करायाचें आहे. हें विवेचन पुढील क्रमानें करूं. प्रथमत: सदरील विषयावर उभय पक्षांचीं जीं मतें आहेत, ह्मणजे प्रस्तुत कवीची वाहवा करणारे व त्याच्या कवितेस नाक मुरडणारे यांचें काय काय ह्मणणें आहे तें वाचकांस कळवून नंतर त्या मतांच्या यथातथ्याविषयीं विचार करूं आणि शेवटीं प्रस्तुत कवीच्या संबंधानें आमच्या काय समजुती झाल्या आहेत त्या दाखल करून विषय समाप्त करूं.

५. आतां प्रथमत: मोरोपंताचे जे दूषक आहेत त्यांचे आक्षेप काय काय आहेत ते पाहूं. यांचा उल्लेख अगोदर करण्याचें कारण असें आहे कीं, हल्लींच्या मन्वंतरांत वरील आक्षेपकांचाच विशेष भरणा आहे. पूर्वीचें मन्वंतर फिरून अमुक अमुक मतें अडाणी वेडगळ लोकांचीं व अमुक अमुक सुधारलेल्या विद्वान् मंडळींचीं अशी जेव्हांपासून आमच्या लोकांत दुफळी पडली, तेव्हांपासून प्रस्तुत कवीची अवहेलना करणें हें समंजसतेचें व रसिकतेचें एक मोठें लक्षण बनून राहिलें आहे. आपल्या जन्मभूमीची हरएक प्रकरणीं टवाळी करणें हें जसें आजपर्यंत शहाणपणाचें चिन्ह मानलें जात असे, व हा उपहास जो जितका जितका अधिक करील तितकी तितकी त्याची विद्वत्ता विशेष समजत असत,

त्याप्रमाणेंच मोरोपंताच्या कवितेवर जितकी जितकी अधिक कोटी लढवावी तितकी तितकी त्या लढवणाराची चातुर्याबद्दल व रसिकत्वाबद्दल तारीफ व्हावयाची! हा प्रकार अद्यापही तसाच आहे. मोरोपंताला वाग्देवीच्या न्यायासनापुढें पिंजऱ्यांत जर चौकशीकरितां उभा केला, व नवीन विद्वन्मंडळांतले पंच त्याचा इनसाफ करण्यास नेमले, तर बहुधा इसापनीतींतील पंचाइतींत मेंढ्यास जो न्याय मिळाला, किंवा शंभर वर्षांपूर्वी इंग्रेजी जुरीनें नंदकुमाराच्या तर्फेनें जो आपला अभिप्राय दिला, त्यासारखीच आमच्या बिचाऱ्या महाराष्ट्र कवींचीही अवस्था व्हावयाची! त्याची व एका तुकारामाखेरीज बाकीच्या साऱ्या कवींची जी आजपर्यंत उपेक्षा झाली ती वरील मतांचेंच फळ होय. 'सर्वसंग्रहा' चा येवढा सात वर्षे चाललेला उद्योग जो एकाएकीं बुडला त्याचें तरी कारण वरचेंच ह्मटलें पाहिजे; कारण जर प्राकृत कवितेची योग्यता विद्वानांस व तद्द्वारा इतर लोकांस यत्किंचित्ही भासती, तर सरकारचा आश्रय तुटल्यावरही वरील पुस्तक चालण्यास मोठीशी अडचण पडती असें वाटत नाहीं. तर येवढा ज्या मतांचा प्रभाव त्यांच्या यथार्थत्वाचा विचार करणें अत्यंत आवश्यक होय.

आतां वरील मतांचा क्रमानें निर्देश करतों. मोरोपंताच्या संबंधानें व तसेंच सामान्यतः एकंदर महाराष्ट्र कवींच्या संबंधानें एक पहिलें मोठें मत ह्मटलें ह्मणजे हें आहे कीं, त्यांस स्वतंत्र योग्यता नाहीं. त्यांचे काव्यग्रंथ संस्कृतांतील 'रामायणभारता' दि ग्रंथांचीं किंवा त्यांतील प्रकरणांचीं केवळ भाषांतरें होत. वास्तव त्यांनीं जो कांहीं रसाचा अंश साधला असेल तो वस्तुतः पाहतां त्यांचा आहे असें नाहीं. चंद्राचा प्रकाश जसा त्याचा स्वतःचा नसून केवळ सूर्यापासून प्राप्त झालेला, त्याच्या अंगचा असा त्यांतला एकही किरण नाहीं; त्याप्रमाणेंच मुक्तेश्वर, मोरोपंत वगैरेंच्या ग्रंथांत कितीही शोभा असली तरी ती खरोखरी पाहतां व्यासवाल्मीकांचीच होय! तेव्हां या मताप्रमाणें वरील प्रसिद्ध कवि हा अश्वादि वाहनांप्रमाणें केवळ अर्थवाहक होय असें झालें. या पहिल्या आक्षेपानें कवित्वाचें मोठें अंग जें स्वतउद्भूत स्फूर्ति तें मोरोपंताचें व एकंदर महाराष्ट्रकवींचें नाहींसें होऊन ते दुसऱ्या प्रतीचे कवि असें ठरलें. दुसरें मत तर वरच्याहूनही भयंकर आहे. तें आमच्या एका बंधुच्या शब्दांनींच येथें दाखल करतों:—"महाराष्ट्र व संस्कृत या दोन्ही भाषा मोरोपंताला करतलामळ होत्या व प्रास वगैरे साधण्यास त्यास यत्किंचितूही श्रम लागत नसे. तथापि त्याला रसज्ञ देखील ह्मणवत नाहीं. कांहीं तरी लिहावें, मात्रा आणि यमक साधलें म्हणजे

झालें. किंबहुना मात्रा, यमक, आणि अपरिचित शब्द यांतच काय तो रस असें त्याला वाटत असे. " आणखी कांहीं पुढें वरील लिहिणारानेंच असें ह्मटलें आहेः—" एकाद्या देशांत मोठमोठे ग्रंथकार झाले असून मग जर दुर्दैववशात् त्या देशांतील लोकांची बुद्धि मंद होईल, तर ते लोक मग अर्थापेक्षां शब्दांवर लक्ष फार देत असतात. जसा एकादा मनुष्य अगोदर श्रीमान् असून नंतर गरीबीस येतो, आणि ती गरीबी छपविण्याकरतां बाहेर सगळे डामडौल पूर्वीच्यापेक्षां चांगले राखतो, तसेंच मोरोपंतांचें लक्ष इतर अलंकारांपेक्षां यमकादिकांवर विशेष होतें. यांत सगळा अपराध त्याचाच नव्हे ; त्याच्या वेळींच्या विद्वज्जनांची रुचि कांहीं विलक्षणच होती. गूढ व दुर्बोध शब्द ज्याच्या लेखनांत येतात त्यालाच काय तें विद्वान् म्हणायाचें; इतरांस मूर्ख नाहीं तर प्राकृत ह्मणत असत "* या आक्षेपांनीं तर कवित्वाचें सर्वस्वभूत जें रसिकत्व त्यावरही धाड पडली. यांनीं प्रस्तुत कवीच्या वाग्वधूचें शरीरलावण्यही नाहींसें होऊन गुंजांचीं वगैरे भूषणें धारण करणाऱ्या वनचरस्त्रीचें तीस साम्य येतें. याखेरीज इतर जे आक्षेप विद्वान् मंडळीच्या तोंडून ऐकूं येतात व कधीं कधीं लेखांत दृष्टीस पडतात त्यांचा सारांश वरील वाक्यांत आला आहे. हे आक्षेप असे. एक 'अपरिचित शब्दां' चा. हा आक्षेप पुष्कळांच्या तोंडून ऐकूं येतो. ते म्हणतात, " काय हो ! कसला कवि हा ! येथून तेथून संस्कृत शब्द ह्मणजे काय ! कोणाला समजूं नये अशी कविता करण्यांत यास काय थोरवी वाटली असेल ती असो. 'अन्या धन्या कन्या '—काय ही कविता ! !" हाच आक्षेप कोणी शास्त्रीय परिभाषेनें बोलून दाखवतात. संस्कृतांत द्राक्षापाक, नारिकेलपाक असे काव्यरचनेचे प्रकार आहेत. यांपैकीं

---

* 'विविधज्ञानविस्तार' पुस्तक १ अंक ६,७. यांत मोरोपंताविषयीं आणखी जो बराच मजकूर लिहिला आहे तो वाचला म्हणजे असें वाटतें कीं, ७व्या अंकाच्या शेवटीं 'पुढें चालेल' म्हणून जें वचन दिलेलें आहे तें सदरील लिहिणारानें पुरें केलें नाहीं ही फार चांगली गोष्ट झाली. नाहीं तर आमच्या बिचाऱ्या कवीवर आणखी काय काय घोरपडी आल्या असत्या न कळे ! या टीकाकर्त्याचे एक दोन आक्षेप येथें सांगतों, त्यांवरून त्याचें मन प्रस्तुत कवीवर केवढें रुष्ट झालेलें होतें हें कळून येईल. मोरोपंतानें एके आर्येंत कृष्णास 'शिनळ' म्हटलें यावरून ईश्वराला तो फारच थोडा मान देत असे. ' आपला पोशिंदा जो बाबूजी नाईक त्यावर या कवीनें तीन चार [प्रस्तुत लिहिणाराच्या मतें] अगदीं साधारण आर्या केवळ टाकभाड्याप्रमाणें रचल्या, यावरून 'मोरोपंताच्या हृदयांत कृतज्ञता देखील फारच थोडी होती.' कोण विलक्षण कल्पना हा ! !

मोरोपंताच्या काव्याची दुसऱ्या वर्गांत गणना होते. ती अशा करतां कीं, त्याचें काव्य असोल्या नारळासारखें कठीण असून तें उकलायास मोठा प्रयास पडतो. ही आपल्या देशबंधूंची दुःखकारक स्थिति पाहून कांहीं अर्वाचीन पंडितांनीं द्राक्षापाकात्मक कविता रचली आहे. वामन, मोरोपंत यांणीं संस्कृत शब्दांची आपल्या कवितेंत रगाडी जी करून दिली आहे, तिच्या उलट प्रकार या सद्य कवींनीं केलेला आढळतो. पूर्वींच्या मूर्ख कवींनीं मोठमोठे संस्कृत शब्द योजून कवितावधूस उंची रेशमी व लोकरी वस्त्रें लेववर्लीं, तें न साहून आमच्या अर्वाचीन कविवरांनीं 'तट्टू' 'खट्टू', 'चकाके', 'ठोका', 'बडवा', 'ठुस्सा' वगैरे अगदीं साधे व जोरदार शब्द योजून तिला लकतऱ्यांनीं विभूषित केली आहे, व कोठें कोठें 'लांबनाक्या', 'देशकेवारधारी' वगैरे मोठीं शोभादायक ठिगळेंही जोडलीं आहेत; असो, 'भिन्नरुचिर्हि लोकः' किंवा 'निरंकुशाः कवयः' यांतून कोणत्या तरी वचनाचा आश्रय करून स्वस्थ बसावें, दुसरा उपाय नाहीं! दुसरा आक्षेप यमकप्रास वगैरेंच्या संबंधानें. मोरोपंताचा वरील शब्दालंकारांकडे मोठा भर जो जेथें तेथें दृष्टीस पडतो तो त्यास मोठा बाधक झाला आहे. कवितेच्या अंतरंगावर जें धोरण ठेवावयाचें तें टाकून यमकादि केवळ बाह्यांगावरच जो अगदीं चूर होऊन गेला तो कवि कसला, व याबद्दलच त्याची प्रशंसा करणारे जे जुने लोक ते कसले रसिक, अशी नवीन विद्वान् मंडळींची आज पुष्कळ दिवस समजूत होऊन राहिली आहे. त्यांतून 'अष्टोत्तरशत रामायणें' रचून तर आपल्या शतमूर्खत्वाचा, अप्रयोजकपणाचा, व अरसिकत्वाचा मोठा बाव्हटाच त्यानें आपल्या हातानें रोवून ठेवला असें ह्मणायास हरकत नाहीं! तिसऱ्या एका रसिकवर्गाची कल्पना अशी धांवते कीं, अलीकडे आमच्या देशांत बुद्धीचा सामान्यतः ऱ्हासच झाला आहे, आणि त्यांतून सरस्वतीचा पूर्वी भोजविक्रमादिकांच्या वेळीं एकदां जो वीणानाद होऊन गेला तो गेला. त्यावर आज हजार दोन हजार वर्षें तिनें आपलें वाद्य जें गवसणींत गुंडाळून ठेवलें आहे तें हल्लींच्या सुधारलेल्या इंग्रेजी राज्यांत ती सोडण्याचें मनांत आणील तर न जाणों! बाकी निवळ मूर्खत्वाचा जो हा मध्यंतरीं काळ गेला त्यांत साधारण समजूतही लोकांस दुर्लभ, मग कवित्वाची गोष्ट तर दूरच! तेव्हां अर्थातच मोरोपंतासारख्या रसानभिज्ञ कवींनीं पोकळ शब्दालंकारांनीं कवितेस भूषित केली व लोकांचीही रसज्ञता तितपत-

च असल्यामुळें तसल्या थाटमाटालाच भुलून जाऊन त्यांनीं त्यांस कवित्वाच्या उच्चपदावर नेऊन बसविलें ! *

आतां वरील मतांच्या उलट ह्मणजे प्रस्तुत कवीच्या तर्फेचे जे कित्येक अभिप्राय आहेत ते दाखल करतों. जुन्या लोकांत मोरोपंताची चहा कितपत असे व अद्याप आहे हें सर्वांस माहीत आहेच. त्यास निवर्तून अद्याप संपूर्ण शतकही लोटलें नाहीं, तरी त्याची कीर्ति साऱ्या देशभर केव्हांच पूर्वीच्या अतिविख्यात कवींप्रमाणें चोहोंकडे पसरून राहिली आहे. त्याच्या जिवंतपणींही स्वतःची ख्याति सर्वतोमुख झालेली त्यानें ऐकिली असेल. कीर्तनांचा प्रघात त्याच्या काळीं चोहोंकडे अतिशय फैलावला असल्यामुळें त्याच्या कवित्वाचा प्रसार पूर्वींच्या कवींहूनही त्वरित झाला असेल. हा प्रघात अद्याप सुरूच आहे. तेव्हां कीर्तनकार मंडळींतच मुख्यतः प्रस्तुत कवीची प्रशंसा विशेष आढळते हें उघड आहे श्रोत्यांच्या रंजनास यमकप्रासप्रचूर असें पंतांचें कवन उत्कृष्ट साधन असल्यामुळें त्याजवर ज्यांची वृत्ति त्या हरदासांच्या तोंडून त्यांजविषयीं अत्यंत प्रशंसापर उद्गार कां न निघावे ? तेच सामान्यतः इतर जनांच्याही तोंडून कानीं पडतात. ते असे. मोरोपंतासारखा कवि त्याच्यापूर्वी कोणी झाला नाहीं, व पुढेंही होणार नाहीं. त्याची कविता इतकी गहन आहे कीं, ज्यानें संस्कृताचें चांगलें अध्ययन केलें आहे त्यासच ती लागेल; सामान्य मराठी जाणणारास तर ती मुळींच कळावयाची नाहीं. मोरोपंताची विद्वत्ता मोठी असून संस्कृत भाषेचे छप्पन्न कोश जसे काय त्याच्यापुढें हात जोडून उभे होते व सरस्वतीचा त्यास वरप्रसाद होता; यामुळें जागोजागीं त्यानें असे चमत्कार केले आहेत कीं, एकेका आर्येचे दहा दहा अर्थ करतां येतात ! सारांश, मोरोपंत हा केवळ अद्वितीय कवि होय व त्याचें काव्य ज्यास कळेल तो अद्वितीय पंडित होय !

---

* वरील मतें नवीन विद्वानांच्या तोंडून पुष्कळांनीं ऐकलीं असतीलच. तीं त्यांच्या लिहिण्यांतही प्रसंगवशात् दृष्टीस पडतात. एका महापंडितांनीं वामन मोरोपंत इत्यादि कवींस एका दावणींत गोंवून त्यांच्यावर "degenerate Sanscrito-Marathi poets" (धेड संस्कृतना मराठी असे भिकार मराठी कवि) असा सरसकट एक कोरडा उडवला आहे. दुसऱ्या एकानें मोरोपंताची योग्यता बरीच वर्णिली आहे, पण चित्रकाव्यरूप रचनेंत त्यानें आपल्या बुद्धीचा अपव्यय केला असें त्यानें म्हटलें आहे. मुंबई युनिवर्सिटींतही एकदां असा प्रश्न घातला होता:— "मोरोपंताची कवित्वाच्या संबंधानें जी सर्वत्र ख्याति आहे तिचीं कारणें तुम्हांस काय वाटतात तीं सांगा." या प्रश्नास उत्तर कोणत्या प्रकारचें अपेक्षित होतें. त्याच्या रोखावरून सहज ध्यानांत येणार आहे.

अगारे कांतारे कुचकलशहारे मृगदृशां
मणेस्तुल्यं मूल्यं सहजसुभगस्य द्युतिमतः ॥ *

अंक ४६—(१) विषयाचा उपक्षेप. (२) पहिला आक्षेप—मराठी कविता केवळ भाषांतररूप होय. (३) भाषांतररूप ग्रंथांचीं उदाहरणें. (४) वरील वादाविषयींचीं अवांतर प्रमाणें. (५) प्रत्यक्ष प्रमाण. (६) दुसरा आक्षेप—अपरिचित शब्द.

१. मागील अंकांत मोरोपंताच्या कवितेविषयीं अनुकूल व प्रतिकूल मतें कसकशीं आहेत तीं दाखल केलीं. आतां त्यांवर अनुक्रमानें आह्मीं आपले अभिप्राय वाचकांस सादर करितों.

२. मोरोपंताविषयीं व एकंदर मराठी कवींविषयीं विद्वन्मंडळाचा पहिला मोठा आक्षेप हा आहे कीं, त्यांची कविता स्वतंत्र रचलेली नव्हे, तर केवळ भाषांतररूप होय. आतां निवळ भाषांतर असल्यानें ही काव्याची शोभा व कवीची योग्यता कितपत कमी होते हा एक स्वतंत्रच विचार आहे. त्याविषयीं पूर्वीं एका अंकांत आह्मीं विस्तारें करून निरूपण केलेंच आहे, तें पाहिलें असतां महाराष्ट्र कवींचा अधिक्षेप करण्यास कितपत कारण आहे हें लक्षांत येईल. † पण वरील आक्षेप हा मुळींच कितपत खरा आहे याचा अगोदर पुरतेपणीं विचार केला पाहिजे.

३. 'भाषांतर' या शब्दाचा अर्थ काय हें कोणासही सांगावयास नको. कोणत्याही पदार्थाचें प्रतिबिंब आरशांत, स्थिर उदक प्रवाहांत, वगैरे पडलें असतां मूळ पदार्थाची सावयव प्रतिमा जशी स्थलांतरीं दृष्टिगोचर होते, त्याप्रमाणें एका भाषेंतील अर्थ दुसरींत यथास्थित व्यक्त झाला असतां त्याचें भाषांतर झालें असें ह्मणतात. अशीं भाषांतरें आपल्या भाषेंत व दरएक भाषेंत अनेक आहेत. जगद्विख्यात कवि होमर व व्हर्जिल यांचीं भाषांतरें इंग्रेजींत अनुक्रमेंकरून पोप् व ड्रायडन् यांनीं केलीं आहेत. वरच्यांच्या जोडीस बसविण्यासारखा जो आमचा 'कविकुलगुरू' त्याच्या अप्रतिम नाटकाचें भाषांतर सर विल्यम जोन्स यानें केलें आहे. आमच्या भाषेंत वामनपंडितानें भर्तृहरीचीं 'शतकें', जगन्नाथरायाची 'गंगालहरी', तशीच 'भगवद्गीता' यांचीं भाषांतरें रचिलीं

---

* "जें रत्न आहे तें घरीं असलें, रानांत पडलें असलें. किंवा तरुणींच्या स्तनहारांत गुंफलें असलें तरी त्याची योग्यता सारखीच; कां कीं तें स्वभावतःच तेजस्वी व सुंदर असतें!"

† प्रकृत पुस्तकाच्या १२ व्या अंकांत वरील निरूपण केलें आहे. त्यांतच आरंभीं वरील विषयावरही कांहीं विचार दाखल केले आहेत.

आहेत; व मोरोपंतानें 'सप्तशती' व 'गीता', यांवर प्राकृत टीका केल्या आहेत. आलीकडे दहा वीस वर्षांत तशींच संस्कृत नाटकाचीं व 'मेघदूता'दि काव्यांचीं भाषांतरें होऊन गेलीं आहेत. तर हीं सर्व पद्यात्मक भाषांतराचीं उदाहरणें होत. आतां अशाच तऱ्हेचे वामन, मोरोपंत, मुक्तेश्वर इत्यादिकांचे ग्रंथ आहेत कीं काय हें पाहूं.

४. वरील गोष्टीविषयीं निर्णय प्रत्यक्ष प्रमाणावरून ह्मणजे मूळ रामायण, महाभारत व भागवत यांशीं वरील कवींचे ग्रंथ ताडून पाहिले असतां तर होणार आहेच; पण एरवींही सामान्य अनुमानावरून तिजविषयीं बराच निकाल होण्यासारखा आहे. तो येणेंप्रमाणें. एक तर ग्रंथविस्तारावरून रामायणाची ग्रंथसंख्या २४००० व भागवताची १८००० आहे, आणि महाभारत तर लक्ष ग्रंथ ह्मणून प्रसिद्धच आहे. मग यावरूनही उघड दिसणार आहे कीं, सदरील मराठी ग्रंथांस या प्रचंड ग्रंथांचीं भाषांतरें ह्मणणें अगदींच शोभणार नाहीं. मोरोपंताच्या 'भारता' वरील आर्या पुरत्या वीस हजारही नाहींत, 'मंत्रभागवत' तर सरासरी साडे तीन हजार आहे व 'मंत्ररामायण' तर हजार सुद्धां असेल नसेल! मुक्तेश्वराच्या 'रामायण' व 'भागवत' यांवर ओंव्या असल्याचें आह्मांस अद्याप माहीत नाहीं; व 'भारता' वर ज्या आहेत त्याही पहिल्या चार पर्वांवरच्याच प्रसिद्ध असून त्यांतलींहीं तीनच छापून निघालीं आहेत. * ओंवी छंद हा बहुधा संस्कृतांतील अनुष्टुपावरूनच

---

* मुक्तेश्वराच्या 'भारता' विषयीं असा लोकप्रवाद आहे कीं, त्यानें मूळ समग्र ग्रंथ रचिला असतां त्यांतील चार पर्वें मात्र सध्यां उरलीं आहेत; बाकीचीं सर्व कोणी द्वेषानें बुडविलीं असें म्हणतात. मुक्तेश्वर 'नवनीतां'तील शकावरून पाहतां शिवाजी महाराजांच्या वेळीं असावा. मग त्याचे समकालीन जे रामदास, तुकाराम व वामनपंडित यांचे ग्रंथ या काळपर्यंत चालत आले असतां याचेच कां बुडावे, हें कळत नाहीं. कवि एकदां प्रसिद्ध झाला,—ह्मणजे त्याच्या ग्रंथांची चहा होऊन त्यांच्या अनेक प्रति झाल्या व हरदासांच्या वगैरे तोंडीं त्याची कविता बसली,—म्हणजे त्याचें काव्य बुडविणें हें एका राजाखेरीज दुसऱ्या कोणासही शक्य नाहीं हें उघड आहे. कोणी केवढाही पटाईत खळ असला तरी त्यास फार म्हटलें म्हणजे रविकुक्कुटन्यायानें आपल्या जवळची प्रत किंवा असेंही करतां आपल्या इष्टमित्रांच्या प्रति नष्ट करून टाकतां येतील! बरें, येवढा खलद्वेष संपादण्यासारखें प्रस्तुत कवीच्या ग्रंथांत तर कांहीं दिसत नाहीं; कांकीं अर्वाचीन रामजोशासारखे त्यानें कोणावर कडाके उडविलेलेही आढळत नाहींत. आचरणांत कांहीं वावगें असेल म्हणावें तर तो

(पुढें चालू.)

प्राकृत कवींनीं नवा सुरू केला असावा, तेव्हां मूळ संस्कृत वृत्तांतील अर्थ मराठींत उतरण्यास हा छंद चांगला सोयीवार पडण्यासारखा आहे हें उघड आहे. तरी असें असतांही मुक्तेश्वराचीं पर्वें ग्रंथसंख्येंत मूळ पर्वांहून कमीच आहेत. तीं खरोखरी पाहतां मूळच्याहून वाढावीं; कां तर संस्कृतांत समास व संधि यांच्या योगानें पुष्कळ अर्थाचा थोड्या शब्दांत समावेश होतो, व तसें मराठींत नसल्यामुळें भाषांतर करतांना मूळच्याहून मोठें वृत्त धरावें लागतें, किंवा मूळच्या एकांतील अर्थ मराठींत दोहोंत आणावा लागतो. असो; तर ग्रंथविस्ताराचें हें एक प्रमाण झालें. दुसरें प्रमाण कविताविषयावरून. बहुतेक महाराष्ट्र कवींची कविता जर पाहिली, तर तिचे विषय स्वतंत्र म्हणजे संस्कृतांतून न घेतलेले असे आहेत हें तेव्हांच लक्षांत येईल. उदाहरणार्थ वामन, आनंदतनय व रघुनाथपंडित घ्या. यांनीं निरनिराळ्या विषयांवर जीं व्याख्यानें रचिलीं आहेत त्यांस केवळ कथानकाखेरीज दुसरा कोणताही मूळ संस्कृतांतला आधार नाहीं. त्यांतील विचार, कल्पना, अलंकार वगैरे सर्व त्या त्या कवीचे स्वतःचे होत. तिसरें प्रमाण यमकादि शब्दालंकार. हे महाराष्ट्र कवितेंत वामनानें प्रथमतः आणले व त्यावरून

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

मुळीं प्रसिद्ध साधु एकनाथ यांचा नातु व शिष्य; तेव्हां त्या 'शांतिजलधी' च्या निदान एकाद्या लहरीचा तरी असल्या सत्पात्राचे ठायीं समावेश झाला असेल हें उघड आहे! दुसरा असा चमत्कार आहे कीं, जो खळराहू भारतपर्वाच्या ग्रासीं एकदां प्रवृत्त झाला, त्यानें पहिल्या चार कला तरी चावायाच्या कशा ठेवल्या! तेवढ्यांपुरतीच त्याच्या मनांत कींव उत्पन्न झाली काय? एकंदरींत ही दंतकथा आह्मास मुळींच निराधार वाटते. कदाचित् असें झालें असेल कीं कवीच्या हातून चारच पर्वें पार पडून तो निवर्तला असेल; किंवा कदाचित् आरंभींच कांहीं अनिष्टापात होऊन विराटोत्तर पर्वांचा लय झाला असेल. तर आमच्या वाचकांनीं या टिपेवरून हा बोध घ्यावा कीं, असले लोकप्रवाद असले तरी कविवित्ताच्या शोधाविषयींची त्यांची प्रवृत्ति कुंठित होऊं नये. चिरनष्ट मानलेल्या वस्तूंपैकीं प्रसंगवशात् कोठें काय उदयास येईल याचा नेम नाहीं!

वरील चार पर्वांपैकीं आदिपर्व, सभापर्व, व विराटपर्व, हीं तीन माजी 'सर्वसंग्रहां' त छापून निघालीं आहेत. मधल्या 'वनपर्वा' विषयीं या पुस्तकांत सुमारें दोन वर्षांपूर्वी एका रत्नागिरीकरानें जाहिरात दिली होती; पण लोकाश्रय पाहिजे तसा किंवा मुळींच न मिळाल्यामुळें तें काम तसेंच राहिलें असावें. तें वरील कवीचें भाग्य आतां पुनः उदयास येऊं पाहत आहे हें मागील अंकाच्या शेवटच्या बड्या जाहिरातीवरून सर्वांस कळलेंच आहे.

त्यास ' यमक्या वामन ' असें नांव प्राप्त झालें होतें. मोरोपंतानें तर हें यमकांचें प्रकरण कोठपर्यंत वाढविलें हें सर्वप्रसिद्धच आहे. आनंदतनय, रघुनाथपंडित यांणींही आपल्या कवितेस प्रासानुप्रासांनीं जागोजाग अत्यंत शोभा आणली आहे हें सर्वांस माहीत आहेच. तर यांवरूनही वरील आक्षेपाचें बरेंच निरसन होतें; कां कीं, जें निवळ भाषांतर आहे, त्यांतून संस्कृतासारख्या अत्यंत अभियुक्त भाषेंतून मराठीसारख्या भाषेंत, त्यांत भाषांतरकारांस लांब लांब यमकें व प्रासांवर प्रास ही गर्दी कधींही साधतां येणार नाहीं हें कोणासही सकृद्दर्शनीं सुद्धां स्पष्ट दिसणार आहे. *

पण ही केवळ चार पांच मराठी कवींची व त्यांच्याही ग्रंथांचीच कायती गोष्ट झाली. त्यांस सोडून बाकीच्यांविषयीं विचार केला म्हणजे

---

* मोरोपंतास यमकांची व प्रासांची येवढी आवड असतां एका ग्रंथांत त्यानें संस्कृत व इंग्रेजी भाषांप्रमाणें यमकविरहित छंदाची योजना केली आहे. हा ग्रंथ 'भगवद्गीते'चें भाषांतर होय. पुढील आर्या पाहा:—

धर्मक्षेत्रीं कुरुच्या क्षेत्रीं जे युद्धकामुक मिळाले ।
माझे अणि पांडव ते प्रवर्तले संजया कसें सांग ॥ १ ॥
रचलें पांडवबळ तें दुर्योधन देखुनी तया काळीं ।
तो राजा वचन असें द्रोणाच्या जवळि येउनी बोले ॥ २ ॥

वरील आर्या मूळ ग्रंथाशीं किती मिळून आहेत हें पुढील श्लोकांवरून लक्षांत येईल:—

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः । मामकाः पांडवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ १ ॥
दृष्ट्वा तु पांडवानीकव्यूढं दुर्योधनस्तदा । आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

जो कवि आपणास ' आर्यापति ' म्हणवीत असे, व शब्दालंकार रचण्यांत ज्याचा हातखंडा असे, त्यानें वरील ग्रंथांत आपलें सर्व भाषावैभव दूर गुंडाळून ठेवून केवळ सेवकाप्रमाणें त्यानें अर्थवाहनाचेंच काम कां पतकरलें हें पुढील प्रस्तावनेवरून व्यक्त होईल:—

त्यांचे पाय नमुनि मी दीन अतिज्ञानहीन परि भावें ।
गावें गीतार्थातें म्हणवुनि टीका करावया धावें ॥
मी तों अगाधगीता—सुधानदीमाजि घालितोंचि उडी ।
नरजन्म पर्व दुर्लभ जाणुनि घावी कशी न येथ बुडी ॥
आर्यांबुधिपरतीरा पावाया मी प्रवर्तलों नीट ।
पोंहाया न कळे परि अमृतांबुधि म्हणुनि मज्जनीं धीट ॥
पुरुषाचा धर्म श्रम म्हणउनि कांहीं पडेल येथ उणें ।
पूर्ण करावें शोधुनि भगवत्प्रीत्यर्थ सज्जनें निपुणें ॥

तर वरील मतास कांहींच थारा राहात नाहीं. पहा कीं, मुकुंदराजानें 'विवेकसिंधु' व 'परमामृत' हे ग्रंथ केले आहेत; ज्ञानेश्वरानें 'अमृतानुभव' केला आहे; एकनाथकृत 'स्वात्मसुख' आहे, व वामनानें 'निगमसार' व 'श्रुतिकल्पलता' हीं रचिलीं आहेत. या वेदांतविषयक ग्रंथांस भाषांतरें कोण ह्मणेल? तसेंच तुकारामप्रभृति अभंगकारांनीं आपले भक्तिपर, वैराग्यपर, स्वानुभवपर वगैरे हरएक प्रसंगींचे उद्गार आपल्या प्रासादिक वाणीनें जगास विश्रुत केले आहेत त्यांवरही भाषांतरत्वाचा आरोप करणारा कोण बहादूर सापडेल तो सांपडो! हीच गोष्ट अमृतरायाचे कटाव, रामजोशाच्या लावण्या, महिपतीचीं अनेक संतचरित्रें, व 'मनाचे श्लोक', 'केकावली', 'सन्मणिमाला', 'संशयरत्नमाला' इत्यादि शेंकडों स्फुट प्रकरणांसही लागणारी आहे.

५. वरील अवांतर प्रमाणांवरूनही प्रस्तुत वादाचा बराच निकाल होणार आहे. आतां वर सांगितलेलें प्रत्यक्ष प्रमाण वाचकांस सादर करतों. 'महाभारता'च्या आदिपर्वाच्या शेवटीं शेवटीं 'सुंदोपसुंदोपाख्यान' ह्मणून एक कथानक आहे. तें व मुक्तेश्वर आणि मोरोपंत यांचीं प्राकृत आख्यानें अशीं तिन्ही पुढें देतों:—

"दृष्ट्वा च विश्वकर्म्माणं व्यादिदेश पितामहः ।
सृज्यतां प्रार्थनीयैका प्रमदेति महातपाः ॥ १ ॥
पितामहं नमस्कृत्य तद्वाक्यमभिनन्द्य च ।
निर्म्ममे योषितं दिव्यां चिन्तयित्वा पुनः पुनः ॥ २ ॥
त्रिषु लोकेषु यत्किंचिद्भूतं स्थावरजंगमं ।
समानयद्दर्शनीयं तत्तदत्र स विश्ववित् ॥ ३ ॥
कोटिशश्चैव रत्नानि तस्या गात्रे न्यवेशयत् ।
तां रत्नसंघातमयीमसृजद्देवरूपिणीं ॥ ४ ॥
सा प्रयत्नेन महता निर्म्मिता विश्वकर्म्मणा ।
त्रिषु लोकेषु नारीणां रूपेणाऽप्रतिमाऽभवत् ॥ ५ ॥
न तस्याः सूक्ष्ममप्यस्ति यद्गात्रे रूपसम्पदा ।
नियुक्ता यत्र वा दृष्टिर्न्न सज्जति निरीक्षतां ॥ ६ ॥
सा विग्रहवतीव श्रीः कामरूपा वपुष्मती ।
जहार सर्व्वभूतानां चक्षूंषि च मनांसि च ॥ ७ ॥
तिलं तिलं समानीय रत्नानां यद्विनिर्म्मिता ।
तिलोत्तमेति तत्तस्या नाम चक्रे पितामहः ॥ ८ ॥
ब्रह्माणं सा नमस्कृत्य प्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् ।
किं कार्य्यं मयि भूतेश येनास्म्यद्येह निर्म्मिता ॥ ९ ॥

॥ पितामह उवाच ॥ गच्छ सुन्दोपसुंदाभ्यामसुराभ्यां तिलोत्तमे ॥
प्रार्थनीयेन रूपेण कुरु भद्रे प्रलोभनं ॥ १० ॥
त्वत्कृते दर्शनादेव रूपसम्पत्कृतेन वै ।
विरोधः स्याद्यथा ताभ्यामन्योऽन्येन तथा कुरु ॥ ११ ॥
॥ नारद उवाच ॥ सा तथेति प्रतिज्ञाय नमस्कृत्य पितामहं ।
चकार मंडलं तत्र विबुधानां प्रदक्षिणं ॥ १२ ॥
प्राङ्मुखो भगवानास्ते दक्षिणेन महेश्वरः ।
देवांश्चैवोत्तरेणासन् सर्वतस्त्वृषयोऽभवन् ॥ १३ ॥
कुर्वंत्या तं तया तत्र मंडलं तत्प्रदक्षिणम् ।
इन्द्रः स्थाणुश्च भगवान्धैर्येण प्रत्यवस्थितौ ॥ १४ ॥
द्रष्टुकामस्य चात्यर्थं गतया पार्श्वतस्तया ।
अन्यदंचितपद्माक्षं दक्षिणं निःसृतं मुखं ॥ १५ ॥
पृष्ठतः परिवर्त्तन्त्या पश्चिमं निःसृतं मुखं ।
गतायाश्चोत्तरं पार्श्वमुत्तरं निःसृतं मुखं ॥ १६ ॥
महेन्द्रस्यापि नेत्राणां पृष्ठतः पार्श्वतोऽग्रतः ।
रक्तान्तानां विशालानां सहस्रं सर्व्वतोऽभवत् ॥ १७ ॥
एवं चतुर्म्मुखः स्थाणुर्म्महादेवोऽभवत्पुरा ।
तथा सहस्रनेत्रश्च बभूव बलसूदनः ॥ १८ ॥
तथा देवनिकायानां महर्षीणांच सर्व्वशः ।
मुखानि चाभ्यवर्त्तन्त येन याता तिलोत्तमा ॥ १९ ॥
तस्या गात्रे निपतिता दृष्टिस्तेषां महात्मनां ।
सर्व्वेषामेव भूयिष्टमृते देवं पितामहं ॥ २० ॥
गच्छन्त्या तु तया सर्व्वे देवाश्च परमर्षयः ।
कृतमित्येव तत्कार्य्यं मेनिरे रूपसम्पदा ॥ २१ ॥
तिलोत्तमायां तस्यान्तु गतायां लोकभावनः ।
सर्व्वान् विसर्ज्जयामास देवानृषिगणांश्च तान् ॥ २२ ॥
इत्यादिपर्व्वणि राज्यलाभपर्व्वणि तिलोत्तमाप्रस्थापने
एकादशाधिकद्विशततोऽध्यायः ॥
॥ नारद उवाच ॥ जित्वा तु पृथिवीं दैत्यौ निःसपत्नौ गतव्यथौ ।
कृत्वा त्रैलोक्यमव्यग्रं कृतकृत्यौ बभूवतुः ॥ १ ॥
देवगन्धर्वयक्षाणां नागपार्थिवरक्षसां ।
आदाय सर्व्वरत्नानि परां तुष्टिमुपागतौ ॥ २ ॥

यदा न प्रतिषेद्धारस्तयोः सन्तीह केचन ।
निरुद्योगौ तदा भूत्वा विजन्हातेऽमराविव ॥ ३ ॥
स्त्रीभिर्माल्यैश्च गन्धैश्च भक्ष्यभोज्यै सुपुष्कलैः ।
पानैश्च विविधै हृद्यैः परां प्रीतिमवापतुः ॥ ४ ॥
अन्तःपुरवनोद्याने पर्व्वतेषु वनेषु च ।
यथोचितेषु देशेषु विजन्हातेऽमराविव ॥ ५ ॥
ततः कदाचिद्विन्ध्यस्य प्रस्थे समशिलातले ।
पुष्पिताग्रेषु शालेषु विहारमभिजग्मतुः ॥ ६ ॥
दिव्येषु सर्व्वकामेषु समानीतेषु तावुभौ ।
वरासनेषु संहृष्टौ सहस्त्रीभिर्न्निषेदतुः ॥ ७ ॥
ततो वादित्रनृत्याभ्यामुपातिष्ठन्त तौ स्त्रियः ।
गीतैश्च स्तुतिसंयुक्तैः प्रीत्या समुपजग्मिरे ॥ ८ ॥
ततस्तिलोत्तमा तत्र वने पुष्पाणि चिन्वती ।
वेशं साक्षिप्तमाधाय रक्तेनैकेन वाससा ॥ ९ ॥
नदीतीरेषु जातान्सा कर्णिकारान् प्रचिन्वती ।
शनैर्ज्जगाम तं देशं यत्रास्तां तौ महासुरौ ॥ १० ॥
तौ तु पीत्वा वरं पानं मदरक्तान्तलोचनौ ।
दृष्ट्वैव तां वरारोहां व्यथितौ सम्बभूवतुः ॥ ११ ॥
तावुत्थायासनं हित्वा जग्मतुर्य्यत्र सा स्थिता ।
उभौ च कामसम्मत्तावुभौ प्रार्थयतश्च तां
दक्षिणे तां करे सुभ्रूं सुन्दो जग्राह पाणिना ।
उपसुन्दोऽपि जग्राह वामे पाणौ तिलोत्तमां ॥ १३ ॥
वरप्रदानमत्तौ तावौरसेन बलेन च ।
धनरत्नमदाभ्यांच सुरापानमदेन च ॥ १४ ॥
सर्व्वैरेतैर्म्मदैर्म्मत्तावन्योऽन्यं भ्रुकुटीकृतौ ।
मदकामसमाविष्टौ परस्परमथोचतुः ॥ १५ ॥
मम भार्य्या तव गुरुरिति सुन्दोऽभ्यभाषत ।
मम भार्य्या तव वधूरुपसुन्दोऽभ्यभाषत ॥ १६ ॥
नैषा तव ममैषेति ततस्तौ मन्युराविशत् ।
तस्या रूपेण सम्मत्तौ विगतस्नेहसौहृदौ ॥ १७ ॥
तस्या हेतोर्गदे भीमे संगृहीतावुभौ तदा ।
प्रगृह्य च गदे भीमे तस्यां तौ काममोहितौ ॥ १८ ॥
अहं पूर्व्वमहं पूर्व्वमित्यन्योऽन्यं निजघ्नतुः ।
तौ गदाऽभिहतौ भीमौ पेततुर्धरणीतले ॥ १९ ॥

रुधिरेणावसिक्तांगौ द्वाविवार्कौ नमश्च्युतौ ।
ततस्ता विद्रुता नार्यः स च दैत्यगणस्तथा ॥ २० ॥ "

तपस्वी ऋषेश्वर ब्रम्हयाप्रती येऊनि क्लेशातें सांगती ।
तेणें विचारूनियां चित्तीं विश्वकर्म्या निरोपी ॥ १ ॥
रत्नें घालोनि अवयवीं दिव्यांगना निर्मी बरवी ।
जीतें देखतां वैरभावीं नाश होय असुरांतें ॥ २ ॥
अवश्य म्हणोनि विश्वकर्मा तींहीं लोकींच्या ललामा ।
एकवटोनि दिव्य प्रतिमा तिलोत्तमा निर्मिली ॥ ३ ॥
तिळतिळ जडोनि रत्नकण सजीव घडिलें प्रमदारत्न ।
म्हणोनि तिलोत्तमा हें अभिधान ब्रम्हा ठेवी तियेतें ॥ ४ ॥
सकुमार सुंदर सुलक्षणी चातुर्य-प्रकाशाची खाणी ।
जीतें अवलोकितां नयनीं चोज आलें अद्भुत ॥ ५ ॥
उभी ठाके जया सवा तिकडे मुखें निघती देवा ।
सहस्रनयन झाला मघवा चतुरानन विरंची ॥ ६ ॥
तिनें होतांचि मागें पुढें अग्नी दुतोंडा दोहींकडे ।
अवलोकनाचेनि पाडें स्कंद झाला षण्मुख ॥ ७ ॥
तीसि बोधोनि वर्मकळा विरिंची पाठवी विंध्याचळा ।
जेथें असुरगणाचा पाळा परमानंदें क्रीडत ॥ ८ ॥
नृत्यांगनांचीं नर्तनें किन्नरांचीं मधुर गायनें ।
डोल देती आसव-पानें अंकासनीं अंगना ॥ ९ ॥
तेचि वनीं विलोल-नेत्रा तिलोत्तमा शशांकवक्त्रा ।
रक्तवर्ण-एकवस्त्रा वेढोनि वेंची पुष्पांतें ॥ १० ॥
तीसीं अवलोकितां नयनीं काम-व्याधें विंधिलें बाणीं ।
देह-स्मरणातें विसरूनि भोग भूलीं भूलले ॥ ११ ॥
आलिंगनालागीं उतावळे दोघे धावूनि पातले जवळे ।
परस्परें ताऊनि डोळे करसंकेतें वारिती ॥ १२ ॥
दक्षिणकरीं धरिली सुंदें वामहस्तीं उपसुंदें ।
दोघे कामाच्या उन्मादें रमावया झोंबती ॥ १३ ॥
सुंद म्हणेरे ज्येष्ठपत्नी तुवां मानावी मातृस्थानीं ।
येरू म्हणे कन्या भगिनी स्नुषा तुझी मम भार्या ॥ १४ ॥
दोघे चढले अति विषादा वश झाले निष्ठुर क्रोधा ।
पडताळूनि प्रचंड गदा युद्धकंदना मिसळले ॥ १५ ॥

घे घे म्हणोनि घालिती घावो लक्षूनि भेदिती वर्म ठावो ।
लोपला सुहृद्‌-पणाचा भावो घेवूं पाहती प्राणांतें ॥ १६ ॥
सुंदें ताडितां हृदयकमळीं उपसुंद हाणी कर्ण-मूळीं ।
मूर्छना दाटोनि भूमंडळीं दोघे प्राणा मूकले ॥ १७ ॥
होतां प्रमदेचें दर्शन व्यर्थ दोघे पावले मरण ।
जेवीं करिणी लागीं करीण युद्ध करितां काननीं ॥ १८ ॥
स्त्रिया आणि असुरमेळा भयें पातला पाताळा ।
ब्रम्हा आदि सुरां सकळां परमानंद ते काळीं ॥ १९ ॥

त्रस्त-तर-सुर-प्रार्थित—विधि-वचनें चतुर विश्वकर्मा तें ।
व्यसन हराया द्याया निज कौशल्यें सुरांसि शर्मातें ॥ १ ॥
लोक-त्रय-स्थ तिळ तिळ उत्तम लावण्य मेळउनि यत्नें ।
स्त्रीरत्न रची जाणों अवयव ते न खचिलोंच तीं रत्नें ॥ ५ ॥
नामें तिलोत्तमा ती लावण्य तिचें नृपा अपारचि तें ।
जेणें वेधावेंचि क्षण तरि जें मन महातपा रचितें ॥ ३ ॥
तीस ह्मणे द्रुहिण अये देवि त्रैलोक्य-सुंदरी पुनीते ।
वारीं ताप जगा जे दिधले सुंदोपसुंदरिपुंनीं ते ॥ ४ ॥
ती भुलले सुर हरिहर पाहुनी लोकैकसुंदरा ज्याला ।
ब्रम्ह-नियोगें दावी तें मोहक वदन सुंद राजाला ॥ ५ ॥
विंध्य-वनीं ललना-जन परिवृत ते दैत्यराज पीत-सुर ।
स्वर्गाधिपत्य साधुनि होते स्व-बळें करूनि भीतसुर ॥ ६ ॥
पुष्पावचयव्याजें जैसी चपळा घनीं वनीं चपळ ।
फिरतां तिला पाहती स्थिर पाहुनि बैसती न नीच पळ ॥७॥
अवलोकितांचि चित्तें तद्रूपीं जेविं सुंद रमला हो ।
उपसुंदही म्हणे हें प्राप्त स्त्रीरत्न सुंदर मला हो ॥ ८ ॥
धांवुनि धरिति कर तिचे सोडुनि सुंदोपसुंद रीतीतें ।
दोघांसही कटाक्षें अनुमोदी कृत्य सुंदरी ती तें ॥ ९ ॥
सुंद ह्मणे म्यां वरिली सर परता धरुनि हात तो डावा ।
गुरुदारघर्षणोद्यत जो तो लागेल हात तोडावा ॥ १० ॥
उपसुंद ह्मणे माझी न करावी धर्महानि करकरुनी ।
कां धरिला मृदुकर सर हरहर मरसील हा निकर करुनी ॥११॥
सुंद जसा उपसुंदहि दे दैत्यातें जसें गगन गाळी ।
ज्यांसि अमर्ष रुचे तो अंध विवेकासि कां मग न गाळी ॥१२॥

सुंदीं जैसा काम क्रोध उठे तदनुजीं तसाचि तदा।
बिंब प्रतिबिंबचि ते घे ज्येष्ट कनिष्ठही तशीच गदा ॥ १३ ॥
सुंदाची उपसुंदीं उपसुंदाची गदा पडे सुंदीं ।
तन्मरणमुदुद्वासें गणपतिच्या कळ नुठेल कां तुंदीं ॥ १४ ॥

वरील तिन्ही आख्यानें परस्पर ताडून पाहिलीं असतां सदरील मतास कितपत बळकटी येते हें वाचकांस कळून येईलच. तिन्ही आख्यानांची पद्यसंख्याच नुसती पाहिली तर त्याचें प्रमाण सरासरी १, $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{8}$ इतकें पडेल. आंतील अर्थ पाहिला तरी मुक्तेश्वराच्या ओंव्यांतही पुष्कळ फेर केलेला आढळेल, आणि मोरोपंताच्या आर्यांत तर मूळच्या कथासूत्राखेरीज थोडेंच सादृश्य सांपडेल.

वरील सादृश्य तरी ' भारतां ' तील एक विवक्षित कथानक घेतलें ह्मणून इतकें आढळलें. एकंदर इतिहासाच्या संबंधानें जर वरील तिन्ही ग्रंथ परस्परांशीं ताडून पाहिले तर तें याहूनही थोडें आढळेल. तेव्हां एकंदरींत ' भारत ' ' रामायण ' वगैरे ग्रंथांचा सरासरी आधार घेऊन वरील दोघा महाराष्ट्र कवींनीं स्वतंत्रपणेंच काव्यरचना केली आहे असें ह्मणायास हरकत नाहीं. वामनादि कवींचीं स्फुट आख्यानें तर बहुधा ' रघुकिराता ' दि काव्यांप्रमाणेंच स्वतंत्र होत !

६. याप्रमाणें एका आक्षेपाविषयीं विचार झाला. दुसरा आक्षेप ' अपरिचित शब्दां ' चा. हा आक्षेप बहुधा अशा लोकांच्या तोंडून ऐकूं येतो कीं, ज्यांनीं स्वभाषेचें कधींही ह्मणण्यासारखें अध्ययन केलें नसून इंग्रेजीच्या ज्ञानावरच जे आपणास थोर व विद्वान् ह्मणून लेखीत असतात. यांपैकीं कित्येक बहादर असे आहेत कीं, त्यांस मोरोपंताची सामान्य आर्या किंवा वामनाचा सामान्य श्लोकही लागण्याची पंचाईत ! अशांची रसिकता काय ती, कोणा कवीला ' बुळबुळीत ' ह्मण, कोणाला ' कुचकट ' ह्मण, कोणाला ' खुळा ' ह्मण, असा चारगटपणा करण्यानेंच बहुधा प्रगट होत असते. केवळ उपहास केल्यानें कोणत्याही गोष्टीची माहिती होत नसते, उपहास करणें तर उपहास्य वस्तूचें अगोदर कांहीं ज्ञान तरी आपणास असलें पाहिजे, नाहीं तर आकाशावर थुंकल्याप्रमाणें आपलीच शोभा होत असते, येवढी साधी गोष्टही वरील महारसिकांस कळत नाहीं ! अपरिचित शब्दांचा प्रयोग करण्याबद्दल जो आपण कवीस दोष ठेवावा, त्याच्या अगोदर ते शब्द कोणाला अपरिचित याचा कांहींच विचार होऊं नये काय ? 'अपरिचित शब्द ' ह्मणून कविता वाईट येवढाच महासिद्धांत गृहीत केला असतां मराठी वाचकानें कानडी किंवा हिंदुस्थानी कवींस कां नांव ठेवूं नये ? किंबहुना फारसी

भाषेंतील, फ्रेंच भाषेंतील, ग्रीक भाषेंतील कविता सरसकट नादान अशीही भरारी कां मारूं नये ? मोरोपंताची कविता 'अपरिचित शब्द' मय आहे हें जर खरें मानलें, तर आज पाऊणशें ऐशीं वर्षें सर्वांच्या मुखीं जो त्याच्या नांवाचा जयजयकार ऐकूं आला आहे तो कसा आला असता! ज्याची कविता कोणास कळण्यासारखीच मुळीं नाहीं त्याची सामान्य लोकांतही चहा होईल काय ? तेव्हां प्रस्तुत कवीच्या काव्यांतील शब्द सर्वांसच 'अपरिचित' आहेत असें मनांत येत नाहीं. आतां हें खरें, कीं जे महाविद्वान् थोडक्या थोडक्या काळांत येथल्या येथेंच जन्मभाषाही विसरून गेलेले आढळतात, त्यांच्या दृष्टीनें पाहिलें असतां कोणत्याही मराठी कवीचे, आणि त्यांतून मोरोपंताचे तर, शब्द भारीच 'अपरिचित'! पण अशांच्या अभिप्रायावरून जर महाराष्ट्र कवींवर आक्षेप काढायाचे, तर पाद्री साहेबांचे व बाटे लोकांचे आमच्या देशाच्या हरएक प्रकरणीं जे मोलवान विचार सहस्रशः प्रगट झालेले आढळतात, तेही शिरसावंद्य कां करूं नयेत ? कोणतीही भाषा पाहिली तरी तिचे आंतल्या आंत अनेक प्रकार असतात,—मोठमोठ्या पंडितांच्या भाषेपासून तों अगदीं अडाणी लोकांच्या भाषेपर्यंत ! मग अशा भाषाभेदांत एकाचे शब्द दुसऱ्यास सहजच ' अपरिचित ' वाटणार आहेत. मोरोपंत, वामन यांच्या सारख्यांची भाषा सामान्य अडाणी शूद्रांस तर काय पण सामान्य प्रतीच्या लोकांसही पुष्कळ ठिकाणीं ' अपरिचित ' वाटणारी आहे, व त्याप्रमाणेंच अडाणी कुणब्यांच्या लावण्या व पवाडे हेही कांहीं अंशीं पंडितांस ' अपरिचित ' वाटतील. पण अशा परस्पर ' अपरिचया ' नें दोहोंपैकीं कोणाचीही वास्तविक योग्यता कमी होते कीं काय, हें कोणाही समंजस मनुष्याच्या लक्षांत आल्यावांचून राहणार नाहीं. आतां येथें कोणी असें जर विचारील, कीं सर्वांस समजण्यासारखी कविता करायाची टाकून मोरोपंतानें येवढे मोठे मोठे संस्कृत शब्द, लांब लांब समास वगैरे योजून तीस येवढें दुर्बोधत्व कां आणलें, तर त्यावर प्रस्तुत कवीच्या तर्फेनें उत्तर देणें मोठें कठीण आहे असें नाहीं. रुचिपरत्वें करून जगांत हरएक प्रकरणीं रुतिभेद आढळतो हें सर्व प्रसिद्धच आहे. दोघेही कोट्याधीश असतात; पण एकास साधाच पोषाक पसंत पडतो, व एकास भपकीदार आवडतो. दोघीही रूपानें चटकचांदण्या असतील; पण एकीस माणिकमोत्यांनीं आपणांस लेवविण्याची हौस असेल, व दुसरी—

कृताभ्यंगस्नाना कनकमणिभूषाविरहिता
विराजे सिंदूरें धवल वसनें भूपवनिता ।

अशा प्रकारची असेल. अशीच ग्रंथकर्त्यांचीहि गोष्ट. कालिदासाची वाणी शुद्ध, साधी व रसाळ अशी त्याच्या साऱ्या ग्रंथांतून आढळते. भवभूति त्याच्याहून कमी होता असें नाहीं. पण त्याच्या नाटकांतील भाषा ह्मटली ह्मणजे प्रौढ, उद्दाम, व साहित्योक्त गौडी रीतीस अनुसरणारी अशी आहे. हाच फरक इंग्रेजी भाषेंत आडिसन् व जॉन्सन् यांच्या ग्रंथांत आढळतो. शेक्सपीयर व मिल्टन् यांची जोडी कांहीं अंशीं वर सांगितलेल्या दोघा कविवरांच्या सारखीच होय, व दोघांच्या मधली तफावतही तशीच आहे. पहिल्याचें कवित्व ' वाचमर्थोऽनुधावति ' या वचनाप्रमाणें केवळ स्वतः प्रेरित असल्याप्रमाणें भासतें; व त्यामुळें कधीं व्याकरण चुकलें, कधीं अलंकार चुकला, कधीं अर्थाची असंगति झाली, असे प्रमाद त्याच्या कवितेंत जागोजाग आढळतात. दुसऱ्याचा प्रकार अगदीं वेगळा. तो स्वकालीन पंडितांत अग्रगण्य असल्यामुळें त्याच्या ग्रंथांत वरील दोष नाहींत इतकेंच नव्हे, तर त्याच्या रचनेंत प्रगल्भता व अलंकारादिकांचा थाटमाट हा जागोजाग दृष्टीस पडतो. यास्तवच त्याची कविता पंडितांस जितकी प्रिय आहे तितकी सामान्य अडाणी लोकांस नाहीं. ग्रीक व रोमन ग्रंथकारांवर अनुसंधान ठेवून लिहिण्याचा त्याचा पुष्कळ प्रघात असल्यामुळें वरील भाषांचें मार्मिक ज्ञान त्याचें काव्य यथास्थित समजण्यास पुष्कळ अंशीं अवश्य आहे, व यास्तवच मोठमोठ्या पंडितांनीं त्याच्या काव्यांवर टीका लिहिलेल्या आहेत. असो; तर मग जें रुचिवैचित्र्य इतर भाषांतील कवितेंत आढळतें तेंच आमच्या महाराष्ट्र भाषेंतही कां आढळूं नये ? कोणी कवि शुद्ध, सरळ व सुबोध शब्दांनीं पुण्यपत्तनाचें वर्णन करतो:—

" पुणें गांव आहे. नदीकांठ आहे.
मढीं जाळिती लोक. तें पात्र वाहे. "

कोणी पुढील बिकट तऱ्हा काव्यांत आणतो:—

" अनलसमीहित साधी राया वारा महीवरा कामा ।
अनलस मी हि तसा धीरा यावा रामही वराका मा ॥ "

ये नाम केचिदिह नः प्रथयंत्यवज्ञाम्
जानंतु ते किमपि तान् प्रति नैष यत्नः ॥ *

मालतीमाधव.

अंक ४७-(१) सदरील अंकाचा विषय. (२) यमक व प्रास. (३) संकृत कवीं-

---

* "जे कोणी आमची अवहेलना करतात त्यांनीं असें समजावें कीं आमचा यत्न त्यांजकरतां नव्हे !"

चा प्रघात. (४) इंग्रेजी कवींचा. वरील आक्षेपाचा ग्राह्य अंश. (६) तो मोरोपंतावर कितपत लागू पडतो याविषयीं विचार. (७) तत्कालीन पंडितांची अभिरुचि प्रस्तुत कवीस कितपत बाधक झाली याविषयीं विवरण.

१. मागील अंकांत मोरोपंताच्या कवितेवरील दोन आक्षेपांचें निरसन केलें. आतां पुढल्यांविषयीं विचार करूं.

२. प्रस्तुत कवीच्या पद्रचनेच्या संबंधानें आधुनिक पंडित मंडळीचा त्याजवर मोठा आक्षेप म्हटला म्हणजे यमक व प्रास यांच्या संबंधानें आहे. या दोहोंचें प्राचुर्य त्याच्या काव्यांत जें आढळतें तें त्याच्या अरसिकत्वाचें दर्शक होय, व जे वाचक किंवा श्रोते वरील शब्दालंकारांस चाहतात तेही अरसिक वर्गांतच येतात, असें आज बहुत वर्षे मत चालत आलें आहे; या मताविषयींचे कांहीं उल्लेख आरंभींच्या अंकांत दिलेलेच आहेत; त्याशिवाय आलीकडील महाराष्ट्र कविता पाहिली तर तींतही वरील मतांचा प्रभाव दृष्टीस पडतो. तो अर्थात् हा कीं, तींत यमकादि शब्दालंकारांच्या परित्यागाविषयीं वाग्देवीस जणों काय कडकडीत व्रत धरविलें आहे असें वाटतें. असो; तर हें जें येवढें पंडितमान्य मत आहे याच्या यथार्थत्वाविषयीं सविस्तर विवरण करणें अवश्य होय.

३. कोणत्याही प्रचाराच्या युक्तायुक्ततेचा जो विचार करावयाचा तो दोन गोष्टींवरून होत असतो; एक तत्त्वदृष्ट्या, व दुसरा थोर मानलेल्या लोकांच्या आचारावरून. युक्तीच्या दृष्टीनें एकादी गोष्ट बरोबर दिसत असते हें एक; किंवा सर्वमान्य लोक तीस अनुसरतात हें दुसरें. आतां यमक व प्रास काव्यांत असणें हें वाईट का चांगलें याविषयीं वस्तुतः जर विचार केला, तर हें कोणासही स्पष्ट दिसणारें आहे कीं, ज्या अर्थीं ते शब्दालंकार होत, त्या अर्थीं ते कवितेस शोभविणारे आहेतच आहेत. सोन्यारुप्याचे दागिने अंगावर घालणें हें चांगलें का वाईट याविषयीं निर्णय ठरविण्यास जशी पंडितांची सभा मिळवून भवति न भवति करण्याची गरज नाहीं, त्याप्रमाणेंच कर्णाचें रंजन करणारे जे वर्णसाम्याचे प्रकार ते कवीनें योजावे कीं नाहीं, याविषयीं फार वाटाघाट करणें नलगे. काव्यांत रसाचें प्राधान्य मानूनही कवि ज्याप्रमाणें छंदोबद्ध शब्दरचनेचें साहित्य रसपुष्ट्यर्थ अवश्य घेतात, त्याप्रमाणेंच यमक व प्रास हेही मनास आल्हाद करणारे असल्यामुळें त्यांचा प्रयोग सत्कवींनींही केलेला आढळतो यांत नवल काय? तेव्हां प्रस्तुत शब्दालंकारांत वस्तुतः दूषणीय कांहीं आहे असें नाहीं. आतां दुसरी गोष्ट जें सत्कवींच्या प्रयोगाचें प्रमाण तेंही प्रकृत वादास प्रतिकूल आहे असें नाहीं. संस्कृतांत पूर्वीपासून यमकाचा मुळींच प्रघात नाहीं, तेव्हां त्याच्या संबंधाचें त्या भाषेंत

प्रमाण सांपडणार नाहीं हें उघडच आहे. पण अनुप्रासाविषयीं पाहिलें तर अगदीं मोठमोठ्या कवीश्वरापासून तों अर्वाचीन सामान्य कवीपर्यंतही त्याचें प्राबल्य आढळतें. कालिदासाचे ठायीं वाग्देवीचें सर्वस्व आढळतें. व त्याच्या काव्यांत संस्कृत कवितेची जितकी पूर्ण दशा दिसते, तितकी अन्यत्र कोठेंही दिसत नाहीं; पण असें असूनही अनुप्रासाविषयीं त्याची मोठी करडी नजर दिसते असें नाहीं, उलटी वरील शब्दालंकाराविषयीं त्याची आवडही जागोजाग दिसते. * संस्कृताचें अध्ययन केलेल्यांस 'रघुवंशा' च्या नवव्या सर्गांत कोणता प्रकार बहुधा साऱ्या सर्गभर आढळतो तो सांगायाला नकोच. त्यांत दर एक श्लोकाच्या शेवटल्या चरणांत तीन तीन अक्षरांची अनुवृत्ति होई अशी रचना केली आहे. ही तर 'कवींच्या कुलगुरूं' चीच प्रत्यक्ष गोष्ट झाली. भवभूति कालिदासाच्या बराच मागून झाला असावा, तरी त्याचें स्थान वाग्देवीच्या सिंहासनासमोर कालिदासाच्या पलीकडचेंच आहे, ही प्रसिद्धि पहिल्यापासून चालत आलेली आहे, पण त्याच्या कवितेंत पाहूं जावें तो शब्दालंकाराविषयीं याचीही पराङ्मुखता दृष्टीस पडत नाहीं, इतकेंच नव्हे तर उलटी वरीच हौससुद्धां दृष्टीस पडते † यांच्या पुढला प्रचार तर सांगायालाच नको. भारवि, माघ, बाण, सुबंधु श्रीहर्ष, जयदेव इत्यादिकांच्या काव्यांत शब्दालंकाराविषयीं उदासीनता कितपत दृष्टीस पडते हें या कवींच्या ग्रंथांतलें एकादें पृष्ठ उलटून पाहिलें असतांही कळणार आहे. हें तर काय पण पहिल्या दोघांनीं आपापल्या महाकाव्यांच्या अनुक्रमेंकरून १५ व्या व १९ व्या सर्गांत चित्रकवित्वाचे जे चक्रबंध, गोमुत्रिकाबंध वगैरे प्रकार, त्यांची रचना करूनही आपली हौस फेडून घेतली आहे. दुसऱ्या दोहोंची श्लेषप्रियता तर पंडितप्रसिद्धच आहे. 'नैषध' काव्य तर अनेकार्थसंभवाविषयीं केवळ कामधेनुच होय ही प्रसिद्धि सार्वलौकिक आहे.

---

* उदाहरणार्थ पुढील श्लोक पहाः—

ततो मृगेंद्रस्य मृगेंद्रगामी वधाय वध्यस्य शरं शरण्यः ।
जाताभिषंगो नृपतिर्निषंगात् उद्धर्तुमैच्छत् प्रसभोद्धृतारिः ॥

रघुवंश—२.

† पुढील उदाहरण पहाः—

असारं संसारं परिमुषितरत्नं त्रिभुवनं
निरालोकं लोकं मरणशरणं बांधवजनम् ।
अदर्पं कंदर्पं जननयननिर्माणमफलं
जगज्जीर्णारण्यं कथमसि विधातुं व्यवसितः ॥

मालतीमाधव.—९

आतां या मध्यमकालीन कवीं पासून आलीकडे जों जों येऊं लागावें तों तों वरील शब्दालंकारांचें प्राबल्य तर कितपत दृष्टीस पडूं लागतें हें सांगावयासच नको. 'विश्वगुणादर्श', 'लक्ष्मीसहस्र', 'भारतचंपू' 'नलचंपू' इत्यादि ग्रंथांवरून कवितेच्या बाह्यालंकारांवर अर्वाचीन कवींचे परिश्रम केवढे दृढ होत आले आहेत हें कोणासही सरुद्दर्शनीं सुद्धां कळणार आहे. असें होतां होतां अगदीं अलीकडे किंबहुना आधुनिक काळचा प्रघात जसा आढळतो कीं, सामान्य भाषणांत किंवा लिहिण्यांतही शब्दचमत्कारावांचून व्हावयाचें नाहीं. सरस्वतीचा ओघ निघाला कीं तो जलयंत्रोद्गाराप्रमाणें चित्रविचित्रतेनेंच प्रगट झाला पाहिजे !†

† हा वाग्वैचित्र्याचा प्रकार शास्त्री मंडळीच्या लेखांतून व भाषणांतूनही नेहमीं दृष्टीस पडतो हें पुष्कळांस माहीत असेलच. याचें एक उत्कृष्ट उदाहरण गुर्जरदेशीय प्रसिद्ध पंडित गट्टूलालजी यांचा सुमारें चार वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध झालेला एक लेख होय. डेक्कन् कॉलेज्च्या मंडळीनें ७२ सालीं जो 'मृच्छकटिक' नाटकाचा प्रयोग केला त्यावेळीं पंडित मजकूर पुण्यांत असल्यामुळें इतर शास्त्रियसमुदायाबरोबर त्यांसही प्रयोगप्रेक्षणार्थ निमंत्रण झालें होतें. खरोखरी म्हटलें असतां 'प्रेक्षणार्थ' हा शब्द पंडितजींच्या संबंधानें पाहतां अनर्थक होय; कां कीं हे दोन्ही डोळ्यांनीं आंधळे आहेत. ही महापत्ति त्यांस पूर्ववयांतच प्राप्त झाली असें समजतें. तरी असें असतांही त्यांची विद्वत्ता येवढी मोठी आहे कीं, त्यांच्या तोडीचे पंडित या काळांत अवघ्या भारतवर्षांत थोडेच असतील. पण यांच्या संबंधानें सांगण्यासारखी सर्वांत अत्यंत आश्चर्याची गोष्ट म्हटली म्हणजे यांचें शीघ्रकवित्व होय. वरील प्रयोगाच्या समयीं विद्यालयांतील पुष्कळ मंडळी एके दिवशीं त्यांच्या घरीं गेली होती; तेव्हां समस्यापुरणादि अनेक चित्रकवित्वाचे प्रकार पाहून सर्वांस मोठें कौतुक व आश्चर्य वाटलें. बोलतां बोलतां हव्या त्या वृत्तांत पद्य जुळणें, हव्या त्या विषयावर श्लेषादि चमत्कारयुक्त वर्णन करणें, हवे ते तीन चरण दिले असतां चवथा अर्थसंगतीची हानि न होतां जुळून देणें, इत्यादि अनेक प्रकार एका चार घटकेंत प्रत्यक्ष पाहिल्यावरून आमची खात्री झाली कीं, कालिदासादिकांच्या 'भोजप्रबंधा'दि ग्रंथांत आढळणाऱ्या व आख्यानपरंपरेनें चालत आलेल्या ज्या गोष्टी सर्वप्रसिद्ध आहेत, त्यांस असंभाव्य मानण्याची बिलकूल गरज नाहीं. असो; याच प्रसंगीं वरील नाटकप्रयोगावर त्यांनीं आपला अभिप्राय संस्कृतांत लिहून दिला; तो सदरील वर्षाच्या जून महिन्याच्या आरंभींच्या 'ज्ञानप्रकाशां'त छापला होता. तो पाहिला असतां जुन्या पंडितांची श्लेषादिप्रियता पूर्ण लक्षांत येईल.

प्रस्तुत सारख्या पंडितांविषयीं मनांत विचार येतांच त्याबरोबर अनेक वृत्तिही तत्क्षणींच उद्भवतात. एक तर विषादयुक्त खेद, कीं आमच्या प्राचीन राष्ट्राचें विद्या-

(पुढें चालू.)

४. इंग्रजी कवितेंत पाहिलें तरी वरचाच प्रकार आढळेल. तींत अत्युत्तम मानलेले जे शेक्सपीयर व मिल्टन् यांचे ग्रंथ त्यांत सुद्धां शब्दालंकारास मान नाहीं असें नाहीं. आतां त्या भाषेंत संस्कृताप्रमाणें किंवा संस्कृतांतून मराठींत अंशतः आलेल्याप्रमाणें संधि व समास हे नाहींत व त्यामुळें यमक व अनुप्रास या दोहोंचीही घटना करण्यास तींत वरील दोहों भाषांप्रमाणें सोय नाहीं हें उघड आहे. तरी वरील शब्दालंकारांची जितपत योजना होण्यासारखी आहे तितपत त्यांचा तींत प्रचार आढळतो. ड्रायडन् व पोप् यांचा तर यमकबद्ध छंदाविषयीं व अनुप्रासाविषयीं केवढा कटाक्ष होता तो त्यांच्या काव्यांवरून दृष्टीस

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

वैभव अस्तंगत होण्याचा हा समय येऊन ठेपला आहे. सूर्यास्तसमयीं शेवटचे शेवटचे किरण जसे उंच वृक्षांच्या शेंड्यावर, पर्वतांच्या शिखरांवर, वगैरे क्षणमात्र विश्राम पावून अंमळशानें समूळ लयास जातात, त्याप्रमाणें आमच्या प्राचीन विद्या सध्यां उगाच कोठें कोठें निसटता आधार धरून राहिल्या आहेत. आणखी थोड्याच काळानें प्राचीन इराण, मिसर वगैरे देशांतील विद्यांप्रमाणें त्यांचा चिरंतन अस्त होण्याचा सुमार दिसतो. याप्रमाणें चित्तास खिन्नता प्राप्त झाली असतां आमच्या सरकारची अनास्था व विद्वन्मंडळीचें विचित्र वर्तन पाहून आश्चर्य व उद्वेग हीं उत्पन्न होतात. सरकारची उपेक्षाबुद्धी तर आलीकडे हरएक प्रकरणीं दिसण्यांत येतेच, तेव्हां एकाच संबंधानें तिजबद्दल गाऱ्हाणें गाणें जरूर आहे असें नाहीं. पण आमच्या नूतन पंडितांची वरीक तारीफ करावी तितकी थोडी. यांपैकीं बहुतेक तर केवळ अर्थसाधनाच्या खटपटींत चूर असतात, तेव्हां विद्येविषयीं व्यासंग पुरें चालविणारे अगोदर विरळाच. त्यांतून प्राचीन विद्येकडे यदाकदाचित् कोणाची लहर फिरलीच तर ती इंग्रेजी तऱ्हेनें फिरायाची ! म्हणजे शास्त्रांचें अध्ययन करायाचें तें त्यांचें यथार्थ ज्ञान होण्याकरतां नव्हे, तर 'पंडित' हें उपपद मिळावें, शालजोडी पांघरून वेदशास्त्रांची परीक्षा घेण्याची योग्यता यावी, पुढें मागें प्रोफेसरी पटकावण्यास रस्ता खुला असावा, दहा दहा पानें युरोपीयभट्टादिकांनीं संक्रांतीच्या तिळादाखल दिलेलीं गोड गोड आशीर्वचनें सर्वांस फुशारकीनें दाखवितां यावीं येवढ्याच हेतूनें बिच्याऱ्या कणादजैमिन्यादिकांचा परिचय करायाचा व त्यांच्यावर लेखणी भरकटावयाची ! असो, भाग्य त्यांचें; ' भवितव्यता बलवती ' म्हणून त्यांनीं स्वस्थ बसावें, दुसरा उपाय नाहीं ! तरी सरतेशेवटीं आमच्या नवीन मंडळीस वरील महापंडिताच्या संबंधानें येथें पुढील सूचना केल्यावांचून राहवत नाहीं, कीं अजूनही त्यांनीं प्राचीन शास्त्रकारांच्या कीर्तीचें रक्षण करण्याचा उद्योग केला असतां बराच होण्यासारखा आहे. पण तो करण्यास अर्थातच मूर्खत्वाचा अभिमान अगोदर सोडून देऊन अद्याप कोठें कोठें अवशिष्ट राहिलेल्या महापंडितांची यथावकाश वर्षानुवर्ष परिचर्या पतकरली पाहिजे !

पडतोच. तो आमच्या वाचकांपैकीं जे इंग्रजी कविता वाचलेले असतील त्या सर्वांस माहीत असेलच. हीच गोष्ट इतर पुष्कळ कवींसही लागू आहे. इतर भाषांतील मोठमोठ्या कवींचाही प्रघात आमच्या वरील म्हणण्यासच लागू पडेल अशी आम्हांस खात्री वाटते.

तर वरील दोन्ही प्रमाणांवरून पाहतां वरील शब्दालंकारांत कांहीं अंगभूत दोष आहे किंवा त्यांविषयीं आवड असणें हें अरसिकतेचेंच निश्चित दर्शक होय असें नाहीं, हें कोणाच्याही सहज लक्षांत येईल. जो प्रकार मोठमोठ्या सर्वमान्य कवींच्या काव्यांत आढळतो, जो व प्रस्तुतः दोषरूप मानणें शोभतच नाहीं, तो आमच्या महाराष्ट्र कवीचे ठायीं आढळल्यानेंच केवल दुषणीय होतो हें ह्मणणें अर्थातूच अत्यंत अयुक्त होय.

५. आतां येवढें मात्र खरें आहे कीं, प्रस्तुत आक्षेप मोरोपंताच्या संबंधानें पाहतां जरी दुर्बळ होय, तरी सामान्यतः त्यांतील कांहीं अंश ग्राह्य आहे. तो येणेंप्रमाणें. शब्दालंकार हे अर्थालंकारांहून अर्थात् कमी योग्यतेचे आहेत; कां कीं पहिले केवळ कर्णास आल्हाद देणारे होत, पण दुसऱ्यांच्या ठायीं मनास चमत्कृत करण्याची शक्ति असते. तेव्हां सहृदय जो वाचक किंवा श्रोता त्याचें पहिल्यानें जितकें रंजन होईल त्याहून दुसऱ्यानें अधिक होणार आहे, व हा दुसरा आल्हाद पहिल्याहून अधिक वेळ टिकणाराही असतो हें सहृदयानुभवसिद्ध आहे. तर प्रकृत आक्षेपाचा ग्राह्य असा हा एक अंश होय. दुसरा असा कीं, सर्व राष्ट्रांत प्रायः आद्य कवींच्या ग्रंथांत शब्दालंकारापेक्षां अर्थालंकारावर विशेष भर असतो; व उत्तरोत्तर कवितेच्या ऱ्हासकाळीं दुसऱ्यापेक्षां पहिल्याचें प्राबल्य विशेष आढळण्यांत येतें. असें होण्याचें कारण काय हें मागें प्रसंगवशात् सांगितलेलेंच आहे.*

६. पण या दोहों संबंधांनीं तरी प्रस्तुत आक्षेप मोरोपंतावर लागू पडतो काय? मुळींच नाहीं. शब्दालंकाराची योग्यता स्वतंत्रतः अर्थालंकाराहून कमी खरी; पण यावरून त्यास मुळींच योग्यता नाहीं असें होत नाहीं. स्त्रीच्या सौन्दर्याचा विचार कर्तव्य असतां मार्मिक जन शरीरलावण्यास सोन्यारुप्याच्या दागिन्याहून जास्त लेखतील हें निर्विवाद आहे, किंबहुना रुचिपरत्वें करून रोम शहरांतील जगविख्यात पुतळीच्याप्रमाणें शुद्ध मनोहर लावण्यासच चाहणारे गोवर्धन कवीसारखे रसिकवर्यही आ-

---

* निबंधमाला अंक ४ पहा.

ढळतील; * पण यावरून सोनें व रुपें हीं मातीच्या मोलाचीं असें कोण ह्मणणार आहे? त्यांच्या दागिन्यांची शोभा कृत्रिम, यास्तव स्वभावसिद्ध लावण्यापुढें त्यांचें रमणीयत्व पृथक्त्वेंकरून पाहतां जरी विशेष मानतां येणार नाहीं, तरी जेथें दोहोंचा समागम होतो तेथें नेत्रास विशेष आल्हाद झाल्यावांचून राहणार नाहीं, हें उघड आहे. तेव्हां याच न्यायानें पाहिलें असतां, यमक व प्रास यांची स्वतः सिद्ध योग्यता जरी कितीही मानली तरी जेथें मूळचा अर्थ सुंदर असून त्यास शब्दालंकारांचेंही साहित्य असतें तेथें तो त्याच्यामुळें विशेष खुलेल हें उघडच आहे. हें तर काय, पण जेथें वर सांगितल्याप्रमाणें सुंदर अर्थाचा व अनुप्रास यमकांचा यथास्थित योग झालेला असतो तेथें

प्रमदालोचनन्यस्तं मलीमसमिवांजनम् ॥ †

या न्यायानें वरील शब्दालंकारांसही कांहीं अपूर्व शोभा प्राप्त होते. अथवा कालिदासानें 'कुमारसंभवा'त जसें ह्मटलें आहे कीं,

अन्योन्यशोभाजननाद्बभूव
साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥ ‡

त्याप्रमाणें अर्थास अलंकारानें शोभा आली कीं अलंकारास अर्थानें आली याचाही वरील ठिकाणीं निर्णय करवत नाहीं. अशीं स्थलें वामन व रघुनाथ पंडित यांच्या काव्यांत अनेक आहेत, व मोरोपंताच्या कवितेंत तर तीं पुष्कळच सांपडतील.

आतां वरील आक्षेपाचें दुसरें जें अंग, कीं शब्दालंकारांची रचना हें 'लोकांची बुद्धि मंद झाल्या'चें प्रमाण होय, याविषयीं विचार करावयाचा. 'विविधज्ञानविस्तारा'तला मूळ लेख निबंधारंभीं दिलाच आहे; त्यावरून प्रस्तुत आक्षेपाचें पूर्ण स्वरूप वाचकांस कळेलच. या लेखांतील मतें जरी आलीकडील काळांत सर्वांस अभिमत असणारीं

---

* व्हिनस् ह्मणून ग्रीक व रोमन लोकांची शृंगारदेवता होती. हिचीं एक जगत्प्रसिद्ध प्रतिमा रोम शहरीं आहे. हिच्या चबुत्र्यावर वरील रसिकवराची पुढील आर्या खोदून लिहिली असतां समसमांचा योग होणारा आहे:—

रतरीतिविगतवसना प्रियेव शुद्धापि वाङ्मुदे सरसा ।
अलसा सालंकृतिरपि न रोचते शालभंजीव ॥

† "जसें काजळ हें मुळचें मलिन असतां तरुण स्त्रियांच्या डोळ्यांत पडल्यानें त्यास शोभा येते!"

‡ "परस्परांची परस्परांस शोभा प्राप्त झाल्यामुळें भूषणत्व व भूष्यत्व हे धर्म दोहोंस साधारण झाले!"

आहेत, व सकृद्दर्शनीं बहुतेकांस यथार्थही वाटतील, तरी अमळ शोधक बुद्धीनें विचार केला असतां त्यांची असत्यता लक्षांत आल्यावांचून राहणार नाहीं. एक तर सदरील लिहिणारानें लोकांच्या बुद्धिमांद्याविषयीं जें लिहिलें आहे तें मोरोपंताच्याच काळास अनुलक्षून लिहिलें आहे, कीं एकंदर सगळा अर्वाचीन काळ घ्यावयाचा हें त्यावरून स्पष्ट होत नाहीं. वाक्यांवरूनच नुसता अर्थ घेतला, तर एकंदर आलीकडील काळावर लिहिणाराचा कटाक्ष आहे असें वाटतें. पण पुढें जों पहावें, तों मोरोपंतावरच टीकाकर्त्याचा मुख्य रोख आहे हें दृष्टीस पडतें. आतां कोणत्याही अर्थानें घेतलें तरी वरील बुद्धिमांद्याचा आक्षेप लागू पडत नाहीं. एकंदर अर्वाचीन काळ घेतला, तर सर्वच मराठी कवि येथून तेथून नादान असें म्हणणें पदरांत येऊन त्यांच्या पैकीं कित्येकांची आलीकडील विद्वानांनींही जी प्रशंसा केली आहे ती मूर्खपणाची ठरणार, व ज्या राष्ट्रांत त्यांची आज शतकांचीं शतकें चहा होत आहे तेंही अप्रयोजकपणाच्या पायरीला पोंचणार! आणि त्यांतून जेथें सारी कविमालिकाच महामूर्ख ठरली, तेथें तिजपैकीं एकालाच प्रमुखत्वेंकरून पुढें करण्यांत मोठेंसें हशील नाहीं, व तसें करणें हें वाजवीही होत नाहीं. आणि वस्तुतः पाहिलें असतां प्राचीन संस्कृत कवितेची व अर्वाचीन महाराष्ट्र कवितेची जो सामान्यतः तुलना करील त्यास आलीकडील लोकांची बुद्धि मंदावली आहे असाच निश्चितपणें सिद्धांत करतां येईल असें आह्मांस वाटत नाहीं. रघुनाथ पंडिताचें ' नलोपाख्यान ' व मोरोपंताची ' केकावलि ' हे ग्रंथ कोणत्याही संस्कृत काव्याशीं तोलले असतां त्यांस हलके ठरवणारा रसिक विरळाच सांपडेल असें वाटतें. बरें, दुसऱ्या तऱ्हेनें जर घेतलें, कीं बुद्धिमांद्याविषयींचा उल्लेख मोरोपंताशीं समकाल असणाऱ्या लोकांविषयींच समजावयाचा, तर हें ह्मणणें तर वरच्याहूनही अयुक्तिक होय. कां कीं, पूर्वीं ह्मणजे ज्ञानदेवाच्या वेळेस किंवा श्रीधराच्या वेळेस महाराष्ट्र कविता उत्तम स्थितींत असून पुढें अमुक अमुक काळापासून तीस उतरती कळा लागली व अमुक काळीं तर ती अगदीं टेकीला आली असें मत आजपर्यंत आह्मीं कोणाच्याही लेखांत पाहिलें नाहीं किंवा तोंडचेंही ऐकलें नाहीं. वरील उत्कर्षापकर्ष हे संस्कृत कवितेंत व इंग्रजी कवितेंत स्पष्ट आढळतात. पण मराठींत तसा प्रकार बिलकूल आढळत नाहीं. तींतील कवि सामान्यतः कवित्वगुणांत सर्व एकसारखेच आहेत. महाराष्ट्र कवितेंतच हा विशेष कां आढळतो याचीं कारणें पाहूं गेलें असतां बरींच सांपडतील; पण तीं येथें विस्तारेंकरून देतां येत नाहींत. थोडक्यांत येथें इतकेंच सांगतों कीं, छापण्याची युक्ति निघाल्यापासून

इंग्लंड वगैरे देशांत ग्रंथकर्तृत्व हें अर्थप्राप्तीचें जसें साधन झालें, तसा प्रकार इकडे नसल्यामुळें ज्यास स्वाभाविक कवित्वस्फूर्ति तोच इकडे कवि होत गेला. पैशाच्या लालचीनें आजपर्यंत इंग्लंडांत जसे शेंकडो कवि होऊन गेले, व अद्यापही कोणास सामान्यतः वृत्तरचना करण्याचें कसब अंमळ साधलेंसें झालें कीं तो कवि बनून त्याचे ग्रंथ छापून निघूं लागतात, तसा प्रकार इकडे अर्थातच अशक्य होता. तसेंच संस्कृत कविता जशी राजांच्या आश्रयानें व पंडितजनांच्या मान्यतेनें उदयास आली, तसाही प्रकार महाराष्ट्र कवितेंत मुळींच आढळत नाहीं. अगदीं जुन्या मराठी कवींपासून तों अगदीं अलीकडच्यापर्यंत कोणासही सरकारी दरबार माहीत नव्हतें, व पंडितांमध्येंही कदाचित् एका दोघांखेरीज बाकीच्यांस मुळींच मान नव्हता. हें तर काय, पण बहुतेक मराठी कवि केवळ परमार्थपरायण व विरक्त होते, हें सर्व प्रसिद्धच आहे. तर याप्रमाणें दोहो तऱ्हांनीं वरील बुद्धिमांद्यविषयक उल्लेख अयथार्थ होय हें लक्षांत येईल.

७. आतां टीकांविषयक पूर्वोक्त लेखांत प्रस्तुत संबंधाचा दोष सगळा मोरोपंतावरच न घालतां तत्कालीन पंडितमंडळावरही तो बराच लोटून दिला आहे. त्या काळीं 'विद्वज्जनांची अभिरुचिच तशी विलक्षण' असल्यामुळें प्रस्तुत महाराष्ट्र कवीसही तेंच वळण लागलें असा प्रस्तुत आक्षेपकाचा अभिप्राय आहे. आतां या म्हणण्यांतही कितीसा तथ्यांश आहे याविषयीं जर शोधपूर्वक विचार केला, तर वरील उल्लेखाप्रमाणें हाही जसजसा विचार करावा तसतसा फिक्का पडूं लागेल. अर्वाचीन पंडितांची सामान्यतः कोणत्या तऱ्हेची काव्यरुचि आढळते याविषयीं आम्हीं पूर्वीं अनेक वेळां लिहिलेंच आहे;* तेव्हां येथें त्याविषयीं आणखी कांहीं लिहिण्याची गरज नाहीं. वरील प्रसंगोपात्त अभिप्रायांवरून आमचें मत यासंबंधें वरील आक्षेपकाच्याहून निराळें नाहीं हें वाचकांच्या लक्षांत असेलच. तेव्हां मोरोपंताची जी शब्दालंकारांविषयीं व 'दुर्बोध' शब्दांविषयीं आवड ती तत्कालीन विद्वज्जनांपासून त्यास कितपत लागली असेल याविषयीं काय ती वाटाघाट करावयाची.

अर्वाचीन गीर्वाण पांडित्याचा महाराष्ट्र कवितेशीं कितपत संबंध होता व त्याच्या योगानें तीस कितपत वळण लागलें असेल, याविषयीं ज्या कोणी वरील कवितेचें अंमळ शोधपूर्वक पर्यालोचन केलें असेल त्याचीही तेव्हांच खात्री होण्यासारखी आहे. एक तर महाराष्ट्र कवींपैकीं कित्येकांच्या अंगीं विद्वत्ता वसत होती, याविषयीं पूर्वीं अनेक वेळां आम्हीं प्रसंगवशात् उल्लेख केलेलेच आहेत.‡ त्यांवरून सहज दिसून ये-

---

* अंक ३ व ३९ पहा. ‡ अंक २ व १० पहा,

ईल कीं, नुसत्या व्याकरणाचीही ज्यांस पुरती ओळख नव्हती त्यांची गणना विद्वज्जनांत कोठून होणार? महाराष्ट्र कवींचें व पंडितजनांचें कितपत सख्य असे याविषयीं त्यांच्या चरित्रांत व ग्रंथांत ही प्रसंगवशात् लेख आढळतात. तुकाराम व नामदेव यांच्या ज्या कथा ऐकण्यांत व वाचण्यांत येतात त्यांवरून ही गोष्ट स्पष्ट दिसते कीं, त्यांस ब्राह्मणांकडून व विशेषतः पंडितांकडून पुष्कळ छळ व अवज्ञा सोसावी लागली. त्यांच्या ग्रंथांतही वरील संबंधाचे अनेक उल्लेख आढळतात.* ज्ञानदेव, एकनाथ व रामदास हे जरी ब्राह्मण होते व पुढें लवकरच ते स्वदेशीयांस येवढे पूज्य होऊन बसले, तरी स्वतःच्या हयातींत त्यांचीही स्थिति पुष्कळ अंशीं वरच्यासारखीच असावी. अगदीं शेवटले जे मोरोपंत व रामजोशी यांच्यापर्यंतही वरील परंपरा चालत आलेली दृष्टीस पडते. फार काय, पण हल्लींच्या काळीं जरी शास्त्रविद्या प्रायः अस्तंगतच झाली आहे, तरी तिचें जें क्वचित् वास्तव्य दिसतें त्यावरून पूर्वींच्या काळाचें सहज अनुमान करतां येतें. सध्यांही जर पंडित ह्मणून मोडणाऱ्या लोकांचे ठायीं महाराष्ट्र भाषेची, तींतील कवितेची, व हरदासांची वगैरे अवज्ञा दृष्टीस पडते, तर पूर्वींचे जे भाष्यांत अध्ययन केलेले व प्रतिगदाधर बनलेले सभाधुरंधर महापंडित त्यांच्यापुढें बिचाऱ्या प्राकृत कवींचा तो काय पाड असणार? कालिदासादिकांसही 'रंडागीतानि काव्यानि' ह्मणून ज्यांनीं धुडकावून द्यावें, त्यांच्या पुढें आमचे अज्ञान शूद्रकवि व अपंडित ब्राह्मणकवि यांनीं किती शेखी मिरवावी!

पण संस्कृत व महाराष्ट्र कवितेचें जो एकंदर स्वरूप लक्षांत आणील, व दोहोंची परस्पर तुलना करील, त्यास तर वरील उल्लेख किती यथार्थ होय, हें तेव्हांच कळणारें आहे. ही

---

* नामदेव भोळेभावानें व नम्रतापूर्वक म्हणतोः—

पंडित ब्राम्हण पुसतील अर्थ ।
त्यास मी अनाथ काय बोलों ॥ इ०

तुकाराम वरीलच अभिप्राय वदतो, पण निराळ्या बाण्यानेंः—

बरा कुणबी केलों । नाहीं तरी दंभेंचि असतों मेलों ॥ १ ॥
भलें केलें देवराया । नाचे तुका लागे पायां ॥ २ ॥
विद्या असती कांहीं । तरी पडतों अपायीं ॥ ३ ॥
सेवा चुकतों संतांची । नागवण हे फुकाची ॥ ४ ॥
गर्वे होतों ताठा । जातों यमपंथें वाटा ॥ ५ ॥
तुका म्हणे थोरपणें । नरक होती अभिमानें ॥६॥

तुलना म्हणजे एक मोठा स्वतंत्र विषयच होय, व त्याच्या निरूपणांत अनेक अवांतर गोष्टींचा विचार करावा लागेल. तरी वरील निरूपणाचा एकंदर रोंख थोडक्यांत सांगता येण्यासारखा आहे; तो हा कीं, संस्कृत कवितेचा झोक सामान्यतः पाहतां सगळा ऐहिक विषयांकडे आहे, व मराठी कवितेचा परमार्थाकडे आहे. युरोपांतील संस्कृत भाषा ज्या ग्रीक व ल्याटिन त्यांत किंवा आर्वाचीन इंग्रेजी वगैरे भाषांत जें कवितेचें स्वरूप दृष्टीस पडतें त्याच रूपानें कालिदासादिकांचे ठायीं या देशांत वाग्देवी अवतीर्ण झाली. म्हणजे ऐहिक व्यवहारांत नानाविध प्रसंगीं ज्या वृत्ति मनांत उभ्या राहतात त्यांचेंच वर्णन वरील कवितेंत आढळतें. तेव्हां ती अर्थात्च सामान्यतः शृंगारवीरादि नवरसात्मक व बाह्यसृष्टिवर्णनपर अशी आहे. पण मराठी कवितेचा रोंख अगदीं उलटा. संस्कृत कवींच्या प्रमाणें वाचकांचें किंवा श्रोत्यांचें रंजन करणें येवढाच महाराष्ट्र कवींचा उद्देश नव्हता; तर लोकांचीं मनें प्रवृत्तिमार्गाकडून निघून निवृत्तिमार्गाकडे लागावीं, हेंच त्यांचें मुख्य धोरण होतें. त्यांच्या काव्यांत नवरसांचें वास्तव्य नाहीं असें नाहीं, पण ते सर्व भक्ति व वैराग्य यांच्या अंगभूत आहेत. संस्कृतांत ज्याप्रमाणें कोणी कामी नवमेघाच्या दर्शनानें सोत्कंठ होत्साता त्याजपाशीं आपलें सर्व हितगुज वदतो किंवा राजकन्येचें धर्षण केल्याबद्दल कोणास वधशूलाकडे चालविलें असतां आपल्या हृदयंगमेच्या लीलांचें स्मरणपूर्वक प्रेमभरानें तो वर्णन करतो, किंवा इंग्रेजींत कोणी रंगेल्यानें आपल्या प्रियकरणीच्या केसांचा झुबका चोरून कातरला असतां त्यावरून प्रेमकलह माजून तो कलहच काव्यास विषय होतो, किंवा कोणा कवीच्या दौतींतील शाई सूर्य पिऊन गेला असतां कविरायाची तार सूर्याशींच चालायाची लागते,—तसा प्रकार मराठी कवितेचा नाहीं. स्फुट विषयांवर पद्यरचना केलेली अगोदर तींत थोडीच सांपडेल, आणि जी कांहीं सांपडेल तिचें धोरण एकंदर कवितेसारखेंच बहुधा आढळेल. सारांश, संस्कृत व मराठी कवितेंत इतकें अंतर आहे कीं, पहिलीमध्यें नवरसांचें जसें प्रसंगोपात्त मिश्रण सामान्यतः आढळतें, त्याप्रमाणेंच शांत व भक्ति या रसांचेंही क्वचित् आढळतें; त्यांच्याकडे प्राधान्य मुळींच नाहीं. पण मराठी कवितेंत पाहावें तों वरील रसच मुख्य असून इतरांचें मिश्रण असलेंच तर अप्रधानत्वेंकरून असतें. तिचे मुख्य विषय म्हटले म्हणजे वैराग्य व अध्यात्म हे होत, तेव्हां यांस अनुसरूनच अर्थात् तींतील रससंपत्ति होय.

तर वरील विरोधावरून हें सहजच लक्षांत येईल कीं, जर संस्कृत

कवितेचें व महाराष्ट्र कवितेचें स्वरूप हीं परस्परांहून इतकीं भिन्न आहेत; तर एकीचें वळण दुसरीस लागलें हें म्हणणें मुळींच शोभत नाहीं. याखेरीज दुसरी हीही गोष्ट शोधक व मार्मिक जनांच्या ध्यानांत येण्यासारखी आहे कीं, इटालियन, फ्रेंच, इंग्रेजी वगैरे अर्वाचीन भाषांतली कविता हीं जशी प्राचीन ग्रीक व ल्याटिन कवितेच्या धोरणावर चालू झाली, तसा प्रकार महाराष्ट्र कवितेचा बिलकूल दिसत नाहीं. अगदीं अव्वलपासून तों अखेरपर्यंत कोणत्याही मराठी कवीस 'रघुकिराता' दि पंडितमान्य काव्यांची बिलकूल ओळख होतीशी सुद्धां दिसत नाहीं. नामदेव, तुकाराम यांची गोष्ट तर बोलायालाच नको, पण पंडितमंडळींत बरेच मोडण्यासारखे जे वामन, मोरोपंत, रामजोशी वगैरे त्यांच्या ग्रंथांतही कालिदासादिकांचा मागमूसही नजरेस येत नाहीं. संस्कृत कवितेच्या धर्तीवर जुनें मराठी काव्य ह्मटलें ह्मणजे रघुनाथपंडिताचें 'नलोपाख्यान'च एक होय. त्याची रचना श्रीहर्षाच्या 'नैषधा'च्या नमुन्यावर केली आहे असें कवीनेंच सरतेशेवटीं सांगितलें आहे.* पण याखेरीज बाकीच्या कोणच्याही महाराष्ट्र काव्यांत जुन्या कवींची पद्धति कोणत्याही संबंधानें बिलकूल दृष्टीस पडत नाहीं. प्रस्तुत कवीचेंच उदाहरण पहा. गेल्या शतकांत पेशव्यांच्या अमलांत प्राचीन पांडित्याचें जें सर्वत्र पुनरुज्जीवन झालें त्याच्या ऐन भरांत तो हयात होता, तेव्हां कमलांनीं चोहोंकडे फुलून गेलेल्या सरोवरांत विहार करणाऱ्या भ्रमरास परागांच्या छटा जशा सहज लागून जातात त्या प्रमाणें केवळ प्रसंगोपात्त संसर्गानेंही आमच्या प्राकृत कवीवर पांडित्याची छाया पडण्याचा वस्तुतः पुष्कळ संभव होता. ह्मणजे प्राचीन संस्कृत कवींचे उपमाचातुर्य, पदलालित्य, उदात्तता वगैरे गुण, किंवा आलीकडच्यांचे पदार्थक्लिष्टत्वादि कृत्रिम प्रकार हे त्यास सहज लागावे. पण त्याच्या काव्यांत पाहूं गेलें असतां वरील दोन्ही

---

* पुढील श्लोक परस्परांशीं ताडून पाहिले असतां वरील उल्लेखाचा प्रत्यय येईल:—

कोणी वणिग्जन विकी तुळितां तराजे । कस्तूरिका तिजसवें अलिनी विराजे ।
दोन्ही समान निरखी विकणार देतो । घेणार तो न समजोनि उगाच घेतो ॥

(सममेणपदैर्यदापणे तुलयन् सौरभलोभनिश्चलम् ।
पणिता न जना रवैरवै-रपि कूजंतमालिं मलीमसम् ॥)

उडत होते खग वायसादि जाणा । तयां भासला हंस तो ससाणा ।
न भा मानूनी निकषपाषाणा । स्वर्णरेखा तें तेज मनीं आणा ॥

(तनुदीधितिधारया रया-दृतया लोक विलोकनामसौ ।
उदहेम कषन्निवालसत् कषपाषाण निभे नभस्तले ॥)

प्रकारांपैकीं कांहींच नजरेस येत नाहीं. त्याची तऱ्हा मुळींच वेगळी. ती इतर मराठी कवींचे ठायीं जशी आढळते तशीच त्याच्याही कवितेंत आढळते. तिचें मूळ वर ज्याविषयीं उहापोह केला आहे त्याहून फार निळाळें आहे. तें कोणतें याविषयीं पुढें प्रसंगोपात्त विवेचन करायाचें आहे त्यावरून कळून येईल.

ज्यांच्या हस्तासारीं होय गुणस्नेह बिंदुही फार ।
सारज्ञ असूयोज्झित त्यांला माझा असो नमस्कार ॥

मंत्ररामायण.

अंक ५२– मोरोपंताची कविता—

१. प्रस्तुत विषयावरील गेल्या तीन अंकांत मोरोपंतावर येणाऱ्या कित्येक आक्षेपांविषयीं विचार केला. आतां बाकीच्यांत कितपत तथ्य आहे तें पाहूं.

२. प्रस्तुत कवीविषयीं आलीकडील पंडितांची एक मोठी समजूत अशी होऊन गेली आहे कीं, त्याची कविता ह्मणजे पराकाष्टेची कृत्रिम. जो पाहिजेल तो प्रकार तींत पाहून घ्यावा. जसें स्वैरिणीचें पाऊल उजू ह्मणून चुकूनही पडायाचेंच नाहीं, त्याप्रमाणेंच या कवीच्या वाग्देवतेचीही पद्धति होय. श्लेष, कोड्या, कूटें, शब्दचित्र, लांब व बिकट समास यांतच कवित्वाचें सर्वस्व आहे असें समजून वरील गौडबंगाल रचण्यांत त्यानें आपला काळ घालवला. या सिद्धांताच्या प्रत्यापनार्थ एका एतद्देशीय व एका पाश्चात्य पंडिताचे उल्लेख येथें घेतों. त्यांपैकीं पहिला हाः—

" With authors who mean only one thing, and whose sole object is to give an expression to that meaning without casting any side-glances, there is no difficulty. But in works of art of our national poetry, like the one under consideration, it may be counted upon as a rule that the author did intend to be variously understood. This capacity of being diversely rendered is deemed to be a great merit, and authors take very considerable pains to succeed in this line."

" जे ग्रंथकार (कवि) एकमार्गी असतात, ह्मणजे मनांत एकच अर्थ धरून तो सरळ रीतीनें व्यक्त करायाचा इतकेंच ज्यांस माहीत, जे इकडे तिकडे कधींही वांकडी नजर करायाचे नाहींत, त्यांच्याविषयीं मुळींच पंचाईत नसते. पण आमच्या देशांतील कवींचीं प्रस्तुतच्या सारखीं

('केकावली' सारखीं) जीं कृत्रिम काव्यें आहेत तीं वाचतांना हें आपलें नेहमीं लक्षांत ठेवावें कीं, कवीचा उद्देश केवळ एकच अर्थ आपल्या काव्यातून निष्पन्न व्हावा असा नसायचाच, तर त्यांतून अनेक अर्थ निघावे अशाच बुद्धीनें तीं रचलेलीं ! हा अनेकार्थसंभव ह्मणजे कवितेचा मोठा गुण मानला असून एतद्देशीय कवींनीं तो साधण्याकरतां मोठी खटपट केलेली आढळते."

दुसरा उल्लेख येणेंप्रमाणें:——

"Moropant has undoubtedly great command of the Marathi language, which he sometimes prostitutes by indulging in such poetical conceits as acrostics, and by writing without the use of the labial letters, introducing the conjunction परंतु (but) into every line, and by commencing each line of this verse by the last word of the preceding line."

"महाराष्ट्र भाषा ही मोरोपंताची केवळ अंकित होऊन राहिली होती हें खरें आहे; पण तिचा त्यानें कोठें कोठें अपव्यय केलेला आढळतो. तो असा कीं, कोठें नियमित अक्षरें साधलेलीं, कोठें निरोष्ठ रचना केलेली, कोठें प्रत्येक पद्यांत 'परंतु' घालून दिलेलें, कोठें पूर्वपद्यांतींचा वर्ण पुढील पद्याच्या आरंभीं योजलेला,—इत्यादि प्रकार त्याच्या कवितेंत आढळतात."

वरच्या दोहोंपैकीं पहिला उतारा 'एज्युकेशनल् रेकॉर्ड्' नामक इंग्रेजी शालापत्रकांतील होय. हा सन १८६७ सालाच्या नोवेंबर महिन्याच्या अंकांतून घेतला आहे. या सुमारास रा० ब० महादेव गोविंद रानडे हे अक्टिंग् मराठी ट्रान्सलेटर असल्यामुळें के० परशुरामपंत तात्या गोडबोले यांच्या 'केकादर्श' वर त्यांनीं सरकारी नात्यानें आपला अभिप्राय प्रगट केला. तो कवितामर्मज्ञांच्या अवलोकनांत यावा ह्मणून त्या वेळचे डायरेक्टर मे० ग्रांट साहेब यानीं वरील पत्रकाच्या कर्त्याकडे पाठविल्यावरून त्यानें तो सदरील अंकीं आपल्या वाचकांस सादर केला. तर वरील वाक्यांत सामान्यतः महाराष्ट्र कवींविषयीं व त्यांतून विशेषेंकरून मोरोपंताविषयीं जें मत दाखल केलें आहे तें, वरील नामांकित विद्वानाचें होय. दुसरा उतारा माजी डा० विल्सन्, इकडील प्रख्यात मिशनरी, यांच्या लेखातला होय. मोल्स्वर्थकृत कोशाच्या आरंभीं साहेब मजकुरांनीं मराठी भाषेवर व तींतील ग्रंथांवर लिहिलेला एक निबंध आहे, त्यांत प्रस्तुत महाराष्ट्र कवीच्या संबंधानें वरील मजकूर आला आहे. असो, आतां वरील दोन्ही मतांच्या यथार्थत्वाविषयीं विचार करूं.

पहिलें मत रा० ब० रानडे यांचे. रावबहादुरांचा महाराष्ट्र कवितेवर कितपत व्यासंग आहे हें आम्हांस चांगलेंसें माहीत नाहीं; तरी निदान शोधकपणा व मार्मिकपणा हे गुण त्यांच्या अंगीं पूर्ण असून, त्यांचा अभिप्राय लिहिण्यांत, किंबहुना बोलण्यांतही कधीं लेचापेचा बाहेर पडायाचा नाहीं, तर तो नेहमीं यथान्याय व पोक्त असाच असायाचा, याविषयीं पहिल्यापासून प्रसिद्धि आहे. तेव्हां या ख्यातीवरून पाहतां वर त्यानीं एकंदर महाराष्ट्र कवींविषयीं व मोरोपंताविषयीं जो येवढा निक्षून अभिप्राय दिला आहे त्याचा आह्मांस अत्यंत विस्मय होतो. त्यांच्यासारख्या वड्या विद्वानाच्या लेखावर आक्षेप घेणें हें कांहीं अंशीं मोठें साहसच होय; पण स्वपक्षाची चांगली बळकटी पाहूनच या साहसास आह्मी प्रवृत्त होत आहों. आतां इतकेंही करून आमची कोटी जर त्यांच्यावर लागू झाली नाहीं व आमचाच पक्ष खोटा ठरला, तर आम्ही आपले आक्षेप माघारी घेऊं.

प्रस्तुत आक्षेप दोन प्रकारचा आहे. एक एतद्देशीय कवींच्या संबंधानें व एक मोरोपंताच्या संबंधानें. आतां पहिल्याविषयीं विचार करतां 'एतद्देशीय' या शब्दानें आमचे महाराष्ट्र कविच जर घेतले तर त्यांजवर तर वरील 'कटाक्षप्रेक्षणा' चा आक्षेप बहुधा मुळींच लागू पडत नाहीं. ज्ञानोबा, तुकोबा, एकनाथ, नामदेव, महीपति, श्रीधर, यांची तर बिचाऱ्यांची गोष्टच नको. यांच्या वाग्वधूंचा नेत्रकटाक्ष ह्मटला ह्मणजे अरुंधती लोपामुद्रादि महा सत्यांच्या कटाक्षाप्रमाणें दुर्लभ! 'ब्रह्मानंदीं लागली टाळी' अशी अवस्था होऊन ज्यांस देहभानही पुरतें नसायाचें, त्यांस वरील चाळे करण्यास कोठून फावणार! गरुडपक्षी जसा अस्मानीं राहून सूर्यावर एक टक लावतो, त्याप्रमाणें परब्रह्मरूपावर ज्यांचें लक्ष निश्चल होऊन राहिलेलें व केवळ अंतःप्रेरणेनें ज्यांचे वनपक्ष्यांप्रमाणें सुस्वर निघणारे त्यांच्या वाणींत श्लेषास कोठून जागा मिळणार! तेव्हां या साऱ्या भावड्या मंडळीस तर नाशाबितीवरून रावबहादूर एकदम खुले करून देतीलच. आतां राहतां पैकीं, मुक्तेश्वर वामन, मोरोपंत, रघुनाथपंडित व रामजोशी ही जराशी चवचाल मंडळी राहिली. यांस संस्कृताचें विशेष वारें लागून त्यांतील कांहीं चमत्कार त्यांनीं आपल्या काव्यांत उतरून देऊन महाराष्ट्र कवितेस विशेष प्रगल्भता आणली. तेव्हां वरील आरोप यांच्यावर ठरण्याचा अधिक संभव आहे. पण यांच्याही ग्रंथांत पाहूं जातां यांस धरायास फारसें सांपडत नाहीं. पहिल्या दोघांनीं श्लेषप्रयोग केलेला तर आमच्या आठवणींत एकही नाहीं; तिसऱ्याविषयीं पुढील कलमांत पृथक् विचार करायाचाच आहे; आणि शेवटल्या दोघांविषयीं पाहिलें तर पहिल्याच्या 'नलोपाख्यानां'त आठ

दहा ठिकाणीं श्लेषरचना आहे, व जोशीबोवांच्या लावण्यांपैकीं एक छेकापन्हुति मात्र श्लिष्ट आहे. * हा महाराष्ट्र कवींचा प्रकार झाला.

'एतद्देशीय' या शब्दानें संस्कृत कवि जर घेतले, तर गीर्वाणवाणीचें लावण्य अपार असल्यामुळें आणि शब्दप्राचुर्यास्तव व समासरचनेस्तव श्लेषघटनेची तींत अतिशयित सुलभता असल्यामुळें मधुर कटाक्षांची तींत वृष्टि आहे, हें खरें पण तींतही जो ग्रंथ हातीं घ्यावा त्याच्या पृष्ठीपृष्ठीं वरील सडा सांपडेल असें नाहीं. वरील शिडकाव ज्यांत मुळींच नजरेस येणार नाहीं, किंवा आलाच तर कोठें एकादा दुसरा शितोडा, बाकी सर्व पृष्ठें धुतल्या मोत्यांसारखीं स्वच्छ, अशीं काव्यें संस्कृतांत पुष्कळ आहेत. हें संस्कृतज्ञांस सांगायाला नकोच. त्याप्रमाणेंच वरील प्रकाराचें प्राबल्य जसजसें आलीकडे येऊं लागावें ततसें विशेष आढळतें हेंही अनेक वेळां पूर्वीं सांगण्यांत आलेंच आहे. तेव्हां वादविषयक शब्दाचा वरील अर्थ घेऊनही निर्वाह लागणार नाहीं. आतां प्रस्तुत आक्षेपकास दोन्ही अर्थ विवक्षित असून आमच्या देशांतल्या एकंदर कवितेचें स्वरूप जर वरील इंग्रेजी वाक्यांत सांगितलें असेल, तर इकडूनही कोणती अडचण येणार आहे ती उघडच आहे. जो आक्षेप एकंदर संस्कृत कवितेवर अंशतः मात्र लागू पडतो, व मराठी कवितेवर तर बहुधा मुळींच लागू पडत नाहीं, तो दोघींचें एकीकरण केल्यानें विशेष दृढ होईल असें नाहीं हें स्पष्टच आहे. शिवाय संस्कृत भाषेवरून जरी मराठी भाषा निघाली, तरी संस्कृत कवितेंत व महाराष्ट्र कवितेंत किती

---

* रामजोशाचा 'छंदोमंजरी म्हणून एक छंदःशास्त्रविषयक ग्रंथ आहे. यांत त्या त्या वृत्ताचें नांव शेवटीं श्लेषानें आणून त्याच वृत्तांत पद्याची रचना कालिदासाच्या 'श्रुतबोधा' प्रमाणें केली आहे. तसेंच वामनानें भर्तृहरीच्या शतकांचें भाषांतर केलें आहे, त्यांतही क्वचित् श्लेष आलेले आहेत. पण या दोहोंनीं वरील उल्लेखास बाध येणार नाहीं हें उघडच आहे. 'छेकापन्हुति' म्हणजे काय हें साहित्यशास्त्रज्ञांस सांगायास नकोच. वरील लावणी किती बहारीची आहे, हें ती वाचली असतां मार्मिकांस कळणारच आहे; शिवाय तिच्या चित्तमोहकत्वाचें दुसरेंही आम्हांपाशीं एक चमत्कारिक प्रमाण आहे. अकरा वर्षांपूर्वीं पुण्यांत नातूंच्या एका घराला रात्रीं आग लागली होती, त्याच वेळेस जवळच पन्हळकर गोसावी यांचें कीर्तन चालू असून त्यांनीं वरील छेकापन्हुति त्या समयास काढली होती. बोवांची म्हणण्याची रीत जोशीबोवांच्या अस्सल धाटणीची मोठी चटकदार असल्यामुळें मंडळी इतकी गर्क होऊन गेली होती कीं, सगळें कीर्तन आटपून विडा खिरापत होऊन खुशालपणें लोक जों बाहेर पडतात तों आगीचा डोंब त्यांच्या दृष्टीस पडला. !!

अंतर आहे हें नुकतेंच एका निबंधांत आह्मीं दाखविलेंच आहे.* राजाच्या मंदिरांत व ऋषीच्या आश्रमांत जितका भेद, किंवा उपवनांत व वनांत जितका भेद, तितकाच वरील दोन्ही कवितांमध्यें आहे. तेव्हां दोहोंविषयीं साधारणतः कोणतेंही विधान करणें उचित नव्हे.

आतां मोरोपंतास स्वतः वरील आक्षेप कितपत लागू पडतो हें पहायाचें. याविषयीं पुढें पुरतेपणीं विवेचन करायाचेंच आहे. सध्यां येवढें सांगतों ह्मणजे बस आहे कीं, आमच्या देशाच्या संबंधानें मोठमोठ्या विद्वानांचे टायींही जे कित्येक भ्रम आज वर्षानवर्षे नांदताहेत त्यांपैकींच हाही एक होय. उदाहरणार्थ प्रस्तुत ग्रंथ 'केकावलि' हाच पहा. यावर अभिप्राय देण्यापूर्वीं दादोबांची 'यशोदापांडुरंगी' टीका, तिजवर 'ज्ञानप्रसारकां' त व 'इंदुप्रकाशां' त आलेली चर्चा, व अभिप्राय देण्याकरतां हातीं घेतलेला 'केकादर्श', हीं सर्व पुस्तकें रावबहादुरांनीं अगोदर वाचलीं असें त्यांनीं सदरील 'रिपोर्टा' च्या आरंभीं कळविलें आहे. पण याप्रमाणें चारदां प्रस्तुत काव्याचें पर्यालोचन झालें असतां त्याविषयीं त्यांचा अभिप्राय वर दाखल केल्याप्रमाणें पडला. तो हा कीं, हें काव्य कृत्रिम होय, यास्तव आमच्या कवीनें आपल्या राष्ट्राच्या अभिरुचीस अनुसरून जेथें जेथें दुहेरी अर्थ आणण्याची तजवीज केली असेल तेथें तेथें दोन्ही अर्थ जे सांगायाचे ते 'केकादर्श' कारानें सांगितले नाहींत. या दुटप्पी अर्थाविषयीं रावबहादुरांचा फार आग्रह दिसतो. असा अर्थ 'केकावलीं'त अवश्य असलाच पाहिजे, याविषयीं त्यांची पक्की खात्री असून रा० परशुरामपंत यांनीं तो दिला नाहीं हा त्यांच्या ग्रंथाविरुद्ध त्यांचा काय तो मोठा मुद्दा आहे. या महादोषास्तव 'केकादर्शा'ची योग्यता फार कमी झाली असल्यामुळें तो पुढील आवृत्तींत काढून टाकण्याविषयींही शेवटीं ग्रंथकर्त्यास शिफारस केली आहे.

आतां या अर्थबाहुल्याच्या संबंधानें प्रथमतः ही गोष्ट वाचकांस कळविणें जरूर आहे कीं, 'केकावलीं'त मोरोपंताविषयींच्या सामान्य प्रसिद्धीप्रमाणें अनेक अर्थ जर खरोखरच निघण्यासारखे असते, तर रा० परशुरामपंत हे ते दिल्याविना राहते असें आह्मांस वाटत नाहीं. या पंडिताचा सारा व्यासंग काय तो महाराष्ट्र कवितेवर होता हें सर्वांस माहीत आहेच. मराठी कविता वाचणें, लिहिणें, ऐकणें, शोधणें, छापविणें यांतच त्यांचा बहुतेक काळ गेला असल्यामुळें प्रस्तुत विषय हा केवळ त्यांचाच होऊन जसा काय राहिला होता. त्यांतून परशुरामपंत तात्या हे जर जुन्याच हरदासांसारखे केवळ असून अर्वाचीन पद्धती-

* अंक ४७ पहा.

विषयीं अनभिज्ञ असते, ह्मणजे एकाद्या ग्रंथाची आवृत्ति काढणें आहे तर तींत काय काय असणें अवश्य आहे हें जर त्यांस माहीत नसतें, तर एक निराळी गोष्ट होती. पण या कसब्यांत तर ते पहिल्यापासून वाकबगार; संस्कृत नाटकांची भाषांतरें, 'नवनीत,' वगैरे अनेक ग्रंथ त्यांनीं स्वतः तयार केले असून शिवाय जेथून नवे ग्रंथ पसार व्हावयाचे तेथली सर्व घडामोड नेहमीं त्यांच्या नजरेखालीं; मग इतकें असून 'केकावली' सारख्या शतशः वाचलेल्या ग्रंथावर व्याख्यान करतांना त्यांच्या हातून वर सांगितल्यासारखी मोठी चूक होईल काय? आणखी दुसरें हेंही लक्षांत आणलें पाहिजे कीं, वरील गृहस्थ हे आलीकडील पद्धतींत जरी वागलेले होते तरी कालमानाप्रमाणें त्यांच्या मनावरचा संस्कार जुन्या पद्धतीचाच होता; यास्तव पंतांच्या काव्यांत अर्थांतराचा संभव जर लेशमात्रही असता तर तो त्यांनीं मोठ्या आनंदानें व धन्यतेनें प्रगट केला असता. आमची आलीकडील मंडळी एकधोरणी असल्यामुळें, व त्यांच्या नव्या अभिरुचीस अनुसरून केलेल्या महाकाव्यांत दोन दोन तीन तीन अर्थ तर कोठचे, पण कोठें कोठें एका अर्थासही पंचाईत असल्यामुळें, त्यांची दृष्टि अर्थांतरावर न पोंचली तर हें संभवनीय आहे; पण वरील पंडितासारख्या जुन्या अभिरुचीच्या व्याख्याकाराचे ठायीं वरील श्लेषानभिज्ञत्व किंवा श्लेषविमुखता मुळींच संभवत नाहीं. मल्लिनाथासारख्यांनीं 'नैषधा'वर टीका केली आणि येथून तेथून एकही श्लेष त्यांनीं उलगडला नाहीं, किंवा 'राघवपांडवीय' काव्यावर टीका लिहून एक रामायणपर अर्थ मात्र टीकाकारानें लावला व दुसरा भारतपर अर्थ द्यावयास तो मुळींच विसरला, हें जितकें संभवद्युक्तिक, तितकेंच प्रस्तुत महाराष्ट्र टीकाकाराचें प्रस्तुत महाराष्ट्र कवीच्या संबंधाचें विस्मरण होय. त्यांतून रावबहादुरांनीं आपल्या मताच्या पुष्टयर्थ 'केकावली'तील कांहीं स्थळांचा नुसता निर्देष जरी केला असता, कीं या या ठिकाणीं दोन अर्थ स्पष्ट असतां रा० गोडबोले यांनीं ते दिले नाहींत, तर टीकाकारावरील आरोपाची शाबिती झाली असती. पण हें ज्यापक्षीं त्यांनीं केलें नाहीं, त्यापक्षीं आपल्या वृद्ध पंडिताची योग्यता नीटशी मनांत न आणतां केवळ वरिष्ठपणाच्या नात्यावर जाऊन त्यांनीं कांहीं तरी अभिप्राय ठोकून दिला असें ह्मणणें भाग आहे!

हीं टीकेची गोष्ट झाली. आतां मूळ काव्याविषयीं जर विचार केला तर त्यावर तरी 'कृत्रिम' त्वाचा आरोप त्यांनीं कोणत्या आधारावरून केला आहे, हेंही बरोबर समजत नाहीं. मॉनियर विल्यम्स् वगैरे कांहीं

अर्वाचीन संस्कृतज्ञ पंडितांनीं कालिदासादिकांच्या कवितेसही Artificial Poems (कृत्रिम काव्यें) या सदराखालीं ओढलें आहे, तशाच कांहीं रीतीनें 'केकावली' चें ही कृत्रिमत्व राव बहादुरांनीं स्थापित केलें असेल, तर आमचें कांहीं ह्मणणें नाहीं. कां कीं, छंदोभंगाचा, व व्याकरणभंगाचा अभाव, सुंदर रचना, अलंकारांची दाकठिकीनें योजना, हीं सर्व जर 'कृत्रिम' त्वाचीं अंगें ठरतील तर पृथ्वीवरील सर्व भाषांतील हजारों वर्षें जगन्मान्य होऊन राहिलेलीं सारीं मोठमोठीं काव्येंही याच वर्गांत येणार. मग या वर्गांतच आमच्या कवीच्या 'केकावली' ला कोनाकोपऱ्यांतही जरी थोडीशी जागा मिळाली तरी कांहीं हरकत नाहीं. शब्दरचनेवरून जर प्रस्तुत काव्यांस वरील विशेषण मिळालें असेल ह्मणावें, तर पंतानीं याच काव्यांत कांहीं विशेष शब्दचमत्कार केले आहेत असें नाहीं. त्यांच्या काव्यांचें उगीच वरवर ज्यानें अवलोकन केलें असेल त्यांस सुद्धां सहज कळून येणार आहे कीं, या काव्यांत प्रस्तुत कवीच्या वाग्वधूचें स्वरूप जें प्रगट झालें आहे, तें,

> लज्जा व्यालोल दृष्टीं स्मित रुचिर मुखीं भ्रूयुगीं नृत्य नर्म
> व्याहारीं कोमलांगीं अभिनव मिरवे घर्मरोमांच वर्म ।

अशा शृंगारवेषाचें नसून उलटें एकाद्या व्रतस्थ राजस्त्रियेप्रमाणें,

> कृताभ्यंगस्नाना कनकमणिभूषाविरहिता
> विराजे सिंदूरें धवलवसनें भूपवनिता ।

असेंच आहे. प्रास तर प्रस्तुत काव्यांत प्रायःमुळींच नसून यमकेंही चार चार पांच पांच अक्षरांचीं म्हणजे शिकस्त ! असें असतां रावबहादुरांनीं 'केकावली' वर जें मिनिट लिहिलें आहे त्याच्या शेवटच्या वाक्यांत प्रस्तुत काव्याचें गुणसर्वस्व ह्मणून जें त्यांस वाटलें तें येणेंप्रमाणें दाखल केलें आहे:—

As a work of art there is not another equal to it in the language.

" चित्रकाव्याच्या दृष्टीनें पाहतां प्रस्तुत काव्याच्या तोडीचें महाराष्ट्र भाषेंत दुसरे कोणतेंही सांपडणार नाहीं. " या अभिप्रायावरून पाहतां असें ह्मणणें भाग येतें कीं, आमच्या नेटिव ट्रान्स्लेटरानीं 'वृहद्दशम' व 'अष्टोत्तरशत रामायणें' यांची वार्ताही ऐकली नसावी. फार तर काय

पण ' नवनीतां 'तलें एकादें आख्यान जरी त्यांनीं उलटलें असतें तरी वरील वाक्य येवढें ' धडाकून लिहितांनां त्यांस पंचाईतच पडती ! *

आतां अर्थदृष्ट्या ' केकावली ' चें कात्रिमत्व कितपत सिद्ध होतें तें पाहूं. प्रस्तुत काव्य आज बारा तेरा वर्षें आमच्या अवलोकनांत असून त्याजवर आमची कितीएक वेळां आवृत्ति झालेली असेल. पण ' एज्युकेशनल रेकार्डां 'तील वरील लेख वाची तोंपर्यंत या काव्यांत अर्थांच्या लटपटीबद्दल आमच्या महाराष्ट्र कवीनें कांहीं खटपट केलेली आहे ही गोष्ट कधीं आमच्या ध्यानींमनींही वागली नाहीं; आमची समजूत अशी होती कीं हा प्रबंध एकसंधी आहे; यांत कोठेंही सांधा किंवा चीर ह्मणून बिलकूल मिळायाचीच नाहीं. पण वरील अभिप्राय जेव्हां आह्मीं पाहिला व तो कोठून निघाला आहे हें मनांत आणिलें, तेव्हां आमची बुद्धि कुंठित झाली. 'हितोपदेशां'तील तीन धूर्तांच्या गोष्टींतील बिचाऱ्या याज्ञिकाप्रमाणें प्रत्यक्ष

---

* याच समयीं (सन १८६७) पुस्तकें नोंदण्याचा एक नवा आक्ट होऊन जुन्या सर्व पुस्तकांचा सरकारानें संग्रह करविला. यांपैकीं साऱ्या मराठी ग्रंथांवर रावबहादुरांनीं जो रिपोर्ट केला तो सदरील नोंदणीपटाच्या आरंभीं छापलेला आहे. त्यांत मोरोपंताच्या अष्टोत्तरशत रामायणांवर जो अभिप्राय प्रगट झाला आहे, तो वरील वाक्याशीं फारसा जमण्यासारखा दिसत नाहीं. तो येणेंप्रमाणें आहे:—

(मोरोपंतानें तऱ्हेतऱ्हेचीं जीं अनेक रामायणें रचलीं आहेत तीं सर्व मिळून एक चमत्कारिक चीजच होय !)

" His (Moropant's) Ramayans, with their fantastic principles of arrangement, are a curiosity in literature."

† ' केकावलि ' हा ग्रंथ सन १८६५ या सालीं रा० ब० दादोबा पांडुरंग यांच्या आवृत्तीवरूनच पहिल्यानें सुप्रसिद्ध झाला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. त्याच्या पुढें ज्या दोन तीन आवृत्ति निघाल्या त्या वरलीच्या मुळेंच निघाल्या. रावबहादुरांच्या आवृत्तींत पुष्कळ विलक्षण प्रमाद आहेत हें खरें; तरी त्यांच्या सारख्या प्रख्यात विद्वानानें आमच्या कवीच्या अत्यंत रमणीय कृतीचा पुरस्कार करून ' यशोदा पांडुरंगी ' सारख्या महाराष्ट्र टीकेचा अपूर्व प्रकार प्रथम सुरू केला याबद्दल सर्व रसिकांनीं व महाराष्ट्र भाषेच्या हितचिंतकांनीं त्यांचे आभार मानणें अवश्य होय. वरील टीकेचें नांव आम्हांस तर अत्यंत प्रिय आहे. आमच्या वाचकांस येथें सांगण्यास फारशी हरकत दिसत नाहीं, कीं मयूर कवीचा ' अपूर्व टाहो ' आमच्या कानीं समग्र पडण्यास सदरील टीकाग्रंथच कारण झाला; आणि तेव्हांपासून आमचें प्रेम पंतांच्या कवितेवर जें स्थिरता पावलें तें उत्तरोत्तर तेथें दृढतरच होत गेलें. तेव्हांपासून आजपर्यंत प्रस्तुत कवीवर जे जे आक्षेप आम्हीं ऐकिले त्यांनीं आम्हांस १०१ व्या केकेच्या उत्तरार्धाची मात्र आठवण होत गेली !

दर्शनाचें प्रमाणही आह्मांस आभासवत् भासूं लागलें. परंतु पुस्तकाच्या तेराव्या अंकांत छापलेल्या आमच्या एका मित्राच्या पत्रावरून जसें आह्मांस व आमच्या वाचकांस अकस्मात् कळलें, कीं मोरोपंतानें आपल्या भारतपर्वांच्या आरंभीं एक एक अक्षर मुद्दाम योजून एक भगवत्पर वाक्य साधलें आहे. त्याप्रमाणेंच 'केकावलीं' तहीं आजपर्यंत कोणास कळून न आलेल्या कांहीं हिकमती त्यानें कशावरून करून ठेवल्या नसतील असेंही क्षणमात्र आह्मांस वाटलें. शेवटीं हा संदेह दूर करण्याकरितां सदरील काव्यग्रंथ आह्मीं पुनः एकवार बारकाईनें निरखूने निरखून पाहिला. गूढ अर्थसंचयाच्या भ्रमानें कोणी जशी सगळी घरांतली जमीन ठोकटोकून वारंवार पाहावी, कीं कोठें तरी पोकळ आवाज होऊन हांडा हातास लागेल, त्याप्रमाणें प्रकृत काव्यांतील पद् ना पद् आह्मीं छडून पाहिलें, पण आह्मांस तर अद्याप रावबहादुरांच्या लिहिण्याचा प्रत्यय आला नाहीं. मग हा काय चमत्कार असेल तो असो ! *

वरील संदिग्ध अवस्था आमची जोंपर्यंत राहील तोंपर्यंत आह्मांस असा निर्वाह करणें भाग आहे कीं, आमच्या देशाच्या प्रकरणीं मागील मंडळीचे जे कायमचे ग्रह होऊन राहिलेले आहेत त्यांपैकींच हाही एक होय. यापेक्षां दुसरी तोड आह्मांस सुचत नाहीं.

येथवर पहिल्या आक्षेपाविषयीं विचार झाला. आतां दुसरा आक्षेप डा० विल्सन् साहेब यांचा या पाश्चात्य पंडिताची माहिती आमच्या कांहीं वाचकांस कदाचित् असेल; पण सर्वांच्या करितां त्यांचें थोडें वृत्त येथें सांगणें जरूर आहे. आमच्या देशाच्या निरनिराळ्या भागांत श्वार्त्स, डफ्, केरी वगैरे मोठमोठे मिशनरी जसे येऊन राहिले होते, व या देशास त्यांनीं आपणांस वाहून घेऊन प्रभु येशूच्या शुभवर्तमानाचा प्रसार करण्यांत आपले जन्मचे जन्म घालविले, त्याप्रमाणेंच डा० विल्सन् यानींही मुंबई इलाखा पतकरून इकडील लोकांस सद्धर्माचें ज्ञान व्हावें एतदर्थ आपलें बहुतेक आयुष्य खर्चलें. या देशांत प्रसिद्ध कोशकार क्यांडी व इतिहासकार मेडोज् टेलर यांच्या प्रमाणें मिशनरी मजकुरानीं चाळीस वर्षे घालविलीं; व त्यांचें देहावसानही

---

* रावबहादुरांचा अर्थद्वैताविषयीं येवढा पक्का ग्रह कशावरून झाला असावा याचा आम्हांस तर्कही होत नाहीं. कदाचित् पहिल्या केकेचा दुसरा वेदांतपर अर्थ लावण्याचा यत्न दादोबांनीं केला आहे, येवढ्यावरच त्यांनीं वरील कल्पना बसवून दिली असेल तर न कळे! पण हा अर्थही किती ओढ्या रीतीनें सगळ्या पद्यावर बसतो हें कोणासही तेव्हांच वाचनांतीं कळणार आहे.

येथेंच झालें. इतक्या काळांत त्यांचा एतद्देशीय लोकांशीं अत्यंत परिचय होऊन येथील भाषा, रीतरिवाज, वगैरेही त्यांस चांगलीं माहीत झालीं होतीं हें सांगावयास नकोच. शिवाय अनेक लौकिक प्रकरणीं त्यांचा लोकांस पुष्कळ उपयोग होत असून विद्याप्रसाराच्या कामींही त्यांनीं फार मदत केली हेंही सर्वसंमत आहे. तर अशा प्रकारची बडी असामी आमचे दुसरे आक्षेपक होते. तेव्हां त्यांच्या लेखाला किती महत्त्व येणारें आहे, व तो चुकीचा असल्यास सोडून टाकणें किती अवश्य होय हें आमच्या वाचकांच्या लक्षांत येईलच.

डा॰ विल्सन् साहेबांस दीर्घकाल वास्तव्यामुळें आमच्या भाषेचें ज्ञान चांगलें झालें असेल असें आह्मांस वाटतें; पण आमच्या ग्रंथांचें ज्ञान त्यांस कितपत होतें याविषयीं कांहीं निश्चयात्मक सांगवत नाहीं. पाश्चात्यजनांच्या व विशेषतः मिशनरींच्या बाण्याप्रमाणें त्यांची गति सर्वत्र होतीच,—कां कीं, हिंदु शास्त्राचें, पारशी शास्त्राचें, व मुसलमानी शास्त्राचें त्यांनीं खंडन केलेलें आढळतें; व 'जाति' या मिशनरीप्रिय विषयावर त्यांचा एक मोठा ग्रंथ आलीकडे त्यांच्या मरणोत्तर प्रसिद्ध झालेला आहे. शिवाय युनिवर्सिटींतलीही अशी मौज ऐकण्यांत येते कीं, आरबी हिब्रू चिनी वगैरे भाषांत कोणी उमेदवार हजर झाला असतां कोणी परीक्षक न मिळे तर विल्सन् साहेबांनीं आपला त्याचा पतकर घ्यावा! आतां असलें चतुरस्रत्व संपादन केलें असतां त्यापासून दोष कोणता उत्पन्न होतो हें कोणासही सांगावयास नकोच. तो पुढील विवेचनावरून वाचकांच्या चांगला लक्षांत येईलच.

साहेब मजकुरांचा आमच्या कवीवर असा आक्षेप आहे कीं, त्यानें शब्दचित्र रचण्यांत व यंत्रें* बांधण्यांत आपल्या भाषाप्रभुत्वाचा अपव्यय केला. आतां हा आरोप त्याच्यावर लागू होण्यापूर्वीं दोन गोष्टींचा विचार केला पाहिजे. एक वरील प्रकार मोरोपंतानें केले आहेत कीं नाहींत, दुसरें, ते केले असतां बुद्धीचा अपव्यय होतो की काय?

वरच्यांपैकीं पहिल्या प्रश्नाचा निकाल आमचे बहुतेक वाचक करतीलच. कां कीं, 'नवनीता' वरूनही 'निरोष्ठ रामायण' 'दाम रामायण', व परंतु रामायण' हीं पुष्कळांनीं पाहिलीं तरी असतीलच. शिवाय माजी 'सर्वसंग्रहा 'वरून 'मंत्ररामायण' 'नामांक रामायण', 'मंत्रमय रामायण'

---

* कांहीं नियत अक्षरें साधून रचलेल्या प्रबंधास वरील नांव आहे. मोरोपंतांनीं 'मंत्रमय रामायणा 'च्या शेवटीं म्हटलें आहे:——

चोविस आर्यांचें हें रामायण यासि नाम मंत्रमय।
अंतर्गतारिमारक सार कवि रचिल असें न यंत्रमय॥

हेही प्रकार कित्येकांस अवगत असतीलच. तर आमच्या महाराष्ट्र कवीनें वरील कृत्रिम रचना केली आहे येवढा मुद्दा खरा आहे; व केवळ शब्दशः पाहतां डॉक्टर साहेबांचा आक्षेप यथार्थ होय.

आतां वरील कृत्रिमताही कितपत दोषरूप होय याचा विचार केला असतां प्रथमतः येवढें कबूल करणें भाग आहे कीं, संस्कृत साहित्यांत चित्रकाव्याची गणना शेवटली आहे,* व सामान्यतः कोणत्याही भाषेंत पाहिलें असतां तसाच प्रकार आढळेल. यमक व अनुप्रास हे शब्दालंकारही रसदृष्ट्या जर गौण होत, तर अक्षरबंध तर त्या दृष्टीनें फारच हलके ठरतील यांत संशय नाहीं. कां कीं, शब्दालंकार हे अर्थसौरस्यास जितके प्रतिबंधक होत, त्यापेक्षां यंत्रें हीं तर फारच असून त्यांच्या योगानें अर्थ जसा काय जखडून टाकलेला असतो. तेव्हां सामान्यतः पाहिलें असतां येवढें खरें आहे कीं, रसैकपर जे कवि व वाचक असतील त्यांची वरील शब्दचित्राविषयीं तादृश भक्ति असणार नाहीं. सर्व भाषांतील अति प्राचीन जे सर्वमान्य कवि त्यांचीं काव्यें पाहिलीं असतां वरील गोष्टीची प्रचीती येईल, व मोठमोठ्या रसिकांचाही तसाच कटाक्ष आढळेल. आमच्या देशांतील वाल्मिक व व्यास यांच्या काव्यांत तर काय, पण कालिदास व भवभूति यांच्या किंवा जगन्नाथराय, गोवर्धनाचार्य यांच्या ग्रंथांतही वरील प्रकार कोठेंही आढळणार नाहीं; व रसिकांस तो कितपत संमत होय यांचें प्रमाणही मागील दोन महदाख्यायिकांवरून मिळणार आहे.† तेव्हां कृत्रिम रचनेच्या विरुद्ध येवढा आक्षेप मात्र काय तो आणतां येणार आहे. पण दुसऱ्या पक्षीं जर पाहिलें तर असें आढळून येईल कीं, प्रस्तुत कृत्रिम पदरचनाही मोठमोठ्या सर्वमान्य कवींच्या कृतींतूनही दृष्टीस पडते. 'किरातार्जुनीय' व 'शिशुपालवध' यांची पंचकाव्यांत गणना आहे हें सर्वप्रसिद्धच आहे, शिवाय 'भारवेर्थगौरवम्' व 'माघे संति त्रयो गुणाः' हीं वचनेंही सर्व विश्रुत आहेत. पण

---

* काव्याचे तीन प्रकार साहित्यशास्त्रांत सांगितले आहेत; एक ध्वनिकाव्य, दुसरें गुणीभूत व्यंग्य आणि तिसरें चित्र. या तिहींची गणना उत्तम मध्यम व कनिष्ट अशी आहे. 'ध्वनि' किंवा 'व्यंग्य' म्हणजे शब्दार्थाहून भिन्न असा मार्मिक अभिप्राय, हा ज्यांत स्पष्ट असतो तें उत्तम काव्य, तादृश प्रधान नसतो तें मध्यम, व मुळींच नसतो तें कनिष्ट. चित्रकाव्याचे दोन प्रकार आहेत. एक अर्थचित्र व शब्दचित्र. पहिल्यांत अर्थाचा चमत्कार केलेला असतो व दुसऱ्यांत केवळ पदरचनेचा.

† अंक ९ व अंक ४१ पहा.

असें असतां भारवीनें व माघानें आपआपल्या महाकाव्यांत एक एक सगळा सर्ग वरील तऱ्हेचा घातलेला आहे, हें यापूर्वीं प्रसंगोपात्त अनेक वेळां वाचकांस कळविलेलेंच आहे. 'विदग्धमुखमंडन' म्हणून एक असेंच कूटात्मक प्रसिद्ध काव्य संस्कृतांत आहे. तेव्हां या उदाहरणांवरून पाहतां आमच्या महाराष्ट्र कवीच्या तर्फेनें येवढें सहज म्हणतां येईल कीं, त्यानें वर सांगितलेल्या कांहीं तऱ्हा जरी कोठें कोठें केलेल्या असल्या तरी त्यांबद्दल तो विशेष दोषास पात्र होतो असें नाहीं. निदान त्यांवरून त्याच्या अरसिकतेचें मोठेंसें प्रमाण धरतां येत नाहीं.

मोरोपंताच्या कृत्रिम रचनेच्या तर्फेनें केवळ सामान्यतः वरील आधार दाखविण्यांत आला. वस्तुतः पाहतां त्याच्या अष्टोत्तरशत रामायणांस वरील तरफदारीचीही गरज नाहीं. कांकीं, वरील रामायणेंही आमच्या कवीच्या वाग्देवतेची केवळ स्वतंत्र लीला आहे. होमरच्या महाकाव्यांतील वीर युद्ध आटपल्यानंतर जसे रंगयुद्धांत परस्पर झगडले व नाना तऱ्हेच्या कसरती करून त्यांनीं कर्मणूक करून घेतली, किंवा चितान्यानें मुख्य चित्र तयार झाल्यानंतर जशी भोंवताली नक्षी व वेलबुट्टी काढण्यांत आपली करामत खर्चावी, त्याप्रमाणेंच आमच्या कवीनें 'भारता'दि मोठमोठ्या ग्रंथांनीं आपल्या जन्मभाषेस अलंकृत करून शेवटीं आपल्या उपास्य देवतेच्या प्रीत्यर्थ आपल्या सरस्वतीचा ओघ जलयंत्रोद्गारांप्रमाणें चित्रविचित्रतेनें प्रगट केला आहे. वास्तव राजमंदिराच्या भोंवताली कारंज्यांची शोभा केली असल्यास कारागिरास नांव ठेवणें जसें शोभणार नाहीं, व जलतुषारांचें वैचित्र्य पाहून तटस्थ राहाणाराच्या अंगींही विशेष रसिकता मानण्याची गरज नाहीं, त्याप्रमाणेंच प्रसंगवशात् कृत्रिमतेचा प्रकार केल्यानें व चाहिल्यानें कवि व रसिकही दोषास पात्र होतो, असें आह्मांस वाटत नाहीं. सागराचा अफाट विस्तार, नद्यांचे उंच प्रदेशावरून दृष्टिगोचर होणारे सर्पवत् ओघ, नायगारा नदीचा 'रसातलास विदारणारा तटप्रपात', हिमालयाच्या ज्येष्ट कन्येनें आपल्या 'प्रियपात्र रत्नाकरा'स जेथें सहस्र भुज प्रगट करून सरभसालिंगन केलें आहे तेथला विचित्र व भव्य देखावा, यांच्या अंगीं कवीचें व रसिकाचें मन तल्लीन करून टाकण्याची शक्ति खरी, व वाग्देवतेचीं मुख्य विहारस्थानें हीं होत हेंही खरें. पण सागरावर दूर दूर नजर पोंचवून डोळे दुखूं लागले असतां, व नायगारेच्या धबधब्यांच्या प्रलय गर्जनेनें कर्णविवरें बधिर झालीं असतां, जलयंत्रावर नाचणाऱ्या तुषारांची व त्यांवर मारणाऱ्या इंद्रधनुष्यांच्या लकेरींची शोभा

पाहणें व सुखस्पर्श तुषारवृष्टींचा अनुभव घेणें हें त्याच देवीस केवळ तुच्छ वाटेल असें आमचें मन घेत नाहीं !

तर डा० विल्सन् साहेबानीं आमच्या कवीवर वरील आक्षेप दाखल करून त्याच्या कीर्तीची हानि करण्याचा यत्न करण्यापूर्वी वरील कांहीं विचार मनांत आणायाचे होते. शिवाय त्यांच्या लेखावरून तिन्हाईत वाचणारास असें वाटण्याचा संभव आहे कीं, आमच्या कवीनें आपल्या ग्रंथांत लहर लागेल तेथें वरील कृत्रिम प्रकार आणून आपलें भाषाप्रभुत्व गाजविलें आहे; तर या संबंधानेंही त्यांनीं वाचकांस कळविणें जरूर होतें कीं, मोरोपंतानें शब्दचित्राचे प्रकार जे केले आहेत ते भारवि व माघ यांच्या प्रमाणें आपल्या मोठमोठ्या ग्रंथांच्या मध्येंच न करतां अगदीं निराळे केले आहेत, शिवाय ते ह्मणण्यासारखे कृत्रिमही नाहींत. खड्गबंध, गोमूत्रिकाबंध, मुरजबंध, समुद्गसमक, सर्वतोभद्र, हे किंवा असले दुसरे प्रकार त्याच्या रामायणांत मुळींच नाहींत. अष्टोत्तरशतांपैकीं सुमारें पाऊणशें रामायणें छापून निघालीं आहेत; यांतील बहुतेक तर निरनिराळ्या छंदांत रचिलीं आहेत येवढेंच काय तें त्याचें वैचित्र्य; कित्येकांत 'उमा', 'काशी', 'शिव', अशीं नावें व कोठें कोठें ऋषींचीं नांवें, तीर्थांचीं नांवें वगैरे साधलीं आहेत. तेव्हां एकंदर रामायणसमूहांत अंमळ करामतीचीं ह्मटलीं ह्मणजे 'परंतु रामायण', 'दाम रामायण', 'लध्वक्षर रामायण', 'ओंवी रामायण', 'मंत्ररामायण' व 'निरोष्टरामायण' येवढींच कायतीं होत.* पण हीं साधण्यासही आमच्या

* वरच्या सहांपैकीं तीन रामायणांचें स्वरूप 'नवनीतां' तल्या वेंच्यांवरून वाचकांस कळेलच. यास्तव बाकीच्या तिहींचें मान येथें सांगतों. 'लध्वक्षररामायण' सारें एक मासक आहे, उदाहरणः—

> दशमुख–वध–मति विधि–सुर–नुत–पद जगदधिप अजित वरद हरि।
> परम करुण म्हणवुनि दशरथ–नरवर–तनुज–मनुज–पण हि धरि ॥ १ ॥

'ओंवी रामायणां'त आर्या व ओंवी हीं दोन्ही छंदें साधलीं आहेत; उदाहरणः—

> वंदुनि सरस्वतीला ध्याती कुलदेवतेस कवि सर्व।
> गाती निजपूर्वजगुरु—मूर्ती हरि गुरु तथैव कवि शर्व ॥ २ ॥
> (वंदुनि सरस्वतीला ध्याती। कुलदेवतेस कवि सर्व गातां।
> निजपूर्वजगुरुमूर्ती। हरि गुरु तथैव कवि शर्व ॥)

(मंत्रमय रामायणाचें उदाहरण)—

> श्रीमान् राजशिरोमणि दशरथ जो निजयशें वरा महित।
> द्विजसेवक यज्ञनिरत जनभयहर्ता धरा निकामहित ॥ १ ॥

वरील आर्येंत संपूर्ण त्रयोदशाक्षरी मंत्र श्रीकारापासून मकारापर्यंत साधला आहे हें लक्षांत येईलच.

कवीचे श्रम ह्मटले ह्मणजे हत्तीस आपल्या शुंडादंडावर पुष्पमाळा खेळविण्याचे जितके श्रम तितकेच बहुधा होत !

असो येथवर मोरोपंताच्या कवितेवर एका एतद्देशीय व एका पाश्चात्य पंडितानें काढलेल्या आक्षेपांचा विचार झाला. पुढील खेपेस वरील दोन पंडितांच्याच प्रस्तुतविषयक लेखावर आणखी कांहीं विचार करावाचा आहे.

अप्राप्तकालं वचनं बृहस्पतिरपि ब्रुवन् ।
प्राप्नुयाद् बुद्ध्यवज्ञानमपमानं च शाश्वतम् ॥ *

अंक ९४–(१) विषयोपक्रम. (२) 'केकावली' विषयीं रावबहादुरांचा अभिप्राय. (३) त्यावर टीका.

१. मागील खेपेस दोघां पंडितांचे आमच्या कवीवरील आक्षेप दाखल करून त्यांवर आह्मीं आपलें मत वाचकांस कळविलें. आतां त्याच पंडितांनीं मोरोपंताविषयीं आणखी जो मजकूर लिहिला आहे त्यांत कितपत तथ्य आहे याविषयीं विचार करूं.

२. रा. ब. रानडे यांनीं आपल्या रिपोर्टाच्या अखेरीस 'केकावली' विषयीं आपला एकंदर अभिप्राय येणेंप्रमाणें दाखल केला आहे:—

"A few words upon the subject-matter of the poem itself before I conclude this rather long Report. It is, as I have said, a hymn addressed to the Deity, and belongs to the devotional class of poetry. The devotional breathings are, however, of a sort which can be understood and relished in this country alone. There is no awe about the Deity, nothing of terror surrounding his glory, no humiliation of spirit on the devotee's part, no dazzling of sight at the awful vision. The relations between the worshipper and the worshipped are exceptionally free; every now and then there is a side-thrust and a push at the Deity which can be understood, if not relished, in a country where both the prevailing philosophy and theology place man almost on an equality with God, and advocate either his present unity with or his future absorption in God. This kind of philosophy is destructive of all real devotion. The poem, however, partakes

---

* "अप्रासंगिक असें जें वचन तें प्रत्यक्ष बृहस्पति जरी बोलला, तरी त्याच्या योगानें तो अवज्ञेस व निरंतर अपमानास प्राप्त होईल !"

of this fault in common with many other works existing in the language, which possess the same characteristics as the Gopi Gita, Ganga Lahari, Mahimna Stotra, Gita Govind, and many others of the like description. The highest and most impassioned outbursts of devotion in our poetry all partake of this character. Those attributes of the Deity which have a prominent bearing on the devotional aspect of human faith, his all forgiving temper, his zeal to serve those who seek his help and place their faith in him, bountifulness and extreme condescension, all these are celebrated as they deserve in successive stanzas of this hymn. There are five passages in the way of episodes in praise of Dhruva, Vyas and Narad, and the other Puranic saints and heroes. The all paramount importance of the sacred story of God's exploits, performed in the course of his various incarnations, is described in a succession of fourteen beautiful stanzas at the end. And the hymn closes with a recital of what the author sums up as the highest boon he craves at the hands of the Almighty. As a work of art there is not another equal to it in the language. As a devotional hymn it does not strike harsh to the orthodax reader, but it is disqualified for any higher acceptance by the fault above pointed out."

("हा रिपोर्ट बराच लांब झाला; आतां प्रस्तुत काव्याच्या ('केकावलीं'च्या) विषयावर चार शब्द लिहून लेखणी आटपतों. वर सांगण्यांत आलेंच आहे कीं, हें काव्य ईश्वराचें स्तोत्र आहे, व याची गणना भक्तिपर ग्रंथांत होणारी आहे. या स्तोत्रांत जो ईश्वराविषयक भक्तीच्या उद्गारांचा प्रकार आढळतो तो एतद्देशवाशी लोकांखेरीज इतर कोणास समजावयाचा नाहीं व रुचावयाचाही नाहीं. ईश्वराविषयीं भक्ताच्या मनांत ज्या वृत्ति स्वभावतः उत्पन्न व्हाव्या—ह्मणजे त्याचें ऐश्वर्य पाहून भयचकित होणें, आपली क्षुद्रता मनांत घेऊन अत्यंत नम्र होणें, त्याच्या अगाध महिम्याकडे लक्ष जाऊन आश्चर्यानें थक्क होऊन जाणें, आपल्या पापमग्नतेमुळें धाक वाटणें,—त्या या काव्यांत बिल्कूल दृष्टीस पडत नाहींत. उलट भज्य आणि भजक यांजमधील संबंध यांत अत्यंत निकटतेचा आढळतो. जागोजाग ईश्वराशीं अतिप्रसंग केलेला व त्याच्यावर कोटी लढवलेली, हा प्रकार प्रस्तुत काव्यांत आहे. वास्तव या देशांतील तत्त्वज्ञानाचें व ईश्वरज्ञानाचें स्वरूप जे जाणत असतील,—म्हणजे मनुष्य व देव हे समसमान असून ते एकरूपच होत किंवा पुढें तरी त्यांचा अभेद होणारा

आहे,—हें ज्यांस माहीत असेल त्यांसच प्रस्तुत काव्यांतील भाषणप्रकार अगोदर कळेल; मग तो आवडणें न आवडणें ही तर स्वतंत्र गोष्ट आहे! वरील तत्त्वज्ञानाचा मार्ग हा सच्चा ईश्वरभक्तीचा केवळ विध्वंसक होय. आतां हें खरें आहे कीं, वर सांगितलेला दोष प्रस्तुत काव्यांतच आढळतो असें नाहीं; 'गोपीगीत' गंगालहरी, 'महिम्नस्तोत्र,' इत्यादि काव्यांत वरीलच प्रकार आहे. आणि सामान्यतः पाहतां आमच्या देशांतील कवितेंत भक्तीचे अत्यंत प्रेमल उद्गार जे जे आढळतात त्या सर्वांत हीच तऱ्हा नजरेस येते. मनुष्यास भक्तीविषयीं प्रेरणा करविणारे जे ईश्वराचे अनेक गुण,—ह्मणजे त्याचें अत्यंत क्षमाशीलत्व, शरण आलेल्या भाविकांच्या साहाय्यार्थ धावण्याविषयींची त्याची आतुरता, सर्वांवर कृपादृष्टि, आणि दयोदारता,—हे सर्व या काव्यांतील अनेक पद्यांत यथास्थितपणें वर्णिले आहेत. ध्रुव, व्यास, नारद, वगैरे पुराणप्रसिद्ध पुरुषांचा स्तव कथानुषंगानें मधें मधें आणला आहे. तसेंच देवानें निरनिराळ्या अवतारीं जीं चरित्रें केलीं त्यांच्या कथेचें माहात्म्य शेवटच्या चवदा पद्यांत सुंदर रीतीनें वर्णिलें आहे. आणि सरतेशेवटीं कवीच्या समजुतीनें परमेश्वरापाशीं मागायाचें जें अत्युत्कृष्ट वरदान त्याविषयीं प्रार्थना करून या काव्याचा उपसंहार केला आहे. काव्यरचनेच्या करामतीपुरताच विचार केला, तर याच्या तोडीचें काव्य महाराष्ट्रभाषेंत दुसरें नाहीं. भक्तिपर स्तोत्र या दृष्टीनें पाहिलें तर जुन्या धर्मांतील मतें ज्यांस मान्य आहेत अशा वाचकांस त्यांत कांहीं गैर दिसत नाहीं; पण त्यांच्याहून वरच्या पायरीचे जे असतील,—ह्मणजे ज्यांस ईश्वराविषयीं यथार्थ ज्ञान झालें असेल,—त्यांस पूर्वोक्त दोषास्तव तें मान्य होण्याजोगें नाहीं.")

३. वरील लेख हा अनेक रीतींनीं पाहतां चांगला मनन करण्यासारखा आहे. आमच्या देशांत पाश्चात्य विद्येचा रिघाव होऊन, तिचा एतद्देशीय लोकांच्या मनावर दृढ संस्कार व्हावयाला लागून, जुनी अडाणी समजूत व नवी सुधारलेली समजूत ही दुफळी जेव्हांपासून व्हावयाला लागली तेव्हांच्या पहिल्या भट्टींत जी मंडळी तयार झाली तिच्या मनाची स्थिति वरील उताऱ्यांत स्पष्ट रेखल्यासारखी दिसत आहे. ती अशी. वरील मंडळानें इंग्रेजी विद्येच्या प्रकाशानें शोधून काढलेलें महातत्त्व, एक हें होय कीं आमच्या देशांत नांवाजण्यासारखें ह्मणून फारकरून कांहींच झालें नाहीं. आमची विद्या घ्या, कलाकौशल्य घ्या, रीतिरिवाज घ्या, राज्यकारण घ्या, शिपाईगिरी घ्या,—चोहोंकडे आमच्या मूर्खपणाचा जसा काय ध्वजच उभारला आहे! त्यांतून आमच्या धर्माची गोष्ट तर मुळींच काढूं नका. असला अप्रयोजक व पाजीपणा–

चा धर्म तर कधीं कोठेंही झाला नसेल!! या महातत्त्वाअन्वयेंच रावबहादुरांनीं सदरील रिपोर्टांत आमच्या बिचाऱ्या कवीवर व त्याच्या टीकाकारावरही सहिची पेनाची फर्डेशाई उडविली आहे. रावबहादुरांची इंग्रेजी विद्येंतील निपुणता सर्वविश्रुतच आहे; तेव्हां तिजप्रमाणें वरील इंग्रजी लेख मोठ्या सफाईनें लिहिलेला आहे यांत संशय नाहीं. आणि ज्यांनीं ज्यांनीं 'एजुकेशनल् रेकर्ड्' पत्रांत सदरील रिपोर्ट वाचला असेल त्यांनीं या सफाईवरूनच परीक्षा करून रावबहादुरांच्या मतास बहुधा मान डोलविली असेल. दुसऱ्या एका रावबहादुरानें 'केकावलीं'तील कांहीं चरणांचा अर्थ फिरविला येवढ्याबद्दल त्या बिचाऱ्यावर वर्तमानपत्रांतून, मासिकपुस्तकांतून जसा काय गहजब उडाला. पण सगळ्या काव्यावर ज्यांनीं इंग्रेजी पेन फिरविलें त्यांच्या अभिप्रायाबद्दल कोणीं कोठें हूं कां चूं सुद्धां केलें नाहीं. ट्रान्स्लेटर साहेबांच्या खुर्चीला पोपमहाराजांच्या खुर्चीप्रमाणें प्रमादराहित्याचा* ताईत बांधलेला आहे कीं काय न कळे! किंवा युनिवर्सिटीच्या किताबांतही कांहीं वीरमंत्र आहे कीं काय कोण जाणे! एकंदरींत या प्रकरणीं माघकवीचाच अभिप्राय लागू पडण्यासारखा आहे:—

तुल्येऽपराधे स्वर्भानुर्भानुमंतं चिरेण यत् ।
हिमांशुमाशु ग्रसते तन्म्रदिम्नः स्फुटं फलम्† ॥

असो; आतां रावबहादुरांच्या वरील टीकेवर आह्मी आपली टीका आमच्या वाचकांस सादर करतों.

प्रस्तुत काव्याच्या ह्मणजे 'केलावली'च्या संबंधानें रावबहादुरांचा आमच्या महाराष्ट्र कवीवर असा टपका आहे कीं, त्यानें सर्व विश्वाचा नायक जो परमेश्वर त्याच्या पुढें जें अगदीं भयभीत होऊन जावयाचें व आपल्या अपरिमित क्षुद्रत्वास्तव वर मान करण्याचेंही धैर्य न होऊन त्यानें पुरतें व्रही जें काढूं नये, तें सर्व गुंडाळून ठेवून 'इसापनीतींतील कोल्ह्याच्या तिसऱ्या आचरणास अनुस-

---

* रोमच्या पोपाचा एक परंपरागत चाललेला महान् अधिकार प्रमादराहित्य (infallibility) हा होय; म्हणजे जो सेंट पीटरच्या खुर्चीवर बसेल त्याच्या तोंडांतून असत्य म्हणून निघावयाचेंच नाहीं असा भाविक क्याथलिक लोकांचा सिद्धांत आहे. सेंट पीटर हा ख्रिस्ताच्या प्रेषितपरिवारापैकीं असून रोम येथील गादी थेट त्याच्या पासून आजपर्यंत चालत आली आहे असाही समज आहे.

† "चंद्र आणि सूर्य यांचा सारखा अपराध असतां राहु हा चंद्रास वारंवार ग्रासतो व सूर्यास एकादे वेळेस ग्रासतो, हें फळ पहिल्याच्या मृदुत्वाचें व दुसऱ्याच्या तीव्रत्वाचें होय.

रून त्यानें परमात्म्याशीं खुशाल हवी तितकी सलगी किंबहुना हास्यविनोदही केला आहे. या अतिप्रसंगाच्या प्रकारास्तव सदरील काव्य सुधारलेल्या समाजाच्या लोकांस पसंत होण्याजोगें नाहीं असा रावबहादुरांचा सिद्धांत आहे. आतां आमच्या अडाणी कवीनें आपल्या वेडगळ लडिवाळपणानें आलीकडील बड्या बड्या विद्वानांची आपणावर इतराजी होण्याचा प्रसंग आणला हें त्याचें कमनशीब तर खरेंच; पण आम्हांस असें वाटतें कीं, आमच्या रावबहादुरांनीं वरील निकाल कागदावर नमूद करण्यापूर्वीं आमच्या बिचाऱ्या कवीच्या संबंधानें कांहीं गोष्टी ध्यानांत आणल्या असत्या तर बरें होतें. एक तर ही कीं, कैदीस संशयाचा फायदा देण्याची जशी त्यांची वहिवाट आहे त्याप्रमाणें प्रस्तुत कवीस मागील काळाचा फायदा द्यावयाचा होता. ह्मणजे ज्यापक्षीं तो मागील काळीं जन्मास आला त्या अर्थी अर्वाचीन काळचें सुधारलेलें ईश्वरज्ञान त्याच्या स्तोत्रांत न आल्याबद्दल त्यास कांहीं गय करायाची होती. मिल्टन् कवीनें आपल्या महाकाव्यांत पृथ्वीस स्थिर केली आहे व सूर्यास फिरावयास लावलें आहे, शेक्सपीयर बोवांनीं तर बोहेमिया देशाच्या किनाऱ्यावर जहाज उतरविलें आहे, आमच्या कविकुलगुरूंनीं मेघास स्त्रियांच्या 'केशसंस्कारधूपांनीं' पुष्ट होण्याची तजवीज सांगितली आहे, महाभारतवाल्यानें कुरूंच्या तृतीय सेनानीकडून 'सप्तद्वीपा' पृथ्वी रथचक्रासह वर उचलविली आहे, ड्रायडनूनें आपला फलज्योतिषावरील विश्वास आपल्या ग्रंथांत प्रगट केला आहे, गोल्डस्मिथूनें आपल्या जन्मभूमीवरील काव्यांत अर्थशास्त्रदृष्ट्या जे अपसिद्धांत होते त्यांचें प्रणयन केलें आहे; त्याप्रमाणेंच कोलंबस बाह्मा बेटांस हिंदुस्थानाचा भाग समजला, सीजराच्या वेळेपर्यंत ब्रिटनूची गणना कल्पित बेटांत होत होती, ग्रीक व रोमन लोकांच्या वेळेस हिंदुस्थान हा पृथ्वीची सीमा होऊन राहिला होता, चारशें वर्षांपूर्वी आटलांटिक महासागराच्या पलीकडे कांहीं नाहीं असें सर्व समजत असत, आरिस्टॉटल् हा येवढा पंडितशिरोमणि असतां पदार्थविज्ञानाचे त्याचे सिद्धांत कित्येक अगदीं वेडगळ आहेत--इत्यादि अनेक ठिकाणीं अर्वाचीन पंडित आपली तीव्रता कमी करून मागल्या अडाणी काळांत होऊन गेलेल्या मंडळीची जशी कींव करतात तशी कांहीं मेहेरबानी रावबहादुरांनीं पंतांवर करणें रास्त होतें. प्रस्तुत कवीनें प्रार्थनासमाजांत जर आपलें नांव नोंदलें असतें व मोठमोठ्या पंडितांच्या उपासनांच्या वेळेस हजर असून ईश्वरस्वरूपाचें मार्मिक ज्ञान जर संपादन केलें असतें, किंवा दयानंदजींची तेहेतीस कोटी देवांवरची मोहीम पाहिल्यानें

मूर्तिपूजाजन्य पातकांचें क्षालन होऊन सद्धर्मोन्नति जर त्याच्या अंगीं संचरती, तर त्याच्या हातून हल्लींच्या 'केकावली'च्या तोडीचें काव्य उतरतें कीं नाहीं याची शंकाच वाटते; पण जें उतरलें असतें त्यांत मराठी ट्रान्सलेटरांस नापसंत होण्याजोगें कांहीं आलें नसतें, यांत संशय नाहीं. 'रत्नमाला,' 'प्रार्थनासंगीत' या महाकाव्यांत खऱ्या देवाविषयीं खरा भक्तिरस जसा प्रगट झाला आहे तसाच 'केकावलीं'त ही संचरून आमच्या सुधारलेल्या भाविक जनांच्या पवित्र नेत्रांतून प्रेमाश्रूंचा प्रवाह चालविण्यास वरील केकारव कदाचित् कारणभूत झाला असता; तरी असल्या पवित्र व सुधारलेल्या काव्यांत कवित्वरस कितपत उतरता याचा मात्र आह्मांस संशय वाटतो! असो; पण ज्या अर्थी आमच्या बिचाऱ्या कवीचा ग्रंथ पेशवाईच्या अमदानींतच आटपला, व पुढील सुधारलेल्या राज्याचा व धर्माचा आमच्या गाढांधकारमय देशांत उदय होऊं लागण्याच्या पूर्वीच त्याचा अस्त झाला, त्या अर्थी वादविषयक काव्यांत ईश्वरभक्तीचा प्रकार परिपक्व बुद्धीच्या लोकांस मान्य होई अशा प्रकारें वठला नाहीं, याबद्दल आमच्या हीनभाग्य कवीवर टपका ठेवणें बरोबर नाहीं. ही एक गोष्ट झाली. दुसरी अशी कीं, 'केकावलीं'त मयूरानें ईश्वराची करुणा भाकून जरी टाहो फोडला आहे, तरी त्याच्या ईश्वरांत व रावबहादुरांच्या ईश्वरांत अतिशयितच अंतर आहे. आमच्या कवीचा देव साकार, मनुष्यदेहधारी, 'गदारिदरनंदकांबुजां'नीं विराजमान, भक्तांच्या साह्यार्थ गरुडावर स्वारी करून धांवणारा, विदुराच्या कण्या, शबरीचीं बोरें, सुदाम्याचे पोहे, हे खाणारा, एका अवतारीं कडकडीत एकपत्नीव्रत आचरणारा आणि पुढल्यांत गोकुळवृंदावनांत—

> श्लिष्यति कामपि चुंबति कामपि कामपि रमयति रामाम् ।
> पश्यति सस्मितचारु परामपरामनुगच्छति वामाम् ॥ १ ॥*

अशा प्रकारचा धुमाकुळ करून देणारा, क्षणांत 'प्रियाकुचतटीं' व क्षणांत 'नृपमखांत' 'पत्रावळी' काढणारा, भृगूनें उरावर लात हाणली असतां तिचें चिन्ह भूषणत्वेंकरून वागविणारा, अशा प्रकारचा होय. आमच्या टीकाकर्त्यांचा अलीकडील देव ह्मटला ह्मणजे त्याला

---

* वरील अष्टपदी जयदेवकवीच्या सर्वप्रसिद्ध 'गीतगोविंदा'तील होय. तिचा, अर्थही सुगमच आहे;—

"कोणास आलिंगन देतो, कोणाचें चुंबन करतो, कोण्या स्त्रियेस रमवितो, एकीकडे सस्मित अवलोकन करतो, व दुसरीच्या मागून चालतो!"

रंग नाहीं, रूप नाहीं, तो कधीं अवतरलेला नव्हे, कधीं कोणाच्या दृष्टीस पडलेला नाहीं, कोणाशीं बोललेला नाहीं, डोळे मिटले ह्मणजे दिसायाचा, वीणारवानें जागृत व्हावयाचा, अशा प्रकारचा आहे. त्याचीं चरित्रें म्हटलीं ह्मणजे त्यानें आमच्या देशांत सद्धर्मोन्नतीसाठीं शाक्यमुनीस उत्पन्न करून त्याचा धर्म चोहोंकडे पसरविला व शेवटीं ब्राह्मणांकरवीं त्याच धर्माचें उन्मूलन करविलें, इस्राएल लोकांत प्रभु येशूस उत्पन्न करून त्याच लोकांकडून त्याचे हाल हाल करून त्यास मारविलें, महंमदास आरबस्थानांत पाठवून त्याच्या चेल्यांकडून खिस्ती धर्म मलिन करविला व आमच्या देशांतल्या मूर्ति फोडविल्या, पुढें युरोपांत महंमदाचें मातेरें करवून इकडेही शिवाजीच्या हस्तें पुनः मूर्तींचें स्थापन करविलें, आलीकडे राममोहनराय व दयानंद सरस्वती यांच्या हृदयांत सद्धर्मप्रकाश फांकवून आर्यांच्या उन्नतीस आरंभ होतो न होतो तों एकाचें श्वेतद्वीपांतच देहावसान झालें व दुसऱ्यावर एकाएकीं गहजप गुदरून त्या वावटळांत देशसुधारणेचें जहाज कोणीकडच्या कोणीकडे हेलकावे खात भडकलें ! असो ; तर कवीची ईश्वराच्या विषयींची समजूत व टीकाकर्त्यांची त्याजविषयींची समजूत ह्या परस्पर इतक्या भिन्न आहेत; मग इतका स्पष्ट विरोध असतां 'केकावलीं'तील वर्णन आमच्या रावबहादुरांच्या मनांत भरेसें उतरलें नाहीं यांत नवल कसचें ? व यांत आमच्या बिचाऱ्या जुन्या कवींचा दोष तरी कसचा ? इंग्रजी चिताऱ्यानें जर स्त्रीपुरुषांच्या जोडप्याचें चित्र काढलें तर मडम साहिबाच्या पायांत बूट, डोक्यावर टोपी, अंगांत झगा वगैरे सर्व जामानिमा इंग्रेजी तऱ्हेचा, नवऱ्यानें हलकीशी नाजुक छत्री डोक्यावर धरलेली असून स्वतः स्वारी ऊन खाते आहे, मुखकमलांतून जो जो शब्द खालीं पडेल तो तो झेलण्यास जसा काय तो तत्पर होऊन राहिला आहे,–अशा तऱ्हेचें तें उठेल हें उघडच आहे; तोच आमचा हिंदु चितारी असला कीं बायकोला लाजतां लाजतां पुरेसें होतें आहे, नवरा यथास्थित जामानिमा करून चालत असतां बायको अनवाणी व छत्रीशिवाय अशी त्याजपासून दूर चालली आहे, पेहेराव इकडच्याप्रमाणेंच अर्थात् असून इकडच्या चालीप्रमाणेंच हातापायांत वगैरे भूषणें आहेत,–वगैरे सर्व प्रकार असायाचाच ! मग असें एकादें जुन्या कारागिरानें काढलेलें चित्र पाहून जर इंग्रजी रसिकता पावलेले एकादे मर्मज्ञ ह्मणूं लागले, कीं " हें कायहो ! स्त्रियांचे पाय उघडे दाखविणें हें किती अप्रशस्त आहे ? वक्षःप्रदेश उघडा दाखविला जर तो चालेल, कांकीं सुधारलेल्या देशांत मोठमोठ्या समारंभांत तशा वेषानें स्त्रिया वावरतात; तसेंच

कपाळीं कुंकूं लावलें आहे, हें तरी किती अमंगळ आहे! जे रानटी लोक असतात त्यांस आपलें शरीर रंगवावेंसें वाटतें, खरें सुधारलेलें माणूस आहे त्याच्या कपाळीं कधीं कांहीं दृष्टीस पडायाचें नाहीं; त्याप्रमाणेंच नाक व कान टोंचून शरीरास इजा करून तेथें भूषणें घालणें, हातावर तोंडावर गोंदणें हें तरी किती अभद्र आहे! पण या सर्वांत बायकोचें लाजणें हें तर फार विचित्र आहे; येथें तर चितान्यानें आपल्या अडाणीपणाची शिकस्त केली आहे!* बायका जर अशा लाजूं लागल्या तर मग त्यांची व त्यांच्या द्वारें देशाची सुधारणा होणार कशी? मिल्ल् सारख्यांनीं स्त्रीजातीचा कैवार घेऊन त्यांस पार्लमेंटांत बसविण्याची खटपट करावी; आणि आमच्या खुळ्या देशांत तर बायकांस नवऱ्याच्या समोर उभें राहण्याचाही धीर नसावा ही केवढी शोचनीय गोष्ट आहे बरें!" अशा प्रकारची टीका वरच्यासारख्या तजबिरीखालीं कोणीं लिहून ठेवली तर ती कितीशी समंजस ह्मणून आपण समजूं! तर याप्रमाणेंच आमच्या कवीच्या हृदयांत ईश्वराचें स्वरूप ज्या रीतीचें लहानपणापासून ठसलें होतें त्या रीतीची त्याची तजबीर त्याच्या काव्यांत उठली हें उघडच आहे. प्रस्तुत टीकाकारास आवडे अशा प्रकारच्या चित्राची त्याजपासून अपेक्षा करणें हें त्यास इंग्रेजी येत नसल्याबद्दल त्यास नांव ठेवण्यासारखेंच समंजस होय.

आतां वरील आक्षेपच वस्तुतः कितपत यथार्थ होय याविषयीं जर विचार केला, तर इकडूनही प्रस्तुत काव्याच्या तर्फेनें कांहीं बोलतां येणार नाहीं असें नाहीं. रावबहादुरांनीं आपल्या टीकेंत ईश्वराच्या संबंधाचें वर्णन जसें असावें ह्मणून सांगितलें आहे, तसें 'केकावलीं'त मुळींच नाहीं असें कोणाच्यानेंही ह्मणवणार नाहीं. आपण ईश्वरस्वरूपच आहों असें जर आमच्या कवीस वाटतें, व त्याच्या ठायीं नम्रभाव व स्वतःच्या पापमलिनतेविषयीं खेद या वृत्ति जर मुळींच नसत्या, तर वाद्विषयक काव्याचा प्रादुर्भावच मुळीं होताना! 'कृतांतकटका'ची पांढरी सफेत पताका फडकूं लागली असतां त्यानें प्रस्तुत ग्रंथ जो रचला, तो दक्षिणाप्रेज कमिटी किंवा मराठी-ग्रंथ-उत्तेजक मंडळी यांच्या बक्षिसाच्या लालचीवर अथवा पेशव्यांनीं देऊं केलेल्या इनामास भुलून रचला असें नाहीं; तर केवळ अंतःप्रेरणेस वश होऊनच तो लिहिला हें सर्वांस माहीतच आहे. हें या काव्याच्या सर्वसंमत उत्कृष्टत्वावरूनच सिद्ध होतें. आतां यांत सलगीचा जो प्रकार आहे तो राव-

* सुबंधु कवीवरील निबंध, पृष्ठ ३७ पहा.

हादुरांस बिलकूल पसंत पडत नाहीं; कां कीं परमेश्वर केवढा थोर व मनुष्य हा त्याच्या पुढें किती पराकाष्टेचा क्षुद्र! हा अभिप्राय एका पक्षीं पाहतां खरा आहे हें कोणीही कबूल करील. पण दुसरी एक गोष्ट रावबहादुरांच्या कशी लक्षांत आली नाहीं, किंवा त्यांनीं कशी आणली नाहीं, याचा अंमळ चमत्कार वाटतो. मनुष्य हा ईश्वरापुढें अत्यंत क्षुद्र हें खरें; पण तसेंच हें ही खरें आहे कीं, त्याचा उत्पन्नकर्ता व जनकही तोच. तेव्हां आमच्या कवीनें देवापुढें कितीही 'लुब्रे' पणा केला असला, तरी त्याचा अपराध म्हटला म्हणजे बापापाशीं मुलानें अल्लडपणा केल्याप्रमाणेंच होय. हा पुत्रजनकभाव कवीनेंहि कित्येक पद्यांत सुरस रीतीनें वर्णिला आहे. त्यांतून हिंदु धर्म हा प्रार्थनासमाजाच्या धर्माप्रमाणें अभावरूप व मनोमय नसून त्यांतील देव डोळ्यांनीं दिसणारा, त्याचीं चरित्रें लिहून ठेवलेलीं, त्यांचा गजर नेहमीं कानावर येणारा, असा प्रकार असल्यामुळें कवीच्या वाणीस स्फूर्ति होण्यास, किंबहुना तिचें चापल्य प्रगट होण्यास, त्याची अनुकूलता किती अधिक आहे हेंही सर्वांच्या सहज लक्षांत येण्यासारखें आहे. प्रार्थनासमाजीय भक्तानें ईश्वराचे गुण गाणें म्हटलें म्हणजे बिशप् हूकर यांनीं आपल्या सर्व प्रसिद्ध ग्रंथाच्या आरंभीं म्हटलें आहे तशीच अवस्था——

"Our safest eloquence concerning Him is our silence."

"आमचें ईश्वराविषयीं यथार्थ वक्तृत्व म्हटलें म्हणजे मौन हें होय."* अशा ठिकाणीं वाग्देवीचा रिघाव करणें हें वाताकर्षक यंत्रानें निर्वायु केलेल्या स्थलीं घंटानाद करूं पाहण्यासारखेंच होय!

येथवर मोरोपंताच्या तर्फेनें जे जे आम्हीं विचार सुचविले ते रावबहादुरांच्या प्रतिकूल टीकेपासून होणाऱ्या भ्रमांचें बरेंच निवारण

* आमचे अर्वाचीन सामाजिक हे कोणतेंही धर्मपुस्तक ईश्वरदत्त म्हणून मानीत नाहींत हें सर्वप्रसिद्धच आहे. त्यांचें म्हणणें असें आहे कीं सृष्टींत जेवढें ईश्वराचें स्वरूप प्रगट झालें आहे तेवढ्यावरून त्याचे सर्व गुण व्यक्त होतात, व भजकांस येवढें साधन बस आहे या त्यांच्या मतास कितपत आधार आहे हें आमच्या मतें माजी जान् स्टुअर्ट् मिल्ल याच्या धर्मविषयक 'निबंधत्रया'वरून बरेंच दिसून येईल. मिल्ल हा कोणत्याच धर्माचा नसून त्यानें केवळ मनुष्यबुद्धीनें वरील विषयावर जे विचार शोधक मनुष्याच्या मनांत येण्यासारखे आहेत तेच सदरील ग्रंथांत दाखल केले आहेत. पण असें असतां वरील ग्रंथांतील ईश्वरज्ञान व सामाजिकांचें ईश्वरज्ञान यांचा परस्पर थोडाच जम बसेल!

करतील असें वाटतें; तरी वरील सर्व निरूपण हें वरील टीकेच्या शाखाविस्ताराचेंच केवळ खंडन झालें. पूर्वोक्त लेखावर केवळ 'मूले कुठारः' असा एक विचार अद्याप राहिलाच आहे. हा ह्मणजे आह्मीं रावबहादुरांसारख्यांस सुचवावा असें नाहीं; पण त्यांच्या व बहुतेक जुन्या मंडळीच्या लेखांत व भाषणांत असा प्रकार आढळतो कीं आमच्या देशाची गोष्ट आली ह्मणजे अगदीं डोळ्यांपुढें असणाऱ्या गोष्टींकडेही त्यांचें दुर्लक्ष होतें. ज्या साक्षी व जो पुरावा पाश्चात्त्यांच्या प्रकरणांत पुरून उरेसा होतो तोच आमच्या प्राच्यदेशीय प्रकरणांत कोता पडूं लागतो, किंबहुना त्याचें स्वरूप उलटेंसुद्धां भासायाला लागतें. पाश्चात्त्यानें ताडावर चढणाऱ्या ताडीवाल्यास गोळी घालून ठार केला तरी विचारा ताडीवाला मनुष्यजातीच्या खापरपंजोबाच्या ह्मणजे वानराच्या स्वरूपास मिळतो व साहेब दोषमुक्त होतात, किंबहुना यांच्या अग्नियंत्रशौंडत्वाची तारीफही व्हावयाला वेळेनसार चुकायाची नाहीं; तेंच इकडे कोणी खऱ्याखुऱ्या वानरावर चाप झाडला कीं वानराचा मनुष्य होऊन त्याच्या मानेला तात बसते! तेव्हां असा प्रकार आढळत असल्यावरून प्रस्तुत टीकाकर्त्यांसारख्या पंडितांसही अगदीं सामान्य सिद्धांताचीही कधीं कधीं आठवण देणें जरूर पडतें. प्रकृत प्रकरणीं लागू पडणारा सिद्धांतही तसाच कांहीं मोठासा गूढ आहे असें नाहीं- तो हा होय कीं, काव्यांची परीक्षा जी करायाची ती रसिकजन त्यांतील सिद्धांताच्या खरेखोटेपणावर तादृश करीत नसतात, केवळ अपसिद्धांतांचें ज्यांत प्रतिपादन केलें आहे, व ज्यांत सत्याचा लवलेशही नाहीं, असें काव्य केवळ अमोलिक असूं शकेल; आणि ज्यांत सात गाळण्यांतून काढलेलें निवळ सत्य ओतप्रोत भरलेलें आहे असलेंही काव्य कोणी कवडीला सुद्धां विचारूं नये अशा वस्तुलाचें असेल. युक्लिडच्या प्रमेयांवर कोणी छंदोबद्ध रचना केली तर तींत कितीसा रस उतरेल? प्रत्यक्ष भर्तृहरीनें व्याकरणावर कारिका रचल्या आहेत; पण त्यांतील रसाचें माधुर्य कोणत्या प्रकारचें आहे हें पाहण्याची कोणाची इच्छा असल्यास त्यानें संस्कृत भाषेच्या दुसऱ्या पुस्तकांत दाखल केलेल्या पांच सहा कारिकांचा आस्वाद घ्यावा. तो घेतला असतां सत्यदेवतेचा केवढाही भक्त असला तरी तो लवकरच पुरे ह्मटल्याविना राहणार नाहीं! तीच मोठमोठ्या काव्यांची व नाटकांची गोष्ट पहा; त्यांतील बहुधा सर्वांचीं कथानकें केवळ काल्पित असतात, व जगांत कधीं दृष्टीस न पडणाऱ्या गोष्टीही त्यांत वर्णिलेल्या आढळतात. पण इतकें असूनही कवित्वरत्नानें वरील ग्रंथ

जसे काय उचंबळत असतात ! याचें कारण उघडच आहे कीं, असभ्यता ही मनोरंजकतेस स्वभावतः मुळींच विरुद्ध नसून उलटी तीस पुष्कळ अंशीं अनुकूलही आहे. तर आमच्या कवींचीं धर्मविषयक मतें रावबहादुरांच्या मताहून कितीही भिन्न असलीं, किंवा वादविषयक काव्यांत त्यानें ईश्वराचें वर्णन कोणत्याही पद्धतीनें केलें असलें, तरी कवित्वदृष्टया हे सर्व विचार केवळ बाह्य होत हें रावबहादुरांनीं लक्षांत आणायाचें होतें. प्रार्थनासमाजांत माजी भास्कर दामोदर पाळंदे यांची ' रत्नमाला ' चालते, व तींतील पद्यें रावबहादुरप्रभृति विद्वान् भक्तजन दर आठा दिवशीं तालसुरावर गातात, तेव्हां तींतील ईश्वरवर्णन किती चोख असेल हें उघडच दिसतें; पण असें आहे ह्मणून वरील ' माले 'स आमचे टीकाकार ' केकावली 'वर ' प्याराडैजू लॉस्ट् 'वर, व ' इलियड् 'वर नेऊन बसवितील काय ? आमच्या पंतांस किंवा होमरसाहेबांस दी. दी. च्या परीक्षेस बसवून ईश्वरज्ञान या विषयावर एक पेपर दिला असता तर दोघांसही बेताबाताचेच मार्क मिळून ' नापास ' हा टिळा दोघांसही लागता यांत संशय नाहीं. कांकीं, अलीकडील सुधारलेल्या काळांतला व विशेषतः एकोणिसाव्या शतकांतील देव म्हटला म्हणजे तो दुर्बिणींतून व सूक्ष्मदर्शक यंत्रांतून दिसायाचा, पृथ्वीच्या पोटांतील थरांत व वृक्षपर्णावरील रेषांत प्रगट व्हावयाचा, असा आहे. पण बिचाऱ्या होमरच्या वेळेस तर त्याच्या साऱ्या देशभर व एका देवप्रिय लोकांखेरीज बाकीच्या साऱ्या जगभर अज्ञानजन्य व मूर्तिपूजाजन्य अंधकारच चोहोंकडे पसरला होता. त्यांतून कविमहाराजांस एक सोडून सात दुर्बिणी आणल्या असत्या तरी एकीचाही उपयोग न होता. ईश्वरज्ञानाचा दुसरा मार्ग ह्मटला ह्मणजे पवित्रशास्त्र व कुराण हे ग्रंथ होत. यांपैकीं पहिल्याचा कांहीं भाग कदाचित् होमरच्या वेळेस असेल नसेल ! दुसऱ्या कवीस मात्र दुसरा ग्रंथ सहज प्राप्त होण्याजोगा होता पण त्यास त्याचे तेहेतीस कोटी देव सोडतील तेव्हां पैगंबर साहेबांच्या देवाकडे जाण्याची त्यास बुद्धि होणार ! त्यांतून 'पंधरा आणे निवळ बाष्कळपणानें भरलेल्या ' ग्रंथांवर त्याचें उपजीवन असल्यामुळें व अरसिकत्वास्तव त्यांतील भाकड कथांचीच त्यास गोडी लागल्यावर मग ईश्वराविषयीं चोख माहिती करून घेण्याचें त्यास कोठून सुचणार ! अठरा पुराणांनीं ज्यास ग्रासलें त्यास बिचारें एकटें कुराण काय करतें ! बाकी आमची पक्की खातरी आहे कीं, अकबर बादशाहाच्या रंगेल पंडितरायांनीं जसा यवनीशीं समागम करून इहलोकींच्या सुखसर्वस्वाचा अंगीकार केला, त्याप्रमाणें आमचे महाराष्ट्र कवि जर—

'श्रीराम याच नामीं न ह्मणूनि अल्ला खुदा नवी रमला'।

या आर्येचा विपर्यास करून एकाद्या सुंदर मशिदींत इमाम होऊन बसते, व आपलें पूर्वपातक समग्र झाडून एक खरा अल्ला ओळखून राहते, तर 'केकावलीं' त त्यांनीं ज्या चुका केल्या आहेत त्या ते न करते, व सुधारलेल्या विद्वान् वाचकांनींही नाक मुरडूं नये असें काव्य त्यांच्या हातून निपजलें असतें पण त्याविषयीं आतां खेद करून काय उपयोग आहे? भाषेंतील आद्यकाव्याचें विवेचन करतांना जसा कोणीही वाचक कधीं हा विचार करीत बसत नाहीं, कीं जुपिटर हा खरा देव होता कीं नाहीं, एक ग्रीक वीर मार्स् देवाशीं व व्हीनस् देवीशीं लढला आहे असा प्रकार कवीनें घालणें हें बरोबर आहे कीं नाहीं, मार्स् व व्हीनस् यांचा व्यभिचारसंबंध, व्हीनसूनें काव्याच्या नायिकेस तिच्या जाराकडे नेऊन पोंचविणें, जुपिटर येवढा देवाधिदेव असतां जूनो देवीनें त्याला जादूनें भारून रतिनिद्रापर करून फसविणें, वगैरे प्रकारांवरून होमरच्या देवविषयक कल्पना किती अप्रशस्त होत्या—हे सर्व विचार रसिक वाचकांच्या जसे कधींही मनांत येत नाहींत; किंवा 'प्याराडैज् लॉस्ट' वाचतांना जसा कोणीही वाचक शेजारीं मिल्लसाहेबांचे 'धर्मावर तीन निबंध' किंवा टॉमस् पेन् याचा नास्तिकवाद ठेवीत नाहीं, व मूसा पैगंबरानें 'बैबल्'च्या आरंभीं केलेल्या सृष्ट्युत्पत्तीचें वर्णन खरें कीं अर्वाचीन ज्योतिर्पसिद्धांत व भूगर्भशास्त्र हीं खरीं, आदम् हा मनुष्यजातीचा पूर्वज खरा कीं डार्विन् साहेबांच्या मताप्रमाणें वानर हा खरा, हे सर्व विचारही जसा तो खुशाल खिशांत घालून ठेवितो, व काव्यरसभरांत निःशंक वाहवतो; तशीच आमच्या महाराष्ट्र कवीच्या अत्युत्तम कृतीचीही गोष्ट आहे. जो खरा रसिक आहे तो रावबहादुरांनीं काढलेल्या आक्षेपांचा कधीं विचारही करणार नाहीं व ते त्याच्या मुळींच मनांतही यावयाचे नाहींत. कोहिनूर हिरा पहावयास सांपडला असतां जसा कोणीही असा विचार करणार नाहीं, कीं हा कोळशाचा भाऊ आहे. हा मूर्तिपूजकांच्या देशांत सांपडला असून जगन्नाथाच्या मूर्तीवर होता, तस्मात् हा कवडीचा माल आहे; फिडियस् नामक ग्रीक कारागिरानें केलेला जुपिटराचा पुतळा पाहिला असतां हा खोटा देव आहे, तेव्हां सुधारलेल्या समाजाच्या मनुष्यास संतोष करण्याचें यांत सामर्थ्य नाहीं असें जसा कोणी सामान्य मनुष्यही ह्मणणार नाहीं; व्हीनसची उघडी पुतळी पाहिली असतां 'स्त्रियश्चरितं' या श्लोकावर जसा कोणी पांडित्य करीत बसणार नाहीं, व कोणीं करूं लागल्यास त्यास त्या देवीच्या अवरूपेंतल्या मंडळींत निवडण्यास फारशी अडचण नको; किंवा एखाद्या स्त्रीच्या रूपाची जी

परीक्षा करावयाची ती तिच्या धर्मांवरून करणें, अथवा स्वराची करावयाची ती तिच्या रूपावरून करूं पाहणें, हें जसें अत्यंत असमंजस; त्याप्रमाणेंच ‘ केकावलि ’ हें पुस्तक ट्रान्स्लेटरांच्या टेबलावर असतां व त्यांच्या पेनाच्या सपाट्यांत सांपडलें असतां त्याच्या गुणदोषांचें मान करण्यास काव्यविवेचनाचा जो कांटा काढावयाचा तो न काढतां रावबहादुरांनीं त्याच्या ऐवजीं आपल्या प्रार्थनासमाजांतली धर्माधर्मविवेचनाची पवित्र तुळा काढून आमच्या बिचाऱ्या नेटिव कवीच्या पदरांत त्यांनीं धर्मविषयक अज्ञानाचें व दांडगेपणाचें भेलाशक माप झोकून दिलें, याचा आह्मांस अत्यंत विस्मय होतो !

प्रस्तुत काव्याविषयीं आपलें मत प्रगट करतांना रावबहादुरांनीं आणखी असाही एक मोठा विचार मनांत आणणें अवश्य होतें कीं, मुर्तिपूजेच्या धर्मापेक्षां अमूर्त देवाची उपासना ही कितीही उत्कृष्ट असली, तरी पहिल्या धर्मांतील काव्याची परीक्षा कर्तव्य असतां हा दुसरा उंच प्रतीचा धर्म विशेष उपयोगी पडणारा आहे असें नाहीं. पाद्री साहेबांच्या पवित्र धर्मोपदेशानें व ‘ पवित्र शास्त्रां ’तील तत्त्वज्ञानानें सद्धर्माचीं तत्त्वें आमच्या अर्वाचीन विद्वानांचे ठायीं बिंबलीं असतील खरीं; तरी ज्याप्रमाणें परिसाशीं संघट्टन होऊन लोखंड सोनें बनलें खरें, पण लोहचुंबकाची व त्याची संगत तुटली व त्यामुळें लोहचुंबकाचें सामर्थ्य ओळखण्याची त्याची लायकी ही पण गेली, तशीच वरील पंडितांची स्थिति आहे. ख्रिस्तीधर्म, मुसलमानी धर्म, ब्राह्मांचा धर्म, प्रार्थनासमाज, या सर्वांतील देवाकडे जितकें सन्निध जावें व तन्मय व्हावें, तितका इकडचा संबंध तुटला, व महाराष्ट्र कवींच्या कृतींवर अभिप्राय देण्याचा तितका अधिकारही कमी झाला.* पोरपणाचा

---

* दादोबांनीं ‘ यशोदापांडुरंगी ’च्या प्रस्तावनेंत असाच अभिप्राय दर्शविला आहे:—

“ ज्या देशांत व ज्या लोकांत रसभरित ह्मणून प्रसिद्ध काव्यें असतात. त्यांच्या गुणांचें यथायोग्य परीक्षण करण्यास, आणि त्यांची रुचि घेण्यास, त्याच देशाचे डोळे आणि जीभ असली पाहिजे. इतर लोकांच्यांनीं तसें यथान्याय परीक्षण होणें केवळ अशक्य असें माझें म्हणणें नाहीं. कदाचित् ते विशालबुद्धीचे परीक्षक असल्यास, योग्य परीक्षा करूं शकतील. परंतु त्यांच्या रुचीनें जो तद्देशीय सुज्ञांस आनंद होईल, त्याच मानाचा आनंद अन्यदेशीय विद्वानांस होणार नाहीं. याचीं कारणें बहुत आणि सूक्ष्म आहेत. ज्या लोकांत वंशपरंपरेनें ज्यांचा सहवास

(पुढें चालू.)

अनुभव जसा तरुणपणीं नाहीं, तरुणपणाचा वार्धक्यांत नाहीं, वीराचें बाहुस्फुरण भित्र्यास नाहीं, कामिजनांचा रोमांचानुभव क्लीबांस नाहीं, तसेंच मूर्तिपूजकांच्या काव्यांतील प्रेम इतर धर्मांच्या लोकांस कळायाचें नाहीं, व त्यांच्या काव्यांतील रसानुभव मूर्तिपूजकांस घेतां येणार नाहीं. यास्तव ज्यानें त्यानें आपला जितका आधिकार आहे तितकाच सांभाळून त्याचें अतिक्रमण न करणें हें फार बरें. आमच्या रावबहादुरांस व त्यांच्या सद्धर्मानुसारी समाजबंधूंस आमच्या मूर्तिपूजक कवीचें काव्य पसंत न झालें ह्मणून तें वाईट ठरलें असें मुळींच होत नाहीं. जोंपर्यंत हजारों महाराष्ट्रजनांच्या हृदयास आमच्या सरस्वतीप्रिय मयूराचा टाहो भेदून जात आहे, जोंपर्यंत त्याचा सारा पिसारा उभारलेला पाहून त्याच्या अप्रतिम वैचित्र्यानें जनसमूह चकित होऊन राहत आहे, जोंपर्यंत मेघदर्शनजनित हर्षभरांत तो नृत्य करीत असतां वाग्देवीच्या नूपुरांचा मंजुल रव रसिकजनांस त्यांच्या कर्णांची धन्यता वाटवीत आहे, तोंपर्यंत कितीही रेवरेंड साहेबांचे मुल्लासाहेबांचे किंवा रावबहादुरांचे अभिप्राय त्यास प्रतिकूल पडले तरी त्यास तिळमात्रही धाक बाळगायाला नको. एका कवीनें ह्मटलें आहे:--

उदितवति द्विजराजे कस्य न हृदयं मुदं परां धत्ते ।
संकुचसि कमल यदयं हर हर वामो विधिर्भवतः ॥

"चंद्राचा उदय झाला असतां कोणाचें हृदय आनंदभरानें व्याप्त होत नाहीं ? पण अशा वेळींही जेव्हां तुझा संकोच होतो, तेव्हां, हे कमला तुझें दुर्दैव बलवत्तर ह्मटलें पाहिजे !" याप्रमाणेंच आमच्या 'द्विजराजाच्या वाणीचा रसानुभव घडण्यास ज्यांस समाज आडवा येतो ते एकेश्वरभक्तही अत्यंत अनुकंपनीय मात्र होत !

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

असतो, त्यांचा पूर्वापर व्यवहार, रीति, भाती, विद्या, ज्ञान, आचार, या सर्व गोष्टींच्या संघट्टनानें त्यांचीं मनें तशींच रंगलेलीं असतात, म्हणून त्यांच्या काव्यानें जे हर्षशोकादि विकार त्यांच्या मनांवर होतील, तसे विकार अशा संघट्टनाच्या अभावामुळें ज्यांचीं मनें तशीं रंगलीं नसतात, त्यांजवर होणार नाहींत. अशा विचारानें पाहिलें असतां हें पुढील स्तोत्र, प्रौढ आणि रसिक काव्यांत गणिलें पाहिजे."

सुचिंत्य चोक्तं सुविचार्य यत्कृतं । सुदीर्घकालेऽपि न याति विक्रियाम् ।*

अंक ५९–(१) मागील विषय पुढें चालू. (२) द्वैत व अद्वैत मतें. (३) त्यांच्या सत्यासत्यत्वाविषयीं विचार. (४) अद्वैत मत हें 'खऱ्या' भक्तीचें कितपत विध्वंसक होय याविषयीं विवेचन.

१. मागील अंकांत रा. ब. रानडे यांच्या 'केकावली' विषयक लेखावर आह्मीं आपले विचार वाचकांस सादर केले. आतां त्यांतील एका वाक्यावर मात्र चर्चा करणें राहिली आहे, तेवढी करून दुसरे आक्षेपक जे डा. विल्सन साहेब त्यांचा आमच्या कवींविषयींचा लेख कसा काय आहे तो पाहूं.

२. वरील वाक्य हें होयः—" वरील तत्त्वज्ञानाचा मार्ग हा खऱ्या ईश्वरभक्तीचा केवळ विध्वंसक होय." आमच्या देशांत द्वैत व अद्वैत या दोन मतांचा प्रचार प्राचीन काळापासून आहे हें आमच्या वाचकांपैकीं कित्येकांस माहीत असेलच. द्वैत मत ह्मणजे जीवात्मा व परमात्मा हे भिन्न होत हें होय; अद्वैत ह्मणजे ते अभिन्न ह्मणजे एकरूपच होत हें होय पहिल्या मताचे प्रतिपादक असें ह्मणतात कीं, जीव हा अल्पज्ञ, अल्पसामर्थ्य, विकारवश असा असतां सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान, व निर्विकार जो परमात्मा त्याशीं त्याचें ऐक्य कसें संभवेल ? यास्तव त्यांची सदोदित भेदस्थितीच राहणार, व दोहोंमधला सेव्यसेवकभाव हाही नित्य होय. जीवात्म्यास मुक्ति तीनच, सलोकता, समीपता, आणि सरूपता; सायुज्य मुक्ति त्यास कदापि होणार नाहीं. अद्वैतवाद्यांचें ह्मणणें असें कीं, एका परमात्म्यावांचून अवघ्या विश्वांत दुसरा पदार्थच नाहीं, अवघें चराचर हा त्याचाच आविर्भाव असून सर्व जीव हे त्याचेच अंश होत.† ज्याप्रमाणें लाटा, बुडबुडे व गारा हे तिन्ही विकार एका उदकाचेच होत, व तिघांसही पूर्वस्वरूपास मिळण्याची योग्यता आहे, त्याप्रमाणेंच सर्व जीवमात्र एका परब्रह्माचेच अंशभूत असून त्यांचा पृथग्भाव सरला असतां ते परमात्मस्वरूपास सहजच मिळणारे आहेत. हा पृथग्भाव अहंवृत्तीच्या ह्मणजे 'मी' पणाच्या योगानें झालेला आहे. ह्मणजे वस्तुतः परमात्म्याशीं तादात्म्य असतां जीवानें 'मी निराळा' अशी भावना बळकट धर-

---

* " चांगला विचार करून जें बोलावें व करावें तें दीर्घकालानेंही विकार पावत नाहीं."

† मुकुंदराजानें म्हटलें आहेः—

तुझिये इच्छेचा विस्तार विस्तारिलें हें चराचर ।
जीव अंशें अपार स्फुरसी तूं ॥
प्रतिबिंबीं आभासक जैसा का तरणी सर्वत्र एक ।
तैसा सर्व जीवासीं प्रकाशक परमात्मा तोची ॥

त्यानेंच काय तो भिन्नभाव आलेला आहे. ज्या वेळेस त्यास स्वस्वरूपाचा बोध होईल त्या वेळेस गार विरून जसें पाणी होतें, त्याप्रमाणेंच अहंवृत्ति ही नष्ट होऊन जीवात्मा परमात्म्याशीं अभेद पावेल. तसेंच चोहोंकडे अफाट पसरलेलें जें हें चराचर विश्व तेंही परमात्म्याच्या केवळ इच्छामात्रेंच उत्पन्न झालेलें असून जसा कोळी आपणच आपल्या शरीरापासून केलेल्या विस्तारास आवरूं शकतो, त्याप्रमाणेंच साऱ्या जगाचा आपल्या ठायीं लय करण्याचेंही परमेश्वरास सामर्थ्य आहे !

वरील वाद आज शेंकडों वर्षें या देशांत चालू आहे. शैव व वैष्णव या मतभेदाचें बीज वरील वादच होय; पहिले अद्वैतवादी व दुसरे द्वैतवादी होत. माध्व व रामानुज हे द्वैतमती आहेत; आणि शंकराचार्यांचे अनुयायी सर्व अद्वैतमताचा अभिमान बाळगतात. आमच्या महाराष्ट्र देशांत पाहिलें तर अद्वैताचाच सर्वत्र प्रचार आहे. महाराष्ट्र कवींपैकीं एकही द्वैतवादी नाहीं. हिंदुस्थानाच्या बाहेरील राष्ट्रांत पाहतां प्रायः द्वैतमताचाच प्रसार आहे; तरी मुसलमान लोकांत ' सूफी ' म्हणून एक पंथ आहे, त्याचीं मतें व ग्रीक लोकांतला मोठा तत्त्वज्ञ जो प्लेटो त्याचे तत्त्वविचार हे अद्वैतालाच पुष्कळ अंशीं अनुसरून आहेत. तसेंच सुमारें दोनशें वर्षांपूर्वी इंग्लंडांत होऊन गेलेला प्रख्यात तत्त्ववेत्ता बर्कुले याच्या उपपत्तिही वेदांतालाच अनुकूल आहेत.

३. वर येवढा विस्तार करण्याचें प्रयोजन हें कीं, ' वरील तत्त्वज्ञानाचा मार्ग ' म्हणजे कोणता तो वाचकांच्या चांगला लक्षांत यावा. तेव्हां यावरून वाचकांस कळून आलेंच असेल कीं, रावबहादुरांचा रोंख अद्वैतमतावर आहे. हें मत ईश्वरभक्तीचें विध्वंसक होय असा त्यावर आक्षेप होय.

रा. ब. रानडे हे प्रार्थनासमाजाचे एक अध्वर्यु आहेत हें आमच्या वाचकांपैकीं बहुतेकांस माहीत असेलच. या समाजास खिस्ती धर्मांतील तत्त्वें किती संमत आहेत, किंबहुना समाजाच्या उत्पत्तीचा त्या धर्माशीं कितपत संबंध आहे, हेंही पुष्कळांस बहुधा सांगायाला नकोच. तेव्हां ' पृथ्वीवरील अत्यंत सुधारलेल्या राष्ट्रांचा जो धर्म ' त्यास परमसंमत जें द्वैतमत तें प्रस्तुत आक्षेपकांच्या मनांत कितपत भिनलें असेल, व त्यामुळें तद्विरुद्ध मत त्यांस कितपत मान्य होण्याजोगें असेल, याचीही कोणास सहज कल्पना होईल. आतां आमच्या महाराष्ट्रकवींच्या ग्रंथांतून ओतप्रोत भरलेलें जें अद्वैतमत त्याच्या तर्फेनें रावबहादूरप्रभृति आक्षेपकांस आमचें एक तर हें सांगणें आहे कीं, अनेक पवित्र व सत्य धर्मांस तें कितीही असंमत

असलें, व मिशनरी साहेबांनीं त्याजवर कितीही नाकें मुरडलीं तरी जोंपर्यंत जीवात्म्याचें स्वरूप अमुक व परमात्म्याचें अमुक असें कोणाच्याही प्रत्ययास आलें नाहीं तोंवर अद्वैत मत हें असत्यच असें कोणासही ह्मणण्यास अधिकार नाहीं. ज्या दिवशीं रसायनज्ञांचीं यंत्रें आध्यात्मिक विषयांवर चालू होतील, व पंचमहाभूतांचें जसें आल्लीकडे पृथक्करण झालें आहे तसें चैतन्याचें व जगच्चालक शक्तीचेंही होईल, त्या दिवशीं द्वैताद्वैतप्रकरणाचा चोख निकाल होणार आहे. पण हें जोंपर्यंत होणार नाहीं, तोंपर्यंत अमुक खरें व अमुक खोटें असें आग्रहानें पाहिजे तर ह्मणावें, पण 'युक्ती' स धरून कोणासही ह्मणतां येणार नाहीं. त्यांतून ज्या मताचे प्रतिपादक शंकराचार्यांसारखे शेंकडों महान् महान् तत्त्वज्ञ होऊन गेले व ज्याची छाया द्वीपांतरींही कोठें कोठें दृष्टीस पडते, त्याविषयीं निश्चयात्मक विरुद्ध उल्लेख करणें हें कांहीं अंशीं साहसात्मकच होय.

४. पण हें केवळ प्रस्तुत आक्षेपाच्या सामान्य स्वरूपाविषयीं झालें. साक्षात् त्याविषयींचा विचार तर याहूनही जड जाण्यासारखा आहे. रावबहादुरांच्या ह्मणण्याप्रमाणें पाहिलें असतां अद्वैत मत आणि खरी भक्ति यांचा परस्पर अत्यंत विरोध आहे; ह्मणजे ज्यानें अद्वैत मत अंगीकारिलें त्याच्या हृदयांत भक्तीनें ठाव सोडलाच ह्मणायाचें! खरेंच, जो येवढा 'निपट्ट धृष्ट' बनला कीं आपण व ईश्वर एकच असें मानायाला लागला, त्याच्या ठायीं भक्ति कशी वास करील? जो द्रांडगा भक्त,

आधीं होता संतसंग तुका झाला पांडुरंग।

असें ह्मणायाला चुकत नाहीं,

त्याचें भजन राहीना मूळ स्वभाव जाईना॥

हें संभवेल तरी कसें? तेव्हां 'विवेकसिंधु' कारापासून तों 'केकावली' कारापर्यंत 'पायलीचे पंधरा व अधोलीचे सोळा झालेले सर्व महाराष्ट्र कवि,' तसेच अळंदी, पंढरपूर, काशी वगैरे ठिकाणीं आजपर्यंत यात्रेस गेलेले कोट्यावधि लोक, जगद्गुरु आचार्यांसारखे सर्व अद्वैतवादी, हे चट सारे अभक्तिमान् झाले! निदान यांच्यांत 'खऱ्या' भक्तीचा तरी लवलेशही मिळायाचा नाहीं! या 'खऱ्या' भक्तीचें स्वरूप काय असावें-याविषयीं आह्मीं पुष्कळ विचार करून पाहिला, पण अद्याप आह्मांस उमज पडत नाहीं. तुकाराम, नामदेव वगैरे मंडळी 'खरे भक्त' नव्हेत, 'केकावली' सारख्या काव्यांत 'खरी भक्ति' नाहीं, तर मग ही भक्तीची चीज आहे तरी कोठें? असें तर नसेल ना, कीं बाप्तिस्मोदकाचें सेचन, त्वगग्राचें लवन, यज्ञसूत्राचें छेदन, अपूपसेवन, हीं महासाधनें जवळ केल्याव्यतिरिक्त 'खऱ्या भक्ती'चा बोध होणेंच नाहीं! अशी कांहीं

गुरुकिल्ली असेल तर मग आह्मांस कबूल आहे, कीं आमचे सारे महाराष्ट्र
कवि 'खऱ्या भक्ती'चें स्वरूप न जाणतांच निजधामास गेले, व तें आम-
च्या सारख्यांसही समजण्याची बहुधा गोष्टच नको!

वरील वाक्य हें इंग्लंडांतल्या एकाद्या त्रैमासिकांत किंवा मिशनरींच्या
एकाद्या पत्रांत आलें असतें, तर फारसा चमत्कार वाटण्यास कारण
नव्हतें. कारण विलायतेंत मोठमोठ्या ग्रंथकारांसही इकडच्या अगदीं
साधारण गोष्टींचही ज्ञान कितपत असतें, व त्यांतून मिशनरी साहेबांच्या
मनांत तर आमच्या देशाविषयीं किती पवित्र कल्पना सदोदित घोळत
असतात, हें सर्वांस मशहूरच आहे. तेव्हां अशांनीं आमच्या देशांतल्या अ-
द्वैतमताची बातमी ऐकली ह्मणजे त्यांस सहजच त्याची तेव्हांच उपपत्ति
करतां येणार आहे, कीं हा ख्रिस्तशत्रूचा प्रताप होय! त्याचा साऱ्या मनु-
ष्यमात्रावर संमोहनास्त्र टाकण्याचा पहिल्यापासून उद्योग सतत चालूच
आहे, आणि त्यांतून आमच्या हिंदुस्थानावर तर त्याची जी कृपा आहे
ती कांहीं अतोनात! तेव्हां पूर्वी त्यानें आपण स्वतः जसा देवाशीं धट्टाईनें
सामना केला व आपणास स्वपरिवारासह अक्षय नरकाग्नींत पाडून घेतलें,
त्याप्रमाणेंच बिचाऱ्या हतभाग्य हिंदूंच्या मनांत आपण व देव हे एकच
आहों अशा अत्यंत धृष्टतेच्या व पातकाच्या कल्पना तो भरवून देत
असेल यांत नवल कसचें? याप्रमाणें तेव्हांच उपपत्ति करून एकाद्या
पाश्चात्य पंडितानें जर असा सिद्धांत ठोकून दिला असता, कीं असलें
खांडगाईचें मत ज्यांचे ठायीं पिकलें त्यांच्या ठायीं ईश्वरभक्तीचें नांव क-
शाला पाहिजे, तर तें शोभून गेलें असतें. कांकीं, दूरस्थ मनुष्यास कोण-
त्याही गोष्टीचा एकदेशच प्रायः समजत असतो; तेव्हां त्याजपाशीं तर्क-
शास्त्र कडकडीत असलें ह्मणजे मग तो काय उपपत्ति करूं शकणार नाहीं?
हव्या तितक्या करील. पण तसलें पांडित्य खुद्द तद्देशीयांनींही करणें
हें अत्यंत असमंजस होय. इकडील मनुष्यानें कोणी ऐकिलें, कीं विला-
यतेंत व्हिग् पक्षाचे लोक आहेत ते राजाला व प्रजेला समसमान लेख-
तात, या पक्षाच्या लोकांनीं एका राजावरच राजद्रोह शाबीत करून
त्याचें डोकें तोडलें, व त्याच्या पुत्रास पुढें कांहीं वर्षांनीं देशोधडीस
लावलें, जूनियस् ह्मणून एक बहादर होता त्यानें तर खुद्द राजाला
प्रजेच्या तर्फेनें पाहिजे तसें छापून पत्र लिहून वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध
केलें,—या सर्व गोष्टी ऐकून इकडे जर कोणी असा तर्क केला कीं, इंग्रेज
लोक हे आपल्या राजाला केराबरोबर मानतात, तर त्यास फारसें नांव ठे-
वतां येणार नाहीं; कांकीं वरील गोष्टी अगदीं विलक्षण असून त्यांवरून
दूरस्थ मनुष्यानें वरील अनुमान काढणें हें सहजच आहे. पण तिकडची

स्थिति ज्यास नेहमीं डोळ्यांपुढें दिसते आहे त्यानेंही वरीलच अभिप्राय प्रगट केल्यास चालेल काय ? तर याप्रमाणेंच अद्वैतमताचें पुरतें स्वरूप लक्षांत न आणतां, व त्यास अनुसरणाऱ्या लोकांचा आचार पाहतां आपल्या उपपत्तीस ताळा मिळतो कीं नाहीं याचाही फारसा विचार न करतां केवळ आग्रहपूर्वक एकादा उल्लेख साऱ्या राष्ट्राच्या संबंधानें करणें हें केवढें साहस होय ! अद्वैतवाद्यांनीं केवळ उपपत्तीच्या द्वारें जीवात्म्याचें व परमात्म्याचें ऐक्य मानलें ह्मणून व्यवहारदृष्ट्या कोणता भेद झाला ? रसायनवेत्त्यांनीं हिऱ्याचें आणि कोळशाचें ऐक्य स्थापित केलें ह्मणून जवाहिऱ्यांचीं दुकानें बसलीं काय ? किंवा हिऱ्यांचे दागिने अंगावर घालतांना कोणास आपलें अंग काळें होईल असा धाक वाटला काय ? कोणी पदार्थविज्ञान शिकून तयार झाला, आणि हें तत्त्व त्याच्या मनांत पक्कें बिंबलें, कीं पदार्थ निराधार असले ह्मणजे पडतात हें अगदीं खोटें आहे; तर असला मनुष्य आपल्या घराच्या आढ्यावर चढून किंवा एकाद्या कड्यावर जाऊन तेथून खालीं उडी मारील हें संभवतें काय ? त्याला जर कांहीं अक्कल ह्मणून असेल तर त्यास सहज कळेल कीं, न्यूटनचा सिद्धांत कितीही खरा असला, तरी वरच्यासारखी उडी मला मारतां कामा नये. जोंपर्यंत मी या पृथ्वीवर आहें व तिजपासून कोट्यावधि कोस दूर अंतराळांत जाऊन राहण्याचें मजमध्यें सामर्थ्य आलें नाहीं, तोंपर्यंत माझ्या अंगीं पतनोन्मुखता असली काय, किंवा पृथ्वीच्या अंगीं आकर्षणशक्ति असली काय, मला दोन्हीं सारखींच आहेत. आरिस्टॉटलचें मत खरें असलें किंवा न्यूटनचें खरें असलें, तरी माझी तंगडी मोडायाची ती मोडेलच ! हीच गोष्ट द्वैत व अद्वैत या मतांसही लागू आहे. कोणतेंही मत घेतलें तरी देव व मनुष्य यांचा पूज्यपूजकभाव सुटत नाहीं. द्वैतवाद्याच्या मतें वरील भाव तर सिद्धच आहे; अद्वैतवाद्याच्या मतें तरी द्वैत घालविण्याचा उपाय ईश्वरभजनच होय ! अद्वैतवादी असें ह्मणणारा तर कोणी अद्याप निपजला नाहीं, कीं मीं सर्व सृष्टि निर्माण केली, सारीं महाभूतें माझ्या सत्तेनें आपापलें काम बजावीत आहेत, मी सर्वशक्तिमान् व सर्वज्ञाता आहें ! येवढे अद्वैतवादधुरीण शंकराचार्य, पण त्यांनींही आपल्या शिष्यवर्गाकरतां ईश्वरोपासनानिमित्त अनेक स्तोत्रें करून ठेविलीं आहेत. उघडच आहे कीं, सोनें ह्मणून कोणापुढें जर अशोधित धातूचें एक ढेकूळ आणून टाकलें, तर त्यानें लागलीच सोनारास बोलावयास जाऊं नये; अगोदर भट्टी तयार करून रसायनक्रियांच्या तजविजीस लागावें, मग जशी भट्टी उतरेल तसें सोनें बनेल. आमच्या शूद्रकवीनें ह्मटलें आहे:—

ब्रह्मज्ञान नव्हे लेंकराच्या गोष्टी । तेथें व्हावा पोटीं अनुताप ॥
दगडाहूनी जीव करावा कठीण । अंतरींचा शीण तेव्हां जाय ॥
मेल्या मनुष्याची न धरती आस । तैसा हो उदास संसारासीं ॥
तुका ह्मणे येथें कराराचें काम । मग आहे राम जवळींच ॥

तसाच पुढील जनभाषेंत रूढ झालेला अभंगः—

चणे खावे लोखंडाचे । मग ब्रह्मपदीं नाचे ॥

तेव्हां केवढा ही निःसीम अद्वैतवादी असला तरी त्यास भक्ति सुटत नाहीं; द्वैताचें मालिन्य झडून अद्वैत सिद्ध होण्यास वरीलच काय तो उपाय होय. व्यवहारांत पाहतां हाच प्रकार आढळतो. वैष्णवांपेक्षां शैवांत कर्मकांडाचा प्रचार कमी आहे असें नाहीं; तसेंच आमच्या महाराष्ट्र देशांतील कवींनीं अद्वैतावर कितीही कटाक्ष ठेवला तरी त्यांनीं भक्तीचा निषेध कोठेंही केला नाहीं. उलटें जेथें तेथें तिचें माहात्म्यच वर्णिलेलें आढळतें. मग इतकें सर्व असून ' हें तत्त्वज्ञान भक्तीचें केवळ विध्वंसक होय ' या वाक्याचा अर्थ काय समजावयाचा ? उपपत्तिदृष्ट्या वरील विध्वंसकता सिद्ध होत नाहीं, आणि व्यवहार तर वरील वाक्याच्या अगदीं उलट नजरेस येतो, मग उक्त वाक्याची प्रतीति घ्यावयाची तरी कोठें ?

आतां प्रस्तुत आक्षेपकांचा असा आशय असला तर न जाणों, कीं खऱ्या एकेश्वरास सोडून सतराशें साठ देवांस जें भजणें ती भक्ति कसची ? आलीकडील एकोणिसाव्या शतकांतल्या देवाची सुधारलेल्या रीतीनें उपासना न करतां माजी नेटिव देवांस जुन्या खुळ्या रीतीनें भजणें काय कामाचें ? असा कांहीं रावबहादुरांचा अभिप्राय असल्यास मग कांहीं बोलणें उरलें नाहीं. जर आमच्या अद्वैतवाद्यांस खरा देव मुळीं सांपडलाच नाहीं, तर मग ते खरी भक्ति करतात तरी कसची ? मृगजळच जर मुळीं खोटें, तर मग त्यांत स्नान केल्याची प्रतिष्ठा ती काय वर्णावयाची आहे ? या आक्षेपांवर येवढें मात्र ह्मणतां येईल, कीं ईश्वराचें स्वरूप सर्व जग जें सामान्यतः समजतें, त्यावरून पाहतां, कोणी कशाही रीतीनें त्याचा स्तव केला तरी तो त्यास मान्य व्हावा असें वाटतें. ऐहिक प्रभूंकडे कोणास अर्ज करावयाचा असला, तर तो जसा अमुक तऱ्हेनेंच गेला पाहिजे त्यावर मायना अमुक तऱ्हेचाच असला पाहिजे, अशा शेंकडों भानगडी असतात, व तसें कांहीं नसलें ह्मणजे अर्जदारावर अर्धचंद्रप्रयोग होण्याचें भय असतें, तसा कांहीं प्रकार या थोरल्या दरबारांत चिलकूल नाहीं असा एकंदर जगाचा अभिप्राय दिसतो. आतां हें खरें, कीं ' जुना करार ', ' नवा करार ', कुराण ', ' जेंदावेस्ता ', ' वेद ' या सर्वांचें आपल्या परिपक्क बुद्धीनें

घाटण करून आमचे नूतन सामाजिक जसें आपल्या एकेश्वरास भक्तीचें मसालेदार खाद्य देतील, तसलें आमच्या जुन्या भक्तमंडळीकडून कोठून मिळणार? त्यांस धड ना व्युत्पत्ति, ना शास्त्रज्ञान ना व्याकरण; जसे अर्धवोबडे दोन शब्द वेडेवांकडे त्यांस सुचतील तसे त्यांनीं बोलायाचे! तरी पण 'भक्ती'चा अर्थ आह्मांस जो कळतो त्यावरून पाहतां तिचा अंश आमच्या भाबड्या भक्तमंडळींत जितका सांपडेल, तितका मोठमोठ्या सुधारलेल्या समाजांतून आढळेल कीं नाहीं, याचा आह्मांस संशयच आहे. पूर्वी सोमनाथ मथुरा वगैरे ठिकाणीं कुराणशाल्यांनीं जशी खऱ्या देवाप्रीत्यर्थ धुमाळी केली, तसें एकादें वावटळ पुढें कधीं काळीं पुनः सुटलें ह्मणा; तर अशा प्रसंगीं विश्वेश्वर, महाकालेश्वर, जगन्नाथ, विठोबा वगैरे देवांच्या संरक्षणार्थ जितकी मंडळी गोळा होईल, तितकी प्रार्थनासमाजमंदिराच्या किंवा दयानंदस्वामी, जोतीबा फुले यांच्या पुतळ्यांच्या बचावाकरितां जमेल काय? आमच्या जुन्या वेडगळ धर्मानें सुलतान महंमद, अवरंगजेब, टिपू सुलतान असल्या जाडी इमानांचा छळ सोसला, व पोप साहेबांच्या शिष्यांनींही शक्त्यनुसार त्याचा बराच उच्छेद मांडला असतां त्यांतूनही तो पार पडला; तसला उगीच थोडासा प्रयोग आमच्या 'खऱ्या भक्तिमान्' अर्वाचीन मंडळीवर होण्याचें जर चिन्ह दिसूं लागलें, तर ब्रह्मसमाज, प्रार्थनासमाज, आर्यसमाज, सत्यशोधकसमाज, यांच्या दप्तरांतील पटावर कितीशीं नांवें उरतील बरें? उद्यां जर 'इसापनीती'तील वायुसूर्याच्या भांडणाप्रमाणें विठोबाचा व एकेश्वराचा वाद जुंपून कोणावर आपल्या भक्तांचें अधिक प्रेम आहे हें त्यांनीं पाहण्याचें मनांत आणलें आणि पंढरपुरच्या देवळाच्या गाभाऱ्यांत व प्रार्थनामंदिराच्या सभास्थानीं असा नाद घुमला का पुढील सालच्या अमुक दोन दिवसभर आमच्या भक्तांनीं कडकडीत उपास करावा, तर पारण्याचा तिसरा दिवस उजाडेपर्यंत कोणत्या देवाच्या भक्तांचा धीर निघेल? आह्मास खचीत वाटतें कीं, तिसऱ्या दिवशीं देवापुढें हजर होण्याचे वेळेस कोणी भक्त जन तरी त्यास असें सांगणारे भेटतील कीं, 'असल्या विलक्षण अटी आह्मी कधीं सोसणार नाहीं; त्यांतून आह्मी समजांतील उपासक असलों ह्मणून इतकी घस आह्मी आपल्या अंगाला लावून घेतलीच पाहिजे असें कांहीं ठरत नाहीं!' सारांश, आमच्या नवीन भक्तांस ईश्वराविषयीं कदाचित् अधिक यथार्थ ज्ञान झालें असेल, त्यांनीं दुर्बिणींतून व सूक्ष्मदर्शकांतून त्याच्या चातुर्याची व सामर्थ्याची अधिक पारख केली असेल, सेंटपॉलच्या देवालयांतील व्यासपीठावर नेऊन उभे केले असतां ते मोठें रसभरित

'सर्मन्' देतील, 'डी. डी.'च्या परीक्षेंत शेंकडा नव्वद मार्क झोडतील, हें सर्व त्यांच्या ठिकाणीं संभवेल; पण 'खरी भक्ति' ही जर शब्दार्थज्ञानापलीकडे कांहीं असेल, तिचा संबंध मानसिक वृत्तींपेक्षां हृदयवृत्तींशी जर विशेष असेल, ती केवळ भाषणानें जर सिद्ध होत नसेल तर तिचें वास्तव्य घेरेदार मंडळींत व बूटस्टाकिंगवाल्या खाशा विद्वानांत फारकरून थोडेंच दृष्टीस पडेल.—

देह जावो अथवा राहो । पांडुरंगीं दृढ भावो ॥

असल्या अटीचे बाणेदार शिपाई जर पाहायाचे असले तर तुकोबा, ग्यानोबा यांच्या कंपूंतच ते आढळणार !

आतां 'खऱ्या भक्ती'चें एक मात्र स्वरूप सांगण्यासारखें राहिलें आहे. तेवढें सांगून प्रस्तुत प्रकरण आटपतों. मागील अंकावरून वाचकांस कळलेंच आहे कीं, 'केकावलीं'त मोरोपंतानें ईश्वरांत व आपणांत किती अंतर आहे तें न ओळखून त्याशीं सलगी केली आहे. ही सलगी अद्वैतमताचा परिणाम होय व 'खऱ्या भक्तीस' विरुद्ध होय, असा रावबहादुरांचा रोख दिसतो. आतां या आक्षेपाच्या संबंधानें पूर्वी एक गोष्ट तर वाचकांस कळविलीच आहे, कीं ईश्वरामध्यें व मनुष्यामध्यें कितीही अंतर असलें तरी तें अंतर सार्वभौम राजामध्यें व त्याच्या मुलामध्यें जसें असतें तसें होय भर दरबारांत बाप आपल्या अमीरउमरावांबरोबर बसला असतां मुलानें बापाकडे दुडदुडां धांवत जाऊन अंकारोहण केलें, किंवा कांहीं लडिवाळपणाचें भाषण केलें, तरी त्या सलगीबद्दल मुलाचें पारिपत्य होण्याचें जसें भय नको; त्याप्रमाणेंच आमच्या देशांतील कवींनीं ईश्वराचा गुणानुवाद करतांना प्रसंगानुसार जरी कांहीं अतिप्रसंग केला असला, तरी त्यांवर ह्मणजे मोठा दोष येतो असें आह्मांस वाटत नाहीं. त्यांतून 'केकावलि' काव्य पूर्वीच्या एकंदर पद्धतीवर व तशा लोकांकरतांच रचिलें असल्यामुळें त्यांत अर्वाचीन भक्तजनांस अतिप्रसंग वाटण्यासारखा जरी प्रकार मधें मधें असला, तरी काव्याची रसहानि होत नाहीं, हेंही मागें सांगण्यांत आलेंच आहे. आतां ही सलगी अद्वैतमतापासून झालेली आहे, हें जें ह्मणणें आहे त्यावर एक तर अशी अडचण येणार आहे कीं, आमच्या देशांत वैष्णवांचीं काव्यें पाहिलीं असतां तीं तरी प्रकृत दूषणापासून मुक्त आहेत असें नाहीं. त्यांतही वादविषयक काव्यांतला प्रकार किंबहुना त्याहूनही अधिकच आढळेल उदाहरणार्थ वेंकटाध्वरीचें 'लक्ष्मीसहस्र' घ्या. या काव्याची पंडित लोकांत पुष्कळ ख्याति आहे. यांतील भक्त्युद्गारांविषयीं अशी आख्यायिका आहे कीं,

'चंडिकाशतक' रचल्यानें बाणभट्टास जसे पुनः पाय आले व 'गंगालहरी' च्या श्रवणानें सुप्रसन्न होऊन भागीरथीनें जगन्नाथरायास यवनीसहवर्तमान प्रत्यक्ष पावन करून घेतलें, त्याप्रमाणें 'लक्ष्मीसहस्रा'नें वरील द्रविड कवीस पुनः डोळे आले! ही आख्यायिका प्रस्तुत, काव्य वैष्णवांस किती प्रिय आहे हें दर्शविते. दुसरा वैष्णवप्रिय ग्रंथ पाहिजे असल्यास 'गीतगोविंद' आहे. यांतील अष्टपद्या कर्नाटकांत आबालवृद्धांस येत असतात व स्त्रियासुद्धां गातात. आतां या दोन्ही ग्रंथांत उपास्य देवतेविषयींचा कवीचा भाव पाहिला असतां तो रावबहादुरांस आवडण्यासारखा आहे असें नाहीं. तो प्रार्थनासमाजांतील उपासनेसारखा मोठा मर्यादेचा व नम्रपणाचा नसून प्रस्तुत 'केकावलीं'तल्यासारखाच अत्यंत सलगीचा आहे. फार तर काय, पण पहिल्या काव्यांतील शृंगारस्तबक व दुसऱ्यांतील बहुतेक भाग यांतील वर्णनास 'सलगी' हा शब्द तरी मोठ्या मुरवतीनेंच लावायाचा! असो; तर या दोन उदाहरणांवरून अद्वैतावर जें प्रस्तुत दूषणाचें जनकत्व घातलें आहे तें बरोबर नाहीं असें स्पष्ट दिसून येईल.

आमच्या कवीच्या तर्फेचा दुसरा पुरावा 'पृथ्वीवरील अत्यंत सुधारलेल्या राष्ट्रांचें जें पवित्र धर्मपुस्तक' त्यावरूनही घेण्यासारखा आहे. वेदांतशास्त्राचा व 'बैबला'चा किती विरोध आहे हें सांगावयास नकोच. पहिल्याचा सिद्धांत जो कीं सर्व जीव व एकंदर विश्व हें परब्रह्माचाच आविर्भाव होय, त्याच्या अगदीं विरुद्ध 'बैबलां'तील लेख आहेत. 'पवित्रशास्त्रा'च्या पहिल्या दोन अध्यायांत एकंदर सृष्टि व मनुष्यजाति यांची उत्पत्ति वर्णिली आहे; तिजवरून वरील विरोध स्पष्ट लक्षांत येण्यासारखा आहे.* तेव्हां सदरील ख्रिस्ती शास्त्र हें पूर्ण द्वैतमय आहे हें उघडच आहे. पण असें असतां रावबहादुरांनीं खऱ्या भक्तीचीं लक्षणें म्हणून सांगितलेल्या ज्या हृदयवृत्ति—म्हणजे भयचकितता, अत्यंत नम्रीभाव इत्यादि—त्या वरील पवित्र ग्रंथांत सर्वत्र दृष्टीस पडतातच असें नाहीं. पहिला मनुष्य जो आदम त्यापासून तों त्याची पुढील संतति जे देवाचे आवडते लोक यहुदी त्यांच्या वृत्तांतापर्यंत पाहतां देव हा मनुष्याचा संवगडी होय किंवा पुढारी होय अशी कल्पना 'पवित्र शास्त्रा' वरून होते. देव हा संध्याकाळच्या

* "प्रारंभीं देवानें आकाश आणि पृथ्वी हीं उत्पन्न केलीं." (उत्पत्ति—अध्याय १—ओंवी १.)

"तेव्हां परमेश्वर देवानें भूमींतील मातीचा माणूस घडिला, आणि त्याच्या नाकपुड्यांमध्यें जिवाचा श्वास फुंकिला, मग माणूस श्वासवान् जीव झाला." (कित्ता—अ० २—ओं० ७).

थंडगार वेळीं आपण नवीन केलेल्या बागेंत हवा खावयास येत असे तेव्हां आदम व त्याची स्त्री इव्ह या उभयतांचा समाचार घेई,* त्यांचा मुलगा हाबेल यानें कोंवळीं व पुष्ट कोकरें देवास अर्पण करावीं तीं त्यानें प्रीतीनें घ्यावीं, नोहास त्यानें नौकेची कल्पना सांगून त्यास एकट्यास जलप्रलयांतून वांचविलें, मोश्यास सीना पर्वतावर त्यानें दहा आज्ञा सांगितल्या, मिसरी लोकांच्या दास्यांतून सोडवून यहुदी लोकांस स्वदेशास आणतांना त्यानें तांबडा समुद्र दुभंग केला, आणि कधीं 'जळत्या झुडुपां' त दिसून, कधीं 'ढगाचा खांब' व कधीं 'अग्नीचा खांब' होऊन तो त्यांस मार्गदर्शक झाला,—या सर्व वृत्तांतावरून पहातां रावबहादुरांच्या देवाची प्रतीति होत नाहीं. आकाशांतून क्षणोक्षणीं आपल्या आवडत्या लोकांच्या साह्यार्थ खालीं उतरणारा, व त्यांशीं अतिपरिचिताप्रमाणें बोलणारा देव ह्मटला ह्मणजे आमच्या अर्जुनाचे घोडे खाजवणारा, विदुराच्या गृहीं जेवणारा, पेंद्रचें पोतें भरणारा जो आमचा हिंदु देव त्यासारखाच 'जुन्या करारां' तला देव झाला. ख्रिस्ती लोकांस विशेष संमत जो 'नवा करार' त्यांत पाहतांही देवाचा सुलतानी थाट फारसा दृष्टीस पडत नाहीं. त्यांत तर मुळीं देव जो भूलोकावर अवतरला तो रूमशामसारख्या बादशाहाच्या पोटीं येऊन मोठ्या समारंभानें प्रगट झाला असें मुळींच नसून एका गरीब कुमारीचे पोटीं आला व गवताच्या गव्हाणींत जन्मास आला. पुढें तरी ईश्वराचें किंवा ईश्वरपुत्राचें त्यानें वैभव चोहोंकडे मिरविलें ह्मणावें तर तेंही नाहीं. तीस वर्षांपर्यंत विशेष प्रसिद्धीस न येतांच येशूनें दिवस घालविले; नंतर शेवटल्या तीन चार वर्षांत लोकांस स्वर्गमार्गाचा उपदेश करून व त्यांच्यापासून छळ पावून शेवटीं त्यानें मनुष्यजातीकरितां देहांत प्रायश्चित्त भोगलें! या शेवटल्या वर्षांत येशूचा व त्याच्या शिष्यांचा परस्पर संबंध जो शुभवार्तिकांच्या लेखांवरून दिसून येतो तो वरील 'भयचकितते'चा व 'अत्यंत नम्रीभावा'चा मूळींच नसून सॉक्रे-

---

* "नंतर दिवसांतील वाऱ्याच्या वेळेस परमेश्वर देव बागांत चालत असता त्याचा शब्द त्यांनीं ऐकिला; तेव्हां आदाम व त्याची बायको हीं परमेश्वर देवाच्या दृष्टीपासून बागांतील झाडांच्यामध्यें लपालीं. तेव्हां परमेश्वर देव आदामाला हाक मारून त्याला बोलला, तूं कोठें आहेस! तेव्हां तो बोलला कीं, म्यां बागामध्यें तुझा शब्द ऐकिला आणि मीं नागवा यास्तव भ्यालों व लपालों............"(उत्पत्ति —अध्याय ३ रा.)

टीस व त्याचें शिष्यमंडळ यांच्यासारखाच केवळ दिसतो.* तेव्हां एकंदरींत सांगायाचें काय कीं, जर 'पवित्र शास्त्रां'तही देवाविषयींच्या समजुती वर सांगितल्याप्रमाणें दृष्टीस पडतात, तर आमच्या अपवित्र नेटिव शास्त्रांतून व नेटिव काव्यांतून त्या तशाच आढळल्यास नवल कसचें!

५. आतां दुसरे आक्षेपक डॉ. विल्सन् यांचा लेख वाचकांस सादर करतों. हे साहेब कोण व पुढील लेख कशांतला हें मागें सांगितलेंच आहे.

"If the reign of Shivaji, the Maratha, was honoured by the appearance of the greatest Marathi poet from the common orders of the people, the reign of the first Brahman Peshwah,—who was established in his administration in the year 1717—was honoured by the appearance of the greatest Marathi poet from the priestly order. This was Mayur Pandit, or Moropant, of Baramati in the Deccan. He belonged to a tribe of Brahmans, the Karhadi, having no great pre-eminence in the Maharashtra, but he has become the great favourite of all the Brahmans since his day.† He is the lord of the Arya metre, in which he copiously writes, with power and ease, drawing his ideas from the Ramayana, Mahabharata and Bhagwata, so often mentioned as the sources of Marathi excitement, and but seldom improved upon either in thought or feeling. He has undoubtedly great command of the Marathi language, which he sometimes prostitutes by indulging in such poetical conceits as acrostics, and by writing without the use of the labial letters, introducing the conjunction परंतु (but) into every line, and by commencing each line of his verse by the last word of the preceding line. Though a follower of Vishnu, he wrote with respect

* सॉक्रेटीस व ख्रिस्त यांच्या चरित्रांत पुष्कळ साम्य आढळतें. दोघांचा जन्म हलक्या कुळांत होऊन दोघांनीही आपलें आयुष्य लोकांत सन्मार्गाची प्रवृत्ति करण्याकडे खर्चिलें. दोघांचाही शिष्यपरिवार त्यांचे ठायीं अत्यंत भक्ति धारण करणारा असा होता. दोघांनीं लोकांचा छळ सोसून दोघांचा शेवट देहांतशासनानेंच झाला. सॉक्रेटीस् यास Forerunner of Christ (ख्रिस्ताचा जासूद) असें जें म्हणतात तें वरील चरित्रसादृश्यावरूनच होय.

† "Parashuram Pant Godbole says of him (Navanit, P. 165), प्राकृत कवितांमध्यें मोरोपंताच्या कवितेसारखी कविता नाहीं. So much for the conquest of prejudice by the talent of the poet!"

for the other deities, for whom, such as Shiva, the acute and intelligent Konkani or Chitpawan Brahmans, in full power at Poona, had a special regard. The rise of the Peshwas indeed, was the signal for the Marathi bards,—who had nothing like the heavenborn light and fire of the Hebrew prophets,—altering their tune. Moropant is said to have lived to the age of sixty, and to have died about a hundred years ago. One of his books held in most estimation is the Mayur Kekawali, the Trumpeting of the Peacock, so called from his own name. It is devoted principally to the extolment of Krishna."

("शिवाजीच्या राज्यांत ज्याप्रमाणें शूद्र लोकांत उत्पन्न झालेल्या महाराष्ट्र कवींमध्यें अत्यंत विख्यात जो तुकाराम तो निपजला, त्याप्रमाणें पहिल्या पेशव्याच्या कारकीर्दींत, कीं जिचा आरंभ इ० स० १७१७ त झाला तींत ब्राह्मणज्ञातींतला अत्यंत विख्यात कवि जो मोरोपंत तो जन्मास आला. या कवीचें वास्तव्य बारामती मुक्कामीं होतें.तो कऱ्हाडा होता. या ब्राह्मणज्ञातिचें महाराष्ट्रांत मोठेंसें वजन नाहीं; तरी प्रस्तुत कवि निवर्तल्यापासून तो सर्व ब्राह्मणांस अत्यंत प्रिय झाला आहे.* यास आर्यापति ह्मणतात.या छंदांत त्यानें पुष्कळ कविता केली आहे; ती चटकदार असून अगदीं सहज केल्यासारखी दिसते. रामायण, महाभारत, आणि भागवत, हे ग्रंथ महाराष्ट्रवासी जनांस अत्यंत आल्हादप्रद होत हें सुप्रसिद्धच आहे; याच ग्रंथांतील विचार घेऊन प्रस्तुत कवीनें ते मराठींत उतरून दिले आहेत. तरी या ग्रंथांपेक्षां अधिक प्रौढ विचार किंवा विशेष सरस वर्णन हीं त्याच्या काव्यांत फारकरून आढळत नाहींत. महाराष्ट्रभाषाही प्रस्तुत कवीची केवळ अंकित होऊन राहिली होती हे खरें आहे पण तिचा त्यानें कोठें कोठें अपव्यय केलेला आढळतो. तो असा कीं कोठें नियमित अक्षरें साधलेलीं, कोठें निरोष्ट रचना केलेली, कोठें प्रत्येक पद्यांत 'परंतु'घालून दिलेलें,कोठें पूर्वपद्यांतींचा वर्ण पुढील पद्याच्या आरंभीं योजलेला,-इत्यादि प्रकार त्याच्या कवितेंत आढळतात. तो जरी विष्णूचा भक्त होता तरी इतर देवताविषयींही त्यानें आपली पूज्यत्वबुद्धि प्रगट केली आहे; या देवांतीलच एक जो शिव त्याविषयीं पुण्यास भरभराट पावलेले जे चाणक्ष

---

* "परशुरामपंत गोडबोले यांनीं (नवनीत—पृष्ठ १६५) वरील कवीविषयीं असें लिहिलें आहे:—'प्राकृत कवितांमध्यें मोरोपंतच्या कवितेसारखी कविता नाहीं.' या वाक्यावरून स्पष्ट दिसतें कीं, प्रस्तुत कवीच्या जातीवरून उत्पन्न होणारा जो ग्रह तो त्याच्या काव्यचातुर्याच्या योगानें अलीकडे नाहींसा झाला आहे."

व कुशाग्रबुद्धि चित्पावन ब्राह्मण (पेशवे) त्यांची विशेष भक्ति होती. महाराष्ट्र कवींचे ठायीं यहुदी भविष्यवाद्याच्याप्रमाणें ईश्वरप्रेरित ज्ञान व स्फूर्ति हीं बिलकूल नव्हतीं, तेव्हां पेशव्यांचा अभ्युदय होतांच त्यांनीं त्यांच्या आवडत्या देवांकडे आपल्या भक्तीचा ओघ वळविला यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं ! मोरोपंत हा साठ वर्षांचा होऊन वारला व या गोष्टीस आज (सन १८५७) सुमारें शंभर वर्षें होऊन गेलीं आहेत असें ह्मणतात. त्याचा अत्यंत मान्य असा ग्रंथ ह्मटला ह्मणजे 'केकावली' हा होय. या शब्दाचा अर्थ 'मोराचा टाहो' असा आहे, व हें नांव कवीच्या नांवारूनच दिलें आहे. या ग्रंथांत मुख्यतः कृष्णाचें माहात्म्य वर्णिलें आहे.'')

कनकभूषणसंग्रहणोचितो यदि मणिस्त्रपुणि प्रणिधीयते ।
न स विरौति न चापि हि शोभते भवति योजयितुर्वचनीयता ॥ *

अंक ५६.–(१) विषयोपन्यास. (२) अर्वाचीन पांडित्याचा प्रकार. (३) मिशनरींची स्थिति. (४) विल्सन् साहेबांच्या लेखावर दूषणें. (५) प्रस्तुत कवीविषयीं आणखी कांहीं मतें.

१. मागील अंकांत डॉ० विल्सन् साहेबांचा प्रस्तुत कवींविषयींचा लेख वाचकांस सादर केला. आतां त्यांतील तथ्यातथ्याचा विचार करूं.

२. वरील विचार करण्यापूर्वीं युरोपियन व विशेषतः मिशनरी लोकांच्या संबंधानें कांहीं गोष्टी वाचकांस कळविणें जरूर आहे; त्या लक्षांत आणल्या असतां प्रस्तुत लेखाचें स्वरूप वाचकांच्या चांगलें लक्षांत येईल. आमच्या देशांत पाश्चात्यांचें प्रभुत्व झाल्यापासून एक मोठा चमत्कार दृष्टीस पडूं लागला आहे कीं, ज्ञानसंपादन हें पूर्वीं जें महत्प्रयासाचें काम असे, तें आलीकडे एकाएकीं अत्यंत सुगम झालें आहे ! आलीकडे यंत्रविद्या उत्कृष्ट दशेस येऊन पूर्वींचे महिन्यामहिन्यांचे प्रवास हल्लीं जसे एकेका दिवसांत सहज उरकतात, त्याप्रमाणेंच विद्यादेवीच्या मुलखांतही अशा कांहीं यांत्रिक योजना सुरू झाल्या आहेत कीं काय नकळे ! पूर्वीं शास्त्राध्ययनास ह्मटलें म्हणजे तपांचीं तपें लागत असत; म्हणजे बारा बारा चोविस चोविस वर्षें घालवावीं तेव्हां दोन चार शास्त्रांत गति होत असे ! हल्लींचा प्रकार पाहिला तर चार वेद, सा-

---

* "सोन्याच्या दागिन्यांत घालण्यास योग्य असें जें रत्न तें जर शिशाच्या कोंदणांत बसविलें, तर तें रत्न रडतें असें नाहीं, व तेथ शोभा पावतें असेंही नाहीं, तर योजकाच्या चातुर्याची मात्र चर्चा होते !"

हा शास्त्रें, अठारा पुराणें या सर्वांचें ज्ञान होण्यास पराकाष्ठा चार पांच वर्षें ! हें तर काय, पण एशिया खंडांतील सारी विद्या सुद्धा एका मनुष्यास तादृश प्रयास न पडतां पटकावतां येते ! युरोपांतील स्थिति पाहिली तर तेथील विद्या अद्याप इकडच्या सारख्या सुगम झाल्या आहेतसें दिसत नाहीं. तेथील विद्यालयांतून जुन्या ग्रीक व रोमन विद्यांचा जरी अभ्यास सतत चालू आहे, व इकडे संस्कृताचें जसें होत चाललें आहे, त्याप्रमाणें तिकडे सामान्यन: पाहतां ग्रीक व ल्याटिन या भाषांचें ज्ञान जरी पुष्कळांच्या ठायीं आढळतें, तरी वरील दोन विद्यांत महापंडित ह्मणून आजपर्यंत गाजलेले फारच थोडे निघतील ! नुसत्या इंग्लंडांत पाहिलें तर असलीं विद्वद्रत्नें आजपर्यंत फार तर चारपांचच झालीं असतील ! उघडच आहे; इकडे पेशवाईत शास्त्रविद्येस इतकें उत्तेजन होतें, पण सगळ्या कारकीर्दीत साऱ्या देशभर गाजलेले भट्टाचार्य किती निपजले असतील? पण हल्लींच्या मन्वंतरांत ती स्थिति अगदीं बदलून गेली आहे. एकोणिसाव्या शतकांत पंडित पनवण्याची कृति फारच सुलभ झाली आहे. सरासरी व्युत्पत्ति पैदा करावी, युरोपियन लोकांनीं रचलेल्या पांचपन्नास ग्रंथांतून सटरफटर गोळा करावें, जुने एक दोन पंडित जवळ करावे कीं आटपलें! मग व्याख्यान देण्याचा प्रसंग येवो ग्रंथरचना करण्याचें अगत्य पडो, कांहींही असो; वरील सामग्री जवळ असली ह्मणजे मग कसलीही पंचाईत नाहीं! सारांश, अर्वाचीन पांडित्य हें सरासरी गौडबंगाल झालें आहे. पण इतकें असून तें सामनय लोकांस उमगण्याचा मार्ग राहिला नाहीं. कांकीं, आलीकडील लोकांस स्वत: तर त्यांत मुळींच गम्य नाहीं, तेव्हां 'सर्वान् पृच्छवतो ह्यानिति इदंत्वत्राधिकारे स्थिताः' अशी त्यांची स्थिति झाली आहे. ज्या थोड्या लोकांस ह्मणजे जुन्या पंडितांस वरील लटपट कळण्याचा संभव ते तर अगोदर दिवसेंदिवस नाहींसेच होत चालले आहेत. जे कोणी थोडे कोठें कोठें आढळतील त्यांस अगोदर इकडची वार्ताही कळण्याचा संभव नाहीं; ह्यांतून कोणास कळलीच तर त्या बिचाऱ्यांचें आलीकडील 'जुक्ती' पुढें काय चालणार? "शास्त्रीबोवा, पृथ्वीवर समुद्र किती आहेत !" ह्मणून प्रश्न झाल्याबरोबर शास्त्रीबोवांच्या ज्ञानाची तेव्हांच परीक्षा होणार! तर याप्रमाणें आमच्या प्राचीन विद्यांत निष्णात ह्मणविणाऱ्या मंडळीची स्थिति आहे.

३. डॉ० विल्सन्सारख्या मिशनरींची तर वरच्याहूनही अधिक पायरी. त्यांनीं इंग्लंडचें व हिंदुस्थानचें मोठेंच काम पतकरलें असल्यामुळें पाश्चात्य व प्राच्यविद्या त्यांस केवळ करतलामलकवत् असल्या पाहिजेत!

इकडील एकाद्या शिष्यानें तिकडची कोणतीही गोष्ट विचारली तरी ती त्यांस सांगतां आली पाहिजे; व तिकडच्या कोणी पंडितानें किंवा मंडळीनें इकडची कोणत्याही तऱ्हेची माहिती पुसली तरी तीही त्यांस माहीत नसतां उपयोगी नाहीं. तेव्हां दोन्ही खंडांच्या संबंधाचें हरएक प्रकारचें ज्ञान असावें तेव्हां शुभवर्तमानाच्या प्रेषिताचा जम चांगला बसणार आहे हें उघड आहे.

पण वरील सर्वज्ञताही शुभवर्तमानाच्या कृत्यास कितीही आवश्यक असली तरी ती साध्य कशी व्हावी ? 'अनंतपारं किल शब्दशास्त्रं स्वल्पं तथायुर्बहवश्च विघ्नाः ' ही जी इहलोकची स्थिति आहे ती कशी बदलेल ? कोणी केवढयाही अचाट बुद्धीचा असला तरी विद्यांची सीमा कोणाच्यानें गांठवणार आहे ? त्याप्रमाणेंच आयुष्याची स्वल्पता व विघ्नांचें बाहुल्य यांच्यापुढें तरी कोणाचें काय चालणार आहे ? तेव्हां यावरून पाहतां कोणीही मनुष्यानें फार मोठी हाव बांधांतां उपयोगी नाहीं हें उघड आहे. ती बांधली असतां बदामाच्या गोष्टींत जशी पोराची अवस्था झाली तशी व्हावयाची ! त्यांतून कोणी नितक्यांतून ही अनेक विद्यांचें प्रभुत्व संपादन करण्याची खटपट चालविलीच तर ज्या प्रमाणें धातूचा पत्रा जितका ठोकठोकून लांब करावा तितका लांब होत जातो खरा पण तितकें जाडीचें मान कमी कमी होत जातें. त्याप्रमाणें जितक्या अधिक विद्यांचा हव्यास धरावा तितकी प्रत्येक विषयांतील गति कमी होते ; तेव्हां इकडून तिकडून क्षेत्रफळ सारखेंच ? नाहीं ह्मणायाला इतकी मात्र तफावत होते कीं, थोडेच विषय घेऊन त्यांवरच जो व्यासंग चालवतो त्याचे ते पक्के होतात आणि वरील हव्यासी मनुष्याचें ज्ञानविषयबाहुल्यास्तव चोहोंकडे गुडघाभरच पाणी अशा तऱ्हेचें होतें ; व त्यामुळें अनेक प्रमादांस मात्र तो पात्र होतो.

असो; आतां वरील सिद्धांताच्या प्रत्ययार्थ डॉक्टर मजकुरांच्या लेखांतील सत्यासत्यतेचें विवेचन करूं. हें विवेचन त्यांच्या शिष्यवर्गास वगैरे कदाचित् आवडणार नाहीं, व येवढ्या सर्वमान्य पंडिताच्या लेखावर दूषणें दिल्याबद्दल आह्मांवर कदाचित् धृष्टतेचाही आरोप येईल. पण जोंपर्यंत आमच्या दूषणाची अयथार्थता आह्मांस कोणी दाखवणार नाहीं तोंपर्यंत वरील आरोप आम्ही खुशाल पतकरूं.

४. पहिल्या वाक्यांत पहिल्या पेशव्याच्या अधिकाराचा सन ७१७ म्हणून दिला आहे तो चुकीचा आहे हें आमच्या सर्व वाचकांच्या ध्यानांत येईलच ; कांकीं बाळाजी विश्वनाथ यास सन १७१४ त पेशवाईचीं वस्त्रें मिळालीं हें सुप्रसिद्ध आहे. आमच्या

कवीचा जन्मशकही वरील वर्ष नसून सन १७२८ त तो जन्मला. शूद्रकवीचा उदय शिवाजीच्या कारकीर्दीत झाला ही गोष्टही खरी नाहीं. कांकीं, प्रस्तुत पंडितानें दिलेला सन जरी घेतला,* तरी शिवाजीच्या कारकीर्दीला पुष्कळच अवकाश राहतो. त्याचा राज्याभिषेक तर १६७४ त झाला; व नुसता तो आपणास राजा ह्मणवूं लागला ही गोष्टही १६६४ त झाली. सन १६४९ त ह्मटलें ह्मणजे त्याचा नुसता उदय होऊं लागला होता. त्या वेळेस त्याची सत्ता धोंड्या वाघ किंवा उमाजी रामोशी यांच्या बेताचीच सरासरी होती! हें केवळ शकांच्या संबंधानें झालें. आतां सदरील वाक्यांतील अभिप्रायाविषयीं जर विचार केला, तर तो अशा तऱ्हेचा दिसतो, कीं राज्यक्रांति झाली कीं मोठे कवि निपजायाचेच! हा सिद्धांत कांहीं अंशीं खरा आहे व सर्व देशाच्या इतिहासावरून त्यास बराच आधार मिळतो. तरी ज्याप्रमाणें बीजारोपण झालें न झालें तो फलोत्पत्ति संभवत नाहीं, त्याप्रमाणेंच राजक्रांतीची वेळ व कवीच्या जन्माची वेळ हीहीं एककालिक संभवत नाहीं. त्यांतून आमच्या महाराष्ट्र कवींची गोष्ट तर इतर देशांतील कवींच्याहून अगदींच निराळी. त्यांचें धोरण केवळ परमार्थाचें असल्यामुळें ऐहिक राज्यांच्या घडामोडींनीं ह्यांच्या स्फूर्तीस साह्य व्हावें असा मुळींच प्रकार दिसत नाहीं. आमचे कवि भर यवनी अमलांत व भर मराठी कारकिर्दीत जन्मलेले आहेत; तरी एका स्थितीमुळें त्यांच्या वाणीस तेज चढलें आहे किंवा दुसरीच्यामुळें तें उतरलें आहे असें बिलकूल नजरेस येत नाहीं. आह्मांस खास वाटतें कीं, तुकाराम हा जन्मला त्याच्यापूर्वी शें दोनशें वर्षें जरी जन्मता, तरी त्याची अभंगवाणी झाली आहे तशीच प्रगट होती. त्याप्रमाणेंच ज्ञानदेव व मोरोपंत हे कालांतरीं जरी जन्मास येते तरी त्यांची कविता आहे तशीच उदयास येती.

* हा सन १६४९ असा दिला आहे. तेव्हां तुकारामाच्या शेवटल्या वर्षीं शिवाजी राजा एकवीस वर्षांचा होता असें होतें.—तुकारामाच्या जन्ममरणाच्या शकांच्या संबंधानें मोठा घोंटाळा दिसून येतो. 'नवनीतां' त माजी भास्कर दामोदर पाळंदे यांनीं जो वृत्तांत दिला आहे त्यांत वरील दोन शक १५९० व व १५५१ (फाल्गुन वद्य १२) असे दिले आहेत. गाथ्यांत तेच शक १५२० व १५७१ (फा० वद्य २) असे आढळतात. हे दोन्ही शक शिवाजीच्या संबंधानें मुळींच जुळत नाहींत. पहिला शक मानिला असतां तुकारामाच्या अंतसमयीं शिवाजी एक वर्षाचा होता असें होतें; दुसरा मानला तरी एकवीस वर्षांचा होता असें निघतें. कोणीकडून पाहिलें तरी 'गाथ्यां' तील शिवाजीकडे पाठविलेल्या अभंगाचा जम बसत नाहीं.

येवढें मात्र झालें असतें कीं, 'जाणिजे', 'सागरू', इत्यादि रूपें व 'पढियंते', 'चेववी', 'साचोकारें' इत्यादि शब्द ज्ञानदेवाच्या कवितेंत येते ना; व मोरोपंताची कविता आहे तशी संस्कृत शब्दांनीं व प्रयोगांनीं गजबजून न जाती, आणि 'काच स्मृतिरपि तापसि मैवं प्रलपात्र भूभुजः सदसि' किंवा 'पकडो लियो हकालो वे विसवामितर भाग जावेगा' हा चमत्कारही तींत दृष्टीस न पडता !

कऱ्हाडे ब्राह्मणांविषयीं विल्सन् साहेब जें ह्मणतात, कीं त्यांस 'महाराष्ट्र देशांत मोठीशी मान्यता नाहीं' हें हीं आह्मांस कसें तें नीट समजत नाहीं. अन्नोदकादिक व्यवहार किंवा स्नेहसंबंध हे प्रकार कऱ्हाड्यांशीं होत नाहींत असें तर मुळींच नाहीं; किंवा ते कोणत्याही प्रकारें हीन होत असेंही कोणी समजत नाहीं. त्यांजवर पूर्वीपासून एक मोठा अपवाद आहे खरा; पण त्याच्या योगानें त्यांची मान्यता कमी झाली आहे असें कोठेंही आढळत नाहीं.* 'क' कारांची कावेबाजपणाबद्दल ख्याति असल्यावरून किंवा देशस्थांची धामेपणाबद्दल प्रसिद्धि असल्यावरून त्यांच्या लोकमान्यतेंत जसा कमीपणा येत नाहीं त्याप्रमाणेंच वरील ज्ञातीचीही गोष्ट होय. त्यांतून ज्या सालीं साहेब मजकुरांचा वरील लेख प्रगट झाला त्या सालीं एका कऱ्हाड्या बाईचें नांव साऱ्या देशभर गर्जत होतें, त्यावरूनही विल्सन् साहेबांसारख्या शोधक पंडिताचा वरील भ्रम कसा निघाला नाहीं याचें आह्मांस आश्चर्य वाटतें ! मोरोपंताची प्रसिद्धि त्याच्या मरणोत्तर झाली, व ज्ञातिजन्य ग्रह मोडण्यास पुष्कळ काल लोटावा लागला, हे दोन्ही उल्लेखही अत्यंत विस्मयास्पद होत ! आमच्या कवींविषयीं साहेब मजकुरांनीं जर उगीच कोणापाशीं थोडीशी विचारपूस केली

---

* 'Indian caste' (हिंदुस्थांतील जातिभेद) या नांवाचा जो ग्रंथ वरील साहेबाच्या मरणोत्तर प्रसिद्ध झाला त्यांत त्यांनीं वरील ब्राह्मणांविषयीं फार निराळ्या तऱ्हेचा मजकूर लिहिलेला आढळतो:—

"They (The Karhadas) appear in every way as respectable as their neighbours. The great Marathi poet Moropant belonged to their caste. To them, too, belonged one of the most learned natives who has yet appeared in Western India, the late distinguished Bàla Gangàdhar Shàstri Jàmbhekar, professor in the Elphinstone Institution. What is generally said of the intelligence of the Konkanasthas is applicable to the Karhadas, with whom they are generally on friendly terms."

असती, तरी त्यांस तेव्हांच कोणींही सांगितलें असतें कीं, मोरोपंताची कीर्ति त्याच्या हयातींतही चोहोंकडे पसरली होती, त्याच्या नूतन कवितेस श्रोतेमंडळीची मान डोलल्यावांचून बहुतकरून एकही दिवस जात नसेल, पेशव्यांचे आप्त जे बारामतीकर जोशी त्यांच्यापाशीं प्रस्तुत कवीचें वास्तव्य होतें, आणि सोलापूरकर जोशीबोवा तर त्याच्या आर्यावधूस इतके लुब्ध होऊन पडले कीं त्यांचे नाचेपोर सुटून ते ततःपर परमार्थपरायण झाले ! पण इतकें सर्व असतां माजी परशुरामपंत तात्यांनीं पंतांची तारीफ केलेली पाहून साहेबांस आश्चर्य वाटलें, आणि त्यांचा सिद्धांत झाला कीं, ज्यापेक्षां कोंकणस्थ पंडिताच्या लेखांत या कऱ्हाड्या कवीची प्रशंसा केलेली आढळते, त्यापेक्षां कवीनें आपल्या देशबंधूंचा जातिभेदजन्य दुराग्रह मोडून टाकला यांत संशय नाहीं ! हा तर्क किती समंजस आहे बरें ! पोपकवीच्या 'इलियडा'ची प्रख्याति पाहून किंवा गोल्डस्मिथ्च्या काव्यांची तारीफ ऐकून जर कोणी एतद्देशीय पंडितानें असेच तर्क बांधले,—कीं ज्या अर्थी क्याथलिक धर्माच्या कवीचें काव्य येवढें सर्वमान्य झालें आहे त्या अर्थी पोपची शहामत खरी, कीं त्याच्या पदलालित्यानें धर्मभेदजन्य दुराग्रहाचेंही खंडन केलें. त्याप्रमाणेंच गोल्डस्मिथ् कवीची धन्य, कीं तो ऐर्लंडदेशचा असतां आज इंग्लंडांतील लहानथोरांस त्याचे ग्रंथ परमप्रिय झाले आहेत ! याप्रमाणेंच स्कॉट् यास सर्व कादंबरीकारांत अग्रगण्य लेखतात, बर्क यास साऱ्या वक्त्यांत श्रेष्ठ मानतात, वेलिंगूटन् यास साऱ्या इंग्लिश सेनापतींत पहिली पायरी देतात, इत्यादि शेकडों गोष्टींवरूनही वरच्यासारखीं अनुमानें शतशः होणारीं आहेत ! पण हीं किती यथार्थ होत हें पाहण्यास विलायतेस जावयास नको, येथें इंग्रेजी शिकलेले विद्यार्थीही त्यांत तथ्य कितपत आहे तें सांगूं शकतील. उघडच आहे कीं, कोणाच्या कवित्वाची पारख कोणी त्याच्या धर्मावरून किंवा जातीवरून करतात काय? मिशनरी लोकांनीं पहिल्यापासून आमच्या देशांतील जातिभेदाचा बोभाटा ऐकला आहे, व जातिभेद हा पराकाष्ठेचा अनर्थावह होय हें त्यांच्या मनानें एकदां घेतलें आहे. तेव्हां तो नाहीं तेथें आडवा येणारच ! कोणी कसाही कारागीर असो, कोणाच्या अंगीं कांहींही गुण असो, त्याच्या जातभाईंसेरीज त्याच्या कारागिरीची वाहवा किंवा त्याच्या गुणाची चहा ह्मणून व्हावयाची नाहीं ! विल्सन् साहेबांनीं येवढा जातिभेदजन्य दुराग्रह आमच्या देशाच्या कोणत्या भागांत पाहिला

असेल तो असो ! आमच्या वाचकांपैकीं थोड्यांच्याच आढळांत तो कोठें आला असेल तर असेल !

पुढें आमच्या कवीवर साहेबांचा असा आक्षेप आहे कीं, 'रामायण,' 'महाभारत' आणि 'भागवत' या ग्रंथांच्या आधारें त्यानें कविता केली आहे, पण सदरील ग्रंथांपेक्षां अधिक सरस वर्णन किंवा त्यांहून प्रौढ अर्थरचना हीं त्याच्या काव्यांत फारकरून कोठेंही आढळत नाहींत. वरील वाक्यावर अनेक प्रत्याक्षेप येणारे आहेत. एक तर प्रथमतः अशी शंका उद्भवते कीं, साहेबमजकुरांनीं वरील तिन्ही ग्रंथ व आमच्या प्राकृत कवीचीं काव्यें हीं सर्व येवढ्या वारकाव्यानें वाचलीं असतील काय? 'महाभारत' एक लक्ष, 'रामायण' चोवीस हजार, आणि 'भागवत' अठरा हजार येवढाच ग्रंथसमूह पाहिला तरी सरासरी दीड लक्षाची भरती झाली. ही सर्व संख्या एका पारड्यांत, आणि दुसऱ्यांत आमच्या कवीच्या तीन लक्ष आर्या ! मग येवढीं जड पारडीं उचललीं असतां कांटा केसभरही इकडे कीं इकडे कलत नाहीं असें साहेबांच्या नजरेस आलें काय ? हें एक झालें. दुसरें असें कीं, जरी घटकाभर असें कबूल केलें, कीं वरील दोन्हीं पारडीं अगदीं तंतोतंत भरलीं, तरी यामुळें आमच्या कवीकडे कांहीं मोठें गौणत्व येतें असें आह्मांस वाटत नाहीं. मिशनरी साहेबांस इकडील ग्रंथ सरासरी सारेच अप्रयोजक, तेव्हां आमच्या आदिकवीच्या सारखी किंवा इतिहासकाराच्या बरोबरीची ग्रंथरचना करणें ह्मणजे त्यांच्या दृष्टीनें कांहीं मोठें दुष्कर कृत्य आहे असें नाहीं हें उघडच आहे; पण आह्मा नेटिवांच्या दृष्टीनें वरील साम्य ह्मणजे मोठीच पदवी होय.* साहेब मजकुरांस शेक्सपीयरच्या तोडीचें नाटक लिहिणें, किंवा होमरच्या तोडीचें काव्य रचणें हें जितपत सुसाध्य वाटणार आहे ति-

---

* गोवर्धनासारख्यांनीं वरील ग्रंथांविषयीं आपली पूज्यत्वबुद्धि येणेंप्रमाणें प्रगट केलेली आढळते:—

विहितघनालंकरणं विचित्रवर्णावलीमयस्फुरणम् ।
शक्रायुधमिव वक्रं वल्मीकभुवं कविं नौमि ॥
व्यासगिरां निर्यासं सारं विश्वस्य भारतं वंदे ।
भूषणतयैव संज्ञां यदंकितां भारती वहति ॥
श्रीरामायणभारतबृहत्कथानां कवीन् नमस्कुर्मः ।
त्रिस्रोता इव सरसा सरस्वती स्फुरति यैर्भिन्ना ॥
अतिदीर्घजीविदोषाद् व्यासेन यशोऽपहारितं हंत ।
कैर्नोच्येत गुणाढ्यः स एव जन्मांतरापन्नः ॥

तपतच वाल्मीकिव्यासप्रभृति कवींनीं साधलेला रस आपल्या काव्यांत उतरणें हें इकडील कवींसही वाटणारें आहे. तर हें ध्यानांत आणून विल्सन् साहेबांनीं मूळ 'रामायणा'दि ग्रंथांवर आमच्या कवीच्या हातून तान झाली नाहीं या अपराधाबद्दल त्याची कांहीं गय करायाची होती. असो; पण वस्तुतः पाहिलें असतां साहेबांचा आक्षेप तर मुळींच लागू पडत नाहीं. तो कसा हें आमच्या वाचकांच्या लक्षांत असेलच. गेल्या ४६ व्या अंकांत व १२ व्या अंकाच्या आरंभीं जें विवरण केलें आहे त्यावरून सहज लक्षांत येणारें आहे कीं, महाराष्ट्र कवींनीं व्यासादिकांचें आयतें भांडार लुटलें आहे, त्यांत त्यांच्या पदरचें ह्मणून कांहीं नाहीं, हें आलीकडील सर्वसंमत मत केवळ अज्ञानमूलक होय. 'रघुवंशा'दि महाकाव्यांस 'स्वतंत्र ग्रंथ' ह्मणतांना जसें फारसें चांचरायाला नको, त्याप्रमाणेंच तुकारामाची अभंगवाणी किंवा मोरोपंताची आर्यावाणी या प्रायः स्वतःसिद्धच होत असें ह्मणतांनाही फारशी कांकूं करणें नलगे!

यापुढील वाक्यावर गेल्या ५२ व्या अंकांत चर्चा केलीच आहे. तेव्हां येथें त्याविषयीं आणखी कांहीं लिहिण्याची गरज नाहीं.

पुढील दोन वाक्यांत साहेबांचा असा मतलब दिसतो कीं, मोरोपंत हा मुळचा विष्णुभक्त असतां पेशव्यांची शिवोपासना पाहून शिवाविषयीं आपली भक्ति प्रगट करूं लागला. इतर महाराष्ट्र कवींच्या पदरींही वरील मतलबी भक्ति साहेबांनीं बेलाशक घालून दिली आहे. ज्या मिशनरी साहेबांची अशी ख्याति होती व ती स्वमुखानेंही ते सांगत असत कीं आमच्या देशांतील राजापासून रंकापर्यंत त्यांचें दळणवळण असे व सकाळीं बडोद्याच्या सयाजी महाराजांबरोबर भाषण केलें तर संध्याकाळीं नांगर हाकणाऱ्या कुणब्याशीं त्यांचें बोलणें होत असे, त्यांच्या लेखांत आमच्या कवींविषयीं असल्या विलक्षण गैरसमजुती दृष्टीस पडाव्या हें खरोखर मोठें आश्चर्यकारक होय! हिंदुस्थानाच्या किनाऱ्यावर पाय ठेवण्याच्यापूर्वीं विलायतेंतही विल्सन् साहेबांच्या कानावर हा मजकूर आला नसेल काय, कीं हिंदुलोक हे ब्रम्हा, विष्णु आणि शिव यांस मुख्य दैवतें मानतात? त्याप्रमाणेंच हिंदूंचे देव किती अपरंपार आहेत व ते त्या सर्वांस भजतात, हेंही त्यांच्या कानीं कधीं आलें नाहीं काय? जर मोरोपंताची सर्व देवांविषयीं ऐक्यभावना असून तो सर्वांस सारखेच पूज्य मानीत असे, व प्रत्येक क्षेत्राच्या देवतेवर, प्रत्येक तीर्थावर, प्रत्येक साधूवर त्यानें स्तुतिपर आर्या केल्या आहेत, तर शिवासारख्या प्रधान दैवतांस आमचा कवि आपल्या ग्रंथांत मानतो, हें सांगण्यांत

येवढा कोणता अर्थ असेल तो असो. महाराष्ट्रांत वीस वर्षे वास्तव्य असतां, व 'हिंदुधर्माचा कात्रिम कोट' फोडण्याची स्तुत्य मनीषा निरंतर मनांत वागवून त्याविषयीं पुरती माहिती मिळविण्याविषयीं साहेबांची इतकी वर्षे सारखी खटपट चालली असतां, त्यांस सर्वप्रसिद्ध गोष्टींचीही माहिती व्हावयाची कशी राहिली हें आह्मांस कळत नाहीं ! आमच्या देशांत महाएकादशी जशी सर्व आबालवृद्ध करतात त्याप्रमाणेंच शिवरात्रीचेंही व्रत पाळतात, आपल्या पंचायतनांत शालिग्रामशिलेच्या शेजारींच शिवाचा बाणही दृष्टीस पडतो, ज्या कवीनें 'हरिविजय' केला त्यानेंच 'शिवलीलामृत' ही केलें, तसेंच विष्णूचीं, शिवाचीं, देवीचीं, गणपतीचीं वगैरे देवालयें आमच्या देशांत अगदीं शेजारीं शेजारीं असून त्यांच्या संबंधानें कोठें लोकांच्या मारामाऱ्या झालेल्या, खून पडलेले, किंवा नुसती शिवीगाळही झालेली कधींही ऐकण्यांत येत नाहीं, या सर्व गोष्टी विल्सन् साहेबांसारख्या विद्वान् व शोधक पंडितास ठाऊक नसाव्या याचा आह्मांस फारच आचंबा वाटतो ! पेशव्यांचें जरी शिव हें दैवत असलें, तरी इतर देवतांविषयीं त्यांचा विरोध असल्याविषयीं आमच्या मिशनरी साहेबांस कोठें प्रमाण मिळालें होतें काय ? त्याप्रमाणेंच त्यांनीं प्रस्तुत कवीवर व इतरांवरही उपासनांतर केल्याचा किंवा निदान आपल्या लेखांत तरी आपल्या उपास्य देवतेव्यातिरिक्त अन्य देवतांविषयीं वरकांती भक्ति प्रगट केल्याचा जो आरोप बेलाशक केला आहे, तें तरी केवढें साहस होय ! आमच्या बारामतीकर कवीचा आणि पेशव्यांचा तर बिलकूल संबंध नव्हता त्याचीं सारीं काव्यें धुंडलीं तरी त्यांत पेशव्यांपैकीं एकाचेंही नांवसुद्धां सांपडायाचें नाहीं; मग त्यांचें स्तवन तर कोठलें ?* त्यानें सारा जन्म ज्या यजमानांच्या समागमें घालविला त्यांविषयीं सुद्धां त्यानें उल्लेख केलेले त्याच्या साऱ्या कवितेंत कोठें आठ दाहा ठिकाणीं आढळले तर नशीब ! मग इतकी ज्याची निस्पृहता त्यावर केवळ राजप्रीतिसंपादनार्थ मतांतर केल्याचा आरोप करणें हें केवढें धारिष्ट ह्मणावें ! इतर महाराष्ट्रकवींवर साहेबांनीं हाच आरोप जो मोघमपणें केला आहे तो तरी अशाच प्रकारचा होय. अगोदर पेशव्यांच्या आमदानींत कवि झाले तरी किती ?–अमृतराव, मोरोपंत

* मोरोपंताविषयीं बराच सविस्तर वृत्तांत 'काव्येतिहाससंग्रहा'च्या येत्या अंकांत येणार आहे. त्यांतील कांहीं आख्यायिकांवरून आमच्या कविसिंहावर मिशनरी साहेबांनीं ग्रामसिंहवृत्तीचा जो आरोप केला आहे त्याची यथार्थता चांगली लक्षांत येईल.

रघुनाथपंडित आणि रामजोशी. मग यांपैकीं स्वदेवतात्याग करून पेशव्यांची खुषामत करायाला कोण तयार झाले असतील ते असोत! लोकांत तर वरील चौकडींतून एकाविषयींही अशा प्रकारचा कांहीं एक बोभाटा नाहीं. मग असें झालें असेल तर नकळे, कीं एकाद्या क्याथलिक पाद्रीनें वरील कवीच्या मरणकाळीं गुप्तपणें त्यांच्या जवळ जाऊन त्यांची शेवटली जबानी घेतली असेल; व ती आपल्या धर्मबंधूंस कळण्याकरतां इंग्रजींत कोठें प्रसिद्ध केली असेल! अशी कांहीं कल्पना केल्याखेरीज वरील कवींच्या लचाडीची बातमी मिशनरी मजकुरांस कशी कळली असावी हें कांहीं उमगत नाहीं. आतां आमच्या साहेबांस यहुदी कवींची जर तारीफ करणें होती, व त्यांनीं ' जिवंत देवा' चे जे एकदां पाय धरिले ते धरलेच, त्यांच्या पवित्र भूमीचें प्रभुत्व अनेक राष्ट्रांकडे गेलें असतां त्यांची दिव्य स्फूर्ति यशोहवावांचून अन्य देवांकडे वळलीच नाहीं, इत्यादि प्रकारें जर वरील देवप्रिय लोकांची स्तुति करणें त्यांस अवश्य वाटलेंच होतें तर ती त्यांनीं खुशाल करायाची होती! पण त्यांच्या स्तवनार्थ आमच्या बिचाऱ्या महाराष्ट्र कवींवर स्वकपोलकल्पित दूषणें देण्याची काय गरज होती? त्यांतून साहेबांनीं हेंही मनांत आणायाचें होतें कीं, हिंदु लोकांची भक्ति जर इतकी कोंवळी असती कीं पाहिजे तिकडे तिनें सहज वळावें, तर मिशनरी खातें आमच्या देशांत येण्याचीच मुळीं गरज उरतीना! भाकरीच्या तुकड्याबरोबर कुतरें नाचवावें तसें नाचेंत अशीच जर येथील लोकांची स्थिति असती तर आमचा देश केव्हांच सारा इमाममय बनून जाता. त्याप्रमाणेंच साहेबांच्या भाकिताप्रमाणें आजपर्यंत कोणी तरी ख्रिस्ती तुकाराम किंवा वामन आमच्या देशांत निपजता. पण अद्याप तर तीं चिन्हें कोठेंही बिलकूल दृष्टीस पडत नाहींत!*

पुढील वाक्यांत साहेबांच्या हातून दोन प्रमाद घडले आहेत. मोरोपंताचे मरणकाळीं वय ६० वर्षांचें होतें असें म्हटलें आहे; तें खरोखरी ६५ वर्षांचें होतें त्याप्रमाणेंच त्यास निवर्तून सुमारें शंभर वर्षें झालीं असें म्ह-

* विलसन् साहेबांनीं महाराष्ट्र कवींचा वृत्तांत संपवून शेवटीं पुढील पवित्र आशा प्रगट केली आहे:—

"The Mahrathas declare that the spirit of poetry has left their country. It may soon appear that in this opinion they are mistaken, even though it may not be expected that Hinduism with its grotesque and impure gods and heroes, will again inspire the bards of the country."

टलें आहे तेंही बरोबर नाहीं; १८५७ सालीं वरील गोष्टीस अवघीं ६३ वर्षे झालीं होतीं. साहेबांनीं 'नवनीत' उलटून पाहिलें असतें किंवा त्यांच्या एतद्देशीय स्नेह्यांपैकीं कोणापाशीं उगीच चोकशी केली असती, तरी वरील खरी माहिती मिळण्याचा त्यांस संभव होता. पण ते स्वतःच मुळीं सर्वांस गुरुस्थानीं व जातीनें सर्वज्ञ; त्यांतून त्यांच्या वज्रलेखावर कोणाची लेखणी चालणार! तेव्हां त्यांस वरील खटपट करण्याची जरूरी दिसली नाहीं हेंही नीटच होय.

शेवटील वाक्यांत विल्सन् साहेब सांगतात कीं, 'केकावलीं'त मुख्यत: कृष्णाचा महिमा वर्णिला आहे. या वाक्याचा अर्थही आमच्या ध्यानांत चांगलासा उतरत नाहीं. आह्मांस खास वाटतें कीं, ज्यानें 'केकावली' समग्र वाचली आहे, व ती ज्यास साद्यंत समजली आहे, त्याच्या हातून प्रस्तुत काव्यावर साहेबांच्या सारखा शेरा सहसा पडणार नाहीं. या काव्यांतील मुख्य विषय कृष्ण किंवा इतर कोणीही देव नसून कवीचा स्वोद्धार हाच होय. कोणी कवीनें लिहिलें आहे—

तनू भववनीं त्रितापदवपावकें कावली ॥
म्हणूनि करुणस्वरें करि मयूर केकावली ॥

तर संसारांतलि तापत्रयानें पीडित होत्सात्या मयूरानें 'दयामृतघना'च्या वृष्टीविषयीं अत्यंत सोत्कंठ होऊन टाहो फोडला, व 'इसापनीतीं'तल्या लाडक्या पक्ष्यानें आपल्या धनिणीपाशीं जसें गाऱ्हाणें गाइलें आहे त्याप्रमाणेंच प्रस्तुत काव्यांतही पहिल्यापासून शेवटपर्यंत

तसाचि उरलों कसा पतित मी नसें काय कीं ।
दयामृतघना अहो हरि वळा मयूराकडे ।
रडे शिशु तयासि घे कळवळोनि माता कडे ।

असाच मयूराचा केकारव आढळतो. प्रसंगवशात् त्यानें मधें मधें बऱ्याच भराऱ्याही मारल्या आहेत. तेव्हां एकंदरींत पाहतां प्रस्तुत काव्यांत कोणत्याही देवतेचें विशेष वर्णन आहे असें नाहीं व त्यास 'स्तोत्र' हा शब्दही यथास्थितपणें लागणारा नाहीं. असें असून विल्सन् साहेबांनीं वर जो शेरा मारला तो सरासरी अनमानधबक्यानें मारला म्हणावा, किंवा पहिली तेवढी केका कधीं कानावर आल्यावरून तिजवरून स्थालीपुलाकन्यायेंकरून त्यांनीं साऱ्या काव्याचें स्वरूप लक्षांत आणलें असावें असें आह्मांस वाटतें. *

---

* साहेब मजकुरांनीं इतर महाराष्ट्र कवींविषयीं जें निरूपण केलें आहे त्यांतही वर दाखविल्यासारखा अप्रमाण उल्लेखांचा प्रकार बराच आढळतो. त्याचीं उदा-

(पुढें चालू.)

याप्रमाणें वरील दोघां पंडितांचे प्रस्तुत कवीविषयींचे अभिप्राय दाखल करून त्यांवर आम्ही आपले विचार प्रगट केले. आतां प्रस्तुत अंक आटपण्यापूर्वीं विद्वद्वृंदांत मोरोपंताच्या संबंधानें सामान्यतः आणखी ज्या कित्येक समजुती आढळतात त्यांचाही उल्लेख करतों. एक तर सर्वसाधारण मत हें कीं, मोरोपंत हा मुळीं कवीच नव्हे, तर केवळ पद्यांची जुळवाजुळव करणारा होय. त्याच्या वेळचे लोक अज्ञान व अरसिक, त्यामुळें त्याची कविता त्याकाळीं खपली गेली, किंबहुना सर्वमान्य ही झाली; हल्लींच्या सुधारलेल्या काळांत तिची योग्यता कोणास ही कांहीं वाटणार नाहीं. कित्येकांचें ह्मणणें असें पडतें कीं, मोरोपंत हा महाराष्ट्र कवींतला पोप होय. या इंग्रजी कवीची त्याच्या हयातींत जशी अतिशयित प्रख्याति झाली, व सर्व त्यास कविमुकुटमणि ह्मणून समजत असत, पण चालू शतकांत त्याच्या कवितेचें बंड मोडून तो अगदीं नादान ठरला आहे, तीच गत मोरोपंताची! कोणी ह्मणतात, वामन हा महाराष्ट्र कवितेतला ड्रायडन् व मोरोपंत हा पोप होय खरें कवित्व पाहिलें तर तें पहिल्यांत जसें आढळतें तसें दुसऱ्यांत आढळत नाहीं. दुसऱ्याचें काव्य ह्मटलें ह्मणजे सारें यमकमय, शब्दचमत्काराच्या पलीकडे त्यांत कांहीं नाहीं. याप्रमाणें ज्याच्या जसें मनास येईल त्याप्रमाणें तो बेलाशक आमच्या कवीविषयीं हवा तसा अभिप्राय ठोकून देतो!

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

हरणें येथें दाखल करितों. ते नामदेवास ज्ञानोबाच्या अगोदर ढकलतात; यास त्यांस काय प्रमाण मिळालें असेल तें असो! रामदासाचा अंतकाल सन १६६० त म्हणून दिला आहे, पण या कवीनें 'शिवबा'च्या मरणोत्तर त्याच्या पुत्रास जें पत्र लिहिलें आहे त्यावरून पाहतां वरील काळ फार चुकीचा ठरतो. तुकारामाच्या कवितेस 'अभंगनाटक' (नाटाचे?) अशी संज्ञा आहे; अमृतरायानें पद या छंदांत कविता रचिली आहे, तिचा विषय अध्यात्म असल्यामुळें ती कोणास फारशी आवडत नाहीं; रामजोशी हा पहिल्या बाजीरावाच्या कारकीर्दींत होता, व त्यानें 'लावण्या म्हणजे शृंगारपर कविता' केली आहे; अनंतफंदी हा शेवटल्या पेशव्याची व त्याचा शूर सरदार बापू गोखला याची खुषामत करणारा होता; कल्याणमल्लानें महाराष्ट्र भाषेंत 'अनंगरंग' म्हणून एक चावट ग्रंथ केला आहे;—इत्यादि विलक्षण उल्लेख मोलस्वर्थकृत कोशाच्या प्रस्तावनेंत आढळतात. विचाऱ्या तुकारामावर तर साहेबांनीं जें तर्कट रचलें आहे तें कांहीं पुसूंच नये! एकंदरींत वड्या नांवावर किती चुका व किती अप्रमाण लेख खपले जातात याचा प्रत्यय सदरील प्रस्तावनेवरून चांगला येणारा आहे!

वरील मतांविषयीं तूर्त विचार करीत नाहीं. प्रस्तुत कवीविषयीं आमच्या काय समजुती झाल्या आहेत त्या ज्यावेळेस दाखल करूं त्या वेळेस वरील अभिप्रायांतील तथ्यातथ्याविषयींही सहज विवेचन करावें लागेलच.

परकृत अपमान जसा त्वत्कृत बहुमान हा तसा मातें ॥

अश्वमेधपर्व.

अंक ५७—(१) विषयोपन्यास (२) मोरोपंताच्या तर्फेची मंडळी (३) त्याच्या कवितेंतील मोठा विशेष (४) हा त्याच्या कीर्तीच्या प्रसारास कारण (५) यावरून त्याचें महाकवित्व कितपत ठरतें याविषयीं विचार (६) मोरोपंताच्या कवितेचें गहनत्व व दुर्बोधत्व (७) वरील मताची यथार्थता.

१. येथवर प्रस्तुत कवीवर येणाऱ्या आक्षेपांविषयीं विवेचन झालें. आतां त्याच्या तर्फेची जी मंडळी आहे तिच्या तोंडून त्याचा गुणानुवाद जो ऐकूं येतो तो कितपत यथार्थ होय या विषयीं विचार करावयाचा.

२. मोरोपंताच्या तर्फेची मंडळी कोण हें मागें सांगण्यांत आलेंच आहे. जुनें विद्वन्मंडल व नवें विद्वन्मंडल हीं दोन्ही प्रस्तुत कवीच्या प्रतिपक्षिवर्गांतच प्रायः येतात. पहिल्यांच्या दृष्टीनें प्राकृत हें जितकें हलकें तितकेंच दुसऱ्यांच्या दृष्टीनें व्हर्नाक्युलर (एतद्देशीय भाषा) हें होय; व 'नैषध' कार आणि 'चंपू' कार सोडून मोरोपंताकडे मेहेर नजर करण्यास पहिल्यांस जितके प्रयास, तितकेच दुसऱ्यांस शेक्सपीयर किंवा पोप सोडून महाराष्ट्र कवितेवर येण्यास ! या दोहोंशिवाय बाकी राहिलेला सारा जनसमूह प्रस्तुत कवीच्या तर्फेचाच म्हणायास हरकत नाहीं. त्यांतून त्याचे चाहते व सेवक ह्मटले ह्मणजे हरदास हे होत. यांनींच आमच्या 'कवीश्वराच्या मनःपयोनिधिसुते' चा आविर्भाव होतांच मोठ्या उत्साहभरानें तिचें अभिनंदन केलें, आणि लवकरच साऱ्या महाराष्ट्रीय जनांच्या हृदयांत तीस अढळ पदीं बसवून टाकिलें. तर याच मंडळीच्या तोंडून प्रस्तुत कवीविषयीं जे उद्गार ऐकूं येतात त्यांतील तथ्यातथ्याविषयीं विवेचन केलें पाहिजे.

३. मोरोपंताची कविता वाचतांना सकृद्दर्शनींही कळून येणारा तिचा एक मोठा विशेष ह्मटला म्हणजे लांब लांब यमकें हा होय. हा यमकांचा प्रकार प्रथमतः वामनानें सुरू केला.त्याच्यापूर्वीं महाराष्ट्र कविता ही केवळ ओंवी व अभंग या छंदांतच असल्यामुळें यमकांच्या रचनेस अर्थातच अवकाश नव्हता; आणि त्यांतून वरील कवींपैकीं कोणीही पंडित नस-

त्यामुळें वरील साध्या छंदांतही यमकरचना करण्याचा कोणीं यत्न केलेला दृष्टीस पडत नाहीं.* पण पुढें वामनानें जेव्हां गणवृत्तें महाराष्ट्र कवितेंत आणलीं, तेव्हां तीं यमकरचनेस विशेष अनुकूल असल्यामुळें तो यत्न त्यानें केला.† नंतर मोरोपंतानें तर वरील शब्दालंकार साधण्यास फार सोईचें जें आर्यावृत्त‡ तें उचलून त्यांत प्रकृत शब्दचमत्काराची अगदीं कमाल करून सोडली. तीन तीन चार चार अक्षरांचे यमक तर सामान्यतः सर्व आर्यांत असून कोठें कोठें तर साहा साहा आठ आठ अक्षरेंही यमकबद्ध आढळतात. कांहीं कांहीं ठिकाणीं तर दुसरा व चवथा चरण बहुधा एकाच अक्षरांनीं बांधलेला आढळतो. याप्रमाणें यमकरचनेचा प्रकार प्रस्तुत कवीच्या काव्यांत सर्वसाधारण असून शिवाय जागोजाग अनुप्रासाचाही चमत्कार त्यानें केलेला आहे.§

४. आतां हा जो मोरोपंताच्या कवितेंत आढळणारा विशेष वर सांगितला तो त्याची प्रसिद्धि प्रथमतः त्वरित होण्यास कारणभूत होऊन पुढें त्याची कीर्ति स्थिरावल्यावरही तीस मुख्यतः आधारभूत होऊन बस-

---

* अनुष्टुप् छंदांतही शब्दालंकार साधलेले पाहणें असल्यास 'किरातार्जुनीय,' 'शिशुपालवध', 'नैषध' वगैरे काव्यांत ते दृष्टीस पडतील. महाराष्ट्र भाषेंतील प्रकार पाहणें असल्यास मोरोपंताच्या 'अनुष्टुप् रामायणां'त तो दृष्टीस पडेल.

† मोरोपंतानें 'वामनपंडितस्तुतीं'त म्हटलें आहे:—

अन्यत्र नसे कवनीं यावे रस सर्व हा नियम कांहीं ।
केली भाषाकवि जे त्यांची तों गर्वहानि यमकांहीं ॥

‡ प्रस्तुत कवीची आर्यावृत्ताविषयक प्रीति सर्वप्रसिद्धच आहे.—

आर्या आर्यांसि रुचे ईच्याठायीं असे जशी गोडी ।
आहे इतरां छंदीं गोडी परि यापरीस ती थोडी ॥

§ असें सांगतात कीं, बारामतींत मोरोपंताची बसावयाची जी खोली असे तींत चोहोंकडे भिंतींवरून यमकबद्ध अक्षरें लिहून ठेविलेलीं होतीं. म्हणजे कवीस रिकाम्या वेळीं एकादा यमक सुचला कीं तो त्यानें भिंतीवर लिहून ठेवावा. पुढें काव्यरचनेच्या वेळीं जे जे यमक त्या त्या प्रसंगाला उपयोगीं पडतील ते ते त्यानें घ्यावे. हा प्रकार प्रस्तुत कवीच्या काव्यांत जें अपूर्व यमकचातुर्य आढळतें (कीं जें पाहून घटकर्पर कवीस खापराचा घडा घेऊन पाणीच वहावें लागतें !) ह्यावरून पहातां केवळ संभाव्य दिसतो. 'अगा राया' आणि 'अगारा या'; 'हानिकर' आणि 'हा निकर' इत्यादि शेकडों ठरीव यमकांवरूनही वरील गोष्टीस बळकटी येते.

ला. अजून पाहिलें तरी प्रस्तुत कवीची जी चहा आढळते ती पुष्कळ अंशीं वरील विशेषावरूनच होय. इंग्लंडांत पोपची प्रख्याति त्याच्या अपूर्व पदलालित्यावरून जशी झाली, व वीस वर्षांच्या वयांतच वरील कवि तत्कालीन कवींत अग्रगण्यत्व पावून पूर्वींच्या महाकवींशीं टक्कर मारूं लागला,* किंबहुना त्यांच्याहूनही एकंदर लोकांस अधिक प्रिय झाला, त्याप्रमाणेंच आमच्या महाराष्ट्र कवीचेंही झालें असावें. बारामतींतून त्याच्या आर्या जेव्हां प्रथमतः बाहेर पडूं लागल्या असतील, तेव्हां महाराष्ट्रकवितावधूचा हा नवीन थाटमाट पाहून तत्कालीन जन मोठे चकित होऊन राहिले असतील! 'उदिते तु सहस्रांशौ न खद्योतो न चंद्रमाः', किंवा 'उदिते नैषधे काव्ये क्व माघः क्व च भारविः' † अशाच प्रकारचा त्यांस अनुभव घडला असेल! आपल्या धर्मपित्याच्या आश्रमांत तपस्विकन्येप्रमाणें वाढलेली जी शकुंतला तिनें पूर्वस्थितींतील वल्कलें टाकून देऊन महिषीपदोचित राजवेष धारण केला असतां तिच्या स्वरूपांत जसें विलक्षण अंतर दिसलें असेल, त्याप्रमाणेंच जी कविता पूर्वीं ओंवी व अभंग या छंदांत असून प्रायः अलंकारविरहितच होती तिला

---

* वरील वयांत त्यानें Essay on Criticism ('काव्यविवेचनावर निबंध') हें लहानसें काव्य रचिलें. आडिसनचा 'स्पेक्टेटर' याच वेळेस चालू होता, त्यांत वरील काव्याची फार तारीफ केलेली आढळते. (स्पे० अंक २५३) जॉन्सनचा अभिप्राय येणेंप्रमाणें आहे:—

"One of his greatest, though of his earliest works, is th "Essay on Criticism," which, if he had written nothing else' would have placed him among the first critics and the first poets, as it exhibits every mode of excellence that can embellish or dignify didactic composition,—selection of matter, novelty of arrangement, justness of precept, splendour of illustration, and propriety of digression. I know not whether it be pleasing to consider that he produced this place at twenty, and never afterwards excelled it; he that delights himself with observing that such powers may be soon attained, cannot but grieve to think that life was ever at a stand."

† 'सूर्य उगवला असतां काजव्याचा उजेड रद्द होतो व चंद्राचाही फिक्का पडतो.' 'नैषधकाव्य निर्माण झालें असतां माघकवि कोणीकडे व भारवि कोणीकडे?'

झणत्कार जीच्या पदीं नूपुरांचा
रुणत्कार जीच्या करीं कंकणांचा ।

असें स्वरूप एकदम प्राप्त झालेलें पाहून सारा जनसमूह अत्यंत विस्मित होऊन गेला असेल ! गीर्वाणवाणीच्या सुवर्णसूत्रांनीं जागोजाग विणून काढलेलें व अनुप्रासानें स्थलविशेषीं विचित्रित केलेलें असें उज्ज्वल वस्त्र परिधान केलेली वरील अभिनव कविता जनमनःप्रांगणीं जेव्हां नटीप्रमाणें अवतीर्ण झाली असेल, तेव्हां तिचा अलंकारांचा थाटमाट पाहून व चरणांत रुणझुणणाऱ्या यमकरूप पैंजणांचा कर्णमनोहर नाद ऐकून जोशीबोवांसारखी मंडळी तल्लीन होऊन गेली यांत काय आश्चर्य ?

तर प्रस्तुत कवीची लवकरच जी चोहोंकडे प्रसिद्धि झाली, व पूर्वीच्या महाराष्ट्र कवींत तो तेव्हांच सामील झाला, किंबहुना त्या सर्वांस त्यानें लोपवून टाकलें, हें सर्व वरील रचनाविशेषाचें फल होय. जगांतील रीत पहातां सामान्यतः अशीच आढळते कीं, अंतरंगाकडे दृष्टि फार थोडयांची; 'बाह्यरंगप्रसंगेन के के नानेन वंचिताः' हाच प्रकार प्रायः आढळणारा ! निदान सकृद्दर्शनीं तरी बाह्यरंगाला जशी मंडळी भुलते व त्याच्या योगानें छाप बसून जाते, तसें अंतर्गत गुणाच्या योगानें होत नाहीं. तेथपर्यंत दृष्टि जी पोंचायाची ती प्रथमतः तर फार करून कोणाची पोंचत नाहींच; पोंचलीच तर जे अत्यंत मार्मिक असतील त्यांचीच पोंचते. बाकी एकंदर लोकांची रीत म्हटली म्हणजे जें वरकांती दृष्टीस पडेल त्यास भुलावें, किंवा फार झालें तर प्रमुख ह्मणून जे निवडले असतील त्यांचे अनुसरण करावें. आतां हें खरें आहे कीं, एका इंग्रजींतील ह्मणीप्रमाणें* केवळ बाह्य चाकाचक्याचा फार दिवस टिकाव निघत नाहीं; आंत कांहीं तत्त्व असल्याखेरीज नुसता बाहेरचा डामडौल फार दिवस निभत नाहीं. कालेंकरून खरें नाणें कोणतें व खोटें कोणतें हें उघडकीस येतेंच. पण हा तत्त्वनिर्णय निरनिराळ्या प्रकरणांत कमज्यास्त अवकाशानें होतो, व तो होणें हेंही कांहीं कांहीं प्रकरणीं अवघड असतें. साक्षात् प्रत्ययावह जीं शस्त्रें आहेत त्यांतील प्रकरणांचा व व्यवहारांतील गोष्टींचा जसा खरेखोटेपणा तेव्हांच निवडतां येतो, त्याप्रमाणें केवळ मानसगोचर ज्या वस्तु त्यांचा निवडतां येत नाहीं. खरा वैद्य किंवा खोटा वैद्य, खरा ज्योतिषी किंवा खोटा ज्यो-

---

* वरील म्हण येणेंप्रमाणें:—
'An empty sack cannot long stand upright' (रिकामें पोतें किती वेळ ताठ उभें राहणार ?)

तिषी, खरा शिपाई किंवा खोटा शिपाई ही परीक्षा जशी औषधक्रियेवरून ग्रहणादि वर्तविण्यावरून, व मर्दुमकीच्या प्रसंगावरून तेव्हांच करतां येण्यासारखी असते, तशी कवित्वाची किंवा तत्त्वज्ञतेची गोष्ट नाहीं. यामुळें पोप कवि आहे कीं नाहीं याविषयींचा वाद आजपर्यंत चालला आहे, व मानसशास्त्रांतील अनेक प्रमेयें अद्याप जशींचीं तशींच संदिग्धावस्थेंत आहेत!

तेव्हां मोरोपंताची प्रख्याति लवकरच जी सार्वत्रिक झाली ती त्याच्या कवितेच्या बाह्य स्वरूपावरून झाली. याच्या उज्ज्वलत्वानें लोकांचे डोळे इतके दिपून गेले कीं, अंतर्गत स्वरूपाची परीक्षा करणें दुर्घट झालें. किंबहुना ती करण्याचें त्यांस अगत्यही वाटलें नाहीं. मोरोपंतासारखा कवि मागें झाला नाहीं व पुढेंही होणार नाहीं, इत्यादि प्रकारांनीं त्याची वाहवा सर्वांच्या तोंडीं जी झाली ती वरील कारणांवरूनच होय. अजून तरी प्रस्तुत कवीची एकंदरींत जी चहा आहे व त्याची प्रसंगविशेषीं जी तारीफ ऐकूं येते तिचें बहुधा दुसरें कांहीं कारण नाहीं. हरदासांच्या तोंडून बहुधा सर्वांनीं असे उद्गार ऐकिले असतील कीं, 'वाः! काय पंतांचें चातुर्य! असा कवि दुसरा नाहींच!' पण या उद्गारांचें मूळ पाहूं जातां चमत्कारिक प्रास किंवा यमक यांच्याहून निराळें फार करून आढळणार नाहीं. इतर लोकांतही प्रायः अशीच समजूत दृष्टीस पडते, कीं ज्याची भाषेवर येवढी सत्ता कीं अमुक अमुक अक्षरें चरणाच्या शेवटीं आणायाचींच तर तीं सहज आणायाचीं, तऱ्हेतऱ्हेचे प्रास मधें साधायाचे, रामायणें रचिलीं आहेत तर राजाधिराजांचें जसें ऐश्वर्य दृष्टीस पडतें कीं चंदनाचा महाल तर जिकडे तिकडे चंदनच, बिलोरी महाल तर येथून तेथून बिलोरच, संगमरवरी दगड तर चोहोंकडे तोच, त्याप्रमाणें लघ्वक्षर रामायण म्हटलें कीं सारी एकमात्रक अक्षरांचीच गर्दी, निरोष्ठ रामायण ह्मटलें कीं तें खुशाल विडा खाऊन वाचावें, दामरामायणांत पहावें तों आर्यार्धाचे शेवटले वर्ण व पुढच्याचे आद्य वर्ण शेवटपर्यंत सारखे गुंफलेले,—याप्रमाणें ह्या त्या तऱ्हेवर ज्या नाट्याचार्यानें वाग्देवीस नर्तकीप्रमाणें नाचवावी, त्याचें काव्यचातुर्य काय वर्णावें!

५ आतां वरील रचनाचातुर्य हें कवित्वाचा मोठा भाग होय असें समजून त्यावरून प्रस्तुत कवीची महाकवींत गणना करणें हें किती समंजस आहे याचा विचार करूं. गेल्या सत्तेचाळिसाव्या अंकांत शब्दालंकारांच्या योजनेच्या संबंधानें जें विवेचन केलें आहे त्यावरून व इतर ठिकाणींही प्रसंगवशात् जे उल्लेख केले आहेत त्यावरून आमच्या वाच-

कांस कळलेंच असेल कीं शब्दालंकारांची योग्यता अर्थालंकारांहून फार कमी आहे. शब्दालंकार हे वस्तुतः दोषमय नाहींत, व मोठमोठ्या सर्वमान्य कवींनींही त्यांचा प्रयोग केलेला आढळतो, हें खरें; तरी वस्तुतः पाहतां त्यांच्या घटनेस कवित्वाचें अंग मानितां येईल असें नाहीं. केवळ यमक प्रास जुळणाराची आणि कवीची स्पर्धा ह्मटली ह्मणजे 'घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलहः'* अशासारखीच होय. केवळ छंदाची रचना व यमक प्रास यांची जुळणी हीं दोन्ही सामान्यतः पाहतां व्यवहारपयोगी शिल्पकर्माप्रमाणेंच श्रमसाध्य होत. सुतारकाम, शिवणकाम वगैरे ज्याप्रमाणें केवळ सामान्य बुद्धीच्या मनुष्यासही श्रमसाध्य होय, व त्या कामांत त्याची जसजशी अधिक मेहनत होईल तसतशी त्याची वाकबगारीही वाढेल, त्याप्रमाणेंच पद्यरचनेचीही गोष्ट आहे. हें कोणास सकृद्दर्शनीं विलक्षण वाटेल; पण अंमळ विचार केला असतां वरील उल्लेख अयथार्थ वाटणार नाहीं. पहा कीं शाळेंतील मुलांस इतर विषय जसे शिकवितां येतात,—ह्मणजे चांगलें वळणशुद्ध अक्षर, हिशेबठिशेब ठेवणें वगैरे, त्याप्रमाणेंच पद्यरचना करणें हेंही त्यांस मोठेसें कठीण जातें असें नाहीं. एकादा विषय दिला असतां त्यावर गद्यरचना करणें जसें त्यांस सुलभ असतें त्याप्रमाणेंच छंदोबद्ध रचना ही थोडया परिश्रमाअंतीं त्यांस सुसाध्य असते. त्यांतून कविता रचण्याचा व वाचण्याचा ज्यास पुष्कळ नाद असतो त्यास तर यमक प्रास साधण्यास ही मोठेसे आयास पडत नाहींत. आमच्या देशांत वाचणारांची संख्या थोडी आणि त्यांतून ग्रंथ विकत घेऊन वाचणारे तर फारच थोडे, त्यामुळें कविता करण्याचा धंदा ज्यारीनें चालत नाहीं; पण तेंच विलायतेंत पाहिलें तर दर वर्षास शेंकडों नवीं काव्यें प्रसिद्ध होत असतात व त्यांच्या शेकडों हजार प्रती उडत असतात! याविषयीं प्रमाण पाहिजे असल्यास जॉन्सन्चें 'कविचरित्र' किंवा पोपचें 'डन्सिअड्' हें पहावें. पहिला ग्रंथ जॉन्सन्नें लंडन् शहारांतील पुस्तकवाल्यांच्या विनंतीस मान देऊन रचला,† व पुस्तकवाल्यांनीं जे कवि निवडून काढले ते त्यानें हातीं घेतले. ही निवडानिवड पुस्तकवाल्यांनीं अर्थातूच दुकानां-

---

* "घट निर्माण करणारा कुंभार आणि त्रिभुवनास निर्माण करणारा ब्रम्हदेव यांची झटापट." वरील चरण ज्या श्लोकाच्या शेवटीं आहे तो प्रस्तुत पुस्तकाच्या ४ च्या अंकाच्या मोहोऱ्यावर आहे.

† अंक २१ पहा.

तील विकरीच्या मानावर केलेली होती; म्हणजे ज्या कवींचे ग्रंथ चांगले विकले व त्यांस चांगली किफायत झाली तेच त्यांनीं पुढें केले; मग त्यांची वास्तविक योग्यता कांहीं ही असो !* वरील गोष्टीस हल्लीं बरोबर एक शतक लोटून गेलें आहे. पण इतक्यांत काय चमत्कार झाला आहे पहा, कीं पारसीकांचा राजा क्षर्सीज् यानें उंच मनोऱ्यावर चढून तेथून आपलें अफाट सैन्य पाहिलें असतां त्यास जसा आमच्या अर्जुनाप्रमाणें अत्यंत विषाद झाला आणि वाटलें कीं अरेरे ! येवढ्या अवाढव्य समुदायांतून शंभर वर्षां अंतीं एकही जगणार नाहींना ! त्याप्रमाणेंच जानूसनूनें ज्या मंडळींचीं चरित्रें लिहिलीं त्यांची अवस्था झाली आहे ! येवढ्या पंडिताच्या हातून त्यांचीं चरित्रें लिहिलीं गेलीं यास्तव त्यांचें नांव बुडण्याचें आतां तादृश भय नाहीं येवढें खरें; पण एरवीं पाहिलें असतां वरच्यांतली निम्मेशिम्मे मंडळी इतक्यांतच गळून गेली आहे. कोठले 'किंग्' आणि 'ड्यूक' ? खरे राजे व खरे ड्यूक आजपर्यंत जसे शेंकडों धुळीस मिळून गेले त्याप्रमाणेंच वरील नामधारी 'किंग्' व 'ड्यूक' हे केवळ नामशेष होऊन बसले आहेत ! पोपच्या 'डन्सिअड्' काव्यांतील मंडळीची तर याहूनही दुर्दशा ! 'डन्स्' शब्दाचा अर्थ 'शंख' असा आहे, व वरील काव्यांत सारे शंखमणि ओंवले आहेत म्हणून वरील नांव त्यास दिलें आहे. पोप हा लवकरच कवित्वसिंहासनावर आरूढ झाला असतां त्या वेळचे शेंकडों छोटेखानी कवि रविघुकन्यायानें त्याचा मत्सर करूं लागले व अनेक तऱ्हांनीं त्यास त्रास देऊं लागले. शेवटीं त्यानें साऱ्या मंडळीस एका दावणींत घालून तिजवर आपला विनोदप्रतोद चालू केला.

---

* वरील चरित्रलेखनाचें काम जॉन्सनूनें केवळ सांगकाम्याप्रमाणें केलें. इंग्रेजी कवींत अग्रगण्य जे शेक्सपीयर, चॉसर, स्पेन्सर हे सदरील कवितेंत मुळींच नाहींत, व त्या वेळच्या कित्येक प्रसिद्ध कवीसही असाच फांटा दिला आहे. वर सांगितलेली खोगीरभरती मात्र हवी तितकी आहे. यासंबंधानें बॉस्वेलच्या व जॉन्सनूचा सवाल जवाब झालेला आहे:—

"I was somewhat disappointed in finding that the edition of the 'English poets', for which he was to write prefaces and lives, was not an undertaking directed by him, but that he was to furnish a preface and life to any poet the booksellers pleased. I asked him if he would do this to any dunce's work, if they should ask him. Johnson. "Yes, Sir; and say he was a dunce!"

हा प्रतोद वरील काव्य होय." असो ; तर वरील उदाहरणांवरून हें लक्षांत आणावाचें कीं पद्यरचनाही श्रमसाध्य होय, व इतर श्रमसाध्य कलांप्रमाणें हींतही परिश्रमानुरूप बरीच निपुणता साधतां येते.

आतां येवढें खरें आहे कीं, यमकप्रासादि चमत्कार जरी श्रमसाध्य असले तरी मोरोपंतानें ते जितक्या तऱ्हेचे केले आहेत तितके करणें व तितक्या सहज रीतीनें करणें हीं दोन्ही कृत्यें प्रायः दुर्घटच होत. सरस्वतीचा ज्यास प्रसाद असेल, ह्मणजे सारी भाषा ज्याच्या पुढें जशी काय हात जोडून उभी असेल, त्यासच वरील गोष्ट साध्य होय. तरी हें भाषाप्रभुत्व बुद्धिमत्त्वाचें जितकें दर्शक होय तितकें कवित्वाचें नाहीं हें वाचकांनीं लक्षांत आणलें पाहिजे. प्रस्तुत पुतकाच्या तिसऱ्या व चवथ्या अंकांत व इतरत्रही प्रसंगोपात्त वरील दोहों गुणांच्या भिन्नत्वाविषयीं विवेचन केलें आहे; त्यावरून सहज समजण्यासारखें आहे कीं शब्दचमत्कारघटनेचें चातुर्य आणि सहृदयत्व यांचा परस्पर कांहीं संबंध नाहीं. दोहोंचें सामानाधिकरण्य क्वचित् संभवेल,—जसें प्रस्तुत कवीचेठायीं; पण त्यांचा नित्य संबंध ह्मणून बिलकूल नाहीं. ज्याप्रमाणें जो उत्कृष्ट कसरती तो मोठा बळकट असला पाहिजे असा नेम नाहीं, किंवा जो मोठा पाहिलवान त्यास दोरीवरून चालतां आलें पाहिजे असेंही नाहीं; त्याप्रमाणेंच जो बुद्धिसामर्थ्यानें यंत्रें, कूटें, निरनिराळे बंध वगैरे रचील त्यास सरस काव्य करतां येईलच, किंवा सरस कवि त्यास वरील यंत्रादि प्रकार अवश्य साधतीलच असा कांहीं नियम नाहीं. तेव्हां मोरोपंताच्या कवितेंत यमकप्रासादिकांचे जे चमत्कार आहेत त्यांवरून त्याची गणना महाकवींत करणें हें असमंजस होय. तेवढ्यांवरून जर येवढ्या पायरीवर त्यास चढवावें तर मग 'रामकृष्णविलोमकाव्य,' 'नलोदय,' 'राघवपांडवीय' इत्यादि प्रबंधांत कवित्वाचें सर्वस्व उतरलें आहे असें ह्मणणें भाग येईल!

६. तर याप्रमाणें प्रस्तुत कवीविषयीं यमकादि प्रकारणांवरून झालेली

---

* वरील ग्रंथ सन १८२८ त प्रसिद्ध झाला. पोपनें कुकविसत्र आरंभल्याची वार्ता अगोदर चोहोंकडे पसरलेलीच होती; यास्तव सदरील काव्य विकावयाला काढावयाच्या वेळेस सारी 'शंख' मंडळी पुस्तकवाल्याच्या दुकानाशीं जमली, आणि त्यास पुस्तकें बाहेर काढूं देईनात ! ही मौज पोपच्या 'चरित्रां'त काढलेल्या एका चित्रावरून दिसून येते.—पोपचें व्रत अद्यापही इंग्लंडांत चालूच आहे. मेकॉले साहेबांनीं एकास कुकवित्वाबद्दल कसें खरमरीत बक्षीस दिलें आहे तें कित्येक वाचकांस माहीत असेलच. हे कविवर्य रॉबर्ट मॉन्टगॉमेरी होत. (मेकॉलेचा निबंध, एप्रिल १८३०, पहा.)

जी समजूत तिजविषयीं विचार झाला. आतां मोरोपंताची कविता म्हटली म्हणजे मोठी गहन, जो संस्कृतज्ञ पंडित असेल त्यासच ती लागेल, इत्यादि जे प्रवाद सामान्यतः ऐकू येतात त्यांतील तथ्यातथ्याचा विचार करूं.

वरील समजुती कशावरून उत्पन्न झाल्या हें मागील निरूपणावरून वाचकांच्या लक्षांत येईलच. मोरोपंताची प्रख्याति मागें सांगितल्याप्रमाणें जेव्हां चोहोंकडे झाली असेल तेव्हां त्याचें संस्कृत पद्धतीचें काव्य पाहून लोकांच्या मनांत वरच्यासारख्या कल्पना भरल्या असतील याची कल्पना करणें मोठें कठीण आहे असें नाहीं. नैषधकार, चंपूकार यांच्या बरोबर हरदासांच्या कीर्तनांत या नव्या आर्याकाराचें काव्य जेव्हां निघूं लागलें असेल, तेव्हां वरील कवींविषयींच्या सर्व समजुती या नव्या कवीसही जडल्या असतील हें सहजच आहे. त्यांतून मोरोपंताची कविता ' प्राकृतसंस्कृतमिश्रित ' असल्यामुळें व अशिक्षित लोकांस तात्काळ कळण्याजोगी नसल्यामुळें वरील अनेक भ्रम माजण्यास विशेषच कारण झालें हें उघड आहे.

७. आतां वरील समज कितपत खरे आहेत याविषयीं विचार करूं. प्रथमतः कवीविषयींच पाहिलें तर तो श्रीहर्ष, जगन्नाथराय, अपय्यादीक्षित यांसारखा पंडित होता असें मुळींच नाहीं, तो केवळ पुराणिक होता. पुराण सांगतां येण्यास कितपत काव्यव्युत्पत्ति लागते हें बहुधा पुष्कळांस माहीत असेलच. आदिकवीच्या ' मधुर कूजितां ' त आणि भारवीच्या 'नारिकेलफलतुल्य वचनां 'त सुबोधतेच्या दृष्टीनें पाहतां किती अंतर आहे हें बहुधा कोणासही सांगायास नको. तेव्हां आमच्या कवीचा अत्यंत परिचय ज्या ग्रंथांशीं ते वरील आद्यकाव्यांच्या तोडीचे अत्यंत सुबोध ग्रंथ होत. ते सोडून त्यानें तज्जातीय इतर ग्रंथांकडे नुसतें अवलोकनही केलेंसें दिसत नाहीं. आजपर्यंत जेवढा म्हणून प्रस्तुत कवीच्या ग्रंथांचा भाग आमच्या पाहण्यांत आला तेवढ्यांत असें एकही स्थल आह्मांस आठवत नाहीं कीं, ज्यावरून संस्कृतांतील पंचमहाकाव्यांशीं किंवा नाटकांशीं मोरोपंताचा परिचय होता असें अनुमान करतां येईल ! कालिदासादिकांचे अर्वाचीन काव्यग्रंथ जरी सफई बुडून जाते तरी प्रस्तुत महाराष्ट्रकवीचे ग्रंथ सध्यां जसे निपजले त्यापेक्षां निराळ्या तऱ्हेचे निपजते ना असें आम्हांस खास वाटतें. तर जी काव्यव्युत्पत्ति पांडित्याचा केवळ निकृष्ट भाग, किंबहुना मुळींच भागही नव्हे, ती आमच्या कवीची वर सांगितलेल्या तऱ्हेची म्हणजे पौराणिक पद्धतीचीच केवळ होती. हें

सांगितल्यावर मग पांडित्याचा शिरोभाग जीं न्यायमीमांसादि शास्त्रें त्यांत तर त्याची कितपत गति असावी हें सांगायाला नकोच !* तेव्हां एकंदरींत प्रस्तुत कवि हा महापंडित होता ही जी सामान्यतः त्याच्या प्राकृतसंस्कृतमिश्रित काव्यावरून लोकांची समजूत झालेली आहे ती अगदीं खोटी आहे. महाराष्ट्र कवींत पंडित असा एक वामन मात्र होता; बाकीच्यांस वरील संज्ञा लावणें हें अप्रशस्त होय.

मोरोपंताच्याच ग्रंथांवरून पाहतां तो आपणास पंडित समजत असे किंवा त्या पदावर चढण्याविषयीं त्याची हाव होती असाही प्रकार बिलकूल नजरेस येत नाहीं. तो आपली पदवी ओळखून तींत संतुष्ट होता असें दिसतें. आपलें कवित्व कोणत्या तोलाचें आहे हें पक्केपणीं जाणून तो त्याविषयीं योग्य अभिमान बाळगीत असे, व दूषकांच्या आक्षेपांची पर्वा करीत नसे, हें त्याच्या कांहीं उल्लेखावरून दिसतें खरें, तरी जगन्नाथरायाप्रमाणें 'पंडितराज,' 'पंडितपति,' 'पंडितराजराजितिलक' इत्यादि विशेषणें त्यानें आपणास घेतलेलीं कोठेंही आढळत नाहींत. फार तर काय, पण रामजोशांप्रमाणें 'कविराय' किंवा जयदेवाप्रमाणें 'कविराजराज' अशा उपपदांचाही त्यानें प्रयोग

---

* मोरोपंताची एक आर्या प्रसिद्धच आहे.—

नलगे व्याकरणाची न्यायाची घटपटादि खटपट ती ।
वैकुंठपेठ मोठी नांवावरि हीनदीन खटपटती ॥

या आर्येवरून प्रस्तुत कवीस वरील शास्त्रांची कितपत अभिज्ञता असावी याचें कांहीं अनुमान करण्यास जागा आहे. शिवाय त्याच्या खुद्द ग्रंथांतही प्रस्तुत प्रकरणीं निर्णायक होण्यासारखीं कांहीं स्थलें आहेत. उदाहरणार्थः—

ऐसें म्हणता स्त्रीच्या कंठीं घालुनि मिठी म्हणे अयि ते ।
कथमेवमुक्तमदयं तदयं किमनुष्टितुं क्षमो दयिते ।
आदिपर्व—२९.

तीस म्हणे द्रुहिण अये देवि त्रैलोक्यसुंदरि पुनीते ।
वारीं ताप जगा जे दिधले सुंदोपसुंदरिपुनीं ते ॥
किरा–३६.

आमचा कवि जर वैयाकरण असता तर 'अनुष्टितुं' व 'पुनीते' अशीं रूपें तो न लिहिता हें उघडच आहे. इतर महाराष्ट्र कवींच्या ग्रंथांतून व्याकरणशुद्धतेचा प्रकार कितपतसा दृष्टीस पडतो हें प्रस्तुत पुस्तकाच्या १० व्या अंकाच्या शेवटीं एका टिपेंत कांहीं उदाहरणें दाखल केलीं आहेत त्यांवरून लक्षांत येईल.

केलेला नसून स्वतः विषयींचा उल्लेख केवळ 'मयूर,' 'मोर,' 'मयूरेश' अशा साध्या पदांनींच त्यानें केलेला आढळतो. शिवाय पांडित्य मिरविण्याचा दुसरा जो प्रकार असतो, ह्मणजे शास्त्रीय प्रकरणांस अनुलक्षून काव्यांत उल्लेख करायाचे, किंवा अर्थबाहुल्याचा चमत्कार करायाचा, तोही प्रकृत कवीच्या कृतींत कोठेंही दृष्टीस पडत नाहीं. हें तर काय, पण आपल्या अंगीं पंडितत्व वसत नसल्यामुळें आपलें काव्य पंडितांच्या दोष दृष्टीस पात्र होईल हा धाकही आमच्या कवीनें वागविलेला कोठें कोठें नजरेस येतो ! *

८. हें एक झालें. आतां यांच्याच अनुषंगानें राहणारा दुसरा भ्रम जो कीं मोरोपंताचें काव्य जो संस्कृतज्ञ असेल त्यासच कळेल, किंबहुना स्थलविशेषीं मोठमोठ्या पंडितांसही तें समजण्याची मुष्कील पडते, —यांत कितपत तथ्य आहे तें पाहूं.

या भ्रमाचा निरास करण्यापूर्वीं अर्वाचीन काळीं लोकांच्या मनास बळकट जडून राहिलेल्या एका मिथ्या कल्पनेचा ऱ्हास केला पाहिजे. ही कल्पना अशी कीं, काव्य जितकें जितकें दुर्बोध तितकें तितकें तें चांगलें. आपण कविता केली आणि ती वाचणारास किंवा ऐकणारास चहूंदिशी कळली ह्मणजे मग आपली करामत व आपलें चातुर्य तें काय ? खरें काव्य ह्मटलें ह्मणजे तें, कीं ज्यांतील पद्यें येथून तेथवर सबंध वाचलीं असतां बोध म्हणून बिलकूल होऊं नये. पोरींच्या उखाण्यांतला 'काय तुझ्या मनांत, सांग माझ्या कानांत' हा जसा प्रकार, किंवा विठ्ठलकवीच्या कोड्यांतला 'पण्मासचा वायचा' चा प्रकार, तशी जेव्हां बहार असेल तेव्हां तें काव्य !† ही समजूत अत्यंत अस-

* कथांसि उपमा दिली सुरभिची दिसे नीट ती
परंतु बहुमंद मी म्हणुनि सत्कृती वीटती ।
कथा निरुपमा तयांप्रति पशूपमा शुद्धतें
नव्हे चि न विचारिलें बुधजनांशि म्यां उद्धतें ॥
'केकावली.'

असें हि उपदेशिती गुरु रहस्य मंदा रुचे
निजस्तव जसा तसा अगुण घे न वंदारुचे ।
ह्मणोनि निगमस्तुता भलतसें तुला वानितों
परंतु हृदयीं महाजनभयासि मीं मानितों ॥
किन्ना.

† सर्व देशांतील महाकवींच्या पद्धतीप्रमाणें कालिदासाचें काव्य प्रसादगुणविशिष्ट आहे; तरी 'नलोदय' या नांवाचें एक अत्यंत क्लिष्ट काव्य त्याच्या नां-

(पुढें चालू.)

मंजसपणाची व अरसिकतेची आहे. काव्याचा उद्देश जर मनोरंजन आहे, व रस हा त्याचें केवळ तत्त्व होय, तर वरील दुर्बोधता ही काव्याचा गुण नसून उलटा दोषच होय; कां कीं, जेथें अर्थज्ञानच दुर्लभ तेथें मनोरंजन कसलें व रसोत्पत्तीचा संभव तरी कसचा ? शिवाय अर्थगांभीर्य व उत्तानार्थत्व हे गुण स्वभावतः परस्परविरोधी नव्हेत हें तत्त्व वरील अरसिक मंडळीस कळत नसतें. उत्कृष्ट पाणी जसें स्वच्छ असतें आणि खोलही पण असूं शकतें, त्याप्रमाणें ज्या काव्याचीं पदें प्रसादयुक्त ह्मणजे अत्यंत व्यक्त आहेत त्यांत अर्थही पण मोठा सखोल असूं शकेल! हें मर्म न समजून वरच्यासारखे लोक साध्या कवितेस भिकार समजतात, व मोठमोठे संस्कृत शब्द आणि लांब लांब समास योजून रचलेल्या काव्यास प्रौढ व गहनार्थक मानतात. केवळ सुबोधत्वावरून व दुर्बोधत्वावरून वरील कल्पना बांधणें हें केवळ स्वच्छपणावरून किंवा गढूळपणावरून पाण्याच्या खोलीचें अनुमान करण्यासारखें असमंजस होय. दोन हातच खोल आहे प्रण आंतील गोटे बिलकूल दिसत नाहींत अशा गढूळ डबक्यास भारी खोल मानून ज्यांतील रत्नसंचय वरून लख्ख दिसतो आहे अशा सागरास वरील स्वच्छतेवरूनच केवळ उथळ मानला असतां तें किती समंजस होईल.

असो; आतां प्रस्तुत महाराष्ट्र कवीचे ग्रंथ वरील दोहोंपैकीं कोणत्या प्रकारांत येतात तें पाहूं. सदरहू प्रकरणीं आजपर्यंत कोणत्या समजुती लोकांच्या मनांत दृढ होऊन बसलेल्या आहेत हें या पूर्वीच्या विवेचनावरून वाचकांस कळलेंच आहे. त्या ह्या कीं, मोरोपंताचें काव्य ह्मणजे दुर्बोध; जसा असोल्या नारळ असतो, कीं त्यास फोडावयास कुऱ्हाडच आणली पाहिजे, तशी प्रस्तुत कवीची कविता; साहित्यांत सांगितलेल्या नारिकेलपाकाचें उत्कृष्ट उदाहरण ती होय. खरी कविता ह्मटली ह्मणजे द्राक्षापाक या नव्हेची असावी; कीं द्राक्षांत जसा अंतर्गत रस बाहेर लखलखीत दिसत असतो, व द्राक्ष तोंडांत घालण्याचा अवकाश,—कीं

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

वानें प्रसिद्ध आहे. याचें कर्तृत्व अलीकडील मंडळी दुसऱ्या एका कालिदासाकडे देतात. जुन्या मंडळींत वरील काव्याच्या अप्रसन्नतेची अशी उपपत्ति करतात कीं, तें आमच्या कविमुकुटमणीनें लोकांच्या सांगीवरून लिहिलें. आपलें उत्तानार्थक काव्य हवें त्यास समजतें, तर असें नसून जें गहन अर्थाचें काव्य नुसत्या पंडितांसच लागेल असें रचावें असें लोकांनीं सांगितल्यावरून कालिदासानें 'नलोदय' रचलें, अशी एक गोष्ट ऐकण्यांत आहे. मोरोपंताच्या 'बृहद्दशमा' विषयींही अशीच आख्यायिका आहे. या दोहोंत संभाव्यता कितपत आहे हें सांगायास नकोच!

तें विरघळून गेलेंच, त्याप्रमाणें कवितेच्या अंगीं सुबोधपणा असावा! पण मोरोपंताचें तर याच्या अगदीं विरुद्ध. हा प्रस्तुत कवीच्या प्रतिपक्षांचा त्यावर भडिमार. त्याच्या तर्फेच्या मंडळीची प्रशंसा पाहिली तरी ती याच मुद्यावर. पंतांचें काव्य ह्मणजे काय हो! किती गहन, मोठमोठ्या पंडितांसही तें उकलण्याची पंचाईत,* एकेका आर्येंत दहा दहा अर्थ!! एकूण दोहों पक्षांचें भांडण तर खरें पण मुख्याची गोष्ट एक,—कीं मोरोपंताची कविता दुर्बोध. या दुर्बोधत्वामुळें कितीएक जणांची अशी प्रसिद्धी झालेली आहे, कीं मोरोपंताची कविता लावणें झाल्यें तर त्यानींच लावावी. अशा मंडळीस 'आर्यापंडित' ही लौकिक संज्ञा आहे.

आतां ही जी मोरोपंताच्या कवितेच्या संबंधानें हाकाहाक आहे ती पुष्कळ अंशीं निवळ व्यर्थ आहे हें कोणासही सकृद्दर्शनीं सुद्धां दिसणार आहे. पहा कीं, मोरोपंताची कविता मराठी पांचव्या व साहाव्या यत्तेच्या पोरांसही चांगली समजते. कीर्तनसमयीं हरदास मोरोपंताच्या आर्या ह्मणतात; पण या आर्या निघाल्या कीं श्रोतेमंडळी डुकल्या घ्यावयाला लागली किंवा उठून जावयाला लागली असेंही कोठें आढळत नाहीं. हरदास तरी जातीनें मोठे विद्वान् व महापंडित असतात असें नाहीं. महाराष्ट्र कवितेचें ज्ञान व तिची चांगली उपस्थिति, आणि सामान्य प्रकारची व्युत्पत्ति येवढी सामग्री असली ह्मणजे त्याचें काम चांगलें चालतें. मग अशांसही जी कविता स्वतःसमजायास व श्रोतृजनास समजावयास मोठीशी कठीण जाते असें नाहीं तिच्या दुर्बोधतेची प्रसिद्धि किती पोकळ ह्मणावी! असें तर आजपर्यंत कोणाच्या पाहण्यांत आलें नसेल, कीं आज अमुक अमुक आख्यान लावायाचें तर

---

* दादोबांनीं मोरोपंताची श्रीहर्षाशीं जी तुलना केली आहे तिजवरून वरीलच भ्रम उत्पन्न होणारा आहे. शिवाय त्यांच्या इंग्रजी व मराठी प्रस्तावनेंत जो उल्लेख आहे तो येणेंप्रमाणें:——

" Experience has perfectly satisfied me that even among Sanscrit scholars in this country, few can pretend to the full and easy comprehension of this little poem without mental efforts of no ordinary kind. "

" त्यांत आणखी पंतांच्या काव्यांत निष्णात म्हणून वाखाणलेल्या पुरुषांमध्येंही बहुतेकांस 'केकावलि' हा ग्रंथ सायंत लागत नाहीं, असाही बोभाटा माझ्या ऐकण्यांत होताच; या सर्व कारणांवरून मोरोपंताच्या ग्रंथावर टीका करण्यास हाच लहानसा ग्रंथ म्यां निवडून काढला. "

त्यावरील आर्यांची कोणा महापंडितापाशीं जेव्हां संथा घेऊन फोड करून घ्यावी तेव्हां मग हरदासानें कीर्तनाला उभें राहावें! शिवाय, हेंही पुष्कळांस माहीत असेल कीं छापण्याचा प्रचार इकडे सुरू झाल्याच्यापूर्वी प्रस्तुत कवी चे ग्रंथ इतर महाराष्ट्र कवींच्या ग्रंथांप्रमाणें लोक हस्तलिखित प्रती करून संग्रहास ठेवीत, व पुष्कळांचा प्रस्तुत कवीच्या आर्यांविषयीं छंद असल्याविषयींही लौकिक असे. तर या सर्व प्रकारांवरून प्रस्तुत प्रकरणाचा काय निकाल होतो तो वाचकांनींच पाहावा!

कवीविषयींच पाहिलें तर त्याच्या ग्रंथांतही आपलें काव्य मोठें गहन आहे व तें उकलणें हें पंडितांशिवाय इतर कोणाच्यानेंही होणार नाहीं अशा प्रकारची कोठेंही प्रौढी झोकलेली आढळत नाहीं. स्वतः विषयींचे जे त्याचे कोठें कोठें उल्लेख आहेत त्यांत आपल्या कृतीच्या सरसत्वाविषयींच त्यानें लिहिलेलें आढळतें.* उलटा एके ठिकाणीं ('मंत्ररामायणा' च्या प्रस्तावनेंत) असा मात्र उल्लेख आढळतो:—

कोठें दूरान्वित पद कोठें चुकली असेल यतिमात्र।
अतिमात्र दोष ऐसे न वदोत कवी समस्तगुणपात्र॥

जो कवि दूरान्वयाच्या योगानें वाचकांस काव्य समजतांना अडचण पडूं नये याविषयीं येवढा संकोच बाळगीत होता तो आपलें काव्य होईल तितकें दुर्बोध करण्याविषयीं झटेल कीं काय याचें अनुमान कोणासही सहज होणार आहे!

आतां येवढें मात्र खरें आहे कीं, मोरोपंताचें कवित्व केवळ द्राक्षापा-

---

* उदाहरणार्थ पुढील आर्या पहा:—

हें भीष्मपर्व पावो साधुश्रुतिशष्कुलीनभा सर्वें।
श्रीव्यासकृत मयुरेश्वर-विलस्थित वेगळें न भासावें॥
रसिक कवि परम सज्जन भगवद्भक्त प्रसन्न होतील।
न गमले यापरिस हित तो जो वदनांत अमृत ओतील॥

भारत.

जैमिनीकृताश्वमेध-स्थित कुशलवचरित वर्णिलें आहे।
वा हे रीति पहावी मग तों वाटे सुधानदी वाहे॥

नामरसायन.

पद्माकांतपदींच कृष्णविजयग्रंथांबुजन्मांजळी
भावें वंदुनि अर्पिला हरिजनांमध्यें किती जे अळी।
ते याचा रस सेवितीलचि शिरीं वाहेल सन्मंडळी
हा स्वस्वामिपदप्रसाद खळ तों भीतील जैसा कळी॥

बृहद्दशम.

काच्याच वर्गांत येणार नाहीं. साऱ्या महाराष्ट्र कवींत त्याचें काव्य समजण्यास अंमळ श्रम लागतील खरे. तरी जो बहुश्रुत आहे ह्मणजे ज्यास संस्कृत शब्द बरेच माहीत असून समासांची मोडणी समजली आहे, आणि प्रस्तुत कवीची पद्धतिही ज्यास थोडीशी ठाऊक झाली आहे, त्यास ह्मणजे दरएक आर्येशीं अर्थबोध होण्याकरतां थबकून राहावें लागेल असें मुळींच नाहीं. बहुतेक आर्या त्यास वाचतां वाचतां सहज उलगडतील. क्वचित् ठिकाणीं मात्र, कीं जेथें यमकामुळें, प्रासामुळें वगैरे वाक्याची रचना अंमळ अव्यवस्थित झाली असेल, तेथें थोडासा विचार करावा लागेल; तरी ज्याप्रमाणें सूर्याच्या आड आलेला ढग त्याच्या बिंबावरून निघाला असतां अंधार जाऊन एकदम चक्क होतें, किंवा धुराचा भपकारा वर निघून जाऊन अग्नीची ज्वाला प्रगट होते, त्याप्रमाणें वरील ठिकाणीं एकदम अर्थव्यक्ति झाली असतां मनास चमत्कार व आल्हाद होतो! तसेंच कांहीं थोड्या ठिकाणीं अर्थ खरोखरच दुर्बोधही असेल. 'नवनीतां'तही अशीं कांहीं स्थलें आहेत; तीं आमच्या वाचकांपैकीं पुष्कळांच्या लक्षांत असतीलच. पण हा दुर्बोधपणा वाचकांस मुद्दाम घोळांत पाडण्याकरितां कवीनें आणलेला असतो किंवा यमकादिरचनेमुळें झालेला असतो असें ह्मणवत नाहीं. कांकीं, असला प्रकार बहुतेक कवींच्या ग्रंथांत, आणि त्यांतून ज्यांनीं ग्रंथरचना पुष्कळ केली त्यांच्यांत तर आढळायाचाच. प्रस्तुत कवीविषयीं असें ऐकण्यांत आहे, कीं तो एका बैठकीस शंभर शंभर दीडशें दीडशें आर्या रचीत असे, व त्याच्या हातच्या पंढरपूरच्या प्रती ज्यांनीं पाहिल्या आहेत ते सांगतात कीं त्यांत एकही अक्षर कोठें खोडलेलें आढळत नाहीं. यावरून स्पष्ट दिसतें कीं, कित्येक इंग्रेजी कवींचा जसा प्रघात असे, कीं आपली कृति जितकी उत्कृष्ट व जितकी निर्दोष करवतां येईल तितकी झाली व शेकडों वेळां तिजवरून नजर व लेखणी फिरली ह्मणजे मग ती बाहेर काढायाची, तसा प्रकार मोरोपंताचा नसावा. तर शेक्सपीयर, ड्रायडन् इत्यादि कवींप्रमाणें जें एकदां पहिल्या तडाक्यास लिहून टाकलें तें टाकलें, त्यांत पुनः फारकरून फेरफार व्हावयाचा नाहीं, ही त्याची तऱ्हा असावी. तर या कारणामुळें प्रस्तुत कवीच्या ग्रंथांत कोठें कोठें दुर्बोध स्थलें राहिलीं असावीं असें वाटतें.* या खेरीज अपपाठ हेही स्थलविशेषीं अर्थभ्रम होण्यास

* रचनाचापल्याच्या योगानें होणाऱ्या दुर्बोधत्वाचें एक चमत्कारिक उदाहरण स्काटच्या 'लेडि आफ् दि लेक्' नामक काव्यांत आहे. याच्या पहिल्या सर्गांत एके ठिकाणीं वनश्रीच्या वर्णनांत पुढील दोन ओळी आढळतात:—

(पुढें चालू.)

करणभूत होत असतील; कांकीं. इंग्लंडांत जसें आहे, व हल्लीं इकडेही चालू झालें आहे, कीं छापखान्याच्या सोईमुळें ग्रंथकारानेंच खुद्द तयार केलेली प्रत वाचकांस मिळते,-तसा प्रकार अर्थात्च जुन्या महाराष्ट्र कवींस लागू नाहीं. तेव्हां लेखकपरंपरेच्या योगानें झालेल्या प्रमादांचें प्रायश्चित्त बिचाऱ्या कवींस भागणें येतें ! *

गतानुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः।

अंक ५८.—(१) विषयोपक्षेप. (२) लोकांची गतानुगतिकत्वाविषयीं प्रवृत्ति. (३) मोरोपंताच्या काव्याचें अनेकार्थत्व. (४) प्रस्तुत कवीचें पांडित्य (५) श्रीहर्षाची व त्याची तुलना. (६) त्याच्या कवितेंतील अनेकार्थात्मक स्थळें. (७) ५३च्या अंकांतील आर्येविषयीं विचार.

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

Fox-glove and night-shade, side by side,
Emblems of punishment and pride.

या ओळी कवीस स्वतःच्या स्वतःस कळेनात याविषयीं एके ठिकाणीं पुढील चमत्कारिक लेख आढळतो:—

" Soon after the publication of the *Lady of the Lake,* and whilst his fame was at its highest, Scott received a visit from an old and valued friend. Their conversation naturally turned on the successful poem, and the friend, delighted with the work as a whole, still declared that some lines were quite unintelligible to him. Picking up a copy of the book, he opened it at this passage, and pointed it out to Scott, saying, ' There, I have puzzled over those two verses for hours, and I can't see your meaning. " Well " replied the poet, with his broad smile and accent, " it would have been a strange thing if you had seen my meaning, for I could never see it myself. " ' This anecdote is related on the authority of the son of Scott's friendly critic. "

वरील गोष्टीचा प्रत्यय ' मंत्रमय भागवता ' वरून आम्हांस आला. याची एक जुनी प्रत आम्हांस मिळाली होती. ती व पंढरपुरची प्रत यांत अनेक ठिकाणीं विलक्षण तऱ्हेचे फेर आढळले. वरील अस्सल प्रतीखेरीज पुष्कळ ठिकाणचा अर्थ कांहीं कळला नसता ! वरील रामायण हें हल्लीं ' काव्येतिहास संग्रहां ' त छापत आहे.

* " जग हें गतानुगतिक आहे, ह्मणजे जिकडे एक गेला तिकडे दुसऱ्यांनीं डोळे मिटून जावयाचें; परमार्थ म्हणजे वास्तविक गोष्ट काय आहे तिच्याविषयीं कोणी शोध करीत नाहीं."

१. गेल्या अंकांत मोरोपंताच्या संबंधानें जे कित्येक विलक्षण समज लोकांत आहेत त्यांविषयीं बहुतेक विचार झाला. आतां त्यांतील एक मात्र कलम राहिलें आहे. हें कलम कोणतें तर प्रस्तुत कवीचें श्लेषप्रियत्व, म्हणजे त्याच्या आर्यांचे दुहा अर्थ होतात, हें होय.

२. लोकांची सामान्यतः प्रवृत्ति अशी आढळते कीं, जो समज एकदां होऊन बसला तो 'पीछेसी आई' या न्यायानें केवळ अंधपरंपरेनें पुढें चालवायाचा. एकंदर राष्ट्राच्या मानानें कोणत्याही देशांत पाहतां विद्वज्जनांची संख्या थोडीच असल्यामुळें, आणि त्यांतून रायचंद्राच्या टिपेवर निर्वाह न करतां आपणाजवळ आपला खाजगी कांटा चाळगून सत्यासत्य तोलणारी मंडळी तर वरच्याहूनही फारच थोडी असल्यामुळें, वरचा गतानुगतिकत्वाचा प्रकार सर्वत्र आढळण्यांत येतो. आमच्या देशांत वेदांविषयीं काय समजूत आहे ती कोणासही सांगावयास नकोच;—कीं त्यांचा अर्थ केवळ अगम्य आहे. जसा नीलनदीच्या उगमांचा शोध अद्याप लागला नाहीं, व तो लागण्याचा उद्योगही 'नदीचें मूळ आणि ऋषीचें कूळ' या वचनाप्रमाणें निषिद्ध होय;त्याप्रमाणेंच अनादि जी श्रुति तिचा अभिप्राय परम दुरापास्त असून त्याविषयीं परिश्रम करणेंही व्यर्थ व साहसात्मकच होय! पण हा समज कितपत खरा आहे याविषयीं आलीकडे कोणासही संशय उरण्यास जागा राहिली नाहीं. आमचे रेणानदीकांठचे पाश्चात्य आर्यबंधु तर रूपावळी झाली कीं प्रथमतः 'अग्निमीळे' वर धडाका उडवतात! आणि एकंदरींत पाहतां ऋग्वेदाचा अर्थ कोणासही होत नाहीं हें ह्मणणें 'रामायण' किंवा 'राजा शिवाजी' हीं काव्यें कोणासही कळत नाहींत असें ह्मणण्याप्रमाणेंच अत्यंत असमंजस होय. पण लोकांच्या मनाचा असा एक चमत्कारिक स्वभाव आहे,—तो येथेंच नव्हे, तर चोहोंकडेही असाच आढळतो—कीं जें दृश्य व परिचित त्यापेक्षां जें अदृश्य व अपरिचित त्यास अधिक मान !* तेव्हां या स्वभावास अनुसरूनच जो वे-

---

* वरील प्रमेयाचें पुढील दोन सुभाषितांत दृष्टांतसहित निरूपण केलें आहे:—

अतिपरिचयादवज्ञा संततगमनादनादरो भवति ।
मलये भिल्लपुरंध्री चंदनतरुकाष्ठमिंधनं कुरुते ॥

अतिपरिचय खोटा मान राहात नाहीं
प्रगट दिसत भानु तो जगीं तुच्छ पाहीं
लघु शशि द्वितियेचा वंदिती सर्व भावें
म्हणवुनि सखया रे दूर देशीं रहावें ॥

द् येवढा परमपूज्य त्याचा अर्थ येवढा उत्तान † असेल हें लोकांच्या मनाच्यानें घेववत नाहीं. असो; दुसरें उदाहरण मूर्तिपूजेचें घ्या. हा मार्ग वेदविहित आहे किंवा नाहीं, खऱ्या 'जिवंत' देवास मूर्तीपूजेची चीड येते किंवा नाहीं, वगैरे विचार एकीकडे ठेवले असतां केवळ इतिहासज्ञानावरून कोणासही कळणार आहे कीं, मांजरांस व सुसरींस भजणाऱ्या लोकांनीं पर्वतप्राय मनोरे बांधले, जुपिटराच्या एका भक्तांनीं साऱ्या पृथ्वीवर आपलीं गरुडांकित निशाणें फडफडाविलीं व दुसऱ्यांनीं सर्व विद्यांचें व कलांचें सार्वभौमत्व संपादन केलें, मारया देवीच्या भजकांतच अत्युत्कृष्ट मूर्तिकार, चित्रकार व मंदिरकार जन्मले आहेत, खुद्द आमच्या देशांतच पाहिलें असतां गाईच्या भजकांनीं साऱ्या आर्यभूमीचें अधिपत्य संपादन केलेले आहे, व तुळशीच्या पायां पडणाऱ्या बायांनींही वेळोवेळां राज्याचे सुकाणूं हातीं धरलेलें आहे, किंबहुना रणमंडळांत गर्जनाही केली आहे! तसेंच एकंदरींत पाहतां आजपर्यंत जेवढीं राष्ट्रें उदयास आलीं त्यांतील बहुतेक मूर्तिपूजकच होतीं, व आज जगांत जी सुधारणा दृष्टीस पडते आहे तीही फार करून वरील लोकांपासूनच आलेली आहे. पण हें सर्व सर्वांच्या येवढें डोळ्यांसमोर ढळढळीत असतां पाद्रींचें व्याख्यान किंवा सामाजिकांची युक्ती ऐकली अस-

---

† वेदाचा अर्थ सुगम आहे, व युरोपियन लोक प्रथमतःच ऋग्वेद हातीं धरतात, या दोन्ही गोष्टी पुष्कळ वाचकांस कदाचित् विलक्षण वाटतील; पण वेदाचें दुर्बोधत्व त्यास कशामुळें प्राप्त झालें आहे हें समजलें असतां वरील विस्मय नाहींसा होईल. 'ज्ञानेश्वरी'च्या दुर्बोधतेचें जें कारण तेंच वेदाच्या दुर्बोधतेचें होय. 'ज्ञानेश्वरी'ची भाषा जुनाट असल्यामुळें अर्वाचीन महाराष्ट्र भाषा जाणणारांस वरील ग्रंथ जसा अवघड लागतो, त्याप्रमाणेंच पंच महाकाव्यांशींच ज्याचा परिचय त्यास ऋग्वेदाची भाषाही अत्यंत अपरिचित वाटते., हल्लींच्या इंग्रेजी भाषेंत व चॉसर कवींच्या भाषेंत तसाच फरक आढळतो. शिवाय 'सप्तसिंधु'च्या तीरीं यज्ञयाग करणाऱ्या प्राचीन आर्यांच्या कालांत व हल्लींच्या मनूंत जमीन अस्मानचें अंतर असल्यामुळें पूर्वींच्या पद्धति आतां बिलकूल कळेनाशा झाल्या आहेत हेंही वरील दुर्बोधतेचें एक दुसरें मोठें कारण होय. तरी ज्या अर्थी पारशी लोकांच्या प्रमाणें आमचे जुने ग्रंथ नाहींसे झाले नाहींत, व प्राचीन आर्यांचे वंशज आह्मी या देशांतल्या देशांत अद्याप असून पूर्वींची परंपराही अद्याप केवळ विच्छिन्न झालेली नाहीं, त्या अर्थी 'जेंदावेस्ता' ग्रंथाप्रमाणें आमच्या वेदांस निवळ दुर्बोधत्व आलें नाहीं! त्यांची रचना साधी असल्यामुळें व विषयही सुगम असल्यामुळें आणि त्यांतून भाष्यादि साधनें अनुकूल असल्यामुळें, अर्थाची फोड होण्यास मोठेसे प्रयास आहेत असें नाहीं.

तों त्यांत मतलब काय आढळतो,–कीं मूर्तिपुजेसारखा घोर पापमार्ग दुसरा कोणता नाहीं; जेथें मूर्तिपूजा आहे तेथें विद्या नाहीं,कला नाहीं,नीति नाहीं, शौर्य नाहीं, दया नाहीं,–कांहीं नाहीं ! चोरी, चाहाडी. शिंदळकी, मारामाऱ्या, खून, रक्तपात, या अनर्थपरंपरेची मात्र रगाडी ! मूर्तिपूजा असली कीं तेथें सुखाचें वारें सुद्धां लागायाचें नाहीं, व विद्येची वार्ताही ऐकूं यावयाची नाहीं ! या सर्व उद्गारांचें मूळ पाहूं जातां यहुदी, ख्रिती व मुसलमानी धर्मांत उपदेशिलेला जो मूर्तींचा द्वेष तो आज हजारों वर्षे अनेक राष्ट्रांच्या मनांत बिंबून जाऊन ' बाबावाक्यं प्रमाणम् ' या न्यायानें पितृपुत्रपरंपरेनें पुढें चालत गेला हें होय. आमच्या देशांतही मिशनरींनीं मूर्तिपूजेच्या नांवानें शतशः आरोळ्या मारल्या असल्यामुळें तेंच तुणतुणें पुढें ब्रम्हांनीं, सामाजिकांनीं, दयानंदभक्तांनीं व शेवटीं सत्यशोधकांनीही चालविलेलें आढळतें ! *

---

* परवां जो आगीचा भयंकर कहर उसळला त्याच्या संबंधानें एक पत्रिका या शहरांत दुसरे दिवशीं वांटली गेली. ती आमच्या वांचकांपैकीं फारच थोड्यांच्या पाहण्यांत आली असेल यास्तव तिचें पूर्वार्ध येथें उतरून घेतों—

" सूचना –ता० १२ व १४ मे १८७९ दिवशीं पुणें शहरांत जो अग्निप्रलय झाला आणि तेणेंकरून जी लोकांस भयंकर स्थिति प्राप्त झाली, त्यावरून आमच्या मनांत अशी कल्पना उत्पन्न झाली कीं, आज ४० वर्षांपासून ह्या पुणें शहरांतल्या लोकांस तारक जो प्रभु येशूख्रिस्त याजकडे फिरण्याविषयीं बहुत बोध व सूचना मिळत असतांना लोक येशूख्रिस्ताचा धिःकार करून आपल्याच गर्वानें फुगून पापामध्यें राहिले आहेत. म्हणून त्यांजवर देवाचा भयंकर क्रोध पेटलेला आहे; आणि त्याच क्रोधाग्नीनें सदरहू दिवशीं आपल्या पुढें होणाऱ्या शिक्षेचा थोडासा मासला दाखविला. तर पृथ्वीवर राहणाऱ्यांच्या दुष्टपणाचें शासन करायाला परमेश्वर आपले स्थानांतून निघाला आहे. त्यानें सूप आपले हातीं घेतलें आहे. आणि तो आपलें खळें निर्मळ करील. गहूं कोठारांत साठवील, आणि भूस न विझणाऱ्या अग्नींत जाळून टाकील. जसा रात्रीं चोर येतो तसा प्रभूचा दिवस येईल, आणि कुशल व सर्व सलामत आहे असें जेव्हां मनुष्यें म्हणतील तेव्हां जशी प्रसूतीची वेदना स्त्रीला लागते तसा त्यांचा अकस्मात् नाश होईल. आणि ते निभावणार नाहींत. "

नुकता जो साऱ्या दक्षिण हिंदुस्थानभर भयंकर दुष्काळ पडला होता त्याच्या संबंधानेंही वरच्यासारखेच विलक्षण लेख ख्रिस्ती वर्तमानपत्रांतून येत असत, हें आमच्या वाचकांपैकीं कित्येकांस आठवत असेलच. बंगाल्यांतले प्रख्यात मिशनरी डॉक्टर डफ यांचा ' हिंदुस्थानांतील बंड ' या नांवाचा पत्ररूप ग्रंथ आम्हीं

(पुढें चालू.)

३. तर प्रस्तुत कवीच्या काव्याच्या अनेकार्थत्वाविषयीं आज सुमारें शंभर वर्षें लोकांत जी बोलवा आहे ती वरील कलमांतील दोन सिद्धांतांप्रमाणें निवळ बाजारगप्प आहे. तिला आधार ह्मणून बिलकूल नाहीं. मोरोपंताचे ग्रंथ उगीच चाळून जो पाहील त्यास सुद्धां कळून येईल कीं वरील गोष्टीस शेंडा ना बुडखा! आतां इतके दिवस चालत आलेल्या प्रवादाविषयीं व रावबहादुरासारख्यांच्या अभिप्रायाविषयीं येवढें निक्षून जें आह्मी मत प्रगट करतों तें कशावरून हें सांगणें अवश्य आहे.

४. एक तर ही गोष्ट प्रथमतः लक्षांत आणली पाहिजे कीं मोरोपंत हा पंडित नव्हता. त्याची विद्वत्ता कोणत्या तऱ्हेची होती याविषयीं गेल्या अंकांत कांहीं निरूपण केलेंच आहे. त्याच्या वेळीं मराठी बादशाहीचा कळस झाला असल्यामुळें एतद्देशीय जुन्या विद्येचें पुनरुज्जीवन होऊन तिचा प्रचार हल्लीं जसा इंग्रजी विद्येचा झाला आहे तसा सर्वत्र झाला होता खरा, तरी प्रस्तुत कवि तिजविषयीं केवळ उदासीन होता. पौराणिक व्युत्पत्तीच्या पलीकडे त्यानें कधीं हाव बांधिली नाहीं तो शास्त्रांच्या अध्ययनास लागता तर त्यांत पारंगत होऊन भट्टाचार्य पदवीला पोंचता यांत संशय नाहीं, पण त्याच्या मनाची प्रवृत्तिच निराळी पडली. तुकारामास दिल्लीपद देऊं केलें असतें तर तें त्यास जितपत पसंत पडलें असतें, किंवा रामदासांच्या पायांवर त्यांच्या दिग्विजयी शिष्यानें आपल्या कमाईची नवी बादशाही वाहिली असतां तिजविषयीं त्यांनीं जितपत लोभ प्रगट केला, तितपतच आमच्या कवीसही कणाद, पाणिनि, जैमिनि इत्यादि शास्त्रकारांच्या वाङ्मयाचें सार्वभौमत्व संपादन करण्याची हौस होती. तेव्हां 'घटपटादि खटपटीं' त न पडतां प्रस्तुत कवीनें परमार्थसाधनास जेवढा व्युत्पत्तीचा भाग अवश्य तेवढाच संपा-

---

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

नुकताच वाचला, त्यांत तरी वरीलच चमत्कार आढळला. सदरील ग्रंथांतील एक मोठें प्रमेय हें होय कीं, वरील सालीं येवटा बंडावा व येवढा रक्तपात झाला याचें कारण काय!—काडतूस प्रकरण, राजेरजवाड्यांची दगाबाजी, रशियन लोकांनीं केलेली चिथावणी, वगैरे केप्रभृति इतिहासकारांनीं वर्णिलेलीं कारणें नव्हत,—तर ईश्वराचा माजी कंपनी सरकारावर कोप! तो कशाकरतां?—तर हिंदुधर्माचें उन्मूलन करण्यांत त्यांच्याकडून जा कसर होत गेली तिजवरून!! वकलच्या इतिहासाच्या तिसऱ्या भागाच्या सेवटीं सन १८५३ सालच्या महामारी बद्दल इंग्रजी प्रधानमंडळीचा व स्कॉट्लंड् येथील धर्माध्यक्षांचा जो चमत्कारिक पत्रव्यवहार झाला तो दाखल केला आहे; तोही प्रस्तुत प्रकरणीं समजूत पडण्याकरतां वाचकांनीं वाचण्यासारखा आहे.

दून केला. बहुतेक महाराष्ट्र कवींची पंडितता कितपत होती याविषयीं पूर्वी अनेक वेळां लिहिलेंच आहे, व त्यांपैकीं 'पंडित' हें उपपद कोणत्या कवीस मात्र यथार्थत्वानें लागू पडतें हेंही गेल्या अंकांत सांगितलेंच आहे. या पंडित कवीसही पुढें स्वपांडित्याचाच पश्चात्ताप होऊन तें ओझें भगवद्भक्तांच्या पायीं उतरून ठेवावें लागलें; व बाकीच्यांचा तर पांडित्यावर केवढा कटाक्ष होता हें त्यांच्या ग्रंथांतील उल्लेखांवरून दिसून येतें.* मग असलें पांडित्य जोडून आपल्या मुख्य उद्देशास बळेंच व्याघात करून घेण्याचा उद्योग मोरोपंतानें केला नाहीं हें सहजच आहे. वरील उद्देश त्याचा दोन प्रकारचा होता. एक तर 'दयामृतघना' ची प्रसादवृष्टि आपणावर होण्याची आपल्या अंगीं पात्रता यावी, आणि दुसरा हा कीं आपल्या देशबंधूंसही वरील लाभ होण्यास साधनीभूत असा नूतन कवित्वप्रकार दाखवावा. या दोहोंखेरीज त्याचा

---

* तुकारामाचा एक अभंग पूर्वी दिलेला आहे. तो येथें दाखल करतों:—

बरा कुणबी केलों । नाहीं तरि दंभेंचि असंतों मेलों ॥
भलें केलें देवराया । नाचे तुका लागे पायां ॥
विद्या असती कांहीं । तरी पडतों अपायीं ॥
सेवा चुकतों संतांची । नागवण हे फुकाची ॥
गर्व होता ताठा । जातों यमपथें वाटा ॥
तुका म्हणे थोरपणें । नरक होती अभिमानें ॥

रामदासानें म्हटलें आहे:—

नको शास्त्र अभ्यास व्युत्पत्ति मोठी
जडे गर्व ताठा अभिमान पोटीं ।

रंगनाथाचें एक पद आहे—

श्रुतिपारायण शास्त्र सुभाषित उत्तम पंडित झाला रे ।
योगकळा सकळा अनुलक्षित वायु समग्रहि प्याला रे ॥
भूतभविष्य गमे समयीं यमनियमहि वश्य तयाला रे
भुललारे भुललारे प्राणी भुलला या आभासा रे ।
आत्मकळा नकळे भ्रमला नर व्यर्थ पराक्रम गेला रे ॥ ध्रु० ॥

पंतांनींही 'अकराव्या स्कंधां' त म्हटलें आहे—

गलिताहंकृति जाणे बंधा मोक्षासि अनुभवीं चढला
तो पंडित इतर नव्हे जरि पुष्कळ सर्व शास्त्रही पढला ॥

आणखी कोणताही हेतु नव्हता हें त्याच्या सर्व ग्रंथांवरून स्पष्ट दिसतें.*

५. आतां प्रस्तुत कवीच्या ग्रंथांचें ज्यांनीं उगीच वरवर अवलोकन केलें आहे त्यांची अशी समजूत होणें सहज आहे, कीं ज्या कवीनें संस्कृत शब्दांची भरपूर योजना, समासांची रचना, आणि यमक व प्रास यांचा थाटमाट हें सर्व आपल्या कवितेंत आणून तीस संस्कृत कवितेचें साम्य आणिलें त्यास ही स्फूर्ति पंचकाव्यांवरून व विशेषेंकरून 'नैषधा' वरून,

---

* 'विविधज्ञानविस्तारा' च्या पहिल्या वर्षाच्या पांचव्या अंकांत पुढील विलक्षण मजकूर आढळतो:—

"मोरोपंत वैराग्यामुळें जर कारकुनीचा धंदा टाकून कविता करायाला लागला असता, तर त्याणें एकनाथ, ज्ञानेश्वर प्रभृति साधूंप्रमाणें भक्तिमार्ग धरिला असता व एकनाथ, ज्ञानेश्वर, रामदास यांप्रमाणें केवळ पारमार्थिक विषयांवर ग्रंथ केले असते; किंवा वामनासारिखें तरी कांहीं ग्रंथ इतर विषयांवर व कांहीं नुस्ते पारमार्थिक विषयांवर केले असते. परंतु त्या प्रकारचें कांहींच नाहीं. त्याणें जी कविता केली तीं सर्व स्वताचे कीर्तिसाठीं केली, परमेश्वराचें गुणवर्णन करण्याकरितां रचली नाहीं. सूक्ष्म पाहिलें असतां असें वाटतें कीं, मोरोपंत ईश्वराला फारच थोडा मान देत असे."

वरील 'सूक्ष्म दृष्टि' आक्षेपकाची नजर पुढील पद्यांवर गेली असती तर 'स्वतःचे कीर्तिसाठीं कविता केल्या' चा भयंकर आरोप तो आमच्या बिचाऱ्या कवीवर बहुधा न घालता!—

हरि ज्यांचा कैवारी त्या पांडुसुतांसि वंदितों भावें ॥
वाटे चरित्र त्याचें कांहीं आपण तरावया गावें ॥
'आदिपर्व.'

ज्यांच्या गानें व्हावें प्रेमाश्रु–क्षपित--चंदन मयूरें ।
आर्या समर्पिल्या हरि-चरणीं श्रीरामनंदन मयूरें ॥
'स्वर्गारोहण पर्व.'

सुयश न जयांत हरिचें चित्रहि गुणभवन कवन तें अशुचि ।
त्यांत सुमति नर न रमति पळही बहु मानिती तया पशुचि ॥
'भागवत.'

पुन्हा न मन हें मळो दुरित आत्मबोधें जळो ॥
'केकावलि.'

ज्या कवीनें भगवद्यशोवर्णनपर ग्रंथांतही मंत्ररचना केली, एक रामायण पुरेंसें न वाटून अष्टोत्तरशत रामायणें रचण्याचा विलक्षण खटाटोप केला, व केवळ लोकहितपर बुद्धीनें रामायणभारतादि ग्रंथांचें सार प्राकृत वाणीनें सर्वांस समर्पण केलें, त्याच्याचविषयीं वरील उल्लेख करणें हें केवढें धाष्टर्य होय, केवढें अज्ञान होय, किंवा केवढा दुराग्रह होय!!

तसेंच 'लक्ष्मीसहस्र,' 'वासवदत्ता,' 'कादंबरी' वगैरे ग्रंथांवरून झाली असावी. रा० ब० दादोबा पांडुरंग यांनीं आपल्या व्याकरणाच्या प्रस्तावनेंत व 'यशोदा पांडुरंगी' च्या प्रस्तावनेंत मोरोपंताची श्रीहर्षाशीं जी तुलना केली आहे ती वरील समजुतीवरूनच होय. पण वस्तुतः पाहतां वरील साम्य अत्यंत भ्रामक होय. तें इतक्या पुरतें मात्र खरें धरतां येईल, कीं संस्कृत भाषेचें अत्यंत उज्ज्वल स्वरूप जसें 'नैषधां' त दृष्टीस पडतें तसें मराठीचें मोरोपंताच्या काव्यांत आढळतें. 'नैषधां' त जशी अनुप्रासाची गर्दी आढळते व रचनेची कृत्रिमता नजरेस येते त्याप्रमाणेंच आमच्या महाराष्ट्र कवीच्या कवितेंतही अनुप्रास व यमक हीं दोन्हीं भरपूर असून पदरचनाही प्रायः केवळ सुगम नसते. पण येवढ्याखेरीज बाकी कोणत्याही प्रकारचें सादृश्य वरील दोघां कवींत किंवा त्यांच्या कवितेंत बहुधा आढळणार नाहीं. श्रीहर्ष केवढा पंडित होता हें त्याच्या महाकाव्याच्या शेवटीं त्यानें स्वरचित नानाशास्त्रविषयक ग्रंथांचे जे उल्लेख केले आहेत त्यांवरून स्पष्ट दिसतें; आमच्या महाराष्ट्र कवीच्या पांडित्याविषयीं मागें लिहिलेंच आहे. श्रीहर्षाच्या काव्यांत पदलालित्य उत्कृष्ट प्रकारचें आढळतें; आमच्या मराठी कवींपैकीं तर एकानेंही वरील गुण साधण्याविषयीं विशेष परिश्रम केलेले दिसत नाहींत. 'नैषधां' त तेराव्या सर्गांत पांच नलांचें वर्णन करतांना कवीनें श्लेषाची कमाल करून सोडली आहे.—एक अर्थ नलाकडे, एक इंद्राकडे; पुनः एक नलाकडे, दुसरा अग्नीकडे, याप्रमाणें नलाचें व चार लोकपालांचें एकेकाच श्लोकांत वर्णन केलें आहे; पुनः उलट घेऊन एकेका लोकपालाचें व नलाचें श्लेषेंकरून वर्णन केलें आहे; आणि शेवटीं एका श्लोकांत तर नलाचें व चारी दिक्पालांचें वर्णन केलें आहे!* आमच्या प्राकृत मयूरकवीच्या नलोपाख्यानांत पाहिलें तर वरच्यासारखी कांहींएक गडबड नसून मूळ भारतकाराचाच त्यानें साधा किस्सा वळविला आहे. श्लेषाच्या संबंधानें पाहिलें तर साऱ्या उपाख्यानांत एका आर्येंत मात्र एक लहानसा श्लेष केलेला आढळतो.† बाकी जो कविताप्रदेश वरील संस्कृत कवीच्या वाग्देवीनें पदलालित्यपूर्वक नृत्य करून सारा

---

* रघुनाथ पंडितानें 'नैषधा' चें अनुकरण करून शारदेकडून चारी लोकपालांचें व नलाचें संश्लेष वर्णन करविलें आहे हें आमच्या वाचकांपैकीं कित्येकांस माहीत असेलच. 'नलोपाख्यानां' तील२२७—२३१ श्लोक पहा.

† वरील आर्या ही होयः—

अनुपम अनुरूप अनघ जरि वरिला त्वां नृपात्मजे न नल।
होइल केवळ तापद कीं जो नर नल न होय तो अनल॥

अलक्तकांतित करून सोडला, व रसिककामिजनांच्या हृदयाचा भेद करणाऱ्या कटाक्षशरांनीं मदनाचें पंचशरत्व सार्थ करून- कालिदासानें वर्णिल्याप्रमाणें

श्यामीचकार वनमाकुलदृष्टिपातै-
र्वातेरितोत्पलदलप्रकरैरिवार्द्रैः ।†

अशी स्थिति तिनें ज्याला आणली, त्याच प्रदेशावरून पंतांची वाग्वधू कुलस्त्रीप्रमाणें दृष्टिचांचल्य मुळीं प्रगट न करतां केवळ मर्यादशीलपणानें नीट गेली आहे! तेव्हां एकंदरींत पाहतां प्रस्तुत महाराष्ट्र कवीची वरील संस्कृत कवीशीं तुलना करणें हें यथार्थ नव्हे.

दुर्बोधतेच्या संबंधानें तर प्रकृत कविद्वयाची तुलना वरच्याहूनही असमंजस होय; कां कीं दोघांवरही वरील आक्षेप म्हणण्यासारखा लागू पडत नाहीं. जो सामान्य व्युत्पन्न आहे त्यास 'नैषधा' चे श्लोक अगदींच कळणार नाहींत असें नाहीं, व ज्याचा महाराष्ट्र कवितेशीं बराच परिचय झाला असेल त्यास मोरोपंताच्या आर्या मुळीं लागणार नाहींत असेंही नाहीं.* येवढें मात्र म्हणतां येईल खरें, कीं एका पक्षीं कालिदा-

---

† दशरथ राजाच्या मृगयेचें वर्णन—

तत्प्रार्थितं जवनवाजिगतेन राज्ञा
तूणीमुखोद्धृतशरेण विशीर्णपंक्ति ।
श्यामीचकार वनमाकुलदृष्टिपातै-
र्वातेरितोत्पलदलप्रकरैरिवार्द्रैः ॥

"चपल घोड्यावर बसलेला आणि भात्यांतून ज्यानें वर बाण ओढलेला आहे असा तो राजा त्या कळपाच्या मागें लागला असतां सारीं हरणें विसकटून त्यांनीं तो वनप्रदेश आपल्या भयचंचल दृष्टिपातांनीं काळा सांवळा करून टाकला;— जणों काय वाऱ्यानें उडालेल्या अशा जलार्द्र नील-कमलपत्रांनींच!"

* दादोबांनीं 'यशोदा पांडुरंगी' च्या प्रस्तावनेंत पुढील अभिप्राय प्रगट केला आहे:—

"कालिदास, भवभूति, माघ, आणि श्रीहर्ष, यांचीं अनुक्रमें रघुवंशकिरातादि जीं प्रसिद्ध महाकाव्यें आहेत, त्यांमध्यें शब्दांच्या काठिन्यावरून आणि अर्थान्वयाच्या गूढत्वावरून श्रीहर्षाचें जें शेवटलें नैषधकाव्य, त्याचें दुर्बोधत्व बहुधा लोकानुभूत आहे; तसेंच ज्यांस संस्कृत भाषा अवगत नाहीं, अशा प्राकृत जनांस मोरोपंताच्या काव्यांत संस्कृत शब्दांचा भरणा पुष्कळ असल्यानें, साहजिक त्या शब्दांच्या अपरिचयामुळें, आणि प्राकृत जनांस अप्रसिद्ध असे संस्कृत शब्द, आणि

पुढें चालू.

साच्या किंवा बाणभट्टाच्या कवितेंतील प्रसाद जसा प्राय: आढळणार नाहीं, त्याप्रमाणेंच दुसऱ्या पक्षीं वामन किंवा मुक्तेश्वर यांच्यासारखें सुगमत्वही बहुधा सांपडायाचें नाहीं. तसेंच एका पक्षीं पंचनली प्रकरणांतून पार पडण्यास जसें टीकाकाराचें थोडें बहुत तरी साहाय्य घ्यावें लागेल, त्याप्रमाणेंच 'बृहद्दशमा' ची फोड करतांनाही केवळ प्राकृत वाचकास संस्कृतज्ञाची मदत घेतल्याशिवाय फारकरून चालणार नाहीं. तरी ज्याप्रमाणें 'किरातार्जुनीया' च्या व 'शिशुपालवधा' च्या एकेका सर्गावरून साऱ्या काव्यावर दुर्बोधतेचा दोष आणणें बरोबर होणार नाहीं, त्याप्रमाणेंच वरच्यासारख्या प्रसंगोपात्त दुर्गम स्थलांवरून वरील दोघां कवींचे ग्रंथ डोंगराळ प्रदेशांप्रमाणें मोठे अडचणीचे आहेत असें ह्मणणेंही उचित नव्हे!

तेव्हां प्रस्तुत कवीच्या काव्यांत भरपूर श्लेष आहेत हा जो लोकप्रवाद आजपर्यंत चालत आला आहे तो खरा असण्याचा कितपत संभव आहे हें वरील निरूपणावरून लक्षांत येईल. आतां प्रत्यक्ष प्रमाणावरून काय सिद्ध होतें तें पाहूं.

६. आमच्या वाचकांस माहीत असेलच, कीं यापूर्वीं अनेक वेळां प्रस्तुत विषयाच्या संबंधानें उल्लेख करून मोरोपंताच्या आर्यांच्या अनेकार्थत्वाचें प्रत्यक्ष उदाहरण दाखविण्याविषयीं आह्मीं सूचना केल्या आ-

---

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

निवळ प्राकृत व ग्राम्य शब्द, यांचें मिश्रण असल्यानें संस्कृतभाषाभिज्ञ अशा पंडितांसहि त्यांची निवड करून अर्थयोजना करण्यांत अवघड प्रसंग असण्याच्या दृढ संभवामुळें, तसेंच समयविशेषीं शब्दांचा दूरान्वय असल्यानें अर्थज्ञानाच्या दुःसाध्यत्वामुळें; मोरोपंताचें काव्यही दुर्बोध आणि कठिण म्हणून बहुधा सर्व जनांस अनुभूत आहे."

वरील अभिप्रायांपैकीं दुसऱ्याविषयीं येथें कांहीं लिहावयास नकोच. पहिल्याचें यथार्थत्व पुढील उताऱ्यावरून कळून येईल:—

"With the structure or frame of the poem our delight is nearly unqualified. The language is highly elaborate, bearing the mirror's polish. It never becomes common-place, and bears throughout a sustained tone of sprightliness and elevation. Although we find a continual play upon words for many verses together, yet, not only is the sense not lost in a mere jingle of syllables, but the general effect is often much enhanced by the harmonious contrast of open and concealed meanings."

Dr. Roer.

हेत. पण गेल्या ५३ व्या अंकांतील एका पत्राखेरीज आजपर्यंत कोणाकडूनही वरील संबंधाचा कांहीं एक मजकूर आलेला नाहीं. तेव्हां या वरून निदान आज तरी इतकें म्हणण्यास प्रत्यवाय नाहीं, कीं ज्या अर्थी आजपर्यंत निदान दोन अर्थांची तरी एकही आर्या कोणाकडून दाखविण्यांत आली नाहीं, त्या अर्थी पंतांच्या आर्यांचे दहा दहा अर्थ होतात ही लोकवार्ता पृथ्वीवर सिंहाचें एकच जोडपें आहे, वेरुळचीं लेणीं हीं पांडवकृत्यें होत, अग्निपुराणांत आगगाडी आहे, शतपथ ब्राह्मणांत तारायंत्र आहे, या गप्पांपैकींच एक गप्प होय !

आतां आह्मी आपल्या तर्फेचें जें प्रत्यक्ष प्रमाण दाखविणार तें दोन प्रकारचें आहे. एक 'नवनीता' च्या दोन भागांवरून व मोरोपंताचा अत्यंत मान्य ग्रंथ जो 'केकावलि' त्यावरून. आणि दुसरा प्रकार वर सांगितलेल्या पत्रांत दाखल केलेल्या आर्येचें बहुलार्थत्व कितपत यथार्थ होय हें दर्शविण्यांत येईल हा होय.

तेव्हां प्रथमत 'नवनीता'चे दोन भाग घ्या. पहिला भाग तर प्रसिद्धच आहे; दुसरा कदाचित् सर्वांस माहीत नसेल, यास्तव त्याविषयीं इतकें सांगणें अवश्य दिसतें कीं, तो कै० परशुरामपंत तात्या यांनींच केलेला आहे.* हा भाग पहिल्याच्या सरासरी तिसरा हिस्सा असेल नसेल, तरी एकंदरीनें पाहतां यांतील वेंचे पहिल्यांतल्यांपेक्षां सरस आहेत. आतां हे जे दोन भाग आहेत यांत साऱ्या महाराष्ट्र कवींचें स्वरूप बऱ्याच अंशीं प्रतिबिंबित झालें असेल असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं ; कांकीं साऱ्या महाराष्ट्र कवितेचें आलोडन करून जें सार निघालें तें वरील ग्रंथकर्त्यानें दोनदां रसिकजनांस अर्पण केलेलें आहे. त्यांतून मोरोपंताच्या काव्यावर तर रा० गोडबोले यांची विशेषच भक्ति असल्यामुळें तदनुरूप त्यावर त्यांचा विशेष व्यासंग झाला असेल हें उघडच आहे.† मोरोपंतास निवर्तून अ-

---

* वरील दुसऱ्या भागाच्या शेवटीं असें पद्य आहे:—

जरि याचा जन आदर करितिल घेतील हा पहायास ।
तरि उत्तेजन होईल मज तिसरा भाग तो करायास ॥

ही आशा कितपत सफळ झाली हें सांगायाला नकोच. तिसऱ्याची गोष्ट तर दूरच, पण दुसरा भागही करण्याची विशेष जरूर नव्हती असें सदरील ग्रंथकारास बहुधा लवकरच वाटलें असावें !

† परशुरामपंत तात्यांच्या पद्यमय ग्रंथांवरून तर वरील भक्ति व्यक्त होतेच ; कां कीं त्यांतील धाटणी प्रस्तुत कवीपासूनच उचललेली आहे. शिवाय असेंही ऐकण्यांत असे कीं, रात्रींतून दिवसांतून जो वेळ रिकामा सांपडे तो बहुधा मोरोपंताचें काव्य वाचण्यांतच वरील पंडिताचा जात असे.

याप फार काळ लोटला नसल्यामुळें व त्यानें ग्रंथही पुष्कळ लिहून ठेवला असल्यामुळें त्याच्या इतका भरणा फारकरून दुसऱ्या कोणत्याही महाराष्ट्र कवीचा दिसत नाहीं. या दोन कारणांस्तव 'नवनीता'च्या दोन्ही भागांत वरील कवींतील वेंचे चांगले भरपूर आलेले आहेत. यास्तव त्याच्या कवित्वाचें स्वरूप सदरील दोन ग्रंथांत जसें प्रगट झालें आहे तसें इतर कोणत्याही महाराष्ट्र कवीचें झालें नाहीं असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. तर प्रस्तुत वादांत बऱ्याच अंशीं निर्णय होण्यास वरील दोन ग्रंथांतील वेंचे उपयोगीं पडतील हें उघडच आहे.

'नवनीत' भाग पहिला यांत श्लेषात्मक ह्मणून जीं स्थलें आह्मांस आढळलीं तीं येणेंप्रमाणें:—

तूं 'मलिन' 'कुटिल' 'नीरस' 'जड' हि 'पुनर्भव'पणें हि कचसा च ।
'धरिला शिरीं' हि न स्व- प्रकृतिगुण त्यजिसि नाम 'कच' साच ॥
'कचोपाख्यान.'

बृहदश्व 'द्विजराज' श्रीधर्माच्या समीप आला जो ।
ताप उरोंचि न दे जो त्यासि विधु न कां ह्मणोनि हा लाजो ॥
'नलोपाख्यान.'

अनुपम अनुरूप अनघ जरि वरिला त्वां नृपात्मजे न नल ।
होइल केवळ तापद कीं जो नर नल न होय तो 'अनल' ॥
'किता.'

लेशहि शरदमल न भा धवली अमृतांशुचीही शरदमलनभा ।
'अंबर' सितरुचि रजनी-विलासिनी धरि भ-मौक्तिकें रुचिर जनीं ॥
'रासारंभींच्या आर्या.'

हा सीते हा लक्ष्मण ऐसें मरतां ह्मणोनि मोठ्यानें ।
'अमृत' प्रदीं करावें अहिनें केलें तसेंचि खोट्यानें ॥
'भारती रामायण.'

मोहूत 'भुजग' मोहा केंवि तुह्मी मज सम स्तनग हो तें ।
तुमचेंहि सुकृत सरलें कां सांगा मज समस्तनग हो तें ॥
'किता.'

हा सीते मज देतो त्वन्मुखजितचंद्र ताप हा सीते ।
हा सीते करितो 'द्विज-राज' हि ह्मणवूनि ताप हा सीते ॥
'किता.'

वरील आर्यांपैकीं पहिलींत मात्र भरपूर श्लेष असून बाकीच्यांत ज्या शब्दांभोंवतीं अवतरणचिन्हें केलें आहे तेवढे मात्र श्लिष्ट आहेत.

'नवनीत' भाग दुसरा यांतील वेंच्यांत कोठेंही बिलकूल श्लेष नाहीं.

'केकावलीं'त ह्मणण्यासारखा श्लेष पुढील केकेंतील एका शब्दावर मात्र आहे:—

तुझ्या गुणकथा महासुरभि त्यांत ही रासभी
शिरे विषयवासना जशि शुका अहीरास भी।
तशी न इतरास भी इस 'सदंड' ही हाकिती
तथापि बहु लाथळी मग अदंड मी हा किती॥

बाकी लहानसान श्लेष पुढील कांहीं स्थलीं आहेत.—

गमो मधुर हें विष स्तवन सेवितां माजवी
करि मलिन सद्यशोमुख हलाहला लाजवी।
हरापरिस तूं बरा प्रभुवरा सदा जो पिशी
असा रस समर्पित्या 'अमृत' आपुलें ओपिशी॥

ह्मणोनि कवितासुता तुज समर्पितों साजरी
नसे बहु तशी गुणी कनकपीतवासा जरी।
तरी न इतरा वरी हरि करीं इला किंकरी
मयूर हि निजात्मग्रह* विमुक्त जैसा करी॥

तिला हि बरवी म्हणा उचित होय तोषाकरें
असेल सजली यथारुचि तयीं स्वयोषा करें।
जशी पदरजें शिला परि असे न हे शापिली
धवें 'हरिमनोहराकृति' सती अघें व्यापिली॥

कथासुरभि या भल्या स्वजननीहुनी वाटती
शिशूंस जरठांस ही निरखितां 'रसें' दाटती।
दुहोत भलते सदा तरि न लेश ही आटती
स्ववत्स 'मल' भक्षिती परि न सर्वथा बाटती॥

तुझ्यासमाचि हें गुणें अणु उणें नसे नाम हा
दिसे अधिक ही तसा गुण तुला असेना महा।

---

* 'निजात्मजेचा आग्रह' आणि 'निजात्मजारूप ग्रह' अशीं दोन प्रकारचीं पदें वरील समासांत पडण्यासारखीं आहेत. 'किरातार्जुनीय' सर्ग १ यांतील पुढील श्लोकांत अशा प्रकारचा पदच्छेद आहे:—

अवंध्यकोपस्य विहंतुरापदां भवंति वश्याः स्वयमेव देहिनः।
अमर्षशून्येन जनस्य जंतुना न जातहार्देन न विद्विषा-'दरः'

सदैव भलत्यास ही सुलभ आणखी गायका
'छळी' न न 'अधोगति' क्षण हि दे जगन्नायका ॥

वरि प्रकट शांतिला धरि परंतु मीना चकी
गिळी तशि तुला टपे सुरुतबुद्धिहीना चकी ।
जिणें गरळ पाजिलें 'अमृत' पाजिलें तीस तां
खळासि न दिसो भलेपण खरे भल्या दीसतां ॥

सुरासुरनरोरगां भुलवुनी कथा न त्यजी
न भेद करि पंक्तिचा 'अमृत' पाजिती सत्य जी ।
तिणें जरि सुधारस स्वरतमानसां पाजिला
वधी अमृत घोटितां द्रव न येचि वापा जिला ॥

तर वर सांगितलेल्या तीन ग्रंथांत श्लेषप्रयोगाचीं उदाहरणें वर दाखल केल्या इतकींच काय तीं आहेत. यांखेरीज इतरत्र जीं आमच्या वाचण्यांत आलीं तीं येणेंप्रमाणें:—

नमुनि जरत्कारि ह्मणे नसतां अपराध टाकितां दासी ।
'द्विजराज' तुम्ही या अप-राधें कैं द्याल हर्ष चांदासी ॥

'आदिपर्व.'

करुनि प्रदक्षिणा धनु उचलोनि ख्याति तो करी मोठी ।
चापाच्याचि न केवळ नरवीरांच्या हि वांकवी 'कोटी' ॥

'किच्ता.'

झाली झाला केवळ 'कृष्णा' पोषूनि अंधकारा ती ।
जाणों सुयशोऽर्थ तमो-गुण धाडी तेथ अंधकाराती ॥

'विराटपर्व.'

भीमें पाठविला शर दुसरा हि सुषेण-जीवनाचमना ।
कर्ण तयास हि खंडी ये 'मार्गण'-फल-विघात हाच मना ॥

'कर्णपर्व.'

जरि 'शुचिमूर्ति' 'सुवृत्ता' मान्या 'श्रवणोचितें गुणें' मुक्ता ॥
विद्धा जडाहि ते हे अगुणा ही तीस करि उणें मुक्ता ॥

'सन्मणिमाला.'

वर जीं उदाहरणें दाखविलीं त्यांवरून मोरोपंताची दहा दहा अर्थांविषयींची जी सार्वत्रिक प्रसिद्धि, व मोठ्या पंडितांचीही त्याच्या काव्याच्या

संबंधानें चिरकाळ दृढ होऊन बसलेलीं मतें, * हीं दोन्ही कितपत यथार्थ होते याविषयीं आमच्या वाचकांची खात्री होईलच. त्यांस दिसून येईलच, कीं साऱ्या आर्याभर श्लेष असा कायतो वर दोनच आर्यांत आहे. पहिली 'कचोपाख्यानां'तील व शेवटली 'सन्मणिमालें'तील ! बाकी साऱ्या पद्यांतून एखादें पद श्लिष्ट आहे, व तोही श्लेष अप्रसिद्ध किंवा बळें ओढून ताणून आणलेला अशांपैकीं मुळींच नसून अगदीं परिचयांतला असा आहे.

७. आतां शेवटलें व्यतिरेकप्रमाण ५३ व्या अंकांतील आर्येचें. ही आर्या पुढील होय:—

कृष्णानुजा सुभद्रा लग्नाला योग्य जाहली आहे ।
तीते स्वमतें हलधर धृतराष्ट्रसुतासि द्यावया पाहे ॥

---

* रावबहादूर रानडे यांचें 'केकावली'च्या अनेकार्थत्वाविषयीं येवढें दृढ मत ज्यावरून झालें त्या स्थलांचें स्वरूप पुढील दोन उताऱ्यांवरून बरेंच लक्षांत येईल:—

(केका १)—गदारिदरनंदकांबुजधरा—गदा— अहंकृतिजन्यप्रपंचमिथ्याज्ञानसद्बुद्धीतें जागृत करणारी जी भगवच्छिक्ति तिचें उपलक्षण. अरि — चक्र — सत्ज्ञानरूप जो अंतःप्रकाश त्याचें उपलक्षण. दर — शंख — नादमूलक जो प्रणव — ओंकार त्याचें प्रतिरूपक. नंदक — विष्णूचें खड्ग — अज्ञानरूप अथवा संशयरूप जी हृदयग्रंथी तिचें छेदक जें आत्मज्ञान त्याचें प्रतिरूपक. अंबुज — कमल — संसारदुःखें करून पीडित जो जन त्याच्या म्लान आणि आकुंचित अंतःकरणाचें भगवद्भक्तिजन्यप्रेमानंदानें जें विकाशन त्याचें निदर्शन ; या सर्व चिन्हांतें धारण करणारा, अर्थात् या सर्व उपलक्षणांनीं उपलक्षित परब्रह्मरूप जो भगवान् त्याचें संबोधन;—असा सच्चिदानंदरूप जो तूं त्या.

(केका ४३)—"हरिमदापहें—हरि — सूर्य — अर्थात् सूर्यासारखे उग्रप्रताप जे रावणकंसा सारिखे अथवा. हरि — सिंह — अर्थात् सिंहासारिखे पराक्रमी जे हिरण्यकशिपुबलिदुर्योधनादिकां सारिखे भूपाल अथवा, हरि — शुक — पोपट — अर्थात् क्रियाहीन असतां केवल पोपटासारिखे वाचालमात्र असे जे वाग्पंडित अथवा हरि — अग्नि — अर्थात् अग्नी सारिखे दुसऱ्याच्या अंतःकरणास पोळणारे जे दुष्ट जन — अथवा सर्व गोकुलाचा नाश करणारा जो दावाग्नि तो या सर्वांचा मद— गर्व त्याचा नाश करणारा जो तूं त्या त्वां; अथवा हरि — यम — कृतांतरूप जो काल त्याचा, मीं सर्व भुवनत्रयाचा संहार करणारा म्हणून जो मद म्ह० गर्व; अथवा हरि — इंद्र — हा एकदां अतिवृष्टि पाडून सर्व गोकुलाचा नाश करण्यास उद्युक्त झाला होता तेव्हां त्वां आपल्या आंगठीनें गोवर्धन उचलून त्याच्या छत्राखालीं सर्व व्रजवासी प्राण्यांचें रक्षण करून तेणेंकरून त्या इंद्राच्या मदाचा त्व नाश केला अशी जगप्रसिद्ध तुझी कीर्ति आहे अशा—

ही आर्या कोणत्या प्रसंगाची आहे व हिचा अर्थ काय हें मराठी शाळांतील शेवटल्या यत्तेंतील पोरेंही सांगतील. पण प्रकृत अर्थ येवढा उत्तान असतां अरसिक व छांदिष्ट मंडळीनें या बिचाऱ्या आर्येचा जो धुडगुस मांडला आहे व हिजवर जे कांहीं आपल्या पांडित्याचे तारे तोडले आहेत तें कांहीं पुसूं नये! आमच्या मयूरकवीच्या येवढ्या एका पराशींच अर्वाचीन प्राकृत पंडित येवढे कां बागडतात हें कांहीं समजत नाहीं! या एका आर्येत मीं कायती बहार सांठवून ठेविली आहे, व सोरटी सोमनाथाची पिंडी सुलतान महमदानें फोडली असतां अपरिमित अर्थसंचय जसा खळ्दिशीं बाहेर पडला त्याप्रमाणें सरस्वतीची ऐन जिनगी काय ती या एका पद्यांत लिकवून ठेवली आहे असा एकादा गुप्त लेख तर पंतांनीं कोणा भक्तापाशीं ठेवला नाहींना! काय असेल तें असो! आम्हांस तर याच एकट्या आर्येची अशी दुर्दशा कां व्हावी हें कांहीं कळत नाहीं. एक कारण मात्र दिसतें, कीं भोजनादि प्रसंगीं प्रस्तुत कवीच्या ज्या आर्या ह्मणण्यांत येतात त्यांतील ही एक असल्यामुळें हिजकडे कल्पक मंडळीचें विशेष लक्ष लागलें व हिच्या कांहीं पदांशीं कल्पनेचा विहार होण्याजोगा असल्यामुळें हिजविषयीं परंपरेनें प्रसिद्धि पडत गेली.

रा० लोंढे हे पनवेलकर बोवांच्या वाक्प्रवाहासरसे एकदम वाहवत जाऊन अगदीं भांबावून गेले ही कांहीं अंशीं आश्चर्याचीच गोष्ट! तसेंच बोवांच्या हातचलाखीनें केवळ चकित होऊन जाऊन 'केकावली' विषयींही आपला भ्रम असाच नसलेना, तर काय भानगड असेल ती आपली आपण पाहून घ्या, याप्रमाणें सदरील पत्रकारानें दोहीं कानांवर हात ठेवले आहेत, या गोष्टीचीही आम्हांस मोठी मौज वाटते! एकंदरींत 'गतानुगतिका' त्वाचा प्रकार लोकांत किती प्रबळ आहे, व धडधडीत उघड दिसणाऱ्या गोष्टीविषयींही लोकमताच्या विरुद्ध अभिप्राय प्रगट करण्याचें साहस किती थोडें आढळतें, ही गोष्ट सदरील पत्रावरून स्पष्ट दिसते. असो; आतां वरील आर्येविषयीं विचार करूं.

आमच्या पनवेलकर मित्रानें जो अर्थ सांगितला आहे त्याहीपेक्षां आणखी दोन तीन निरनिराळे अर्थ आह्मीं हरदासांच्याच तोंडून ऐकिलेले आहेत. ते असेः—

(१) "अर्जुनास कोणीं सुभद्रेविषयीं बातमी सांगितली, कीं 'कृष्णानुजा सुभद्रा लग्नाला योग्य' म्हणजे उपवर झाली आहे; तें ऐकून तो विषादपूर्वक म्हणतो, 'तें खरें, पण ती सुभद्रा 'जाहली' म्हणजे मोठी 'जलाल' आहे ह्मणून ऐकतों; शिवाय हलधर तीतें स्वमतें धृतराष्ट्रसुतासि द्यावया पाहे.'"

(२) "अर्जुन ह्मणतो, 'कृष्णानुजा सुभद्रा लभाला योग्य.' त्यावर त्यास कोणी त्याचा मित्र सांगतो, असें आहे तर तूं 'जा हरी (रलयोर-भेदः) आहे,' ह्मणजे तूं गेलास तर कृष्ण तुझी शिफारस करील. अर्जुन उत्तर देतो 'पण, 'तीतें स्वमतें हलधर धृतराष्ट्रसुतासि द्यावया पाहे,' तेव्हां धाकट्या भावाची शिफारस कशी लागू पडणार ? " -

(३) "अहो 'हलधर!' कृष्णानुजा सुभद्रा लभाला योग्य जाहली आहे, तीतें स्वमतें धृतराष्ट्रसुतासि द्या,' परंतु 'वया पाहे,' कांहीं वया-कडे पहा!"

तेव्हां एकंदरींत वादविषयक आर्येवर पांच अर्थ तर बसले! 'नैषध' काराचें आणि आमच्या महाराष्ट्र कवीचें साम्य तर अगदीं तंतोतंत जुळलें! आतां दुसरी एक आर्या पहा—

आर्या आर्यांसि रुचे इच्याठायीं असे जशी गोडी।
आहे इतरां छंदीं गोडी परि यापरीस ती थोडी॥

हिचाही साधा सरळ अर्थ आबालवृद्धांस श्रुत आहे. पण त्यांत कांहीं बहार नाहीं. खुबीदार अर्थ पुढेंच आहे—"स्त्री ही जे श्रेष्ठ आहेत त्यांस आवडते; स्त्रीच्या सुखासारखें दुसरें सुख नाहीं; इतर छंदांत बहार नाहींशीं नाहीं, पण हिची सर त्यांस येणार नाहीं." एकंदरींत कवीचा हृद्गतार्थ असा कीं, "वाचांनो, तुह्मांस खरी चैन भोगायाची असेल तर इतर फंदांत पडूं नका; शांभवी देवी, बाटलाबाई, वगैरे सर्व या शोकापुढें तुच्छ!"

अनेक अर्थांविषयीं प्रसिद्ध अशा तूर्त आह्मीं दोनच आर्या ऐकिल्या आहेत व वर जितके अर्थ सांगितले तेवढेच वरील आर्यांतून निष्पन्न होतात अशी आजच्या घटकेला आमची समजूत आहे. हें येथें लिहिण्याचें कारण इतकेंच कीं, न जाणों कदाचित् उद्यां एकादा नवा पंडित निघून तो वरच्यासारख्या आणखी आर्या व त्यांतील आणखी अर्थ शोधून काढील!* असो; आतां वरील पांडित्य प्रकारावर आमच्या मनांत कांहीं आक्षेप उद्भवतात ते येथें प्रगट करून हें श्लेषप्रकरण आटपतों.

(१ला अर्थ)—पंतानीं प्रश्नोत्तर आर्येंत ग्रंथित केल्याचा हा नवाच मासला आहे. याचें दुसरें उदाहरण आम्हांस तर अद्याप कोठेंही आढळलें नाहीं. 'कृष्णा' हें संबोधन असतां 'अनुजा' शब्दाशीं त्याचा संधि केलेला पंतास कसा खपला ? 'धृतराष्ट्र' ह्मणजे 'पंडु' हा अर्थ पनवे-

* वरील वाक्य लिहून गेल्यास फार दिवस निघून गेले नाहींत तोंच एक पत्र येऊन धडकलें. तें पुढील अंकांत वाचकांस सांपडेल.

लीस नवा निर्माण झाला असल्यास नकळे; पण साऱ्या भारतवर्षांतले लोक तर वरील अर्थ ऐकून आमच्या पत्रकाराप्रमाणें भांबावून जातील यांत संशय नाहीं! 'धृत आहे राष्ट्र ज्यानें' असा यौगिक अर्थ घेऊन प्रस्तुत शब्द जर बिचाऱ्या पंडूवर बळेंच लागू करावयाचा असेल तर मग आमचे सध्यांचे प्रतिनिधी नेकनामदार लॉर्ड लिटन् साहेब यांनीही जपूनच असलें पाहिजे; कां कीं उद्यां कोणी नवा टीकाकार उत्पन्न होऊन त्यानें नेकनामदारांची 'हलधरा' शीं सोयरीक बनवून दिली तर करतां काय! त्यांतून वरील आप्तसंबंध जडण्यास पूर्वीचा मुळींच आधार नाहीं असेंही नाहीं. प्रख्यात 'विलासतरंगिणी'कार यांनीं आपला नायक सूर्यकुलोत्पन्न कमलनाभ यास आंग्लो-मुसलमीन क्षत्रिय महंमद जॉन्सन् याची कन्या दिल्याची पूर्वीची परंपरा वरील शरीरसंबंधास अनुकूलच होय! (शालापत्रक—१८७४ जानेवारी पहा)

(२रा अर्थ)—यावर विशेष आक्षेप घेण्यासारखा नाहीं. एकंदर अर्थाचा अप्रयोजकपणा स्पष्टच आहे.

(३रा अर्थ)—किता-

(४था अर्थ)—'काहीं वयाकडे पहा' याचा अर्थ काय? अर्जुन मात्र ऐन पंचविशीच्या भरांतला आणि दुर्योधन ऐंशीं वर्षांचा थेरडा असा तर कांहीं प्रकार नव्हता; मग 'वया' कडे काय पहावयाचें? आह्मास खास वाटतें कीं अशी अर्जुनाची तरफदारी करणाराच्या डोकींत 'हलधर' बोवा नांगर घालायास चुकतेना! आणि सदरील अर्थकार नांगराला योग्यही खरेच!

याप्रमाणेंच दुसऱ्या आर्येतील दुसरा आपकपर अर्थही केवळ अप्रयोजक होय. तो अर्थ जर खरा मानावा, तर 'उभाभ्यामुतते नमः' व 'प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात्' इत्यादि श्रुतीचे दुसरे अर्थ व 'हस्तादेनेचेरस्तेये' या पाणिनीय सूत्राचें अर्थांतर हीं सर्व खरीं मानलीं पाहिजेत!

असो; एकंदरींत पाहतां प्रस्तुत कवीची अर्थबाहुल्याच्या संबंधाची प्रसिद्धि केवळ अज्ञानानें व अंधपरंपरेनें झालेली आहे. त्यांतून 'जहाली आहे', 'जा हली आहे.' 'जा हरी आहे' वगैरे पदच्छेद करणें ह्मणजे तर निवळ पोरखेळ आहे! आकाशांतील ढगांकडे पाहून हत्तींचा उंट झाला, उंटाचें गाढव झालें, गाढवाचा राक्षस झाला वगैरे रूपांतरें बघत बसणें यांत जितपत अर्थ आहे तितपतच वरील शब्दक्रीडेंत होय! किंबहुना वरील आकाशप्रेक्षणही एक्या अर्थी बरें; कां कीं तें करमणुकीच्या सदरांत तरी ओढतां येईल. पण सत्कवींच्या कृति छिन्नभिन्न करून त्यांत मौज वाटणें यास मनुष्यभक्षक रानटी लोकांचा जो

प्रेतांशीं विनोद चालतो *त्याचीच उपमा साजेल! आणि त्यांतून वरील पोरखेळावरून कवीचा अभिप्राय तसाच होता ह्मणून त्यावर बालिशत्व आणूं पाहणें, आणि या बालिशत्वावरून त्याची महाकवींत गणना करणें ह्मणजे तर अरसिकत्वाचा व असमंजसपणाचा कडेलोटच होय!!!

सचेतः कैरवांतें विकच करि जगत्ताप संपूर्ण टाळी
अज्ञानध्वांत सारें हरि रसिकचकोरांसि अत्यंत पाळी।
नाना वस्तु प्रकाशी कविहृदयपयोराशिसंतोषहेतू
काव्येंदु स्वप्रभेनें खलविरहिजनीं होतसे धूमकेतू ॥
'मन्त्ररामायण'.

अंक ५९.–(१) प्रस्तुत अंकाचा विषय (२) मोरोपंत हा कवि आहे कीं नाहीं हा वाद (३) याचें मूळ (४) चार आक्षेपात्मक उतारे व त्यांविषयीं विचार.

१. येथवर मूळ संकल्पाप्रमाणें प्रस्तुत विवेचनाचे दोन भाग झाले. एक प्रस्तुत कवीवर येणाऱ्या आक्षेपांवर विवरण; आणि दुसरें, त्याजविषयींच्या प्रशंसापर उद्गारांविषयीं विचार. आतां राहिलेला तिसरा भाग ह्मटला ह्मणजे प्रस्तुत विषयाच्या संबंधानें आमच्या ज्या समजुती झाल्या आहेत त्या होत. त्या यापुढें दाखल करतों.

२. मोरोपंताच्या संबंधानें पहिला मोठा वाद ह्मटला ह्मणजे हा होय कीं, त्याला ' कवि ' ही संज्ञा देतां येईल कीं नाहीं. हा वाद अर्थात्च नव्या विद्वन्मंडळांत उत्पन्न झालेला आहे; जुन्यांस या वादाचा अर्थही फारकरून कळायाचा नाहीं. नव्या लोकांत तरी मोरोपंत हा कवि आहे कीं नाहीं ही चर्चा कशावरून निघाली याचा जर विचार केला, तर ती प्रख्यात इंग्रेजी कवि ड्रायडन् व पोप यांच्यावरून निघाली आहे हें उघडच आहे. अर्वाचीन मंडळीची ही एक चमत्कारिक प्रवृत्ति सर्वांच्या सहज लक्षांत येण्यासारखी आहे, कीं युरोपांतल्या व इकडल्या गोष्टींत सकृद्दर्शनीं साम्य आढळून आलें कीं लागलींच देशकालभेदाकडे

---

* पृथ्वीच्या पाठीवर मनुष्यभक्षक लोकांची वस्ती अद्याप आहे. 'राबिन्सन् क्रुसो' नामक अति विख्यात इंग्रेज कादंबरीचें मराठींत भाषांतर झालें आहे, त्यावरून वरील प्रकाराचें स्वरूप आमच्या मराठी वाचकांच्याही लक्षांत येणारें आहे. पासिफिक महासागरांतील बेटांकडचा बोभाटाही कधींमधीं वर्तमानपत्रद्वारें कानावर येतोच,—कीं नुकतेच अमुक अमुक मिशनरी सागरस्थ लोकांनीं गट्ट करून टाकले!

बिलकूल लक्ष न पुरवतां, व वरील साम्य वस्तुतः बरोबर आहे कीं नाहीं याचाही फारसा विचार न करतां, तिकडच्या सारखी कृति इकडे उठवून द्यावयाची! युरोपाच्या इतिहासांत आढळलें, कीं मार्टिन् लूथर हा * पोपवर उठून त्यानें धर्मक्रांति केली; कीं लागलींच इकडे शंकराचार्यांवर हत्यारं धरून मंडळी सरसावलीच! पण साऱ्या युरोपाला दरारा घालणारा, आणि जॉन् राजास पदच्युत करून खुद्द नेपोलियनावर बहिष्कार घालणारा पोप कोणीकडे, आणि आमचे भिक्षावृत्ति गरीब बिचारे जगद्गुरु कोणीकडे हा कांहीं विचार नाहीं! 'स्कोलास्टिसिजम्' ह्मणून एक पांडित्यप्रकार युरोपांत कांहीं शतकांपूर्वी मोठा जारी चालू होता, त्यापासून लॉर्ड बेकन्नें लोकांचीं मनें परावृत्त केलीं; हें ऐकल्याबरोबर आमच्या नवीन मंडळीस येथील शास्त्रविधींचें व वरील प्रकारांचें पूर्ण साम्य दिसून येऊन न्यायमीमांसादि शास्त्रांचें शुष्कत्व तेव्हांच कळून येतें! † मूर्तिपूजेच्या संबंधानें आलीकडील विद्वत्समूहांत व विशेषतः नवीन सामाजिकांचे ठायीं कशा समजुती आढळतात याविषयीं गेल्या अंकाच्या आरंभीं थोडासा उल्लेख केलाच आहे. असो; तर प्रस्तुत वादाचें जें बीज,—कीं मोरोपंत हा कवि नव्हे,—हें ड्रायडन् व पोप यांचें साम्य आमच्या महाराष्ट्र कवींशीं बळेंच घालून दिल्याचें फळ होय.

३. ड्रायडन् हा मिल्टन्शीं समकालीन होता. त्यानें अठ्ठावीस नाटकें रचलीं व अनेक लहान मोठीं काव्यें लिहिलीं. ल्याटिन् भाषेंतील महाकाव्य जें 'ईनियड्' त्याचें यानें इंग्रजींत भाषांतर केलें. याच्या कवितेंतील मोठा विशेष ह्मटला ह्मणजे पदलालित्य हा गुण होय. पूर्वीचे शेक्सपीयरप्रभृति महाकवि व त्यांशीं समकालीन असणारे मिल्टन् वगैरे यांची काव्यशक्ति त्याच्याहून फार मोठी खरी पण वरील गुण इंग्रेजी कवितेंत जो विशेषेंकरून दृष्टीस पडला तो

---

* रोमन क्याथलिक लोकांचा रोम शहरांत राहणारा धर्माध्यक्ष पोप याचा व वरील कवीचा कांहीं संबंध नाहीं हें आमच्या मराठी वाचकांस सांगणें जरूर आहे. इतकें मात्र होतें कीं, वरील कवि क्याथलिक धर्माचा होता.

† वरील उल्लेख सकृद्दर्शनीं अतिशयोक्तिरूप वाटण्यासारखा आहे. पण त्याविषयींची खात्री करून घेणें असल्यास 'लोकहितवादीकृत निबंधसंग्रह' पाहावा किंवा रा. ब. देशमुख व रानडे यांचीं व्याख्यानें ऐकावीं. त्याप्रमाणेंच मेकॉलेचा 'लॉर्ड बेकन्' हा निबंध वाचला असतां जुन्या ग्रीक व रोमन लोकांच्या तत्त्ववेत्यांची साहेब बहादुरांनीं कशी टर उडवून दिली आहे तें समजेल!

प्रथमतः याच्या काव्यांत. ‡ याच्यापुढें वरीलच काव्यपद्धति पोपू यानें चालू केली. ड्रायडनूविषयीं पोपची पराकाष्ठेची पूज्यबुद्धि होती. पूर्वी होऊन गेलेल्या साऱ्या कवींमध्यें त्यानें वरील स्वकालीन कवीस पसंत करून त्याची पद्धति पुढें चालू करण्यांत व ती पूर्णदशेस आणून पोंचविण्यांत आपल्या आयुष्याचा व्यय केला. या परिश्रमांचें फळ 'इलियड'चें भाषांतर व दुसरे पुष्कळ नानाविषयात्मक काव्यग्रंथ यांच्या रूपानें प्रादुर्भूत झालें. पोपचा मोठा कवित्वगुण तरी पदलालित्य हाच होय. या गुणांत त्यानें इतकी कमाल करून टाकली आहे कीं, आतां त्याहून कोणी वरचढ होऊं पाहिल तर तें प्रायः केवळ असाध्य होय.* पोपूचें माहात्म्य त्याच्या काळांत इतकें होतें कीं, त्याच्यापूर्वी ड्रायडनूची जशी सर्वतोमुख ख्याति झाली होती, व पुढें जॉनूसनूचें जसें अतोनात प्रस्थ माजलें; त्याप्रमाणें लोकांची

---

‡ ड्रायडनूनें इंग्रेजी भाषेवर कोणकोणते उपकार करून ठेवले हें जॉनूसनू पुढील उताऱ्यांत सांगतोः—

"Of Dryden's works it was said by Pope, "that he could select better specimens of every mode of poetry than any other English writer could supply." Perhaps no nation ever produced a writer that enriched his language with such a variety of models. To him we owe the improvement, pephaps the completion, of our metre, the refinement of our language, and much of the correctness of our sentiments. By him we were taught *sapercet fari*, to think naturally and express forcibly. Though Davis has reasoned in rhyme before him, it may be perhaps maintained that he was the first who joined argument with poetry. He showed us the true bounds of a translator's liberty. What was said of Rome, adorned by Augustus, may be applied by an easy metaphor to English poetry embellished by Dryden, *lateritiam invenit marmoream reliquit.* He found it brick and left it marble.''

* "It is remarked by Watts, there is scarcely a happy combination of words, or a pharse poetically elegant in the English language, which Pope has not inserted into his version of Homer. New sentiments and new images others may produce but to attempt any further improvment of versification will be dangerous. Art and diligence have now done their best, and what shall be added will be the effort of tedious toil and needless couriosity."

Johnson.

त्याजविषयींची समजूत 'न भूतो न भविष्यति' अशाच प्रकारची बहुतेक झाली होती. त्या वेळचे सर्व मोठमोठे ग्रंथकारही त्याच्या आर्जवानें होते. काव्यकलेच्या संबंधानें पाहतां तर ती पोपनेंच पूर्ण उद्यास आणली अशी सर्वत्र प्रसिद्धि होऊन त्याचें अनुकरण करण्याची प्रवृत्ति तेव्हांपासून जी पडली ती अद्यापही दृष्टीस पडते. जॉन्सनानें जीं दोन लहानशीं काव्यें रचलीं तीं वरील प्रवृत्तीचेंच उदाहरण होत.* वरील ग्रंथकारास साऱ्या इंग्रजी कवींत वरील दोघांचेंच काव्य फार आवडत असे; त्याच्या 'कविचरित्रां'त त्यांजविषयींचा वृत्तांत फार सविस्तर दिलेला असून दोघांची त्यानें फार चमत्कारिक तुलना केलेली आहे. †

प्रस्तुत शतकास आरंभ झाल्यापासून इंग्लंडांत अनेक विषयांवर मतांतरें सुरू झालीं. प्रकृत विषयाच्या संबंधानें तसेंच होऊन नवीन उपस्थित झालेल्या 'एडिनबर्ग रिव्ह्यू' वगैरे त्रैमासिकांतून वरील कवींविषयीं विरुद्ध मजकूर येऊं लागला, जॉन्सनसारख्या रसिकांनीं ज्या कवींची येवढी तारीफ केली होती, व ज्यांस कवित्वसिंहासनावर आरूढ करवून सर्वांच्या अभिवंदनास

---

* अंक ३४ पहा.

† वरील तुलना पोपच्या चरित्राच्या शेवटीं शेवटीं आहे. ती फारच लांब आहे यास्तव शेवटला उपसंहार मात्र येथें उतरून घेतों.

"Of genius, that which constitutes a poet; that quality without which judgement is cold, and knowledge is inert; that collects, combines, amplifies, and animates; the superiority must, with some hesitation, be allowed to Dryden. It is not to be inferred, that of this poetical vigour Pope had only a little, because Dryden had more; for every other writer since Milton must give place to Pope; and even of Dryden it must be said, that, if he has brighter paragraphs, he has not better poems. Dryden's performances were always hasty, excited by some external occasion, or extorted by domestic necessity; he composed without consideration, and published without correction. What his mind could supply at a call, or gather in one excursion, was all that he sought, and all that he gave. The dilatory caution of Pope enabled him to condense his sentiments, to multiply his images, and to accumulate all that study might produce or chance might supply. If the flights of Drpden, therefore, are higher, Pope continues longer on the wing. If of Dryden's, fire the blaze is brighter, of Pope's the heat is more regular and constant. Dryden often surpasses expectation, and Pope never falls below it. Dryden is read with frequent astonishment, and Pope with prepetual delight,"

त्यांस पात्र करून ठेविलें होतें,त्यांस मेकॉलेप्रभृति अर्वाचीन निबंधकारांनीं पदच्युत करून 'इंद्राय स्वाहातक्षकाय स्वाहा' या न्यायानें जॉन्सन्प्रभृति मोचेलवाल्यांसही त्यांच्याबरोबरच खालीं ओढलें. तेव्हां आलीकडे सर्वानुमतें एकंदर असें ठरलें आहे कीं पोपप्रभृति कवि नादान व जॉन्सन्प्रभृति टीकाकारही नादान ! कवित्वाचें तत्त्व दोघांसही माहीत नसून केवळ ठुमदार रचना व नीकश्लोक या बाह्यगुणांवरूनच ते कवितेची पारख करीत! या नवीन मतांचा विशेष प्रसार व दृढीकरण हें वर्ड्स्वर्थ नामक अर्वाचीन विख्यात कवीनें केलें. त्यानें आपल्या काव्यांत पूर्वीच्या वेळोवेळीं लिहिलेल्या प्रस्तावना एकत्र करून ज्या जोडल्या आहेत त्यांत अठराव्या शतकांतील कवींस व रसिकांस खऱ्या कवित्वाचें स्वरूप कितपत समजत होतें तें दाखविलें आहे. शिवाय प्रस्तुत विषयाच्या संबंधानें नुसतीं मतेंच प्रगट न करतां आमच्या 'रसगंगाधर' कार पंडितरायांनीं ज्याप्रमाणें स्वकृत व्याख्यानाचें पूरण स्वरचित उदाहरणांनीं केलें आहे, त्याप्रमाणें आपल्या स्वतःच्या नवीन कवितेच्या रूपानें वरील कवीनें आपल्या मतांचें समर्थन केलें आहे.

आतां वरील गोष्टींचें सादृश्य आमच्या मराठी कवितेकडे कसें लागतें तें पहा. ड्रायडन्विषयीं मिल्टन्नें एकदां अशी उक्ति प्रगट केली कीं, 'तो काय नुसता यमक्या आहे, कवि कसचा !' पोपाविषयींही पुष्कळांनीं अशाच प्रकारचा अभिप्राय दर्शविला आहे. या दोन गोष्टींवरून मोरोपंताविषयीं नवीन मंडळीचें मत ठाम ठरून गेलेंच,—कीं हा कवि कसचा? हा बोलून चालून यमक्या; प्रास जुळावे, यमक साधावे, या गोष्टींकडे ज्याचें सदासर्वदा लक्ष लागून राहिलेलें, व त्यांतच ज्याची काय ती प्रतिष्ठा, त्याचें कवित्व तें काय असणार? जॉन्सन्नें वर सांगितल्याप्रमाणें ड्रायडन्ची व पोपची तुलना करून ड्रायडन् यास पोपहून वरची पायरी दिली आहे. हें पाहतां इकडे वामन व मोरोपंत यांच्याविषयीं मत उत्पन्न झालेंच,—कीं कवि ह्मटला तर वामनच, मोरोपंताचा नुसता थाटमाटच पाहून घ्यावा ! पुढें मूपकमंडूक न्यायानें ड्रायडन् व पोप् या दोघांसही उचलून भरारी मारणारा, जसा वर्ड्स्वर्थ इंग्लंडांत निपजला, त्याप्रमाणेंच इकडे आमच्या देशांतही वामनास वामनत्व देणारा व मयूराचा पिच्छभार उतरवणारा एक महाकवि निपजून त्यानें सारा महाराष्ट्र देश दणाणून दिला आहे ! सारांश, आमच्या माजी पडलेल्या जगद्गुरूंच्या ह्मणण्याप्रमाणें इंग्रेजी व मराठी कवितांचें साम्य एकंदरींत 'ठीकसें ठीक' जुळून बसतें !

तर याप्रमाणें मोरोपंताच्या मुळीं कवित्वावरच जी आलीकडे धाड ये-

ऊन पडली आहे, तिचें कारण वर सांगितलेला ड्रायडन् व पोप् यांच्या संबंधानें उत्पन्न झालेला वाद होय. तिकडचें अनुकरण करून इकडेही तिकडच्या सारखी कांहीं तरी गडबड उडवून द्यावयाची ही जी आधुनिक प्रवृत्ति तिचेंच केवळ फळ वरील वाद होय. बाकी ज्या पंडितांच्या तोंडून वरील कलमांत दाखल केलेले अनेक सिद्धांत ऐकूं येतात, त्यांनीं ह्मणजे पोप्चीं किंवा ड्रायडनचीं शेंदोनशें तरी पानें वाचलेलीं असतात किंवा आमच्या इकडच्या महाराष्ट्र कवींच्या वाङ्मयाशीं ते विशेष परिचित असतात असा मुळींच अर्थ नाहीं. एकाद्या मिशनरीस 'वेदा' विषयीं व्याख्यान देण्याची हुक्की आल्यास त्यास जितपत संहितेचें पारायण करावें लागतें,* 'षड्दर्शनां 'विषयीं अभिमान प्रगट करतांना 'ज्ञानोदया' सारख्या पत्रांच्या प्रकाशकांस जितपत कणाद जैमिन्यादि अपवित्र शास्त्रकारांची ओळख करून घ्यावी लागते,† मेकॉलेप्रभृति बहाद्रांस प्राच्यदेशांतील कोणत्याही कोनाकोपऱ्याविषयीं लिहावयाचें असल्यास त्यांस जितपत परिश्रम करणें अवश्य होतें,‡ किंवा आमच्या आर्वाचीन महा पंडितांस जेंदावेस्ता आणि वेद, वेद आणि कुराण, कुराण आणि पवित्र-

* वरील वेदव्याख्यानाचा एक मासला परवां येथें दृष्टीस पडला. अहमदनगरचे मिशनरी रे० टेलर साहेब यांनीं नुकतें येथील पाद्रीशाळेंत वरील विषयावर एक व्याख्यान दिलें. मिशनरी मजकुरांस मराठी भाषेचें ज्ञान बऱ्यापैकीं आहे असें त्यांच्या भाषणावरून दिसून आलें; पण याखेरीज सदरील व्याख्यानांत दुसरा कोणताही गुण दृष्टीस पडला नाहीं. मुख्य विषयाचें विवेचन म्हटलें तर कांहीं इकडच्या तिकडच्या दहावीस ऋचा व श्लोक गोळा करून टिपून आणले होते, व वेदांत किती विरोध आहेत हें दाखविण्याकरितां ते सर्वांस वाचून दाखविले, इतकेंच काय तें. आलीकडे शिक्षणाचा फैलावा पुष्कळ झाल्यामुळें पहिल्यासारखें 'पल्लवग्राहि पांडित्य' हल्लीं पुण्यासारख्या ठिकाणीं तरी चालणार नाहीं हें रेवरेंड साहेबांच्या सारख्यांसही कसें कळत नाहीं कोण जाणें! तरी सदरील व्याख्यानाच्या शेवटीं एका तरुण सभासदाकडून व्याख्यानकारास जें एक बरेंच खरमरीत उत्तर मिळालें त्यावरून त्यास कळलेंच असेल कीं आपलें पवित्रशास्त्रीय बीज येथें फारसें रुजलें नाहीं व रुजण्यासारखेंही नाहीं!

† अंक ४१ पहा.

‡ वरील ग्रंथकारानें एके प्रसंगीं आमच्या राममोहनरायाविषयीं असें म्हटलें:—

"Is it not notorious that the profundity of one age is the shallowness of the next; that the profundity of one nation is the shallowness of a neighbouring nation? Rammohun Roy passed, among Hindoos, for a man of profound Western learning; but a very superficial member of this institute.

'Literature of Britain.'

शास्त्र, पवित्रशास्त्र आणि धम्मपद, धम्मपद आणि गुलामगिरी यांची झांगड घालून देतांना जितपत पंचाईत पडते, * तितपतच वरील कवित्वाची तुला धारण करणाऱ्या रसिक मंडळीस ! वास्तव या केवळ स्वकपोलकल्पित साम्याच्या संबंधानें येथें कांहीं लिहिणें अवश्य आहे असें वाटत नाहीं: त्यांतून वरील तुलनेचा एक पक्ष आमच्या मराठी वाचकांस

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

या ठिकाणीं विद्वत्तेच्या खोलीचें व उथळपणाचें जें माप घेतलें आहे त्या मापानें आमच्या पाश्चात्य पंडितांचें इकडील विषयांचें ज्ञान कितीसें भरेल ? ब्रह्मसमाजाच्या आद्यस्थापकास इंग्लिश भाषेचें व इंग्रजी विद्यांचें जितपत ज्ञान होतें तितपत संस्कृताचें ज्ञान व शास्त्रांची माहिती किती प्रोफेसरांच्या ठायीं आढळेल? आणि त्यांतून ज्या पंडितवर्यांनीं प्राच्य व पाश्चात्य विद्यांच्या योग्यतेवर बेधडक मिनिट झोकून दिलें त्यांच्या ज्ञानाची गंभीरता तर कोठवर वर्णावी ! ! (अंक २० पहा.)

* वरील श्रेण्यांपैकीं पहिल्या विषयावर एक वडें व्याख्यान आझास कांहीं दिवसांपूर्वी मुंबापुरस्थ आर्यसमाजांत ऐकायास सांपडलें. व्याख्यान कोणत्या तऱ्हेचें होईल याची कल्पना आम्हांस पूर्वी झालीच होती. पण मुंबईकरांस व विशेषतः दयानंदजींच्या भक्तिवाल्यांस तें कितपत रुचेल हें पहाण्याची आमची इच्छा होती. पाहिलें तों सर्व यथास्थित चाललें होतें ! व्याख्यात्यांनीं हिंदुस्थानावरून पार्सदेशावर, पार्सदेशावरून रूमशामच्या मुलखावर, रूमशामावरून शार्मण्य देशावर याप्रमाणें उड्डाणावर उड्डाण चालवून शेवटीं स्वारी ऐर्लंडावर जाऊन थांबली, व या सर्व देशांतून आर्यधर्म चालू होता असें आपल्या गुरुबंधूंस व परम भाविक श्रोत्यांस त्यांनीं कळविलें ! इंग्रजी बहुमानार्थक संबोधन 'सर' याचीही त्यांनीं नवीच उत्पत्ति आपल्या प्रिय समाजबंधूंस सादर केली ती ही कीं, वरील शब्द 'आर्य' शब्दाचा अपभ्रंश होय ! ! या अजब चिजा ऐकून आह्मी तर अगदीं थक्क होऊन गेलों, पण आमच्या मुंबईकर आर्यबंधूंच्या चेहेऱ्यावर आश्चर्याचें वगैरे कांहीं एक चिन्ह नजरेस आलें नाहीं. जें जें आलें तें तें त्यांनीं खुशाल कान पसरून बहुमानपूर्वक ऐकून घेतलें. ठीकच आहे, ज्या महाभाविकांस 'आदम' (आदिमः), 'पूजारी' (पूजेचा अरी) या व्युत्पत्ति महागुरूंच्या मुखावाटे निघाल्या असतां चांगल्या ग्राह्य झाल्या, त्यांच्या माजी अध्यक्षांनीं विलायतेंत छापलेल्या गीताभाष्याच्या उपोद्घातांत 'कौरव' (कौरव) शब्द 'कैवार' शब्दापासून निघालेला आहे म्हणून प्रतिपादन केलें आहे, ती मंडळी 'सर' शब्दाच्या मूळपीठिकेला कशाला नाक मुरडील ! आम्हांस खास वाटतें कीं, 'आर्याः' याचें इंग्रेजी रूपांतर Sirrah असें करून जरी व्याख्यात्यांनीं आपल्या प्रिय बंधूंस सादर केलें असतें तरी तें चाललें नसतें असें नाहीं !

अगदींच अपरिचित पडल्यामुळें आम्हीं जरी वरील खटपट केली तरी व्यर्थ खटाटोप मात्र होणार !

वास्तव ड्रायूडन् आणि थामन, पोप् आणि मोरोपंत, वर्ड्स्वर्थ् आणि 'वीररसप्रधान काव्या' चे कर्ते, या युग्मत्रयांत परस्पर कितपत साम्य आहे याविषयींचें विवेचन तूर्त एकीकडे ठेवूं. प्रस्तुत वादाचा निर्णय होण्यास सध्यां येवढेंच बस आहे कीं, मोरोपंत हा कवि नव्हे असें जें प्रतिपादन करतात त्यांच्या आक्षेपांचें निरसन करून आमच्या स्वतःच्या मतांचीं कारणें पुढें वाचकांस सादर करतों.

४. मोरोपंत हा कवि नव्हे या प्रमेयावर सविस्तर उपपादन ज्यांत केलें आहे असा ग्रंथ अद्याप मुळींच झाला नाहीं. मराठी कविता वाचणारे आपल्या लोकांत किती आहेत याचा विचार केला असतां वरील गोष्टीचें आश्चर्य वाटणार नाहीं; आणि त्यांतून प्रस्तुत महाराष्ट्रकवीचें काव्य वाचून वरील निर्णय करणारा मनुष्य तर थोडाच आढळेल असें वाटतें ! ज्यास शोध न करितां मतें भराभर झोकून देण्याची भारी हौस, जे केवळ दुसऱ्याच्या अभिप्रायाचा अनुवाद करणारे, किंवा ज्यांचा एखाद्या गोष्टीविषयीं एकादा ग्रह एकदां होऊन बसला ह्मणजे बसला; अशा मंडळीच्या पायीं आजपर्यंत आमच्या बिचाऱ्या देशाची विटंबना झालेली आहे. असो; तर वरील सविस्तर ग्रंथाच्या आभावीं प्रस्तुत विषयावर कोठें कोठें जे दोन चार उल्लेख आमच्या आढळण्यांत आले आहेत त्यांचें येथें अवतरण करून त्यांविषयीं विवेचन करतों.

'विविधज्ञानविस्तारा' च्या पहिल्या वर्षाच्या पांचव्या व सातव्या अंकांत 'मोरोपंत' या सदराखालीं कांहीं मजकूर लिहिलेला आहे, हें मागें सांगण्यांत आलेंच आहे. त्यांतील पुढील तीन उतारे घेतोः—

"नलाख्यानांत कोठें एक आर्या आहे ती अशी—

राधाप्राप्त्यर्थ जसा
तो स्वकरगतामला यशा शिनळ ॥
सोडी दमयंत्यर्थ
क्षिप्रचि अतिदुर्लभा तशाशि नळ ॥

यमक जोडण्यासाठीं ज्याणें भगवंताला 'शिनळ' असें विशेषण दिलें, त्याची भक्ति केवढी होती ती सहज ध्यानांत येईल. श्रीमद्भागवतांत दुष्टांनीं जी परमेश्वराची निंदा केली आहे त्या श्लोकांचा टीकाकारानें प्रथम वास्तविक अर्थ सांगून, नंतर टीकेच्या योगानें भगवंताची निंदा आपल्याही तोंडांतून झाली ह्मणून दोषशमनार्थ पुनः त्याच श्लोकांचा अर्थ ओढूनताणून स्तुतिपर केला आहे. मोरोपंताला हें ठाऊक असून

त्याला तें अभद्र भाषण करण्यास अगदीं संकोच वाटला नाहीं, किंबहु-ना लज्जा देखील वाटली नसावी.

येथें श्रीकृष्णाला शिनळ ह्मणून, त्यानें राधेसाठीं आपलें निर्मळ यश घालविलें असें कवि ह्मणतो. असें जर आहे तर त्याचे गुण कां गावे ? श्रीमद्भागवतांत कृष्णाची आणि गोपींची क्रीडा शुकाचार्यांनें वर्णिली आहे. परंतु शुकाचार्य एवढा साधु आणि ऊर्ध्वरेता असून त्याणें ती क्रीडा कधीं दूषिली नाहीं; परंतु त्या कृत्याला भगवंताचीं यशें असें ह्म-टलें आहे. मोरोपंताला तीं कृत्यें वाईट वाटत होतीं असेंही कोठें आढ-ळत नाहीं. दुसरें, जर श्रीकृष्ण जार, तर त्याची उपमा नळाला साजत नाहीं. कारण नळानें हंसाला पाठविलें तें जार कर्माच्या हेतूनें नव्हे."

" विराटपर्वांत अर्जुन उत्तरास सांगतोः—

न्यावा चमूवरि तुवां
रथ तरुणीप्रति जसा स्मरें तरुण ॥

वीररसांत शृंगाररस मिसळल्यानें काव्यास कशी गोडी येत असते ती एक मोरोपंताचे भक्तच केवळ जाणत असतात; इतरांस अतर्क्य. अशाच एका प्रतीचें उदाहरण देऊन होरेशियस् नामें रोमी कवि ह्मणतोः—

Resum teneatis, amici? ' मित्रहो, हें पाहून-तुह्मी हंसल्याशिवा-यच रहाल काय ? "

" मोरोपंतानें रामायणांत कोठें एक उत्प्रेक्षा केली आहे ती अशीः-

सेतु न तो यत्पतिनें स्वसुता नेली जशी वृकें एणी ।
त्या लंकेची श्रीभू देवीनें ओढिली असे वेणी ॥

रामचंद्रानें शिलासेतु बांधला, तो कवि ह्मणतो सेतु नव्हे, तर काय ? आपली कन्या जानकी रावणानें नेली या कारणानें पृथ्वीनें त्या राव-णाची लंकारूप जी स्त्री तिची वेणी धरून ओढिली आहे.

काय हा अलंकार ! रावणानें जर दुसऱ्याची बायको आणली, तर त्याच्या स्त्रियेला तें बरें वाटेल काय ? सहसा वाटणार नाहीं. तर मग तिची उगीच कां वेणी धरून ओढावी ?

रा. ब. भास्कर दामोदर यांणीं नवनीताचे प्रस्तावनेंत ह्या उत्प्रेक्षेची फारच प्रशंसा केली आहे. त्यांला तीजमध्यें काय जो चमत्कार वाटला असेल तो वाटो. आमचें मत तर अगदीं भिन्न. "

' अनेक विद्या मूलतत्त्वसंग्रहां' त एके ठिकाणीं असा लेख आहेः—

" वाक्याचा किंवा त्यांतील शब्दांचा अर्थ दोहोंकडे लागत असला ह्मणजे श्लेष नामक अलंकार होतो. जसें ;

तूं मलिन कुटिल नीरस
जडहि पुनर्भवपणें हि कच साच ॥
धरिला शिरींही न स्व—
प्रकृतिगुण त्यजिसि नाम कच साच
मोरोपंत. कचोपाख्यान.

ह्या स्थळीं कचनामक ब्राह्मणास जीं विशेषणें दिलीं आहेत, तीं केंसासही लागतात. साधारण कवि ह्या अलंकाराचा हवा तेथें प्रयोग करून आपल्या काव्यांस दुर्बोधता आणितात, व त्यांच्या ग्रंथांत एका शब्दाचे दोन अर्थ होत असतात, एवढ्यानेंच त्यांस व कितीएक अरसिकांस ते ग्रंथ मोठे चांगले वाटतातः पण सहृदय पुरुष तसले लेख पसंत करीत नाहींत. हें आमचेंच मत आहे असें वाचणाऱ्यांनीं समजूं नये; तर मोठमोठ्या सुज्ञ ग्रंथकारांचेंही मत असेंच आहे."

आतां अनुक्रमेंकरून वरील चारी स्थलांविषयीं विचार करूं.

(१) प्रस्तुत आर्या वनपर्वांतर्गत नलोपाख्यानांतील आहे. तिचा अर्थ उघडच आहे, कीं नलराजाच्या हातीं हंस सांपडला असतां तो त्यास सोडून देता झाला; कसा ? तर जसें कृष्णानें राधेशीं रमण्याची इच्छा धरून आपल्या हातचें निर्मल यश घालविलें. या आर्येंत नलाचें आणि कृष्णाचें, दमयंतीचें आणि राधेचें, हंसाचें आणि यशाचें, असें तीन प्रकारचें साम्य कवीनें वर्णिलें आहे, व उपमालंकार केला आहे. वरील तीन साम्यांत चित्तास चमत्कार देणारें साम्य ह्मटलें ह्मणजे हंस आणि यश यांचें होय, व उपमेचा मुख्य भाग हाच होय. कृष्ण आणि राधा यांच्या जागीं आणखी कोणाची योजना केली असती तरी चालली असती; कारण त्यांचें नल आणि दमयंती यांशीं जें सादृश्य वर्णिलें आहे तें केवळ गौण आहे. मुख्याची गोष्ट कायती अमूर्त * जें यश त्याशीं संस्कृत

---

* उपमा म्हणजे दोन वस्तूंचें चमत्कारिक सादृश्य असल्यामुळें सजीव व निर्जीव मूर्त व अमूर्त, अशांचें सादृश्य विशेष चमत्कारास्पद होय हें उघडच आहे. प्रस्तुत शतकाच्या आरंभीं विलायतेंत त्रैमासिकांची जी नवीन तऱ्हा निघाली तींतील पहिलें जें 'एडिन्बर्ग रिव्ह्यू' (अंक २८ पहा) त्याचा मुख्य स्थापक व प्रकाशक जो विख्यात टीकाकर्ता जेफ्री त्यानें एके ठिकाणीं असें लिहिलें आहे:—

"It has always been our opinion that the very essence of poetry—apart from the pathos, the wit, or the brilliant descriptions which may be embodied in it, but may exist equally in

(पुढें चालू.)

कवींच्या संकेतास † अनुसरून मूर्त जो परम शुभ्र हंस त्याची तुलना दोहोंशीं 'सोडणें' या क्रियेचा चमत्कारिक रीतीनें अन्वय करून दिला आहे ही होय. ही तुलना यथार्थ असली ह्मणजे कवीचें काम झालें; व जो खरा रसिक आहे त्याचें लक्ष तिच्या पलीकडे तिळमात्रही जाणार नाहीं. आमच्या टीकाकर्त्यांनें कृष्णास 'शिनळ' हें विशेषण लावणें बरोबर आहे कीं नाहीं, शुकाचार्यांचा प्रस्तुत प्रकरणीं कसा अभिप्राय व मोरोपंताचा कसा होता, हंसाला जो दमयंतीकडे पाठविला तो जारकर्मीच्या हेतूनें नव्हे, अतएव श्रीकृष्णाची उपमा नळाला साजत नाहीं.— वगैरे जें पांडित्य केलें आहे तें निवळ अरण्यरोदन आहे. त्याचा वरील आर्येंतील उपमेशीं बिलकूल संबंध नाहीं. मोरोपंताच्या धर्मसंबंधी मतांविषयीं जर विचार कर्तव्य असता, तर प्रस्तुत लिहिणाराचा वरील सर्व ऊहापोह यथायोग्य होता; पण जोंपर्यंत कवित्वाच्या संबंधाचेंच विवेचन आहे तोंपर्यंत वरील धर्ममीमांसा केवळ अप्रस्तुत होय !

(२) विराटपर्वांत उत्तरगोग्रहण प्रसंगींची पुढील आर्या आहे:—

> बैस रथीं तूं माझा सारथि हो तरणिचा जसा अरुण ।
> न्यावा चमूवरि तुवां रथ तरुणीप्रति जसा स्मरें तरुण ॥

या आर्येंत वीररसांत शृंगाररसाची भेसळ झाली आहे ती आमच्या आक्षेपकांस खपत नाहीं. वरील रससंकराच्या योगानें त्याच्याठायीं हास्यरसाची उत्पत्ति होऊन तो जो वाहवत गेला आहे तो टैबर नदींत जाऊन पडला आहे ! आह्मी रोमकभाषानभिज्ञ असल्यामुळें होरेशियस् बोवांचें काय रससूत्र आहे व वरील हास्यरसोद्गार त्यांनीं कोणत्या संबंधानें प्रगट केला आहे हें आह्मांस माहीत नाहीं. तरी गीर्वाणभाषेच्या आयुधागारांतील पुढील कालिदासीय अस्त्र आमच्या बिचाऱ्या प्राकृत कवीचा बचाव करील असें वाटतें.—

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

prose—consists in the fine perception and vivid expression of that subtle and mysterious analogy which exists between the physical and the moral world, which makes outward things and qualities the natural types and emblems of inward gift and emotions."

† संस्कृत कवींचे संकेत अनेक आहेत. ते येणें प्रमाणें:—कीर्ति व हास्य यांचें शुभ्रत्व; तरुण स्त्रियांच्या मद्यगंडूषांनीं वकुलवृक्षाचें फुलणें; हत्तींच्या गंडस्थळांत मोतीं; चकोरांचें चंद्रकिरणसेवन; चक्रवाक पक्ष्यांचा सूर्यास्ताबरोबर वियोग व सूर्योदयाबरोबर संगम; इ०इ०

रामंमन्मथशरेण ताडिता
दुःसहेन हृदये निशाचरी ।
गंधवद्रुधिरचंदनोक्षिता
जीवितेशवसतिं जगाम सा ॥ *

हें पद्य 'रघुवंशा' च्या अकराव्या सर्गांतलें आहे. प्रसंग ताटकावधाचा असून वरील पद्यांत ताटकेवर श्लेषेंकरून अभिसारिकेचें रूपक केलें आहे हें उघडच आहे.

आतां शृंगारांत वीराचें मिश्रण असल्याचा प्रकार पहा—

शांते मन्मथसंगरे रणभृतां सत्कारमातन्वती
वासोऽदाज्जघनस्य पीनकुचयोर्हारं श्रुतेः कुंडलम् ।
बिंबोष्ठस्य च वीटिकां स्मितमुखी पाण्योरणत्कंकणे
पश्चाल्लंबिनि केशपाशनिचये युक्तो हि बंधक्रमः ॥ †

वरील दोन उदाहरणांवरून वाचकांस कळून येईलच, कीं शृंगार आणि वीर यांचा परस्पर केवळ विरोध आहे असें नाहीं. येवढें मात्र खरें आहे कीं, कोणी वीर रणावेशानें भरून गेला असतां त्याच्या तोंडून शृंगारोक्ति वदविणें, किंवा कोणी अनंगरंगमग्न झाला असतां त्यानें वीरश्रीचें भाषण करणें, हें शोभणार नाहीं; पण उपमेकरतां शृंगारांत वीररस आला किंवा वीरांत शृंगार आला तर तो हास्यास्पद होतो असें नाहीं. लौकिक भाषेतही 'रतियुद्ध' आणि 'रणनवरा' या शब्दांवरून वरीलच प्रमाण मिळतें. ‡

त्यांतून ज्या प्रसंगविशेषीं वरील शृंगारोपमा योजली आहे तेथें तर

---

* "(ताटकापक्षीं) रामाच्या दुःसह शरानें हृदयाचे ठायीं विद्ध झालेली ती राक्षसी दुर्गंधयुक्त रक्तानें न्हालेली होत्साती यमसदनास गेली."

"(अभिसारिकापक्षीं) मदनाच्या दुःसह शहरानें विद्धहृदय होत्साती ती अभिसारिका सुगंधयुक्त रक्तचंदनाचा लेप केलेली अशी प्राणेशाच्या संकेतस्थानीं गेली."

† अंक ४१ पहा.

‡ गीर्वाणकविमुकुटमणींच्या ग्रंथांतही पुढील उपमा आढळतातः—

स निर्विश्य यथाकामं तटेष्वालीनचंदनौ ।
स्तनाविव दिशस्तस्याः शैलौ मलयदर्दुरौ ॥
असह्यविक्रमः सह्यं दूरान्मुक्तमुदन्वता ।
नितंबमिव मेदिन्याः स्रस्तांशुकमलंघयत् ॥

रघुवंश. ४

ती विशेष शोभते असें आह्मांस वाटतें. ज्या महावीरानें पंजरस्थ सिंहाप्रमाणें बारा वर्षें वनवास काढला, व तेराव्या वर्षी तर ज्यास क्लीबवेष धारण करून स्ववीर्याचा निन्हव करणें भाग पडलें, आणि भावी समरप्रसंगाची ज्यास नुसती वार्ता कळल्याबरोबर—

उठल्या उत्साहाच्या त्या शांतश्रीमदुदधिवरि लहरी ।

अशी ज्याची अवस्था झाली, त्यास चिरकांक्षित जें शत्रुसेनेचें दर्शन तें घडलें असतां केवढा हर्ष होणारा आहे व रणतुंबळ करण्याविषयीं केवढें प्रबळ बाहुस्फुरण होणार आहे! वरील बाहुस्फुरणास आमच्या मतें एकच अत्यंत समर्पक दृष्टांत होय! †

(३) आमच्या आक्षेपकास लंकादेवीची वेणी धरून ओढल्याबद्दल तिची फार कींव आली आहे. या किंवेवरून त्याची सदयता प्रगट होते, पण सन्हृदयता होत नाहीं. पहिल्या आक्षेपांत कृष्णभक्ति अस्थानीं प्रकट होऊन ती जशी प्रस्तुत रसिकाच्या यथार्थ दर्शनास विघातक झाली त्याप्रमाणेंच येथें वरील हृदयवृत्ति झाली आहे. लंका ही रावणाची स्त्री वास्तव तिजविषयां सीतेची माता जी भूदेवी तिची अत्यंत द्वेषबुद्धि होणें हें स्त्रीस्वभावास अनुसरूनच आहे, व आपल्या कन्येचा ज्या दुष्टानें विनाकारण छळ आरंभला आहे त्याच्यावर कसा तरी प्रतीकार घडो अशी इच्छा तीस होणें हेही सहजच आहे. द्वेषाचें व प्रेमाचें मनुष्यापासून मनुष्याकडे किंबहुना पदार्थाकडेही कसें संक्रमण होत असतें हें मनुष्यस्वभावाकडे ज्यानें अंमळ लक्ष पुरविलें असेल त्याच्या सहज लक्षांत येणारें आहे. आमचे कविकुलगुरु यक्षाच्या मुखें मेघास सांगतात—

---

† प्रख्यात इंग्रेजी कवि स्कॉट याच्या अत्युत्कृष्ट काव्यांत पुढील उल्लेख आटळतो. हा तर वादविषयक अर्थाबरोबर अर्थसादृश्याच्या सदराखालीं देण्यासारखा आहे:—

" Twice have I sought clan-Alpine's glen
In peace; but when I came agen,
I come with banner, brand and bow,
As leader seeks his mortal foe.
For *love-lorn swain, in lady's bower,*
Never panted for the appointed hour,
As I, until before me stand
This rebel Chieftain and his band."

Lady of the Lake—V

भर्तुः कंठच्छविरिति गणैः सादरं वीक्ष्यमाणः ।*

"बा मेघा! तुजकडे शिवगण मोठ्या प्रेमानें बघत राहतील. कां? तर तुझा वर्ण त्याच्या स्वामीच्या कंठासारखा आहे ह्मणून!" तर हृदयवृत्तीच्या संक्रमणाचा इतका प्रभाव आहे. आतां हें खरें आहे कीं, रावणानें आपली मुलगी चोरून नेली तर त्याच्या बायकोकडे काय अपराध आहे, तिला तर घरांत सवत आल्यानें वाईटच वाटणार आहे, वगैरे गोष्टींचा विचार आमच्या आर्यभूमीनें करणें जरूर होतें. पण हा तीस कसा झाला नाहीं कोण जाणें! असो; स्वतः क्षमा खरी, पण या प्रसंगीं तीच आमच्या रसिकाच्या क्षमेस पात्र आहे! आमच्या कवीच्या हातून तरी वरील चूक कशी घडली हेंही चांगलेसें कळत नाहीं. पण पुढील शतकांत सगळेंच पारडें फिरून जाऊन नवे प्रभु, नवी विद्या, नवे महाकवि, नवे रसिक, अशी गर्दीच गर्दी होऊन जाणार आहे, व उपमा उत्प्रेक्षा वगैरे जोखण्याचे विलायती कांटे या देशांत येऊन थडकणार आहेत हें तरी त्या विचाऱ्याच्या कोठून लक्षांत यावें!

वरील उत्प्रेक्षेची प्रशंसा केल्याबद्दल कै० भास्कर दामोदर पाळंदे यांजवरही प्रस्तुत टीकाकर्त्याचा शेवटचा फटकारा गेला आहे. पण माजी रावबहादुरांसारख्या खऱ्या रसिकांस चमत्कार वाटण्याजोगें वरील उत्प्रेक्षेंत कांहींच नाहीं असें आह्मांस वाटत नाहीं. एक तर केशाकर्षणाचा प्रकार स्त्रियांच्या कृतीस अनुसरून असल्यामुळें स्वभावोक्तिरूप होय; आणि शिवाय सेतूचें आणि वेणीचें सादृश्य कृष्णत्वास्तव, दैर्घ्यास्तव, आणि संवीतत्वास्तव अत्यंत समर्पक व हृदयंगम होय!

याप्रमाणें 'विविधज्ञानविस्तारां' तील आक्षेपांचें निरसन झालें. यावरून आमच्या वाचकांच्या लक्षांत येईलच, कीं जे आक्षेप कित्येक पंडितंमन्य प्रस्तुत कवीवर आपल्या विद्वत्तेच्या घमेंडींत झोकून देतात

---

* भर्तुः कंठच्छविरिति गणैः सादरं वीक्ष्यमाणः
पुण्यं यायास्त्रिभुवनगुरोर्धाम चंडीश्वरस्य ।
धूतोद्यानं कुवलयरजोगंधिभिर्गंधवत्या-
स्तोयक्रीडानिरतयुवतिस्नानतिक्तैर्मरुद्भिः ॥
'मेघदूत'

(महाकाल जो त्रिभुवनपति त्या वंदाया मग जावें
प्रभुकंठाची प्रभा मानुनी गण तुज बघतिल भावें ।
तया स्थलींचीं बालोद्यानें हलवी मारुत मंद
विलसित पद्मां डोलवुनि जो हरी तयाचा गंध ॥)
'पद्यरत्नावली.'

त्यांविषयीं यथार्थ बुद्धीनें विचार केला असतां ते प्रायः असेच नाहींसे होणार आहेत. त्यांतून कवींचे विचार तर्कशास्त्राच्या तराजूंत जोखूं पाहणें हें तर अरसिकतेचें केवळ शिखर होय. !

असो; आतां शेवटला जो ' अनेकविद्यामूलतत्त्वां 'तील उतारा त्याविषयीं विचार करायाचा. हा हातीं घ्यावयाचें आम्हांस मोठें भय वाटतें. यापूर्वीं आह्मी आमच्या प्रस्तुत राज्यकर्त्यांविषयीं, इंग्रेजी ग्रंथकारांविषयीं, विलायती धर्माविषयीं वगैरे जें जें लिहिलें त्या सर्वांवरून राजद्रोहाचा व सद्धर्मद्रोहाचा जबरदस्त चार्ज आह्मांवर आला, व वरील महापातकांची निष्कृति आह्मी अद्याप करीतच आहों. तेव्हां यावरून पाहतां वरील पुस्तकांतील लेखाविरुद्ध अभिप्राय प्रगट केल्यानें तर केवढा भयंकर गुन्हा होणार आहे याची कल्पनाही करवत नाहीं ! जर इंग्रेज लोकांस न रुचण्यासारखें कांहींही लिहिल्यानें राजनिष्ठेचा लगेच चुराडा होऊन जातो ; आणि तो कां, तर ते आमच्या देशाचें राज्यसूत्र हातांत वागवून आमचें रक्षण करताहेत व त्यांच्या कृपेनें आह्मांस ज्ञानप्राप्ति झाली आहे ह्मणून; तर मग मुळीं जन्मलाभच जेथपासून त्या ठिकाणीं विरोध प्रगट करणें हें तर केवढें धार्ष्ट्य व केवढा अधमपणा होय ! आपले राज्यकर्ते जें जें करतील त्यास नेहमीं मान डोलवीत जायचें ही जर राजनिष्ठा, इंग्रेज ग्रंथकारांच्या पेनांतून जें जें निष्पन्न होईल ते तें शिरसावंद्य करायाचें ही जर सत्यनिष्ठा, पाद्री साहेब जें जें सांगतील त्यास ' आमेन् ' (तथास्तु) या एकया पदानेंच उत्तर करायाचें ही जर धर्मनिष्ठा, तर मग ' बाबावाक्यं प्रमाणम् ' हेंच पितृभक्तीचें परमस्वरूप होय ! या कडकडीत व्रताची दीक्षा घेऊन तें आजन्म अबाधित पाळण्याचा ज्यांचा कृतसंकल्प असेल व त्यांत ज्यांस धन्यता वाटत असेल त्यांस ती सुखेनैव वाटो. आमच्या मनाची नैसर्गिक प्रवृत्ति तर अगदीं निराळ्या प्रकारची आहे; व आह्मीं आजपर्यंत जेवढें वाचलें व ऐकलें त्यावरून वरील प्रवृत्तीचें दोषरूपत्वही अद्याप आमच्या लक्षांत आलें नाहीं. शिवाय हेंही सांगणें या प्रसंगीं अप्रस्तुत होणार नाहीं, कीं ज्या महापंडिताचा पितृनामानें निर्देश करण्याचा अधिकार जगदीशाच्या कृपेनें आमच्याकडे आहे, ज्याचें पूर्ववयगदाधरादिकांच्या समागमें जाऊन उत्तरवय मिल्लप्रभृति पाश्चात्य तत्त्वज्ञांच्या संगतीनें गेलें, रविकरगतकमलन्यायानें ज्याच्या विकासप्रद सान्निध्याचा अमूल्य लाभ आजपर्यंत इतका काळ आह्मांस लाभला, आणि ज्याचें स्वभाषाभिवृद्धीचें व्रत आज पांच वर्षें यथाशक्ति चालवून देशोन्नतीच्या धुराकर्माचा अंगीकारही ज्याच्या पद्धतीस अनुसरून आह्मांस अवश्य

करणें आहे,—त्या विख्यात पुरुषाचा प्रस्तुत प्रकरणीं कसा अभिप्राय पडता याची आह्मांस पूर्ण खात्री आहे. तर आतां येवढी प्रस्तावना करून व परमपूज्य श्रीमत्पितृपदीं प्रणाम करून पूर्वोक्त अवतरणाविषयीं आमचे विचार वाचकांस सादर करतों.

सदरील उताऱ्यांतील मुख्य गोष्ट 'हवा तेथें प्रयोग' ही होय. ह्मणजे मोरोपंतानें ज्या प्रसंगीं वरील आर्येंत श्लेषाची योजना केली आहे तो प्रसंग श्लेषरचनेस उचित नव्हे हा त्यावर आक्षेप होय. आतां वरील श्लेष अप्रासंगिक कां याचा जर विचार केला तर येवढेंच कारण दिसतें कीं, देवयानीचें बोलणें रोषाचें आहे, यास्तव चित्तवृत्ति कलुष झाली असतां श्लेषाची स्फूर्ति कोठून होणार? मिरवणुकीच्या वेळची घोड्याची ऐटदार चाल जशी रणांगणावर अप्रासंगिक होईल, त्याप्रमाणेंच क्रोधाच्या शोकाच्या वगैरे भाषणांत श्लेष तर काय, पण सामान्यतः कोणताही अलंकार शोभणार नाहीं! पण असें असतां सर्वमान्य महाकवींच्या ग्रंथांतून पाहिलें असतांही शोकाच्या, क्रोधाच्या वगैरे आवेशांत केलेलीं भाषणेंही केवळ अलंकारविरहित असतात असें नाहीं. काव्याचा मुख्य हेतु मनोरंजन असल्यामुळें अलंकाराचा थोडाबहुत प्रयोग वरील प्रसंगींही केलेला आढळतो. उदाहरणार्थ पुढील श्लोक पहा —

स्वप्नांतरेऽपि खलु भामिनि पत्युरन्यं
या दृष्टवत्यसि न कंचन साभिलाषम् ।
सा संप्रति प्रचलितासि गुणैर्विहीनं
प्राप्तुं कथं कथय हंत परं पुमांसम् ॥
निर्दूषणा गुणवती रसभावपूर्णा
सालंकृतिः श्रवणकोमलवर्णराजिः ।
सा मामकीनकवितेव मनोभिरामा
रामा कदापि हृदयान्मम नापयाति ॥ *

---

* न पाहीं स्वप्नींही पतिविण कधीं जी नर दुजा
स्पृहायुक्तें चित्तें जितकमलनालोत्तमभुजा ।
सशीला तूं ऐशी पर पुरुष जो निर्गुण तया
कशी पाहूं जाशी हरिणनयने सत्वरतया ॥
गुणांनीं जी पूर्णा अणुसम नसे दोषहि जिला
अलंकारीं साजे रस वसतसे जींत पहिला ।
मृदु जींचे वर्ण श्रवणसुख देती परिसतां
वसे ती पद्माक्षा मम हृदयिं जैंवी सुकविता ॥

'पद्यरत्नावली'

वरील पद्यें जगन्नाथकृत 'भामिनीविलासा' च्या 'करुण' नामक तृतीय विलासांतील आहेत. पहिल्या पद्यांत 'गुण' आणि 'पर पुमान्' हे शब्द श्लिष्ट आहेत ; व दुसऱ्याचा तर सगळाच अर्थ श्लेषमय आहे.

तेव्हां वादविषयक आर्येत श्लेषाच्या प्रयोगाबद्दल जर आमच्या कवीवर दूषण आलेंच, तर तें वरील महारसिकावर व महाकवीवरही तितक्याच मानानें येणार आहे !

शिवाय हेंही लक्षांत आणलें पाहिजे कीं, निर्भर्त्सनेच्या भाषणांत नामाच्या यथार्थत्वाविषयींचा किंवा अयथार्थत्वाविषयींचा उल्लेख येणें हें अगदीं साहजिक आहे. कोणी गोरा मनुष्य असतां त्यास उद्देशून रागानें बोलतांना तूं बाहेर जितका गोरा आहेस तितका आंतून काळा आहेस,' किंवा तो वर्णानें काळा असल्यास 'तूं आंत बाहेर सारखाच काळा आहेस' अशी बोलण्याची प्रवृत्ति लोकव्यवहारांत सुद्धां आढळते. मग काव्यांत तर हा प्रकार आढळेलच आढळेल. 'गीतगोविंदा' त विप्रलब्धा नायिका नायकास रोषपूर्वक ह्मणतेः—

बहिरिव मलिनतरं तव कृष्ण मनोऽपि भविष्यति नूनं ।
कथमथ वंचयसे जनमनुगतमसमशरज्वरदूनम् ॥

"हे कृष्णा ! तूं बाहेरून जसा अत्यंत मलिन (काळा) आहेस त्याप्रमाणेंच तुझें मनही आहे असें वाटतें; एरवीं मदनसंतापानें पीडिलेल्या अशा स्वानुरक्त जनाचें वंचन तुझ्या हातून कसें होईल ?"

कृष्णास व बलरामास धनुर्यागप्रेक्षणार्थ बोलवायास कंसाकडून अक्रूर आला असतां गोपी भग्नमनोरथ होत्सात्या अक्रूरास शिव्या देतातः—

यमदूतशतक्रूरहि स्वमुखें अक्रूर ह्मणवितो मेला ।
आला गांव वधाया परि बाई हा न लेश कोमेला ॥

तेव्हां वरील प्रमाणांवरून पाहतां वादविषयक आर्येतील श्लेषावर अप्रासंगिकत्वाचा जो दोषारोप केला आहे तो दूर होईल असें वाटतें.

वरच्याखेरीज इतर जीं दूषणें प्रस्तुत कवीवर वरील लेखांत सामान्यतः दिलेलीं आहेत त्यांविषयीं यापूर्वीं विचार झालेलाच आहे. श्लेषाचा प्रयोग आमच्या कवीस कितीसा प्रिय होता व तो त्याच्या कवितेंत कितीसा आढळतो, तसेंच जीं थोडींबहुत अशीं स्थलें आहेत त्यांस श्लेषरचनेच्या योगानें दुर्बोधत्व कितीसें आलें आहे, याविषयीं येथें कांहीं निराळें लिहिणें नकोच. वरील सर्व गोष्टींचा विचार झाला असतां प्रस्तुत महाराष्ट्र

कवीची ‘ साधारण कवि ’ या पदांनीं जी अवगणना केली आहे तीही सहजच निराधार होणार आहे.*

उत्तरें.

हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकाऽपि वा ॥ †

‘ रघुवंश. ’

अंक ६२.—(१) चालू अंकाचा विषय. (२) रा० ओक यांच्या पत्रास उत्तर. (३) रा० कानिटकर यांच्या आक्षेपांचें परीक्षण.

१. या अंकांत दोन पत्रांचीं उत्तरें घालायाचीं आहेत. एक पत्र गेल्या अंकांत बहुतेक आलेंच आहे; त्याचा राहिलेला भाग या अंकांत येईल. याखेरीज दुसरेंही एक महत्त्वाचें पत्र आह्मांकडे आलें आहे. तें-ही या अंकांत दाखल होऊन त्याचें उत्तरही यथानुक्रम याच अंकांत दृष्टीस पडेल.

दोन्ही पत्रांतील विषय चालू विषय जो ‘ मोरोपंतांची कविता ’ त्या-च्याच संबंधाचा आहे, यास्तव या अंकांत त्यांचाच समावेश केला आहे. कोणत्याही विषयाची पूर्णपणें चर्चा झाली असतां तो चांगला व्यक्त होतो व त्याची पुरती शहानिशा होते हें उघडच आहे. यास्तव वरील पत्रें व

---

* आमच्या वडिलांचा प्रस्तुत महाराष्ट्र कविवर शेवटपर्यंत मोठा कटाक्ष असे. सुमारें पंधरा वर्षांपूर्वी आम्ही शाळेंतील पाठाच्या आर्या त्यांजपाशीं वाचीत होतों, तेव्हांपासून तों परवां ‘नवनीता ’च्या नवीन आवृत्तीच्या वेळीं कांहीं मंडळी त्यांजक-डे कांहीं दुर्बोध आर्या घेऊन आली होती तोंपर्यंत त्यांचा रोष प्रस्तुत कवीवर सारखा होता. इतर विषयांवर त्यांच्या मतांची चलबिचल झालेली आमच्या लक्षांत आहे ; पण प्रकृत विषयावर मात्र त्यांचा अभिप्राय जो एकदां ठाम बसून गेला होता तो होता ! जुन्या व नव्या पंडितांचें विचाऱ्या मयूरकवीविषयींचें अप्रेम त्यां-च्या ठायीं एकवटलेलें होतें. मोरोपंत मुळीं कविच नव्हे, तर पुराणांतील अर्थ घे-ऊन तो शुद्ध प्राकृत भाषेंत त्यानें आर्यारूपानें ग्रथित केला येवढीच काय ते त्याची करामत, हें त्यांचें ठरीव मत होतें. महाराष्ट्रकवींत ‘ कवि ’ ही संज्ञा एका मुक्तेश्वराला मात्र बरोबर रीतीनें लागेल असें ते नेहमीं ह्मणत असत. सन १८६६ सालच्या ट्रेनिंग कॉलेजांतील परीक्षेंत पुढील प्रश्न आढळतो:—

“ (३ प्र०)—मुक्तेश्वर व मोरोपंत या दोघांनींही शकुंतलाख्यान लिहिलें आहे; त्यांत तुह्मांस विशेष चांगलें कोणतें वाटतें तें सांगून त्याचीं कारणें लिहा. ”

शालापत्रक—जुलै १८६६.

† “ सोनें शुद्ध निघतें कीं काळसर पडतें याची परीक्षा अग्निवरून तेव्हांच होते! ”

त्यांचीं उत्तरें हीं प्रस्तुत विवेचनाचींच अंगें समजून त्यांकडे वाचक चांगलें लक्ष देतील अशी आह्मांस उमेद आहे.

तर आतां यथानुक्रम वरील दोन पत्रांचा विचार करूं.

२. पहिलें पत्र नागपुरकर ओक यांचें आहे. या पत्रकाराचा आमच्याशीं पूर्वीं एक दोन वेळां वादप्रसंग झालेला आहे. रा० ओक हे मोठे शोधक व उद्योगी आहेत; आमच्या पुस्तकांत त्यांचीं एरवींही कांहीं पत्रें आलेलीं आहेत. आमच्या पुस्तकांत जो जो मजकूर प्रसिद्ध होत जातो त्यावर प्रस्तुत पत्रकारासारख्यांची निरंतर चर्चा होत असावी अशी आमची पहिल्या अंकापासून इच्छा आहे हें वाचकांस माहीत आहेच, व कोणत्याही प्रतिपक्ष्यास आह्मी आजपर्यंत विमुख झालों नाहीं हेंही वरील मंडळीस सांगायास नकोच तर सध्यां चालू असणाऱ्या विषयावर आजपर्यंत जें चोहोंकडे सामसूम होतें तो प्रकार मोडून या खेपेस दोन प्रतिपक्ष्यांस उत्तरें देण्याचा प्रसंग आलेला आहे या गोष्टीचा आह्मांस मोठा संतोष वाटतो. त्यांतून आमच्या नागपुरकर मित्राच्या कृशानुसदृश आक्षेपांचें निरसन करणें तर विशेषच उत्साहप्रद होय!

रा० ओक यांचे आक्षेप आमच्या दोन लेखांच्या संबंधानें आहेत. ते लेख येणेंप्रमाणें:—

(अंक ५७)—“मोरोपंताची कविता वाचतांना सकृद्दर्शनींही कळून येणारा तिचा एक मोठा विशेष ह्मटला ह्मणजे लांबलांब यमकें हा होय. हा यमकांचा प्रकार प्रथमतः वामनानें सुरू केला. त्याच्या पूर्वीं महाराष्ट्र कविता ही केवळ ओंवी व अभंग या छंदांतच असल्यामुळें यमकांच्या रचनेस अर्थातूच अवकाश नव्हता; आणि त्यांतून वरील कवींपैकीं कोणी पंडित नसल्यामुळें वरील साध्या छंदांतही यमकरचना करण्याचा कोणीं यत्न केलेला दृष्टीस पडत नाहीं. पण पुढें वामनानें जेव्हां गणवृत्तें महाराष्ट्र कवितेंत आणिलीं, तेव्हां तीं यमकरचनेस विशेष अनुकूल असल्यामुळें तो यत्न त्यानें केला.”

(अंक ४७)—“अगदीं अव्वलपासून तों अखेरपर्यंत कोणत्याही मराठी कवीस ‘रघुकिराता’दि पंडितमान्य काव्यांची बिलकूल ओळख होतीशी सुद्धां दिसत नाहीं. नामदेव, तुकाराम यांची गोष्ट तर बोलायालाच नको. पण पंडितमंडळींत बरेच मोडण्यासारखे जे वामन, मोरोपंत, रामजोशी-वगैरे त्यांच्या ग्रंथांतही कालिदासादिकांचा मागमूसही नजरेस येत नाहीं. संस्कृत कवितेच्या धर्तीवर जुनें मराठी काव्य ह्मटलें ह्मणजे रघुनाथ पंडिताचें ‘नलोपाख्यान’ च एक होय; त्याची रचना श्रीहर्षाच्या ‘नैषधा’च्या नमुन्यावर केली आहे असें कवीनेंच सरतेशे-

ष्टीं सांगितलें आहे. पण याखेरीज बाकीच्या कोणत्याही महाराष्ट्र काव्यांत जुन्या संस्कृत कवींची पद्धति कोणत्याही संबंधानें बिलकूल दृष्टीस पडत नाहीं."

आतां या दोन लेखांत आलेल्या कित्येक गोष्टींवर आमच्या प्रतिपक्ष्यानें जे जे आक्षेप काढले आहेत त्यांवर आमचें काय काय ह्मणणें आहे तें वाचकांस सादर करतों.

रा० ओक यांचा पहिला आक्षेप असा आहे कीं, 'हा यमकांचा प्रकार प्रथमतः वामनानें सुरू केला' हें म्हणणें बरोबर नाहीं. कां कीं, रामदास, मुक्तेश्वर, आणि विठ्ठल वगैरे कवींच्या ग्रंथांतून वरील प्रकार आढळण्यांत येतो, व हे कवि वामनाच्याच वेळेस होते; मग वामनानेंच वरील प्रकार सुरू केला हें कशावरून? या आक्षेपावर आमचें उत्तर येवढेंच आहे कीं, आमच्या आक्षेपकानें वरील वाक्यावर येवढें पांडित्य करण्यापूर्वीं जर त्याचा पूर्वापर संबंध पाहिला असता तर बरें झालें असतें. 'हा प्रकार' ह्मणजे केवळ यमकरचना असा अर्थ नव्हे, तर लांब लांब यमकें जुळण्याचा प्रघात असा अर्थ होय. नुसता यमकाचाच प्रकार पाहिला तर रामदास, मुक्तेश्वर हेच कवि कशाला पाहिजेत, तो प्रकार अगदीं आदिकवि मुकुंदराज किंवा ज्ञानेश्वर यांच्यापासूनही महाराष्ट्र कवितेंत चालू झाला आहे. इंग्रजींत जशी यमकरहित छंदोरचना (blank verse) आढळते, व संस्कृतांत तर तिचाच प्रचार दृष्टीस पडतो; तसें मराठींत एका ठिकाणीं खेरीज करून कोठेंही आढळत नाहीं, हें बहुधा कोणासही सांगायास नको.* मग यमकाचा महाराष्ट्र कवितेंत येवढा सर्वतोमुख प्रचार असतां आमच्या बिचाऱ्या शूद्रकवीला व बीडवासी चित्रकूटकार कवीला येवढी तसदी देण्याची पंचाईत आमच्या नागपुरकर मित्रानें कशाला केली हें आह्मांस समजत नाहीं. अगदीं 'विवेकसिंधू' पासून व 'ज्ञानेश्वरी'पासून तों थेट 'ब्राह्मणांच्या कसबा' पर्यंत व 'एका साहेबानें केलेल्या कविते' पर्यंत ज्या यमकाची जबरदस्त व्याप्ति पसरून राहिली आहे त्याला हुडकून काढण्यास रा० ओक हे विठ्ठलकवीकडे कशाला घुसले कोण जाणे! असो; तर वामनपंडिताला जो आम्हीं

* संस्कृतांत सर्वत्र यमकरहित छंदोरचनेचाच प्रकार दृष्टीस पडतो. 'घटकर्परा'दि कांहीं थोड्या काव्यांत मात्र मुद्दाम यमकरचना केलेली आढळते, मराठींत वरच्याच्या उलट प्रकार असून मोरोपंतकृत 'गीता'यींत मात्र यमकांचा अभाव आढळतो.

मान दिला तो नुसत्या यमकरचनेच्या संबंधानें नव्हे; तर पांच पांच सहा सहा अक्षरांचीं यमकें कवितेंत घालण्याची पद्धति त्याच्या काव्यांत प्रथमतः दृष्टीस पडूं लागली याबद्दल तो होय.

आतां वामनपंडित अगोदर श्लोक रचना करूं लागला, कीं रामदास, विठ्ठल वगैरे मंडळीनें प्रथमतः गुणवृत्तें उचललीं, या विषयावर जें आमच्या आक्षेपकानें येवढें विवेचन केलें आहे, त्याचा प्रस्तुत प्रकरणास फारसा उपयोग आहे असें आह्मांस वाटत नाहीं. मुक्तेश्वर, विठ्ठल वगैरे कवींचें कवित्व सामान्यतः पाहतां कोणत्याही योग्यतेचें असलें, तरी श्लोकरचनेच्या कामांत त्यांस वामनाची सर येणार नाहीं हें कोणीही सांगेल. फार लांब जावयाला नको. प्रस्तुत पत्रकारानेंच विठ्ठलाच्या ग्रंथांतले जे थोडेसे उतारे दाखल केले आहेत त्यांवरून पाहतांही रचनेच्या संबंधानें दोघां कवींत किती अंतर आहे, तें सहज दिसून येईल. तेव्हां असें जरी कबूल केलें, कीं वामनाची कविता वरील साऱ्या कवींच्या मागून प्रगट झाली, तरी दीर्घ यमकांचा प्रकार त्याच्या ग्रंथांवरून प्रवृत्त झाला असें ह्मणण्यास मोठीशी हरकत दिसत नाहीं.* शिवाय नवीन पद्धतीची प्रवृत्ति पडणें ही गोष्ट प्रवर्तकाच्या प्रसिद्धीवर अवलंबून असते हेंही कोणास सांगावयास पाहिजे असें नाहीं. मग वामनाच्या श्लोकांच्या इतकीच विठ्ठलकवीच्या दोन 'स्वयंवरां' ची किंवा मुक्तेश्वराच्या 'कौतूहल नाटक रामायणा' ची आजपर्यंत प्रसिद्धि असेल किंवा हल्लीं आहे असें आमच्या आक्षेपकांच्यानें ह्मणवेल काय? आमच्या वाचकांपैकीं बहुतेकांस तर वरील दोघां कवींच्या गणवृत्तात्मक ग्रंथांची नुकतीच माहिती झाली असेल असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं रा० ओक यांचा तरी वरील ग्रंथांशीं कितीसा जुना परिचय असेल कोण जाणे!

रा० ओक आम्हांस सांगतात कीं, "कोणत्याही छंदांत यमकरचना साधणें हें त्या छंदावर फारसें नाहीं, तर कवीच्या चातुर्यावर ही गोष्ट अवलंबून असते. चांगला कल्पक कवि असला तर तो हव्या त्या छंदांत यमकांची रेलचेल उडवून देईल." आमच्या आक्षेपकानें आमचा मूळचा लेख जर अधिक लक्षपूर्वक वाचला असता तर वरील महा

---

* या यमकप्रकरणीं दादोबांचा लेख येणेंप्रमाणें आहेः—

"त्यांत आणखी रसान्वित यमकें साधण्याचीं तर हातोटी या कवीप्रमाणें कोणत्याही इतर महाराष्ट्र कवीची आटळत नाहीं. अशीं रसान्वित यमकें साधूनही इतका विपुल ग्रंथ रचणारा महाराष्ट्र भाषेंत हा एकच कवि. मला वाटतें अशीं यमकें साधण्याचा कित्ता मोरोपंतानें वामनपंडिताकडून घेतला असावा."

(यशोदा पांडुरंगी—प्रस्तावना.)

तत्त्व प्रगट करण्याचें व त्यावर येवढा विस्तार करण्याचें त्यास प्रयोजन दिसलें नसतें. यमकाला काय, तो एकाक्षरी वृत्तांतही येणार नाहीं काय! पण ज्या अर्थी त्याची योजना शोभिकरतां आहे, त्या अर्थी तो कोणत्या ठिकाणीं विशेष शोभेल याचा कांहीं विचार नको काय! मोठमोठाल्या वृत्तांत जसें पांच सहा अक्षरांचें यमक शोभेल तसें तें लहानशा छंदांत शोभणार नाहीं हें उघडच आहे. सात आठ अक्षरांचा छंद, आणि त्यांत पांच सहा अक्षरांभर यमक, हा प्रकार ह्मटला ह्मणजे मधें वीतभर काय ती जमीन आणि दोहोंकडे हात हातभर रेशमी कांठ अशा बाजीरावी धोतरजोड्यांप्रमाणें किंवा 'मिया मूठभर आणि दाढी हातभर' यासारखाच होय. तर ओंवी व अभंग हे छंद यमकरचनेस विशेष अनुकूल नसल्याविषयीं जें आम्हीं लिहिलें आहे त्याचें वरील कारण होय; व त्यामुळेंच वामनास गणवृत्तांचा प्रयोग करतांना दीर्घ यमकांची योजना करण्यास अवकाश सांपडून यमकरचनेच्या विशेषास्तव त्याची महाराष्ट्र कवींत प्रसिद्धि झाली असावी हें थोडासा विचार केला असतां कोणाच्याही लक्षांत येणारें आहे.

मोरोपंतानें वामनाविषयीं जें ह्मटलें आहे, कीं त्यानें महाराष्ट्र कवींची आपल्या यमकांनीं गर्वहानि केली, त्यावर आमच्या पत्रकारानें जें तर्कशास्त्र लढविलें आहे तें पाहून आह्मांस आचंबा वाटतो. बिचाऱ्या पंताच्या मनांतही येवढा खोल अर्थ वरील आर्या लिहितांना आला असेल, किंवा असा अर्थ काढणारा पुढें आपणास कोणी भेटेल अशी कल्पनाही त्यांच्या मनांत आली असेल, असें आह्मांस वाटत नाहीं. आह्मांस तर वादविषयक आर्यार्धाचा येवढाच अर्थ भासतो कीं, त्यांत आमच्या कवीनें आपल्या वडील बंधूची त्याच्या काव्यांत आढळणारा जो विशेष त्याच्या संबंधानें प्रशंसा केली आहे. हा विशेष मोरोपंतास स्वतः अत्यंत संमत असल्यामुळें, व तो वामनाच्या काव्यावरूनच त्यानें प्रायः उचलला असल्यामुळें, आपल्या गुरूचें ऋणच त्यानें जणो काय वरील प्रशंसेच्या रूपानें फेडलें असें मानण्यास हरकत नाहीं. कोणा एकाद्याच्या ठायीं एकादा गुणविशेष असून त्यावरून जर त्याच्या श्रेष्ठत्वाचें वर्णन केलें, तर तो गुणविशेष तद्व्यतिरिक्त इतरांचे ठायीं अवश्य मानायासच पाहिजे असें आम्हांस वाटत नाहीं.

याप्रमाणें यमकाच्या प्रवृत्तीच्या संबंधानें आम्ही वामनास कां प्रथम स्थान दिलें याविषयीं विचार झाला. आतां गणवृत्तांच्या संबंधानेंही वरील कवीस आम्हीं तोच मान दिला आहे, तर याविषयींही आमचा अभिप्राय कळविणें अवश्य आहे.

गणवृत्तें हीं प्रथमतः वामनानें महाराष्ट्र कवितेंत आणलीं व त्याच्यापूर्वी प्रस्तुत कविता ही अभंग व ओवी या छंदांतच होती असा आमचा उल्लेख आहे. यावर रा. ओक यांचे आक्षेप येणेंप्रमाणें आहेत. जोंपर्यंत वामनाचा जन्मकाळ समजला नाहीं तोंपर्यंत गणवृत्तांचा प्रवर्तक तोच हें म्हणणें बरोबर नाहीं. कां कीं, रामदास, विठ्ठल व मुक्तेश्वर या तिघांनीं गणवृत्तात्मक कविता केली आहे, व हे सर्व वामनाशीं समकालीन होते; मग यांच्यापैकीं कोणीं प्रथमतः गणवृत्तांची योजना कशावरून केली नसेल? वामनानेंच ती केली यास आधार काय? दुसरें असें कीं, वामनाच्यापूर्वी तरी गणवृत्तांचा प्रचार नव्हता यास तरी प्रमाण काय? हे दोन्ही आक्षेप एके रीतीनें पहातां खरे आहेत. गणवृत्तात्मक रचना वामनानेंच प्रथमतः केली, किंवा त्याच्यापूर्वीही कोणी इंद्रवज्रा, मालिनी, शिखरिणी इत्यादि छंदांत काव्यरचना केली होती, तसेंच विठ्ठल, रामदास व मुक्तेश्वर यांनीं कोणकोणत्या वेळीं ग्रंथरचना करण्यास आरंभ केला, या सर्व गोष्टींची माहिती आमच्या आक्षेपकास जशी अद्याप लागली नाहीं तशीच आह्मांसही ती अजून मिळाली नाहीं, हें आह्मांस कबूल करणें भाग आहे. वरील गोष्टींविषयीं चांगलीशी माहिती नसल्यामुळें आमच्या उल्लेखावर वस्तुतः पहातां अनिश्चितता येणार आहे हेंही उघड आहे. पण सामान्यतः व्यवहारदृष्ट्या पाहिलें असतां आमचा उल्लेख यथार्थ मानण्यास हरकत दिसत नाहीं. ज्याअर्थी वामनाच्या काळापूर्वींची जेवढी कविता आज प्रसिद्ध आहे तेवढी सर्व अभंग व ओवी या दोन छंदांतच आहे, व वामनाशीं समकालीन असणारे जे विठ्ठलप्रभृति कवि त्या सर्वांत वामनाचीच श्लोकरचनेच्या संबंधानें अधिक प्रख्याति असून आजपर्यंत गुणवृत्तांची जी प्रसिद्धि झाली तीही मुख्यतः त्याच्याच ग्रंथांवरून झालेली आहे, त्या अर्थी सामान्यतः पाहतां आमचा वरील उल्लेख विशेष वादास्पद होत नाहीं. पूर्वीं अनेक वैयाकरण झाले असतां जर पाणिनीस व्याकरणशास्त्रप्रणेता ह्मणतात, ग्रीनूलंड् द्वीपकल्पापर्यंत डेन्स लोक जाऊन पोंचले असतां अमेरिका शोधून काढल्याचा मान जर कोलंबसाकडेच आहे, इकडे आर्यभट्ट व ग्रीस देशांत पैथॉगरस् यांस गुरुत्वाकर्षणधर्माची माहिती असतां जर न्यूटनूची वरील प्रमेयाबद्दल प्रसिद्धी आहे, तर याप्रमाणेंच जरी वामनाच्या पूर्वी गणवृत्तांचा प्रयोग करणारे कोणी असले तरी 'सुश्लोक वामनाचा' या सार्वलौकिक प्रसिद्धीस अनुसरून गणवृत्तांचें प्रवर्तकत्व वरील कवीकडे दिल्यानें मोठासा असमंजसपणाचा दोष अंगीं येतो असें आम्हांस वाटत नाहीं. आर्या व लावणी या छंदांचाही पूर्वीं कोणीं प्रयोग केला असेल, किंवा नसला तरी

आमचे नागपुरकर आक्षेपक ह्मणणारच कीं कोणी केला नसेल कशा-वरून?—तरी असें असतां वरील छंदांची प्रवृत्ति पंतांनीं व जोशी बोवानीं केली असें ह्मटल्यावांचून कोणी राहील काय? एके ठिकाणीं कालिदासानें ह्मटलें आहे—

नक्षत्रताराग्रहसंकुलाऽपि
ज्योतिष्मती चंद्रमसैव रात्रिः ॥

" नक्षत्रें, तारे आणि ग्रह हे जरी आकाशांत असले तरी रात्रीस चंद्राच्या योगानेंच ' ज्योतिष्मती ' (प्रकाशयुक्त) हें नांव प्राप्त होतें. " तर हा न्याय रा० ओक यांनीं अंमळसा ध्यानांत आणला असता तर बरें झालें असतें !

येथवर आक्षेपास्पद लेखांपैकीं एकाच्या संबंधानें विचार झाला. आतां दुसऱ्या लेखाच्या संबंधानें आमचा अभिप्राय वाचकांस कळवितों.

आमचा मुळचा अभिप्राय असा आहे कीं, अगदीं पहिल्यापासून तों शेवटपर्यंत साऱ्या महाराष्ट्र कवितेचें स्वरूप जर लक्षांत आणलें तर तें कालिदासादिकांच्या कवितेच्या स्वरूपाहून अत्यंत भिन्नतेचें आहे असें दृष्टीस पडेल. हा भिन्नभाव कोणत्या प्रकारचा आहे या विषयीं ४७ व्या अंकांत बरेंच दिग्दर्शन केलें आहे. याच निरूपणांत आमचा असा उल्लेख आला आहे कीं, एका ' नलोपाख्याना ' खेरीज कोणतेंही महाराष्ट्र भाषेंतील काव्य संस्कृत कवींच्या पद्धतीवर लिहिलेलें आढळत नाहीं; व मराठी कवींपैकीं रघुनाथ पंडिताखेरीज इतरास कोणासही कालिदासादि संस्कृत कवींशीं परिचय होतासाही दिसत नाहीं. रा० ओक यांनीं दहा बारा पृष्टांभर जें येवढें अकांडतांडव केलें आहे त्याला आधार पाहिला तर येवढाच!—कीं कालिदासादिकांच्या ग्रंथांची महाराष्ट्र कवींस बिलकूल ओळख नव्हती असें तुह्मी ह्मणतां पण हा पहा आह्मांस विठ्ठलकवीच्या ' सीतास्वयंवरां ' त कसा दाखला मिळाला आहे तो! विठ्ठलकवीनें ' हनूमन्नाटक ' व कालिदासाचा ' रघुवंश ' हीं दोन्ही वाचलीं होतीं हें अगदीं स्पष्ट आहे!! आमच्या नागपुरकर आक्षेपकाच्या नेहमींच्या वादरीतीप्रमाणें पहातां येथेंही आह्मी हरलों ह्मणून गपचीप बसणें भाग आहे. तरी वरच्याप्रमाणेंच पुनः एकवार आमच्या प्रतिपक्ष्यास हलवून अंमळ जागें करणें जरूर आहे तें इतक्याच संबंधानें कीं, आमचा उल्लेख त्यानें अगोदर पुरतेपणीं ध्यानांत आणायचा होता, आणि मग पाहिजे तेवढी भरारी मारायाची होती! महाराष्ट्र कवींपैकीं कोणीही ' रघुवंशा ' दि काव्यें वाचलींच नव्हतीं असा आमचा मुळींच उल्लेख नाहीं; आमचा उल्लेख केवळ काव्यपद्धतीच्या संबंधानें

आहे. संस्कृत कवितेची व महाराष्ट्र कवितेची पद्धति अगदीं भिन्न आहे, व तिजवरून पाहतां कालिदासादिकांची मराठी कवींस बिलकूल ओळख सुद्धां नव्हती असें वाटण्यासारखें आहे, येवढाच आमचा अभिप्राय आहे.* वामन, मोरोपंत वगैरे मंडळीचा संस्कृत कवींपैकीं कितीकांशीं व कितीसा परिचय होता हें आतां समजणें अशक्यच आहे, पण येवढें खरें आहे कीं, त्यांच्या ग्रथांत पाहूं जातां वरील परिचयाचें फारच थोडें प्रमाण सांपडेल. आणि यावरूनच तो परिचय जरी कांहींकांचा यथाकथंचित् असलाच, तरी तो ह्मणण्यासारखा दृढ नव्हता असें ह्मणण्यास हरकत दिसत नाहीं.

आमच्या प्रतिपक्ष्यानें 'कांहीं श्रीहनुमंतनाटककथा कांहीं रघूवंशिची' येवढ्या एका पराला धरूनच जें येवढें प्रचंड उड्डाण केलें आहे त्यापेक्षां दहा वीस वामनी श्लोक, किंवा पांचपंचवीस मोरोपंती आर्या, अथवा विठ्ठलकवीचीं दहापांच 'चित्रकूटें' घेऊन त्यांशीं समानार्थक अशीं जर पंचमहाकाव्यांतील कांहीं स्थलें दाखविलीं असतीं तर आह्मीं आपला लेख संतोषानें माघारी घेतला असता; व तेणेंकरून आमच्या 'वाचण्याची सीमा' किती आकुंचित आहे व रा० ओक यांची किती विस्तृत आहे हेंही दिसून आलें असतें. पण हें ज्याअर्थी त्यांनीं केलें नाहीं त्याअर्थी आमचा मुद्दा पहिला आहे तसाच आहे असें ह्मणणें भाग पडतें. विठ्ठलकवीनें वरील दोन ग्रंथांचा केवळ प्रसंगोपात्त निर्देश केल्यानें कांहींएक ठरत नाहीं.

आतां चालू मुद्याच्या संबंधानें एका गोष्टीविषयीं मात्र लिहिणें राहिलें. तें येवढेंच कीं, आह्मीं एकंदर महाराष्ट्र कवितेच्या संबंधानें जें येवढें विधान केलें आहे तें कोणत्या आधारावरून? आह्मीं यच्चयावत् महाराष्ट्र कवित्व अवलोकनांत आणून वरील सिद्धांत केला कीं कसें? या आक्षेपावर आमचें असें उत्तर आहे कीं, प्रत्येक सिद्धांत स्थापित करतांना तदाकलित सर्व व्यक्तींविषयीं पृथक् पृथक् शोध करणें नेहमीं अवश्य असतें असें नाहीं. 'कावळ्यांचा रंग काळा असतो' किंवा 'एशिया खंडांत लोकसत्तात्मक राज्याची पद्धति कोठें आढळत नाहीं,' असें सामान्यतः ह्मटलें ह्मणजे सारे कावळे एके ठिकाणीं बोलावायाला पाहिजेत किंवा साऱ्या एशिया खंडभर

---

* सदरील पत्रांत रा० ओक यांचा जसा आमच्या लेखाविषयीं गैरसमज झाला आहे तसाच पूर्वी आमच्या दुसऱ्या एका आक्षेपकाचा ही झाला होता. अंक ३९ पहा.

हिंडलें पाहिजे असें नाहीं. जेवढे कावळे आजपर्यंत दृष्टीस पडले तेवढे सर्व जर काळेच होते, व जेवढ्या एशियांतील राज्यांची आपणास माहिती आहे तेवढ्यांतून राजसत्तेखेरीज दुसरा प्रकार जर चालूच नव्हता, तर वरील दोन सिद्धांतांचें विधान करणारास मोठीशी धास्ती बाळगायाला नको. तर याचप्रमाणें आमचें महाराष्ट्र कवितेंत जेवढें अवलोकन आहे तेवढ्यावरून पाहतां वरील सिद्धांत यथार्थ वाटून त्याचा आह्मीं उल्लेख केला. ज्यांचें अवलोकन आमच्याहून विस्तृत असेल त्यांनीं आमच्या सिद्धांताचा असत्यपणा दाखवावा, ह्मणजे अर्थातूच आह्मांस त्याचा त्याग करणें भाग आहे. पण हें जोंपर्यंत होणार नाहीं तोंपर्यंत आमचा मूळ उल्लेखच कायम समजला पाहिजे. अशा प्रकरणीं पुराव्याचा बोजा विरुद्धपक्षावर राहतो हें उघडच आहे.

याप्रमाणें आमच्या नागपुरवासी आक्षेपकाच्या लांबलचक पत्रांत जेवढे मुद्दे आहेत तेवढ्यांच्या संबंधानें आह्मीं आपलें मत कळविलें. आतां याखेरीज त्यांत जो पुष्कळ पाल्हाळवार व फाजीलपणाचा मजकूर आहे त्याच्या संबंधानें कांहीं विशेष न लिहितां त्यांतील एका मोठ्या मुद्याविषयीं मात्र थोडेंसें लिहून हें उत्तर आटपतों.

प्रस्तुत पत्रकाराचा सदरील लेख लिहिण्यांतला मोठा उद्देश आह्मांस हा वाटतो कीं, आह्मी जसे आजपर्यंत बड्याबड्या मंडळींवर प्रहार केले आहेत, व त्यांच्या अनेक मतांवर निर्भीडपणें चर्चा करून त्यांचा शुष्कपणा दाखविला आहे, तसाच प्रकार आमच्याशीं करून महन्निंदारूप महापातकाची आमच्याकडून निष्कृति करवावी. आमच्या आक्षेपकवर्गास आमचें पुस्तक हें कांहीं अंशीं

अयमश्वः पताकेयमथवा वीरघोषणा । *

यासारखें भासत आहेसें दिसतें. प्रस्तुत पत्रकारानें एके ठिकाणीं नेपोलियनचा संबंध आणला आहे, त्यांतीलही हाच आशय आहे हें उघड आहे. आतां ही जी आमच्याविषयींची समजूत ती आमचे ख्रिस्ती बंधु 'ज्ञानोदय' किंवा पुरे राजभक्त 'एलिफास्' अशांच्या ठायीं आढळली तर नवल नाहीं; कां कीं आमच्याकडे त्यांची मेहेरनजर कधींकाळीं वर्षा सहा

---

* अयमश्वः पताकेयमथवा वीरघोषणा ।
सप्तलोकैकवीरस्य दशकंठकुलद्विषः ॥
'उत्तररामचरित'

(सप्तलोकांतील एक वीर असा जो दशकंठकुलांतक (राम) त्याचा हा अश्व हीं पताका आहे, अथवा मूर्तिमती वीरघोषणाच आहे!)

महिन्यांनीं झाली तर होणार ; आणि सद्धर्माचीं व राजनिष्ठेचीं पवित्र व शुद्ध तत्त्वें त्यांच्या जशीं काय हाडांला खिळून राहिलेलीं ! पण आमच्या देशबंधूंचेही वरच्याचसारखे समज होऊन बसले असावे हें खरोखर आश्चर्य आहे ! रा० ओक यांनीं आमच्या अंतःकरणांत प्रवेश करून पुढील हृद्गतें किती मौजेचीं बाहेर काढलीं आहेत पहा !—

" आपल्या लेखाकडे कोणी पहात नाहीं, कोणीं पाहिलें तर वाचण्याच्या भरीस कोणी पडत नाहीं. कोणीं वाचलें तर त्यांत खरें काय आहे खोटें काय आहे हें पाहून त्यांतील दोष तुह्मांस कळविण्याचें कोणीच मनावर घेत नाहीं, अशी ज्या वेळेस अनास्था तुमच्या नजरेस येऊं लागली, तेव्हां तुह्मांसही सहज वाटलें असावें कीं आपण तरी शोध करण्याची उरस्फोड कशास करावी ? यावें कांहीं तरी खेंचून आणि अंक भरून काढावा; आपण तरी मागें पुढें पहा आणि ग्रंथ उलथे पालथे घाला कशासाठीं ? "

हीं आमच्या हृद्गतांची मीमांसा झाली. आतां आमच्या झोटिंग बादशाहीपासून देशाचें कोणतें भयंकर नुकसान होत आहे, यावर ओक महाराजांचा अभिप्राय कसा काय आहे तो पहा !—

"ज्यांनीं लोकांस मार्ग दाखवून कांहीं प्रकारविशेषानें ज्ञानामृत पाजण्याचा जिमा घेतला आहे, तेच जर अरेरावपणाचें प्राबल्य माजवितील, आणि निवळ हुक्कीखातर अट्टातट्टा लेख प्रसिद्ध करतील तर इतर जनांनीं कोणाकडे पाहून धीर धरावा ? मुख्य नाविकानेंच जर डुलकी देत देत सुकाणूं फिरविलं, आणि जहाज वहावत वहावत जाऊन खडकावर आदळण्याचीं वेळ ठेपली, तर इतर नाविकाची आणि वरील लहानथोर मंडळीची काय त्रेधा उडणार आहे ? "

वरच्यासारख्या लेखांवर काय उत्तर द्यावें ? आमच्या पुस्तकाच्या संबंधाची ज्यास थोडीबहुत माहिती असेल, व ग्रंथरचना ह्मणजे काय याविषयीं जो क्षणभर समंजसपणानें विचार करील त्यास सुद्धां वरील दोन लेख किती विलक्षण आहेत हें कळून येईल. आमच्या पुस्तकाचे वाचक किती आहेत, तें कितपत लक्ष लावून लोक वाचतात, त्यांतील सत्यासत्याचें कोणी विवेचन करतात कीं नाहीं, आमचे अभिप्राय नमूद करण्यापूर्वी आह्मांस कांहीं शोध करावा लागतो कीं नाहीं, कांहीं पुस्तकें चाळावीं लागतात कीं खसूचित्व प्रगट करून तब्येत लागेल तशी लेखणी चालविण्याबद्दल वाग्देवीच्या दरबारचा आम्हांस एकादा चांद मिळाला आहे, वगैरे गोष्टींविषयीं लिहूं गेल्यास पुष्कळ लिहितां येईल. त्याप्रमाणें अरेरावपणा माजविण्याचा व खडकावर जहाज नेऊन हपटवण्याचा चार्ज आह्मांवर कितपतसा लागू होईल याविषयींही थोडें लिहि-

तां येईल असें नाहीं पण स्वतःच्या संबंधानें सविस्तर लिहिणें हें सदोषनिवारणाच्या प्रसंगींही विशेष प्रशस्त होईल असें आह्मांस वाटत नाहीं यास्तव आह्मी आपल्या तरफदारीनें आमच्या प्रतिपक्षिवर्गास येवढेंच कळवितों कीं, आह्मी आपल्या दरबारीं अध्याहृत्तरच्या नवव्या प्रमाणें अद्याप एकही आवट प्रसार केला नाहीं. आमचें तारूं सहा वर्षांपूर्वी जेव्हां बंदर सोडून बाहेर पडलें तेव्हांच त्याच्या निशाणावर आमचा लेख फडकला आहे, कीं आमचें मत स्वीकारण्याविषयीं आमचा कोणास आग्रह नाहीं, व कोणीं आमची चूक आह्मांस दाखविल्यास ती आह्मी मोठ्या संतोषानें पदरांत घेऊं. याच प्रतिज्ञेची आह्मी पुढेंही अनेकावर पुनरुक्ति केली आहे. रा० ओक यांनीं तर आपल्या सदरील पत्रांतच शंभर वेळां आमच्या प्रांजल बुद्धीचा महिमा गाइला आहे. मग तेच आम्ही ‘ अरेरावपणाचें प्राबल्य माजवतों ’ म्हणून त्याच तोंडानें आम्हांवर ·डिमार करतात यास काय म्हणावें ? आम्हीं हवा तसा अद्वातद्वा लेख प्रसिद्ध केला ह्मणून त्यांच्या हातची लेखणी कोणीं हिसकावून घेतली आहे ? सदरील पत्रासारखा अद्वातद्वा व फाजील मजकूरही आम्हीं आपल्या पुस्तकांत खुशाल येऊं दिला हें अरेरावपणाचेंच लक्षण काय ? पण रागाच्या किंवा हेकटपणाच्या आवेशांत बुद्धीची समता राहती तर मग काय न होतें ! वरील वृत्तींच्या योगानें आमच्या पत्रकाराची बुद्धि इतकी कलुषित झाली आहे कीं अगदीं उघड दिसण्यासारख्या गोष्टीही त्यास दिसल्या नाहींत. टीका करण्यास हातीं घेतलेल्या दोन लेखांचा अर्थ ध्यानांत घेतांना तो कसा चुकला आहे हें मागें दाखविलेंच आहे. त्यांतून वरच्या दोन अवतरणांपैकीं दुसऱ्यावरून पाहतां तर त्याची मति अगदींच घसरली आहे असें ह्मणावें लागतें. आमच्या पत्रकाराचा सरासरी असा मतलब दिसतो कीं, आपल्या लिहिण्यांत प्रमादाला लवलेश स्थळ नाहीं अशी जेव्हां कोणाची खात्री होईल तेव्हां त्यानें हातांत लेखणी धरावी, दरम्यान धरूं नये. कोणतेंही विधान करायाचें म्हटलें म्हणजे साऱ्या जगभर हिंडन जेव्हां त्याची शहानिशा करून घ्यावी तेव्हां मग लेखणीचा टांक कागदाला लावावा. या समजुतीवरून आमच्या आक्षेपकास मनुष्याच्या बुद्धीचें आकुंचितत्व,प्रमादपरत्व इत्यादि धर्म कबूल नाहींत असें वाटतें. त्यानें नाविकाचा दाखला घेतला आहे, तर तोच घेऊन आम्ही त्यास असें विचारतों कीं, समुद्रयान करण्याचा जर त्यास प्रसंग आला तर कपतानाकडून नौकेबद्दल अभयलेख घेतल्यावांचून तो तिजवर पाऊल ठेवणार नाहीं काय ? व वरील अभयलेख देणारे कपतान तरी त्यास किती भेटतील ? तसें-

च वरील लेख मागणाराविषयीं मुख्य नाविकाच्या मनांत कल्पना तरी काय येईल ? तर हीच गोष्ट ग्रंथकारांसही लागू आहे. मोठा कपतान कुक घेतला किंवा कोलंबस घेतला तरी त्याच्याही स्वाधीन जसे वारे नाहींत, समुद्रांतील खडक नाहींत, किंवा इतर होण्यासारखे शेंकडों अपायही नाहींत, त्याप्रमाणेंच कोणी केवढाही ग्रंथकार असला तरी प्रमादराहित्य हा गुण त्यास कधींही लाभायाचा नाहीं. हें तर काय, पण वरील गुण आपल्या ठायीं असावा अशी हाव बांधणारा मनुष्य 'रासेलस' मधील पंचमहाभूतांवर अंमल चालविणाऱ्या ज्योतिष्याच्या इतपतच शहाणा ह्मणायाला पाहिजे. असो; तर या सर्व गोष्टी आमच्या आक्षेपकानें लक्षांत आणायाच्या होत्या. त्या इतक्या उघड असतां त्याच्या ध्यानांत आल्या नाहींत याचा खरोखर आह्मांस आचंबा वाटतो. तर त्यास सरतेशेवटीं येवढेंच सांगतों म्हणजे बस आहे कीं, जसा मोठा शूरही पराभव पावल्यानें नामर्द ठरत नाहीं, त्याप्रमाणेंच वेळेनसार लेखणी घसरली तरी तिजबद्दल कोणत्याही ग्रंथकारास मोठीशी शरम वाटायाला पाहिजे असें नाहीं जगांत आजपर्यंत ज्ञानाचा व सत्याचा प्रसार कोणत्या तऱ्हेनें झाला हें पाहिलें असतां कोणासही कळून येणारें आहे कीं, ज्यास जें मत वाटेल तें त्यानें प्रगट करावें हीच वरील प्रसाराची रीति आहे. सत्याचा आविर्भाव एकदम होत नसतो, तो क्रमाक्रमानेंच व्हावयाचा. यास्तव निवळ सत्य हातीं लागेल तेव्हांच मी तें प्रगट करीन असें ह्मणून कांहींच होणार नाहीं. ज्याला जितपत शोध लागेल तितपत त्यानें लोकांस प्रसिद्ध करावा, त्याविषयीं लोकांनीं निरंतर चर्चा चालू ठेवावी, आणि मग कालेंकरून जें निष्पन्न होईल तें सत्य, हीच आजपर्यंतची सत्यशोधनाची पद्धति आहे. तर हीच आह्मींही आजपर्यंत चालविली आहे. होतही ज्यांस अरेरावपणा दिसेल त्यांची धन्य म्हटली पाहिजे. तर याप्रमाणें आह्मीं अनुसरलेल्या पद्धतीविषयीं रा० ओक यांस पुनः एकवार जागें करून कलम खालीं ठेवतों.

---

३. आतां आमचे दुसरे आक्षेपक रा० कानेटकर यांच्या कोटिक्रमाविषयीं विचार करूं.

५७ व्या अंकांत आह्मी मोरोपंताच्या संबंधानें असा उल्लेख केला आहे कीं, तो पंडित नव्हता, तर केवळ पुराणिक होता. हा उल्लेख प्रस्तुत पत्रकारास साहसात्मक व चमत्कारिक दिसतो. ज्याची कवित्वाच्या संबंधानें येवढी सर्वतोमुख ख्याति आज शंभर वर्षे गाजते आहे

तो 'आर्यापति' केवळ पुराणिक होता, ही गोष्ट आमच्या आक्षेपकास जशी वाटली तशीच पंतांच्या बहुतेक भक्तांस अप्रिय वाटेल यांत संशय नाहीं. शेक्सपीयर अविद्वान् होता हें जसें त्याच्या कित्येक भजकांस खपत नाहीं* व मिल्टनानें शाळा घातली होती ही गोष्ट जशी त्याच्या चाहत्यांस लाजिरवाणी वाटते,† तसाच प्रकार प्रस्तुत महाराष्ट्र कवीच्या संबंधानें होणार आहे. पण या गोष्टीस उपाय नाहीं. जी खरी गोष्ट आहे ती मनाला गोड न वाटे ह्मणून दडवून ठेवणें बरोबर नाहीं. शिवाय कानेटकरप्रभृति मंडळींनीं हाही विचार करायाला पाहिजे कीं अंगीं पांडित्य नसल्यानें कवीस कमीपणा तो कोणता? कवित्वाचा व विद्वत्त्वाचा वस्तुतः विशेष संबंध मुळींच नाहीं; कांहीं अंशीं तर वरील दोन्ही गुण परस्पर विरुद्धही आहेत. या प्रमेयावर आह्मीं यापूर्वी अनेक वेळां प्रतिपादन केलें आहे.‡ मग ज्या विद्वत्त्वाचा कवित्वगुणाशीं अशा प्रकारचा संबंध तें आमच्या कवीच्या ठायीं बळेंच स्थापित करण्यापासून फायदा कोणता? शिवाय पौराणिकत्वाच्या योगानें त्यास हीनत्व तें काय येणार? कविरायांची डफावर थाप पडत नव्हती काय? आंग्लभौमकविमुकुटमणि घोडेवाल्याचें काम करीत नव्हता काय? स्काटलंडच्या कविश्रेष्ठाचा कृषिव्यापार चालत असतां वाग्देवी हलारूढ होत नव्हती काय? मग त्याच देवीच्या हातून पंतांच्या व्यासपीठाची अवधी-

---

* "They who accuse him of wanting learning give him the greatest commendation. He was naturally learned. He needed not the spectacles of book to read nature. He looked inward, and found her there."

Dryden.

† This is the period of his life from which all his biograhers seem inclined to shrink. They are unwilling that Milton should be degraded to a school-master; but, since it cannot be denied that he taught boys, one finds out that his motive was only zeal for the propagation of learning and virtue; and all tell what they do not know to be true, only to excuse an act which no wise man will consider as in itself disgraceful. His father was alive; his allowance was not ample; and he supplied its deficiencies by an honest and useful employment,

Johnson's Life of Milton.

‡ अंक १ व ४ पहा.

रणा होण्यास कोणतें कारण आहे तें आह्मांस समजत नाहीं। असो; आतां प्रस्तुत आक्षेपकाचें म्हणणें काय आहे तें पाहूं.

रा० कानिटकर यांचें आपल्या तर्केचें पहिलें प्रमाण हें आहे कीं, मोरोपंताच्या काव्यांत महाराष्ट्र भाषेचें अत्यंत उज्वल स्वरूप दृष्टीस पडतें; चित्रविचित्र संस्कृत शब्द, सबंध संस्कृत वाक्यें, कठीण व अप्रसिद्ध संस्कृत शब्द, हे सर्व त्याच्या ग्रंथांत आढळतात; शिवाय 'मुक्तमाला'दि संस्कृत काव्यें त्यानें रचिलीं असून क्वचित् स्थलीं त्याची कृति इतकी दुर्बोध असते कीं ती कोणास उकलतही नाहीं. मग असें असून केवळ पौराणिकव्युत्पत्ति त्याचे ठायीं होती असें आह्मी ह्मणतों हें कसें? यावर आमचें असें उत्तर आहे कीं, वरील सर्व गोष्टी सिद्ध होण्यास पौराणिकव्युत्पत्तीपेक्षां अधिक सामग्रीची आह्मांस गरज दिसत नाहीं. ज्यानें 'रामायण,' 'महाभारत' इत्यादि ग्रंथांचें अनेकशः पारायण केलें आहे त्यास वरील सर्व गोष्टी सुसाध्य आहेत असें आह्मांस वाटतें. त्यांतून आमच्या कवीची आमदानी कोणत्या वेळीं होती हें ध्यानांत आणलें असतां व त्याच्या नैसर्गिक बुद्धिमत्तेचा विचार केला असतां त्याच्या कवितेचें स्वरूप जितपत उज्वल दृष्टीस पडतें तितपत सिद्ध होण्यास साक्षात् शास्त्राध्ययनाची कितीशी अवश्यकता होती हें सहज दिसणार आहे.

रा० कानिटकर यांचा दुसरा मुद्दा असा आहे कीं, मोरोपंताची विद्वत्ता किती होती याचें अनुमान त्याच्या ग्रंथांवरून कसें बांधतां येईल? त्याच्या ग्रंथांत वरील ज्ञान प्रगट होण्यास जर अवकाशच नव्हता, तर मग त्यांत तें दृष्टीस न पडल्यावरून त्याचा अभावच कसा निखालसपणें मानावा? हा मुद्दा नमूद करतांना प्रस्तुत आक्षेपकानें आमच्या मागल्या दोन आक्षेपकांप्रमाणेंच चूक केली आहे. आमचा मुळचा उल्लेख येवढाच आहे कीं, पंचमहाकाव्यांशीं किंवा नाटकांशीं मोरोपंताचा परिचय होता असें ज्यावरून अनुमान करतां येईल असें स्थळ त्याच्या ग्रंथांत आढळत नाहीं. याचा अर्थ अमळ लक्षपूर्वक वाक्य वाचलें असतां कोणाच्याही लक्षांत येणार आहे. त्यांत प्रस्तुत महाराष्ट्र कवीचा पंचमहाकाव्यांशीं परिचय होता कीं नव्हता याविषयीं साक्षात् विधान कांहींच केलेलें नाहीं. जसें एकाद्या मनुष्याविषयीं ह्मणावें, कीं पोषाखावरून हा श्रीमंत असावासा दिसत नाहीं, त्याप्रमाणेंच वरील विधान होय. त्यांतील मुद्दा येवढाच आहे कीं जर मोरोपंताच्या ग्रंथांवरून पूर्वोक्त काव्यांशीं त्याचा परिचय होता असें कोणी ह्मणूं लागेल तर त्यास तसें ह्मणतां येणार नाहीं. या पलीकडे वरील वाक्यांनून अर्थानि-

व्याप्ति होत नाहीं. प्रस्तुत कवि पंडित नव्हता हा जो आमचा उल्लेख आहे त्याचे आधार निराळे आहेत.

प्रस्तुत आक्षेपकांचें तिसरें ह्मणणें असें आहे कीं, केवळ 'अनुष्टितुं' व 'पुनीते' या दोन रूपांवरून प्रस्तुत कवीच्या व्याकरणज्ञानाची परीक्षा करतां येत नाहीं ही कोटी आह्मांस सयुक्तिक वाटत नाहीं. आह्मांस खास वाटतें कीं, ज्यानें व्याकरणाचें अध्ययन केलें आहे त्याच्या हातून वरच्यासारख्या चुका कधींही होणार नाहींत. वामन पंडिताच्या एका चरणाचें पत्रकारानें उदाहरण दिलें आहे, पण त्यावरून वरील कवीच्या शैथिल्याखेरीज दुसरी कोणतीही गोष्ट ठरत नाहीं. रचनेच्या संबंधानें वरील प्रमाद कवीनें बुद्ध्या केले असतील हें ह्मणणेंही ठीक नाहीं; कां कीं, आमच्या कवीची व्याकरणशुद्धतेबद्दल अतिशयित ख्याति आहे. मग याच ठिकाणीं त्यानें मुद्दाम चिखलांत पाय बुडविला असेल हें मुळींच संभवत नाहीं याप्रमाणेंच लेखकप्रमादाची कृप्तिही बसण्यासारखी नाहीं हें उघड आहे; कां कीं, तसें असतें तर खरा पाठ बसविण्यास फारशी पंचाईत पडतीना. आतां एक मात्र सदरील पत्रकाराची कल्पना वास्तविक आहे खरी; कीं 'मुक्तामाला' दि ग्रंथांत शेंकडों चुका आढळण्याचा संभव होता. पण हे ग्रंथ निवळ संस्कृत असल्यामुळे कवीनें त्यांच्या रचनेकडे विशेष लक्ष पुरविलें असेल असें ह्मटल्यास साजणार आहे.

रा० कानिटकर यांचा प्रस्तुत कवीच्या तर्फेनें चौथा मुद्दा असा आहे कीं, कालिदासानेंही 'रघुवंशा'च्या आरंभीं आपली अत्यंत नम्रता प्रगट केली आहे; मग याच अर्थानें मोरोपंताच्या दोन केकाही घ्याव्या. हें केकांचें प्रमाण आह्मी मोठेसें प्रबळ ह्मणून दाखल केलें आहे असें नाहीं; तें केवळ पूर्वीच्यांस पुष्टीकरणरूप होय. ग्रंथांच्या आरंभीं वगैरे वाचक मंडळीची क्षमा मागण्याची जशी सर्वत्र शिष्टजनरीति आढळते तसा कांहीं प्रकार पूर्वोक्त श्लोकांत मानण्यास हरकत नाहीं हें खरें; तरी एकंदर धोरणावरून पाहतां पूर्वोक्त केका केवळ उपचारार्थक आहेत असें आह्मांस वाटत नाहीं.

आतां प्रस्तुत पत्रकारानें शेवटीं एकंदर महाराष्ट्र कवींच्या संबंधानें जो आपला उद्गार प्रगट केला आहे त्याचा विचार करून हें उत्तर आटपतों. हा उद्गार कृतज्ञताबुद्धीनें परिप्लुत आहे खरा; पण त्यावरून आमच्या आक्षेपकानें कवित्वाच्या स्वरूपाविषयीं चांगलासा विचार केला नाहीं, व 'विद्वत्त्व' या शब्दाचा अर्थही तो फार संकुचित घेतो, हें व्यक्त होतें. वर टिपेंत सांगितल्याप्रमाणें प्रस्तुत मालेच्या तिसऱ्या व चवथ्या अंकांत

वरील विषयाच्या संबंधानें ऊहापोह केला आहे, तो ध्यानांत आणला असतां महाराष्ट्र कवींवर अविद्वत्त्व स्थापल्यानें केवळ साहसोक्तीचा दोष येतो असें नाहीं हें आमच्या आक्षेपकास कळून येईल 'रसाळ व प्रासादिक उक्तीं' स विद्वत्तेची काय गरज आहे ? तुकारामप्रभृति शूद्रकवींचे ठायीं व महीपत्यादि ब्राह्मण कवींचे ठायीं किनपत विद्वत्ता होती ती त्यांच्या एकंदर स्थितीवरून व ग्रंथांवरूनही स्पष्ट दिसण्यासारखी आहे. मग ज्या गुणांची ते स्वतःही पर्वा करीत नसत त्याची त्यांवर बळेंच स्थापना करूं पाहणें हा कृतज्ञतेचा कोण प्रकार !

किं कवेस्तस्य काव्येन किं कांडेन धनुष्मतः ।
परस्य हृदये लग्नं न घूर्णयति यच्छिरः ॥ *

अंक ६३ (१) प्रस्तुत अंकाचा विषय. (२) मोरोपंतास कवि ही संज्ञा लागेल कीं नाहीं याविषयीं विचार. (३) प्रस्तुत कवीचे कवित्वगुण. (४) त्याच्या कवितेंतील गुण. (५) दोष. (६) उपसंहार.

१. येथवर प्रस्तुत विषयाच्या संबंधानें लोकांत अनुकूल व प्रतिकूल मतें काय काय आहेत त्यांविषयीं विवेचन झालें. आतां आमचीं मतें काय काय ठरलीं आहेत तीं दाखल करतों.

२. प्रथमतः अगदीं मुख्य मुद्दा जो कवित्वाचा,—ह्मणजे मोरोपंतास 'कवि' ही संज्ञा यथार्थरीत्या लावतां येईल कीं नाहीं,—याच्या संबंधानें विचार करावयाचा. या मुद्यावर आमचें ठरीव मत काय आहे हें फारकरून सांगायाला नकोच. इतर अनेक विषयांवर आमचा व इतर मंडळीचा जसा मतभेद आहे त्याप्रमाणेंच यावरही आहे, व आमचें मत पूर्णपणें वाचकांस कळावें यास्तव गेल्या १० अंकांत त्यावर सविस्तर विवरण केलें आहे. त्यावरून पाहतां आमचा अभिप्राय सर्वांच्या सहज लक्षांत येण्यासारखाच आहे. तो हा कीं, 'कवि' ही संज्ञा प्रस्तुत कवीस पूर्णपणें लागेल.

वरील निर्णय आह्मीं कशावरून केला असें जर प्रस्तुत कवीचे प्रतिपक्षी आह्मांस विचारतील तर त्यांस निश्चयात्मक उत्तर देणें कठीण पडेल.† कविता हा विषय हृदयगम्य आहे, बुद्धिगम्य नव्हे; ह्मणजे कविता ह्म-

---

* "तें कवीचें काव्य काय कामाचें, व तो तिरंदाजाचा तीर काय कामाचा, कीं जीं हृदयाशीं येऊन धडकलीं असतां मुरकुंडी वळत नाहीं !"

† पोप यास कवी ह्मणावा कीं नाहीं हा वाद जॉन्सनच्या वेळेपासून चालत आ-

(पुढें चालू.)

णावी कोणती व न ह्मणावी कोणती याचा निर्णय सहृदय मनुष्यास करतां येईल, केवळ जो बुद्धिमान् आहे, तो करूं शकणार नाहीं. ज्याप्रमाणें आंधळ्या मनुष्यास एकाद्या पदार्थाची केवळ स्पर्शज्ञानावरून काय होईल तेवढीच कल्पना होईल, रंगाची कल्पना तर त्यास स्वप्नींही व्हावयाची नाहीं; किंवा उत्कृष्ट रूपवतीविषयींही क्लीबाची भावना ह्मणजे काय ती मानुषीत्वधर्मेंकरून होईल; बाकी कामिजनास जो अनुभव घडतो, कीं—

स्पृशंत्यास्तारुण्यं किमिव नहि रम्यं मृगदृशः ।*

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

ला आहे. त्यास उद्देशून वरील पंडितानें जें लिहिलें आहे तेंच प्रस्तुत प्रसंगींही लागू पडणारें आहे. हा लेख वरील कवीच्या चरित्राच्या शेवटीं आहे:—

"After all this, it is surely superfluous to answer the question that has once been asked, whether Pope was a poet? Otherwise than by asking, in return. If Pope be not a poet, where is poetry to be found? To circumscribe poetry by a definition will only show the narrowness of the definer, though a definition which shall exclude Pope will not easily be made. Let us look round upon the present time, and back upon the past; let us inquire to whom the voice of mankind has decreed the wreath of poetry; let their productions be examined, and their claims stated and the pretensions of Pope will be no more disputed. Had he given the world only his version, the name of poet must have been allowed him; if the writer of the "Iliad" were to class his successors, he would assign a very high place to his translator without requiring any other evidence of genius."

* वरील चरण भर्तृहरीच्या 'शृंगारशतकां'तील एका श्लोकांतील आहे. तो श्लोक हा:—

स्मितं किंचिद्वक्त्रे सरलतरलो दृष्टिविभवः
परिस्पंदो वाचामविरलविलासोक्तिसरसः ।
गतीनामारंभः किसलयितलीलापरिकरः
स्पृशंत्यास्तारुण्यं किमिव नहि रम्यं मृगदृशः ॥

त्याचें वामनकृत भाषांतर येणेंप्रमाणें आहे:—

डोळे विशाल अणि चंचल मंद हास
चातुर्ययुक्त वचनीं मिरवे विलास ।
शोभा हरी चरण कोमल पल्लवांची
कीं चांगलीच तरुणत्व दशा स्त्रियांची ॥

" यौवनांत आलेल्या सुंदर स्त्रीचें मनोहर नाहीं असें काय आहे ? "—या गोष्टीची त्यास कल्पनाही करतां येणार नाहीं, त्याप्रमाणेंच सत्कवींच्या कृतींचा साक्षात्कार नेत्रद्वारा अथवा कर्णद्वारा झाला असतां थरारून जाणें, गहिंवरून जाणें, देहभान विसरणें, साश्रु होणें, हीं सर्व लक्षणें जो सहृदय त्याचेच ठायीं दृष्टीस पडतील; एरवीं कोणी केवढाही पंडित असला तरी वरील गुणाव्यतिरिक्त त्यास अत्युत्कृष्ट काव्याचेंही रमणीयत्व बिलकूल कळून येणार नाहीं. तसेंच काव्यांतील रस हा केवळ स्वानुभवगम्य असल्यामुळें तो दुसऱ्याच्या आटोक्यांत आणून देणें हेंही दुर्घटच आहे. प्रस्तुत विषय तर्कशास्त्रास अगोचर असल्यामुळें अमुक काव्य रसभरित आहे व अमुक नीरस आहे हें सिद्ध करून दाखविणें केवळ अशक्य होय. यास्तवमोरोपंत हा खरा कवि होय असें आह्मी कां समजतों याचीं कारणें आमच्यानें देववत नाहींत. वरील विधानाची सिद्धता आह्मी केवळ पुढील रीतीनें करतों.

पहिली गोष्ट तर ही कीं, आज शंभर वर्षे मोरोपंताची जी ख्याति चालत आली आहे ती त्याच्या अंगीं खरे कवित्वगुण नसते तर कधीं चालत आली नसती. कोणत्याही कवीच्या योग्यतेचें ठोकळ प्रमाण त्याची लौकिक प्रसिद्धि व या प्रसिद्धीचा काळ हीं धरायास हरकत नाहीं. आजपर्यंत जगांत जेवढे कवि होऊन गेले त्यां सर्वांस वरील प्रमाण पूर्णपणें लागू पडतें. ज्याची जेवढी योग्यता तेवढ्याच मानानें त्याची लोकांत प्रसिद्धि व त्याच्या कीर्तीचा स्थाईकपणा. तर हेंच प्रमाण प्रस्तुत कवीवर लागू केलें असतां चालणार आहे. आतां हें खरें आहे, कीं आलीकडील विद्वान् मंडळीनें त्याच्या प्रसिद्धीचें एक मोठें कारण काढून ठेवलेंच आहे; तें कोणतें तर त्याची यमकरचना ! पण केवळ यमकरचनेवरून कोणाचा कविवर्गांत रिघाव होईल हें संभवत नाहीं. तसें असतें तर संस्कृतांतील ' रामकृष्णविलोमकाव्य ' इत्यादि कृत्रिम प्रबंधांची पंच महाकाव्यांहून ज्यास्ती प्रसिद्धी होती. अर्थाला बिलकूल धक्का न लागतां लांबलांब यमकें सहज साधणें हा प्रकार जेव्हां प्रस्तुत कवीच्या काव्यांत प्रथमतः दृष्टीस पडूं लागला असेल तेव्हां श्रोत्यांचीं व वाचकांचीं मनें तेव्हांच तल्लीन होऊन गेलीं असतील हें खरें ; पण यमकें मात्र भपकेदार असून आंत कांहीं अर्थ नाहीं असा जर वरील काव्यांतील प्रकार असता तर त्याची येवढी प्रसिद्धि कधीं न होती, व पूर्वीच्या महाराष्ट्र कवींत मोरोपंताची जी एकदम गणना झाली, व उत्तरोत्तर तर तो वरील मंडळींत शेवटला असतां अग्रगण्य होऊन बसला हेंही कधीं घडतेंना. तर प्रस्तुत वादाचा निर्णय करण्यास वरील सामान्य प्रमाण बरेंच उपयोगी पडेल.

वरच्याहून सबळ प्रमाण अर्थातच प्रस्तुत कवीच्या कृतींतच जें सांपडतें तें होय. आह्मांस खास वाटतें कीं, ज्यास लवमात्र ह्मणून सहृदयता आहे तो प्रस्तुत कवीच्या ग्रंथांचें उगीच वरचेवर अवलोकन करूनही प्रकृत वादाच्या संबंधानें फार वेळ द्वैधांत राहणार नाहीं. ज्याप्रमाणें लोहचुंबकाची परीक्षा करायाची असल्यास त्याचें व लोहाचें सान्निध्य झालें कीं बस आहे, मग लोहाला मागें ओढलें तरी तें जाऊन चुंबकास चिकटणारच; त्याप्रमाणेंच ज्यास सत्काव्याचें मर्म समजतें आहे व ज्यावर सत्कवींचीं वचनें मोघ होत नाहींत, तो आमच्या महाराष्ट्र कवीचा सरस्वतीनिष्यंद सेवितांच लुब्ध होऊन जाईल यांत बिलकूल संशय नाहीं. तसेंच ज्यास प्राकृत कविता वाचून वरच्यापैकीं कांहींच अनुभव येणार नाहीं त्यानें आपले ठायीं अरसिकता मानली अथवा आपल्या मनावर दुराग्रहाचा पगडा जबरदस्त आहे असें मानलें तर मोठीशी चूक होणार नाहीं असें आह्मी खात्रीनें सांगतों.

३. असो; आतां ज्या कवित्वगुणांवर आह्मी इतके लुब्ध होऊन गेलों आहों, व ज्यांच्या योगानें आमचें प्रेम प्रस्तुत कवीवर इतका काळ पावेतों स्थिर होऊन बसलें आहे, ते गुण कोणते तें सांगतों. कवितेचीं अंगें दोन; एक पदरचना, व दुसरें अर्थरचना. उत्कृष्ट कवींच्या पदरचनेचे गुण ह्मटले ह्मणजे शब्दांचा साधेपणा व अन्वयाचा सरळपणा हे होत. व अर्थरचनेचे गुणप्रसाद व गांभीर्य हे होत. या चार गुणांपैकीं दुसरा व चवथा हे प्रस्तुत कवीच्या कृतींत दृष्टीस पडतात कीं नाहींत याविषयीं कोणी अभिज्ञ व रसिक शंका घेईलसें वाटत नाहीं पहिल्या व तिसऱ्या विषयीं मात्र तसें केवळ विधान करवत नाहीं. आमच्या कवीस भवभूत्यादिकांप्रमाणें प्रौढ रचनेची अत्यंत आवड असल्यामुळें त्यानें आपल्या प्राकृत काव्यांतही मोठमोठ्या संस्कृत शब्दांस व लांब लांब समासांस स्थल देऊन जॉन्सननें ज्या प्रकारचें स्वरूप इंग्रेजी भाषेस दिलें तसें यानें मराठीस दिलें. या त्याच्या रचनाविशेषास्तव केवळ प्राकृतज्ञास त्याच्या काव्यांत पुष्कळ ठिकाणीं प्रसन्नत्व दिसणार नाहीं हें खरें, तरी व्युत्पत्तीचा ज्यास अंमळ संस्कार लागला आहे त्याची कुरकूर प्रस्तुत कवीच्या ग्रंथांच्या संबंधानें फारशी येईल असें वाटत नाहीं. तर याप्रमाणें पदरचना व अर्थरचना या दोन्ही प्रकारांवरून पाहतां आम्ही मोरोपंताची महाकवींत गणना करतों.

महाकवीचे ठायीं दुसरें मोठें लक्षण हें आढळतें कीं, संपूर्ण रसवर्ग जसा काय त्यांच्या स्वाधीन असतो. चितान्याच्या पाशीं सारे रंग जसे

सदैव सिद्ध असतात, पाकाचार्यापुढें षड्रस जसे हात जोडून उभे असतात, त्याच प्रमाणें कवीचीही गोष्ट होय. सारी भाषा ही जशी काय त्याची अंकित होऊन गेलेली असते, यास्तव तो अशी कांहीं चमत्कारिक शब्दांची सांगड घालून देतो कीं, वर्णनविषयक पदार्थ जसा काय डोळ्यांसमोर उभा राहतो, व वर्ण्य मनोवृत्तिशीं वाचकाच्या चित्ताचें तादात्म्य होऊन जातें ! मोरोपंताच्या कवितेंत वरील रसाविर्भावाचीं शेंकडों उदाहरणें आहेत. तीं आमच्या वाचकांपैकीं बऱ्याच मंडळीस निर्दिष्ट करायास पाहिजेत असें वाटत नाहीं ; शिवाय या पुस्तकांतच अनेक उतारे आजपर्यंत दाखलही केले आहेत. तरी प्रस्तुत विवेचनाच्या परिपूर्त्यर्थ कांहीं उत्कृष्ट स्थलांचा येथें विशेषतः निर्देश करणें प्राप्त आहे.

प्रस्तुत कवीची शृंगारवर्णनाची हातोटी कोणत्या तऱ्हेची आहे हें ज्यास पहावयाचें असेल त्यानें 'आदिपर्वां' तील शर्मिष्ठा व ययाति आणि शकुंतला व दुष्यंत यांचे प्रसंग पहावे; 'वनपर्वां' तील उर्वशीकृत अर्जुनविलोभन व 'विराटपर्वां' तील कीचककृत द्रौपदीप्रमाथ हीं दोन प्रकरणेंही वरील रसाचींच उदाहरणें होत. विप्रलंभ शृंगाराचा प्रकार पहाणें असल्यास 'मंत्ररामायणां' त रामास पंपेच्या दर्शनानें उत्पन्न झालेल्या सोत्कंठ अवस्थेचें वर्णन केलें आहे तें पहावें, किंवा भारतांतर्गत रामोपाख्यानांत वरील प्रसंगाचेंच पुनः वर्णन आहे तें पाहावें. वीररसाचा मासला पाहावयाचा असेल त्यानें 'वनपर्वां' तील किरातार्जुनीय युद्ध, 'विराटपर्वां 'तील अर्जुनप्रकटन, 'भीष्मपर्वां' तील भार्गवभीष्मयुद्ध इत्यादि कथानकें पहावी. सारें 'रामायण' व 'महाभारत' हीं काव्येंच मुळीं 'इलियड्' प्रमाणें वीररसानें परिप्लुत असल्यामुळें तो रस त्यांत हव्या तितक्या स्थळीं सांपडणारा आहे हें उघडच आहे, यास्तव प्रस्तुत रसाच्या संबंधानें स्थलनिर्देशन हेंच वस्तुतः पाहतां अप्रस्तुत होय. अद्भुत रसही वीररसप्रधान काव्यांच्या अनुषंगानेंच राहणारा आहे यास्तव त्याचीं उदाहरणेंही विशेषतः सांगायाला नकोत. करुणरसाची परीक्षा कर्तव्य असतां ती पुढील उदाहरणांवरून चांगली होण्यासारखी आहे ;—वनपर्वांत नल दमयंतीला निजल्या जागीं अरण्यांत सोडून जात आहे तो प्रसंग; यक्षाच्या शापेंकरून चारी भाऊ मरण पावले असतां धर्मराजाचा शोक; 'स्त्रीपर्वां' त समरांगणावर कुरुस्त्रियांनीं केलेला विलाप; व 'मंत्ररामायणां' त रामलक्ष्मणांस इंद्रजितानें मूर्छित केलें असतां सीतेस त्यांचीं निश्चेष्ट शरीरें पाहून झालेलें दुःख 'गदापर्वां' त भयानक रस पूर्ण आहे. रौद्राचें उत्कृष्ट उदाहरण 'कर्णपर्वां' तर्गत दुःशासनवधप्रकरण होय.

याखेरीज मोरोपंताच्या कवितेंत जागोजाग मनोरम पद्यें, वर्णनें, भाषणें वगैरे महाकवींच्या कृतींतून आढळणारे सर्व प्रकार भरपूर आहेत. त्यांचा निर्देश करणें केवळ अशक्य होय. यास्तव सरतेशेवटीं येवढेंच सांगून बस करतों कीं, ज्या कोणास प्रस्तुत कवीच्या कवित्वगुणांची थोडक्यांत परीक्षा कर्तव्य असेल त्यानें 'केकावलि' काव्य पहावें. तें हातीं घेतलें असतां कालिदासाचें गुणसर्वस्व जसें 'मेघदूतां'त आढळणारें आहे, जगन्नाथाच्या वाणीचें रससर्वस्व जशी 'गंगालहरी' प्रगट करते, त्याप्रमाणेंच वरील केकारवही प्रस्तुत कवीच्या गुणांविषयीं निर्णायक होईल.

वरील विवेचनावरून मोरोपंत हा कवि आहे कीं नाहीं या मुख्य मुद्याचा व कविवर्गांत त्याची पायरी कितीशी उंच येईल या गोष्टीचाही निकाल होण्यासारखा आहे. आतां प्रस्तुत विषयाच्या एका भागावर मात्र लिहून हा दोन वर्षें चाललेला निबंध आटपतों.

४. हा अवशिष्ट भाग प्रस्तुत कवीच्या गुणदोषांचें विवेचन हा होय. टीकाकर्त्यांचें काम ह्मटलें ह्मणजे कोणत्याही विषयाचें जें स्वरूप त्याच्या लक्षांत येईल तें त्यानें निःपक्षपात बुद्धीनें वाचकांस सादर करावें हें होय. तर हें कर्तव्य मनांत आणून आजपर्यंत मोरोपंताच्या कवितेशीं आमचा जेवढा परिचय घडला तेवढ्यावरून आमच्या मनांत तिचें स्वरूप जें आलें तें येथें प्रगट करतों. हें स्वरूप अर्थातच गुणदोषात्मक होय. तर आतां दोहोंचा क्रमानें निर्देश करतों.

मोरोपंताच्या कवितेंत आढळणारा पहिला मोठा गुण म्हटला म्हणजे हा होय कीं, त्यानें भाषेच्या शुद्धतेकडे अत्यंत लक्ष दिलेलें आढळतें. हें लक्ष पूर्वीच्या कोणत्याही महाराष्ट्र कवीचे ठायीं दिसून येत नाहीं. सरासरी अर्थाचा बोध झाला ह्मणजे झालें. मग व्याकरण कितीं कां चुकेना, असें पूर्वीच्या कवींचें एकंदर धोरण दिसतें. पण या चरम महाराष्ट्रकवीनें आपल्या साऱ्या पूर्वजांचा कलंक झाडून टाकून आपल्या देशभाषेस पुरें प्रायश्चित्त दिलेलें आढळतें. ऱ्हस्वाचें दीर्घ, दीर्घाचें ऱ्हस्व हा प्रकार कोठें आढळत नाहीं येवढेंच नव्हे; तर अनुस्वार. प्रयोग इत्यादिकांकडेही त्यानें लक्ष पुरविलेलें आढळतें.* सारांश, प्रस्तुत कवीनें महाराष्ट्र

---

* उदाहरणार्थ पुढील पद्यें पहा:—

असुर ह्मणति विद्येनें प्रबल करायासि देव या नीचें ।
मन मोहिलें गुरूचें गुरुचित्ताहूनि देवयानीचें ॥

आदिपर्व.

जेणें ताप दिला तो हा कामी तापसा हतांस दया ।
उटावि तुझी किति मारूं हाका मी ताप साहतां सदया ॥

(पुढें चालू.) किरात.

कवितेस व्याकरणशुद्धतेचें पुरतें वळण लावून या गुणास्तव तिचें स्वरूप विशेष उज्वल केलें आहे.

मोरोपंताच्या कवितेचा विशेष गुण तिची प्रौढ रचना होय. प्राकृत भाषेच्या अंगीं संस्कृत भाषेचा डौल आणण्याविषयीं प्रस्तुत कवीस पराकाष्ठेची हौस होती असें त्याच्या एकंदर काव्यपद्धतीवरून स्पष्ट दिसून येतें. संस्कृत शब्दांचा चोहोंकडे भरणा, लांब लांब संस्कृत समास, संस्कृत पद्धतीवर केलेले प्राकृत भाषेचे प्रयोग,† कोठें कोठें संस्कृत संबंधचीं संबंध वाक्यें, हे सर्व प्रकार प्रस्तुत कवीच्या कृतींतून आढळतात. आतां या गुणाच्या योगानें प्रकृत कविता केवळ प्राकृत वाचकांस बरीच दुर्बोध झाली आहे खरी, तरी अंमळ वरल्या प्रतीच्या वाचकांस वरील गुणास्तव ती अत्यंत प्रिय झालेली आहे.

प्रकृत कवितेचें तिसरें मोठें अंग यमकप्रासमय रचना होय. या रचनेच्या संबंधानें यापूर्वी कांहीं ठिकाणीं लिहिण्यांत आलेंच आहे, त्यावरून ती दोषमय आहे कीं काय याविषयीं वाचकांची संशयनिवृत्ति झालीच असेल. यास्तव येथें इतकें सांगतों ह्मणजे बस आहे, कीं वरील शब्दालंकार साधण्यास प्रस्तुत कवीनें पुष्कळ परिश्रम केले आहेत; व व्याकरण बिघडूं न देतां किंवा अर्थाची हानि न करतां लांब लांब यमकें साधण्याची व प्रासांची सांखळीची सांखळी जुळविण्याची जी या कवीची अपूर्व करामत दृष्टीस पडते ती समयविशेषीं अर्थ खुलविण्यास किंवा निदान नुसता मनास चमत्कार वाटविण्यास फार उपयोगीं पडते. ति-

---

(मागील पृष्ठावरून-पुढें चालू.)

ह्मणा मज उतावळा गुणचि घेतला घावरें
असो मन असेंचि वा भजकबर्हिमेघा बरें ।
दिसे क्षणिक सर्व ही भरंवसा घडीचा कसें
धरील मन आविनें बहु परिश्रमे चाकसें ॥

केकावलि

मुखीं हरि वसो तुझी कुशलधाम नामावली
क्षणांत पुरवील जी सकल कामना मावली ।
कृपा करिशि तूं जगत्त्रयनिवास दासांवरी
तशी प्रकट हे निज श्रितजना सदा सांवरी ॥

किता.

प्रयोगाचीं कांहीं चमत्कारिक उदाहरणें पाहणें असल्यास (अंक १०) पृष्ठ १२९ पहा.

† वरील प्रयोगांचीं उदाहरणें (अंक १०) पृष्ठ १४० यांत सांपडतील.

जवरून कवीच्या भाषाप्रभुत्वाविषयीं मोठें प्रमाण मिळतें हेंही येथें सांगायास पाहिजे असें नाहीं.

मोरोपंताच्या कवितेच्या बाह्यरचनेच्या संबंधानें कोणते गुण सर्वांच्या लक्षांत येण्यासारखे आहेत ते वर सांगितले. आतां अर्थरचनेच्या संबंधानें विचार करूं. अर्थदृष्ट्याही प्रस्तुत कवीचें काव्य प्रौढ व रसभरित आढळतें. सर्व महाकवींच्या ग्रंथांतून जशी सुंदर व प्रौढ अर्थाची सुंदर व प्रौढ भाषेत रचना केलेली आढळते त्याप्रमाणेंच मोरोपंताच्या कवितेंतही सहृदय वाचकांस केवळ तल्लीन करून टाकणारीं व हजारों वेळां वाचलीं तरी पुरेशीं न होणारीं अशीं सहस्रावधि स्थलें सांपडतात. त्या त्या पात्रास व समयास उचित व विवक्षित रसानें पूर्ण भरलेलीं अशीं भाषणें व वर्णनें त्याच्या ग्रंथांत जागोजाग आहेत. आतां हें खरें आहे कीं वरील सरसता जेथें तेथें आढळते असें नाहीं; पण हा प्रकार साऱ्याच कवींच्या व ग्रंथकारांच्या ठायीं आढळणारा आहे. येथून तेथून सारें सारखेंच उज्वल असें काव्य किंवा असा ग्रंथ प्रायः थोडाच सांपडेल. त्यांतून ग्रंथाचा जेवढा विस्तार अधिक तेवढा वरील सार्वत्रिक सरसत्वाचा संभव कमी. जॉन्सनूनें एके ठिकाणीं ह्मटलें आहे, कीं हिरा ह्मटला ह्मणजे अर्थात्च कोंदण त्याच्याहून कमी योग्यतेचें असलें पाहिजे. तर याच न्यायावरून पाहतां कोणत्याही ग्रंथाचे सरस भाग ह्मटले ह्मणजे त्यांहून इतर भाग अर्थात्च नीरस असले पाहिजेत.

हें प्रस्तुत कवीच्या कवितेचें सामान्य स्वरूप झालें. याहून सदरील कवितेविषयीं विशेषतः लिहिण्यासारखें दुसरें कांहीं नाहीं. संस्कृत कवींत किंवा इंग्रजी कवींत पुष्कळांचे कवित्वविशेष जसे सांगण्याजोगे असतात तसा प्रकार महाराष्ट्र कवींत प्रायः दिसून येत नाहीं. संस्कृतांत ज्याप्रमाणें

उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम् ।
दंडिनः पदलालित्यं माघे संति त्रयो गुणाः ॥ *

अशी निवड करतां येते, किंवा पाश्चात्य कवींत——

"The first in loftiness of thought surpassed,
The second in majesty, in both the last." †

---

* " उपमा अशी कालिदासानेंच करावी; अर्थगौरव असें भारवीचेंच; पदलालित्य म्हणजे शब्दांची टुमदार रचना ही दंडीसच साधली; पण माघकवीचे ठायीं मात्र हे तिन्ही गुण आढळतात."

† " पहिल्याचा कवित्वविशेष उदात्तत्व हा होता ; व दुसऱ्याचा पदलालित्य हा होय ; आणि तिसऱ्याचे ठायीं वरील दोन्ही गुणांचें यौगपत्य आढळतें."

असे कवित्वविशेष जसे एका प्रसिद्ध कवीनें काढले आहेत, तसा प्रकार महाराष्ट्रकवींत होण्यास ह्मणण्यासारखी जागा नाहीं. एक मात्र गोष्ट अंमळ लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे खरी, कीं मोरोपंताच्या कवितेंत पूर्वीच्या सर्व कवींपेक्षां टाकठिकी विशेष आढळते. ह्मणजे दरबारांत वगैरे वागलेल्या मनुष्याचा जसा बोलण्याचालण्यांत, उठण्याबसण्यांत वगैरे बेतबात आढळतो, त्याप्रमाणेंच प्रस्तुत कवीचे ठायींही वाक्यरचना सरळ, शब्दरचना शुद्ध, वर्णन करायाचें झालें तर तें पाल्हाळवार न करतां मुद्देशीर व थोडक्यांत, इत्यादि प्रकार आढळतात. संक्षिप्त रीतीनें मुद्देसूद मजकूर लिहिण्याची पद्धत प्रस्तुत कवीच्या-ग्रंथावरून बरीच लागण्यासारखी आहे.

५. आतां मोरोपंताच्या कवितेंत दोष कोणकोणते आढळतात याविषयीं विचार करायाचा. हें निरूपण करण्याच्या अगोदर एक मोठी गोष्ट लक्षांत आणण्यासारखी आहे, तिजविषयीं येथें थोडें लिहितों: ही गोष्ट मोरोपंताच्या कवितेचें, किंबहुना एकंदर महाराष्ट्र कवितेचें, स्वरूप ही होय.

या विषयावर थोडें दिग्दर्शन आम्हीं पूर्वीं एक वेळ केलेंच आहे.* सामान्यतः पाहतां मोरोपंताच्या सारखें संस्कृतशब्दप्रचुर व थाटामाटाचें काव्य पाहून कोणाचाही असा समज होणें स्वाभाविक आहे, कीं ही काव्यसरणी संस्कृतावरून उचललेली आहे. सदरील निबंधांत प्रस्तुत कवीच्या संबंधाचे लोकांचे अनेक ग्रह जे यापूर्वीं दाखल केलेले आहेत,—कीं मोरोपंत हा महापंडित होता, त्याच्या काव्याचे दहा दहा अर्थ होतात,—वगैरे ते सर्व वरील समजुतीवरूनच उत्पन्न झालेले आहेत हें उघड आहे. पण वस्तुतः पाहता वरील समज अगदीं चुकीचा आहे. पूर्वनिर्दिष्ट निबंधांत आह्मीं दाखविलेंच आहे कीं, संस्कृत कवितेचें स्वरूप व प्राकृत कवितेचें स्वरूप हीं दोन्ही अत्यंत विसदृश होत. वामन, मोरोपंत इत्यादि कवींपासून जो वाक्प्रवाह निघाला त्यास कालिदासभवभूत्यादिकांची वाणी ही मुळींच कारण नाहीं. तसें असतें तर महाराष्ट्र कविता आहे त्याहून फार निराळ्या तऱ्हेची असती. उदाहरणार्थ मोरोपंताचेंच काव्य घ्या. मोरोपंताचा जर पंचकाव्यावर व नाटकादिकांवर सतत परिश्रम असता तर त्यांतील सर्व विशेष त्याच्या कवितेंत दृष्टीस पडल्यावांचून राहतेना. हे विशेष कोणते ते पुढें लक्षांत येतीलच. यांचा वरील कवींच्या ग्रंथांत जो अभाव दृष्टीस पडतो त्यावरून असें स्पष्ट दिसतें कीं, वरील संस्कृत-कवींचें वळण आमच्या महाराष्ट्र कवीस लागलें असावें हें मुळींच संभवत नाहीं. आतां मोरोपंतादि कवींच्या

---

* अंक ४७ पहा.

मनावर संस्कार कोणाचा घडला व त्यांस कवित्वस्फूर्ति कोठून प्राप्त झाली या गोष्टीचा जर विचार केला तर अंमळ शोधाअंतीं असें कळून येईल कीं, वरील कवींचे गुरु ह्मटले ह्मणजे व्यास, वाल्मीकि वगैरे मंडळी होत. यांच्याच साध्या व प्रासादिक वाणीचा कित्ता आमच्या महाराष्ट्र कवींनीं वळविला.* यास्तव सहजच त्यांच्या कृतींत जी सरस्वती प्रगट झाली आहे ती कालिदासप्रभृति मंडळींच्याहून निराळी आहे. उत्कृष्ट शिल्पकारानें आपलें सर्व कौशल्य खर्च करून शाणोल्लेखादि संस्कारांच्या योगानें ज्याचें सर्व तेज प्रगट करविलें आहे, व नंतर मोठ्या नक्षीच्या कोंदणांत बसवून दिल्यानें तर जो विशेषच खुलतो आहे अशा हिऱ्यांत व वरील संस्कार व उपचार ज्यास झाले नाहींत अशा नूतन खनिज रत्नांत जितकें अंतर तितकेंच संस्कृत व महाराष्ट्र कवितेंत होय. जयदेवानें पहिलीचें वर्णन येणेंप्रमाणें केलें आहेः—

यस्याश्चोरश्चिकुरनिकरः कर्णपूरो मयूरो
भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः ।
हर्षो हर्षो हृदयवसतिः पंचबाणस्तु बाणः
केषां नैषा कथय कविताकामिनी कौतुकाय ॥†
'प्रसन्नराघव.'

हें वर्णन संस्कृत कवितेस पूर्ण लागू आहे. पण महाराष्ट्र कवितेस तें लागू पडणार नाहीं. महाराष्ट्र कविताकामिनीचे ठायीं तिच्या वडील

---

* "वरील गोष्टीचें एक मोठें प्रमाण हें आहे कीं, जो ज्याचें अनुकरण करतो त्याच्या विषयींचा उल्लेख त्याच्या ग्रंथांत आढळतो. अर्वाचीन संस्कृत कवींच्या ग्रंथांतून (उदाहरणार्थ, 'प्रसन्नराघव,' 'विश्वगुणादर्श,' 'आर्या सप्तशती' इ०) पूर्वींच्या संस्कृत कवींस,–ह्मणजे कालिदासभवभूत्यादिकांस–उद्देशून केलेले उल्लेख आढळतात व कोठें कोठें नमनेंही आढळतात. महाराष्ट्र कवींत पहावें तों कालिदासादि मंडळींचें नांवही आढळत नाहीं. त्याचे उल्लेख व नमनेंही व्यासवाल्मीकांस व पूर्वकालीन महाराष्ट्र कवींसच उद्देशून केलेलीं आढळतात. रघुनाथ पंडितानें मात्र सरतेशेवटीं 'नैषधा'विषयीं उल्लेख केलेला आढळतो. पण यापूर्वीं अनेकवेळां सांगण्यांत आलेंच आहे कीं, पंचकाव्यकारांच्या धर्तीवर रचना केलेला हा एकच महाराष्ट्र कवि होय.

† "ज्या कवितावधूचा चोर हा चिकुरनिकर (केशपाश); मयूर हा कर्णपूर (कर्णभूषण), भास हा हास (हास्य), कविकुलाचा गुरु ह्मणजे कविश्रेष्ठ जो कालिदास तो जिचा विलास, हर्ष हा हर्ष (चित्ताचा उल्हास), आणि बाण हा जिच्या हृदयांत संचार करणारा साक्षात् पंचबाण (मदन) होय, ती कोणाच्या मनास कौतुक करीत नाहीं ?"

बहिणीचा थाटमाट, नोकेझोक, चापचोपी हे गुण बहुधा नाहींतच ह्मटलें तरी चालेल. पहिलीचें ऐश्वर्य काय वर्णावें ? तिच्या प्रसाधनकर्मावर केवढ्या बड्या बड्या मंडळीची नेमणूक ! प्रत्यक्ष ' मुनित्रय ' तीस निर्मल व उज्वल पटांनीं प्रावृत करण्यास व ' अंजनशलाके ' नें तिचे कटाक्ष अमोघतर करण्यास व्यापृत झालेलें; ' रंभादि देवांगनां ' स ज्यानें इंद्राच्या कचेरींत नाचण्याकरतां सजवाव्या त्या भरताचार्याकडून तीस नाट्यविषयक शिक्षा मिळालेली; मम्मटादि आलंकारिकांच्या हातून तीस भूषाविधि होणारा ! मग असलें अपार ऐश्वर्य अनुकूल असल्यावर आमच्या गीर्षाण कवितेचे अंगीं जी जगन्मोहकता आली आहे ती कां न यावी ? आतां दुसऱ्या बहिणीस वरील संपत्तीची कितीशी अनुकूलता आहे हें पाहिलें तर या संबंधाची माहिती कोणासही द्यावयास पाहिजे असें नाही. पहिलीचा पुरस्कार करण्यास व तिचें लालनपालन करण्यास जसे विक्रमभोजप्रभृति अनंत राजे झाले तशी तर अगोदर दुसरीस मुळींच सोय नव्हती. ती वाढली म्हटली तर ज्ञानोबांच्या मठांत, तुकोबांच्या दुकानांत, रायजींच्या ' गंगातीरच्या झोंपडीं ' त, किंवा दासांच्या सज्जनगडावर ! शेवटीं तर विचारीस ' वाणी बाणो बभूवेति '* या वचनास अनुसरून मापुकजनांच्या रंजनार्थ डफावरही पदविक्षेप करावा लागला ! सारांश, वरील दोन्ही कवितांची स्थितिरीति अत्यंत भिन्न होय. कालिदासादिकांची जी अर्वाचीन कविता ती महाराष्ट्र कवितेची जनयित्री मुळींच नव्हे; तर तिच्याहून प्राचीन जी वाल्मीकिव्यास इत्यादि आद्यकवींची वाणी तिच्या पासून हिचा उगम आहे.

वरील गोष्ट ध्यानांत ठेविली असतां मोरोपंताच्या कवितेंत जे दोष आढळतात त्यांची उपपत्ति सहज होणार आहे. या दोषांपैकीं कांहीं भावरूप आहेत व कांहीं अभावरूप आहेत. ज्यानें संस्कृत कवितेचें किंवा इंग्रेजी कवितेचें स्वरूप पाहिलें असेल त्यास प्रस्तुत कवीचे ठायीं पदलालित्य, माधुर्य, प्रसाद इत्यादि गुण असावे तसे नाहींत हें सहज वाटणार आहे. संस्कृतांत श्रीहर्षानें व इंग्रेजींत पोपनें भाषा कमविण्यांत जी मेहेनत घेतली व त्या कामांत त्यांस जें यश आलें, तसा प्रकार प्रस्तुत कवीचे ठायीं, किंबहुना कोणत्याही महाराष्ट्र कवीचे ठायीं, त्यास आढळून येणार नाहीं. आमच्या महाराष्ट्र कवींनीं सामान्यतः पाहतां अर्थव्यंजनाच्या पलीकडे थोडेंच लक्ष दिलेलें आढळेल. आपल्या मनांतील अर्थ शब्दांनीं व्यक्त झाला ह्मणजे झालें, मग शब्दांच्या टाकाठिकीकडे किंवा सौंदर्याकडे विशेष लक्ष पुरवायाचें नाहीं, असा त्यांचा सामान्य प्रघात आढळतो ; व

---

* अंक १२ पहा.

त्यांचा ग्रंथरचना करण्यांतला उद्देश केवळ भक्ति, ज्ञान, वैराग्य यांपैकींच असल्यामुळें भाषा कमविण्याचा जो अप्रधान उद्योग त्याची त्यांनीं उपेक्षा केली यांत मोठेंसें नवलही नाहीं प्रस्तुत कवीवर लागू होण्यासारखा वरील भाषासंबंधी पहिला दोष होय. दुसरा अर्थरचनेच्या संबंधानें या प्रकरणांत आमच्या एकंदर महाराष्ट्र कवींचे ठायीं, व पुष्कळ अंशीं या चरम कवीचे ठायींही, न्यून काढण्यास जागा आहे. संस्कृत कवींचा प्रयत्न जसा वाचकांस पदोपदीं चमत्कृत करण्याचा आढळतो तसें या अर्वाचीन कवीच्या ग्रंथांतून आढळत नाहीं. आतां वरील हेतु साधण्यास संस्कृत कवींस जीं साधनें आहेत, तीं सर्व प्राकृत कवींस नाहींत हें उघड आहे; * तरी येवढें खरें आहे कीं, जर आमचे महाराष्ट्र कवि साहित्यशास्त्रज्ञ असते तर सध्यां आहे त्याहून मराठी कवितेंत पुष्कळ बहार दृष्टीस पडती; ह्मणजे संस्कृत कवितेंत † जशीं हृदयंगम वर्णनें, अलंकारिक भाषणप्रकार वगैरे आढळतात तसे प्रकार मराठी कवितेंतही आले असते.

तर संस्कृत व इंग्रेजी कवितेशीं परिचित असलेल्या वाचकास पुष्कळ ठिकाणीं मोरोपंताचें काव्य मनोरम वाटणार नाहीं वाचकाचें चित्त वेधून टाकण्याचे वर जे शब्दरचनेचे व अर्थरचनेचे उपाय सांगितले त्यांविषयीं इतर महाराष्ट्र कवींप्रमाणें त्यानेंही विशेष प्रयत्न केला नसल्यामुळें पुष्कळ ठिकाणीं प्रस्तुत कवीच्या ग्रंथांत नीरसता भासते. येवढें खरें आहे कीं, प्रस्तुत कवीस महाराष्ट्र भाषाही केवळ करतलामलकवत् असल्यामुळें त्याच्या शब्दरचनेच्या सफाईनें व यमकप्रासांच्या योजनेनें वाचकांस वरील ठिकाणींही बरीच कर्मणूक होते, पण अशा स्थळीं विशेष

---

* वरील साधनांपैकीं एक मोठें साधन श्लेषयोजना हें होय. श्लेषप्रकरणीं प्रस्तुत कवीची कीर्ति किती आहे व ती किती निराधार आहे, याविषयीं पूर्वी पुष्कळ विवेचन झालेलेंच आहे. प्रकृत स्थलीं येवढेंच सांगतों कीं, ज्याकाळीं संस्कृत विद्येचें सामान्यतः पुनरुज्जीवन होऊन त्या भाषेंतील काव्यपद्धतीची चोहोंकडे वाहवा होती, व कीर्तनप्रसंगीं वगैरे 'चंपूकारा ' दिकांच्या श्लेषवैचित्र्यावर पंडितजनांची वारंवार मान डोलत असेल व वाहवा उडत असेल, त्याकाळींही आमच्या कवीनें वरील अलंकाराचा थाटमाट आपल्या प्राकृत कवितेंत आणण्याचा प्रयत्न केला नाहीं हें त्याच्या समंजसतेचें व रसिकतेचें मोठें प्रमाण आम्ही समजतों.

† ' संस्कृत कविता ' या शब्दांनीं कालिदासभवभूत्यादिकांची कविता घ्यावयाची हे संदर्भावरून स्पष्टच आहे. एरवीं वेद, पुराणें, इतिहास हीं सर्व वरील संज्ञेंत येणारींच आहेत, पण तीं घ्यावयाचीं नाहींत.

उपयोगीं पडण्यासारखे जे पूर्वोक्त प्रकार त्यांची अनुकूलता प्रकृत काव्यास असती तर याहून बरें झालें असतें यांत संशय नाहीं.

आतां प्रस्तुत कवींच्या कृतींत आढळणाऱ्या एका मोठ्या दोषाचें निरूपण करून हें विवरण व एकंदर निबंध समाप्त करतों. हा दोष अश्लीलत्व होय. अश्लीलत्व ह्मणजे चावटपणा नव्हे; हा दोष मोरोपंताच्या काव्यांत मुळींच आढळत नाहीं * अश्लीलत्व ह्मणजे प्रौढ काव्यांत न खपण्यासारख्या ग्राम्य शब्दांचा प्रयोग व केवळ व्यावहारिक दाखले हे होत. सत्कवींची शब्दपद्धति व अर्थपद्धति लक्षपूर्वक पाहिली असतां ही गोष्ट सहज लक्षांत येण्यासारखी आहे, कीं दोहोंमध्यें ग्राम्यतेचा लेशही त्यांस खपत नसतो; नुसती वाक्यरचनाही कवितेंत व्यावहारिक भाषेहून निराळी असावी लागते. आणि त्यांतून शब्द व दृष्टांत हे तर प्राकृत व्यवहारांतले व ग्राम्य भाषेंतले मुळींच उपयोगीं नाहींत. काव्याचा उद्देश मनोरंजन हा असल्यामुळें, व जे विषय नेहमींच्या व्यवहारांतले व अत्यंत परिचित त्यांच्यापासून वरील उद्देश साध्य होत नसल्यामुळें, त्यांचे वाचक शब्द व त्यांचे दृष्टांत हे मनास आल्हाद देत नाहींत; उलटें असें सुद्धां होतें कीं, एकादें पद्य सुंदर साधलें असून त्यांत मोठा प्रौढ अर्थ संगृहीत केलेला असतो, पण वरच्या प्रकारच्या एका शब्दानें किंवा दाखल्यानें दुधांत मिठाचा खडा टाकल्याप्रमाणें होऊन जातें ! हा आक्षेप सर्व वाचकांस बहुधा नवीनच वाटणार आहे, यास्तव त्याच्या स्पष्टीकरणार्थ कांहीं उदाहरणें देतों.

तूं जेंवि देवकीला भेटसि तैसेंचि भेट आतेला ।
आह्मांहुनि तूंचि अधिक घृत सोडुनि कोण करिल आ तेला ॥
उद्योगपर्व ६.

धृतराष्ट्रासि रुचेसी सांगे अत्युग्र नीति तो कणिक ।
वणिक ग्राहकहस्तीं देतो विषसर्पिशर्कराकणिक ॥
आदिपर्व २६.

प्रभुला बिभीषण ह्मणे पावेल जया न रावणि कदापि ।
निजकपटज्ञा पाणी जोडी भोळ्या नरा वणिक दापी ॥
वनपर्व १२.

आह्मां व्यसनार्तांची धर्मस्थिति हेचि बाज पावें गा ।
त्वां मोडावें न इला स्वस्वास्थ्यसुखार्थ बा जपावें गा ॥
सभापर्व ५.

---

* 'विविधज्ञानविस्तार' अंक ७ पहा.

यदुनाथातें गोष्टीं पाहे जैसा चकोर सोमासीं ।
त्याच्या प्रभुमूर्तिरतदृगुपमेसि सितारता गमो मासीं ॥
मंत्रभागवत

उत्तर म्हणे नको गे पायां पडतों बृहन्नडे सोड ।
जोड दिली दुसवुं नको केवळ पितृकरतळस्थ हा फोड ॥
विराटपर्व ३.

गेला स्वर्गासि अमित सुकृतें सोडोनि राय तें नाकीं ।
होय सुदुःसह शक्रा जैसें बाळासि रायतें नाकीं ॥
आदिपर्व १०.

पहिल्या आर्येत 'आ' हा शब्द व तेलातुपाचा दृष्टांत हे दोन्ही ग्राम्य होत. दुसऱ्या व तिसऱ्या आर्येतील प्रसंगास वाण्याच्या दुकानाचे दाखले अगदीं अप्रयोजक दिसतात. चौथींत 'बाज' शब्द घातला आहे; तो मुळींच शोभत नाहीं; सेतूंची वगैरे उपमा अधिक सरस होती. पांचवींत पहिली चंद्रचकोरांची उपमा चांगली आहे. व ती कविसंप्रदायसंमतही आहे; पण उत्तरार्धांतील साखरेची व माशीची उपमा ही ग्राम्यत्वास्तव अप्रशस्त होय. शिवाय तिची आवश्यकता नसल्यामुळें ती पौनरुक्त्य दोषासही पात्र आहे. सहाव्या आर्येतील उपमा तर केवळ अश्लील होय. सामान्यतः व्यवहारांत तशा प्रकारची भाषणपद्धति आहे खरी, पण ती कवितेंत शोभा पावणार नाहीं. शेवटल्या आर्येतील रायत्याचा दृष्टांत वाचून तर थोडेच वाचक हांसल्यावांचून राहतील. इंद्र कोणीकडे आणि रायतें तें काय ! ! *

६. असो; याप्रमाणें दोन अडीच वर्षांपूर्वीं जो विषय आम्हीं हातीं धरिला त्याची आज समाप्ति झाली. आतां या पंताख्यानाच्या शेवटीं त्याची थोडी फलश्रुति सांगितली असतां अप्रासंगिक होणार नाहीं असें समजून चार शब्द लिहितों. वरील आख्यानावरून पहिली मोठी गोष्ट ही घ्यावयाची कीं, जो कोणी लिहूं लागेल त्यास आमची महाराष्ट्र कविता हा विषयही योग्यतेच्या मानानें किंवा वैचित्र्याच्या मानानें लहान आहे असें भासणार नाहीं. इंग्रेजी व संस्कृत कवितेचा जसा विस्तार मोठा आहे, तसाच हिचाही असून हिजवर हवें तेवढें विवेचन होण्यास जागा आहे. केवळ एका पंडितंमन्य पाद्री साहेबांनीं एका पृष्ठा दोन पृष्ठांत वासलात

---

* वर सांगितलेला दोष शेक्सपीयरच्या नाटकांतही कोठें कोठें आढळतो. त्याच्या योगानें रसभंग कसा होतो याविषयीं जॉन्सनच्या 'रांबलर' च्या १६८ व्या अंकांत विवेचन केलेलें आहे. तें आमच्या आंग्लभाषाभिज्ञ वाचकांस वाचण्याविषयीं आम्ही शिफारस करतों.

लावून टाकावी यापेक्षां तिची योग्यता फार अधिक आहे. तर आमच्या नवीन विद्वानांनीं आजपर्यंत धरलेली स्वभाषेविषयींची व तींतील कवितेविषयींची लाज सोडून देऊन व कवितेच्या नव्या शाखा स्थापण्याची वेडगळ हाव तूर्त एकीकडे ठेवून जर जुन्या कवितेचें चांगलें अध्ययन केलें व तिच्या गुणदोषांचें विवेचन केलें तर फार उपयोग होण्यासारखा आहे. एक तर इंग्रेजी भाषेच्या योगानें होणारें जें स्वभाषादूषण तें बंद होईल; दुसरें स्वदेशीय कवितेची त्यांस योग्यता कळून येईल; आणि तिसरें हें कीं, स्वदेशाविषयींच्या अनेक तऱ्हेच्या समजुतीही बऱ्याच पालटतील. तर मागील निबंध वाचून ही एक गोष्ट लक्षांत येण्यासारखी आहे. दुसरी गोष्ट ही कीं, केवळ परंपरेनें चालत आलेल्या समजुतींत व वस्तुस्थितींत किती अंतर असतें. मोठमोठ्या विद्वानांचीं मतें सुद्धां पुष्कळ वेळां वरील परंपरेनें ग्रहण केलेलीं व विशेष शोध न करतां नमूद केलेलीं आढळतात. तर त्यांविषयीं अधिक विचार केला असतां त्यांचें स्वरूप किती पालटतें हेंही प्रकृत निबंधावरून कळून येणार आहे. या खेरीज जे कोणी पंतांचे भक्त असतील त्यांस व साधारणत: तिन्हाईत वाचणारासही प्रस्तुत विवेचन बरेंच इष्ट वाटणार आहे असें ह्मणण्यासही हरकत दिसत नाहीं. असो, आतां सरते शेवटीं आमच्या पूर्वीच्या भाकिताप्रमाणें जर कोणी मंडळी आख्यानाच्या मध्यें झोंपीं गेली असतील तर त्यांस उठून बसण्याविषयीं इशारत करून कलम खालीं ठेवतों.

निबंधमाला—वर्ष ४ थें.

अंक ४८–सामान्य आक्षेप—ज्ञानोदय—दीनबंधु—निबंधमाला.

दिनयामिन्यौ सायं प्रातः शिशिरवसंतौ पुनरायातः।*

मोहमुद्गर.

सालमजकुरचा हा अखेरचा अंक आहे. याही वर्षांत मागल्याप्रमाणें आमच्या प्रतिपक्ष्यांनीं आमच्या पुस्तकाविषयीं बरीच चर्चा केली, यास्तव त्यांच्या आक्षेपांवर आमचें काय ह्मणणें आहे तें त्यांस व इतर वाचकांस कळलें पाहिजे. तेव्हां सालाबादप्रमाणें सदरील अंकांत वरीलच मजकूर येईल.

हा आमचा प्रतिवार्षिक स्नानाविधि पाहून आमचे कित्येक वाचक कदाचित् ह्मणतील कीं, येवढ्या उठाठेवींवांचून काय अडलें आहे! अगोदर वाद उकरून काढा, आणि मग त्यावर चर्चा प्रतिचर्चा करीत बसा यांत

---

* " दिवस व रात्र, सकाळ व संध्याकाळ, शिशिर व वसंत, हीं युग्में एकामागून एक निरंतर चालत आहेत । "

शहाणपण तें कोणतें? यापेक्षां कोणाशीं तंटाबखेडा न करतां सर्वांशीं गुण्यागोविंदानें रहावें हें बरें नव्हे काय? भाषा सुधारण्याचें व लोकांत ज्ञानप्रसार करण्याचें काम जरी हातीं घेतलें, तरी तें सिद्धीस नेण्यास ' याची गचांडी धर, त्याची गचांडी धर ' याप्रमाणें वारंवार अर्धचंद्रप्रयोग करण्याचें कांहीं विशेष कारण दिसत नाहीं. दुसऱ्याचा मर्मभेद होई व त्यास संताप येई अशा रीतीनें लेखणी चालविणें हें खऱ्या विद्वत्तेचें लक्षण नव्हे.तर खरा विद्वान् व उत्तम ग्रंथकार तो होय, कीं ज्याचे लेख चंदनाप्रमाणें सर्वांच्या हृदयास शीतळवितात व आनंद देतात, व जो कोणाच्याही वाटेस न जातां व कोणासही तिळमात्र सुद्धां न दुखवतां लौकिक दुर्मतांचें खंडन करतो व आपल्या देशबंधूंस सत्याचा व ज्ञानाचा लाभ करून देतो !

वरील सदुपदेश आजपर्यंत आह्मांस अनेकांनीं केला, व ८,२४,४४ वगैरे अंक तर वरील व्याख्यानें आम्हांस मिळण्यास विशेषच कारण झाले. एका विदर्भदेशीय बंधूनें आपल्या पत्रांत ' मेकॉलेचा नवीन अवतार ' या सदराखालीं एके प्रसंगीं आह्मांस उद्देशून शांतिपाठ वाचावयास आरंभ केला होता ; पण तो एका लेखांतच आटपला त्याचा उपक्रम व उपसंहार हे एकदांच झाले ; मग काय झालें असेल तें असो ! तसेंच दुसरे एके प्रसंगीं एका पुण्यग्रामस्थ बंधूनें आमच्या कडक लेखणीवर टीका करून ग्रंथकर्तृत्वाचें परम तत्त्व आह्मांस असें सांगून दिलें होतें कीं, कोणास बिलकूल धक्का न लावतां जें लिहिणें तें लिहावें ही तऱ्हा शिकणें असल्यास ' स्पेक्टेटरा 'चें अध्ययन करावें व तिची थोरवी लक्षांत येण्यास मेकॉलेचा आडिसनवरील निबंध वाचावा !

आतां आमच्या प्रतिपक्ष्यांपैकीं बहुतेकांकडून वरच्यासारखे आक्षेप जे वरचेवर वाचण्यांत व ऐकण्यांत येतात त्यांवर उत्तर दर वर्षाच्या अखेरीस बहुधा आमच्याकडून देण्यांत आलेंच आहे. तेंच एकदां सरतेशेवटचें ह्मणून येथेंही दाखल करतों आमच्या पूर्वजांच्या वचनांपैकीं एक वचन खिस्ती मंडळीचें मोठें आवडतें झालें आहे ; तें हें कीं, ' वादे वादे जायते तत्त्वबोधः ' ! तर हेंच वचन आमच्या साऱ्या प्रतिपक्ष्यांच्या अंगावर आह्मी टाकून देतों. त्यावरून त्यांनीं असें समजावें कीं, कोणत्याही विषयाचें वास्तव स्वरूप त्याची चांगली चर्चा झाल्याखेरीज कधींही प्रगट होत नाहीं. आमच्या कविश्रेष्ठानें ह्मटलें आहे—

हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकाऽपि वा ।

" अग्नीचे ठायीं सुवर्णाची परीक्षा होते,—कीं तें शुद्ध आहे कीं काळसर आहे. " तर याच न्यायानें जें खरेंखुरेंच बावनकशी आहे त्या सोन्यास अत्यंत तीव्र अग्नीचाही जसा धाक बाळगायाला नको, त्याप्रमाणेंच

जें खरें आहे त्यास कालत्रयींही कशाचें भय नाहीं! युक्लिडचे सिद्धांत आज दोन हजार वर्षांवर साऱ्या पृथ्वीभर नांदताहेत. पण इतक्या काळांत त्यांचें खंडन किंवा उपहास करणारा कोणी निर्माण झाला नाहीं. पण तीच टॉलेमीच्या ज्योतिष सिद्धांताची दुर्दशा पहा! आपल्या ग्रहमालेच्या अधिपतींचें तेज आज अपरिमित वर्षें भुवनोदरांत फांकून राहिलें आहे,—त्यास वृद्धि नाहीं. क्षय नाहीं, अस्त नाहीं, ग्रहण नाहीं! पण तीच खद्योतविद्युदादि अल्पतेजांची किंबहुना चंद्रादिकांचीही स्थिति पहा! कोणी कसलाही वातरट असला, तरी वाघोबाच्या जबड्यापुढें उभें राहून विदूषकी प्रकार करण्याची कोणाची छाती होईल काय? पण तीच गर्दभाचार्यांची मूर्ति पुढें उभी असूं द्या; मग त्यांनीं प्रत्यक्ष सिंहाचें कातडें आपल्या उंच कानांवरूनही जरी अगदीं गुरगुटून घेतलें असलें, तरी त्यांच्या शब्दप्रमाणावरून त्यांच्या अंतर्गत रूपाची तेव्हांच मीमांसा करून कोणी पोरही आचार्य बोवांच्या पाठीवर खुणेची थाप मारील व बिनधोकपणें वर इया करील! तर खऱ्या महत्त्वाचें व खोट्याचें इतकें अंतर आहे. जें मूळचें खरें आहे तें मुहूर्तमात्र जरी कदाचित् लोपलें तरी कालांतरानें प्रगट होणारच; त्यास खंडनापासून अपाय नाहीं हें तर काय, पण खच्ची केलेल्या झाडाप्रमाणें किंवा जाळलेल्या जमिनीप्रमाणें वरील विपत्तिच त्याच्या अत्यंत उत्कर्षास कारण होते. मग हें जर खरें आहे, तर आमच्या प्रतिपक्ष्यांनीं वेड्यासारखी हाकाटी करावी हा केवढा चमत्कार आहे! या हाकाटीनें ते आपला दुर्बळपणा मात्र लोकांस जाहीर करतात असें होत नाहीं काय? आक्षेपावर यथार्थ उत्तर म्हटलें ह्मणजे त्याचें खंडन होय; त्याबद्दल हाकाटी करणें किंवा कुरकूर करणें हें उत्तर नव्हे खरा मर्द जसा कोणत्याही प्रसंगीं डगमगत नाहीं व घायांनीं विव्हळ होऊन आक्रोश करीत बसत नाहीं. त्याप्रमाणेंच आपला पक्ष खरा आहे अशी खात्री होऊन जो पुढें सरसावला तोही प्रतिपक्ष्यांच्या वाग्बाणांची क्षिति न बाळगतां उलटा अधिकाधिक हर्ष व उत्साह मात्र पावतो!

आतां आमच्या आक्षेपकांचें दुसरें ह्मणणें आहे कीं, आडिसनूनें कोणास बिलकूल धक्का न लावतां लोकसुधारणा केली कीं नाहीं? हें ह्मणणें आह्मांवर कितपत लागू पडेल याचा विचार केला असतां पुष्कळच आहे. मुळीं अगोदर आडिसनूची उपमा आह्मी घेऊं इच्छीत नाहीं. आमच्या कित्येक देशबंधूंस आपल्या विशाल बुद्धीची स्वतःची स्वतःला पक्की खात्री वाटून कोणी आपणास मिल्टन् ह्मणवून घेतो, कोणी डिमॉस्थेनीसच्या, कोणी लूथ-

रच्या पदवीला पोहोंचलेले आहेत, अशा प्रकारची मनोमय साक्ष आमचें मन आह्मांला कांहींच देत नाहीं. ज्या विख्यात ग्रंथकाराचें महत्त्व पोप्, जॉन्सन्, मेकॉले अशा सारख्यांनींही भक्तिपुरःसर वर्णिलें आहे त्याची बरोबरी करूं जाणें या परतें धाडस कोणतें? येवढेंच मात्र साम्य धरण्यास हरकत नाहीं, कीं स्वभाषेच्या अभ्युदयाची इच्छा मनांत धरून वरील ग्रंथकारानें तदर्थ जसा यत्न केला, तशीच आमचीही मनीषा असून आमचे यथाशक्ति प्रयत्न त्याच उद्देशानें सतत चालू आहेत. या पलीकडे कोणत्याही प्रकारचें सादृश्य आपणावर ओढून घेण्याचें धाष्टर्य आमच्यानें करवत नाहीं. दुसरी गोष्ट अशी कीं, आडिसनूच्या निबंधांचा अमुक अमुक प्रकार आहे ह्मणून तोच मार्ग सर्वांनीं अनुसरला पाहिजे किंवा तो अनुसरणें सर्वांस शक्य आहे हें कसें ह्मणवेल? ज्या त्या काळाच्या स्थितिविशेषावर व त्यांतून ज्याच्या त्याच्या प्रकृतीवर कोणाच्याही लिहिण्याचें मान असतें. वरील ग्रंथकाराची प्रकृति जर जॉन्सन्च्या सारखी असती किंवा तो कालांतरीं निपजला असता, तर त्याच्या लेखणीचा मऊपणा जाऊन तींत कडकपणा आला असता हें उघडच आहे. शिवाय ज्या काळीं इंग्लिश लोकांनीं एका राजांचें पारिपत्य करून दुसऱ्यास देशांतून पळवून लाविलें व आपलें स्वातंत्र्य पूर्णपणें स्थापून कोणत्याही तऱ्हेचा जुलूम आपणावर होऊंच नये अशी तजवीज करून टाकली होती, ज्या काळीं त्यांचें आधिपत्य भूमीवर व समुद्रावरही स्थापित होऊन साऱ्या युरोपावर त्यांचा दरारा झाला, व हल्लीं जें त्या राष्ट्राचें वर्चस्व हरएक प्रकारें साऱ्या जगावर गाजत आहे त्यास जेव्हां सुरुवात झाली होती, तो काळ कोणीकडे; आणि सध्यां आमच्या देशाची जी स्थिति दृष्टीस पडते,—ह्मणजे जी नुकतीच सुवर्णभूमि ह्मणून साऱ्या जगभर गाजत होती तीच आतां दारिद्र्याचें वसतिस्थान होऊन दुर्भिक्षादि उत्पात तींत आपलें निरंतरचें बिऱ्हाड ठेवूं पाहत आहेत, जी सर्व प्रकारच्या वैभवानें मंडित भूमि होती तिचें आतां तें सारें वैभव नष्ट होऊन तिला आपल्या गत वैभवाची जगूं काय पूर्ण विस्मृतिच पडत चालली आहे व हल्लींचीच स्थिति आपली स्वाभाविक स्थिति असें तिला भासत आहे,—ही स्थिति कोणीकडे? वरच्या भरभराटीच्या काळांत आडिसनूनें आपल्या देशबंधूंच्या व विशेषतः देशभगिनींच्या मनोरंजनार्थ अनेक नाजुक विषयांवर आपलें नाजुक कलम चालविलें, व प्रसंगोपात्त विशेष महत्त्वाच्या विषयांवर लिहितांनाही आपली लेखणी कोणास न बोचे अशी तजवीज ठेविली. पण ती गोष्ट त्याची त्यास व त्या काळास शो-

भून गेली. इकडे तो प्रकार कसा चालेल ? हल्लींच्या दुर्धर देशस्थितींत व आणीबाणीच्या प्रसंगीं शेंकडों अत्यंत महत्त्वाच्या विषयांवर अवश्य विचार कर्तव्य असतां, वरील ग्रंथकाराच्या पद्धतीस अनुसरून जर इकडील पत्रकार कांचोळीवर, चंद्रकळेवर, गालावरील हनवटीवरील गोंदण्यावर, तुऱ्याच्या टिकेवर वगैरे टीका करूं लागले व नवऱ्या बायकांचे प्रीतिकलह, पोपाकाच्या पेहेरावाच्या तऱ्हा इत्यादि विषयांवर विवेचन करूं लागले, तर तें किती शोभेल बरें ? वरील प्रकार झाला ह्मणजे एका मराठी कादंबरींत एक वृद्ध राजा शत्रूंच्या पुढें पळत असतां आपल्या जिवलगेस आंब्यावर लटकणाऱ्या कयऱ्या दाखवून पानचट, अप्रयोजक व अप्रासंगिक शृंगार करीत आहे त्याप्रमाणें, किंवा आमच्या वीररसप्रधानकाव्यकारांचा नायक बहादुर आपल्या 'गोड राणी'स बगलेंत मारून रानोमाळ पळत सुटला असतां तितक्या संधींतही तीस एक वनस्पतिशास्त्रावर व्याख्यान देत आहे, त्याप्रमाणें होणार आहे तर जे आमचे आक्षेपक 'स्पेक्टेटर' च्या अध्ययनाची व अनुकरणाची आह्मांस सूचना देतात त्यांनी वरील गोष्टीचें अमळ मनन करावें.

तिसरी गोष्ट मेकॉलेची तारीफ. मेकॉलेनें प्रकृत विषयाच्या संबंधानें आडिसनूची प्रशंसा केली आहे हें खरें आहे, व ती यथार्थ होय हेंही खरें आहे. पण मेकॉलेच्या निबंधांचेंच जो कोणी एकादें पृष्ठ वाचील त्यास सुद्धां कळून येईल कीं, वरील साहेबांनीं आपल्या गुरूचाच कित्ता केवळ वळविला आहे असें नाहीं. आपली लेखणी ते किती नम्रपणानें चालवीत, व तिचें कूसही कोणास बोचूं नये, याविषयीं ते किती जपत असत, याविषयींचीं भरपूर प्रमाणें त्यांच्या निबंधांत, त्यांच्या इतिहासांत, व त्यांच्या भाषणांत लागतील तितकीं आहेत. यापैकीं बॉसवेलूचेंच एक उदाहरण घेतलें, तर कडक लिहिण्याचा त्यांस किती त्रास असे, व दुसऱ्याची टवाळी करणें हें त्यांस किती नको असे, याविषयीं कोणाचीही पुरती खात्री झाल्यावांचून राहणार नाहीं. *-पण इतकी लांबची गोष्ट कशाला पाहिजे ? मेकॉले बोवांच्या सभ्यपणाबद्दल व कनवाळूपणाबद्दल आमचा कोणीही बंगाली बंधु पूर्ण साक्ष देईल. 'वॉरन् हेस्टिंग्स्'च्या निबंधांत नंदकुमार यास पुढें करून बंगाली बाबूंवर वरील इंग्रेजी पंडितानें कशी कोमळ पुष्पवृष्टि केली आहे, ती इकडेही सर्व इंग्रेजी जाणणारांस माहीत आहेच. असो; तर स्वतः हातघाईच्या वेळेस आपला हात आटोपण्याचें सामर्थ्य ज्यास नसे, व फावेल त्या रीतीनें पाहिजे त्यावर प्रहार

* प्रस्तुत पुस्तकाचा २७ अंक पहा.

करायास जो चुकला नाहीं, त्यानें आडिसनूच्या कोमळ लेखणीचा महिमा कितीही गाइला तरी काय फळ आहे ?

पण यावर आमच्या आक्षेपकांचें पुनः असें ह्मणणें पडेल कीं, मेकाले जरी स्वतः आपल्या उपदेशाप्रमाणें चालला नाहीं, तरी तो उपदेश स्वतः खोटा झाला काय ? ही कोटी वस्तुतः खरी आहे; कां कीं, मनुष्याच्या स्वाभाविक दौर्बल्यास्तव त्याचें आचरण स्वतःच्या उपदेशास नेहमीं अनुसरून असतेंच असें नाहीं. यास्तव उपदेष्ट्याचें प्रत्यक्ष आचरण कसें आहे हा विचार पुष्कळ वेळां निराळा ठेवून उपदेशाचीच स्वतंत्रपणें योग्यता कितपत आहे याचा विचार करून त्याचें ग्रहण करावें लागतें. पण असें करतांना विवक्षित उपदेश अगोदर कितपत यथार्थ आहे याचा निर्णय झाला पाहिजे. तो होऊन उपदेश सर्वथा ग्राह्य होय असें ठरलें असतां त्याचें अनुसरण उचित होय.

आतां दुसऱ्यांच्या मतांचें खंडन करणें हें वस्तुतः किती दूषणीय होय याचा जर विचार केला, तर हें कोणासही कळून येईल कीं, तें सामान्यतः पाहतां दूषणीय नाहीं येवढेंच नव्हे, तर सर्व प्रकारें उलटें हितावहच होय. ज्याप्रमाणें हवा किंवा पाणी हें कोंडून जागच्या जागीं राहिलें असतां तें दूषित होऊन अपायकारक होतें, त्याप्रमाणेंच मनुष्याच्या मनाची स्थिति होय. हवा व पाणी यांस अटकाव नसून तीं मोकळीं खेळत राहिलीं असतां जशीं शुद्ध असतात, त्याप्रमाणेंच मनुष्याच्या बुद्धीसही निष्प्रतिबंधता असल्यानें तिची तीव्रता अबाधित राहते. हें महातत्त्व ओळखूनच इंग्लंडांतल्या व अमेरिकेंतल्या राज्यतंत्रधुरंधरांनीं बोलण्याची व लिहिण्याची स्वतंत्रता एकंदर लोकांस देऊन टाकलेली आहे; व असें केल्यानें कोणत्याही प्रकारचा अपाय आजपर्यंत झाला नाहीं येवढेंच नव्हे, तर वरील राज्यांस मुख्य बळकटी वरील स्वातंत्र्यानेंच आली आहे असें ह्मटलें असतां चालेल.* आतां यावर कोणी कदाचित् अशी

---

* वरील महत्त्वाच्या विषयावर मिलप्रभृति महान् महान् पंडितांनीं जगन्मान्य ग्रंथ करून ठेविले आहेत, तेव्हां त्याविषयीं येथें कांहीं विशेष लिहिणें नकोच. कदाचित् कोणाचा असा जर आक्षेप निघेल, कीं वरील स्वातंत्र्य हें परम न्याय्य आहे तर हिंदुस्थान सरकारनें तें आलीकडे काढून कां घेतलें ? तर यावर आमचें उत्तर हें आहे कीं, चालू सालच्या ९ व्या आक्टावरून प्रस्तुत विषयाच्या विरुद्ध कोणतेंही अनुमान बांधतां येत नाहीं. सदरील आक्टावरून येवढें मात्र सिद्ध होईल, कीं सुप्रीम कौन्सिलच्या मतें हल्लींच्या स्थितींत स्वातंत्र्य हें लोकांस हितावह होणार नाहीं. पण ज्याप्रमाणें तापकऱ्यास दुग्धादि पदार्थ अपथ्यत्वास्तव वर्ज्य असल्यावरून त्यांचे स्वभावसिद्ध धर्म नाहींसे होत नाहींत, त्याप्रमाणेंच आमच्या देशाच्या आधुनिक स्थितीवरूनही वरच्यासारखें अनुमान करणें अप्रयोजक होय !

शंका काढतील कीं, अशी स्वातंत्र्याची दवंडी चोहोंकडे पिटल्यानें सारी बजबजपुरी माजणार नाहीं काय ? कोणास कोणी विचारीनासा होईल, व हवा तो हवें त्याविषयीं पाहिजे तसें लिहील. ही शंका निवळ अज्ञाणपणाची आहे. एक तर असें आहे कीं, विद्यामंदिरांत लहान व थोर ही लौकिक गणना मुळींच लागू पडत नाहीं. युक्लिडनें एका राजास जसें उत्तर केलें, कीं भूमितींत प्रवेश होण्यास राजमार्ग नाहीं,* तशीच गोष्ट विद्यामंदिराच्या आंतल्या प्रदेशांतील होय. या पवित्र मंदिरास येण्यास राजांचा एक मार्ग व रंकाचा एक मार्ग हा भेद जसा बिलकूल नाहीं, सर्वांस रस्ता एकच ; त्याप्रमाणेंच मार्ग क्रमून आंत प्रवेश करतांच पूर्वीचे व्यावहारिक संबंधही सर्व गळून जातात. नव्या राज्यांत गेलें असतां तेथील कायदे जसे मानले पाहिजेत, त्याप्रमाणेंच विद्यादेवीच्या राज्यांत पाऊल ठेवल्याबरोबर पूर्वीचें तंत्र सारें विसरलें पाहिजे. तेथें रशियाचा बादशाहा सारखा व अगदीं कंगाल मनुष्यही सारखा. तेव्हां ही स्थिति लक्षांत आणली असतां महाजनांच्या अपमानाबद्दलची वरील शंका व्यर्थ होय हें उघड आहे. आतां बजबजपुरी माजण्याबद्दल जें ह्मणणें आहे त्यांत कितपत अर्थ आहे याविषयींही थोडासा विचार केला असतां खात्री होणार आहे. बाजारांत क्रयविक्रयाची मोकळीक असल्यानें, ह्मणजे ज्यास जो पाहिजे तो माल त्यास विकायास आणतां आल्यानें व ज्यास जो पाहिजे तो पटेल त्या किमतीस घेतां आल्यानें, असा प्रकार आजपर्यंत कधीं घडण्यांत आला आहे काय कीं, हिरा गारेच्या किमतीनें गेला व गार हिऱ्याच्या किमतीनें गेली ? तर मग हीच गोष्ट ग्रंथांसही लागू पडणार आहे. बाजारांत ज्याप्रमाणें हजारों जिन्नस आले तरी तितक्यांचीही किंमत चोख रीतीनें होऊन जाते; त्याप्रमाणेंच लोकांतही सामान्यतः इतकी अभिरुचि नेहमीं आढळते, कीं कोणत्याही ग्रंथाची सरासरी परीक्षा तेव्हांच होते. त्यांतून विद्येचा प्रसार जसजसा सार्वलौकिक होत जाईल तसतसें वरील परीक्षण विशेष सुलभतेनें होत जाईल हें उघडच आहे. तेव्हां एकंदरींत पाहतां वरील स्वातंत्र्यापासून लोकांचें हितच आहे. जो चांगला ग्रंथ आहे त्यास खंडनाचें अगोदर भय नाहीं; त्यांतून खंडन करण्याचा कोणीं यत्न केलाच तर मोठ्या दाट धुक्यानेंही सूर्याचें तेज जसें लोपून जात नाहीं, तर लवकरच प्रखरतर

---

* प्रख्यात भूमितिशास्त्रप्रवर्तक युक्लिड यास एकदां कोणी राजानें प्रश्न केला कीं तुमच्या शास्त्राच्या उपपत्ति सुगम रीतीनें शिकण्याचा कांहीं मार्ग आहे कीं नाहीं? या प्रसंगीं युक्लिडनें वरील उत्तर दिलें.

प्रकाशानें तें विरून जाऊन सूर्य विशेष देदिप्यमान मात्र दिसतो, त्याप्रमाणेंच त्या ग्रंथासही प्रतिखंडनासरशी अधिकाधिक शोभा मात्र येते, व पैलू पाडलेल्या हिऱ्याप्रमाणें त्याचें अंतःस्वरूप विशेष व्यक्त होतें. आतां दुसऱ्यापक्षीं ग्रंथ वाईट असला, ह्मणजे अयुक्तिक मतांचें त्यांत प्रतिपादन केलें असलें किंवा चित्तरंजनाचा प्रकार त्यांत बिलकूल नसला,तर असल्या ग्रंथाची योग्यताही प्रगट होण्यास फार उशीर लागतो असें नाहीं. त्यांतून यथाकथंचित् ग्रंथकाराच्या बड्या नांवानें किंवा तत्पक्षीय लोकांच्या जयजयकारानें वगैरे एकाद्या ग्रंथाची योग्यता वाढली, किंवा मुळींच नसून ती अज्ञान किंवा भोळ्या लोकांस भासूं लागली, तरी कालेंकरून त्याचें वास्तव स्वरूप लोकांच्या दृष्टीसमोर येईलच येईल. तेव्हां दोहींकडून वरील स्वातंत्र्यापासून नफाच आहे. इंग्लंडांतल्या ओक झाडाविषयीं जसें सांगतात कीं, त्यास उलथून टाकण्याविषयीं वाऱ्याचा जितका जितका अधिक प्रयत्न तितकीं तितकीं त्याचीं मुळें मात्र भुईंत खोल खोल जातात, तशीच गोष्ट सत्यसिद्धांतांची होय. त्यांचें तेज सूर्यतेजाप्रमाणें नित्य होय, यास्तव तें मलिन होण्याची शंकाही नको. पण असत्य सिद्धांत हे खोट्या मोत्याप्रमाणें होत. अमार्मिकांस त्यांचें पाणी दुरून मोठें शानदार दिसेल, वेळेनसार 'नेपालेश्वरभाललग्न चिखला'च्या न्यायानें त्यांस मूढ जनांच्या दृष्टीनें मोठें गौरवही प्राप्त होईल; पण त्यांस कोणाचा अंमळ ढक्का लागला कीं पुरे, त्यांचें तेज मावळलें! तर असलीं मोतीं जर मोतीचौकांत येऊन खऱ्या मोत्यांच्या बरोबरीनें विकूं लागलीं, तर त्यांचें भंजन करणारा कोणी निघाल्यास त्यांत लोकांचें हित आहे कीं अहित आहे?

वरील विवेचनावरून वाचकांच्या सहज ध्यानांत येईल कीं, दुसऱ्याच्या लेखावर टीका करणें हें सभ्यपणास व सुजनतेस उचित नव्हे, व वरील मोकळीक सर्वांस दिल्यानें मोठा हाहाकार उडून जाणार आहे, या दोन्ही केवळ कोत्या समजुती होत. सदरील मोकळिकेपासून कोणत्याही तऱ्हेनें अनिष्ट होण्याचा संभव नसून उलटें तिजपासून लोकांचें अतिशयित हित आहे. तर मेकॉलेच्या वरील उपदेशाचा असा अर्थ जर कोणी समजत असतील तर तो अगदीं चुकीचा आहे असें त्यांनीं समजावें. त्याचा मुख्य ग्राह्य अंश वस्तुतः येवढाच आहे कीं, वादामध्यें एकमेकांच्या उखाळ्या पाखाळ्या काढणें, अप्रस्तुत विषयाचा उपन्यास करून कोणाच्या गृहच्छिद्राचा ग्राम्य शब्दानीं उल्लेख करणें, रस्त्यांतल्या भांडणाप्रमाणें केवळ मोठ्यानें ओरडून आपला जय झालासा मानणें, इत्यादि प्रकार सभ्यत्वास व सुज्ञत्वास विरुद्ध होत. हे मात्र सर्वमान्य लोकांच्या वादाविवादांत दृष्टीस पडत नाहींत. एरवीं

प्रतिपक्ष्याच्या सिद्धांतांचें यथेच्छ खंडन करणें, प्रसंगवशात् उपहासाचाही प्रयोग करणें, वगैरे प्रकार किती युक्त आहेत हें मोठमोठ्या सर्वमान्य ग्रंथकारांच्या पद्धतीवरून पाहिजे त्यास स्पष्ट दिसणार आहे.

तर वरच्यासारखे आक्षेप काढून जे आह्मांस सभ्यपणाचा व कनवाळूपणाचा उपदेश करतात त्यांस पुनः सरतेशेवटीं आह्मी आपला अभिप्राय एकंदरीनें कळवितों कीं, सर्व मनुष्यांस आपापलें मत लोकांस स्पष्टपणें कळविण्याचा पूर्ण अधिकार आहे, व या अधिकारांतच आपल्या प्रतिपक्ष्यावर कोटिक्रम करण्याची मोकळीकही येते. हा कोटिक्रम शुद्ध न्यायपद्धतीप्रमाणें 'पर्वतो वन्हिमान्'—'धूमत्वात्' असा केवळ प्रतिज्ञाहेतुघटितच असावा, त्यांत विनोदादिकांचें मिश्रण झालें असतां तो तेव्हांच दूषित होतो, किंवा तीव्रतेनें त्याचा वेग मंद होतो, हें आह्मांस अद्याप कोठेंही आढळण्यांत आलें नाहीं. उलटा प्रकार मात्र असा पुष्कळ ठिकाणीं आढळला आहे कीं, मोठे वावदूक ह्मणून ज्यांची जगभर ख्याति आहे व वादप्रवीण होऊं पाहणारे ज्यांच्या ग्रंथांचें अध्ययन करतात, ते विनोदकलेंत पूर्ण असून वाद खेळण्याचीं शस्त्रास्त्रेंही ते आपणांपाशीं नेहमीं लखलखीत ठेवीत असत. उघडच आहे कीं, समरांगणांत गांठ पडली असतां कोणत्याही सैन्याकडून दुसऱ्याविषयीं असें गाऱ्हाणें केलेलें कधीं ऐकण्यांत येतें काय, कीं हें काय बोवा, तुम्ही आमच्यावर केवढ्यानें घाव करतां! असली प्राणघेणी लढाई कोठें बोलली आहे काय? तिची खरी पद्धत ह्मटली ह्मणजे अशी कीं तींत दोन्ही पक्षांकडील एकही शिपाई जाया होऊं नये! तसेंच शिष्टा रीतीनें झुंझायाचें टाकून ही कवाईत व हे कपटप्रयोग तुह्मी करतां, छापे घालतां, हें तरी तुमच्या माणुसकीला शोभतें काय? वरच्यासारखें धर्मव्याख्यान कांहीं काळापूर्वी तुर्कांनीं रशियनांस किंवा रशियनांनीं तुर्कांस दिलें असतें तर जितकें अप्रयोजक झालें असतें, तितकेंच आमच्या प्रतिपक्ष्यांचे वरील उपदेशपर आक्षेपही होत. तर हें नीट ध्यानांत धरून आमच्या प्रतिपक्षिवर्गानें त्याप्रमाणें आपली वागणूक ठेवावी. आमच्या लेखणीपासून त्यांस उपद्रव पोंचूं नये अशी जर त्यांची इच्छा असेल, तर आपल्या लेखण्या अगोदर पुसून साफ करून त्यांनीं दप्तरांत अडकवून टाकाव्या व जिव्हेचें संयमन करण्यासही अंमळ शिकावें. आजपर्यंत जसा भोळसरपणाचा व भाविकपणाचा काळ होता तसा यापुढें राहणें असंभाव्य होय. कितावबाल्यांनीं व मोठमोठ्या हुद्देदारांनीं कांहींही कोटिक्रम लढविला तरी तो आजपर्यंत झेलला जात असे. लोकांस वाटे कीं, इंग्रेजी विद्या पढून जे मोठमोठ्या अधिकारांवर अधिरूढ झाले, त्यांचीं मतें अर्थातच अ-

र्यंत समंजसपणाचीं असलीं पाहिजेत, त्यांत चुकीचा ह्मणून लेशही मिळा-
ळायाचा नाहीं. त्याप्रमाणेंच जे आमच्या राज्यकर्त्यांचे शिष्य बनले त्यांच्या
अंगीं त्यांच्या गुरूंचे सर्व गुणही सहजच उतरले असतील; ह्मणजे ज्या
बहादरांनीं इंग्रेजी पाटलून, इंग्रेजी बूट, इंग्रेजी वासकूट, इंग्रेजी गळपट्टा
वगैरे सुधारणेची सामुग्री आपलीशी करून टाकली, त्यांच्याच अंगीं आं-
तली सामुग्री जी इंग्रेजी व्यासंग, इंग्रेजी देशाभिमान, इंग्रेजी प्रामाणिकपणा,
इंग्रेजी साहस वगैरे गुणही असतील;–असाही लोकांचा समज असे. पण
आलीकडच्या दहावीस वर्षांत झालेल्या उलाढालींवरून वरील भ्रम बरेच उ-
डून गेले आहेत. त्यांवरून आलीकडे सर्वांस स्पष्ट दिसून आलें आहे कीं, समं-
जसत्वाचा व व्यासंगादि गुणांचा युनिवर्सिटीच्या पदव्यांशीं किंवा रावसाहेब,
रावबहादूर या किताबांशीं नित्यसंबंध आहे असें नाहीं. सामान्यतः पाहतां
वरील गुणांचा मनुष्याच्या उंचीशीं किंवा बळकटपणाशीं जितपत संबंध ति-
तपतच बी, ए., एम. ए. किंवा रा० सा०, रा० ब० या अक्षरांशीं आहे. तर
या स्थित्यंतराच्या मानानें आलीकडे लोकांच्या मनांत जी चलबिचल झा-
ली आहे ती आमच्या प्रतिपक्षिवर्गानें लक्षांत आणावी. आजपर्यंत जीं
मतें त्यांच्या बुद्धीनें सत्य व समंजस ह्मणून गृहीत केलीं होतीं तीं आतां पु-
ष्कळ लोकांस अन्यथा भासूं लागलीं आहेत. हें फळ आलीकडे झालेला
अधिक विद्याप्रसार व विशेष अनुभव यांचें होय. हीं उत्तरोत्तर जसजशीं
वाढत जातात तसतसें लोकांत मतांतर होत जातें हा लोकस्थितीचा नियम-
च होय. तेव्हां यास विरोध करूं जाणें ह्मणजे इंग्लंडचा एक राजा समद्राच्या
कांठावर बसून भरतीच्या लाटांवर आपलें क्षुद्र प्रभुत्व चालवूं पाहत होता
त्यासारखें अत्यंत असमंजस होय. सदरहू राजश्रींनीं समुद्र ऐकत नाहींसें पा-
हून आपलें राजासन जसें मुकाट्यानें मागें घेतलें तसाच प्रकार आजपर्यंत
सुखानें प्रभुत्व भोगलेल्या धुरंधरांनींही समयविशेषीं करणें अवश्य होय.
आजपर्यंत आपली कारकीर्द जशी गाजत होती तशी आतांही कां गाजूं
नये. असें त्यांच्या मनांत येत असेल; व ज्या बंडवाल्यांनीं त्यांचा
अंमल उठविण्याचा प्रयत्न चालविला आहे त्यांच्यावर त्यांचा मोठा
रागही होत असेल; पण नुसत्या रागानें व खेदानें काय होणार ?
जें पूर्वापार चालत आलें तेंच पुढें चालवायाचें व स्वतःच्या विचार-
शक्तीचा ह्मणून कधीं उपयोग करायाचा नाहीं, हेंच जर आमच्या
देशाची उन्नति न होतां तो निकृष्ट दशेस येऊन पोंचण्याचें जबर-
दस्त कारण होय, तर दहावीस वर्षांमागच्या लोकांचाच मतें तेव-
ढीं अनन्यभावेंकरून शिरसावंद्य मानावीं हें कोठलें ? पाण्याचा ए-
कदां बांधारा फोडला ह्मणजे अमुकच ठिकाणापर्यंत त्यानें जाऊन

आंचाचें असा त्यास हुकूम करतां येईल काय? त्याच्या स्वभावसिद्ध नियमास अनुसरून तें जिकडे वाहील तिकडे वाहील! आणि असेंच तें निष्प्रतिबंधतेनें वाहिलें तरच अनादिसिद्ध जो सत्यरूप समुद्र त्याशीं सरतेशेवटीं त्याचा संगम होण्याचा संभव! सारांश, आमच्या प्रतिपक्ष्यांस जर लोककल्याणाची खरी अपेक्षा असेल व सत्यमय ज्ञानाचा प्रसार व्हावा हेंही त्यांच्या मनांत वागत असेल, तर आत्मप्रतिष्ठा व आढ्यता हीं त्यांनीं अगोदर मुळीं सोडून दिलीं पाहिजेत. इसापनीतींतील सरड्याची गोष्ट नेहमीं ध्यानांत वागवून त्यांनीं असें समजलें पाहिजे कीं, आपल्या मतांविषयीं आपल्याला जसा अभिमान वाटत असतो व त्यांच्या सत्यत्वाविषयीं खात्री होऊन चुकलेली असते, तशीच दुसऱ्यांचीही पण असते. यास्तव आमचें मत तेवढें खरें माना हा दुसऱ्यास आग्रह करणें हें मूर्खपण होय. मतांच्या सत्यासत्यत्वाची परीक्षा करण्याचा जो विवेचनरूप कस ईश्वरकृपेनें मनुष्यमात्रास अनुकूल आहे तो वादसमयीं दोहों पक्षांनीं आणून मधें ठेवला पाहिजे, व त्याचा यथार्थ उपयोग करून जो निर्णय होईल तो प्रांजलपणें स्वीकारला पाहिजे. जें खरें उंची सोनें आहे त्यावर उक्त प्रयोग कितीही तीव्र केला तरी त्यास भय नाहीं येवढेंच नव्हे, तर तितका त्याचा उत्कर्ष मात्र होणार आहे हें उघडच आहे!

याप्रमाणें आमच्या पुस्तकावर कडकपणाच्या संबंधानें जो कित्येकांचा आक्षेप सामान्यतः आढळतो, त्यावर आम्ही आपला अभिप्राय एकवार सविस्तर देऊन आतां गेल्या वर्षांत झालेल्या चर्चेवर आमचे विचार दाखल करतों.

ज्ञानोदय—या आमच्या वयोवृद्ध बंधूची व आमची गांठ पडल्यास आतां बराच काळ लोटून गेला. आमच्या पहिल्या मुलाखतीची आठवण आमच्या वाचकांपैकीं बहुतेकांस असेलच. प्रस्तुत पुस्तकाच्या आठव्या अंकांत आमची पारलौकिक चिंता वाहणारे व आमच्या कल्याणार्थ हजारों कोसांवरून येथें येऊन शुभवर्तमानाच्या प्रसारार्थ हजारों रुपये दरमहा खर्चणारे जे ख्रिस्ताचे प्रेषित त्यांच्याविषयीं व त्यांच्या एकंदर उद्योगाविषयीं आमचे विचार जेव्हां प्रथमच प्रगट झाले, तेव्हां त्यांच्या एकदम लक्षांत येऊन चुकलें कीं, वीस वर्षांपूर्वीं जी 'लहरी' आपण मोठ्या प्रयत्नानें आटवून टाकली होती तीच पुनः दुसऱ्या रूपानें प्रगट होऊन आपल्या उद्योगास पूर्ववत् व्याघात होत जाणार. ही धास्ती वरील मंडळीस पहिल्यानें पडली खरी; पण तीसही उमेद वाटली असावी कीं, या लहानग्या पुस्तकास चिरडून टाकण्यास किती उशीर? हें फार तर लोकाश्रयाच्या जोरावर आपणांशीं भांडणार,

पण असल्या दुर्बळ आश्रयावर टेकलेल्यांचा आपण कितीकांचा आजपर्यंत समाचार घेतला आहे! आपणावर एवढी 'विचारलहरी' उठली होती; पण आह्मी मनावर घेतांच तिच्या उगमाशीं बांधारा घालून टाकून तिचा प्रवाह तेव्हांच बंद करून टाकला, व तिचे तरंग जागच्या जागीं मुरून जात अशी तजवीज केली. 'लहरी' आटून गेल्यावर फारां दिवसांनीं 'दंभहारक' जन्मास आलें, व आपला शिवरा स्वभाव प्रभूच्या सेवकांवर प्रगट करूं लागलें पण त्याचीही खोड जिरून शेवटीं र र करतां तेंही आमच्या प्रतापानें खपून गेलें. तर त्यांतलेंच हें तिसरें ! हें तरी आपल्या समोर किती दिवस टिकणार ? याप्रमाणें विचार करून आमच्या वृद्ध बंधूनें आपलें व आपल्या शिष्यवर्गाचें आश्वासन केलें असावें. पण गेल्या तीन वर्षांत वरील संकल्पाप्रमाणें कांहींच घडून आलें नाहीं मधून मधून अनेक वेळां आमच्या वयोवृद्ध व ज्ञानवृद्ध बंधूस आह्मी बऱ्याच इशारतीही दिल्या; पण कांहीं नाहीं! आपल्या थोर वयास शोभणारी जी गंभीर वृत्ति त्यांनीं एकदां धारण केली ती ते कांहीं केल्या सोडीनात! शेवटीं आमच्या अत्याग्रहास मान देऊन त्यांनीं गेल्या जुलई व आगस्ट महिन्यांत पुनः आमची भेट घेतली.

या भेटीच्या समयीं आमच्या बंधूस प्रथमदर्शनींच दिसून आलें कीं, मधें जरी इतका काळ निघून गेला तरी आमच्या स्वरूपांत वालाग्रही अंतर पडलें नाहीं. या गोष्टीचें आमच्या वडील बंधूस आश्चर्य वाटत असेल व कदाचित् खेदही होत असेल; पण आम्हांस तर तिचा केवळ अभिमानच वाटतो. आरंभीं जी प्रतिज्ञा केली तिचेंच अनुसरण करीत असून आम्ही अद्याप मार्गभ्रष्ट झालों नाहीं याविषयींची आमच्या बंधूची साक्ष आह्मांस आनंद देते. आतां आह्मांत मुळींच फरक न झालेला जसा त्याच्या लक्षांत आला तसें त्याच्या संबंधानें मात्र आह्मांस वाटत नाहीं. आमच्याविषयीं सदरील पत्रकर्त्याची आरंभीं जी समजूत होती ती कालेंकरून बरीच पालटली आहे असें दिसतें. तीन वर्षांपूर्वीच्या त्याच्या लेखांत जी वृत्ति स्पष्ट दिसते तिजपेक्षां सध्यांच्यांत ती फार निराळी दृष्टीस पडते. पहिल्या लेखांत जसें औधत्य व उत्संखळपण भरपूर होतें तसें या दुसऱ्यांत नसून सभ्यपणाची रीत या दुसऱ्या खेपेस आमच्या वृद्ध बंधूनें बरीच प्रगट केली आहे. याप्रमाणेंच उत्तरोत्तर आमच्या ख्रिस्ती बंधूंची वृत्ति सुधरत जाऊन इतर धर्मांच्या लोकांविषयीं सभ्यपणानें लिहिण्याची जर त्यांस आवश्यकता दिसूं लागेल, तर आमच्या असद्धर्मी पुस्तकाचीही सद्धर्मी लोकांवर कांहीं छाप पडूं लागली असें आह्मांस अभिमानपूर्वक व संतोषपूर्वक ह्मणतां येईल.

आतां आमच्या बंधूच्या आक्षेपांविषयीं विचार करूं. या आक्षेपांस कारण प्रस्तुत पुस्तकाचा चाळिसावा अंक होय. जॉन्सनच्या चरित्राच्या पहिल्या पांच अंकांत त्याचें चरित्र खुद्द संपवून वरील अंकांत त्याच्या चरित्रापासून एतद्देशीयांनीं घेण्यासारखा बोध कोणता तो सविस्तर सांगितला आहे. या बोधाचें शेवटलें कलम धर्म हें होय. या कलमावर लिहितांना ख्रिस्ती व हिंदु धर्मांविषयीं जे कांहीं उल्लेख केलेले आहेत ते अर्थातच आमच्या बंधूस असंमत होऊन आमचें ख्रिस्ती धर्माविषयीं अज्ञान व येथील धर्माविषयीं वृथाभिमान हीं दर्शविण्याचा त्यानें यत्न केला आहे. या मुख्य विवेचनाबरोबर कांहीं अवांतर गोष्टींविषयींही त्यानें चर्चा केली आहे.

आमच्या प्रतिपक्ष्याचे आक्षेप एकंदरींत पाहतां पुष्कळच आहेत. त्या सर्वांविषयीं विचार करण्यास येथें जागा नाहीं व त्याची तादृश आवश्यकताही नाहीं. यास्तव मुख्य मुख्य जे आहेत त्यांचा मात्र निर्देश करून त्यांवर आमचे अभिप्राय वाचकांस कळवितों.

'ज्ञानोदय' बोवांचा पहिला मोठा आक्षेप आमच्या भाषेच्या संबंधानें आहे. आह्मीं दुसऱ्यांस अपशब्दांबद्दल व अप्रयोगांबद्दल नांवें ठेवीत असून स्वतः हवी तशी भाषा दपटतों, व 'महाराष्ट्र भाषेचे शंकराचार्य' होऊं पाहत आहों, असा आह्मांवर आरोप करून त्याच्या सिद्ध्यर्थ आमच्या बंधूनें कांहीं उदाहरणें दिलीं आहेत. आतां यावर आमचें ह्मणणें एक तर हें आहे कीं, शब्दांची व प्रयोगांची शुद्धाशुद्धता जी ठरवायाची ती 'ज्ञानोदय' बोवांच्या मर्जीवरून किंवा कोशकारांच्या वगैरे आधारावरून ? * दुसरें असें कीं आमच्या ख्रिस्ती बंधूस केवळ स्वम-

---

* उदाहरणार्थ 'आजला' हा शब्द घ्या. आमच्या बंधूच्या मतें हा आमच्या शंकराचार्यां शिक्क्याच्या शब्दांपैकीं होय असें दिसतें. पण मोल्स्वर्थचा कोश उलटला असतां त्यांत पुढील व्याख्यान सांपडेलः—"आजला—By to-day. Ex. "मी मुंज झाल्यापासून पढतों तर आजला पंडित झालों असतों."

शास्त्री मंडळीनें सन १८२९ सालीं जो महाराष्ट्र भाषेचा कोश' प्रसिद्ध केला त्यांतही वरील प्रयोग व वरीलच उदाहरण दिलेलें आहे. तेव्हां आतां प्रामाण्य कोणाचें मानावें ? एकीकडे पहावें तर आमच्या पुण्यग्रामस्थ जुन्या शास्त्रीसमुहाची व त्यांच्या बरोबर मोल्स्वर्थ साहेबांची मूर्खांत गणना करावी लागणार, किंवा दुसऱ्या पक्षीं आमचे ज्ञाननिधि परम पूज्य बंधु, ज्यांनीं आज चाळीस वर्षे महाराष्ट्र भाषेचीं सूत्रें हातांत वागविलीं, त्यांची ज्ञानदृष्टि अद्याप ज्यांच्यापर्यंत पोंचली नाहीं असे कांहीं चुकार शब्द कोठें कोठें कोनाकोंपऱ्यांत दडून बसलेले आहेत असें तरी मानलें पाहिजे ! तर या दोहोंमध्यें वाचकांस काय वाटेल तो त्यांनीं निर्णय करावा !

नःकल्पित दूषणें दुसऱ्यावर ठेवून द्यावयाची एकंदरींत भारी हौस! 'वादे वादे जायते तत्त्वबोधः' या वचनाचा येवढा महिमा गात असतां त्यांची तत्त्वविचाराविषयीं येवढी आस्था दृष्टीस पडते कीं, आमच्या सारख्या पुस्तकाचा अंक त्यांस जेव्हां कोणी नेऊन दाखवावा तेव्हां ते तो वाचतात; एरवीं त्यांची पवित्र दृष्टि सैतानप्रेरित मजकुराकडे कोठून जावयाला! ती जर मेहेरबानीनें कधींमधीं आमच्या गरीब पुस्तकाकडे वळती, तर त्यांस तेव्हांच दिसून आलें असतें कीं, आमची पद्धत त्यांस वाटते तिजहून फार निराळी आहे. आमचा कोणावरही कोणत्या प्रकारचा जोरा नाहीं, व भाषेच्या किंवा विचारांच्या संबंधानें खिस्ताचे प्रतिनिधि पोपमहाराज यांजप्रमाणें आह्मी अद्याप शिक्का मोर्तबही कधीं अमलांत आणलें नाहीं. वरील दोहों संबंधांनीं हव्या त्यावर टीका करण्याचा अधिकार आह्मां स्वतः जसा चालवितों त्याप्रमाणेंच इतरांनींही तो आमच्यावर चालविला असतां आह्मी संतापत नाहीं येवढेंच नव्हे, तर दोषाविष्करणार्थ आक्षेपकांची वारंवार प्रार्थना करून खुद्द आमच्या पत्रांतही प्रतिपक्ष्यांच्या आक्षेपांस स्थळ मिळत गेलें आहे. तर वरच्यासारखे निराधार उल्लेख करण्यापूर्वी आमचे बंधु आपल्या प्रतिपक्ष्यांचें स्वरूप अगोदर नीट लक्षांत आणण्याचा जर प्रयत्न करतील तर बरें, अशी आह्मी त्यांस एक सामान्यतः सूचना करून ठेवतों. तिसरी गोष्ट अशी कीं, मराठी भाषेविषयीं नाक मुरडणें व तिची चवढव सांगणें या भानगडींत आमच्या खिस्ती बंधूंनीं फारकरून पडूंच नये. खिस्ती शास्त्रांतील प्रमेयांविषयीं त्यांनीं पांडित्य केलं, किंवा एकाद्या सर्वसाधारण विषयावर चर्चा केली, तर ती त्यांस शोभणार आहे; पण महाराष्ट्र भाषेचे प्रयोग ठरविण्याच्या ओंड पाण्यांत त्यांनीं शिरणें ह्मणजे पुष्कळ अंशीं 'हितोपदेशा'तील 'अव्यापारेषु व्यापार' करूं जाणाऱ्या वानरासारखीच अवस्था होय. पूर्वींचे भोळे दिवस आतां राहिले नाहींत; विद्याप्रसारजन्य जें यथार्थ ज्ञान त्याच्या योगानें इतर शेंकडो गोष्टींच्या संबंधाचे भ्रम आजला जसे उडून गेले आहेत, त्याप्रमाणेच पाद्री साहेबांस किंवा त्यांच्या छात्रशाखेस एतद्देशीय भाषांचें ज्ञान कितपत असतें हेंही सर्वांस केव्हांच पक्कें समजून गेलें आहे. तर जोंपर्यंत पुणें, सातारा वगैरे जुन्या मराठी शहरांचा महाराष्ट्रांत मागमूस राहील, व विद्यादेवी ब्राह्मणांवर रुष्ट होऊन तांबट, कासार, माळी वगैरेंच्या घरोघर पाणी भरूं लागली असें होणार नाहीं, तोंवर शरणपुरीच्या पंडितांनीं किंवा सोलापूर बाजारांतील महाराष्ट्रभाषाभिज्ञांनीं 'अळी मिळी गूप चिळी'चेंच व्रत

पतकरावें हें आह्मांस बरें दिसतें ! 'ज्ञानोदया 'ची लेखणी आज सुमारें चाळीस वर्षें जरी चालली आहे, व खिस्ताच्या एतद्देशीय भक्तमंडळापैकीं कोणाच्या हातून कोशरचनेचीं वगैरे कामें जरी पार पडलीं असलीं, तरी महाराष्ट्र भाषेचे प्रयोग शुद्ध कानीं पडण्याचा संभव वरील शहरांच्या रस्त्यांतही जितका आहे तितका आमच्या ख्रिस्ती मंडळीच्या मोठमोठ्या सभांतही नाहीं. ही गोष्ट वस्तुतः पहातां अगदीं उघड आहे, व आमच्या जरठ बंधूंस आमच्यासारख्या पूर्ववयस्कानें ती सांगावी असें नाहीं. पण काय करावें ? आमच्या बंधूच्या दिव्य दृष्टीस सामान्य जनास स्पष्ट दिसणाऱ्या गोष्टीही अनेक वेळां बिलकूल दिसत नाहींत. तेव्हां वडीलपणाचें नातें अशा प्रसंगीं अंमळ एकीकडे ठेवून द्यावें लागतें!*

याप्रमाणें आमच्या पुस्तकाच्या बाह्यांगाविषयीं ह्मणजे त्याच्या भाषासरणीविषयीं स्वतःच्या तर्फेनें जें लिहिणें योग्य वाटलें तें लिहिलें. 'ज्ञानोदया 'च्या टीकेपैकीं भाषेच्या संबंधाचा हा एक आरंभींचा लहानसा मुद्दा आहे. पुढें जे पुष्कळ आक्षेप आमच्या बंधूंनीं काढिले आहेत ते त्यांच्या धर्माच्या संबंधाचे आहेत. ह्मणजे जॉन्सनचीं धर्मविषयक जीं मतें होतीं त्यांच्या संबंधानें आह्मीं आपले अभिप्राय जे प्रगट केले होते त्यांचें खंडन करून ख्रिस्ती धर्मावरचे आमचे आक्षेप उडविण्याचा त्यांनीं यत्न केला आहे. या सर्व टीकेवर आह्मीं आपले विचार

---

* आमच्या वडील बंधूचा आमच्या भाषेवर मोठाच कटाक्ष आहे असें दिसतें. नुकत्या ७ फेब्रुवारीच्या अंकांत पुढील मजकूर आढळतो:—

" निबंधमाला—या मासिकपुस्तकाविषयीं एक विद्वान् संस्कृतज्ञ एतद्देशीय गृहस्थ असें लिहितात कीं, निबंधमालेची भाषा कांहीं मासलेवाईक नाहीं. तिच्या भाषेची कोणी निःपक्षपातानें परीक्षा करूं लागल्यास तींत शोभिवंत व देखणाऊ शब्दांचा थाट मात्र दिसून येतो. पण त्या शब्दांत चांगला व विचारशील अर्थ कधीं नसतो. अशा भाषेच्या शैलीपासून दूर राहणें बरें "—म्ह० अशी भाषा लिहायास कोणीं शिकूं नये.

हे विद्वान् संस्कृतज्ञ कोण असतील ते असोत ! त्याप्रमाणेंच संस्कृतज्ञत्वाबद्दल सर्टिफिकिट देण्याचा अधिकार आमच्या ख्रिस्ती बंधूंनीं केव्हां घेतला, व 'विचारशील अर्था 'चे भोक्ते आणि ' भाषेच्या शैलीपासून दूर राहणारे ' वरील टीकाकार यांस मराठी भाषेचे चौख कोणीं नेमले, हेंही आम्हांस कळत नाहीं ! एकंदरींत वरील प्रकार पाहून ' परस्परं प्रशंसंति अहो रूपमहो ध्वनिः ' या सुभाषिताची आम्हांस आठवण होते ! वरील वचनाचा अर्थ आमच्या गीर्वाण पंडितांस व त्यांच्या शिफारसकर्त्यांस तर सांगायाला नकोच; पण आमच्या वाचकांपैकीं कोणास त्याविषयीं जिज्ञासा झाल्यास त्यांनीं अंक ४१ (सुभाषित) पहावा.

संपूर्ण दाखल केले होते, व सर्व मुद्यांवर आमच्या बंधूच्या इच्छेनुरूप चांगला तपशीलवार मजकूर लिहिला होता. आमच्या बंधूस अवघ्या पवित्र शास्त्रांत खोटा भूगोल, खोटें पदार्थज्ञान, अप्रयोजक व बीभत्स कथा वगैरे प्रकार कोठेंच आढळले नाहींत; यास्तव प्रत्यक्ष प्रमाणानें ते दाखविण्याविषयीं आमच्या बंधूनीं आह्मांस सूचना केली होती. तीस अनुसरून आह्मीं मराठी पवित्र शास्त्रांतून अध्यायवार, ओंवीवार उतारे उतरून घेतले होते. पण इतकें होऊन ऐन वेळेस तें सर्व व्यर्थ झालें. चालू सालचा नववा आक्ट एकाएकीं आदळल्यानें सर्व हिंदुस्थान हदरून गेलें, हजारों लेखण्या एकाएकीं भयस्तब्ध झाल्यासारख्या होऊन एका क्षणांत बोथटून गेल्या! तेव्हां अर्थातूच निरुपायास्तव आमचें सर्व उत्तर जसेंचें तसें एकीकडे ठेवून द्यावें लागलें. ठशांवरून एक फर्मा उतरला असतां व दुसरा अर्धामुर्धा जुळला असतां सर्व काम सदरील आक्टामुळें रद्द झालें. असो; झाली ती गोष्ट बरीच झाली. तिजविषयीं आतां बोलून कांहीं फळ नाहीं. पण आम्हांस येवढ्याच गोष्टीचा खेद वाटतो कीं, आमच्या वृद्ध खिस्ती बंधूनें येवढ्या आग्रहानें व येवढ्या खात्रीनें जीं प्रमाणें आह्मांस दाखल करण्याविषयीं सांगितलें होतें तीं आह्मीं येवढ्या श्रमानें गोळा करून त्यांस अर्पण करायास आणलीं असतां तीं शेवटीं काढून न काढून सारखींच झालीं! आतां निदानींची गोष्ट येवढीच आमच्या बंधूस कळवितों कीं, शुभवर्तमानांत वरील प्रकार आहेत कीं नाहीं याविषयीं खात्री करून घ्यावयाची असल्यास त्यांनीं आह्मांस तसें कळवावें. ह्मणजे सदरील प्रमाणें पुनः एकवार काढून तीं आमच्या प्रिय व सन्मान्य बंधूस खासगी रीतीनें पाठवून देऊं. मग तीं त्यांनीं आपल्या पत्रांतून प्रसिद्ध केल्यास त्यांस कोणत्याही तऱ्हेची आडकाठी नाहीं. तसें केलें असतां त्यांच्या सर्व बंधूस व इतरांसही तीं कळविल्यासारखीं होतील. शिवाय त्यांच्या खंडनाचा कांहीं मजकूर त्यांस लिहिणें असेल तर तोही त्यांनीं लिहावा. तेणेंकरून लक्षावधि संशयित लोकांची संदेहनिवृत्ति होईल.

याप्रमाणें गेल्या सालांतील एका प्रतिपक्ष्याची वाट लागली. आतां याप्रमाणेंच दुसऱ्याच्या आक्षेपांवरही आक्टाचा तडाका संभाळून जितकें लिहावयास सांपडेल तितकें लिहून सदरील अंक आटपतों.

दीनबंधु–हें एक लहानसें वर्तमानपत्र 'सुबोधपत्रिका' 'आर्यपत्रिका' वगैरेंच्या प्रमाणें आपल्या समाजाच्या तर्फेनें निघालेलें आहे. हा समाज गेल्या ४४ व्या अंकांत सांगितलेला सत्यशोधक पंथ होय. या पंथाचीं

एकंदर हकीकत वरील अंकावरून आमच्या सर्व वाचकांस थोडी बहुत कळलीच आहे. तेव्हां तिजवरून वरील पत्राची परीक्षाही कोणास सहज करतां येईल. असल्या पत्रांत आलेल्या आक्षेपांवर उत्तर देणें म्हटलें म्हणजे अक्षरजननीस व्यर्थ शिणवणें होय. तरी ज्याअर्थी वरील अंकांत आमच्या शूद्रबंधूंच्या भ्रमनिरसनार्थ 'गुलामगिरी' सारख्या अत्यंत अप्रयोजक ग्रंथांतील मतांचेंही आह्मीं विवेचन केलें, त्याअर्थी त्याचसंबंधानें आणखीही कांहीं विचार येथें दाखल करणें आम्हांस आवश्यक दिसतें. जोतीबा सारख्यांनीं ब्राम्हणांच्या व शूद्रांच्या परस्पर संबंधाविषयीं ज्या कल्पना कित्येकांच्या मनांत भरवून दिल्या आहेत त्या जर खऱ्या असत्या, व आमच्या मनांत वागत्या, तर वरील महाग्रंथाची आम्हीं चर्चाच केली नसती. आम्हांस पक्कें माहीत आहे, कीं अप्रयोजक व गाबाळ ग्रंथ हे चिरकाळ राहण्याचा बिलकूल संभव नाहीं; व त्यांत कोणा व्यक्तीविषयीं, जातीविषयीं, किंवा राष्ट्राविषयीं कितीही निंदापर व कडक मजकूर लिहिला असला तरी इसापनीतींतील किरडूं व कानस यांच्या गोष्टीप्रमाणें बिचारें मूर्ख किरडूं मात्र भग्नदंत होण्याचा संभव! पण हें सर्व जाणत असतां 'गुलामगिरी' चें येवढें सविस्तर निरूपण करण्याचें मुख्य कारण हेंच कीं, आमचे बिचारे शूद्रबंधु अद्याप केवळ अज्ञान व भोळे असल्यामुळें 'झुकानेवाला चहिये' या न्यायानें कोणासही त्यांच्या मनांत हव्या त्या मूर्ख कल्पना भरवून देतां येणार आहेत. तर ही त्यांची प्रतारणा न व्हावी व त्यांच्या उत्कर्षाचा खरा मार्ग त्यांच्या ध्यानांत आणून द्यावा हें वरील विवेचनाचें मुख्य बीज होतें. या शिवाय दुसरे जे वरील लेखाचे उद्देश, कीं विक्षिप्तपणाचे अनेक हास्यास्पद प्रकार वाचकांस कळून त्यांस घटकाभर करमणूक करावी; लोकप्रसिद्धि, सरकारी अधिकाऱ्यांची मेहेरबानी, व सर्वमान्य पुस्तकांतून उल्लेख हीं सर्व पैदा होण्यास किती थोड्या विद्वत्तेनें व योग्यतेनें प्रसंगविशेषीं काम होतें हा प्रकार कांहीं लक्षांत यावा; व भर्तृहरीच्या व पोपकवीच्या सर्व प्रसिद्ध वचनांची*

---

* हीं वचनें ११ व्या अंकांत आलींच आहेत:—

ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रम्हाऽपि च तं नरं न रंजयति ॥

भर्तृहरि.

(न जाणे न नेणे अशा पामराला
बुझावूं शकेना विधाता तयाला ॥)

वामन.

A little learning is a dangerous thing.

Pope.

उत्कृष्ट प्रचीती यावी; हे उद्देश केवळ गौण होते. तर वरील मुख्य उद्देशासच अनुसरून आमच्या दीन शूद्रबंधूनें आपल्या आचार्योच्या तर्फेनें जो कांहीं मजकूर आह्मांस कळविला आहे त्यावर कांहीं विवेचन करणें अवश्य होय.

'दीनबंधू' नें आपल्या वेडया वागडया भाषेनें जे आमच्या लेखावर कांहीं आक्षेप काढले आहेत त्यांपैकीं मुख्य तीन चार आहेत. ते येणेंप्रमाणें:—

"मालाकार यांनीं आजपर्यंत आपल्या पुस्तकांत अनेक विषय प्रसिद्ध केले.पण त्यांचा झोक चरचरीत लिहिण्याकडे असतो कीं जेणेंकरून दुसऱ्याचा पाणउतारा व्हावा अशी त्यांची ऐट असते. जेव्हां त्यांची कुक्की तारीफ करण्याकडे लागते तेव्हां ते त्या कलावर लिहितात."

"मि० फुले यांनीं आपले बुकांत पुराणें व स्मृत्या यांबद्दल पुष्कळ चांगलें विवेचन केलें आहे त्यांची भाषा जरी कडक दिसते, व पूज्य मानलेलें पुराण आणि त्यांतील नामधारी देव यांविषयीं त्यांनीं अति निर्भर्त्सना केली आहे, तरी त्यांचा हेतु अज्ञानाचे आवरणापासून लोक मुक्त व्हावे येवढाच आहे.........दुसरें त्यांनीं चित्पावनांचे उत्पत्तीविषयीं लिहिलें आहे. तेव्हां आपले ज्ञातिसमुदायास दोष दिलेले त्यांस (मालाकारांस सहन झाले नसतील......असो; या विद्वान् मालाकारांनीं यापेक्षां असें करणें अवश्य होतें कीं, फुले यांनीं जें जें लिहिलें आहे तें तें स्मृतिपुराण यांचे प्रमाणांनीं असत्य असें व्यक्त करून दाखविलें असतें तर त्यांची तारीफ करतां आली असती."

"ईश्वरकृपेनें या देशावर इंग्रजी राज्य झालें ह्मणूनच आज पुढारी ज्ञातीशिवाय इतरांस कांहीं तरी ज्ञान प्राप्त होऊन आपले हक्क कळूं लागले आहेत. मालाकार आपले ज्ञातीच्या स्वभावाप्रमाणें दीर्घदर्शी व गुप्तद्वेषी मतलबीही आहेत. इतर ज्ञातींची सुधारणा त्यांस अगदीं आवडत नाहीं."

"आतां मालाकार यांनीं धर्तानें नाडलेले, दरिद्रानें पीडलेले, आणि अज्ञानांत गडलेले अशा गाई बापड्या गरीब शूद्रांवर हत्यार धरणें म्हटलें ह्मणजे फारच विपरीत समजलें पाहिजे."

आतां यांपैकीं पहिल्या आक्षेपाविषयीं तर आह्मी प्रस्तुत अंकाच्या आरंभीं बराच विचार केला आहे; तेव्हां त्याच्या संबंधानें आमच्या दीनबंधूस कांहीं विशेष सांगायला नकोच. राव जोतीसारख्या महान् पंडितांच्या अंतेवासिजनास आमचे निबंध पसंत पडत नाहींत या गोष्टीचा आह्मांस मोठासा आचंबा वाटत नाहीं व तादृश खेदही होत नाहीं. ज्या दृष्टीस

'गुलामगिरी' हा ग्रंथ पर्वतप्राय पांडित्याचा वाटला त्याच दृष्टीस आमचे लेखही मोठे प्रचंड वाटले तर वरीक आम्हांस खेद होण्यास कारण खरें! पण तसें न होऊन 'दीनबंधु' सारख्यांस आमचे लेख तद्विपरीत वाटतात हेंच त्यांस लहानसान सर्टिफिकिट आहे असें नाहीं. मिल्टननें एके ठिकाणीं ह्मटलें आहे—

'Of whom to be dispraised is no small praise.'

"ज्यांच्या निंदेस पात्र होणें हीच लहानसान तारीफ नव्हे." तर या न्यायानें पाहिलें असतां आमच्या शूद्र बंधूचा एक एक शब्द आह्मांस पुष्पप्रक्षेपाप्रमाणें तोषप्रदच होय!

दुसरें म्हणणें असें कीं, जोतीबांनीं श्रुतिस्मृतींतून जीं एकेक वज्रप्राय प्रमाणें काढून आपला परम भाविक शिष्यमणि धोंडीबा याच्या द्वारें आपल्या साऱ्या शिष्यमंडळास प्रणीत केलीं त्यांचे श्रुतिस्मृतींतल्या प्रमाणांनीं आम्हीं खंडन करायाला पाहिजे होतें, तसली बिल्कूल खटपट न करतां आम्हीं केवळ थापड्यावारीच येवढ्या गुरुशिष्यांस जे जागच्या जागीं बसविलें तें नीट नव्हे! आमच्या वाचकांस या आक्षेपावरून आठवेलच, कीं पंडित दयानंदजींच्या छात्रमंडळानेंही आह्मांस पूर्वी हाच दोष दिला होता. एकंदर गाऱ्हाणें हें कीं. श्रुतिस्मृतींतल्या प्रमाणांचें खंडन श्रुतिस्मृतींल्या प्रमाणांनीं केलें पाहिजे! आतां या संबंधानें आमच्या परमहंसशिष्यांच्या म्हणण्यांत कांहीं तरी अर्थ होता, कां कीं पंडितजींचें वेदमूर्तित्व व शास्त्रपारंगतत्व हें जरी बेताबाचेंच आहे, तरी जोतीबांच्या मानानें तुलना करूं जातां स्वामी केवळ अपरसूर्यच होत असें ह्मटलें पाहिजे! द्विजत्वास्तव व विद्वान् लोकांच्या परिचयास्तव त्यजपाशीं कांहीं फुटकळ ऋचा व शास्त्रवचनें यांचा संग्रह झालेला आहे. व त्यांचा अर्थही समजण्याची त्यांस शक्ति आहे; यास्तव त्यांनीं अमुक अमुक वेदांत किंवा शास्त्रग्रंथांत अमुक अमुक आहे असें म्हटलें असतां केवळ हास्यास्पदतेचा प्रकार होण्यासारखा नाहीं. पण आमच्या शूद्र धर्मस्थापकांची तर कशी मौज आहे! त्यांस पुरतें व्याकरणाचें व शुद्ध लिहिण्याचेंही ज्ञान नाहीं. आमच्या वाचकांस आठवतच असेल कीं, 'गुलामगिरी' ची इमारत पूर्ण तयार झाल्यावर तींतील व्याकरणसंबंधी खाचाखोचा भरून टाकून साफ गिलावा करण्याविषयीं त्यांनीं आपल्या स्नेह्यास आज्ञा केली. आमचे प्रतिपक्षी 'दीनबंधु' यांचीही व्याकरण विषयीं आपल्या गुरूसारखीच निष्ठा आहे.*

* वरील आज्ञेचा उल्लेख अंक ४४ पृष्ठें ९०३–४) यांत आहे. 'दीनबंधू' नें तर बिचाऱ्यानें या सालाच्या आरंभींच्या अंकांत प्रांजलपणानें कबूल केलें आहे:—

"माफी करतील:—आजपर्यंत आमचे पत्रांत व्याकणाच्या संबंधानें घडून

(पुढें चालू.)

तर अशा स्थितींत आम्हीं आपल्या शूद्रबंधूंस अशी सूचना करतों कीं, श्रुतिस्मृतींचा ऊहापोह करण्याची होस त्यांनीं तूर्त एकीकडे ठेवावी; अ-गोदर लेखनशुद्धीच्या सूत्रांची संथा घ्यावी किंवा दादोकृत महाभाष्यांत पारंगत व्हावें; आणि यांतून पार पडून कर्ता कर्म क्रियापदांची थोडी-बहुत ओळख पटली म्हणजे मग गीर्वाण भाषेविषयीं व मनुवसिष्ठादिकां-विषयीं सावकास विचार करतां येईल!

तिसऱ्या कलमांत आमच्या बंधूंनीं आमच्या ज्ञातीवर नेहमीं करायाचे आक्षेप केले आहेत, कीं आम्ही त्यांस कधीं वर डोकें काढूं दिलें नाहीं, त्यांच्यांत सुधारणा झालेली आम्हांस कधीं देखूं सकत नाहीं, व इंग्रेजांचें राज्य झालें म्हणूनच त्यांचा आज भाग्योदय झाला आहे! आतां या आक्षेपांवर पूर्ण विवरण करून ब्राम्हणांची व शूद्रांची स्थिति वस्तुतः कशी होती व सध्यां कशी आहे ती यथास्थितपणें दाखविण्यास व हल्लींच्या राज्यांत त्यांचें स्थित्यंतर कसें झालें आहे हें दर्शविण्यास पुष्कळच स्थळ पाहिजे. सदरील विषयावर चांगला स्वतंत्र ग्रंथच होण्यासारखा आहे. तेव्हां तूर्त प्रसंगानुसार कांहीं विचार आमच्या शूद्र बंधूंस सादर करून पुढें चालतों.

आमच्या देशाची अत्यंत प्राचीन काळीं स्थिति कशी होती, पुढें जे अनेक लोकव्यवस्था करणारे निपजले त्यांनीं तींत काय काय फेरफार केले, जातिभेदाचें अपूर्व प्रकरण केव्हांपासून उपस्थित झालें व कसें झालें चारी वर्णांचा परस्पर संबंध आरंभीं कसा होता व पुढें कसकसा होत गेला. वगैरे गोष्टींविषयीं प्रस्तुत काळीं आमच्या लोकांत उगीच कोठें चर्चा होऊं लागली आहे. वरील प्रश्नांचीं यथास्थित व समर्पक उत्तरें अद्याप कोणासही देतां येणार नाहींत. आमच्या जुन्या ग्रंथांची माहिती जेव्हां विद्वान् लोक दृढ परिश्रम करून मिळवितील तेव्हां वरील गोष्टींचा उलगडा कांहींसा होऊं लागेल. आतां हें खरें आहे कीं, हल्लींही मोठमोठ्या यूरोपीय पंडितांपासून तों जोतीबापर्यंत अनेकांचे अनेक तर्क वरील विषयाच्या संबंधानें बाहेर पडले आहेत, पण ते सर्व बहुतेक अज्ञानाचें व असमंजसपणाचे होत असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. युरोपियन लोकांचें काय आहे कीं त्यांस अगोदर इकडची माहिती तुटपुंजीची, आणि तसल्या माहितीवर मग त्यांचें तर्कट चालायाचें! त्यांतून जातिभेदासारखा

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)
आलेल्या चुकांविषयीं आमचे वाचक माफी करतील अशी आशा आहे. त्यांतून अव्वलपासून वाचीत आलेल्या वर्तमानपत्राच्या वाचकांस सांगणें नको.

वरील प्रायश्चित्तविधि कितपत निर्दोष आहे हें व्याकरणवेत्त्यांस कळून येईलच!

प्रकार त्यांच्या सुधारलेल्या मुलखांत मुळींच नाहीं; तेव्हां असल्या अपूर्व विषयावर त्यांचे विलक्षण तरंग उठलेले आपण एरवीं जसे पाहतों तसेच यावरही दृष्टीस पडतात. आमच्या जोतीबाच्या सारख्या बहादुरांची तर गोष्ट बोलावयासच नको. त्यांनीं बोलावयाला किंवा लिहावयाला आरंभ केला ह्मणजे मग अर्थसंगतीची गरज नाहीं, युक्तीचें नांव घ्यावयाला नको, व सभ्यतादि गुणांची तर ओळखही मिळावयाची नाहीं! तर असल्यांनीं प्रस्तुत सारख्या अत्यंत महत्त्वाच्या विषयावर जीं मतें प्रगट केलीं असतील तीं प्रमाण घेऊन चालणें हें फार असमंजस होय. त्यांतून पूर्वींच्या काळाच्या वृत्तांताचा प्रस्तुत काळाशीं मोठासा संबंध आहे असेंही नाहीं. सर्वांस माहीतच आहे कीं, हजारों वर्षांपूर्वीं या देशांत मन्वादिकांनीं ज्या व्यवस्था केल्या त्यापैकीं सध्यांपर्यंत चालू असणाऱ्या फारच थोडया सांपडतील. मधले दोन वर्ण तर अगोदर बहुधा नष्टच झाल्यासारखे होऊन राहिलेल्या दोहोंचेही आचार मूळ व्यवस्थेप्रमाणें कितपत राहिले आहेत हें काणालाही सांगायला पाहिजे असें नाहीं. मग अशी जेथें स्थिति आहे तेथें त्रेतायुगांतल्या गोष्टी काढून विनाकारण बखेडा माजवावा हें कोणाही सुज्ञ पुरुषास मान्य होणार नाहीं. 'गुलामगिरी'च्या जनकानें ब्राम्हणांसारखे दुष्ट व लबाड लोक पृथ्वीच्या पाटीवर मिळावयाचे नाहींत, व त्यांनीं सर्व सत्ता आपणांकडे ओढून घेऊन मुळच्या रहिवाशांस गुलाम करून टाकले, वगैरे पुष्कळ निवळ बडबड केली आहे, पण त्यानें अंमळ डोळे उघडून जर जगाच्या अनादिसिद्ध व्यवहाराकडे पाहिलें असतें, व अमेरिकेंतल्या, आफ्रिकेंतल्या वगैरे मूळ रहिवाश्यांची स्थिति क्षणभर मनांत आणली असती, तर आपलें भाग्य केवढें व ब्राम्हण हे खरोखरच 'भूदेव' होत अशी त्यांची खात्री झाली असती! शिवाय 'गुलामगिरी'तला इराणी इतिहास जर अक्षरशः खरा मानला, तर तेणेंकरून तर ब्राम्हणांचें विलक्षण गौरवच होतें! कां कीं, इराणांतून येऊन येवढा हिंदुस्थान ज्यांनीं काबीज केला त्यांनींच जर पुढें राज्याधिकार क्षत्रियांस देऊन व वाणिज्य वैश्यांस देऊन स्वतः अरण्यवास पतकरला, तर मग त्यांच्याहून थोर व परोपकारी दुसरे कोण? अमेरिकेंतल्या गुलामांस स्वतंत्र करण्याचा नुसता विचार असतां जर भयंकर लढाई उत्पन्न झाल्याशिवाय राहत नाहीं, व खुद्द आमचें उदार सरकारही इतकीं वचनें आह्मांस वेळोवेळीं देऊन लहानसहान अधिकार आम्हांस देतांनाही मागें पुढें करीत असतें, तर मग ज्यांनीं स्वतः कमावलेलें राज्य आपल्या अंकित दासांस परत देऊन आपण कंदमूळांचे अधिकारी झाले, त्या ब्राम्हणांची थोरवी कोठवर वर्णावी!! पण ही मागली गोष्ट राहूं द्या. गेल्या शतकांत झालेल्या गो-

ष्टी तर सर्वांच्या दृष्टीसमोर आहेत कीं नाहींत ? मग त्यांवर वस्तुतः काय तर्क निघतात बरें ? दुराग्रहाचा चष्मा डोळ्यांत घालून बळेंच जो आंधळा बनला नसेल त्यानें पेशव्यांचा इतिहास ध्यानांत आणला असतां व शिंदे होळकरांच्या मूळपीठिकेकडे किंचित् लक्ष पुरविलें असतां 'दीनबंधू 'च्या वरील अवतरणांतील आक्षेपांची योग्यता त्यास कळल्यावांचून राहणार नाहीं.पण असें असतां आमचे शूद्र प्रतिपक्षी चित्पावनांच्या उत्पत्ती विषयीं वाटाघाट करून सह्याद्रिखंड, जोतीबाखंड असल्या महाग्रंथांचें निर्मंथन करून महापांडित्याचा आव घालतात, आणि अमुक ब्राह्मण वरच्या पायरीचे, अमुक खालच्या पायरीचे, ह्या रिकाम्या उलाढाली करीत बसतात. मशकानें घार मोठी कीं गिधाड मोठेंही चर्चा मोठ्या पर्वताच्या शिखराग्रावर आरूढ होऊन कंठशोष होईपर्यंत केली तरी त्यास कांहीं लाभ आहे काय ? इसापनीतींतल्या वेड्या बेडकीप्रमाणें मात्र त्यास महत्त्वाकांक्षेचें फळ फार झालें तर मिळेल ! तर हा मूर्ख व्यापार सोडून देऊन आमच्या शूद्र प्रतिपक्ष्यांनीं नेहमीं लक्षांत ठेवावें कीं, चित्पावन हे चितेपासून जीवंत झालेले असोत किंवा इराणांतून आलेले असोत, त्यांचे नैसर्गिक गुण जे यापूर्वीं प्रगट झाले व अद्यापही होत आहेत ते छप्पन्न "गुलामगिऱ्यां 'नीं व शंभर ' जातिभेदसारां 'नींही लवमात्रही कमी होणारे नव्हेत. चित्पावनांनीं गेल्या शतकांत सारा हिंदुस्थान दणाणून देऊन आपल्या क्षत्रकुलांतक क्षेत्रपतीप्रमाणें दिग्विजय केला, व अद्यापही त्यांचें बुद्धिवैभव जसेंचें तसेंच जागृत आहे, या गोष्टी सर्वजनविश्रुत आहेत. त्या ज्यास सहन होत नसतील त्यांनीं पाहिजे तर दिवाभीतांप्रमाणें गिरिकंदरांत आपलें तोंड लपवून राहावें ; वरील पक्ष्याच्या पंखांनीं दिनमणि जसा झांकला जाणार नाहीं, त्याचप्रमाणें जोतीप्रभृतींनीं कितीही कोल्हेकुई केली तरी ती सर्व व्यर्थच होय ! तर एकंदरींत आह्मी आपल्या कनिष्ठ शूद्र बंधूस असें निश्चयानें कळवितों कीं, जोती साहेबांनीं आपल्या महाग्रंथांत आमच्या ज्ञातीस दोष लावले यामुळें आह्मांस राग आला असावा असें जें त्यास वाटतें तें अगदीं चुकीचें आहे. मोहोरीचा दाणा जसा या पारड्यांत टाकला कीं त्या पारड्यांत टाकला तरी त्याच्या वजनानें तराजूचा कांटा केंसभरही ढळत नाहीं, त्याप्रमाणेंच मि० जोतीसारख्या महापंडिताच्या स्तुतींतही अर्थ तितकाच व निंदेंतही तितकाच ! तेव्हां आमचे ज्ञातिबांधव दोहोंचीही सारखीच पर्वा करतात हें त्यानें खास समजावें. त्याप्रमाणेंच आमची ज्ञाति गुप्तद्वेषी मतलबी आहे वगैरे ज्या कल्पना आमच्या गरीब बिचाऱ्या बंधूनें आपल्या महागुरूच्या उपदेशावरून एकदां डोक्यांत भरून घेतल्या आहेत त्याही बहु-

नेक अंशीं निराधार होत हेंही त्यास शोधाअंतीं व विचाराअंतीं कळणार आहे.

आतां चवथा आक्षेप. तो असा कीं, गरीब बापड्या शूद्रांवर हत्यार धरण्यांत आम्हांस काय पुरुषार्थ वाटला नकळे! हा आक्षेपही अगदीं भ्रममूलक होय. मि० फुले यांच्या मतांवर टीका केली किंवा 'गुलामगिरी'चा उपहास केला, ह्मणजे शूद्र मंडळीवर आह्मीं हत्यार धरलेंसें जर होतें; तर दयानंदजींच्या संबंधानें मजकूर लिहिल्यानें साऱ्या ब्रह्मवृंदांस आम्हीं दुखविलें असेंही पण म्हणायाला पाहिजे; परंतु या दोन्हीही गोष्टी खोट्या आहेत हें कोणालाही सांगायाला पाहिजे असें नाहीं. लक्षावधि ब्राह्मण देवपूजेच्या संभळ्या झुगारून देऊन नित्य प्रातःकाळीं हवाशुध्यर्थ होमहवन करूं लागले आहेत, शेंकडों ब्राम्हणराजांनीं आर्यसमाजाच्या पटांत आपलीं नांवें घालून दिलीं आहेत, व पंढरपूर, जगन्नाथ इत्यादि क्षेत्रांकडे आतां कोणीं ढुंकूनही पाहत नाहीं, हा प्रकार अद्याप जसा कोठेंही आढळूं लागला नाहीं; त्याप्रमाणेंच शिंदे, होळकर, पवार वगैरे शूद्र अधिपति हे बडे बडे सत्यशोधक बनले आहेत, आळंदी, देहू, जेजुरी वगैरे ओस पडून तुकारामप्रभृति संतमंडळीचें माहात्म्य पार नाहींसें झालें आहे, असलेही प्रकार कोठेंही दृष्टीस पडत नाहींत. तर हें क्षणभर ध्यानांत आणलें असतां आमच्या बंधूस तेव्हांच कळेल कीं, मि० जोती व 'गरीब बापडे' शूद्र यांचा कांहीं संबंध नाहीं. जोतीबांचें मत असें करतां पांच पन्नास शूद्रांस कदाचित् पसंत असेल नसेल; तर येवढ्यांत साऱ्या शूद्र प्रजेचा त्यांनीं अंतर्भाव करूं पाहणें हें समंजस नव्हे.

याप्रमाणें आमच्या शूद्रबधूंच्या आक्षेपांविषयीं विचार झाला. आतां सरते शेवटीं आमच्या समाजाधिपतींस व त्यांच्या शिष्यवृंदास कांहीं सूचना करून त्यांचा शेवटचा निरोप घेतों. मि० फुले यांस सूचना अशी कीं, जर त्यांस आपल्या ज्ञातिबंधूंची सुधारणा कर्तव्य असेल तर ती 'गुलामगिरी'सारखे ग्रंथ तयार केल्यानें व जे आपणांहून सर्व प्रकारें श्रेष्ट त्यांस नुसत्या शिव्या दिल्यानें ती होणार आहे असें मुळींच नाहीं. ब्राम्हण कितीही लबाड असले व कितीही दुष्ट असले, तरी एक गोष्ट निर्विवाद आहे;—कीं ज्ञानभांडाराच्या किल्ल्या त्यांच्या कंबरेला आहेत. त्यांच्या साह्याशिवाय इतर ज्ञातीस ज्ञानाचा लाभ होण्याचा बहुधा मुळींच मार्ग नाहीं. पाद्रीसाहेब हजारों रुपये खर्च करून बळीच्या राज्यांतून किंवा चंद्रलोकावरून इकडे येवोत, व शूद्रांस विद्या पढविण्याविषयीं पाहिजे तितकी खटपट करोत, पण भटांनीं कामांत पडल्यावांचून तें बिलकूल सिद्धीस जावयाचें नाहीं. तर अशी जेथें स्थिति आहे तेथें रि-

कामें डोकें फोडीत बसण्यांत काय हशील आहे? आपलें कार्य जर साधून घ्यावयाचें असेल तर त्या कार्यसाधकाशीं सलोख्यानें वागावें यांत शहाणपणा आहे कीं त्याशीं नेहमीं कुमरीतुमरी करावी हा शहाणपणाचा मार्ग आहे? आपलें काम फत्ते झाल्यावर मग पाहिजे तर त्याच्या बोकांडी बसून कृतज्ञतापाशांतून आपणास मोकळें करून घ्यावें; पण तोंपर्यंत त्याचें मनोधारण करणें किंवा निदान त्यावर पुष्पवृष्टि न करणें हेंच न्याय्य होय. दुसरी गोष्ट अशी कीं, अलीकडच्या इंग्रेजी विद्येच्या प्रसारानें पूर्वीचि समज पुष्कळ पालटून गेल्यानें आधुनिक विद्वन्मंडळांत शूद्राविषयीं पूर्वीप्रमाणें ग्रह राहिले नाहींत. हें तर काय, पण कांहीं दिवसांपूर्वी शूद्रांचे आचार मिरविण्यांतही पुष्कळांस प्रतिष्ठा वाटूं लागली होती. भोजनादि कांहीं व्यवहारांखेरीज ब्राह्मणशूद्रत्वाचा संबंध अलीकडील मंडळींत तादृश ओळखीत नाहींत, व दिवसेंदिवस असलाच प्रकार वृद्धिंगत होत जाईल असा देशस्थितीच्या मानावरून सुमार दिसतो. मग अशी स्थिति जेथें आयतीच येऊं लागली आहे, तेथें मनःकल्पित दुःखांबद्दल बळेंच आक्रोश करून व मत्स्य कच्छ, इराणांतून आले वगैरे निव्वळ गप्पा खऱ्या मानून विनाकारण बखेडा माजविणें हा किती मूर्खपणा आहे! तर आमच्या शूद्र देशहितेच्छूनें वरील गोष्टींकडे कांहीं लक्ष पुरवून आपल्या ज्ञातीच्या सुधारणेचा जर समंजसपणानें उद्योग केला तर त्यांत त्याचें, त्याच्या ज्ञातीचें व एकंदर देशाचेंही कल्याण होणार आहे. याप्रमाणेंच जोतीबांच्या शिष्यवर्गासही आमचें असें सांगणें आहे कीं; 'गुलामगिरी 'सारख्या ग्रंथावरून ब्राह्मणांविषयीं जे दुष्ट ग्रह कांहींकांच्या मनांत बिंबले असतील ते त्यांनीं सोडून द्यावे. त्यांनीं अंमळ डोळे उघडून वास्तविक स्थिति कशी आहे ती जर पाहिली, तर ब्राम्हणांच्या मनांत त्यांच्याविषयीं अत्यंत वैर जळत आहे व त्यांचें जेवढें वाईट होईल तेवढें करण्याविषयीं ते निरंतर तत्पर असतात वगैरे कल्पना किती कुत्सित आहेत, हें त्यांच्या तेव्हांच लक्षांत आल्यावांचून रहाणार नाहीं; आतां हें खरें आहे कीं, ब्राह्मण ह्मणजे सर्वच अत्यंत सुजन आहेत व त्यांत दोष ह्मणून सांपडायाचाच नाहीं; किंवा शूद्रांचे दुःखाक्रोश सर्व व्यर्थ असून त्यांच्या स्थितींत सुधारणा करण्याची बिलकूल गरज नाहीं, असें आमचें मुळीं ह्मणणें नाहीं. आमच्या ज्ञातीचे जे कांहीं वास्तविक दोष असतील ते सर्व आम्हांला कबूल आहेत; त्यांवर पांघरूण घालण्याची किंवा ते नाहींत असें म्हणण्याची आमची बिलकूल इच्छा नाहीं. त्याप्रमाणेंच आमच्या शूद्र देशबंधूंवर जातिभेदाच्या संबंधानें वगैरे जीं दुःखें खरोखर येत असतील, तीं हलकीं

करणें किंवा होतील तितकी नाहींशीं करणें हें प्रत्येक देशहितेच्छूचें कर्तव्य होय हेंही आम्हांस मान्य आहे; व आमची पक्की खात्री आहे कीं या कामास आमच्या ज्ञातिबांधवांची विमुखता दृष्टीस पडणार नाहीं इतकेंच नव्हे, तर पुष्कळ मोठ्या उत्साहानें त्यांस साह्यही करतील. तर असे कांहीं सुविचार मनांत आणून आमचे सत्यसमाजवाले देशबंधु त्यांप्रमाणें जर चालतील, व या आर्यभूमीचा आजपर्यंत सान्या जातींनीं जसा अभिमान बाळगिला तसाच पुढेंही बाळगून आपसा आपसांत वितुष्ट वाढूं न देण्याविषयीं जर तजवीज ठेवतील, तर अजूनही आमची स्थिति सुधरेल व हल्लींच्या राज्यापासून होणारे जे विद्यादिक अमूल्य लाभ ते सर्वांस होऊन सर्वांचें कल्याण होईल यांत संशय नाहीं.

निबंधमाला—वर्ष ४ थें.—येथें आमच्या चवथ्या वर्षाचा कारभार आटपला. आतां सालाबादप्रमाणें वर्षाची साधारण हकीकत लिहून अंक पुरा करतों.

या वर्षांत अनेक विघ्नें आलीं असतां त्या सर्वांतून आमचें पुस्तक निभावून तें अद्याप चालत आहे याबद्दल प्रथमतः जगन्नियंत्याचे उपकार आठवून आमच्या आश्रयदात्यांचेही आभार मानणें अवश्य होय. या विघ्नांचा उल्लेख पुढें होईलच. अगोदर गेल्या सालांत झालेल्या उलाढालींच्या संबंधानें दर वर्षाच्या वहिवाटीप्रमाणें कांहीं लिहितों.

आमच्या देशाच्या बाहेर गेल्या सालांत कोणती जबरदस्त उलाढाल झाली ती सान्या जगास महशूर आहेच. रूमशामच्या कितीका काळापासून गाजलेल्या बादशाहीवर येतां येतां अखेरचा प्रसंग गतवर्षी येऊन रशियाचा फार दिवसांचा मनोरथ पूर्णपणें सिद्धीस गेला. गुदस्तांही तुर्क लोकांवर लढाईचा प्रसंग होताच; आणि त्यांतून पार पडून ते विसांवा घेतात न घेतात तों मोठा घनघोर संग्राम त्यांच्या पुढें वाढून ठेवल्यासारखा आला. पण धन्य त्यांची छाती! येवढें काहूर त्यांच्या भोंवताली जमून आलें असतां व ऐन संकटसमयीं त्यांस त्राता किंवा साह्यकर्ता कोणी मिळेना हें तर काय, पण ज्याची त्याची बुद्धि उलटी अशी कीं ही खट एकदां युरोपांतून निघाली असतां बरी!—पण इतकें सर्व असतांही बिलकूल न डरतां ते रशियाशीं सामना करायाला उभे राहिले. ज्या संस्थानास सारें युरोप उपहासानें 'दुखणाईत मनुष्य' ह्मणत असे त्यानें डोक्यास लपेटलेला रुमाल झुगारून देऊन जेव्हां का शिरस्त्राणाचें धारण केलें व फारा दिवसांनीं मैदानाची हवा पाहिली, तेव्हां सान्या जगाची तेव्हांच खात्री

झाली कीं चारशें वर्षांपूर्वी तुर्क लोकांच्या अंगीं जो कस होता तो अद्याप जसाचा तसा आहे! केवढें प्रचंड व प्रबळ रशियाचें संस्थान, कीं ज्यानें साठ वर्षांपूर्वी सारें युरोप जिंकलेल्या नेपोलियनास रसातळास मिळविलें, व वीस वर्षांपूर्वी इंग्लंड व फ्रान्स यांसही सहसा दाद दिली नाहीं! तेव्हां त्यानें फार दिवस भक्ष्य न मिळालेल्या भुकेल्या अस्वलाप्रमाणें गुरगुरून व चवताळून जेव्हां गरीब बिचाऱ्या 'तुर्कणेकऱ्या' वर चाल केली, तेव्हां सर्वांस खास वाटलें कीं आतां याची धडगत नाहीं; हा दांडगा अस्वल यास एका क्षणांत फाडून टाकतो! पण लवकरच सर्वांस तोंडांत बोट घालून चकित व स्तब्ध होऊन राहण्याची पाळी आली व सर्वांच्या डोळ्यांचें पारणें फिटलें! तुर्कणेकऱ्यानें दरवेशाचें कसब पुरें दाखवून क्रूर व उन्मत्त अस्वलास असा सडकून मार दिला कीं, युरोपांत व एशियेंत दोहों ठिकाणींही त्यास चें चें करीत माघारीं पळावें लागलें। प्लेवनाच्या बाघानें तर त्याशीं पांच महिने झुंजून त्याचीं अशीं बळकट हाडें मोडलीं कीं, आजन्मपर्यंत तीं तो न विसरे!! असो; एकंदरींत गेलें साल जरी तुर्कस्थानास पराकाष्ठेचें जड गेलें तरी त्यांनीं साऱ्या एशियाचें तोंड उजळ केलें व आपलें नांव जगांत चिरकाळ ठेविलें यांत संशय नाहीं!

आमच्या देशांत गेल्या सालच्या अगदीं आरंभीं घडलेली गोष्ट 'केसर इ हिंद' हा किताब आपल्या महाराणी साहेबांनीं घेतला ही होय. या उपपदधारणानें त्यांची राज्यसत्ता ह्मणजे दृढतर झाली असें जरी ह्मणतां येत नाहीं,—(कां कीं त्यांच्याविषयीं येथील प्रजेच्या मनांत अतिशय प्रीति व पूज्यबुद्धि पहिल्यापासूनच वसत असल्यामुळें त्यांची राज्यसत्ता प्रकृत उपपद धारण करण्यापूर्वीच शिखरास जाऊन पोंचली होती)—तरी भरतखंडवासी सर्व प्रजा एका स्वामिनीची अंकित होय, ही कल्पना विशेष दृढतर झाली यांत संशय नाहीं. तिच्या योगानें या अफाट देशांतील नाना वर्णांचे व नाना धर्मांचे लोक आपआपसांतले भिन्नभाव सोडून देऊन सर्वसाधारण बंधुत्वाचें नातें ओळखून एकमेकांशीं सलोख्यानें जर वागूं लागतील तर हा एक मोठाच लाभ झालासा ह्मणतां येईल. हा परस्पर स्नेह आमच्या देशाची उत्तरोत्तर जी स्थिति होत चालली आहे तिजकडे क्षणभर लक्ष पुरविलें असतां किती आवश्यक होय हें सहज कळणारें आहे. आमच्या देशाचें सर्व प्रकारचें दारिद्र्य तर साऱ्या जगास विश्रुतच आहे; त्यांतून आलीकडे तर दुष्काळ व महामारी हे भयंकर उत्पात येथें निरंतरचें बिऱ्हाड करूं पाहत आहेतसें दिसतें. गेल्या सालांत या दोहोंचा व

त्यांतून पहिल्याचा अंमल मुंबई व मद्रास इलाख्यांत जारीनें चालून त्याची अवई साऱ्या जगभर गेली हें सर्वांस ठाऊकच आहे. त्यांतून येवढें बरें झालें कीं, शेवटीं हस्त नक्षत्रानें आमच्या बिचाऱ्या देशास ऐन अखेरच्या गटकळीच्या वेळीं तरता हात दिला, नाहीं तर बहुधा प्रलयकालच येऊन ठेपला होता! साऱ्या पावसाळ्याभर डोळे वटावरून पर्जन्यानें शेवटीं साऱ्या देशावर अविच्छिन्न कृपा केली त्यामुळें 'हस्तानें साऱ्यांचीं तोंडें हसतीं केलीं' असा प्रवाद सर्वतोमुख झाला. असो; वरील कहरांचें वर्णन करावें तितकें थोडें आहे. लक्षावधि लोकांचा अन्नावांचून व पाण्यावांचून प्राणनाश व्हावा, टापूचे टापू ओस पडावे, गुरेंढोरें जीं देशाचे जीवनास व संपत्तीस मूळभूत त्यांचा निःपात होऊन जावा, या गोष्टींची केवळ कल्पना मनांत आणली असतांही अंगावर थरथरून कांटा उभा राहतो; मग त्या प्रत्यक्ष डोळ्यांनीं ज्यांनीं पाहिल्या असतील त्यांची अवस्था तर काय झाली असेल! ती ध्यानांत आणून प्रत्येक देशहितेच्छूचें कर्तव्य येवढेंच होय, कीं जेणेंकरून आपआपसांतले तंटे मोडून साऱ्यांचा एक विचार होईल व आपल्या अंगचे अनेक दोष जाऊन त्या जागीं राष्ट्राभ्युदयास कारण जे अनेक सद्गुण ते येतील, असें आचरण ठेवावें.

आतां आमच्या पुस्तकाच्या संबंधानें पाहतां या खेपेस कांहीं विशेष लिहिण्यासारखें आहे असें नाहीं. आमच्या कृत्यास पूर्वीपासून आमच्या देशबंधूंचा जसा आश्रय आहे तसाच तो नेहमींप्रमाणें गेल्या सालांतही क्रमाक्रमानें वाढला. आमच्या पुस्तकाच्या अनियमितपणाबद्दल जरी पहिल्यापासून थोडाबहुत बोभाट आहेच आहे, व आलीकडे तर वरील तकारारीचें कलम फारच वाढलें आहे, तरी आमच्या वर्गणीदारांनीं अत्यंत क्षमाशीलवृत्ति प्रगट करून पुष्कळांनीं त्याबद्दल कधीं चकारशब्दही काढला नाहीं. या गोष्टीबद्दल आम्ही त्यांचे फार आभार मानतों; व त्यांच्या मनोदयानुरूप आमच्याकडून कृति होत नाहीं याबद्दल जरी कांहीं विषाद वाटतो, तरी त्याबरोबर आह्मांस उमेदही पण येते. ती अर्थातच अशी कीं, आह्मांवर आमच्या आश्रयदात्यांचा गैरभरंसा नाहीं हें वरील गोष्टीवरून व्यक्त होतें. आतां आलीकडे आमची नेहमींची पद्धतही सुटून आमचें पुस्तक चालू आहे कीं बंद पडलें असा अंदेशा वाटण्याची जी नूतन स्थिति आली आहे तिचीं कारणें आमच्या साऱ्या वाचकांस माहीत आहेतच. हीं कारणें एकामागून एक इतकीं लागोपाठ व इतकीं अवचित आलीं, व इतकीं उत्साहभंजक होतीं, कीं आमच्या पुस्तकाचा पाया आहे त्याहून जर अंमळ लेचापेचा अ-

सला व आमच्या वाचकांची व आमची या कृत्याविषयीं जर कमीशी हौस, असती, तर हाच अंक अखेरचा करून एकंदर कारभार आटपण्याचीच पाळी आली होती ! पहिलें कारण स्थलांतर. हें होण्याचें कारण तूर्त सांगतां येत नाहीं; पण आमच्या वाचकांपैकीं जे अंमळ कल्पक असतील त्यांच्या तें तेव्हांच ध्यानांत येण्यासारखें आहे. याच्या योगानें आमचें पुस्तक चालणें मोठें दुरापास्त होईल असें आह्मांस प्रथम वाटत होतें; पण पुढें पाहतां केवळ तसा प्रकार आढळून आला नाहीं. नव्या ठिकाणीं पूर्वस्थला इतक्या जरी सोई नव्हत्या व एकंदर कामाच्या संबंधानें जरी कित्येक नव्या अडचणी उत्पन्न झाल्या, तरी पुस्तक चालण्यास म्हणण्यासारखी हरकत नव्हती. पण हें सर्व नीट होऊन पुनः सारी व्यवस्था नीट बसते न बसते तों चालू सालचा नवा आक्ट एकदम पसार होऊन बाहेर पडला. हा आक्ट प्रस्तुतच्या देशस्थितीस कितपत अनुकूल आहे, व सामान्यतः पाहतां तो प्रजेस कितपत हितावह होण्याचा संभव असतो, वगैरे गोष्टींविषयीं येथें विचार कर्तव्य नाहीं. सान्या लहानमोठ्या इंग्रेजी व एतद्देशीय वर्तमान पत्रांतून व विलायतेंतल्या जगभर फैलावणाऱ्या मोठमोठ्या पत्रांतूनही त्याविषयीं चर्चा झालीच आहे. या आक्टानें कोणत्याही जतीच्या अगर धर्माच्या लोकांस चिरड येईल असा मजकूर किंवा सरकारच्या राज्यपद्धतीच्या संबंधानें विरुद्ध विचार हीं दोन्ही मना केलीं आहेत. तेव्हां अर्थात्च 'ज्ञानोदय' प्रभृति बंधूंचा व सर्व सामाजिकांचा आह्मांस शेवटचा निरोपच घेणें आलें; व मेकॉलेप्रभृति देशदूषकांचा जो आह्मी प्रसंगवशात् शक्त्यनुसार समाचार घेत होतों तोही आतां बेताबातानेंच घ्यावा लागेल. या बंधनांचा जेव्हां आम्हीं विचार केला, व जुळलेला अंक बहुतेक सारा रद्द करून तो नव्या रुलीस लागू पडे असा पुनः नव्यानें लिहिला पाहिजे हें जेव्हां मनांत आणलें, तेव्हां कांहीं वेळ आमचा असा कल झाला कीं हें काम अजीच बंद करावें हें बरें. पावलोपावलीं अंग चुकविण्याची कसरत करीत मार्गक्रमण करण्यापेक्षां मुळींच मुक्काम करणें काय वाईट ? आमच्या भाषेच्या हितार्थ व देशाच्या कैवारानें चार वर्षेपर्यंत जेवढे आमचे परिश्रम झाले तेवढे बस झाले. याप्रमाणें कांहीं दिवस पर्यंत आमची बुद्धि होऊन नाउमेद झाली. पण पुनः असें वाटूं लागलें कीं, इतके दिवस चांगल्या प्रकारें चालू झालेला उद्योग टाकून देणें हें नीट नव्हे. आक्टाचा अंमल जेथपर्यंत पोंचूं शकत नाहीं असे पुष्कळ विषय आहेत, तर तेच हातीं धरून पूर्ववत् क्रम चालवावा. त्याप्रमाणें चालू अंकाचें काम आह्मीं पुनः हातीं घेतलें.

यांतच गुंतलों असतां अकालिक वज्रपातासारखा कोणता भयंकर प्रसंग एकाएकीं येऊन गुदरला तो सर्वांस विश्रुत झालाच आहे. याविषयीं लिहिण्यास आमची लेखणी चालत नाहीं!

आतां सरतेशेवटीं आमच्या वाचकांस येवढेंच सांगणें आहे कीं, हल्लीं आमचें पुस्तक जरी सहा महिने मागें पडलें आहे तरी हा खळगा भरून टाकण्याचेंही आह्मांस केवळ दुरापास्त वाटत नाहीं. भविष्यकाळाच्या संबंधानें कोणतेंही विधान करणें मानवांस शोभत नाहीं; पण सामान्यतः आपल्या उमेदीच्या मानानें व कार्याच्या मानानें तसें करण्यास मनुष्य धजावतें व तें बरोबरही आहे. तर आजपर्यंत उरकलेल्या कामावरून पाहतां वरील कार्य केवळ दुर्घट होय असें आमचें मन घेत नाहीं. कालेंकरून येवढी तूटही भरून येईल अशी आम्हांस उमेद आहे. हिजप्रमाणें पुढें जर कांहींच झालें नाहीं व आमच्या वाचकांची कुरकूर जशीच्या तशीच राहिली, तर मग एक मार्ग सिद्धच आहे. घड्याळ फार मागें पडूं लागलेंसें दिसलें तर तें पुनः बरोबर करण्यास जशी बिलकूल पंचाईत नसते,—कांटा फिरवून पुनः वारांवर आणून ठेवला ह्मणजे झालें,—त्याप्रमाणेंच आह्मी आपल्या पुस्तकाकडून मंडूकप्लुति करविली ह्मणजे झालें! या मार्गाचें अवलंबन आम्हांसच पहिल्यानें करावें लागणार आहे असें नाहीं. एतद्देशीय मासिक पुस्तकांचा व चोहोंकडच्यांचा असा प्रकार अनेक वेळां झालेला आढळतो. पण ही प्लुति न करण्याचीं अनेक कारणें आहेत. एक तर आमचें पुस्तक मागसलें तें मजकुराच्या तुटीमुळें किंवा वर्गणीच्या तुटीमुळें मागसलें आहे असें नाहीं. केवळ अपरिहार्य कारणांनीं तशी गोष्ट झाली आहे. तर हा खंड जसा केवळ आगंतुक कारणांनीं पडला आहे तसा क्रमाक्रमानें तो पूर्णही होण्याचा संभव आहे. दुसरें असें कीं, नियमितपणा सर्वथा इष्ट तर खराच, पण तो जर तादृश साध्य नाहीं तर त्याच्या अभावानें मासिक पुस्तकांतील विषयांची रसहानि होते असें आम्हांस वाटत नाहीं. विलायतेंतील त्रैमासिकांप्रमाणें चालू घडामोडींत जर आह्मीं आपली लेखणी शिरकविली असती, तर मग आमच्यावर टपका बरोबर आला असता, कीं फ्रेंच व प्रशियनांचें युद्ध बडोदें प्रकरणाच्या वेळीं व बडोदें प्रकरण रूमशामच्या लढाईचे वेळीं आह्मीं आणलें! पण तसा प्रकार इकडे कोणता आहे? जोतीबांच्या 'गुलामगिरी' चें विवेचन आगष्ट महिन्यांत यावयाचें तें नोवेंबरांत आलें किंवा मोरोपंताच्या कवित्वाचा विचार अमुक अमुक महिन्यांत व्हावयाचा तो अमुक अमुक महिन्यांत झाला म्हणून काय बिघडलें? एका ऋतूंतलीं फळें दुसऱ्या ऋतूंत सपक

लागतात किंवहुना अपायकारक होतात, तसा कांहीं प्रकार मासिक पुस्तकांतील विषयांचा असतो काय ? तर हा मुख्य मुद्दा आमच्या वाचकांनीं नेहमीं ध्यानांत ठेवावा. तिसरें व्यवहारदृष्ट्या जर पाहिलें, तर इकडूनही आमचें दोषविमोचन बरेंच होण्यासारखें आहे. अगोदर आमच्या पुस्तकाची वर्गणी अगदीं थोडी आहे. ती जर जबरी असती तर उशीराच्या संबंधानें आह्मी विशेष दोषास पात्र झालों असतों. त्यांतून या थोड्या वसुलाबद्दलही आमची बिलकूल सक्ती नाहीं. अंक मागसले असून आगाऊ पैसा देण्याबद्दल जर आम्हांकडून तगादा होता, किंवा मोठमोठ्या ढोबळ्या अक्षरांनीं वर्गणीदारांस वसुलाबद्दल अनेक वेळां सूचना दिल्या असत्या, तर आमच्यावर सदरील मंडळीचा शब्द राहण्यास जागा होती. तेव्हां ज्या अर्थीं आमच्या पुरस्कर्त्यांवर आह्मी कोणत्याही तऱ्हेचा भार घालीत नाहीं, त्या अर्थीं त्यांनींही उशिराची बाब फारशी मनांत आणूं नये. आतां हें तर खरेंच आहे कीं, अशी उशीराबद्दलची हकाटी असणें हें सद्यःप्रसूत अर्भकाच्या प्राथमिक रुदिताप्रमाणें अत्यंत शुभावहच होय. कां कीं, कित्येक बड्या बड्या पुस्तकांचीही अशी स्थिति आढळते, कीं त्यांचे अंक टपालांतून जे यावे ते जसेच्या तसे मेजावर पडावे, व तेथें त्यांस वाचनाचा सोहळा तर दूरच पण नुसता चाकूचा संस्कारही पुरता होऊं नये, व लवकरच तेथून पुस्तकालयांत त्यांचें शेवटचें स्थलांतर व्हावें ! तर या मानानें पाहतां वरील प्रकार केवढा श्रेयस्कर आहे !

याप्रमाणें हल्लींच्या स्थितीच्या संबंधानें जें कळविणें होतें तें वाचकांस कळविलें. याखेरीज प्रस्तुत पुस्तकाच्या अनियमितपणाबद्दलचीं जीं कारणें आहेत तीं मागील वर्षाच्या उपसंहारांत विस्तारेंकरून सांगितलींच आहेत. तींही आमचे वाचक लक्षांत आणतीलच.

आतां सरतेशेवटीं एका गोष्टीविषयीं मात्र लिहून आटपतों. गेल्या ३९ व्या अंकांत मोरोपंतकृत ' शिवार्या ' छापण्यास आरंभ केला होता; पण पुढें त्या मुळींच आल्या नाहींत. याचें कारण असें झालें कीं, आमच्या दोघा रत्नागिरीकर मित्रांनीं पुढें लवकरच 'काव्येतिहास संग्रह' नामक सध्यां चालू असणारें मासिक पुस्तक काढण्याचा विचार आम्हांस कळविला. त्यावरून पंतांचा वरील ग्रंथ त्यांजकडे सोपविण्याचा आह्मीं निश्चय केला. तो त्यांच्या पुस्तकांत लवकरच समग्र प्रसिद्ध होणार आहे.

यद्यस्य नास्ति रुचिरं तस्मिंस्तस्यास्पृहा मनोज्ञेऽपि ।
रमणीयेऽपि सुधांशौ न मनःकामः सरोजिन्याः ॥ *

नीतिशतक.

अंक ७२—(१) प्रस्तुत अंकाचा विषय. (२) रा० कानेटकर यांच्या दुसऱ्या पत्राचें उत्तर.

१. हा चालू सालांतला शेवटला अंक होय. यास्तव सालाबादप्रमाणें सर्वांचीं खातीं दाखवून हिशेबाचा निकाल केला पाहिजे. हा निकाल यापुढें सरते शेवटींच ठेवण्याचा आह्मीं बेत केला आहे. यापूर्वी केव्हां केव्हां चालू विषय तहकूब ठेवून मधेंच प्रतिपक्ष्यांच्या कोटिक्रमाचा विचार आह्मीं करीत होतों; पण त्यामुळें आमच्या वाचकांचा मनोभंग होतो, व विषयसरणीसही खंड पडतो यास्तव ही खातेबाकी शेवटींच काढावी हें बरें असें आह्मांस वाटतें.

२. चालू सालचे आमचे प्रतिपक्षी ह्मटले ह्मणजे रा० कानेटकर, रा० ओक, व उमरावतीकर 'शोधक' हे होत.† रा० कानेटकर यांच्या एका पत्रास ६२ व्या अंकांत आह्मीं उत्तर दिलेंच आहे. त्याच ह्मणजे 'मोरोपंताची कविता' या विषयाच्या संबंधानें त्यांनीं पुढें दुसरें एक पत्र पाठविलें, तें ६४ व्या अंकांत छापलेलें आहे. तर आतां प्रथमतः या पत्रांतील आक्षेपांचा विचार करूं

प्रस्तुत वाद हा ५९ व्या अंकांत आह्मीं 'अनेकविद्यामूलतत्त्वां' तील एका लेखावर जी चर्चा केली आहे तिजवरून उपस्थित झालेला आहे. वरील अंकांत जो उतारा आह्मीं काढला आहे, तो त्या प्रसंगाला जेवढा उपयोगीं होता तेवढाच काढलेला आहे. यास्तव त्याचा पूर्ण अर्थ मनांत येण्याकरितां समग्र लेखाचें येथें प्रथमतः अवतरण करतों:—

"वाक्याचा किंवा त्यांतील शब्दाचा अर्थ दोहोंकडे लागत असला; ह्मणजे श्लेष नामक अलंकार होतो. जसें;

---

* "जें ज्याला सुंदर वाटत नाहीं तें कितीही रमणीय असलें तरी त्याविषयीं तो पराङ्मुख असतो पहा कीं, चंद्र येवढा रम्य असतांही त्याजवर कमलिनी प्रसन्न होत नाहीं !"

† वरच्यां खेरीज इतर कांहीं लेखही यंदां वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्ध झाले; एक 'शिवाजीं' त व दुसरा 'नेटिवओपिनियन' मध्यें. पण या दोन्ही लेखांत कांहींच हांशील नसल्यामुळें त्यांस उत्तर देण्याची आम्ही मुळींच पंचाईत करीत नाहीं. आम्हांस लिहिण्याची व वाचकांस वाचण्याची मात्र विनाकारण तसदी पडणार. त्यांतून 'शिवाजीं' तला कोटिक्रम तर कितीकांच्या वाचण्यांत आला असेल हेंही अगोदर सांगवत नाहीं !

तूं मलिन कुटिल नीरस जडहि पुनर्भवपणें हि कच साच ;
धरिला शिरीं हि न स्व प्रकृति गुण त्यजिसि नाम कच साच.

मोरोपंत, कचोपाख्यान.

ह्या स्थळीं कचनामक ब्राह्मणास जीं विशेषणें दिलीं आहेत, तीं केंसासही लागतात. साधारण कवि ह्या अलंकाराचा हवा तेथें प्रयोग करून आपल्या काव्यांस दुर्बोधता आणितात, व त्यांच्या ग्रंथांत एका शब्दाचे दोन अर्थ होत असतात, एवढ्यानेंच त्यांस व कितीएक अरसिकांस ते ग्रंथ मोठे चांगले वाटतात ; पण सहृदय पुरुष तसले लेख पसंत करीत नाहींत ; हें आमचेंच मत आहे, असें वाचणाऱ्यांनीं समजूं नये ; तर मोठमोठ्या सुज्ञ ग्रंथकारांचेंही मत असेंच आहे. आतां ह्यावरून श्लेष कोठेंच उपयोगीं पडत नाहीं असें समजूं नये. योग्यस्थळीं त्याची योजना केली असतां त्यापासून मोठा चमत्कार होतो. आपला अर्थ दोघांस दोन प्रकारें दाखवावयाचा आहे, तर त्या स्थळीं श्लेषापासून मोठा चमत्कार होतो. जसें नलाख्यानांत पंचनली प्रकरणीं रघुनाथ कवीनें सरस्वतीच्या भाषणांत श्लेषाची योजना केली आहे, तेथें तो फारच शोभा देतो. तेथें दुसऱ्या अलंकारापासून श्लेषाचें कार्य न होतें. साधारण बोलतांना सश्लेष प्रसंगोचित भाषण केल्यास त्यापासून मोठा चमत्कार होतो. जसें कोणी एका गृहस्थाकडे दुसरा गृहस्थ सहज आला असतां पहिला गृहस्थ चाकरास ह्मणाला, अरे, ह्या गृहस्थास बसावयास पाट आण. त्यावर दुसऱ्या गृहस्थानें, नको, पाट कशास पाहिजे, भुईसपाटच आहे, असें सश्लेष उत्तर केलें. ह्या असल्या श्लेषापासून मौज वाटते."

वरील लेख सगळा वाचला असतां त्यांतील अभिप्राय कोणाच्याही लक्षांत येण्यासारखा आहे. तो 'कितीएक वेळां' वाचूनही आमच्या प्रतिपक्ष्याच्या 'कधींही' मनांत आला नाहीं या गोष्टीचें आह्मांस नवल वाटतें. 'या लिहिण्याचा कटाक्ष संस्कृतांतील जीं श्लेषात्मक काव्यें आहेत त्यांवर असावा असें स्पष्ट दिसतें.'—असें रा. कानिटकर यांचें ह्मणणें आहे. पण हें केवळ निराधार होय. एकंदर निबंधाचें स्वरूप जर ते ध्यानांत आणतील, व जागोजागचे उल्लेख पाहतील, तर त्यांस स्पष्ट दिसून येईल कीं, 'वाक्यांतले अलंकार' या धड्यांत संस्कृत कवितेचा ग्रंथकारानें कोठेंही संबंध आणलेला नाहीं. 'अनेकविद्यामूलतत्त्व' हा ग्रंथ इंग्रजींतील 'कोर्स आफ् रीडिंग्' नामक ग्रंथावरूनच प्रायः रचलेला आहे, व त्या ग्रंथांत 'फिगर्स् आफ् स्पीच्' ह्मणून इंग्रेजी भाषेतील अलंकारांवर एक धडा आहे, तेव्हां त्याच नमुन्यावर मराठी कवींतली

उदाहरणें घेऊन वरील मराठी धडा रचलेला आहे हें उघड आहे. अलंकारशास्त्राचा विषय संस्कृतांत असल्यामुळें उपमा, रूपक, श्लेष वगैरे जुनीं नांवें आयतींच मराठींत घेतलीं आहेत, व त्यापैकीं कित्येकांचा संस्कृतावरून सामान्यतः अगोदरचा प्रचारही आहे. संस्कृतांत ज्यांस नांवें नाहींत, व इंग्रजींत आहेत, असे दोन तीन नवेही अलंकार सामील केले आहेत; जसें, विरुद्धगुणन्यास (Antethesis) चेतनगुणोक्ति (Personification) इत्यादि. कोठें कोठें संस्कृत अलंकारांस मराठी कवितेंत उदाहरणें न सांपडल्यामुळें ग्रंथकारास स्वतःचीं गद्यमय उदाहरणेंही घालावीं लागलीं आहेत, व परशुरामपंत गोडबोले यांच्या भाषांतरांतलीं उदाहरणें घेतलीं आहेत. तेव्हां वरील सर्व गोष्टींवरून विचार करतां हें उघड दिसणारें आहे कीं, प्रस्तुत पाठ हा केवळ मराठी भाषेच्या संबंधानेंच रचलेला आहे; त्यांत संस्कृत काव्याविषयीं उल्लेख करण्याचें मुळींच प्रयोजन नाहीं. वास्तव वादविषयक लेखांत श्लेषालंकाराच्या प्रासंगिकत्वाविषयीं जे विवरण केलें आहे तें सर्व मोरोपंतासच लागू आहे हें उघड आहे.

आतां ' साधारण कवि ' हे शब्द मोरोपंतासच उद्देशून लिहिले आहेत कीं नाहींत याविषयीं विचार करावयाचा. आमच्या आक्षेपकाच्या मतें वरील निंदाद्योतक शब्द संस्कृत कवींकडे लावावयाचे. ही कल्पना स्वतंत्ररीत्या विचार करतां सयुक्तिक आहे खरी; कां कीं, संस्कृतांत श्लेषाचें बंड फार आहे; व विशेषतः अर्वाचीन कवींनीं तर पाहिजे तेथें श्लेषाची योजना केलेली आढळते. श्लेष ह्मणजे सरस्वतीचें सर्वस्व होय ही कल्पना बहुतेक अर्वाचीन संस्कृत काव्यावरून होणारी आहे.* पण ही कल्पना एरवीं कितीही ठीक असली तरी प्रकृत लेखाला ती मुळींच जुळण्यासारखी नाहीं. एक तर सदरील निबंधांत कोठेंही संस्कृत कवींविषयीं किंवा काव्यांविषयीं मुळींच उल्लेख केलेला नाहीं, वास्तव तो येथेंच तेवढा केला असेल हें ह्मणणें शोभत नाहीं शिवाय दुसरें असें कीं, एकंदर संदर्भावरून पाहतां श्लेषाच्या संबंधानें लिहिलेला सर्व मजकूर वर दाखल केलेल्या उदाहणावरूनच ग्रंथकाराच्या मनांत आलेला असावा ही कल्पना करणें अगदीं सयुक्तिक आहे. या प्रकरणीं कोणास संशय असेल तर तो प्रस्तुत निबंधांतील दुसऱ्या एका लेखावरून निघण्यासारखा आहे. हा लेखही वरच्यासारखाच प्रसंगोपात्त आहेः—

---

* उदाहरणार्थ सुबंधु कवीची पुढील स्तिुति पहा :—

सरस्वतीदत्तवरप्रसादः चक्रे सुबंधुः सुजनैकबंधुः ।
प्रत्यक्षरश्लेषमयप्रबंध—विन्यासवैदग्ध्यनिधिर्निबंधम् ॥

"दोन तीन अक्षरें सन्निध असून, ज्या क्रमानें सांनिद्ध असतील' त्याच क्रमानें त्यांची आवृत्ति असली ह्मणजे यमक होतें, जसें;

कड्यावरुनिया उड्या प्रथम टाकुनी त्या गड्या
गडे पशुप भेटती, तटतटां भुजीं आंगड्या
फुगोनि तनु फाटती ; मणगटीं कडीं दाटती ;
सुखें बहुत वाटती; विरहसिंधुतें आटती.

वामन.

ह्या स्थळीं पाहिल्या चरणांतील शेवटच्या दोन अक्षरांची आवृत्ति दुसऱ्या चरणाच्या अंतीं, व तिसऱ्याच्या शेवटच्या अक्षरांची आवृत्ति चवथ्या चरणाच्या अंतीं, आहे; ह्यास्तव येथें यमकालंकार आहे. ह्या अलंकाराचीं व मागल्या अलंकाराचीं वामन पंडित, मोरोपंत वगैरे सर्व महाराष्ट्र कवींच्या ग्रंथांत हजारों उदाहरणें सांपडतील. ह्या अलंकारापासून चमत्कार वाटण्यास वाक्याचा अर्थ समजावा लागत नाहीं, नुसत्या ऐकण्यानेंच आनंद होतो, ह्यास्तव अज्ञान लोकांत ह्यांची फारच चहा असते विद्वान् व रसिकजन ह्यांत ह्यांचें तादृश माहात्म्य नसतें. ते ह्यांस गौण मानितात ; तथापि अर्थ दुर्बोध न होतां सरस राहून जर शब्दालंकार काव्यांत आले, तर त्यांहींकरून त्यास विशेष रमणीयता येते , ह्यांत संशय नाहीं."

वरील मजकूर मराठी कवींस अनुलक्षून लिहिला आहे कीं संस्कृत कवींच्या संबंधानें लिहिला आहे -याविषयीं कोणाच्या मनांत शंका येईल काय ? आतां हें खरें आहे कीं, वस्तुतःच विचार केला तर तो संस्कृत कवितेलाही लागण्यासारखा आहे. पण संस्कृत कवितेस लागेल तितपत इंग्रेजी व फारशी कवितेलाही लागणार आहे हें उघड आहे. तथापि ग्रंथकर्त्याचा रोख केवळ मराठी कवितेकडेच आहे. किंवा निदान मुख्यतः तरी आहे, असें ह्मटलें असतां 'बळेंच ओढून ताणून अर्थ केला'—सें होईल असें वाटत नाहीं.

वरील कोटिक्रम हा केवळ अंतःप्रमाणावरून झाला, ह्मणजे ग्रंथांतल्या ग्रंथांतच जें प्रमाण सांपडलें त्यावरच केवळ निर्वाह करून केला. पण बाह्यप्रमाण जें आमच्यापाशीं आहे तें तर वरच्याहूनही अत्यंत सबळ आहे. 'साधारण कवि' हा प्रयोग केवळ मोरोपंतासच उद्देशून केलेला आहे याविषयीं आम्ही तर कधींच संशयांत पडलों नाहीं, व ज्यांचा आमच्या वडिलांशीं बरेच दिवस सहवास घडला असेल तेही कधीं पडणार नाहींत. प्रस्तुत मराठी कवीचें नांव कधीं त्यांच्यापाशीं निघालें, आणि बिचाऱ्या कवीला कांहीं तडाखे बसले नाहींत, असें आह्मांस तर कधींही आठवत

नाहीं. 'आर्या करणारा', 'पुराणिक', 'भाषांतर करणारा', 'अप्रयोजक कवि' या व अशा सारख्याच पदांनीं नेहमीं मोरोपंताच्या संबंधानें निंदापर अभिप्राय प्रगट होत असत. आमचा प्रस्तुत कवीशीं जो परिचय झाला तो वरील गुरुमुखानेंच झाला; पण तो केवळ अर्थज्ञानाच्याच संबंधानें. त्यावेळेस हायस्कुलांतून 'नवनीत' चाले, तेव्हां त्यांतील कवितेचा अर्थ आह्मांस समजून घ्यावा लागे; पण या अर्थविवरणाच्या वेळीं, या आर्येची शब्दरचना चांगली आहे, किंवा हें वर्णन चांगलें आहे, वगैरे कोणत्याही तऱ्हेची प्रशंसा आह्मीं कधींही ऐकिली नाहीं. हें तर काय, पण बहुधा दरएक प्रसंगीं प्रस्तुत कवीची उपहास्यता मात्र होत असे. नाहीं ह्मणायाला, प्रस्तुत कवीच्या वांट्याला येवढी मात्र स्तुति येत असे, कीं त्याच्या कवितेंत अशुद्धतेचा प्रकार कोठेंही आढळत नाहीं; व जो त्याची कविता समजून घेईल त्याच्यापाशीं संस्कृत शब्दांचा पुष्कळ भरणा होईल या दोन गोष्टीखेरीज मोरोपंताच्या काव्यांत कांहीं वाखाणण्यासारखें आहे असें आमच्या वडिलांस कधींही वाटलें नाहीं. त्यांनून रसाविषयीं तर बोलूंच नका. कवित्वाचें परम तत्त्व जो रस तो प्रस्तुत कवीचे ठायीं त्यांस कधींच आढळला नाहीं. एकाद्या कारागिरानें ठाकठिकीनें केलेल्या मातीच्या चित्रांत व खऱ्या बोलत्या चालत्या माणसांत जितकें अंतर तितकेंच मोरोपंतांच्या कवित्वांत व खऱ्या कवित्वांत होय हें त्यांचें ठरीव मत असे. कैलासवासी गोडबोले यांची जशी एकंदर मराठी कवितेवर भक्ति असून मोरोपंताविषयीं तर अतिशयितच असे, किंवा भास्कर दामोदर यांनीं आपले उद्गार 'नवनीतां' तल्या निबंधांत जसे प्रगट केले आहेत, तसा कांहीं एक प्रकार प्रस्तुत ग्रंथकाराचा नसे. मराठी कवींपैकीं मुक्तेश्वरास मात्र ते मान देत, व रघुनाथपंडिताच्या 'नलोपाख्याना' चा पूर्वार्ध तेवढा त्यांस पसंत असे. तसेंच रामजोशाच्या कवनांतही कवित्व स्फूर्ति कांहीं आहे असें ह्मणतांनाही आम्हीं त्यांस ऐकलें आहे. बाकी आलीकडे ग्रांट साहेबांच्या कारकीर्दीपासून तुकारामाचा जो जयजयकार होऊं लागला आहे तो किंवा इतर कोणत्याही कवींची तारीफ ते कधींही करीत नसत. आणि सामान्यतः पाहतां महाराष्ट्र कवींविषयीं त्यांचा काय अभिप्राय होता तो आमच्या प्रतिपक्ष्यानें केलेल्या अवतरणावरूनच (शालापत्रक जुलई १८६४) स्पष्ट दिसत आहे!

आतां रा० कानेटकर यांनीं आपल्या तर्फेचा पुरावा ह्मणून जीं कित्येक अवतरणें दाखल केलीं आहेत त्यांच्यायोगानें त्यांच्या पक्षास कितीशी बळकटी येणारी आहे हें बहुधा कोणासही सांगायाला नको.

' वामन, मोरोपंत वगैरे महाराष्ट्र कवि ' येवढ्याच शब्दांवरून कवित्वाच्या संबंधाचा निकाल झाला काय? वरील शब्द केवळ लोकप्रवृत्तीस अनुसरूनच योजलेले आहेत हें उघड आहे; त्यांचा वास्तविक अर्थ येवढाच आहे कीं, " वामन, मोरोपंत वगैरे ग्रंथकार, ज्यांस आजपर्यंत लोक ' कवि ' ह्मणत आले आहेत." यापेक्षां ज्यास्त अर्थ वरील शब्दांत नाहीं. येवढाच अर्थ न धरला, तर ' कुकवि ', ' bad poet ' वगैरे शब्दांवरून ही कवित्व सिद्ध होऊं लागेल. एका उताऱ्यांतील (' येवढाल्या कवीं 'चीं) या शब्द प्रयोगावर आमच्या प्रतिपक्ष्यानें कटाक्ष ठेवला आहे; पण वरील अवतरण चिन्हित शब्दांवरूनही कवित्वाचें प्रमाण मिळतें असें नाहीं. ' येवढाले कवि ' या शब्दांचा अर्थ ' असले सर्व प्रसिद्ध कवि ' इतकाच घ्यावयाचा हें उघड आहे. वरील उल्लेख केवळ उच्चारपद्धति व लेखनपद्धति यांच्या संबंधानेंच केलेला आहे, कवित्वगुणाच्या संबंधानें नव्हे, हें आमच्या आक्षेपकानें कसें ध्यानांत आणलें नाहीं कोण जाणे!

रा. कानेटकर यांनीं आपल्या पक्षाच्या समर्थनार्थ एक शब्दप्रमाणही आणिलें आहे. तें ट्रेनिंग कालेजांतील विद्यार्थ्यांचें होय. मोरोपंत हा कवि नव्हे असा जर आमच्या वडिलांचा सिद्धांत असता तर तो त्यांनीं आपल्या शिष्यवर्गाच्या मनांत बिंबवून दिला असता, पण त्यांनीं असें कधींही केलें नसून आर्या सांगण्याच्या त्यांच्या हातोटीची प्रशंसा मात्र आह्मीं ऐकिली आहे, असें ते ह्मणतात. आमच्या प्रतिपक्ष्याचा वरील उल्लेख कितपत यथार्थ होय हें आमच्यानें सांगवत नाहीं. आह्मीं स्वतः जें प्रमेय शेंकडो वेळां ऐकिलें आहे तें नेहमीं तसा प्रसंग नसतां ट्रेनिंगच्या मंडळीस कधींच श्रुत झालें नसेल यविषयीं आमचें मन घेत नाहीं. मग वरील प्रमेय वरील मंडळीस दुर्ग्राह्य होय असें वाटल्यावरून त्यावर कधीं विवरण होत नसल्यास न कळे! मोरोपंत कवि कां नव्हे, कालिदास किंवा शेक्सपीयर यांच्या संबंधानें मात्र वरील संज्ञा अन्वर्थक कां हें मनांत भरण्यास, किंबहुना नुसतें लक्षांत येण्यासही, इंग्रेजी किंवा संस्कृत भाषेचें ज्ञान आवश्यक होय. यास्तव त्यांच्या अभावीं वरील खोल पाण्यांत विद्यार्थ्यांस न शिरविणें हेंच बरें अशा समजुतीनें वरील प्रकार कदाचित् घडत असेल. आतां मोरोपंताच्या आर्या सांगण्याची त्यांची धाटणी अनुपम असे हा जो लौकिक आमच्या पत्रकारानें वरील कालेजांतील विद्यार्थ्यांच्या तोंडून ऐकला आहे तो प्रस्तुत वादास मोद्यासा उपयोगी आहे असें नाहीं. कोणाची कोणा ग्रंथकाराविषयीं कांहीं मतें असलीं तरी त्यांच्या ग्रंथांचा अर्थ सुबोध रीतीनें

सांगतांना कोणती अडचण पडणार आहे? एकाद्यास ' राजा शिवाजी ' हें काव्य अगदीं भिकार वाटलें, ह्मणून त्यास तें विद्यार्थ्यास समजून देण्यास मोठीशी अडचण पडणारी आहे असें नाहीं.

याप्रमाणें प्रस्तुत वादांतील मुख्य गोष्ट जी प्रकृत वाक्यार्थाची मीमांसा ती झाली. वरील प्रमाणांवरून आमच्या सर्व वाचकांच्या सहज ध्यानांत येईल कीं, ' अनेकविद्यामूलतत्त्वां 'तील वादविषयक लेख हा केवळ मोरोपंतासच लागू आहे. आतां वरील निर्णयावरून उत्पन्न होणारा जो दुसरा गौण वाद आहे त्याच्या संबंधानेंही कांहीं लिहिलें पाहिजे.

हा दुसरा वाद असा कीं, आमचे वडील ' मराठी भाषेचे उत्कृष्ट अभिज्ञ व अत्यंत मार्मिक ' असतां प्रस्तुत कवीविषयीं त्यांच्या मनांत येवढी अढी सदोदित कशी राहिली ? ज्या मयूरकवीचा ' अपूर्व टाहो '* ऐकून आज शंभर वर्षें आबालवृद्ध महाराष्ट्रीय जन मान डोलवीत राहिले आहेत, ज्याच्या कवितारूप ' मदनमंजरी 'नें सोलापुरस्थ फक्कड ' कविराया 'च्या गळ्यांत माळ घालून त्याच्या हातचा डफ खालीं ठेविला, ज्याच्या वाणीनें परशुरामपंत गोडबोले, भास्कर दामोदर, शंकर पांडुरंग † अशा मंडळींस चटका लाविला, व एका रावबहादुरांच्या रूक्ष बुद्धीसही क्षणभर तन्मय

---

* ' यशोदा पांडुरंगी ' या ग्रंथाच्या शेवटीं पुढील आर्या सांपडते. ती कोणीं रचिली असेल ती असो!—

ऐकुनि विश्व सुखावे ज्या केकांचा अपूर्व तो टाहो ।
त्याला ईशकृपेनें आयुष्याचा कधीं न तोटा हो ॥

† वरील रसिक व मार्मिक गृहस्थाचें प्रस्तुत कवीविषयीं काय मत असे तें आमच्या आक्षेपकानेंच ६४ व्या अंकांत पत्रद्वारें सादर केलें आहे. बी. ए. च्या परीक्षेत एके प्रसंगीं त्यांचा पुढील प्रश्नही पाहिलेला आम्हांस आठवतो:—

" What was the spirited rejoinder of Bhishma to his preceptor ? "

[भीष्मानें आपल्या गुरूला जें बाण्याचें उत्तर दिलें तें कोणतें ?]

वरील उत्तर उद्योगपर्व अध्याय १२ यांत आहे. त्याचें स्वरूप पुढील एका आर्येवरूनच लक्षांत येण्यासारखें आहे:—

वधिले क्षात्रिय तेव्हां नव्हता हा भीष्म शांतनव समेज ।
देवासि मागते ते झाले मरणीं करूनि नवस मज ॥

वीररसाचे वरच्यासारखे तडाखे जे सदरील कवीच्या ग्रंथांतून जागोजाग आढळतात त्यांवरून पुढील आर्येची सार्थकता भासते:—

नायक वीरकवींचा ऐसा होईल काय अन्य कवी ॥

केलें, * त्याच्या विषयीं एके ठिकाणींच अत्यंत तिरस्कार व पराङ्मुखता कां दृष्टीस पडावी बरें? त्यांतून विशेष आश्चर्य करण्यासारखी गोष्ट ही कीं, कित्येकांची बुद्धि कितीही प्रखर असली तरी ती रूक्षत्वास्तव काव्यास्वादनाविषयीं असमर्थ असते,† तसाही प्रकार प्रस्तुत प्रकरणीं लागू होता असें नाहीं. 'पद्यरत्नावलि' ज्यांनीं वाचली असेल, व विशेषतः शेवटला 'विलाप' वाचला असेल त्यांच्या मनाची खात्री असेलच कीं, तें भाषांतर अत्यंत रसावांचून होण्याजोगें नाहीं. पण काय चमत्कार आहे कीं,

---

* रा० ब० महादेव गोविंद रानडे यांचें महाराष्ट्र कवितेविषयीं विशेष प्रेम असल्याचें कोठें दिसून येत नाहीं. 'केकावलि' हें काव्य तरी प्रसंगविशेषानेंच त्यांस वाचावें लागलेंसें दिसतें. असें असतां त्यांच्या रिपोर्टांत पुढील वाक्य आढळतें:—

"The all-paramount importance of the sacred story of God's exploits, performed in the course of his various incarnations, is described in a succession of fourteen beautiful stanzas at the end."

[तसेंच देवानें निरनिराळ्या अवतारीं जीं चरित्रें केलीं त्यांच्या कथेचें माहात्म्य शेवटीं शेवटीं ज्या चवदा पद्यांत वर्णिलें आहे तीं हृदयंगम आहेत.]

वरील पद्यसमूहांत कवीची प्रतिमा अत्यंत उज्वलता पावली आहे हें कोणासही सकृद्वाचनीं सुद्धां लक्षांत येणारें आहे !

† मोठमोठ्या पंडितांचे ठायीं काव्यपराङ्मुखत्व कधीं कधीं दृष्टीस पडतें याविषयीं एका प्रसिद्ध ग्रंथकाराचा येणेंप्रमाणें लेख आहे:—

"Men of taste are sometimes disgusted in turning over the works of the anti-poetical, by meeting with gross railleries and false judgments concerning poetry and poets. Locke has expressed a marked contempt of poets; but we see what ideas he formed of poetry by his warm panegyric of one of Blackmore's epics! and besides he was himself a most unhappy poet! Selden, a scholar of profound erudition, has given us *his* opinion concerning poets. 'It is ridiculous for a *lord* to print verses; he may make them to please himself. If a man in a private chamber twirls band-strings, or plays with a rush to please himself, it is well enough; but if he should go into Fleet-street, and sit upon a stall and twirl a band-string, or play with a rush, then all the boys in the street would laugh at him.'—As if 'the sublime and the beautiful' are to be compared to the twirling of a band-string, or playing with a rush!—A poet, related to an

कालिदास, भवभूति, बाण, चिल्हण, जगन्नाथराय* वगैरे गीर्वाण कवीं-विषयीं ज्या रसिकाची परम भक्ति असे त्याची महाराष्ट्र कवितेविषयीं सामान्यतः पाहतां उदासीनत्वाचीच बुद्धि दृष्टीस पडे. "कालिदास, भवभूतीसारखे तर नकोच,—परंतु यत्किंचित् गोष्टींत तरी ह्यांची बरोबरी ज्यांस करितां येईल, असे सुद्धां कवि मराठींत अद्यापि झाले नाहींत"— ह्या अभिप्रायावर कितीका रसज्ञांची मंजुरी पडेल ती पडो!

तेव्हां प्रस्तुत प्रकरणीं जो अभिप्राय आम्हीं ५९ व्या अंकांतील टिपेंत दाखल केला आहे तोच आह्मांस खरा वाटतो. आमचे वडिलांची बुद्धिमत्ता सर्वोत्कृष्ट होती, व 'अभिज्ञ'त्व 'मार्मिक'त्व, चातुर्य', 'चाणक्ष'पणा या सर्व गुणांनीं जरी ते विशिष्ट होते, तरी सूर्याचे तेजोनिधित्व व कलंकित्व यांचें समानाधिकरण्य जसें संभवत नाहींसें नाहीं, त्याप्रमाणेंच वरील सर्व गुणांचें व आह्मीं आक्षिप्त केलेल्या दोषाचें साहचर्यही केवळ असंभाव्यच मानायाला पाहिजे असें नाहीं. मनुष्यस्वभावाचें ज्यानें बरेंच अवलोकन केलें असेल त्याच्या ही गोष्ट तेव्हांच लक्षांत येण्यासारखी आहे कीं, अगदीं निर्दोष अशी बुद्धि थोडी, प्रायः नाहींच ह्मटलें असतां चालेल. कोणाचे ठायीं एकादी मानसिक शक्ति प्रबळ दृष्टीस पडली, तर तितक्याच

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

illustrious family, and who did not write unpoetically, entertained a far different notion concerning poet—So pursuaded was he that to be a true poet required an elevated mind, that it was a maxim with him, that no writer could be an excellent poet who was not descended from a noble family. This opinion is as absurd as that of Selden's:—but when one part will not grant enough, the other always assumes too much. The great Pascal, whose extraordinary genius was discovered in the sciences, knew little of the nature of poetical beauty. He said 'poetry has no settled object.' This was the decision of a geometrician, not of a poet. "Why should he speak of what he did not understand?" asked the lively Voltaire. Poetry is not an object which comes under the cognizance of philosophy or wit."

Curiosities of Literature.

* संस्कृत कवींपैकीं वरील गंडळीवर आमच्या वडिलांची विशेष भक्ति असे. बाणभट्टाच्या 'कादंबरीं'त मात्र श्लेषाचा प्रयोग उत्तम रीतीचा आहे असें ते ह्मणत असत. जगन्नाथरायाचेंही काव्य त्यांस अत्यंत मान्य असे.

मनानें दुसरीचें दुर्बलत्व आढळतें. आणि त्यांतून बुद्धीची समता ह्मणजे निःपक्षपातपणा हा गुण तर बहुधा फारच दुर्लभ. मनाच्या ताजव्याची दांडी निरंतर समांतर असलेली फारच विरळा आढळते. व ती तशी ठेवण्याबद्दल खबरदारी घेणारी मंडळीही थोडीच! आपण तराजू उचलून गिऱ्हाइकाच्या पदरांत माल टाकतों आहों, तर दोन्ही पारड्यांची स्थिति काय आहे या गोष्टीकडे लक्ष देणारे वाग्देवीच्या मुलखांतील वणिक फार थोडे; आणि त्यांतून विशेष आश्चर्य करण्यासारखी गोष्ट ही कीं, गिऱ्हाइकेंही बहुधा अशीं शहाणीं कीं, दांडी कितीही झुकली तरी त्या बिचाऱ्यांस त्या गोष्टीची बिलकूल पर्वा नाहीं. पदर पसरण्याचें व दाम देण्याचें तेवढें बेट्यांचें काम! मेकॉले साहेबांनीं सुमारें पन्नास वर्षांपूर्वीं कलकत्ता मुक्कामीं एक भला जंगी धट लावून एके पारड्यांत आरबी, फारसी व संस्कृतग्रंथांचे गठ्ठे व दुसऱ्या पारड्यांत इंग्रेजी ग्रंथाचे असे घालून लाट साहेब सर विल्यम् बेंटिंक् यांच्या पदरांत कसें चोख माप घातलें, हें यापूर्वीं अनेकवेळां आम्हीं सांगितलेंच आहे. वरील तुला करण्यापूर्वीं वरील दोघां साहेब बहादुरांनीं धटाचा पासंग तरी पाहिला होता काय? तो कितपत बरोबर होता हें आतांच्या काळचें एकादें पोरही सांगेल. मेकॉले साहेबांनीं वरील तुलनेच्या समयीं एका पारड्यांत आपलें इंग्रेजी विद्येचें भारी ज्ञान घातलें असेल खरें; पण दुसऱ्या पारड्यांत बिचाऱ्यास कितीसें वजन पडलें असेल तें असो! अशाच प्रकारची दुसरी गोठी गम्मत पाहिजे असल्यास ती आमच्या दक्षिणा प्रैज कमिटीची होय. आज तीस वर्षेंपर्यंत ही कमिटीही सरस्वतीच्या मुलखांत पिकणाऱ्या जिनसाचें माप लोकांच्या पदरांत टाकीत आहे. पण मौज काय आहे कीं, तुलाध्यक्ष कोण? तर मेजर क्यांडी किंवा क्यापटन् जेकब्! ह्मणजे ज्या बिचाऱ्यांचें मत एका किंवा अर्ध्या ओळीवर फार करून कधींही लांबावयाचें नाहीं, किंवा कधीं लांबलेंच तर तें आपल्या ठरीव व्याकरणनियमांचा किंवा ठरीव राजनिष्ठेचा वगैरे भंग झालासा आढळल्यासच काय तें. असली बहादुर मंडळी नवीन ग्रंथांचा सोक्षमोक्ष काय तो करणार! असो; तर पक्षपाताचा अभाव हा गुण जगांत वर सांगितलेल्या तऱ्हेनें सामान्यतः आढळतो. त्याचें महत्त्व फारच थोड्यांच्या लक्षांत येतें, व त्याच्या संपादनार्थ मोठेसे परिश्रम केलेलेंही प्रायः आढळत नाहींत.

त्यांतून गेल्या मन्वंतराचा असा महिमा होता कीं, कोणत्याही विषयावर कसेंही मत द्यावयाचें झालें, तरी मत देणारास कोणाचा धाक बाळगायाला पाहिजे होता असें नाहीं. आलीकडे विद्येचा प्रसार अधिकाधिक होत चालल्यानें लोकांत शोधकबुद्धि दिवसेंदिवस वाढत चालली आहे. केवळ

माना डोलविण्याचे दिवस हळू हळू जात चालले आहेत. तेव्हां वादविषयक लेख लिहितांना व मोरोपंताविषयींची आपली अवज्ञा प्रगट करतांना प्रस्तुत ग्रंथकारास मोठेंसें जड पडलें असावें असें नाहीं. शिवाय नमूद केलेला अभिप्राय अजूनपर्यंतही विद्वान् व मार्मिक ह्मणविणाऱ्या मंडळींतून गेला आहे असें नाहीं; मग त्या वेळेस तर तो किती दृढ असेल हें सांगावयास नकोच. आतां मोरोपंताच्या काव्यांत श्लेषाचा प्रकार कितीसा आहे, व जो क्वचित् आहे त्याच्या योगानें त्याच्या कवितेस कितीसें दुर्बोधत्व आलें आहे, वगैरे गोष्टींचा आमच्या आक्षेपकानें उल्लेख केला आहे; पण त्या सर्व गोष्टी वादविषयक लेख लिहिते समयीं आमच्या वडिलांनीं ध्यानांत आणल्याच असतीलसें आमच्यानें सांगवत नाहीं. एक तर त्यांचीं सर्व विषयांवरील मतें प्रायः मागील मन्वंतरासच अनुसरून होतीं, तेव्हां मोरोपंताची अवहेलना हें त्यांत कलम आलेंच. शिवाय आमचे पत्रकार दुर्बोधत्वाचें जें प्रमाण घेतात तेंही त्यांस मान्य नव्हतें. जितकी सोप्या शब्दांत कविता असेल तितकी चांगली असें त्यांचें ठरीव मत होतें. या दुर्बोधत्वावर त्यांचा इतका कटाक्ष असे कीं, अलीकडील श्लेषप्रधान काव्यपद्धति त्यांस बिल्कूल आवडत नसे. 'भारतचंपू' 'लक्ष्मीसहस्र' वगैरे ग्रंथांचा ते नेहमीं अधिक्षेप करीत असत. तसेंच ज्यांनीं 'पद्यरत्नावलि' पाहिली असेल त्यांच्या सहज लक्षांत येण्यासारखी एक ही मोठी गोष्ट त्या ग्रंथांत आहे कीं, जेव्हां निरुपायास्तव संस्कृत शब्दांचा व समासांचा वरील काव्यांत भरणा करावा लागला, तेव्हां दूर एक पानाखालीं भरगच्च टिपा व शिवाय शेवटीं एक निराळा कोश अशी सामग्री सदरील ग्रंथास जोडावी लागली. तर ही गोष्ट ध्यानांत आणली असतां आमच्या आक्षेपकांस कळून येईलच कीं, जो श्लेष त्यांच्या बुद्धीनें अत्यंत सुबोध होय तो प्रस्तुत ग्रंथकारासही तसाच वाटत होता असें नाहीं. तेव्हां या रीतीनें पाहतां वादविषयक आर्येवर सदरील ग्रंथांत जो दोष दिला आहे तो ठीकच आहे.

आतां मोरोपंतानें फारच थोड्या जागीं श्लेषाची योजना केली आहे व श्लेषप्रयोग ह्मणजे कवित्वचातुर्याची सीमा हें जें अर्वाचीनकाळीं मत निघालें आहे तें प्रस्तुत महाराष्ट्र कवीस अभिमत होतेंसें कोठेंही दिसत नाहीं, या सर्व गोष्टी खऱ्या आहेत. पण त्या कोणाला ? ज्यानें प्रस्तुत विषयावर प्रांजलपणें शोध केला असेल त्याला. आमच्या वडिलांचें सामान्यतः सर्व महाराष्ट्र कवींविषयीं व विशेषेंकरून मोरोपंताविषयीं काय मत होतें तें वर सांगण्यांत आलेंच आहे. शिवाय आह्मांला जातीनें माहीत आहे कीं, त्यांनीं आपण होऊन बुद्धिपुरःसर मोरोपंताचें काव्य कधीं-

ही वाचलें नाहीं;--मोरोपंतांचेंचसें काय, पण कोणत्याही मराठी कवीचें वाचलें नाहीं. मुक्तेश्वरास जरी ते कवित्वाच्या संबंधानें मान देत, तरी 'नवनीता' च्या बाहेर त्यांचा वरील कवीशीं परिचय होता असें फारसें दिसत नाहीं. ही गोष्ट त्यांच्या लेखांतील जागोजागच्या अवतरणांवरून-सुद्धां ध्यानांत येईल. त्यांचें पांडित्य लोकविश्रुतच आहे; तेव्हां त्यास अनुसरूनच त्यांचीं सर्व मतें होतीं. ह्मणजे पूर्वींची बडी शास्त्रीमंडळी घेतली तर त्यांच्याठायीं पुराणिक, हरदास वगैरे मंडळीविषयीं व प्राकृत भाषेविषयीं जी अवहेलनाबुद्धि दृष्टीस पडते, तीच प्रस्तुत ग्रंथकाराचे ठायींही आढळत असे. आमच्या आलीकडील बड्या विद्वानांस जसें मराठी वर्तमानपत्र किंवा पुस्तक हातांत घेणें ह्मणजे अंमळ अप्रशस्तच, किंवा एकाद्या ठिकाणीं कीर्तन चाललें असलें तर तें ऐकणेंही विद्वत्तेस बट्टा आणणारेंच, त्याप्रमाणेंच जुन्या पंडितांचाही सामान्यत: प्रकार होता. तेव्हां या रीतीनें पाहतां आमच्या वडिलांची महाराष्ट्र कवींविषयींची बुद्धि व त्यांची तरफदारी करणाऱ्या प्रस्तुत पत्रकाराची बुद्धि या दोहोंत अतिशयित अंतर होतें हें उघड आहे. जे महाराष्ट्र कवि आमच्या आक्षेपकास सर्वथा वंद्य होत ते वरील महा-पंडितास आपणांहून खालच्या पायरीचे वाटत असतील हें उघड आहे. मग अशांच्या कृति कोण वाचीत बसतो ! संस्कृत काव्यें सादर बुद्धीनें वाचतांना व विशेषत: पंडितरायांच्या 'गंगालहरी'त वाहवतांना प्रस्तुत रसिकास आम्हीं शेंकडो वेळां पाहिलेलें व ऐकलेलें आह्मांस आठवतें; पण 'ज्ञानेश्वरी' किंवा 'केकावलि', किंबहुना मुक्तेश्वरकृत 'भारतपर्वें', यांत रममाण होतांना आह्मीं त्यांस कधींच पाहिलें नाहीं. हें तर काय, पण वादविषयक कवितेच्या संबंधानें त्यांनीं कित्येक वेळां आमचा निषेधही केलेला आहे !

तेव्हां प्रस्तुत कवींविषयीं आमच्या वडिलांचा जो अभिप्राय होता तो प्रांजल बुद्धीचा किंवा शोधपूर्वक स्वीकारलेला होता असें नाहीं हें उघड आहे. जॉन्सन्च्या ग्रंथांत व भाषणांत बिचाऱ्या ग्रे कवीविषयीं जशी सदोदित अवहेलना आढळते, * किंवा संस्कृत विद्येचें नांव निघालें कीं. मेकॉले

* वरील ग्रंथकारानें सदरील कवीचें जें चरित्र लिहिलें आहे तें साऱ्या 'कविचरित्रां'त भिकार ह्मणून निवडलेलें आहे. ज्याच्या अनुपम कृति नवशिक्यापासून तों थोर थोर पंडितांपर्यंत आज शेंदीडशें वर्षें सर्वांस आल्हादप्रद झाल्या आहेत त्यांवर जॉन्सन्चे अभिप्राय पुढील मासल्याचे आहेत:—

"The second stanza, exhibiting Mar's car and Jove's eagle, is unworthy of further notice. Criticism disdains to chase a school-boy to his common-places." *Life of Gray.*

साहेबांच्या कपाळाला तिडीक गेलीच,* तसाच प्रकार प्रस्तुत कवीचा व प्रस्तुत रसिकाचा होता. पहिल्याचें कवित्व सामान्यांतलें आहे असें नाहीं, व दुसऱ्याची रसज्ञताही साधारण होती असें नाहीं; पण एका कवीनें म्हटलें आहेः—

भ्रमन् वनांते नवमंजरीषु
न षट्पदो गंधफलीमजिघ्रत् ।
सा किं न रम्या स च किं न रंता
बलीयसी केवलमीश्वरेच्छा ॥

" भ्रमर हा वनांत विकास पावलेल्या नूतन मंजरींचा सर्वांचा स्वाद घेत असतां एका चंपककलिकेचा मात्र अनादर करता झाला; आतां वस्तुतः पाहतां ती म्हणजे रमणीय नाहीं, असे नाहीं व तो भोक्ता नाहीं असेंही नाहीं; केवळ ईश्वरेच्छा प्रबळ इतकीच गोष्ट ! "—सारांश, प्रस्तुत प्रकरणीं वरील समाधानच पत्करलें पाहिजे; दुसरा उपाय नाहीं. †

यापुढें रा० ओक व उमरावतीकर 'शोधक' यांच्या पत्रांस उत्तरें द्यावयाचीं. पण तसें करण्यास आमचें मन घेत नाहीं. कां कीं, एक तर रा० ओक यांचें लांचट पत्र व उमरावतीकरांचें पत्र यांवर आम्हीं आणखी चर्चा चालविली असतां तींत फारसें हाशील असणार नाहीं. आमचें म्हणणें काय आहे, व आमच्या प्रतिपक्ष्यांचा अभिप्राय काय आहे, हें वाचकांस यापूर्वीं सविस्तर कळलेंच आहे. यास्तव आतां सदरील

* मेकॉले साहेबांचें पांडित्य सर्वस्व पुढील वाक्यांत प्रकट होत आहे:—

" I believe that the present system tends, not to accelerate the progress of truth, but to delay the natural death of expiring errors. I conceive that at present we have no right to the respectable name of a Board of Public Instruction. We are a board for waisting public money; for printing books which are of less value than the paper on which they are printed was while it was blank; for giving artificial encouragement to absurd history, absurd metaphysics, absurd physics, absurd theology.—" *Minute on Education.*

† आमच्या आक्षेपकांनीं आपल्या पत्राच्या शेवटीं जो एक उल्लेख केला आहे, तो गैरसमजानें केला आहे. अंक ५९ तील लेख जर ते पुनः वाचून पाहतील तर 'प्रस्तुत प्रकरणीं' या शब्दांचा संबंध 'मोरोपंताची कविता' या विषयाकडे नाहीं, हें त्यांच्या लक्षांत येईल असें आम्हांस वाटतें.

प्रकरणीं त्यांनींच तिऱ्हाईतपणें पंचाईत तोडावी ह्मणजे झालें. कोण त्याही विषयाचा ऊहापोह होऊन लोकांस त्याचें स्वरूप स्पष्टपणें कळावें हाच आमचा मुख्य उद्देश आहे. वरील निर्णय आमच्या तर्फेचा झाला असतां आह्मांस आनंद होणार आहे हें तर उघडच आहे, व तसा होण्याविषयीं आम्हीं पहिल्यापासून खबरदारी ठेवतों हेंही सहजच आहे, तरी अमकाच निर्णय झाला पाहिजे याविषयीं आमचा बिलकूल आग्रह नाहीं.

रा० ओक यांचीं इतर जीं कांहीं पत्रें आहेत त्यांवर आमच्या कांहीं मित्रांनीं परस्पर उत्तरें दिलींच आहेत. यास्तव त्यांवरही येथें पुनः चर्चा करण्याचें प्रयोजन दिसत नाहीं.

निबंधमाला—येथें आमच्या पुस्तकाच्या सहाव्या वर्षाची समाप्ति झाली. यास्तव आजपर्यंतच्या क्रमाप्रमाणें येथें सदरील पुस्तकाच्या संबंधानें व कांहीं अवांतर गोष्टींच्या संबंधानें कांहीं लिहिण्यासारखें आहे तें लिहून एकंदर वर्षाचा कारभार आटपतों.

प्रथमतः प्रस्तुत पुस्तकाच्या संबंधानें. या संबंधानें पहिल्यापासून जी एक हाकाहाक आहे ती अद्याप मिटली नाहीं. ही अर्थात्च अनियमितपणाबद्दल होय. हिच्या संबंधानें आह्मीं यापूर्वी अनेकवेळां लिहिलेलेंच आहे, यास्तव पुनः तेंच तेंच वाचकांस कळविण्यांत कांहीं हाशील नाहीं. आमच्या पुस्तकाचे विशेष काय काय आहेत. ते ध्यानांत आणले असतां कोणाच्याही सामान्यतः लक्षांत येईल कीं, तें अगदीं तारखेच्या तारखेला निघणें म्हणजे दुरापास्तच होय. या विशेषांचें आह्मीं आजपावेतों कोठेंही सविस्तर निरूपण केलें नाहीं; पण ज्या अर्थी आमच्या वाचकांची व प्रतिपक्ष्यांची एका अनियमितपणाच्या दोषाबद्दल आम्हांस वारंवार टोंचणी सोसावी लागते. त्या अर्थी वरील विशेषांचा या खेपेस स्पष्टपणें उल्लेख करणें अवश्य वाटतें. पुढील निरूपण कोणा कोणाच्या मतें आत्मश्लाघेच्या व परनिंदेच्या सदरांत सामील होईल, पण त्यास आमचा इलाज नाहीं. आह्मांवर दोषारोप करण्याची जी मुभा आम्हीं सर्वांस दिली आहे तीच आपल्या स्वतःच्या तरफदारीकरितां आह्मीं स्वतः घेतली असतां आमच्यावर कोणीही न्यायी मनुष्य टपका ठेवणार नाहीं. तर आतां वरील विशेषांचा निर्देश करतों.

आमच्या पुस्तकाचा पहिला मोठा विशेष हा आहे कीं त्यांतील सारा मजकूर आह्मांस स्वतःचा नवा बनवावा लागतो. 'वेदार्थयत्न' 'षड्दर्शनचिंतनिका,' माजी झालेला 'कौमुदीमहोत्सव' हीं जशीं व्याख्यात्मक

मासिक पुस्तकें आहेत; ' नाट्यकथार्णव ' हें जसें प्रायः भाषांतररूप आहे; ' काव्येतिहाससंग्रह ' हें तर केवळ प्रकाशनरूपच आहे, तसा प्रकार ' निबंधमाले' चा नाहीं. वर सांगितला हा मासिक पुस्तकांचा एक वर्ग झाला. आतां दुसरा पहा; या दुसऱ्यांत सध्यां चालू असणारें ' विविधज्ञानविस्तार ' व या पूर्वी बुडालेलीं ' ज्ञानप्रसारक, ' ' ज्ञानसंग्रह ' वगैरे यांचा अंतर्भाव होतो. या पुस्तकांनून जरी विषयबाहुल्य आढळतें, तरी त्यांत व आमच्या पुस्तकांत वर सांगितलेला मोठा विशेष कोणाच्याही लक्षांत येण्यासारखा आहेच. तो अर्थात् हा कीं, वरील पुस्तकांतील बरींच प्रकरणें भाषांतरद्वारा उपलब्ध झालेलीं होत. तर आमच्या पुस्तकाच्या तर्फेनें वरील विशेष अंमळ ध्यानांत आणला असतां आमचें घड्याळ अगदीं तोफेबरोबर कधींच चाललें नाहीं याचें आश्चर्य वाटण्यास कोणासही जागा राहणार नाहीं.

त्यांतून वरील पुस्तकांपैकीं कांहीं कांहीं काळपर्यंत मुळींच बंद पडून पुनः चालू करावीं लागलीं अशीं आहेत, व बहुतेकांस तीन तीन चार चार किंवा अधिक महिन्यांचाही गोता वेळोवेळ बसलेला आहे, व अजूनही बसतच आहे, हेंही शोध केला असतां कोणासही समजणार आहे.* तशीच हीही एक लहानशी गोष्ट आमच्या आक्षेपकांनीं मेहेरबानी करून जरा ध्यानांत आणण्यासारखी आहे, कीं आमचा आजपर्यंतचा हा सारा उद्योग केवळ एकट्याचा आहे !

आमच्या पुस्तकाचा दुसरा मोठा विशेष हा होय कीं, त्यांत लौकिक विषयांवर कधींही विवरण असत नाहीं. जगांत घडणाऱ्या घडमोडींविषयीं किंवा सामान्यतः आढळणाऱ्या लोकस्थितीविषयीं निबंधरचना करणें झाल्यास तें काम सुलभतेचें आहे हें उघड आहे. कां कीं, झालेल्या गोष्टींची हकीकत लिहिणें किंवा लोकांत साधारणतः ज्या विषयांवर सहस्रशः ऊहापोह झालेला ऐकण्यांत किंवा वाचण्यांत येतो त्यावर निरूपण करणें हें काम मोठ्याशा श्रमाचें आहे असें नाहीं. पण आमच्या पुस्तकांतील विषय व त्यांच्या निरूपणाचा प्रकार हीं दोन्ही अगदीं वेगळीं. आमचे विषय प्रायः सर्व ग्रांथिक असून त्यांचें निरूपणही ग्रंथकारांच्या पद्धतीस अनुसरूनच केलेलें असतें. ह्मणजे कोणताही विषय घेतला तरी त्याचें प्रथमतः स्वरूपवर्णन, नंतर त्याचे विभाग, मग एकेकावर क्रमशः

---

* ' वेदार्थयत्ना 'चा परवां डिसेंबरचा अंक निघाला, ' षड्दर्शनचिंतनिके' चा जानेवारीचा निघाला, ' नाट्यकथार्णवा'चा अश्विनमासचा निघाला. व ' विविधज्ञानविस्तारा ' चा अद्याप नोवेंबरचा निघायाचा आहे.

निरूपण, शेवटीं उपसंहार, असा प्रकार असतो. शिवाय जागोजाग विषयाच्या विशदीकरणार्थ भरपूर टिपाही असतात. तेव्हां ही पद्धति अंमळ लक्षांत घेतली असतां इकडूनही आमची तरफदारी थोडी होणारी आहे असें नाहीं. जे अशी अपेक्षा करतात, कीं वर्तमानपत्र जसें सकाळचें असलें तर सकाळीं, संध्याकाळचें असलें तर संध्याकाळीं, असें अगदीं ज्या वेळच्या त्या वेळेवर निघत असतें, त्याप्रमाणेंच मासिक पुस्तकानेंही पहिली तारीख चुकूं देतां कामा नये, त्या विचाऱ्यांस मासिक पुस्तकांची योग्यता व स्वरूप हीं दोन्हीं कळत नाहींत असें ह्मटलें पाहिजे. 'निबंधमाला' व 'विविधज्ञानविस्तार' हीं मासिक पुस्तकें आणि 'प्रेक्षक' व 'विनोद' हीं वर्तमानपत्रें जो सारख्याच दरानें लेखील तो अंधेर नगरीचें राज्य करण्यासच योग्य ह्मटला पाहिजे ! विचारीं 'प्रेक्षकें' इतक्यांतच किती वरें 'सासरावगुंठित' होऊन बसलीं असतील ! त्याप्रमाणेंच 'इनोदा'चेही किती गठ्ठे अत्ताराच्या कामीं पडून आपल्या प्रकाशकाची कीर्ति जगांत उधळतील हें कोण सांगेल ? वर्तमानपत्रांचा आयुर्दाय ह्मटला ह्मणजे सरासरी तो दिवस, किंवा पराकाष्ठा ह्मटली ह्मणजे तो आठवडा; खुद्द 'टाइम्स' ही बाळंतिणीच्या खोलीच्या खिडकीला इकवलेला किंवा हिंगजिन्याशीं सामील झालेला कोणीं पाहिला नसेल ? तर ज्या वर्तमानपत्रांचें असें क्षणिक आयुष्य तीं कोणीकडे, आणि कधीं काळीं 'स्वकपोलकल्पित' शब्दाची योजना केली तिच्याबद्दल आज पृष्ठांचीं पृष्ठें वाद माजावा इतकी ज्यांतील लेखांची लिहिणारावर जोखीम राहते, तीं मासिक पुस्तकें कोणीकडे ? याप्रमाणेंच भाषापद्धतीचा वगैरेही विचार करण्यासारखा आहे. मासिक पुस्तकांतून लेख प्रसिद्ध करावयाचा तर तो लवकरच गचाळांत दाखल होण्यासारखा नसल्यानें त्यांत शब्दांची मांडणी, वाक्यांची जुळणी, विषयाची टाकठिकी, वगैरे गोष्टींकडे किती लक्ष पुरविणें अवश्य असतें हेंही कोणाही समंजस मनुष्याच्या लक्षांत तेव्हांच येऊन चुकणारें आहे. सारांश, प्रस्तुत प्रसंगाच्या संबंधानें 'इसापनीती'तील 'कोल्ही व सिंहीण' ही मार्मिक गोष्ट आमच्या वाचकांनीं लक्षांत आणावी.

आतां आमच्या आक्षेपकांपैकीं कोणी कदाचित् ह्मणतील कीं, वरील मजकूर सर्व खरा आहे, पण विलायतेंतील मासिक पुस्तकें व त्रैमासिक पुस्तकें वेळच्या वेळेवर निघतात कीं नाहींत ? मग त्याप्रमाणेंच एतद्देशीय पुस्तककारांनींही कां व्यवस्था ठेवूं नये ? या प्रश्नाचें उत्तर थोडक्यांत आहे. तें हेंच कीं, आमचें हिंदुस्थान विलायत बनण्यास अद्याप बराच अवकाश आहे; तर तोंपर्यंत दम खाऊन मग वरील चुणचुणीत आक्षेप काढणारांनीं

काढावे. जी इंग्रेजी भाषा आज कित्येक शतकें सहस्रावधि महान् महान् ग्रंथकारांनीं परिश्रम करून अतिशयित कमावून टाकली आहे, व जींत आतां हवा तो विचार, हवी ती कल्पना, हव्या तितक्या तऱ्हांनीं अनायासें व्यक्त करितां येते, त्या भाषेची गोष्ट कोणीकडे; आणि जी भाषा आजपर्यंत अडाणी लोकांची ह्मणून जुन्या व नव्या पंडितांच्या अवहेलनेस पात्र झाली होती व जी ग्रंथकारांच्या उपयोगीं पडूं लागून कोठें वीस पंचवीस वर्षे झालीं न झालीं ती कोणीकडे! त्यांतून आलीकडील विद्वज्जनांची स्वभाषेवर भक्ति किती आहे ह्मणाल, तर हींत मोठमोठे विचार व्यक्त करण्याचें मुळींच सामर्थ्य नाहीं, व ही गांवढळ लोकांच्याच उपयोगी, हेंच तिच्याविषयीं नुकतें नुकतें बहुमत ठरल्यासारखेंच होतें! तेव्हां नुसत्या भाषेच्याच संबंधानें विचार केला, तर सध्यांच्या इंग्रेजी व मराठी भाषेंत तफावत ह्मटली ह्मणजे आगगाडीच्या लोखंडी सडकेंत व डोंगराळ प्रदेशांतील चचाड वाटेंत जितकी आढळेल तितकी होय. ग्रंथरचनेचें बाह्य स्वरूप जी भाषा तिची नुसती ही गोष्ट झाली. आतां अंतःस्वरूप जे विचार त्यांच्या संबंधानें पाहिलें असतां इकडूनही इंग्लंड व हिंदुस्थान यांत थोडा फरक आहे असें नाहीं. तिकडे अगोदर पूर्वींचा जमलेला ग्रंथसंग्रह किती आहे याचा कोणी कधीं विचार केला आहे काय? तसें इकडे अद्याप काय आहे? नुसतीं ग्रंथरचनेचीं साधनेंच तिकडे किती आहेत बरें? कितीका प्रकारचे कोश, कितीका तऱ्हेचीं माहितीचीं पुस्तकें, पुस्तकालयें किती, सभा किती, पुस्तकांची किंमत किती स्वल्प! वरील सर्व गोष्टींचें इकडे आजच्या घटकेला तर सर्व प्रकारें वैगुण्यच आहे. पण इतकें तरी दूर कशाला? नुसत्या छापखान्यांचीच व्यवस्था तिकडची व इकडची पहा म्हणजे झालें! आमच्या इकडे प्रिंटरपासून तों बाइंडर पावेतों किती विद्वान मंडळी असते, आपापल्या कामांत त्यांची दक्षता किती वाखाणण्यासारखी असते, याविषयीं छापखान्याचा थोडाबहुत ह्मणून ज्यास अनुभव असेल तोसुद्धां खासें सर्टिफिकिट देईल! ग्रंथकारानें विणून तयार केलेलें कोरें सणंग कंपाजिटर, करेक्टर, प्रिंटर, इतक्या खाशा मंडळीच्या हाताखालून जाऊन शेवटची स्वच्छ परीटघडी निपजे पर्यंत किती हापटाधोपट करावी लागते, व किती साबण खराब करावा लागतो, याची कल्पना तरी आयता कपडा आंगावर घेणारास होते काय? तर आमच्या वाचकांपैकीं ज्या ज्या मंडळीस आमच्या पुस्तकाच्या अनियमितपणामुळें उद्वेग प्राप्त होत असेल त्यांनीं वरील कांहीं गोष्टी मनांत आणाव्या, व मुदपाकांत तयार होणारा पदार्थ पात्रावर आला असतां तो चटकावून टाकण्यास जितका वेळ लागतो, त्यापेक्षां आंत सिद्ध होण्यास पु-

कळच वेळ लागत असतो या प्रत्यहींच्या अनुभवाकडे अंमळ लक्ष पुरवावें. त्यांतून वरील खाद्य चांगलें पक्कें तयार होऊन खासें खुसखुशीत उतरावें, अशी जर भोक्त्यांची इच्छा असेल तर त्यांनीं तीन आण्याच्या खाणावळींतल्या भोजनभाऊंप्रमाणें घर डोक्यावर घेण्याचा उद्योग करूं नये. त्यांनीं पाहिजे तर येवढा शोध ठेवावा, कीं आपले सूपकार हे चुलीवर अक्षता टाकून महानसांत सुखेंकरून शयन करताहेत, का वसंतसेनेच्या वाड्यांतील पांचव्या चौकांत बुभुक्षु विदूषकाच्या नजरेस जो प्रकार पडला तसा चालू आहे? तसें केलें असतां पहिला प्रकार आढळण्यांत येईल असें नाहीं. जो अग्नि एकदां सिद्ध झाला तो अद्याप जसाचा तसाच चालू आहे, त्यास अगदीं खंड नाहीं, त्याच्या पोषणार्थ लांकडांचे भारे वरचेवर येऊन पडताहेत, मसाल्याचीं पाळीं गच्च भरलीं आहेत, वरचेवर फोडणीचा चरचरीत प्रयोग होतोच आहे, हीच हालहवाल वरील प्रेक्षकाच्या दृष्टीस पडेल अशी आमची खात्री आहे. आतां कित्येक सूपशास्त्रज्ञांनीं आह्मांस कित्येक वेळां अशी इशारत केलेली आहे खरी, कीं तुमच्याकडून नेहमीं जो उशीर होतो त्यापेक्षां तुह्मी एकदम खंडी अर्धखंडी लांकडें चुलाण्यांत कोंबून एकदम धडाड जाळ करून मागला वचपा एका सपाट्यासरसा काढून टाकाना? गेल्या वर्षीं मंडूकप्लुति करून तुह्मीं जें लघुत्व पतकरलेंत, त्यापेक्षां चिचवडी धबडगा करून एक दोन भले खासे बत्ते उतरून लोकांची कुरकूर मिटवावीत कीं नाहींत? वरील वक्रोक्ति आमच्या हिताच्या होत्या खऱ्या, पण आह्मीं त्यांच्याकडे कां दुर्लक्ष केलें याचें कारण कोणाही मर्मज्ञाच्या तर्हांच लक्षांत येण्यासारखें आहे. तें हें कीं, अग्निमहाराज हे पाकनिष्पादक खरे, पण त्यांच्या तरी तब्येतीनेंच घेतलें पाहिजे. कोणी त्यांच्यावर जबरदस्ती करूं ह्मणेल, किंवा त्रैराशिकाच्या मापानें त्यांच्यापासून काम घेईन ह्मणेल, तर चिलकूल चालावयाचें नाहीं. ब्रह्मदेवानें पदार्थमात्राच्या संबंधानें जे नियम एकदां लावून दिले आहेत ते त्यांसही अलंघ्य होत! तर पदार्थविशेष सिद्ध व्हावयास जो काळ अपेक्षित आहे त्याचा संक्षेप करूं पाहणें, हें अत्यंत असमंजसपणाचें लक्षण होय. त्यांतून भोक्त्या मंडळीस आपल्या शरीरप्रकृतीची जर काळजी असेल तर अंमळ उशीर झाल्यापासून जी पीडा होणार आहे तिजपेक्षां अपक्क अन्न विशेष जाचणारें आहे, हेंही त्यांनीं ध्यानांत ठेवलें पाहिजे. सारांश, मासिक पुस्तकांचें काम लोकांत यथार्थ ज्ञानाचा प्रसार करण्याचें व भाषाभिवृद्धि करण्याचें होय; तर या मुख्य उद्देशाकडे जो नजर देईल व आपलें कर्तव्य चोख रीतीनें बजावूं पाहील त्यानें सांगकाम्याप्रमाणें बाराची तोफ धडकल्याबरोबर हातांतली पाटी खालीं टाकून यावी, व 'दिवस बुडाला आणि मजूर उडाला' या ह्मणीप्रमाणें अलग-

रजीपणा दाखवावा हें आह्मांस तर अत्यंत लज्जास्पद वाटतें. काम चोख होऊन तें वेळच्या वेळेवरही होईल तर फारच उत्तम हें तर उघडच आहे; पण तें आपल्या मनाजोगतें न होतां नुसतें घड्याळाच्या ठोक्याबरोबर मात्र होतें आहे तर तें कांहीं उपयोगाचें नाहीं, व तो कारागीरही कुच-कामाचा, अशी आमची तर समजूत आहे!

तर याप्रमाणें प्रस्तुत पुस्तकांच्या अनियमितपणाच्या संबंधानें जें आ-मच्या वाचकांस कळविणें उचित होय तें कळविलें. वरील उल्लेख यापूर्वी-ही कित्येक वेळां केलेलाच होता, पण इतका स्पष्टपणें कधींही केला नव्हता, तो प्रस्तुत समयीं तसा प्रसंग प्राप्त झाल्यामुळें एकदां सरते शेवटचा ह्म-णून केला आहे. तर आमचे आक्षेपक तो ध्यानांत धरतील, व या संबंधानें पुन: लिहिण्याची आह्मांस तसदी देणार नाहींत व आपणही घेणार नाहींत अशी आशा आहे.

तेव्हां प्रस्तुत प्रकरणीं आमचा एकंदर अभिप्राय असा आहे कीं, आम-च्याकडून होईल तितकी जलदी आह्मी करितच असतों, व पुस्तकाच्या नियमितपणापासून वाचकांस आणि विशेषत: पुस्तककारांस किती फायदा होण्यासारखा असतो हेंही आह्मी पूर्णपणें समजतों; पण नियमितपणा साधून जर विषयनिरूपण यथास्थितपणें होत नाहीं, किंवा एकादी टीप एकादें पुस्तक वेळेवर न मिळाल्यामुळें लिहावयाची राहत आहे; तर आमच्या आक्षेपकांनीं कितीही हाकाटी केली तरी तिजकडे आमचें बिलकूल लक्ष जाणार नाहीं जे नियमितपणाचे येवढे चाहते असतील, कीं पहिली तारीख उजाडली न उजाडली कीं नवा अंक बाहेर पडावा, आणि असें होईल तरच ते मासिक पुस्तक, त्यांचें समाधान आमच्याकडून होण्याचा विशेष संभव नाहीं; व हें आम्हांस पहिल्यापासूनच माहीत असून त्याविषयीं पहिल्याच अंकाच्या वेष्टनावर आह्मी सुचवूनही ठेवलें होतें. आतां हें खरें आहे कीं, आमच्या पुस्तकाची सन १८७८ साला-पासून तर फारच अव्यवस्था झाली; पण तिजबद्दल आम्हांवर रास्तपणें कितपतसा दोष येईल हें कोणीही सांगू शकेल खरोखर पाहतां त्या सालीं व पुढें हें पुस्तक मुळीं बंदच पडावें अशी त्या वेळची स्थिति होती, पण तसल्या कचाट्यांतूनही आह्मी पार पडून सदरील पुस्तकास पुनः पहिल्याप्रमाणें सुरळीत रस्ता लागला हीच अगोदर भाग्याची गोष्ट म्हणायाची! आलीकडे विद्यासातें दिवसेंदिवस किती शहाणें होत चाललें आहे, त्यांत शहाण्या लोकांची कितपत चूज राहत आहे,

प्रतिवर्षी काय काय नवे नवे आकट पसार होत आहेत,* वगैरे गोष्टींचा जो क्षणभर विचार करील त्यास आमची त्या वेळची स्थिति लक्षांत आणण्यास फारसे आयास पडणार नाहींत. येथील छापखान्यांची व्यवस्था किती उत्तम प्रकारची असते याविषयींही आम्हीं वर उल्लेख केलाच आहे; मग छापखाना एकीकडे, लिहिणारा एकीकडे, व्यवस्थापक एकीकडे, अशी त्रिस्थळी झाल्यावर तर काम किती चोख उठणार आहे हें हीं सांगायाला नकोच! पण सुदैवानें हल्लीं मागील व्यवस्थेचीं कारणें सर्व नाहींशीं झालीं आहेत. आमचें इतःपर स्थानांतर करण्याचें सामर्थ्य कोणामध्येंही राहिलें नाहीं; आम्हांस यापुढें हेडमास्टरांची रिमार्क, इन्स्पेक्टर साहेबांचा रिपोर्ट, किंवा मेहेरबान डायरेक्टर साहेबांची ऑर्डर, यांपैकीं

---

* डायरेक्टर साहेब बहादुरांनीं नुकताच गुजराथेंत एक वटहुकूम कोणता सोडून दिला आहे तो आमच्या वाचकांपैकीं पुष्कळांस श्रुत झाला असेलच. तो हा कीं, कोणी मास्तर खाजगी रीतीनें कोणास शिकविण्याचें पतकरील तर शिक्षाखात्यांच्या कामास पडणार नाहीं. मास्तरांनीं आपलें तन मन धन आपल्या सरकारी शाळेंत अर्पण केलें पाहिजे, दुसऱ्या यजमानाची मजुरी त्यांनीं पतकरतां कामा नये. वरच्याप्रमाणें 'अव्यभिचारिणी भक्ति' ज्या मेहरबानांनीं आज्ञापत्रद्वारें प्रतिपादन केली त्यांच्या कर्णपथावर पुढील गर्जना अद्याप आलीच नसेल काय?

"But during the time, this was not the only work I had to do. I was engaged, for five hours a day, in administering a large school consisting of more than 500 young men. The administration of a large High School, and this in a town like Poona, is not an easy task. Again, I had already undertaken editing and annotating on the systems of Indian philosophy in my "Studies in Indian Philosophy," a monthly periodical. This engaged me from day to day at least for three hours. When these circumstances are examined, the reader will realize the difficulties of my position."

M. M. Kunte's Vicissitudes.

पण स्विफ्ट साहेबांचें एक सर्वप्रसिद्ध सुभाषित आहे; तेंच येथें समाधानार्थ घेतलें पाहिजे:—

"कायदे—कायदे हीं कोळ्यांचीं जाळीं होत, त्यांत माशांप्रमाणें साधे भोळे जे कोणी असतात, ते मात्र बिचारे गुंततात. पण गांधील माशांप्रमाणें जे अस्सल पट्टाईत असतात, ते त्यांतून तेव्हांच निसटून जातात!" (मधुमक्षिका—पृष्ठ१*)

कशाचाही तिळमात्रसुद्धां धाक बाळगण्याचें कारण उरलें नाहीं.* एलिफास साहेबानीं आतां कितीही टकरा मारण्याचा आव घातला तरी त्याची मस्ती जिरवण्यास आह्मांपाशीं आलीकडे पुष्कळ साधन झालें आहे.त्यांस 'केसरी' चें दर्शन करविलें किंवा 'मराठ्या' चा भाला अंमळसा चमकावला ह्मणजे काम झालें! पूर्वी शाळाखात्याच्या काबाडकष्टाखालीं व पंजाची कानूखालीं आमचे ग्रंथवाचन हवें तसें होत नसे,दरवर्षी पांचपांचशें रुपयांचीं बुकें आणून कपाटांची व कसरींची धन करावयाची, पण वरील गंजींतली एकादी काडीही कोणी चावली कीं पुरे, तो लागलींच निमकहराम ठरावयाचा, या वेडगळ काचांतून आह्मी सुटलों. आतां इंग्रेज ग्रंथकार, संस्कृत ग्रंथकार, व मराठी ग्रंथकार आहेत आणि आह्मी आहों! तिसरा कांटा म्हणून आतां कोणताही उरला नाहीं. याप्रमाणेंच आजपर्यंत आम्हांस भाड्याचा रथ आणून युद्धप्रसंग करण्याची जी पाळी येत असे, तीही स्थिति जाऊन आतां आमचा स्वतःचा खासा रथ पूर्णपणें सज्ज होत आहे; व आजपर्यंत मार्गाची जी विषमता असे तीही आतां बहुतेक वर सांगितल्याप्रमाणें नाहींशी झाल्यासारखीच आहे. तेव्हां यापुढील मार्गक्रमण सुखाचें होईल असा अजमास दिसत आहे. या उपर काय होईल तें पहावें!

वर जें आह्मीं आपल्या वाचकांस आश्वासन दिलें आहे त्याच्या दृढीकरणार्थ कांहीं भ्रमाचा निरास करणेंही येथें अवश्य वाटतें. हे भ्रम दोन तीन प्रकारचे आहेत. एक हा कीं, आमच्या लेखणीनें आजपर्यंत साठ सत्तर मजली मारल्या, तेव्हां साठसत्तरीच्या उमरींत जसें मनुष्य थकतें, त्याप्रमाणेंच आमच्या घड्याळाचाही कांटा आतां रेंगाळायाला लागला यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं ही कल्पना वस्तुस्थितीशीं कितपत जमते आहे याविषयीं बहुधा आमच्या कोणच्याही समंजस वाचकास कांहीं सांगावयास नको. नुसत्या दूरच्या दुरून ज्यांनीं कांहीं तरी कल्पना लढवाव्या त्यांचा हा वेडगळ तर्क दिसतो अवघी सृष्टि व लोकव्यवहार हीं किती अपरंपार विषयांनीं भरलेलीं आहेत, इंग्रेजींत ज्ञानाचें केवढें थोरलें कोठार आहे, संस्कृतांतली व महाराष्ट्र भाषेंतील सामग्री तरी केवढी आहे, या सर्व गोष्टी जो मनांत आणील त्यास वरील कल्पना किती कोती व मूर्खपणाची आहे हें तेव्हांच कळून येणारें आहे. आमची एक-

* 'एलिफास' या सहीचें एक अप्रयोजक पत्र बॉम्बे ग्याझिटच्या ता० ३ आक्टोबर १८७३ च्या अंकांत आलें होतें. वरील शब्दाचा अर्थ 'हत्ती' असा आहे. या आक्षेपकाचा कोटिक्रम किती दुर्बल होता हें पाहणें असल्यास अंक २६ पहावा. त्यांत त्याचें खंडण केलेलें आहे.

त्याचीच काय, पण आमच्याप्रमाणें सहस्रशः लेखण्या जरी आणखी चालू झाल्या तरी शतकांचीं शतकें विषय खल्लास व्हावयाला नकोत. असा अनंतपारसागर वर सांगितल्याप्रमाणें भरून राहिलेला आहे! या भूमंडळाला वेष्टून राहिलेला जो रत्नाकर त्यांतून आज हजारों वर्षे रत्नें काढण्याचा सपाटा चालू असतांही त्याचें रत्नाकरत्व जसें अद्याप अविच्छिन्नच आहे, किंवा इंद्राचे असंख्य हत्ती जरी प्रतिवर्षी त्यास शोषून साऱ्या जगाचा संताप जलासारानें दूर करतात तरी त्याच्या जलधित्वास जसा धक्का नाहीं, त्याप्रमाणेंच आमच्या पूर्वजांचीं भांडारें आह्मीं कितीही लुटलीं, व इंग्रेजांचा अर्थसंचय आटवून इकडील टांकसाळा कितीही सुरू केल्या, तरी वरील निधींचा कधीं तळ दिसूं लागण्याची पाळी येणार आहे ही कालत्रयींही गोष्ट काढायाला नको! त्यांतून महाराष्ट्र भाषा ही, जीस कधीं नांगर शिवला नाहीं, अशा नूतन भूमिकेप्रमाणें आहे. हिची नुकती कोठें मशागत व्हावयाला लागली असून, पूर्वोक्त दोन महानद्यांच्या संबंधानें ही कोठें नुकती अंतर्वेदी बनत चालली आहे. मग वरील महानद्यांच्या पाटावर आम्हीं उगीच एक लहानसा बाफा तयार करून त्यांतील फुलांची माळ आपल्या देशबंधूंस प्रतिमासीं अर्पण करीत असतां इतक्यांतच जेव्हां वरील जमीन सत्व सोडील कीं काय याविषयीं मंडळी साशंक व्हावयाला लागली तेव्हां तिची किती धन्य म्हणावी!

आमच्या पुस्तकाच्या संबंधानें पुष्कळांचे ठायीं दुसरा असा भ्रम दिसतो कीं आह्मी बहुधा महिनाभर सुस्त पडून उगीच कोठें चार दिवस लेखणीला श्रम देतों, व एक अंक भरून टाकतों. वाग्देवीची आम्हांवर जर येवढी बहाल मर्जी असती तर मग आणखी काय पाहिजे होतें? आमच्या देशांतील लोकांस अद्याप ग्रंथकर्तृत्वाचीं मर्मे चांगलींशीं कळूं लागलीं नाहींत असें ह्मटलें पाहिजे. वाग्देवीची उपासना किती बिकट आहे, ती सन्मुख येऊन उभी ठाके तोंपर्यंत किती आढेवेढे घ्यावे लागतात, आपल्या मनाजोगती ती सजणें हें अनेक प्रसंगीं किती दुरापास्त असतें, इत्यादि रहस्यांचें ज्ञान स्वानुभवाविना प्रायः अगम्यच होय.* तेव्हां

---

* प्रख्यात कवि कौपर यानें काव्यरचनापरिश्रमाविषयीं येणेंप्रमाणें लिहिलें आहे:—

" There is a pleasure in poetic pains
Which only poets know. The shifts and turns,
The expedients and inventions multiform,
To which the mind resorts, in chase of terms,

(पुढें चालू.)

प्रस्तुत भ्रमाच्या निरासार्थ इतकेंच सांगतों कीं, ज्या आलस्याची आमचे आक्षेपक आमच्या ठायीं खुशाल संभावना करतात त्यास खरोखर पहातां किती थोडा थारा मिळण्यास अवकाश आहे, हें वस्तुस्थितीवरून कोणाच्याही लक्षांत येईल. एक अंक आटपून टाकल्यावर आह्मांस पंधरावीस दिवस झोंप घ्यावयाला सांपडते अशा भ्रमांत जे असतील त्यांस खरी हकीकत कळविली तर केवढें आश्चर्य वाटेल ! ही खरी हकीकत अशी आहे कीं, एक टप्पा संपला कीं लागलीच दुसऱ्या टप्प्याला आम्हांला घोडीं जोडावीं लागतात, आणि याप्रमाणें आज सहा सात वर्षें क्रम चालला असतांही काळाची मजल आमच्यापुढेंच आहे. नाहीं म्हणायाला कांहीं अपरिहार्य कारणांनीं काय व्यत्यय येतो तेवढा येतो; बाकी गेल्या दशकांत कागदाला टांक लागल्या व्यतिरिक्त आमचे फारच थोडे दिवस गेले असतील ! *

आमच्या आक्षेपकांचा आलीकडे तिसरा असाही मुद्दा निघत चालला आहे कीं, तुह्मी इतकीं कामें सोसासोसानें अंगावर घेतां, मग हीं

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

Though apt, yet coy, and difficult to win—
To arrest the fleeting images that fill
The mirror of the mind, and hold them fast,
And force them sit, till he has pencill'd off
A faithful likeness of the forms he views:
Then to dispose his copies with such art,
That each may find its most propitious light,
And shine by situation, hardly less
Than by the labour and the skill it cost;—
Are occupations of the poet's mind!" *The Task*

* वर 'दशक' म्हटलें आहे त्यांतील तात्पर्य असें आहे कीं. माजी 'शालापत्रक' शेवटलीं चार वर्षें आम्हीं चालविलें. प्रस्तुत स्वतंत्र पुस्तक काढण्याची कल्पनाही वरील सरकारी पुस्तकावरूनच आमचे मनांत प्रथमतः आली, 'कविता' या सदराखालीं 'शालापत्रकां'त जो मजकूर आम्हीं लिहिला होता; त्यापैकींच कालिदास', 'भवभूति', 'बाणभट्ट', 'सुबंधु' व 'दंडी' हें निबंधपंचक आम्हीं पुढें निराळें छापून प्रसिद्ध केलें. शेवटीं महाराष्ट्र कवितेवर लिहिण्याचा आम्हीं उपक्रम केला होता, पण तें आमच्या मेहेरबान डायरेक्टर साहेबांच्या आणि माजी ट्रान्स्लेटर व डेप्युटी एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर यांच्या पसंतीस न पडल्यावरून सदरील निबंध तसाच टाकून यावा लागला. पुढें लवकरच मे॰ चाटफील्ड साहेबांच्या आज्ञापत्रावरून बिचाऱ्या 'शालापत्रका'ची इतिश्री झाली !

इतकीं निभणार तरी कशीं ? ‘ निबंधमाला ’ आहे, ‘ काव्येतिहाससंग्रह ’ आहे, ‘ चित्रशाला ’ आहे, ‘ किताबखाना ’ आहे, ‘ न्यू इंग्लिश स्कूल ’ आहे, ‘ केसरी ’ आहे, ‘ मराठा ’ आहे, ‘ छापखाना ’ आहे,—हें आहे तरी काय ? इतकीं कामें कोठें बोलली आहेत ? आमचे प्राच्य आर्य म्हणजे कसले नाजूक; उगीच तास दोन तास शिकविलें किंवा एक दोन पत्रें खरडलीं न खरडलीं, कीं त्यांनीं हाय हाय हुश्श हुश्श करीत लागलींच पडावें ! मग एकादें दुसरें कामच जड होऊन त्याखालीं बेजार होऊन जावें असा इकडचा देशाचार असतां तो आह्मी मोडूं पहातों हें आह्मांस किती अनुचित आहे बरें ! या आक्षेपावर काय उत्तर द्यावें, हें खरोखरच आह्मास सुचत नाहीं बहुकार्यव्यापृतत्व हा जर आमच्या देशबंधूंस येवढा अक्षम्य अपराध वाटत असला, तर मग आह्मीं आपल्या देशाची मोठीच अगळीक केली यांत संशय नाहीं वरील महादोषाबद्दल प्रायश्चित्त करण्याचा आम्हांस एकच मार्ग दिसतो; तो हा कीं, तज्जन्य पातक अधिकाधिक जोडीत जावें, म्हणजे पूर्वी सांचलेल्याचा र्‍हास होत गेला तर कोण जाणे ! इतउत्तर याप्रमाणेंच प्रायश्चित्तविधि करण्याचा आमचा संकल्प आहे.

असो; येथवर दरवर्षाच्या वहिवाटीप्रमाणें सदरहू पुस्तकाच्या संबंधानें आमच्या आश्रयदात्यांस कांहीं गोष्टी कळविण्यासारख्या होत्या त्या कळविल्या. आतां आमच्या स्वतःच्या संबंधाच्या इतर कांहीं गोष्टींविषयीं थोडेंसें लिहून आटपतें घेतों.

गेल्या सालीं, म्हणजे ६० व्या अंकाच्या सरतेशेवटीं, आम्हीं आपली व विद्याखात्याची जी फारकत करून घेतली, तिजविषयीं आमच्या देशबंधूंस कळवून पुढें आम्ही कोणता मार्ग पतकरणार याविषयींही सूचना करून ठेवली होती. तर आतां वरील स्थित्यंतराचा जातीचा अनुभवही त्यांस थोडाबहुत कळविणें अवश्य वाटलें. आमची पूर्वजभूमि जें परशुरामक्षेत्र तिकडे आमच्या मेहेरबान डायरेक्टर साहेबांनीं मेहेरबानीनें आमची रवानगी केली असतां मातुःश्यान् आह्मी आपल्या पुण्यजनमंडळींत येऊन जे दाखल झालों, व रौप्यशतकाचा प्रतिमासीं जो वरील अधिकाऱ्यांच्या कृपेनें आम्हांस लाभ होत असे त्यास आम्हीं आपणास वेडेपणानें अंतरविलें असतां गेल्या सालीं आमचा योगक्षेम कसा काय चालला, राजसेवा सोडून लोकसेवा पतकरल्याचा आह्मांस कधीं अनुताप झाला कीं काय, वगैरे गोष्टींविषयीं आमच्या वाचकमंडळीपैकीं कित्येकांस तरी जिज्ञासा वाटण्याचा संभव आहे. तर वरील मनोवृत्तीच्या तृप्त्यर्थ कांहीं मजकूर लिहिणें जरूर आहे. शिवाय सरकारी अधिकारी दरसालीं आपल्या कामा-

ची वरिष्ठांस जशी सुनावणी करतात, त्याप्रमाणेंच आमच्या आर्यभूमीच्या परमवंद्य चरणीं आह्मीं आपली दरवर्षीची सेवा प्रेमपुरःसर अर्पण केली असतां इकडूनही आह्मांस कांहीं गैर दिसत नाहीं. तर सन १८८० सालीं आह्मी आपल्या आर्यबंधूंचो काय काय कामगिरी बजावली तिचा खर्डा पुढे सादर करतों:--

न्यू इंग्लिश स्कूल—गेल्या वर्षी जें आह्मीं लिहिलें होतें, कीं आह्मी व आमचे कांहीं विद्यालयबंधु असे मिळून एक इंग्रेजी शाळा काढणार आहों ती वरील होय. हींत हल्लीं सुमारे चारशे विद्यार्थी आहेत. अभ्यास अगदीं पहिल्या बुकापासून तों म्याट्रिक्युलेशन पावेतों चालतो. सदरील परीक्षेंत गेल्या खेपेस बारांतून आठ उमेदवार आमच्या शाळेंतून पसार झाले, व एकास जगन्नाथ शंकरशेटची पहिली स्कॉलरशिप् मिळाली. वरील दोन गोष्टींवरून सदरील 'स्कूल'ची स्थिति बरीच लक्षांत येण्यासारखी आहे. आमच्या लोकांच्या ज्या कित्येक वेडगळ कल्पना आहेत, कीं सरकारचा नेट असल्याखेरीज नेटिव लोकांच्या हातून ह्मणजे कोणतेंही काम उठणें नाहीं, खासगी शाळांतील विद्यार्थ्यांस युनिवर्सिटी पास करीत नाहीं, सरकारी मदतीवांचून नुसत्या लोकाश्रयावर शाळा चालणें केवळ अशक्य होय, डायरेक्टर साहेबांचें नियमन, इन्स्पेक्टर साहेबांची तपासणी, वगैरे सूत्रांखेरीज शालारूप शकट चालणें ह्मणजे अगदीं दुरापास्त,—या सर्व भ्रमांचा नि:रास 'न्यू इंग्लिश स्कूल' च्या एका वर्षाच्या कारकीर्दीवरूनही पुरतेपणीं होण्यासारखा आहे. आमच्या शिक्षकमंडळांत एक एल्. एल्. बी., दोन एम्. ए., व एक बी. ए. असे चार उपपदधारी आहेत, ही एक विशेषतः ध्यानांत ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे!

आर्यभूषण—गेल्या वर्षीच्या उपसंहारांत सांगितलेला जो छापखाना तो हा होय. यांत पूर्वोक्त विद्यालयीन मंडळीच भागीदार असून त्यांच्या परिश्रमांवर हेंही अवाढव्य काम सुरू झालें आहे. आजपर्यंत इतर सर्व व्यापारांप्रमाणें छापखान्याचा उद्योगही अविद्वान् व अडाणी लोकच प्रायः करीत आले आहेत. यामुळें अज्ञानध्वंसनाविषयीं केवळ वज्रच असें जें मुद्रणयंत्र त्याचा प्रभाव व्हावा तितका अद्याप प्रगट झाला नाहीं. तो झाला असतां आज उघड्या माथ्यांनीं जे आपलें उन्नतत्व निर्भयपणें खुशाल मिरवीत आहेत अशा बिचाऱ्या कितीक मैनाकांस समुद्राच्या तळीं जाऊन दडून बसावें लागेल!

मराठा व केसरी—हीं दोन वर्तमानपत्रेंही वरील मंडळीच्या श्रमांचेंच फळ होत. पहिलें पत्र निवळ इंग्रजी असून तें 'ज्ञानप्रकाशाच्या' येवढें

निघतें, व दुसरें निवळ मराठी असून तें सुबोधपत्रिके 'च्या येवढें निघतें. पहिलें वाचलें असतां बहुतेक मोठमोठीं इंग्रेजी वर्तमानपत्रें व मासिक पुस्तकें वाचल्याचें श्रेय येण्यासारखें आहे, व त्यामुळें दूरदूरच्या गांवीं सरकारी कामामुळें ज्यांस राहणें पडतें व जगांत काय चाललें आहे हें समजण्याचा ज्यांस चांगलासा मार्ग नसतो त्यांस तें विशेष उपयोगाचें आहे. दुसऱ्याचा उपयोग विशेषतः सामान्य लोकांस, म्हणजे ज्यांस इंग्रेजीचा संपर्क नाहीं, किंवा जे खेडेगांवांतून राहणारे, त्यांस होण्यासारखा आहे. त्या विषयींची जाहिरात ६६व्या अंकाच्या मलपृष्टावर आलीच आहे, तेव्हां त्याच्या संबंधानें जास्त लिहिण्याचें प्रयोजन नाहीं.

काव्येतिहाससंग्रह—हें पुस्तक आमच्या बहुतेक वाचकांस ऐकून तरी माहीत असेलच. हेंही आमच्या दोन विद्यालयबंधूंच्या साह्यानें आम्हीं १८७८ सालापासून सुरू केलें. त्यांपैकीं एकाकडे ऐतिहासिक भागाचें म्हणजे बखरींचें प्रकाशन आहे, दुसऱ्याकडे महाराष्ट्र कवितेचें आहे, व तिसऱ्याचें आमच्याकडे आहे. या तिसऱ्या भागाच्या संबंधानें आह्मीं आपलें नांव प्रकाशकांत घालणार होतों; पण नुसत्या 'निबंधमाले' वरूनच अधिकारी मंडळीचा आमच्यावर घुस्सा होता ; मग 'माला'कर्तृत्वांत 'संग्रह'कर्तृत्वाचीही आणखी भर पडली असती तर ' पोरजानपद्‌शिक्षणाधिष्टात्या ' महाराजांची तब्येत तर आमच्यावर किती जात राहती कोण जाणे ! आमचें वरील पुस्तकांत अंग आहे, हें साहेब बहादुरांस पुढें चारमुखें श्रवण झालेंच असेल; कां कीं, आपल्या नियुक्त मेषपातृत्वाखेरीज कोणी कांहीं करतो कीं काय याविषयीं साहेबांचें परम जागरूकत्व आहे. ' रासेलस् ' मधल्या आनंदगुहेंत जो एकदां शिरला त्यास जसें सारें गणगोत तेव्हांपासून अंतरलेंच, त्याप्रमाणेंच मेहेरबानांच्या मेंढवाड्यांत शिरून ज्यानें डिपार्टमेंटाला एकदां आपला देह वाहिला त्यानें मग दुसरी तिसरी भानगड कांहीं करतां उपयोगी नाहीं. कायद्याचा अभ्यास करणें, वर्तमानपत्रास मजकूर पाठविणें, मासिक पुस्तक चालविणें, लोकसमाजास जाणें, हे सारे निवळ बदमाषीचे प्रकार ! वरील घोर अपराधांच्या संबंधानें साहेबांस कोणाच्या संबंधानें बातमी मिळाली पुरे, कीं लागलींच काळें पाणी ! !

चित्रशाळा—आमच्या वाचकांपैकीं कित्येकांस माहीत असेलच कीं, ' काव्येतिहासा ' च्या तिसऱ्या अंकांत नाना फडणवीसाची लहानशी रंगित तसबीर घातली होती तो चित्रशाळेचा आरंभ होय. तेव्हां पासून सुधारणा होतां होतां हल्लीं रामपंचायतन, शिवपंचायतन, येथपर्यंत मजल येऊन ठेपली आहे. या तसबिरीचें काम कोणत्या तऱ्हेचें झालें आहे हें

आह्मी स्वतः सांगण्याची आज गरजच उरली नाहीं. हजारों प्रती उडून दूरदूरच्या गांवांहूनही त्यांजविषयीं प्रतिदिवशीं मागण्या येत आहेत. असो; या उद्योगाच्या संबंधानें आमच्या वाचकांस विशेषेंकरून येवढीच एक गोष्ट कळवायाची आहे कीं, आमच्या इतिहासप्रसिद्ध पुरुषांच्या मूर्ति चिरकाळ रहाव्या येवढ्याकरितां मुळीं हा कारखाना आम्हीं काढला, व हल्लीं वरील तजविरी जेवढ्या पैदा झाल्या तेवढ्यांचा आह्मीं संग्रहही करून ठेवला आहे; तर आमच्या शोधक मित्रांनीं आणखी कांहीं शोध लागल्यास आम्हांस वरदी द्यावी. वरील ऐतिहासिक मंडळी अवकाशानुसार हातीं घेण्याचा आमचा इरादा आहे.

किताबखाना—या नांवाचें येथें बुधवार पेठेंत आमचें दुकान आहे. यांत चित्रशाळेंत तयार झालेलीं चित्रें, व इंग्रेजी, मराठी आणि संस्कृत या तिन्ही भाषांतील पुस्तकें विक्रीस ठेविलेलीं आहेत. सदरील पुस्तकांची यादी यापूर्वी एकदां एका अंकाबरोबर आमच्या वर्गणीदारांकडे आलेली होतीच. आतां लवकरच पूर्वीपेक्षां मोठी व सविस्तर याद आह्मीं तयार करणार आहों. तिच्या आरंभीं सदरील दुकान स्थापण्याचा उद्देश वगैरे सर्व आमच्या देशबंधूंस आम्ही सविस्तर कळविणार आहोंच, यास्तव येथें कांहीं ज्यास्त लिहीत नाहीं.

तर याप्रमाणें ही उद्योगपरंपरा आह्मीं उपस्थित केली आहे. हिचें वरच्या इतकें दिग्दर्शनच तूर्तच्या प्रसंगीं पुरे आहे; तिचा जसजसा विस्तार होईल तसतशी तिजविषयींची हकीकत आमच्या देशबंधूंस कळत जाईलच. यास्तव आतां सरतेशेवटीं एका गोष्टीविषयीं मात्र थोडासा उल्लेख करून वाचक मंडळीची रजा घेतों. ही गोष्ट येवढीच कीं, आह्मीं हा जो नवा पसारा घातला आहे, यापासून तूर्त जरी मोठासा फायदा दिसणार नाहीं, तरी आजही वरील बहुतेक उद्योग फलोन्मुख झाले आहेत, व लवकरच हे आमच्या पूर्वस्थितीचें आम्हांस स्मरणही होऊं देणार नाहींत, अशी आम्हांस पुरती उमेद आहे. निदान सध्यांची इतकी तरी स्थिति आहे, कीं आम्ही मेहेरबानांच्या पायांस अंतरलों या गोष्टीचा आम्हांस अनुताप होण्यास यत्किंचित्‌ही कारण उरलें नाहीं. राजसेवारूप खडतर जमिनीला स्वातंत्र्यदाहाचा संस्कार लावून व स्वतःस हीनत्व आणणाऱ्या नानाविध श्रमांनीं तिची प्रसन्नता संपादण्याचा खटाटोप करूनही जें पळतें पीक आमच्य पदरीं कधींही पडलें नाहीं, तेंच आतां स्वातंत्र्याचा अपहार न होतां व पहिल्यासारखी हमालीची दगदगही न पडतां हंगामाच्या वेळीं खुशाल आमच्या घरीं आपल्या पायांनीं चालून येत आहे. तर परम लाभप्रद व

उन्नतिप्रद अशी जी ही आर्यभूमीची सेवा तिजकडे दिवसेंदिवस तिच्या बाळगोपाळांची मनःप्रवृत्ति होत जावो अशी 'सत्यसंकल्पदात्या' प्रभूपाशीं उत्कंठापूर्वक प्रार्थना करून याच भरतवाक्यानंतर जवनिकेंत अंतर्धान पावतों !

लोकहितवादी.

यदा किंचिज्ज्ञोऽहं द्विपइव मदांधः समभवं
तदा सर्वज्ञोऽस्मीत्यभवदवलितं मम मनः । *

नीतिशतक.

अंक ६४.–(१) विषयोपन्यास. (२) लोकहितवादी. (३) त्यांच्या ग्रंथांचें सामान्य स्वरूप. (४) त्यांतील मतें. (५) ग्रंथरचनेचा उद्देश.

१. वरील नांवावर प्रसिद्ध झालेले पांचसात ग्रंथ आमच्याकडे असल्याला बरेच दिवस होऊन गेले. त्यांवर अभिप्राय यापूर्वीच द्यावयाचा, पण अनेक कारणांस्तव तसें करतां आलें नाहीं. एक तर मोरोपंताच्या कवितेवर आमचा निबंध चाललाच होता, यास्तव तो मधेंच टाकून दुसरा घेतां येईना. दुसरें, सदरील विषयही लहानांतला नव्हे; लोकहितवादींचे अनेक लेख समग्र वाचणें ह्मणजे सुद्धां जबरदस्तच काम, मग त्यांवर यथास्थित विवेचन करण्यास तर किती वेळ व किती श्रम पाहिजेत ! यास्तव पंतांची अगोदर बोळवण करून कीर्तिमंदिरांत त्यांचा यथोचित सन्निवेश झाल्यावर मग रावबहादुरांची भेट सावकाश व निर्वेध घ्यावी असा संकल्प केला. तिसरें कारणही आतां परिस्फुट करण्यास हरकत नाहीं, कीं जोंपर्यंत आमच्या पायांत राजसेवेची रुपेरी बिडी होती तोंपर्यंत रावबहादुरांच्या ग्रंथगहनांत अनिरुद्ध संचार करण्यास व त्यावर यथास्थित कुठारप्रयोग करण्यास बरीच अडचण होती. यास्तव ती तुटून निरंकुशत्वाचा अंगीकार केल्यावरच वरील कार्यास हात घालावा हें बरें दिसलें.

२. लोकहितवादी हे स्वदेशहितार्थ उद्योग करूं लागल्यास आज सुमारें चाळीस वर्षें होत आलीं. इतक्या काळांत देशस्थिति सुधारण्याच्या निमित्तानें ज्या ज्या उलाढाली झाल्या त्या सर्वांत हे आपल्या नामाभिधानाप्रमाणें प्रमुखत्वानें वागत आले आहेत; व अद्यापही त्यांचें उतार वय झालें असतां व राजसेवेचा भार त्यांच्या डोईवरून उतरला

---

* "जेव्हां मी अल्पज्ञ होतों तेव्हां हत्तीसारखा मदांध होतों, आणि मी सर्वज्ञ आहें असा माझ्या मनाला गर्व झाला होता !"

असतां त्यांचा लोककल्याणनिमित्तक उद्योग अव्याहत चालू आहे. जुन्या रीतीप्रमाणें ह्मटलें ह्मणजे अशा वयांत रावबहादुरांनीं एखादें क्षेत्र पाहून तेथें 'हरी हरी' ह्मणत कालक्षेप करावयाचा, व आमच्या अर्वाचीन मंडळीच्या पद्धतीप्रमाणें पाहिलें तर चहा, काफी, लायब्ररी, समाज, इतक्यांत कायतें सदोदित गुरफटलेलें असावाचें; पण त्यांचा क्रम फार वेगळ्या तऱ्हेचा आहे. दहा गेले पांच राहिले आतां आपलें काय उरलें आहे, स्वस्थ कोठें तरी बसून राहिलेले चार दिवस सुखा समाधानानें काढावे, संतत झाली, संपत झाली, संसार आटपला, आतां आजवर कष्ट करून जोडलेलें भोगावें, आतां कोठें जा दगदग करायाला,—इत्यादि जे नाउमेदीचे व सुस्तपणाचे उद्गार चाळिशीच्या सुमारासही आमच्या देशांतील मंडळीचे सामान्यतः निघूं लागतात, त्यांतलें बिलकूल वारें ऐन साठीच्या अमलांतही प्रस्तुत ग्रंथकाराचे ठिकाणीं आढळत नाहींत देशहितार्थ उलाढाल करण्याविषयीं हव्यास, ग्रंथरचना, सभापांडित्य वगैरे विषयीं हौस, हीं सर्व नव्या दमाच्या तरुण बांडांतहीं आढळणार नाहींत अशीं या वयातील पुरुषाचे ठायीं आज घटकेला तरतरीत आहेत. सारांश, लोककल्याणाच्या निमित्त सतत दीर्घकाळ परिश्रम करणें व या कामाविषयीं सदोदित उत्साह बाळगणें, या गोष्टीच्या संबंधानें सर्वांनीं व विशेषतः आमच्या आळीकडील कमकुवत मंडळीनें रावबहादुरांचा कित्ता घेणें अत्यंत उचित होय.

आतां हें खरें आहे कीं, वरील आस्थापूर्वक उद्योगाशीं व उत्साहाशीं इतर अनेक गुणांचें साहचर्य जसें असायाला पाहिजे तसें प्रस्तुत व्यक्तीचे ठायीं आढळत नाहीं. खरा लोककल्याणेच्छु व देशाभिमानी पुरुष ह्मटला ह्मणजे त्याचे ठायीं पराकाष्ठेची निस्पृहता वागत असली पाहिजे, तो वचनाचा धड असला पाहिजे, व कसलींही संकटें आलीं, किंबहुना जीवितसंशयाचा जरी प्रसंग येऊन ठेपला, तरी त्यानें डगमगतां उपयोगी नाहीं. या थोरल्या कसोटीला लावले असतां आमच्या देशांतले थोडेच देशहितेच्छु तींतून पार पडतील, व सदरहूप्रमाणेंच प्रस्तुत लोकहितवादींचीही स्थिति आहे. त्यांचे ठायीं या देशाचें कल्याण व्हावें ही इच्छा जरी पूर्णपणें वागत आहे, व आजपर्यंत अनेक कार्यांत त्यांनीं शक्त्यनुसार आपला वांटा जरी बराच उचलला, तरी अनेक प्रसंगीं मागील पिढीच्या मंडळीस जें अपयश आलें त्याचे हेही अंशभाक् झाले हें लोकविश्रुतच आहे. याशिवाय वरील अपयशाहूनही लांछनप्रद व लोकहितवादी या नांवाला न साजणारें असें आचरण यांच्या हातून अनेक प्रसंगीं घडलें आहे हेंही सर्वप्रसिद्धच आहे. या आचरणाची वाच्यता येथें करण्याचें प्रयोजन

नाहीं; कां कीं, लोकहितवादींच्या लौकिक वर्तनावर आह्मांस चर्चा करणें नाहीं, ग्रंथकर्तृत्वाच्या नात्यानेंच आह्मी त्यांजविषयीं मुख्यतः लिहिणार आहों. तरी लोकहितवादींचें पूर्ण स्वरूप लक्षांत येण्यास वरील दिग्दर्शन अवश्य होय. यास्तव तें करून आतां मुख्य विषयास लागतों.

३. लोकहितवादींनीं गेल्या चाळीस वर्षांत हजारों ठिकाणीं भाषणें केलीं आहेत, व शेंकडो लेख वर्तमानपत्रांत लिहिले आहेत. ग्रंथ हें नांव सर्वथा शोभण्यासारखी स्वतंत्र, टाकठिकीची, सविस्तर रचना त्यांच्या हातून अद्याप झालेली नाहीं.* जो मजकूर जसा बोलावा तसाच तो लिहून छापायाला पाठवावा हाच त्यांचा क्रम आजपर्यंत चालत आला आहे. असे फुटकळ लेख एकत्र करून ते त्यांनीं 'निबंधसंग्रह' या नांवानें छापून प्रसिद्ध केले आहेत, व ठाणें, मुंबई वगैरे ठिकाणीं दिलेलीं व्याख्यानेंही कांहीं छापविलीं आहेत. पंचवीस तीस वर्षांपूर्वींही सुबोध व साधी निबंधरचनेची पद्धत लोकांस हितावह होती हें खरें; कारण एकंदर लोकसमुदायांत त्या वेळेस विद्येचा प्रसार नुकता कोठें होऊं लागला होता. सरकारानें लोकशिक्षणाकडे चांगलें लक्ष देऊन लोकांत लिहिण्यावाचण्याचा प्रघात सुरू केला होता, व त्यामुळें ज्ञानाची अभिरुचि त्यांचे ठायीं उत्पन्न होऊं लागली होती. अशा समयास 'निबंधसंग्रहां' तल्यासारखे लेख लोकांच्या नुकत्या जागृत झालेल्या विचारशक्तीस चांगलें साद्य होतें. पण वरील निबंध सध्यांच्या स्थितीला ह्मटले ह्मणजे ज्वानींत आलेल्या मनुष्यास जसें बोंडलीं भरभरून दुध पाजावें त्यासारखेंच एकंदरीनें होत. ज्या वयांत भरभक्कम पेलेच पेले उठायाचे किंबहुना शक्त्यनुसार चरव्याच्या चरव्या तोंडाला लागायाच्या, त्या काळाला हे लट्टुपुटीच्या खेळांतल्यासारखे छोटे छोटे लेख काय उपयोगी ? ज्यास अर्वाचीन विद्येचा बराच संस्कार झाला आहे, तो जर प्रस्तुत ग्रंथकाराच्या वडया नांवास भुलून त्यानें निर्माण केलेल्या ग्रंथरूप महासागराचा † प्रथमांश जो 'निबंधसंग्रह' या नांवानें प्रसिद्ध झाला आहे त्याचें अवगाहन करूं लागेल, तर त्यास या महासमुद्राचा उथळपणा पाहून आश्चर्य व खेद हीं वाटल्यावांचून राहणार नाहींत.

---

* लोकहितवादींनीं आलीकडे कांहीं मोठाले ग्रंथ केले आहेत खरे; पण तेही प्रायः भाषांतररूपेंच असून ग्रंथकर्त्याचाच त्यांतील भाग म्हटला म्हणजे एका अंगची भली मोठी प्रस्तावना व दुसऱ्या अंगचीं लांबचलांब परिशिष्टें हा होय. तेव्हां एकंदरींत पहातां वरील आक्षेप अजूनही लागू पडणाराच आहे.

† 'निबंधसंग्रहा 'च्या आरंभीं ग्रंथप्रकाशकानें ' सूचना ' या सदराखालीं पुढील मजकूर घातला आहे:— (पुढें चालू.)

चारुदत्ताच्या बड्या घरांत मोठ्या प्रयासानें प्रवेश करून बिचारा शर्विलक जसा निराश होत्साता माघारा जाण्यास निघाला, त्यासारखीच बहुधा बऱ्याच वाचकांची नाउमेद रावबहादुरांच्या लेखसमुदायाच्या योगानें होणारी आहे. आतां येथढें खरें आहे, कीं वरील समूहांतही माहितीच्या गोष्टी जागोजाग बऱ्याच सांपडतील, कांहीं ठिकाणीं मार्मिकपणाचें लिहिणें आढळेल, आणि शुद्ध मराठी भाषा व सुबोध भाषापद्धति यांचाही लाभ होईल. पण येवढ्या सागरांत डुबल्याचें चीज एकंदरींत पाहतां फारच थोडें होईल यांत संशय नाहीं. ग्रंथाची योग्यता सामान्यतः पाहतां दोन प्रकारांनीं धरली जाते. एक त्यांत नवा मजकूर तरी असावा, किंवा जुनाच असला तर नव्या तऱ्हेनें तरी तो लिहिलेला असावा. पण 'निबंधसंग्रहा' दि ग्रंथांत दोन्ही प्रकार आढळत नाहींत. त्यांत दाखल केलेले अभिप्राय तीस चाळीस वर्षांपूर्वी काय नवे वाटले असतील ते असोत, पण हल्लींच्या काळांत तर ते आबालवृद्धांस श्रुत असल्यामुळें केवळ चर्वितचर्वणरूप झाले आहेत. शिवाय ते कांहीं नव्या पद्धतीनें सांगितले आहेत ह्मणावें तर तसेंही नाहीं. दयानंदजींच्या व्याख्यानांत जसा त्याच त्या कोट्या सतरा वेळां ऐकण्यांत येतात, किंवा पाद्र्यांच्या ग्रंथांतून,भाषणांतून वगैरे तेंच तेंच पोकळ पांडित्य शंभर वेळां आढळतें, त्याचप्रमाणें रावबहादुरांच्या व्याख्यानांतून व लेखांतून एकाच प्रकारचा घोष सदोदित आढळतो. ब्राह्मण लबाड, ब्राह्मण मूर्ख, ब्राह्मणांनीं देश बुडविला, पंडितांनीं साता समुद्रांविषयीं शोध केला नाहीं, हिंदु लोक ह्मणजे मेंढरें, संस्कृत विद्या येथून तेथून अप्रयोजक व वेडगळ, तिची हल्लींच्या काळांत कवडीचीही योग्यता नाहीं, धर्माची स्थिति फार खराब झाली आहे, नवा धर्म तयार केला पाहिजे, जुने शास्त्रीलोक व भट्ट हीं सर्व मेलीं पाहिजेत, त्यांस छदाम उचलून देणें ह्मणजे निव्वळ पाजीपणा, एतद्देशीय राजेरजवाडे सर्व पशु, भटभिक्षुक लायब्ररींत येऊन ज्ञानसंपादन करीत नाहींत,

---

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

"या विद्वान् ग्रंथकाराचे परोपरीच्या विषयांवरील शोध व विचार पाहून कोणासही नवल वाटल्यावांचून राहणार नाहीं. अलीकडे नेटिव विद्वान् बहुत असतील व यांहूनही अधिक विद्वान् असतील, पण त्यांनीं असे अनेक विषयावर स्वीय विचाराचे लेख लिहिलेले कोठें आढळत नाहींत; आणि या परोपकारी व लोकहितवादी गृहस्थानें जाति, धर्म, शास्त्र, आचार, राज्य, लोकव्यवहार इत्यादि विषयांवर निर्भीडपणानें रास्त विचार दर्शवून एक महासागराएवढा लेखाचा साठा करून ठेविला आहे व तो सर्व प्रसिद्धीस येण्यास हा प्रथमचा शुभशकुन आहे ह्मणून हा ग्रंथ सर्वांचे आदरास अगत्य पात्र होईल असा भरंवसा आहे."

ग्रंथांस उत्तेजन देत नाहींत, पुनर्विवाह सुरू झाला पाहिजे, विलायतेची महायात्रा करून आलेल्यास सर्वांनीं अग्रासन दिलें पाहिजे, कर्मकांडाच्या खटपटींत बिलकूल अर्थ नाहीं, सर्व गुणांचें परम निधान ह्मणजे काय ते इंग्रज लोक, इ० इ०—हें सर्व भारूड लोकहितवादींच्या ध्यानीं मनीं आज चाळीस वर्षें वागतें आहे; व ग्रंथ असो, निबंध असो, भाषण असो, कोणताही विषय असो, वरील तत्त्वांचा त्यांत प्रवेश झाल्याखेरीज व्हावयाचेंच नाहीं! सारांश, ज्याप्रमाणें रासेलस हा आपल्या जुन्या गुरूच्या तत्त्वज्ञानास कंटाळून ह्मणाला कीं, याचा उपसर्ग माझ्यामागें अद्याप काय ह्मणून? यानें जें मला शिकविलें तें लहानपणीं मला आवडलें खरें, पण तें त्या वेळेस नवें होतें ह्मणून; पण आतां त्याच ज्ञानापासून मनास आनंद वाटणें ह्मणजे तें जेव्हां मात्क्यान् विसरून जावें तेव्हां!—अशीच प्रायः अर्वाचीन वाचकांची लोकहितवादींच्या मताविषयीं समजूत आहे, व ती अयथार्थ आहे असेंही बहुधा थोड्यांसच वाटेल.

४. आतां लोकहितवादींनीं आजपर्यंत आपल्या लेखांतून जीं शतावधि मतें प्रगट केलीं आहेत त्यां सर्वांवर यथास्थित विवरण करणें ह्मणजे 'निबंधसंग्रहा' सारखाच अवाढव्य ग्रंथ होणार. यास्तव तें तर विस्तारभयास्तव करतां येत नाहींच. शिवाय कित्येक मतांवर आज चर्चा करण्याचीही जरूर राहिली नाहीं, कारण त्यांचा शुष्कपणा कालगत्या ठरला जाऊन आजला त्यांच्या संबंधानें कोणीही भ्रमांत पडणार नाहीं. इंग्रेजी विद्येचा नुकताच संस्कार झाल्यानें अवतरणभूत भर्तृहरिवचनाप्रमाणें किंवा पोपच्या सर्वप्रसिद्ध सुभाषिताप्रमाणें पाश्चात्य विद्यारूप वारुणीच्या पहिल्या झुरक्याबरोबर आमची विद्वान् मंडळी झिंगली जाऊन त्या अमलांत स्वदेशाविषयीं, स्वधर्माविषयीं, आपल्या रीतीभातीविषयीं वगैरे जें भयंकर पांडित्य त्यांच्या तोंडावाटे उचंबळत असे, त्यास आलीकडे पुष्कळच उतार पडला आहे. उतूं जाऊं लागणारें दूध जसें जलतुषारानें उपशम पावतें, त्याप्रमाणें सुविचार व अनुभव यांच्या झटक्यासरशीं वरील पांडित्याच्या कहरानें पुष्कळच उलट खाल्ली आहे.ही कलती कळा दिसूं लागण्यापूर्वीं आमची मंडळी किती बहकली होती याचा मासला पाहणें असल्यास प्रस्तुत ग्रंथकाराचे पहिले पहिले लेख, तसेंच 'पुण्याचें वर्णन', 'घाशीराम कोतवाल', जोतीबाकृत 'गुलामगिरी' वगैरे ग्रंथ पाहावे. या ग्रंथांतून मोठमोठ्या बलवत्तर ह्मणून ज्या कोट्या दाखल केल्या आहेत त्यांच्यानें आतां एकादें पोरही फसणार नाहीं. असो; तर याप्रमाणें रावबहादुरांच्या जुन्या लेखांतील कित्येक मतां-

विषयीं येथें मुळींच विचार करायाला नको. यास्तव हल्लींच्या काळीं हीं जीं लोकांस भ्रमांत पडण्यासारखीं आहेत त्यांविषयींच मुख्यतः विवेचन करूं.

'निबंधसंग्रहां' त एक विषय धरून त्यावर जें काय लिहावयाचें तें एके ठिकाणीं लिहिलेलें आहे असें नाहीं तर अनेक विषयांचा ऊहापोह अनेक ठिकाणीं केला आहे. सदरील लेख हे वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्ध झालेले असल्यामुळें ज्या प्रसंगास जें मनांत आलें तें त्या वेळेस लिहून दिलें आहे. अशी अव्यवस्था असल्यामुळें त्यास लोकहितवादींचीं एखाद्या विवक्षित विषयावर समग्र मते हावीं असतील त्यास तीं एका सदराखालीं आढळतील असें नाहीं; तर 'त्रिस्थळीं यात्रा' या म्हणीप्रमाणें कांहीं भाग एका निबंधांत व कांहीं भाग विषयांतररूपानें दुसऱ्या निबंधांत असा प्रकार आढळेल. अशा प्रकारच्या व्यवस्थेमुळें पुढील विवेचनांत रावबहादुरांच्या लेखांचा निर्देश करतां येणें शक्य नाहीं. यास्तव वरील अवाढव्य रचनेवरून जी त्यांचीं मतें आमच्या लक्षांत आलीं त्यांवर सामान्यतःच विवेचन करणें प्राप्त आहे.

५. प्रस्तुत ग्रंथकारानें 'लोकहितवादी' हें नांव धारण करून निबंधरचना करण्याचा येवढा उद्योग कां पतकरला याचें कारण उघडच आहे. आमच्या सरकारानें कांहीं अंशीं औदार्याच्या बुद्धीनें व कांहीं अंशीं आपमतलबानें इकडील लोकांस सज्ञान करण्याचा जेव्हां उद्योग सुरू केला, तेव्हां उपदेशाच्या अंतीं अर्जुनास जसें झालें, कीं

अथास्य तत्त्वेषु कृतेऽवभासे
समुन्मिमीलेव चिराय चक्षुः ॥

"तत्त्वांचा बोध होऊन त्यांचा प्रकाश त्याच्या अंतर्यामीं पडला असतां फारां दिवसांनीं जशी दृष्टि यावी तसें त्यास होऊन गेलें," तसा प्रकार आमच्या इकडील मंडळीचा झाला. आमच्या पूर्वजांच्या ध्यानीं मनींही नव्हत्या अशा शेंकडो गोष्टी त्यांस कळूं लागून इंग्रेजी विद्येचा अपरंपार सागर त्यांस दृष्टिगोचर झाला. या सागरांत जे अभिनिविष्ट होऊन त्याचें अवगाहन करूं लागतील ते परम धन्य होत यांत कांहीं संशय नाहीं, व आमच्या देशाची जुलमी अंमलदारांच्या पायीं कितीही हानि झाली तरी ती वरील सागराच्या बळावर काळेंकरूनतरी भरून येईल असा आह्मांस पूर्ण भरंवसा आहे. या भावी फळाचे सूचक अंकुर सध्यांही दृष्टीस पडूं लागले आहेत. * असो; पण वरील मंडळीचें काय झालें,

* इंग्रेजी विद्येच्या प्रभावाचें वर्णन मेकॉलेनें आपल्या एका भाषणांत येणेंप्रमाणें केलें आहे:—

(पुढें चालू.)

कीं वरील सागराच्या दर्शनानें त्याच्या अवगाहनाविषयीं उत्कट इच्छा व उत्कंठा जी त्यांचे ठायीं उत्पन्न व्हावयाची ती न होऊन बहुतेक जण कांठच्या चिखलांत व रेंदाळांत मात्र अडकून राहिले. वरील जलाशयांतील रत्नांचा लाभ अर्थात्च गाढ अवगाहन करणारांस मात्र व्हावयाचा; तो वरील कांठच्या पोहणारांस कोठून होणार? यास्तव त्यांचे ठायीं अनेक दुर्मतांचें व दुराग्रहांचें जाळ मात्र सांठलें. आपला देश ह्मणजे कवडीच्या मोलाचा, शौर्याची व सदाचरणाची आपले इकडे कधीं वार्ताही नाहीं, हिंदुधर्मासारखा अप्रयोजक व अनर्थकारक धर्म आजपर्यंत पृथ्वीच्या पाठीवर कोणताही झाला नसेल, आमच्या चाली ह्मणजे सरासरी रानटीपणाच्याच, खरी विद्या काय ती इंग्रेजींत, पूर्वींचे साडे तीन शहाणे एकीकडे व आलीकडचें पहिलें बूक शिकणारें पोर एकीकडे,—इत्यादि शेंकडो मतें वरील कर्दमपानाच्या दुष्ट संस्कारानें आमच्या अर्वाचीन पंडित मंडळीस चिकटून राहिलीं. ह्मटलें आहेः—

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

"And thus I am brought back to the point from which I started. I have been requested to invite you to fill your glasses to the Literature of Britain; to that literature, the brightest, the purest, the most durable of all the glories of our country; to that literature, so rich in precious truth and precious fiction; to that literature which boasts of the prince of all poets and of the prince of all philosophers; to that literature which has exercised an influence wider than that of our commerce, and mightier than that of our arms; to that literature which has taught France the principles of liberty, and has furnished Germany with models of art; to that literature which forms a tie closer than the tie of consanguinity between us and the commonwealths of the valley of the Mississippi; to that literature befoe the light of which impious and cruel superstitions are fast taking flight on the banks of the Ganges; to that literature which will, in future ages, instruct and delight the unborn millions who will have turned the Australasian and Caffrarian deserts into cities and gardens. To the Literature of Britain, then! And wherever British literature spreads, may it be attended by British virtue and by British freedom!"

अगाधजलसंचारी नो गर्वं याति रोहितः ।
अंगुष्ठोदकमात्रेण शफरी फर्फरायते ॥

"देवमासा हा समुद्राचा नेहमीं ठाव घेणारा, पण त्यास त्याबद्दल गर्व होत नाहीं; पण आंगठा बुडेल न बुडेलअशा लहानग्या डबक्यांत राहून बेडकी डोलानें शब्द करते!" तर रावबहादुरांनीं आपली लेखणी चालविण्यास जी सुरवात केली ती वरील समयास होय; ह्मणजे नूतनलब्ध पाश्चात्य विद्येच्या अंजनशलाकेनें जेव्हां त्यांची दृष्टि साफ झाली व पूर्वीचें अज्ञानपटल एकदम दूर झालें, तेव्हां आपणास ज्या नव्या गोष्टी समजल्या व जीं नवीं मतें आपले ठायीं बिंबलीं त्यांचा लाभ आपल्या देशबांधवांस करून द्यावा अशा हेतूनें त्यांनीं लोकहितवादित्वाची दीक्षा स्वयमेव धारण करून लोकाज्ञानाध्वसनाचें परम साधन जी लेखणी तिचा अंगीकार केला. प्रस्तुत ग्रंथकारानें आपला उद्देश एके ठिकाणीं स्पष्टपणें लिहिला आहे, यास्तव त्याचा येथें उतारा घेतोः—

"पत्र नंबर १००."

शत पत्रांचा इत्यर्थ.

"विनंती विशेष. मी आपले श्रम या पत्रांत संपूर्ण करणार. यास्तव या लिखित पत्रशतकाविषयीं कांहीं सुचवितों. आज दोन वर्षें मीं लोकांस त्यांची स्थितिरीति कशी आहे ती अगदीं भीड न धरितां उघड करून सुचविली. त्यांत एखादें अक्षर अधिक उणें, शुद्ध अशुद्ध, कोणास वाटलें तर त्यांणीं क्षमा करावी. माझे जिवाची पक्की खात्री आहे कीं, जो कोणी या पत्रांचें अवलोकन करील आणि विचार करून पाहील त्यास प्रत्येक शब्द खरा आहे असें वाटेल. लोकहितवादीनें कोणाची मजुरी पत्करली नाहीं. कशाची अपेक्षा, आशा किंवा इच्छा धरली नाहीं. कोणाचे सांगण्यावरून व शिकविल्यावरून कृत्रिम वर्णन केलें नाहीं. लाभावर किंवा द्रव्यावर नजर देऊन कीर्ति व्हावी या हेतूनें लिहिलें नाहीं. इतके श्रम जे केले ते फक्त लोकांस त्यांची वास्तविक स्थिति कशी आहे ती कळावी, त्यांणीं सुधरावें, त्यांस इहलोकीं सुखवृद्धि व्हावी, परलोकाचें साधन घडावें, व आपले बहुत काळापासून दृढ ग्रह झाले आहेत त्यांपैकीं कांहीं अविचारानें व कांहीं मूर्खपणानें जडलेले आहेत ते कमी व्हावे किंवा नाहींसे व्हावे इतक्याच हेतूनें मीं यथामतीनें व स्वइच्छेनें वेतनावांचून श्रम केले आहेत. व जितकें लिहिलें आहे तें अक्षरशः खरें खरें निवडून विचार करून काळजीनें लिहिलें आहे. हें सर्व लोकांस नजर आहे हें लिखितशतक कोणी बाळबोध अथवा मोडी छापून मुलांस

लिखितासारखें वाचण्यास दिलें तर बहुत नफा होईल. यास्तव या ग्रंथावर लोकहितवादी आपली सत्ता ठेवीत नाहीं. पाहिजे त्यांणीं तीं पत्रें छापून प्रगट करावीं. कितीएक प्राचीन काळचे लोकांस कितीएक लोकहितवादीचीं मतें विपरीत व हिंदु धर्मास विरुद्ध भासतील, परंतु तो त्यांचा मिथ्या भास आहे; कारण कीं, त्यांत हिंदु धर्मास कांहीं विपरीत नाहीं. फक्त मूर्खपणास मात्र विपरीत आहे. याविषयीं विचार केला तर खात्री होईल."

"माझें मागणें सर्व लोकांस आहे कीं, मीं जें लिहिलें आहे याचा विचार करून पहा. तुमच्या चांगल्यावांचून त्या लिहिण्याचा हेतु नाहीं. तुमचें कल्याण व्हावें ह्मणून मी झटतों व तुमच्या चुक्या वगैरे उघड करून दाखविण्यांत राग रोष येईल हें मीं मनांत आणलें नाहीं. कारण कीं, माझी उत्कंठा तुमच्या सुधारण्याकडे आहे. माझें अंतःकरण सर्व तिकडे आहे. यास्तव मीं जें लिहिलें आहे त्याचा तुम्ही विचार करावा; कारण कीं, ज्याणें तुमची सेवा एकनिष्ठेनें व निष्कपटपणानें केली त्याजवर तुमची इतराजी नसावी. किंबहुना तो काय बोलतो हें तरी मनन करावें. अस्तु. तुमची आमची गांठ आज दोन वर्षें सतत होती याचा मला मोठा आनंद सर्वकाळ वाटेल. सर्वांनीं कृपालोभ असो द्यावा हे विनती."

प्रस्तुत विषयाच्या विवेचनास वरील उपोद्घात बस आहे, असें आम्हांस वाटतें. त्यावरून प्रस्तुत ग्रंथकाराविषयीं कोणास कदाचित् माहिती नसल्यास ती थोडीबहुत होऊन त्याच्या ग्रंथरचनेचा उद्देश व तिचें सामान्य स्वरूप हीं दोन्हीं कळून येतील. आतां येवढेंच सांगून पुरें करतों कीं, लोकहितवादींचा उद्देश जसा लोकांत यथाशक्ति ज्ञानप्रसार करण्याविषयींचा होता व अद्याप आहे, तशीच आमचीही गोष्ट आहे. शिवाय हें ज्ञान भासरूप किंवा मिथ्या नसतां तें यथार्थ व सत्य असावें असाच आमचाही संकल्प आहे. जाणूनबुजून खोटें मत प्रसिद्ध केल्याचें किंवा त्याचा अभिमान धरल्याचें आमचें आम्हांस तरी माहीत नाहीं, व कोणी तसा आरोप केलेला आमच्या पाहण्यांत किंवा ऐकण्यांत आला असतां त्याचें यथामति आमच्याकडून निरसन होत जाऊन प्रसंगोपात्त प्रतिपक्ष्याची कोटीही आह्मीं घेतलेली आहे. आतां दोघांच्या नजरेस जी गोष्ट आपापल्या तऱ्हेनें खरी वाटते तींत भेद कां पडावा असें कोणास कदाचित् वाटेल. पण हा मतभेद मनुष्यस्वभावासच लागला आहे असें समजावें. लोकांत जसें रुचिवैचित्र्य आढळतें तसेंच मतवैचित्र्य हेंही दृष्टीस पडावयाचेंच. फार तर काय, पण आपापल्या ठिकाणींही समजुतींचा फेर किती होत असतो! तर याप्र-

माणेंच पाहतां लोकहितवादींच्या व आमच्या काळांतील अंतर, त्या वेळची विद्यापद्धति, या वेळची विद्यापद्धति, तेव्हांची देशस्थिति, आजची देशस्थिति, इत्यादि गोष्टी क्षणभर ध्यानांत आणल्या असतां, ज्या गोष्टी रावबहादुरांस व तत्कालीन लोकांस युक्तिद्दृच्या सिद्धांतासारख्या वाटत होत्या, त्या आतां आह्मांस फार निराळ्या तऱ्हेनें भासूं लागल्या आहेत यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं दर एक पिढींत शेंकडो विषयांवर याप्रमाणें मतांतर होत जाणें हा सृष्टिक्रमच आहे, व हें मतांतर कोणत्याही प्रकारें अनिष्ट नसून लोकांच्या विवेचनशक्तीचा प्रवाह अप्रतिबद्ध होत्साता चालू आहे, याचें हें अत्यंत अभिनंदनीय निदर्शन होय! असो, तर रावबहादुरांनीं आमच्याकडे आपले ग्रंथ परीक्षणार्थ पाठविले, याबद्दल त्यांचे आभार मानून व एक दोन वेळां आमचा अभिप्राय प्रगट करण्याविषयीं त्यांनीं आम्हांस सूचनाही केल्या त्यांवरून प्रदर्शित होणाऱ्या त्यांच्या प्रांजल बुद्धीची तारीफ करूत हा नमस्कृतिरूप अंक संपवितों.

कस्यात्यंतं सुखमुपनतं दुःखमेकांततो वा ।
नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ।*

' मेघदूत. '

अंक ६९-(१) प्रस्तुत अंकाचा विषय (२) देशाची निकृष्ट स्थिति (३) अशा स्थितीचीं दोन स्वरूपें (४) त्यांपैकीं दुसरें आपल्या देशास लागू (५) वरील स्थिति प्राप्त होण्याचीं कारणें.

१. मागील अंकांत लोकहितवादींच्या ग्रंथांचें सामान्य स्वरूप कोणत्या प्रकारचें आहे तें सांगितलें. आतां त्यांत अनेक विषयांवर जीं मतें त्यांनीं प्रगट केलीं आहेत त्यांविषयीं विचार करावयाचा. हीं मतें व्यवस्थेवार दाखल केलीं नसल्यामुळें अर्थातूच त्यांचा निर्देश करतां येत नाहीं. तरी तीं त्यांच्या बहुतेक ग्रंथांतून आढळत असल्यामुळें व सामान्यतः सर्वांस माहीत असणाऱ्यांपैकींच असल्यामुळें त्याचा निर्देश करणेंही तादृश आवश्यक नाहीं. यास्तव त्यांच्या यथार्थत्वाविषयीं येथें सामान्यतः विवेचन करतों.

२. लोकहितवादीप्रभृति जे आमच्या देशाचे आक्षेपक आहेत त्यांच्या लेखांतून व भाषणांतून आढळणारा पहिला मोठा मुद्दा पाहिला तर हा आढळेल कीं, आह्मीं आपलें प्राचीन वैभव आपल्या मूर्खपणानें घालवून आतां व्यर्थ हाका मारीत बसलों आहों, व इतकी निकृष्ट स्थिति प्राप्त

---

* " सदोदित सुखी किंवा सदोदित दुःखी असा कोण आहे ? चाकाच्या धावेप्रमाणें मनुष्याची स्थिति ही वरचेवर वर खालीं होतच असते ! "

होऊन साऱ्या जगांत केवळ नादान ठरलों असतां व परकी लोकांच्या लाथा खात असतां निलाजऱ्यांसारखे अद्याप सुस्त होऊन पडलों आहों. मेकॉलेप्रभृति स्वदेशमहिमा गाणारे ग्रंथकार, सद्धर्माच्या आवेशानें चरक-णारे मिशनरी व बाटेमंडळ, उसनी धर्मस्फूर्ति आणून नव्या धर्माच्या खटपटीस लागलेली ब्रह्मसमाज, प्रार्थनासमाज, आर्यसमाज, सत्यशोधक समाज. यांतील भक्तमंडळी, 'घाशीराम कोतवाल 'कारप्रभृति चार दिवस घाशीरामी चालवून घेतलेले अर्वाच्य पंडित, या साऱ्या मंडळींची आम-च्या देशाच्या संबंधाची एक मोठी समजूत ही आहे कीं, आमचा देश केवळ आसन्नमरण झाला आहे. आमच्यांत कोणत्याच प्रकारचा कांहींच वकूच ह्मणून राहिला नाहीं, ही परम शोचनीय स्थिति आह्मीं आपल्या मूर्खपणाच्या योगानें आपणांस आणली, आणि हींतून निघण्याचे उ-पाय ह्मटले ह्मणजे वरील तत्त्वज्ञमंडळी आमच्यावर मेहेरबानी करून आह्मांवर आपआपल्या पासच्या मात्रांचे प्रयोग काय करील तेवढेच काय ते! या प्रयोगांखेरीज सध्यां आमची बिलकूल धडगत नाहीं. आ-मचे रावबहादुर तर आज चाळीस वर्षें आमच्या कानीं कपाळीं ओरडता-हेत कीं, तुमची ऋषींच्या कारकिर्दीत मात्र बरी स्थिति होती, तेव्हांपा-सून आज दोन हजार वर्षें तुम्ही सारखे खालीं जात आहां. भर्तृहरीनें जसें ह्मटलें आहे कीं,

अधोधो गंगेयं पदमुपगता स्तोकमधुना
विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातः शतमुखः।

" गंगा ही शंकराच्या मस्तकापासून जी भ्रष्ट झाली ती जातां जातां शेवटीं अगदीं भूमितलापर्यंत जाऊन पोंचली; तर याप्रमाणेंच ज्यांचा विवे-क सुटला त्यांची शेंकडो प्रकारांनीं विटंबना होते. "—त्याप्रमाणेंच दोन हजार वर्षांपूर्वींचे इंद्रवरुणादि देव, गवालंभ नियोग वगैरे आचार, गुरुगृहीं बारा बारा चोवीस चोवीस वर्षें वास,इत्यादि गोष्टी चट साऱ्या सुटून जाऊन पुराणांचा शिमगा जेव्हांपासून सुरू झाला व भटांच्या घृतकुल्या व मधु-कुल्या देशांत प्रवृत्त झाल्या,तेव्हांपासून वरील कुल्यांच्या प्रचंड प्रवाहाच्या वाटे येथील संपत्ति, येथील पराक्रम, येथील विद्या, येथील कौशल्य, चट सारें पार वाहून गेलें! भटांच्या पायीं या देशाची गेल्या दोन हजार वर्षांत अशी दशा होऊन गेली कीं, आह्मांस हवें त्यानें खुशाल तुडवावें,आमचें भ-रलें घर लुटावें, आह्मांस गुलाम करावें, तरी आपल्या नीच अवस्थेबद्दल आह्मांस कांहीं वाटू नये. असें होतां होतां शेवटीं आमच्या डोळ्यांत दारि-द्र्यांजन घालून आह्मांस शुद्धीवर आणण्याकरितां आकाशांतील प्रभूनें दयाळू होऊन साऱ्या पृथ्वींतले शहाणे लोक आह्मांवर अंमल करण्याकरि-

तां पाठविले म्हणून बरें झालें ; नाहींपेक्षां आमची आजला काय अवस्था होऊन जाती कोण जाणे !

आतां सर्वांनीं गृहीत धरलेला हा जो पहिला मोठा मुद्दा हा कितपत खरा आहे, याविषयीं प्रथमतः विचार केला पाहिजे. हा विचार दोन प्रकारांनीं करायाचा. एक आमच्या देशाची खरोखरच अत्यंत निकृष्टतेची स्थिति आहे कीं काय ? आणि दुसरें, ती तशी असल्यास तीस आमचें मौर्ख्य कितपत कारणभूत आहे,

३. आतां वरील दोन प्रश्नांपैकीं पहिल्याचें उत्तर तर सर्वांपाशीं सिद्धच आहे, कीं हा देश अगदीं खराचीला येऊन पोंचला आहे. लोकांस अठरा विश्वे दारिद्र्यानें गांठलें असून खाण्याची सुद्धां दिवसेंदिवस भ्रांत होऊं लागली आहे ; कोणत्या व्यापारांत म्हणून तेजी राहिली नाहीं; घरीं दारीं विलायत भरली आहे; सरकारी देण्यानें तर लोकांस अगदीं टेकीला आणून वरचेवर नव्या बाबी नियतच आहेत; लोकांतला वकूब पाहिला तर कोणाच्या अंगीं हिंमत नाहीं,जो तो आपल्यापुरतें पाहणारा, दुसऱ्याचें पागोटें माझ्या हातीं कसें येईल, वरिष्ठ अधिकाऱ्यांकडे चुगली करून दुसऱ्यास पेंचांत कसा आणीन, पुढें पुढें शेंपूट हलवून व बुटाचे पवित्र प्रहार सोसून खुशामत कशी करीन, या विचारांत बहुतेक मंडळी मग्न; शिपाईगिरी लोकांत किती राहिली आहे ह्मणाल तर शस्त्रास्त्रांचीं चित्रें पुस्तकांतून पाहावीं व त्यांचे प्रयोग इतिहासांत वाचावे; नुसत्या शरीरसामर्थ्याकडे पाहावें, तर दर पिढीला आंत आंत पाय येत असून लवकरच हरबऱ्याच्या झाडाला शिडी लावण्याची पाळी येते कीं काय कोण जाणे असें वाटतें ! जुन्या विद्या, जुन्या कला, या तर नाहींशा होत चालल्या आहेत; त्यांच्या जागीं नव्या येत चालल्या आहेत ह्मणावें तर तेंही नाहीं. याखेरिज दुष्काळ, महामारी वगैरे हळू हळू येथें निरंतरचें बिऱ्हाड करूं पाहत आहेत असेंही दिसतें ! एकंदरींत हल्लींच्या काळाला या देशाची स्थिति मोठी भयंकर झाली आहे यांत बिलकूल संशय नाहीं.

तेव्हां वरील रीतानें पाहतां आमच्या देशाच्या आक्षेपकांचें ह्मणणें सर्वथैव खरें आहे हें कोणीही कबूल करील. पण निकृष्ट स्थितीचीं दोन स्वरूपें असतात; एक शाश्वत अथवा नित्य, व दुसरें, आगंतुक अथवा नैमित्तिक. जसा झाडाच्या मुळाला अपाय झाला किंवा मनुष्यास क्षयाची भावना झाली ह्मणजे त्यांची वाढ खुंटून तीं दुसऱ्या पंथाला लागलीं असें समजायाचें, त्याप्रमाणेंच फार दिवस परकी अमलांत राहिल्यानें किंवा त्याची स्वतःची व्यवस्था सुटल्यानें जें अगदीं निःसत्व हो-

ऊन गेलें त्या राष्ट्राची स्थिति होय. अशा अवस्थेस शाश्वत निकृष्टावस्था ह्मणतां येईल. अशा स्थितींत राष्ट्र फार दिवस राहणें ह्मणजे मुष्कीलच हें सांगणें नको. दुसरी आगंतुक अथवा नैमित्तिक निकृष्टावस्था ह्मणजे कांहीं अपूर्व अनर्थापात होऊन त्यांच्या योगानें जेव्हां राष्ट्र क्षीण होऊन जातें, पण त्याच्या अंगचा जोम कायम असल्यामुळें कालेंकरून त्याची स्थिति पुनः सुधारते किंवा पहिल्याहून त्याची अधिक भरभराटही होते. या दोन्ही स्थितींचीं उदाहरणें इतिहासांत अनेक आहेत. मिसर, इराण, वगैरे देशांचें वैभव नष्ट झाल्यास आज हजारों वर्षें होऊन गेलीं, व आजला तर त्यांचा फारसा मागमूसही उरला नाहीं ह्मटलें असतां चालेल. ग्रीस देश हा प्राचीनकाळीं अत्यंत उत्कर्षाच्या स्थितीस येऊन पोंचला असतां, आणि सर्व विद्या व सर्व कला जशा काय तेथें अवतीर्ण होऊन राहिल्या असतां, हल्लीं त्या देशाची स्थिति पाहिली तर पन्नास वर्षांपूर्वीं तर तो मुसलमानांच्याच ताब्यांत होता, आणि हल्लीं जरी स्वतंत्र स्थितींत आहे तरी पूर्वींच्या वैभवाची आज तेथें छायाही दृष्टिगोचर होत नाहीं. यूरोपच्या संस्थानांतील अत्यंत निकृष्ट स्थितींतलें संस्थान ग्रीस हें होय. यासारखीच पुष्कळ अंशीं इटाली देशाचीही स्थिति होय. जे लोक पूर्वीं साऱ्या जगास अजिंक्य होऊन राहिले होते, व ग्रीक लोकांची विद्या ज्यांनीं संपादन करून वृद्धिंगत केली होती, त्या लोकांची आज प्रसिद्धी म्हटली ह्मणजे मिजास, छानछूक, नीतिभ्रष्टता ह्या गुणांनींच फारकरून आहे. शेजारच्या राष्ट्रांनीं त्यास यापूर्वीं अनेक वेळां पादाक्रांत करून टाकलें आहे, व हल्लीं एकंदर युरोपियन राष्ट्रांत सदरील देशाची गणना सामान्य प्रतींतच आहे. तेव्हां मिसर, इराग, ग्रीस, रोम, हीं उदाहरणें वर सांगितलेल्या पहिल्या स्थितीचीं होत. दुसऱ्या स्थितीचीं उदाहरणें ह्मटलीं म्हणजे केनीच्या लढाईनंतर रोमची जी अवस्था झाली, पानपतच्या दारुण संग्रामानंतर ब्राह्मण बादशाहीचा जो अपकर्ष झाला, किंवा शिवाजीच्या मरणोत्तर त्याच्या विजवट्या लेकानें जें लवकरच चोहोंकडे वाटोळें करून टाकलें, हीं सर्व होत. या सर्व महाप्रसंगीं वरील राष्ट्रांची स्थिति खग्रास झालेल्या चंद्राप्रमाणें झाली होती. पूर्णग्रस्त चंद्र जसा सर्वथा निष्प्रभ होत्साता दीन दिसूं लागतो, किंवा सूर्य तर पूर्णग्राससमयीं आकाशांतून अगदीं नाहींसा झाल्यासारखा होतो, त्याप्रमाणेंच केनीच्या लढाईनंतर कांहीं दिवस रोमची सत्ता त्या शहरच्या तटापर्यंतच काय ती होती; पानपतच्या रणमखांत जी पूर्णाहुति पडली तिच्या योगानें खुद्द पेशव्याची तर कंबरच खचून तो मरणाच्या दारीं बसला. व एकंदर

राज्यावरही अत्यंत ग्लानि आली; आणि तिसऱ्या उदाहरणांत तर मराठ्यांची राजधानी व राजकुल त्यांच्या चिरंतन वैऱ्याच्या कबजांत सांपडून संपूर्ण राज्यवृक्ष उपळून पडण्यासारखाच झाला होता! तरी असल्या भयंकर विपत्तींतही वरील तीन संस्थानें डगमगलीं नाहींत; कारण त्यांचा बाह्यतः जरी अगदीं विध्वंस झाला, तरी त्यांचा आंतला जोम जसाचा तसा कायम होता. वास्तव—

कीं तोडिला तरु फुटे अणखी भरानें
तो क्षीणही विधु महोन्नति घे क्रमानें ।

या न्यायानें त्यांचें लवकरच पुनरुज्जीवन झालें. हें तर काय, पण जसें खर्चा केलेलें झाड पुनः विलक्षण जोरानें फोफावतें, त्याप्रमाणेंच वरील संस्थानांनीं पुनः आपला प्रभाव असा प्रगट केला कीं, त्यांच्यापुढें त्यांचे शत्रु अगदीं जेरीला आले. रोमन लोकांनीं केनीच्या लढाईचा बदला झामाच्या लढाईंत घेतला; थोरल्या माधवरावानें हिंदुस्थान पुनः सर करून यवनांचें पुनः शासन केलें, निजामाची खोड मोडून हैदरास तर वेळोवेळ चीत केलें, शिवाय नागपूरकर, कोल्हापूरकर वगैरेंचा बंदोबस्त करून घरचें काकांचें प्रचंड बंड मोडलें तें निरालेंच! त्याप्रमाणेंच मराठे सरदारांपैकीं दोघा पठ्यांनीं अवरंगजेबाचा कसा पाठपुरावा केला, व शेवटीं त्यास जेमतेम करीत अहंमदनगरांत कसें नेऊन घातलें, हेंही सर्व इतिहासज्ञांस विदित आहेच. तर हीं तीन उदाहरणें दुसऱ्या प्रकारच्या निकृष्ट स्थितीचीं होत.

४. आतां सध्यां हिंदुस्थानचीं जी निकृष्ट स्थिति आहे, ती वरच्यांपैकीं कोणती आहे याचा विचार करणें अवश्य आहे. या विषयावर एकंदरींत पाहतां कोणाचाही मतभेद नाहींच म्हटलें असतां चालेल. राजा राममोहनरायापासून तों जोतीबापर्यंत व एडनवासी दरवडेखोरापासून तों परवां निवर्तलेल्या जोशीबोवांपर्यंत आज शेंकडो लोकांचे जे अनेक प्रकारांनीं उद्योग चालू झाले व पुढें चालू आहेत त्या सर्वांवरून अर्थात् हेंच अनुमान निघतें कीं, ही आर्यभूमि आज अनेक कारणांनीं जरी विपन्न स्थितीस येऊन पोंचली आहे तरी प्रयत्नांतीं तिचा उत्कर्ष होण्याचा अद्याप संभव आहे. आमचे राज्यकर्तेही आम्हांस करूं लागल्यापासून आह्मांस हेंच सांगत आले आहेत कीं, "बाबांनो, तुमचा हा विस्तीर्ण देश आकाशांतील प्रभूच्या सत्तेनें आमच्या हातीं जो आला आहे तो उगीच नव्हे. आम्हांस देवानें तुमचे पालक नेमले आहेत. तर तुमची अज्ञानदशा सरून तुम्ही आपला कारभार स्वतः पाहूं लागण्याजोगे हुशार झालां म्हणजे मग आमचें काम कांहीं उरलें नाहीं. आम्ही कृतकृत्य

होत्साते तुम्हांस दिल्लीपदावर आरूढ करून आपल्या श्वेतद्वीपास पुनः परत जाणार ! " या नाटकी आश्वासनांत कितीही तथ्य असो; तरी निदान येवढें खरें आहे कीं, आजपर्यंत आमच्या राज्यकर्त्यांनीं आम्हांस अज्ञानदशेंतून काढण्यास पुष्कळ प्रयत्न केले, व अद्यापही ते प्रयत्न चालूच आहेत; तसेंच वरील प्रयत्नांस यशही पुष्कळ आलें यांत संशय नाहीं. ही जी पाश्चात्यांच्या प्रयत्नांची येथें सफलता झाली हिजविषयींच नुसता विचार केला असतां आमच्या राष्ट्राची अंतर्गत स्थिति कशी आहे हें कोणाच्याही लक्षांत आल्यावांचून राहणार नाहीं. जसा एकादा नदीप्रवाह लव्हाळ्यांनीं चहूंकडे आच्छादून टाकला असल्यामुळें दृष्टिगोचर होत नसतो व तो आटून गेला कीं काय असा भास होतो, किंवा एकादा जबरदस्त घाव लागल्यानें चांगला सशक्त मनुष्यही जसा कांहीं वेळ निश्चेष्ट होऊन पडतो, तशी वस्तुतः पाहतां आज आमच्या देशाची स्थिति झाली आहे. पूर्वी कधींही पडली नव्हती अशी परकी अंमलाची जबरदस्त मगरमिठी त्यावर एकाएकीं येऊन पडल्यामुळें त्याची हालचाल अगदीं बंद झाल्यासारखी बाह्यतः दिसते खरी, व इतक्या दिवसांची निश्चेष्टतेनें त्याच्यावर पुष्कळ ग्लानि आली आहे हेंही खरें; तरी एकंदरींत पाहतां आंतल्या शरीर प्रकृतीस कांहीं धक्का पोंचला आहे असें आम्हांस वाटत नाहीं.

वरील मत पुष्कळांस विलक्षण वाटण्यासारखें आहे, व आजपर्यंत आमच्या देशाच्या संबंधानें जे जे म्हणून विचार बाहेर पडले आहेत त्य सर्वांस तें विरुद्धच आहे म्हटलें असतां चालेल. आमचा धर्म बिघडला आहे, आमची नीति सुटली आहे, आमचे मूळचे चांगले आचार जाऊन वेडगळ रीतिभाति आम्हांस लागल्या आहेत, इत्यादि विषयांचें प्रतिपादन कोणीं ऐकिलें नाहीं ? लोकहितवादींच्या ग्रंथांतून तर प्रायः याच तत्त्वांचें विवेचन आढळतें. मग हीं सर्व मतें एकीकडे ठेवून या आमच्या देशाच्या प्रकृतिचें मान यथास्थित आहे, व त्याच्या रक्तशुद्धीबद्दल विशेष आयास करण्याची जरूर नाहीं, हें मत किती धार्ष्ट्याचें वाटणारें आहे हें सांगणें नको ! यास्तव त्यावर सविस्तर विवेचन करणें जरूर आहे.

एकाद्या मनुष्याची शरीरप्रकृति दुरुस्त किंवा नादुरुस्त आहे याची परीक्षा जशी त्याच्या नाडीवरून वगैरे करतां येते, त्याप्रमाणें देशाची स्थिति ठाम करण्याचें अमुकच एक साधन आहे असें जरी नाहीं, तरी सामान्यतः कित्येक गोष्टींवरून वरील निर्णय होण्यासारखा असतो. या गोष्टी शिपाईगिरी, बुद्धिमत्त्व, कलाकौशल्य इत्यादि होत. आतां हे गुण आमच्या देशांत अद्याप कायम आहेत हें ह्मणणें पुष्कळांस केवळ हठ-

वादीपणाचें वाटेल, पण जो वस्तुतः शोध करील त्यास वरील उल्लेख केवळ तसा वाटणार नाहीं. हल्लीं आमचा देश येथून तेथून सारा परद्वीपस्थ लोकांच्या ताब्यांत आला नसून त्यांत जीं अनेक शूर राष्ट्रें आजपर्यंत स्वातंत्र्यानें वागत होतीं तीं आजला सर्व परतंत्र होऊन गेलीं आहेत, त्यांतील सध्यां एकासही स्वसत्तेनें अमुक गोष्ट करीन ह्मटलें तर सामर्थ्य उरलें नाहीं, वगैरे जे प्रकार येथें सर्वांस दृष्टीस पडतात त्यांवरून सामान्यतः कोणासही असें वाटण्याचा संभव आहे कीं, हिंदुस्थानांतील वीस कोट प्रजा ही केवळ नामर्द झालेली आहे, हींत कांहीं जीव उरला नाहीं. आमच्यांत तर कित्येक असे बहादर गणिती आहेत कीं वरील एकंदर लोकसंख्येचा व या देशांत असणाऱ्या युरोपियन फौजेचा मेळ घालून देऊन दहा हजार काळे लोकांबरोबर एक गोरा शिपाई असें ते बेलाशक कोष्टक घालून देतात ! लोकहितवादीप्रभृति देशकार्यधुरंधरांची समजूत तरी वरच्यांहून भिन्न आहे असें नाहीं. आतां अंमळ विचार केला असतां वरील अभिप्राय कितपत यथार्थ ठरतो तो पाहूं

जगाच्या कोणच्याही भागाचा इतिहास ज्यानें मननपूर्वक वाचला असेल त्याच्या एक गोष्ट सहज लक्षांत येणारी आहे कीं, दोन सैन्यांचें युद्ध झालें असतां त्यांत जय अपजय जो होत असतो त्यावरून सैनिकांच्या शरीरसामर्थ्याचा व मर्दुमकीचा नेहमीं सुमार लागण्यारखा असतो असें नाहीं. जयापजयांत यदृच्छेचा जो भाग असतो तो जरी काढून टाकला, तरी अवशिष्ट भागांत मुख्य अंश ह्मटला ह्मणजे सेनानायकाचें युद्धकौशल्य हाच होय. काष्ठयुद्धांत ह्मणजे बुद्बळांच्या डावांत सरशी होणें हें जसें खेळणाराच्या पटाईतपणावर नेहमीं असतें, तसाच पुष्कळ अंशीं प्रकार खरोखरच्या युद्धांतील होय. त्यांतून आलीकडे तर दारूचा उपयोग लढाईत होऊं लागल्यापासून वरील काष्ठयुद्धाचें साम्य युद्धास अधिकाधिकच येत चाललें आहे. पूर्वीं लढाई जिंकण्यास अंगच्या जोराचें जसें काम पडत असे, तसें आतां फारकरून नाहींच ह्मटलें असतां चालेल. दूरच्या दूर राहून सेनानायक सांगेल त्या वेळेस गोळ्यांचा भडिमार करावयाचा व तो हुकूम फिरवील त्याप्रमाणें भराभर रणभूमीवर हालचाल करावयाची येवढेंच आलीकडे शिपायांचें काम झाल्यामुळें सेना हें केवळ एक चालतें बोलतें यंत्रच बनून राहिलें आहे. त्याला स्वतःची ह्मणून प्रेरणा मुळींच नसून वरून जी इशारत येईल ती अमलांत आणावी येवढीच त्याची कामगिरी. हें स्थित्यंतर युद्धकलेंत आलीकडे झाल्यामुळें काय चमत्कार झाला आहे कीं, मोठा उंचापुरा जवान सारखाच व वाऱ्यानें उडून जाण्यासारखें एकादें किचकट पोरही सारखेंच ! सेनापत्यांच्या कामांतही

वरच्या सारखाच फरक झालेला आहे. पूर्वीप्रमाणें आतां सेनापति मोठा धिप्पाड पुरुष व सर्व शस्त्रास्त्रांत कुशल असा असला पाहिजे असें नाहीं. त्याचें कसब त्यास माहीत असलें ह्मणजे बस होतें; त्याच्या अंगच्या सामर्थ्याचा त्याच्या युद्धकौशल्याशीं कांहीं संबंध नाहीं. येवढा नेपोलियन् बादशाहा, कीं जो दहा बारा वर्षांत गोलंदाजीपासून बादशाहीपर्यंत चढला, व प्रत्यक्ष त्याचे शत्रु ज्याच्याविषयीं असें ह्मणत असत, कीं तो एकटा सैन्यांत असणें व अर्ध्या लाख फौजेची कुमक मिळणें बरोबर असे,—ती स्वारी स्वतः कशी होती ह्मणाल तर वामनमूर्ति, व लढाईंत ह्मटलें तर सरासरी पेशव्यांच्या मूळ पुरुषाच्या तोडीचे ! ! *

वर सांगितलेली गोष्ट अंमळ ध्यानांत धरली असतां आमच्या देशाच्या प्राच्य व पाश्चात्य आक्षेपकांनीं एतद्देशीय लोकांच्या शिपाईगिरीच्या संबंधानें केलेल्या पांडित्याचा प्रायः विध्वंस होऊन जाणारा आहे. तिजवरून एकादें पोर सुद्धां सांगूं शकेल कीं, एकाद्यानें उंच डोंगरावर जाऊन उभें राहून मी साऱ्या पृथ्वींतील माणसांहून उंच आहें, असें ह्मणणें किंवा आगगाडींत बसलेल्या मनुष्यानें पायीं धांवणाऱ्या मनुष्याहून मी अधिक वेगवान् ह्मणून फुशारकी मारणें, हीं कृत्यें जितकीं समंजस आहेत; तितकाच समंजसपणा नेपोलियन्च्या शिपायानें किंवा येथील पलटणींतील गोऱ्या मनुष्यानें आपल्या वीरश्रीची वढाई मारण्यांत आहे. शिवाय ही दुसरी गोष्टही कोणाच्या सुद्धां लक्षांत येईल, कीं दहा हजार नेटिव लोकांस जर एक युरोपियन भारी, तर मग गेल्या शंभर वर्षांत कित्येक वेळां इंग्रेज लोकांचे जे पराभव झालेले आहेत व कत्तली उडाल्या आहेत तो सर्व प्रकार खोटा म्हटला पाहिजे !

तेव्हां एकंदरींत वरील मत, कीं एतद्देशीयांवर परकी लोकांचें वर्चस्व झालें आहे यास्तव ते पराक्रमहीन होत, हें अगदीं असमंजस होय. याशिवाय प्रत्यक्ष प्रमाण पाहिजे असल्यास या देशांतील काळी फौज हें एक आहेच. शिवाय हेंही कोणास सांगावयास नकोच, कीं पूर्वीपासून

---

* मेकॉलेनें एके ठिकाणीं पुढील उल्लेख केला आहे:—

"Buonaparte loved to describe the astonishment with which the Mamelukes looked at his diminutive figure. Mourad Bey, distinguished above all his fellows by his bodily strength and by the skill with which he managed his horse and his sabre, could not believe that a man who was scarcely five feet high and rode like a butcher, was the first soldier in Europe !

Life and works of Additson.

शिपाईगिरीविषयीं प्रख्यात असे जे रजपूत पुरभय्ये वगैरे लोक यांच्या अंगचें पाणी हल्लींच्या चिरकालिक स्वस्थतेनेंही कमी झालें आहे असें नाहीं; इतकेंच कीं तें प्रगट होण्यास हल्लीं बिलकूल जागाच नाहीं! *

हें वर सांगितल्यांपैकीं एका गुणाविषयीं झालें. आतां दुसरा गुण बुद्धिमत्त्व. या गुणाविषयीं आमच्या देशाची पहिल्यापासून प्रख्याति आहे. युरोपांतील अत्यंत प्राचीन राष्ट्रें जेव्हां उदयालाही आलीं नव्हतीं, तेव्हापासून या आर्यभूमितील लोकांच्या बुद्धीचा जो विकास झालेला आहे तो हल्लींच्या अपकर्षाच्या स्थितींतही लयास गेला आहे असें ह्मणवत नाहीं. पंचनद देशांत जेव्हां आर्यांची प्रथमतः वसाहत झाली, तेव्हां जी त्यांच्या बुद्धीची प्रखरता होती ती आज हजारों वर्षें लोटून गेलीं असतां अद्याप जशीची तशीच कायम आहे असें ह्मणण्यास हरकत दिसत नाहीं. वरील गोष्टीचें प्रमाण पाहण्यास फार लांब जावयास नको. इंग्रेजी विद्येचें अध्ययन आमच्या लोकांनीं किती जलद केलें, व जो विषय हातीं घेतला त्यांत ते किती लवकर पारंगत होतात, हें कोणासही सांगायाला पाहिजे असें नाहीं. युनिवर्सिटीच्या परीक्षा सुरू झाल्यास

---

* 'राजा कालस्य कारणम्' या संस्कृत म्हणीप्रमाणें जें राष्ट्र कांहीं कालापूर्वी साऱ्या जगास भारी झालेलें असतें तेंच पुढें किती नादान होऊन जातें याचा पुढील वृत्तान्यावरून प्रतीति येईल:—

"The character of the Swedes has differed greatly in different ages; nor is it very uniform. At present their peasants seem to be a heavy plodding race of men, strong and hardy, but without any other ambition than that of subsisting themselves and their families as well as they can. It seems difficult to conceive that the modern Swedes are descendants of those, who, under Gustavus Adolphus and Charles XII carried terror in their names through distant countries, and shook the foundations of the greatest empires. The intrigues of their senators drew them to take part in the Seven Years' War against Prussia; yet their behaviour was spiritless, and their courage contemptible."

Geographical Grammar.

"Who that has lived here (Berlin) will deny that the Prussians are energetic, patriotic, and teeming with youthful

(पुढें चालू.)

नुकतीं कोठें वीस वर्षें झालीं न झालीं तों इतक्यांतच किताबवाले पेशापासरी होऊन बसले ; अकरा वर्षांपूर्वीं सिविल् सर्विसच्या परीक्षेस जाण्याची सरकारानें इकडील मंडळीस सोय करून दिली, तों पहिल्याच खेपेला असा प्रकार नजरेस आला कीं हें लचांड कोठून केलें असें सरकारास होऊन त्यास पुढच्याच वर्षीं हात आखडावा लागला ! तेव्हां कोणत्याही विषयाचें ग्रहण करण्याची जी शक्ति आमचे लोकांचे ठायीं आढळते तिजवरून त्याच्या बुद्धिमत्त्वाचें मान कोणाच्याही लक्षांत आल्यावांचून राहणार नाहीं.

वरील गुणाचाच विकास आमच्या देशांतील कलाकौशल्यांत दृष्टीस पडतो. हें अंगहीं प्राचीन कालापासून या देशास अनुकूल असून इतर देशांतून अपरिमित संपत्तीचा लोट इकडे येण्यास तें कारणभूत झालें हें इतिहासज्ञांस विदित आहेच. त्याप्रमाणेंच इकडील नमुने नेऊन युरोपि-

---

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

vigour; that they are not corrupted by sensual pleasures, but are manly, have earnest convictions, do not think it beneath them to reverence sincerely what is noble and lofty? What a melancholy contrast does France offer in all this? Having sneered at everything, she has lost the faculty of respecting anything. Virtue, family life, patriotism, honour, religion, are represented to a frivolous generation as fitting subjects of ridicule. The theatres have become schools of shamelessness and obscenity. Drop by drop, poison is instilled into the very core of an ignorant and enervated society, which has neither the insight nor the energy left to amend its institutions, nor—which would be the most necessary step to take—become better informed or more moral. One after the other the fine qualities of the nation are dying out. Where is the generosity, the loyalty, the charm of our *espirit*, and our former elevation of soul? If this goes on, the time will come when this noble race of France will be known only by its faults. And France has no idea that while she is sinking, more earnest nations are stealing a march upon her, are distancing her on the road to progress, and are preparing for her a secondary position in the world.

Character.

चन लोकांनीं आपल्या देशांत कारखाने सुरू केले, व त्याच्या योगानें इकडील उद्योग बसला, वगैरे गोष्टीही आलीकडे सर्वांस माहीत झालेल्याच आहेत. तरी इतकें असतांही येथील कारागिरी अद्यापि कोणत्या तऱ्हेची आहे याचा मासला एतद्देशीय व परदेशीय प्रदर्शनांतून दृष्टीस पडतो. इकडील कला जसे पाश्चात्य शिकले त्याप्रमाणेंच तिकडील कलांचा अभ्यास करून त्यांचा इकडे प्रचार करणें ही गोष्ट अद्याप लोकांच्या मनांत भरलेली नाहीं ; पण ती जेव्हां भरेल तेव्हां इकडील कारागीर तिकडच्यांशीं टक्कर मारायाला लवकरच तयार होतील यांत बिलकूल संशय नाहीं.

तेव्हां एकंदरींत पाहतां आमच्या बुद्धीचा असा पक्का निश्चय आहे कीं, आमचे पूर्वींचे सर्व गुण आमच्या ठिकाणीं अद्याप कायम आहेत. इतकेंच कीं, भस्माच्छादित अग्नीप्रमाणें किंवा जंगलेल्या तरवारीप्रमाणें त्यांची हल्लीं स्थिति झाली आहे. त्यांस प्रगट होण्यास हल्लींच्या मन्वंतरांत जर कोठें अवकाश असता तर ते कधीं असे अगोचर राहते ना. आतां हें खरें आहे कीं, आमच्या राज्यकर्त्यांकडून आम्हांस वेळोवेळ मोठीं गोड गोड आश्वासनें मिळत गेलीं आहेत,—कीं आमच्या हिताखेरीज त्यांचा येथें राज्य करण्यांत दुसरा बिलकूल उद्देश नाहीं. आम्हांस उच्च स्थितीस आणून पोंचविलें ह्मणजे त्यांचें येथें दुसरें काम कांहीं उरलें नाहीं, धर्माची, जातीची वगैरे तफावत बिलकूल मनांत न आणतां आह्मांस मोठमोठ्या जागा खुशाल दिल्या जातील, इ० इ०. वरील उदारोक्ति पार्लमेंटांतील भाषणांतून, जाहिरनाम्यांतून, दरबारांतील नाटकी बोलण्यांतून वगैरे सहस्रशः प्रगट झालेल्या आहेत. पण हा सर्व प्रकार बहुतेक वाग्डंबराचाच आजपर्यंत ठरलेला आहे. पण पुढें कधीं काळीं आमचें बादशाही सरकार आपल्या वचनांतील कांहीं अक्षरें तरी मोकळीं करण्याचें जेव्हां मनांत आणील, किंवा आमच्या लोकांची हल्लींची सुस्ती झडून त्यांस कंबर बांधून देशहितार्थ उद्योग करण्याचें अगत्य भासूं लागेल, तेव्हां वर सांगितलेल्या गुणांची त्यांस प्रतीति घडेल.

येथवर वरील दोन प्रश्नांपैकीं एकाचा उलगडा झाला;—कीं आमच्या देशाची अवस्था निकृष्टतेची आहे कीं कसें, व तशी असल्यास ती कोणत्या प्रकारची आहे ? आतां दुसऱ्या प्रश्नाचा विचार करायाचा. तो हा कीं, आम्ही निकृष्ट स्थितीस पोंचलों यास आमचें मौर्ख्य कितपत कारणभूत आहे.

५. या दुसऱ्या प्रश्नाचाही उलगडा मागील प्रश्नाप्रमाणेंच वस्तुतः पाहतां तेव्हांच होण्यासारखा आहे. कोणतीही हानि होण्यास मूर्खत्व-

हेंच कारण होय हें उघड आहे. जर मनुष्य सर्वज्ञ असेल व सदोदित जागरूक राहील तर त्याची कोणतीही हानि होण्याचा संभव नाहीं. वरील दोन गुण जितक्या प्रमाणानें कोणामध्यें अधिक असतात तितक्या मानानें तो निर्भय व सुरक्षित असतो हें अनुभवसिद्धच आहे.तर अशा अर्थानें जर पाहिलें तर व्यक्तिमात्राची किंवा एकंदर राष्ट्राची निकृष्ट स्थिति ही ज्याच्या त्याच्या मूर्खतेचेंच फळ होय यांत संशय नाहीं. आमचे बाजीराव साहेब जर शहाणे व दूरदृष्टि असते तर या प्रांताची आजला अशी स्थिति कां होती ? भाऊसाहेब जर पानपतास आपलाच आग्रह धरून न बसते तर पुढें ओढवलेलें महा अरिष्ट कां प्राप्त होतें ? नेपोलियन जर गर्वानें चढून न जातां अंमळ अक्कल खर्च करता, तर त्याचें पांच लाख सैन्य रशियांत गारद कां होतें ? व स्वतः चोरट्यासारखा एकटा माघारी पळून कां येता ? माजी कंपनी सरकारच्या फौजेचा तरी असाच अफगाणिस्थानांत जो मागें नाश झाला तोही सुविचाराअंतीं टाळला नसता काय ? तेव्हां एकंदरींत जेथें तेथें मूर्खत्वजन्य अविचार हाच फळाला येतो हें उघडच आहे. आपल्या भाषेंतच ह्मण आहे कीं, 'आधीं अक्कल जाते आणि मग भांडवल जातें. ' भारवीचाही असाच दहा हजार रुपये किमतीचा एक श्लोक सर्वप्रसिद्ध आहे:—

सहसा विदधीत न क्रिया-
मविवेकः परमापदां पदम् ।
वृणते हि विमृष्यकारिणं
गुणलुब्धाः स्वयमेव संपदः ॥ *

तेव्हां वरच्याप्रमाणें सामान्यतः विचार करतां आमची आज जी पडती कळा आहे तीस आमचें मौर्ख्य कारणभूत आहे हें निर्विवाद आहे.

पण हा केवळ तात्त्विकरीत्या विचार झाला. हा व्यवहाराला कांहीं उपयोगी नाहीं. सर्वज्ञता व निरंतर जागरूकता हे मानुष धर्म जर मुळींच नव्हेत, तर मग त्यांच्या संबंधानें विवेचन करून फळ काय? वरील गुणांनी जो विशिष्ट असेल तो सदोदित उच्चस्थितींत राहील हें ह्मणणें व ज्यास पंख असतील त्यास भुईवर पडण्याचें भय नाहीं हें ह्मणणें, हीं दोन्हीं सारखींच होत. यास्तव वरील मुद्याचा व्यवहारदृष्ट्या विचार करणें जरूर आहे.

---

* "कोणतीही गोष्ट उतावळीनें करूं नये, कां कीं, अविवेक हा आपत्तीचें मुख्य मूळ आहे. जो कोणतीही गोष्ट सुविचारानें करतो त्याच्या गुणास भुलून संपत्ति त्यास स्वयमेव वरतात !" या श्लोकाविषयीं एका सावकाराची सर्वप्रसिद्ध गोष्ट आहे.

हा विचार ह्मटला ह्मणजे असा आहे कीं, सामान्यतः जगाची रहाटी जी दृष्टीस पडते तिजकडे लक्ष दिलें पाहिजे; व साधारणपणें इतर राष्ट्रांविषयीं जी आपणांस माहिती आहे तिजवरून पाहतां हिंदुस्थानांतील लोकांस त्यांच्या विपन्न स्थितीबद्दल कितपत नांव ठेवणें रास्त आहे हें पाहिलें पाहिजे. वरील विचार करून जर असें ठरलें, कीं इतर राष्ट्रांचे ठायीं जें सामर्थ्य व जी अक्कल बहुधा आढळते तितकें सामर्थ्य व तितकी अक्कल सुद्धां आमच्या देशाच्या वांट्याला आलीं नाहींत तर मग आमच्या माथीं येणारा दोषारोप अवश्य पतकरला पाहिजे.

आमच्या या आर्यभूमीच्या संबंधानें जो कोणी विचार करूं लागेल त्यानें प्रथमतः ही एक मोठी गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे कीं, हा देश मोठा अवाढव्य आहे. हिंदुस्थानाचा विस्तार रशिया देश काढून टाकला असतां बाकीच्या युरोपखंडा येवढा आहे हें सर्वांस माहीत असेलच. तर हिंदुस्थान ह्मणजे युरोपांतील एकुणीस राष्ट्रें असें समजलें पाहिजे. या एकुणीस राष्ट्रांत जसे शेंकडो धर्मपंथ आहेत, शेंकडो तऱ्हेचे आचाविचार आहेत, शेंकडो भाषाभेद आहेत, तशीच स्थिति हिंदुस्थानांतील आहे. हिंदुस्थान हें जरी या देशाचें नांव आहे, तरी यांतच एकीकडे फिरंगाण ह्मणजे फिरंग्याचा मुलूख आहे, एकीकडे हपसाण ह्मणजे हपशाचा मुलूख आहे, एकीकडे रोहिलखंड ह्मणजे रोहिल्यांचा मुलूख आहे, एकीकडे गोंडवन ह्मणजे अगदीं रानटी स्थितींतले गोंड लोक यांचा टापू आहे, गुजराथेचा भाग मुसलमानांनीं हाकून दिलेल्या पारशांनीं व्यापला आहे, पंजाब शिखांनीं धरला आहे, याप्रमाणें स्थिति आहे. आचारविचार व रीतिभाती यांच्या संबंधानेंही या देशांत वरच्या सारखेंच वैचित्र्य आहे. साप जरी चावला तरी त्यास युक्तीनें चिमट्यांत धरून दूर रानांत नेऊन सोडणारे जैनधर्मी श्रावक लोक येथें आहेत, व लग्नाचीं लग्नें बसवणारे फांसेपारधी अथवा ठगही आहेत ; * पन्नास पन्नास शंभर शंभर बायका करणार असे कुलीन ब्राह्मण एकीकडे आहेत, दुसरीकडे पतिबाहुल्यानें राहणाऱ्या कुर्ग लोकांच्या स्त्रिया आहेत ; एकीकडे कन्याघाताची प्रवृत्ति आहे, दुसरीकडे स्त्रीराज्याची अलौकिक तऱ्हा आहे ; ज्यांनीं बापजन्मीं कधीं शस्त्रस्पर्श केला नाहीं अशी एकीकडे गुजराथी व बंगाली मंडळी आहे, व तरवारीशीं सदोदित काम ठेवणारे व शस्त्रपूत मरणाविषयीं हौस बाळग-

* ठग लोक कोण हें सर्वांस माहीत असेलच. यांनीं कधीं कधीं एकादें लग्नेंच लग्न गांठून साऱ्या मंडळीस एकेकानें गळफांस लावावा असें ऐकण्यांत आहे. हिंदुस्थानचे इतिहासकार मेडोज् टेलर यांचा ' ठगाचीं जबानी ' या नांवाचा ग्रंथ प्रसिद्धच आहे.

णारे असे दुसरीकडे रजपूत व पुरभय्ये आहेत, एकीकडे मराठमोळ्याचा गोपा आहे, आणि दुसरीकडे स्कॉटलंडाच्या कांहीं भागांत आढळणाऱ्या प्रथम निवेदनाचा प्रकार चालू आहे ! * आतां वरील प्रकारावरून पाहतां या देशांतील लोकांचें सामान्यतः वर्णन करणें ह्मणजे वस्तुतः दुरापास्त असावें. कारण जेथें येवढें वैचित्र्य आढळतें तेथें कोणता गुण जमेस धरावा आणि कोणता नये धरूं ? सरडा जर घटकेंत तांबडा आहे, घटकेंत हिरवा आहे, घटकेंत पांढराही आहे, तर त्याचा अमुकच रंग म्हणून कोणता सांगावा ? अर्थात् कोणताच सांगणें बरोबर नाहीं. पण ही गोष्ट येवढी उघड असतांही पुष्कळ इंग्रेज ग्रंथकारांस दिसली नाहींशी वाटते. त्यामुळें त्यांच्या ग्रंथांत पुष्कळ विलक्षण विरोध आढळतात. एके ठिकाणीं वाचावें, कीं हिंदु लोकांसारखे दुर्बळ व गरीब लोक कोठें नाहींत; दुसरीकडे उलटून पाहावें तों सत्तावन सालचा भयंकर वृत्तांत दृष्टीस पडतो एकीकडे पाहावें तों असा उल्लेख आढळतो कीं, हिंदु लोकांस स्वातंत्र्याचें वारें कसें तें माहीतच नाहीं, इतर राष्ट्रांनीं मानेवर ठेवलेलें जोकड मोठ्या आनंदानें वागवावें हाच त्यांस जन्माभ्यास. दुसरीकडे पाहावें तों गॉल् लोकांचा सेनानायक जसा शुक्र झालेल्या रोम शहरांत शिरला तसाच इकडे अल्लाउद्दिन चितूर शहरांत शिरत आहे, प्रतापगडावर नारसिंहावताराचा नमुना उतरला आहे, श्रीवर्धनकर कुळकरण्याचा पणतू शहाजहानच्या तक्तावर बसला आहे, वसई मुक्कामीं फिरंग्याची व वडगांव मुक्कामीं इंग्रजाची तारंबळ उडाली आहे, कोणी कऱ्हाडी बाई मर्दानी पोषाख करून शत्रूच्या तोफखान्यावर भरधांव घोडा टाकीत आहे, इत्यादि प्रकार आढळतात. कोणी इंग्रेज बहादुर आम्हांस सांगतात कीं, हिंदु लोकांस राज्य कसें चालवावें हें मुळींच कळत नाहीं; दुसरीकडे पाहावें तों गोवळकोंडयाचा कारभार हांकणारा मादण्णा, अकबरबादशहाचे दिवाणजी बिरबल, हैदराच्या राज्याचीं सूत्रें चालविणारा पूर्णय्या ! मेकॉले साहेब 'वारन् हेस्टिंगज्'च्या निबंधांत लिहितात कीं, हिंदुस्थानसारखा भिकारडा देश साऱ्या पृथ्वींत कोणताही नाहीं; तेंच 'लॉर्ड क्लाइव्'च्या निबंधाकडे उलटावें, कीं हिंदुस्थान ह्मणजे कुबेरनगरी ! तेव्हां एकंदरींत काय कीं, आमचा देश अफाट पडल्यामुळें साऱ्या युरोपाच्या स्थितीच्या संबंधानें एकादा सामान्य सिद्धांत बसविणें हें जेसें असमंजस होईल तसेंच तें येथेंही होणारें आहे.

---

* स्कॉटलंडच्या पश्चिमेकडील कांहीं बेटांत पूर्वी असा प्रघात होता कीं, कुळानें लग्न केलें असता पहिल्या समागमाचा अनुभव त्याच्या यजमानानें ह्मणजे जमीनदारानें घ्यावा. हा प्रकार इकडे गुजराथेंत चालू आहे हें सर्वप्रसिद्धच आहे.

आतां वरील विस्ताराविषयींच नुसता विचार केला तर ही गोष्ट कोणाच्याही ध्यानांस येण्यासारखीच आहे, कीं हा विस्तारच या देशास लहानसहान रीतीनें बाधक आहे असें नाहीं. रोमन बादशाहीच्या इतिहासाची ज्यांस माहिती असेल त्यांस पुढील गोष्ट अवगतच असेल कीं, पहिला बादशाहा आगस्टस् यानें आपल्या वंशजांस असा उपदेश लिहून ठेवला होता कीं, सध्यां ज्या राज्याच्या सीमा आहेत त्या बेताच्या आहेत, या वाढविण्याच्या भानगडींत कोणीं पडूं नये, पडल्यास राज्यास अपाय घडेल. या उपदेशाप्रमाणेंच पुढें चाललें होतें; व कित्येक प्रसंगीं तर राज्यांतले प्रांतही वरील बादशाहांनीं आपोआप सोडून दिले. पुढें ज्यांस 'युनैटेड् स्टेट्स्' [संयुक्त संस्थानें] ह्मणूं लागले त्या अमेरिकेंतील प्रांताविषयींही कित्येक इंग्रेज ग्रंथकार असें ह्मणतात कीं, ते इंग्रेजी राज्यांतून वेगळे झाले या योगानें इंग्लंडचें हित झालें. अफगाणिस्थानचा कबजा पतकरण्याविषयीं आमचें सरकार नाखुष आहे याचें कारण तरी तेंच. झर्सीज् राजानें ग्रीस देशावर आणलेल्या वीस लाख फौजेचा व मोठ्या आरमाराचा चुराडा झाला, व नऊ वेळां युरोपांत धर्मयुद्धाबद्दल उचल होऊन ती सर्व वायां गेली यांतील बीज तरी येवढेंच, कीं अवाढव्य कारखाना असला कीं तेथें येबंदाई सुरू झालीच! तर हिंदुस्थानाच्या विस्तारावरून जो कित्येक कोटिक्रम रचतात, कीं इंग्लंड तें काय येवढेंसें बेट व हिंदुस्थान केवढा अफाट देश, तरी येवढ्याशा मुलखांतील लोकांनीं येवढें विस्तीर्ण राज्य घेतलें, तेव्हां येथील लोकांत कांहीं शौर्य नाहीं,--या कोटींत फारसा अर्थ आहे असें नाहीं. एकट्या तुर्क लोकांनीं लक्षावधि युरोपियन वीरांचा पराभव केला; यःकश्चित् अफगाणिस्थान, पण तें आमच्या केसरिहिंदूच्या रथीस महारथीस अजिंक्य होऊन बसलें आहे; येवढेंसें एका कोपऱ्यांतील बेट, पण सारें युरोप जिंकणाऱ्या नेपोलियनच्या हातून तें घेणें झालें नाहीं, इत्यादि गोष्टींवरून जें अनुमान काढायाचें तेंच आमच्या देशाच्या संबंधानेंही निघणारें आहे. तें हें कीं, अतिविस्तार हा राज्यास अपायकारक आहे; आटपशीर राज्यांत जी बळकटी असते ती मोठ्यांत असत नाहीं. आमच्या हिंदुस्थानांत पहा; छपन्न देश, छपन्न भाषा, शेंकडो जाती, शेंकडो धर्म शेंकडो आचार! मग इतक्यांचा एकोपा व्हावा कसा? आजपर्यंत तर साऱ्या देशावर एक सत्ता ही कधीं नव्हती. नांवाला जरी एक मुख्य अधिपति असला तरी मोंगलाईंत व पेशवाईंत जो प्रकार दृष्टीस पडत होता तसाच असायाचा. निजाम उल्मुलूख दिल्लीच्या बादशाहापासून दक्षिण देशची सुभेदारी घेऊन जे बाहेर पडले ते पडले; शिंदे होळ-

कर जे उत्तरेस जाऊन बसले ते बसले! सध्यां तरी आमच्या सरकारास येवढ्या अवाढव्य राज्याचा बंदोबस्त जो करतां येतो आहे, तो छापखाने, आगगाड्या, तारायंत्रें इत्यादि अपूर्व साधनें त्यांस आयत्या वेळेस प्राप्त झालीं ह्मणूनच! सारें भरतखंड जर लोहशृंखलेनें बद्ध झालें नसतें, व तारायंत्रद्वारा सर्व राज्यसूत्रें जर श्वेतद्वीपनिवासी सभेस चार हजार कोसांवरून धरतां आलीं नसतीं, तर हल्लींप्रमाणें सर्व राज्यतंत्र सुयंत्र चालण्यास किती पंचाईत पडती हें कोणासही सांगावयास नको!

तर आमच्या देशांतील लोकांत एकी नाहीं, त्यांनीं धर्माच्या, जातीच्या वगैरे अनेक कारणांनीं आपआपसांत हजारों तंटे उत्पन्न केले आहेत, इत्यादि प्रकारें जी आमची अर्वाचीन मंडळी हकाटी करते, व त्याबद्दल आमल्या देशावर आक्षेप ठेवते, तें अगदीं बरोबर नाहीं. इंग्लंडसारख्या चिमकुल्या व शहाण्या ह्मणविणाऱ्या देशांत जर धर्माच्या संबंधानें शेंकडो मतभेद आहेत, व लक्षावधि मनुष्यांचे धर्मप्रकरणीं बळी पडले आहेत, लौकिक प्रकरणांत तर राजवधापर्यंत वारी येऊन परवांच्या सारखी मारामारी व माभळभटी* तर तेथें जर हरहमेश चालू आहे, तर हिंदुस्थानासारख्या प्रचंड देशांत आज सहस्रावधि वर्षांच्या ज्या फळ्या व जे तट पडून राहिले आहेत ते कांहींच नाहींत असें म्हटलें पाहिजे. युरोपखंडाच्या सर्व देशांनीं निरंतर एकवट राहून परस्पर गुण्यागोविंदानें राहावें ही इच्छा करणारास व तसें नसल्याबद्दल सर्वांस सरसकट बेवकूबीच्या सदरांत ओढणारास आपण किती शहाणा म्हणूं! तसेंच तेथील शेंकडो धर्मांचा खल करून एक सोज्वळ धर्म बनवूं पाहणाऱ्या जबरदस्त रसायनज्ञास तरी आपण कोणत्या कोटींत ढकलून देऊं? पण इतकें तरी लांब कशाला? आमच्या देशावर नाहीं तो आक्षेप आणून आपलें सुज्ञत्व मिरविणाऱ्या मंडळीकडेच जर नजर दिली, व आह्मांस शहाणे करण्याच्या निमित्त ज्या शेंकडो तऱ्हेच्या त्यांनीं खटपटी केल्या त्यांत तरी एकीचा महिमा कितपत दृष्टिगोचर होत आहे हें जर पाहिलें, तर आमच्या मतें प्रस्तुत विषयाचा तेव्हांच निकाल पडणार आहे. गेल्या पंचवीस वर्षांत आमच्या देशांत किती सभा झाल्या, किती मंडळ्या निघाल्या, किती समाज झाले, याचा पत्ता तरी आहे काय? तसेंच दर एक मंडळीची स्थिति कशी काय असते याचा जर वस्तुतः शोध केला, तर साडेतीन सभासदांत किती मतभेद, किती कुरबुरी, किती वैमनस्यें, किती लटपटी,

* परवां लिबरल पक्षाची जी सरशी झाली, त्यावेळेस माजी गव्हर्नर टेंपल साहेब व 'पाॅल म्याल ग्याझिट'चे माजी एडिटर म्याकालिन् साहेब यांचा त्यांच्या देशबंधूंनीं कसा खरपूस समाचार घेतला हें सर्वांस मशहूरच आहे!

याचा तरी कोणास थांग लागेल? मग शहाण्यासुरत्या बड्या बड्या विद्वान् मंडळींत जर ही व्यवस्था, तर मूर्खांच्या खाणींत निपजलेल्या मागील अज्ञान लोकांचा पाड तो काय? सारांश, मतभेद हा मनुष्यस्वभावासच खिळला आहे असें समजावें, व जों जों मनुष्यें सज्ञान होत जातात तों तों त्याचा ऱ्हास न होतां तो उलटा वाढत मात्र जातो; तसेंच जितका जितका देश विस्तीर्ण तितका तितका तो आवरायासही कठीण. तर या दोन गोष्टी मनांत आणल्या असतां आमच्या देशाची सध्यां जी स्थिति आहे तिजविषयीं विशेष आश्चर्य कोणासही वाटणार नाहीं.

सा रम्या नगरी महान् स नृपतिः सामंतचक्रं च तत्
पार्श्वे तस्य च सा विदग्धपरिषत्ताश्चंद्रबिंबाननाः ।
उन्मत्तः सच राजपुत्रनिवहस्ते बंदिनस्ताः कथाः
सर्वं यस्य वशादगात्स्मृतिपथं कालाय तस्मै नमः ॥ *

'वैराग्यशतक.'

अंक ६६-(१) आपल्या देशाचें प्राचीनत्व (२) त्याची सांप्रतची स्थिति व त्यासंबंधीं पाश्चात्य व तदनुयायी ग्रंथकारांचें मत (३) लोकहितवादींचें मत व त्यांचें निरसन.

१. आमच्या देशाच्या निकृष्ट स्थितीच्या संबंधानें जो विचार करील त्यानें मनांत आणण्यासारखी दुसरी मोठी गोष्ट ही आहे कीं, ना अत्यंत प्राचीन होय. जगाच्या इतिहासांतला असा कोणताही काळ नाहीं, कीं ज्या वेळेस हिंदु लोक नव्हते. हल्लींचीं युरोपियन राष्ट्रें हीं रोमच्या बादशाही खालीं असणाऱ्या प्रांतांतील लोकांची संतति होय; रोमन लोकांनीं ग्रीक लोकांपासून विद्याप्राप्ति करून घेतली; ग्रीक लोकांनीं मिसरदेशच्या लोकांपासून ज्ञानसंपादन केलें;—ते मिसरी लोक कदाचित् आमच्या प्राचीन ऋषींचे समकालीन असतील;† तर आमची परंपरा इतकी प्रा-

---

* "गेला तो नृप ते प्रधान अवघे ते पंडितांची सभा
गेली ते नगरी तशा शशिमुखी ज्या तप्तहेमप्रभा ।
गेला तो नृपपुत्र त्या शुभकथा ज्यां देखिलें सर्व जें
तें जेणें स्मरणास योग्य रचिलें कालासि त्या वंदिजे ॥ "

वामन.

† "Ere yet the Pyramids looked down upon the valley of the Nile—when Greece and Italy, those cradles of modern civilization housed only the tenants of the wilderness, India was

(पुढें चालू.)

चीन आहे. * यवनांच्या वीरांनीं ट्रॉय् शहराला वेढा दिला होता, त्या सुमाराला इकडे शतयोजन समुद्रावर सेतु पडून लंकेवर अयोध्येच्या राजाचा मारा चालला होता; तिकडे ऑगस्टस् बादशाहा रोमकपत्तनीं सार्वभौमपदावर अधिष्ठित होऊन व्हर्जिल्प्रभृति कविवरांच्या वाग्रसांत तल्लीन होऊन जात होता, तोंच इकडे शकांचें निर्दालन करून विक्रमादित्य राजा उज्जयिनीस विराजमान होत्साता 'कविकुलगुरू'च्या सरस्वतीनिष्यंदांत वाहवत होता; तिकडे येशू ख्रिस्ताचे प्रेषित आपल्या धर्माच्या प्रसारार्थ झटत होते, तेव्हांच इकडे बुद्धाचे अनुयायी चीन, तिबेट वगैरे देशांत व लंका सुमात्रा वगैरे बेटांत आपल्या गुरूच्या मतांची स्थापना करीत होते; तिकडे इंग्रेज लोक आपल्या राजावर उठून आपल्या स्वातंत्र्याचा पाया घालीत होते, तोंच इकडे एका प्रचंड वीराच्या हस्तें बहुत काळापूर्वीं नष्ट झालेल्या एतद्देशीय वैभवाचें पुनरुज्जीवन होत होतें.

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

the seat of wealth and grandeur. A busy population had covered the land with marks of its industry; rich crops of the most coveted productions of Nature annually rewarded the toil of the husbandman; skilful artizans converted the rude produce of the soil into fabrics of unrivalled delicacy and beauty; architects and sculptors joined in contributing works, the solidity of which has not in some instances been overcome by the revolution of thousands of years. The princes and nobles of India, unilke the wandering chieftains of the neighbouring countries, already dwelt in splendid palaces, and clothed in the gorgeous products of its looms, and glittering with gold and gems, indulged a corresponding luxury in every act and habit of their lives. Poets were not wanting to celebrate the exploits of their ancestors, nor philosophers to tread the mazes of metaphysical inquiry, and weave the net of ingenious speculation, with as much subtlelty, and perhaps with not less success than has attended the researches of subsequent inquirers."

Thornton's History of India.

* यवन म्हणजे ग्रीक लोक. हा शब्द Ionian या शब्दाचा अपभ्रंश होय असें कित्येकांचें मत आहे. 'महाभारतां'त यवनांचा उल्लेख अनेकशः आढळतो. आलीकडे 'यवन' शब्दाचा प्रयोग केवळ मुसलमानांच्या संबंधानेंच होतो.

सारांश, हा हिंदुस्थान देश कालआजचा आहे असें नाहीं; तर त्यानें मिसरी, इराणी, ग्रीक, रोम इत्यादि अनेक राष्ट्रांचे अभ्युदय व लय पाहिले आहेत, व अर्वाचीन राष्ट्रांशींही टक्कर देऊन तो अद्याप कायम राहिला आहे.

२. वरील उघड गोष्टीकडे जो क्षणभर लक्ष पुरवील त्याच्या सुद्धां ध्यानांत सहज येणारें आहे कीं, जर हा देश इतका प्राचीन आहे तर आज तो कितीही निकृष्ट स्थितीला पोंचला असला तरी त्यांत आश्चर्य मानण्यासारखी गोष्ट मुळींच नाहीं, व तशा स्थितीबद्दल त्यास नांव ठेवणेंही बरोबर होणार नाहीं. एकंदर जगाची राहाटी आपण नित्य काय पाहतों ? उत्पत्ति, स्थिति, लय हें अवस्थात्रय पदार्थमात्रास लागू नाहीं काय ? बाल्य, यौवन, जरा, मृत्यु, या अवस्थांस व्यक्तिभूत मनुष्य जसा पात्र आहे, तसेंच एकंदर राष्ट्रही पात्र नाहीं काय ? 'जमूका अजब् तडाखा' कोणाला सुटला आहे ? जीं राष्ट्रें आज लक्ष्मीच्या मदानें धुंद होऊन पडलीं आहेत व वीर्योत्साहानें स्फुरण पावत आहेत तींच बिचारीं आणखी शेंदोनशें वर्षांनीं कोणत्या कोनाकोपऱ्यांत जाऊन पडतील याचा कांहीं नेम आहे काय ? मिसर देशच्या मनोऱ्यांची कथा सांगायाला आज कोण उरला आहे ? सारें जग धुंडलें तरी जुना ग्रीक पंडित किंवा रोमन शिपाई कोठें तरी आढळणार आहे काय ? एकंदर इतिहासाकडे नजर दिली असतां असें आढळतें कीं, कोणतेंही राष्ट्र भरभराटीस येऊं लागलें असतां तीं त्याची उत्कर्षाची स्थिति पराकाष्ठा शेंदोनशें वर्षें टिकते. नेपोलियन्, बारावा चार्लस् राजा, तैमूरलंग वगैरेंच्या उल्कापातासारख्या होऊन गेलेल्या कारकीर्दी तर राहोतच; कां कीं, तुफानाच्या सोसाट्यांत भर वेगानें चालणाऱ्या जहाजाप्रमाणें किंवा भडकलेल्या रेल्वे एंजिनाप्रमाणें त्यांच्या प्रतापाची स्थिति होय; तो कितीही उज्वल झाला तरी त्यांत स्थैर्याचा अंश प्रायः नाहींच ह्मटलें असतां चालेल. पण व्यवस्थितपणें चाललेल्या संस्थानाचा जरी विचार केला, तरी सामान्यतः असें आढळतें कीं, एका पराक्रमी पुरुषानें राष्ट्रास उन्नतीच्या दशेस आणावें तों दुसरा असा निपजतो कीं, त्यानें नवें मिळविलेलें व पूर्वीचें अशीं दोन्हीं घालवून टाकावीं. कोणी राज्यकर्ते असे निघतात, कीं ज्यांनीं आपल्या बाहुबलानें व बुद्धिबलानें पायाशुद्ध नवी इमारत साशी उठवून द्यावी; दुसरे बहादर असे उत्पन्न होतात, कीं ज्यांच्या हातून पूर्वार्जिताची वृद्धि होणें तर एकीकडेच राहिलें, पण जें आहे तें राखण्याचाही त्यांच्या ठिकाणीं वकूब नसतो. मग ही जर चोहोंकडे आढळणारी स्थिति आहे, तर आमचें

हजारों वर्षांमागचें वैभव आज दृष्टीस पडत नाहीं म्हणून इंग्रेज ग्रंथकारांनीं आह्मांस दूषण द्यावें हा केवढा मूर्खपणा आहे, व 'लोकहितवादी' सारख्या स्वदेशभक्त व सत्यप्रिय ह्मणविणारांनीं तेंच तुणतुणें निरंतर आमच्या कानांशीं वाजवावें, व आपणांस मूर्खांतले मूर्ख व पाजींतले पाजी ह्मणवून घ्यावें हें किती लज्जास्पद होय! 'लोकहितवादीं' चा जर हा सिद्धांत ठरला आहे, कीं प्राचीन ऋषींच्या कारकीर्दींत आमची काय सुधारणा झाली होती ती होती, तेव्हांपासून पुराणांनीं व भटांनीं जी या देशाची नासाडी करून टाकली ती सांगतां पुरवत नाहीं;—तर आज तीन हजार वर्षें लोटून गेलीं असतांही तीच पूर्वींची स्थिति आज येथें दृष्टीस पडावी ही अपेक्षा करणें ह्मणजे केवढा वेडगळपणा आहे? ज्या आमच्या रावबहादुरांस या देशांत आज कोठेंही वसिष्ठवामदेव आढळत नाहींत किंवा रामअर्जुन आढळत नाहींत, ह्मणून खेद होतो, तेच जर आज आथेन्स् शहरीं गेले व प्लेटोच्या पाठशाळेचा शोध करूं लागले तर ती त्यांस कोठें आढळेल? रोमशहरीं जाऊन साऱ्या जगभर फडकलेल्या सीजरच्या गरुडांकित निशाणांचा जर ते तपास करूं लागले तर तीं त्यांस कोठें सांपडतील? अथवा असें समजा कीं, इ० स० ४८८० सालीं अमृतसंजीवनीच्या योगानें कोणीं त्यांस उठविलें, व त्यांनीं इंग्लंडास सफर केली, तर पार्लमेंटांतील वक्तृत्वाच्या श्रवणाचा अथवा केसरिहिंदूच्या कोहिनूरच्या दर्शनाचा त्यांस लाभ होण्याचा कितीसा संभव आहे? या मुलखांत तरी वरील सालीं कोरेगांवचा जयस्तंभ व मुंबापुरींतली राजभक्तिप्रदर्शक टेंपल साहेबांची अश्वारूढ प्रतिमा हीं दोन्ही दृष्टीस पडतीलच हें कोणाच्यानें सांगवेल? तर गेल्या तीन हजार वर्षांत आमची स्थिति कितीही पालटली असली, व रावबहादुरप्रभृति मंडळी जो मूर्खपणाचा शिक्का आमच्या कपाळावर ठोकूं पाहतात तो कितीही खरा असला, तरी त्यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं. ऐंशीं वर्षांच्या म्हाताऱ्यास जर आठ वर्षांचें पोर नांव ठेवूं लागलें, कीं माझ्या अंगांत पहा कशी चपळाई आहे, ती या जरठाचे अंगीं कांहीं नाहीं; माझें तोंड पहा कसें सुकुमार आहे, व शरीर कसें गोजिरवाणें आहे; नाहीं तर याचे पहा अंबाडीसारखे केंस, अंगावर किती सुरकत्या, शरीरास किती कंप! अशा मासल्याचें लडिवाळपणाचें पांडित्य करणाऱ्या टारग्या राजश्रींच्या नाजूक गालावर जर कोणी दोन बोटें उठविलीं, व कर्णोत्पाटनपूर्वक त्यांची अशी कानउघाडी केली कीं, "बाबारे, तुझ्यासारखीं शंभर पोरें या ह्माताऱ्यानें आजपर्यंत खेळविलीं आहे, तुझे आजोबा जेव्हां तुझ्या येवढे होते तेव्हां

ते याच्या मांडीवर लोळत होते, तुझ्या पंजीची भरज्वानी यांनीं पाहिली आहे,"–तर असें करणें अयोग्य होईल काय? तर असाच प्रकार आमच्या देशाच्या तर्फेनें मेकॉलेप्रभृति टारगे ग्रंथकार व त्यांचे एतद्देशीय अनुयायी यांच्या संबंधानेंही करणें अवश्य होय. तो यापूर्वी अनेक वेळां करण्यांत आलाच आहे; यास्तव पुनः चर्वितचर्वण नको!

तर आमच्या देशाचा अवाढव्य विस्तार व त्याचें अत्यंत प्राचीनत्व या दोन गोष्टींचाच विचार केला असतां कोणासही कळून येईल कीं, त्यास सध्यां जी स्थिति प्राप्त झाली आहे तिची उपपत्ति करण्यास केवळ आमच्या नैसर्गिक मूर्खत्वाकडेच गेलें पाहिजे असें नाहीं. मोठमोठीं शहाणीं सुतीं राष्ट्रें यापूर्वी मोठ्या उत्कर्षाला चढून कालेंकरून पार लयाला गेलीं आहेत, व या घटकेपर्यंतही मोठ्या अट्टल शहाण्या राष्ट्रांचीही वेळोवेळ अक्कल गुंग होऊन फटफजिती उडालेली आहे. मोठ्या थाटानें एकादें अवडंबर रचावें आणि लवकरच सगळें ओं फस् होऊन जावें अशा प्रकारचीं उदाहरणें ज्ञानाच्या शिखरास जाऊन पोंचलेल्या अर्वाचीन राष्ट्रांच्या इतिहासांतूनही आढळत नाहींतसें नाहीं. मग साऱ्या पृथ्वींतील राष्ट्रांस ज्या गोष्टी लागू, व जें अल्पदृष्टित्व मनुष्यधर्मासच खिळलेलें, त्या सर्वांबद्दल एकट्या हिंदुस्थानावरच मूर्खत्वाचा आरोप करणें हें केवढें अज्ञान होय! आमच्या रावबहादुरांसारख्या मंडळींनीं आजपर्यंत देशोदेशींचे इतिहास वाचून व आपल्या हयातींत घडलेल्या हकीकती पाहून व ऐकून राष्ट्रांच्या उत्कर्षापकर्षाच्या संबंधानें काय सिद्धांत ठरवले असतील ते असोत; पण आमच्या अल्पमात्र ज्ञानावरून व अनुभवावरून आमच्या बुद्धीस असें वाटतें कीं, जशी व्यक्तिभूत मनुष्याची स्थिति, किंवा समुद्रावर चालणाऱ्या तारवाची स्थिति, तशीच राष्ट्रांची किंवा राज्याची होय. व्यक्तिभूत मनुष्यास जसे शेंकडो अपाय घडण्याचा नेहमीं संभव असतो, व मी अमुक वर्षे जगेन अशाविषयीं त्यानें चंग बांधणें हा जसा त्याचा मूर्खपणा होईल; किंवा मोठें प्रचंड तारूं असलें तरी त्याच्या तांडिलानें आपणास सर्वथा निर्भय मानणें हें जसें असमंजस होईल; त्याप्रमाणेंच वैभवाच्या शिखरास चढलेल्या राष्ट्रानें किंवा मोठ्या अवाढव्य वाढलेल्या राज्यानें आपल्या दृढत्वाचा अभिमान वाहणें हाही वेडगळपणाच होय. नौकेचें नियमन हें नाविकाच्या सर्वथा स्वाधीन असतांही वातावरणांतल्या फेरफारांवर जशी त्याची चिलकूल सत्ता चालत नाहीं, व इतर धोकेही वेळेनसार कोणते प्राप्त होतील याचा त्यास जसा नेम लागत नाहीं, त्याप्रमाणेंच राज्यकारणांचीही

गोष्ट होय. कोणती मसलत कोणात्या वेळेस अंगावर येईल, व कोणता शत्रु कोठें उत्पन्न होईल, याचा काय नेम आहे ? आमचे सूर्यवंशी व सोमवंशी प्राचीन हिंदु राजे कोणीकडे, आणि तातार देशांत भटकणारे मोगल कोणीकडे ? दिल्ली पदावर आरूढ झालेले बादशाहा कोणीकडे, आणि पुनवडी मुक्कामीं ठेवून दिलेला नावडत्या बायकोचा नावडता लेक कोणीकडे व अळूची शाक आणि ताकभात झोडणारे श्रीवर्धनवाले भट कोणीकडे ? भगवा झेंडा व जरीपटका कोणीकडे आणि कुंपिणी बाईचें 'हडेल हप्' कोणीकडे ? लार्ड मेयो साहेब विलायतेहून निघाले असतील तेव्हां पोर्ट ब्लेरवासी कैद्याच्या हातून आपलें देहावसान होईल हें त्यांच्या किंवा कोणाच्या स्वप्नीं तरी आलें असेल काय ? फ्रान्सच्या बादशहाचे चिरंजीव, आणि त्यांस झुलू लोकांच्या एका टोळीनें सोड्यांखालीं हाणून पाडावें ! कारण तें काय बोटभर, आणि त्याचा प्रभाव पाहिला तर रक्ताच्या नद्या !! तेव्हां एकंदरींत काय, कीं कालाची गति अत्यंत विचित्र आहे; यास्तव ती न जाणतां हव्या तशा वल्गना करणें हें अप्रयोजकपणाचें लक्षण होय. त्यांतूनही पाश्चात्य ग्रंथकारांनीं वरील गर्वोक्ती प्रगट केल्या तर त्यांत मोठेंसें नवल नाहीं; कांकीं स्वदेशाच्या संबंधानें कोणी खोटाही अभिमान वाहिला असतां तो तादृश दूषणार्ह होणार नाहीं. पण आमच्या देशांतल्याच पंडितांनीं आपला एकंदर इतिहास गुंडाळून ठेवून, आपली स्वतःची कुळकथा विसरून जाऊन, व डोळ्यांसमक्ष घडलेल्या गोष्टींकडे दुर्लक्ष करून, आपल्या जन्मभूमीच्या संबंधानें सदोदित कृशानूचें व्रत धारण करावें; व आह्मी मूर्ख, आह्मी नामर्द, आह्मी कोडगे, अशी सतत हातांत जपमाळ घ्यावी, या बहादुरीस काय ह्मणावें हें बरीक आम्हांस समजत नाहीं ! !

३. येथवर आमच्या देशाच्या संबंधानें पाश्चात्य ग्रंथकारांनीं जें सामान्यतः पांडित्य केलेलें आढळतें, व त्यांचे लेख शिरसावंद्य करणारी व इंग्रेज ह्मणजे परब्रह्म मानणारी जी मंडळी यापूर्वी होऊन गेली त्यांच्या ठायीं या देशाच्या संबंधानें ज्या समजुती बहुधा दृष्टीस पडतात, त्यांविषयीं चर्चा झाली. आतां वरील समजुतींत व 'लोकहितवादी' च्या मतांत जरी प्रायः अंतर नाहींच; तरी एका मोठ्या गोष्टीच्या संबंधानें दोहोंत एक मोठाच फरक आहे. तो हा कीं, रावबहादुरांच्या मतें आमची निकृष्ट स्थिति आज तीन हजार वर्षे कायम आहे, येवढा सगळा काळ आमचा झोपेंतच गेला ! हीं तीन हजार वर्षें केव्हांपासून धरायाचीं याचा निश्चय प्रस्तुत

ग्रंथकारांनीं कोठेंही केलेला आह्मांस आठवत नाहीं; तरी एकंदरींत पाहतां 'ऋषींची कारकीर्द' असे शब्द त्यांच्या लेखांत व भाषणांत अनेक वेळां आढळतात त्यांवरून पाहतां वरील ऋषिमंडळ जेव्हांपासून अस्तंगत झालें तेव्हांपासून या हतभाग्य देशाच्या अज्ञाननिद्रेस आरंभ झाला असें समजायाचें असें वाटतें. वरील ऋषींपैकीं शेवटला ऋषि निजधामास गेला तेव्हांपासून अकलेची व आमची जी फारकत झाली ती आमच्या मागल्या पिढीपर्यंत! वाग्देवीच्या वीणेचा झणत्कार वाल्मीकीच्या आश्रमांत जो गुप्त झाला तो तीन हजार वर्षांनीं करवीरपत्तनीं मात्कचान् प्रगट झाला. धर्मसंस्थापना करणारे प्राचीन मुनि जे एकाएकीं कोणीकडे गडप झाले ते वरील दीर्घकालानंतर पुन: आर्यसमाजस्थापकाच्या रूपानें एकवट होऊन अवतीर्ण झाले. प्राचीन सोमरस पिणारी जुनी ऋषिपरंपरा जी मागें पार नाहींशी झाली ती आज एकोणिसाव्या शतकांत अर्वाचीन सोमरसाचे चषक धारण करून देशाच्या भाग्योंन पुनः उदयास आली! बाकी येवढीं तीस शतकें जीं मधल्यामधें गेलीं तीं निवळ व्यर्थ गेलीं. त्यांत आह्मीं कांहीं लाभ करून घेतला नाहीं, कांहीं नवीन युक्त्या काढल्या नाहींत,—कांहीं केलें नाहीं! येवढें मात्र केलें, कीं आठ हात लांकूड आणि नऊ हात धलपी अशा मासल्याचीं 'पंधरा आणे चाष्कळपणानें भरलेलीं' अकटोविकट पुराणें रचून ठेविलीं; धर्माचें अतोनात बंड माजवून शेंकडों व्यर्थ खटपटी उत्पन्न केल्या; भटाची घोकपट्टी व शास्त्र्यांचे शुष्क वाद हे उभे केले; भिक्षुकीचा संप्रदाय हरएक प्रकारें चालू करून आळसाची वृद्धि केली; आणि सारा देश ह्मणजे एक मेंढवाडा करून सोडला! विक्रम, भोज वगैरे कांहीं पराक्रमी राजे मध्यंतरीं होऊन गेले, पण त्या वेड्यांनीं काव्यनाटकादिकांस उत्तेजन देऊन शेवटल्या बाजीरावानें जशी चोहोंकडे बदफैली वाढविली तसा मात्र प्रकार करून ठेवला! तसेंच आलीकडे शिवाजी, बाजीराव, नाना फडनवीस वगैरे कांहीं पुरुष निर्माण होऊन त्यांनीं 'एरंडोऽपि द्रुमायते' या न्यायानें या मेंढवाड्यावर आपला अंमल कांहीं वेळ गाजविला, व या वेड्यांच्या इस्पितळांत आपल्या शहाणपणाचा टेंभा चार दिवस मिरवून घेतला पण एकंदरींत पाहतां कांहीं जीव नाहीं. हल्लीं एकाद्या सहावी यत्ता उतरलेल्या पोरांत जी अक्कल सांपडेल तीही बिचाऱ्यांच्या वांट्याला आली नव्हती!!

आतां हें जें आमच्या रावबहादुरांचें मत इतके दिवस दृढ होऊन बसलेलें आहे, कीं प्राचीन ऋषींच्या कारकीर्दींत काय ती हिंदुस्थानांत

सुधारणा होती, व तेव्हांपासून सारखा या देशाचा ऱ्हासकाळ लागला आहे,—हें त्यांनीं कोठून पैदा केलें असेल व त्याजबद्दल त्यांच्यापाशीं काय प्रमाणें असतील हें आह्मांस समजत नाहीं. अगोदर ऋषींचा काळ कोणता या गोष्टीचा पक्का निश्चय नाहीं हें वर सांगण्यांत आलेंच आहे; व शिवाय वरील काळाची येवढी माहिती तरी कोणाला आहे हेंही नीट समजत नाहीं. तसेंच सुधारणा ह्मणजे तरी काय या मुद्याचाही स्पष्टपणें निकाल झाला पाहिजे. हल्लीं जें सुधारणेचें मान मानलें जात आहे तें ऋषींच्या कारकीर्दीस लागू पडेल असें 'लोकहितवादीं' स वाटतें काय? वाटत नसेल तर मग गेलीं तीन हजार वर्षें तरी गैरसुधारणेचीं कशावरून ह्मणायाचीं? अर्वाचीन सुधारणेचीं मोठमोठीं तत्त्वें जीं मांसभक्षण, सुरापान, सब्र गोलंकार, इत्यादिकांस वेदांत आधार मिळतो यावरून तर प्राचीन ऋषींस हल्लींच्या इंग्रेज, फ्रेंच वगैरे लोकांच्या पायरीला नेऊन मिळवायाचे नसतील ना! असें असेल तर मग ठीक आहे. एरवीं वैदिक काळास सुधारलेला व पौराणिककाळास गैरसुधारलेला ह्मणण्यास काय प्रमाण आहे हें आम्हांस कळत नाहीं. इंद्रवरुणादिकांची उपासना केली कीं सुधारणेचें शिखर झालें, तेंच शिवविष्णूंच्या प्रतिमांकडे वळलें कीं सुधारणादेवतेचा क्षोभ झाला अशी कांहीं भानगड तर नसेलना! असें असेल तर 'लोकहितवादीं' नीं सुधारणुकेची एक कलमवारी करून ठेवली असती तर बरें झालें असतें; ह्मणजे तिजवरून वरील वादाचा तेव्हांच निकाल पाडतां आला असता. वैदिक काळांत क़वायत शिकलेलीं पलटणें, कोर्टमार्शलें, पार्लमेंट सभा, आर्यसमाज, पुस्तकालयें, वगैरे सुधारणेस अवश्य लागणाऱ्या जिनसा असल्याविषयीं रावबहादुरांपाशीं कांहीं दाखला नाहींना? तसेंच वरील काळांत कोणी नेपोलियन होऊन गेला, कोणी फिडियस् होऊन गेला, अशाविषयींही आमच्या कानावर अद्याप वार्ता आली नाहीं; मग आमच्या प्रतिपक्ष्यांच्या जवळ, किंवा त्यांचे गुरुवर्य श्रीमत्परमहंस यांच्या जवळ, कांहीं जबरदस्त पुरावा असल्यास न कळे! एकंदरींत रावबहादुरांचें वरील मत आह्मांस केवळ निराधार वाटतें. दयानंदजीच्या व्याख्यानांतून अर्वाचीन व प्राचीन काळांच्या संबंधानें जी वेडगळ बडबड आढळते, व वेदांत आगगाड्या आहेत, तारायंत्रें आहेत, विमानें आहेत, वगैरे निरर्गल प्रलाप आढळतात, त्यांचीच कांहीं छाया त्यांच्या शिष्यमंडळीवरही पडली आहे कीं काय कोण जाणे!!

आमच्या प्राचीन पूर्वजांविषयीं आमची पूज्यबुद्धि 'लोकहितवादीं' त्याहून कमी आहे असें नाहीं. ते परम तपोनिष्ठ व परमज्ञानी होते या-

मयीं आमची खात्री आहे. त्यांनीं आपल्या बुद्धिप्रभावेंकरून तत्कालीन राष्ट्रांतही आपणास धन्य ह्मणवून घेतलें ही गोष्ट इतिहासप्रसिद्ध आहे. पण ते शहाणे होते ह्मणून पुढील मंडळी मूर्ख निघाली, व ती मूर्खपरंपरा रावबहादुरांच्या आदल्या पिढीपर्यंत अविच्छिन्नत्वें करून चालत आली, व पुण्यांत इंग्रेजी अंमल होऊन माजी बुधवारच्या वाड्यांत इंग्रेजी शाळेची स्थापना झाली तेव्हां काय ती अक्कल पुनः या देशांत आली हें जें महातत्त्व 'लोकहितवादी' आपल्या ग्रंथांवरून लोकांच्या मनांत ठसवूं पाहत आहेत, हें बरीक आम्हांस बिलकूल कबूल नाहीं. आमच्या रावबहादुरांनीं आपल्या स्वतःच्या बुद्धिमत्तेचें मान कितीसें ठरविलें आहे हें आह्मांस चांगलेंसें माहीत नाहीं; तरी आमची पक्की खात्री आहे कीं, जो काळ अत्यंत अज्ञानाचा गेला ह्मणून ते आजपर्यंत डांगोरा पिटीत आहेत त्याच काळांत त्यांच्याहून शतपट बुद्धिमान् असे शेंकडो हजारों लोक होऊन गेले आहेत. त्यांनीं जीं कृत्यें करून ठेविलीं आहेत त्यांजबद्दल सारें जग मान डोलवीत आहे, व ज्या काळीं रावबहादुरप्रभृति अर्वाचीन ऋषींचीं नावें सुद्धां मागें उरणार नाहींत, व त्याचे परमगुरु जे इंग्रेज लोक त्यांचें नांव हिंदुस्थानच्या इतिहासांत मात्र राहील, त्या काळीं सुद्धा त्यांचा लौकिक हल्लींप्रमाणेंच गाजत राहील. ही मंडळी कोण हें येथें सांगितलें पाहिजे असें नाहीं; कां कीं, गेल्या तीन हजार वर्षांत या देशांत मोठमोठे कवि, मोठमोठे शास्त्रकार, मोठमोठे राज्यस्थापक, मोठमोठे मुत्सद्दी वगैरे मंडळी कोण कोण होऊन गेली याविषयीं थोडीबहुत तरी माहिती नाहीं असा मायेचा पूत कोणीही सांपडेल असें आह्मांस वाटत नाहीं!

तेव्हां एकंदरींत पाहतां अर्वाचीन काळांत एतद्देशीय लोकांच्या बुद्धीचा ऱ्हास झाला हा जो महासिद्धांत 'लोकहितवादीं'नीं ठरवून ठेवला आहे तो आह्मांस केवळ चुकीचा वाटतो. आमचे रावबहादुर व त्यांच्या बरोबरीची मंडळी यांनीं ज्या वेळेस इंग्रेजी विद्येच्या अध्ययनास आरंभ केला तेव्हांची स्थिति अशी होती कीं, इंग्रजांचें या देशांत नुकतेंच सार्वभौमत्व होऊन युरोपांतही त्यांचा तसाच दरारा होता. शिवाय हल्लींच्या बादशाही अमलांत जे विलक्षण प्रकार चोहोंकडे दृष्टीस पडत आहेत,—ह्मणजे नवे नवे आक्ट, नवे कर, दरवर्षीं दुष्काळाचें भय, चोरांचे घाले आले तर उलटा प्रजेस दंड, इत्यादि—हेंही त्या वेळेस कांहींच नसून उलटी चोहोंकडे आबादानी, स्वस्थता, संतोषवृत्ति हीच दृष्टीस पडत असे. त्यांतून पाश्चात्य यांत्रिक विद्येचा प्रभाव जेव्हांपासून इकडे दृष्टीस पडूं लागला, तेव्हांपासून तर आमच्या परद्वीपीय राज्यकर्त्यांविषयीं लो-

कांच्या अशा समजुती होऊन बसल्या कीं, हे कोणी अमानुष सृष्टींतले प्राणी आहेत; पंचमहाभूतांवरही ज्यांचा अंमल चालूं लागला, त्यांची सत्ता माणसांवर चालेल यांत नवल काय? तर याप्रमाणें वीसपंचवीस वर्षांमागली येथील स्थिति असल्यामुळें नवीन इंग्रेजी शिकूं लागणारांच्या मनावर कोणत्या तऱ्हेचे संस्कार होत असत याची कल्पना सहज करितां येते. हल्लींही इंग्रेजी विद्येपासून कोणतीं फळें सामान्यतः दृष्टीस पडतात हें जर लक्षांत आणिलें, तर पूर्वीच्या ऐन अमदानींत हेच विकार किती दृढ होण्याचा संभव होता हें सहज ध्यानांत येईल. कोणत्याही गोष्टीची खरी योग्यता समजून येण्यास बराच काळ लोटावा लागत असतो-हा सामान्य नियम आहे; त्याप्रमाणेंच इंग्रेज लोकांच्या विद्येचें, राज्याचें, सुधारणुकीचें वगैरे यथार्थ स्वरूप कांहीं काळापूर्वी समजणें अशक्य होतें असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. आमच्या रावबहादुरांसारखी परम राजनिष्ठ मंडळीही आतां इंग्रेजी राज्याचे पहिल्यासारखे पोवाडे गाईल असें आम्हांस वाटत नाहीं. त्याप्रमाणेंच दहा वीस वर्षांपूर्वी विद्वान् व सुधारलेले ह्मणविणाऱ्या लोकांचीं जीं मतें ठरलेलीं असत, कीं इंग्रेजी राज्य ह्मणजे नीतीचें आगर, इंग्रेजांचा धर्म, आचारविचार वगैरे सर्व उत्कृष्ट, काय ज्ञान तें इंग्रेजी भाषेंत, इंग्रेजांचें हरएक गोष्टींत अनुकरण करण्यास बिलकूल हरकत नाहीं, कां कीं, साऱ्या जगांत शहाणे ह्मणून निवडलेले लोक जें करतात तें वाईट कसें असेल?—इत्यादि परंपराही प्रस्तुत काळीं विच्छिन्न झाल्यासारखीच आहे. आलीकडे इंग्रेजी भाषेचा फैलावा या देशांत पुष्कळच झाल्यामुळें आमच्या राज्यकर्त्यांच्या शेंकडो गोष्टी ज्या आह्मांस पूर्वी नुसत्या ऐकूनही माहीत नव्हत्या त्या आतां चांगल्या स्पष्ट दिसूं लागल्या आहेत. या दृढतर परिचयाच्या योगानें काय झालें, कीं आमचे पूर्वीचे पुष्कळ भ्रम उडून गेले, व आह्मी आपणांस व दुसऱ्यांस अधिक यथार्थ बुद्धीनें लेखूं लागलों. तसेंच आजपर्यंत आह्मांस आपल्या स्वतःविषयीं बिलकूल माहिती नव्हती असें ह्मटल्यासही सत्याचा अपलाप केलासें होईल असें नाहीं. आपण कोण, आपली स्थिति काय आहे, आपला पूर्वीचा वृत्तांत काय, आपल्या धर्माचें व आचारविचारांचें यथातथ्य स्वरूप काय, आपल्या हजारों वर्षांच्या ग्रंथसंग्रहांत काय काय लिहिलें आहे, इत्यादि गोष्टींविषयीं जिज्ञासाही पूर्वी कोणास वाटत नसे. पाश्चात्य ग्रंथकारांनीं इकडील स्थितिरीतीचें तुटपुंजीचें ज्ञान मिळवून त्यावर जें स्वकपोलकल्पित तर्कट रचावें, किंवा पाश्चात्य व प्राच्य ख्रिस्तभक्तांनीं पवित्र शास्त्राच्या भूषणार्थ जी लेखद्वारा व भाषणद्वारा बडबड करावी, ती सर्व वेदवाक्याप्रमाणें

गृहीत करून चालायाचें, व त्यावर काय त्या उड्या मारायाच्या, अशी पंधरावीस वर्षांमागील येथील विद्वत्समूहाची स्थिति होती. वरील समूहाच्या स्वप्नींही कधीं अशा कल्पना येत नसत, कीं ज्या मेकॉलेच्या अभिप्रायांचें प्रामाण्य त्याचे देशबंधु तिकडील प्रकरणांतही येताजातांनेंच स्वीकारतात, त्याचींच वचनें इकडे मात्र वेदवाणीप्रमाणें मानणें हा केवढा मूर्खपणा आहे! जे मिशनरी बहादुर एकाच पेनाच्या तडाक्यासरसें हिंदुधर्माचें, मुसलमानी धर्माचें, व पारशी धर्माचेंही खंडन करून टाकीत, व युनिवर्सिटीच्या परीक्षांत ज्यांच्याकडे एशिया खंडांतील साऱ्या भाषांच्या बद्दल जशी काय एकदां सुपारीच देऊन टाकली असे, त्या परम पूज्य डॉक्टर विल्सन् साहेबांस त्याच्या शिष्यवर्गानें पोपसाहेबांच्या प्रमादरहित आसनावर नेऊन बसवावें हा तरी केवढा शहाणपणा आहे! माजी 'सत्यदीपिके'च्या कर्त्यांनीं बिचाऱ्या शास्त्रीवैदिकांस आपल्या घरीं बोलावून आणून त्यांस आपल्या नूतनलब्ध पवित्रशास्त्राच्या तेजानें दिपवून टाकून आपल्या मूर्तिपूजक जनित्यास पुत्रलीला दाखवून स्वतःची धन्यता वाटवावी, व नंतर वरील कुंठित झालेल्या मंडळीस दक्षणा देऊन वाटेस लावावें, हा तरी केवढा चमत्कार आहे! * पवित्रशास्त्रांच्या पवित्र ओंव्यांत येवढा अजब गुण आहे काय कीं जसें सैतानानें येशूस एका उंच डोंगराच्या शिखरावर नेऊन सारीं पृथ्वीतील राज्यें दाखविलीं (!), त्याप्रमाणेंच आदमा ऱ्या व नोहाच्या पवित्र कथा वाचल्याबरोबर वाग्देवीचा सारा मुलुख एकदम नजरेच्या आटोक्यांत येतो!! असो; तर रावबहादुरप्रभृति जुन्या मंडळीच्या लेखांतून जीं विलक्षण मतें आढळतात त्यांचें मूळ पाहिलें तर हें होय कीं, त्यांच्या वेळीं स्वतःविषयीं अज्ञान व दुसऱ्याविषयीं अयथार्थ ज्ञान हे दोन्ही प्रकार लोकांमध्यें होते. त्यामुळें चोहोंकडे एक मोठें ठोकळ मत जारीनें चालू झालें होतें, कीं या देशांत पूर्वींचें म्हणून जेवढें आहे तेवढें सर्व वेडगळ, व नवें जें जें दृष्टीस पडूं लागलें आहे तें तें सर्व शहाणपणाचें. व्यासकृत अठरा पुराणांचें सार जसें पुढील वचनांत काढिलें आहे, कीं—

परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम्।

"परोपकार हेंच पुण्य व दुसऱ्यास पीडा करणें हेंच पाप" त्याप्रमाणेंच मागील मन्वंतरांतल्या तत्त्वज्ञानाचे दोन जबरदस्त सिद्धांत म्हटले म्हणजे हे होत कीं, हिंदु म्हणजे मूर्खांतले मूर्ख; व अकलेचे वांटेकरी म्हटले म्हणजे इंग्रज लोक, मिशनरी, बाटमंडळी व इंग्रेजीचा संस्कार झालेले नवीन विद्वान्!

---

† अंक (२६) पृष्ठ ७०८ पहा.

वरील स्थिति लक्षांत आणली असतां, प्रस्तुत ग्रंथकारानें जेथें तेथें इंग्रेजांचें माहात्म्य कां वर्णिलें आहे, नवीन विद्वत्तेची तेवढी शिफारस करून त्याखेरीज सर्व ज्ञान वायफळ असें कां दाखविलें आहे, व गेल्या शंभर पिढ्यांत या देशांत शहाणा मनुष्य ह्मणून कोणी निपजलाच नाहीं हें जें इतिहासाविरुद्ध, अनुभवविरुद्ध, व वस्तुस्थितिविरुद्ध मत त्याचें त्यानें सर्वत्र प्रणयन कां केलें आहे, हें सहज समजण्याजोगें आहे. वरील मतें या काळापर्यंत रावबहादुरांचीं जशींच्या तशींच कायम राहिलीं, ही गोष्ट खरीच आश्चर्य करण्यासारखी आहे. इतका दृढपणा त्यांच्या सध्यांच्या सहाध्यायी मंडळींतही आढळत नाहीं. मग या दृढतेची उपपत्ति

अंगीकृतं सुकृतिनः परिपालयंति ।

"महात्मे पुरुष एकदां ज्याचा अंगिकार केला त्याला कधीं अंतर देत नाहींत" या सर्वप्रसिद्ध वचनावरून करावयाची; किंवा ज्या माउलीच्या प्रसादानें त्यांस आजपर्यंत 'भाकरी मिळत गेली,' * व ते आज इतक्या योग्यतेस चढले, त्या राजनिष्ठेला वरील मतपरंपरा अत्यंत अनुकूल पडली ह्मणून तिची त्यांस दुरुत्यज्यता वाटते, किंवा त्यांच्या ह्मणण्याप्रमाणें आमच्या देशाची बुद्धिदेवता जशी गेल्या शंभर पिढ्या झोंपीं गेली होती तसाच थोडासा चुटका गेल्या पिढीभर 'लोकहितवादीं'च्या बुद्धीनेंही घेतला; काय असेल तें असो! वरच्यांपैकीं कोणतीही उपपत्ति स्वीकारली तरी कठिणच, पहिलीनें त्यांच्या समबुद्धीवर धाड पडते, दुसरीनें सत्यदेवतेचा क्षोभ होतो, आणि तिसरीनें त्यांच्या बुद्धीची जागरूकता नष्ट होते!

स्वजातीयविघाताय माहात्म्यं दृश्यते नृणाम् ।
श्येनो विहंगमानेव हिनस्ति न भुजंगमान् ॥†

'दृष्टांतशतक.'

अंक ६७—(१) विषयोपक्षेप—ब्राह्मण. (२) प्रस्तुत लेखापासून होणारा गैरसमज. (३) ब्राह्मण मुत्सद्दी, (४) 'निबंधसंग्रहां'तील उतारा. (५) इंग्रेजी ग्रंथकारांचे अभिप्राय.

१. गेल्या अंकांत 'लोकहितवादीं'च्या ग्रंथांतील एका मोठ्या मुद्याच्या संबंधानें विचार झाला; म्हणजे एकंदर देशाविषयीं जीं त्यांचीं मतें

---

* रावबहादुरांनीं दोन अडीच वर्षांपूर्वीं ठाण्यास एके प्रसंगीं काय भाषण केलें तें आमच्या वाचकांपैकीं बऱ्याच मंडळीस आठवत असेलच.

† "मनुष्यांचा पराक्रम प्रायः स्वजातीयांचा घात करण्यांतच दृष्टीस पडतो. पहा कीं ससाणा हा सर्पास न मारतां पक्ष्यांवरच झडप घालतो!"

आहेत त्यांवर चर्चा झाली. आतां या देशाची बुडवणूक ज्यांच्या पायीं झाली असा प्रस्तुत ग्रंथकाराचा ग्रह आहे, त्या लोकांविषयीं. म्हणजे लोकहितवादी'चे सजातीय,जे ब्राम्हण त्यांच्याविषयीं विचार करूं. हा विचार तीन प्रकारांनीं करायाचा. एक. वरील लोक मुत्सद्दी होते या नात्यानें. दुसरें. तेच काय ते या देशांतील पंडित या संबंधानें, आणि तिसरें. ते धर्माध्यक्ष म्हणून. प्रस्तुत ग्रंथकारानें या तीन मुद्यांवरून आपल्या ब्रह्मबंधूंवर कोरडा उडवला आहे; यास्तव तिहीं संबंधांनीं प्रकृत विषयाचा विचार करणें अवश्य होय

२. सदरील विषयास लागण्यापूर्वी एका गोष्टीच्या संबंधानें येथें उल्लेख करणें अवश्य वाटतें. ती गोष्ट ही होय कीं, आह्मी जातीनें ब्राह्मण पडलों. तेव्हां आपल्या सजातीयांच्या कैवारानें आम्ही काय लिहिणें तें लिहूं, असा आमच्या वाचकांचा समज होण्याचा संभव आहे. विशेषतः ब्राह्मणेतर वाचकांचा आणि त्यांतून परधर्मी व परधर्मांत शिरलेल्या मंडळीचा तर वरील समज होईलच होईल. जगाची सामान्यतः प्रवृत्ति म्हटली म्हणजे आपणावरून सर्व पाहायाचें ही असल्यामुळें ज्या पवित्र मंडळीनें अफगाणिस्थानांत आमच्या शिपायांस जय येवो ह्मणून आकाशांतील बापापाशीं गळ घेतली, व खुनी जॉर्ज नेन्स* याच्या तर्फेनें प्रभु येशूपाशीं भीड खर्चली, त्यांस वरील निःपक्षपातता केवळ दुर्घट वाटणार आहे हें खरें, पण या गोष्टीस आमचा उपाय नाहीं. आह्मीं आपल्या तर्फे आमच्या साऱ्या वाचकांस प्रांजलपणें येवढेंच कळवितों कीं, आमच्या राष्ट्राचा, जातीचा, धर्माचा वगैरे आम्हीं जरी पूर्ण अभिमान बाळगतों, व त्यांवर जो वृथा दूषण देईल त्याचें पारिपत्य केल्याखेरीज जरी आह्मी कधीं सोडणार

---

* वरील नांवाच्या एका खलाशानें कलकत्त्यास एका पोलिसच्या शिपायाचा जीव घेतल्यावरून त्यास फांशीं दिलें हें कांहीं महिन्यांपूर्वीचें वर्तमान आमच्या वाचकांपैकीं पुष्कळांच्या वाचण्यांत आलेंच असेल. बिचाऱ्या नेन्सचें पुढें त्याच्या धर्मबंधूंनीं व धर्मभगिनींनीं कसें और्ध्वदैहिक केलें तें मात्र सर्वांच्या समजण्यांत आलें नसेल. नेन्स हा गतप्राण झाल्यावर त्याचें प्रेत वरील मंडळीनें मागून घेऊन त्याचा मोठ्या समारंभानें अंत्य संस्कार केला. पाद्री मंडळीनें त्याच्याबद्दल प्रभूपाशीं मोठ्या भक्तीनें प्रार्थना केली, व आपला बंधु आकाशांतील प्रभूच्या प्रेमळ मिठीचा अनुभव घेत आहे (Safe in the arms of Jesus) असें गीत गाईलें. तसेंच कित्येक मडमांनींही वरील महापुरुषाच्या शवास पुष्पगुच्छांनीं अलंकृत करून मोठा सोहळा केला ! वाः ! धन्य नेन्स साहेबांचें सौजन्य ! धन्य त्यांच्या भगिनींची बंधुप्रीति ! ! आणि धन्य पाद्री साहेब व त्यांचा प्रभु ! ! !

नाहीं, तरी यथार्थ दूषणाचा कैवार आम्ही कधीं घेणार नाहीं. सदोषत्व हें इह लोकीं कोणासच सुटलें नाहीं, यास्तव त्याचा आमच्या देशाकडे जेवढा रास्त वांटा येईल तेवढा कोणाही निःपक्षपात मनुष्यास पतकरलाच पाहिजे. तो न पतकरणें म्हणजे हठवादीपणा होईल. पण आमच्या देशाची आलीकडे अशी कांहीं चमत्कारिक स्थिति झाली आहे कीं, त्यास कोणी धनी ना गोसावी! हवें त्यानें त्याच्याविषयीं काय पाहिजे ती बडबड करावी. जो जो जितकी अधिक अधिक बडबड करील तितका तितका तो जाडा पंडित व जाडा देशसुधारणा करणारा! इतर देशांविषयीं कोणास कांहीं लिहिणें झाल्यास कांहीं तरी शोध करून लेखणी अंमळ जपून चालवावी लागते, पण आमचा हिंदुस्थान ह्मटला ह्मणजे पार्लमेंटच्या सभासदांनीं, इंग्रेज ग्रंथकारांनीं, मिशनरींनीं, एतद्देशीय ख्रिस्तभक्तांनीं, समाजवाल्या मंडळींनीं, चटोर पुस्तककारांनीं, त्याच्या विषयीं काय पाहिजे तें बोलावें व लिहावें. कांहीं शोध करायाला नको, कांहीं माहिती मिळवायाला नको, कांहीं धाक बाळगायाला नको—जें लिहावें तें सप्रमाण व जें बोलावें तें सत्यच! बरें, आमच्या येथल्या मंडळीला वरच्या बोलण्यापैकीं व लिहिण्यापैकीं कांहीं टोंचेल ह्मणावें तर त्याची वार्ताही नको! तुह्मी त्यांस किती पाहिजे तितक्या शिव्या द्या, व नाहीं नाहीं तीं नांवें ठेवा; तीं सर्व त्यांस कबूल! वरील पुष्पवृष्टि जितकी जितकी अधिक होईल तितका तितका त्यांस विशेष संतोष! ती न होईल तर मात्र त्यांस चैन पडावयाचें नाहीं. या देशाविषयीं कोणीं चार ओळी मजकूर लिहिला, आणि त्यांत हिंदूंचें मूर्खत्व, भीरुत्व वगैरे सिद्ध केलेलें नसलें तर वरील तत्त्वज्ञ मंडळी नाक मुरडल्याखेरीज कधीं राहायाची नाहीं. सारांश, आमच्या देशांत अशी बहादर व निगरगट्ट मंडळी झाली आहे कीं. इतर देशांतील मनुष्यांस जशी आपली कोणी नालस्ती केलेली खपत नाहीं, तशी येथें स्वदेशाची प्रशंसा बिलकूल खपत नाहीं; व इतरांस जितपत आत्मस्तुति प्रिय, तितपत इकडे आत्मनिंदा प्रिय!

तर अशा स्थितींत लोकांस आपणांविषयीं यथार्थ ज्ञान करून देणें हें अत्यंत महत्त्वाचें आहे. जे दुराग्रही व हठवादी असतील त्यांस वरील यथार्थ ज्ञानही विपरीत रीतीनेंच भासेल यांत संशय नाहीं; पण समंजस लोकांकडेच दृष्टि देऊन वरील प्रयत्न करणें उचित होय. तर आमच्या सजातीयांच्या संबंधानें आह्मीं जें यापुढें लिहिणार आहों, तें केवळ तिऱ्हाईतपणानें व निःपक्षपात बुद्धीनें लिहिणार आहों. त्यांत

कोणास अन्यथा दिसल्यास प्रत्याक्षेप करण्याची आम्हीं सर्वांस मोकळीक दिलेलीच आहे.

३. तेव्हां आतां प्रथमतः मुत्सद्दीपणाच्या संबंधानें ब्राम्हणांविषयीं विचार करावयाचा. गेल्या शतकांत पूर्वी कधींही न आलेलें ऐश्वर्य ब्राह्मणांस एकाएकीं प्राप्त झालें होतें ; राजे ब्राह्मण, सरदार ब्राह्मण, दिवाण ब्राम्हण, वकील ब्राम्हण,--अशी कांहीं विलक्षण गर्दी एकदम होऊन गेली होती ! ज्या लोकांची प्राचीन वृत्ति म्हटली म्हणजे तपस्वीपणाची, व आलीकडील वृत्ति पराकाष्टा झाली तर कारकुनीपणाची, त्यांनीं गेल्या शतकांत प्राचीन आश्रमींचे दर्भ व अर्वाचीन आश्रमींची लेखणी हीं दोन्ही टाकून देऊन एकदम क्षात्रधर्माची नवीन दीक्षा धारण केली ; व कोणी राजवेत्राचा अंगीकार केला, कोणी खड्गाचा आश्रय स्वीकारला, असें अपूर्व वृत्यंतर त्यांचे ठायीं एकदम दृष्टीस पडलें. परशुरामक्षेत्रांतल्या मंडळीनें आपल्या क्षेत्रपतीची दिग्विजयाची दीक्षा चोहोंकडे गाजविली. भारती युद्धापासून ब्राह्मणांचें नांव समरांगणांत जें लोपून गेलें होतें तें हजारों वर्षांनीं पुनः उदयास आलें ; व ज्या महाक्षेत्रावर अर्जुनाचा वानरांकित ध्वज फडकला होता, त्यावरच युगांतरीं भाऊसाहेबांचा जरीपटका झळकला ! सारांश, ज्याप्रमाणें स्पेनच्या राजानें पंधराव्या शतकाच्या अखेरीस साऱ्या देशावरचा यवनी अंमल उठवून थोड्या दिवसांनीं मुळच्या राज्यसत्तेची व धर्माची पुनः स्थापना केली, त्याप्रमाणेंच पुढें दोन तीन शतकांनीं इकडेही महाराष्ट्र वीरांच्या हस्तें तोच प्रकार घडण्यांत आला.

वरच्यासारख्या हकीकती कोणी तिऱ्हाइतानेंही ऐकल्या असतां त्याच्या मनांत आवेशाचें स्फुरण होण्यासारखें आहे ; कां कीं, ज्याच्या अंगीं पौरुष आहे त्यास प्रत्यक्ष शत्रूचा आपणास बाधक होणारा पराक्रमही अभिनंदनीय होत असतो, मग तिऱ्हाइताचा होईल यांत नवल काय ? त्यांतून गेल्या दोन शतकांत आमच्या देशबंधूंनीं आपला प्रताप असा गाजविला कीं, येवढा अफाट हा हिंदुस्थान, पण एका शतकाच्या अवधींत तो सर्व त्यांच्या डिंडिमाच्या नादानें दुमदुमून गेला ! शिवाय हीही लक्षांत आणण्यासारखी दुसरी मोठी गोष्ट आहे कीं, मराठ्यांचा इतिहास हा इंग्लिश, फ्रेंच, किंवा स्पानियर्ड लोकांच्या इतिहासासारखा नाहीं,—म्हणजे इंग्लिशांनीं जशी येथें सत्ता बळकावली, नेपोलियननें जसा सारा युरोप विनाकारण तुडवून टाकला, किंवा स्पेनच्या खिस्ती वीरांनीं अमेरिकेंत घुसून तेथें देशचे देश उध्वस्त करून टाकून जसा आपल्या देशास व साऱ्या मनुष्यजातीस अक्षय्य कलंक लावला,—तसाही वरील इति-

ह्रासाचा प्रकार नाहीं. दुसऱ्यास नुचाडण्याच्या बुद्धीनें जें युद्ध आरंभिलेलें असतें त्यांत वीरश्रीचा उत्कर्ष कितीही दृष्टीस पडला तरी सुविचारी व न्यायी मनुष्यास तो तादृश प्रशस्त होत नाहीं; कां कीं, वरच्यासारखें युद्ध म्हणजे दिवसा ढवळ्या घातलेल्या दरवड्याचेंच भावंड होय. वास्तवें सीजर, नेपोलियनसारख्या सरदारांनीं कितीही अद्भुत पराक्रम केलेले असले, किंवा हेस्टिंग्स्, डालहौसीसारख्यांनीं दुसऱ्याचें पागोटें घेण्यांत कितीही शिताफी दाखविली असली, तरी प्रांजळ इतिहासकारास त्यांच्या हकीकती लिहिण्यास कदापि संतोष वाटणार नाहीं. इतिहासदेवतेचीं परमप्रिय स्थानें म्हटलीं म्हणजे थर्मापिलीचा पहाड, सिंहगड, साराटोगा, केनोचें रणांगण, ब्यानॉकबर्नचा माळ, प्लेवनाचा मोर्चा हींच होत!

तर वरील अनेक कारणांस्तव महाराष्ट्र देशाचा इतिहास व ब्राह्मणांची शिपाईगिरी व राज्यकारण हीं परकी वाचणारांसही प्रिय होण्यासारखीं आहेत. मग एतद्देशीय वाचकांस तर त्यांपासून केवढा उत्साह प्राप्त होण्यासारखा आहे हें सांगणें नकोच. पण या सर्व गोष्टी आमच्या रावबहादुरप्रभृति मंडळीस काय होत! त्यांनीं इंग्रजी भाषेच्या सव्वीस मातृकांचा परिचय झाल्या दिवसापासूनच बहुधा दोन महासिद्धांत बळकट धरून ठेवले आहेत कीं, अकलेंत पहिला नंबर म्हटला म्हणजे आपले विद्यादाते व अन्नदाते जे इंग्रज लोक त्यांचा, व दुसरा नंबर त्यांचे प्रिय छात्र व दासानुदास जे आपण त्यांचा; व पहिल्या मंडळीस स्वर्ग एक बोट उणा, व दुसरीस दोन बोटें! वर दाखल केल्याप्रमाणें अकलेची वांटणी होऊन गेल्यावर मग बाकीच्या मंडळींची वार्ता कशाला पाहिजे आणि त्यांतून आमच्या देशांत गेल्या तीन हजार वर्षांत जी अविच्छिन्न मूर्खपरंपरा होऊन गेली त्यांपैकीं कोणी वरील अकलेस हक्क सांगणें म्हणजे तर एकाद्या अतिशूद्रानें मोठमोठ्या वेदशास्त्रसंपन्न महाब्राह्मणांच्या पंक्तीच्या लाभाची आशा करणें यासारखेंच वेडगळ होय. इंग्लिशभाषारूप महानसांत रांधला जाणारा जो अतिमोलाचा अक्कलरूप पदार्थ त्याचे पहिले भोक्ते म्हटले म्हणजे मेकॉले, मॉरिस्, विल्सन्प्रभृति पाश्चात्य ऋषिवर्य हे होत; त्यांस समर्पण होऊन राहिलेलें जें पवित्र उच्छिष्ट तें पुढें 'लोकहितवादी', 'घाशीरामा' चे जनक, 'सत्यदीपिका'धारी यांनीं पुरोडाश म्हणून मोठ्या भक्तीनें सेवन करायाचें; मग या दोन पवित्र पंक्तींतून निभावून येऊन वरील प्रभुभोजनापैकीं एकादा शलगथाचा तुकडा किंवा सोमरसाचा एकादा थेंबही आमच्या ब्राह्मण वीरांच्या किंवा मुत्सद्यांच्या बिचाऱ्यांच्या वांट्याला कोठून येणार! असो; आतां आमच्या रावबहादुरांचे स्वज्ञातीविषयीं जे अ-

मोल उल्लेख जागोजाग आहेत, कीं ब्राह्मण हे राज्यबुडवे, त्यांस राज्य चालविण्याची अक्कल नाहीं, लढाई करण्याचें शहाणपण नाहीं, इ० इ०. त्यांविषयीं येथें सविस्तर लिहिण्याची मुळींच जरूर नाहीं. अज्ञानाचें किंवा दुराग्रहाचें पटल जो आपल्या डोळ्यांवरून अंमळ दूर सारील त्याच्या सुद्धां प्रस्तुत प्रकरणीं खरें काय तें लक्षांत येण्यास कांहीं अडचण पडणार नाहीं. वास्तव ' निबंधसंग्रहा ' पैकीं एका मात्र लेखाचें येथें अवतरण करून प्रस्तुत प्रकरण आटपतों.

" नंबर ८१. "

" नानाफडणविसाचें शहाणपण. "

" **विनंति विशेष**—सांप्रत मराठे लोकांत अशी ह्मण आहे कीं, नानाफडणिसासारखा कोणी शहाणा नाहीं परंतु मला वाटतें कीं, आतां इंग्रज लोकांमध्यें सहस्रशः नानापेक्षां शहाणे आहेत. नानाफडणिसाचें शहाणपण वर्णन करण्याजोगें सर्वोत्कृष्ट नव्हते. त्या लोकांमध्यें त्याची कीर्ति होण्याचें कारण इतकेंच कीं, मूर्खांचे सभेत थोडासा कोणी शहाणा असला ह्मणजे त्याची ख्याति होते, आणि गांवढा जोशी गांवढ्यांत पंडित असतो; कारण कीं, त्या गांवचे लोक जितके ज्ञानी असतात त्याहून त्यास विद्वान्पणा अधिक असतो. वास्तविक पाहिलें तर नानाफडणीस कांहीं विद्वान् नव्हता व त्यास दूरदृष्टी नव्हती. जन्मापासून त्यानें कारभार केला याजमुळें त्याची बुद्धि बरीच होती, व मराठे दरबारचा बंदोबस्त त्याला चांगला करितां येत होता; परंतु मेंढक्यास मेंढ्या वळतां आल्या ह्मणून तो कांहीं घोडेस्वार होत नाहीं. इंग्रजलोकांतील कारभारी यांची बुद्धि विशाळ, मसलत खोल. अनेक देशींचे वृत्तांत त्यांस माहीत, व त्यांचें आपसांत एक मत असे. नानाफडणिसाचे ठायीं हें नव्हतें. तो जुन्या चालीचा ब्राह्मण, त्याची माहिती कमी, व आपसांत दुष्टपणा फार होता. पहा बरें, नानाफडणिसाचे हातीं सर्व राज्यकारभार होता. परंतु त्यानें कांहीं राज्यांत अधिकाऱ्यांची रचना व पदव्या हें ठरविलें नाहीं. इंग्रजांत एक मेला ह्मणजे दुसरा तयार असतो. हा क्रम मराठी राज्यांत नव्हता. कायदे कांहीं नव्हते. बरें, त्यांचे समीप इंग्रज होते त्यांचा शोध तरी त्यानें कांहीं करावा. तेंही कांहीं नाहीं, इंग्रजांनीं मात्र सर्व लोकांच्या डोक्यावरचे केस मोजून ठेविले, परंतु मराठे लोकांस इंग्रजांविषयीं कांहीं माहीत नाहीं. त्यांचा देश व नांवगांव कांहींएक ठाऊक नाहीं. नानाचे वेळचे पत्रांत कोठें इंग्रजांस जलचर, कोठें कलकत्तेकर असें ह्मटलें आहे. याजवरून त्याचें ज्ञान समजतें. टिपूशीं लढाई

केली तेव्हां लार्डकार्नवालीस तेथें गेले होते. व त्याजबरोबर परशरामभाऊ वगैरे सरदार पेशव्यांकडून गेले होते. पण त्यांपैकीं एक-जणासही ते कोण होते हें ठाऊक नाहीं व कोठून आले हें माहीत नव्हतें. इंग्रजांचा वकील पुण्यांत होता त्याची मात्र त्यांस ओळख होती. परंतु त्यांचा शेंडाबुंधा किंवा हिंदुस्थानांत इंग्रज कोठें आहेत व फरासीस कोठें आहेत व फिरंगी कोठें आहेत, याचा कांहीं शोध लागत नाहीं.नानाफडणिसाची बातमी फार होती असें ह्मणतात. परंतु ही बातमी फुसक्या गोष्टीची होती.शिकाचें व नेपाळचें वगैरे संस्थान दूरवर होतें, त्यांचा त्यास ठिकाण नव्हता व राज्यांत टपाल वगैरे नव्हतें. नानाची बातमी इतकीच होती कीं, आपले ओळखीचे लोकांतील कोण कोठें गेला, कोण काय जेवला, ही मात्र बातमी तो चित्त देऊन काढीत असे;एवढ्यावरून मूर्ख लोकांस असें वाटे कीं, आह्मीं काल अमुक करीत होतों तें नानास ठाऊक कसें झालें ? परंतु या बातमीचा उपयोग काय? बातमी ह्मणजे संपूर्ण जगांत कोणतीं राष्ट्रें आहेत, कोणते मुलूख मोठे आहेत, हें समजावें. तळेगांवास इंग्रज लोक आले होते तेव्हां मराठे लोकांनीं एकावर हजार जाऊन त्यांचा पराभव केला.या गोष्टीचें मराठे लोक मोठें वर्णन करितात. परंतु असली गोष्ट कांहीं मोठी नव्हे व त्यांत कांहीं शहाणपण नाहीं. घोडें मनुष्यास मारील यांत काय आश्चर्य आहे ? परंतु त्यामुळें घोडा शहाणा व मनुष्य वेडा असें ह्मणूं नये. ती गोष्ट एखादे वेळीं झाली म्हणून वारंवार होणार नाहीं. नेहमीं मनुष्य घोड्यावर बसतात ; तद्वत् इंग्रजांचा पराभव मराठे लोकांनीं केला, पण त्याजमुळें इंग्रज नाहींसे झाले नाहींत. आणि इंग्रज लोक शहाणे ते इकडे आल्यावर त्यांनीं या लोकांच्या सर्व माहितगाऱ्या काढिल्या आणि मग त्यांस जिंकण्यास उशीर लागला नाहीं. अशी मराठ्यांनीं इंग्रजांची माहितगारी कां काढिली नाहीं ? नानाफडणिसास ही गोष्ट करण्यास अनुकूल होतें, परंतु त्यास हें कांहीं ठाऊकच नाहीं. त्याच्या समजुती अशा होत्या कीं, पृथ्वी काय ती एवढीच व सर्व जग तें इतकेंच आहे. याशिवाय कोठें कांहीं नाहीं. इंग्रज हे कोणत्या बेटांतून आले आणि प्रथम दहा वीस जण, नंतर शेंदोनशें असें इतके दूर येऊन येवढें राज्य जमविलें. ही कृति विश्वकर्म्यासारखी नव्हे काय ? परभाषा, परमुलूख,परजात, परधर्म, तत्रापि वरिष्ठता पावले हें केवढें शहाणपण बरें ? इंग्रज कोण हें वर्तमान ठाऊक नाहीं, हा केवढा मूर्खपणा आहे ! आपले लोक पेशवाईंत मूर्ख होते यांत संशय नाहीं. त्यांस कांहींच कळत नव्हतें. बरें आणखी नानाफडणीस यास कांहीं आपले देशाचा अभिमान नव्हता व शौर्यही नव्हतें. तो स्वभावानें कुत्सित होता व हलके मनाचा होता. सर्व देशाचें कल्याण करण्याचें

त्याचे मनांत क्षणभर देखील येत नव्हतें. परंतु त्याची आंतून बहुत सरदारांशीं वांकडीं मात्र होतीं. त्यानें सर्वांस एक कायदा लावून देऊन सर्वांस एकत्र जमविण्याचा प्रयत्न कधींच केला नाहीं. आपले घरापर्यंत व आपले राज्यापर्यंत मात्र नजर ठेविली. लोकांच्या सुधारणेचा प्रयत्न केला नाहीं. श्रीकाशीक्षेत्रास जाणें तरी बरोबर दोनशें लोक लागत. तेव्हां मनुष्यें माघारीं येत होतीं. नाहीं तर भिल्ल, रामोशी, पेंढारी वगैरे चोरटे लोक लुटीत होते. त्यांचा बंदोबस्त त्याच्यानें झाला नाहीं. काशीही आपलेकडे इंग्रजांकडून घेवविली नाहीं. व त्यास आपले राज्याबाहेर कोण अम्मल करितो याची खबर बिलकूल नव्हती. या लोकांचें कोणतेंही कल्याण त्याचे हातून झालें नाहीं. मग त्यास कोणत्या प्रकारानें लोक शहाणा ह्मणतात हें कांहीं कळत नाहीं. नीति, सुधारणा किंवा विद्येची वृद्धि त्यानें केली नाहीं; व कलाकौशल्यें हीं वाढविलीं नाहींत. नशिबानें राज्य चाललें, नाहीं तर अशा लोकांच्या हातांत राज्य क्षणभर देखील असूं नये; परंतु काळाच्या योगानें इंग्रज त्या वेळेस इकडे फारसे आले नव्हते. याजमुळें हें राज्य चाललें, नाहीं तर असे लुटारू, अज्ञाणी लोकांचें बेकायदा राज्य निभूं नये. परंतु ईश्वरसत्तेनें तें झालें. तात्पर्य नाना फडणिसाविषयीं जो अभिप्राय लोकांचा आहे तो खोटा आहे आतां जर नानाफडणीस असता तर त्याजला लोक वेडा ह्मणूं लागते आणि तो पळूनही जाता यांत संशय नाहीं.” लो० हि०.

वरील लेखावर चर्चा करण्यापूर्वीं त्याच्या जोडीला कांहीं इंग्रेजी लेख सामील करितों. त्यांचें ही वाचकांनीं मनन करावें:—

“The first of the events alluded to in point of time and importance was the death of Nana Furnuwees. His health had long been in a declining state; but he continued to transact business, almost to the last, with his accustomed order and punctuality. He died on the 13th March. “And with him,” says Colonel Palmer, “has departed all the wisdom and moderation of the Mahratta government.” Nana Furnuwees was certainly a great statesman. His principal defects originated in the want of personal courage, and in an ambition not always restrained by principle. In the latter unhappy years of his life, on the testimony of English as well as Mahratta authority, he is entitled to the high praise of having acted with the feelings and sincerity of a patriot. He honorably advised Bajee Rao to such measures as he believed advantageous, unmindful of

any consequences. He was decidedly averse to the admission of a body of foreign troops in the manner proposed by the Marquis Wellesley, if the energies of the government could possibly be restored without their aid. He respected the English, admired their sincerity and the vigour of their government; but as political enemies, no one regarded them with more jealousy and alarm. The life of Nana may be said to have been entirely public; and its events have been so fully recorded as well as the motives for his conduct, that it is unnecessary to enlarge on his character. In private life he was a man of strict veracity, humane, frugal and charitable. His whole time was regulated with the strictest order, and the business personally transacted by him almost exceeds credibility."

("मागील भागाच्या शेवटीं निर्दिष्ट केलेल्या वृत्तांतांपैकीं कालमानानें व महत्त्वाच्या मानानें पहिली मोठी घडलेली गोष्ट म्हटली ह्मणजे नानाफडणवीस याचा मृत्यु ही होय. नानाच्या प्रकृतीस बरेच दिवस चैन नव्हतें, तरी शेवटपर्यंत त्यानें नेहमींच्या ठाकठिकीनें व टापटिपीनें कारभार चालविला. मार्च महिन्याच्या १३ व्या तारखेस त्याचा काळ झाला. त्याच्या बरोबरच मराठी राज्यांतील सारें शहाणपण व सर्व व्यवस्थितपणा निघून गेला, असें कर्नल् पामर यानें लिहिलें आहे. नाना फडणवीस हा खरोखर मोठा मुत्सद्दी होऊन गेला. त्याचे मुख्य अवगुण ह्मटले ह्मणजे येवढेच होते कीं, तो जातीनें शूर नव्हता व त्याची महत्त्वाकांक्षा कांहींशी अनावर होती. त्याचीं शेवटलीं चार पांच वर्षें जीं विपत्तींत गेलीं त्यांत त्यानें स्वदेशभक्ति पूर्णपणें प्रगट केली; याविषयीं त्याच्या देशबंधूंचें व त्यावेळच्या इंग्रेजांचें ऐकमत्य आहे. बाजीराव गादीवर आल्यावर त्यानें त्यास निरपेक्ष बुद्धीनें आपला उत्तम सल्ला देण्यांत कधीं कसर केली नाहीं. मार्किस् वेलेस्लीनें सांगितल्याप्रमाणें इंग्रेजी पलटणें चाकरीस ठेवण्याची मसलत त्यास बिलकूल पसंत नव्हती. जोंपर्यंत होईल तोंपर्यंत राज्यांतल्या राज्यांतच बंदोबस्त करावा हें उत्तम असें त्याचें मत होतें. तो इंग्रेजांस चाहत असे, त्यांची नेकी व राज्य चालविण्याची शहामत यांची तो तारीफ करी; पण राज्यकारणाच्या संबंधानें ते नेहमीं त्याच्या डोळ्यांत खुपत असत. नानाचें सर्व आयुष्य राज्यकारभारांतच गेलें असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. या कारभारांत घडलेल्या सर्व गोष्टींची तपशीलवार हकी-

कत पूर्वी दाखल झालेलीच आहे, व नानाचे कोणकोणत्या कार्यांत काच काय हेतु होते तेही प्रदर्शित केलेलेच आहेत; यास्तव त्याच्या स्वभावाचें वर्णन येथें अधिक करण्याची जरूर नाहीं. खासगी रीतीनें पाहतां नाना फडणवीस हा वचनाचा धड, दयाशील, मितव्ययी व धर्मात्मा असा होता. त्याचा सारा वेळ बांधलेला असे; व तेणेंकरून त्याच्या हातून इतकें काम उरके कीं, तें कोणास सांगितल्यास खरें सुद्धां वाटणार नाहीं! ")

"The fortuness of Nana Furnuwees were now, in the general opinion, and perhaps in his own, desperate; but on being forced to abandon half-measures, into which he was misled by a timid disposition, the vi_our of his judgement, the fertility of his expedients, the extent of his influence, and the combination of instruments which he called into action, surprised all India, and from his European contemporaries, procured for him the name of "the Mahratta Machiavel."

या वेळेस सर्वांस असें वाटून गेलें होतें कीं, आतां नानाची धडगत नाहीं; कदाचित् त्याचा त्यासही त्यावेळेस भरंवसा वाटत नसेल, पण पहिल्यापहिल्यानें भित्रेपणामुळे आरंभलेलें धरसोडीचें वर्तन सोडून देऊन जेव्हां त्यानें आपलें बुद्धिसर्वस्व प्रगट केलें, तेव्हां, त्याची दूरवर पोंच, युक्तिप्रयुक्ति रचण्याचें चातुर्य, त्याचा चोहोंकडे असलेला दबदबा, व आपणावर उठलेल्या शत्रूंस मोडण्यास त्यानें जीं कारस्थानें उभीं केलीं तीं,— या सर्वांकडे पाहून सारें हिंदुस्थान तोंडांत बोट घालून राहिलें, व त्या वेळचे इंग्रेज त्यास 'मराठ्यांतला म्याकिवेल्' * असें ह्मणूं लागले.

वरील दोन उतारे ग्रांट् डफ्च्या सर्वप्रसिद्ध इतिहासांतले आहेत. पुढील उतारा 'एशियाटिक आन्युअल रेजिस्टर' या वार्षिक पुस्तकांतील आहे:—

"Contemporary with Poorneah, and in no ways inferior to him, was Nana Furnevese, who for a quarter of a century administered the territory of the Peshwah, during the minority of Bajee Rao. To attempt a character of this great statesman, would be to detail a history of Mahratta politics for the last twenty-five years, during which he discharged the duties of Minister with abilities unequalled. During the long and im-

* म्याकिवेल् नामेंकरून एक विख्यात इटालियन प्रधान सोळाव्या शतकाच्या आरंभीं उदयास आला. याला 'इटालींतला चाणक्य' ह्मटलें असतां शोभणार आहे.

portant period of his administration, by the force and energy of his single mind he held together his vast empire—composed of members whose interests were as opposite as the most anomalous elements—and by the versatility of his genius, the wisdom and firmness, and modification of his government, he excited this mass of incongruities to one mutual and common effort. With that wise and forseeing policy—which strong in its own resources, equally reject the extremes of confidence and despair, he supplied from the fertility of unexhausted genius an expedient for every possible event."

(पूर्णयाच्याच वेळचा व त्याच्याचसारखा बुद्धिमान् प्रधान नानाफडणवीस हा होता ; यानें * बाजीरावाच्या अज्ञानदशेंत पेशव्यांचें राज्य पंचवीस वर्षें चालविलें. या नामांकित मुत्सद्याचें वर्णन करणें ह्मणजे गेल्या पंचवीस वर्षांत मराठ्यांच्या राज्यांत ज्या उलाढाली झाल्या त्यांची हकीकत देणें होय ; वरील काळांत त्यानें विलक्षण चातुर्यानें प्रधानगिरीचें काम बजावलें. इतकीं वर्षें पावेतों त्यानें आपल्या एकट्या बुद्धीनें पेशवाईसारख्या प्रचंड राज्याचें नियमन केलें. त्या राज्यांत किती निरनिराळीं संस्थानें व त्यांच्यांत परस्पर किती बखेडे ! पण इतक्यांसही त्यानें एक तंत्रानें वागविलें ; अशी त्याची राज्य वहिवाटण्याची कांहीं चमत्कारिक हातोटी होती ! त्याचें शहाणपण व दूरदृष्टि हीं अशा प्रकारचीं होतीं कीं, कोणतेंही कार्य करायाचें तर तें उतावळीनें न करतां किंवा त्याच्या विषयीं निराश होऊन न बसतां तें धिमेपणानें व धोरणाधोरणानें करायाचें. यामुळें कोणत्या वेळेस कसाही प्रसंग गुदरला तरी तो डगमगत नसे.)

प्रस्तुत विषय एकंदर ब्राह्मणांच्या मुत्सद्दीपणाचा आहे, यास्तव वरील पुस्तकांतूनच पुढीलही उतारा वाचकांस सादर करतों:—

"Every trait" said the British Resident of that day "in the character of Poorneah marks him as an extraordinary man. * * * To a mind of singular vigour, he added an extensive acquaintance with the resources of the country and an intimate knowledge of characters. The revenue of Mysore has been raised to its present amount by the superior management of Poorneah; by the attention to the repair of tanks and water-

* वरील उल्लेखांत थोडीशी चूक आहे. बाजीरावाच्या जागीं सवाईमाधवरावाचें नांव पाहिजे होतें.

courses: and the construction of roads and bridges; by the encouragement which he has given to strangers to resort to and settle in Mysore; and his general endeavours to improve the agriculture of the country, and the situation of the people under the government."

("त्या वेळचा इंग्रेजांचा रेसिडेंट वरील प्रधानाविषयीं असें ह्मणतो कीं, पूर्णया यांच्या अंगचे सर्व गुण मोठे विलक्षण होते. त्याची बुद्धि अत्यंत तीव्र असून त्यास आपल्या देशाच्या संबंधानें सर्व प्रकारची उत्तम माहिती होती; शिवाय कोण कसा आहे, कोण कसा आहे हें ज्ञानही त्यास सर्वोत्कृष्ट होतें. पूर्णयानें ह्मैसूर प्रांताची जी उत्कृष्ट व्यवस्था ठेविली होती तिच्या योगानें त्याचें उत्पन्न आज इतकें वाढलें आहे. ही व्यवस्था अशी कीं, त्यानें तळ्यांची व नाल्यांची चांगली दुरुस्ती ठेवली, रस्ते व पूल बांधले, नवीन वसाहत करण्यास येणारांस चांगलें उत्तेजन दिलें, शेतकीची सुधारणा केली, आणि एकंदर रयतेस सुखी केलें.")

ऐश्वर्यादनपेतमीश्वरमयं लोकोऽर्थतः सेवते
तं गच्छंत्यनु ये विपत्तिषु पुनस्ते तत्प्रतिष्ठाशया ।
भर्तुर्ये प्रलयेऽपि पूर्वसुकृतासंगेन निःसंगया
भक्त्या कार्यधुरं वहंति कृतिनस्ते दुर्लभास्त्वादृशाः ॥*

'मुद्राराक्षस'.

अंक ६८—(१) दोन्ही अभिप्रायांची तुलना (२) 'लोकहितवादीं'च्या अभिप्रायाचें खंडन (३) प्रस्तुत विषयावर आमचें मत.

—१. मागील अंकांत जे उतारे दिले आहेत त्यांतील मराठी उतारा एका पारड्यांत घातला व इंग्रजी उतारे दुसऱ्या पारड्यांत घातले तर तराजूचा कांटा कोणत्या बाजूला कलेल बरें? आमच्या रावबहादुरांनीं बिचाऱ्या नानास दिलेल्या सर्टिफिकिटांत व इंग्रेजांनीं दिलेल्या सर्टिफिकिटांत हें केवढें जमीन अस्मानचें अंतर! 'लोकहितवादी' महाराज तर त्यांस शहाणपणाच्या उच्चपदावरून लाथेनें खालीं झुगारून देणार, आणि इकडे पहावें तों इंग्रेज ग्रंथकार तर त्यास महामंत्रिमंडळांत नेऊ-

* "जो प्रभु ऐश्वर्ययुक्त आहे त्याची लोक स्वार्थास्तव सेवा करीत असतात; त्याच्या विपत्तिकाळींही जे त्यास अनुसरतात ते तरी त्याची पुनः स्थापना होईल, या आशेवर त्याला भजतात; पण आपल्या स्वामीचा सर्वथा नाश होऊन गेला असतांही केवळ पूर्वीचा लागाबांधा स्मरून जे केवळ निरपेक्ष बुद्धीनें त्याच्या कार्यार्थ देह झिझवितात ते तुझ्यासारखे धन्य पुरुष या लोकीं दुर्लभ होत!"

न बसवणार; मग नानाची मधल्यामध्यें बिचाऱ्याची वाट काय! प्राचीन् काळच्या त्रिशंकूसारखी किंवा गेल्या शतकांतल्या द्रविड ब्राह्मणासारखीच पुनः पंचाईत येऊन पडली! बरें, वरील दोन सर्टिफिकिटांची एकवाक्यता करूं ह्मटलें तर कोणत्याही बाजूनें ती होण्याचा संभव नाहीं. एक सर्टिफिकिट ह्मणतें, कीं नाना मूर्ख, अल्पदृष्टि, व आपस्वार्थी होता, त्यानें सर्वांस एका जुटीनें वागविण्याचा कधींच यत्न केला नाहीं. तेंच दुसऱ्या सर्टिफिकिटांत पाहावें, तों नाना ह्मणजे अटोकाट शहाणा, दूरदृष्टि, लोककल्याणकर्ता, व सर्वांवर आपली छाप ठेवून सर्वांस एका धोरणानें वर्तविणारा, असा आढळतो. मग या ठिकाणीं तोड तरी काय काढावी? वरील दोन अभिप्रायांपैकीं कोणता तरी एक अभिप्राय खोटा ठरला पाहिजे, हें उघड आहे. पण खोटा म्हणावा कोणता? आमच्या रावबहादुरांचें सर्टिफिकिट एकदम रद्द करून टाकावें तर तें कठीणच; कां कीं, आज तीन हजार वर्षांत निपजलेल्या एकंदर लोकांस सरसकट महामूर्ख ठरवून त्या सर्वांचें शहाणपण हिरावून घेऊन जे आज चाळीस वर्षे महाज्ञानी ह्मणून नाणवलेले आहेत त्यांचा अभिप्राय यच्चयावत् खोटा कसा ह्मणावा? त्यांतलें एकादें अक्षर कदाचित् अन्यथा पडेल, किंवा फार झालें तर एकादें वाक्य नजरचुकीनें भलतें पडलेंसें म्हटलें तर शोभेल; पण सहस्रशः मनन केलेल्या विषयावरचा त्यांचा येवढा सविस्तर नमूद केलेला अभिप्राय सगळाचा सगळा निखालस चुकला असें ह्मणणें ह्मणजे केवढें धारिष्ट होणारें आहे! त्यांतून एतद्देशीय इतिहासाच्या संबंधानें तर रावबहादुरांचा हातखंडा आहे हें सर्वप्रसिद्धच आहे; त्यांस जुनी माहिती मिळविण्याचा पहिल्यापासून जितका हव्यास आहे तितका कोणासही नाहीं ह्मटलें असतां चालेल. मग इतकें असून त्यांनीं येवढ्या डौलानें दिलेलें स्वदस्तुरचें सर्टिफिकिट कवडीच्या मोलाचें ह्मणून बेलाशक झुगारून दिलें असतां शोभेल काय? कधीं शोभणार नाहीं.

आतां दुसऱ्या पक्षाविषयीं विचार केला असतां तिकडूनही लहानसान पंचाईत आहे असें नाहीं. रावबहादुरांनीं अविचारानें कांहीं तरी अभिप्राय ठोकून दिला असें जर न ह्मटलें, तर नानास वरच्यासारखीं अघळपघळ सर्टिफिकिटें देणारे तरी अकलेचे खंदक होते असें ह्मणणें भाग आहे. जो खरा कवडीचा माल ह्मणून आह्मीं येथल्यायेथें सर्वानुमतें ठरवतों त्यालाच जेव्हां पाश्चात्य रत्नपारखे अमोलिक ठरवतात, तेव्हां ते गाजरपारखे नव्हेत? अर्थात् ते तसेच होत. पण हा सिद्धांत स्वीकारणें ह्मणजे 'लोकहितवादी'च्या तत्त्वज्ञानाच्या संबंधानें 'मूलच्छेदी पांडित्यप्रकर्षः' असाच प्रकार होणार! ज्यांच्या शहाणपणाचा प्र-

काश आज्ञानांध हिंदूच्या नेत्रांस विपर्यीभूत करण्याकरतां मुळीं आमच्या रावबहादुरांचा आज तीन तपें सारखा खटाटोप, त्यांच्याच डोक्यावर महामूर्खत्वाचा बोजा नेमका जाऊन आदळला तर मग काय राहिलें ? छे, छे ! हें तर त्यांच्या ब्रीदास सर्वथा विरुद्धच होय. एक वेळ आपणाकडे मूर्खत्व घेऊन आपल्या प्रभूकडे शहाणपणा द्यावा हा सेवकधर्म ह्मणतां येईल; पण आपल्या राज्यकर्त्यांकडे गाजरपारखेपणा देऊन आपण मात्र पहिल्या प्रतीचे परीक्षक होणें हा केवढा निमकहरामीपणा होणार आहे ! !

तेव्हां एकंदरींत पाहतां 'एकीकडे आड आणि एकीकडे विहीर' अशाच प्रकारची ही पंचाईत आहे. रावबहादुर, नाना, व साहेब या त्रयोपैकीं मूर्खत्वाचा बोजा कोणी तरी पतकरला पाहिजे; त्यावांचून गत्यंतर नाहीं. वरील त्रिवर्गांपैकीं पुढील दोन असामी तर गतच झालेले आहेत; तेव्हां त्यांच्या तरफदारीचा खटला उरकलाच. आतां राहिले साहिले रावबहादुर ; तर ते किंवा त्यांचे केवारी यांपैकीं कोणी जर वरील पंचाईत तोडतील तरच वरील द्वैध नाहींसें होणारें आहे. एरवीं मार्गच उरला नाहीं !

वर जो आह्मीं हेतु प्रदर्शित केला आहे तो केव्हां सिद्ध होईल, किंबहुना मुळींच होईल की नाहीं, याविषयीं तूर्त कांहीं सांगतां येत नाहीं. यास्तव सध्यां रावबहादुरांच्या पूर्वोक्त लेखावर आम्ही आपला अभिप्राय आमच्या वाचकांस सादर करतों.

२. 'लोकहितवादीं' चा वादविषयक लेख हा अनेक प्रकारांनीं मोठा विचार करण्यासारखा आहे. त्याचा पहिला मोठा उपयोग हा आहे कीं, त्यावरून पाश्चात्य विद्येपासून आमच्या नवीन मंडळीच्या मनावर कोणते दुष्ट संस्कार झाले ते त्यांत स्पष्ट दिसत आहेत. पंचवीस वर्षें ब्राह्मण बादशाहीचा कारभार हाकलेला जुनापुराणा दिवाण नानाफडनवीस कोणीकडे, आणि आंग्लभौम भाषेचें केवळ मुखावलोकन होऊन नुकती ज्यांची लेखणी फुरफुरूं लागली असे आमचे कोवळे रावबहादुर कोणीकडे ! * पण कांहीं नाहीं ; लहानग्या जॉर्ज् वॉशिंग्टनानें आपणास बक्षीस आलेल्या लहानशा कुऱ्हाडीचा प्रयोग जसा आपल्या बापाच्या बागेंतील बिचाऱ्या झाडांवर करण्याचा लगे हातसपाटा चालविला, त्याप्रमाणेंच प्रस्तुत तरुण पंडितानेंही विद्याप्रविष्ट होतांच लोकहितवादीची दीक्षा धारण करून 'कुऱ्हाडीचा दांडा गोतास काळ' या ह्मणीप्रमाणें जुने मुत्सद्दी,

---

* वादविषयक लेख रावबहादुरांनीं सन १८४८ त लिहिलेला आहे.

जुने पंडित, जुना धर्म, जुन्या चाली यांवर आपल्या नूतनलब्ध श- स्त्रास्त्रांचा भडिमार चालू केला. महामूर्खत्वाची एक भली जाडी स- नद काढून ती त्यानें परमप्रीतीनें आपल्या पितृपितामहप्रपितामहादि शंभर पूर्वजांस एका सपाट्यासरशी देऊन टाकली. ही अपूर्व पुष्पवृ- ष्टि लोकांतरवासी देशमुखमंडळीस कितपत मानवली असेल कोण जाणे! बरें, आतां हा जो सिद्धांत, कीं शहाणे काय ते आम्ही, आणि इंग्रेजीचा ज्यांस पवित्र संस्कार घडला नाहीं ती सर्व मंडळी मूर्ख, हा कशावरून खरा समजायाचा? रावबहादुरांनीं त्याची सिद्धता कोठेंच केली नसून तो जेथें तेथें प्रत्यक्ष प्रमाणाप्रमाणें गृहीत धरलेलाच आढ- ळतो. उदाहरणार्थ प्रस्तुत लेखच पहा. त्यांत वरील सिद्धांताचें जागो- जाग विधान मात्र केलेलें आहे. "आपले लोक पेशवाईंत मूर्ख होते यांत संशय नाहीं. त्यांस कांहींच कळत नव्हतें ;"—"आतां जर नाना फडणीस असता तर त्याजला लोक वेडा ह्मणूं लागले, आणि तो पळूनही जाता यांत संशय नाहीं ;"—"मूर्खांचे सभेंत थोडासा कोणी शहाणा असला ह्मणजे त्याची ख्याति होते"—इ० इ०. तर आतां अगोदर या महासिद्धांताची सत्यता कितपत आहे ती पाहूं.

इंग्रेजी भाषेचा गेल्या वीस पंचवीस वर्षांत इकडे प्रसार झाल्यापासून वरील तत्त्व सामान्यतः सर्वांचे ठायीं व विशेषतः नवीन विद्वानांचे ठायीं चिपकलेलें आढळतें. जुना, इंग्रेजी न शिकलेला तेवढा मूर्ख व इंग्रजी पैदा के- लेला तेवढा शहाणा अशी एक साधारणपणें समजूत पडून गेलेली आहे. ही समजूत वस्तुतः पाहतां अगदीं वेडगळपणाची होय. इंग्रेजी विद्वत्ता ह्मण- जे येवढी काय अपूर्व चीज आहे याचा कोणी कधीं विचार केला आहे काय? इंग्रेजी विद्वत्ता ह्मणजे इंग्रेजी भाषेचें ज्ञान यांच्या पलीकडे काय आ हे? मग केवळ भाषेचें ज्ञान झाल्यानें, ह्मणजे दहा पांच हजार शब्दांचें अ- र्थज्ञान झाल्यानें व सामान्यतः कोणत्याही इंग्रेजी ग्रंथांतील अभिप्राय सम- जाण्याची शक्ति आल्यानें, येवढें शहाणपण तें कोणतें आलें? इंग्रेजी भाषेच्या वर्णांत किंवा शब्दांत असा कांहीं विजातीय प्रभाव आहे काय, कीं पहिले जिव्हाग्रावर बसले व दुसरे मनांत सांठवले ह्म- णजे बुद्धीस आपली तीव्रता आलीच? आतां कोणी ह्मणतील कीं, इंग्रेजींत हजारों मोठमोठे ग्रंथ लिहिलेले आहेत, त्या भाषेंत पदार्थ- विज्ञानावर व सामान्यतः सर्व व्यवहारावर महान् महान् पंडितांनीं आपापले अत्यंत प्रौढ विचार प्रगट केलेले आहेत; तेव्हां त्यांच्या परिशीलनानें अर्थातूच बुद्धीस परिपक्वता येणार आहे. खरें आहे; पण येवढ्या पल्ल्यावर आजपर्यंत कितीशी मंडळी पोंचलेली आढळेल?

आज आमच्या देशांत जेवढ्यांस इंग्रेजी भाषा येत आहे त्यापैकीं शेंकडा कितीजण बेकनूचें किंवा मिल्लचें बुद्धिपुर:सर अध्ययन करणारे सांपडतील ? शिवाय केवळ ग्रंथज्ञान व व्यवहारज्ञान यांत किती तफावत असते हेंही कोणाला सांगायाला पाहिजे असें नाहीं. साऱ्या जगाचा इतिहास ज्यास मुखोद्गत येत आहे त्याच्या हातीं एखाद्या लहानशा संस्थानाचा कारभार दिला तर त्याच्यानें तो वहिवाटला जाईल काय ? सारा भूगोल ज्यास करतलामलकवत् आहे त्यास एखाद्या रानांत नेऊन सोडला किंवा त्याच्या हातीं जहाजाचें सुकाणूं दिलें तर काय मौज होईल बरें ? तेव्हां ग्रंथपठण व व्यवहारचातुर्य हीं केवळ भिन्न होत हें उघड आहे.

आमच्या रावबहादुरांनीं नाना फडनवीसावर मोठा टपका हा आणला आहे कीं, तो 'कांहीं विद्वान् नव्हता,' या आक्षेपावरून आह्मांस गेल्या वर्षीच्या अशाच एका जबरदस्त आक्षेपाची आठवण होते. तो मोरोपंतांस ईश्वरविषयक ज्ञान यथार्थ नव्हतें अशाविषयींचा होय. वरील आक्षेपाच्या निरसनार्थ आह्मीं आमच्या महाराष्ट्र कवीच्या तर्फेनें जे विचार प्रगट केले आहेत तेच प्राय: प्रस्तुत प्रसंगीं वरील महाराष्ट्रीय मंत्र्याच्या तरफदारीसही उपयोगी पडण्यासारखे आहेत. * नाना फडनवीस विद्वान् नव्हता ह्मणजे काय ? रावबहादुरांच्या मनांत त्यानें अगोदर सहाव्या यत्तेचा दाखला मिळवून किंवा चान्सेलर साहेबांच्या हातचें चर्मपत्र घेऊन मग फडणिशीवर रुजू व्हावयाचें होतें असें तर नाहींना ? नसें असल्यास आम्ही रावबहादुरांस असें विचारतों कीं, मराठी राज्याची मूळ स्थापना करणारे जे शिवाजी महाराज त्यांनीं कितीशीं सर्टिफिकिटें पैदा केलीं होतीं ? त्यांस नुसतें पांढऱ्यावर काळेंही करतां येत नव्हतें. दुसरें उदाहरण हैदर अल्लीचें घ्या. यानेंही आपल्या मनगटाच्या जोरावर राज्य कमावून त्याचा कारभार उत्तम रीतीनें चालविला होता याचा दाखला इंग्रेजी इतिहासांतूनही सांपडतो. पण यांचीही विद्वत्ता किती होती ह्मणाल तर बेरीजवजाबाकीचीही भ्रांत ! तिसरें उदाहरण पाहिजे असल्यास शिकांचा राजा रणजितसिंग याचेंही आहे. पण हीं असलीं उदाहरणें आमच्या महा विद्वान् 'लोकहितवादीं' स काय उपयोगीं ? "मेंढक्यास मेंढ्या वळतां आल्या ह्मणून तो कांहीं घोडेस्वार होत नाहीं;"—"मूर्खांच्या सभेंत थोडासा कोणी शहाणा असला ह्मणजे त्याची ख्याति होते." खरें आहे. आह्मी सारे बिचारे मेषराशीवरच जन्मलेलों, तेव्हां आह्मांवर ताबा चालविण्यास येवढी अक्कल ती कशाला पाहिजे ? बरें तर, सिंहराशीवर जन्म-

* अंक ५४ पहा.

लेल्या राष्ट्रांचीं उदाहरणें घेऊं. रावबहादुरांस मुसलमानांचा इतिहास अवगत आहेच, व मुसलमानांची गणना ते मेंढ्यांत करतील असेंही वाटत नाहीं; मग त्यांच्या थोरल्या पैगंबर महाराजांचा वृत्तांत जर मनांत आणला तर तेही प्लेटोच्या किंवा आरिस्टॉटलूच्या पाठशाळेंत शिकून तरतरीत विद्वान बनले होते असें दिसत नाहीं. * पण महंमदालाही कदाचित् आमचे पाश्चात्यैकपक्षपाती प्रतिपक्षि चांगलासा कबूल करणार नाहींत. त्याचा असा आक्षेप निघेल कीं, महंमद झाला तरी तो एशियाटिक पडला, व एशियाटिक ह्मटला ह्मणजे युरोपाच्या मानानें नामर्दच! बरें तर महंमदालाही एका बाजूला गुंडाळून ठेवूं. रॉबर्ट् क्लैव व वॉरन् हेस्टिंग्स हे तर युरोपचे अस्सल पट्टे कीं नाहीं? मग यांच्याविषयीं तरी काय? या जोडीस हिंदुस्थानची हवा जी पाहावी लागली ती आलीकडच्या 'सी. एम्. आय्.' वाल्या तीनशें रुपये तनखा सुरू झालेल्या साधा मंडळीसारखी नाहीं. रॉबर्ट् यास निवळ ढोंब्या व उडाणटप्पू ह्मणून त्याच्या आइबापांनीं दूर देशीं पाठवून दिला, व वॉरनूची रवानगी होण्याचें तरी बहुतेक तसेंच कारण! आमच्या रावबहादुरांनीं या आर्यभूमीच्या उन्नत्यर्थ आपल्या एका राजविद्याभूषित चिरंजिवास भगवद्गीता व लोणचें पापड बरोबर देऊन जसें मोठ्या समारभानें अग्निनौकेवर आरूढ केलें, व "हा दिवस हिंदुस्थानच्या, व विशेषतः मुंबई इलाख्याच्या, इतिहासांत गणण्यासारखा झाला" ह्मणून आपले चित्ताचे ठायीं अत्यंत धन्यता मानली, अशा प्रकारचा कांहींच सोहळा वरील दोघा पोरांच्या संबंधानें झाला नाहीं. 'खायाला काळ आणि धरणीला भार' या म्हणीप्रमाणेंच केवळ नादान म्हणून त्यांस पंधरा सोळा वर्षांच्या उमरींत त्यांच्या आप्तजनांनीं आपल्या दृष्टीवेगळे केलें. त्यांची विद्या ह्मटली म्हणजे काय ट फ थोडेंसें येत असेल तें, व पराकाष्ठा कांहीं जमाखर्चाची माहिती!

तेव्हां एकंदरींत पाहतां प्रस्तुत ग्रंथकाराचा जो मुख्य सिद्धांत, कीं रा-

* "With these powers of eloquence, Mahomed was an illiterate barbarian: his youth had never been instructed in the arts of reading or writing; the common ignorance exempted him from shame or reproach, but he was reduced to a narrow circle of existence, and deprived of those faithful mirrors, which reflect to our mind the minds of sages and heroes."

Gibbon.

ज्याचा बंदोबस्त ठेवतां येण्यास मूळ बिंदु जो पाहिजे, त्यास कोठेंच थारा राहत नाहीं. तो रावबहादुरांच्या अनेक सिद्धांताप्रमाणें केवळ स्वकपोलकल्पित व भ्रममूलक दिसतो !

रावबहादुर प्रस्तुत मुत्सद्याविषयीं आणखी असें म्हणतात कीं, " त्याला मराठे दरबारचा बंदोबस्त चांगला करतां येत होता. " मग नानानें काय करावयाचें होतें तर ? फ्रान्स देशांत जाऊन सोळाव्या लुईच्या राज्यकारभारांत पडावयाचें होतें काय ? किंवा तिसऱ्या जॉर्ज् राजाच्या इंग्रेजी अकलेच्या मुत्सद्यांनीं अमेरिकेंत जी आपली फटफजीती करून घेतली तिचा वांटा घेण्याकरितां विलायतेस जाऊन बसावयाचें होतें ? 'लोकहितवादीं ' वर जर कोणीं असा टपका आणला कीं तुम्ही भिकारड्या मराठी भाषेंत मोठी सुरस ग्रंथरचना करतां खरी, पण फ्रेंच भाषेंत किंवा चिनी भाषेंत कोठें तुम्हीं ग्रंथ लिहिले आहेत ? तर ते वरील आक्षेपकास काय उत्तर देतील बरें ?

" नाना फडणिसाचें शहाणपण वर्णन करण्याजोगें सर्वोत्कृष्ट नव्हतें" असाही रावबहादुरांचा बिचाऱ्या नानावर एक लहानसा फटकारा आहे. हें वचनही आमच्या हृदयांत चांगलेंसें उतरत नाहीं. ' वर्णन करण्याजोगें ' व ' सर्वोत्कृष्ट ' शहाणपण कोणतें समजावयाचें याचा रावबहादुरांनीं मेहेरबानी करून खुलासा केला असता तर बरें झालें असतें. अक्कल जोखण्याचा एकादा अजब कांटा तर ' लोकहितवादीं ' नीं विलायतेहून आणला नाहीं ना ? एरवीं " आतां इंग्रेज लोकांमध्यें सहस्त्रशः नानापेक्षां शहाणे आहेत" हें त्यांस कसें उमगलें बरें ? विलायती मुत्सद्यांची ते अशी तारीफ करतात कीं, " त्यांची बुद्धि विशाल, मसलत खोल, अनेक देशींचे वृत्तांत त्यांस माहित, व त्यांचें आपसांत एकमत असे. " इतकी सर्व सामग्री असतांही अमेरिका हातची गेली, हिंदुस्थान जाण्याच्या बेतांत आलें होतें, आफगाणिस्थानांतून दोनदां पाय काढावा लागला. हां हां म्हणतां तुर्कस्थानास रशियानें गिळिलें; एकदम भलीभक्कन दहा कोट रुपयांची चूक लागली, लाखों मनुष्यें अन्नान्न करून मरतातच आहेत, इत्यादि भयंकर अनर्थांपात कसे बरें होतात ? लॉर्ड् नॉर्थ्, लॉर्ड् डालहौसी, लॉर्ड् ऑक्लंड्, लॉर्ड् लिटन्, लॉर्ड् बीकन्स्फील्ड्, सर जॉन् स्ट्राची, सर विल्यम् टेंपल्, असलीं जबरदस्त धेंडें राज्यकारभार हांकीत असतां गाडी खड्यांत कां जाऊन पडावी ?

नाना फडनवीसास भुगोल येत नव्हता हाही त्यावर एक जबरदस्त चार्ज आहे. " तो जुन्या चालीचा ब्राह्मण, त्याची माहिती कमी; "— त्याचे समीप इंग्रेज होते, त्यांचा शोध तरी त्यानें कांहीं करावा, तें-

ही कांहीं नाहीं ; "—" नानाचे वेळचे पत्रांत कोठें इंग्रजांस जलचर, कोठें कलकत्तेकर असें ह्मटलें आहे, याजवरून त्याचें ज्ञान समजतें ; "—" शिकाचें व नेपाळचें वगैरे संस्थान दूरवर होतें, त्याचा त्यास ठिकाण नव्हता ; "—" त्याच्या समजुती अशा होत्या कीं पृथ्वी कायती येवढीच व सर्व जग इतकेंच आहे ; "—" त्यास आपले राज्याचे बाहेर कोण अंमल करतो याची खबर बिलकूल नव्हती ; "— या सर्व उल्लेखांवरून वरील चार्ज शाबीत करायाचा. आतां येवढें कोणास ही कबूल करायाला पाहिजे कीं, हल्लीं जसें एकादें पोरही चारी खंडांचा भुगोल खडाखड ह्मणून दाखवील तशी माहिती बिचाऱ्या नानाला मुळींच नव्हती. त्याची माहिती ह्मणजे पराकाष्ठा सान्या हिंदुस्थानाची ; व इराणी, दुराणी, फराशिस, वलंदाजी, आंग्रेज, फिरंगी * वगैरे बाहेरील राष्ट्रांची त्यास काय थोडी बहुत ऐकून माहिती असेल तेवढीच. पण येवढी माहिती त्या वेळच्या मुत्सद्याला बस होती असें आह्मास वाटतें. राघोबा दादासारख्या प्रचंड वीराशीं ' मनसुबीच्या तलवारी ' नें लढतांना गिबनच्या बड्या इतिहासाचा कांहीं उपयोग झाला असता असें आमच्या रावबहादुरांस वाटतें काय ? ' इंग्रेजांस खडे चारून ' माघारी चुरमुरे खात लाविलें, त्यावेळेस युरोपखंडांतील भूशिरांचें ज्ञान त्यास कितपत कामास येतें कोण जाणे ? खड्यास ' मोगलास गोगलगाय ' केली त्या वेळेस रावबहादुरांच्या पेंगंबर चरित्राचें पठण कितीसें श्रेयस्कर होण्याचा संभव होता ? तेव्हां एकंदरींत वरील चार्जांतही आह्मांस कांहीं अर्थ दिसत नाहीं. पेशवाईचा कारभार वहिवाटण्यास रसायनशास्त्राच्या किंवा भूगर्भशास्त्राच्या ज्ञानाचा जितपत उपयोग झाला असता तितपतच बहुधा युरोपखंडाच्या इतिहासाचा व भूगोलाचाही झाला असता !

वर जें स्वदेशसंबंधाचें अज्ञान रावबहादुरांनीं नानाच्या गळ्यांत चेलाशक अडकवून दिलें आहे, त्याबद्दलही त्यांजपाशीं कितपतसा पुरावा असेल हें आह्मांस समजत नाहीं. नानास आपल्या राज्याच्या बाहेरील बिलकूल माहिती नव्हती ह्मणजे काय ? ' आपलें राज्य ' ह्मणजे कोणतें ?

* ' वलंदाजी ' हा शब्द ' हॉलंडर्स (Hollanders) या शब्दावरून झाला, असावासा दिसतो. ' आंग्रेज ' हा शब्द ' आंग्लेज ' (Anglise) या फ्रेंच उच्चारावरून इकडे आला असावा. ' फिरंगी ' हा ' फ्रांक ' (Frank) या शब्दाचा अपभ्रंश होय. फिरंग्यांची व मुसलमानांची ओळख युरोपखंडापासून आहे. ' फ्रेंच ' हा शब्द व खड्ग विशेषवाची 'फिरंग' शब्द हे वरील शब्दावरूनच निघालेले आहेत हें उघड आहे.

खुद्द पेशव्यांच्या अमलाखालीं जो मुलुख होता त्याच्या बाहेर त्यास खबर नव्हती असें जर रावबहादुरांचें ह्मणणें असेल, तर तें निवळ खोटें आहे हें कोणीही सांगूं शकेल. नानास महादजी शिंदा काय करतो आहे, टिप्पूची काय मसलत आहे, निजामाची काय गडबड आहे, हें बिलकूल माहीत नसे काय ? वरील माहितीशिवायच त्यानें पंचवीस वर्षें कारभार हाकला काय ? महादजी, हैदर, टिप्पू, निजाम, इंग्रेज, राघोबादादा, सखारामबापू, परशुरामभाऊ, बाळोबा तात्या, इत्यादि शतशः शत्रूंस नाना जो एकटा पुरून उरला तो ' कोण काय जेवला ' असल्या शिळो-ब्याच्या बातम्या काढूनच काय ? रावबहादुरांचा जन्म कारभाऱ्यांच्या घराण्यांतला आहे, व बडोद्यासारख्या संस्थानांतील कारस्थानांतही ते थोडे बहुत पडलेले असून ज्यास्त पडण्याची त्यांची इच्छा होती, तेव्हां त्यांस काय अनुभव असेल तो असो; पण आह्मांस तर केवळ अनुमानावरून असें वाटतें कीं, जो एकटा वरच्यासारख्या कचाटींत पंचवीस वर्षें राहिला व पाटीलबोवासारख्यांच्याही अकला ज्याच्यापुढें रद्द झाल्या, तो केवळ ' जुन्या चालीचा ब्राह्मण ' , शाल्योदन झोडणारा-भटभाईच केवळ नसेल ! शिकांच्या व नेपाळच्या संस्थानांचा नानास ठिकाण नव्हता असेंही ' लोकहितवादी ' निश्चितपणें विधान करतात; पण हेंही आह्मांस अत्यंत असंभवनीय दिसतें. वरील संस्थानांचा मराठ्यांशीं बिलकूल संबंध नव्हता हें खरें; पण त्यांविषयींची साधारण माहिती इकडे कोणाही सामान्य मनुष्यास सुद्धां त्या वेळेस असावी असें हल्लींच्या स्थितीवरून वाटतें. ज्यास इंग्रेजीचा गंध नाहीं अशा जुन्या साधारण बहुश्रुत मनुष्यास नानकशाही पंथ व नेपाळची कस्तुरी यांविषयीं माहिती नाहीं असें हल्लीं सुद्धां आढळणार नाहीं. यशवंतराव होळकर शिकांच्या मुलखांत शेवटीं निघून गेला होता, व नागपुरचा आप्पासाहेब तर तिकडेच जाऊन दडून बसला होता, हें इतिहासज्ञांस विदित आहेच. मग नाना फडनवीसासारख्या मुत्सद्यास वरील संस्थानांचा ठिकाणही नव्हता हें ह्मणणें कितपत धाष्टर्याचें आहे याचा वाचकांनींच विचार करावा ! इंग्रेजांस ' जलचर ' * व ' कलकत्तेकर '

---

* नानाच्या पत्रांतून इंग्रेजांस जर खरोखरीच ' जलचर ' म्हटलेलें असेल, तर वरील शब्दाचा अर्थ ' समुद्रवासी,' ' बेटांत राहणारे ' इतकाच समजायाचा हें उघड आहे. ' तामसुख,' ' टोपकर,' ' टोपीवाले,' हे शब्द जसे अद्याप इंग्रेजांस निंदेनें लावतात; किंवा टिप्पू सुलतान त्यांस जसें ' वाणगट ' म्हणत असे, किंवा नेपोलियन ' Nation of Shopkeepers ' (घेलाशेट) म्हणत असे त्यासारखाच वरील शब्द केवळ निंदायोतक होय. त्यावरून नाना फडनवीसाच्या भूगोलज्ञानाचा तर्क करणें केवळ असमंजस होय.

ह्मटलेलें आढळतें. येवढ्यावरून 'लोकहितवादीं'चा तर्क धांवतो कीं, हिंदुस्थान ह्मणजेच पृथ्वी अशी नानाची समज होती. आमचे रावबहादुर जर करसनदास मुळजींचा 'इंग्लंडचा प्रवास' वाचतील तर त्यांस एक मोठी विलक्षण गोष्ट आढळून येईल कीं, राघोबादादाकडून दोघे वकील विलायतेस गेले होते, व त्यांनीं तिकडून ड्यूकच्या हातचें पत्र इकडे आणून हजर केलें होतें.* मग हें जर खरें आहे, तर कलकत्ता हीच इंग्रजांची विलायत, हिंदुस्थान देश हीच काय ती पृथ्वी, या कल्पना नानाच्या डोक्यांत जरी कदाचित् मूळच्या असल्या तरी सहज निघाव्या असें वाटतें. मग रावबहादुरांच्या ह्मणण्याप्रमाणें नाना फडनवीस हा बेटा अगदींच टोणपा असल्यास नकळे ! !

येथवर नाना फडणवीसाच्या शहाणपणाची मीमांसा झाली. आतां टीकाविषयक लेखांत वरील मुत्सद्याविषयीं 'लोकहितवादीं' नीं त्याच्या संबंधानें आपले इतर अभिप्राय जे नमूद केले आहेत त्यांविषयीं विचार करूं.

"नानास दूरदृष्टि नव्हती"—या सूत्रावर 'लोकहितवादीं' चेंच भाष्य असतें तर बरें झालें असतें, ह्मणजे त्याची चांगली फोड तरी झाली असती. आह्मांस वरील वाक्याचें तात्पर्य येवढेंच दिसतें कीं, नानाच्या पश्चात् लवकरच पेशवाई बुडाली, तेव्हां हा परिणाम नानानें पूर्वीं नीट कारभार केला नाहीं याचा होय; असाच जर रावबहादुरांचा अभिप्राय असेल तर तो अगदीं चुकीचा आहे असें ह्मटलें पाहिजे ज्यानें नानाची कारकीर्द सगळी वाचली असेल, व तिजवर यत्किंचित्ही विचार केला असेल, त्याच्या सहज लक्षांत येणारें आहे कीं, थोरल्या माधवरावाच्या मागें व नारायणरावाच्या मृत्यूनंतर जी सारी बजबज झाली ती नानानें म्हणून सांवरली, व सवाई माधवरावानें उडी घेतली त्या वेळेस पेशवाईची भरभराट पुनः पूर्वीप्रमाणें दिसूं लागण्याचाही रंग आला होता.† तेव्हां नानाचा कारभार हा पेशव्यांच्या राज्यास बिलकूल बा-

---

* वरील पत्र वरील ग्रंथाच्या ३७ व्या पृष्ठांत दाखल केलें आहे. सदरील ग्रंथाचा उपोद्घात वाचला असतां त्यांत इतर मजकूरही बराच मिळणारा आहे, कीं ज्यावरून रावबहादुरांच्या प्रस्तुतविषयक पांडित्यास बराच धक्का पोंचेल !

† "Nana Furnuwees was now at the summit of prosperity; without the intervention of a foreign power he had obtained every object of his ambition. Doulut Rao Sindia was favourably disposed towards him, and his ministers and officers were more intent on forwarding their own particular views in the Govern-

(पुढें चालू.)

धक झाला नसून उलटा तो अत्यंत हितावह मात्र झाला हें उघड आहे. एकाद्यास मोठें चिकट दुखणें लागलें असतां त्यांतून त्यास एकाद्या चतुर वैद्यानें जसें पार पाडावें व पुनः आरोग्य द्यावें, तसाच वरील प्रकार घडला. आतां पुढें जो पेशवाईचा शेवट झाला त्याबद्दल नानास दोष ठेवणें ह्मणजे शिकंदरच्या मागें झालेल्या झोटिंग बाच्छाईबद्दल शिकंदरास मूर्ख ह्मणणें, महादजीच्या मागें, रणजितसिंगाच्या मागें, ऑलिव्हर कॉमवेलच्या मागें लवकरच जें वाटोळें झालें त्याबद्दल वरील महापुरुषांस अल्पदृष्टि ह्मणणें, यासारखेंच सर्वथा अप्रयोजक होय.

“नाना फडणीस यास कांहीं आपले देशाचा अभिमान नव्हता व शौर्यही नव्हतें. तो स्वभावानें कुत्सित होता, व हलके मनाचा होता. सर्व देशाचें कल्याण करण्याचें त्याचे मनांत क्षणभर देखील येत नव्हतें परंतु त्याचीं आंतून बहुत सरदारांशीं वांकडीं मात्र होतीं. इ० इ० ”—वरील आक्षेपांपैकीं नानाच्या अंगीं शौर्य नव्हतें येवढी मात्र गोष्ट बरोबर आहे; बाकी सर्व रावबहादुरांच्या अज्ञानाचा किंवा दुराग्रहाचा मात्र विकास आहे. “नानास आपल्या देशाचा अभिमान नव्हता”—राघोबा दादासारख्या प्रबळ वीराशीं व आनंदीबाईसारख्या राक्षशिणीशीं नानानें जें चिरंतन वैर संपादिलें तें कशाकरितां बरें? बाजीरावासारख्या अधमाधमाचीही त्यानें शेवटीं सेवा जी पतकरली ती कशासाठीं? यांसेरीज नानाच्या स्वदेशप्रीतीचीं आणखी कोणतीं उदाहरणें पाहिजेत? त्यांतून आमच्या रावबहादुरांनीं दुसऱ्यास देशाभिमानाच्या संबंधानें नांव ठेवावं या गोष्टीची तर आह्मांस मोठीच मौज वाटते! असो; “तो स-

---

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

ment of their young master, than in schemes for controlling the Poona court. Tookajee Holkar had become imbecile, both in mind and body, and his officers were subservient to Nana. Rughoojee Bhonslay was completely secured in interests, and the Brahmin jagheerdars were of his party. The Peishwa's government had thus every prospect of regaining the tone and vigour it had possessed under the great Mahdoo Rao; but Nana's fondness of power, and his anxiety to perserve it, brought on a catastrophe which speedily undermined his authority, overturned the labours of his life, and terminated his days in trouble and in misery.

Grant Duff.

भावानें कुत्सित होता व हलके मनाचा होता "—' कुत्सित स्वभाव ' व '-हलके मान ' या शब्दांचा रावबहादुर काय अर्थ समजत असतील तो असो; आह्मांस तर प्रस्तुत मुत्सद्याच्या संबंधानें वरील शब्दांचा कांहींच बोध होत नाहीं. नानाची कदर मोठी होती, तो मितभाषी असे व कधीं हंसत नसे, शिवाय त्यानें आपणावर कोणाची मात्रा कधीं चलूं दिली नाहीं, या गुणांस तर ' लोकहितवादी ' कुत्सितपणा म्हणत नसतील ना ! तसेंच त्यानें वेलस्ली साहेबांनीं केलेल्या हितोपदेशास मान डोलवली नाहीं हा तर त्याच्या मनाचा हलकेपणा नसेल ना ! काय असेल तें असो ! " सर्व देशाचें कल्याण करण्याचें त्याच्या मनांत क्षणभर देखील येत नव्हतें."—खरेंच, त्यानें भटांची व शास्त्र्यांची दक्षिणा कोठें बुडविली ! क्यापटन् कौपरसारख्या लोककल्याणकर्त्या पुरुषाची एकनिष्ठपणें सेवा कधीं केली ? आपल्या पुत्रपौत्रांची आपल्या राज्यकर्त्यांकडून पाठ कोठें थोपटून घेतली ? कौंसलांत जागा पटकावून होस हो मिळवून देण्याचा स्तुत्य क्रम कधीं पतकरला ? ' निबंधसंग्रहा ' सारखीं लोकमौर्ख्य निरसनार्थ पुस्तकें छापून कधीं प्रसिद्ध केलीं ? " त्याची आंतून बहुत सरदारांशीं वांकडीं मात्र होतीं "—वाः !—केवढा जबरदस्त हा नानाचा गुन्हा ! सर्वांशीं सरळपणें व मित्रभावानें वागण्याचें सोडून त्यानें मनांत तिढाभाव धरला आं ! महादजी शिंद्यासारखा सिधा व प्रेमळ मनुष्य पेशव्यांच्या गादीशीं येवढ्या इमानानें वागत असतां त्यास नानानें पुण्यास येतांच क्षेमालिंगन देऊं नये काय ? अरेरे ! त्या वेळेस एकादें ख्रिस्ती मिशन पुण्यास येऊन उतरलें असतें, अगर एकादा प्रार्थनासमाज किंवा आर्यसमाज तरी स्थापला गेला असता, तर किती बरें झालें असतें ! !

आतां ' लोकहितवादीं 'च्या निबंधांतील एका कलमाविषयीं मात्र लिहिणें राहिलें आहे. तें कलम लोकसुधारणा होय. नानानें आपल्या राज्यांत हल्लींप्रमाणें ' अधिकाऱ्यांची रचना व पदव्या हें ठरविलें नाहीं, कायदेकानू केले नाहींत, टपाल ठेवलें नाहीं, काशी इंग्रेजांकडून आपल्या ताब्यांत घेतली नाहीं, भिल्लांचा व पेंढाऱ्यांचा बंदोबस्त केला नाहीं, विद्याखातें काढलें नाहीं, कलाकौशल्य वाढविलें नाहीं, ' वगैरे गोष्टींवरून आमचे शहाण्यांतले शहाणे व लोककल्याणार्थ देह झिजवणारे रावबहादुर पुढील महासिद्धांताचें निबंधन करतात,—कीं " नानाचे हातून लोकांचें कोणतेंही कल्याण झालें नाहीं. मग त्यास कोणत्या प्रकारानें लोक शहाणा ह्मणतात हें कांहीं कळत नाहीं." वाः ! एकून नानाचें सारें शहाणपण व साऱ्या जन्माची दगदग टपालावांचून व पीनलकोडावांचून व्यर्थ गेली ना ! पण कां नये जाऊं ? एका कोर्ट मार्शलाविना सारें पानपतचें युद्ध

जसें फुकट गेलें, तशीच आगगाडीवांचून व तारायंत्रावांचून सारी पेशवाई बेवकूफ कां ठरूं नये ! ! *

आतां 'लोकहितवादी 'चा शेवटचा गोड उपसंहार तेवढा ऐका, ह्मणजे पुरे करूं. "नशिबानें राज्य चाललें, नाहीं तर अशा लोकांच्या हातांत राज्य क्षणभर देखील असूं नये; परंतु काळाच्या योगानें इंग्रेज त्या वेळेस इकडे फारसे आले नव्हते. याजमुळें हें राज्य चाललें, नाहीं तर असे लुटारू अडाणी लोकांचें बेकायदा राज्य निभूं नये. परंतु ईश्वरसत्तेनें तें झालें."—आमेन् !

याप्रमाणें नाना फडणविसाचें शहाणपण बाहेर काढतांना आमच्या रायबहाद्दुरांनीं आपलें जें प्रगट केलें आहे त्यावर आह्मीं आपला अभिप्राय वाचकांस सादर केला. आतां हा अंक आटपण्यापूर्वीं प्रस्तुत प्रकरणीं आमचे काय विचार आहेत ते वाचकांस कळवितों.

३. राज्य चालविणें ही व्यवहारांतल्या इतर कलांसारखीच एक कला आहे. दर्यावर्दीस जशी जहाजाची व समुद्राची माहिती पाहिजे, किंवा वैद्यास जशी शरीराची व औषधांची माहिती पाहिजे, त्याप्रमाणेंच मुत्सद्यासही आपल्या स्वतःच्या राज्याची व्यवस्था कशी आहे, व ज्यांचा त्याशीं संबंध त्यांची कशी आहे, याविषयींची माहिती असणें जरूर आहे. आतां या नियमाप्रमाणें पाहतां नानाफडणवीसासारखे जे आमचे जुने मुत्सद्दी होऊन गेले त्यांस आपल्या कामांतली वाकबगारी कितपत होती याचा जर विचार केला, तर वरील दुहेरी ज्ञान त्यांस कमी होतें असें नाहीं हें कोणाच्याही लक्षांत येईल. आतां आमचे 'लोकहितवादी' किंवा त्यांच्या मतांचे अभिमानी कोणी असल्यास ते आह्मांस विचारतील कीं नानास इंग्रेजांच्या देशाची काय माहिती होती ? हल्लींच्या विद्वानांस जशी इंग्रेजी भाषा फडाफड बोलतां येते, इंग्रेजांचा रीतरिवाज, इंग्रेजी विद्या, इंग्रेजी शास्त्रें, इंग्रेजांचे शोध, या सर्वांविषयीं जशी त्यांस माहिती आहे तशी नाना फडणविसास कोठें होती ? खरें आहे; वरील सर्व माहिती त्यास मुळींच नव्हती ह्मटलें असतांही चालेल. पण आह्मी असा प्रतिप्रश्न करतों कीं, वेलस्ली साहेब किंवा जनरल स्मिथ् यांस आमच्या इकडील कितपत माहिती असेल ? वेलस्ली साहेब मोक्षमूलरांप्रमाणें गीर्वाण भाषेंत पारंगत होते काय ? जनरल स्मिथ् साहेबांपुढें मोरोपंताची आर्या टाकली असती तर ती त्यांस कितपत उलगडली असती ? पण इतकें दूर कशाला ? हल्लीं जी आमची राजपरंपरा आहे, म्हणजे कलेक्टरापासून तों तहत पार्लमेंटाच्या सभासदांपर्यंत, त्यांपैकीं असे किती लाल सांप-

* 'विविधज्ञानविस्तार' पु० १०·अं० ५, ६, ७ यांत 'लोकहितवादी' च्या 'पाणिपतची लढाई' या पुस्तकावर अभिप्राय आहे तो वाचकांनीं पहावा.

डतील, कीं ज्यांस इकडची सर्व माहिती यच्चयावत् पुसून द्यावी ? इकडे वर्षांचीं वर्षें राहिलेल्या विलायती कामगारांस इकडची अगदीं सामान्य माहिती सुद्धां नसते हें कोणास माहीत नाहीं ? मग असें जर आहे, तर एतद्देशीय जुन्या मुत्सद्यांवरच येवढा भडिमार कां ? आप्पा साहेबानें वसई घेतली व फिरंग्यांचीं ठाणीं कोंकणांतून उठवलीं तीं पोर्च्युगल देशाच्या भूगोलाचें ज्ञान संपादन करून काय ? हैदरअल्ली इंग्रेजांस ठोकीत ठोकीत खुद्द मद्रासेवर जाऊन आदळत असे तो इंग्रेजी भाषेच्या जोरावर काय ? तेव्हां वरील सर्व उदाहरणांवरून ही गोष्ट अगदीं स्पष्ट आहे कीं, ज्याला जेवढी माहिती पाहिजे तेवढी त्याला असली ह्मणजे बस आहे. सेनापतीला शत्रूच्या सैन्याची व मुलखाची माहिती असली ह्मणजे बस आहे. मुत्सद्याला तशीच शत्रूच्या राज्यव्यवस्थेची माहिती असली ह्मणजे बस आहे. ही माहिती नानाला होती कीं नाहीं याविषयीं मराठ्यांच्या इतिहासकाराचेंच खुद्द वर दाखल केलेलें सर्टिफिकिट आहे.*

सरतेशेवटीं हीही एक गोष्ट आमच्या वाचकांनीं लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे कीं, नाना फडणविसासारख्या मुत्सद्याविषयीं जर निखाल-

* वर जी आम्हीं बिचाऱ्या नानाच्या संबंधानें तरफदारी केली आहे ती बहुधा बस होईलच. पण ती न होऊन जर भूगोलज्ञानावांचून व इतिहासज्ञानाशिवाय नानाची मुत्सद्देगिरी सारी पाण्यांतच जात असली, तर त्यास आमच्या रावबहादुरांनीं मागील काळाचा तरी थोडा बहुत फायदा देण्याविषयीं आम्हीं शिफारस करतों. अशाच एका प्रकरणीं मेकॉले साहेबांचा अभिप्राय काय आहे तो पहा:—

"This gentleman can never want matter for pride, if he finds it so easily. He may boast of an indisputable superiority to all the greatest men of all past ages. He can read and write: Homer probably did not know a letter. He has been taught that the earth goes round the sun: Archimedes held that the sun went round the earth. He is aware that there is a place called New Holland: Columbus and Gama went to their graves in ignorance of the fact. He had heard of the Georgium Sidus: Newton was ignorant of the existence of such a planet. He is acquainted with the use of gunpowder: Hannibal and Cæsar won their victories with sword and spear. We submit, however, that this is not the way in which men are to be estimated. We submit that a wooden spoon of our day would not be justified in calling Galli'eo and Napier blockheads, because

(पुढें चालू.)

सपणें अभिप्राय प्रगट करायाचा, तर तो ज्यांनीं राज्याचें सुकाणूं कधीं स्वप्नींही हातीं धरलें नाहीं त्यांनीं देणें शोभतें ? कीं जे राज्यकारस्थानांत व राज्यकारभारांत जातीनें पडलेले त्यांनीं देणें शोभतें ? ज्या आमच्या रावबहादुरांच्या व्यवस्थेखालीं 'ग्रंथोत्तेजक मंडळी' च्या सारखें लहान-सान काम निभेना त्यांनीं साऱ्या देशाच्या उलाढाली करून हा मूर्ख होता, याला अक्कल नव्हती, ही मीमांसा करणें व त्यांच्या संबंधानें भरा.

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

they never heard of the differential calculus. We submit that Caxton's press in Westminister Abbey, rude as it is ought to be looked at with just as much respect as the best constructed machinery that ever, in our time, impressed the clearest type on finest paper. Sydenham's first discovery was that the cool regimen succeeded best in cases of small-pox. By this discovery he saved the lives of hundreds of thousands; and we venerate his memory for it, though he never heard of inoculation. Lady Mary Mantague brought inoculotion into use; and we respect her for it, though she never heard of vaccination. Jenner introduced vaccination; we admire him for it, and we shall continue to admire him for it, although some still safer and more agreeeable preservative should be discovered. It is thus that we ought to judge of the events and the men of other times. They were behind us. It could not be otherwise. But the question with respect to them is, not where they were, but which way they were going. Were their faces set in the right or in the wrong direction? Were they in the front or in the rear of their generation? Did they exert themselves to help onward the great movement of the human race, or to stop it? This is not charity, but simple justice and common sense. It is the fundamental law of the world in which we live that truth shall grow, first the blade, then the ear, after that the full corn in the ear. A person who complains of the men of 1681 for not having been men of 1835 might just as well complain of a projectile for describing a parabola, or of quicksilver for being heavier than water."

Sir James Mackintosh.

भर शिक्केमोर्तबानिशीं सर्टिफिकिटें प्रसिद्ध करणें हें किती विलक्षण आहे! ज्यांस पुनर्विवाहासारख्या जबरदस्त कामांत पडण्याची व लोकांत प्रसिद्धि करून घेण्याची मात्र हौस, पण अंमळ कचाट्यांत सांपडले कीं ज्यांस घटकाभरही धीर निघावयाचा नाहीं; त्यांनीं 'पानपतच्या मोहऱ्या स तो 'जवान मर्द शिपाई होता असें नाहीं' याप्रमाणें सर्टिफिकिट देणें हा केवढा चमत्कार आहे! ज्यांनीं पुरती बंदूकही कधीं हातांत धरली नसेल त्यांनीं मोठ्या कमांडर-इन्-चीफच्या थाटानें पानपतच्या लढाईवर टीका करावी हें हास्यास्पद नव्हे काय? पण हास्यास्पद कसलें? आंग्लभौमभाषा माउलीचा वरप्रसादच हा, कीं तींत प्रविष्टमात्र होतांच सर्व जग तुच्छ दिसायला लागायाचें, व 'सर्वज्ञोऽस्मि' ही स्फूर्ति व्हावयाला लागायाची!!

वेदव्यासः स नवदश यो वेद वेदाक्षराणि
श्लोकं त्वेकं परिपठति यः स स्वयं जीव एव। *

'विश्वगुणादर्श'.

अंक ६९-(१) 'लोकहितवादीं' चा जुन्या पंडितांविषयीं अभिप्राय (२) तो वाचून सहृदयांनीं मनांत येणारे विचार (३) शास्त्रविद्येवर 'लोकहितवादीं'चा आक्षेप—त्याचें निरसन.

१. मागील अंकांत रावबहादुरांचीं आमच्या जुन्या मुत्सद्यांच्या संबंधानें काय मतें आहेत तीं दाखल करून त्यांवर चर्चा केली. आतां एतद्देशीय जुन्या पंडितांविषयीं व प्राचीन विद्येविषयीं त्यांचे काय अभिप्राय आहेत ते पाहूं.

वरील अभिप्राय 'लोकहितवादीं'नीं आपल्या ग्रंथांतून जागाजाग प्रगट केले आहेत, व आपणद्वाराही शेंकडो वेळां लोकांच्या कानांवर घातले आहेत. त्यांचा समुच्चय पुढील लेखांत बराच दृष्टीस पडतो; यास्तव त्याचें येथें समग्र अवतरण करतों:-

"सांप्रतचे पंडितांचें ज्ञान."

"सांप्रत काळचे पंडितांचें ज्ञान असें असतें कीं त्याचा जिवास, शरिरास, प्रपंचास कांहींच उपयोग पडत नाहीं. केवळ वादविवादच करण्यास व लोकांस तमाशा दाखविण्यास मात्र उपयोगी आहे. यास्तव मला हे पंडित बहुरूपी, सोंगाडी, व चित्रकथी यांहून बरे दिसत नाहींत.

---

* "ज्याला वेदाचीं नऊ दहा अक्षरें येतात तो वेदव्यास होय, व ज्याला एक श्लोक सबंध पाठ येतो तो प्रत्यक्ष बृहस्पति होय!"

बारापंधरा वर्षेपर्यंत व्याकरण किंवा न्याय यांचें अध्ययन करितात, ह्मणजे त्यांस पंडितपणा प्राप्त होतो. परंतु त्यांची विद्या अशी असते कीं, एकानें ह्मणावें, या शब्दाचे अंतीं "च" असावा; दुसऱ्यानें ह्मणावें "चा" असावा. याजविषयीं वाद शेंकडो प्रमाणें दाखवून सर्व दिवसभर करतात. शेवटीं निश्चय एकाचाही होत नाहीं तसेच नय्याकई * हेही भांडतात. एक ह्मणतो ईश्वर आणि जीव एक आहे; दुसरा ह्मणतो, दोन्ही विभक्त आहेत. तिसरा ह्मणतो ईश्वर गुणी आहे. चवथा ह्मणतो निराकार आहे. याप्रमाणें रिकामा वाद चालविण्यांत जन्म घालवितात. आणि त्यांस त्या वादांतील सत्य काय आहे हें समजण्याची इच्छा नसते. परंतु परस्परापेक्षां श्रेष्ट कोण होतो हें पाहण्याकरितां भांडतात. आणि मग त्या वादांत सत्यानेंच भाषण करतात असें नाहीं, मनास येईल तशी कल्पना, कपट, युक्ती, मूर्खपणा, इत्यादि योजून सरासरी फार बोललेंसे करतात. त्यांस कोणी म्हणतात, असे निर्फळ वाद घालण्याच्या ज्या ज्या विद्या हे शास्त्री शिकतात त्यापासून इहलोकीं व परलोकीं हित नाहीं. आपले जिवाचेंही कल्याण नाहीं, व दुसऱ्याचे जिवाचेंही नाहीं. एक व्याकरण म्हणावयास बाराचवदा वर्षें लागतात त्याचें कारण हेंच आहे कीं, त्या प्रकरणीं वाद करण्यास शिकतात, ग्रंथ पाठ करतात; व प्रतिष्टेकरितां वाद करितात. हे सर्व शास्त्री, पंडित, या प्रकारचे आहेत. त्यांस व्यवहारीक ज्ञान नाहीं. त्यांस मोडीचें लिहितां देखील येत नाहीं, व कोणतेंही काम करावयाचे हे उपयोगी नाहींत. बरें इतकें असून यांची वर्तणूक पाहिली तर फारच वाईट. सामान्यत: हे गोंधळी, भाट यांप्रमाणें व्याजस्तुति करून गृहस्थास भुलवून पैका काढणारे लोक आहेत. प्रात:काळीं उठले म्हणजे यांचा उद्योग हाच आहे कीं गृहस्थांचे घरीं जाऊन यांची स्तुति करावी; त्यामध्यें त्यांचें जसें वर्णन पाहिजे तसें करून दोन पैसे मिघाले ह्मणजे त्यांचें कार्य झालें. पैशाकरितां महापातकी असला तरी त्यास शुद्ध म्हणतील, महान् नीच असला तरी त्यास सन्मान देतील. पापानें द्रव्य मिळविलें तरी त्यास दिलें ह्मणजे तो सद्व्यय झाला अशी समजूत करून आणखी तसेंच मिळीव म्हणून सांगतील. याचे उदाहरणास फार लांब जावयास नको. बाजीराव पेशव्यानें पुण्यांत ब्राह्मणांचे मनोरथाप्रमाणें दानें केलीं; व बहुत शास्त्री, पंडित जवळ बाळगिले. परंतु त्यांणीं त्यास

* वरील शब्द मूळच्याप्रमाणेंच ठेवला आहे. कदाचित् तो लेखकप्रमादही असेल; तरी रावबहादुरांच्या संस्कृत ज्ञानावरून पाहतां वरील उपपत्तिच केवळ करावयाला पाहिजे असें नाहीं, असें आम्हांस वाटतें.

सत्कर्मास किंवा आपले राज्यरक्षणास किंवा नीतीनें चालण्यास समजूत दिली नाहीं. जें त्याणें केलें त्याजविषयीं त्याची स्तुतिच करीत गेले, व महाराज सर्वत्र विजयी होतील असे आशीर्वाद देत गेले. आपण ब्राम्हण प्रभु, आपलें तेज सर्वांहून अधिक, आपले कडून एक शिपाई गेला तर सर्वांचा पराजय होईल, याप्रमाणें बोलून त्यांजकडून राज्यकारभार सोडून देववून त्यास पंडिताचे आर्जव करणारा असा मूर्ख केला व शेवटीं आपण आणि तो असे दोघेही भीक मागत गेले. यास्तव हे पंडित जरी पुष्कळ पढलेले असले तरी ते मूर्ख समजावे. कारण कीं, लोकहितकारक ज्ञान त्यांस नाहीं. त्यांचें ज्ञान भाटांचे व तमासगिरांचे बोलण्याप्रमाणें आहे. त्यापासून मोक्ष व्हावयाचा नाहीं व इहलोकीं सुखोत्पत्तिही व्हावयाची नाहीं. सारांश हल्लींचे पंडित हे महामूर्ख असें मी ह्मणतों. नानाप्रकारचे अर्थ फिरवितात. नाना प्रकारचे असत्य सिद्धांत करितात. आणि क्षणांत मुक्तीचा मार्ग, क्षणांत नरकांत जाण्याचा मार्ग दाखवितात. त्यांस मुख्य ज्या गोष्टी त्यांचे ज्ञान नसतें. मनुष्य जन्मला कशाकरितां! त्यांचें सार्थक काय! व आपलें कर्तव्य काय! याचा विचार त्यांचे मनांत क्षणभर ही वसत नाहीं. द्रव्याचा व मानाचा लोभ धरून हे असतात. यांचा आश्रय जो कोणी करील त्यास वेड लागेल यांत संशय नाहीं. व त्यांची बुद्धि स्थिर नाहीं. अमूक सत्य व अमूक असत्य हेंही यांस भासत नाहीं. सत्याचा असत्याचा भाव यांस समजत नाहीं. धर्माचा अधर्माचा भेद यांस ठाऊक नाहीं. जो पाहिजे तो शास्त्रार्थ काढून देतील, जें पाहिजे तें प्रायश्चित देतील, फक्त पैसा मिळाला ह्मणजे झालें. अशा पंडितांचा संग्रह करून कोणास काय फायदा होणार आहे? राजास होणार नाहीं व प्रजेसही होणार नाहीं; व ज्या प्रजेचे पुढारी असलेले लोक विनाकारण आपल्यास विद्वान् ह्मणवितात त्या प्रजेचा सर्वस्वी नाशच होईल. याप्रमाणें हिंदुलोकांची व्यवस्था झाली आहे. या लोकांस शास्त्रीपंडितां खेरीज जेव्हां दुसरे कोणी पुढारी मिळतील तेव्हां लोकांमध्यें व्यवस्था चांगली होईल. व शास्त्रीपंडित पुष्कळ असावे अशी जे इच्छा धरितात ते महामूर्ख समजावे. या लोकांपासून या देशाचें किमपि हित होणार नाहीं. अधिक मूर्खपणा मात्र वाढेल व भ्रांति वृद्धिंगत होईल; आणि ती ज्याचे मनांत शिरेल त्याचा प्राण गेल्यावांचून निघणार नाहीं. यास्तव हे शास्त्रीपंडित अगदीं निरुपयोगी आहेत हा सिद्धांत होतो; ही विद्या कांहीं उपयोगी नाहीं. जर असें नसेल तर मला कोणी उत्तर द्यावें कीं, व्याकरणाचें पंधरा वर्षे अध्ययन केलें, त्यापासून अमुक उपयोग होतो असें मला दाखवून द्यावें ह्मणजे मी वास्तविक ह्मणेन; परंतु मी

शोध केला आहे,त्यावरून मला तर वाटतें कीं मनुष्यांस लांकडें तोडाव-याचें कसब शिकविलें तर बरें, परंतु हें व्याकरण नको. यांत कांहींच अर्थ नाहीं. केवळ मूर्ख होण्याची विद्या आहे; आणि इतकेंही असून ज्याचा त्यास असा गर्व असतो कीं, मी केवढा विद्वान्, माझ्यासारखा विद्वान् त्रैलोक्यांत नाहीं. पाहिला तर तो सर्वांहून मूर्ख असतो. याप्रमाणेंच न्याय, मीमांसा, अलंकार या शास्त्रांची व्यवस्था आहे. केवळ असत्य सिद्धांतांचें प्रतिपादन करून विलक्षण कुतर्क करून भलतेच अविचार लोकांत स्थापन करितात. आणि वास्तविक पाहिलें तर ब्राह्मणांमध्यें चार रोजगार आहेत. सराफ, भट, पंडित, हरदास, या सर्वांपेक्षां पंडित हे महामूर्ख होत. सराफ, भट, हरदास हे बरे हे यत्किंचित् पढलेले असतात याजमुळें हे दुराग्रही नसतात व यांस अभिमान नसतो; सांगितली गोष्ट ऐकतात, व यांचें लक्ष व्यवहारिक मार्गावर फार असतें. याजकरितां, कांहीं सुधारण्याचा रस्ता यांत आहे; परंतु हे विनिज (?) आहेत ह्मणून पंडित यांची समजूत फार दृढ होती कीं, आमचें मत खरें आहे; व इतर सर्व मूर्ख आहेत, याजकरितां यांचा दुराग्रह फार होतो तो हे सोडीत नाहींत ; अतिशय आग्रह धरितात. याजमुळें हे लोक अगदींच उपयोगी नाहींत. हिंदुलोक यांचें महान् दुर्भाग्य ह्मणून हे पंडित व शास्त्री या लोकांचे पुढारी झाले, व यांस लोक समजतात कीं, हे धर्मरक्षक आहेत, परंतु हे अधर्मवृद्धि करणारे होत ; व हे सोनार, परभु, ब्राह्मण वगैरे यांचा यत्किंचित् निमित्तानें व नाद लावून दोहोंकडून पैसा खाणार व खोटीं मतें आणि नानाप्रकारचीं खोटीं कर्मं प्रसिद्ध करून भोळ्या लोकांस ठकविणार, यास्तव त्यांस आवडतही नाहीं कीं आपलीं शास्त्रें बहुत लोकांस ठाऊक व्हावीं. कारण तणकरून आपली उघडीक होते, व दगाबाजी व लबाड्या बाहेर पडतात हें त्यास फार भय आहे, जोंपर्यंत आच्छादित आहे तोंपर्यंत यांच्या प्रतिष्ठेचें आयुष्य आहे; मग किरकोळ लोक यांस पुसतील कीं, तुह्मी आह्मांस सगतां परंतु ही सर्व लबाडी आहे. तुह्मी लबाडीवरच पोट भरतात, तस्मात् आह्मी तुमचा त्याग करितों. अशी अवस्था होईल त्यांत संशय नाहीं. हा मूर्खपणा बहुत काळपर्यंत निभला कारण कीं गोप्य होतें. आजपर्यंत महाप्रयत्नानें झांकून झांकून चालविलें परंतु आतां चालणार नाहीं. अडाणी लोकांकडे एखादी पंचाईत न्या, तर ते लागलाच न्याय सांगतील. बरें तीच पंचाईत चार पंडितांकडे न्या, ह्मणजे ते अतोनात वाद करतील, आणि नानाप्रकारच्या मसलती काढून असत्य प्रतिपादन करतील, अशी त्यांची अवस्था आहे. त्यांचीं मनें बिघडून जातात आणि भ्रांति उत्पन्न होऊन त्यांस विवेचन करतां येत नाहीं. सोड्यास

स्थापन करण्याकरितां प्रमाणें दाखवितील, आणि त्याचा पक्ष धरून भांडत बसतील. याचा अनुभव कोणीही विचार करून त्यांची वर्तणूक पाहिली तर लक्षांत येईल. जेथें बहुत पंडित तेथें मूर्खपणा वाढून भ्रष्टकार होतो; अधर्मप्रवृत्ति होते, व इतर लोकांवर दया करणें हें त्यांजपासून घडत नाहीं. त्यांची समजूत अशी आहे कीं, सर्वांनीं दुःख भोगिलें तर चिंता नाहीं, परंतु आम्ही मात्र सुखी असावें. तदनुसार उदाहरण पहा. शास्त्री यांचे मतानें ज्या ज्या गृहस्थांनीं अन्नछत्रें घातलीं तेथें शूद्र गेला तर त्यास अन्न मिळत नाहीं. आणि ब्राह्मण श्रीमंत झाला तरी जेवावयास बोलावितात; असा चमत्कार आहे. अस्तु, सर्व लोकांस ज्ञानप्राप्ति होईल तेव्हां हे सर्व पंडितांचे गुण बाहेर पडतील.”

लो० हि०.

२. वरील लेखावर चर्चा करण्यापूर्वी तो वाचून सामान्यतः कोणाच्याही मनांत एक मोठा विचार येण्यासारखा आहे, तो येथें दाखल केला पाहिजे. हा विचार हाच कीं, आमच्या रावबहादुरांनीं वरील निबंधांत जुन्या पंडितांस ‘ महामूर्ख ’ हा जो ठळठळीत किताब दिला, व न्याय, व्याकरण, मीमांसा, अलंकार या सर्व शास्त्रांचें परम रहस्य काढून तें आपल्या प्रिय वाचकांस समर्पण केलें, तें करण्यापूर्वी त्यांनीं येवढी जबर शास्त्रव्युत्पत्ति कोणत्या पाठशाळेंत पैदा केली बरें? वरील गोष्टीचा बोभाटा अद्याप तर आमच्या कानांवर आला नाहीं; मग प्रत्यक्ष वाग्देवीनें त्यांस समग्र वाङ्मयाचा ठेवा आयताच गुपचुप आणून दिला, किंवा त्यांचे महागुरु दयानंदजी यांनीं त्यांजवर एकाएकीं कांहीं वरप्रसाद केला, कीं काय नकळे! आमच्या अल्पबुद्धीस तर असें वाटतें कीं, एकाद्या विषयावर जर ठाम अभिप्राय ठोकून द्यावयाचा, तर त्याची कांहीं तरी माहिती करून घेणें अवश्य आहे; केवळ रावबहादुरीवर जाऊन किंवा भाविक श्रोते मान डोलवितात येवढ्यावरच जाऊन शोटिंगपाच्छाई करणें हें फार अश्लाघ्य कृत्य होय. जो सत्याची यत्किंचित् तरी पर्वा करतो, व कागदाला टांक लावणें ह्मणजे केवढें जबाबदारीचें काम आहे हें ज्याचे ठायीं तिळमात्रही वागतें आणि सत्यज्ञानाचाच प्रसार लोकहितावह होय, याविषयीं ज्याची पक्की खात्री आहे, तो आमच्या रावबहादुरांप्रमाणें आपल्या लेखणीचें व जिव्हाग्राचें चापल्य कधींही प्रगट करणार नाहीं. एकादी गोष्ट कागदावर नमूद करण्यापूर्वी व ती छापून काढण्यापूर्वी तिजविषयीं अनेक वेळां शोध केल्याखेरीज तो कधीं राहावयाचा नाहीं. आतां येवढें खरें आहे कीं, ज्या काळीं

वरच्यासारखे शतशः अभिप्राय रावबहादुरांनीं वेलाशक झोंकून दिले त्या काळाचा महिमाच असा होता कीं, लेखणीला त्या वेळेस कोठें आडकाठीच नव्हती. ज्याला ज्या विषयांत ओ का ठो सुद्धां कळूं नये, त्यावर त्यानें खुशाल व्याख्यान द्यावें व ग्रंथरचना करावी. विल्सन् साहेबांनीं एका लेखणीच्या टांकांत हिंदु, मुसलमानी व पारशी या तिन्ही धर्मांचा फडशा पाडून निःक्षत्री पृथ्वी करावी, जोतिबांनीं धोंडीबाबरोबर मनूविषयीं व भागवताविषयीं वादविवाद करावा,* एका कासारज्ञातीय महा पंडितानें संपूर्ण शास्त्र्यांचा पराभव करून 'पवित्र शास्त्रा' चें महात्म्य स्थापित करावें,† मोरोबांनीं आपलें अगाध ज्ञान एका कादंबरींत ओतून गवर्नर साहेबांच्या चरणीं चपकसमर्पण करावें, 'एका साहेबानें' महाराष्ट्र भाषेंत विलायती कवितेचा अपूर्व मासला उतरून देऊन दुसऱ्या महारसिक साहेबानें तो चुटका क्रमिक पुस्तकांत सामील करावा,—अशी कांहीं त्या वेळेस चमत्कारिक पर्वणी येऊन गेली! पण तो पर्वकाळ आतां संपला, व राहुसाहेबांचा अंमल बहुतेक आटपून चंद्राचा चंद्रिकेशीं पुनः पूर्ववत् पूर्ण योग होण्याचा समय आला आहे. मेकॉले साहेबांनीं संस्कृताचें किंवा फारसीचें एक अक्षरही माहीत नसतां चाळीस वर्षांपूर्वी प्राच्य व पाश्चात्य विद्येची जशी वेलाशक तुलना करून दोहोंतलें तारतम्य काढलें;‡ किंवा मिल्लनें आ-

* अंक ४४ पहा.

† अंक ३६, पहा.

‡ "I have no knowledge of either Sanskrit or Arabic. But I have done what I could do from a correct estimate of their value. I have read translations of the most celebrated Arabic and Sanskrit works. I have conversed both here and at home with men distinguished by their proficiency in the eastern tongues. I am quite ready to take the Oriental learning at the valuation of the Orientalists themselves. I have never found one among them who could deny that a single shelf of a good European library was worth the whole native literature of India and Arabia. The intrinsic superiority of the Western literature is, indeed, fully admitted by those members of the Committee who support the oriental plan of education. It will hardly be disputed, I suppose, that the department of literature in which the Eastern writers stand highest is poetry. And I certainly never met with any Orientalist who ventured to maintain that the Arabic and Sanskrit poetry could be compared to that of the great European nation." *Minute on Education.*

या रावबहादुरांच्या सारखाच निरर्गल प्रलाप करून जुनी हिंदुविद्या डीच्या मोलाची ठरवून हिंदूंस रानटी लोकांत काढलें, तसली चड- या काळीं जर कोणी करूं ह्मणेल तर त्यास कोणी बाहेर तोंडही हूं देणार नाहीं. शाळेंतलीं पोरें सुद्धां वरच्यासारख्या प्रचंड डेतास सांगतील कीं, "साहेब महाराज, आपली एरवीं केवढीही द्वत्ता असली तरी या विषयावर लेखणी चालविण्यास आपणांस ल्कूल अकत्यार नाहीं. आपणांस इकडील लोकांवर, इकडील विद्ये- र. इकडील कलांवर वगैरे यथेच्छ पांडित्य करून आपली शेखी मिर- वण्याची हौस असेल खरी; पण जोंपर्यंत आपण इकडील भाषांचें ज्ञान करून घेण्याची खटपट केली नाहींत, इकडील ग्रंथांवर परिश्रम केले नाहींत, इकडील लोकव्यवहार पाहिला नाहींत, तोंपर्यंत आपण आपलें पेन दौतींतच बुडवून ठेवावें हें बरें. त्यांतच आपला बोज आहे." नाहीं तर "युरोपांतील पुस्तकांची एक फळी एकीकडे, आणि हिंदुस्थानांतील व आरबस्थानांतील सगळी विद्या एकीकडे ;"— "हिंदुस्थानांतील लेणीं कदाचित् भुईंतून वर निघालीं असतील किंवा ढगांतून खालीं कोसळलीं असतील." असले जाड जाड सिद्धांत बाहेर पडायाचे ! *

तेव्हां एकंदरींत पाहतां ही गोष्ट उघड आहे कीं, प्रस्तुत ग्रंथकार हे आप- णास कितीही विद्वान् समजत असले, किंवा केवढ्याही मोठ्या सरका- रीं अधिकारावर चढले असले, तरी एतद्देशीय प्राचीन विद्येविषयीं त्यांनीं कोणत्याही तऱ्हेचा अभिप्राय देणें हें केवळ धाष्टर्य होय. येथील गटार- यंत्रावरील एकाद्या भटजींनीं भांग्या मारुतीचें वरप्रदान घेऊन इंग्रजी विद्येविषयीं व्याख्यानें देण्याचा सपाटा चालवून रसायनशास्त्र, भूगर्भ- शास्त्र, दर्शनानुशासन यांवर जर गर्दी उडविली, तर तें जितपत हास्या- स्पद होईल तितपतच रावबहादुरांचें प्रस्तुत प्रकरणीं वरील पांडित्य होय.

---

* This laborious description of the architecture of the Hindus affords some curious specimens of the inveteracy of the author's prejudices. In his zeal to undervalue the cavern-temples of the Hindus he even insinuates that they are not artificial. "It is difficult to say, how much of the wonderful in these excavations, may be the work of nature." He seemed inclined, with Bryant, to think that it was not impossible that the pyramids had dropped from the clouds, or sprung out of the soil." (!)

Mill's British India (*Wilson's Note*).

आतां आमचे प्रतिपक्षी, किंवा त्यांच्या तर्फेची कोणी मंडळी असल्यास ती, कदाचित् असा कोटिक्रम रचतील कीं, येथील जुन्या विद्येविषयीं स्वतः जरी कोणास माहिती नसली तरी ऐकीव गोष्टींवरून किंवा साधारण अनुमानानें तिजविषयीं अभिप्राय दिल्यास काय हरकत आहे? सर्वच गोष्टी आपण जातीनें माहीत करून घेऊन मग त्यांवर मत द्यावें असा नियम केला असतां कसें चालेल? कोणाचेंही ज्ञान झालें तरी त्याचा कांहीं अंश साक्षात् प्राप्त झालेला व कांहीं परंपरेनें मिळालेला असें असावयाचेंच. खरें आहे, पण हा प्रकार तरी 'लोकहितवादीं' च्या ग्रंथांतून आढळतो काय? आह्मांस कबूल आहे, कीं त्यांनीं स्वतः जरी 'रामः रामौ' 'घटः पटः' न केलें तरी कांहीं चिंता नाहीं; पण हें तरी अवश्य आहे कीं नाहीं, कीं ज्यांस वरील विद्या अवगत आहे त्यांच्यापासून त्यांनीं प्रस्तुत प्रकरणीं कांहीं तरी माहिती करून घ्यावी! अथवा महामूर्ख शास्त्र्यांकडून ज्ञानप्राप्ति करून घेण्यांत मानहानि वाटत होती: तर विद्वान इंग्रेजी ग्रंथकार तर कोठें गेले नव्हते! सर विल्यम् जोन्स, कोलब्रूक, विल्सन् मोक्षमुल्लर वगैरे मंडळी तर आमच्या रावबहादुरांस पसंत होण्यासारखी होती कीं नाहीं? आमची पक्की खात्री आहे कीं, वरील पाश्चात्य पंडितांच्या ग्रंथांपैकीं एकादें पान जरी त्यांनीं कधीं वाचलें असतें, तरी तेवढ्यावरूनही आपले संस्कृत विद्येविषयींचे अभिप्राय किती अज्ञानाचे व किती दांडगाईचे आहेत हें त्यांस कळून आलें असतें. पण ही 'घटपटादि खटपट' करण्याची आमच्या 'लोकहितवादीं' स काय जरूर? आपलें ज्ञानाचें कोठार अमक्या अमक्या ठिकाणीं रितें आहे असें जेव्हां त्यांस भासेल, तेव्हां तो रिता ठाव भरून काढण्याची पंचाईत कीं नाहीं! स्वतः ज्या त्या विषयाची खडानूखडा माहिती चिनचूक असल्यावर मग दुसऱ्याच्या तोंडाकडे बघायची काय जरूर? डॉन् क्विक्झोटूची स्वारी पुरती भालेराईची दीक्षा* ही न घेतां जशी जगांतील अन्यायांस दंड करण्यास आपल्या शामकर्ण वारूवर आरूढ होऊन बाहेर पडली, त्याप्रमाणेंच इंग्रेजी विद्येचा संस्कार झाला न झाला तों लोककल्याणास ज्यांनीं आपणास वाहून घेतलें, व लोकांस

---

* 'नाईट' होण्याच्या पूर्वी मोठा विधि असे. तो करण्यास वरील स्पानिश सरदार विसरला होता. पांच वर्षांपूर्वी बडोद्याच्या प्रकरणांत सरकारची कामगिरी इमानें इतबारें बजाविल्याबद्दल मुंबईच्या प्रख्यात सौटर साहेबांस खुद्द युवराजांनीं 'नाईट' बनविलें ही गोष्ट आमच्या वाचकांस आठवत असेलच. वरील विधि झालेल्या पुरुषांस 'सर' ही किताबत मिळत असते तेव्हां कित्येक हिंदुही 'नाईट' झाले आहेत हें सांगावयास नकोच.

शहाणे करण्याकरितां हातांत लेखणी धरली, तें कसली बिचाऱ्या कोल-ब्रूकची किंवा मोक्षमुल्लराची गरज बाळगताहेत ?

असो; आतां प्राचीन पांडित्यावर वर जें अर्वाच्य पांडित्य प्रगट झालें आहे त्यांत वस्तुतः कितपत तथ्य आहे तें पाहूं.

३. वादविषयक लेखाचा दोन प्रकारांनीं विचार करण्यासारखा आहे. एक, प्राचीन पांडित्यावरील आक्षेप; व दुसरें, तें पांडित्य संपादन के-लेल्या मंडळींवर ह्मणजे पंडितांवर आक्षेप. आतां प्रथमतः पहिल्या मु-द्याविषयीं विचार करूं.

एतद्देशीय शास्त्रविद्येवर 'लोकहितवादीं'चा मोठा आक्षेप हा आहे कीं, तिचा 'जिवास, शरिरास, प्रपंचास कांहींच उपयोग पडत नाहीं,' त-स्मात् 'लांकडें तोडायाचें कसब शिकविलें तर बरें, परंतु हें व्याकरण नको.' वाः! केवढें अमोलिक तत्त्व हें आमच्या रावबहादुरांनीं शो-धून काढून आपल्या महामूर्ख देशबंधूंस अर्पण केलें! भट्टोजी दीक्षि-तानें आपल्या ठिकाणीं आपली मोठी धन्यता मानली असेल कीं, येवढा व्याकरणोदधि, पण त्या सगळ्याचें मथन करून मीं 'सिद्धांतकौ-मुदी' बाहेर काढली; पण त्या बिचाऱ्यालाही वरील प्रचंड सिद्धांताची प्रतीति कधीं घडली नसेल! वरील कौमुदीस आपल्या देशांतल्या दे-शांतच राहु उत्पन्न होतील हें त्याच्या स्वप्नींही आलें असेल काय? एकून पाणिनि, पतंजलि, नागोजीभट्ट वगैरे मंडळींनीं आज हजारों वर्षे ज्या विषयावर व्यासंग केला तो सारा तमाशा ह्मणून आज उमगला अं! पण हा काय बरें चमत्कार आहे, कीं ज्यांच्या ज्ञानांजनानें 'लो-कहितवादीं'ची दृष्टि साफ होऊन त्यांस वरील महातत्त्व ओळखतां आलें तेही बेटे वरील तमासगिरांतच नाचूं उडूं लागले आहेत! बोथलिं-गाचार्य 'शार्मण्यदेशे रेणाख्यनदीतीरे बोण्णनाम्नि नगरे' असा संकल्प करून मुनित्रयाच्या पुरश्चरणास लागले हें नवल नव्हे काय? दुसऱ्यानें उक्षतरण नगरीं अधिष्ठान करून 'गोल्डस्टकर्स पाणिनि' ह्मणून एक मोठा थोरला 'चित्रपट' तयार केला याला तरी काय ह्मणावें? त्याप्रमा-णेंच आमच्या देशांतही भट्ट कील्हॉर्न पतंजलीच्या नादीं लागून त्याला सजवताहेत, दुसऱ्या एका पंडितांनीं 'लेक्चर्स ऑन् पाणिनि' ह्मणून कांहीं सोंगें उभीं केलीं, हें तरी काय? आमच्या रावबहादुरांनीं तीस वर्षांपूर्वी मोठी बहादुरी करून जें 'पुरंदरचें बंड'* मोडून टाकलें होतें

* "कांहीं दिवसांनीं हे जुने लोक गेले ह्मणजे पंडित उताणे पडतील. परंतु या गोष्टीस दहावीस वर्षें आणखी पाहिजेत. म्हणजे आह्मीच या पंडितांचा तमाशा पाहूं तथापि प्रथम पाठशाळेचा विध्वंस झाला पाहिजे, ह्मणजे एक पुरंदरचें बंड मोडलें. हे विनंति. 'पंडितांची योग्यता' (पृष्ठ ४९५)

तेंच पुनः इतक्यांत कसें वरें उठलें? कणाद, जैमिनी, यास्क, पिंगल, भरत वगैरे शेंकडों बंडवाले जे त्यांनीं उथळून लावले होते त्या सर्वांनीं द्वीपाचीं द्वीपें उडून जाऊन दूरदूर देशीं आपले झेंडे नेऊन लावले आहेत, व साऱ्या यूरोपभर व अमेरिकाभर त्यांचा दंगा दिवसेंदिवस ज्यास्त वाढतोच आहे, हें भयंकर वर्तमान आमच्या नेटिव सोटर साहेबांस अद्याप कोणीं विदित केलें नाहीं काय? काय असेल तें असो. कदाचित् व्याख्यानांच्या तडाक्यांत त्यांस आलीकडील वर्तमान ऐकण्यास अवकाश सांपडला नसेल. भूगोलांत तीन प्रकारचीं सरोवरें सांगितलीं आहेत. कांहींस नद्या मिळतात, पण त्यांतून निघत नाहींत; कांहींस मिळत नाहींत, पण त्यांतून निघतात मात्र; आणि कांहींस मिळतात. व त्यांतून निघतातही. प्रस्तुत ग्रंथकाराचा प्रकार या तिहींपैकीं दुसऱ्यासारखा असावा असा सुमार दिसतो!

'लोकहितवादी' हे आपणास विद्वानांत लेखीत असतील याविषयीं संशयच नाहीं; कां कीं 'विद्वान् कोणास म्हणावें?' वगैरे अनेक निबंधांतील प्रमेयांवरून, व 'मूर्ख' 'टोणपे' 'पशु' इत्यादि विशेषणांच्या जागोजागच्या वृष्टीवरून वरील गोष्ट उघडच दिसते. पण आह्मांस खास वाटतें कीं, जर विद्यादेवी साक्षात् प्रगट झाली व तिनें दरबार भरविला, तर आमच्या रावबहादुरांस त्यांत वरील प्रतीच्या मानकऱ्याची जागा मिळणें मुष्कील पडेल. ज्या विद्येचा 'जिवास, शरिरास, प्रपंचास कांहींच उपयोग पडत नाहीं' ती काय कामाची, येवढीच ज्याची तिच्याविषयींची भावना तो कसला तिचा भक्त? तो खरोखरच लांकडें तोडण्याच्या व तीं वाहण्याच्याच उपयोगी! असला भारवाही व मजूरदार वाग्देवीच्या नंदनवनांत काय कामाचा? 'आरबी गोष्टी'तील यक्षानें लावण्यवतीच्या पलंगावर चढू पाहणाऱ्या कुबड्याची जशी अश्वशालेंत योजना केली, शृंगारवंचन झाल्याबद्दल त्याच्याकडे जेवणाचें ताट पाठवून दिलें, तितपतच योग्यता वरील विद्योपासकाची होय. ज्याची येवढी मंद बुद्धि व क्षुद्र दृष्टि, कीं विद्येच्या योगानें शरिरास समाधान झालें तर ती विद्या, तो कसचा विद्वान्! त्या हतभाग्यास तिचें स्वरूप मुळींच बुद्धिगोचर झालें नाहीं, व तिच्यापासून होणाऱ्या आनंदाचा लवलेशही मिळाला नाहीं, असें ह्मटलें पाहिजे. 'इसापनीती'तील कोंबड्यानें जसा सिद्धांत केला, कीं हें रत्न कुचकामाचें, याची कवडीचीही योग्यता मी समजत नाहीं; याच्यापेक्षां एक जोंधळ्याचा दाणा हजार वांट्यांनीं बरा, तशाच प्रकारचा वरील उदरंभरि पंडिताचा सिद्धांत होय. सारांश, विद्येचें सर्वोत्कृष्ट फल ह्मटलें ह्मणजे उदरपोषण

किंवा इंद्रियजन्य सुख होय असें मानणारा मनुष्य अत्यंत जडबुद्धि समजला पाहिजे. त्यास उपमा ह्मटली तर रत्नाविषयीं पाषाणबुद्धि धरणारा वरील कुक्कुट, पशुमात्राविषयीं केवळ मांसबुद्धि बाळगणारा शौनिक किंवा युवतिमात्र विषयीं केवळ मानुषीबुद्धि बाळगणारा क्लीब, यांचीच यथार्थ होय. कोहिनूर हिरा व गार हीं जशीं कोंबड्याच्या दृष्टीनें सारखीं, शिकंदर बादशहाचा नामांकित घोडा* व भाडेकऱ्याची तट्टें हीं जशीं खाटिकास सारखीं, षंढास जसें मनुष्याचें व स्त्रीचें आलिंगन सारखें, त्याप्रमाणेंच सरस्वतीच्या अवकृपेंतल्या मंडळीस लांकूडतोड्या व वैयाकरण सारखा !

'लोकहितवादीं'चा व्यवहारोपयुक्ततेचा सिद्धांत अंगीकारला तर आज विद्यादेवीचे किती मुलूख ओसाड पडणार आहेत ! मोठमोठ्या दुर्बिणीवर आरूढ होऊन अंतराळांतील दूरदूरच्या प्रदेशांत डोकावून येणारे ज्योतिषी, पृथ्वीच्या पोटांत शिरून कोसकोस खोल जाणारे भूगर्भवेत्ते, नीलनदीचा उगम हुडकून काढणारे, ध्रुवप्रदेशांतील गोठलेल्या समुद्रांत जाणारे, आफ्रिकेच्या मध्यभागांत घुसणारे, मुंग्यांच्या व मधमाशांच्या प्रजासत्तात्मक राज्याविषयीं शोध करणारे, हजारों वर्षांपूर्वींचे सांगाडे गोळा करून ब्रह्मदेवाच्या अव्वल कारकीर्दीतील प्रजेची स्थिति कशी होती याचा तलास लावणारे, वगैरे शेंकडो वेड्यापिरांची काय अवस्था होईल ? त्यांतून हीही लहान चमत्काराची गोष्ट नव्हे, कीं आमच्या रावबहादुरांच्या मताप्रमाणें शहाण्यांतले शहाणें जें इंग्रज सरकार तेंही वरील खुळास सर्वथा अनुकूलच आहे. लाखों रुपयांचा खर्च ठेवून वरील खुळें विलायत सरकारानें उराशीं बाळगिलीं आहेत; व येथेंही वरील प्रकार दृष्टीस पडत नाहींसा नाहीं. तशीच दुसरी हीही मोठी गोष्ट लक्षांत आणण्यासारखी आहे कीं, जगाच्या आरंभापासून प्रस्तुत ग्रंथकाराच्या महातत्त्वाचीच जर प्रवृत्ति असती, तर आजला चोहोंकडे काय स्थिति दृष्टीस पडली असती, बरें ! जगानें वेडे ठरविलेल्या मंडळीनें विद्यादेवतेची केवळ निरपेक्ष व निष्काम बुद्धीनें जर हजारों वर्षें

* बुसफेलस् नामेंकरून शिकंदर बादशहाचा मोठा उमदा घोडा होता हा त्याच्या बापाकडे प्रथमतः आणला. तेव्हां तो असा उच्छृंखळ होता कीं त्याच्यावर चढण्याची कोणाची छाती होईना. शेवटीं शिकंदरानें त्याच्यावर स्वारी केली. त्याच्या साऱ्या युद्धांत हा घोडाच त्यास उपयोगीं पडला. त्याच्यावर चढण्याकरितां शिकंदरानें रिकिबींत पाय ठेवला कीं सैनिकांनीं शत्रूवर चाल करायाची, असा नेहमींचा संकेत असे. शेवटीं पंजाबांतल्या लढाईंत वरील घोडा जाया होऊन मरून पडला. ते समयीं शिकंदरानें त्याचा प्रेतसमारंभ करून त्या ठिकाणीं त्याच्या नावानें एक शहर वसविलें.

उपासना चालविली नसती, तर आजपर्यंत जगांत कितीसें ज्ञान सांठलें असतें ! सरकारानें आपला खर्च देऊन श्वेतद्वीपींची महायात्रा करविण्याचा कपिलाषष्ठीचा योग आणला असतां आपलें जन्मभर केलेलें पांडित्य चटशिरीं गुंडाळून ठेवून रावबहादुरांनीं मुकाट्यानें माघारी पाय घेतला या कृतींत * आणि वर्षानुवर्षें मनांत सांठविलेला संकल्प सिद्ध होण्याचा समय आला असतां तीन डाकलग जहाजांनिशीं कोलंबसानें पृथ्वीसीमाभूत मानलेल्या महासागरावर धाड घातली या कृतींत किती जमीनअस्मानची तफावत ! तर विद्येचा खरा भक्त म्हटला म्हणजे तिजपासून आपणास कांहीं लाभ होईल कीं नाहीं, ही कल्पनाही त्याच्या मनांत येत नसते; केवळ ज्ञानजन्य जें सुख त्याचीच तो पर्वा करीत असतो. प्रणयी पुरुषाचें मन प्रेमविषयक स्त्रीवर लुब्ध होऊन पडलेलें असतें तें जसें तिच्या वस्त्राभरणाविषयीं किंवा तिजकडून घडणाऱ्या सेवेविषयीं निरपेक्ष असून केवळ तिच्या समागमाविषयींच आतुर असतें तशीच खऱ्या विद्याविलासी पुरुषांची होय !†

---

* 'विविधज्ञानविस्तार' पु० ११, अंक १०, पृष्ठ २३५—६ पहा.

† "What is the *use* of logic?—I answer, that knowdg itself is a use, and that alllegitimate inquiry rewards itself with its own pleasures. The appetite for finding out laws from facts, causes from effects, necessary truth from fleeting occurrences of the day, puts in its claim to gratification, which is as legitimate, if less imperious, as that of the animal nature for food and sleep. The studies which enwrapt the soul of Joseph Scaliger during the massacre of Sanit Bartho omews, must have beena source of pleasure, pure and high, from which they had a right to draw. If the question, what "fruit" does it bring?—which the Baconian philosophy puts so often—be understood, as it certainly ought not, to refer only to the *material* wants and comforts of humanity, it is a base, sordid, and stupid question, against which every bette mind indignantly protests. Science was never brought to its present height by hopes of wealth, plenty, and comfort alone, but chiefly by those *mirabiles amores* with which she can inspire her followers. He who loves to see the processes of his mind reduced to theirtlaws and causes, to him are logical studies a pleasure—to him they bring fruit.

विषय धरून बसणें हें चांगलें कीं वाईट याचा जर विचार केला, तर इकडूनही आमचे जुने शास्त्री केवळ मूर्खच ठरतील असें आह्मास वाटत नाहीं. एकच का विषय होईना पण तो पुरतेपणीं येणें हें चांगलें; कीं अनेक विषय अर्धेमुर्धे येणें हें चांगलें; याविषयीं विचार केला असतां कोणाच्याही लक्षांत येईल कीं सर्वांनीं गुडघाभर पाण्यांत पोहण्यापेक्षां एकेका विद्येंत एकेकजण पारंगत असणें हें फार चांगलें. सर्व विद्या देशांत सामान्यानें जागृत राहण्यास वरीलच साधन उत्कृष्ट होय हें उघड आहे. अर्थशास्त्रांत श्रमविभागाचा जो सिद्धांत आहे तोच इकडे व सर्वत्र लागू

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

lege. It would, however, be very easy to obtain an excellent tutor. Lefevre and Malkin are men of first—rate mathematica abilities, and both of our college. I can scarcely bear to write on Mathematics or Mathematicians. Oh for words to exlpre- my abomination of that science, if a name sacred to the usefulseeſ mbellishing arts may be applied to the perception and reconadetion of certain properties in numbers and figures! Oh that I had to learn astrology, or demonology, or school divinity! Oh that I were to pore over Thomas Aquinas, and to adjust the relation of Entity with the two Predicaments, so that I were exempted from this miserable study! "Discipline" of the mind! Say rather starvation, confinement, torture, annihilation! But it must be. I feel myself becoming a personification of Algebra, a living trigonometrical canon, a walking table of Logarithms. All my perceptions of elegance and beauty gone, or at least going. By the end of the term my brain will be "as dry as a remainder biscuit after a voyage." Oh to change Cam for Isis! But such is my destiny; and, since it is so, be the pursuit contemptible, below contempt, or disgusting beyond abhorrence, I shall aim at no second place. But three years! I cannot endure the thought. I cannot bear to contemplate what I must have to undergo. Farewell then Homer and Sophocles and Cicero.

Farewell happy fields.
Where joy for ever reigns! Hail, horrors, hail,
Infernal world!

(पुढें चालू.)

पडण्यासारखा आहे. त्यांतून परमेश्वराच्या कृपेनें आमच्या देशांत धारणाशक्तीचा असा दुष्काळही नाहीं, कीं एकेक शास्त्रच झेपतां झेपतां पुरेसें होऊन इतरांकडे अवलोकन होणें ही दुरापास्त व्हावें. चार चार शास्त्रांचें किंबहुना साहांचेंही आकलन केलेल्या बुद्धि या देशांत निपजलेल्या आहेत. तसेंच हेंही आमच्या बहुश्रुत ह्मणविणाऱ्या 'लोकहितवादीं'स माहीत असायला पाहिजे होतें, कीं केवळ व्युत्पत्तीपुरतें व्याकरणज्ञान होण्यास पंधरा वर्षे अध्ययन करण्याची जरूर आहे असें नाहीं. इंग्रेजी व्याकरण शिकण्यास जसें भाषाशास्त्राचें अध्ययन अवश्य आहे असें नाहीं, तसेंच संस्कृत भाषेच्या व्याकरणाचें ज्ञान होण्यासही भाष्याब्धींतच उडी घातली पाहिजे असें नाहीं ! *

२ प्रस्तुत लेखांत आमच्या रावबहादुरांनीं एकंदर शास्त्रविद्येवर जो भडिमार केला आहे त्याचें सार पुढील वाक्यांत आहे:-" ही विद्या कांहीं

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

How does it proceed ? Milton's descriptions have been driven out of my head by such elegant expressions as the following :—

$$\text{Cos}\, x = 1 - \frac{x^2}{1.2} + \frac{x^4}{1.2.3.4} - \frac{x^6}{1.2.3.4.5.6}.$$

$$\text{Tan}\,\overline{a+b} = \frac{\text{Tan}\, a + \text{Tan}\, b}{1 - \text{Tan}\, a + \text{Tan}\, b}.$$

My classicas must be Woodhouse, and my amusements summing an infinite series. Farewell, and tell Selina and Jane to be thankful that it is not a necessary part of female education to get a headache daily without acquiring one practical truth or beautiful image in return. Again, and with affectionate love to my Father, farewell wishes your most miserable and mathematical son.

T. B. MACAULAY.

Life & Letters.—pp.90.—I.

* संस्कृत व्याकरणाच्या अध्ययनास फार काळ कां लागतो याबद्दल 'लोकहितवादीं'नीं येणें प्रमाणें आपला अभिप्राय प्रगट केला आहे:—

" एक व्याकरण म्हणायास बारा चवदा वर्षे लागतात. त्याचें कारण हेंच आहे कीं, त्या प्रकरणीं वाद करण्यास शिकतात; ग्रंथ पाठ करतात; व प्रतिष्ठेकरितां वाद करितात !" आमचे रावबहादुर किती काळांत भाष्यांत व्याकरण म्हणण्याचा मक्ता घेतील ?

उपयोगी नाहीं." हें लहानसें वाक्य नमूद करतांना प्रस्तुत ग्रंथकारानें कितीसा विचार केला असेल बरें! 'उपयोगी' म्हणजे काय? उपयोगी त्वाची काय व्याख्या करावयाची? 'जिवास, शरिरास, प्रपंचास' जें अवश्य लागेल तें उपयोगी हा जर सिद्धांत स्वीकारला, तर साऱ्या जगांत दोन विद्या मोठ्या उपयोगाच्या दिसतात. एक नांगऱ्याची, व दुसरी रोटीवाल्याची. अन्नावांचून जीव जगत नाहीं यास्तव धान्य जमिनींतून उत्पन्न केलें पाहिजे, व कच्चें धान्य मनुष्यास पचत नाहीं ह्मणून त्यास अग्निसंस्कार करून तें भक्षणीय केलें पाहिजे. या व्यतिरिक्त इतर ज्या हजारों विद्या व कला सर्व सुधारलेल्या देशांतून चालू आहेत त्या सर्व निरुपयोगीच ह्मटल्या पाहिजेत. उदाहरणार्थ बागाईत व गायनकला घ्या. लोकहितवादींच्या शिष्यास मोठ्या नंदनवनांत नेलें तरी तो भोंवतालचा सर्व देखावा पाहून ह्मणणार, "काय हो, काय हा धनाचा अपव्यय? हीं शेंकडो तऱ्हेचीं तुह्मीं फुलझाडें लावलीं आहेत यांच्यापासून उपयोग तो कोणता? या संगमरवरी दगडांच्या वाटा तुम्ही केल्या आहेत व चंदनाचे मंडप उभे केले आहेत, हा तुमचा कोण मूर्खपणा! या बागेचा धनी महामूर्ख आहे असें मी समजतों. या फुलांपासून, फळांपासून, व कुंजांपासून अमुक अमुक उपयोग आहे असें मला कोणी दाखवून द्यावें ह्मणजे मी खरें ह्मणेन. माझी येथें सत्ता असती, तर मी तर या साऱ्या बगीच्यावर गाढवाचा नांगर फिरविला असता, व एक खासा भटारखाना येथें उठवून दिला असता!" गायनकलेच्या संबंधानेंही वरील राजश्रींच्या तोंडून वरच्यासारखेंच पांडित्य निघायाचें. मोठ्या तानसेनाच्या आवाजदारीपेक्षां जात्याचा घर्घर शब्द त्यांच्या कानास अधिक गोड लागेल; कां कीं, पहिला स्वर केवळ निष्फळ असून दुसरा मात्र चपातीच्या रूपानें फलद्रूप होणार आहे. तर 'जीव, शरीर व प्रपंच' यांचा जर अगदीं मूळचा अर्थ घेतला, तर चपातीवाल्याची पायरी तानसेनाच्या वरचीं होणार हें उघड आहे. 'जीव' व 'शरीर' शब्दांत जर इंद्रियगणाचाही अंतर्भाव केला, तर बरीक बगीच्या व गायन हीं केवळ निरुपयोगी ठरणार नाहींत; कां तर, पहिल्यानें चक्षुरिंद्रियाची व दुसऱ्याच्या योगानें श्रोत्रेंद्रियाची तृप्ति आहे. पण ही मीमांसा एकदां सुरू झाली ह्मणजे ती कोठपर्यंत जाऊन थडकेल याचा नियम नाहीं. शरीरनिर्वाहापासून इंद्रियतृप्तीपर्यंत एकदां मजल येऊन पोंचली, कीं लागलीच पुढें 'उपयोगी' या विशेषणाच्या अर्थांत शिवडमरूंतून प्रगट झालेलीं चवदा सुत्रें, 'अवच्छेदकावच्छिन्ना'ची गर्दी, 'घटपटाची लटपट', व एकंदर 'पुरंदरचें बंड' हीं येऊन घुसलींच समजायाचीं! कारण मनुष्य हा चिदंश व

जडांश या दोहोंचा संयोग होय; चिदंश ह्मणजे मन व जडांश ह्मणजे शरीर. मग एका अंशाला जेणें करून सुख होतें तो पदार्थ जर उपयोगी समजावयाचा, तर निदान तितक्याच मानानें दुसरा अंश जें मन त्यास आनंद देणाऱ्या वस्तुही उपयोगीच, मानल्या पाहिजेत हें उघड आहे.* चपातीनें भूक निवते ह्मणून ती जर उपयोगी, व गाण्यानें कर्णेंद्रियाचें समाधान होतें ह्मणून तेंही जर उपयोगी, तर बिचारें पाणिनीयच कशानें निरुपयोगी झालें ? पाणिनीयाचें अध्ययन करणारास त्यापासूनही आल्हाद होतो. आमच्या रावबहादुरांसारख्या महापंडितांस "अंतीं 'च' असला काय, आणि 'चा' असला काय" त्याची कांहींच क्षिति नाहीं हें उघड आहे; पण त्यांच्या अभिप्रायावरून जर मुनित्रयाची किंमत करावयाची, तर एकाद्या नागऱ्याच्या हातून तानसेनाला सर्टिफिकिट पोंचविलें पाहिजे !

७. वरील महासिद्धांताच प्रणयन करण्यापूर्वी 'लोकहितवादीं'नीं दुसरीही एक मोठी गोष्ट लक्षांत आणावयाची होती ती ही कीं, व्याकरण, न्याय, मीमांसा, अलंकार यांचा 'जिवास, शरिरास व प्रपंचा'स जितपत उपयोग नाहीं, तितपतच हाल्लीं मराठी शाळांतून, हायस्कूलांतून, व कॉलेजांतून जे विषय. पांचपांचशे हजार हजार रुपयांचे मास्तर व प्रोफेसर शिकवतात, त्यांचाही नाहीं. वरील सर्व विषय जसे संस्कृतांत आहेत, तसेच इंग्रेजींत व एकंदर युरोपांतील साऱ्या नव्या जुन्या भाषांतूनही आहेतच आहेत.

---

* केवळ प्रपंचनिर्वाहाच्या सुखाहून विद्याजन्य मानसिक सुखाची थोरवी किती आहे हें पुढील उताऱ्यावरून लक्षांत येईल:—

"Such are the charms to barren states assign'd:
Their wants but few, their wishes all confined;
Yet let them only share the praises due,
If few their wants their pleasures are but few;
For every want that stimulates the breast,
Becomes a source of pleasure when redrest.
Whence from such lands each pleasing science flies,
That first excites desire, and then supplies;
Unknown to them, when sensual pleasures cloy,
To fill the languid pause with finer joy;
Unkown those powers that raise the soul to flame,
Catch every nerve, and vibrate through the frame."

The Traveller—(*The Swiss*)

'न्याय' त्या जागीं 'लॉजिक्' ह्मटलें, 'अलंकारा'च्या ऐवजीं 'ऱ्हेटरिक्' शब्दाचा प्रयोग झाला, कीं वरील विद्यांचा अनुपयुक्ततेचा दोष चटदिशीं उडून त्या लागलीच उपयुक्त बनल्या काय! रावबहादुरांच्या चिरंजिवांपैकीं कोणी वैयाकरण, नैयायिक किंवा मीमांसक बनला असता तर त्या गोष्टीची त्यांस अत्यंत लज्जा वाटली असती हें उघड आहे; वरील कल पाहतांच बहुधा त्यांनीं फ्रेडरिक् दि ग्रेट् याच्या तीर्थरूपांचें अनुकरण केलें असतें.* पण इंग्रेजी व्याकरण, इंग्रेजी न्याय, इंग्रजी अलंकार शिकून 'ग्राजुएट्' पदाला पोंचणें हें चरीक अत्यंत भूषणास्पद होय नव्हे? शाळजोडी व गोंनू यांमध्यें वस्तुतः इतकें अंतर आहे काय? आह्मांस तर दोहोंत येवढा मोठा फेर कोणता आहे तो समजत नाहीं. पंधरा वर्षें अध्ययन केलेला जुना पंडित बाजारांत उभा केला असतां तो जितक्या किंमतीला जाईल त्याहून बारा वर्षें डोळेफोड करून ए. ए. बनलेला अर्वाचीन विद्वान् अधिक मोलानें विकेल असें 'लोकहितवादीं' स वाटतें काय? वरील गोष्ट हल्लींच्या काळीं तर सर्वांच्या चांगली प्रत्ययालाही येत चालली आहे हें सुप्रसिद्धच आहे. भूगोलचे भूगोल तोंडपाठ करा, साऱ्या इतिहासांतल्या कर्मकटकटींची संथा घ्या, व्याकरण घोटघोटून त्याच्या आवृत्ति करा, शून्यलब्धीपर्यंत माराकूट करून मजल मारा; आणि शेवटीं फळ पाहिलें तर काय,— शून्यलब्धीच! रावबहादुर मोठ्या डौलानें हा प्रश्न प्राचीन पंडितांपुढें टाकतात, कीं पंधरा वर्षें व्याकरण म्हटल्यापासून अमुक अमुक उपयोग आहे असें मला कोणीं सांगावें; आह्मीही त्यांस प्रतिपृच्छा क-

* "The Latin was positively interdicted. "My son," his Majesty wrote, "shall not learn Latin; and more than that, I will not suffer any body even to mention such a thing to me." One of the preceptors ventrued to read the Golden Bull in the original with the Prince Royal. Frederic William entered the room, and broke out in his usual kingly style.

"Rascal, what are you at there?"

"Please your Majesty," answered the preceptor, "I was explaining the Golden Bull to his Royal Highness."

"I'll Golden Bull you, you rascal!" roared the Majesty of Prussia. Up went the King's cane; away ran the terrified instructor; and Frederic's classical studies ended for ever."

Macaulay's Essays.

रतों कीं, चारीखंडांचा भूगोल वगैरे घडघड म्हणतां आल्यापासून तरी काय फायदा आहे? साऱ्या पृथ्वींतील नद्या तोंडांत बसल्या, तरी त्यांतील एकही नहानेच्या वेळीं उपयोगीं पडेल काय? शिकंदर बादशाहाचा किंवा नेपोलियनचा पराक्रम वर्णिला, तर दोघांच्यापासूनही एका छदामाची तरी प्राप्ति होणारी आहे काय? अवघ्या देशांतील उत्पन्नाच्या यादी मुखोद्गत झाल्या, ह्मणून अजराजाच्या खजिन्यांत चौदा कोटी मोहोरांची रास जशी रात्रीच्या रात्रीं अचानक येऊन पडली, तसें आमच्या कोठारांत होईल काय? माजी गव्हर्नर साहेबांनीं मोठे दयाळू होऊन बी. ए. ची परीक्षा झालेल्या नवीन विद्वानाची मामलेदार कचेरींत योजना केली; तेथें त्यांस वर्षानवर्षे घाकलेल्या विषयांपैकीं एकाचा तरी उपयोग होतो काय! कधीं जन्मांत बोरूच्या पेराचा संस्कार नाहीं, व लेखणी कशी करावी हे माहीत नाहीं; मग शंकुच्छेदाचा एकादा सिद्धांत तर तेथें लावावयाचा नसेलना? तेव्हां एकंदरीत पाहतां शास्त्रविद्येच्या अनुपयुक्ततेच्या संबंधानें जें 'लोकहितवादीं'नीं प्रतिपादन केलें आहे, तेंच सारें अर्वाचीन शिक्षणपद्धतीसही तंतोतंत लागणारें आहे. मग एकीच्याच नांवानें तेवढी सद्दोदित हाकाटी करीत बसावी हा केवढा अन्याय आहे?

मेकॉले साहेबांनीं इ० स० १८३४ सालीं प्राच्यदेशीय विद्येची पाश्चात्य विद्येशीं तुलना करून पहिली केवळ निरर्थक ह्मणून जो साहेबी पेनाच्या सफाईत शेरा झांकून दिला, त्यांत त्यानीं मोठी जबरदस्त ह्मणून ही कोटी सरकारच्या नजरेस आणली कीं, संस्कृत किंवा फारशी ग्रंथ पढून त्यांपासून पढणारासही कांहीं उपयोग पुढें घडत नाहीं, व लोकांचाही कांहीं फायदा होत नाहीं. ही कोटी किती शुष्क आहे हें वरील विवेचनावरून सहज लक्षांत येईल. हल्लींच्या सरकारानें जसें विद्याखातें उत्पन्न करून त्यांत इंग्रेजी भाषेच्या द्वारें लोकशिक्षणाची पद्धति सुरू केली आहे, त्याप्रमाणेंच संस्कृताच्या व फारशीच्या द्वारेंही लोकांस ज्ञानप्राप्तीचें साधन करून देतां आलें नसतें काय? हल्लीं जसे इंग्रजी प्रोफेसर, गणिताचे प्रोफेसर, तर्कशास्त्राचे प्रोफेसर यांच्या नेमणुका झाल्या आहेत, त्याप्रमाणेंच व्याकरणन्यायादिशास्त्रांचें अध्यापन करण्यास पंडित व मुनशी यांची योजना करण्यास कांहीं मोठी पंचाईत पडती असें कांहीं नाहीं. आतां येवढी गोष्ट अवश्य कबूल केली पाहिजे, कीं आलीकडे पदार्थविज्ञानाच्या संबंधानें पुष्कळ अधिक शोध झाला आहे, व इतिहासाचें अंग संस्कृत विद्येस मुळींच कमी आहे; पण शेक्सपीयरच्या जागीं कालिदास, टॉडहंटरच्या जागीं भास्कराचार्य, मिल्लच्या जागीं गदाधरभट्ट, मिल्टनच्या जागीं फर्दोशी असा कांहीं मोबदला होता, तर कांहींच उपयोग न होता हें ह्म-

णणें निवळ दांडगाईचें आहे! त्यांतून वरील लॉर्ड साहेबांची फर्डेशाई चालली असतां त्यांच्या हातचें कलम हिसकावून घेऊन त्यांस कोणीं असें कसें विचारिलें नाहीं कोण जाणे?—कीं, "पंडित महाराज, आपण संस्कृत, फारसी व आरबी भाषांतील ग्रंथांचें हार्द पुरतेपणीं काढून आपली तारतम्यशक्ति पूर्णपणें प्रगट केलीत खरी, व वरील भाषांतील ग्रंथ कवडीच्या मोलाचेही नाहींत, त्यांतील पदार्थविज्ञान, ज्योतिष, भूगोल, वैद्यक वगैरे सर्व चुकलेलें आहे, हें आपलें पांडित्य सर्व खरें आहे; पण आपण आह्मांस येवढें सांगा पाहूं, कीं पाश्चात्यांच्या सुधारणेस मूलस्तंभभूत जे ग्रीक व ल्याटिन भाषेंतील ग्रंथ त्यांत कितपतसा भूगोल आहे, कितपतसें ज्योतिष आहे, कितपतसें पदार्थविज्ञान आहे? न्यूटनचे ज्योतिषांतील व दर्शनानुशासनांतील सिद्धांत, फ्रांकलिनचे विद्युत्प्रयोग, छापखाना, होकायंत्र, आगगाडी, तारायंत्र, प्रकाशालेख्य, वगैरे सर्व जर सुधारणेचीं आवश्यक अंगें होत, तर जुने ग्रीक व रोमन यांस रानटी लोकांतच सामील केलें पाहिजेत. मग हा काय खरें चमत्कार आहे, कीं वरील लोकांचे ग्रंथ अद्याप विलायतेंतील व सर्व युरोपांतील विद्यालयांतून शिकविण्याचा तडाका चालूच आहे! कांहीं शतकांपूर्वी पाश्चात्य राष्ट्रें अज्ञान व रानटी होतीं तेव्हां प्लेटो, आरिस्टॉटल्, लिव्ही, सिसरो वगैरे मंडळीचें माहात्म्य होतें तें ठीकच होतें; पण आज एकोणिसाव्या शतकांत सुधारणकेचा प्रकाश साऱ्या युरोपखंडांत आणि त्यांतून श्वेतद्वीपांत येवढा कोंदला असतां अजूनही वरील रानटी ग्रंथकारांची पहिल्यासारखीच चहा राहावी हें केवढें आश्चर्य आहे!" त्यांतून खुद्द साहेबांसच ग्रीक व रोमन ग्रंथकारांनीं किती वेडावून टाकिलें असे हें कोणास सांगितलें तर खरें तरी वाटेल काय? त्यांच्या भाच्यानें जें त्यांचें चरित्र लिहिलें आहे तें वाचलें असतां होमर, प्लेटो, थुसिडिडीज् इत्यादिकांच्या कृतींचीं पारायणें त्यांनीं कितीदां केलीं याचा ठिकाण लागत नाहीं!* मग नाहीं नाहीं-

---

* ग्रीक लोकांच्या विद्येविषयीं वरील ग्रंथकाराचें किती विलक्षण प्रेम होतें हें त्यानेंच स्वतः एके ठिकाणीं बोलून दाखविलें आहे:—

"Of the indifference which Mr. Mitford shows on this subject I will not speak; for I cannot speak with fairness. It is a subject on which I love to forget the accuracy of a judge, in the veneration of a worshipper and the gratitude of a child. If we consider merely the subtlety of disquisition, the force of ima-

(पुढें चालू.)

त ते वेडगळ आक्षेप प्राच्य ग्रंथांवरच आणून इकडील विद्या तेथल्या सफाई बुडविल्याचें श्रेय जें साहेब बहादुरांनीं घेतलें, व नेटिव बहादुरांच्या अप्रयोजक लेखांस आपला अज्ञनमूलक व दुराग्रहप्रचुर लेख कारणीभूत केला, ही प्राच्य राष्ट्रांची त्यांनीं के-

---

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

gination, the perfect energy and elegance of expression which characterise the great works of Athenian genius, we must pronounce them intrinsically most valuable; but what shall we say when we reflect that from hence have sprung directly or indirectly, all the noblest creations of the human intellect; that from hence were the vast accomplishments and the brilliant fancy of Cicero; the withering fire of Juvenal; the plastic imagination of Dante; the humour of Cervantes; the comprehension of Bacon; the wit of Butler; the supreme and universal excellence of Shakspeare? All the triumphs of truth and genius over prejudice and power, in every country and in every age, have been the triumphs of Athens. Wherever a few great minds have made a stand against violence and fraud, in the cause of liberty and reason there has been her spirit in the midst of them; inspiring, encouraging, consoling;—by the lonely lamp of Erasmus; by the restless bed of Pascal; in the tribune of Mirabeau; in the cell of Galileo; on the scaffold of Sidney. But who shall estimate her influence on private happiness? Who shall say how many thousands have been made wiser, happier and better, by those pursuits in which she has taught mankind to engage: to how many the studies which took their rise from her have been wealth in poverty,—liberty in bondage,—health in sickness,—society in solitude? Her power is indeed manifested at the bar, in the senate, in the field of battle, in the schools of philosophy. But these are not her glory. Wherever literature consoles sorrow, or assuages pain,—wherever it brings gladness to eyes which fail with wakefulness and tears, and ache for the dark house and the long sleep,—there is exhibited, in its noblest form, the immortal influence of Athens."

Mitford's History of Greece.

वढी थोर अगळीक केली बरें! साऱ्या पाश्चात्य राष्ट्रांतून जर ग्रीक व ल्याटिन विद्यांच्या अध्ययनाचीं विद्यालयें आहेत व शाळाही आहेत. * व त्यांच्या प्रीत्यर्थ लाखों रुपयांचा खर्च प्रतिवर्षी चालू आहे, तर येथील एक पाठशाळा तेवढी आमच्या सरकारास जड व्हावी हा केवढा चमत्कार आहे ? वेदांची आवृत्ति इंग्लंडांत निघावी, व पाणिनीचा जीर्णोद्धार जर्मनींत व्हावा, आणि आमच्या इकडच्या महापंडितांनीं पाठशाळा मोडल्याचें श्रेय घेऊन हें 'एक पुरंदरचें बंड मोडलें' ह्मणून नाचूं लागावें, हें ह्या आर्यभूमीच्या पुत्रांस केवढें भूषण होय !! †

४. शास्त्रविद्या कांहीं उपयोगाची नाहीं हा निर्णय 'लोकहितवादीं'नीं कदाचित् आपल्या मंडळीची स्थिति व शास्त्रीमंडळीची स्थिति यांची परस्पर तुलना करूनही कदाचित् केला असेल त्यांस वाटत असेल कीं सुधारलेली इंग्रेजी विद्या शिकल्याचें फळ पहा, आणि वेडगळ शास्त्रांचें मूर्खपणानें अध्ययन केल्याचें तरी फळ पहा ! पंडितांनीं शास्त्रांची कुटाकूट करून दहा दहा वीस वीस वर्षें घालवावीं, आणि शेवटीं फळ काय, तर शालजोडी खांद्यावर टाकून सभेला जावें, आणि हातावर पावली पडली तर

---

*युरोपखंडांत आज जो येवढा विद्येचा उत्कर्ष झाला आहे त्यास कारण ग्रीक व ल्याटिन भाषेंतील ग्रंथ होत. इ० स० १४५३ सालीं तुर्क लोकांनीं कुस्तुंतुनिया शहर हस्तगत करून रूमशामची गादी घेतला तेव्हां हजारों जुने पंडित आपापले ग्रंथ खांदाडीस मारून दूरदूर देशीं पळाले. पुढें त्यांच्या अध्यापनामुळें वरील प्राचीन विद्येचा संस्कार साऱ्या युरोपखंडास घडला. तेव्हांपासून हळू हळू इंग्लिश, फ्रेंच, इटालियन वगैरे अर्वाचीन भाषा सुधरत चालल्या, व त्यांत ग्रंथसंग्रहही होऊं लागला. सोळाव्या शतकांत जी धर्मक्रांति झाली तीस कारण वरील विद्याप्रसारच होय.

† युरोपीय पंडितांची संस्कृत विद्येवर जी भक्ति आहे तिचा शतांशही इकडे आढळत नाहीं. उदाहरणार्थ पुढील उद्गार पहा:—

"So much in answer to objections which have repeatedly been made against Indian Logic. I should like to see the Brahmans themselves take up the gauntlet and defend their Logic against the attacks of European critics..............Indian philosophy therefore should not be attacked at random. Thales or Empedocles can be criticised in the schools with impunity, but Kanâda and Goutama may still find champions in India, if not in Europe."

Max Muller.

मोठें भाग्य मानावें ! तीच आमच्या नवीन इंग्रेजी विद्वानांची वडेजाव पद्दा, राजविद्याभूषित झाले कीं, खुद्द गवर्नर साहेबांच्या हातून त्यांच्या स्वदस्तुरचें चर्मपत्र मिळायाचें, चोहोंकडे विद्वत्तेचा जयजयकार व्हावयाचा, तिसऱ्या प्रतीच्या सरदारांत नांव पडायाचें, आणि कोणी मामलेदार, कोणी डेप्युटी कलेक्टर, कोणी हेडमास्तर, कोणी सदरअमीन, अशा अधिकारांवर आरूढ होऊन घरीदारीं पैशाचा पाऊस पडायाचा ! मेकॉलि साहेबांच्या पूर्वनिर्दिष्ट लेखांत असाच कोटिक्रम केलेला आहे. आतां यांत किनपत अर्थ आहे हें कोणी सामान्य अकलेचा मनुष्य सुद्धां सांगूं शकेल. आमच्या सरकारच्या मनांत पाश्चात्य विद्येस होईल तेवढें उत्तेजन द्यावयाचें होतें म्हणूनच वरील प्रकार आजपर्यंत दृष्टीस पडला हें उघड आहे. बडोद्याचे राजे माजी खंडेराव गायकवाड यांनीं मनांत आणलें असतें, कीं आपल्या राज्यांत जो जो कामगार नेमायाचा तो उत्तम कुस्तेगीर असला तरच नेमायाचा तर चाललें नसतें काय? युनिव्हर्सिटीच्या परीक्षा चालतात तसाच वर्षांतून एकदां तालीमबाजांचा मोठा आखाडा पाडला असता म्हणजे झालें असतें. आतां येवढें खरें आहे, कीं सेमास्रासखेल साहेबांनीं वरील पद्धति सुरू केली असती तर सर्वांनीं हाकाटी केली असती, व मराठी दरबारच्या मूर्खपणाचा ज्यानें त्यानें यथेच्छ उपहास केला असता ; आणि त्यांतून प्रस्तुत ग्रंथकारानें तर असली अमोलिक संधि कधींच फुकट दवडली नसती. हल्लीं ते आपल्या ग्रंथांतून जागोजाग जशी मल्हारराव महाराजांची कीर्ति गाऊन आपल्या राजनिष्ठेस वारंवार उज्वल करतात, त्याप्रमाणेंच खंडेराव महाराजांवरही त्यांनीं यथेच्छ भंडार उधळला असता ! पण वस्तुतः पाहतां आमची तर मनोदेवता अशी वाहते कीं, कान धरून मल्लखांबावर उडी मारशील तर तुला मामलत देऊं किंवा अमुक अमुक पकड करशील तर तुला सरसुभा करूं, या ह्मणण्यांत जितपत शहाणपण आहे, तितपतच ग्रहणांच्या उपपत्ति शिकून ये तेव्हां तुला ब्रारनिशीवर घालूं, किंवा शंकुच्छेद सगळा करून ये तेव्हां तुला अव्वल कारकून करूं, या ठरावांतही आहे ! पण हें बोलून उपयोग काय ? 'लोकहितवादीं' च्या तत्त्वज्ञानाचे दोन महासिद्धांत कोणते ते मागें सांगण्यांत आलेच आहेत. तेव्हां त्यांस अनुसरून ह्मटलें ह्मणजे वरील प्रकार ठीकच आहेत.

विशेषतः सर्वविदां समाजे विभूषणं मौनमपंडितानाम् ॥*

'नीतिशतक.'

अंक ७१—(१) विषयोपन्यास (२) जुन्या पंडितांवर आक्षेप—वितंडवाद (३) व्यवहारशून्यत्व (४) इतर दूषणें.

१. मागील अंकांत 'लोकहितवादीं' चे या देशांतील प्राचीन विद्येवर काय काय अभिप्राय आहेत ते दाखल करून त्यांवर चर्चा केली. आतां वादविषयक लखांत जुन्या पंडितांच्या संबंधानें त्यांनीं जे अनेक उल्लेख केले आहेत त्यांच्या संबंधानें विचार करूं.

२. प्रस्तुत ग्रंथकाराचा जुन्या शास्त्रीमंडळीवर पहिला आक्षेप हा आहे कीं, ते वितंडवादी असतात. त्यांस सत्याची बिलकूल पर्वा नसते, तर कोणत्या तरी युक्तीनें प्रतिपक्ष्याचा पराजय करून आपण प्रतिष्ठा मिळवावी येवढाच त्यांचा हेतु असतो. या आक्षेपाच्या संबंधानें आह्मी रावबहादुरांस असें विचारतों कीं, सर्वच शास्त्री असे हठवादी त्यांस आढळले काय? तसेंच, शास्त्राध्ययन व हठवादित्व या दोहोंत नित्य कार्यकारणभाव आहे असेंही त्यांच्यानें सिद्ध करून देववेल काय? शिवाय तिसरी गोष्ट ही कीं वरील वितंडवादाचा प्रकार शास्त्रीमंडळीखेरीज इतर ठिकाणीं त्यांच्या कोठेंच नजरेस आला नाहीं काय? आरोपींवर वरील चार्ज शाबीत होण्यास वरील तिन्हीं प्रश्नांचा उलगडा झाला पाहिजे; तो आमचे रावबहादुर कोणत्या तऱ्हेनें करतील हें आज कांहींच सांगवत नाहीं. यास्तव त्यांच्या संबंधानें आमचें काय ह्मणणें आहे तें वाचकांस कळवितों.

वर जो दुराग्रहाचा प्रकार 'लोकहितवादीं' नीं बिचाऱ्या शास्त्रीमंडळीच्याच तेवढा माथीं मारून टाकला आहे तो वस्तुतः पाहतां जेथें जेथें विद्वत्तेचा प्रकार आहे तेथें तेथें आढळायाचाच. मनुष्यांत प्रायः अहंबुद्धीचें अतिशयित प्राधान्य असल्यामुळें अगदीं अडाणी लोकांत सुद्धां हठवादीपणाचा प्रकार आढळत नाहींसें नाहीं. आमच्या रावबहादुरांनीं 'हसापनीती' तील सरड्याची गोष्ट जर कधीं वाचली असेल, व तिचें तात्पर्य काय आहे हें लक्षांत आणलें असेल, तर 'महामूर्ख' शास्त्र्यांच्या ठायीं वरील प्रकार आढळतो याविषयीं त्यांस आश्चर्य वाटण्यास कांहीं कारण उरणार नाहीं. अमुक अमुक गोष्ट अशी आहे आणि अमुक अमुक गोष्ट अशी नाहीं, येवढ्यावरूनच वादास प्रवृत्त झाल्याचा किंबहु-

---

* "विशेषेंकरून सर्वशास्त्रनिपुण पंडितांच्या समाजांत अपंडितास परम भूषण हटलें म्हणजे मौन हेंच होय!"

ना मारामारीवर आल्याचा, प्रकार प्रस्तुत ग्रंथकाराच्या कधीं नजरेस आला नसेल काय? मग मनुष्यस्वभावासच जो गुण खिळलेला तो कांहीं मनुष्यांत आढळतो येवढ्यावरून त्यांसच त्या दोषाचे भागीदार करणें हीं किती अन्यायाची गोष्ट आहे! जुने पंडित तर 'महामूर्ख' च, त्यांची गोष्ट राहूंद्या; पण रावबहादुरांच्या नव्या पद्धतीचे कोरे करकरीत दोन चार विद्वान् घेतले समजा, तर त्यांचीं सर्वांचीं मनें तरी सारीं एकसारखीं असें आढळेल काय? तसेंच, आपल्या विद्वत्तेच्याच सदोदित घमेंडींत असावें, याला काय समजतें, त्याला काय येतें, अशा वल्गना कराव्या, सभेंत नेहमीं आपली शेखी मिरविण्याचा यत्न करावा, इत्यादि प्रकार 'लोकहितवादीं' स जसे शास्त्रीमंडळींत आढळले असतील तसेच आलीकडील मंडळींत आढळले नसतील काय? जॉन्सन् वाद करतांना कधीं हार घेत नसे, आपला पक्ष खोटा आहे असें जरी त्यास माहीत असलें तरी तो खरा करून दाखविण्यास तो झटत असे, ही गोष्ट रावबहादुरांच्या कानावर कधीं आली नाहीं काय? विलायतेंतील मासिक त्रैमासिक पुस्तकांची व वर्तमानपत्रांची नेहमीं झटापट चालत असते हेंही त्यांनीं कधीं पाहिलें नाहीं काय? तर विद्येचा जेथें ह्मणून प्रचार आहे, तेथें वितंडवाद, लब्धप्रतिष्ठा वगैरे प्रकार कोणाकोणामध्यें आढळायाचेच. ह्मटलें आहे,

> विद्या विवादाय धनं मदाय । शक्तिः परेषां परिपीडनाय
> खलस्य साधोर्विपरीतमेतत् । ज्ञानाय दानाय च रक्षणाय॥ *

तर विद्या प्राप्त झाली असतां ज्याशीं त्याशीं वाद करण्याची हौस, आपलें पांडित्य लोकांपुढें मिरविण्याची सदोदित इच्छा. 'मी केवढा विद्वान्. माझ्यासारखा विद्वान् त्रैलोक्यांत नाहीं' असा गर्व, यच्चयावत् सृष्टि मूर्खांनीं भरलेली दिसणें' हे प्रकार स्वभावपरत्वें व बुद्धिपरत्वें पुष्कळांमध्यें आढळायाचेच. वरील गोष्टीचा प्रत्यय पाहण्यास आमच्या रावबहादुरांस इतकें दूर कशाकरितां जावें लागलें कोण जाणे! पण सुबंधूनें 'वासवदत्ते'च्या प्रस्तावनेंत ह्मटलें आहेः-

---

* "विद्या आली कीं वादास प्रवृत्त व्हावयाचें, धनप्राप्ति झाली कीं मदोन्मत्त व्हावयाचें, शरीर सामर्थ्याचा उपयोग दुसऱ्यास पीडा देण्यामध्यें करायाचा; हीं लक्षणें दुष्टाचीं होत. सज्जनाचा प्रकार वेगळा तो विद्येपासून ज्ञान जोडतो, धनाचा विनियोग दानाकडे करतो आणि शक्तीचा उपयोग दुसऱ्याचा बचाव करण्याकडे करतो."

गुणिनामपि निजरूपप्रतिपत्तिः परत एव संभवति ।
स्वमहिमदर्शनमक्ष्णोर्मुकुरतले जायते यस्मात् ॥*"

पण हे पुरंदरचे रामोशी आह्मी आनरेबल साहेबापुढें आणून काय वेड्यासारखे उभे करतों ! !

'लोकहितवादी' शास्त्रविद्येचा उपहास करून ह्मणतातः-"त्यांची विद्या अशी असते कीं, एकानें ह्मणावें, या शब्दाचे अंतीं 'च' असावा; दुसऱ्यानें ह्मणावें, 'चा' असावा. याविषयीं वाद शेंकडो प्रमाणें दाखवून सर्व दिवसभर करतात. शेवटीं निश्चय एकाचाही होत नाहीं. तसेंच नैयायिक हेही भांडतात. एक ह्मणतो, ईश्वर आणि जीव एक आहे दुसरा ह्मणतो, दोन्ही विभक्त आहेत. तिसरा ह्मणतो, ईश्वर गुणी आहे, चवथा ह्मणतो, निराकार आहे. याप्रमाणें रिकामा वाद चालविण्यांत जन्म घालवितातआणि त्यांस या वादांतील सत्य काय आहे हें समजण्याची इच्छा नसते." वरील वाक्यांत आमच्या रावबहादुरांनीं आपलें शास्त्रज्ञान दाखविण्याचा यत्न केला आहे. हें शास्त्रज्ञान 'ज्ञानोदया' सारख्या पत्रांत किंवा माजी 'सत्यदीपिके' सारख्या मासिक पुस्तकांत आलें असतें, तर शोभलें असतें; पण प्रस्तुत ग्रंथकारासारख्या बहुश्रुत व विद्वान् ह्मणविणाऱ्या गृहस्थानें असा निरर्गल प्रलाप करावा हें खरोखर अत्यंत खेदास्पद होय. एकून च मध्यें आणि चा मध्यें कांहीं अंतर नाहीं ना ? हें अंतर नाहीं तर सर्व वैयाकरण महामुर्खच समजले पाहिजेत. प्रस्तुत ग्रंथकाराचा निर्देश कर्तव्य असतां 'तो,' 'ती,' किंवा 'तें,' या तिहींपैकीं कोणत्याही अक्षराचा उच्चार केला असतां आमच्या रावबहादुरांस चालेलना ! एकून बिचाऱ्या दादोबानें आपल्या थोरल्या व्याकरणाच्या आरंभीं व्याकरणशास्त्राच्या उपयुक्तेच्या संबंधानें येवढें पांडित्य जें केलें आहे तें सारें फुकटच ! तसेंच हेंही आह्मीं आज नवेंच ऐकलें कीं पाणिनिपतंजलि वगैरे मंडळीनें जें येवढें भारूड करून ठेविलें आहे त्यांत निश्चयात्मकता ह्मणून कांहीं नाहीं. भाग्य बिचाऱ्या शास्त्रकारांचें ! त्यांनीं संस्कृत भाषा सारी धुंडाळून काढून तिचा पक्का छडा काढला, तरी शेवटीं खापर फुटायाचें तें फुटलेंच !† इतर शास्त्रांचेंही मथन करून लोक-

* "गुणिजनांसही आपल्या गुणाचें ज्ञान दुसऱ्यापासूनच व्हावयाचें; पहा कीं, डोळ्यांस आपलें स्वरूप समजायाला आरसाच पाहिजे !"

† आमच्या रावबहादुरांसारख्या राजनिष्ठ मंडळीस अल्फिष्टन् साहेबाचें प्रमाण किती ग्राह्य होणारें आहे हें सांगायाला नकोच. यास्तव त्याच्या सर्व प्रसिद्ध इतिहासांतला एक लहानसा उतारा 'पुरंदरच्या वंडाच्या' तर्फेनें येथें दाखल करतों:—

(पुढें चालू.)

हितवादींनीं केवढा जाडा सिद्धांत काढला आहे पहा ! "याप्रमाणेंच न्याय, मीमांसा, अलंकार या शास्त्रांची व्यवस्था आहे. केवळ असत्य सिद्धांतांचें प्रतिपादन करून विलक्षण कुतर्क करून भलतेच अविचार लोकांत स्थापन करतात! "* वरील लेख रावबहादुरांनीं जर अक्कलहुशारीनें लिहिला असेल. तर आह्मी त्यांस अशी सूचना करतों कीं, कणाद, जैमिनी, गदाधरभट्ट. मम्मटभट्ट, इत्यादि मूर्खपरंपरेनें आजपर्यंत या देशांतील वेड्याचागड्या लोकांस खूळ लावून आलीकडे तर तिनें आपलें वेड पाश्चात्याच्या ठायींही पिकविण्याचा सपाटा चालविला आहे; तर त्यांनीं

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

"Panini, the earliest extant writer on its Grammar, is so ancient as to be mixed up with the fabulous ages. His works and those of his successors have established a system of grammar, the most complete that ever was employed in arranging the elements of human speech.

History of India—Book III., Chap. 5.

* संस्कृत विद्येचा फलितार्थ ह्मणून वर जो आमच्या प्राच्य महापंडितांनीं काढला आहे त्याचा मेळ पुढील पाश्चात्य पंडितांच्या उल्लेखाशीं कितीसा बसतो हें आमच्या वाचकांनीं लक्षांत आणावें. मिल्ल् साहेबांनीं आपलें पांडित्य समग्र केल्यावर त्यावर विल्सन् साहेब आपला अभिप्राय दाखल करतातः—

"This question of the civilization of the Hindus, although discussed with disproportionate prolixity, irrelevancy of illustration, and tediousness of repetition, both in these concluding remarks, and in a variety of previous notes and observations, can scarcely be considered as satisfactorily determined. It may be admitted, that the Hindus were not a civilized people according to Mr. Mill's standard; but what that standard is, he has not fully defined. Civilization is used by him, however, as a relative term, and in this sense, we may readily grant that the Hindus never attained the advance made by moden Europe. It is not just to institute such a comparison; for, to say nothing of the advantages we possess in a pure system of religious belief, we cannot leave out of consideration the agency of time. The Hindus, by the character of their institutions, and by the depress-

(पुढें चालू.)

प्रतिपादन केलेल्या ‘असत्य सिद्धांतांचें’ व ‘विलक्षण कुतर्कां’ चें बंड मोडल्याचें श्रेय जर रावबहादुर घेतील, तर त्यांची कीर्ति बेकन् किंवा जान्सन् यांच्याप्रमाणें भूमंडळावर अजरामर राहणारी होईल! *

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

ing influence of foreign subjugation, are apparently what they were at least three centuries before the Christian era. Two thousand years have done nothing for them, everything for us. We must, therefore, in fairness, compare them with their contemporaries, with the people of antiquity; and we shall then have reason to believe, that they occupied a very foremost station amongst the nations. They had a religion less disgraced by idolatrous worship, than most of those which prevailed in early times. They had a government, which, although despotic, was equally restricted by law, by institutions, and religion: they had a code of laws, in many repects wise and rational, and adapted to a great variety of relations, which could not have existed, except in an advanced condition of social organization. They had a copious and cultivated language, and an extensive and diversified literature; they had made great progress in the mathematical sciences; they speculated profoundly on the mysteries of man and nature, and they had acquired remarkable proficiency in many of the ornamental and useful arts of life. Whatever defects may be justly imputed to their religion, their government, their laws, their literature, their sciences, their arts, as contrasted with the same proofs of civilization in modern Europe, it will not be disputed by any impartial and candid critic, that as far as we have the means of instituting a comparison, the Hindus were in all these respects quite as civilized as the most civilized nation of ancient world, and in as early times as any of which records or traditions remain.—W.

* युरोपामध्यें प्लेटो, आरिस्टॉटल् वगैरे मंडळींनीं जो शेंकडो वर्षांपासून तत्त्वज्ञानाचा प्रघात पाडला होता तो शेवटीं बेकननें फिरविला. याजविषयीं इंग्रजींत मेकॉलेच्या ‘लार्ड बेकन्’ या निबंधांत तर सविस्तर उपपादन आहेच. व मराठींतही रा० काणे यांनीं केलेल्या वरील नांवाच्याच ग्रंथांत त्याचें कांहीं दिग्दर्शन सांपडेल. जॉन्सन्नें ही ‘मेटाफिजिकल पोएट्स’ म्हणून एक कोटिबाज कविपरंपरा इंग्लंडांत निघाली होती तिचें बंड ‘कौले’ या प्रसिद्ध निबंधांत मोडून टाकलें आहे.

" मनुष्य जन्मला कशाकरितां ? त्याचें सार्थक काय ? व आपलें कर्तव्य काय ? याचा विचार त्यांचे मनांत क्षणभरही वसत नाहीं. "—"ज्या ज्या विद्या हे शास्त्री शिकतात त्यांपासून इहलोकीं व परलोकीं हित नाहीं."—"धर्माचा अधर्माचा भेद यांस ठाऊक नाहीं."—इत्यादि आरोपही 'लोकहितवादीं'नीं जुन्या पंडितांवर आणले आहेत, हे सर्व यथार्थ आहेत असें जरी घटकाभर कबूल केलें, तरी हें उघड आहे कीं, वरील गोष्टींविषयीं आमच्या जुन्या पंडितांचे ठायीं जितपत ज्ञान आढळेल तितपतच बहुधा नवीन विद्वज्जनांतही आढळेल ! 'मनुष्य जन्मला कशाकरितां ?—हा प्रश्न दोघांही पंडितांपुढें टाकला तरी फळ सारखेंच होणार आहे असें आह्मांस वाटतें. धर्म काय आणि अधर्म काय ? या दोहों प्रश्नांचीं उत्तरेंही आमचे रावबहादुर देतील काय ? त्यांच्या वरील वाक्यांवरून असा भास दिसतो कीं, वरील सर्व गोष्टींचा उलगडा त्यांनीं आपणाशीं करून ठेवला आहे, पण हा काय असेल हें निश्चयानें कांहीं सांगवत नाहीं. आमच्या जुन्या मंडळीस ज्यांची वार्ता सुद्धां नव्हती व हल्लीं नाहीं असे कांहीं नवीन शोध तर प्रकृत प्रकरणीं 'लोकहितवादीं'नीं करून ठेवले नसतील ना ! असें असेल तर साऱ्या जगाच्या तर्फेनें आह्मी त्यांस अशी विनंति करतों, कीं ते त्यांनी सर्वांस सादर केले असतां हजारों मोठमोठे तत्त्ववेत्ते जे विचार करून थकले, व 'धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां'* असें ह्मणून त्यांनीं हात टेंकले. त्या सर्वांचा आज एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटीं शेवटीं तरी खाडदिशीं निकाल होऊन जाणारा आहे ! सिनिया पर्वतावर प्रगट होऊन ईश्वरानें जसें मोशाच्या स्वाधीन आज्ञादशक केलें त्याप्रमाणेंच आमच्या रावबहादुरांवर तर कांहीं अनुग्रह झाला नाहीं ना ! अथवा आमची ब्राह्मोमंडळी जशी आठआठ दिवस गिरिकंदरांत जाऊन बसते व पवित्र आत्म्याचा आणि त्यांचा संवाद होऊन नवीं पारमार्थिक तत्त्वें उदयास येतात, †

---

* वरील चरण हा 'महाभारतां'तील प्रसिद्ध यक्षप्रश्नांपैकीं आहे. सगळा श्लोक येणें प्रमाणें:—

श्रुतिर्विभिन्ना स्मृतयश्च भिन्नाः । नैको मुनिर्यस्य वचः प्रमाणम् ।
धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां । महाजनो येन गतः स पंथाः ॥

† बंगाल्यांतील ब्राम्हमंडळींत अलीकडे एक नवीनच टूम निघाली आहे. बाबू केशव चंद्रसेन, प्रतापचंद्र मजुमदार वगैरे मंडळीस नव्या देवाच्या नांवानें डोळे मिटण्याचा व आपल्या देशबंधूंच्या मूर्तिपूजाजन्य पातकाचें आपल्या वक्तृत्वरसानें परिक्षालन करण्याचा कंटाळा आला, कीं एके दिवशीं उठून ते मुकाट्यानें कोठें

(पुढें चालू.)

तसाही कांहीं प्रकार आर्यसमाजाचे धुरंधर जे प्रस्तुत ग्रंथकार त्यांचा झाला नसेल ना ! काय असेल तें असो. बरें आमच्या जुन्या पंडितांच्या स्वप्नींही वरील विचार आले नाहींत असें समजा; पण नवीन मंडळींत तरी या संबंधानें कोणता फरक आहे ? आपण कशाकरतां जन्मलों, आपल्या जन्माचें सार्थक काय ? इत्यादि गहन विचारांत गढलेली नवीन मंडळी आमच्या रावबहादुरांस आजपर्यंत कितीशी आढळली असेल ? पण इतकें लांब कशाला ? खुद्द आमच्या रावबहादुरांनींच जर आपला आजपर्यंतचा वृत्तांत सर्व प्रसिद्ध केला तर त्यांत स्वजन्माच्या सार्थकाचा प्रकार कितीसा आढळेल कोण जाणे !

५. 'लोकहितवादी' नीं व्यवहारदृष्ट्याही जुन्या पंडितांवर कांहीं

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

तरी गिरिकंदरांत जाऊन बसतात. व तेथें पवित्र आत्म्याची व त्यांची मनोमय भेट होते. मग आठा पंधरा दिवसांनीं वरील प्रेषित मंडळी पुनः बाहेर पडली, कीं कांहीं तरी अमोलिक तत्त्व प्रगट होतें. कुचबिहारच्या राजाला आपली कन्या समर्पण करावी कीं नाहीं हा प्रश्न मनांत धरून केशव चंद्रसेनाची स्वारी एकोणिसाव्या शतकांतील सुधारलेल्या देवाकडे कौल मागण्याकरितां जेव्हां गेली, तेव्हां चटदिशीं महंमदाप्रमाणें किंवा येशू ख्रिस्ताप्रमाणें देवसाक्षात्कार होऊन त्यांस आज्ञा झाली कीं " कांहीं फिकीर नाहीं, तुझी कन्या जरी मूर्तिपूजकाच्या पदरीं पडणार तरी यावेळेपुरती डोळेझांक करून माझें चिरंतन जें मूर्तिपूजावैर तें मी घटकाभर विसरून जाईन. भक्ताचा योगक्षेम यथास्थित चालण्याकरितां आपली प्रतिज्ञा गुंडाळून ठेवण्यास मला कांहीं मोठीशी पंचाईत नाहीं !" बाबू मजकुरांनीं कुचबिहारवाल्यांशीं सोयरीक केल्यापासून त्यांच्या शिष्यपरिवाराची मात्र त्यांच्यावरची भक्ति अगदीं उडाली. त्यांनीं त्यांस अध्यक्षस्थानापासून पदच्युत केलें. व किती एक वेळां ब्राम्हमंदिरांत मारामारीपर्यंतही मजल येऊन पोंचली ! तेहतीस कोटी देवांवर स्वारी करून त्यांस जे धर्मवीर जिंकणार त्यांच्या गोटांत इतक्यांतच का फंदफितूर व्हावा ! आमच्या इकडेही वरच्यासारखी गमती कांहीं कमी आहेत असें नाहीं. दयानंदजीचे शिष्य पासिफिक महासागर वलांडून मुंबापुरींत येऊन दाखल होतांच त्यांनीं आपल्या पूर्वींच्या अध्यक्षांची काय शोभा केली ती पुष्कळांस माहीत असेलच. त्याचप्रमाणेंच येथील प्रार्थनामंदिरांतही एका प्रमुख वीरानें आनली व समाजाची एकदम फारकत करून टाकून आजपर्यंत मी येथें व इतर ठिकाणीं जें जें पांडित्य केलें तें 'सब झूट' म्हणून सर्वांस लखलखीत सांगून दिलें ही मौजही ऐकण्यासारखीच आहे ! अशी झूट करणारी मंडळी वर्षानवर्षें तोंडांत वागविलेला दोरा एकदम आयत्या वेळेस निःशंकपणें बाहेर काढूं लागली, म्हणजे मग देशोन्नति व धर्मोन्नति खाशी होणार ! !

आक्षेप केले आहेत. ते असे. " त्यांस व्यवहारिक ज्ञान नाहीं. त्यांस मोडीचें लिहितां देखील येत नाहीं व कोणतेंही काम करावयाचें हे उपयोगीं नाहींत. " या महान् आक्षेपाचें निरसन करूं पाहण्यासही आह्मांस संकोच वाटतो. कां कीं, तो स्वभावतःच इतका दुर्बल आहे कीं त्याचा उल्लेख करणें हेंच त्याचें निरसन होय. मोडी लिहितां न अल्यानें जर पाणिनी याचें अध्ययन व्यर्थ होणार व बारनिशीवाल्याची योग्यता पंडितांवर होणार तर घिसाडी, सुतार, सोनार, चांभार वगैरे किती धंद्याची मंडळी आपापळा असाच हक्क सांगावयास तयार होईल याचा विचार रावबहादुरांनीं केला काय ? मोडी लिहितां न आल्यानें जर प्राचीन पंडित कुचकामाचे ठरले तर सामता किंवा आरी धरतां येत नसल्यानें आमचे अर्वाचीन पंडितही कवडीचा माल ह्मणून ठरणार नाहींत काय ? मग आलीकडील एम. ए. च्या पेक्षां पिऱ्या चांभाराची योग्यता जास्त ही जबरदस्त कोटी ' लोकहितवादीं ' च्या गळ्यांत येऊं पाहणारी आहे. ही जर ते मेकॉलि साहेबांप्रमाणें मान्य करीत असले,* तर मग बरीक आमचें कांहीं बोलणें नाहीं !

" पंडितांस व्यवहारिक ज्ञान नाहीं, व ते कोणतेंही काम करावयाचे उपयोगी नाहींत. "—हाही पाणिनीच्या व कणादाच्या शिष्यशाखेवर मोठाच कुठारप्रहार आहे. ' लोकहितवादीं ' च्या आज तीस चाळीस वर्षें प्रणीत केलेल्या तत्वज्ञानांतील वरील वचन हें केवळ महाकाव्य होय असें ह्मटलें असतां चालेल. त्यावर अनेक ठिकाणीं त्यांनीं विवरण केलेलें आढळतें. " संस्कृताचा इतकाच उपयोग आहे कीं लोकांमध्यें भ्रांति उत्पन्न व्हावी, व जों जों मनुष्य त्यांत प्रवीण होतो तों तों अज्ञानसमुद्रांत खोलखोल जात असतो ; "—" मुळीं एकदां संस्कृताच्या झऱ्याचें पाणी जो प्याला त्याची भ्रांति जावयास नव्वद वर्षें शिकविलें तरी उपयोग नाहीं हें निश्चित आहे "—" संस्कृतांत चांगली विद्या नाहीं व उपयुक्त ज्ञान नाहीं हें सर्व विद्वानांनीं ठरविलें आहे, "– इ० इ०. वरील महासिद्धांत पाहून आह्मांस पुढें लेखणी चालविण्याची मोठी दहशत वाटते. कोण जाणे

---

* " We shall next be told," exclaims, Seneca, " that the first shoemaker was a philosopher." For our own part, if we are forced to make our choice between the first shoemaker, and the author of the three books on Anger, we pronounce for the shoemaker. It may be worse to be angry than to be wet. But shoes have kept millions from being wet ; and we doubt whether Seneca ever kept anybody from being angry." *Lord Bacon.*

कीं आजपर्यंत अनेक विषयांवर आमचीं मतें जीं रावबहादुरांच्याहून अगदीं विपरीत होऊन बसलीं आहेत, व मोठमोठ्या विद्वानांनीं निर्विवाद ह्मणून मानलेले सिद्धांतही आम्हांस पुष्कळ जे वादग्रस्त वाटू लागले आहेत, हा सर्व प्रभाव 'संस्कृताच्या झऱ्याचें पाणी' चाखल्याचा तर नसेल ना! वरील पाण्याचाच जर वेस्याचा असा गुण असला कीं त्याच्या योगानें डोकें आपलें गढूळ होऊन जावेंच, तर आजपर्यंत जें आह्मीं कालिदासादिकांच्या सरस्वतीचें असोशीनें प्राशन केलें, व तोच प्रवाह प्राकृत भाषेच्या रूपानेंही मयूरप्रभृति मंडळीच्या वाणीच्या द्वारें आम्हीं सेवन केला, तो आह्मास बाधला असेल यांत संशय नाहीं! असें असेल तर आमचे रावबहादुरप्रभृति पंडित मोठे सावध खरे, कीं असल्या दुष्ट उदकाच्या ते वाऱ्यालाही कधीं उभे न राहतां आजपर्यंत त्याचा अनुभव जो त्यानीं घेतला तो 'पंचतंत्रांतील (काय करावें! आम्हांस दाखला सुद्धां संस्कृतांतल्या भ्रांतिमय ग्रंथाखेरीज सुचतच नाहीं!) शहाण्या वानराप्रमाणेंच केवळ घेतला. त्या गुलामानें जसें ब्रह्मराक्षसाच्या तळ्यांतील पाणी झाडावरून नलिकायंत्राचा प्रयोग करून मोठ्या शिताफीनें शोषून घेतलें व आपली तहान भागविली त्याप्रमाणेंच 'लोकहितवादी' जोतीबा वगैरे अर्वाचीन महापंडितांनीं व्यास, कालिदास, पाणिनी इत्यादिकांशीं जातीनें गांठ न घेतां मेकॉले झाले, विल्सन् बोवा झाले, अशा अशा महासमर्थ गुरुमुखांपासूनच संस्कृत विद्येची माहिती करून घेतली. तरीच त्याचें डोकें आमच्याप्रमाणें बिघडून न जातां आजपर्यंत अगदीं साफ राहिलें! असो; आतां होऊन गेलेल्या गोष्टीस काय उपाय आहे? आमच्या वेड्या सरकारानें पाठशाळेंतील 'पुरंदराचें' बंड मोडून त्यासच पुनः युनिव्हर्सिटींत जो थारा दिला, तसें जर केलें नसतें तर वरील खूळ आमच्या डोक्यांत कां शिरतें? तरी बेवढी एक गोष्ट बरीच समाधान मानण्यासारखी आहे, कीं आमच्या आळीकडील मंडळीपैकीं पुष्कळांवर जरी वरील दुष्ट संस्कार घडला असेल, तरी आमच्या रावबहादुरांच्या अमदानींतली बहुतेक मंडळी जरी त्यापासून अगदीं अलिप्त राहिली आहे. तेव्हां वरील लहरींत तरी आह्मी किती बहकलों तरी आह्मांस सांवरण्यास, किंबहुना वरील दुर्विकाराचें निरसनही करण्यास, वरील सावध राहिलेली मंडळी चांगली उपयोगीं पडण्यासारखी आहे!

गीर्वाणाच्या अध्ययनानें मनुष्य व्यवहारशून्य व कुचकामाचा कां होऊन जावा याविषयीं आह्मांस तर कांहींच तर्क होत नाहीं. पाणिनीला हातीं घेतला कीं माणसाला खूळ लागतें, आणि दादोबाला घेतला तर

लागत नाहीं; भास्कराचार्यानें बीजगणित व रेखागणित शिकविलें कीं विद्यार्थी वेड्याच्या इस्पितळास योग्य होतो, आणि कोलंजो किंवा टॉडहंटर यांचें अंतेवासित्व पतकरलें कीं कांहीं विकार होत नाहीं; 'गदाधरी' ह्मटली कीं बहकला, तेंच मिल्लचें अध्ययन केलें कीं बुद्धी साफ; शंकराचार्यांच्या मुखेंकरून वेदांत श्रवण झालें कीं मनुष्य बिघडला, तोच बर्कूलेच्या तोंडानें जगाची मिथ्यात्वोपपत्ति ऐकली कीं डोकें शाबूत; वाग्भट हातीं घेतला कीं मूर्खत्वाचा छाप बसलाच, इंग्रेजी वैद्यक शिकलें कीं झाला फर्डा शहाणा; शेक्पीयरला हातांत वागविणें हा शहाणपणा, तोच बेटा कालिदास आला कीं तोच वाचक बेवकुब ठरला;—हें काय गौडबंगाल असेल तें असो! आमच्या रावबहादुरांनीं आपल्या बृहत्संहितेंत 'संस्कृत विद्या' 'पंडितांची योग्यता', 'पंडितांचें ज्ञान', 'पुराणांतील माहिती' अशा शेंकडो सदरांखालीं आपणाकडून तर शास्त्री, पंडित, पुराणें, सप्तसमुद्र, मेरूपर्वत, सप्तपदार्थ, इत्यादिकांचा पार धुव्वा उडवून देऊन चोहोंकडे शेणसडा करून दिला आहे. तो इतका कीं, प्राच्यविद्येचे परम शत्रु* जे मेकाले साहेब त्यांस जर कोणीं विलायतेंत वरील संहिता नेऊन दाखविली असती, तर 'जीतराव!' 'भलेबहादर!' असा आपला पट्टशिष्याविषयीं धन्यवाद त्यांच्या तोंडून निघाला असता! येथें तरी राव जोती, बाबा पद्मजी वगैरे वीर जे अस्तन्या मागें सारून शास्त्र्यांवर व भटांवर तुटून पडले तो प्रभाव आमच्या रावबहादुरांच्याच लेखणीचा असावा असें आह्मांस वाटतें; कां कीं, विद्वानमंडळींत व देशसुधारणा करणाऱ्यांत अग्रगण्य मानलेल्या नवीन पंडिताच्या तोंडून जेव्हां वरील वाग्रत्नें निघत तेव्हां अर्थातूच त्यांचें महत्त्व सर्वांनीं मानणें अवश्य होतें. त्यांनून बिचाऱ्या आरोपीच्या तर्फेनें तर बिलकूल पुरावा घेण्यास मार्ग नव्हता. जुने शास्त्रकार तर मेलेलेच, केवळ कीर्तिरूप देहानेंच त्यांचें आज हजारों वर्षें येथें वास्तव्य झालेलें. त्यांच्या यशाचे रक्षक जे शास्त्री व पंडित ते आपापल्या नित्यव्यवसायांत निमग्न; त्यांच्यापर्यंत आमच्या

---

* मेकॉले, मिशनरी, 'लोकहितवादी' वगैरे मंडळी जशी पाणिनी, कणाद कालिदास इत्यादिकांचे वैरी होत त्याप्रमाणेंच होमर, प्लेटो, सिसरो वगैरे ग्रंथकारांसही तीन चार शतकांपूर्वी युरोपांत राहु उत्पन्न झाले होते. त्यांच्या मनांत वरील असद्धर्मी ग्रंथकारांचें प्राबल्य युरोपांत पुनः होऊं नये असें होतें. पण वरील खंडाचें किंबहुना साऱ्या पृथ्वीचें भाग्य सबळ; तेव्हां वरील अरसिक शिरोमणींचें कांहीं न चालून ग्रीक व रोमन लोकांचा बुद्धिप्रभाव पुनः सर्व देशांत प्रगट झाला. वरील मंडळीस त्यांचे प्रतिपक्षी उपहासानें 'ट्रोजन' ह्मणत असत! ट्रोजन [ट्राय शहरचे लोक] हे ग्रीक लोकांचे शत्रु होते हें सर्व प्रसिद्धच आहे.

रावबहादुरांचें अकटोविकट पांडित्य अगोदर जातें आहे कशाला ? त्यांतून गेलेंच, तर नवीन फाकड्या विद्वानांपुढें त्यांचें काय चालणार ? बारा वर्षे घोकपट्टी करून एक नुसतें व्याकरण पैदा करणारी मंदबुद्धि मंडळी कोणीकडे आणि पुरती रूपावळीही न येतां साही शास्त्रांचा, अठरा पुराणांचा चार वेदांचा एका सपाट्यासारखा निकाल लावून पार मोकळे होऊन जाणारे पाश्चात्य व प्राच्य पंडित कोणीकडे ! आरोपींच्या तर्फे एकीकडून मात्र भरभक्कम पुरावा मिळण्यासारखा होता खरा, पण तो येथपर्यंत येऊन पोंचतो कसचा ! रेणानदीच्या कांठीं, उक्षतरण नगरीं वगैरे आपल्या प्राचीन ऋषींचे अंतेवासी थोडे होते असें नाहीं; त्याप्रमाणेंच विल्सनूसाहेब, (रेवरेंड बोवा नव्हेत ! कोलब्रूक साहेब, हौ साहेब वगैरेंच्या हातचीं शेंकडो सर्टिफिकिटेंही येथल्या येथें उपयोगीं पडण्यासारखीं होतीं. पण ही कुमक 'पुरंदरच्या बंडा 'ला येऊन पोंचावी कशी ? नवीन विद्वान् मंडळींनीं जेव्हां वरील खटपट करावी तेव्हां; पण ती मंडळी तर आपल्या नूतनसंपादित इंग्रेजी विद्येच्या घमेंडींत ! पहिलें बुक झालें, 'सेरीज् ऑफ् लेसन्स' झालें, किंवा 'कोर्स ऑफ् रीडिंग' झालें कीं जो तो आपणास 'न भूतो न भविष्यति' अशा तऱ्हेचा पंडित समजणार. सरासरी स्टेशनमास्टरचें किंवा सिमलरचें काम चालविण्यापुरतें तुटपुंजी इंग्रेजी कां येईना, तेवढ्याच्याच बळावर तो आपल्या शंभर पूर्वजांस मूर्खांत निवडून काढणार, आपल्या आईबापांस भूगोलावर व इतिहासावर व्याख्यानें देऊन त्यांचें अज्ञान त्यांच्या पदरीं घालणार, 'हीं भटें मेलीं पाहिजेत' 'हें पुरंदरचें बंड मोडलें पाहिजे ह्मणजे आह्मीच या पंडितांचा तमाशा पाहूं' या सुधारणेच्या महत्तत्त्वांचा निरंतर जप करणार, मग तो कशाला शास्त्र्यांची व पंडितांची तरफ उचलील ? असो; तर अशी आजपर्यंतची स्थिति असल्यामुळें 'लोकहितवादी' प्रभृति मंडळीनें या देशांतील जुन्या विद्येविषयीं काय पाहिजेत ते सिद्धांत करून ठेवले पण हल्लीं जो ज्ञानाचा प्रकाश दिवसेंदिवस चोंहोंकडे फांकत आहे त्यांत तें पुष्कळ फिक्के पडत चालले आहेत हें पाहून आह्मांस फार वाईट वाटतें !

'लोकहितवादीं' नीं आमच्या जुन्या पंडितांस केवळ व्यवहारशून्य ठरवितांना थोडकासा हाही विचार करून पहावयाचा होता कीं, इंग्रेजी विद्येंत निपुण झाल्यानें तरी कितीसें व्यवहारचातुर्य येत असतें ? मोडी लिहिण्याच्या संबंधानें तर बहुधा येथें लिहावयास नकोच; कां कीं विद्यालयीन शस्त्रास्त्रांनीं मंडित होऊन तीन तीन चार चार लाढाया मारून आलेल्या माहावीरांची मामलेदार कचेरींत काय फजिती उडते

हें आज कोणाला सांगायाला पाहिजे असें नाहीं. जन्मभर गदायुद्धाचा अभ्यास केलेल्या भीमाच्या हातीं जसा विराटाच्या घरीं पळा व झारा आला, किंवा 'किरातरूपी प्रभू' शीं झगडलेल्या भारती महारथ्याच्या हातांत शंखवलयें येऊन पडलीं; त्याप्रमाणेंच मिल्ल, बेकन्, ग्रोट् एके खिशांत व कालिदास, विद्यारण्य, मम्मटभट्ट दुसऱ्यामध्यें असे घालून आमचे अर्वाचीन पंडित जेव्हां आपल्या नवीन अधिकारावर रुजू होतात, व विशी पंचविशीच्या अमलांत पुनः पुस्तीवर बसून श्री-श्री-श्री व ग-ग-ग करण्याचा प्रसंग येतो, तेव्हां बिचारी 'श्री, तर सरस्वतीच्या मत्सरानें निघून गेलीच, पण 'ग' चाही तिजबरोबरच मधल्यामध्यें परिहार झाला हें मनांत येऊन आमच्या खाशा मंडळीला कितीं संतोष होत असेल बरें! ही एका मोडी लिहिण्याची गोष्ट झाली. याखेरीज इतर जीं शेंकडो व्यवहाराचीं मोठमोठीं अंगें आहेत त्यांत तरी इंग्रेजी शिकल्यानें मनुष्य पुरा वाकबगार बनतो असा आमचे रावबहादुर अभिप्राय देतील काय? फार कशाला? प्रस्तुत ग्रंथकारास सादर करण्यास एक खासें आलीकडचें उदाहरण आमच्यापाशीं आहे. गेल्या दशकांत देशी व्यापाराच्या संबंधानें पुष्कळ भवति न भवति व गडबड होऊन मुंबई व पुणें या दोन ठिकाणीं स्वदेशीय मालाच्या खपास उत्तेजन देण्याकरितां दोन खाशा मंडळ्या स्थापन झाल्या. त्यांनीं दहादहा वीसवीस हजारांचें भांडवल उभारून विलायतेबरोबर टक्कर मारण्यास आरंभ केला. या दोन्ही उद्योगांत जुन्या महामूर्ख मंडळींपैकीं कोणीही असेलसें वाटत नाहीं; सारी मंडळी केवळ अर्वाचीन संस्काराची,—ह्मणजे साऱ्या जगांत काय उलाढाल चालली आहे, कोणत्या देशचा काय वृत्तांत, कोणती सामुद्रधुनी कोठें, हें ज्यांस बिनचूक माहीत अशा प्रकारची. पण इतका लख्ख भूगोल वागत असतां व साऱ्या जगाचा इतिहास करतलामलकवत् स्पष्ट दिसत असतां वरील व्यवहारनिष्णात मंडळींच्या हातून दोन्ही दुकानांचें काम किती उत्कृष्ट बहिवाटलें गेलें ह्मणाल तर बोलण्याची मुळींच सोय नाहीं! आह्मांस पक्कें माहीत आहे कीं, इतकें भांडवल एकाद्या कुळंब्यामाळ्याच्या स्वाधीन केलें असतें, तर तो सुद्धां पुष्कळपट अधिक किफायत करून दाखविता. पण इतकें तरी दूर कशाला? आमच्या रावबहादुरांच्याच खुद्द आधिपत्याखालीं असणाऱ्या ग्रंथोत्तेजक मंडळीची तर काय दशा होऊन गेली आहे, हें आज कोणाला नव्यानें सांगायाला पाहिजे असें नाहीं. तेव्हां एकंदरींत पाहतां हाही व्यवहारशून्यत्वाचा कोटिक्रम मागच्याप्रमाणेंच ढांसळणारा आहे हें उघड आहे.

६. आतां यांखेरीज इतर जे अनेक आक्षेप प्रस्तुत ग्रंथकारानें अद्वातद्वा रीतीनें जुन्या पंडितांवर ठेवून दिले आहेत त्यांविषयीं वरच्याप्रमाणें सविस्तर लिहूं गेलें असतां फारच पाल्हाळ होणार आहे, यास्तव त्यांच्या संबंधानें येथें कांहीं लिहीत नाहीं. शास्त्री हांजी हांजी करणारे असतात; ते धर्मसंरक्षक नसून उलटे अधर्मवृद्धि करणारे आहेत, ते अन्नछत्रांत शूद्रांस जेवूं देत नाहींत, त्यांनीं बाजीरावाला हरवऱ्याच्या झाडावर चढवावें, व तसें केल्यानें 'शेवटीं दोघेही भीक मागत गेले' वगैरे असंबद्ध प्रलाप प्रस्तुत निबंधांत पुष्कळच आहेत. त्यांचा प्रकृत विषयाशीं फारच थोडा संबंध असून शिवाय त्यांत यथार्थत्वही तितपतच आहे. आमच्या रावबहादुरांचें ज्ञाननेत्र जर विकाररहित असतें तर त्यांस फार निराळ्या तऱ्हेची दृष्टि झाली असती. असो; आतां सांप्रत लेखांतील एका वाक्यावर मात्र कांहीं विचार प्रगट करून हें प्रकरण आटपतों.

वरील वाक्य हें होयः—"लोकांस शास्त्रीपंडितांखेरीज जेव्हां दुसरे कोणी पुढारी मिळतील, तेव्हां या लोकांमध्यें व्यवस्था चांगली होईल." या वाक्याचा रोंख काय आहे हें बहुधा कोणासही सांगावयास नको. जुनी मंडळी पार नाहींशी होऊन जाऊन आपण जेव्हां पुढें सरसावूं तेव्हां साऱ्या देशभर सुधारणाच सुधारणा करून सोडूं अशी 'लोकहितवादीं'स मोठी उमेद वाटत होती, हें वरील उल्लेखावरून स्पष्ट दिसतें. अशी उमेद बाळगणें हें कांहीं गैर नव्हे; उलटें तें भूषणास्पदच होय. पण खेद करण्यासारखी गोष्ट येवढीच कीं, गेल्या वीस तीस वर्षांत रावबहादुरप्रभृति मंडळींनीं ज्या कित्येक उलाढाली केल्या त्यांपासून 'चांगली व्यवस्था' होणें तर दूरच राहिलें, पण अधिक बखेडा मात्र झाला. पूर्वीचे शेंकडो मतभेद होते ते मोडण्याच्या उद्देशानें त्यांनीं नवे मात्र उत्पन्न केले; पूर्वीच्या अधर्मप्रवृत्ति नाहींशा करण्याच्या मिषानें अपायकारक नवीन प्रवृत्ति मात्र पाडल्या; संस्कृत भाषा नाहींशी करून प्राकृत होती ती मात्र धड राहूं दिली नाहीं; विधवांच्या साह्यार्थ कंबर बांधून त्यांस सधवा तर केल्या पण 'इदं च नास्ति परं च न लभ्यते' अशा कचाट्यांत मात्र त्यांस नेऊन घातलें; स्वदेशीय व्यापार तर सुधारला नाहीं, पण रिकामी हाकाटी केल्याच्या योगानें विलायती व्यापाऱ्यांचे बंध मात्र मोकळे केले; लोकांची सत्ता तर कांहीं वाढली नाहीं, पण एतद्देशीय संस्थानें मात्र सरकारच्या घशाखालीं उतरविलीं; असा एकंदरींत पाहतां 'इतो भ्रष्टस्ततो भ्रष्टः' येवढा मात्र देशास लाभ झाला. इंग्रेज सरकारची निरंतर तुतारी वाजतां वाजतां आजला अशी स्थिति येऊन पोंचली आहे कीं, हा हिंदुस्थान आह्मांला नको, याच्या पायीं आह्मांला भुर्दंड मात्र भरावा

लागतो व वारंवार संकटें प्राप्त होतात, असें आमचे राज्यकर्तेच ह्मणाया-ला लागले आहेत! तुह्मी मूर्ख, तुह्मी पाजी, अशी आज तीस वर्षें सतत पुष्पवृष्टि करून लोकांचा तेजोभंग केल्यानें ते असे निःसत्व होऊन गेले आहेत कीं, आमच्या हातून कांहीं होणें नाहीं, आह्मी जन्माचे रडेच, या कल्पना त्यांनीं उराशीं बाळगल्या आहेत; सरकारच मेहेरबानी करून जर आमचें कांहीं बरें करील तर होईल, एरव्हीं आह्मी लयाच्या पंथाला लागलोंच आहों, हें महत्तत्त्व सर्वांनीं गृहीत केल्या सारखें दिसत आहे. नाहीं ह्मणायाला यथेच्छ मुखपांडित्य तेवढें करावें पण क्रियाद्वारा त्यापैकीं एकही गोष्ट घडली नाहीं तरी चिंता नाहीं येवढा मात्र उपदेश 'लोकहितवादी' प्रभृतींच्या आचरणावरून पुष्कळांनीं उचललेला दिसतो. आपल्या महामूर्ख पूर्वजांनीं अटकेची अटक इतके दिवस घालून ठेविली, नाहीं तर आह्मी केव्हांच सुधारणेच्या शिखरास जाऊन पोंचलों असतों हाही विचार आमच्या रावबहादुरांच्या मनांत वर्षानुवर्षें घोळत होता; शेवटीं सुमारें बारा वर्षांपूर्वीं त्यांनीं आपल्या एका राजविद्याभूषित चिरंजीवांकडून समुद्रयान करवून हजारों रुपये वरील महायात्रेच्या निमित्त उधळले. पण त्या सर्वांचा विचाऱ्यांचा विनियोग काय काय झाला असेल याची कल्पना आमचे वाचक सहज करतीलच आमच्या रावबहादुरांनीं आपल्याकडून हिंदुधर्मसंरक्षणार्थ वरचेवर पापडांचीं पार्सलें श्वेतद्वीपास रवाना केलीं खरीं; पण पापडांचा कोट ऐन विलायती सुधारणेच्या तडाक्यासमोर कितीसा टिकणार! वरील महाप्रस्थानसमयीं पत्रोपत्रीं केवढा जयघोष झाला व देश सुधारणेच्या संबंधानें केवढाले मंगलाशीर्वाद झाले आणि त्यांतून 'लोकहितवादीं' स तर केवढी धन्यता वाटली, हें त्या वेळचीं वर्तमानपत्रें काढलीं असतां समजणार आहे. पण याही प्रचंड उद्योगास शेवटीं काय फळ आलें तें सर्वांस मशहूर आहेच. खुद्द 'लोकहितवादी' च आतां व्याख्यानांत सांगूं लागले आहेत कीं, इकडील तरुण मंडळी तिकडे पाठविण्यांत कांहीं हशील नाहीं! तेव्हां एकंदरींत पाहतां जुन्या महामूर्ख शास्त्र्यांचें धुरंधरत्व नाहींसें होऊन तें नव्या महाविद्वान् इंग्रेजी पंडितांकडे आलें असतांही तीस चाळीस वर्षांच्या कारभारांत एकंदर काय झालें तर आमचे शूद्र कवि ह्मणतात—

बोलणें फोल झालें। डोलणें वायां गेलें॥

प्रातः क्षालितलोचनाः करतले चंचत्पवित्रांकुरा-
स्तत्तत्स्थाननिवेशितोर्ध्वतिलकाश्चैलांतबद्धाक्षताः।
को जातश्च मृतोऽथवा मृततिथिः कस्यालये वर्तते
चेत्थं हर्षशतैर्युताः प्रतिदिनं धावंत्यहो भिक्षुकाः॥*

अंक ७३—(१) विषयोपक्षेप. (२) हिंदुधर्म. (३) 'निबंधसंग्रहां' तील उतारा. (४) भटांच्या अर्थशून्य अध्ययनाच्या संबंधानें विचार.

१. येथपर्यंत ब्राह्मणांच्या संबंधानें दोन प्रकरणांविषयीं विवेचन झालें; एक, ते मुत्सद्दी या संबंधानें, व दुसरें, ते पंडित या संबंधानें. आतां तिसऱ्या प्रकरणास लागूं. हें तिसरें प्रकरण ब्राह्मणांचें धर्माधिकृतत्व हें होय. तर या संबंधानें प्रस्तुत ग्रंथकारानें जीं मतें प्रगट केलीं आहेत त्यांत कितीशी यथार्थता आहे याविषयीं आतां विचार करावयाचा.

२. हिंदुधर्म हा जगांतील सर्व धर्मांहून प्राचीन होय असें म्हटलें असतां चालेल, निदान याच्याहून प्राचीन असा तरी कोणताही धर्म नाहीं हें खास आहे. या धर्माचा सर्व अधिकार पहिल्यापासून ब्राह्मणांकडे चालत आला आहे. सर्व देशांत धर्माचे रक्षक म्हणून जसे कोणी नियुक्त असतात त्याप्रमाणेंच या देशांतील सर्व धर्माधिकार वरील प्रमुख ज्ञातीकडेच अगदीं पूर्वापार चालत आले आहेत. सर्व राज्याधिकार जसा क्षत्रियांकडे, सारें वाणिज्य जसें वैश्यांकडे, त्याप्रमाणेंच धर्मप्रकरण म्हणून जेवढें तेवढें सर्व पहिल्यापासून ब्राह्मणांच्याकडे सोंपवून दिलेलें आढळतें. आतां कालगत्या या मुळच्या स्थितींत पुष्कळच फेरफार होऊन गेले आहेत हें खरें आहे; वेदांच्या काळीं काय स्थिति असेल ती पुराणांत आढळत नाहीं, व पुराणांतून आढळते तिला व आजच्या स्थितीलाही पुष्कळ ठिकाणीं जमीन अस्मानची तफावत! तथापि ब्राह्मणांचें प्रमुखत्व व पूज्यत्व हें अजून चाललें आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

हें ब्राह्मणांचें वर्चस्व फार प्राचीन काळापासून जगाच्या सामान्य प्रवृत्तीप्रमाणें सर्वांस मोठें दुःसह होऊन राहिलेलें आहे. विश्वामित्राची वसिष्ठाशीं सदोदित स्पर्धा असे, नाहीं नाहीं ते कष्ट करून त्यानें ब्राह्मणत्व संपादन केलें, व आपल्या सत्त्वशील प्रतिस्पर्ध्याचा त्यानें नाहीं नाहीं तो छल केला; परशुरामाचें तर अवघ्या क्षत्रियकुलाशीं दारुण वैर पेटून रा-

* "सकाळच्या प्रहरीं धोंडभट्टी करून पवित्र पल्लव हातांत घेतलेले, व वस्त्राच्या एका गांठीला तीळ बांधून दुसरींत अक्षता घेतलेले, असे भिक्षुक आज कोण जन्मला, कोण मेला, कोणाच्या घरीं आज श्राद्ध आहे, वगैरे विचक्षणा करीत दररोज मोठ्या गर्दीनें इकडून तिकडे धांवत असतात!"

हिलेलें होतें, व त्या वैराग्याचा उपशम फार भयंकर रीतीनें झाला; बुद्ध तरी जात्या क्षत्रियच, तेव्हां त्याच्या मतांचा प्रथमतः जो प्रसार झाला असेल तो प्रायः ब्राह्मणेतर मंडळींतच झाला असेल; पुढें जेव्हां त्याचा पंथ प्रबळावत चालला तेव्हां बौद्धांची व ब्राम्हणांची कित्येक शतकें झटापट चालली होती; शेवटीं श्रीमच्छंकराचार्यांनीं वाग्युद्धांत आपल्या प्रतिपक्ष्यांचा पराभव करून सारें भरतखंड निर्बौद्ध करून टाकून पुनः वेदमार्ग स्थापित केला.* ही येथवर प्राचीन काळची हकीकत झाली. यापुढें तर फारच चमत्कारिक स्थिति झाली. ब्राह्मणांचे बौद्धांशीं व जैनांशीं जो वाद संपताहेत न संपताहेत, तों द्वीपांतरीचे निराळेच वादी त्यांशीं वाक्कलह करण्यास उभे ठाकले " ला इला इल्लील्ला महंमद रसूलिल्ला " (ईश्वर एकच आहे आणि त्याचा प्रेषित महंमद आहे) या महामंत्राची जपमाळ घेतलेले व ' अल्लाहो अकबर ' (परमेश्वरकी जय !) असा जयघोष करीत ज्यांनीं थोड्याच काळांत अनेक देश व्यापून टाकले असे अरबी वीर वायव्य दिशेकडून वावटळीप्रमाणें या देशांत घुसले यांची व आमची भवति न भवति होऊन तोडजोड जों पडते न पडते, † तों त्यांच्याही पलीकडच्या मंडळीच्या या देशावर धाडीवर धाडी येऊन पडल्या. त्यांत पहिल्या प्रथम जो येशूचा कळप आला त्यानें तर काय चोहोकडे धुमाळीच उडवून दिली; ब्राह्मणांच्या महावीरांचें जें समुद्रार्जित क्षेत्र तें त्यांनीं ' फिरंगाण ' करून सोडलें! शेवटीं वरीलच पण सुधारलेल्या धर्माची जी संभावित मंडळी पुढें आली तिनें ‡ सेंट क्षेवियरच्या शिष्य-

---

* बाणभट्टावरील निबंध पृष्ठें ६–७ पहा.

† हिंदुधर्म व मुसलमानी धर्म यांचा अनेक रीतींनीं मिलाफ होत चालला ही गोष्ट मोठा ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे. हिंदु मुसलमानांत अर्वमुधे शिरून शीक बनले; मुसलमान हिंदूंत शिरून कबीरपंथी व शेखमहंमदी बनले. आमचें योगशास्त्र मुसलमानांत शिरून सुफी नांवाचे त्यांच्यांत अवलिया बनले. त्यांचें रमल आमच्या शकुनशास्त्रांत सामील होऊन बसलें. शेंकडो हिंदु देवस्थानांचे मुसलमानांकडून खर्च चालले आहेत, व त्याप्रमाणेंच शेंकडो तक्क्यांचा इतमाम हिंदु राजेरजवाड्यांकडून चालला आहे. खिस्ती धर्माची वरच्याप्रमाणें आमच्याशीं अद्याप लगट जमली नाहीं ब्रम्हसमाज, आर्यसमाज, सत्यशोधक समाज, यांचा वरील ईश्वरप्रोक्त धर्माशीं बराच बिंबप्रतिबिंबभाव आढळतो खरा; तरी वरील रोपडे हे या आर्यभूमींत अजून मुळींच रुजले नसल्यामुळें त्यांचा एतद्देशीय धर्मांत अंतर्भाव करतां येत नाहीं.

‡ सेंट क्षेवियर नांवेंकरून एक मोठा विख्यात क्याथलिक मिशनरी सोळाव्या शतकांत हिंदुस्थानांत आला होता. त्यानें पोर्च्युगीज लोकांच्या मुलखांत कित्येक वर्षें

(पुढें चालू.).

मंडळीप्रमाणें एतद्देशीय अधर्मी लोकांस पावानीं पावन करण्याची दीक्षा तर उचलली नाहीं, पण त्यांच्या तरणोपायाकरतां निराळ्या तजविजी काढल्या. प्रत्यक्ष दंडाचाच अवलंब न करतां त्यांचीं गरीब भावंडें जीं साम, दान, व भेद त्यांचा त्यांनीं आश्रय केला. हा प्रकार अद्याप चालूच आहे.

याप्रमाणें ब्राह्मणांचें वर्चस्व सहन न होऊन त्यांस विरोध करणारी प्रतिपक्षी मंडळी आजपर्यंत इतकी निर्माण झाली. इतक्यांसही दाद न देतां आजपर्यंत ब्राह्मण हे या देशांत प्रमुखचे प्रमुख राहिलेच आहेत. स्वदेशीय व परदेशीय शत्रूंवर अद्याप त्यांचीच छाप पडून राहिलेली आहे. येवढा बुद्धाचा धर्म, कीं अवघ्या मानव जातीच्या एका अर्धावर ज्याचा आज अंमल आहे, तो या भरतखंडावर प्रथम पसर पसर पसरला, पण शेवटीं नद्यांच्या वर्षाकालीन पुराप्रमाणें पार सारा ओसरून गेला. येवढा आरबस्थानच्या पैगंबर साहेबांचा धर्म, कीं ज्यानें एका अर्ध्या शतकांत एकीकडे फ्रान्स व स्पेन आणि दुसरीकडे इराण व हिंदुस्थान पाहिलें, पण या देशांत कित्येक शतकें बादशाही अंमलानें चालूनही त्याच्यापासून हिंदुधर्मास पाहिलें तर काडी इतकाही धक्का पोंचला नाहीं; अवरंगजेबासारखे, टिप्पूसारखे एक एक मी मी ह्मणणारे करडे इमाम होऊन गेले, पण त्या सर्वांचें बारसें व बारावा हीं दोन्हीं वैदिक धर्माच्या लोकांनीं पाहिलीं! पिता, पुत्र, व पवित्र आत्मा या त्रिकूटानेंही आजपर्यंत येथें जंग जंग पछाडले, पण कांहींएक झालें नाहीं; व इत:पर तर पाद्रीसाहेबांचा उद्योग दिवसेंदिवस अरण्यरुदितवतच होऊं पाहत आहे. खुद्द खासा स्वारी किंवा त्यांचे कोणी हस्तक येशूच्या मेंढवाड्यांत शिरण्याविषयीं लोकांची मनोदेवता प्रसन्न करण्यास एकाद्या चवाठ्यावर उभे राहिले असतां गोमयस्नानें करून शुद्ध झाल्याविना बाहेर पडले तर भाग्याचे अशी आजच स्थिति दृष्टीस पडत आहे.

३. तर ज्या कोटावर आमच्या रावबहादुरांनीं आपल्या 'शतपत्रां'चा भडिमार चालू केला तो अशा तऱ्हेचा भक्कम आहे. आतां 'लोकहितवादी'च्या सरबत्तीचा थोडासा मासला वाचकांनीं पहावा:—

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

उपदेशकाचें काम केलें, व हजारों लोकांस बातिस्मा देऊन भावी नरकयातनेंतून मुक्त केलें. वरील शतकांत फिरंगी लोकांनीं कोंकणपट्टींत काय कहर उसळून दिला तो सर्वांस विदित आहेच. वरील ख्रिस्ती साधूचें प्रेत गोव्यें मुक्कामीं पुरलेलें आहे; व दर वीस वर्षांनीं तें भाविक क्याथालिक मंडळीच्या दर्शनार्थ बाहेर काढीत असतात. तीन चार वर्षांपूर्वी नुकता वरील दर्शनाविधि होऊन गेला हें पुष्कळांस आठवत असेलच.

" नंबर ६१. "

भटांनीं लावून दिलेलें वेड.

" विनंती विशेष. हिंदु लोक हल्लीं आहेत त्यापेक्षां चांगले होण्यास त्यांनीं बहुतेक आपलीं मूर्ख मतें सोडलीं पाहिजेत. प्रथम हीं मूर्ख मतें उत्पन्न कशीं झालीं म्हणाल तर त्याचें कारण लिहितों. प्राचीनकाळीं हिंदु लोकांनीं विद्या बहुत केल्या. पुढें असें झाले कीं ब्राम्हण लोकांनीं नवीन विद्या अधिक अधिक शोधावयाच्या सोडून ते काव्यें करूं लागले, आणि वेद पाठ करूं लागले. अर्थ सोडून दिला आणि धर्मशास्त्रांत असें आहे कीं, आपला कुळाचार रक्षावा. त्याप्रमाणें जें मागें बापानें केलें तेंच मुलानें करावें अशी समजूत पडली. आणि जों जों हे मूर्ख होत चालले तों तों मागले लोक त्यांस देवासारखे दिसूं लागले. निरक्षर भट ह्मणूं लागले कीं व्यास अवतारी होता. व ज्यांनीं गणिताचे ग्रंथ केले ते देव होते असें ह्मणून मागले ग्रंथ मात्र वाचावे, पुढें कांहीं करूं नये, असें झालें. तेव्हां अज्ञान फार वाढलें. व त्यास साधन मुख्य पुराणें आणि महात्में लिहावयाचीं हाच कांहीं दिवसपर्यंत पंडितांचा रोजगार होता. तेव्हां त्यांनीं मनास येईल तें लिहिलें कोणीं कावेरीमहात्म, कोणीं करवीरमहात्म, कोणीं शालिवाहनचरित्र, कोणीं नाशिकमहात्म, कोणीं अग्निपुराण, कोणीं गणपतिपुराण अशीं लिहिलीं. प्रत्येकांत त्यांचा हेतु इतकाच होता कीं एकाद्या देवाचें किंवा एकाद्या नदीचें वर्णन करून ईश्वर त्यांत आणून ठेवून ब्राह्मणांस पैसा मिळण्याची तजवीज पाहावी तशींच व्रत महात्में, कोणी ह्मणाला सोमवारीं उपवास करावा. कोणी ह्मणाला मंगळवारीं. कोणीं शनवारीं दरएकाची कथा व त्याची देवता आणि त्याचप्रमाणें अमक्यानें केलें, आणि त्याचें अमुक कार्य झालें, व तसें जो करील त्याचें तसेंच होईल ह्मणून लिहिलें. पण हें सर्व कवीचें लाघव, आणि ब्राह्मणांचें कार्य करावयाची तजवीज आहे असें उघड दिसतें व याचा खोटेपणा उघड दिसतो. वर्षांत तीनशेंसाठ दिवस व त्यांहून अधिक व्रतें आहेत. तसेंच दरएक पुराणांत दरएक देवाचें वर्णन, त्याचें नांव, अमके दैत्य त्यानें मारले, तो ईश्वर, त्यास भजावें, इतरांस भजलें तर नरकाचें साधन, याप्रमाणें लागलाच शेरा, असें दरएकांत आहे. दरएकांत सृष्टीची उत्पत्ति, देवाचें चरित्र व भविष्यें याप्रमाणें सर्व तयारी केली आहे. तेव्हां कोणते देवास भजावें, कोणतीं व्रतें करावीं, किंवा तीनशेंसाठही दिवस व्रतें करावीं ? धर्मशास्त्र पाहिलें तर तो पर्याय कांहीं वेगळाच आहे. वेद पाहिले तर त्यांत कांहीं वेगळेंच आहे. वेदांत अवतार आणि नानाप्रकारच्या देवता, आणि व्रतें, हें कांहीं

नाहीं. फक्त होमाशीं कारण आहे. याचा मेध, त्याचा मेध हें सर्व
त्यांत आहे. तेव्हां वेदशास्त्र व पुराणें यांचा धर्म पाहिला तर अगदीं
वेगवेगळा दिसतो. पुराणांत नित्यकर्म पाहिलें तर सगळा एक दिवस
करावयास पुरणार नाहीं इतके धर्म त्यांत आहेत. पण त्यांत कांहीं
नीति आहे असेंही नाहीं. कासोटा असा घालावा, गंध असें ला-
वावें, शौच्यास अमुक कोस जावें, तोंड असें धुवावें, हेंच फार
आहे. याप्रमाणें नेम करणारांस काय वाटलें असेल तें त्यांचें
त्यांसच ठाऊक! बरें असो. याचा आजपर्यंत कोणीच विचार के-
ला नाहीं. आलीकडे भट वगैरे झाले यांनीं कांहीं ग्रंथ केले आहेत. पण ते
त्यांहून अधिक. गोपिनाथ भटजींनीं अमुक भट्टी केली, गणेश भटांनीं अ-
मुक भट्टी केली, अशा शेंकडो भट्ट्या केल्या आहेत; परंतु त्यांत आहे काय?
संस्कृताचा अर्थ फार लोकांस कळत नाहीं. परंतु जर त्याचा अर्थ कळाव-
या जोगा असता तर मला वाटतें कीं लोक मागेंच ते ग्रंथ समुद्रांत नेऊन
टाकते. परंतु ते भ्रमांत आहेत. बरें, भरली मूठ सवा लक्षाची आहे तेंच बरें.
श्राद्ध करावयाची कल्पना लिहावयास पन्नास पत्रें लागलीं आहेत. तसेंच
हरएक संस्काराच्या रीति फार मूर्खपणाच्या आहेत. लग्नाच्या, उपनयनाच्या
देवपूजेच्या पद्धती, आणि कोणतें कर्म असें नाहीं कीं त्याविषयीं ग्रंथ नाहीं.
शौच्याविधीवर देखील एक ग्रंथ आहे. त्यांत मनुष्यानें शौच्य कसा करावा
हेंच लिहिलें आहे. वास्तविक पहा बरें याचा कांहीं तरी उपयोग आहे काय?
कशाला भट या संस्काराच्या कंठाळभर पोथ्या बाळगतात? यांत काय आहे?
याचा काय उपयोग? लोकांचें सुख व ज्ञान वाढावयाची त्यांत एक देखील
गोष्ट नाहीं, मूर्खपणा वाढावयाच्या गोष्टी आहेत. त्या ग्रंथांनीं वेड लावलें
येवढें मात्र झालें. अज्ञानास अजरामर करण्याकरितां या पोथ्या लिहिल्य
आहेत असें मला वाटतें; व त्यांची फजिती होऊं नये ह्मणून त्या गुप्त ठे-
वितात. कोणी सोडूं नये, व कोणी भलत्यानेंच वाचूं नये ह्मणतात याचें
कारण हेंच. जर त्यांत खरें ज्ञान असतें तर कोणीही वाचलें तर चिंता
काय? परंतु ग्रंथ लिहिणारांची खात्री होती कीं, हें गुप्त ठेविलें तर याचें
महात्म्य राहील. हे भूसाचे लाडू आहेत हें त्यांस माहीत होतें. याप्रमाणें हे
भट वेडे झाले आहेत. मनुष्य कांहीं उद्योग करील तर त्यास या भटांचे
संगतीनें वेळ सांपडावयाचा नाहीं. हल्लीं कर्नाटकांतील एक सरदार या-
जकडे पाहिलें म्हणजे समजतें कीं त्याचा वेळ हातपाय धुण्यांत जातो. दि-
वसांतून दोनशें वेळ पाय धुतो. पांचशें वेळ चूळ भरतो. यास हें काय वेड?
तसेंच बाजिरावाकडे पहा. हा पुरुष मराठ्याचे राज्यास बुडविण्यास कारण
झाला. असें कां झालें याविषयीं विचार केला तर इतकेंच दिसतें कीं त्यासज-

त्मापासून नानाफडणिसानें कोपरगांवीं भटांचे शाळेंत ठेविला होता, ह्मणून मोठेपणीं केवळ भटच निपजला. याचे राजकीय गुणांचे अंकूर जळून गेले. याप्रमाणें पूर्वींचे पेशवे भटांचे शाळेंत नव्हते. कोणी असें म्हणतात कीं, राज्यास अयोग्य व्हावा ह्मणून नानाफडणीसानें त्यास बुध्द्या भट केला. परंतु तोच राज्यावर आला हेंच देशाचें प्रारब्ध. अस्तु. त्यास वेड लागलें. त्यानें राज्य केव्हां करावें, कारभार केव्हां करावा, आणि हें नित्य कर्म केव्हां करावें हें जाणले नाहा. आणि या कर्माचा फायदा काय? जोंपर्यंत निर्मळ वाटे तोंपर्यंत कोणीही हात धुतोच आहे. त्यास अमुक वेळ हात धू ह्मणून सांगायास कशास पाहिजे! परंतु इतका मूर्खपणाच्या गोष्टीस ब्राह्मण मात्र मान देतात. आणि कोणी उपास, कोणी जप, कोणी अनुष्ठान असे सगळा दिवसभर करितात. ज्याजवळ पैसा आहे त्यास भट घेरतात आणि हा उपदेश करतात. आणि पुराणिक बायास घेरतात व वेड लावतात कोणी सांगतो आवळीचे झाडाखालीं जावें, पूजा करावी. कापसाच्या वाती जाळाव्या. त्याप्रमाणें अज्ञान बायका करितात. हें वेड त्यांस भट लावतात. हें सर्व यांनीं सोडून दिल्याखेरीज यांची बरी गत मला दिसत नाहीं. मग ईश्वराची इच्छा. हे विनंती.

"लो० हि०"

वरील लेख हा केवळ मासल्याकरतां दाखल केला आहे. त्यांत लोकहितवादीं'च भटांविरुद्ध जे जे आक्षेप आहेत ते सर्व आले आहेत असें नाहीं. इतर पत्रांतून 'मूर्ख', 'टोणपे', 'पशु', 'भडवे', वगैरे अतिशय नाजूक शब्दांची जी पुष्पवृष्टि रावबहादुरांनीं ठिकाणोठिकाणीं केलेली आढळते तिची झांक सदरील पत्रांत ह्मणण्यासारखी नाहीं. असो; तर या भटविषयक लेखाचा वाक्यशः किंवा शब्दशः विचार न करतां एकंदर 'शतपत्रां'त त्यांच्या ज्या अनेक कोट्या आढळतात त्या कितपत युक्तीस धरून आहेत हें पाहूं ह्मणजे झालें.

४. भट 'टोणपे' होत हा आरोप त्यांच्यावर शाबीत करण्याचें पहिलें एक मोठें कारण हें होय कीं, ते अर्थावांचून ग्रंथांचें पठण करितात. हा जबरदस्त चार्ज बिचाऱ्या भटांवर आज इकडे इंग्रजी सुरू झाल्यापासून जो तो फाकडा विद्वान् बेलाशक झोकून देत आहेत. "काय हो, हे बेटे बैल, एका अक्षराचाही अर्थ समजून घेण्याची खटपट न करतां जन्मभर घोकपट्टी करीत बसतात; बारा बारा वर्षें चोवीस चोवीस वर्षें दररोज उठून काय केलें, तर भाराभर ग्रंथ येथून तेथून घोकून त्यांचा पिट्टा पाडला, येवढीच काय ती त्यांची

फुशारकी! आणि आमचे लोक तरी कसले महामूर्ख, कीं या आळशी पोपटपंची करणाऱ्या भटांस उपाशी मारायाचें टाकून त्यांच्या सभा करतात, त्यांस दक्षिणा देतात, त्यांचे आशीर्वाद घेतात;–तेव्हां एकंदरींत आमच्या लोकांच्या बेकुबीची कांहीं शिकस्त आहे!" याप्रमाणें आजपर्यंत लक्ष वेळां आमच्या देशांतील नव्या इंग्रेजी पंडितांचे उद्गार बाहेर पडले असतील! आमच्या 'लोकहितवादीं' नींच वरील कोटिक्रम लेखद्वारा व भाषणद्वारा आजपर्यंत कितीदां लढवला असेल कोण जाणे! आतां हा कितपत सयुक्तिक आहे याविषयीं जर कोणी अंमळ विचार करील, तर तो किती शुष्क आहे, व बिचारे भट प्रस्तुत प्रकरणीं किती निरपराध आहेत हें कोणाच्याही लक्षांत येईल. आमच्या देशांतील भट आज पिढ्यानपिढ्या जे वेदाची घोकणी करीत आले आहेत हा त्यांचाच अपराध काय? उद्यां जर आमच्या सरकारची व रशियाच्या बादशहाची चकमक उडून दुसऱ्या पक्षाचा जय झाला, आणि रशियन लोकांची सत्ता येथें सर्वत्र स्थापित होऊन घरीं दारीं रशियन भाषा चालू झाली, तर आजपर्यंत आंग्लभौम भाषेंत पारंगत झालेल्या आमच्या अर्वाचीन महापंडितांची काय दुर्दशा घडेल बरें! मग अशा वेळीं जर झारसाहेबांनीं चोहोंकडे दवंडी पिटली, कीं ज्याला आमची भाषा अवगत असेल त्यालाच आह्मी चाकरीस ठेवूं. इंग्रेजींची घोकपट्टी करून तीत ज्यांनीं आपल्या आयुष्याचा अपव्यय केला त्यांस आह्मीं आपल्या दाराशीं उभें सुद्धां राहूं देणार नाहीं, ते उपाशी मेले तरी बेहेत्तर आहे,––तर आमचे 'लोकहितवादी' प्रभृति इंग्रेजी विद्वान् किती हाकाटी करतील बरें! मग हीच गोष्ट जुनीं बिचारीं जीं 'भट' त्यांसही बरोबर लागू पडत नाहीं काय? हल्लीं जसा इंग्रेजी भाषेच्या ज्ञानानें चोहोंकडे निर्वाह होण्याचें साधन झालें आहे, तसाच प्रकार पेशवाईंत वेदविद्येचा नव्हता काय? मग आमचे रावबहादुर इंग्रेजी झाल्यावर जन्मले, व रामभट बिन शामभट हा इंग्रेजीच्या पूर्वीं जन्मला, येवढ्याचवरून एक शहाणे व दुसरा टोणपा हा निर्णय करणें ह्मणजे केवढा शहाणपणा आहे बरें!

भट हे वेदांचा अर्थ समजून घेण्याची खटपट करीत नाहींत, व वरील गोष्ट त्यांच्या कधीं स्वप्नींही येत नाहीं, याबद्दल त्यांस दोष ठेवणें हें तरी किती वेडेपणाचें काम आहे! वेदांचें पठण मुळीं लोक कशाकरितां करतात याचा आमचे अर्वाचीन पंडित अगोदर विचार करतात काय? आमचे एतद्देशीय भट ज्या हेतूनें संहिता हातीं धरतात, व रेणातीरस्थ भट्ट ज्या उद्देशानें ऋग्वेदाचें अध्ययन करतात, ते परस्पर अगदीं भिन्न होत हें

कोणींही अंमळ विचार केला असतां त्यास सहज कळून येण्यासारखें आहे. येथें रामभटजी आपल्या बटूच्या शेंडीला हिसके मार मारून 'शिरिसा पुरुखा' म्हणून जे दररोज आटाट करीत असतात ते भट्टमोक्षमूल्लराच्या पुढें चरचरीत परीक्षा देऊन पी. एच्. डी. हें वर्णत्रय त्यांस पटकावतां यावें म्हणून नव्हे. त्यांचा उद्देश वरच्याहून अगदींच भिन्न असतो. तो अर्थात् हाच कीं, वेदाध्ययन हा ब्राह्मणांचा मुख्य धर्म आहे, छंदोमयी सरस्वतीचा पवित्र संस्कार द्विजांच्या जिव्हेस घडणें अवश्य होय, संहितेचें पठण केलें असतां त्यांत आपणास निःश्रेयसमाप्ति असून आपल्या पूर्वजांच्या उद्धाराचाही तोच मार्ग आहे, वृत्रासुराचा बाप एक स्वर चुकला तों त्यासरसें भलतेंचें भलतेंच होऊन गेलें,* इत्यादि कल्पना या देशांत आज हजारों वर्षे लोकांच्या मनांत ज्या दृढतर होऊन बसलेल्या आहेत त्यांचें वरील अध्ययन हें फळ होय. मग असें जर आहे, तर वैदिकांस तुह्मी अर्थज्ञान कां करून घेत नाहीं हें ह्मणणें ह्मणजे याज्ञिकांस तुम्ही शारीरिक शास्त्राचा अभ्यास कां करीत नाहीं, किंवा यात्रेकरूंस तुम्ही भूगोलविद्या कां पढत नाहीं हें ह्मणण्यासारखेंच केवळ अप्रयोजक होय हें उघड आहे. यज्ञाचा उद्देश जसा शारीरिक शिकविणें हा नाहीं, व यात्रांचा उद्देश नद्यांचे उगम धुंडणें किंवा पर्वतांच्या उंच्या काढणें हा नाहीं, त्याप्रमाणें आज हजारों वर्षे वेदपठणाची जी प्रवृत्ति पडली आहे तिचें तात्पर्य अर्थज्ञान हें नसून वेदराशींचें रक्षण हेंच मुख्यतः होय.

आतां वेदांतल्या वेदांतच 'ब्राह्मणेन षडंगो वेदो निष्कारणोऽध्येयो ज्ञेयश्च' (ब्राह्मणानें निरिच्छतेनें षडंगांसहित वेदाचें अध्ययन करावें व त्याचा अर्थ समजून घ्यावा) अशीं वचनें आढळतात खरीं; पण वरच्याप्रमाणें श्रुतीच्या कितीही आज्ञा असल्या, तरी प्रस्तुत काळाच्या संबंधानें त्यांजविषयीं विचार केला पाहिजे हें उघड आहे. ज्या काळीं वेदवाणीचा साक्षात् प्रचार होता, किंवा निदान संस्कृत भाषेची तरी पुष्कळ प्रवृत्ति होती, त्या काळीं

* वेदांत वृत्रासुराचें व इंद्राचें युद्ध वर्णिलेलें आहे. वृत्र हा रावणाप्रमाणें ऋषिपुत्र होता. याच्या बापाची अशी कथा आहे कीं, त्यानें पुत्रेष्टि करून मला इंद्रशत्रु असा पुत्र व्हावा म्हणून देवांपाशीं प्रार्थना केली, व त्याप्रमाणें त्याची मनःकामना सिद्ध झाली पण दुर्भाग्यवशात् झालें काय, कीं वरील प्रार्थनेंत त्यानें 'इंद्रशत्रु' या सामासिक शब्दाच्या उत्तर पदावर जो स्वर द्यावयाचा तो न देतां पूर्वपदावर दिला; तेणेंकरून षष्ठीतत्पुरुषाच्या जागीं बहुव्रीहीचा प्रयोग होऊन 'इंद्र आहे शत्रु [नाशक] ज्याचा' असा त्यास पुत्र झाला!!—तेव्हां वेदांत स्वरांचें माहात्म्य इतकें आहे!

सांगोपांग वेदाचें अध्ययन व त्यांचें ज्ञान हीं दोन्ही किती सुलभ होतीं हें कोणासही सांगायाला नकोच.* पण हल्लीं ख्रिस्तीशकाच्या एकोणिसाव्या शतकांत त्या प्राचीन स्थितींपैकीं कितीशी कायम राहिली आहे? पूर्वीसारखा अरण्यवासी जटावल्कलधारी यजनयाजननियुक्त ऋषि आतां कोठें राहिला आहे? पैगंबर महंमद व येशूख्रिस्त हीं नांवें तरी वसिष्ठविश्वामित्रांच्या कर्णपथावरून कधीं गेलीं होतीं काय? आपले वंशज शिपाई बनून पंचनद देशापर्यंत आपले झेंडे उडवीत नेतील, व कोणी अग्निनौकेवर आरोहण करून श्वेतद्वीपाची यात्रा करतील हें आमच्या सप्तर्षींच्या कधीं स्वप्नीं तरी आलें असेल काय? मग जेथें वरच्याप्रमाणें हजारों वर्षांत सगळीच उलटापालट होऊन गेली, तेथें मूळच्या स्थितींतल्या प्रवृत्ति कशा चालू राहाव्या? जो वेद प्राचीन होतां होतां आलीकडे आम्हांस इतका दुरावला आहे कीं, त्याचा अर्थच होत नाहीं, तो करूं जाणें म्हणजे पातक होय, अशा आमच्या समजुती होऊन बसल्या, तो अगोदर समग्र मुखोद्गत करणें म्हणजेच केवढें अरिष्ट काम आहे? मग त्याच सार्थ पठन करणें हें तर किती दुर्घट होणार!! तर आमच्या रावबहादुरप्रभृति अर्वाच्य पंडितांनीं आज इतकीं वर्षें बिचाऱ्या भटांवर जो सारखा भडिमार चालवला आहे, तो सुरू करण्यापूर्वी वरच्यासारख्या कांहीं गोष्टी थोड्याशा मनांत आणल्या असत्या तर बरें होतें असें आम्हांस वाटतें.

भटांच्या प्रतिपक्ष्यांनीं दुसरी ही एक गोष्ट ध्यानांत धरण्यासारखी आहे कीं, वरील भारवाहकांनीं जर 'षडंग वेदा'चें ओझें आज हजारों वर्षें आपल्या जिव्हाग्रीं वागविलें नसतें, तर आजला तोच 'षडंग वेद', कीं जो आमच्या धर्माचें मूळ आहे, तो कोणीकडे गेला असता बरें? ज्या मुळापासून क्रमाक्रमानें आर्यांच्या सुधारणेचा वृक्ष पुढें वळावत गेला तेंच जर अगोदर विच्छिन्न होतें तर आमच्या राष्ट्राची काय स्थिति होऊन जाती कोण जाणे? आह्मांस तर असें वाटतें कीं, बौद्ध, मुसलमान, ख्रिस्ती वगैरे लोकांच्या तडाक्यांतून आह्मी अद्याप जे बांचलों आहों, व वरील

---

* 'शिक्षे' त पाठकांच्या गुणावगुणांविषयीं पुढील वचनें आढळतात:—

गीती शीघ्री शिरःकंपी तथा लिखितपाठकः।
अनर्थज्ञोऽल्पकंठश्च षडेते पाठकाधमाः॥
माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः।
धैर्यं लयसमर्थं च षडेते पाठका गुणाः॥

याप्रमाणेंच 'निरुक्तां' तही—

स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम्।
योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा॥

धर्मापासून आम्हांस बिलकूल धक्का जो पोंचला नाहीं, हा सर्व प्रभाव धर्माला जबरदस्त कोटाचा आहे. मग या कोटावर आज हजारों वर्षें पहारा करून ज्या संन्यांनीं तो आज भित्तीपर्यंत एक दगडही ढासळूं न देतां जसाचा तसा कायम राखला त्यांस 'टोणपे' ही बक्षिशी देणें हें आमच्या रावबहादुरप्रभृति महापंडितांसच शोभतें असें ह्मटलें पाहिजे ! ज्या कोणाचें डोकें मिशनरींच्या बडबडीनें फिरून गेलें नसेल, व ज्यास आपल्या पूर्वजांचा अभिमान लवमात्रही वाटत असेल, त्याच्या मनाची स्थिति वेदघोष कानीं पडला असतां फार निराळ्या तऱ्हेची होईल असें आम्हांस वाटतें ; व प्रस्तुत ग्रंथकारास 'भटें' हीं जशीं अत्यंत तिरस्कारास पात्र होऊन केवळ केरकचरा वाटलीं आहेत त्यापेक्षां त्यांजविषयीं त्याची बुद्धिही बहुधा पुष्कळ निराळ्या तऱ्हेची होईल !*

प्रस्तुत विषयाच्या संबंधानें आणखी असाही एक विचार सहज मनांत येण्यासारखा आहे कीं, जेव्हां कोणत्या ही राष्ट्राचा जम बसून त्याची सर्व प्रकारची व्यवस्था लागते, तेव्हां चोहोंकडे श्रमविभाग ह्मणून जो अर्थशास्त्रांत सांगितला आहे तो सुरू होतो. कोणत्याही देशांत पाहिलें असतां गृहस्थ व भिक्षुक हे दोन वर्ग अगदीं निरनिराळे झालेले आढळतात; पहिल्याकडे सारा ऐहिक व्यवहार सोंपविलेला असतो, व दुसऱ्या-

* आमच्या लोककल्याणकर्त्या रावबहादुरांनीं आर्यक्षेत्रीं ज्या वेळेस भटसत्राच्या स्वाहाकारास आरंभ केला होता, त्याच वेळेस इंग्लंडांत एका शार्मण्य भट्टाचार्यानें कोणत्या अनुष्ठानास सुरवात केली होती हें मनांत आणलें असतां लज्जा व खेद या वृत्तींनीं अंतःकरण परिप्लुत होतें ! 'लोकहितवादीं'नीं इकडे जें शंखासुराचें व्रत चालू केलें होतें, तें श्वेतद्वीपांत मोक्षमूलर यांनीं मत्स्यावताराची दीक्षा घेऊन जे ग्रंथ आह्मांस इकडे करपटासमान वाटत होते, किंबहुना अद्यापही वाटतात, त्यांचा तिकडे जीर्णोद्धार करून 'निगमभूपतीचा नगारा' तो येणेंप्रमाणें पिटीत होते:—

The Veda has a two-fold interest : it belongs to the history of the world and to the history of India. In the history of the world the Veda fills a gap which no literary work in any other languag- could fill. It carries up back to times of which we have no records anywhere, and gives us the very words of a generation of men, of whom otherwise we could form but the vaguest estimate by means of conjectures and inferences. As long as man continues to take an interest in the history of his race, and as long as we collect in libraries and museums the relics of former ages, the first place in that long row of books which contains the records of the Aryan branch of mankind, will belong for ever to the *Rig-veda*. *Ancient Sanscrit Literature.*

कडे साऱ्या पारमार्थिक प्रकरणाचा ह्मणजे धर्मखात्याचा हवाला दिलेला असतो. वरील श्रमविभाग एकदां ठरून गेला ह्मणजे मग त्याच्या मर्यादा अगदीं नियमित होऊन जातात. तर याप्रमाणें पाहतां आमच्या देशांतील भटांकडे अखिल वेदराशीचें पठनद्वारा रक्षण, यज्ञयागादिक अनुष्ठानें, नित्यनैमित्तिक विधि लोकांकडून करविणें, हीं कामें आज हजारों वर्षें सोंपवून दिलेलीं आहेत. मग हा सोंपवून दिलेला कार्यभाग जर त्यांनीं आजपर्यंत चांगल्या रीतीनें संभाळलेला आहे तर त्या व्यतिरिक्त इतर गोष्टींचें ज्ञान त्यांस नाहीं ह्मणून त्यांच्यावर प्रहार करणें हा केवढा अन्याय होय? येथील सरकारी तिजोरीवर संगिनीची बंदूक खांद्यावर टाकून पहारा करणाऱ्या एकाद्या हैलंडर वाळाला जर आमच्यांपैकीं एकादे फांकडे विद्वान् ह्मणूं लागले कीं, "कायरे, तूं नुसता घाण्याच्या बैलासारखा आपली रेखलेली मर्यादा न सोडतां नुसता इकडून तिकडे हिंडतोस; व तुझें कसब ह्मटलें तर काय, संगिनीनें भोसकायाचें किंवा बंदुकीचा चाप दाबून कोणावर गोळी घालायाची, येवढेंच; तुला या खजिन्यांत किती पैसा आहे, त्याची कशी काय व्यवस्था करतात, वगैरे कांहीं माहीत आहे काय? सराफाचा कांटा, कारकुनाची लेखणी, हीं तुझ्या हातांत देऊन कांहे फळ आहे? तूं वेड्या नुसता टोणगा, तुझ्या बळाचा दुसऱ्यांनीं उपयोग करून घ्यावा तेवढाच; तुझा तुला कांहीं नाहीं!"—इत्यादि पांडित्य जर एकादे कागदी जवान वरील श्वेतद्वीपस्थापुढें करायाला लागले, तर त्यानें काय उत्तर करावें बरें? त्यानें वरील कोटिक्रमास एका शब्दानेंही उत्तर न करतां जातां जातां वरील राजश्रींच्या कानशिलावर बंदुकीचा दस्ता चांगला पाहून दिला तर त्याला देवाच्या घरचा बोल आहे काय? तर वरच्यासारखेंच जबरदस्त उत्तर आजपर्यंत जी टारगी मंडळी भटांस 'बैल' ह्मणणारी निघाली आहे त्यांसही खरोखर पहातां पाहिजे. पण हें व्हावें कसें? बिचारे बुधवारी पंचा लावणारे व भांग्या मारुतीच्या आश्रयानें राहणारे आमचे भिक्षुक कोणीकडे, आणि बूट स्टॉकिंग् चढवलेले आधुनिक रावसाहेब, रावबहादुर, नामदार ही राजदरबारी मंडळी कोणीकडे? आमची तिसऱ्या बुकांतील ह्मण सर्वांच्या तोंडीं आहेच, कीं "कोठें इंद्राचा ऐरावत आणि कोठें शामभटाची तट्टाणी!" तेव्हां अशा स्थितींत आजपर्यंत आमच्या देशांतील सर्व वेदमूर्ति 'लोकहितवादी' प्रभृति अर्वाचीन पंडितमंडळीच्या हातून होणारी पुष्पवृष्टि सतत सेवीत मुकाट्यानें राहिले यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं।

याचको याचकं दृष्ट्वा श्वानवद्गुर्गुरायते। *

अंक ७४-(१) भटांवर दुसरा आक्षेप. (२) भट आळशी. (३) पोशे. (४) दानधर्मांच्या संबंधानें आक्षेप (५) पाश्चात्य राष्ट्रांत भटांचें माहात्म्य.

१ भटांवर 'लोकहितवादी' प्रभृति मंडळीचा दुसरा एक जबरदस्त चार्ज असा आहे कीं, हे निवळ पोशे होत; इतरांनीं श्रम करून जोडावें आणि या आळशी भटांनीं पाटावर चोहोंचा आंकडा ठोकून देऊन यथास्थितपणें हात मारून घ्यावा येवढेंच यांचें काम! ही जबरदस्त कोटीही आज तीस चाळीस वर्षें बिचाऱ्या भिक्षुकांवर अप्रतिहत चालू झाली आहे. भटांनीं खाण्याखालीं सारा देश फस्त करून टाकला, जिलब्यांच्या व साखरभाताच्या ताटांनीं पेशवाई ठार बुडविली, भिक्षुकांनीं सारा देश व्यापून चोहोंकडे आळसाची वृद्धि केली, गरीबांस नाडून हे त्यांचें डोकें कधीं वर होऊं देत नाहींत, व यामुळें दुष्काळांत लोक अन्नान्न करून मरतात, आंधळे, पांगळे वगैरे अनाथ लोकांस दानधर्म करायाचा टाकून आमचे मूर्ख लोक रिकामटवळ्या भटांची मात्र सर्व प्रकारें भर करतात, कारखाने, विद्यालयें, ग्रंथकारांस उत्तेजन वगैरे गोष्टी सुरू करायाच्या सोडून देऊन आमचे लोक कोठें सहस्रभोजनें घालतील, देवळें बांधतील, सदावर्तें सुरू करतील यांप्रमाणें आह्मी आलीकडे अगदीं गाढव होत चाललों आहों,—इत्यादि पांडित्यप्रकार आज चाळीस वर्षें जो जो आपणास शहाण्या व सुधारलेल्या लोकांत लेखीत आला, त्याच्या तोंडावाटे हरहंमेश बाहेर पडला आहे. त्यांतून आमच्या देशाच्या हात धुऊन पाठीस लागलेलें जें मिशनरी व बाटेमंडळ त्यांनीं तर 'आळशी व पोशे' भटांचा जो कांहीं पाठपुरावा केला आहे तो कांहीं पुसूं नये. 'Priesthood' (भटभाई), 'Priestcraft' (भटांचा कावा), 'Priest-ridden land' (भटांनीं ग्रासून टाकलेला देश) Sleek & pampered priests' (परान्नपुष्ट व सुखावलेलीं भटें),—इत्यादि शब्दपरंपरेची पाश्चात्य भटमंडळीच्या भाषणांतून व लेखांतून अगदीं रेलचेल उडालेली नेहमीं आढळते. पण कां नये उडूं? सारा देश मेंढवाडा करून सोडला असतांही आमच्या परमोदार व दयाळू सरकारच्या डोळ्यांत जर आमच्या राजेरजवाड्यांचे चार शेंदाडशिपाई सलतात, हिंदुस्थानची संपत्ति आज शंभर वर्षें सारखी लुटीत असतांही म्यांचेस्टरवाल्यांची जर अजूनही इच्छा तृप्त होईना, तर आमच्या घरीं क्षणास बसणारीं भटें व

*" एका याचकाच्या दृष्टीस दुसरा याचक पडला पुरे, कीं लागलींच दोघे एकमेकांवर कुत्र्याप्रमाणें गुरगुरायाला लागतात!"

नदीवर क्रिया चालवणारे कारटे यांच्या पदरीं पडणारा प्रतिग्रह पाहून वेदशास्त्रसंपन्न ख्रिस्तलोकवासी डॉक्टर विल्सन् साहेब अशा सारख्यांचा आत्मा कां बरें तळतळूं नये !

असो; तर आतां वरील जबरदस्त कोटिक्रमांत खरेपणा कितपतसा आहे या गोष्टीच्या विचारास लागूं.

२. 'भट आळशी आहेत' हे शब्द आह्मी आज कितीक वर्षें ऐकत आलों आहों; पण आम्हांस तर वरील शब्दांचा उमज अद्याप चांगलासा पडत नाहीं हें आम्हास प्रांजलपणें कबूल करणें भाग आहे. भट,—आणि आळशी ! ही विशेष्यविशेषणांची संगति कोण कशी जुळवील ती जुळवो ! भटांच्या संबंधानें 'उपद्व्यापी,' 'लटपटे' वगैरे निंदाव्यंजक विशेषणांचा प्रयोग केला असतां त्यांचा अर्थ मनांत भरण्यास मोठीशी पंचाईत पडणार नाहीं; पण 'आळसा'चें विधान त्यांच्याशीं कसें करावयाचें कोण जाणे ? जुन्या चालीचा जर भट घेतला तर त्याची दिनचर्या ह्मटली म्हणजे दररोज तीन चार वाजतां पहाटेस उठायाचें; सूर्योदयापूर्वी आपले नित्यविधि सर्व आटपायाचे, मग साऱ्या दिवसभर आपला भिक्षुकीचा रोजगार पहावयाचा,—अमक्याच्या घरीं अमुक अनुष्ठान आहे, अमकी अमुक व्रतवैकल्यें करते आहे, गोमाजी वसंतपूजा करताहेत, सोमाजीच्या घरीं मंत्रजागर आहे, इ० इ० इ०—मग या साऱ्या उलाढाली करून राहिलेल्या वेळांत वैदिक ग्रंथांची स्वतः आवृत्ति करायाची, विद्यार्थी पढवायाचे, ग्रंथ लिहावयाचे. मोठमोठ्या इष्टींपासून तों बारक्यासारक्यापर्यंत साऱ्यांची समजूत करून घ्यावयाची, वगैरे;—मग इतक्या खटाटोपींत ज्यांचा जन्म जावयाचा ते पुनः 'आळशी'च ! या महाराष्ट्र देशांत नवे प्रभु झाल्यापासून आमच्या जन्मभाषेंतील शब्दांनीं अगदीं तालत्र टाकून दिला असल्यास नकळे ! एरवीं वरील शब्दांचा भटांच्या संबंधानें येवढा विपरीत अर्थ कसा व्हावा हें आह्मांस कळत नाहीं !

आतां आमचे प्रतिपक्षी कदाचित् ह्मणतील कीं, केवळ अक्षरशः जरी वरील विशेषण भटमंडळास लागू न पडलें तरी मंडूकवत् निरंतर निरर्थक आक्रोश करीत बसणारी व वेड्यासारखें कांहीं तरी चाळे करण्यांत जन्म घालवणारी जी महामूर्ख मंडळी तीस 'आळशी' ह्मणण्यास काय फिकीर आहे ? 'उद्योग' ह्मणजे 'सदुद्योग' असा अर्थ घ्यावयाचा हें उघड आहे, मग निरर्थक उद्योग करणारास 'उद्योगी' कोण ह्मणेल ?—कोटी खरी आहे, पण तींत इतकाच विचार अगोदर करायाचा कीं, आमच्या रावबहादुरांसारख्यांनीं वेदविद्या व ब्राह्मणधर्मांतील सर्व अनुष्ठानें निरर्थक ठरविलीं ह्मणजे तीं तशीं लागलींच झालीं कीं काय

याचा मात्र अंमळ विचार करणें जरूर आहे. 'लोकहितवादीं' नीं नाना फडनविसास बेवकूफ ठरवला, व न्यायमीमांसादि शास्त्रांत निष्णात असणाऱ्या साऱ्या मंडळीस एका तडाक्यासरसे महामूर्खांत निवडून काढले, या जबरदस्त कोट्या त्यांच्या कितपतशा आंगावर आल्या हें मागें वाचकांस कळलेंच आहे; मग आरोपी नंबर तीन जीं भटें तीं तरी आमच्या नामदाराच्या पिंजऱ्यांतून सुटणार नाहींत हा कोणीं भरंवसा धरावा? मागील दोन प्रकरणीं जर रावबहादुरांचा फैसला अगदीं रद्द करून टाकून आरोपींची क्षमा मागून त्यांची संभावनापूर्वक बोळवणी करावी लागली, तर हल्लीं कोर्टासमोर असणाऱ्या वेदमूर्तींच्या विरुद्ध तरी भरपूर पुरावा असेल याबद्दल कोणीं खातरजमा करावी! तर चारी वेद व सहा वेदांगें हीं सर्व निवळ केरकचरा होत, मोक्षमूल्लरप्रभृति पाश्चात्य वैदिक हे 'शहाण्याचे खुडके आणि गाढवाचे चुलते' होत, आमचे नेहमींचे स्नानसंध्यादिक सर्व विधि निवळ पोरखेळ असून ते ज्यांनीं आह्मांस आज हजारों वर्षें लावून दिले ते वरील 'चुलत्यां'चेच सख्खे बंधु होत, इत्यादि अनेक सिद्धांतांवर आमचे नामदारसाहेब आपलीं मिनिटें जगजाहीर करीत तोंपर्यंत बिचाऱ्या आरोपींस गटारयंत्राचा रस्ता खुला करून दिला असतां त्यांत कांहीं गैरशिस्त प्रकार होणार आहे असें आह्मांस वाटत नाहीं!

आलीकडे इकडे अर्थशास्त्राचीं मूलतत्त्वें लोकांस कांहीं समजूं लागल्यापासून 'आळशी' या शब्दाची एक नवी मीमांसा निघाली आहे. 'आळशी' कोणास ह्मणावें?—तर ज्याचा श्रम अनुत्पादक होय, त्यास. मनुष्याच्या निर्वाहाला उपयोगी ज्या वस्तु—ह्मणजे अन्नवस्त्रगृहादि—त्या ज्यांच्या हातून निर्माण होतात त्या लोकांचे श्रम उत्पादक होत; बाकी इतर धंद्याचे सर्व लोक ही कोटी अनुत्पादक श्रमवाल्यांची.* तेव्हां या अनुत्पादक कोटींतले अगदीं अग्रगण्य म्हटले ह्मणजे

* 'उत्पादक' [productive] व 'अनुत्पादक' [unproductive] श्रम म्हणजे काय याची कांहीं कल्पना आमच्या वाचकांस वरील प्रसंगोपात्त विवेचनावरून होईलच; पण प्रस्तुत विषयावर पूर्ण विवेचन ज्यास पाहिजे असेल त्यानें आमच्या वडिलांचा 'अर्थशास्त्रपरिभाषा' हा ग्रंथ पाहावा. सदरील ग्रंथाच्या तिसऱ्या भागांत वरील विषयाचें निरूपण केलेलें आहे. वरील हवाला देणें हा पुष्कळ अंशीं थट्टेचाच प्रकार होणार आहे हें आम्ही समजतों; पण जर कोणी जुन्या पुस्तकांचे संग्राहक असले तर त्यास वरील माहितीचा उपयोग घडण्याचा कदाचित् संभव आहे! येथें प्रसंगवशात् आमच्या शहाण्या विद्याखात्यास व मोडकळीस आलेल्या ग्रंथोत्तेजक मंडळीस एक सूचना करावीशी वाटते. ती येवढीच कीं,

(पुढें चालू.)

आमचे भिक्षुक होत. मग ते 'आळशी' कसे नव्हेत?—ठीक आहे; हीही कोटी दयानंदजींच्या परिभाषेप्रमाणें 'ठीकसे ठीक' जुळते! आतां तींत 'जुक्ती' कितपतशी दृष्टीस पडते तेवढी मात्र पाहूं.

आतां प्रथमतः ही गोष्ट तर कोणासही कबूल करणें भाग आहे, कीं 'उत्पादक' या शब्दाचा मुख्यार्थच जर घेतला, तर आमचा दशग्रंथी भिक्षुक निवळ 'अनुत्पादक' कोटींतलाच खरा. कां कीं, मोठा घनांत वेद ह्मटला ह्मणजे कांहीं गिरणींतल्या सारखे कापडाचे गठ्ठे तयार होऊन पडत नाहींत, किंवा भटारखान्यांतल्या प्रमाणें खाद्यसमृद्धि निष्पन्न होत नाहीं. उलटे वरील श्रम हे कंठशोषफलक मात्र होत. तेव्हां या रीतीनें पाहतां भटांवर 'आळशी' पणाचा छाप ठळठळीत बसतो खरा! पण ही मीमांसा होतां होतां केवढी व्यापक होणारी आहे याचा मात्र आमच्या प्रतिपक्ष्यांनीं विचार केला पाहिजे. एकदां का भट हे वरील विशेषणाच्या टप्यांत आले, ह्मणजे मग आमचे नामदारसाहेब, त्यांचे धर्मगुरु दयानंदजी, त्यांचे नेकनामदार खाविंद गवर्नर साहेब

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

रा० सा० सीताराम विश्वनाथ पटवर्धन बी० ए० कृत 'उजळणीचें पुस्तक' किंवा 'सार्थ आश्वलायनसूत्र' अशा सारख्या विचित्र पुस्तकांचा जो पुरस्कार त्यांनीं आरंभला आहे, त्यापेक्षां यापूर्वी अनेक चांगले चांगले ग्रंथ होऊन गेले असून ते जे राम ह्मणण्याच्या बेतांत आले आहेत त्यांजवर थोडासा संजीवनीचा प्रयोग झाला असतां देशाचें फार कल्याण होणार आहे. मेहेरवान चाटफील्ड साहेब यांस 'उजळणीचें पुस्तक' हा मोठा अमोलिक ग्रंथ वाटत असेल तर त्यांनीं तो रचणाऱ्या विद्वन्मणींची खासगी रीतीनें पाहिजे असल्यास हवी तेवढी संभावना करावी; पण देशाचा पैसा ह्मणून जो त्यांच्या हवाली विश्वासानें केलेला असतो त्याची अशी झोटिंगपाच्छाई करण्यास त्यांस अधिकार आहे असें आह्मांस वाटत नाहीं. त्याप्रमाणेंच नामदार देशमुख साहेब यांनींही 'आश्वलायन सूत्रा'वर ग्रंथोत्तेजक मंडळींच्या पसंतीचा छाप बेलाशक ठोकून देण्यापूर्वी वाचक मंडळींच्या अभिरुचीविषयीं कांहीं तरी कींव मनांत बाळगावी हें आह्मांस रास्त दिसतें. आठ वर्षांच्या पोरीला ऐशीं वर्षांचा कोंवळा वर पाहून दिला असतां तिला जितपत आनंद होण्याचा संभव आहे, तितपतच आमच्या देशांतील कोंवळ्या वाचकांच्या हातीं रावबहादुरांनीं सजवलेल्या आश्वलायन बोवांची दाढी लागली असतां होणार आहे हें उघड आहे! तर सदरील मंडळीच्या अधिपतींनीं आपली जरठ अभिरुचि एकीकडे ठेवून वर्गणीदारांच्या पैशाच्या मोबदला अंमळसा कोंवळा माल त्यांस पोंचता होण्याची तजवीज केली असतां बरें असें आम्हांस वाटतें!

व सारें कौंसल, हिंदुस्थानांतील दोन लाख फौज, सारे छोटे बडे आफिसर वगैरे किती मंडळी एका दावणींत गोंविली जाणार आहे याचा कांहीं सुमार नाहीं ! नाहीं ह्मणायाला वरील कोटींतून शेतकरी, कोष्टी, खाटिक, पाणके. पण्यस्त्रिया, वगैरे कांहीं निवडक मंडळी मात्र काय सुटेल तेवढी सुटेल. बाकी झाडून सारी मंडळी ' आळशी व पोशे ' मंडळींत सामील होणार. मग हें जर आमच्या रावबहादुरांस पतकरत असलें, तर आमच्याकडून कांहीं एक हरकत नाहीं. आज चाळीस वर्षे देशोन्नतीच्या कामाला कायावाचामनेंकरून झटलेले ' लोकहितवादी ', व दररोज सकाळीं दुधाची चरवी रिचवून धर्मोन्नत्यर्थ अस्खलित वाक्प्रवाह चालवणारे दयानंद स्वामी, वगैरे खाशी मंडळी जर आमच्या भटांस सोबतीला मिळाली तर मग आणखी काय पाहिजे ?

तेव्हां वरच्यांपैकीं कोणत्याही तऱ्हेनें पाहतां भटांवर ' आळशी ' पणाचा आरोप यथास्थितपणें स्थापित होत नाहीं. आतां वरील मंडळी ही देशाच्या बुडणुकीस कितपत कारणीभूत होय याच्याविषयीं विचार करूं.

३. कोणाही व्यक्तीवर किंवा वर्गावर वरील अरोप लागू पडण्यास मुख्यतः ही गोष्ट सिद्ध झाली पाहिजे कीं, विवक्षित व्यक्ति किंवा वर्ग यांच्या कडून कोणतीही कामगिरी होत नसून कुटुंबावर किंवा राष्ट्रावर त्यांच्या पोषणाचा व्यर्थ बोजा मात्र पडतो. ' पोशे ' पणाचें हेंच लक्षण होय हें उघड आहे. आतां आमच्या देशांत जो भिक्षुकवर्ग आहे त्याच्याविषयीं जर विचार केला, तर कोणाच्यानें असें सिद्ध करून देववेल काय, कीं, ते मुळींच काम करीत नाहींत, किंवा निदान अगदीं थोडें काम करून देशांतील संपत्तीचा वांटा मात्र ते मोठा उपटतात ? वरील दोन्हीं विधानें भटांच्या संबंधानें करणें ह्मटलें ह्मणजे अंमळ जडच जाईल असें वाटतें. पहिलें विधान तर किती शुष्क आहे याविषयीं नुकतें वर लिहिण्यांत आलेंच आहे, यास्तव त्याजवर आणखी लिहिण्याची जरूर नाहीं. तर आतां दुसरें विधान कितपत यथार्थ होणार आहे तेवढें पाहूं ह्मणजे झालें

आमच्या देशांतील भटांकडे आज अनादिसिद्ध कोणती कामगिरी चालत आली आहे, व ती ते आजपर्यंत कोणत्या रीतीनें बजावीत आहेत याविषयीं यापूर्वी आम्हीं उल्लेख केलेलेच आहेत. ते लक्षांत आणले असतां, व भिक्षुकांस सामान्यतः प्राप्ति कितपत होत असते याचा विचार केला असतां, रावबहादुरप्रभृति मंडळींचें आज इतकीं वर्षे जें त्यांच्यावर पांडित्य चालू आहे त्यांत कितपत यथार्थता आहे हें कोणाही समंजस व न्यायी मनुष्याच्या लक्षांत आल्यावांचून राहणार नाहीं. मोठा उत्कृष्ट

वैदिक घेतला, तर तो आपल्या विद्येंत पुरा होण्यास त्यास किती काळ लागत असेल, व किती श्रम पडत असतील, या लहानशा गोष्टीचा आमच्या नामदार साहेबांनीं कधीं विचार केला आहे काय? जर केला असेल, तर वरील श्रम एका पारड्यांत घातले आणि सभेची दक्षिणा, स्वधाकाराची प्राप्ति, निरनिराळ्या याज्ञिकांतली किफायत, अनेक व्रतांत निष्पन्न होणारे अपूपराशि, इत्यादि अनेक कलमें दुसऱ्या पारड्यांत दाखल केलीं, तर कोणत्या बाजूला दांडी झुकेल बरें? फार दूर कशाला, आह्मी 'लोकहितवादीं' सच खुद्द अ-असें विचारण्याची परवानगी घेतों कीं त्यांनीं ए. बी. सी. ला आरंभ केल्यापासून आजपर्यंत जो अभ्यास केला व आजतागाईत त्यांस जो द्रव्यलाभ झाला यांचें परस्पर प्रमाण घातलें असतां तें कितीका वैदिकांच्या संबंधानें लागू पडेल? प्रस्तुत ग्रंथकर्त्यांस इंग्रेजी भाषेचें व इंग्रजी स्मृतींचें अध्ययन करण्यास जो अटाट करावा लागला असेल त्यापेक्षां भटांस कमी श्रम पडतात असें कोणाच्यानें ह्मणवेल काय? मग आजपर्यंत असा कोणता दशग्रंथी भिक्षुक आढळला आहे, कीं ज्याचा इतमाम आमच्या ऑनरेबल साहेबांच्या शतांशाला तरी उतरेल? आमच्या राव-बहादुरांनीं ब्राम्हणांच्या 'भिक्षेच्या सनदे'ची जागोजाग टवाळी केली आहे, व त्यांच्या 'शक्कर ओर पूरी'वाल्या सद्गुरूंनीं शेंकडो वेळां 'सब टक्का बनानेकी बात है'* ह्मणून एतद्देशीय भिक्षुकवर्गाचा उपहास केलेला आहे, त्याप्रमाणेंच पाद्री व बाटे मंडळीही भटांची टर उडवून 'आकाशांतील बापास संतुष्ट करण्याची संधी कधीं फुकट जाऊं देत नाहीं; पण चारगटपणा सोडून देऊन खऱ्या निःपक्षपात बुद्धीनें जो प्रस्तुत प्रकरणाचा विचार करील, तो खरे 'पोशे'कोण याचा चोख निकाल तेव्हांच करील याविषयीं आम्हांस बिलकूल संदेह वाटत नाहीं.

पण या ठिकाणीं आमच्या प्रतिपक्ष्यांचा असा कोटिक्रम निघण्याचा संभव आहे कीं जरी वेदपठनाचे श्रम व 'कनिंघमकृत सटीक पुराव्याचा आक्ट' किंवा 'पोलिसचिंतामणि' वगैरे ग्रंथ झोडण्याचे श्रम हे परस्पर

---

* दयानंदजींच्या व्याख्यानांत पुढील गंमतीचा श्लोक आढळतोः—
" ब्रम्होवाच—

टका धर्मष्टका कर्म टका हि परमंपदम् ।
यस्य गृहे टका नास्ति हाटकाटकटकयते [?]॥ "

वरील स्मृतिवचन आमच्या परमहंसांनीं कोठून चोंचींत धरून आणलें असेल तें असो! आह्मांस तर असा संशय येतो कीं, हें त्यांच्याच स्वतःच्या 'गडबडाध्यायां'तील नसेलना!!

तुल्य होत असें घटकाभर कबूल केलें, तरी पहिल्यांत व दुसऱ्यांत व्यवहार-दृष्ट्या किती फरक आहे हें लक्षांत आणायाला नको काय? नुसत्या श्रमाचाच विचार करून काय फळ आहे? श्रमाबरोबर त्याच्या उपयुक्ततेचाही पण विचार करणें जरूर आहे. रस्तोरस्ती पुष्कळ वेडे रात्रंदिवस फिरत असतात, ह्मणून त्यांची व 'पोलिसचिंतामणि' खिशांत घालून गस्त करणाऱ्या पोलिसांची बरोबरी करतां येईल काय? पोलिसास सरकार पगार देतें ह्मणून वरील फिरत्या वेड्यांसही दिला असतां चालेल काय?—ठीक आहे. येथवर वरील कोटी आम्हांस ग्राह्य करणें भाग आहे पण नीत एकदोन मोठ्या गोष्टींच्या संबंधानें अगोदर थोडासा विचार होणें जरूर आहे. एक गोष्ट तर ही कीं, आमचा वेद्-राशि व कनिंघम यांची जी वर सांगड घालून दिली आहे ती सर्व प्रकारें बरोबर नाहीं. कनिंघम आपल्या अध्येत्यास या लोकीं फळणारा आहे, म्हणजे वरील 'आक्त' पाठ केला असतां त्याचा तावडतोब उपयोग होण्यासारखा असून तो उपयोग दृष्टही आहे. वेदराशीची तशी गोष्ट नाहीं. त्याच्या पठनाचें फळ येथें कोर्टांत किंवा बाजारांत दृष्टीस पडणारें आहे असें नाहीं. तें आहे अदृष्ट, ह्मणजे परलोकीं मात्र तें गोचर होणार! * मग असें जर आहे, तर वरील दोन ग्रंथांची उपयुक्ततेच्या संबंधानें परस्पर तुलना होणार कशी? दुसरी गोष्ट अशी कीं, आलीकडे सोशियलिस्ट व निहिलिस्ट या मंडळ्यांनीं ईश्वर, येशू ख्रिस्त, बैबल वगैरे सब् झूट म्हणून सारेंच जसें एका सपाट्यासरसें झुगारून दिलें आहे, तसाच प्रकार जरी आमच्या रावबहादुरप्रभृति अर्वाचीन ऋषींनीं साऱ्या प्राचीन ग्रंथांच्या व आचारविचारांच्या संबंधानें केला असें समजलें, तरी जोंपर्यंत वरील शून्याकार आमच्या देशांत साक्षात् झाला नाहीं, तोंपर्यंत भटांचें वेदपठन व गर्दभांचें गांधर्व हीं दोन्हीं सारखीं होत असें ह्मणण्यास कोणासही अधिकार नाहीं. जोंपर्यंत आमच्या नामदार साहेबांनीं कुस्तुंतुनिया शहराचा स्थापक कॉन्स्टंटाइन बादशाहा याच्याप्रमाणें सद्धर्मप्रतिपादनार्थ एकादा पवित्र आक्ट सरकारी कौंसलांतून पसार करून साऱ्या देशभर फडकवून दिला नाहीं, आणि शंखासुर व सुलतान महंमद या दोघांचा अवतार घेऊन दशग्रंथांचें व तेहे-

---

* वेदपठनाचें साफल्य पुढच्यासारख्य वचनांवरून व्यक्त होतें:—

कुक्षौ तिष्ठति यस्यान्नं वेदाभ्यासेन जीर्यते।
कुलं तारयते तेषां दशपूर्वान् दशापरान्॥

तीस कोटी देवांचें कांडात काढलें नाहीं, तोंपर्यंत त्यांनीं आपलीं खाजगी मतें आपलीं आपल्यापाशींच गुंडाळून ठेवावीं हें बरें. सदरील मतें जेव्हां लोक स्मृतींच्या जागीं मानूं लागतील तेव्हां अर्थातूच भटांच्या वेदपठनास कोणी विचारणार नाहीं, व वरील कामगिरीबद्दल देशांतील पैसा त्यांजकडे गेला असतां अन्याय होईल. पण वरील मन्वंतर पूर्णपणें अमलांत येईपर्यंत आजपर्यंत चालत आलेल्या प्रवृत्तीप्रमाणेंच सर्व गोष्टींचा विचार करणें जरूर आहे.

तेव्हां ब्राम्हणांचा तिसरा वर्ग जो भटांचा त्यांच्या तर्फेनें एकंदरींत आह्मीं असें म्हणतों कीं, त्यांच्यावर आजपर्यंत अर्वाचीन विद्वन्मंडळानें जो आळसाचा व परीशपणाचा आरोप बिनदिक्कत ठेवून दिलेला आहे तो अगदीं शुष्क आहे. वरील दोन्ही विशेषणें त्यांजवर बिलकूल लागू होत नाहींत. तीं त्यांजवर उगीच जर ठोकून द्यावयाचीं असतील तर तीं त्यांच्या प्रतिपक्ष्यांस मात्र विशेष यथार्थत्वानें लागू होणार आहेत. घनान्त वेद ह्मटला असूनही जर भट आळशीचा आळशीच राहणार, तर मग आमच्या युनिव्हर्सिटींतला एम्. ए. ही कां आळशी होणार नाहीं ! समग्र वेदवाणी वश झाली असतांही एतद्देशीय भिक्षुकांची 'भिक्षेची सनद' जर आमच्या फाकड्या विद्वानांच्या डोळ्यांत खुपते, तर आमच्या चिरंजीवांस असिस्टंट कलेक्टर करा, आह्मांला एखाद्या बड्या नेटिव संस्थानांत कामारी करा, हे हक्क सांगणें तरी किती अप्रयोजक होणार आहे बरें ? वरील भिक्षुकी 'सनदे'वर आमचे कितीसे वेदमूर्ति आजपर्यंत गब्बर होऊन बसले आहेत ? 'सच टक्का बनानेकी बात' ह्मणून देशहितार्थ हळहळणारे जे दयानंदजी ते कधीं असा विचार करतात काय, कीं संध्याकाळच्या शिळोप्याच्या वेळीं चार घटका बडबड केल्यानें जर दररोज दोन रुपये लंबे करण्यास हक्क पोंचतो, तर दहा दहा बारा बारा वर्षांच्या घोकपट्टीस क्षणाचें आमंत्रण व पावलीभर दक्षिणा ह्मणजे मोठी लयलूट झाली नव्हे ! पण अशासारख्या कोट्या किती उघड असल्या तरी त्या वरील जगद्गुरूंच्या 'जुक्ती'स सर्वथा अगम्यच होत. निःसार जल तेवढें टाकून देऊन तन्मिश्रित दुग्धाचा स्निग्ध अंश तेवढा ग्रहण न केला, तर मग 'परमहंस'त्व तें काय !!

'लोकहितवादीं'नीं आजपर्यंत आमच्या लोकांचा मूर्खपणा जो अनेक प्रकारें वर्णिला आहे त्यांत शेंकडो वेळां असा कोटिक्रम आणला आहे कीं, आमच्या जुन्या लोकांस पैशाचा व्यय कसा करावा हें बिलकूल कळत नाहीं, व त्यामुळें आज आमचा देश इतक्या खराबीस येऊन पोंचला आहे. शहाणपणाचा व्यय म्हटला ह्मणजे कारखाने काढावे, शाळा स्थापाव्या, पुस्तकालयें सुरू करावीं, नवीन ग्रंथकारांस उत्तेजन द्यावें, दवा-

खाने घालारे; पण आमचे जुने टोणपे वरच्यांपैकीं एकाही गोष्टीकडे एक छदामही खर्चणार नाहींत, तर करतील काय? जिकडून तिकडून ब्राह्मणाची भर करतील. सहस्रभोजनें, देवालयें, यात्रा, सदावर्तें इत्यादि अनेक मूर्खपणाच्या वाटांनीं पैसे उधळून टाकतील! आतां हा जो जुन्या गृहस्थ व भिक्षुक मंडळीवर नामदार साहेबांचा भडिमार सतत उडत असतो, तो वस्तुतः पहातां एका अंशीं खरा आहे हें कोणासही कबूल करणें भाग आहे. आमच्या लोकांत दातृत्वाविषयींच्या कल्पना फार विलक्षण आहेत, आणि पात्रापात्रत्वाचा विचार व मितव्यय या दोन्ही गोष्टींत त्यांची समजूत जशी असावी तशी नाहीं. पण ज्या प्रवृत्ति आज हजारों वर्षे सारख्या चालू आहेत त्या रावबहादुरप्रभृति मंडळीस आज आवडेनाशा झाल्या, ह्मणून लागलीच लोकांनीं एका क्षणांत सोडून द्याव्या ना! मोठमोठ्या सुधारलेल्या राष्ट्रांतही लोकांचा एकेक ग्रह नाहींसा व्हायला किती काळ लोटत असतो हें रावबहादुरांस माहीत नाहीं काय? गुलामांचा व्यापार या विषयावर इंग्लंडांत किती वर्षे चर्चा चालली होती बरें? आणि त्यांतून अजूनही वरील राक्षसी व्यापार ह्मणजे वाईटच अशाविषयीं तरी सर्वांचा खात्री होऊन चुकली आहे काय? अमेरिकेंतलें परवांचें भयंकर युद्ध कोणास आठवत नाहीं? तर सहस्रभोजनांत शेंकडो रुपये एकदम फन्ना करून टाकण्याचें सोडून तेच रुपये ग्रंथोत्तेजक मंडळीला देणगीच्या रूपानें दिले असतां त्यांत किती अधिक श्रेय आहे ही कल्पना आमच्या जुन्या मंडळीच्या डोक्यांत एकदम न शिरली तर त्यांत नवल कसचें? व याबद्दल भटांच्या नांवानें खडे फोडण्यांत काय हाशील आहे? त्यांतून आमच्या नव्या मंडळीनें तरी जुन्या खोडांस सुधारलेल्या समजुतीच्या संबंधानें जर कांहीं उदाहरणें घालून दाखविलीं असतीं तर इकडून तरी बोलायास कांहीं जागा झाली असती. पण असा तरी प्रकार आजपर्यंत कोणता दृष्टीस पडला आहे? नाहीं ह्मणायाला येवढें मात्र झालें आहे कीं, सहस्रभोजनांत जो पैसा खर्ची पडावयाचा तो विलायती कलालांच्या उत्तेजनार्थ गेला आहे; देवालयांत जो मुरून जावयाचा तो प्रार्थनामंदिरांत किंवा दयानंदजींच्या पीशकुरेंत चूर झाला आहे; आणि विष्णुपदांत जो ठार बुडून जावयाचा तो लंडनांतल्या हॉटेलांत म्लेंच्छरमणींच्या सर्वे अनंगोत्सव भोगण्यांत खल्लास झाला आहे!

येथवर एतद्देशीय भिक्षुकवर्गाच्या तर्फेनें आह्मीं केलेली तरफदारी ही केवळ येथल्या येथेंच जी स्थिति आढळते तिच्याच संबंधानें केली. आतां आपला देश सोडून जर आपण अंमळ बाहेर नजर केली, तर इ-

कडून प्रस्तुत प्रकरणीं कितपत पुरावा मिळण्यासारखा आहे व तो कोणत्या तऱ्हेचा आहे याविषयीं थोडासा विचार करूं.

४. कोणत्याही देशांतली स्थिति आपण लक्षांत आणली किंवा कोणत्याही धर्मांतील मतांचा विचार केला तर आपणास असें आढळेल कीं, दातृत्वाचें माहात्म्य कोणत्याही राष्ट्रांत वर्णिलेलें नाहीं किंवा त्याविषयीं कोणत्याही धर्मांत आज्ञा नाहींत असें नाहीं. अगदीं अज्ञान राष्ट्रांत सुद्धां अतिथीचा सत्कार,* विपन्नावर दया करणें, धर्मनिष्ठ लोकांच्या द्वारें ईश्वराराधन, वगैरे प्रकार चालू असल्याविषयीं आढळतें. मनुष्य स्वभावतः स्वार्थैकपर असल्यामुळें त्याची बुद्धि आपलें जें आहे तें आपल्यापाशीं ठेवावें, किंबहुना संधी सांपडल्यास दुसऱ्याचेंही लुबाडावें, अशा प्रकारची असते. ही बुद्धि अत्यंत निंद्य व अनर्थकारक होय हें उघडच आहे. तेव्हां सर्व धर्मप्रवर्तकांनीं आपापल्या राष्ट्रांतून वरील कुत्सित मनोवृत्तीचा जितका संकोच होईल व तद्विरुद्ध जी औदार्यबुद्धि तिचा जितका विकास होईल तितका होण्याची तजवीज केलेली आढळते. आमच्या देशांत प्रतिग्रहाचे मालक जसे भट हे होत, त्याप्रमाणेंच मुसलमानांत फकीर आहेत, व ख्रिस्ती धर्मांत पाद्री आहेत. त्यांतून सदरील अंकावरील अवतरणास अनुसरून जें मिशनरी मंडळ आमच्या भटांवर नेहमीं प्रहार करीत असतें, त्याचा स्वतःचा चरितार्थ कसा चालत असतो याबद्दल तें कधींच क्षणभरही विचार करीत नाहीं हा थोडा चमत्कार आहे असें नाहीं. पण ' इसापनीतींतील 'पक्षपाती न्यायाधीशा' प्रमाणें आपल्या पदरांत माप घ्यावयाचें तें एका पारड्यानें व दुसऱ्याच्या पदरांत घालायाचें तें दुसऱ्या पारड्यानें ही सामान्यतः जगांतली रीत आहेच. मग येशूच्या मेंढवाड्यांतली लाडकीं कोंकरें तरी वरील नियमास अपवाद कां आणतील ?

५. त्यांतून इंग्रेज लोकांचे एकनिष्ठ भक्त जे आमचे रावबहादुर त्यांनीं सुद्धां इंग्लंडांतच भिक्षुकीचा प्रकार कोणत्या तऱ्हेचा आढळतो याविषयीं

---

* अतिथीच्या सत्काराविषयीं आमच्या धर्मांत कशा आज्ञा आहेत हें बहुधा येथें सांगायाला नकोच. वैश्वदेवानंतर चवाठ्यावर घटकाभर उभें राहून आगंतुक (एकाएकी येणाऱ्या) अतिथीची मार्गप्रतीक्षा करावी आणि नंतर अन्नग्रहण करावें हा गार्हस्थ्याचा धर्म होय हें सर्वप्रसिद्धच आहे. अगदीं अडाणी राष्ट्रांतलि पद्धति पहाणें असल्यास प्रसिद्ध काव्य 'लेडी ऑफ् दि लेक्' याचा पांचवा सर्ग पहावा. स्कॉट्लंडच्या वेषधारी राजास त्याच्या शत्रूकडून कोणत्या तऱ्हेचा पाहुणचार मिळाला तो त्यावरून लक्षांत येईल.

कधीं लवमात्रही विचार केला नाहीं हें मोठें आश्चर्य आहे. वरील विचार जर ते करते तर त्यांची लेखणी येथील भटांवर इतकी चरचरीत चालती ना! कां कीं, साऱ्या सुधारणेंत पूर्ण म्हटलें ह्मणजे युरोपखंड, आणि त्यांत सुधारणेचा ऐन अस्सल गाभा ह्मटला ह्मणजे इंग्लंड देश; पण या गाभ्याच्या आंत जों डोंकावून पाहावें तों कांहीं चमत्कारिकच स्थिति आढळते. नामदार साहेबांच्या तत्त्वज्ञानाचा महासिद्धांत जो भटांच्या संबंधानें अदत्तपणा व भटांचा द्वेष या दोहोंपैकीं एकही गोष्ट वरील ठिकाणीं निदर्शनास येत नाहीं. एकादा 'लोकहितवादी 'चा शिष्य ' निबंधसंग्रह ' खाकोटीस मारून महापुण्यभूमि जें श्वेतद्वीपक्षेत्र तेथें जर गेला, तर तेथल्या तीरावर पाऊल ठेवल्याबरोबर त्याच्या चित्ताला मोठा संतोष होईल कीं, " आतां बरीक परान्नास सोकवलेलीं जीं द्वाड भटें त्यांच्यापासून मी अगदीं मुक्त झालों, ज्या अत्यंत धन्य देशास आज माझे पाय लागले तेथील लोक असे बहादर आहेत कीं, ते भटांच्या काव्याला कधीं भुलणारे नव्हेत; ज्यांनीं खुद्द आपल्या राजांचाही मुलाजा ठेवला नाहीं ते दुबळ्या भटभिक्षुकांस मीठ घालतील कीं काय? ही गोष्ट कधींही घडायाची नाहीं!" याप्रमाणें मोठी उमेद बाळगून वरील महापंडित इंग्लिस्तानांत प्रवेश करील; पण त्यास लवकरच आढळेल कीं, दुर्वासाच्या मागें लागलेल्या सुदर्शनाप्रमाणें भटांचा पाठपुरावा हा आपला जेथें तेथें आहेच! 'आगींतून निघालें आणि फुपाट्यांत पडलें' या ह्मणीचा अनुभव वरील भटत्रस्त गृहस्थास येईल; अथवा खरें ह्मटलें तर फुपाट्यांतून निघून भर आगींत जाऊन पडलों असेंही त्यास वाटेल! विलायतेच्या संबंधानें वरील ह्मण उलटी लागू करण्याचें कारण पुष्कळांस माहीत असेलच कीं, भिक्षुकमंडळीचा उपद्रव इंग्लंडास मुळींच नाहीं, किंवा धर्मभोळ्या हिंदुस्थानाहून कमी आहे, असा प्रकार अगदीं नाहीं. तर उलटें असें मात्र आहे कीं, तिकडे जें भटांचें बंड आहे त्याच्या पासंगालाही इकडचें पुरायाचें नाहीं. तिकडच्या अगदीं कनिष्ट प्रतीच्या भटास जी प्राप्ति असते ती इकडे मोठ्या पट्टीच्या भिक्षुकासही होत नाहीं. पहा कीं, इकडे साऱ्या दिवसभर उपद्व्याप करून वर्षाच्या काठीं शेंदोनशें रुपये मिळाले ह्मणजे डोक्यावरून पाणी गेलें अशीं इकडचीं बिचारीं 'भटें' कोणीकडे, आणि दशमांशभुक् * विलायती गोरे भट कोणीकडे! तसेंच दर

* आमच्या प्राचीन धर्मशास्त्राप्रमाणें राजा हा षष्ठांशभुक् होय, म्हणजे त्यानें जमिनीच्या उत्पन्नाचा सहावा भाग घ्यावा. विलायतेंतील पाद्री आपल्या खात्याकडे का

(पुढें चालू.)

रोज प्रहरभर कंठशोष करावा तेव्हां शेर दोनशेर तांदळांचे धनी होणार आ मचे पुराणिक कोणीकडे आणि लॉर्ड होऊन वरच्या पार्लमेंटांत बसणा विलायतेंतील सरदारी भिक्षुक कोणीकडे ! आमच्या साध्याभोळ्या देशा पाश्चात्य तत्त्वज्ञानी ' priestridden ' (भटांनीं खोगीर ठेवलेला) अरे पुष्कळ वेळां विशेषण जोडतात; पण आह्मांस खास वाटतें कीं, विलाय तीं भट आमच्या नेटिव भटांस हजार वांट्यांनीं बरे ह्मणवितील. इक हिंदुस्थानांत कोणीं आजपर्यंत धर्माचें एक स्वतंत्र खातेंच ह्मणून कध ऐकलें आहे काय ? पण आमच्या राज्यकर्त्यांच्या सुधारणाप्रमुख देशां आज अनादिसिद्ध कालापासून 'चर्च' (धर्मखातें) आणि ' स्टेट (राज्यखातें) हीं दोन्ही खातीं अगदीं बरोबरीनें चालली आहेत. गृह स्थामध्यें जसे छोट्या अधिकारांपासून तों अमीरउमरावांच्या पदव्याप र्यंत क्रमाक्रमानें पायऱ्या आहेत, त्याप्रमाणेंच भटभिक्षुकांत ही छोटे खानी उपदेशकापासून तों बिशप, आर्चबिशप यांच्यापर्यंत सारखं अधिकारपरंपरा आहे. मुलकी व लष्करी खात्यांत जसे प्रतिवर्षी लोक परिक्षा देऊन शिरतात, त्याप्रमाणेंच धर्मविषयांत परीक्षा देऊन दरवर्षी नवीन मंडळी धर्मखात्यांत शिरते. आतां या धर्मखात्याच्या मंडळीस देशा ची येवढी कामगिरी तरी काय बजवावी लागते ह्मणाल, तर नूतन अर्भकांचें उपनयन, वधूवरांचें ग्रंथिबंधन आणि प्रेतांचें भूमीकरण ! ज्या स बाप्तिस्मा ह्मणतात तो विधि झाल्यानें मनुष्य येशूच्या कळपांत येतो व भावी नरकाग्नीचा उपशम पाद्रीकृत पवित्र प्रोक्षणानें होतो, यास्तव मूल जन्मल्यावर थोड्याच दिवसांनीं वरील उपनयनविधि व्हावा ला गतो तो करणें; वधू व वर यांनीं देवळांत पाद्रीकडे जाऊन तेथें आण शपथा कराव्या लागतात व लग्न नोंदून ठेवावें लागतें तो प्रकार; आणि शेवटल्या सार्वजनिक पुनरुत्थानापर्यंत मेलेल्या ख्रिस्ती मनुष्यास लांकडा च्या पेटींत पडून राहावें लागतें, तर हा भूमीकरणसंस्कार ,-हीं तीन पा

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू)

लीच्या वसुलाचा दहावा हिस्सा ओढतात. यास इंग्रेजींत 'टैथ' (tithe) ह्मणतात सदरील प्रकरणासंबंधीं कांहीं माहिती थोडक्यांत हावी असल्यास ती मराठी क्र मिक पुस्तकांत ' इंग्लंड वर्णन, प्रकरण आठवें, धर्म व धर्मखातें ' या धड्यावरून मिळण्यासारखी आहे. त्यांतील पुढील मजकूर प्रस्तुत विषयास विशेष उपयोगाचा आहे:—

" धर्माध्यक्षांच्या निर्वाहासाठीं भूमीच्या उत्पन्नाचा दहावा हिस्सा योजिला आ हे, आणि बहुतकरून प्रत्येक विभागांत देवळाजवळ राहण्यास घर व कांहीं जमीन धर्माध्यक्षास मिळते. "

द्रींचीं मुख्य कामें होत. याखेरीज आपापल्या टापूंतलें लिहिणें ठेवणें,* शाळांवर देखरेख ठेवणें, व दर आठा दिवसांनीं देवळांत उपासना चालवून एक धर्मव्याख्यान देणें, वगैरे कांहीं अल्पस्वल्प कामेंही त्यांच्याकडे असतात. आतां ह्या सर्व कामांकरतां एक स्वतंत्र अगडबंब खातें ठेवणें हें किती जरूरीचें आहे, व असें खातें ज्या लोकांनीं आज शेंकडो वर्षे चालविलें आहे त्या लोकांनीं इतर राष्ट्रांच्या धर्मभोळेपणाविषयीं निरंतर बाटाघाट करीत असावी हें किती शहाणपणाचें काम आहे, याचा आमच्या वाचकांनींच विचार करावा !

सदरहू प्रकरणाच्या संबंधानें लिहूं गेलें असतां आणखी पुष्कळ विस्तार होण्याजोगा आहे, पण त्याची विशेष आवश्यकता नाहीं, यास्तव पुढील दिग्दर्शन मात्र करितों. आमच्या राज्यकर्त्यांनीं भटांच्या पायीं केवळ आपला स्वतःचाच देश नागवून ठेवला आहे असें नाहीं, तर आपल्या पाद्रींचे गवाळें त्यांनीं इतर देशांवरही 'तुका ह्मणे माझें आहे संतावरी ओझें' या न्यायास अनुसरून खुशाल ठेवून दिलें आहे. बिचारा ऐर्लंड देश, कीं ज्यानें आजपर्यंत आत्ममुक्त्यर्थ शेंकडो वेळां व्यर्थ प्रयत्न केले आणि या घटकेपर्यंत ज्याची सारखी आबळा चालली आहे, त्यावर इंग्लिश सरकारानें तीनशांहून अधिक वर्षे आपल्या सुधारलेल्या ‡ भटमंडळीचा उदरनिर्वाह खुशाल चालविला होता. ऐरिश लोक रोमन क्याथालिक, त्यांस सरकारी बिशप आर्चबिशपप्रभृति सद्धर्मोपदेशकांची बिलकूल जरूर नाहीं, तरी वरील अगडबंब धर्मखात्याचा बोजा त्यांच्यावर बिनदिक्कत ठेवून दिलेला होता ! दुसरें उदाहरण आमच्या देशाचें. येथें अद्याप येवढी मेहेरबानी झाली आहे, कीं 'ऐरिश चर्च' प्रमाणें येथें एक 'इंडियन चर्च' स्थापित केलें नाहीं; ह्मणजे इतर शेंकडो संबंधानें गोऱ्या मंडळीस जसें येथें यथेच्छ चरायाला सांपडतें त्याप्रमाणेंच तिकडची भिक्षुक मंडळीची झुंडही इकडे

---

* इंग्लंडचे राज्यखात्याच्या संबंधानें जसे इकडच्या तालुक्यासारखे बावन्न परगणे केले आहेत, तसे धर्मखात्याच्या संबंधानेंही पुष्कळ विभाग केलेले आहेत. या विभागांस 'प्यारिश' ह्मणतात. दरएक प्यारिशमध्यें जन्ममरण व विवाह यांचा नोंदणीपट ठेवलेला असतो. त्याप्रमाणेंच लोकांच्या उपासनेकरितां देऊळ, शिक्षणाकरतां गांवठी शाळा, व जे अगदीं विपन्न होतील त्यांच्या निर्वाहाकरतां 'वर्कहौस' (कारखाना) याही सोई वरील विभागांत असतात.

‡ ऐर्लंडच्या संबंधानें ही मोठी चमत्कारिक व ध्यानांत ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे कीं, तें अद्याप आपला मूळचा क्याथालिक धर्म राखून राहिलेलें आहे.

सोडून देतां येती. तरी येथेंही आर्चबिशप, बिशप, चापलन् वगैरे शेंकडों मंडळीचा तनखा चालू आहेच; नाहींसा नाहीं. कित्येक चापलनांस तर मुळीं कामही नाहीं, तरी त्यांचा पुरखा आपला चालू आहेच !

वरील सरकारी धर्मखात्याखेरीज खासगी धर्मखातींही विलायतेस थोडीं आहेत असें नाहीं. आमच्या अज्ञानांधकारमग्न देशाच्या धर्मोन्नत्यर्थच किती मिशनें चालू आहेत पहा ! हीं इतकीं विलायती भटांचीं अन्नसत्रेंच ह्मणायाचीं ! येशूच्या प्रेषितांनीं वरील लक्षावधि रुपयांचे गळच या आर्यजनसमुद्रांत टाकून दिलेले आहेत, पण त्यांच्या प्रबळ आमिषास भुलूनही कधींकाळीं एकाद्या महापर्वणीस ले ले किंवा काणे यांच्यासारखा अंमळ जाडगेला असा मासा त्यांस गावतो ! बाकी दरवर्षींच्या रिपोर्टांची खोगीरभरती व्हावयाला पुष्कळ महा–अरि किंवा मातंग ही मंडळीच मारून मुटकून सामील करावी लागते !

असो; तेव्हां एकंदरींत पाहतां वरील विवेचनावरून कोणाही निःपक्षपात बुद्धीच्या मनुष्याची खात्री होईल कीं, 'लोकहितवादी' प्रभृतींनीं भटांच्या नांवानें जी हाकाटी आज कित्येक वर्षें उठविलेली आहे, कीं ते देशास केवळ भारभूत होत, ती अगदीं असमंजस होय. ज्या काळीं भटांचा साऱ्या देशांतून निःपात होईल, व धर्माची मनुष्यजातीस मुळींच जरूर राहणार नाहीं, त्या काळीं आह्मीही आपल्या भिक्षुकमंडळीस एकदम शेवटची सुपारी देऊन रजा देऊं; पण मोठमोठ्या शहाण्या ह्मणवणाऱ्या देशांतून आज मितीपर्यंत जर भटांचें खूळ आहेच आहे, तर आह्मीच काय ते साऱ्या जगांत महामूर्ख व धर्मभोळे ह्मणून जे चोहोंकडे टिमकी पिटतात त्यांच्या शहाणपणाची, शोधाची, व निःपक्षपात बुद्धीची जेवढी तारीफ करावी तेवढी थोडी असें आह्मांस वाटतें !

कवणाला न प्रिय तें गुणमणिमय केलिमंदिर श्रुतिचें ।

'आदिपर्व'.

अंक ७२—(१) ब्राह्मणांचें प्रस्थ. (२) हा मत्सरभाव उत्पन्न होण्याचीं कारणें. (३) ब्राम्हणांची व इतर राष्ट्रांची तुलना. (४) वस्तुस्थिति. (५) हल्लींच्या **उच्च** जातींच्या वर्तनांत व ब्राह्मणांचा वर्तनांत अंतर. (६) शेवटले दोन मुद्दे.

१. 'लोकहितवादी'चा भिक्षुकवर्गावर, किंबहुना एकंदर ब्राम्हणज्ञातीवर **हाही** एक मोठा रोख आहे कीं, त्यांचें प्रस्थ या देशांत प्राचीनकाळापासून फार माजलेलें आहे, मनुष्यजाति ही **वस्तुतः सारखी** असून तींत जन्मतःच लहान थोर कोणी नाहीं असें असतां ब्राम्हणांनीं इतर

वर्णांच्या लोकांस फसवून आपलें स्तोम इतकें माजवून ठेविलें आहे कीं, आज हजारों वर्षे लोटून गेलीं असतांही 'वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः,' 'सागरे सर्वतीर्थानि पदे विप्रस्य दक्षिणे' वगैरे बंडाळी या घटकेपर्यंत कायम आहे! आतां हें ढोंग इतकीं सहस्त्रावधि वर्षे निभलें कसें याविषयीं कोणाच्या मनांत शंका येईल, तर तिच्या समाधानार्थ रावबहादुरांनीं अशी एक अपूर्व कोटि काढली आहे कीं, या आपमतलबी ब्राह्मणांनीं अशी सारी विद्या अगदीं गूढ ठेविली, तेणेंकरून तींत काय आहे कोण जाणे या भ्रमांतच सारे इतर लोक गढून राहिले; व त्यामुळें 'झांकली मूठ सव्वा लाखाची' या म्हणीप्रमाणें ब्राम्हणांचा व त्यांच्या विद्येचा भोपळा आजपावेतों न फुटतां तसाच राहिला! पण आतां सरतेशेवटीं आकाशांतील प्रभूस ब्राम्हणेतर वर्णांची कीव येऊन त्यानें या भरतखंडाचें राज्य आपल्या लाडक्या लोकांस बहाल केल्यामुळें त्यांच्या प्रसादानें 'लोकहितवादी', 'गुलामगिरी' कार, 'सत्यदीपिका' धारी असे आज नवे ब्रम्हनिष्ट उदयास येऊन त्यांनीं हें कितीका काळाचें ब्राह्मणांचें बंड मोडून तें 'पुरंदरच्या बंडा'च्या भेटीला पाठविण्याचा स्तुत्य उद्योग सुरू केला आहे!

२. आतां ब्राम्हणांच्या महत्त्वाच्या संबंधानें हा जो प्रस्तुत ग्रंथकारास मत्सरभाव उत्पन्न झाला आहे, किंवा निदान जो त्याच्या ग्रंथांतून व भाषणांतून नेहमीं व्यक्त होतो, तो ज्याचा त्यास निःपक्षपाततेच्या रूपानें मोठा भूषणप्रद वाटून तत्समानकालीन लोकांसही नवीन षिद्वत्तेचें परम सार म्हणून वाटला असेल यांत संशय नाहीं; पण आम्हांस तर तो बऱ्याच अंशीं निराळ्या रूपानें भासतो हें आम्हांस प्रांजलपणें कबूल करणें भाग आहे. निःपक्षपातपणाचें स्वरूप आम्ही येवढेंच समजतों कीं—

शत्रोरपि गुणा वाच्या दोषा वाच्या गुरोरपि।

"शत्रूचेही गुण असले तरी ते बोलून दाखवावे, व प्रत्यक्ष आपल्या गुरूचे दोष असले तरी तेही पण उघड बोलावे!" पण आमच्या नामदार साहेबांच्या व तद्वर्गीय लोकांच्या ठिकाणीं वरील पक्षपाताभाव कांहीं चमत्कारिक तऱ्हेचा नजरेस येतो. त्यांस वरील श्लोकार्द्धांत 'अपि' [ही] या शब्दाचें स्वारस्य मुळींच भासत नाहींसें वाटतें. त्यांचें वचन कांहीं निराळ्याच प्रकारचें; तें हें—

शत्रोर्गुणा एव वाच्या दोषा एव गुरोरपि!

"शत्रूचे गुण असतील तेवढेच काढावे, व गुरूचे जेवढे म्हणून दोष

आढळतील तेवढे काढावे" हा प्रकार गेल्या वीस पंचवीस वर्षांत झालेल्या पुष्कळ ग्रंथांतून आढळणारा आहे, हें सर्वांस महशूर आहेच.

आह्मांस ही गोष्ट कबूल आहे कीं, आपल्या देशांतली एकादी गोष्ट असली म्हणजे तेवढ्यावरून तिची तारीफ करावी, किंवा तिचा वास्तविक दोष असेल तो छपवण्याचा प्रयत्न करावा, हे दोन्ही प्रकार अश्लाघ्य होत; जो आपणास न्यायी व निःपक्षपात ह्मणवितो त्यास वरील दोन्ही गोष्टी खपायाच्या नाहींत हें उघड आहे. पण आपले जेवढे ह्मणून दोष असतील तेवढे बाहेर काढून जगजाहीर करणें आपणांवर बळेंच खोटे दोषारोप करून घेणें, किंबहुना आपल्या गुणांवरही दोषत्व स्थापित करणें, आणि या सर्व कृत्यांबद्दल बिलकूल संकोच न मानतां उलटी आपली आपण मोठी फुशारकी मारणें, व हें मोठे लोकहिताचें कार्य आहे ह्मणून समजणें, हे सर्व निःपक्षपातत्वाचे कोणत्या मुलखांतले प्रकार असतील ते असोत! आम्हांस तर वरील गोष्टीचा बिलकूल उमज पडत नाहीं. वरील पक्षपाताभावास आम्ही तर अज्ञानातिशय, मेंदु बिघडल्याचा प्रकार, किंवा अतिनिंद्य मनोधारणाचा प्रकार, अशीं नांवें देतों. ज्या बेट्या परद्वीपस्थ लोकांस इकडची उगीच उडत उडत माहिती सुद्धां पुरती मिळत नाहीं, व स्वाभिमानास अगर धर्माभिमानास पेटून जे निरर्गल प्रलाप करतात, त्यांची एक गोष्ट असो; किंवा जे येथल्या येथें मोट हाकायाची सोडून किंवा भांडीं ठोकायाचीं सोडून बारा पिढ्यांत न घडलेल्या साक्षरत्वसंस्कारास पात्र झाल्यानें पोपकवीनें वर्णिल्याप्रमाणें ज्यांच्याठायीं विद्यारूप वारुणीच्या पहिल्या झुरक्याचा पूर्ण अंमल नजरेस पडतो, त्यांचीही गोष्ट एक वेळ राहूं द्या; पण वाग्देवीचें माहेरघर ह्मणून आज सहस्रावधि वर्षें नाणवलेल्या अत्युच्च वर्णांत जन्म झाला असून व बुद्धीस परम वैशद्य आणणारी जी पाश्चात्य विद्या तिचाही पुष्कळ संस्कार घडला असून ज्यांस आपल्या देशांत निंद्यतेचाच प्रकार जिकडे तिकडे दृष्टीस पडतो, जें जें पहावें तें तें मूर्ख वेडगळ, कुत्सित अशाच रूपानें ज्यांच्या मनांत भरतें, व अखिल दोषमय अशा या भारतवर्षांत आह्मी कोठचे हतभाग्य जन्मास आलों ही समजूत ज्यांनीं स्वतः निरंतर उराशीं बाळगून ती आपल्या देशबंधूंच्या गळ्यांत घालण्याचाही ज्यांचा चाळीस वर्षें अस्खलित प्रयत्न चालू आहे, त्यांची शहामत केवढी ह्मणावी! 'इसापनीती' तील खेचरास आपल्या अवलादीविषयीं खोटा अभिमान वाटत होता, कीं मी मोठ्या उमद्या घोड्याचा बच्चा आहे, तर मीही वेळ पडल्यास आपल्या अंगचा पराक्रम धन्यास दाखवीन,—हा प्रकारही आम्हांस तितका अप्र-

शास्त वाटत नाहीं ; पण प्रत्यक्ष उच्चैःश्रव्यापर्यंत जरी आपली परंपरा लागत असली, व उत्कृष्ट शालिहोत्रज्ञांनीं जरी आपल्या अश्वत्वाविषयीं अनेक सर्टिफिकिटें दिलीं, व आपली धमक आपल्या आपल्याला जरी दिसत असली, तरी तें सर्व एकीकडे ठेवून निरपेक्ष बुद्धीनें जन्मभर अंगमेहनत करणारे जे कुंभकर्णाचे बंधु परम वैराग्यशील व पूर्णकामानी श्रीमत्सदानंदस्वामी * हेच आमचे महापूर्वज ह्मणून मनांत त्यांचा हट्ट घेऊन बसणें या सत्यनिष्ठेस काय ह्मणावें हें बरीक आह्मांस समजत नाहीं ! एका अशीं खोटा अभिमानही श्लाघ्य ह्मणता येईल; का कीं, त्यावरून थोर पदवीस चढण्याची उत्कट इच्छा तरी प्रकट होते. पण आपली वास्तविक योग्यताही लोपविण्याचा प्रयत्न करून मुद्दाम कान लांब करून गाढवांच्या पंक्तीला बसणें यांत कोणास काय पुरुषार्थ वाटत असेल तो असो !

तेव्हां आह्मी आपल्या ज्ञातिबांधवांविषयीं ज्या भावना मनांत बाळगतों त्या 'लोकहितवादीं' च्या पेक्षां फार निराळ्या आहेत प्रस्तुत विषयाच्या संबंधानें आमचाही केवळ निःपक्षपात बुद्धीनेंच लिहिण्याचा संकल्प आहे; पण ही निःपक्षपातता वरील मामल्याची मात्र नाहीं. 'लोकहितवादी' चा प्रयत्न जसा जेथें तेथें आपल्या देशबंधूंवर नक्षा करून व आपल्या ज्ञातिबांधवांवर प्रहार करून आपलें ज्ञानविशिष्टत्व मिरवण्याचा असतो, तसा आमचा बिलकूल नाहीं. गरीब बिचारे जीं जुनीं 'भटें' किंवा जुन्या चालीचे गृहस्थ यांच्यावर आम्हीं आपल्या इंग्रजी ज्ञानाची मोठी फुगारकी मारली ह्मणजे त्यांत आमचा पुरुषार्थ तो काय झाला ! आह्मांला पक्का भुगोलाचें कसें ज्ञान आहे कीं, आफ्रिका खंड, अमेरिका खंड, अटलांटिक महासागर, पासिफिक महासागर, असें आम्हीं ह्मणतों; नाहीं तर तुह्मी कोठलें जंबुद्वीप क्रौंचद्वीप, दह्याचा समुद्र, मधाचा समुद्र वगैरे काढून इतके दिवस त्यांत गचकळ्या खात बसला होतां; कसले तुह्मी गाढव लोक इत्यादि वल्गना आजपर्यंत सहस्रावधि एतद्देशीय पंडितांनीं करून आपल्या बुद्धिमत्तेचें श्रेष्ठत्व मिरविलेलें आहे; पण आह्मांस तर हा निवळ पोरकटपणा वाटतो ! त्यांतून 'लोकहितवादी' प्रभृतींनीं कुक्, म्याजेलन् यांच्याप्रमाणें जर एखादी मोठी सफर तरी केली असती, किंवा पासिफिक महासागर माहीत असल्याचें कांहीं चीज करून दाखविलें असतें, तर वरील घमेंडींत कांहीं अर्थ तरी होता; पण तसें कांहींच

* वरील स्वामी कोण हें आमच्या पुणेंकर वाचकांस बहुधा सांगायाला नकोस. इतरांस संशय पडल्यास त्यांनीं अंक २३ व २४ हे पाहावे.

नसल्यानें दुग्धसमुद्राच्या जागीं भूमध्यसमुद्र आल्यानें येवढा कोणता फरक झाला तो आह्मांस समजत नाहीं ! दुसऱ्याच्या उसन्या ज्ञानावर आपणच मधल्यामध्यें फुगून जावें हें कोणाही समंजस मनुष्यास पसंत पडणार नाहीं. असो; तर या देशांत जी ब्राह्मणांची व भटांची स्थिति आढळते तिजविषयीं पुढें जें आह्मी लिहिणार तें परद्वीपस्थांचें ज्ञाननेत्र उसनें घेऊन त्यावरून लिहिणार असें नाहीं. तर एकंदर जगाविषयीं विचार केला असतां कोणा ही मनुष्याच्या ज्या तिऱ्हाईतपणानें समजुती होण्या सारख्या आहेत त्या येथें दाखल करूं.

३. आलीकडे भाषाशास्त्रांतील प्रमेयांवरून व कांहीं अवांतर प्रमाणांवरून पाश्चात्त्य पंडितांनीं असा सिद्धांत ठरविला आहे कीं, हें भरतखंड मूळचें आमचें नव्हे; तर कॉकेजस् पर्वताच्या असपास जीं आर्यराष्ट्रें राहत असत त्यांपैकीं पुढें कित्येक पूर्वेकडे गेलीं व कित्येक पश्चिमेकडे गेलीं, त्यांपैकीं प्राच्य आर्य ह्मटले ह्मणजे आह्मी व पारसीक हे आहों. पारसीकांनीं इराणाची वाट धरली, व आह्मी पंचनद (पंजाब) देशांतून या हिंदुस्थानांत शिरलों. ही उपपत्ति जर स्वीकारली, तर आह्मीं मुसलमान, फिरंगी, इंग्रेज, यांच्या सारखेच परस्थ आहों असें झालें. आतां या ठिकाणीं येवढाच विचार कर्तव्य आहे कीं, आह्मी आपापसांत व आमच्या अंकित लोकांशीं कोणत्या तऱ्हेनें वागलों ?

वैदिक काळांतल्या स्थितीविषयीं आलीकडे असा सिद्धांत ठरला आहे कीं, त्यांत जातिभेदाचा प्रकार मुळींच नव्हता.* तेव्हां या काळांत ब्राह्मणांचें बंड मुळींच नव्हतें हें उघड आहे, यास्तव या आद्य युगाविषयीं तर विचार करायाला नकोच. पुढलें पौराणिक युग; या दुष्ट काळांत ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र अशी वर्णव्यवस्था होऊन या आर्यभूमींत अवदशेनें प्रवेश केला. आतां या युगांत तरी हे चारी वर्ण एकदम कसे बांधले गेले हा एक दुर्घटच विचार आहे; पण ते कसेही झाले असले तरी हें उघड आहे कीं जे जे ज्या ज्या वर्णाला योग्य त्यांत त्यांत त्यांचा अंतर्भाव झाला असेल, ह्मणजे जे ज्ञानी व तपोनिष्ट ह्मणून निवडले गेले असतील त्यांवर ब्राह्मणत्वाचा शिक्का बसला असेल, ज्यांच्यांत क्षात्र तेज चमकत असेल ते दुसऱ्या वर्गांत सामील झाले असतील, ज्यांचा वाणिज्याकडे व नौकागमनाकडे कल ते वैश्य बनले असतील, आणि वरील तिन्ही गाळण्यांतून निसटलेलीं

* पुरुषसूक्तांतील चातुर्वर्ण्योपपादक ऋचा सर्वप्रसिद्धच आहे. पण वरील सूक्त हें प्रक्षिप्त होय असें अर्वाचीन पंडितांचें म्हणणें पडतें. मग खरा प्रकार काय असेल तो असो !

जीं गाळीव रत्नें तीं व कदाचित् मुळचे रहिवाशी अनाडी लोक यांचा चौथा वर्ण झाला असेल. हें वर्गीकरण होतांच ब्राह्मणांनीं आपला आश्रम पतकरला असेल, क्षत्रियांनीं राजवेत्राचा स्वीकार केला असेल. वैश्यांनीं नौकेचा सुकर्ण धरला असेल, व शूद्रांनीं बळीराजाच्या मानेवर जोकड ठेवून त्यावर आसूड टाकून कृषिकर्मास सुरवात केली असेल ! ही आपापसांतली व्यवस्था झाली. आतां या आमच्या आर्यांनीं आपण जिकलेल्या लोकांस कसें वागविलें हें जर पाहिलें तर शूद्रास किंवा भिल्लप्रभृति लोकांस त्यांनीं शिकारी कुत्र्यांकडून फाडविले किंवा त्यांचा समूळ निःपात करून टाकला अशाविषयीं तर कोठें दाखला मिळत नाहीं. येवढे शूद्रांचे कैवारी रा० जोतीराव, व येवढी त्यांची बृहत्संहिता ' गुलामगिरी '; पण आकाशांतील बापाच्या पवित्र लेकरांनीं जेथें तेथें जो कंठस्नानाचा पवित्र विधि आचरलेला आढळतो तसा कांहीं प्रकार ' उद्धट व दांडग्या ' * भटांनीं कोठेंच केलेला नजरेस येत नाहीं ! !

तर वरील दोन्ही प्रकार पाहतां ब्राम्हणांस दूषण ठेवण्यास जागा राहत नाहीं हें कोणाही विचारी मनुष्याच्या लक्षांत आल्यावांचून राहणार नाहीं, पहिल्यानें उच्चनीचभाव मुळींच नसतां ब्राह्मणांची जर त्यांच्या गुणांवरून ज्ञाति बांधली असेल; तर त्यांनीं आपलें प्रस्थ माजवलें असें ह्मणण्यास जागा कोठें राहिली? 'आपलें' या शब्दाचा प्रयोगच मुळीं प्रस्तुत स्थलीं केवळ व्यर्थ होय! हें एक झालें. दुसरें असें कीं, हे जे लबाड ब्राह्मण आपण होऊन उंच पायरीवर बसले त्यांनीं आपल्या श्रेष्ठत्वाचा उपयोग काय करून घेतला ह्मणाल तर वनवास व तपश्चर्या! कंदमुळें खावीं. पर्णकुटींत राहावें, विषयत्याग करावा, पंचाग्निसाधनादि खडतर तपें आचरावीं, वेदाध्ययन व शास्त्रविचार यांत मग्न असावें, हीं खुळ त्यांनीं माजवलीं†!

---

* (पृष्ठ ४५९ अंक २१ पहा.

† आमच्या पूर्वजांविषयीं ग्रीक व रोमन लोकांच्या ग्रंथांतून पुष्कळ उल्लेख सांपडतात. ब्राह्मणांची तपश्चर्या, स्त्रियांचा अग्निप्रवेश, इत्यादि अपूर्व प्रकार पाहून व ऐकून वरील लोकांस किती विस्मय वाटत असे तें त्यांच्या ग्रंथांवरून व्यक्त होतें. शिकंदर बादशाहानें हिंदुस्थानावर स्वारी केली त्यावेळची चमत्कारिक हकीकत मोक्षमुल्लर साहेबांनीं येणप्रमाणें दिली आहे:—

" No people certainly made a more favourable impression upon the Greeks than the Indians. And when we read the account of their moral and intellectual condition at the time of Alexander, we are obliged to admit that if some of their good

(पुढें चालू.)

नाहीं तर आमच्या पवित्र धर्मातली तरी मौज पहा. विलायतेंतले बिशप व आर्चबिशप किंवा रोमनगरांतले ख्रिस्ताचे प्रतिनिधि यांचा थाट काय?—राहायाला टोलेजंग राजवाडे, जेवायाला चांगलें चमचमीत, प्यायाला अर्वाचीन सोमरस, इ० इ०! तीन शतकांपूर्वी तर पोप साहेबांची काय बडेजाव असे, केवढें ऐश्वर्य असे, व काय विलास असत, तें तर सांगायाला नकोतच! तिसरी गोष्ट अशी कीं, आपले आज्ञांकित जे लोक त्यांवर ब्राह्मणांचा सोटाही इतर देवप्रिय लोकांप्रमाणें फिरल्याचें कोठे आढळत नाहीं. महंमदाचे अनयायी आमच्या देशांत व इतर अनेक देशांत शिरले, आणि त्यांनीं केलें काय? धरा, मारा, झोडा, लुटा, सुना करा,—हें एकंदर चरित्र! प्रभु येशूचे पवित्र लोक या आर्यभूमींत शिरले व अमेरिकेंत प्रविष्ट झाले. केलें काय?—सारी अमेरि-

---

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

qualities are no longer to be met with among the Indians of later times, this is owing, not entirely to an original defect of character, but to that continual system of oppression exercised upon them by foreign conquerors, to whose physical power they submitted, while they could not help despising their masters as barbarians. Of the demoralising influence of a foreign occupation we have an instance in the time of Alexander, in the story of Kalanas (Kalyâna), who yielded to the flattering offers of the European conqueror, and left his sacred home to follow his royal master as a piece of curiousity. But Megasthenes was afterwards informed that the behaviour of Kalanas was strongly disapproved of by his friends, as ambitious and servile; while Mandanis was praised for his manly answer to Alexander's messengers, not only by his countrymen, but by Alexander himself. It was not long before Kalanas repented his unworthy ambition, for he burnt himself soon after a Pasargada, in the same manner as the only other Brahman who reached Europe in ancient times, burned himself at Athens, to the astonishment of the Greeks, who erected a tomb to him, with the inscription, "Here lies the Indian Sarman Cheya (Sarman Acharya ?), from Barygaza, who sought immorality after the old custom of the Indians.

Ancient Sanskrit Literature.

का आपल्या प्रभूच्या नांवें व पोपसाहेबांच्या हुकुमाअन्वयें* ओस करून टाकली, व मुळचे बिचारे इंडियन लोक हे सूर्यादि देवतांचे उपासक होते, यास्तव त्यांचा पार सप्पा उडवून देऊन सारी भूमि पवित्र करून सोडली! आमच्या देशांत तरी प्रथमतः याचकवृत्तीनें येऊन वरील लोकांनीं फार्के तोंपर्यंत पुष्कळ धुंडाई केली, पण पुढें तिजबद्दल त्यांस बरेंच खरपूस प्रायश्चित्त मिळालें. आफ्रिकाखंडांतील नीग्रो लोकांवर तर खिस्तभक्तांची केवढी कृपा होत असे हें साऱ्या जगास मश्हूर आहेच. तर या सर्व प्रकारांपैकीं एकही प्रकार आमच्या वसिष्ठविश्वामित्रादि पूर्वजांच्या आचरणांत दृष्टीस पडला नाहीं ही लहानसान गोष्ट नव्हे!

४. तर ब्राह्मण लबाड, ब्राह्मण मतलबी, ब्राह्मण लोभी, वगैरे आरोपांपासून आमचे पूर्वज वरील कोटिक्रमावरून बहुधा मुक्त होतील असें वाटतें. आता त्यांनीं सर्वांचें पायां पडून घेतलें, आपण भूदेव अशी आपणांकडे थोरवी घेतली, आपल्या चरणतीर्थाचे ठायीं पावनत्व स्थापित केलें, अध्यापन, याजन व प्रतिग्रह हे हक्क आपणांकडेच ठेवले, ब्राह्मणानें कोणताही अपराध केला तरी त्यास मृत्यूच्या शिक्षेची माफी असें ठरविलें, इत्यादि अनेक कलमांची याद आमचे प्रतिपक्षी आमच्यापुढें टाकतील. वरील कलमें खरीं आहेत हें कोणासही कबूल करणे भाग आहे. पण वरील गोष्टींबद्दल ब्राह्मणांवर व भटांवर कडाका उडवण्यापूर्वी आमचे प्रतिपक्षी जरासा शांतपणें जर विचार करतील, किंवा एकंदर राष्ट्रांत आढळणाऱ्या स्थितीकडे अंमळ लक्ष पुरवतील, तर त्याचे प्रलाप पुष्कळ कमी होतील असें आम्हांस खास वाटतें. ब्राह्मणांचे ठिकाणीं इतर वर्णांहून जर विद्वत्त्व, पावित्र्य वगैरे गुण अधिक आहेत, व सर्व पूज्यतेचें अधिष्ठान जो धर्म त्याचा अधिकार जर त्यांच्याकडे आहे, तर त्यांच्याकडे विशेष पूज्यत्व असायाला कोणता प्रत्यवाय आहे? अज्ञानी मनुष्यानें ज्ञानवंतास श्रेष्ठ मानणें हा अन्याय आहे काय? धर्माच-

* कोलंबसानें अमेरिकेचा शोध लावल्यावर स्पेनच्या लोकांनीं मेक्सिको व पेरू या समृद्ध देशांवर लवकरच गर्दी करून सोडली, व तेथें मुळच्या लोकांचीं जीं मोठालीं राज्यें होतीं तीं मोडून टाकलीं. ही भूमि बळकावण्याबद्दल स्पेनच्या राजास पोप महाराजाकडून आज्ञापत्र मिळालें होतें. पोप हे ख्रिस्ती धर्माचे मुख्य आचार्य असल्यामुळें ज्या त्या महत्कृत्याला त्यांची आज्ञा घ्यावी लागत असे. वरील देशच्याच राजानें जेव्हां आपलें 'अजिंक्य आरमार' इंग्लंडावर पाठविलें, तेव्हां त्यावरही वरील आचार्यांच्या हातच्या आशीर्वादाक्षता पडल्या होत्या. पण दैवयोग विचित्र; कीं त्या अक्षता व आरमार या दोघांनींही शार्मेण्य सागराच्या तळीं बरोबरच ठाव घेतला!!

रणांत कालक्षेप करणाऱ्या पवित्र पुरुषास इतरांनीं मान दिला असतां त्यांत गैर काय आहे? त्यांतून आमच्या अर्वाचीन पंडितांस कधीं असें आढळलें आहे काय, कीं शिंदा उठला आणि साऱ्या पाणक्यांच्या पायां पडत सुटला. किंवा दाभाड्याचें व पेशव्याचें युद्ध लागलें तेव्हां मला ब्रह्महत्या घडेल अशी दाभाड्यास मोठी धास्ती पडली! कांहीं नाहीं; धर्मांतील मतें निराळीं व व्यवहार निराळा. जगांत प्राधान्य ह्मटलें तर व्यवहाराचें आहे; या व्यवहारावर धर्मसंबंधीं मतांचें पुष्कळ कार्य घडतें खरें, तरी एकंदरींत पाहतां व्यवहारच धर्माला आपणाकडे ओढीत असतो यास उदाहरण ब्राह्मणांचेंच पहा. ब्राह्मणांचा मुख्य धर्म ह्मटला ह्मणजे अग्नीची उपासना व वेदाध्ययन. या दोहोंतलें हल्लीं कितीसें शिलक उरलें आहे बरें? पाणिनि, यास्क वगैरे मंडळींच्या वेळीं हजारों पशूंची आहुति पडून इंद्रवरुणादि देव तृप्त होत असत; तेंच पुढें कालिदास, भवभूति, यांच्या वेळीं पाहावें तों त्यांच्या काव्यांत इंद्रवरुण कोणीकडे लोपून जाऊन दुसऱ्याच देवांचें प्राधान्य आढळतें; त्याहूनही आलीकडे यावें तों आमचे नामदेव, तुकाराम हे एका तिसऱ्याच देवापुढें प्रेमभरांत नाचताहेत असें आढळतें. आमच्या जोशीबोवांनीं एका लावणींत याज्ञिकांवर भडिमार उठवून यज्ञकर्माचा जो चिचका करून दाखविला आहे तो त्यांच्या गोत्रपतीला कितपतसा रुचला असता बरें? किंवा रामेश्वरभट्ट हा सर्वांगाचा दाह झाला असतां स्वकृत शूद्रगुरूच्या पायां पडतांना जर आमच्या मुख्य स्मृतिकारानें पाहिला असता तर त्याची काय वृत्ति झाली असती! त्यांतून आलीकडे म्लेंछसार्वभौमत्वापासून आमच्या आचारविचारांत जे पुष्कळच बदल झाले आहेत ते तर प्राचीन स्थितीस किती प्रकारें विरुद्ध आहेत हें सांगायाला नकोच! तेव्हां एकंदरींत पाहतां धर्मपुस्तकांत लिहून ठेवलेल्या गोष्टी व प्रत्यक्ष घडणारा व्यवहार या दोहोंत पुष्कळच अंतर असतें, व वरील झटापटींत कोणता पक्ष बहुधा प्रबल होत असतो, हें कोणाच्याही सहज लक्षांत येणारें आहे. मग असें असतां वस्तुतः घडणारा प्रकार काय आहे, इकडे बिलकूल लक्ष न पुरवतां केवळ ग्रांथिक वचनांचा आधार घेऊन त्यांवरून वेडगळ कुतर्क करीत बसायाचें व यथेच्छ जल्पना करायाचो हा केवढा शहाणपणाचा मार्ग आहे बरें! *

---

* केवळ ग्रांथिक वचनांचाच जर विचार केला तर हिंदुधर्मांतील वचनें जितकीं व्यवहाराला विरोध करणारीं आढळतील तितकीं अन्यधर्मांत आढळणार नाहींत असें नाहीं. पहा कीं, ख्रिस्ती धर्मांत आदितवारीं काम करणें हें घोर पातक मानलें आहे; पण त्या वचनामुळें 'वॉटरलू' ची प्रचंड लढाई राहिली काय? ख्रिस्तानें

(पुढें चालू.)

५. त्यांतून आमच्या नामदार साहेबांसारख्या अर्वाचीन तत्त्वज्ञान्यांस ज्यांच्यापासून प्रकाश प्राप्त झाला असे जे इंग्रेज ग्रंथकार व विशेषतः मिशनरी लोक ते दुसऱ्यांच्या संबंधानें येवढें प्रचंड पांडित्य जे प्रगट करतात ते स्वतः त्यांतला एखादा शिंतोडा तरी आपल्या अंगावर कधीं घेऊन पाहतात काय ? तो जर ते घेतील तर किती चमत्कारिक गोष्टी बाहेर पडतील बरें ! ब्राह्मणांचें इतर वर्णांशीं जें वर्तन दृष्टीस पडतें त्याची आणि आमच्या पाश्चात्य प्रभुजनांची एतद्देशीय लोकांशीं जी वागणूक नजरेस येते तिची अशी परस्पर जर तुलना केली तर काय निष्पन्न होईल ? ब्राह्मण हे परम दुर्जन व इंग्रेज लोक अत्यंत सज्जन असें ठरेल काय ? आमच्या देशांतील मोठा

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

आपल्या शिष्यांस आज्ञा केली आहे कीं, बाबांनो, तुमच्या एका थोबाडींत कोणीं दिली तर त्याच्यापुढें दुसरा गाल करीत जा. पण याच सच्छिष्यांची कृति साऱ्या जगभर काय आहे ती पहा ! ज्या प्रभूनें सुळावर चढतांना आपल्या शत्रूंच्या बद्दल प्रार्थना केली तो कोणीकडे, आणि साऱ्या जगाला ज्यांचा सुळसुळाट पुरून उरला आहे अशीं आकाशांतील बापाचीं गरीब कोंकरें कोणीकडे ! योहानाचें शुभवर्तमान अध्याय १४, ओवी १२ हींत प्रभु येशूचें आपल्या अनुयायिवर्गास असें भरपूर आश्वासन आहे:—" मी तुम्हांस सांगतों, मी जीं कामें करितों तीं मजवर विश्वास ठेवणाराही करील, आणि त्यांपेक्षां मोठींही कराल, कारण कीं, मी बापाकडे जातों. " या वचनावरून स्पष्ट आहे कीं येशूनें निजधामाला जातांना आपल्या कामाचा हवाला खिस्ती लोकांस देऊन टाकला आहे मग आम्ही जर आमचे बंधु 'ज्ञानोदय' कर्ते यांस म्हणूं लागलों कीं, " काय हो, तुम्ही आज चाळीस वर्षे खिस्ती धर्माची दीक्षा धारण करून बसलां आहां, मग वरील पवित्रशास्त्रोक्तीस अनुसरून आपण आम्हांस थोडेबहुत चमत्कार करून दाखवाल काय ! येशू समुद्रावरून चालत गेला; तुम्ही एका खेपेला आगबोटीची गरज न ठेवतां मुंबईच्या समुद्रावर जो पाय ठेवा ते थेट लंडनच्या धक्क्यापर्यंत तडक चालत जा ! वाटेनें वादळें वगैरे लागतील म्हणाल, तर तें साधनही तुमच्यापाशीं आहेच. कां कीं, येशूनें हुं म्हटल्या बरोबर वादळ शांत झालें, त्याप्रमाणें तुम्हीही आपला अंमल गाजवा म्हणजे झालें ! खिस्त महाराजांनीं पांच पाव व दोन मासे येवढ्या सामग्रीवर पांच हजार माणसें जेवूं घातलीं; मग 'ज्ञानोदय' कचेरींत गेल्या दुष्काळांत अशीं सहस्रभोजनें कां बरें झालीं नाहींत ! लाखों माणसांनीं अन्न अन्न करून प्राण सोडला हें तुमच्यानें खुशालपणें कसें बरें पाहवलें ? आपल्या नेहमींच्या पुस्त्यांतून पांच पाव व दोन मासेही कोणाच्यानें वगळवले नाहींत काय ! "—या सर्व प्रश्नांस आमचे सद्धर्मी बंधु काय उत्तर देतील बरें ! तेव्हा एकंदरींत ही गोष्ट उघड आहे कीं, कोणत्याही राष्ट्राच्या धर्मावरून त्याचा व्यवहार पाहणें किंवा व्यवहारावरून धर्माची परीक्षा करणें, या दोन्ही गोष्टी पुष्कळ अंशीं असमंजसपणाच्या होत.

वेदशास्त्रसंपन्न पवित्र ब्राह्मण भागीरथीचें स्नान करून धौतवस्त्रांनिशीं रस्त्यानें चालत असून समोरून जर अंत्यज आला तर फार झालें तर तो त्यास दूर व्हावयाला सांगेल, किंवा आपणावर सावली न पाडण्याविषयीं सांगेल; पण झाडचे तुटून आलेल्या कित्येक गौरकाय अंमलदारांचा आपलें महत्त्व गाजवण्याचा काय प्रकार असतो तो पुष्कळांस माहीत असेलच. साहेब बहादुरांस देखल्याबरोबर सान्या काळ्या रयतेनें त्यांस सलाम केला पाहिजे, नाहीं तर खाडदिशीं चाबूक! आमच्या एका विद्वान् रावबहादुरांचें अपवित्र दर्शन एका पाश्चात्य स्त्रियेस दुःसह होऊन आगगाडीच्या डब्यां- तून त्यांचें बलात्कारें करून निष्कासन केलें ही गोष्ट सर्वांस श्रुत आहेच. फार दूर कशाला, बादशाही अमल सुरू झाल्यापासून बूटमाहात्म्य किती वाढलें आहे हें सर्वांस माहीत नाहीं काय? हायस्कुलांतून सुद्धां बादशाही कदर; कीं खबरदार साहेबांपुढें नेटिव जोडे घालून उभे राहाल तर; या नव्या बादशाही दैवतांपुढें गरीब जी नेटिवें त्यांनीं अनवाणी पायांनिशीं पुढें उभें राहून आपण किती दीनवाणी झालों आहों, हें पूर्णपणें दाखविलें पाहिजे. असें तीं न करतील तर त्यांस राजद्रोही ह्मणून समजण्यांत येईल!* आह्मांच कांहीं

* सन १८७७च्या वर्षप्रतिपदेच्या सुमुहूर्तावर जो बादशाही अंमल आमच्या देशांत सुरू झाला तो विद्याखात्यासारख्या धर्मखात्यांत तरी विशेष भक्तीनें सुरू होणार नाहीं असें वाटलें होतें. कां कीं, एक तर विद्यार्थी पढवावयाच्या जागा ह्मणजे कांहीं सरका- री दरबारें नव्हत; तेव्हां 'खडी ताजीम', 'नजर रखखो', वगैरे प्रकार तेथें पुष्कळ अं- शीं हास्यास्पदच होत: देवळांत धर्मोपदेशक यावयाचा आहे. तर तुताऱ्या वाजताहेत? व्यांडवाजा झडतो आहे, अशा थाटानें त्यानें प्रवेश करून व्यासपीठावर चढावें हें जितपत शोभेल. तितपतच वरील प्रकार शोभणारे आहेत. शिवाय, ज्या विद्यार्थ्यांच्या कडून दररोज इंग्लंडच्या इतिहासाची संथा घेववावयाची त्यांसच मोगलाई कुरनिसा करण्याचीही लहानपणापासून सवय लावावयाची ही तऱ्हाही आह्मांस फार विलक्षण दिसते! इंग्रेजी विद्येचा प्रभाव स्वाभिमान, थोर बुद्धि, अशा रूपानें दृष्टीस प- डावा असा जर तिच्या पुरस्कर्त्यांचा उद्देश असेल, तर त्याची व वरील मोगलाई बंदेशाईची कशी सांगड जुळणार कोण जाणे! आमच्या सरकारास सर्व इंग्रेजी विद्यार्थी बादशाही अमलास पुरतेपणीं योग्य व्हावे असें जर वाटत असेल, तर इंग्लंडच्या इतिहासाच्या ऐवजीं मोगलाईचा किंवा तुर्कस्थानचा इतिहास योजला असतां ठीक पडेल: कां कीं, मग ह्यांपडन्, वॉशिंगटन् वगैरे दुर्वृत्त मनुष्यांचीं नांवें विद्यार्थ्यांच्या कानावर पडण्याचा संभव राहणार नाहीं; व जो जो नवा आक्ट पसार होत जाईल त्याला 'आमेन्' म्हणण्यास सर्व शिकतील! शिवाय सध्यांचे विद्या- विनयसंपन्न डायरेक्टर साहेब यांच्या बंगल्याच्या पायऱ्यांखालीं ग्राज्वेट मंडळीची जी वारंवार योग्य संभावना होत असते तिजपासूनही कोणास खेद वाटण्याचें विशे- ष कारण राहणार नाहीं!!

दिवसांपूर्वी माजी बादशाहीच्या रीतरिवाजांस हंसत होतों, व दिल्लीच्या दरबारीं किंवा हैदराबादच्या कचेरींत ज्ञानवंतांत अग्रगण्य जी पाश्चात्य मंडळी तीस सात दरवाज्यांच्या आंत बूट काढावा लागे, व हुजुरांत उभे राहायाचें तें बंदिवानाप्रमाणें हात बांधून उभे राहावें लागे, इत्यादि प्रकार नुकतेच आम्हांस हास्यास्पद वाटत असत; पण तें वाटणें निवळ मूर्खपणाचें होतें असें आतां आह्मास कळतें! कुरनिसा, मुजरे, कदम, मुलाजा, खामोष, वगैरे सोंगें मागील काळातल्या अर्धवट रानटी बादशाहीला लागू होतीं असा आमचा व प्रायः सर्वांचा समज होता ! * पण माजी बीकन्सफील्ड् साहेब यांनीं आपलें जातिस्मरत्व प्रकट करून आमच्या महाराणी साहेबांस केसर–इ-हिंद् ही फारसी किताबत घेऊन दुष्काळाच्या ऐन भरांत कण्हत पडलेल्या आमच्या हिंदुस्थानास तर 'जनरल ऑफ् दि एंपायर' पासून तों 'रावबहादुर' पर्यंत भगडी किताबांनीं जेव्हां अगदीं मढवून काढलें तेव्हां आमच्या डोळ्यांत एकदम अंजन पडलें, व आह्मांस साफ दिसूं लागलें कीं आमच्या पाश्चात्य प्रभूंनीं येथें साठ वर्षे जी बादशाही भोगली ती अगदी आळणीपणानें भोगली ! प्रजेकडून तिच्या धन्यांचा मानमरातब जर नाटकी थाटामाटानें यथास्थितपणें उठला नाहीं, तर मग सार्वभौमत्व तें काय !

६. आतां वरच्यांपैकीं एक दोन मुद्यांविषयीं मात्र लिहून हें एकंदर ब्राह्मणप्रकरण आटपतों. एक हा कीं. मनूनें ब्राह्मणांस देहान्तशासनाची जी माफी दिली आहे ती होय. ही माफी पाहून आमचे पाश्चात्य बंधु व विशेषतः ख्रिस्ताचे प्रेषित हे फार हळहळतात; कां कीं, एकाच ज्ञातीस तेवढें कायद्यांतून वेगळें करणें हा केवढा घोर पक्षपात आहे? † कां कीं,

---

* माजी गवर्नर जनरल लॉर्ड बेंटिंक् यांचा कलकत्त्यास जो पुतळा आहे, त्याच्या खालीं मेकॉले साहेबांनीं रचून दिलेला लेख खोदला आहे; त्यांत पुढील चमत्कारिक वाक्य आहे;—"Who infused into Oriental despotism the spirit of British Freedom;" (ज्यानें प्राच्यदेशीय साम्राज्यांत इंग्लंडाच्या स्वातंत्र्याची मूस ओतली!). विचारे बेंटिंक् व मेकॉले! चाळीस वर्षांनंतर त्यांच्या जागीं बीकन्सफील्ड् व लिटन् या बादशाहीं मूर्ति अवतीर्ण होऊन 'ब्रिटिश स्वातंत्र्य', 'छापण्याची मोकळीक', 'जातिभेदाभाव' वगैरेंची किती धूळधाण होऊन जाणार आहे हें त्यांच्या स्वप्नींही आलें असेल काय ?

† कंपनीची नवी सनद होते वेळीं १८३३ सालीं मेकॉलेनें जें पार्लमेंटांत भाषण केलें त्यांत पुढील उद्गार निघाले होते:—

(पुढें चालू.)

सर्व मनुष्यें ह्मणजे आकाशांतील बापाचीं लेकरें होत, आणि कायद्याच्या दृष्टीनेंही सारीं मनुष्यें सारखींच; मग वरील भिन्नभाव हा किती अन्यायाचा आहे बरें! खरें आहे; आमच्या पाश्चात्य तत्त्वज्ञांनीं हें मोठें अमोलिक तत्त्व शोधून काढलें खरें; पण लिहिण्यास खेद ह्मणून येव-ढाच वाटतो कीं, तें फारकरून त्यांच्या चुकांतल्या चुकांतच काय तें आढ-ळलें. त्याचा उपयोग ह्मटला ह्मणजे प्राय: इतकाच, कीं आह्मी पहा किती न्यायी आहों, हें आह्मांस, परराष्ट्रांस, आणि यापुढें होणाऱ्या राष्ट्रांस सम-

---

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

"The danger is that the new-comers, belonging to the ruling nation, resembling in colour, in language, in manners, those who hold supreme military and political power, and differing in all these respects from the great mass of the population, may consider themselves as a superior class, and may trample on the indigenous race.........Unless, therefore, we leave the natives exposed to the tyranny and insolence of every profligate adventurer who may visit the East, we must place the European under the same power which legislates for the Hindoo. No man loves political freedom more than I. But a privilege enjoyed by a few individuals, in the midst of a vast population who do not enjoy it, ought not to be called freedom. It is tyranny. In the West Indies I have not the least doubt that the existence of the Trial by Jury and of Legislative Assemblies has tended to make the condition of the slaves worse than it would otherwise have been. Or, to go to India itself for an instance, though I fully believe that a mild penal code is better than a severe penal code, the worst of all systems was surely that of having a mild code for the Brahmins, who sprang from the head of the creator, while there was a severe code for the Sudras, who sprang from his feet. India has suffered enough already from the distinction of castes, and from the deeply-rooted prejudices which that distinction has engendered. God forbid that we should inflict on her the course of a new caste, that we should send her a new breed of Brahmins, authorised to treat all the native population as Parias!"

जावें ! बाकी एकाच अपराधाबद्दल काळा व गोरा हे दोघे सोबतीनें यमराजाच्या नगरास दाखल झाले असा प्रकार फारच क्वचित् आढळतो. काळ्या मनुष्याच्या प्राणाची किंमत फार करून अल्पस्वल्प दंड, कैद, स्थलांतर, इतक्याच रूपानें घेतली जाते. ही गोष्ट तर आबालवृद्धांस श्रुत आहेच. शिवाय युरोपियन अपराध्याची चौकशी करायाची झाली तर न्यायाधीश युरोपियन असला पाहिजे, पंच गोरे पाहिजेत, वगैरे निःपक्षपातपणाची आणखी कलमें आहेत तीं निराळींच. तर या सर्व गोष्टींचा विचार केला असतां आमच्या जुन्या स्मृतिकारांत व अर्वाचीन कोडकर्त्यांत फरक कोणता होतो तो आम्हांस चांगलासा समजत नाहीं. अन्याय जर करायाचाच, तर तो सर्वांस सांगून उघडपणें केलेला एक वेळ इतका वाईट वाटणार नाहीं. पण आव मात्र सगळा बाहेरून निवळ सोवळेपणाचा आणि समदृष्टीचा, आणि कृति अगदीं भिन्न, हें मात्र कोणाच्या न्यायानुवर्ती मनास भावत असेल तें असो ! *

७. दुसरा मुद्दा हा कीं, ब्राह्मणांनीं आपली विद्या लपवून ठेवली, व तसें केल्यानें त्यांचा आजपर्यंत बोज राहिला. ह्या दोन्ही गोष्टी प्रस्तुत ग्रंथकाराच्या दृढतर दुराग्रहाच्या मात्र दर्शक होत वेदांसुद्धां सर्व विद्या शिकण्याचा अधिकार सर्व द्विजांस म्हणजे पहिल्या तिन्ही वर्णांस आहे हें 'लोकहितवादीं'नीं कसें लक्षांत आणलें नाहीं कोण जाणे ? चवथा जो मंदबुद्धि शूद्रवर्ण त्यास ही पुढें पुराणद्वारा सर्वज्ञान करून घेण्यास खुला मार्ग झाला हीही गोष्ट सर्व प्रसिद्धच आहे. पण हे सर्व कोण विचार पाहतो ?

---

* वरील लेखाच्या संबंधानें मलिका माआझमा महाराणी साहेबांनीं १८५८ सालीं प्रसिद्ध केलेल्या जाहिरनाम्यांतील कांहीं कलमें लक्षांत आणण्यासारखीं आहेत. तीं येणेंप्रमाणेंः —

"धर्मसंबंधी विचाराच्या, किंवा आचरणाच्या सबबानें कोणाची तरफदारी होऊं नये, व कोणास इजा होऊं नये; व कोणास दुःख होऊं नये; तसेंच कायद्यांचा आश्रय सर्वांस समान रीतीनें व निःपक्षपातानें लोकांची जात किंवा धर्म मनांत न आणतां द्यावा.

"ईश्वरकृपेनें जेव्हां हिंदुस्थानांत स्वस्थता होईल तेव्हां त्या देशांतील व्यापारधंद्यांस उत्तेजन द्यावें, लोककल्याणाच्या कृत्यांची वृद्धि करावी, व आमच्या सर्व रयतेचें हित होईल अशा रीतीनें राज्यकारभार चालवावा, अशी आमची मनापासून इच्छा आहे. आमच्या रयतेची अबादानी तेंच आमचें सामर्थ्य, त्यांचा संतोष तीच आमच्या राज्याची मजबुती, व त्यांची कृतज्ञता तेंच आम्हांस उत्तम फळ असें आम्ही समजतों."

बरच्यांपैकीं आज तेवीस वर्षांत किती अक्षरें खरीं झालीं आहेत बरें ! !

आपण ब्राह्मण असतां आपल्या ज्ञातीवर बेधडक भडिमार करतो हा धीटपणा मिरवायाला मग कसा सांपडेल ? व खालच्या पायरीच्या लोकांबद्दल येवढी कळकळ दाखविली असतां नव्या विद्वत्तेचें चीज केल्याबद्दल जो सरकारापर्यंत गवगवा होणार, व ख्रिस्ती वर्तमानपत्रांतून वगैरे जो निःपक्षपाताबद्दल जयजयकार व्हावयाचा तोही एरवीं कसा व्हावा ? त्यांतून प्रस्तुत ग्रंथकर्त्याचें जर पहिल्यापासून हें ठरीव मत आहे, कीं ब्राह्मणांची सर्व विद्या म्हणजे येथून तेथून मुळीं अप्रयोजकच, तर ती इतर वर्णांच्या लोकांस शिकवून तरी फायदा कोणता होणार होता व सध्यां होणार आहे ? सगळे संस्कृत ग्रंथ म्हणजे जर 'भूसके लड्डू,' तर ब्राह्मणांनींच तेवढें त्यांचें हजारों वर्षें चर्वितचर्वण केलें हें बरें नव्हे काय ? 'संस्कृताच्या झऱ्याचें पाणी' जर इतकें दुष्ट आहे कीं, त्याचा विकार 'निबंधसंग्रहा'चें 'नव्वद वर्षें' अध्ययन केल्यानेंही मोडला जाणारा नव्हे, तर क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र या मंडळीस ब्राह्मणांनीं त्या झऱ्याजवळ येऊंच दिलें नाहीं हें वाईट केलें, का चांगलें ? पण हा विरोध तरी 'लोकहितवादीं'च्या कोठून लक्षांत यावयाला ? त्यांस एकंदर एक गोष्ट माहीत, कीं, जिकडून आपल्या देशबांधवांचा पाडाव होईल, तिकडून करावयाचा. मग खरे खोटे, समंजस असमंजस, सुसंगत विसंगत, जसे म्हणून आक्षेप आढळतील तसे ते आपल्या ब्रह्मबंधूंच्या डोक्यावर आदळून द्यावयाचे. हें देशोन्नतीचें परमश्लाघ्य कृत्य करीत असतांना आमच्या भावी नामदारसाहेबांनीं ही मोठी गोष्ट ध्यानांत आणली नाहीं, कीं आपल्या लेखांची योग्यता सदोदित सारखी राहावी असें जर मनांत असेल, तर सत्यदेवतेची होईल तेवढी जागरूक उपासना करणें अवश्य आहे. ती तशी न करतां जर प्रमत्ततेनें तिचा वारंवार उपमर्द केला, तर त्याचें भयंकर प्रायश्चित्त कधींना कधीं तरी भोगणें पडेल.

८. असो; येथवर ब्राह्मणांच्या संबंधानें तीन प्रकारांनीं विवेचन झालें. यांत 'ब्राह्मण' हें सदर जरी विषयाच्या अनुगमाकरितां धरलें आहे, तरी वरील तीन प्रकरणांत एतद्देशीय इतिहास, एतद्देशीय शास्त्रविद्या, व एतद्देशीय धर्म या तीन प्रकरणांवर आम्हीं आपले विचार नमूद केले आहेत, हें मार्मिक वाचकांच्या लक्षांत आलें असेलच. तेव्हां एकंदरीनें पाहतां 'लोकहितवादीं'नीं आपल्या देशाच्या संबंधानें जीं अनेक मतें प्रगट केलीं आहेत त्यांतील बहुतेकांच्या संबंधानें आम्हीं आपले विचार वाचकांस कळविले. हे सर्वांस प्रगट करणें आमच्या मनांत फार दिवस होतें, यास्तव तसा प्रसंग आण-

त्याबद्दल आम्हांस रावबहादुरांचे उपकार मानणें भाग आहे. आमच्या वाचकांसही वरील विषय महत्त्वाचे वाटतील याविषयीं आह्मांस संदेह नाहीं; यास्तव तेही प्रस्तुत ग्रंथकाराचे आभारी होतील असें आह्मांस वाटतें. सदरील विषयांवर पुष्कळांचे निव्वळ प्रलाप मात्र ऐकूं येतात; पण त्यांवरील आपलीं मतें कागदावर दाखल केलीं अशीं प्रस्तुत ग्रंथकारानेंच. आतां त्यांवर त्यांचे एका तऱ्हेचे अभिप्राय पडले आहेत, व आमचे एका तऱ्हेचे पडले आहेत, ही गोष्ट निराळी; तथापि आपलीं मतें स्पष्टपणें प्रसिद्ध केल्याचें श्रेय रावबहादुरांस अवश्य दिलें पाहिजे. नसते आडून गोळ्या मारणारे शेंदाड शिपाई पुष्कळ असतात; पण समरांगणावर निशाण फडकावून युद्धास तयार झालेला वीर थोडका ! तर ज्याप्रमाणें 'लोकहितवादीं'नीं तीस वर्षांपूर्वीं आपल्या देशबंधूंस आपलें 'शतपत्र' अर्पण करतांना ग्रंथकाराच्या नेहमीच्या चालीप्रमाणें त्यांची प्रार्थना केली,* त्याप्रमाणेंच आह्मीही वरील ग्रंथकाराचा निरोप घेण्याच्या तयारीस लागून हें 'शतपत्र नव्हे, शतपत्राची पाकळी' त्यांस प्रांजलभावानें अर्पण करतों !

प्रौढं विक्रांतमासीद्वन इव भवता शूरशून्ये रणेऽस्मिन् । †

'वेणीसंहार'

अंक ७६– (१) उपसंहार. (२) मागील विवेचनाचें तीव्रत्व. (३) त्यांतील हेतु (४) इतर येणारे आक्षेप. (५) 'निबंधसंग्रहां'तला उतारा.

१. या अंकांत प्रस्तुत ग्रंथकाराचा आह्मी निरोप घेणार. येथवर आमच्या देशाच्या व विशेषतः ज्ञातीच्या संबंधानें जे त्यांनीं आज चाळीस वर्षें विचार प्रगट केले, त्यांच्या संबंधानें जें आम्हांस वाटलें तें त्यांस व सर्वांस आह्मीं सादर केलें. आतां हा विषय सोडतांना बऱ्याच गोष्टींच्या संबंधानें जें कांहीं लिहिण्यासारखें आहे तें येथें नमूद करून नंतर पुढील मार्गास लागूं.

२ आजवर एक सबंध वर्षभर जें आम्हीं 'लोकहितवादीं'च्या मताच्या संबंधानें विवेचन केलें तें पाहून प्रायः कोणाच्याही मनांत एक मोठी गोष्ट ही येण्यासारखी आहे कीं, आह्मीं त्यांच्याविषयीं फार कडक रीतीनें लिहिलें. हा कडकपणा पुष्कळांस आवडत नाहीं हें आम्हांस माहीत आहे, पण हें त्यांचें मृदुत्व आम्हांस बिलकूल पसंत नाहीं. अस्थानीं मृदुत्व हें

---

* अंक ६४. पहा.

† "या शूरशून्य रणमंडळावर आपण खूप तरवार गाजवून घेतलीत !"

गुणांत मोडत नाहीं हें तर काय, पण तें उलटें अत्यंत तीव्रत्वाहूनही अतिशयित अनर्थकारक होय अशी आमची पक्की खात्री आहे. वागेन वाढणाऱ्या रानगवताचा किंवा काचकुयरीचा मुलाजा करण्यांत कांहीं हांशील आहे काय? कोणास जर रोग झाला तर वेळेनसार तीव्र शस्त्रक्रिया ही करणें यास कोणी आततायित्व म्हणेल काय? तर हाच न्याय प्रस्तुत प्रकरणींही वाचकांनीं लागू करावा. मासिक पुस्तकें हीं कुलस्त्रिया व कुलपुरुष यांनीं पलंगावर लोळत पडून वाचण्याचे दिवस आतां गेले. वर्तमानपत्रांनींही अमुक अमुक रावसाहेब इकडून आले, आणि तमुक तमुक रावबहादुर तिकडे गेले, व अमक्या अमक्या गांवीं एक दोन तोंडांचें पारडूं निपजलें, असल्या जाड्या बातम्या लोकांस देण्याचें सोडून आपणाकडे येणाऱ्या वर्गणीचें कांहीं अधिक चीज करून दाखविण्याची उमेद बाळगणें दिवसेंदिवस जरूर आहे. कां कीं, मासिक पुस्तक किंवा वर्तमानपत्र वाचणें ह्मणजे चहा काफी पिण्यासारखीच एक नवी निघालेली टूम आहे, असें मानणें या काळाच्या संबंधानें पाहतां रास्त नव्हे. सध्यां आमची व एकंदर जगाची जी स्थिति आहे ती अशी कांहीं चमत्कारिक आहे कीं, साऱ्या राष्ट्रांची जणों काय शर्यत लागली आहे. या वड्या शर्यतींत जो तो आपलें घोडें पुढें दामटायाला पाहत आहे नुकतीं नुकतीं आमच्या देखत दोन घोडीं पुढें होतीं तीं मागें पडलीं, व दुसरीं दोन पुढें सरसावलीं; व एक उमदा घोडा तर मधल्यामधेंच खचला!*
तर असली कडाकडीची शर्यत सध्यां जर जारीनें चालू आहे तर तिच्या ऐन गर्दींत जर आम्ही चहापाण्याचे झुरके एकाद्या खुशालचंदाप्रमाणें घेत बसलों तर आह्मी किती शहाणे ह्मणावयाचे! त्यांतून सध्यां आह्मी तर इतके दुबळे झालों आहों कीं, आम्हांला वरील शर्यतींत भिडायाला स्वतःचा घोडाही पण नाहीं. त्याच्या ऐवजीं काठीचा घोडा करून आपल्याच कुल्यावर शिपड्या मारून घेण्याची आह्मांस पाळी आहे! तर वरील स्थिति लक्षांत आणून आमच्या पत्रकर्त्यांनीं व पुस्तककारांनीं आपल्या देशास आलेल्या दैन्याचा परिहार करण्याचे उपाय योजले पाहिजेत. या उपायांतला सर्वांत मोठा उपाय म्हटला ह्मणजे देशस्थितीच्या वास्तविक स्वरूपाचें निरूपण हा होय. रोगाची यथार्थ परीक्षा हा चिकित्सेचा जसा मूळ पाया होय, व तीच जर झाली नाहीं तर मोठ्या धन्वंतऱ्यांचेही उपचार जसे केवळ व्यर्थ होत, किंबहुना उलटे अनर्थकारक होत; त्याप्रमाणेंच आमचें हें येवढें पुरातन अवाढव्य राष्ट्र आज

* वरील उल्लेख इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी, रशिया, व टर्की यांच्या संबंधानें अनुक्रमेंकरून केलेला आहे हें इतिहासज्ञांस सांगावयास नकोच!

जें इतक्या निकृष्ट स्थितीला येऊन पोंचलें आहे तें कशामुळें हें समजलें म्हणजे अगोदर एक मोठें काम झालें. पण हें होण्यास हल्लींचा बादशाही तोंडपुजेपणा उपयोगी नाहीं. जें काय असेल तें खडखडीत सांगण्याचे हे दिवस आहेत. अगदीं गळ्यापर्यंत येऊन ठेपल्यावरही जर 'खावंद,' 'खुदावंत,' 'जी हां' हेच प्रकार रोग्यास रुचूं लागले, तर मग खुदाची मुलाखत होण्याची वेळ जवळच आली असें समजावें!

३. तर 'लोकहितवादीं'च्या मतांवर आह्मीं जी इतकी चरचरीत टीका केली, ती येवढ्याकरतां कीं त्यांच्या या देशाच्या संबंधानें ज्या समजुती आज चाळीस वर्षे होऊन बसल्या आहेत, व ज्यांचा आज इतके दिवस लेखनद्वारा व वाग्द्वारा ते प्रसार करीत आहेत, त्या अगदीं चुकीच्या व अनर्थकारक आहेत; त्यांच्यापासून आजतागाईत देखील थोडा अनर्थ झाला आहे असें नाहीं. मनांतील विचार सर्व क्रियांचें मूळ होत; मग तेच जर बिघडलेले असले तर हातून घडणारा उद्योग तरी कोठून धड होणार? लहानपणापासून पोरांस जर दोन महासत्यें शिकवून ठेविलीं, कीं तुमच्या वाडवडिलांनीं आजपर्यंत जें जें ह्मणून करून ठेवलें आहे तें तें सारें निवळ गाढवपणाचें आहे, व देवचापानें हल्लीं जे धनी आपणांला पाठवून दिले आहेत ते साऱ्या दुनियेंतले शहाणे आहेत, वास्तव आपल्या आचारविचारांचा जितका तिटकारा करावा तितका थोडा. व इंग्रेजांचें जितकें अनुकरण करावें तितकें श्रेयस्कर; तर मग तेच अंकुर वळावून पुढें जो विचित्र शाखाविस्तार दृष्टीस पडतो तो कां नये पडूं? कोणी बापाची ओळख विसरतात, कोणास बापाची लाज वाटूं लागते, कोणी आईशीं विनोद करतात, कोणी अर्वाचीन सोमरसाचें सेवन करून गटारोदकानें अवभृतस्नान करतात. इ० इ० शतशः प्रकारांनीं आमच्या अर्वाच्य पंडितांची बुद्धि जी आज फांकलेली दृष्टीस पडते, ती कशामुळें बरें? तीस वरील दोन महासिद्धांत हेच कारणीभूत नव्हेत काय? 'आपले लोक पेशवाईंत अगदीं मूर्ख होते यांत संशय नाहीं' हें महातत्त्व ज्यांच्या हृदयांत एकदां बाणलें त्यांच्या ठायीं स्वदेशाचा इतिहास वाचण्याविषयीं कितीशी उत्कंठा उत्पन्न होईल बरें? असे लोक 'बापू गोखल्याचें चरित्र,' 'पानपतची लढाई,' 'महादजी शिंद्याचें चरित्र,' 'ऐतिहासिक गोष्टी,' हीं पुस्तकें मोठ्या प्रेमानें वाचतील काय? त्यांस अर्थातच असें वाटणार आहे कीं, या बेवकूब लोकांचीं चरित्रें वाचल्यापासून काय फायदा होणार आहे? त्यापेक्षां क्लैव्ह साहेबांचें चरित्र, किंवा हावलॉक् साहेबांचें चरित्र, अथवा 'युनैटेड स्टेट्स्'चा इतिहास वाचलेला बरा नव्हे काय? गेल्या तीन हजार वर्षांत आमच्या देशांत शहाणा ह्मणून कोणी निपजलाच

नाहीं हें जर खरें आहे, तर या तीस शतकांचा इतिहास ह्मणजे मूर्खत्वाचाच इतिहास नव्हे काय ? तर आमच्या देशांत स्वत विषयींचें जें लज्जास्पद अज्ञान आढळतें, व स्वदेशाच्या इतिहासाविषयीं अरुचि व अनास्था जी चोहोंकडे दृष्टीस पडते, हीं सर्व फळें 'लोकहितवादी' प्रभृति अर्वाचीन तत्त्ववेत्त्यांच्या पांडित्याचींच होत हें उघड आहे. युरोपांत व अमेरिकेंत इतिहासप्रसिद्ध थोरथोर पुरुषांचीं नांवें निघालीं असतां लोकांचीं अंतःकरणें थरारून जातात. मद्यप्राशनाच्या वेळीं त्यांच्या नांवानें जयजयकार होतो, * त्यांच्या नांवानें शतवार्षिक उत्सव होतात, † त्यांच्या संबंधाच्या सामान्य वस्तु सुद्धां लोक मोठ्या प्रमानें जतन करून ठेवतात.‡ त्यांचीं चरित्रें कितीक वेळां लिहिलीं जातात, शिवाय त्यांचे पुतळे,

* युरोपांत मद्यप्राशनाला जेव्हां मंडळी बसते तेव्हां 'टोस्ट' देत असतात, "टोस्ट' म्हणजे अमक्याच्या नांवानें दारू पिणें हा 'टोस्ट' पुरुष, स्त्री किंवा एकादी गोष्ट यांच्या संबंधानें असतो. तेव्हां एकादा मोठा मनुष्य मंडळींत असला. किंवा एकानें कांहीं मोठा पराक्रम केला, तर त्याच्या नांवानें सारी मंडळी तोंडाला ग्लास लावते. एके प्रसंगीं मेकॉलेनें Literature of Britain (ब्रिटन देशांतला ग्रंथसंग्रह) हा विषय काढून तत्प्रीत्यर्थ मद्यप्राशन केलें. हा प्रसंग एडिंबरो येथें १८४६ सालीं घडला. त्यावेळीं मेकॉलेनें येणेंप्रमाणें उपक्रम केला:—

"The Directors of our Institution have requested me to propose to you as a toast the Literature of Britain. they could not have assigned to me a more agreeable duty. The chief object of this Institution is, I conceive, to impart knowledge through the medium of our own language........."

या भाषणाचा उपसंहार पूर्वीं एके प्रसंगीं आलाच आहे. (अंक ६४).

† हल्लीं अमेरिकेंत 'संयुक्त संस्थानाचा' शंभरावा वाढदिवस मोठ्या थाटानें गाजविण्याची तयारी चालू आहे. नुकतेंच एक मोठें पुस्तक अमेरिकेंत प्रसिद्ध झालें आहे; त्याचें नांव Our First Century (आमचें पहिलें शतक] हें आहे. सन १८८७ सालींही क्लैवजयंती करण्याचा घाट इंग्लंडांत कांहीं मंडळानें घातला होता: पण त्याला कोणी विशेष भेटनात. हिंदुस्थान म्हणजे रानवट मुलूख; तेव्हां तो जितल्यांत येवढी प्रतिष्ठा कशाची, व शतवार्षिक उत्सव तरी कशाचा, अशा बुद्धीनें वरील समारंभाची हेळसांड चालली होती. पण प्रभूस करणें !—तेव्हां वरील जयंती एकाएकीं अशा कडाक्यानें गाजली कीं तिच्या नादानें सारें भूमंडळ दुमदुमून राहिलें !!

‡ युरोपांतील पदार्थसंग्रहालयांतून अशा अनेक चिजा जतन करून ठेवतात.

(पुढें चालू]

तजाविरा वगैरे तयार होतात; आणि तीच इकडचा प्रकार पहा! कोण आपासाहेब आणि कोण दादासाहेब; होते कधींकाळचे कोणी; सारेच लोक एकंदर मूर्ख होते, त्यांत 'एरंडोऽपि द्रुमायते' या न्यायानें यांनीं चार दिवस ढुढ्ढाचार्यपणा मिरविला, इतकेंच काय तें! हल्लींच्या शहाणपणाला हें जुनें अर्धेचोवडें शहाणपण तोलेल कीं काय? छे, गोष्टही बोलायाला नको! 'आतां जर नाना फडनवीस असता तर त्यास पळून जावें लागतें' हा नामदार साहेबांनीं सिद्धांत करूनच ठेवला आहे!—हें इतिहासप्रकरण झालें. याप्रमाणेंच इतर प्रकरणांविषयींही 'लोकहितवादीं' चे अभिप्राय किती समंजस आहेत हें यापूर्वी दर्शविण्यांत आलेंच आहे. कालिदासादि कवींची ख्याति साऱ्या भूगोलावर पसरून युरोपांतील व अमेरिकेंतील मोठमोठे पंडित त्यांच्या कृति पाहून तन्मय होतात; इकडे आमच्या रावबहादुरांनीं पहिल्यापासून एक मत बळकट धरून ठेवलें आहे कीं वरील कवि हे देशाच्या अपकर्षास कारणभूत होत. त्यांनीं लोकांत शृंगारोद्दीपन करून हिंदु लोकांस हतवीर्य करून टाकलें.* मोरोपंतावर एके

[मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.]

उदाहरणार्थ आमच्या महाराष्ट्र सिंहाचीं शत्रूच्या हृदयास विदारण 'करणारीं' 'वाघनखें' 'ब्रिटिश म्यूझियम्' मध्यें ठेविलीं आहेत. अशा इकडच्या चिजा तिकडे शेंकडो नेऊन ठेवलेल्या आहेत. एका अर्थी या गोष्टीचें आम्हांस बिलकूल दुःख वाटत नाहीं. आमच्यांत इकडे असली दिवटी मंडळी निघालेली आहे कीं, आपल्यापासचा एकादा जिनस कुजूं देतील, किंवा वाण्याच्या दुकानीं त्याची वासलात करतील, पण कोणाला दाखवणार म्हणून नाहींत! दोन तीन वर्षांपूर्वी येथील मोंडक्या बाजारांत श्री० सवाई माधवराव व यशोदाबाई यांच्या जुन्या तसबिरा विकायाला मांडल्या होत्या. त्यांस कोणी गिऱ्हाईक विचारीना; त्यांच्या चौकटी चांगल्या नक्षीच्या होत्या, यास्तव त्या काढून देण्याविषयीं मात्र कित्येक बोलत. हल्लीं त्या तसबिरा आमच्या चित्रशाळेंत आहेत!!

* रावबहादुरांचें सरस्वतीचें सारसर्वस्व जें काव्य त्याविषयीं पहिल्यापासून अत्यंत अप्रेम दिसतें. ही त्यांच्या अरसिकपणाची मोठी निशाणी म्हणून आम्ही समजतों. अवघ्या प्राचीन व अर्वाचीन सुधारलेल्या राष्ट्रांतून कवींची लोकप्रियता कितपत आढळते ही गोष्ट त्यांनीं कधींही मनांत आणली नाहीं असें दिसतें. सॉक्रेटीस व युरिपेडीस, सिसरो व व्हर्जिल, बेकन् व शेक्सपीयर, मिल व टेनिसन्; इत्यादि जोड्यांविषयीं जर ते क्षणभर विचार करतील, तर वाग्देवीचीं मृदु व कठोर हीं दोन्हीं रूपें तिला साहचर्यानें सहज प्रगट करतां येतात हें त्यांस कळून येईल. तसेंच कवींचा सरस वाक्प्रवाह हा देशास हानिप्रद नसून उलटा नदीप्रवाहाप्रमाणें

(पुढें चालू.)

ठिकाणीं प्रस्तुत ग्रंथकारानें असा आक्षेप आणला आहे कीं, तो भर पेशवाईत ह्यात असतां त्यानें पेशव्यांवर एकादें वीररसप्रधान काव्य करायाचें टाकून जुन्या पौराणिक कथाच तो कुटीत बसला ! कोण विलक्षण कल्पना ह्या ! लोकांचे पुढारी ह्मणविणाऱ्या महाजनांचे असे बुद्धितरंग प्रगट होऊं लागले ह्मणजे मग राष्ट्रांत किती सुधारणा होत जाणार व किती यथार्थ ज्ञान प्रसृत होणार हें सांगायाला नकोच !

तर आजपर्यंत आमच्या लोकांत स्वतःविषयीं पराकाष्ठेचें अज्ञान राहून कोणत्याच लौकिक कृत्याविषयीं त्यांच्या ठिकाणीं उत्साह दृष्टीस पडत नाहीं; आमच्या देशबंधूंनीं गेल्या व चालू शतकांत येवढाले पराक्रम केले असतां व तद्वर्णनपर जुने वृत्तांत असतां त्यांचा संग्रह करून ठेवण्याविषयीं कोणासही आजपर्यंत इच्छा झाली नाहीं व अद्यापही होत नाहीं, आमच्या जुन्या विद्या व कला ऱ्हास पावत जाऊन सांप्रत तर बहुधा क्षयाच्याच पंथाला पोंचल्या आहेत, आमच्या राष्ट्रांतील जुने सद्गुण एक एक नाहींसे होत जाऊन त्यांच्या जागीं परवशताजन्य दुर्गुण आह्मांस जडत चालले आहेत, अतिनिंद्य परकी आचारांची आह्मांस लाज न वाटतां ते मोठ्या प्रतिष्ठेनें आम्हीं हळू हळू अंगीकारीत चाललों आहों,—इत्यादि सर्व परिणाम आजपर्यंत माजलेलें जें तत्त्वज्ञान त्याजपासूनच साक्षात् उद्भवलेले आहेत असें आम्ही समजतों. मग व-

---

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

अत्यंत भूषणप्रद व संतोषप्रद होय हेंहीं वरील उदाहरणांवरून सहज लक्षांत येण्यासारखें आहे. असें असतां 'लोकहितवादीं' चे पुढील विलक्षण उल्लेख पहा ! !—

" हिंदु लोक हल्लीं आहेत त्यापेक्षां चांगले होण्यास त्यांनीं बहुतेक आपलीं मूर्ख मतें सोडलीं पाहिजेत. प्रथम हीं मूर्ख मतें उत्पन्न कशीं झालीं म्हणाल तर त्याचें कारण लिहितों. प्राचीन काळीं हिंदु लोकांनीं नवीन विद्या बहुत केल्या. पुढें असें झालें कीं, ब्राह्मण लोकांनीं नवीन विद्या अधिक शोधावयाच्या सोडून ते काव्यें करूं लागले. "

'निबंधसंग्रह'—नंबर ६१.

" भागवतासारखे शृंगारिक ग्रंथ, नवरस, अष्टनायकांचें वर्णन आणि, गीतगोविंदासारखीं काव्यें, हीं लोकांस प्रिय होत चाललीं ! चंपू व काव्यांचा काल म्हणजे जसा बाजीरावाचे वेळेस होनाजी बाळाचा काल आला आणि मराठी भाषेंत निरुपयोगी काव्यांचा भरणा झाला, तसाच होय. "

'स्वाध्याय'—पृष्ठ ९१.

तसेंच 'आश्वलायन गृह्यसूत्र'—प्रस्तावना पृष्ठें ६६—६७ पहा.

रील सर्व प्रकार जर अत्यंत अनिष्ट आहेत तर त्यांच्या मुळावर कुऱ्हाड घालून त्यांचा उच्छेद करण्याचा प्रयत्न करणें हें कृत्य अश्लाघ्यतेचें आहे काय ? हिंदु धर्म हा अत्यंत अनर्थकारक होय म्हणून त्यावर मिशनरी, बाटे, व समाजवाले यांनीं धोपाट्यावर धोपाटे घालावे यांत जर कोणास कांहीं गैर दिसत नाहीं; आमच्या जुन्या समजुती अगदीं वेडगळपणाच्या आहेत ह्मणून 'लोकहितवादी' प्रभृतींनी चाळीस वर्षें सतत पांडित्य करावें हाही प्रकार जर रास्त आहे, तर आमच्या बुद्धीनें आह्मांस जीं मतें अत्यंत असमंजस व अनर्थावह वाटतात तीं नाहींशीं करून टाकून लोकांच्या समजुती बरोबर करण्याचा आह्मींही कां उद्योग करूं नये ?

४. आतां आमच्या कित्येक कोमल व सभ्य देशबंधूंचा आह्मांवर असा आक्षेप येईल कीं, तुह्मांस कोणाचीं मतें अग्राह्य वाटलीं तर तीं खोटीं ह्मणून तुह्मी सिद्ध करा, त्याविषयीं तुह्मांस पूर्ण अधिकार आहे; पण वरील निरसन जें करावयाचें तें सौम्य व सुकुमार शब्दांनीं करायाचें टाकून तुह्मी आपल्या प्रतिपक्ष्यावर तीव्र शब्दप्रयोग करतां हें काय ? या आक्षेपावर यापूर्वी आम्हीं अनेक वेळां उत्तर दिलेलेंच आहे, यास्तव प्रस्तुत प्रसंगीं इतकें सांगतों ह्मणजे बस आहे, कीं नामदार साहेबांच्या लेखणीच्या चरचरीतपणाशीं आमच्या कलमाचा तिखटपणा जो कोणी लावून पाहील त्यास आह्मांस नांव ठेवण्यास मोठीशी जागा राहील असें आह्मांस वाटत नाहीं. शिवाय तीव्र व सौम्य लेखांविषयीं आमचें तर असें मत आहे कीं, वरील प्रयोग प्रतिपक्ष्याचा लेख ज्या मानाचा असेल त्याप्रमाणें करणें वाजवी आहे. जो सभ्य वादी आहे त्यावर जर प्रतिपक्षी तुटून पडेल व तीक्ष्ण वाक्प्रहार करील तर तें शोभणार नाहीं; पण जो मुळींच कोणाची मुरवत न धरतां तुह्मी 'पशु' आहां येथून पांडित्यास आरंभ करील त्याचा अंमळ खरपूसला समाचार घेतला असतां कोणी दोषी होईल असें आम्हांस वाटत नाहीं. इंग्लंड येवढें सुधारणेंत व सभ्यतेंत अग्रगण्य होऊन बसलें आहे, पण उद्यां जर कोणी तेथें भरसभेंत विल्यम् पिट्ट यास टोणपा ह्मणूं लागला, किंवा बेकन्‌ची महामूर्खांत गणना करूं लागला, अगर शेक्सपीयरला नांवें ठेवूं लागला, तर कोणी मुकाट्यानें ऐकून घेईल काय ? आम्हांस खास वाटतें कीं वरच्यासारख्या महापंडितास परवां टेंपल् व म्याकलीन् यांची जशी विलायतेस पूजा झाली त्याप्रमाणेंच जाडें बक्षिस मिळाल्यावांचून कधीं राहणार नाहीं. आतां हें खरें आहे कीं, आमच्या इकडे मंडळी अशी खमंग होऊन बसली आहे कीं, त्यांस किंवा त्यांच्या पूर्वजांस तुह्मी कांहीं म्हणा, त्यांस

म्हणून कोणत्याही गोष्टीचा राग नाहीं. कशाला असेल ? प्रत्यक्ष स्वतःची कितीही वेळां मानहानि झाली तरी जे निरंतर त्वाविद्‌चरणारविंदीं लोळणारे, त्या बापड्यांचें नाना फडनवीसास कोणी गाढव म्हटलें म्हणून काय गेलें ? नाना फडनवीस कोण हें अगोदर पुरतें माहीत असेल तर मग त्याच्याविषयीं राग किंवा लोभ !

तर ' लोकहितवादीं ' च्या लेखांवर गेल्या वर्षभर जी आह्मी शिस्त धरली त्यांत गैरशिस्तपणाचा प्रकार बिलकुल नाहीं अशी आमची पक्की खातरी आहे. आतां ते वयानें येवढे पोक्त झालेले आहेत, व आजपर्यंत मोठमोठे सरकारी हुद्दे वहिवाटून हल्लीं खुद्द गवर्नर साहेबांच्या खुर्चीशीं खुर्ची लावून बसण्यापर्यंत त्यांचा बडेजाव वाढला आहे, तसेंच लोककल्याणाच्या कामींही त्यांनीं आजपर्यंत पुष्कळ मेहनत केली असून हल्लींही ती खळली नाहीं; या सर्व गोष्टी खऱ्या आहेत; पण यांपैकीं एकही प्रस्तुत प्रकरणास बिलकूल लागू नाहीं. वाग्देवीच्या मुलखांतला कायदा असा आहे कीं, त्यांत पाऊल ठेवतांच सर्वांचीं वयें सारखीं होऊन जातात, त्यांचे हुद्दे एक होतात, व उच्चनीचभावाला तेथें कोणताच थारा राहत नाहीं. हौद्यांत उडी टाकल्याबरोबर दोघे मल्ल जसे समवयस्क होतात, समरांगणावर मोठे रूमशामचे बादशाहा सारखे व सात रुपयांचा हलहप शिपाई जसा सारखा, किंवा रतिनायक हा जसा ज्ञातिभेदास न ओळखून ' पंडितराजराजितिलका ' सारख्या महाब्राह्मणासही ' यवनी नवनीतकोमलांगी ' हा ध्यास लावायाला चुकत नाहीं, त्याप्रमाणेंच सरस्वतीच्या साम्राज्यांतील हालहवाल आहे ! रोमन लोकांत अशी चाल असे कीं, फौजेवर ज्याची हुकमत चालते आहे, व जो लढाया मारून विजयी होऊन आला आहे, अशा सरदारासही पुनः जर ' कॉन्सल ' हा हुद्दा पाहिजे असेल, तर त्यानें इतर उमेदवारांप्रमाणें साधा पांढरा पोषाक करून लोक समाजांत येऊन हजर व्हावें, आणि मग त्याच्याकडे जर बहुमत पडलें तर तो हुद्दा त्यास मिळावयाचा; दरम्यान नाहीं. तर विद्वत्समाजांतीलही हीच व्यवस्था आहे. तेथें रावबहादुरीला कोणी विचारीत नाहीं; व नामदारीचीही कोणी किंमत समजत नाहीं; आपला ग्रंथ आणून लोकांपुढें टाकावा, मग त्यांतील मजकुराच्या योग्यतेवरून त्याचा काय दर लागेल तो लागेल ! ग्रंथकारावरून कोणी ग्रंथाची परीक्षा करीत नाहींत, तर ग्रंथावरून ग्रंथकाराची करीत असतात !

आतां कित्येक कदाचित् असेंही ह्मणतील कीं, जर 'लोकहितवादीं' नीं आपण होऊन तुह्मांकडे आपले ग्रंथ पाठविले होते तर त्यांवर इतका

कळाका उदयणें हें गुप्ततेस उचित नाहीं. असें जर कोणाचें मत असे-ल, तर त्यास गुप्ततेचा फायदे काय, व प्रसिद्ध होणें ह्मणजे काय, या दोहींचाही योग्यतेचा उत्तम पद्धतीचा मार्ग असें ह्मणणें भाग आहे. लोकहितवादींनीं जी ही पत्रे लिहिलीं व आजच्या काळीं वाचल्यास, ते हीं दस्त लिखितवाङ्मयाचे पाहिल्यास ज्ञानीच असें आमचें मत दिसत नाहीं. आ-मची मतें त्यांच्या मताच्या विरुद्ध असें जरी दर्शविल्यास त्यांस पुरतेपणीं माहीत नसेल, तो केवळ सद्गुणांविषयींच्या दृष्टीनें प-हात नसेल त्यांनीं आपलें येथें स्वतःचें अज्ञान दिसून येत नाहीं. त्याचा आतल्या प्रकाशास प्रकट द्विगुणित करणें आवश्यक आहे, व आतलें जेव्हां त्यांनीं स्वतःचें प्रकट पाहिलें तर ते सर्व आ-मची विषयांतरें स्पष्ट दिसतात तरी त्यांनीं त्यांचें प्रयोगाचा अवलोकन केलें असल्यास त्यांच्या आमच्या मार्गी आहे. तिन्हीं पर्याला-नसतांना वगैरे गुप्ततेचा अभिप्राय जरी प्रगट होत असतात त्यांता-ल्यास प्रथम पुस्तकांनीं दृष्टीनें पहिले असा आहे पूर्ण संयुक्तपणें झालेले नाहींत हें स्पष्ट आहे. तर त्याप्रमाणें आपण ग्रंथांत गेलों असतां आपल्या दृष्टान्तांशीं मिळवून पाहिल्यास हें केवळ उपयोग नाहीं, किंवा त्यांतर्गत असा उत्तरोत्तर विशालतेचा अपेक्षा करणें हें सु-स्पष्ट असमंजस होय, त्याप्रमाणें एकंदर ग्रंथाचे आपण त्यांशीं भेट घेतल्यानें असतां आपणास आवडेल अशाच अभिप्राय मिळेल अशी अपेक्षा करणें हें वेडेपणाचेंच काम आहे. प्रस्तुत विषयाचें आम्हीं पूर्वींच एका अंकांत सविस्तर विवेचन केलें आहे*; वाचकांनीं तें त्यांतच पाहावयाचें असल्यास पाहावें, ह्मणजे प्रस्तुत प्रकरणीं चांगलीं समजून पडेल असें वाटतें."

५. असो; आतां तरंगेवरी 'लोकहितवादी' च्या 'निबंधसंग्रहा'-तला एक दुसरा उतारा वाचकांस सादर करतों. त्यावरून प्रस्तुत ग्रंथ-काराच्या गुणांचें वर्णन जें आम्हीं आरंभींच्या उपोद्घातांत केलें आहे त्याची प्रतीति वाचकांस आल्यावांचून राहणार नाहीं.

"फड व पेशवाईतील माहिती."

"मराठी राज्यांत फड ह्मणून एक मोठी कचेरी होती. ती पुण्यांत पेशव्यांचे शनवारचे वाड्यांत भरत होती. त्या कचेरीचे मुख्य अधिकारी बहुत वर्षेपर्यंत बाळाजी जनार्दन भानू ऊर्फ नाना हे होते. ह्मणून त्यांस नाना फडनवीस असें नांव पडलें. या पुरुषास ज्याप्रमाणें काम कर-

* अंक १९ पहा.

ण्याची शक्ति होती त्याप्रमाणें मराठी राज्यांत दुसरे कोणासही नव्हती. सकाळपासून मध्यरात्रीपर्यंत एक क्षण व्यर्थ न जाऊं देतां सर्व काळ ते सरकारी काम करीत. त्यांत हिशेब किती लिहीत, जावसाली पत्रें व बातमीचीं पत्रें किती लिहीत, खलबतें आणि मसलती किती करीत, त्याचा सुमार नव्हता; व इतकें काम होण्याकरितां त्यांची वेळेची व्यवस्था फार चांगली असे. वडबड किंवा वायकळ अगर पोकळ गोष्ट ते कधीं बोलले नाहींत, व त्यांनीं कधीं ऐकिली नाहीं; व त्यांचे घरांत फार मंडळी नसे, व स्वारीचा डौल नसे, एकांताची त्यांस फार प्रीति होती, कामावांचून त्यांचे घरीं कोणी जात नव्हतें व कामावांचून कोणाची भेट होत नव्हती. त्यांचे हाताखालीं फडावर ७०० कारकून होते व तेथें जावसाली, राजकीय, हिशेबी व चिटणिशी लिहिणें पुष्कळ असे. मराठी राज्याची रचना अशी होती कीं, सरकारची आप्तमंडळी व पदरची मंडळीही सरकारांत खासगत वाड्यांत राहात असे. शिवाय सरकारसंबंधाचीं माणसें दोन प्रकारचीं, मुत्सद्दी व सरदार. प्रत्येक सरदाराजवळ मुत्सद्दी होते. त्यांचीं नांवें, फडणीस, पोतनीस, मुजुमदार, दिवाण, हसबनीस, दप्तरदार वगैरे. याप्रमाणें लोक प्रत्येक सुभ्याचे निसबतीस असत. व त्यांस दरकदार असें ह्मणत. सातारचे हुजुरचे दरकदार यांनीं पुण्याचे दरकदार नेमावे, व पुण्याचे दरकदार यांनीं प्रांतांत व महालांत दरकदार नेमावे असा दस्तुर होता. सरदारांत पटवर्धन, रास्ते, पवार, धुळप, आंग्रे, विंचुरकर वगैरे सरंजामी सरदार असत. शिवाय पागे, पथकी, किल्लेदार, शिलेदार वगैरे सरदार होते. प्रत्येकांस गांव व कुरणें तोडून दिलीं होतीं. दरएक सरदाराकडे दरकदार असत त्यांनीं जमाखर्चा व जावसाली लिहिणें लिहावें; आणि अधिक उणें हुजुरास कळवावें. पुण्यापासून ५० कोशांचे आंत मोठाले गवताचे व पाण्याचे गांव पाहून त्याठिकाणीं पागा असत. भिवरथडी, इंद्रायणीतिर, गंगथडी इत्यादि ठिकाणीं घोडीं व स्वार राहिल्यानें खर्च थोडा पुरे, व स्वारास आणि जनावरांस आराम असे. काम लागल तेव्हां बोलावून नेत. तसेंच जेथें किल्ले आहेत तेथें त्यांवर गडकरी लोक शेतसनदी शिपाई ठेवीत. शिवाय सबनीस, हवालदार, सरनोबत, किल्लेदार वगैरे अंमलदार असत. त्याचप्रमाणें पागांत व पथकांत डंके, निशाणें, बिनी, व ढाल याप्रमाणें नेमणूक असे. मोठे सरदारास नौबती, चौघडे असत. व आणखी बक्षी, हजीरनीस, तबीब, जिनसीवाले यांची नेमणूक असे. होळकर हे माळव्याचे सुभेदार. त्याचप्रमाणें गुजराथचे सरसुभे, वसई व साष्टी हे कोंकणचे सरसुभे, कर्नाटकचे सरसुभे असे विभाग होते. दर सुभ्याखालीं कित्येक मामलती व कमाविशी व किल्ले असत.

सुभा हा लष्करी अंमलदार, तो स्वार, तोफा वगैरे बाळगून महालांत स्वस्थता राखी. त्याचि दरकदार व जमीदार मिळून मुलकी काम करीत. दरकदाराची बहाली अगर बरतर्फी सुभ्याकडून होत नव्हती. हुजुराहून होत होती. पेशवे हे साताराचे मुख्य प्रधान; ह्मणून राज्यकारभार करीत. वास्तव दर पिढीस साताऱ्यास जाऊन वस्त्रें घेत, व पुण्यास फडणीस, मुजुमदार होते ते साताऱ्याहून नेमलेले असत, व पुण्याचे दरकदारांनीं हरएक सुभ्याजवळ व सरदाराजवळ दरकदार नेमावे. या जागा बहुत-करून वंशपरंपरा होत्या, व त्यांस उत्पन्नाकरितां महालचे जमाबंदीवर शेकडे बांधून दिले होते तेंच वेतन. याप्रमाणें असल्यामुळें या जागा मोठ्या प्राप्तीच्या असत. व याजमुळें नानाफडणीसाकडे फडणिशीच्या जागा भरण्याचें काम असे. जितके फडणीस तितके सर्व नानाकडून नेमले जात. मोठे घराण्यांत एक सरदार असे. त्याचा भाऊ विंचुरकराकडील फडणीस असे. तिसरा गुजराथेंत दरकदार असे. चौथा किल्ल्याचा सबनीस असे. याप्रमाणें एक एकाच्या घरांत दहा दहा रोजगार असत. रास्ते, पटवर्धन वगैरे जीं मोठालीं घराणीं, त्यांत तर कोणीच रिकामा नसे. नानाचें वेतन दाहा हजार रुपये दरसाल होतें, परंतु कारकुनी, दरक मिळून दहा लाख रुपये मिळत. या नेमणुका सरकारमहशूर होत्या, सबब लांच नव्हते. शिंद्यासारखे सरदार आपले मुलखाचे हिशेब पेशव्यास देत व फडणिसाची मसलाशी त्याजवर होण्याचें अगत्य असे, तेव्हां त्यांचे जमाबंदीवर हुजुरचे दरकदाराची प्राप्ती पन्नास हजार, सत्तर हजार येई. त्यांतील कांहीं फडणीस घेत. कांहीं मुजुमदार घेत. याप्रमाणें वांटणी होत असे. पेशव्यांच्या स्वाऱ्या, मोहिमा व मुलुखगिऱ्या दरसाल होत. त्यांतून कांहीं खुद्द व कांहीं सरदार मार्फत होत; तेव्हां त्यावेळेस जे शिपाई प्रसिद्धीस येत त्यांस सरदाऱ्या मिळत. पानशे, पटवर्धन वगैरे नामांकित सरदार यांचे घरचे दहा दहा वीस वीस पुरुष सरकार कामावर मेले होते, याजमुळें त्यांवर सरकारची फार कृपा असे. यात्तेरीज विदेशी लोक चाकरीस असत; त्यांजवरील आरबांचे सरदार, शिद्दी सरदार, पठाणाचे सरदार, गार्दी सरदार, गोमांतकी फिरंगी सरदार, वगैरे हे निराळेच असत. नानाफडणिसाचे कारकीर्दीस हे सरदार; पागा, किल्ले, आठरा कारखाने, इत्यादि फार तयारींत असत. एक वेळ बाजिरावानें असें मनांत आणिलें कीं, पानशे यांचा सरंजाम जप्त करावा; तेव्हां गणपतराव भाऊंनीं श्रीमंतास मेजवानी केली, आणि आंचवावयास जाण्याचे वाटेवर १८ विधवांचीं पानें मांडलीं. पुढें जेव्हां श्रीमंत आंचवावयास जाऊं लागले तेव्हां गणपतरावभाऊनीं विनंति केली कीं, या स्त्रिया पाहाव्या;

या इतक्यांचे भ्रतार सरकारची दौलत राखण्याकरितां मेले आहेत ! असें असतां सरकारांतून जमीचा विचार झाला हें काय? तेव्हां बाजीरावास आश्चर्य वाटून त्यानें अभय दिलें.

तसेंच पूर्वी दादासाहेब राक्षसभुवनचे लढाईस गेले होते; तेव्हां तळेगांवीं जाऊन ढमढेरे यांजकडून कोण लढाईस येणार ह्मणून त्यांनीं विचारलें. तेव्हां ढमढेरे यांचे कुळांत एक बाई व एक १५ वर्षांचा मुलगा मात्र राहिला होता. तेव्हां त्या बाईनें दादासाहेबांस सांगितलें कीं आमचा कोणी पुरुष तुमचेबरोबर नसल्यास आमचे कुळाचें नांव जाईल, याजकरितां एवढा मुलगा आहे हा बरोबर अगत्य न्यावा. जर त्यास वडिलांची शरम असेल तर तो कांहीं सरकारांत काम करून भूषणास येईल. तेव्हां तो मुलगाही हौसेनें लष्करावरोबर गेला. आणि राक्षसभुवनावर दादासाहेबांचे समक्ष ठार झाला. पुढें स्वारी परत आली तेव्हां दादासाहेब त्या बाईकडे भेटीस गेले आणि त्यांनीं तिला सांगितलें कीं मुलगा तर मेलाच, परंतु आतां मी तुमचा मुलगा आहें असें समजून समाधान माना. आणखी एकवेळ असें झालें कीं झुंझारराव घोरपडे व बाजी घोरपडे यांचा मलवडी व बुध या परगण्याचे देशमुखीविषयीं वाद लागला; आणि थोरले माधवरावसाहेब यांजकडे उभयतां आले; त्या प्रसंगीं रामशास्त्री यांणीं दोन चार वेळ गोष्ट काढिली परंतु श्रीमंतांनीं कांहीं उत्तर दिलें नाहीं, ह्मणून तो वाद तसाच राहिला. पुढें धारवाड घेण्याकरितां स्वारी निघाली, तेव्हां वादी प्रतिवादी यांस भाऊबंदसुद्धां बोलविलें, आणि लढाईत किल्ल्यावर शिड्या लावून हल्ला करावयाचें ठरलें. तेव्हां उभयतां पक्षकारांस श्रीमंतांनीं सांगितलें कीं, आतां बुरजांवर जो निशाण चढवील तो देशमुख खरा, असें ऐकतांच उभय पक्षांनींही मोठ्या निकरानें युद्ध केलें. त्यांत बाजीचे पन्नास पुरुष ठार मेले. झुंझारराव यांणीं किल्ला सर केला; तेव्हां निर्विवाद होऊन देशमुखीच्या सनदा झाल्या. याचप्रमाणें मोतीतलावाचे लढाईत पटवर्धनाचे १७ पुरुष एकदम मेले. त्याचें कारण असें झालें कीं, त्रिंबकरावमामा पेठे हैदर नायकावर गेले. इतक्यांत गोविंद हरी वारले. तेव्हां मामांनीं पुण्यास पत्र लिहिलें कीं, गोविंदपंत वारले, मागें पोरेंबाळें उरलीं आहेत, तेव्हां त्यांच्या हातून काम कसें होईल? हें वर्तमान गोविंद हरीचे चौघा मुलांस व पांच भावांस कळलें; तेव्हां त्यांणीं मामास सांगितलें कीं, उद्यांची लढाई आह्मांकडे द्यावी, आणि आपण उगीच पहात असावें. आणि त्याप्रमाणें त्या दिवशीं सर्व पटवर्धन मंडळीनें विडे उचलले कीं, आज नांव जातें याजकरितां मामांची खात्री केली पाहिजे. मग संध्याकाळचे

सुमारास हैदर नायकाचा पराभव होऊन पटवर्धन मंडळी बहुत पडली आणि राहिली ती विजयी होऊन मामाकडे आली, आणि त्यांस नमस्कार केले. तेव्हां त्यांणीं हा वृत्तांत पाहून लागलीच पुण्यास लिहून सरंजामाच्या सनदा आणून दिल्या. पण चमत्कार असा झाला कीं, मामांचें पहिले दिवसाचें पत्र व हें अशीं दोन श्रीमंतांचे हातीं एकदम आलीं; तेव्हां तीं वाचून श्रीमंतांचे डोळ्यांतून अश्रु पडले. अशी सरदारांची तपासणी लढाईवर होत होती, आणि मुत्सद्दी यांची तपासणी फडावर होत होती. कोणी शिलेदार उमेदवार असला ह्मणजे तो आरंभीं फडावर राही. तेथें त्याची हुशारी, शाहाणपणा, विश्वास व सरकारचे ठायीं एकनिष्ठपणा यांची पारख झाली ह्मणजे तो अर्थातच नानापर्यंत मशहूर होई. नंतर त्यास दरकदारी मिळे. त्यास रवाना करते वेळेस माहितगारीचा अजमास ह्मणून एक कागद असे, तो व तैनात जावता व मशाल, अबदागीर, पालखी वगैरे जशी त्याची योग्यता असेल तसें सामान त्यास देऊन त्यांचे स्वाधीन चिटणिशीकडील पत्रें श्रीमंतांचे शिक्यानिशीं देऊन रवाना करीत. प्रत्येक सरदार व सुभा याजकडील वकील हुजूर पुण्यांत नेहमीं राहत, व ते सरकाराशीं कामकाज पडेल तें करीत. याप्रमाणें शिंदे, होळकर, गायकवाड, पटवर्धन या सर्वांचे वकील पुण्यांत असत. सरकारची आज्ञा जी होणें ती वकिलाचे मार्फत होई आणि वकील आपले धन्यास लिहीत. शिवाय वकिलाजवळ जासूद, सांडणीस्वार, हरकारे वगैरे कागद पोंचविण्यास असत. दररोज बातमीचीं पत्रें येत जात. व डाकचौक्याही शिवाय होत्या. तसेंच परदरबारीं श्रीमंतांचे वकील होते, दिल्लीस नाशिककर हिंगणे, हैदर नाइकाकडे कानिटकर जोशी, निजामाकडे बाबामनोहर काळे व दिगळे व नागपुरास बोडकर वैद्य असे होते. हीं कामें मोठ्या पदवीचीं होतीं. शिवाय सरकारांत पारसनवीस, इंग्रेजीनवीस हे हुद्दे होते. याप्रमाणें जे काम मराठी राज्यांत मोठे नामांकित मुत्सद्दी झाले, त्यांचा उगम फडावर झाला आहे. मोठे नामांकित हुद्दा मिळणें तो फडावर मिळे. उमेदवारास आपली योग्यता दर्शविण्यास स्थल तेंच होतें. त्याचे गुणांची परीक्षा तेथें होई. जाबसालीं पत्रें, हिशेबी कागद, तहनामे, ठराव, तक्ते, एकमेकांशीं दुसऱ्यांनीं लिहिण्याच्या तऱ्हा, व उत्तम पत्रकारांचीं अक्षरें, चिटणिशीलेखन, फडणिशी, चिटणिशी हीं तेथेंच निर्माण झालीं (फड व दिवाणखाना हे महाराष्ट्रांत फारच होते.) हिशेबी, दुराणी, आदा कारकुनांचे हिशेब. शिवाय आरमार इत्यादिकांचा विचार फडावर होई. यांशिवाय, नानासाहेब, हे आपल्या शहाणपणानें कारभारी, पण त्यांनाही फडावर शिकून यावा

लागे. मोठमोठे सावकार यांजकडे महालाचा निश्या, रसदा, भरणें वगैरे काम असे; याजमुळें त्यांची सरकारांत मोठी वजनदारी असे. दरकदारास किताब नव्हते. त्यांचे दरकाचीं नांवें फडणीस, मुजुमदार अशीं होतीं; तींच चालत. सरदार लोकांस किताब बहुत होते. विश्वासरावें हा किताब सुपेकर पवारास होता. झुंझारराव, सरजेराव, घोरपडे, नामजाद हा किताब खानवेलकर व माणकर, यांणीं कोंकण प्रांत सर केला, त्यांस आहे. शिवाय रणनवरे, फांकडे, सरखेल, तरवारबहादुर, इत्यादि शेंकडों किताब होते. व त्या किताबांचे लवाजिमे होते. आतां सरदारांपैकीं बहुत प्रसिद्ध आहेत. तसेंच मुत्सद्यांपैकीं, रामशास्त्री न्यायाधीश, नारो बाबजी नगरचे सरसुभे, नारो आपाजी पुण्याचे सुभेदार, विसाजीपंत लेले वसईचे सुभेदार, रामाजी महादेव साष्टीचे सुभेदार, इत्यादिकांची कीर्ति अद्याप चालत आहे. अहिल्याबाईनें स्वतः ४० वर्षें राज्य केलें व तिच्या शब्दास श्रीमंत पेशवे, शिंदे, भोंसले, सर्व मानीत; व भिल्ल, कोळी, देखील तिला आई समजत. याजवरून त्या काळीं लोक अगदीं वाईट होते अशी कितीएकांची समजूत आहे ती अशुद्ध आहे असें समजावें. पेशवाईचे अखेरीस मात्र बाजिरावाचा अंमल झाला त्यांत वीस वर्षेंपर्यंत सतत दंगे, बंडें, काळ, अवर्षणें पडून मुलूख उजाड झाला, व गांवचे गांव बेचिराक झाले. वीस वर्षेंपर्यंत सरकार नाहींसें झालें. दफतर, फड वगैरे सर्व कचेऱ्या बंद पडल्या. आणि भट व बायका यांचा गोंधळ माजला. ही गोष्ट खेरीज; परंतु या दुष्टत्वाचे पूर्वीं मराठी राज्य फार आबादान होतें; व दक्षिणेंत द्रव्य फार होतें. अस्तु. देशांत प्रसिद्धपणा पावण्याचीं स्थळें असलीं पाहिजेत. विलायतेंत पार्लमेंट आहे तें तसेंच स्थल आहे. सांप्रत या देशीं असें स्थल नाहीं ही एक मोठी कमताई आहे. आतां कोणी ह्मणतील कीं फडाप्रमाणें हल्लींचीं कोडतें आहेत त्यांत वकिली करून प्रसिद्ध व्हावें. वैद्यशाळा आहेत त्यांत विद्या करून डाक्टर व्हावें. इंजिनियर शाळा आहेत त्यांत शिकून सर्वेयर व्हावें. व व्यापार वाढला आहे त्यांत द्रव्य मिळवून प्रसिद्ध व्हावें. कायदेकौंसल आहे त्यांत भाषणें करून प्रसिद्ध व्हावें, तसेंच धारे कमी झाल्यामुळें व महागाईमुळें कुळास मिराशी जाहगिरीप्रमाणें झाल्या आहेत; त्यांत त्यांनीं स्वस्थ असावें. त्यास हें सर्व खरें आहे. यास आह्मी वाईट म्हणत नाहीं, व हीं सर्व ठिकाणें फार योग्य आहेत परंतु त्यांत समावेश व प्रतिष्ठा फार होते असें आह्मांस वाटत नाहीं. याजकरितां मोठी प्रतिष्ठा वाढेल व बहुतांचा गुण दिसून येईल असें साधन कांहीं तरी अवश्य पाहिजे. त्याशिवाय उमेदवाराची तृप्ति होत

नाहीं. लक्षावधी लोक आहेत हे हल्लीं मुकाट्यानें उगीच चोरासारखे बसले आहेत, यांणीं कोठें व कोणत्या कामांत प्रसिद्ध व्हावें ?"

वरील उतारा वाचून कोणास खेद वाटणार नाहीं कीं, प्रस्तुत ग्रंथकारानें शास्त्रें व पुराणें याविषयीं विवेचन करण्याच्या भानगडींत न पडतां आपल्या देशबंधूंस आपल्या बहुश्रुतपणाचा फायदा करून देण्याचें जर मनावर घेतलें असतें तर किती बरें होतें ! तर या गोष्टीविषयीं आमच्या देशबंधूंच्या तर्फेनें नामदार साहेबांस विनंति करून त्यांची रजा घेतों.

आमच्या देशाची स्थिति.

दुर्लभं भारते जन्म मानुष्यं तत्र दुर्लभम् ।*

अंक ७७—(१) विषयोपन्यास. (२) आक्षेपनिरसन–विषयाचे विभाग. (३) आमच्या राज्यकर्त्यांची स्थिति. (४) राजा व प्रजा यांचा संबंध. (५) इंग्रेजी राज्याविषयीं आजपर्यंच्या समजुती. (६) त्यापासून आह्मांस झालेले व होणार फायदे.

१. प्रस्तुत विषय हा वस्तुतः पाहतां अत्यंत व्यापक होय, ह्मणजे त्यांत शेंकडो गोष्टींचा विचार करतां येण्यासारखा आहे, हें उघडच आहे. आमची सांप्रत जी स्थिति आहे तिजविषयीं ऊहापोह करावयाचा ह्मटलें ह्मणजे त्यांत कितीक प्रकार येतात ! प्रथमतः आपली आजपर्यंत काय काय अवस्थांतरें होत गेलीं याचा विचार करणें जरूर आहे; कां कीं सध्यांची स्थिति हें त्या सर्वांचें मिळून एकंदर फळ होय. वरील पूर्व पीठिका झाल्यानंतर हल्लीं आमची काय हालहवाल आहे ती पाहिली पाहिजे. ही स्थिति फार चमत्कारिक आहे हें उघडच आहे; तिला आमच्या पूर्व इतिहासांतच काय पण बहुधा साऱ्या जगाच्या इतिहासांत ही तोड सांपडणें बहुधा कठीण पडेल ! हा दुसरा भाग झाल्यानंतर तिसरा व शेवटचा भाग आमची भावी स्थिति होय. हिजविषयीं अनेकांचे अनेक तर्क आहेत. हे कितपत खरे होतील हें एका परमेश्वरावांचून इतरास अगम्यच होय !

प्रस्तुत विषयाचा वर सांगितला येवढा वस्तुतः पाहतां जरी विस्तार आहे, तरी त्यांतला विशेष उपयुक्त व निश्चित असा भाग ह्मटला ह्मणजे मधलाच होय हें उघड आहे. कां कीं, या देशाची पुढें काय स्थिति होणार याविषयींचे तर्क तर कितीसे निश्चयात्मक होणार आहेत हें कोणीही

---

* "या भरतखंडांत जन्म पावणें हें अगोदर दुर्लभ, आणि त्यांतून मानुष्य दुर्लभ !"

सांगेल, व असल्या शुष्क तर्कांपासून उपयोग कितीसा होणार आहे हेंही दिसलेंच आहे. बरें, मागील कालाविषयीं पाहिलें तर आमचा इतिहास ग्रीक व रोमन लोकांच्या इतिहासाप्रमाणें साद्यंत तर मिळत नाहींच; पण जी कांहीं इकडची तिकडची माहिती माराकूट करून मिळते ती ही पराकाष्टेची संदिग्ध व तुटक मिळते. भूमि खणतां खणतां एकादा भौमासुराचा वाडा लागला तर त्यावरील लेख एके हातांत घ्यावा, व दुसऱ्या हातांत एकाद्या रोमन इतिहासकाराचें वाक्य घ्यावें; किंवा 'विष्णु पुराणां'तला एकादा श्लोक घ्यावा, आणि अमुक अमुक ग्रीक इतिहासकाराचा अमुक अमुक लेख आहे म्हणून त्यांशीं तो ताडून पाहवा; याप्रमाणें 'शेख मिऱ्याचा डोला आणि पर्वतीच्या पायऱ्या' अशी कांहीं सांगड लावून देऊन बादरायण संबंध जोडून द्यावा येवढाच काय तो हल्लींच्या स्थितींत मार्ग उरला आहे! असें करतांना 'मृच्छकटिक' नाटकांतला 'भावश्चेटः चेटो भावः'* हा प्रकार किती वेळां घडत असेल कोण जाणे! तेव्हां भूत, भविष्य व वर्तमान या तिहींपैकीं तिसऱ्या विषयींच आपणास निश्चयात्मक विवेचन करतां येणार आहे, व त्यापासूनच विशेष लाभही आहे. यास्तव तोच घेऊन त्यावर आमचे काय काय विचार आहेत ते वाचकांस सादर करितों.

२. हे विचार या वेळेस सादर करण्याचें एक मोठें कारण असें आहे कीं, आजपर्यंत या विषयाच्या संबंधानें आमचे जे जे विचार प्रगट होत गेले त्यांवरून कित्येकांस एक मोठी शंका उत्पन्न झाली आहे कीं, आमचीं स्वतःचीं मतें तरी काय आहेत? आह्मी कधीं कधीं नव्या लोकांस नांवें ठेवतों; व कधीं कधीं जुन्यांसही ठेवायाला चुकत नाहीं. कधीं इंग्रेजांची व इंग्रेजी ग्रंथकारांची आह्मीं तारीफ केलेली आढळते; कधीं तोच उलटही प्रकार आढळतो. तेव्हां हें आहे तरी काय? एक आमचें कोणत्याच विषयावर कांहींच मत निश्चित म्हणून नाहीं असें तरी असलें पाहिजे; किंवा उगीच हें कांहीं तरी गौडबंगाल तरी आह्मी चालवीत असूं! 'इसापनीती'तील वनदेवास वाटसराची परस्परविरोधी कृति पाहून जसा आचंबा वाटला, व हा लबाड आहे असा त्यानें सिद्धांत करून टाकला; किंवा ग्रहांच्या विचित्र गति, ह्मणजे त्यांचें प्रचलन, स्तंभन व वक्रीभवन,‡ हे प्रकार पाहून प्राचीन

* 'मृच्छकटिकाच्या'च्या प्रथम प्रवेशांत शकार, विट, व चेट हे अंधारांत वसंतसेनेस शोधीत असतां वरील चुकभुली झाल्या आहेत. प्रथम अंक पाहावा.

‡ जो एकाद्या ग्रहाच्या गतीकडे लक्षपूर्वक अवलोकन करील त्यास पुढील विलक्षण प्रकार दृष्टिगोचर होणारे आहेतः—कधीं कधीं त्यांची गति सारखी पुढें

(पुढें चालू.)

ज्योतिषी जसे गोंधळून जात; त्याप्रमाणेंच आमचें मतवैचित्र्य पाहून अनेक वाचक बुचकळ्यांत पडले आहेत असें आह्मांस समजलें आहे. त्याप्रमाणेंच इतर आक्षेपकांचें असेंही ह्मणणें आमच्या कानावर आलेलें आहे कीं, आह्मी हें बरोबर नाहीं, तें बरोबर नाहीं, याप्रमाणें दोषाविष्करण मात्र करतों; पण बरोबर कोणतें, व करावें काय, याविषयीं कोठेंच कांहीं सांगत नाहीं. केवळ निषेध करून काय फळ आहे! निषेध करील त्यानें विधीचाही मार्ग सांगणें अवश्य होय!

आतां प्रथमतः वरील दोन आक्षेपांचा थोडासा विचार करणें जरूर आहे. पहिला आक्षेप हा कीं, आमचें स्वतःचें मत काय आहे तें निश्चितपणें समजत नाहीं. वस्तुतः पाहतां आजपर्यंत जे जे विषय आह्मीं हातीं घेतले त्यांजवर इतरांचे जसे अभिप्राय प्रगट केले त्याप्रमाणेंच आह्मीं आपलेही प्रगट केले आहेत; मग त्यांत संदिग्धपणा कोणता राहिला आहे हें आह्मांस कांहीं समजत नाहीं! आतां आमचें प्रतिपादन कधीं या पक्षाचें असतें व कधीं त्या पक्षाचें असतें हें खरें आहे; पण याचें कारण आमचें बुद्धिचांचल्य नव्हे, तर सत्याचेंच चांचल्य होय. सत्य हें एकाच राष्ट्राला, एकाच धर्माला, किंवा एकाच पक्षाला अनुसरून असतें असें नाहीं; तर अशोधित धातूंत जसे सुवर्णरज यदृच्छेनें मिसळलेले असतात, व रसायनव्यापारांनीं त्यांचें पृथक्करण करून ते वेगळे काढावे लागतात, त्याप्रमाणेंच सत्याचीही गोष्ट होय. त्याचे अंश ज्यांत मिश्रित झाले नाहींत असा प्रायः कोणताही पक्ष नाहीं. यास्तव एकाच पक्षाचा दृढ अभिमान धरणें हा दुरभिमान होय. तर लोकांत यथार्थ ज्ञानाचा प्रसार करण्याचें काम जो पतकरील त्यानें केवळ एका सत्याचीच ओळख ठेवली पाहिजे. अमुक अमुक पक्षाचे किंवा अमुक अमुक मताचे आह्मी अभिमानी आहों असा बाणा 'बांबे ग्याझिट्' किंवा 'ज्ञानोदय' यांच्याप्रमाणें त्याणें बाळगणें ह्मणजे आपलें कर्तव्य विसरून जाणें होय. तर हें तत्त्व नीट लक्षांत ठेवलें असतां आमच्या लेखांत जे कोणास विरोध भासत असतील त्यांचा तेव्हांच परिहार होणार आहे!

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

चालली असते. केव्हां केव्हां तो जागच्या जागीं अडून राहिल्यासारखा दिसतो, व दुसऱ्या वेळीं पहावें तों त्वरा मागें मुरडून पिच्छेहाटही करतो! या शेवटल्या दोन प्रकारांस अनुक्रमेंकरून स्तंभन व वक्रीभवन अशा ज्योतिषांतील संज्ञा आहेत. हे सर्व विचित्र आभास पृथ्वीच्या समकालिक गतीमुळें होतात हें आमच्या वाचकांनीं कांहीं मंडळांस तरी माहीत असेलच.

दुसरा मुद्दा असा कीं, एकाद्या गोष्टीला जो कोणी नांवें ठेवील त्यानें ती सुधारावी कशी हेंही पण जरूर सांगितलें पाहिजे; नाहीं तर नांव ठेवण्यास त्यास अकत्यार नाहीं. हा मुद्दा किती पोकळ आहे हें बहुधा कोणालाही कळणार आहे. अमका मनुष्य नकटा आहे असें कोणी ह्मटल्याबरोबर त्याचें नाक 'चांपेकळी' सारखें करून देण्याचा बोजा लागलींच त्याच्या डोक्यावर येऊन आदळतो काय ? वैद्यानें आपली नाडी पाहून अमुक अमुक विकृति आपल्याला जडली आहे असें सांगितल्याबरोबर आथेल्लोनें जशी यागोची गचांडी धरली त्याप्रमाणें वैद्यराजांवर प्रयोग केला असतां चालेल काय ? 'इंग्रेजी राज्य जुलमी आहे' हे शब्द तोंडावाटे काढावयाचे, तर अगोदर पार्लमेंट, स्टेट सेक्रेटरी, वैसरॉय, गव्हर्नर, कलेक्टर या साऱ्या परंपरेची जेव्हां मनांतल्या मनांत वाट लावून उत्कृष्ट राज्यपद्धतीचा नकाशा अगोदर तंतोतंत जुळवून ठेवावा, तेव्हां तोंड उघडावें, दरम्यान चालला आहे तसा बुक्क्यांचा मार निमूटपणें सोसला पाहिजे, हें ह्मणणें रास्त होईल काय ? वरच्यासारखें तर्कशास्त्र लढूं लागलें तर मोठा जुलूम होणार आहे ! 'अरे, ही भिंत येथें वांकडी आली ना !' असें यजमानानें विचारल्याबरोबर गवंड्यानें हातची करणी खालीं ठेवून द्यावी आणि 'कशी घालावयाची ती अगोदर दाखवा आणि मग बोला' असें खाडदिशीं उत्तर द्यावें, असा न्याय झाला ! तसेंच स्वतः सूपशास्त्रांत अगोदर निपुण व्हावें, आणि मग हें आंबट, तें तिखट, ही चवढव करायाला लागावें; दरम्यान किती आंबट लागलें तरी तोंड वेडेंवांकडें करण्याचा कोणाला अधिकार नाहीं, किंवा तिखटाची आग कानशिलाला जरी जाऊन झोंबली तरी खबरदार कोणी हूं कां चूं केलें तर ! !—तेव्हां एकंदरींत हाही कोटिक्रम अगदीं शुष्क आहे. अमुक अमुक गोष्ट गैर आहे असें सांगण्याचा सर्वांस अधिकार आहे, व ती सुधारण्याचा उपाय सांगण्याची जबाबदारी वरील दूषकावर नियमानें येतेच असें कांहीं नाहीं. दूषकानें दोषाचें आविष्करण करतांना त्याच्या प्रतिक्रियेचाही उपाय सांगितल्यास चांगलेंच. तसें केलें असतां त्यास तें विशेष श्रेयस्कर होणार आहे हें उघडच आहे. पण या वरच्या पायरीपर्यंत जरी त्याची मजल न पोंचली, तरी लोकांचा भ्रम दवडून त्यांस सावध केल्याचें तरी श्रेय त्याजकडे येणार आहे हें उघड आहे. रोगापासून मुक्त करण्याचें सामर्थ्य थोड्यांसच असतें, ह्मणून आपल्या दृष्टीस जी विकृतीची भावना येईल ती कोणाच्या किंवा त्याच्या रूेसांच्या लक्षांत आणून दिल्यानें दौर्जन्य प्रकट होतें असें नाहीं. वरील भावना लक्षांत येणें हेंच पुढील चिकित्सेचें पहिलें अंग होय !

तर याप्रमाणें वरील दोन आक्षेपांचें निरसन झालें. आतां सदरील विषयावर आम्हीं आपले अभिप्राय यापूर्वी प्रगट कां केले नाहींत हा विचार जर कोणाचे मनांत येईल, तर असें करण्याचें कारण उघडच आहे. तें हें कीं, प्रस्तुत विषय हा मोठा खोल आहे. ज्यानें उठावें त्यानें त्यावर वाक्पांडित्य चालवावें किंवा लेखणीची फर्डेशाई उडवावी अशांतला तो नव्हे. त्यास पुष्कळ वाचन, पुष्कळ विचार, पुष्कळ अनुभव व मोठी पोक्त बुद्धि, हीं पाहिजेत. केवळ चार दिवस येथें बडेजावी भोगून गेलेल्या पाश्चात्त्य ग्रंथकारांनीं, किंवा चवाठ्यावर शेणमार खाल्लेल्या खिस्तपुत्रांनीं, आपलें अगाध ज्ञान मिरविण्याच्या उद्देशानें केलेल्या एकदेशीय वर्णनावरून येवढ्या प्रचंड व प्राचीन राष्ट्राची खरी अंतर्गत स्थिति समजणें हें केवळ अशक्य होय. कोणत्याही राष्ट्राच्या स्थितीचें वास्तविक स्वरूप ज्यास माहीत करून घेणें असेल, त्यास तें परवांच्या युवराजांप्रमाणें दीपोत्साहांत हिंडून बड्या दरबारांतील गुळचेट नाटकी बोलण्यावरून समजत असतें असें नाहीं; किंवा साहेबी बंगल्यांतून दुर्भिणी रोखल्यानें ही वरील उद्देश सफळ होत नाहीं. वरील ज्ञानाची ज्यास खरोखरच अपेक्षा असेल त्यानें अंग मोडून जातीनें मेहनत केल्याखेरीज तें कधीं प्राप्त होणारें नाहीं. आपली बडेजावी एकीकडे गुंडाळून ठेवून जो लहानथोरांत सामील होईल, राजापासून रंकापर्यंत परिचय ठेवील, देशभाषांतील ग्रंथांचें सामग्र्यानें अवलोकन करील, चोहोंकडे पर्यटन करून साऱ्या प्रकारची माहिती मिळवील, त्यासच वरील हेतु साध्य होणार आहे. तेव्हां हें सर्व लक्षांत आणलें असतां, आजपर्यंत सदरील विषयावर आम्हीं आपली लेखणी कां चालवली नाहीं, व सध्यांही चालवण्याची आम्हांस धास्तीच वाटते, या दोन्ही गोष्टींची उपपत्ति कोणासही करतां येणार आहे.

येवढी प्रस्तावना करून आतां आम्ही पुढें सरसावतों. वर नुकतेंच सांगण्यांत आलें आहे कीं, प्रस्तुत विषय हा मोठा गहन आहे, याचें यथार्थ विवेचन करावयाचें म्हणजे पुष्कळ साधनें अनुकूल पाहिजेत. हीं आमच्यापाशीं हल्लींच्या स्थितीस जशीं असावींत तशीं जरी नाहींत, तरी प्रकृत महत्त्वाच्या विषयावर दिग्दर्शनमात्रें करून तरी निरूपण करूं अशी आम्हांस उमेद आहे.

असो; आतां या अवाढव्य विषयाचें निरूपण आम्ही कोणत्या पद्धतीनें करणार तें सांगून नंतर विषयास लागूं. आमच्या देशाच्या स्थितीविषयीं जो विवेचन करील त्यानें पुढील तीन विभागांवर आपलीं मनें प्रदर्शित केलीं असतां बस होईल असें वाटतें. हे तीन विभाग येणेंप्रमा-

णेंः—(१) आमच्या राज्यकर्त्यांची स्थिति (२) एतद्देशीय राजेरजवाड्यांची स्थिति (३) सामान्य लोकांची स्थिति. तर आतां पहिला विभाग उचलून त्याच्या संबंधानें आमचे आज मित्तीला काय काय अभिप्राय झाले आहेत ते निवेदन करतों.

वरील तीन भागांपैकीं या प्रथम विभागावर आपले काय विचार असतील ते बेधडक कागदावर नमूद करणें हें हल्लींच्या बादशाही कारकीर्दींत मोठें कठीण काम झालें आहे हे सर्वांस महशूर आहेच. त्यांतून दिल्लीपदावर आरूढ झाल्यानंतर लवकरच आमच्या राज्यकर्त्यांनीं छापखान्यावर केवढी कदर चालू केली, व सार्‍यांचीं मुसकटें कशीं आंवळून टाकलीं, हेंही सर्व प्रसिद्धच आहे. आतां विलायतेंत त्यावर जी झटापट झाली, व बीकन्सफील्ड महाराजांच्या जागीं ग्लाडस्टन् साहेबांचें प्रभुत्व स्थापित झालें. त्याच्या योगानें वरील खग्रास बराच सुटला आहे हें खरें; तरी पूर्ण मोक्ष होऊन कैलासवासी लार्ड साहेबांच्या नांवें बुचकळी मारण्याची मोकळीक सर्वांस होईपर्यंत चकोर मंडळीस स्वच्छंदेंकरून भरार्‍या मारण्याचें अवसान येणार नाहीं हें उघड आहे. यास्तव इंग्रेजी पेन हातीं धरलें असतां प्रस्तुत विषयाचें विवेचन जसें आम्ही करूं, किंवा एकादा फ्रेंच, रशियन, अगर अमेरिकन ग्रंथकार जसें त्यावर निष्प्रतिबंध लिहील तसें प्रस्तुत प्रसंगीं आमच्या हातून होणार नाहीं हें खरें; तथापि पुढें ज्या गोष्टी आम्ही दाखल करणार त्या सर्व इतिहासप्रसिद्ध व लोकप्रसिद्ध असल्यामुळें त्यांच्या संबंधानें यथास्थितपणें विवेचन करण्यास आम्हांस कोणतीही हरकत नाहीं.

आतां आमचे धर्मनिष्ठ बंधु 'ज्ञानोदय 'व राजनिष्ठ बंधु 'एलिफास्' अशा मंडळीस आमचें पुढील विवेचन कोणत्या तर्‍हेनें भासेल, व त्यांतील कोटिक्रम त्यांच्या पवित्र व ज्ञानमय चित्तावर कोणत्या प्रकारें आरूढ होईल, हें आह्मी पुरतेपणीं जाणून आहों; पण आमच्या हल्लींच्या स्थितींत त्यांच्या अभिप्रायांची आम्हांस मोठीशी फिकीर करायाला पाहिजे असें नाहीं. शिवाय त्यांची वादपद्धति किती मुद्देशीरपणाची असते हें यापूर्वी अनेक प्रसंगीं आमच्या वाचकांच्या लक्षांत आलें असेलच. यास्तव पुढील विवेचनाच्या संबंधानें निघणारे जे त्यांचे नेहमींचे आक्षेप, कीं आपल्या राज्यकर्त्यांस अप्रिय होईल असा मजकूर लिहिणें हें मोठें अनुचित कर्म होय, व ज्यांनीं आपणांस ज्ञान दिलें त्यांचे दोष काढूं पाहणें हा मोठा अधमपणा आहे, इ० इ०, या सर्वांकडे आह्मी कानाडोळा करून आपल्या मार्गास लागतों.

३. 'आमच्या राज्यकर्त्यांची स्थिति ' या प्रकरणांत आह्मी पुढील

गोष्टींविषयीं निरूपण करणार. प्रथमतः आमचा व आमच्या राज्यकर्त्यांचा संबंध कसा जडला, आमची पूर्वींची स्थिति कशी होती, हल्लीं कशी आहे, सरकारचें आमच्याशीं कोणत्या तऱ्हेचें वर्तन आहे, तें असायाला कसें पाहिजे, इत्यादि.

इसवी सनाचें सोळावें शतक संपे तोंपर्यंत आह्मी इंग्रेजांचे कोणी नव्हत व इंग्रेज आमचे कोणी नव्हत ही स्थिति होती, हें सर्वांस माहीत आहेच. शत्रु मित्र व उदासीन या संबंधत्रयापैकीं आमचा व आमच्या प्रस्तुतच्या राज्यकर्त्यांचा त्या वेळेस शेवटला काच तो संबंध होता. पुढें या देशाची कीर्ति ऐकून पोर्च्युगीज, डच, फ्रेंच, डेन्स वगैरे लोकांप्रमाणें इंग्रेज हेही आमच्या देशांत येऊन येथें वखार घाल, तेथें थोडीशी जमीन खरेदी कर, याप्रमाणें त्यांनीं क्रम आरंभला. सारांश, पारशी लोक जसे स्वदेशास पारखे होऊन गुजराथच्या राजाला शरण येऊन त्याच्या मुलखांत वणिग्वृत्तीनें राहिले, * किंवा मारवाडी जसे लोटा व रस्सी येवढें भांडवल घेऊन प्रथमतः येतात व ' कांच बांगडी फुटाणो' करून वाणिज्यवृत्तीस आरंभ करतात, त्याप्रमाणेंच आमच्या सांप्रतच्या राज्यकर्त्यांची मूळ पीठिका आहे. † पुढें एका इंग्रेजी डाक्तरानें दिल्लीच्या बादशाहास

---

* पार्शी लोकांचा मूळ देश हल्लीं ज्यास इराण ह्मणतात तो होय. त्यावर मुसलमानांनीं स्वारी करून तो इ० स० ६५० या वर्षी काबीज केला. तेव्हां कांहीं लोक आपला फार दिवसांचा अग्नि व धर्मपुस्तकें हीं जवळ करून गलबतांत बसून निघाले, ते गुजराथेच्या किनाऱ्यावर येऊन दाखल झाले. तेव्हां त्या देशाच्या राजानें त्यांजपासून कांहीं आणभाक करून घेऊन त्यांस आपल्या मुलखांत राहण्याची परवानगी दिली पारशांची अग्यारी, वहाणर पदरी लोकरीचें जानवें, विटाळशीचा विटाळ, गोमांसवर्जन, वगैरे गोष्टी प्रसिद्धच आहेत. पुढें मुसलमानी अंमल झाल्यावर वरील लोकांस डुकराचें मांसही सोडून खावें लागलें. या लोकांनीं आपली वाणिज्यवृत्ति अद्याप कायम ठेवली असून ते आजपर्यंत कोणत्याही उलाढालींत पडले नाहींत. व आपल्या आश्रयदात्यांशीं त्यांनीं निमकहरामीपणा केला नाहीं. ही गोष्ट त्यांस भूषणास्पद समजली पाहिजे! नाहीं ह्मणायाला आमच्या पुण्याचे मोदीसाहेब मात्र शेवटल्या राजर्षीच्या कारभारांत थोडेसे पडले होते. पण त्यांस लवकरच हिरकणीचें प्रायश्चित्त घेणें भाग पडलें.

† प्रसिद्ध अमेरिकन कवि मॉंटगामेरी [मेकालेच्या तावडींत सांपडलेले रेवरंड बोवा नव्हेत!] यानें एका काव्यांत पुढील विलक्षण उल्लेख केला आहे:—

" Either India next is seen,
With the Ganges stretched between,

(पुढें चालू.)

वरा केला, नानासाहेब पेशव्यानें इंग्रेजांची मदत घेऊन आंग्र्याचा मोड केला, आरकाटच्या नबाबास त्यांनीं साह्य केलें, अशा लहानमोठ्या कामगिऱ्यांवर या लोकांनीं एतद्देशीय राजांपासून जकातीची माफी घेतली, * गांव इनाम घेतले, असा प्रकार चालू झाला. पुढें हे जरासे जोरावर आल्यावर यांच्या व फ्रेंच लोकांच्या लढाया सुरू झाल्या. यांत सुदैवेंकरून आमच्या भावी राज्यकर्त्यांसच जय येत गेला. फ्रेंच लोकांनीं शेवटपर्यंत इंग्रेजांचा पाडाव करण्याचा प्रयत्न

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

Ah! What horrors here have been!
"War disguised as commerce came,
Britain, carrying sword and flame,
Won an empire, lost her name?"

Voyage round the world.

वरील उल्लेखाचा एक भाग या अमेरिकन कवीनें बहुधा द्वेषबुद्धीनें लिहिला असावा, त्याजबद्दल त्याच्यापाशीं काय पुरावा असेल नकळे! पण दुसरा भाग मात्र सर्वथा यथार्थ होय. त्याबद्दल खुद्द राज्यस्थापकाच्या हातचेंच सर्टिफिकिट घ्या:—

"Alas!" says Clive, "how low is the English name sunk! I could not avoid paying the tribute of a few tears to the departed and lost fame of England and the British nation-recoverably so, I fear. However, I do not declare, by that great Being who is the searcher of all hearts, and to whom we must be accountable if there be a hereafter, that I am come out with a mind superior to all corruption, and that I am determined to destory these great and growing evils, or perish in the attempt."

Essay on Lord Clive.

* हामिल्टन् नांवाच्या एका इंग्रेजी वैद्यानें फिरुक्शीर बादशाहास रोगमुक्त केलें; याबद्दल बादशाहाकडून इंग्लिशांस मद्रासेजवळ तीन गांवें मिळालीं, व कलकत्त्याजवळ सदतीस गांवें खरेदी करण्याची परवानगी मिळाली. खेरीज वर सांगितलेली जकातीची माफी! या एका गोष्टीवरून आम्हांत व इंग्रेजांत काय फरक आहे तो तेव्हांच लक्षांत येण्यासारखा आहे. हामिल्टन्च्या जागीं आमच्या इकडचा कोणी मनुष्य असता, म्हणजे तो आपल्यापुरता विचार करून आपणास एखादी जहागीर वंशपरंपरा करून घेता आणि आमचे धुलीपासिंग महाराज; जसे खुशाल विलायतेस रमून राहिले आहेत त्याप्रमाणेंच तो इकडे दिल्लीपतीच्या चरणारविंदीं निरंतर पडून राहता!

चालवला होता.* व एके प्रसंगीं डच लोकांनींही आपलें घोट शिरकविण्याचा लाग केला होता,† पण इंग्रेजांची सद्दी जबर ! त्यांच्या आणीबाणीच्या प्रसंगीं क्लैव्ह, कूट, वेलेस्ली, हावलॉक् यांच्यासारखे जाडे सरदार सेनानायक होऊन त्यांचा मागें पाय म्हणून फार करून कोठें आलाच नाहीं ! आतां हें खरें, कीं त्यांनीं माधवराव, महादजी, रणजितसिंग अशा प्रबळ पुरुषांशीं स्नेहभावच राखून त्यांच्या मरणानंतर त्यांच्या कारभारांत ढवळाढवळ केली, व दोन्ही पक्षांकडील सेनानायक एका तोडीचे आहेत असा फार करून योग आलाच नाहीं; तरी एकंदरींत पाहतां या पाश्चात्त्य लोकांची सद्दी, त्यांचें कारस्थान, व कवायत हीं विशेष खरीं. त्यांच्या योगानें हिंदुस्थानासारखें अफाट राज्य त्यांच्या अचानक पदरीं पडलें. एरवीं मूळारंभीं पाहतां एक लहानशी व्यापाऱ्यांची मंडळी ती काय निघाली, हिनें दीडशें वर्षेपर्यंत या देशांत नुसती वाणिज्यवृत्ति ती काय केली, पुढें एकाएकीं तराजूची दांडी टाकून देऊन ते वैश्याचे क्षत्रिय काय बनले, व हळू हळू पाय सरकवतां सरकवतां सान्या राजेरजवाड्यांस घेताघेतानें गुंडाळून टाकून सेव्यसेवकभावाचा विपर्यय करून सार्वभौमपदावर आरूढ ते काय झाले ! एकंदरींत साराच गौडबंगाली खेळ ! तेव्हां इंग्रेज ग्रंथकारांच्या व विशेषतः मिशनरींच्या तोंडून जो कधीं कधीं धन्यवाद निघतो कीं हें भरतखंड आकाशांतील बापानें आमच्याकडे मेहेरबानीनें सोंपवून दिलें आहे, त्याची यथार्थता कोणास भासणार नाहीं !

तर याप्रमाणें कोणीकडे इंग्लंड व कोणीकडे हिंदुस्थान, पण प्रभूच्या अचिंत्य करणीनें या दोहों देशांची आज कितीक वर्षांपासून सांगड जु-

---

* वरील प्रयत्नांपैकीं सान्यांत जबरा प्रयत्न म्हणला म्हणजे नेपोलियनाचा. त्यानें ईजिप्ट (मिसर) देशांतून टिप्पु सुलतानाशीं संधान चालविलें होतें. सन १७९९ च्या जानेवारी महिन्यांत त्यानें टिप्पूस असें पत्र लिहिलें होतें कीं, " इंग्लिश लोकांच्या जाचांतून आपणांस सोडविण्यास मी आपली अजिंक्य फौज घेऊन निघालों आहें ! " पण ही फौज पुढें जों येणार तों अगोदरच इंग्लिश लोकांनीं श्रीरंगपट्टणावर गर्दी करून सुलतान साहेबांस अक्षय्य पदीं आरूढ केलें ! वरील राजश्रींनीं शेवटीं शेवटीं फ्रेंच प्रजासत्ताक राज्याचीही दीक्षा धारण करून 'सिटिजन् टिप्पू' ही किताबत सुरू केली होती !!

† हा प्रसंग मीरजाफर यानें त्यांच्याशीं गुप्तपणें संधान बांधून इंग्रेजांस घालवून देण्याची जी मसलत योजली होती तो होय. यास कितपत यश आलें हें सांगावयाला नकोच. हल्लीं सुरत मुक्कामीं एक शेत काय तें डच लोकांकडे राहिलेलें आहे !

ळून गेली आहे ! आतां ही जी इंग्रेज लोकांची या अफाट देशावर सत्ता चालू झाली आहे ही कोणत्याही तऱ्हेनें मिळविलेली असो, तिजविषयीं तूर्त आह्मांस विचार कर्तव्य नाहीं. आह्मी असेंच घेऊन चालतों, कीं प्लासीच्या लढाईपासून तों राणीसाहेबांच्या जाहीरनाम्यापर्यंत जो जो आमच्या सरकारानें येथें कारभार केला तो सर्व अगदीं न्यायाचा होता. कंपनी सरकारचे पहिले गवर्नर जनरल वॉरन् हेस्टिंग्स् यांच्यापासून तों शेवटले लार्ड डालहौसी यांच्या पावेतों सर्वांनीं जो जो व्यवहार केला तो तो रास्त, जीं जीं युद्धें केलीं तीं तीं धर्मयुद्धें, हें सर्व आह्मांस कबूल आहे. आतां हें सर्व गृहीत धरून सध्यां आमची स्थिति कशी आहे व आमचे राज्यकर्ते आह्मांस कोणत्या तऱ्हेनें वागवीत आहेत हें पाहूं.

१४. राजा व प्रजा या दोघांचा परस्पर संबंध कोणत्या तऱ्हेचा असावा-ला पाहिजे हें बहुधा कोणालाहि सांगायाला नकोच. 'प्रजा' शब्दाचा मूळ अर्थ 'संतति' असा आहे; तेव्हां या अर्थाप्रमाणें पाहतां बापाचा व मुलांचा संबंध तोच वस्तुतः पाहतां राज्यकर्त्यांचा आणि राष्ट्राचा असायास पाहिजे. ह्मणजे बाप जसा मुलांचें लालनपालन करतो, त्यांस सन्मार्गास लावून सुशिक्षा देतो, व त्यांचें जें हित व थोरपणा तेंच त्याचें हित व त्याचाही थोरपणा- अशी त्याची समजूत असते. तशीच समजूत राजानें आपल्या प्रजेविषयीं बाळगिली पाहिजे. आजपर्यंत जे महाविख्यात राजे होऊन गेले त्या सर्वांच्या कारकीर्दींत हाच प्रकार नजरेस येतो. आमच्याच देशाविषयीं विचार केला तर राम, युधिष्ठिर, वगैरे पौराणिक काळांतले राजे जरी सोडून दिले, तरी थोरले माधवराव, अहल्याबाई, अकबर, वगैरेंची राज्यरीति सर्व प्रकारें वरील मनुष्यांचीच दिसून येते. आमच्या प्रस्तुतच्या राज्यकर्त्यांविषयीं जरी पाहिलें तरी त्यांचा पहिल्यापासून हाच थाट आहे. हिंदुस्थानांतले लोक अर्धवट रानटी आहेत त्यांस सुधारायाचें, ते अज्ञान आहेत त्यांस सज्ञान करायाचें, त्यांचा धर्म वाईट आहे तर त्यांस चांगल्या धर्मांत आणून सोडावयाचें, त्यांच्या देशांत चोहोंकडे झोटिंग पाच्छाई होती ती मोडून टाकून त्यांस यथान्याय राज्य करण्याची पद्धति लावून द्यावयाची,— हा एकंदर प्रकार ! राणीच्या जाहीरनाम्यांत, पार्लमेंटांतील भाषणांत, गवर्नरप्रभृति येथील अधिकाऱ्यांच्या बोलण्यांत एकंदर मथितार्थ ह्मटला ह्मणजे हा कीं, या देशावर आधिपत्य करण्याचा आमच्या पाश्चात्य बंधूंचा मतलब ह्मटला ह्मणजे या देशाचें हित हाच केवळ होय. बाकी आमच्या धर्मप्रभूंस येवढ्या अफाट देशाचें राज्य चालवण्यापासून स्वतःला ह्मणजे कांहीं फायदा आहे असें नाहीं. कित्येक पंडित तर

'केसरि हिंद्' शाही हा आंतबट्ट्याचा व्यापार आहे असेंही म्हणायाला चुकत नाहींत ! असो ; धन्य त्यांची; आमचें सर्वस्व जाऊनही जेव्हां आमच्याच पायीं विलायतेस चूड, तेव्हां लांडग्यानें कोंकरावर जो चार्ज ठेवला, कीं तूं माझें पाणी गढूळ करतोस, तो बरोबर म्हटला पाहिजे; व आमच्या भाषेंत जी म्हण आहे, कीं 'मेंढी जाते जिवानिशीं आणि खाणारा म्हणतो वातड' ती ही प्रस्तुत प्रसंगाला लावली पाहिजे !

असो ; वरील मतांच्या यथार्थत्वाविषयीं किंवा अयथार्थत्वाविषयीं आम्हांस विचार कर्तव्य नाहीं. त्यावरून इतकेंच तात्पर्य घ्यावयाचें, कीं आमचे प्रस्तुतचे राज्यकर्ते या देशाच्या संबंधानें कोणत्या बुद्धि मनांत बाळगतात, किंवा निदान बोलण्यांत तरी दाखवतात. आतां आज सरासरी शतकभर जो पाश्चात्यांचा आमच्यावर अंमल चालला त्यायासून आमचें हिताहित काय झालें याविषयीं निःपक्षपात बुद्धीनें विचार करूं,

५. सुमारें वीस पंचवीस वर्षांपूर्वीं वर्तमानपत्रांतून व ग्रंथांतून इंग्रेज लोकांचा केवळ स्तुतिपाठच चालत असे ही गोष्ट सर्वांस माहीत आहेच. 'आमचें शहाणें व दयाळू सरकार,' 'इंग्रेजी राज्य झाल्यापासून या देशास अनेक फायदे झाले' इत्यादि प्रकारांनीं फार करून ग्रंथांचे प्रस्ताव होत असत. अलीकडे पाहावें तों वरील मन्वंतर अगदींच फिरल्यासारखें दिसत आहे. मागें जी आमच्या राज्यकर्त्यांविषयीं लोकांची पूज्यबुद्धि होती व त्यांचे ठायीं जें प्रेम होतें तें हल्लीं पुष्कळच कमी झालें आहे. आम्हांस वरील दोन्हीही गोष्टी कबूल नाहींत. मागलें अज्ञानदशेंतलें प्रेमही आम्हांस पसंत नाहीं, व अलीकडचें दुराग्रहजन्य अप्रेमही आम्हांस मान्य नाहीं. केवळ तिऱ्हाईतपणानें आम्हांस जी गोष्ट खरी वाटते ती आम्ही येथें नमूद करणार. तर आतां इंग्रेजी राज्यापासून आम्हांस फायदे कोणते झाले किंवा होण्यासारखे आहेत याविषयीं प्रथमतः विचार करूं.

६. युरोपांतील लोकांचें अलीकडे विद्येंत पाऊल पुष्कळ पुढें सरकलें असल्यामुळें त्यांची कल्पना अशी झाली आहे कीं, सुधारणा काय ती आमच्या खंडांत. एशियांतले सारे लोक गैरसुधारलेले ! हीच कल्पना इंग्रेज लोकांची एतद्देशीयांविषयीं आहे हें सर्वप्रसिद्धच आहे. आतां हींत वस्तुतः पाहतां जरी थोडाच अर्थ आहे तरी हल्लींच्या स्थितींत आम्हांस युरोपस्थांकडून पुष्कळच नवी माहिती करून घेण्यासारखी आहे हें उघड आहे. वास्तव आपणाहून विद्वान् असणाऱ्या मनुष्याशीं समागम घडला असतां जसा आपणांस नेहमीं फायदा असतो; त्याप्र-

माणेंच सध्यां इंग्लंड व हिंदुस्थान या दोन देशांचा जो निकट संबंध जडला आहे त्यापासून विशेषतः हिंदुस्थानास बहुत लाभ होण्यासारखे आहेत हें कोणासही कबूल करणें भाग आहे. एकाद्या शाहण्या मनुष्याच्या घरचें भांडवल हवालीं केलें असतां तो जसा लवकरच दामदुप्पट करून दाखवतो. व उत्तरोत्तर बहुगुणित अर्थसंचय त्यापासून निष्पन्न करतो, त्याप्रमाणेंच प्राचीन ग्रीक, रोमन, हिंदु, आरब वगैरे लोकांपासून पाश्चात्यांनीं जें ज्ञान संपादन केलें तें त्यांनीं आपल्या उद्योगानें आलीकडे पुष्कळच वाढवलें आहे यांत संशय नाहीं. पूर्वीं जीं अनेक शास्त्रें होतीं तीं त्यांनीं नवीन शोध सामील करून पुष्कळ वाढविलीं आहेत, व दुसरीं तर पूर्वीं अज्ञात असलेलीं नवीं काढून त्यांचा बहुत विस्तार केला आहे. तेव्हां हल्लीं हें अपरंपार भांडवल आयतेंच आमच्या स्वाधीन होणारें आहे; मग हा काय लहानसहान लाभ ह्मणावा! त्यांतून, कोणत्याही उद्देशानें ह्मणा, हें सर्व अपूर्व भांडार आमच्या राज्यकर्त्यांनीं बळेंबळें आमच्या गळ्यांत बांधण्याचा हा आज वीस पंचवीस वर्षें अव्याहत उद्योग चालवला आहे, व त्यास यशही पुष्कळ आलें आहे. तेव्हां आमचा व इंग्रेजांचा समागम झाल्यापासून हें एक मोठें फल आह्मांस प्राप्त झालें आहे.

दुसरी गोष्ट व्यावहारिक कलांचें ज्ञान. या कला आलीकडे साऱ्या युरोपांत व अमेरिकेंत किती वाढल्या आहेत व त्यांच्यापासून मानवजातीचें किती कल्याण झालें आहे व होण्यासारखें आहे हें आजच्या मित्तीला कोणालाही सांगण्याची जरूर उरली आहे असें नाहीं. छापखाना, आगगाडी, आगबोट, तारायंत्र, प्रकाशालेख्य, गिरणी, वगैरे गोष्टींकडे जो क्षणभर लक्ष पुरवील त्यास 'सहाव्या पुस्तकां' तील 'तीन राक्षसां' च्या धड्याची आठवण झाल्याशिवाय रहाणार नाहीं. केवढ्या अद्भुत या शक्ति! 'महाभारतां'त वेषधारी नलराजाच्या सारथ्यकर्माचें वर्णन केलेलें आहे कीं ऋतुपर्ण राजाचा शेला रथवेगाच्या सपाट्यांत उडून खालीं पडला, तेव्हां बाहुकानें त्यास सांगितलें कीं, 'तो राहूं द्या आतां, एक योजनभर तो मागें राहिला आहे'!* वरील इतिहासांतच अर्जुनाच्या हस्तलाघवाचें वर्णन केलें आहे कीं, त्यानें एका बाणाच्या

* "त्या नृपवार्ष्णेयांचे दाटाति पाहोनियां जवास गळे।
तों स्यंदनावरुनि भूपृष्टीं साकेत-राज-वासगळे॥
"भूप म्हणे पडला गा भू-पृष्ठीं उत्तरीय-पट थांब।
बाहुक म्हणे पडों या तो योजन एक राहिला लांब॥
'वनपर्व'—२०

टोंकाला पत्र लावून तें आपल्या बापाच्या कचेरींत धाडून दिलें. त्याप्रमाणेंच कर्णानें पृथ्वी उचलिली, मारुतीनें सूर्यबिंबाच्या ग्रासार्थ उड्डान केलें, दुर्वासऋषीनें एकदम अठ्यायशीं सहस्र ऋषींचा तांडा आणून पांडवाच्या आश्रमाशीं 'अल्लक' म्हणून गर्जना केली, व येवढा जबरदस्त भोजनसमारंभ काम्यक वनांत घडविला! वरील सर्व अचाट गोष्टी आज एकोणिसाव्या शतकांत प्रत्यक्ष घडूं लागल्या आहेत ही केवढी अजब बात आहे! आमच्या गुर्जरदेशाधिपतींस जेव्हां परवां अग्निरथांत घालून चाळीस तासांत पूर्वसमुद्रतीरचें मद्रपुर दाखविलें, तेव्हां त्यांस ऋतुपर्णाचा हेवा करण्यास थोडेंच कारण राहिलें असेल! मोठमोठ्या राजेरजवाड्यांच्या डोक्यांवरून सफाई हात फिरवून लॉर्ड डालहौसी साहेब जेव्हां थकले भागले होत्साते हरि हरि म्हणायाला परत निजधामास गेले, व लंडनांतल्या तारागृहांतून त्यांनीं हिंदुस्थानाची आलबेली विचारली * तेव्हां अर्जुनाच्याच कृतीचा नमुना उतरला नाहीं काय? वरील भारती वीराच्या प्रतिपक्ष्यानें 'सप्तद्वीपा पृथ्वी' मोठ्या प्रयासानें सारी चार अंगुळें उचलिली, आज एकोणिसाव्या शतकांत तर तिला तागडींत घालून तिचें वजनही काढून मंडळी मोकळी झाली आहे! अंतरालांत लाखों कोस उड्डाण एका क्षणांत करण्याचें अद्भुत साधन आज मानवजातीस उपलब्ध झालें आहे हें कोणास माहीत नाहीं? त्याप्रमाणेंच वरच्यासारखा दाढीवाल्यांचा कंपू जर एकदम येऊन उतरला, तर तितक्यांची अन्नसामग्री एका सपाट्यास तयार करण्याची तजवीज या अद्भुत शतकांतल्या एकाद्या सार्वजनिक महानसांत सहज होण्यासारखी आहे. बोळवणी करतांना प्रत्येक ऋषिजनास वस्त्रदान करायाचें मनांत आणल्यास तेंही तसेंच सुकर आहे! सारांश रावणानें जसे सर्व देव काबीज करून कोणाची पाककर्मावर, कोणाची सम्मार्जनावर, वगैरे नेमणूक करून साऱ्यांस सारखें राबविलें होतें, त्याप्रमाणेंच

* वरील लाटसाहेबांनीं आपली कारकीर्द आगगाडी, तारायंत्र, टपाल, विद्याखातें वगैरे अनेक गोष्टी मोठ्या झपाट्यानें अमलांत आणून चोहोंकडे गाजवून दिली हें इतिहासज्ञांस सांगायास नकोच! त्यांनीं अयोध्येचा शेवटचा गोड घांस माजी कुंपिणी बाईस चारून स्वदेशवास जेव्हां केला, तेव्हां नूतन स्थापित विद्युद्यंत्राच्या द्वारें त्यांनीं तेथून इकडचें क्षेमकुशल पुसलें कीं अयोध्याप्रांतांत सर्व सामसुम आहेना! इकडूनही उत्तर गेलें.—ऑल् वेल् (आलबेल)! वरील आलबेलीच्या पाठोपाठ केवढी गलबल झाली व कुंपिणीबाईस लाटसाहेबांनीं जें बळकट अजीर्ण करविलें त्याच्या योगानें तिची विचाराची पुरीं शंभर वर्षें भरून तिचा अपूर्व अवतार कसा आटपला हें आबालवृद्धांस श्रुत आहेच! अयोध्येंत पाऊल पडल्यावर राम म्हणण्याचा योग येणें हेंही साहजिकच आहे!!

आमच्या प्रस्तुतच्या राजकर्त्यांनीं सर्व महाभूतें वठणीस आणून त्यां- जपासून ते चोपून कामें घेत आहेत!! *

मग अशा अद्भुतप्रभावाच्या राष्ट्राशीं जर आपला आयताच योग जमून आला आहे तर ही केवढी सुदैवाची गोष्ट समजली पाहिजे! रशियाचा पहिला बादशाहा पीटर दि ग्रेट यास आपला देश सुधारावयाचा होता तर हातचें राजवेत्र टाकून व बादशाही पोषाक फेंकून देऊन मजु- राचा धडधाकट डगला व हत्यारांची पेटीही त्यास पतकरावी लागली. मग पाश्चात्यांची अपूर्व विद्या जर आपल्या पायांनीं आमच्या देशास चालून आली आहे तर ही केवढी मोठी सोय आह्मांस झाली आहे बरें!

तिसरा लाभ मानसिक उन्नति. मानसिक उन्नति ह्मणजे देशाभिमान, जात्यभिमान, स्वाभिमान, अनुचित कर्मापासून निवृत्ति, स्वातंत्र्याभिलाष, दैन्यवर्जन, इत्यादिकांविषयीं ज्या मानसिक स्थितीपासून स्फूर्ति होते. ती. ही स्थिति असणें हेंच देशोन्नतीचें प्रधान साधन होय, व तिचा अत्यंताभाव ह्मणजे देशाच्या अपकर्षाची परमावधि होय! आतां हा लाभ इंग्रेजी राज्यापासून होईल हें म्हणणें पुष्कळांस सकृद्दर्शनीं विरुद्धो- क्तीसारखें भासेल; पण मागील इतिहासावरून जो प्रत्यंतर पाहील त्या- च्या ही गोष्ट सहज लक्षांत येण्यासारखी आहे, कीं विद्येचा संस्कार हा सामान्यतः वरील उन्नतीस कारणभूत होतोच; आणि त्यांतून ग्रीक, रोमन, इंग्लिश वगैरे विद्यांचा तर वरील प्रभाव स्पष्टच आहे! युरोपखं- ड जें गाढ अज्ञान निद्रेंत शतकांचीं शतकें घोरत पडलें होतें त्यांतून त्याची जागृति कशाच्या योगानें झाली बरें? ग्रीक व रोमन लोकांची प्राचीन विद्या,—दुसरें कांहीं नाहीं. या विद्येचें पुनरुज्जीवन, हल्लीं जसें संस्कृताचें कांहीं होत चाललें आहे, त्याप्रमाणें पंधराव्या शतकांत सुरू झालें. या अमृतवल्लीचा थोडाबहुत रस पोंचतांच मृतप्राय जें युरोपखंड त्याच्यांत एकाएकीं चळवळ उत्पन्न होऊन लवकरच तें खडखडीत जागें झालें. मग काय विचारतां! गलिव्हर जागा होतांच त्यानें छोटेखानी लोकांचे पाश जसे तडातड खाडदिशी तोडून टाकले, आणि मोकळा झाला; त्याप्रमाणेंच वरील खंडाचीही अवस्था झाली. प्राचीन ग्रीक व रोमन ग्रंथकारांचें अध्ययन करतांच त्या राष्ट्रांची वी-

---

* हल्लीं आमच्या प्रभूंनीं पंचमहाभूतें आकळून त्यांजवर जें स्वामित्व चालवि- लें आहे त्यावर मागील पौराणिक वर्णनास अनुसरून किती विचित्र कवित्व करतां येणार आहे? 'रामायणांत' व 'कुमारसंभवांत' त्यांतील प्रतिनायकांच्या वैभवाचें वर्णन आमच्या प्राचीन कविवरांनीं केलेलें आहे. आलीकडील थोडा मा- सला 'पद्यरत्नावली' तील एका प्रकरणांत सांपडेल.

रशी इंग्लिश, फ्रेंच, जर्मन वगैरे लोकांचेठायीं संचरली, आणि अनेक बंधनांतून ते भराभर मोकळे होत गेले. प्रथमतः रोमनगरीं पोप महाराजांनीं कित्येक शतकें बंड माजवून ठेवलें होतें त्याच्यावर हल्ला पडला. वरील धर्मप्रभूचा अंमल अर्ध्या युरोपानें एकदम झुगारून दिला, व जिकडे तिकडे ज्याला जसा वाटला तसा त्यानें निराळाच पंथ काढला! याप्रमाणें आपल्या पारलौकिक पारतंत्र्याचा नाश करून युरोपचीं राष्ट्रें आपल्या ऐहिक प्रभूंवर उलटलीं, आणि राजा ह्मणजे ईश्वरी अंश होय इत्यादि असमंजस कल्पनांचा त्याग करून त्यांनीं आपापले हक्क शाबीत केले. या कृत्यांत आमचे राज्यकर्ते हे तर सर्वांत प्रमुख झाले. त्यांनीं एका राजाशीं युद्ध करून येथल्या प्राचीन वेनराजाप्रमाणें त्यास मारून टाकलें, व त्याचेच चिरंजीव पुनः तेच तेच चार जेव्हां करूं लागले तेव्हां त्यांसही पदच्युत करून तिसऱ्यालाच राजपदावर प्रतिष्ठापित केलें. फ्रान्स देशांतही हा दंगा तीन वेळां होऊन हल्लीं तेथें प्रजासत्ताक राज्यच चालू आहे. याचप्रमाणें जर्मनी, रशिया वगैरे राष्ट्रांतून हीच चळवळ सुरू आहे. अमेरिकेंतल्या लोकांनीं गेल्या शतकांत काय प्रकार केला तो तर जगजाहीरच आहे. असो; तर एकंदरींत हें सांगावयाचें कीं सज्ञान दशेचें फळ देशोन्नति हें होय. यास्तव आमच्या देशांत जों जों इंग्रेजी विद्येचा प्रसार होत जाईल तों तों सुधारणा, स्वातंत्र्य, सुख यांचा प्रसार अवश्य होत जाणार! एक इंग्रेजी विद्येचें वज्र आमच्या हातांत असलें, म्हणजे मग लिटन्‌शाही, टेंपल्‌शाही, चार्टफील्‌ड्शाही, मूरशाही, वगैरे शंभर शाह्यांस सुद्धां आम्ही दाद देणार नाहीं!!

याखेरीज इतर जे अनेक लाभ प्रस्तुत राज्यापासून या देशास झाले आहेत ते सर्वांस मशहूर आहेतच. पूर्वीं ज्या प्रकारची स्वस्थता या देशास बहुधा कधींही प्राप्त झाली नसेल तशा प्रकारची गेल्या पन्नास साठ वर्षेंभर येथें नांदत आहे. इंग्रेजी होण्याच्या पूर्वीं प्रत्यहीं घडणाऱ्या ज्या गोष्टी, ह्मणजे लढाया, मारामाऱ्या, पेंढारी दंगा वगैरे, त्या आतां साऱ्या स्वप्नवत् झाल्या आहेत. पाश्चात्य राज्याच्या विस्तीर्ण छायेखालीं हें अवघें भरतखंड खुशाल झोपेंत घोरत आहे असें ह्मटलें तरी चालेल! आढ्याला पाय लावून बिनधोक निजण्याचा काळ या राष्ट्रास यापूर्वीं असा कधींही लाधला नाहीं! काठीला सोनें बांधून काशीपासून रामेश्वरापर्यंत जावें अशी जी सदरील कारकीर्दीची लोक तारीफ करतात ती अगदीं वाजवी आहे. त्याप्रमाणेंच पूर्वीं या देशाचा व्यापार जो अगदीं संकुचित होता तो आतां साऱ्या जगभर होण्याऱ्याही उत्कृष्ट सोई झाल्या आहेत. आगगाड्या, आगबोटी, तारायंत्रें,

टपाल या सर्वांपासून व्यापारी लोकांचा किती फायदा होत आहे व होण्यासारखा आहे हें कोणालाही उघड करून सांगायाला पाहिजे असें नाहीं. त्याप्रमाणेंच एकंदर लोकांचेंही वरील यंत्रविद्येपासून किती हित झालें आहे व होण्यासारखें आहे याविषयींही येथें कांहीं लिहिण्याची जरूर नाहीं. त्याप्रमाणेंच मानसिक स्वातंत्र्य हाही या काळांत सर्वांस झालेला एक मोठाच लाभ आहे. मानसिक स्वातंत्र्य ह्मणजे हवा तसा विचार करण्याची व ते विचार वाग्द्वारा किंवा लेखनद्वारा प्रसिद्ध करण्याची मोकळीक. हिंदु राज्यांत या प्रकारची मोकळीक जरी बरीच होती, तरी मुसलमानांच्या राज्यांत या संबंधानें बराच अटकाव होता हें इतिहासप्रसिद्धच आहे. औरंगजेबानें महंमदाची निंदा केल्याबद्दल संभाजी महाराजांची जीभ कापून टाकली, टिपूच्या त्रासानें दोन हजार वैष्णवांनीं एकदम आत्महत्या करून घेतली, इत्यादि प्रकार प्रस्तुत राज्यांत केवळ अश्रुत आहेत. मिशनरींच्या द्वारें परस्पर काम झाल्यास बरेंच असा जरी इंग्रेज सरकारचा अंतस्थ हेतु आहे, तरी उघडपणें खिस्ती धर्माच्या प्रीत्यर्थ कोणाही मनुष्यास या राज्यांत बिलकुल इजा पोंचत नाहीं, व आजपर्यंत पोंचलीही नाहीं. प्रख्यात वक्ता पिट यानें एके ठिकाणीं आपल्या देशच्या राज्यव्यवस्थेची तारीफ करून एके प्रसंगीं असें म्हटलें आहे कीं, "इंग्लिश मनुष्याचें घर हा त्याचा किल्ला आहे." * हीच गोष्ट बऱ्याच प्रकारें आमच्या देशासही लागू झाली आहे. मागें मोगलाईत किंवा पेशवाईत जसें राजानें हवें त्याला उचलून बंदींत टाकावें किंवा त्याचा प्राणही घ्यावा, तसा प्रकार प्रस्तु-

---

* "The proudest Government that exists upon the face of the earth is that of Great Britain. And the great Pitt, her proudest statesman, when he would tell of Britain's crowing glory did not speak as he might have done, of her wide-spread dominion, upon which the sun never sets. He did not speak of martial achievements, of glorious battle-fields, and of splendid naval conflicts. But he said, with swelling breast and kindling eye, that the poorest man of Great Britain in his cottage might bid defiance to all the force of the Crown. It might be frail, its roof might shake, the wind might blow through it, the storm might enter, the rain might enter; but the King of England could not enter it! In all his forces he dared not cross the threshould of that ruined tenement!"

तर्चे राज्य परकी लोकांचें असतांही येथें होऊं शकत नाहीं. हें तर काय, पण टेंपलसाहेबांस एकीकडे मानपत्र मिळतें व एकीकडे प्रत्येक सभासदाच्या हातांत टेंपलशाहीचा इंग्रेजी पोवाडा पडतो; मूरसाहेब आज जकातीचे धारे होयवा रावबहादुरांच्या मान डोलवण्यावरून पास करतात, व दुसऱ्या दिवशीं पुणेंशाही 'छोकऱ्यां' नीं थोडीशी गडबड केली न केली तों 'वृद्ध' मंडळीस सरकारांतून खाशी थप्पड येते, इत्यादि गोष्टींकडे जो कोणी क्षणभर लक्ष पुरवील त्याची अशी खात्री झाल्यावांचून खास राहणार नाहीं, कीं हल्लींच्या राज्यांत आह्मांस जितकें स्वातंत्र्य आहे तितकें यापूर्वी स्वदेशीय राजांच्या उत्कृष्ट कारकीर्दींतही कधीं नव्हतें. त्याप्रमाणेंच आमचे लोकच अत्यंत साहसशून्य व अगदीं पोंचट होऊन गेले आहेत, नाहीं तर या स्थितींतही त्यांचा किती उत्कर्ष होण्यासारखा आहे हेंही बहुधा सर्वांच्या लक्षांत येण्यासारखें आहे!

फाराचि वरीं निरयगति परवशता शतगुणें करी जाच।

'विराटपर्व.'

अंक ७८–(१) इंग्रेजी राज्यापासून अहित. (२) स्वातंत्र्यनाश. (३) आक्षेपनिरसन. (४) इंग्रेजी राज्याची आवश्यकता. (५) सध्यांच्या पारतंत्र्यापासून झालेले तोटे.

१. मागील अंकांत प्रस्तुतच्या राज्यापासून आमच्या देशास कोणकोणते फायदे झाले आहेत व होण्यासारखे आहेत ते सांगितले. आतां यांत वरील राज्यापासून आमचें आजपर्यंत काय काय नुकसान झालें व पुढें कितपत होण्यासारखें आहे याविषयीं विचार करूं.

२. इंग्रजी राज्यापासून आमची पहिली मोठी हानि कोणती झाली ह्मणाल तर स्वातंत्र्यनाश. स्वातंत्र्याची स्थिति पारतंत्र्यापेक्षां किती सुखावह असते हें कोणालाही सांगायाला नकोच. यदृच्छेनें अंतरालांत फिरणाऱ्या व वनगहनांत यथेच्छ आहारविहार करणाऱ्या पक्ष्यांत आणि मोठ्या सोन्याच्या किंवा रत्नखचित पिंजऱ्यांत कोंडलेल्या पोपटांत किती अंतर! ज्याचा ईश्वरदत्त अधिकार हा, कीं त्यानें आपल्या सुंदर पक्षांच्या बळावर हवा तिकडे अनिरुद्ध संचार करावा, नानाविध फलांचा रसास्वाद घ्यावा, स्वजनांत राहून संसारसुख अनुभवावें, त्यानें टीचभर जागेंत राहून सदोदित 'लटपटपंची' करीत राहावें ही केवढी दैन्यावस्था! हीच गोष्ट राष्ट्रांसही लागू आहे. वस्तुतः पाहतां ज्या त्या राष्ट्रानें आपापली व्यवस्था ठेवावी, व इतरांशीं जो संबंध ठेवावाचा तो फक्त व्यापाराच्या वगैरे संबंधानें ठेवावा, हा सचोटीचा मार्ग. प्रत्येक गृ-

हस्थानें जसें आपलें घरदार, कुटुंब, व जिनगी हीं सुरक्षित ठेवून आपल्या शेजाऱ्यास उपद्रव लावूं नये, ही नीति होय; त्याप्रमाणेंच एका राष्ट्रानें दुसऱ्या राष्ट्राशीं जो व्यवहार ठेवायाचा तो ही माणुसकीस अनुसरूनच ठेवणें उचित होय. गोमाजीनें उठून तिमाजीच्या घरावर दरवडा घालावा, त्याची चीजवस्त लुटून त्याचा जीव घ्यावा, बायको उपटावी, मुलामाणसांस बंदेगुलाम करून आपल्या घरीं न्यावें, हा प्रकार जितक्या दुष्टपणाचा व पाजीपणाचा आहे; तितकाच दुसऱ्याच्या मुलखावर स्वारी करणें, हजारों माणसांचे लढाईत प्राण घेणें, सारा देश उध्वस्त करून त्यास कंगाल करून सोडणें, हाही होय. पण असें असतां आजपर्यंत जगाचा क्रम पाहिला तर काय आढळेल बरें? दुसरें काय, लट्ठालट्ठी, मारामारी, रक्तपात, लुटालूट, जाळून पोळून फस्त,—हाच काय तो! त्यांतून ज्यावेळेस सद्धर्माचा उदय झाला नव्हता, व खऱ्या देवाची ओळख कोणास नसून खोटे देवच साऱ्या देशांतून माजले होते, शिवाय सुधारणेचा ध्वज आलीकडे जसा चोहोंकडे फडकूं लागला आहे तशी ही जेव्हां स्थिति नव्हती, तेव्हां वरील दांडगाईचे व अन्यायाचे प्रकार जिकडे तिकडे दृष्टीस पडत असत यांत कांहीं नवल नाहीं. पण हल्लीं चालू असणारें एकोणिसावें शतक हें तर सुधारणेच्या संबंधानें पहिल्या प्रतीचा बाणा मिरवीत असतां, व या शतकांत सद्धर्माचे पवित्र प्रेषित आकाशांतली दिवटी घेऊन सारें भूमंडळ आक्रमीत असतां व येशूच्या दयामय धर्माचा जिकडे तिकडे गजर करीत असतां, कंठस्नानाचा व शोटिंगपाच्छाईचा प्रचार पहिल्यापेक्षां आतां काडीभरही कमी आहे असें नाहीं. हें शतक सुधारणेंत जसें सर्वांत पुढें आहे त्याप्रमाणेंच रक्तपातांतही त्याची सरशीच आहे. मागें भूमातेला तिचीं पवित्र लेकरें रक्तचंदनाचा नुसता सडा टाकून शोभवीत असत, आतां तर तीं जों जों शहाणीं होत चाललीं तों तों तिला वारंवार रुधिरस्नानाची महापर्वणी लाधते! असो; तर मनुष्याचें अंतर्गत हें अद्याप पहिल्यासारखेंच मलिन आहे, व त्याची परस्वापहरणाविषयींची जी लालसा तिचें फळ तूर्त आह्मीं भोगीत आहों!

आतां या एका स्वातंत्र्यनाशाच्या पायीं आमचीं कितीक नुकसानें झालीं आहेत पहा. एक तर आमचें जगांतून अस्तित्वच नाहींसें झाल्यासारखें झालें आहे. केवळ प्राणधारण करून आह्मी आहों इतकेंच काय तें! गेल्या शतकांत हिंदु लोकांचीं राज्यें, हिंदु लोकांची संपत्ति, हिंदु लोकांची विद्या, वगैरे शब्दांचा जसा अर्थ होता तसा आतां कांहीं राहिला आहे काय? सांप्रत आमचे लहान मोठे सर्व राजे ह्मटले ह्मणजे सरासरी युद्धखळांतलेच होत, हालतां नये, घोळतां नये, घडे साहेबांच्या सद्दोदित मुठीं

त, जवळ फौजफाटा ह्मटला तर केवढा,–बुद्बळांतलाच सरासरी प्रकार! तो ही आज कित्येक दिवस सरकारच्या डोळ्यांत खुपतोच आहे ! आमची संपत्ति ह्मटली तर एकाद्या वेश्येपाशीं जशी असते तशा प्रकारची कोणी वस्ताद आला आणि तोंडांत मारून घेऊं लागला, तर तिचा बचाव करण्यापुरतीही आमच्यांत ताकद नाहीं. रोमन लोकांनीं ब्रिटन देश अचानक सोडून दिला त्याप्रमाणें जर उद्यां आह्मांवर पाळी आली, तर आमच्या मुंबापुरींतल्या एकेका ढेलाची काय त्रेधा उडून जाईल बरें ! चार चार घोड्यांच्या गाडींतून जीं प्रस्थें घराच्या बाहेर पडायाचीं त्यांची हरी रामोशाशीं गांठ पडल्यावर त्यांजवर केवढा प्रसंग गुजरेल हें सांगायाला नकोच ! दोन वर्षांपूर्वीच एका यःकचित् दरवडेखोरानें साऱ्या दक्षिणेंत केवढी धामधूम करून दिली या एका गोष्टीवरूनच आमच्यांत दिवसेंदिवस किती मर्दुमकी येत चालली आहे हें कोणाच्याही सहज लक्षांत येणारें आहे. हाच प्रकार आमच्या विद्येचा, व धर्माचा ही. आमची आलीकडील विद्वता ह्मणून जी आह्मी येवढ्या डौलानें मिरवतों, ती वस्तुतः पाहतां पाश्चात्य विद्येचा एक रजःकण आहे; तींत आमचें स्वतःचें बहुधा कांहींच नाहीं, व आहे तींही प्रायः शब्दज्ञानात्मकच आहे. उद्यां जर आमचें सरकार आह्मांस सोडून गेलें तर तिला दीड दमडीला ही कोणी विचारील कीं नाहीं कोण जाणें ! इंग्रेज लोक जर एकदम आमच्या देशांतून अंतर्धान पावले, तर आमच्या बड्या विद्वानांत कोणी रेल्वे एंजिन करणारा मिळेल किंवा तारायंत्र जुळवून देणारा मिळेल याचा वानवाच वाटतो ! त्याप्रमाणेंच शेंकडो प्रकारचे कारागीर जे आमच्या देशांत आज शेंकडों वर्षे नांदत आले, ते आलीकडे एकामागून एक जे नाहींसे होत गेले व चालले आहेत, ते तरी पुनः उत्पन्न व्हावयाचे ह्मणजे केवढी दुरापास्त गोष्ट आहे ! तात्पर्य, जसा एकादा आयदोजी असतो, व त्याला पाटावर बसवून ठेवून त्याचें सर्व कामकाज दुसऱ्यांनीं करावें, त्यासारखी आमची स्थिति दिवसेंदिवस होऊं पाहत आहे. असें होतां होतां लवकरच काडीचाही वकूब नाहीं असे आह्मी नादान होऊन जातों कीं काय कोण जाणें ! हल्लीं आमची धर्माच्या संबंधानें कोणत्या प्रकारची स्थिति होऊन गेली आहे ती तर सांगायाला नकोच. जुन्या धर्माचो आम्हांस अतिशय लाज वाटून खिस्ती लोकांचें पोकळ अनुकरण करणें हाच ईश्वराराधनाचा व लोकनीति सुधारण्याचा काय तो मार्ग आहे असें आह्मांस वाटूं लागलें आहे.

तेव्हां एकंदरींत पाहतां आह्मी तूर्त जगांतून उठल्यासारखेच झालों आहों. ज्यांस आह्मीं प्रथमतः थारा दिला, व जे आमच्या पुढें पुढें कित्येक दि-

वस्त करीत होते, तेच आतां आमचे धनी होऊन बसले आहेत; व साऱ्या देशांतली जमीन सरकारची, जंगलांतील प्रत्येक झाड व झाडाचें प्रत्येक पान सरकारचें, सरकारास हवे तसे कर बसविण्यास पूर्ण अधिकार आहे, व त्या पैशाचा हवा तसा विनियोग करण्यास 'केसरि हिंद' चे कुलमुकत्यार व्हैसराय साहेब यांस मुभा आहे, देशांतील लोक ह्मणजे सारे बैल, त्यांस आह्मी जसे वागवूं तसें त्यांनीं वागलें पाहिजे. त्यांस वस्तुतः ह्मणजे कांहीं हक्क नाहींत, आह्मी मेहेरबानी करून काय हक्क देऊं तेवढे घेऊन त्यांनीं मुकाट्यानें राहावें व आमची निरंतर स्तुति गात बसावें, असें जो न करील तो राजद्रोही समजला जाईल, अशा प्रकारची एकंदर आमची हालहवाल आहे. हा सर्व प्रकार कशामुळें ? तर एक स्वातंत्र्य गमावल्यापासून.

३. आतां आमच्यापैकीं कित्येक सुखावलेल्या मंडळीचा वरील उल्लेखावर असा आक्षेप येणार आहे कीं, "स्वातंत्र्य हें वस्तुतः अत्यंत इष्ट आहे खरें; पण तें आह्मांस काय उपयोगी ? 'बाळमित्रां' त 'मुलें जीं स्वतंत्र व्हावयास इच्छीत होतीं' हा धडा आहे, त्यांत जशी त्या वेड्या मुलांची हौस त्यांच्या विपत्तीस कारण झाली; किंवा इस्पितळांत कोंडलेले वेडे एकदम सोडून दिले, अगर गोठ्यांतलीं गुरें मोकळीं सोडून दिलीं, तर जसा अनर्थ होईल; त्याप्रमाणेंच आह्मांसारख्या मूर्ख लोकांस स्वातंत्र्य प्राप्त झालें असतां मोठा कहर गुदरणार नाहीं काय ?" ही वेडी समजूत आजपर्यंत आमच्यांतील आर्वाचीन विद्वज्जनांनीं हृदयाशीं धारण केली होती, व अद्यापही ती सुटली आहे असें नाहीं. आमच्या राज्यकर्त्यांचा तरी बोलून दाखवायाचा बाणा हाच, कीं हे हिंदुस्थानांतले सारे लोक निवळ वेडे आहेत व यांच्यांत सामर्थ्य बिलकुल नाहीं, यास्तव यांचा पतकर आकाशांतील प्रभूनें आमच्याकडे सोंपवून दिला आहे; तर यांचा यथायोग्य प्रतिपाळ करून यांस शहाणे केले कीं आह्मी चाललों; आमचें येथें काय आहे ? हाच कोटिक्रम लढवून लार्ड डालहौसी साहेबांनीं पंजाब तोंडांत टाक, नागपूर गिळून टाक, सातारा, झांशी वगैरेंची चटणी कोशिंबीर कर, अयोध्येच्या नबाबास गादीवरून खालीं ओढ, हा आठ वर्षें सारखा सपाटा चालवला, आणि आपलीं घोर कर्में बिचाऱ्या क्यानिंग साहेबांस पुढें निस्तारायाला लावलीं ! * तेव्हां

* लॉर्ड डालहौसी साहेबांनीं आमच्या कल्याणार्थ आम्हांस नागवण्याचा जेव्हां एकसारखा तडाका चालवला, तेव्हां हिंदुस्थानाचे हितचिंतक म्हणविणारे आणि स्वातंत्र्याचे व सदाचरणाचे अभिमानी मेकॉले साहेब यांनीं येणेंप्रमाणें आपला अत्यंत संतोष प्रदर्शित केला:—

(पुढें चालू.)

आम्ही आपला स्वतःचा कारभार करण्यास अगदीं नालायक आहों, व स्वातंत्र्य हें आह्मांस हितकारक न होतां उलटें अत्यंत अनिष्टप्रद होणारें आहे, हा एक मोठा मुद्दा आमच्या पाश्चात्य बंधुजनांनीं काढला आहे, व त्याचा अनुवाद आमचे अर्वाच्य पंडित आपल्या नेहेमीच्या पद्धतीस अनुसरून आजपर्यंत करीत आले आहेत व अद्यापही करीत आहेत. *

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

"I am happy to say, that, since this passage was written, the territories both of the Rajah of Nagpore and of the King of Oude have been added to the British dominions (1857)."

History of England (note)

लखनौ व नागपूर येथील दौलत आपल्या देशबंधूंस यथेच्छ लुटायाला सांपडली हें ऐकून आमच्या साहेबांस जे आनंदाश्रु आले ते लवकरच दुःखाश्रु झाले:—

"Horrible news from India: massacres of Europeans at Delhi and mutiny. I have no apprehensions for our Indian Empire; but this is frightful event. Home; but had no heart for work. I cannot settle to work while the Delhi affair is undecided."

Life and Letters of Lord Macaulay.

वरील दोन उतान्यांवरून आमचे साहेब निःपक्षपात इतिहासकार होण्यास किती नालायक होते हें कोणासही सहज कळून येणारें आहे. इंग्रेजांच्या घरांत पैसा जात असला ह्मणजे मग तो दरवडे घालून कां जाईना, त्याबद्दल साहेबांस आनंदच; पण त्या दरवड्यांपासून पुढें जर कांहीं बरी वाईट गोष्ट घडून आली, तर मात्र त्यांनीं तेवढें हिरमुसलेलें तोंड करावयाचें! वाः! मेकॉले बोवा! धन्य तुम्हीं, तुमची नीति, तुमची स्वदेशप्रीति, आणि तुमचा ख्रिस्ती धर्म!!

अरेरे! गेल्या शतकांत हेस्टिंग्सच्या नांवानें दांत ओठ खाणारा बिचारा बर्क, आणि या शतकांत डालहौसी, लिटन, बकिंगहॅमफील्ड यांचे पोवाडे गाणारा बिचारा सार्वेट नेट हे किती खुळे लोक होत! त्यांनीं वरील इतिहासकाराप्रमाणें आपला संतोष पेटचांनीं कोठेंच प्रदर्शित केला नाहीं! या निमकहरामीपणाबद्दल आकाशांतील बापानें त्यांस परलोकीं काय भयंकार शासन नेमून ठेवलें असेल तें असो!!

वरील विषयाचा खल पुष्कळ झालेला आहे. वास्तव वरील प्रकरणीं अ-गदीं न लिहितां आम्हीकडे सांपडलेलें एक नामें सर्टिफिकिट येथें दाखल करतों म्हणजे झालें:—

"India has produced in modern times as great administrators as ever existed in England: Poorneah, of Mysoor, and Nana Farna-

(पुढें चालू.)

आतां वस्तुतः पाहतां त्यांत किती अर्थ आहे याविषयीं जो पूर्वापार इतिहासाकडे नजर देऊन विचार करील त्याच्या ध्यानांत सुद्धां ही गोष्ट सहज येणार आहे कीं, या जगांत इंग्रेज लोक जर मुळींच नसते तर त्यांच्यावांचून ह्मणजे आह्मी रसातळास जाऊन पोंचलों असतों असें कांहीं नाहीं; त्यांनीं आमच्याकरतां येवढी तसदी घेऊन खोट्या सह्या करा, दिवसांढवळ्या दरवडे घाला, असा क्रम आरंभून या देशाचें आधिपत्य जें स्वीकारलें तें जर ते न करते, व आपल्या श्वेतद्वीपाच्या आंतल्या आंतच जर ते राहते, तर आह्मी आज कोणत्या स्थितींत असतों हें सांगायला नकोच. हें खरें आहे कीं, आज जेथें आगगाड्या आहेत तेथें आमच्या जुन्या बैलगाड्याच राहत्या, व तारायंत्राच्या जागीं सांडणीस्वार किंवा जासूद हीच पुरातनची पद्धति अद्याप कायम राहती, त्याप्रमाणेंच सात समुद्र जाऊन अटलांटिक, पासिफिक भूमध्यसमुद्र हेही त्याच्या जागीं येऊन न बसते; पण हल्लीं जो जिकडे तिकडे सुधारणेचा कळस दृष्टीस पडत आहे, कीं साहेबी बूट खाऊनही लोक चाकरी करायाला तयार असतां कोणास पोटभर अन्न नाहीं, जिकडे तिकडे रोगराई, अशक्तता, दैन्य इत्यादिकांचा प्रचार, जेथें शेंकडो हजारों वीर हां हां ह्मणतां गोळा व्हावयाचे तेथें आतां कोणास स्वप्नींही तरवारीचें किंवा बंदुकीचें दर्शन नाहीं; ही दुबळेपणाची व शोचनीय स्थिति तरी आह्मांस नसती ! इंग्रेजांनीं आपलें घोडें वेतावातानें पुढें सरकावण्यास सुरवात केली त्या वेळीं आम्हीं मुसलमानांस जिकडे तिकडे जेर करून आपल्या बाहुबळानें व बुद्धिबळानें वश करून टाकिलें होतें; चुलत्यानें गिलच्यास अटकेची पैलथडी दाखविली तों पुतण्यानें दक्षिणेंत नबाब साहेबांची व सुलतान साहेबांची खोड मोडावी येथपर्यंत आमची मजल येऊन ठेपली होती. मग वेलेस्ली साहेबांनीं परोपकारबुद्धीनें मध्यें पडून शिंद्याचा मोड कर, होळकराच्या पाठीस लाग, पेशव्यास आणून गादीवर बसव, वगैरे जे ढवळाढवळीचे प्रकार केले, व सरतेशेवटीं साऱ्यांस गुंडाळून टाकून आह्मी 'केसर्-इ-हिंद' हिंदुपद बादशाहा हा जो ध्वजारोप केला त्याची काय ज-

---

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

vese, the Mahratta minister, might claim to be on a level with the most celebrated of our English statesmen, as will be plain to any one who reads their history from the pens of the Duke of Wellington, Elphinstone, and others, who, statesmen themselves, were able to discern the qualities which make a statesman."

The way to regain India.

रूर होती वरें ! ज्यास केवळ लोककल्याणार्थ उद्योग करायाचा आहे त्यास येवढा खटाटोप करण्याची जरूर आहे काय ! आह्मांला तर मुळींच दिसत नाहीं. शिवाजी महाराजांनीं आपलें सारें राज्य गुरुपदीं वाहिलें तेव्हां गुरुमहाराजांच्या जिभेला पाणी सुटून त्यांनीं जर पुढील पेशवाईंतला प्रकार त्याच वेळेस युक्तियुक्तीनें अमलांत आणला असता:—ह्मणजे आपली भिक्षेची कुबडी हळूच एकीकडे ठेवून देऊन समशेर हातांत घेतली असती, आणि साऱ्या फौजेवर हुकमत ठेवून ' शापादपि शरादपि '* असें साव्यसाचीत्व पतकरलें असतें, आणि आपल्या शिष्यास रायगडावर किंवा सातारच्या किल्ल्यावर टाकून राज्यसुखाचे सोहळे भोगण्यास आरंभ केला असता, आणि सिंहासनावर बसून निरंतर जप काय ?

मना वासना दुष्ट कामा नये रे मना सर्वथा पापबुद्धी नको रे ।
मना सर्वथा नीति सोडूं नको हो मना अंतरीं सार वीचार राहो ॥

असें जर झालें असतें, तर आजपर्यंत समर्थ महाराजांचा केवढा नांवलौकिक मागें राहता बरें !! तर आमच्या पाश्चात्य आर्यबंधूंस जर खरोखरच आमची येवढी कींव आली होती, कीं आह्मी आपापसांत मारामारी करून विनाकारण आपलें नुकसान करून घेत आहों, किंवा काबूल कंदहारांतल्या दुष्ट लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी इकडे येऊन ते या समृद्ध देशाचा धुडगूस उडवतात हेंही जर त्यांच्यानें पाहवत नव्हतें तर वरील राजगुरूंनीं आपल्या 'शिवबास' ऐहिक व पारलौकिक असा दोहों प्रकारचा उपदेश करण्याचा अधिकार घेतला होता तसा त्यांनीं घ्यावयाचा होता; अगर वॉशिंग्टन् यानें आपल्या देशबांधवांस इंग्लिशांच्या त्रासापासून सोडवून स्वतंत्र केलें, आणि तें महाकार्य आटपल्यावर पुनः शिंगें मोडून तो जसा वासरांत शिरला, आणि एका सुतळीच्या तोड्यालाही न शिवतां अगदीं अलिप्तपणें राहून त्यानें शेवटपर्यंत कालक्रमणा केली,—तसा तरी प्रकार घडावयाचा होता. पण प्रकृत प्रसंगीं पाहतां वरच्यांपैकीं एकही प्रकार घडला नाहीं. येथला प्रकार निराळाच. ' इसापनीतींतल्या ' स्वारानें जसें घोड्यास सांगितलें, " बा रे तूं ह्मणतोस खरें, पण आतां नाहीं माझ्यानें तुला सोडवत; तूं इतका उपयोगी आहेस हें मला पूर्वीं माहीत नव्हतें; तर तुझ्या पाठीवरचें खोगीर कधीं निघेल ही आशा सोडून दे. " मग हा प्रकार सारा धडधडीत डोळ्यांपुढें दिसत असतां आम्ही हिंदुस्थानच्या कल्याणाकरतां येथें आलों आणि तें कल्याण झालें ह्मणजे आम्ही येथून

* वरील शब्द प्रसिद्ध भारती धनुर्धरवीर द्रोणाचार्य यांच्या संबंधाचे आहेत. यांचीं आयुधें दोन:—शाप आणि शर !

जाणार; हा ' मतलब सिंधु ' ज्या बिचाऱ्या भोळ्याभाविकांस आजपर्यंत खरा वाटला व अद्यापही वाटत आहे त्यांची धन्य ह्मटली पाहिजे; दुसरें काय ?

४. तेव्हां आमच्या देशावर इंग्रेजांचें जें राज्य झालें आहे त्याविषयीं आमचें मत तर असें आहे कीं, आमचें कल्याण होण्यास त्यावांचून ह्मणजे दुसरा मार्गच नव्हता असें कांहीं नाहीं. आम्ही आज तीन चार हजार वर्षें जे या देशांत नांदलों, येवढालीं राज्यें चालविलीं, कायदे कानू केले, शास्त्रें निर्माण केलीं, कला उदयास आणल्या, ऐहिक व आध्यात्म विचार केले, ते सर्व या आंग्लभौम मंडळीच्याच जिवावर काय ? आमच्या पोरस* राजानें जगद्विजयी शिकंदराशीं पंजाबांत टक्कर दिली, तेव्हां क्लैव् व वेलस्ली साहेब कोणीकडे होते बरें ? आमच्या जगद्गुरूंनीं बौद्धांस वादांत जर्जर करून त्यांस चिनांत व लंकेंत पळवून लाविलें,त्या वेळेस रेवेरेंड मंडळी कोणीकडे लपून बसली होती ? महेश्वरानें डमरुनाद करून येवढी अवाढव्य गीर्वाणवाणी, पण तिलाही गुंडाळून टाकण्यासारखीं चवदा सूत्रें प्रगट करून पाणिनीस अर्पण केलीं, तेव्हां मेकॉलेसाहेबांच्या प्रपितामहाचे प्रपितामह कोणत्या स्थितींत असतील बरें ? या तर प्राचीन काळच्या गोष्टी झाल्या.त्या वेळेस आमच्या राज्यकर्त्यांचे पूर्वज जनावरांचीं कातडीं पांघरून व आंगाला रंग लावून आमच्या अर्वाचीन नाटकांतल्या विदूषकाप्रमाणें नुकते कोठें या जगाच्या रंगभूमीवर नाचूं बागडूं लागले होते हें सर्वप्रसिद्धच आहे. तेव्हां त्यावेळची गोष्ट राहूं द्या. पण अगदीं अलीकडच्या काळाविषयीं जरी विचार केला, तरी काय आढळेल बरें ? बापानें टाकून दिलेल्या पंधरा सोळा वर्षांच्या पोरानें मावळांतल्या दऱ्याखोऱ्यांतून हिंडून वनचरांस आपले सवंगडे केले, आणि यवनाक्रांत झालेल्या भूमीचा भार हरण करण्याचा प्रचंड संकल्प योजून तानाजी मालुसरे, बाजी फसलकर,

---

* अलीकडे वृथाभिमानी व अल्पज्ञ इंग्रेज ग्रंथकारांनीं आमच्या देशाच्या संबंधानें ज्या कल्पना चोहोंकडे पसरून दिल्या आहेत, व ज्या आमच्या स्वतःच्या मूर्खत्वास्तव शोधाभावास्तव आम्हीही खऱ्या धरून चालत आलों आहों, त्यांस प्राचीन व अर्वाचीन इतिहासावरून एकंदरींत पाहतां फारच थोडा आधार मिळतो. शिकंदराचें सैन्य येवढा दिग्विजय करून पंजाबावर चालून आलें असतां तेथें त्यास कित्येक निकराच्या लढाया कराव्या लागल्या. विशेषतः पोरस राजाची हकीकत तर ग्रीसच्या इतिहासांत फारच मौजेची आढळते. ती बरीच लांब असल्यामुळें येथें देववत नाहीं. ही प्राच्य व पाश्चात्य आर्यांची लढाई शतद्रू नदीच्या कांठीं झाली. ' शतद्रू ' चा अपभ्रंश ' सतरंजी ' असा अलीकडे झाला आहे. हींस ग्रीक लोक ' हैडा स्पीज़ ' म्हणत, व इंग्रेज लोक ' सतलज ' म्हणतात.

येसाजी कंक, असल्या घोंगडया वीरांस अफ्झुल्खां, झुलफिकारखां, रुस्तुमखां असल्या बादशाही मंडळीशीं झुंझायला लावून त्यांची साखा मोडली आणि हिंदूंची चिरनष्ट राजसत्ता पुनः उदयास आणून मराठीशाहीची टोलेजंग इमारत उभारून दिली,-हा सर्व विभु रचतांना शिवाजी महाराजांनीं इंग्रेजी शिपाईगिरी किंवा इंग्रेजी मुत्सद्दीगिरी चार हजार कोसांवरून उसनी मागून आणली होती काय ? त्याप्रमाणेंच कारकुनी पेशानें वागणाऱ्या बाळाजीपंतानें शाहूच्या राजमंडळांत शिरतांच दिल्ली अटकेपर्यंत नजर पोंचवून अवघ्या बादशाहीस आपल्या जाळ्यांत गुदरविलें, आणि येवढी शिकार आपल्या देशबांधवांच्या आटोक्यांत आणून दिली, हें करतांना तरी वरील पेशव्यानें आपली बुद्धि एकाद्या आंग्लभौम विद्यालयांत पाजळून घेतली होती काय? पण इतकेंही दूर जावयाला नको. नुकत्या वीस पंचवीस वर्षांमागच्या गोष्टींकडेच अंमळ लक्ष पुरवलें असतां आह्मी कुचकामाचे आहों, आह्मी राजकारण व युद्धकला या दोहोंविषयीं अगदीं अडाणी आहों, आह्मांस इंग्रेज लोक शिकवितील तेव्हांच आह्मी शहाणे होणार, वगैरे मूर्ख कल्पनांचा तेव्हांच ऱ्हास होणारा आहे. सत्तावन सालच्या भयंकर बंडाविषयीं जो शांतपणें विचार करील (असा विचार करण्याची वेळ आतां आली आहे असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं) त्यास त्यावरून एकंदर राष्ट्राविषयीं कोणकोणत्या कल्पना होण्यासारख्या आहेत बरें? आह्मांस कुवत नाहीं, धैर्य नाहीं, ज्ञान नाहीं, या कल्पना वरील सालच्या इतिहासावरून होतील काय? आतां या बंडांत आमच्या लोकांच्या हातून पुष्कळ अत्यंत क्रूरपणाचीं कृत्यें घडलीं, व इंग्रेजी कवायतीपुढें त्यांचें कांहीं न चालून येवढा बंडावा झाला असतांही तो लवकर मोडण्यांत आला, शिवाय अनेक इंग्लिश सरदारांचें अतुल धैर्य वरील प्रसंगीं प्रगट झालें हें सर्व खरें; पण ब्रह्मावर्तचा एक यःकश्चित् शागिर्द काय, आणि तो 'लंडन टैम्स' बातमीदार रसेल् साहेब यांच्या हातचें सर्टिफिकिट काय मिळवितो,* त्याप्रमाणेंच झांशी संस्थान तें काय, आणि त्याची माजी मालकीण एक रांडावलेली बाई काय, आणि तिनें सर ह्यू रोज् याच्या बरोबर साम्ना काय दिला ! †—तेव्हां हा सगळाच चमत्कार नव्हे काय? तो ध्यानांत

---

* अं १२, टीप.

† वरील स्त्रीरत्न जर युरोपच्या एकाद्या देशांत निपजलें असतें. तर त्याचें कितीं चीज झालें असतें हें सांगतां पुरवत नाहीं. तिजवर किती नाटकें व किती कादंबऱ्या झाल्या असत्या, व किती इतिहासकारांनीं व चरित्रकारांनीं तिचा वृत्तांत मिळवून जगास जाहीर केला असता ! एका इंग्रजी इतिहासकारानें तीस फ्रान्स

(पुढें चालू.)

आणून ज्यास आमच्या वास्तविक स्वरूपाची प्रतीति घडणार नाहीं त्या महापुरुषाचें डोकें कांहीं विचित्रच असलें पाहिजे !!

तेव्हां आमच्या लिहिण्यांतील एकंदर आशय हा आहे कीं, आमचे राज्यकर्ते आमच्या संबंधानें जो मोठ्या डौलाचा आव नेहमीं घालीत असतात, कीं तुह्मी नेणतीं लेकरें आहां, व आह्मी आतां यापुढें तुह्मांला काय सज्ञान करूं ते करूं; बाकी आम्ही येथें येण्याच्या पूर्वीची तुमची स्थिति ह्मणजे केवळ अज्ञानाची व रानटीपणाची होती,—हा सर्व निवळ भ्रम आहे. ज्या त्या राष्ट्राला आपापली घमेंडी वाटतच असते, आणि त्यांतून एका राष्ट्रानें दुसऱ्यास जिंकलें म्हणजे तर तें विजयी राष्ट्र काय ह्मणेल ती पूर्वदिशा असा प्रकार होत असतो, तेव्हां याच कारणावरून वरील मत आज पर्यंत माजलें आहे. वस्तुतः पाहतां इंग्रेजांनीं ह्मणजे आमचा पतकर घ्यावयाला पाहिजे होता असें कांहीं नाहीं. ते जर इकडे आले नसते तर त्यामुळें आमचें कांहीं अहित न होतां उलटें हितच होण्याचा अतिशय संभव होता. स्पेनच्या लोकांनीं क्रमाक्रमानें जसें मुसलमानांस आपल्या देशांतून पार आफ्रिकेंत घालवून दिलें आणि अर्धचंद्राच्या जागीं मास्क्यान आपला क्रूस आणून त्यांनीं चोहोंकडे स्थापित केला, त्याप्रमाणेंच चालू शतकांत सारें भरतखंड निर्यवन होऊन पुनः आर्यराष्ट्राचें सार्वभौमत्व होण्याचा योग आला होता. पण आमच्या पाश्चात्य आर्यबंधूंनीं छिद्रान्वेषण आरंभून भाऊबंदकी साधल्यामुळें त्याजवर विरजण पडलें ।

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

देशांतील प्रसिद्ध सेनानायिका जोन् आफ् आर्क हिची उपमा दिली आहे. हें पुस्तक परवांच्या आगींत जळाल्यामुळें त्यांतील उतारा देववत नाहीं. ग्रंथकाराचें व पुस्तकाचें नांव आह्मांस आठवतें, तेवढें मात्र येथें दाखल करतों :—British India from 1757 to 1857, a book of confessions—by Torrens, M. P.

नाजी 'दंभहारका'च्या एका अंकांत प्रस्तुत विषयावर एक उतारा आला होता, तो येथें दाखल करण्यासारखा आहे:—

Among the native rulers who have heroically resisted foreign invaders, none have shown stronger qualities than Lakshmi Baee the Rani, or queen, of Jhansi; whose wonderful generalship held the British army in check; and who headed her troops in person, dressed as a cavalry officer, and was killed on the field. Sir Hugh Rose declared that the best man on the enemy's side was the Rani of Jhansi !

असो; तर आह्मी स्वातंत्र्याच्या स्थितीला योग्य नाहीं, व तसें असल्यामुळें आमचें प्रस्तुतचें पारतंत्र्य अत्यंत हितावह होय, हीं दोन्ही मतें निवळ खोटीं आहेत असें आह्मांस वाटतें; व हीं अलीकडे आमच्या हृदयाशीं खिळून गेलीं आहेत हेंच प्रस्तुत काळीं आमची स्थिति सुधारण्यास मोठें प्रतिबंधक आहे यांत संशय नाहीं. आधीं तीरावरच ज्यानें हातपाय गाळले तो काय पोहणार ? रडतराव घोड्यावर कितीसे खंबीर स्वार होणार हें कोणी ही सांगेल !

५. पण हा सारा वाद प्रस्तुत विषयाच्या संबंधानें पाहतां गौण आहे. त्याचा खरोखरी पाहतां मागील व पुढील काळाशीं जितका संबंध आहे तितका वर्तमान काळाशीं नाहीं. यास्तव सध्यां ज्या स्थितीविषयींचें विवेचन आरंभलें आहे तेंच पुढें चालवूं.

वर इंग्रेजी राज्यापासून आमचें कोणकोणतें अहित झालें आहे तें सामान्यतः सांगण्यांत आलेंच आहे. एक पारतंत्र्य ह्मटलें ह्मणजे तें दरएक ठिकाणीं नडत असतें. या गोष्टीचा प्रत्यय सध्यां या देशांतील लोकांस पदोपदीं आहे. पहा कीं, आह्मी व्यापारांत लक्ष घालूं ह्मटलें तर आमचें कांहीं चालणार आहे काय ? इकडे मोठे भगीरथ प्रयत्न करून जरी देशी माल उत्पन्न केला, तरी कायदे कौंसलांतून एकादा वटहुकूम सुटला कीं पुरे, आमचे सारे कारखाने चीत ! म्यांचेस्टरवाले सरकारचे देशबंधु पडल्यामुळें त्यांनीं तिकडे हकाटी करून थोडीशी उचल केली, कीं इकडे आमचे हातपाय मोडले ! इकडे उरस्फोड करून तपांचीं तपें विद्याध्ययनांत घालवावीं, आणि शेवटीं नोकरी मागितली ह्मणजे आमचे चान्सलर साहेब आह्मांस प्रेमपूर्वक उपदेश करणार, कीं "लाडक्यांनो, तुह्मांस आह्मी येवढ्या औदार्यानें विद्यादान जें केलें, तें सरकारापुढें हात पसरण्या करतां कां रे ! अरे तुह्मी, आपला देश सुधारावा, लोकांस सज्ञान करावें, त्यांचे हक्क त्यांस समजावून द्यावे, आपल्या राज्यकर्त्यांचें निरंतर स्तुतिस्तोत्र करून आकाशांतील बापाच्या पायांपाशीं त्यांच्या कल्याणार्थ डोळे मिटून प्रार्थना करावी, विलायतेस जावें, अमेरिका पालथी घालावी, जॉन्सनसारखे ग्रंथ लिहावे, बर्कसारखें वक्तृत्व करावें, लूथरप्रमाणें धर्मसुधारणा करावी, मंगो पार्कप्रमाणें देशाटनें करावीं,—हें सर्व करायाचें सोडून देऊन खुळ्यासारखे चाकरीच्या रे काय नादीं लागतां ! उदरपोषण हें काय रे विद्योपासनेचें पर्यवसान ! सरकारानें तुह्मांस विद्या दिली तो दिली, आणि तुह्मांस नोकऱ्या देण्याचाही पतकर त्यांनींच घेतला पाहिजे काय ? छे छे, एकून तुम्ही या युनिवर्सिटीजननीस व्यर्थ शिणविल्याचें श्रेय घेऊं पाहत आहां, दुसरें कांहीं नाहीं ! ! " याप्रमाणें आमच्या

झगेवाल्या मंडळीच्या कानीं विद्यादेवीच्या निष्काम उपासनेचा तत्त्वोपदेश दरवर्षी पडतो खरा; पण इकडे व्यवहारांत जों पहावें तों त्याची प्रतीति फारशी येत नाहीं. जे आमचे प्रभू येथील विद्वानांस वरील ब्रह्मज्ञान शिकवतात तेच दरवर्षास वीस लाखांचा फन्ना उडवून 'कूपर्स हिल्' वासी मंडळीस इकडे पाचारण करतात, व आपल्या सनदी नोकरांस आगबोटीवर पाय ठेवल्यापासून तीनशें रुपयांचा तनखा चालू करतात. याखेरीज आमच्या दक्षिणविद्यालयांतील प्रसिद्ध विद्यारण्यासारखे व मागें आलेल्या एका छिन्नांगुष्ट विद्यागुरूंसारखे एकेक जाडे विद्वान् विद्याखात्यावर गुदरून दिले जातात ते निराळेच! एतावता तात्पर्य काय कीं सर्वोपरी नागवलेले जे आह्मी त्या आमच्या वांट्याला वरील कोरडें ब्रह्मज्ञान आणि ज्यांस उदरनिर्वाहाच्या शेंकडों इतर सोई आहेत ते जसे काय सरकारचे जांवई; नाहीं तेथून त्यांची भर झाली पाहिजे!

पण पारतंत्र्यापासून होणारी सर्वांतली मोठी हानि अद्याप सांगायाचीच राहिली आहे. ती ही कीं, त्यापासून मानसिक उन्नति अगदीं नष्ट होऊन जाते. ज्याच्या परवशता ही कालेंकरून आंगवळणीं पडते तो हळूं हळूं मानधनता, लज्जा, धैर्य वगैरे सद्गुणांस पारखा होत जाऊन वरच्याच्या उलट जे दुर्गुण ते त्यास सहजीं जडूं लागतात, व उत्तरोत्तर मूळ स्थितीपासून तो भ्रष्ट होत जातो. ही परमावधि हल्लीं आमच्या देशांत बहुधा सर्वत्र दृष्टीस पडूं लागली आहे. जन्मास येऊन करावें काय, तर परदास्य करावें, यजमानाची खुषामत करावी, लांड्यालबाड्या कराव्या, लोकांच्या मुंड्या मुरगाळाव्या, वरिष्ठाची थुंकी झेलून हाताखालच्यांस गांजावें, व शेवटीं पैशाची गांठोडी उराशीं घट्ट आंवळून धरून एखादे दिवशीं मरून जावें,—हें एकंदर तत्त्वज्ञान आलीकडे माजलें आहे. 'इसापनीति' तील कुतरा लांडग्यास जसा आपला सुखसोहळा निवेदन करीत आहे तशी सांप्रत बहुतेक मंडळीची स्थिति आहे. पूर्वीच्या लोकांत अकिंचन स्थितींत राहणारे, निस्पृह, स्पष्टवक्ते अशा प्रकारचे पुरुष जसे पुष्कळ आढळत असत, तसा प्रकार आतां अगदीं विरळा. आतां हुशार व शहाणा मनुष्य कोण, तर जो साहेबांचे बूट उचलील, वरिष्ठानें कितीही पुष्पवृष्टी केली तरी ती जो प्रेमानें झेलील, आंगमस्तीपर्यंत वेळेनसार येऊन ठेपली तरी ख्रिस्त प्रभूच्या उपदेशाप्रमाणें जो दुसरा गाल खुशाल पुढें करील, आपल्या यत्किंचित् स्वार्थाकरतां किंवा नुसती बहादुरी मिळण्याकरतां जो देशाशीं मात्रागमनीपणा करतांना बिलकूल शरम बाळगणार नाहीं, तो. आमच्या देशांत आलीकडे विद्येचा फैलावा थोडा झाला आहे असें नाहीं; पण या विद्येच्या योगानें

जें वास्तविक ज्ञान निष्पन्न व्हावें, व जी मनाची थोरवी वाढावी, त्यांतलें अजून कांहींच दृष्टीस पडूं लागलें नाहीं असें ह्मणायास हरकत नाहीं. त्यांतून इंग्रेजी विद्या ही तर वस्तुतः पाहतां वाघिणीसारखी आहे; तिच्या दुधावर जो पोसला तो लेंचापेंचा कधींच निपजूं नये. * उत्साह, धैर्य, अश्लाघ्य कर्माचा तिरस्कार, स्वावलंबन, इत्यादि उदात्त गुण वरील भाषेतील ग्रंथांच्या अध्ययनापासून उत्पन्न होणारे आहेत. पण आजपर्यंतच्या तऱ्हेवाईक शिक्षणपद्धतीनें ह्मणा, अगर तितका संस्कार आमचे ठायीं अद्याप धिंबला नसल्यामुळें ह्मणा, वरील गुणांचा उदय अद्याप तर कांहींच झालेला दृष्टीस पडत नाहीं. जिकडे पहावें तिकडे 'हां जी,' 'जी हां,' 'खुदावंत,' 'खावंद,' 'हाच श्ववृत्तीचा प्रकार नजरेस येतो. यःकश्चित् मराठी कारकुनापासून तों म्युनिसिपल कमिशनर, कौन्सिलर, दिवाणसाहेब, यांच्यापर्यंत एक मासला;—खावंदचरणारविंदीं मिलिंदायमान होणारी सारी मिंधी मंडळी! बाकी सभेंत उभें राहून नुसतें मुखपांडित्य करायाला सांगा, त्यांत ज्याची त्याची तयारी; येव करावें त्येव करावें;—चुटक्यांच्या मांडवाला किती उशीर! पण आंग मोडून मेहनत करण्याची पाळी येऊं द्या; किंवा पदरचा एकादा पैसा खर्च करण्याची मात्र वेळ यावी, ह्मणजे 'इसापनीती'तील सांबराची अवस्था! कुत्र्यांचा शब्द कानीं पडतांच वरील सांबराची जशी गाळण व्हावयाची, त्याप्रमाणेंच वरील अवसानघातकी वीरांचा आव! एकंदर एका संस्कृत कवीनें वेदांताच्या संबंधानें जें विनोदानें ह्मटलें आहे तेंच आमच्या फाकड्या मंडळीस लागू पडतें:—

वागुच्चारोत्सवं मात्रं तत्क्रियां कर्तुमक्षमाः ।
कलौ वेदांतिनो भांति फाल्गुने बालका इव ॥

राजन् दुधुक्षसि यदि क्षितिधेनुमेनां
तेनाद्य वत्समिव लोकममुं पुषाण ।
यस्मिंश्च सम्यगनिशं परिपुष्यमाणे
नानाफलैः फलति कल्पलतेव भूमिः ॥†

'नीतिशतक.'

अंक ७९-(२) विषयोपक्षेप. (२) आमचें सरकार कोण याची मीमांसा.

* इंग्रेजी भाषा शिकल्यापासून केवढा फायदा आहे, व या भाषेच्या अध्ययनानें फ्रेंच लोकांची स्थिति एकदम किती सुधारली; हें ज्यास माहीत करून घेणें असेल त्यानें बकलच्या इतिहास, भाग २, खंड ५ हें वाचावें.

† "प्रजा हाच कीं वत्स भूधेनुकेचा नृपा तूं करीं फार सांभाळ याचा ।
स्ववत्साचिया जाण वात्सल्ययोगें अभीष्टार्थ देईल हे भूमि वेगें ॥

वामन.

(३) इंग्रजसरकारचें आमच्यासंबंधानें कर्तव्य. (४) ख्रिस्तीधर्माच्या दृष्टीनें. (५) नीतिदृष्ट्या. (६) केवळ व्यवहार परत्वें.

१. मागील दोन अंकांत इंग्रेजी राज्यापासून आमच्या देशास फायदे कोणते झाले व तोटे कोणते झाले याविषयीं निरूपण केलें. आतां या अंकांत आमच्या राज्यकर्त्यांची या देशाच्या संबंधानें कर्तव्यें कोणकोणतीं आहेत याविषयीं विचार करूं.

२. हा विचार करतांना अगोदर आमचें सरकार ह्मणजे कोण याविषयीं विवेचन करणें अवश्य होय. सध्यांचें हिंदुस्थानचें राज्य ही तऱ्हा आगदींच विलक्षण आहे, यास्तव तिच्यासंबंधानें प्रथमतः वाचकांचा समज बरोबर केल्याखेरीज पुढें जाऊन उपयोग नाहीं. आजपर्यंत या देशाचें अधिपत्य एतद्देशीय किंवा परदेशीय लोकांकडे जें होतें त्याचा प्रकार असा असे कीं, एक तर राजा व राजमंडळ हें या देशांतल्या देशांतच असे. मुसलमानांनीं दूरदूरच्या मुलखांतून येऊन जरी हा देश काबीज केला, व येथें अनेक राज्यें स्थापन केलीं, तरी त्यांनीं येथल्या येथेंच तळ दिला होता. त्यामुळें हिंदु प्रजेपैकीं जर कोणास विचारलें असतें, कीं तुमचा राजा कोण? तर अकबर बादशाहा, किंवा अदिल शाहा, असें त्या वेळेस सांगतां आलें असतें. पण इंग्रजी राज्यांत तसा प्रकार मुळींच नाहीं. सन १८५८ सालापूर्वीं जी व्यवस्था होती ती तर राहूं द्याच ; पण हल्लीं केसरिहिंदशाही अंमल सुरू झाला असतांही जर येथील एकाद्या कुणब्यास किंवा जुन्या गृहस्थास विचारलें, कीं तुमचा राजा कोण, तर त्यानें काय सांगावें? गवर्नर साहेबांची गाडी कधींमधीं कोणाच्या येथें जाफतीला जातांना पाहिली असली, तर हे आमचे प्रभु असें त्यांस क्षणभर वाटणार आहे. पण गवर्नर साहेब हे आमचें हिताहित करण्यास सर्वस्वी मुकत्यार आहेत काय? छे, त्यांच्या डोक्यावर हिंदुस्थानचे वैसराय (प्रतिनिधि) लाट साहेब आहेतच. बरें, लाट साहेब हे तरी आमचे कुलमुकत्यार आहेत काय? त्यांनीं १८७७ सालच्या आरंभीं दिल्लीच्या बादशाही दरबारांत अध्यक्षस्थान पतकरलें होतें ; व शिंदे, होळकर, निजाम, गायकवाड, अशा बड्या बड्या संस्थानिकांचे त्यांनीं सलाम घेतले ; तेव्हां सकृद्दर्शनीं कोणास असा भ्रम होणें साहजिक आहे, कीं अश्वमेध केल्यावर युधिष्टिर जसा भरतखंडाचा अधिपति झाला, किंवा साऱ्या प्रतिस्पर्ध्यांस निवटून टाकून अवरंगजेबाची स्वारी जशी दिल्लीच्या तक्तावर आरूढ होऊन हिंदुपद बादशाहा बनली, त्याप्रमाणेंच नेक नामदार लॉर्ड लिटन् साहेब हे मुक्तेश्वराच्या ओंवीप्रमाणें—

प्राची प्रतीची दक्षिणोत्तरा । चारी दिशा चतुःसमुद्रां ॥
आक्रमूनि महीमहीध्रां । सुरेंद्र जैसा भूलोकीं ॥

या सोहळ्याचे भोक्ते झाले. पण ही भ्रांति दवडण्यास मध्यभागींच्या सिंहासनावर मांडलेल्या तसबिरीकडे अंमळ नजर फेंकणें येवढें बस झालें असतें. ही तसबीर कोणाची होती हें सांगायाला नकोच; मलिका माअझमा महाराणीसाहेब, हल्लीं केसरे हिंद्, यांची ती प्रतिमा होती. तेव्हां या साऱ्या देशाचें प्रभुत्व हें लाट साहेबांकडून इंग्लिस्तानच्या तक्ताच्या मालकिणीकडे गेलें. बरें, आतां हें तरी प्रभुत्वाचें परम पद ठरणार काय ? छे छे, हेंही राजसत्तेचें अत्युच्च शिखर नव्हेच ! तेथपर्यंत पोंचण्यास आणखी मार्गक्रमण करणें जरूर आहे. मलिका माअझमा बाई साहेबांनीं केसर-इ-हिंद् ही किताबत जी घेतली, ती शिवाजीनें आपणास राजपद घेतलें, किंवा हैदर नाइकाचे चिरंजीव आपणास सुलतान म्हणवूं लागले, अथवा नेपोलियन यानें खिस्ती धर्माचे जगद्गुरु पोप साहेब यांच्या आशीर्वादाक्षता घेऊन सार्वभौमत्वाचा स्वीकार केला, अशांपैकीं तऱ्हा मुळींच नव्हती. तर मुख्य प्रधान माजी बीकन्स्फील्ड साहेब यांनीं आपल्या बहादुरीवर वरील समारंभ करवून एतद्देशीय राजेरजवाडे जीं पूर्वीं दोस्त सरकारें होतीं त्यांस मांडलिक करून महाराणी साहेबांस चक्रवर्तिनीपदावर चढविलें. तेव्हां 'ते मंत्राः ब्राह्मणाधीनाः ब्राह्मणो मम दैवतं' या न्यायानें पाहतां महाराणी विक्टोरिया यांच्यापेक्षां वरील यहुदी लॉर्ड साहेब यांची पायरी वरची झाली. बरें तर, लॉर्ड बीकन्स्फील्ड हे आमचे धनी होते असें म्हणूं ! असें म्हणायाचें असेल, तर इंग्लंडांत नुकतेंच जें प्रभ्वंतर झालें, व जी माभळभाटी झाली, तिजकडे अगोदर लक्ष पुरवायाला पाहिजे. बीकन्सफील्ड साहेब व त्यांचें पंचायतन* यांचे एकाएकीं वारा वाजून जो 'मंगळमूर्ति मोरया' चा प्रकार झाला, व या उत्तरपूजेच्या समयीं कांहीं देवतांस मुष्टिमोदक नैवेद्यही समर्पण झाला, ती सारी धूमश्चक्री क्षणभर मनांत आणली पाहिजे. ती आणली असतां कोणासही सहज कळून येणारें आहे कीं, जे यहुदी उमराव आज सारें राज्यसूत्र हातांत वागवताहेत, आणि उद्यां पहावें तों फूस कांहीं नाहीं, ते कसचे आमचे प्रभु ! आतां येकी आणि अंमळशानें फुक्की ही ज्या सत्तेची शाश्वती, तीस सत्ता कोण म्हणेल ? तेव्हां लॉर्ड बीकन्स्फील्ड साहेब हे-

---

* वरील पंचायतन कोणतें हें आमच्या वाचकमंडळास थोडेंबहुत तरी माहीत असेलच. तें लॉर्ड लिटन, सर रिचर्ड टेंपल, सर जान् स्ट्राची, व मुंबईचे माजी गवर्नर सर बार्टर फियर. हें राजमंडळ होय. गेल्या दोन तीन वर्षांचा जो इतिहास लिहील त्यास वरील मंडळाचे किती पोवाडे गावे लागतील !

ही उडाले ! मग शेवटीं आमचें सरकार ठरलें तरी कोणतें ? तर अवघ्या इंग्रेजी राष्ट्राचा अभिप्राय. या अभिप्रायानें बीकन्सफील्ड यांस क्षणभर प्रभुत्व दिलें; त्यासरशा चोंहोकडे लढाया सुरू झाल्या, दिल्लीचा सार्वभौमाभिषेक झाला, मुद्रणयंत्रावर मुद्रा बसली, उदीमपट्टी निघाली, इत्यादि प्रकार झाले. पुढें अफगाण लोकांनीं डोळे वटारून दोस्त इंग्लिश सरकारास आपल्या मुलखापार घालवून दिलें, आफ्रिकेच्या दक्षिण भागच्या लोकांनीं आमच्या सरकारच्या फौजांचा चांगला समाचार घेतला, जवळचें आयर्लंड गडबड करूं लागलें त्यासरशी बीकन्सफील्ड बोवांची सद्दी आटपली, आणि लगेंच त्यांस बुक्का लागला ! ते खालीं बसतांच त्यांचे प्रतिपक्षी ग्लाडस्टन् साहेब कंबर बांधून उठले, व त्यांनीं आपला डाव सुरू केला. सारांश, आमचें सरकार कोण याचा मुळींच पत्ता नाहीं ह्मटलें असतां चालेल; अमक्या एका मनुष्याच्या किंवा मंडळीच्या खुषीवर आमचें बरें वाईट करणें अवलंबून आहे अशांतला मुळींच प्रकार नाहीं. तर आंग्लभौमराष्ट्ररूप महोदधीवर जी कालवशात् यदृच्छेनें लाट उठेल तिजसरसें आह्मी हेलकावत जावें हीच आमची राज्यव्यवस्था, व वरील लहर हेंच आमचें सरकार !!

तर आमच्या देशाच्या राजसत्तेचें अशा प्रकारचें स्वरूप आहे. हें स्वरूप इकडील देशांत तर अगदींच अदृष्टपूर्व आहे हें सांगायाला नकोच. आतां कांहीं अंशीं तें आह्मांस हितावह आहे व कांहीं अंशीं गैरफायद्याचें आहे हें थोडा विचार केला असतां कोणासही दिसून येणारें आहे. एकच मनुष्य राज्यपदावर नियुक्त असला ह्मणजे तो ज्या तऱ्हेचा मनुष्य असेल त्याप्रमाणें प्रजेचें हित किंवा अहित होण्याचा संभव असतो. थोरल्या माधवरावासारखा किंवा अकबर बादशाहासारखा प्रभु असला ह्मणजे सारी प्रजा अबादानी भोगते व सुख पावते; तीच शेवटल्या रावबाजीसारखी किंवा महंमद तघलखासारखी स्वारी सिंहासनारूढ झाली ह्मणजे झाली 'बेबंद नगरी व झोटिंगपाच्छाई' सुरू ! हा प्रकार प्रस्तुत सारख्या राज्यांत घडण्याचा संभव बहुधा नाहींच म्हटला असतां चालेल. कां कीं, वैसरॉय साहेब झाले तरी त्यांस कायद्याचें बंधन आहेच. इकडे दूरदूरच्या प्रांतीं राहून चार दिवस घाशीरामी चालवण्याचा जर त्यांनीं घाट घातला, तर लागलींच त्यांस तिकडून थप्पड येईल, व वॉरन् हेस्टिंग्सची आठ वर्षें धिंड निघाली तशी शोभा निजधामास गेल्यावर होईल ती निराळीच ! बरें, हा इकडून फायदा पाहावा तर दुसरीकडून गैरफायदाही आहे. प्रतिनिधि साहेबांस एका बाजूनें जसा कायदा अडव-

तो, तशीच दुसऱ्या बाजूनेंही त्यांस आडकाठी आहेच! एडमंड बर्क किंवा परोपकारी जॉन हॉवर्ड जरी यदाकदाचित् गवर्नर जनरल झाला, तरी त्यास पदोपदीं वरील कायदा आडवा येईल. त्यानें मनांत आणलें कीं मल्हाररावावर उगीच आरोप येऊन तो बिचारा गादीला मुकला, किंवा निजामाचा वऱ्हाड प्रांत अडकवून ठेवला आहे ही निवळ बळजबरी आहे, किंवा फूलर साहेबांनीं शिपायाचा खून केला तर त्यांस जॉर्ज नेल्सनच्या सोबतीला पाठविलें पाहिजे, अशा गोष्टी जर तो नुसत्या मनांत आणील तर तें सुद्धां वरील कायद्यास कितपत खपेल हें सांगायाला नकोच! वरच्या सारखे 'ब्र' तोंडांतून काढल्या-बरोबर तिकडून लाट साहेबांस चांगले खरपूस समज येतील, कीं, आपणास तुकाराम बोवांचा खिस्त महाराजांचा अवतार बनायाचें असेल तर ती वेळ अद्याप आली नाहीं. पुढें होणारें प्रभु येशूचें सहस्रवार्षिक राज्य अद्याप यावयाचें आहे, त्या वेळेस तुमची पाहिजे तर नेमणूक करूं; सध्यां आपण एकाद्या टेंपल, फ्रीयर, किंवा आंडर्सन् लारख्या हुशार मनुष्याच्या स्वाधीन शिक्केकटार करून मार्गस्थ व्हावें हें बरें! तर याप्रमाणें आमच्या प्रस्तुत राज्यकर्त्यांची कारकीर्द व पूर्वी राजेरजवाड्याची कारकीर्द यांत महदंतर आहे.

३. आतां सांप्रतच्या सरकारानें या देशाच्या संबंधानें काय काय केलें पाहिजे याविषयीं विचार करूं. हा विचार तीन प्रकारांनीं केला असतां चालेल; एक आमचें सरकार आपणास खिस्ती ह्मणवितें म्हणून, एक नीतिदृष्ट्या, आणि तिसरा सामान्य व्यवहाराच्या दृष्टीनें.

४. आमचें सरकार खिस्तधर्मी ऊर्फ सद्धर्मानुयायी आहे हें आमच्या वाचकांस सांगणें नलगेच. खिस्ती धर्माचा मुख्य सिद्धांत असा आहे कीं, जगांतील इतर धर्म सर्व खोटे आहेत, व खरी नीति काय ती त्यांतच सांगितली आहे; क्लैव साहेबांनीं जसे दोन तहनामे तयार केले होते, एक खरा आणि एक खोटा,—त्याप्रमाणें आकाशांतील प्रभूच्या स्वदस्तुरची सनद ह्मटली ह्मणजे 'पवित्रशास्त्र' हें होय, व वेदकुराणादि ग्रंथ तांबड्या तहनाम्यादाखल होत. आपल्या परम दयाळू महाराणीसाहेबांनीं सन १८५८ च्या जाहिरनाम्यांत आह्मास असेंच कळविलें आहे कीं वरील ईश्वरप्रणीत व मोक्षैकमार्गभूत धर्मावर त्यांचा पूर्ण निर्धार आहे. शिवाय दरवर्षी वरील पवित्रधर्माच्या प्रीत्यर्थ आमच्या खजिन्यांतले लाखो रुपये उडत असून मिशनरी ऊर्फ प्रेषित मंडळी तर शहरोंशहरीं गांवोगांवीं रस्तोरस्तीं सद्धर्माचा प्रकाश पाडीत आहेत व त्यांचा महिमा गात आहेत हें सर्वांस महशूर आहेच.

तेव्हां आमचे राज्यकर्ते हे येशू महाराजांचे केवढे परमभक्त आहेत हें कोणालाही दिसणार आहे. आतां ही खिस्तभक्ति आणि गेल्या शंभर सवाशें वर्षांतला येथील कारभार यांचा वस्तुतः पाहतां किती अत्यंत विरोध आहे हें कोणालाही सांगावाला नकोच. जो कोणी पवित्रशास्त्रांतर्गत येशू चरित्र आणि क्लैव, हेस्टिंग्स्, डालहौसी, टेंपल् या चतुष्टयाची चरित्रावली वाचील आणि दोहोंची परस्पर तुलना करील, त्यास वरील मंडळींची खिस्तलोकीं काय संभावना होण्यासारखी आहे हें समजण्यास फार आयास पडतील असें नाहीं. त्याप्रमाणें रे० मिचेल्, टेलर वगैरे मंडळी हिंदु धर्माच्या संबंधानें असंबद्ध प्रलाप करण्यांत जी व्यर्थ कालक्षेप करते, तीच जर पवित्रशास्त्रांतलें एकेक वचन घेऊन त्याचें स्पष्टीकरण हिंदुस्थानच्या इतिहासांतून करूं लागेल तर केवढी मनोरंजक व्याख्यानें होतील बरें ! पण याविषयीं तूर्त आह्मांस विचार कर्तव्य नाहीं. 'गतं न शोचामि कृतं न मन्ये' या न्यायास अनुसरून मागें होऊन गेलेल्या गोष्टींचा काथ्या कुटण्यांत कांहीं हांसील नाहीं. क्लैव, हेस्टिंग्स् वगैरे मंडळीविषयीं त्यांच्या समकालीनांचे जे अभिप्राय होते ते खरे असोत, * किंवा मेकॉलेप्रभृतींनीं त्यांस जागोजाग जें प्रेमालिंगन

---

* क्लैवच्या संबंधानें जॉन्सनच्या भाषणांत पुढील उल्लेख आहे:—

"The ingenious Mr. Brown told me, that he was once at the seat of Lord Clive, who had returned from India with great wealth ; and that he showed him at the door of his bed-chamber a large chest, which he said he had once had full of gold: upon which Brown observed, 'I am glad you can bear it so near your bed-chamber!"

हेस्टिंग्सवर बर्कनें केलेला भडिमार तर प्रसिद्धच आहे.

"At length the orator concluded. Raising his voice till the old arches of Irish oak resounded, "Therefore," said he, "hath it with all confidence been ordered by the Commons of Great Britain, that I impeach, Warren Hastings of high crimes and misdemeanours. I impeach him in the names of the Commons House of Parliament, whose trust he has betrayed. I impeach him in the name of the English nation, whose ancient honour he has sullied. I impeach him in the name of the people of India, whose rights he has trodden under

(पुढें चालू.)

दिलें आहे तें यथार्थ असो; तूर्तच्या पक्षीं आह्मांस दोन्ही लेख सारखेच होत. यास्तव हल्लीं आपण असें समजू कीं ' इसापनीतीं ' त जुपिटरानें जसा एक भला मोठा ओंडा अचानक आकाशांतून खालीं सोडून दिला, आणि हा तुह्मांला राजा घ्या असें बेडकांस सांगितलें, त्याप्रमाणेंच आकाशांतील प्रभूनें आमचे सांप्रतचे प्रभु आह्मांकरतां पाठवून दिले आहेत. अशी कल्पना केली असतां प्रस्तुत सद्धर्मी राजकर्त्यांनीं येथील सत्ता कोणत्या तऱ्हेनें वहिवाटली पाहिजे हें पाहूं.

येशू ख्रिस्त व त्यानें स्थापलेला धर्म याविषयीं आमच्या वाचकांस कितपतशी माहिती असेल हें आमच्यानें सांगवत नाहीं. कां कीं, एक तर इंग्रेजी शाळांतून व विद्यालयांतून तर त्याविषयीं कधीं फार करून नांवही काढीत नाहींत; व एतद्देशीय भाषांतून वरील विषयावर ह्मणण्यासारखा एकादाही ग्रंथ झाला असेल असें म्हणवत नाहीं. आजपर्यंत पाद्री खात्यानें येथें आपल्याकडून अट्टाहास करून पुस्तकांच्या शाळांच्या, व व्याख्यानांच्या द्वारें सदरील विशय लोकांच्या मनांत आणून देण्याचा पुष्कळ यत्न केला आहे हें खरें; पण त्यांच्या तऱ्हेवाइक पद्धतीमुळें प्रस्तुत धर्म हें कांहीं तरी खूळ आहे इतकी मात्र लोकांची समजूत दृढ होऊन बसली आहे. यास्तव प्रस्तुत विषयाच्या अनुषंगानें येथें इतकें सांगतो ह्मणजे बस आहे कीं, सदरील धर्माचा पैगंबर हा युधिष्ठिर, बुद्ध, सॉक्रेटीस, तुकाराम या लोकांच्या कोटींतला होता. अशा विभूति ' भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम् ' या महाकविवचनास अनुसरून या भूतलावर कधींमधीं अवतीर्ण होत असतात; तर तोच मासला परम शठ जे यहुदी लोक त्यांच्यांत ' भांगेंत तुळस ' या न्यायानें वरील महापुरुषाच्या रूपानें दृष्टीस पडला. त्यानें तीसपासून तेहेतीस वर्षांपर्यंतच काय तो धर्मोपदेश केला, पण त्या तीन चार वर्षांत पेरलेल्या बीजाचेंच फळ येवढ्या प्रचंड व वैभवयुक्त रूपानें साऱ्या पृथ्वीभर आज कित्येक शतकें दृष्टीस पडत आहे. आतां वरील उपदेश काय होता हें जर पाहिलें, तर सर्वांवर दया करावी, प्रत्यक्ष शत्रूंचीही क्षमा करून त्यांजबद्दल ईश्वरापाशीं करुणा भाकावी, एका गालावर मारली असतां दुसरा

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

foot, and whose country he has turned into a desert, Lastly, in the name of human nature itself, in the name of both sexes, in the name of every age, in the name of every rank, I impeach the common enemy and oppressor of all !"

Macauloy's Essay on Warren Hastings.

पुढें करावा, सारें मनुष्यमात्र हीं परमेश्वराचीं लेकरें होत, यास्तव अमुक मंडळी देवाची लाडकी आणि अमुक नावडती या कल्पना कुत्सित होत, याप्रमाणें अत्यंत सात्विकपणाचा तो होता. तुम्ही आपल्या देशांतून उठा आणि परमुलखावर जाऊन धाड घाला, ज्यांनीं तुह्मांस कधीं कांहीचाही उपद्रव दिला नाहीं त्याचे मुलुख काबीज करा, ज्यांनीं सालसपणानें तुह्मांस आश्रय दिला त्यांच्यावरच उठून अरेरावी करा, रणवाद्यें वाजवा; जयस्तंभ उभारा, खोट्या सह्या करा, दुसऱ्यांच्या बायका उपटा, दिवसांढवळ्या दरवडे घाला, वाटेल त्यास उचलून फाशीं द्या, यांपैकीं एकही प्रकार 'शुभवर्तमानां'त आढळत नाहीं. वरील सर्व प्रकार मुसलमानांच्या पैगंबरानें केलेल्या उपदेशास कांहींसे साजणारे आहेत; कां कीं जरी वरील घोर कर्मांचा त्यानें साक्षात् उपदेश केला नाहीं, तरी तरवारीच्या लखाखीनें सद्धर्माचा प्रकाश साऱ्या दुनियेवर पाडण्याची त्यानें आज्ञा दिली असल्यामुळें एकंदरींत तोच पर्याय झाला. पण बिचाऱ्या येशूनें तीही आज्ञा आपल्या शिष्यांस दिली नाहीं, व स्वतः तरवारीस तो कधीं शिवलाही नाहीं. उलटा त्याच्या चरित्रकारांचा तर असा उल्लेख आहे कीं, त्यास सुळावर चढवितांना त्यानें अत्यंत थोरपणाची गंभीरवृत्ति धारण करून लोकांच्या अज्ञानाबद्दल कारुण्य प्रगट केलें, आणि त्यांच्या कल्याणार्थ आपल्या पित्यापाशीं मनोभावेंकरून प्रार्थना केली! मग हें सर्व जर खरें आहे, तर गुरूंत व शिष्यांत हें केवढें महदंतर! आमची तर पक्की खात्री आहे कीं, हेस्टिंग्स्, डाल्हौसी, लिटन्, टेंपल्, फ्रीयर अशांसारख्यांस ख्रिस्ताच्या शिष्यांत सामील करणें ह्मणजे 'वेषधारी लांडग्यां'स मेंढ्यांत गणणें, किंवा डेकनरोडवासी अखंड सुवासिनींचें 'सीता मंदोदरी तारा' या वर्गांत परिगणन करणें यासारखेंच होय! 'पवित्रशास्त्र' ह्मणजे 'इसापनीति' जर नसेल, आणि 'आकाशांतील बापा' नें जर खरोखरच सिनिया पर्वतावर मोश्याला 'आज्ञादशक' दिलें असेल, तर वरील खाशा मंडळीची व त्यांच्या लक्षावधि देशबंधूंची इतउत्तर काय व्यवस्था होणारी असेल ती असो!! *

* "Sydney Smith well remarked, 'if you wish to convert the heathen, you must first burn your Bibles, which instead of exhibiting you as christians, will only prove you to be impostors.' At another period Burke remarked, 'The English who double the cape, generally contrive to unbaptise themselves.' Had Burke lived to see the annexation of Oude, he would perhaps have criticised the morals of a government which based its acts of spoliation and violence on the requirements of the Christian religion."

The way to regain India.

तर ज्याअर्थी आमचें सरकार आपणास ख्रिस्ती ह्मणवितें, त्याअर्थी वरील धर्माप्रमाणें एक आणा तरी त्याचें आचरण येथें उतरायाला पाहिजे हें उघड आहे. येवढा हिंदुस्थान देश आह्मीं इतक्या थोड्या काळांत व इतक्या अल्प आयासानें काबीज केला हें आमचें सामर्थ्य नव्हे, तर परमेश्वरानें आपले अचिंत्य हेतु सिद्धीस नेण्याकरतां हा येवढा खाऊ आमच्या हातावर अचानक आणून ठेवला, याप्रमाणें आज कित्तीक दिवसांपासून पाश्चात्यांनीं ज्या लक्षवेळां उक्ति प्रगट केल्या आहेत त्या जर केवळ वायफळ नसतील, व जगाच्या समाप्तीनंतर पितापुत्रांचें मोठें जगड्व्याळ कमिशन बसून त्यांत सर्वांचा निवाडा होणें आहे हा जर आमच्या सद्धर्मी राज्यकर्त्यांस निवळ फार्स वाटत नसेल, तर आमच्या देशाचा कारभार आजपर्यंत ज्या तऱ्हेनें चालला, आणि या घटकेला जसा चालला आहे, ती तऱ्हा त्यांनीं अगदीं टाकून दिली पाहिजे. जरी घटकाभर असेंही मानलें, कीं आमचा कारभार करण्याकरतां सदरील पाश्चात्य मंडळीस आकाशांतील प्रभूनें मुनीम नेमून ठेवलें आहे, तरी ही मुनीमी ते कोणत्या रीतीनें बजावतात हें पाहावयास नको काय? आमच्याकडे मुकत्यारी दिली आहे असें तोंडानें ह्मणून 'इसापनीती' तल्या खवाखाऊ वानराप्रमाणें जर आमच्या सरकारानें कृति केली तर चालेल काय? आह्मी भरतभूमीचीं वेडींखुळीं लेकरें यांच्या लक्षांत जरी आह्मांवर नेमलेल्या मुनीमांची लबाडी आली नाहीं तरी सर जॉन स्ट्राची आपला अक्कलआढावा देवबापापासून लपवूं शकतील असें त्यांस वाटतें काय? गवर्नर साहेबांनीं सात सेक्रेटरियटांच्या आंत जरी आपले 'सीक्रेट डिपार्टमेंट' (गुपचुपीचें खातें) लिहवून ठेवलें, तरी तें येशूला व त्याच्या बापाला काय होय? त्याचा छडा त्यांस लागणार नाहीं असें होईल काय? आतां आमच्या राज्यकर्त्यांस असें वाटत असेल, कीं आह्मी धर्मकृत्याकडे हिंदुस्थानच्या खजिन्यांतले लाखों रुपये प्रतिवर्षीं उडवतों, जिकडे तिकडे चर्च व चापलन् यांची गर्दी आह्मीं करून दिलीच आहे, शिवाय आमच्या आश्रयानें व मदतीनें शेंकडों मिशनें येथें येऊन उतरलीं आहेत व प्रभूच्या नामाचा गजर त्यांच्या मुखें सदोदित चालूच आहे, शिवाय मूर्तिपूजकांच्या देवस्थानांवर आह्मीं डोळा ठेवला असून ख्रिस्त्या देवाच्या सन्निध येण्याबद्दल लोकांस आमचें हस्तेंपरहस्तें प्रोत्साहन चालूच आहे,—मग इतक्या परीनीं प्रभूची प्रसन्नता संपादन करण्याविषयीं आह्मी सदोदित झटत असतां आणखी तें काय पाहिजे? असें आमच्या सरकारचें मनोगत असेल तर मग आमचें कांहीं

बोलणें नाहीं. आमचे शेवटचे राजमणि बाजीराव साहेब यांचाही खाक्या अशाच मासल्याचा होता. वडिलांच्या हातून चुकून गफलतीनें गोत्रजहत्या घडली, तर त्यांनीं 'बापसे बेटा सवाई' हा न्याय अमलांत आणुन प्रत्यक्ष विठोबास खडा साक्षीदार करून ठेवून ब्रह्महत्येचा डंका स्वपूर्वजार्जित 'ब्रह्मवाच्छाही' भर वाजवून दिला. आणि सारी पुण्यनगरी रांडवाडा करून सोडून आपली पवित्र ज्ञाति भ्रष्ट करविली; आणि या सर्व महाकृत्यांबद्दल चित्रगुप्ताच्या वहीवर दुसऱ्या बाजूला जमा काय,—तर ब्राह्मणभोजनें, नऊ लाख आंबराई, विठोबाला पोपाक, गंगेला सबंध पेनशनाचें समर्पण, इत्यादि! तर 'नागेश्वराला नागवून सोमेश्वराला वात लावायाची' यापेक्षां उंची दुराची धर्मवासना जर आमच्या राज्यकर्त्यांच्या ठायीं वसत असेल, तर त्यांनीं आपली खिस्तनिष्टा सध्यांपेक्षां फार निराळ्या तऱ्हेनें प्रगट केली पाहिजे हें उघड आहे.

हें एक प्रकरण झालें. वस्तुतः पाहतां यांत मोठासा अर्थ आहे असें नाहीं; कां कीं आमच्या राज्यकर्त्यांची नाटकी भाषा ज्यास कळली नाहीं त्यास मात्र राणीसाहेबांचा जाहिरनामा किंवा फ्रीयर साहेबांची खिस्तभक्ति हीं फसवूं शकतील. बाकी वस्तुतः पाहतां इंग्रेजी आभार (thanks), इंग्रेजी खेद (regret), इंग्रेजी आनंद (pleasure) वगैरेंत जितपत अर्थ असतो, तितपतच 'आमची खिस्ती धर्मावर पूर्ण निष्टा आहे' इत्यादि तिलगुडोपम कर्णमधुर वाक्यांची मीमांसा करावयाची. सणावाराच्या दिवशीं जसें घरांतील वस्त्रप्रावरण व लेणें सगळें काढून आंगावर घालण्याची सर्वांची रीत आहे, त्याप्रमाणेंच दरबारी भाषणांतून व जाहिरनाम्यांतून फुकाची खिस्तनिष्टा मिरविण्याची साऱ्या पाश्चात्य राष्ट्रांची चालच आहे. बिचारा येशूखिस्त दोन हजार वर्षांपूर्वीं हालअपेष्टा होऊन मरण पावला; त्याच्या नांवावर आज हवें त्यानें हवें तें कृत्य करावें. तो आकाशांतून उतरून कोणाचा हात धरायाला येतो आहे असें कांहीं नाहीं, किंवा बीकन्सफील्ड महाराज व त्यांचें पंचायतन यांच्या 'सीक्रेट डिपार्टमेंटांत तो थोडकाच डोकावून पाहतो आहे; मग त्याचें फुकाचें नांव घेऊन त्याखालीं जर हवें तें दडपून द्यावयाला सांपडतें आहे तर कशाला कमी करा! पंढरपुरच्या विठोबानें दामाजीपंताबद्दल जशी एकदम भरपूर रसद पोंचवून दिली, त्याप्रमाणें वरील प्रभूनें आपल्या रक्तानें आपल्या क्रोधाविष्ट पित्यास संतुष्ट करून पुढच्या व मागच्या सर्व पापांबद्दल साऱ्या मनुष्यजातीची हमी भरून भरभक्कम ऐवज स्वर्गीच्या दरबारीं एकदम पटवून दिला आहे. तेव्हां आतां खि-

स्नभक्तांच्या आचरणांत वैगुण्य काढण्याची प्रत्यक्ष आकाशांतील बापाचीहि पुण्याई नाहीं ! !

५. दुसरा विचार नीतीचा. 'नीति' शब्दाचा येथें संस्कृत अर्थ घ्यावयाचा नाहीं; * तर 'न्यायीपणा,' 'रास्तपणा' या प्राकृत अर्थी त्याचें ग्रहण करावयाचें. या नीतिविषयींही आमच्या राज्यकर्त्यांचा पहिल्यापासून मोठा बाणा आहे. मेकॉलेसाहेबांच्या एतद्देशविषयक दोन निबंधांत वरील प्रकरणीं तर मोठेंच विवरण केलेलें आहे, आणि इंग्रजी लोकांचा नीतिमत्तेत साहेबांनीं पहिला नंबर बिनदिक्कत ठोकून दिला आहे! † शिवाय नीतीचीं ह्मणजे सदाचरणाचीं तत्त्वें ख्रिस्ती धर्म प्रगट होण्यापूर्वी या भूतलावर बहुधा अज्ञानच होतीं, तीं वरील उजेड आकाशांतील बापानें पाडल्यावर काय तीं जगांत पूर्णपणें प्रगट झालीं, ही स्वधर्माची पोकळ फुशारकी सहस्रशः पाश्चात्त्य ग्रंथकारांनीं आजपर्यंत गाइली आहे. ‡ तर

* संस्कृत भाषेंत 'नीति' शब्दाचा अर्थ 'राजनीति' हा होय; व राजनीति म्हणजे दुसऱ्याचें पागोटें घेण्याची विद्या. महाभारतांतील कणकनीति व मुद्राराक्षसांतील 'मंत्रिमुख्यांची नीति आमच्या वाचकांपैकीं कित्येकांस माहीत असेलच. भर्तृहरींच्या नीतिशतकांतील राजनीतिविषयक श्लोक पुढें भाषांतररूपानें सादर करतों, त्यावरूनही प्रस्तुत विषयाचें स्वरूप लक्षांत येईलचः—

केव्हां सत्य वदे वदे अनृतही केव्हां वदे गोडही
केव्हां अप्रियही दयालुहि असे केव्हां करी घातही ।
जोडी अर्थहि जे यथेष्ट समयीं कीं वेचही आदरी
ऐशी हे नृपनीति भासत असे वारांगनेचे परी ॥

वामन.

† अंक ३० पहा.

‡ वरील प्रौढिवादाचें निरसन पुढील उताऱ्यावरून होण्यासारखें आहेः—

"That the system of morals propounded in the New Testament contain no maxim which has not been previously enunciated, and that some of the most beautiful passages in the Apostolic writings are quotations from pagan authors, is well known to every scholar; and so far from supplying, as some suppose, an objection against Christianity, it is a strong recommendation of it, as indicating the intimate relation between the doctrines of Christ and the moral sympathies of mankind in different ages. But to assert that Christianity communicated

(पुढें चालू.)

असतां केवळ न्यायाच्या दृष्टीनें पाहतां आमच्या देशांतील कारभार कसा काय चालला आहे तो पाहूं.

राजानें प्रजेशीं यथान्याय व्यवहार करावयाचा ह्मणजे काय हें प्रायः स्पष्टच आहे. प्राच्य देशांत राजाविषयीं ज्या समजुती आहेत, कीं राजा हा सान्या प्रजेचा मालक आहे, व तो काय पाहिजे तें करील, त्यास विचारण्याचाही कोणाला अखत्यार नाहीं. या खन्या असोत; किंवा प्राचीन काळीं कांहीं पाश्चात्त्य राष्ट्रांत राजाविषयीं ज्या समजुती असत, व आतां तर प्रायः सर्वत्र आहेत, कीं राजा हा केवळ प्रजेचा चाकर आहे, आणि तो जर चुकेल तर त्यास विचारण्याचा तर काय, पण शासन करण्याचाही अधिकार प्रजेस आहे, हीं मतें यथार्थ असोत: दोहोंतील आशय मिळून सामान्यतः एकच आहे. इकडे राजाविषयीं जरी पूज्यभाव फार आढळतो तरी तो जर दुर्वृत्त निघाला तर त्यास कोणी नांवें ठेवीत नाहीं किंवा त्याशीं विरोध करीत नाहीं असें नाहीं. राघोबा दादा येवढा जोरावर होता पण त्याची कोणी डाळ शिजूं दिली नाहीं, व ज्या चांडाळणीस पुण्यास राज्य करावयाचें होतें तिच्या कपाळीं वैधव्य दशेंत कारागृहवास मात्र आला; त्याप्रमाणेंच दोघांच्या पोटीं जे कुलदीपक जन्मास आले त्यांसही शेवटपर्यंत कोणींही बरें ह्मटलें नाहीं. आमच्या हल्लींच्या सरकारानें त्यास अपमतलबासाठीं हातीं धरलें ह्मणून, नाहीं तर ऐन पुण्यावर लढाई ठोकून जो बहादर चढून आला होता त्याच्या हातानेंच बहुधा रावबाजीच्या कारकर्दीची अखेर होण्याचा रंग आला होता! मुसलमानांच्या इतिहासांत ही हुमायुनास पदच्युत करून शेरशहानें गादी बळकावल्या-

---

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

to man moral truths previously unknown, argues, on the part of the asserter, either gross ignorance or else wilful fraud !

Buckle's History.

" I have just read these words in a piece of declamation in fourteen volumes entitled The History of the Lower Empire— " The Christians had a morality, but the Pagans had none. "

Oh, M. Le Beau ! author of these fourteen volumes, where did you pick up this absurdity ? What becomes of the morality of Socrates , of Zeleucus, of Charondas, of Ciciro, of Epictetus and of Marcus Auqelius ?

Voltaire's Philosophical Dictionary (Morality.)

च्चीं वगैरे उदाहरणें आहेतच. तेव्हां इकडे तरी लोकांचा अंतर्गत अभिप्राय-हाच आहे कीं, राजाकडे जरी सर्व अधिकार सोंपवून दिलेला आहे तरी तो जोंपर्यंत त्याचा यथार्थ विनियोग करील तोंपर्यंतच. वरील अधिकाराच्या जोरावर जर तो प्रजेस अतिशयित गांजूं लागला, तर मूळचा पूज्यभाव तेव्हांच नष्ट होऊन जातो. तर कोणत्या ही राष्ट्रांत पाहिलें तरी राजाविषयींच्या कल्पना बहुधा सारख्याच आहेत. त्या ह्या कीं, त्यानें प्रजेचें रक्षण करावें, तीस सुमार्गास लावावें, देश समृद्ध करावा, सर्व लोक एकमेकांस उपद्रव न करतां जेणेंकरून आनंदानें व संतोषानें राहतील अशा तजविजी कराव्या, इत्यादि. राज्यधुरेचा ज्यानें अंगीकार केला त्यानें वरील सारी जबाबदारी आपल्या अंगावर घेणें जरूर आहे. ती न घेतां प्रभुत्वापासून मिळणाऱ्या सुखोपभोगाची व मानसन्मानाचीच मात्र जो अपेक्षा करील तो प्रजारक्षक नव्हे, तर प्रजाभक्षक होय. जसा सिंह हा पशूंचा राजा, किंवा गरुडपक्षी हा पक्ष्यांचा राजा, तसाच वरील नरपति होय; ह्मणजे सिंहाच्या आधिपत्याचा जसा इतकाच अर्थ, का त्यानें आपल्या प्रजेवर झाप घालून हवें त्यास वाटेल तेव्हां फाडून खावें, व गरुडपक्ष्यानेंही तोच प्रकार दुर्बल पक्ष्यांवर निःशंकपणें करावा, त्याप्रमाणेंच वरच्यासारख्या नृपाधमानें पाहिजे त्यास चुचाडावें व पाहिजे तिजवर बलात्कार करावा येवढाच त्याच्या राजेपणाचा अर्थ ! पण जो आपणास सुज्ञ ह्मणवतो त्याच्या हातीं सत्ता आली असतां तिचा तो वरच्याप्रमाणें कधीं दुरुपयोग करीत नाहीं. मग आमचें सरकार जर आपणास शहाण्यातलें शाहणें ह्मणवितें, व ख्रिस्ती धर्मातील पवित्र आचरणाचा बाणा बाळगतें, तर त्याची प्रजानियमनाची पद्धति तर किती निर्दोष व स्तुत्य असावी ! पण लिहिण्यास दिलगीर वाटते कीं पहिल्या पहिल्यानें ह्मणजे अव्वल इंग्रेजींत जरी न्यायीपणाचा व दयाळूपणाचा प्रकार या देशांत पुष्कळ दृष्टीस पडत गेला, तरी आतां हळूहळू वरील दोन्ही वृत्तींचा ऱ्हास होत जाऊन प्रभुत्वाचीं खरीं लक्षणें दिवसेंदिवस विरलतरतेनें आढळूं लागलीं आहेत. मुंबईचे पहिले गवरनर अल्फिन्स्टन् साहेब यांच्यांत व परवांची राजमूर्ति टेंपल् साहेब यांच्यांत केवढें जमीन् अस्मानचें अंतर ! सत्तावीसचे कायदे आणि आलीकडचे एकेक ॉ्ट्य आक्ट यांत केवढी थोरली तफावत ! सती, ठगी, बालहत्या वगैरेबद्दल हळहळणारी व बंदोबस्त करणारी बेंटिक्प्रभृति मंडळी कोणीकडे, आणि खुद्द कलेक्टरास दुष्काळांत लोक मरतात येवढा उल्लेख केल्याबद्दल तावडतोब अर्धचंद्र देणारें व लक्षावधि प्रजा मरणाच्या दारीं बस-

लें असतां दिल्लीस दिवा लावणारें बीकन्सफील्डप्रमुख महापंचायतन कोणीकडे ! एक ना दोन, ज्या ज्या गोष्टींत पाहावें तींत तींत पंचवीस तीस वर्षांमागच्या स्थितीला व आज चोहोंकडे आढळणाऱ्या स्थितीला कांहींच मेळ दिसून येत नाहीं. हल्लीं आमच्या खिस्ती व नीतिमान् म्हणविणाऱ्या राज्यकर्त्यांचें राज्यसूत्र हें एक जबरदस्त आढळतें कीं, जेणेंकरून द्रव्यप्राप्ति होईल तो उपाय कसा ही असला तरी अवश्य करावा राजेरजवाड्यांशीं झालेले तह, आज कितीक काळापासून चालत आलेले लोकांचे हक्क, आपण स्वतः वेळोवेळीं प्रजेस दिलेलीं वचनें, वगैरेंची व्यवस्था आमचें सार्वभौम सरकार मनास मानेल त्या रीतीनें करीत असतें. जी गोष्ट त्यांच्या पथ्यावर पडेल व जेणेंकरून गोऱ्या लोकांच्या पोतड्या भरतील तो कायदा ! एकंदरींत पाहतां आलीकडच्या काळांत आणि त्यांतून दिल्लीपदावर बादशाही गाजल्यापासून आमच्या पाश्चात्त्य प्रभूंनीं जो वर्तनक्रम सुरू ठेवला आहे तो बहुतेक अंशीं केवळ अन्यायाचा आहे, व ही गोष्ट दिवसेंदिवस येथें अबालवृद्धांच्याही प्रचीतीस येत चालली आहे. यापूर्वी सारे लोक मोगलाईस व पेशवाईस नांवें ठेवून इंग्रेजी राशियतीची जी तारीफ करीत असत ती स्थिति आतां गेली. आतां अगदीं उलट प्रकार होत चालला आहे असें म्हटलें असतां ही चालेल. पूर्वींची तिस्मारखानी व पेंढारशाही सुद्धां पुरवली, पण हा इंग्रेजी चरक फार भयंकर, असें आलीकडे सर्वांस वाटूं लागलें आहे !

६. येथवर प्रस्तुत विषयाचा दोन गोष्टींच्या संबंधानें विचार झा[illegible] आतां तिसरा प्रकार नुसता जगांतील व्यवहार येवढ्याच दृष्टीनें प्रस्तुत राज्यरीतीविषयीं विचार करूं. हा विचार असा कीं, आमचें सरकार खिस्ती धर्म झूट समजून त्यास मुळींच मानीत नाहीं, व नीतीसही बिलकूल ओळखित नाहीं, असें गृहीत धरलें असतां आमच्या प्रस्तुतच्या स्थितीवरून काय विचार मनांत येण्यासारखे आहेत ते पाहूं.

वरील विवेचन करतांना असें मनांत आणलें पाहिजे कीं हा विस्तीर्ण देश ही एक दुभती गायच आमच्या प्रभूंस सांपडली आहे. वरील उपमा जरी विषयनिरूपणार्थ येथें यदृच्छेनें घेतली आहे तरी अनेक अंगांनीं तिच्या ठायीं यथार्थत्व किती आहे हें बहुधा कोणाच्याही लक्षांत येऊन चुकणार आहे. सहनशीलपणा, संतोषवृत्ति, उपयुक्तत्व, इत्यादि गुणांत आमच्या राष्ट्राचें व वरील पशुविशेषाचें साम्य किती उत्कृष्ट जुळतें हें सांगायास नकोच ! त्याप्रमाणेंच गाय कितीही सौम्य असली तरी समयविशेषीं ती जशी लाथ उचलायाला सोडीत नाहीं, त्याप्रमाणेंच या आर्य-

भूमिधेनूचाही अनुभव तिच्या परराष्ट्रीय धन्यास आहेच. नुकती परवां जेव्हां ती एकाएकीं चिथरून गेली व दावें तोडून शिंगें मारायाला लागली तेव्हां तीस चुचकारतां चुचकारतां व पुनः दाव्यांत आणतां आणतां कोण अट्टाहास झाला ! आतां आलीकडे आमच्या शाहण्या प्रभूंनीं अधिक बंदोबस्त करून तिचे पायच बांधून टाकले आहेत, व मुसकटही असें आवळून टाकलें आहे कीं, तिचा हंभारवही बाहेर न फुटे. हें खरें; त्याप्रमाणेंच परवांच्या महाप्रलयांत जेव्हां लक्षाहुनींवर लक्षाहुनि होत होत्या तेव्हां इतके वत्स पटापट प्राण टाकतांना पाहूनही तिनें मुकाट्यानें काय दुःखाश्रु जागच्या जागीं गाळले असतील ते असतील ; बाकी पूर्वी विश्वामित्राच्या कारकीर्दीत तिचा एक वत्स बांधून चालविला असतां तिनें जें अकांडतांडव केलें, आणि—

पकडो लिचो हकालो वे विसवामितर भाग जावे गा !

अशी गर्जना करणाऱ्या मंडळीच्या हातून त्याच्या सैन्याची एका क्षणांत वाताहत करून सोडली, तें तेज हल्लीं तिच्यांत कांहींही उरलें नाहीं. बिचारी करते काय ? एकेक धुरंधर के. सी. एस्. आय् (क. स. ई.) नामदार टेंपल साहेब, नेकनामदार लिटन् साहेब, आणि या साऱ्या शौंडिक मंडळीचे सद्गुरु पुण्यप्रताप बीकन्स्फील्ड बोवा, अशांच्या पुढें तिचा काय पाड ? नाहीं ह्मणायाला आतां एक उरलें आहे, कीं तिनें प्राच्य आर्यांच्या समजुतीप्रमाणें क्षीरसागराकडे पुनः धांव घेऊन परमेश्वरापाशीं करुणा भाकावी, किंवा पाश्चात्य आर्यांच्या मताप्रमाणें आकाशांतील बापाच्या नांवानें तरी हंबरडा फोडावा; ह्मणजे त्याचा पुत्र तरी आपल्या लाडक्या भक्तमंडळीच्या हृदयांत वास करणाऱ्या पवित्र आत्म्यास जरा जागें करील व संतानप्रयुक्त जें पूर्वोक्त मूर्तित्रय त्यांनें दिलेल्या दुर्धर पीडेचा कांहीं तरी उपशम होईल !

असो; तर या देशांतून निघेल तितका पैसा काढायाचा व आपली भर करून घ्यावयाची येवढ्याच दृष्टीनें जरी पाहिलें तरी आमच्या राज्यकर्त्यांनीं ' इसापनीतीं ' तील ' मनुष्य आणि हंसी. ' ही तरी गोष्ट चांगली मनांत आणावी. आमच्या हिंदुस्थानाची पहिल्यापासून सुवर्णभूमित्वेंकरून प्रख्याति आहे खरी; पण ज्या हंसीपासून प्रतिदिवशीं वरील अमूल्य द्रव्याची निष्पत्ति होणार ती जर जान्यावर असेल तर सगळ्या गोष्टी ! इसापकल्पित शहाण्या मनुष्यानें सगळा लग्गा एकदम हातीं लागावा ह्मणून जसा छुरीचा प्रयोग केला, किंवा गाय मोठी दुभती असली ह्मणून दुधाच्या जागीं रक्त येईपर्यंत जर दोहनाचा सपाटा लावला, तर कांहीं उपयोग होणार आहे

काय ? अर्थात् कांहीं नाहीं. हंसांचा धनी ती मेल्यावर निराश हो- त्साता जसा हाका मारीत बसला, तशीच अवस्था व्हावयाची. तर आमच्या पाश्चात्त्य आर्यबंधूंनीं निदानपक्षीं येवढी तरी सावधगिरी ठे- वावी ह्मणजे झालें. सारा देश रंक होऊन बसल्यावर मग आमच्या दयाळू सरकारानें दररोज एक नवा कर बसवला तरी कांहीं चिंता नाहीं; व म्यांचेस्टरवाल्यांकडे या गरीब प्रजेस नित्य वस्त्रदान केल्याबद्दल वैसरॉय् साहेबांनीं प्रतिवर्षीं काबूलच्या माजी अमीराप्रमाणें खंडणी रवाना केली तरी सुद्धां हरकत नाहीं. परवां परम दयाळू टेंपल साहे- बांच्या राजवटींत या मुलखांतली लाखों प्रजा अन्नअन्न करीत जेव्हां रानोमाळ भडकत सुटली तेव्हां अवघ्या भूमीचें दान तिनें आपल्या रू- पावंत प्रभूंस केलें नाहीं काय ? मागें पेंढाऱ्यांच्या आमदानींत फार तर आमचे लोक एका गांवांतून उठून दुसऱ्या गांवांत जात किंवा डोंगरकपा- रींत दडून बसत, पण अंमलशानें वादळ शांत झालें कीं सारा गांव पुनः पहिल्याप्रमाणें गजबजलेला दिसत असे. पण हल्लींच्या सुधारलेल्या इंग्रेजी राज्यांत मागच्या वेडगळ प्रकारांपैकीं एकही आढळायाचा नाहीं. टेंपल साहेबांनीं खुदावंत होऊन खुदाच्या मुलाखतीला आपल्या मुल- खांतलि लाखों प्रजा एकदम रवाना करून दिली. परलोकचे दरवाजे खुले करून न येत्या गांवाला जाण्याचा हम रस्ता साहेब महसूफांच्या राशियतींत जसा धडक वाहत होता तसा मागें कधींही वाहिला नसेल, व पुढेंही देव करो आणि कधीं न वाहो ! मग अशा राष्ट्रविप्लवाच्या वेळीं सारी जमीनची जमीन जरी सरकारानें घशांत घातली तरी कांहीं किफायत आहे काय ? तर आमचें राष्ट्र पिळून काढून त्यास भुकेबंगाल करून सोडण्यापूर्वीं ही एक मोठी गोष्ट आमच्या राज्यकर्त्यांनीं मनांत आणली पाहिजे. दुसरी अशी कीं, कोणतेंही राज्य प्रजा संतुष्ट आहे तों- वरच सुरळीत चालत असतें. सारे लोक बिथरून जाऊन त्यांच्या पोटांत जर सरकाराविषयीं दिवसेंदिवस अढी राहिली, तर वेळेनसार कोणत्या थरावर गोष्ट जाईल याचा नेम नसतो. त्यांतून जेथें कोटयावधि लोकांत थोडयाथोडक्या निवडक मंडळीनें अंमलदारी चालावयाची आहे तेथें तर निरंतर किती जपून वागणें जरूर आहे हें सांगायाला नकोच. त्यांतून असेंही करतां कधीं कांहीं गडबड न होतां इंग्रेज लोकांचें प्रभुत्व जरी येथें शतकांचीं शतकें असेंच राहिलें, आणि आह्मी अगदीं निःसत्त्व होऊन जाऊन निवळ मेंढया बनून गेलों, तरी इकडूनही इंग्लंड देशाचें ह्मणजे मोठें गौरव होईल असा प्रकार नाहीं. अ- मेरिकन इंडियन लोकांच्या संबंधानें स्पेन देशास जो अक्षय्य कालिमा

लागून राहिला तोच इतिहासांत आमच्या पाश्चात्य आर्यबंधूंवर ही राहील. जें राष्ट्र इंग्लिश लोकांचे पाय येथें लागण्यापूर्वी लक्ष्मी, सरस्वती, अन्नपूर्णा, वीरश्री इत्यादिकांनीं युक्त होतें तेथें सारी नासाडी करून टाकून साहाराचें वाळवंट करून सोडलें ही परम देदीप्यमान कीर्ति तरी आमच्या श्वेतद्वीपीय बंधूंच्या वांट्यास येऊन तिचा ध्वज यावच्चंद्रदिवाकरौ फडकत राहील.

दैवेनोपहतस्य बुद्धिरथवा पूर्वं विपर्यस्यति*

'मुद्राराक्षस.'

अंक ८०–(१) प्रस्तुत अंकाचा विषय. (२) सांप्रतच्या राज्यकर्त्यांची स्थिति. (३) राजेरजवाड्यांची स्थिति. (४) इंग्रजसरकारचें राजेरजवाड्यांशीं वर्तन. (५) जुन्या संस्थानिकांनीं काय करावें.

१. मागील तीन अंकांत प्रस्तुत विषयाचा एक भाग आटपला; ह्मणजे आमच्या प्रस्तुतच्या सरकाराच्या संबंधानें जें लिहावयाचें होतें तें लिहिलें. आतां दुसऱ्या भागाविषयीं विवेचन करूं. हा दुसरा भाग आमच्या राजेरजवाड्यांची स्थिति हा होय.

२. कोणत्याही देशांत पाहिलें असतां लोकांचे तीन वर्ग असतात. एक राजमंडळ, ह्मणजे राजा आणि त्याचे आप्त व आश्रित; दुसरा वर्ग अमीर उमराव अगर जहागीरदार; आणि तिसरा वर्ग म्हटला म्हणजे रयत अगर साधारण लोक. हल्लीं आमच्या देशांत पाहतां हे तिन्ही वर्ग आहेत. पहिल्यांत आह्मांवर नियुक्त असलेले युरोपियन अधिकारी येतात; दुसऱ्यांत 'जनरल ऑफ् दि एंपायर' (शिंदे सरकार) यांजपासून तों अगदीं छोटेखानी इनामदार यांच्यापर्यंत सारी मंडळी येते; आणि तिसऱ्यांत लहान थोर, श्रीमंत गरीब अशी सारी प्रजा येते. अलीजाबहादुर शिंदे सरकार वगैरे मंडळीस आह्मीं दुसऱ्या ह्मणजे अमीर उमरावांच्या वर्गांत घातलें हें पाहून आमच्या कित्येक वाचकांस कदाचित् नवल वाटेल; पण वस्तुतः स्थिति तशीच आहे हें सर्वप्रसिद्धच आहे. माजी लॉर्ड बीकन्स्फील्ड महाराजांनीं महाराणी साहेबांस नवी फारशी किताबत देऊन त्यांच्या बादशाही सिंहासनापुढें छप्पन्न देशचे राजे जे गोळा करून आणिले, आणि प्राचीन दिल्लीपतींचा सार्वभौमत्वाचा थाट पांच वर्षांपूर्वीं जो येवढ्या थाटानें मिरविण्यांत आला यांतलें तात्पर्य काय? तात्पर्य हेंच, कीं पूर्वीं निजाम, गायकवाड, शिंदे होळकर वगैरे जी अनेक

---

* "अथवा ज्यास दुर्दैवानें घेरलें त्याच्या बुद्धीस प्रथमतः विपर्यास पडतो!"

दोस्त सरकारें होतीं तीं इत:पर मांडलिक झालीं हें जगजाहीर करायाचें. पूर्वीचा जो निदान बाह्यात्कारीं तरी बरोबरीचा संबंध होता तो जाऊन यापुढें आह्मी राजाधिराज, नेटिव संस्थानिक हे आमच्या खालीं एक पायरी, आणि एरवींची हिंदु प्रजा ही त्याहून ही खालच्या पायरीची, हाच काय तो इत्यर्थ एकशें एक तोफांत व त्या दिवशीं जागजागीं केसरीहिंद-च्या नांवानें खंडोगणती दारू जाळून जे हजारों रुपये खराब केले, त्यांत होता. बाकी त्या समयास शेंकडों वर्तमानपत्रांनीं बीकनूरफील्ड बोवां-च्या नांवानें हाकाटी केली, कीं या बुढ्यानें हें काय खूळ काढलें आहे ह्मणून ! चक्रवर्तिनी साहेबांच्या देशबंधूनीं तर त्यांस निक्षून सांगितलेंच कीं, दूरच्या भरतखंडांत तुह्मी पाहिजे तीं सोंगें करा, पण येथें श्वेतद्वी-पांत ह्मणाल तर 'राणी' हीच किताबत आपल्यास बस आहे ! बाकी बहुदा उमरावजींच्या मनांत आमच्या महाराणी साहेबांस इंग्लिस्तानची ही बादशाहीण बनवून सोडायाचें होतें ; व स्वत:ला नुकतेंच बारावें वर्ष लागलें होतें, तेव्हां स्वतः वजिरातची इभ्रत भोगायाची होती ! ! असो तर आमच्या दयाळू राणीसाहेबांस ह्मातारपणीं दिल्लीच्या तक्ताचा जो सोहळा भोगायाला सांपडला त्यांतलें तात्पर्य पाहतां आमचे लहानमोठे सारे राजेरजवाडे हे इंग्रेजी बादशाहींतले अमीर उमराव झाले हेंच होय हें उघड आहे. कांहीं दिवसांपूर्वी नेटिव संस्थानिकांच्या फौजांवर जी धाड येणार होती तिचा मतलब काय हेंही कोणाला सांगायाला नकोच !

तर आतां अगदीं उंच पायरी जी इंग्रेज लोकांची तिजवरून उतरून परोल मध्यप्रदेशावर येऊं, व येथील हालहवाल काय आहे ती लक्षांत आणूं.

३. या मध्यम लोकांची स्थिति एकंदरींत पाहतां फारच विचित्र आहे. जसा त्रिशंकु हा इंद्रानें वरून लोटून दिला असतां धड स्वर्गलो-कीं नाहीं व धड भूलोकीं ही नाहीं अशी त्याची अवस्था झाली, व अ-जून मृगनक्षत्राच्या शेजारीं बिचारा मधल्यामधेंच आज युगानुयुगें लटकत राहिला आहे, त्या सारखीच आमच्या एतद्देशीय माजी राजमंडळाची आज स्थिति होऊन गेली आहे. जसा पर्जन्यकाळीं एकाद्या नदीस अप-रंपार पूर यावा आणि कांहीं काळानें तो अगदीं ओसरून गेल्यावर त्या प्रचंड जलौघाचा अवशेष जागजागीं डबकीं होऊन त्यांच्या रूपानें राहा-वा, तसा प्रकार अलीकडे आमच्या सर्व संस्थानिकांचा झालेला आहे. कांहीं ठिकाणीं मोठालीं डबकीं कांहीं ठिकाणीं लहान, कांहीं त्यांच्याहून ही लहान, अशा रीतीनें आमच्या माजी मराठीशाहीचीं खंडें या भरतभू-मीवर जागजागीं राहिलेलीं आहेत. मागें चोहोंकडे धामधूम असे व धु-

माळी उडत असे, तेव्हां वादळांनीं समुद्र व वातावरण हीं जशीं स्वच्छ राहतात, त्याप्रमाणें आमच्या राष्ट्राची तरतरी ही कायम होती. आज काय शिंद्याची मोहीम हिंदुस्थानावर झाली; उद्यां होळकरानें पुण्यावर रोंख धरून आपल्या 'कल्लोलोपम तुरंगसैन्यानें' * आपल्या प्रतिस्पर्ध्याची व दुष्ट यजमानाची खोड मोडण्याचा घाट घातला आहे. परवां भोंसल्याची धुमाळी बंगाल्यावर होऊन टोपीवाले कलकत्याच्या खंदकाच्या आंत दडून राहिले, † असा नेहमीं तडाखा उडत असल्यामुळें देशांत बहुधा अस्वस्थता राहून रक्तपाताचा प्रसंग वरचेवर येत असे हें खरें; पण निदान येवढें तरी होतें कीं, आज जसें तोफेचें चित्र पाहायाचें असलें ह्मणजे वेब्स्टरकृत इंग्रेजी कोश उघडावा लागतो, किंवा आफगाणिस्थानांत जायला मनुष्यें पाहिजेत तर मारून मुटकून शिपाई स-

---

* "Holkar, seeing himself thus completely hemmed in, and all his schemes of conquest about to be checked by the British, seems to have hastily determined to plunge into a contest with them. He threatened the territory of their ally the Rajah of Jyenagar; he made extravagant and even insulting demands; and in a letter to Sir. A. Wellesley, he said, "Countries of many hundred coss shall be overrun and plundered; Lord Lake shall not have leisure to breathe for a moment; and calamities will fall on lacks of human beings in continual war by the attacks of my army, which over-whelms like the waves of the sea!" At the same time he earnestly invited Scindia, and the other princes who remained still independent, to unite against the English as a common enemy."

Murray's British India.

† वरील खंदकाचा घेर सात मैल होता असें आम्हीं एके ठिकाणीं वाचलें आहे त्याच्या संबंधानें मेकॉलेनें असें लिहिलें आहे.

"Another leader, at the head of his innumerable cavalry, descended year after year on the rice-fields of Bengal. Even the European factors trembled for their magazines. Less than a hundred years ago, it was thought necessary to fortify Calcutta against the horsemen of Berar; and the name of the Mahratta ditch still preserves the memory of the danger."

Lord Clive.

जवावा लागतो, अगर परवां जसे लक्षावधि लोक दांत यासून अन्न अन्न करून मेले व टेंपल साहेबांनीं खुशाल विलायतेस तारा पाठवाव्या कीं आरबी गोष्टींतील आंधळ्यांच्या प्रमाणें हे सारे लबाड लोक मरणाचें सोंग घेत आहेत, असला तरी अत्यंत दैन्याचा व लाजिरवाणा प्रकार त्या वेळेस नव्हता ! इंग्रेजी भाषेंत एक ह्मण आहे कीं, 'हत्याराचा नास उपयोग केल्यानें जितपत होईल त्यापेक्षां गंजल्यानें तो त्वरित होतो,' तर हीच ह्मण व्यक्तिभूत मनुष्याच्या संबंधानें पाहतां किंवा एकंदर राष्ट्राच्या मानानें पाहतां खरी आहे. मनुष्य सुखावला आणि जागच्या जागीं बसला कीं त्यास आकाबाईनें घेरलेंच ह्मणून समजावें. यास उत्कृष्ट उदाहरण आमच्या राजेरजवाड्यांचेंच घ्या, दुसरें नको. महादजी शिंदा मुळीं लेकवळा, त्यांतून पानपतच्या पूर्णाहुतींत एक पाय गमावल्यानें लंगडशाई पदरीं आलेली, सारे भाऊ गनिमांनीं खाऊन टाकल्यामुळें 'नास्ति बंधुसमं बलम्' यापेक्षां कांहीं अनुकूल नाहीं. याप्रमाणें सर्व तयारी असतां 'क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे'* या कविवचनाप्रमाणें त्यानें पुढें केवढा आटोकाट विभु रचला ! दासीपुत्र असतां गादीचा मालक होऊन तिची इभ्रत त्यानें अतोनात वाढविली, मुसलमानांनीं पानपतानंतर उत्तर प्रांतांत पुंडावा मांडला होता तो मोडून टाकून खुद्द दिल्लीपतीला आपल्या ताब्यांत घेतलें, येवढे शूर रजपूत पण त्यांशीं सतत झगडून त्यांवर आपला शह बसविला, पुण्याच्या दरबारीं आपलें वजन वाढवून शेवटीं तर नाना फडनवीसासारख्यालाही गुंडाळण्याचा त्यानें घाट घातला, फार तर काय, पण इंग्रेजही त्याच्या पराकाष्ठेचे आर्जवानें असून त्यांच्या बंगाल प्रांतावरही त्यानें चौथ व सरदेशमुखी नेली होती, आणि वृद्धकथेवरून असें ऐकण्यांत आलें आहे कीं पाटील बोवांचा इरादा सुद्ध लंडनवर भगवा झेंडा रोंवण्याचा होता ! ! ही एका व्यक्तीची गोष्ट झाली. दुसरी होळकरशाहींतली व्यक्ति घ्या, ते तरी दासीपुत्रच, पायानें नाहीं तर एका डोळ्यानें व्यंग, साऱ्या बंधूंची वरच्यासारखीच किंबहुना त्याहूनही वाईट गति झालेली, आणि स्वतः उधळून ना घर ना दार, ना दौलत, ना सखासोयरा अशा अत्यंत विपत्तींत रानोमाळ सुटलेले,—हा पूर्वरंग; पण उत्तर रंगांतली काय मजा सांगावी ! प्रावृट्काळीं गिरिशिखरांवर वृष्टि झाली असतां हजारों ओहोळांचा एक लोट बनून जसा जबरदस्त लोंढा कडेपठारावरून व डोंगरांवरून उड्या टाकीत खालीं येतो, आणि चोंहोंकडे दाणादाण करून सोडतो, त्याप्रमाणें पेंढार गोळा

---

* "थोरांची कार्यसिद्धि जी होत असते ती त्यांच्या आंगच्या पराक्रमावरून होत असते; केवळ साधनांच्या साहित्यानें कांहीं होत नाहीं !"

करीत करीत हळूं हळूं मोठा जमाव करून जेव्हां का स्वारी पुण्यावर येऊन आदळली, तेव्हां पुण्यपत्तनश्री विकंपित झाली! पुढें वानवडीच्या मैदानावर शिंद्याच्या कंपूवर व चौदाशें तोफांवर जेव्हां यशवंतरावानें एकच गर्दी केली, आणि मारीन किंवा मरेन या कृतनिश्चयानें पाश्चात्य बृहद्यंत्रांच्या धूम्रकल्लोलांशीं जेजुरीच्या भंडाराची टक्कर दिली तेव्हांची ती रणधुमाळी काय वर्णावी! येवढा दौलतराव शिंद्याचा कट्टा सरंजाम, व जॉन पेरू, सवाई शिकंदर, जॉन बत्तीस वगैरे फरांशीस सरदारांनीं केलेला तोफांचा भडिमार, पण पार धुव्वा उडवून दिला! पुढें इंग्रेजांच्या हातें शिंद्याचा मोड झाला, आणि तो हतवीर्य होऊन बसल्यावर ही स्वारी कंबर बांधून उठली. शिंद्याचें लष्कर मोठें खरें, पण तो स्वतः नामर्द असल्यामुळें त्याचा मोड वेलेस्ली साहेबानें तेव्हांच केला; पण यशवंतरावाची गोष्ट अगदीं निराळी. तो जातीनें शूर, व मराठी काव्यांत पुरा वाकबगार; तेव्हां जवळ विशेष साधन नसतांही त्यानें हुतुतूचा डाव अशा शिताफीनें आरंभला कीं कर्नल मॉन्सनची फटफजिती उडून जनरल लेक सुद्धां जेरीस आला. परवां तात्या टोप्यानें वर्ष दोन वर्षे आमच्या सरकारच्या पलटणींस जसें खेळवलें, व धनाजी जाधव मोगलांस जसा पुरून उरला होता, त्याप्रमाणेंच होळकरानें नर्मदानदीपासून जो घोडा पिटला तो त्यास थेट सिंधुनदी दाखविली! इंग्रेजांनीं त्याचा होईल तितका पाठपुरावा केला पण असल्या पठ्यामागें कोठपर्यंत तोफांचा खटारा त्यांनीं ओढीत न्यावा, व त्याच्या गुलकावण्यापुढें यांच्या हडेलहपींचें काय चालणार! शिवाय हिंदुस्थानच्या शिवेपर्यंत पिटला तरी गड्याचा दम आहे तो आहेच! तेव्हां आमच्या शहाण्या सरकारानेंच सरतेशेवटीं हार घेऊन वरील स्वारीस पुनः आणून आपल्या गादीवर बसविलें, व तंटा मिटवला! याप्रमाणें एक ना दोन,—शेंकडों उदाहरणें गेल्या दोन शतकांतलीं आहेत. पण तीच आतां मौज पहा, आतां महाराज शिंदे यांनीं मोठें शतकृत्य केलें ह्मणजे काय, तर कलकत्त्यास एकाद्या 'बॉलां'त कमांडर इन् चीफच्या वगैरे बायकोबरोबर नाचले; आणि महाराज होळकर यांनीं मोठी तरवार गाजवली ह्मणजे काय, तर एकादी गिरणी काढली! मागल्या रानवटकाळीं आमच्या संस्थानिकास वरचेवर कामगिऱ्या पडत; व आज काय नबाबावर स्वारी नेमली, उद्यां पट्टणावर चढाई करून जावयाचें, परवां गिलच्याच्या पारपत्यास निघायाचें असे सरदारमंडळीस वरचेवर यजमानांकडून तगादे असत. पण आतांच्या धर्मराज्यांत वरील रानटीपणाचा धोका कांहीं एक उतरला नाहीं. हिमालयापासून तों कन्याकुमारीपर्यंत अवघ्या भरतखंडात आमची

श्वेतद्वीपस्थ माता खुशाल थापटून अंगाई करविते आहे, व गाढ झोंप घे-ण्याकरितां इंग्रेजी सुधारणेची थोडीशी अफुही तिनें चारल्यामुळें तें बिनधास्त आज कितीक काळ पावेतों विचारें घोरत पडलें आहे! आमच्या संरक्षणाचा वगैरे सर्व कांहीं मक्ता आमच्या दयाळू रा-ज्यकर्त्यांनीं आपणाकडे घेतल्यावर मग आह्मांला आतां कशाचें भय उरणार? यापूर्वी आम्हांला मुसलमानांनीं ग्रासून टाकलें होतें, व आम्ही-ही मूर्खपणानें आपापसांत भांडून एकमेकांस उपद्रव करीत असूं; पण प्रस्तुतच्या सुधारलेल्या राज्याच्या विस्तीर्ण छायेखालीं आतां कोणत्या-ही तऱ्हेचा कोणाला त्रास म्हणून उरला नाहीं. उत्तरेकडचे ऋक्षमहाराज जरी आमच्यावर गुरगुरले, किंवा त्यांच्या सान्निध्यानें अमीर साहेबांनीं जरी कधींमधीं उचल केली, तरी आमचे दयाळू सरकार वरील गो-ष्टींचा बंदोबस्त परभारेंच करतें; आमच्या झोंपेंत बिलकुल व्यत्यय आ-णीत नाहीं. परवां दिल्लीच्या दरबारीं आमच्या अलीजा बहादरांस आं-ग्लभौम बादशाहीची सरदारी दिली. ह्मणून परवांच्या दंग्याधोप्यांत त्यांस इंग्रेज सरकारानें कांहीं त्रास दिला कीं काय? छे, तें त्यांचें शीलच नव्हे! आमचें जुनें राजमंडळ जें एकदां आमच्या पाश्चात्य प्रभूंनीं पो-टाशीं धरलें, व तुमचें सर्व प्रकारें आह्मी रक्षण करूं ह्मणून त्यांस एकदां जें त्यांनीं अभय दिलें, तें आतां ते विसरतील काय? ज्यांच्या जिवा-करतां इंद्रप्रस्थ मुक्कामीं येवढा समारंभ करविला, व गोडगोड भाषणांनीं रिझवून व बडेबडे किताब देऊन ज्यांची सत्कारपूर्वक बोळवणी केली, त्या सोनुकल्यांस का आयत्या वेळेस आयुबखानासारख्या राक्षसाच्या दाढेंत द्यावयाचें?

तर आमच्या राजेरजवाड्यांची सध्यां मोठी विलक्षण स्थिति झाली आहे. इंग्रेज लोकांनीं सगळा कारभार आटपल्यामुळें त्यांनीं चारी ठाव जेवावें व मन मानेल तितका ऐपआराम करावा येवढेंच त्यांस हल्लीं काम उरलें आहे. मागें वारंवार परचक्राचें भय असे, तेव्हां आतांसारखी चैन भोगण्यास फुरसतच नसे; नेहमीं घोडा व भाला यांशीं काम ठेवावें लागत असे. आतां परचक्राची पिढ्यानपिढ्याही वार्ता नसल्यामुळें 'सुखं च मे शयनं च मे' येवढा कायतो प्रकार उरला आहे. इंग्रजींत एक म्हण आहे कीं, 'रिकामें मन हें सैतानाचा कारखाना आहे;' म्हणजे मनुष्य निरुद्योगी असलें कीं सैतानानें तेथें आपलें गवाळें ठेवलेंच ह्मणून सम-जावें, मग तो तेथें काय काय विकार उत्पन्न करील याचा नेम नाहीं! या ह्मणीचें पूर्ण सार्थक्य हल्लीं आमच्या संस्थानिकांचे ठायीं सांपडेल. मद्यपान, व्यभिचार, अनन्वित आचार वगैरे सर्व कांहीं अनर्थ जिकडे

तिकडे ऐकण्यांत येतात. उघडच आहे; 'हितोपदेशां'त एक श्लोक आहे:—

यौवनं धनसंपत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता ।
एकैकमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम् ॥

"तारुण्य, धनाची विपुलता, राज्याधिकार, आणि विवेकशून्यता,— या चौकड्यापैकीं एकेक जरी पाहिलें तरी अनर्थावह होय. मग सारीं एके ठिकाणीं जुळाल्यावर तर काय विचारायाचें आहे ?"

आतां हें खरें आहे, कीं आमच्या दयाळू सरकारानें आमच्या देशांत इतर जशीं शेंकडों सोंगें उभीं केलीं आहेत, त्याप्रमाणेंच दरएक राजारजवाड्याच्या मागें विद्याभ्यासाचें एक शुक्लकाष्ट लावून दिलेलें आहे. मोठमोठ्या संस्थानिकांपासून तों छोटेखानी जहागीरदारांपर्यंत एकेका आरिस्टाटलाची * योजना करून दिलेली आढळते. पण इतक्यांच्या हातून अद्याप एकही शिकंदर निपजला नाहीं. कशाला निपजेल ? सर्वच गोष्टी अनुकूल ! अगोदर मुळीं लक्ष्मीचें व सरस्वतीचें कितीसें सूत आहे हें पहिल्यापासून प्रसिद्धच आहे. तेव्हां 'यस्मिन् द्वयं श्रीश्च सरस्वती च' * हा योग आधुनिक काळीं ह्मटला म्हणजे कपिलाषष्ठीचाच म्हणायाला कांहीं हरकत नाहीं. त्यांतून जेथें बापजन्मीं कधीं म्लेंच्छविद्येचा विटाळ झाला नाहीं तेथें तीस बळेंच घुसवून देण्याचा प्रयत्न करावयाचा ह्मणजे काय ? वरील विद्या मुळीं तिकडील स्त्रियांप्रमाणें अवगुंठन केलेली; कोठें भरतखंड व कोठें श्वेतद्वीप ! तेव्हां तिची नुसती तोंडओळखही पक्की होण्यास एतद्देशीयांस केवढे प्रयास; ती स्वदेशीय विद्येप्रमाणें सुखप्रवेश तरी आहे ? त्यांतून वाग्देवीच्या ह्मा्च्या मुलखांतलीच चाल, कीं ती अभिसारिकेप्रमाणें आपण होऊन ह्मणजे कोणाच्या गळ्यांत पडत असते असें नाहीं. † त्यांतून ही तर पाश्चात्य विद्या ; तिच्या अंगीं तद्देशीय रमणीप्रमाणेंच पहिल्या प्रतीचा कु-

---

* कालिदासानें 'रघुवंशाच्या साहाव्या सर्गांत एका राजाचें येणेंप्रमाणें वर्णन केलें आहे:—

निसर्गभिन्नास्पदमेकसंस्थयं यस्मिन् द्वयं श्रीश्च सरस्वती च ।

"ज्याचे ठायीं स्वभावतःच ज्यांचें वैयधिकरण्य अशा लक्ष्मीचें व सरस्वतीचें एकत्र वास्तव्य आढळतें !"

† प्रसिद्ध भूमितिकार यूक्लिड याचें एक सुभाषित सर्वप्रसिद्धच आहे. एका राजानें त्यास विचारलें कीं, आपली विद्या आम्हांस आपण विशेष सुलभतेनें पढवाल कीं नाहीं ! त्यावर त्यानें उत्तर केलें, "There is no royal road to learning" (विद्याध्ययनास राजमार्ग नाहीं; म्हणजे लहानथोरांस एकच मार्ग.)

शी! शंभरदां पायां पडून घेईल तेव्हां अवगुंठनाचा किंचित् निरास करून आपल्या वदनचंद्राची एकादी कला प्रगट करील! तेव्हां हें अर्थात् सिद्ध झालें की, आमच्या राजबिंड्यांस म्हटली म्हणजे वरील विद्येच्या संबंधानें सदोदित अमावास्याच बहुधा असणार. नाहीं म्हणायाला येवढें मात्र निष्पन्न व्हावयाचें कीं, यजमानांस तर सरस्वतीचा लाभ जितक्यास तितकाच; पण ट्युटर साहेबांनीं मात्र लक्ष्मीचा योग करून घ्यावा! तर असल्या तुटपुंजीच्या विद्येनें आमच्या नेटिव संस्थानांचें काय कल्याण होणार? शिवाय ज्याच्या आंगावर राज्यकारभार टाकावयाचा त्याला इतिहास, भूगोल, व्याकरण, पदार्थविज्ञान हें सर्व भारूड शिकवून तरी काय करावयाचें आहे कोण जाणें! वरील विषयांपेक्षां घोड्यावर बसणें, भाला मारणें, निशाण रोंखणें, लष्करी कवाईत, वगैरे गोष्टी शिकविल्या तर अधिक उपयोग नाहीं काय? किंवा न्यायमनसुबा कसा करावा, जमाबंदीची व्यवस्था कशी ठेवावी; या गोष्टींची माहिती आमच्या होतकरू राजबिंड्यांस जर करून दिली, तर ती त्यांस फायद्याची होणार नाहीं काय? पण हें कोण करतो? छे छे, ती गोष्ट मनांत सुद्धां आणूं नका. जें आमचें दयाळू सरकार आज कितीक वर्षें साऱ्या राष्ट्रास निःशस्त्र करून टाकून त्यास मीठही पुरतें खाऊं देत नाहीं, व ज्याची एतद्देशीय संस्थानिकांच्या चार शेंदाड शिपायांवर सुद्धां आज कितीक दिवस करडी नजर आहे, तें का त्यांस कवायतीचे भिकार चाळे करायाला शिकवणार? आमचा बचाव करण्याचा एकंदर मक्ता त्यानें घेऊन टाकला असतां आतां आह्मांला हडेलू हपू आणि फाटू फुटू हीं हावीं कशाला? त्याप्रमाणेंच आमच्या देशांतले मल्हारराव व नात्यासाहेब हे हायकोर्टातल्या जज्जांप्रमाणें प्रजेस न्याय द्यावयाला लागले, व वसुलबाकीच्या ताळेबंदांकडे लक्ष पुरवूं लागले, म्हणजे मग सात वर्षांपूर्वीं बडोद्यांत जी दंगल झाली, व विलायतच्या बारिस्टरांची बिदागी त्यांस पोंचली आणि अद्याप पावेतों सर. टी. महाराजांच्या हस्तें प्रजेस करटी मिळून भितकायांस जी वरचेवर सोन्याची खिरापत खैरात होते, ती चंगळ कशी चालावी!!

असो; तर एकंदरींत पाहतां आमच्या राजेरजवाड्यांची हल्लींची स्थिति ही अत्यंत शोचनीय होय हें उघड आहे. सामान्य रयत लोकांची स्थिति सुद्धां पुष्कळ अंशांनीं बरी; कां कीं, त्यांस हवें तें करण्याची मुकत्यारी तरी असते, व स्वतःस सुधारण्याचे मार्ग तरी त्यांस खुले असतात. पण आमच्या संस्थानिकांस तें कांहीं आहे काय? जशीं कळसूत्री भावलीं असतात

त्याप्रमाणें चडे साहेब, दिवाणसाहेब, कारभारी साहेब ज्याप्रमाणें वागवितील त्याप्रमाणें त्यांस वागणें प्राप्त! त्यांतपैकीं एकादा मनुष्य उठला, आणि सान्या मुलखावरून हिंडून यावयाचें असें जर त्यानें मनांत आणलें, तर तें त्यास सहज हवें तेव्हां करतां येणार आहे. पण एकाद्या राजेसाहेबांनीं तें कधींकाळीं मनांत आणलें तर अगोदर सतरा परवाने पाहिजेत. सामान्य मनुष्यास शहाणपण येण्यासही शेंकडों रस्ते असतात. मध्यान्हाचा निर्वाह हेंच अगोदर त्यास एक मोठें प्रेरक असतें, व जगाचे टोणपे हेही त्यास पुष्कळ शहाणे करीत असतात. पण आमच्या हतभाग्य गर्भश्रीमंतांस यरच्यापैकीं काय अनुकूलता आहे बरें? कांहीं नाहीं. जसा एकादा लाडका पोपट सोन्याच्या पिंजऱ्यांत ठेवावा आणि त्यास बसायाला काय, तर सोन्याची दांडी; पानपात्र काय, तर रत्नखचित पेला; खायला काय, तर मसकतचीं डाळिंबें;—त्याप्रमाणेंच त्यांचा सारा प्रकार आहे. वरील श्रीमंती पोपटांत आणि खुशाल वनोपवनांतून हिंडणाऱ्या व आकाशपंथानें स्वच्छंद भराऱ्या मारणाऱ्या राघूमध्यें जितकें अंतर, तितकेंच राज्यरूप कारागृहांत दागणाऱ्या व ऐषआरामाच्या धुंदींत लोळणाऱ्या आमच्या नाटकी राजांत आणि एकाद्या सामान्य मनुष्यांत आहे.

याप्रमाणें आमच्या देशांतील राजेरजवाड्यांच्या हालहवालीच्या संबंधानें चार शब्द लिहिले. आतां एकंदर देशाच्या संबंधानें त्यांचीं काय कर्तव्यें आहेत, व त्यांच्या संबंधानें आमच्या सांप्रतच्या सरकाराचीं काय कर्तव्यें आहेत याविषयीं थोडेंसें निरूपण करून हें प्रकरण आटपतों.

४. प्रथमतः प्रस्तुतच्या राजकर्त्यांनीं आमच्या जुन्या संस्थानिकांशीं कोणत्या रीतीचा संबंध ठेवला पाहिजे याविषयीं जर विचार केला, तर ही गोष्ट कोणासही कबूल करणें भाग येईल, कीं हल्लीं चोहोंकडे जें प्रस्तुत प्रकरणीं सरकारचें वर्तन आहे तें त्यास पुष्कळ अंशीं बदललें पाहिजे. मागील अंकांत इंग्रज लोक आह्मा प्रजेचे काय लागतात याविषयीं जें बरेंच निरूपण केलें आहे तेंच या ठिकाणींही बहुतेक अर्शीं उपयोगीं पडण्यासारखें आहे. कां कीं मागें सांगितल्याप्रमाणें १८७७ सालापासून आम्ही व जुने राजेरजवाडे या दोहोंकडेही चक्रवर्तिनीच्या संबंधानें प्रजाधर्म आला आहे. तर सद्धर्मनिष्ठा, नीति, आणि व्यवहार या तिहीं संबंधांनीं विचार करतां या राष्ट्राशीं भलेपणानें वागणें हें जसें आमच्या पाश्चात्य प्रभूंस उचित आहे, त्याप्रमाणेंच ज्या एतद्देशीय संस्थानिकांनीं त्यांस प्रथमतः आश्रय दिला त्यांशीं निदान न्यायानें तरी वागणें त्यांस जरूर आहे. ही गोष्ट आह्मांस कबूल आहे, कीं आमचे राजेरजवाडे हे मूर्ख, दुर्व्यसनी, अल्पदृष्टि वगैरे

होते व अद्यापही आहेत; व असें असल्यामुळेंच आमच्या राज्यकर्त्यांचा व त्यांचा गेल्या शतकांत जो संबंध होता त्याच्या अगदीं उलट तो या शतकांत झाला आहे. सेव्यसेवकभावाचा येवढ्या थोड्या काळांत जो केवळ विपर्यय झाला तो सामान्य कारणांनीं नव्हे हें उघडच आहे. आमच्या पाश्चात्य बंधूंच्या अंगीं आह्मांहून शौर्यादि गुण विशेष, तेव्हां त्यांचा आह्मांवर पगडा होऊन आह्मी डाव हरलों हें तर सर्वविश्रुतच आहे. तेव्हां आमच्या हतवीर्य होऊन बसलेल्या राजेरजवाड्यांचा तर्फेनें बोलायाचें ह्मणून इतकेंच कीं, ते आज सार्वभौम सरकारचे सर्वथा अंकित होऊन गेलेले आहेत. पूर्वींच्या वैभवाची हळूंहळूं त्यांची आठवण सुद्धां बुजत चालली आहे, व आकाशांतील प्रभूनें जे धनी त्यांस पाठवून दिले आहेत त्यांच्या सेवेंत ते सर्व अत्यंत तत्पर आहेत. दिल्लीस या, आले; कलकत्यास चला, गेले; अमक्या अमक्या तऱ्हेनें वागा वागले;—याप्रमाणें त्यांचें सारें सूत्र केसरिहिंदच्या प्रतिनिधि साहेबांच्या हातांत आलें आहे. मग इतक्या प्रतीची स्थिति येऊन पोंचल्यावर अजूनही आमच्या दयाळू सरकारचा त्यांच्यावर कटाक्ष कां असावा बरें ? राजे सर. टी, राव बरवे, यांच्या सारख्या महादक्ष प्रधानजींनीं थोरल्या सरकारची नोकरी येवढ्या शिताफीनें बजावण्याचें मनावर घेतलें असतां अद्यापही आमच्या देशांतील छोट्या सरकारांचा मलिका माअक्षमा महाराणीसाहेबांस विश्वास येत नाहीं काय ? या हिंदुस्थानाचा कारभार यथास्थित चालण्यास आमच्या संस्थानिकांनीं आपल्या शिक्केकट्यारीला रजा देऊन बडे शेट बनल्याखेरीज दुसरा मार्गच नाहीं काय ? कोण जाणे बोवा ! भर्तृहरीनें सांगितलेंच आहे कीं, 'वेश्यांगनेव नृपनीतिरनेकरूपा '; मग या रूपांची मीमांसा आमच्यासारख्यांनीं करून उपयोग काय ? तुका ह्मणे उगें राहावें, आणि जें जें होईल तें तें पहावें ' ! ।

५. आतां सरते शेवटीं आमच्या जुन्या संस्थानिकांनीं हल्लींच्या स्थितींत काय करावें याविषयीं थोडेंसें लिहून हा अंक संपवितों. वर सांगण्यांत आलेंच आहे कीं, त्यांची स्थिति आतां पूर्वींपेक्षा फार निराळी झाली आहे, व दिवसेंदिवस होत चालली आहे. हल्लीं त्यांनीं फार तर आपल्या टापूंत काय थोडाबहुत कारभार करण्याजोगा असेल तेवढा करावा, आणि स्वस्थ बसावें; येवढेंच त्यांजकडे राहिलें आहे बाकी एकंदर देशाच्या राज्याशीं त्यांचा संबंध ह्मटला म्हणजे इतक्यापुरताच आहे, कीं कोठें एकादें दरबार झालें तर मुजरा करायाला जावें, किंवा कायदेकौंसलांत खुर्चीवर बसून झोंप घ्यावी! तेव्हां आतां आमच्या राजमंडळानें मागला आपला इतिहास सर्व विसरून जावा हेंच बरें. व आज-

पर्यंत त्यांस जी इतकी दगदग पडत असे तिजबद्दल त्यांचे दयाळू धनी त्यांस आज विश्रांति घ्यावयाला सांगत आहेत, तर सरकारच्या वचनाला त्यांनीं मान द्यावा हें उचित आहे. सर्वांनींच हुतूतू घालून काय करायाचें आहे? गेल्या शतकभर प्राच्य आर्यांचा डाव चालला होता; आतां पाश्चात्य मंडळी पुढें सरसावून आपली हौस पुरवते आहे;—ठीक आहे, तसेंच कां होईना! तर या माजी पडलेल्या मंडळीनें आतां बसल्या बसल्या निराळ्या रीतीच्या उद्योगांत कालक्षेप करावा. हे निराळे उद्योग म्हटले म्हणजे आपल्या देशबंधूंची स्थिति सुधारण्याचे उपाय; अमलांत आणणें हें होय. देश जो भरभराटीस येतो तो केवळ मर्दुमकीवर व तरवारीच्या जोरावरच येतो असें नाहीं. ज्यास जागचें हलवत नाहीं असा मनुष्य सुद्धां देशाचें अपरिमित कल्याण करूं शकेल. पहा बरें, येवढा शिकंदर पादशाहा, कीं ज्यानें सारें भूमंडळ दणाणून दिलें, आणि येवढें भूमंडळ नाचायाला थोडें वाटून जो विषण्ण होत्साता रहला, पण त्याचें आतां काय राहिलें आहे? त्याला मूठमाती कोठें दिली याचा सुद्धां आज पत्ता नाहीं. पण तीच त्याच्या गुरूची, म्हणजे आरिस्टॉटल् याची, गोष्ट घ्या. शिकंदरच काय, पण सारें ग्रीक राष्ट्र आतां कीर्तिशेष होऊन त्याचा मागमूसही आतां उरला नसतां वरील पंडितश्रेष्ठाच्या ग्रंथांनीं आजपर्यंत मनुष्यजातीचें किती कल्याण केलें आहे? येवढें रोमन लोकांचें अवाढव्य राज्य सारी पृथ्वी व्यापून राहिलेलें, पण पुढें रानटी लोकांनीं त्याची धुळधाण करून सोडली, व आतां त्या काळचें एक चिटपाखरूं देखील राहिलें नाहीं; पण त्या लोकांचे कायदे व त्यांनीं संपादन केलेली विद्या अद्याप युरोपांत जागृत आहे, व त्यांनीं बांधलेले रस्ते व नळ कायम आहेत. हीच गोष्ट आपल्या देशासही लागू आहे. राम गेले, युधिष्ठिर गेले, विक्रमादित्य अस्तंगत झाला; आणि कायम मंडळी कोण! तर वाल्मीक, व्यास, कालिदास, पाणिनि, वाग्भट्ट, भास्कराचार्य, इत्यादि. तर शारीर प्रभाव व मानसिक प्रभाव या दोहोंत इतकें अंतर आहे; एक वैद्युत तेजाप्रमाणें क्षणभर डोळे दिपवणारा खरा, पण पुढल्या क्षणीं कांहीं नाहीं. पण तीच दिनमणीच्या तेजाची गोष्ट पहा! त्याला ज्या दिवशीं अदितीनें जन्म दिला तेव्हांपासून आजपर्यंत किती भुवनांस तो आधारभूत होऊन राहिला आहे! नाहीं तर विद्युल्लताबाई; आपल्या पित्याच्या अंकापासून च्युत होऊन काय घटकाभर कडकड चमचम करतील तेवढीच; पण अंमळशानें पाहावें तों मेघराजही नाहींत व त्याची कन्याही नाहीं; दोघांचा बरोबरच लय! पण दुसऱ्या दिव्य तेजाचें केवढें स्थैर्य व एकंदर जीवलोकास त्याचा केवढा आधार! तेव्हां

आमच्या नृपमंडळानें आज मित्तीला जरी आपलें वैभव गाजविण्याचें मनांत आणलें तरी तसें होण्यास मार्ग नाहींसा नाहीं. खबुतरांचीं लमें, मक्केची चादर, सेलर होस, असल्या हौसा पुरवण्यापेक्षां आपल्या देशांतील प्राचीन नष्टप्राय विद्यांचें व कलांचें पुनरुज्जीवन करण्याचें श्रेय जर ते घेऊं पाहतील तर किती बरें होणार आहे ! त्याप्रमाणेंच दुर्व्यसनांत आपली व आपल्या राज्याची खराबी करण्याचें टाकून जर देशाटनांत ते पैशाचा व्यय करूं लागले, व ज्या राष्ट्रानें या देशास हां हां ह्मणतां ग्रासून टाकलें त्याचें ऐश्वर्य व सामर्थ्य लक्षांत आणण्याचा जर त्यांनीं यत्न केला तर केवढी फायद्याची गोष्ट होईल बरें ! मागील राजेरजवाड्यांस हिंदुस्थान येवढेंच काय तें जग होतें, व कोणी बाहेर जावयाचा हिय्या केलाच असता तर पुष्कळ अडचणी होत्या; पण आतां केवढी मौज झाली आहे ! अफाट दर्या व प्रचंड पर्वत यांनीं सुद्धां मानवी बुद्धीपुढें हात टेकले आहेत. तेव्हां राजाराम महाराज वगैरे कांहीं जणांनीं जो कित्ता घालून दिला तो वळविला असतां आमच्या संस्थानिकांचें व त्यांच्या द्वारें लोकांचें पुष्कळ हित होणार आहे त्याप्रमाणेंच युरोपियन व्यादाऱ्यांपुढें टिकाव न निघून एतद्देशीय लोकांचा व्यापार जो बसला आहे, व शेंकडो कला नष्ट होऊन किंवा निदान नाहींशा होण्याच्या बेतांत येऊन ज्या बसल्या आहेत त्यांसही हात देण्याचें वरील मंडळीनें मनावर घेतलें असतां सहज होणार आहे. आमच्या देशांत हल्लीं अशी कांहीं चमत्कारिक स्थिति आढळते कीं, सारी फुटाफूट आहे. 'दांत आहेत तों चणे नाहींत, आणि चणे आहेत तों दांत नाहींत' असा कांहीं विलक्षण प्रकार आहे. ज्यांच्यापाशीं पैसा मुबलक आहे त्यांस ज्ञानाचा संस्कार ह्मटला ह्मणजे बेताबेताचा, व देशहित हें तर स्वप्नींही माहीत नाहीं. त्यांनीं संपत्तीचें ऐश्वर्य भोगावयाचें ह्मटलें ह्मणजे चार घोड्यांच्या गाड्यांतून मिरवावें, युरोपियन कोचमिल ठेवावा, आपल्या प्रभूस वडा खाना द्यावा, लाखों रुपये हातचे दवडून एकादा दोन तीन अक्षरांचा किताब आपल्या नांवापुढें लटकवून घ्यावा, इत्यादि बालिशत्वाचे प्रकार करावे; पण लाखों लोक पटापट प्राण टाकताहेत, तर घेट्यांनीं एका छदामानेंही खराब होऊं नये. ही एका बाजूची हालहवाल झाली. दुसरीकडे वळावें, तों आह्मी येंव करूं आह्मी त्येंव करूं, पार्लमेंट सभा काढूं, म्यांचेस्टरास हलवून सोडूं, कलाकौशल्य ऊर्जित दशेस आणूं, देशभाषांतून ग्रंथांची रगाडी करून देऊं, इत्यादि प्रलाप मात्र ऐकावे; पण हातून व्हावयाचें आहे काय ? मारे अध्यक्ष नेमले, उपाध्यक्ष नेमले, व्यवस्थापक मंडळी बनली, चिटणीस लेख-

णी कानावर ठेवून पुढें सरसावले, खजीनदार तयार झाले,—सगळें झालें; पण खजिन्याची वाट काय ? 'बाजारांत तुरी' या ह्मणीसारखीच अवस्था ! सारी पाकशालेंतील मंडळी सिद्ध झाली, व मोठे चल्लवाधिपति पुढें येऊन उभे राहिले; पण फळ काय? 'सर्वारंभास्तंडुलाः प्रस्थमूलाः' ! तर आमच्या राजेरजवाड्यांपाशीं आज जी धनसमृद्धि आहे तिचा वेळेवर जर ते सदुपयोग करतील तर देशाचें अतिशयित कल्याण होऊन त्याच्या योगानें त्यांस मोठें भूषण प्राप्त होणारें आहे. नाहीं तर लक्ष्मी स्वभावतः चंचळ आहेच, ती कोठें ह्मणजे स्थिर राहिली आहे असें नाहींच; तेव्हां तिच्या प्रवाहांत समर्थी जर हात धुऊन न घेतले तर मग खुशाल तेच चोळीत बसावें !

विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातः शतमुखः ।*

'नीतिशतक.'

अंक ८१–(१) प्रकृत अंकाचा विषय. (२) विषयोपक्षेप. (३) आमच्या राष्ट्राची कोणते राष्ट्राबरोबर तुलना करावी ? (४) आमच्या व इंग्रेजी राष्ट्राची तफावत.

१. येथवर प्रस्तुत विषयाच्या दोन सदरांचा विचार झाला. आतां तिसरें सदर सामान्य लोकांची स्थिति हें होय. तर यावर आमच्या समजुती आजपर्यंत काय झाल्या आहेत त्या आतां वाचकांस सादर करतों.

२. सामान्य लोकांच्या स्थितीविषयीं ऊहापोह करायाचा ह्मटलें ह्मणजे त्यांत पुढील गोष्टी येतात. प्रथमतः चांगल्या स्थितींतलें एकादें राष्ट्र घ्यावें आणि त्याशीं आपली तुलना करून आपली अवस्था कोणत्या प्रकारची आहे हें पाहावें. ती पाहिली ह्मणजे मग तिची उपपत्ति करण्याचा यत्न करावा. आणि हें उपपादन झालें ह्मणजे मग आपली स्थिति सुधारण्यास उपाय कोणते याविषयीं विवेचन करावें. तर हा अनुक्रम धरून आतां पहिल्या कलमाला लागूं.

३. आमच्या राष्ट्राचें प्रत्यंतर पहावयास कोणत्या राष्ट्राच्या स्थितीचें अवलोकन करायास पाहिजे याविषयीं मोठी पंचाईत करायाला नको हें कोणाच्याही लक्षांत येऊन चुकणार आहे. ज्या आरशांत आमचें रूप दृष्टिगोचर करून घ्यावयाचें तो अगदीं जवळच आहे. त्याची व आमची परमेश्वरानें सांगड घालून दिली आहे. अत्यंत परिपक्वदशेस येऊन पोंचलेल्या राष्ट्रांचें उदाहरण इंग्रेजांहून आपणांस दुसरें कोणतें आढळणार ? व हें जवळचें असून दुसरें आपणास पाहिजे तरी कशाला ?

* "जे एकदां विवेकभ्रष्ट झाले त्यांचा शेंकडों प्रकारांनीं हानि होत जाते !"

तर हल्लीं आमच्या लोकांची स्थिति जशी असावी तशी आहे कीं नाहीं या गोष्टींची प्रचीती पाहण्यास ' हातच्या कांकणाला आरसा कशाला ? ' या म्हणींतल्या सारखीच आमची स्थिति आहे. यास्तव याच दोन राष्ट्रांची स्थिति ताडून पाहूं ह्मणजे झालें.

४. कोणत्याही मनुष्याच्या स्थितीविषयीं विचार करायाचा झाला ह्मणजे प्रथमची गोष्ट त्याला खायाला प्यायाला आहे कीं नाहीं व त्यापाशी पैसा आहे कीं नाहीं हिजविषयीं विचार करायाचा. हीच गोष्ट एकंदर राष्ट्रासही लागू. या जगांत अन्नोदक हें प्राणधारणास अवश्यच असल्यामुळें सुखी राष्ट्राचें पहिलें लक्षण ह्मटलें ह्मणजे सर्वांचा यथास्थितपणें निर्वाह चालणें हें होय. ज्याप्रमाणें सुखवस्तु कुटुंब ह्मणजे कोणतें, तर ज्यांत कोणाला अन्नवस्त्राची ददात नाहीं तें; त्याप्रमाणें लक्षावधि, कोट्यावधि कुटुंबांचा समुच्चय जें राष्ट्र त्याची तरी चांगली स्थिति केव्हां समजायाची, तर जेव्हां कोणाही उद्योगी व प्रामाणिक मनुष्याला उदरनिर्वाहाची पंचाईत पडूं नये तेव्हां. * पण असें नसून जर ' घरांत वाजे नकारघंटा ' ही एकाद्या राष्ट्राची स्थिति असली तर मग तेथें कलाकौशल्याचा, विद्येचा, राजवैभवाचा वगैरे केवढाही थाटमाट दृष्टीस पडला तरी तें राष्ट्र भिकारच समजलें पाहिजे; व अशा राष्ट्राचा राजा यास प्रजापालक हें नांवही शोभत नाहीं. त्याचें नृपतित्व ह्मटलें ह्मणजे धनगर जसा आपल्या प्रजेस कोणाचा उपद्रव लागूं नये म्हणून व निवाऱ्याकरतां मेंढवाड्यांत कोंडून ठेवतो; पण तें सर्व कशाकरतां ? तर लोकर वाढली कीं कातरावी व गिऱ्हाईक आलें कीं ' अजापुत्रं बालिं दद्यात् ' या वचनास अनुसरावें म्हणून ! तर अशा प्रकारची ज्या राज्यांतली स्थिति असेल तथल्या लोकांस किती सुख लागणार आहे हें कोणासही सांगावयास नकोच. तेव्हां निर्वाहाच्या साधनांच्या संबंधानें विचार

---

* फ्रान्सचा राजा चवथा हेनरी यानें थोडींच वर्षे पण फार उत्तम रीतीनें राज्य केलें. आपल्या प्रजेविषयीं त्याची इतकी कळकळ होती कीं, प्रत्येक कुणब्याच्या थाळ्यांत दररोज कोंबडें पडेल अशा रीतीनें राज्याची व्यवस्था मी ठेवीन अशी त्यानें उमेद बाळगिली होती. नाहीं तर आमच्या परवांच्या राजमूर्ति ! यमपुरीचा रस्ता धडक दररोज वाहतो आहे, आणि टेंपल साहेबांच्या व लिटन् साहेबांच्या इंग्लिस्तानच्या वजिरास तारा धूम चालल्या आहेत, कीं इकडे चोहोंकडे अबादानी आहे ! पुढील सुभाषितांत थोडा फरक केला असता तें टेंपल साहेबांच्या मुंबापुरींतल्या पुतळ्याच्या चबुऱ्यावर किती उत्तम शोभेल बरें !—

वैद्यराज नमस्तुभ्यं यमराज सहोदर ।
त्वयि विन्यस्तभारोऽयं कृतांतः सुखमेधते ॥

केला तर इंग्रेज लोकांच्या व हिंदु लोकांच्या स्थितींत केवढें अंतर आढळेल बरें ? ज्या इंग्रेज लोकांचें पृथ्वीच्या चारी खंडांत राज्य आहे ज्यांनीं सारें भूमंडळ आपल्या वाणिज्यानें ग्रासून टाकलें आहे, व ज्यांच्या देशांत हजारों टोलेजंग कारखाने आहेत ते कोणीकडे; आणि ज्या हिंदु लोकांचीं मोठमोठीं संस्थानें ह्मणजे परकी लोकांच्या सर्वथा अंकित, त्यांतूनही त्यांत पहिल्या प्रतीची अव्यवस्था, ज्यांचा व्यापार (कीं ज्याच्या योगानें व्हेनेशियन् लोक, फिरंगी, वलंदाजी हे एकेक पूर्वी गब्बर होऊन गेले, व ज्यामुळें या देशाची 'सुवर्णद्वीपकल्प' अशी आख्या पडली होती) आतां इतका मेस्याकुटीला आला आहे कीं, चूल पेटवायाच्या काडीपासून सुद्धां त्यांस परकी लोकांच्या तोंडाकडे बघणें जरूर आणि ज्यांचें दयाळू सरकार तर त्यांवर इतकी मेहेरबानी करतें कीं खबरदार कोणी आमच्या झाडाचें पान तोडाल तर किंवा जमिनींतून मीठ काढाल तर !—ती बिचारी दुबळी एतद्देशीय प्रजा कोणीकडे ! हल्लीं आमच्या लोकांस त्राण ह्मटलें ह्मणजे सात रुपयांवारी हडेलहपी करावी व आफगाणिस्थानांत थंडीनें कुडकुडून मरावें, पांच रुपयांवारी कुग्रामांत राहून गुराख्याचा धंदा करावा (आणि खबरदार पांचाचे साडे केलेत तर, पांच रुपये पंच प्राणास हें त्रैराशिक कां गैर आहे ?) किंवा खांद्यावर असूड टाकून बैलांच्या पाठीवर राहावें, आणि या आर्यभूमीचें विलेखन करून मेघराजानें जर कृपा केली तर प्रथमतः सरकारची पोतडी भरावी, राहिल्यासाहिल्यांत सावकारास फूल नाहीं फुलाची पाकळी वाहावी, आणि मग आपण खुशाल शानदार रागदारींत 'देवी श्रीविक्टुरिया सार्वभौमिणी' हीस कुडींत प्राण आहे तोंवर अत्यंत निष्ठापूर्वक आळवीत बसावें ! तेव्हां एकंदरींत पाहतां सुगींत व दुष्काळांत जें अंतर अगर जेवणांत व भुकेंत जी तफावत, ती हल्लीं आमच्या राज्यकर्त्यांत व आमच्या राष्ट्रांत आहे !

५. आमच्या भाषेंत ह्मण आहे कीं, 'अन्नमय प्राण व प्राणमय पराक्रम.' या ह्मणीपैकीं वरील कलमांत एका अवयवाचा विचार झाला; अथवा त्यांतच दोहोंचेंही विवेचन झालें असें ह्मणायास हरकत नाहीं; कां कीं, पुढील प्रकार पहिल्यावरच सर्वथा अवलंबून राहणारा आहे. प्राणाला आधारभूत जें अन्न तेंच जर नाहीं, तर त्यावर ज्या पराक्रमाची इमारत त्याच्या उद्भवाची वार्ता कशाला हावी ? त्याप्रमाणेंच पराक्रमापासून निष्पन्न होणारी जी संपत्ति तिचीही कथा वरील मूलच्छेदन झाल्यानेंच आटपली ह्मणून समजावें. ज्या बिचाऱ्यास निरंतर उदरनिर्वाहाची पंचाईत त्याच्या अंगीं हिंमत ती काय असणार ? त्यास केवळ

उदरभरि होऊन ज्याच्या त्याच्यापाशीं तुकडा खात लोळणें जरूर हें उघडच आहे. आज साठ सत्तर वर्षें या देशांत सारखी स्वस्थता नांदल्यानें व परकी लोकांचा जारी अंमल इतका काळ पावेतों सारखा चालल्यानें आमच्या लोकांची किती शोचनीय स्थिति होऊन गेली आहे पहा! इंग्लिश इतिहासकार हिंदुस्थानांतील शांततेचा मोठा महिमा गात असतात, पण ही शांतता त्यांच्या राष्ट्रास कितीही हितावह झाली असली तरी आह्मांस ती अत्यंत अनिष्टप्रद झाली आहे यांत संशय नाहीं* मोठ्या भरभराटींत असणाऱ्या स्वतंत्र राष्ट्रांसही चिरकालिक स्वस्थता अपायकारक होते; मग ज्या दयाळू सरकाराची कदर इमल्याच्या खालच्या जमिनीपर्यंत, झाडावरच्या पानांपर्यंत, व जेवणांतल्या मिठापर्यंत, त्याच्या मगरमिठींत सांपडलेल्या बिचाऱ्या राष्ट्राची स्थिति तर काय सांगावी? हल्लींच्या काळचा मनुष्य आणि पन्नास वर्षां मागचा मनुष्य यांची जर परस्पर तुलना केली, तर त्यांत केवढें अंतर दिसून येतें! सध्यांचे जवान असले पट्टे आढळतात कीं, त्यांस कोस दोन कोस मजल करायाची असली तरी सहसा गाडीवांचून व्हावयाचें नाहीं; तेच त्यांचे आजोबा वेळ पडल्यास तीस कोसांच्या मजलीलाही भीत नसत. हल्लींच्या तरुण विद्वानांस चचकभर भात असला कीं बस होतो, व शरीराचे असे मजबूत कीं युनिवर्सिटीच्या क्षग्यासकट वेळेनसार अल्हाद उडून जावयाचे; तीच बाजीराव साहेबांची सव्वा शेराची व मक्याच्या कणसांची आख्या सर्वविश्रुतच आहे, व त्या वेळच्या शरीरसामर्थ्याचे मासले अद्याप ही दृष्टीस पडत नाहींतसें नाहीं. मागला आयुर्दाय असा कीं, सवाई माधवरावाच्या बरोबर जनन झाल्याची निशाणी गजनीची कुंची घातलेले एक भटजी येथें नुकते निवर्तले,† व 'शतायुर्वै पुरुषः' या श्रुतीची भरपाई तिच्या

---

* येथें शनवारांत एक भटजी अठ्याण्णव वर्षांचे होऊन वारले. त्यांचा जन्म सवाई माधवराव ज्या दिवशीं पुरंदरावर जन्मले त्या दिवशीं झाला होता. वरील पेशव्याचा जन्म ह्मणजे कोण आणीबाणीचा प्रसंग होता हें इतिहासज्ञांस, किंबहुना इकडील सामान्यजनांसही, विदित आहेच. तेव्हां त्या दिवशीं जेवढीं मुलें जनन पावलीं तेवढ्यांस सरकारांतून गजनीच्या कुंच्या वांटल्या गेल्या! वरील मनुष्यानें महाराष्ट्र देशाचीं किती स्थित्यंतरें पाहिलीं म्हणायाचीं!!

† आमच्या देशास इंग्रेज लोकांनीं केवळ हतवीर्य करून टाकून जी दुबळाई आणली आहे तीस स्वस्थता हें नांव देऊन तिचा महिमा ते कसा गातात तो पहाः—"श्रीरंगपट्टणाच्या बाहेर एक मोठी थोरली निरुपयोगी मोडलेली तोफ पड-

(पुढें चालू.)

जनकापासून चोपून घेणारी, एकादें दुसरें अधिकच पण कमी नाहीं, अशी मंडळी शेंकडों असे; पण आतां काय विचारतां ? विशी ह्मणजे ऐन उमेद, (संसाराचा स्पर्शकाल !) तिशी ह्मणजे मध्यम काल, व चाळिशी ह्मणजे मोक्षकाल ! मग काय, कोणी गटारांत बाटलीबाईच्या मिठीसकट जे कलंडले ते त्याच अप्सरेसकट इंद्रभुवनाच्या वाटेला लागले; कोणी युनिवर्सिटीच्या पदव्या व पदकें यांचा हव्यास धरून व खडतर अभ्यास करून खासे विलायती वकील बनले, पण ती सनद जेव्हां लोकांतरींच्या कोर्टावर रुजू करून घ्यावी तेव्हां उपयोगी; त्याप्रमाणेंच कोणी साहेबाराधनेच्या कामीं असे काबाडकष्ट केले कीं शेवटीं त्यांच्या पांढऱ्या पायापाशींच त्यांनीं राम ह्मटला (अथवा छे छे ! राम नव्हे; परमेश्वर ऊर्फ अल्ला)! याप्रमाणेंच पुरुषाच्या अंगीं अवश्य अपेक्षित असे जे शौर्यादि गुण त्यांचाही अलीकडे किती लोप होऊन गेला आहे हें सांगावयास नकोच. मागें सामान्य मनुष्याच्या अंगींही इतकी धमक होती कीं, येवढा राघोबा दादा, पण त्यास रामशास्त्री यांनीं देहान्त प्रायश्चित्ताचा खडखडीत जबाब तोंडावर दिला; नाहीं तर आतांचे एकेक वीर महावीर ! साहेब बहादूर ह्मणतात ना अमुक अमुक गोष्ट करावी ह्मणून; ठीक आहे, आह्मी कांहीं साहेबांच्या बाहेर नाहीं ! आजपर्यंत ज्यांनीं आह्मांला भाकरी चारली, व ज्यांच्या कृपेनें आह्मी या अधिकारावर आलों आहों, त्यांच्याशीं का निमकहरामी करायाची ! छे छे, असला मात्राग-

---

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

ली आहे. मोठमोठाल्या तोफांच्या गोळ्यांच्या राशी पडल्या आहेत, त्यांवर उगवलेल्या वेलांचीं हिरवीं चार पानें व त्या गोळ्यांचा तांबडा लाल जंग दोन्हीं एकत्र पाहिलीं असतां मोठी मौज दिसते. पुढें कधीं तोफेचा आवाज ऐकू येणार नाहीं अशा वेळाचें एक मंगलदायक चिन्ह आहे ! ! !" (आमेन !)

[मॉरिसकृत हिंदुस्थानचा इतिहास]

दुसरा धन्यवाद एतद्देशीय ग्रंथकारांच्या मुखें एकाः—

" अशी पेंढाऱ्यांची समाप्ति झाली. जे शेंकडो मनुष्यांस अनिर्वाच्य पीडा देणारे त्यांच्या नाशार्थ इंग्लिश सरकारानें इतका मोठा श्रम केला हें त्या सरकारास मोठें भूषण होय. राज्याकरितां युद्धें करण्याची चाल सर्वत्र आहे, आणि हिंदुस्थानांतील राजांनीं आपण स्वतः फौजेच्या हातून प्रजा लुटल्याच्या आणि लुटारू बाळगल्याच्या कथा वर आल्या आहेत; परंतु लुटारू आणि हत्या करणारे ह्यांपासून प्रजेस सोडविण्याकरितां इतकें द्रव्य खर्चून श्रमानें युद्ध केल्याचें उदाहरण हें पहिलेंच आहे !"

[नांभेकरकृत हिं० इ०]

मनीपणा आम्हीं केला तर तो कोठें फेडूं ! आतां लोकांचे आह्मी मुकत्यार ह्मणवतों खरें, व आमच्या बेकुर्चीनें व लांगूलचालनानें एकंदर रयतेचें नुकसान होतें हेंही खरें; पण या गोष्टींचा विचार करण्याची आम्हांला काय जरूर आहे? साहेब आमचे मायबाप, त्यांची आज्ञा आह्मांला शिरसावंद्य आहे, येवढी गोष्ट आह्मांला समजते! असो; तर हा जो पोंचटपणा व दुबळेपणा अलीकडे आह्मांस इतका खिळून राहिला आहे तो कशामुळें बरें ! तर ह्यास वरील दीर्घ कालिक स्वस्थता व सरकारची कदर हींच दोन कारणें होत यांत संशय नाहीं.

आतां वरील गोष्टींत इंग्रेज लोकांची व आमची तुलना करायाची ह्मटलें ह्मणजे जमीन व अस्मान किंवा रात्र आणि दिवस यांची तुलना करूं पहाण्यासारखेंच होय हें उघड आहे. आकाशपंथानें यदृच्छेनें गमन करणाऱ्या पक्षांत व दोन्ही पांख उपटून लोळागोळा करून टाकलेल्या पांखरांत जें अंतर तेंच इंग्लंडच्या लोकांत व आह्मांत आहे. इंग्लिश लोक आपणांस आज सार्वभौम ह्मणवीत आहेत; व आमची स्थिति पाहिली तर ' इसापनीतींतील खुळ्या मांजरांप्रमाणें झाली आहे. त्यांनीं आपल्या खव्याची पंचाईत जशी वानराकडे नेमिली, आणि त्या लबाडानें सारा तंटा गमतीनें मिटवून भांडें पालथें घातलें, आणि सांगितलें कीं मी तुमच्या तंट्याचें कारणच नाहींसें करून टाकलें, आतां खव्याबद्दल चुरमुरे खात मुकाट्यानें चालते व्हा ह्मणजे झालें; त्याप्रमाणेंच आह्मी आपल्या भांडणांत परद्वीपस्थ लोकांस घालून 'धन्याला धत्तुरा आणि चाकराला मलिदा' अशी आपली स्थिति करून घेतली.* आतां येवढें बरें आहे, कीं आमचे राज्यकर्ते मागल्या इमा-

---

* वरील उल्लेख आमच्या वाचकांपैकीं कोणास कदाचित् मोठा भयंकर वाटेल. अशी कोणास भ्रांति पडल्यास त्यानें मेकाले साहेबांचे पुढील प्रेमोद्गार वाचावे:—

" Dupleix was perfectly aware that the most easy and convenient way in which a European adventurer could exercise sovereignty in India, was to govern the motions, and to speak through the month of some glittering puppet dignified by the title of Nabob or Nizam. The arts both of war and policy, which a few years later were employed with such signal success by the English, were first understood and practised by this ingenious and aspiring Frenchman. "

"Those names once so an august and formidable, still remain. There is still a Nabob of the Carnatic, who lives on a pension

(पुढें चालू.)

मदांडग्यांसारिख रानवट नाहींत, व सद्धर्माचा प्रकाश त्यांच्या अंतःकरणांत फांकला असल्यामुळें ते आह्मांवर नीतीनें * व दयेनें राज्य करीत आहेत; शिवाय आमचें सर्वस्व हस्तगत करून घेण्यांत त्यांचा स्तुत्य उद्देश येवढाच आहे, कीं आह्मी जाणते होऊन आपली मालमत्ता वहिवाटण्याजोगें शहाणे व्हावें, ह्मणजे त्यांची ईश्वरदत्त पालकता आटपली! हा अमृतसिद्धियोग केव्हां यावयाचा असेल तो असो; पण हल्लीं तर आमची स्थिति फार शोचनीय झाली आहे. आह्मी आमच्या राज्यकर्त्यांच्या कच्छपीं लागून त्यांच्या उसन्या वैभवानें आपणास गौरवूं पाहत आहों, व 'आमचा हिंदुस्थानचा खजिना,' 'आमचें आफगाणिस्थानांत गेलेलें लष्कर,' वगैरे प्रयोग बेधडक करतों. पण वस्तुतः आमचें तें काय आतां उरलें आहे? आह्मी स्वतः तरी आपले आपण आहों काय? उद्यां जर रशियाची स्वारी हिंदुस्थानावर झाली, आणि पिन्हस् राजानें टारेन्टाइन् लोकांवर किंवा नेपोलियननें फ्रेंच लोकांवर जशी सक्ती केली तशी या राष्ट्रावर जर इंग्रेजांनीं केली आणि हहेलू हप् करायाला लावून लाख दोन लाख नवी फौज बनवली, तर आह्मांला झक मारीत घरांतून निघायाला नको काय? सरकारानें सांगायाला दुष्काळ निवारणार्थ आणि

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

allowed to him by the English out of the revenues of the province which his ancestors ruled. There is still a Nizam, whose capital is overawed by a British cantonment, and to whom a British resident gives, under the name of advice, commands which are not to be disputed. There is still a Mogul, who is permitted to play at holding courts and receiving petitions, but who has less power to help or hurt than the youngest civil servant of the Company."

Lord Clive.

* नीतिमत्ता हा इंग्रेजी राष्ट्राचा जणूं काय अंगभूतच गुण हा सिद्धांत पुष्कळांनीं गृहीत धरल्यासारखा दिसतो. मेकॉले साहेबांची पुढील घमेंडी पहाः—

"The only protection which the conquered could find was in the moderation, the clemency, the enlarged policy of the conquerors. That protection, at a later period, they found. But at first English power came among them unaccompanied by English morality."

Warren Hastings

खरोखरी पाहतां गिलच्यांच्या मुलखांतील गृध्रपंक्तीच्या तर्पणार्थ जी येथें उद्दीमपट्टी सुरू केली ती लोकांच्या खिशांतले पैसे बेलाशक उपटण्याखेरीज दुसरें काय आहे? वरील कर ह्मणजे उद्योगीपणावर कर व आळशीपणाला बक्षीस असा नव्हे काय? पिऱ्या चांभार जोडे चांगले शिवतो, अमुक अमुक न्हावी चांगली हजामत करतो, कीं सरकार धांवलें त्याच्याकडे; टाक ज्यास्ती पट्टी, नाहीं तर तुझी अरी व धोकटी ठेवूं अडकवून! अमक्या अमक्यानें ज्यास्त मेहेनत करून आपला उद्दीम चांगल्या रंगरूपास आणला, कीं बसलाच जास्त बोजा त्याच्या पाठीवर! एकून या करापासून मुक्त कोण, तर जो चोहोंचा आंकडा ठोकून खुशाल घरीं बसेल तो, किंवा ब्रह्मदेवानें ज्याच्या कपाळावर 'ढ' हा राजमान्य शिक्का मारला असेल तो! या अनर्थापेक्षां गायकवाडी खिचडी, शिंद्याचें लक्षभोजन, किंवा भटांची रमण्यांतली दक्षिणा हीं हजार वांट्यांनीं बरीं नव्हेत काय? पण ते सर्व रानटी प्रकार, व ही सुधारलेली व प्रतिष्ठित पश्यतोहरता! तर स्वातंत्र्य, पराक्रम, अभिमान, वगैरे गोष्टींत इंग्लंडांतील प्रजेची व येथील प्रजेची तुलना कशाला हवी? नांवाला जरी दोन्हीं राष्ट्रांतील मनुष्यसंख्या मलिका माअज्ञमा विक्टोरिया साहेबांची अंकित आहे, तरी तिकडचा प्रकार वस्तुतः पाहतां येथच्या अगदीं उलट आहे. तिकडे मलिकामा अज्ञमा बाईसाहेबांचा मानमरातब जरी सारे लोक यथास्थितपणें ठेवतात, तरी त्याचा जितका भाग त्यांस स्वतःच्या गुणावरून मिळतो तितका त्यांच्या अधिकारावरून मिळत नाहीं. त्यांच्याच जागीं जर मेरी* सारखी एकादी कृत्या असती, तर याच प्रजेनें तिची अवज्ञा तरी केली असती, किंवा तिला गादीवरून तरी काढलें असतें. बाकी इंग्लंडचा राज्याधिकार तेथील लोकांनीं आणतां आणतां इतका संपुष्टांत आणून ठेवला आहे कीं, जसे देव देव्हाऱ्यांत असतात व त्यांनीं पंचोपचार पूजा घ्यावी आणि मुकाट्यानें असावें, त्यासारखीच तेथील राजपदाची स्थिति आहे. लढाई किंवा तह करणें, कायदा कानू चालू करणें, कर बसवणें वगैरे सर्व गोष्टी मुख्यतः लोकांच्याच हातांत आहेत. महाराणी साहेबांनीं तयार झालेल्या कायद्यावर आपली राज-

* मेरी ही एलिझाबेथ राणीची वहीण. दोघींचा धर्म अनुक्रमेंकरून क्याथलिक् व प्रॉटेस्टंट हा होता. मेरीनें धर्माच्या बाबतींत काय कहर करून सोडला होता तो इतिहासांत विदित आहेच. याचें थोडेंसें स्वरूप पुढील उल्लेखावरून ध्यानांत येईल. मेरी बाईनें जी मंडळी जाळून मारली तिची याद इतिहासांत येणेंप्रमाणें आढळतेः—५ बिशप, २१ पाद्री, ८ गृहस्थ, ८४ व्यापारी, १०० शेतकरी, कुणबी वगैरे, ५५ बायका, आणि ४ पोरें!

कीय मुद्रा ठोकावी, व सालीना सहकुटुंब सहपरिवार अमुक अमुक पेनशन घेत जावें, इतकीच व्यवस्था आहे. पण तोच प्रकार इकडे काय आहे तो पहा! तिकडे लोकांचा काय तो अधिकार व राजाचा सरासरी कांहीं नाहीं; इकडे लोक ह्मणजे गुराढोरांसमान व सरकार ह्मणजे काय तें परब्रह्म! बाकी इकडे तरी सोंगें सारीं आहेत, नाहींतशीं नाहीं. कायदे कौन्सलांत मेंबर आहेत; म्युनिसिपालिटींत लोकांचे मुकत्यार आहेत. पुणें मुंबईच्या लोकांस जूरी (पंच) हा अधिकार दिलेला आहे, नेटिव कारभारी आहेत, नेटिव सिविल सर्वंट होनाहेत, कोणी येथून विलायतेस कोंवळ्या वयांत जाण्याची कंबर बांधील तर त्यास तिकडे सिविलियन होण्याची सोय ठेविला आहे, वर्तमानपत्रांत लिहिण्याची मुभा आहे. सर्व कांहीं आहे. पण हे सर्व प्रकार ह्मटले ह्मणजे केवळ आपातरमणीय होत. तोंडानें नाहीं ह्मणायाचें तें हातानें नाहीं ह्मणायाचें, किंवा न कर्त्याचा वार शनवार, यांतलीच एकंदर व्यवस्था! वरील सभांतलीं मेंबरें म्हटलीं ह्मणजे ह्मणतात ना,—खायाला अगडबंब आणि ह्मणायाला मुखस्तंभ यांतलीच बहुतेक स्थिति; जूरीचा अधिकार आहे, पण त्यावर हायकोर्टाची मखलाशी ठेवलेलीच आहे; नेटिव कारभारी आहेत, पण ते कोण? बडोदरपुरस्थ मद्रदेशोद्भव शल्यमामा (यांनीं सारथ्यकर्म जसें बजावलें, त्याप्रमाणेंच तद्देशोद्भव नरपुंगव राज्यरूप शकटाची व्यवस्था करणार!) आणि करवीरस्थ आडनांवी बरवे! सदरहूप्रमाणेंच नेटिव सिविल सर्वंट,—ते कोण? खानबहादुराचे बेटे अगर रावबहादुराचे चिरंजीव; विलायतेची यात्राकरून सिविलियन होण्याचा रस्ता खुला आहे, पण तें होणार केव्हां? तर लोणचें पापड बरोबर देऊन एकाद्या हौशानें आपल्या राजबिंड्याचें उपनयन जेव्हां मोक्षमूलर भट्टाचार्यांच्या करवीं टेम्सनदीच्या पवित्र तीरीं करविण्याचा संकल्प येथें सोडून ठेवावा तेव्हां; याप्रमाणेंच वर्तमानपत्रांचें स्वातंत्र्य, कोणावर कोणत्या वेळेस काय गदा येईल याचा नेम ह्मणून नाहीं! सारांश इंग्लंडांतील प्रजेचें स्वातंत्र्य खरोखरच्या जलप्रवाहाप्रमाणें आहे; आणि इकडे जी केसरी-हिंदूची प्रजा आहे तिला मृगजलाचा लाभ करून दिलेला आहे. हें मृगजल अशा खुबीचें आहे, कीं जो दूरस्थ आहे त्यास अर्थात्च तें थेट पाण्यासारखें वाटणार आहे, व वाटत आहे!

आतां विद्या कला वगैरेंच्या संबंधानें भरतखंडवासी लोकांत व श्वेतद्वीपीय राष्ट्रांत कितसें अंतर आहे तें पाहूं. हें अंतर बरच्या साऱ्या अंतरांप्रमाणेंच स्पष्ट आहे. अमेरिकेंत प्रतिवर्षी नवीन विद्या व कला उदयास येत आहेत. आज काय नाद धरण्याची युक्ति सांपडली,—ती अशी कीं अम-

क्या अमक्यानें आज वक्तृत्व केलें, किंवा अमकी अमकीनें आज खूप शानदार आलाफ घेतले, तर तेंच बोलणें व तेंच गाणें यंत्रावर धरून ठेवून पाहिजे तर न्यूफौंडलंड बेटांत सन २८८२ सालीं ऐकावें !! !—उद्यां काय मेघकन्या जी विद्युत् तिला वाहक करून अग्निरथाच्या जागीं विद्युद्रथ निघाला ! परवां काय सूर्यकिरणासच दूत करून 'मेघदुता' वर ताण केली ? याप्रमाणें पाश्चात्यांच्या बुद्धिसागराचे एकेक तरंग मेघमंडळावरही जाऊन आदळताहेत ! आमच्या देशांत पाहावें तों नव्या विद्या व कला तर राहिल्याच, पण हजारों वर्षें ज्यांची येथें वस्ती झाली त्या सुद्धां बिचाऱ्या निराश्रित होत्सात्या विगलित होऊं पाहताहेत, व कित्येक तर झाल्या सुद्धां ! दवलताबाजीच्या जागीं फूलसूक्याप् आला, आंबव्याच्या जागीं साटीण आली, कषायांच्या जागीं विलायती रस आले, 'हर हर 'च्या जागीं 'हडेलू हप्' येऊन बसलें शालजोडीच्या जागीं गौन आला,—याप्रमाणें क्रमाक्रमानें एकेक आदेश होत गेले. नाहीं ह्मणायाला अद्याप एक मात्र राहिलें आहे, कीं श्राद्धपक्ष चालवायाला हीं जुनीं भटें जीं येतात, त्यापेक्षां भट्टमोक्षमूलर यांचे छात्र किंवा बोधलिंगाचार्यांचे अंतेवासी यांस अद्याप इकडे कोणी टपालांतून मागवीत नाहीं !! असो; तर ही स्थितिही अत्यंत लज्जास्पद व भयप्रद होय. आजपर्यंत या देशावरच काय पण पृथ्वींतल्या साऱ्या देशांवर परकी लोकांचे अंमल गाजलेले आहेत, पण सध्यां आमच्या येथें जी स्थिति दृष्टिगोचर होत आहे तिची तोड कोठेंही सांपडायाची नाहीं. येवढें रोमन लोकांचें हजार दोन हजार वर्षें चाललेलें साम्राज्य ; पण काबीज केलेल्या मुलखांवर एकेक प्रोकॉन्सल् (मामलेदार) रोम शहरांतून जात असे, व त्याच्या बंदोबस्ताकरतां फौजफाटा ठेवलेला असे, येवढी काय ती परकी अमलाची निशाणी; बाकी सारी व्यवस्था ज्या त्या देशाच्या रिवाजाप्रमाणेंच बिनहरकत चालत असे. मुळचीच राज्यपद्धति, मूळचाच धर्म, मूळचेच रीतरिवाज, असा चोहोंकडे प्रकार असून जसा घोड्याचा लगाम मात्र हातांत असावा त्याप्रमाणें केवळ राज्यसूत्र रोमकपत्तनस्थ राज्यधुरंधरांकडे असे. असा संप्रदाय होता ह्मणूनच येवढें पृथ्वीचें राज्य एका शहारांतील लोक वहिवाटीत होते, आणि तें किती काळ पावेतों, तर दीड दोन हजार वर्षें ! बरें, येवढ्या विस्तीर्ण छायेखालीं असणारीं राष्ट्रें सावटानें जसे रोपडे बिघडतात त्याप्रमाणें दुरवस्थेस पोचलीं कीं काय ? छे, दिवसेंदिवस त्यांच्या राज्यकर्त्यांची सुधारणा त्यांच्याठायीं मुरून ते हळू हळू त्यांच्याच पदवीला येऊन पोंचले. हल्लीं येवढालीं प्रबळ राष्ट्रें युरोपांत झालीं आहेत, हीं सर्व वरील अस्तंगत

साम्राज्याचीं अपत्येंच म्हटलीं असतां चालतील. तर अशा रूमच्या बादशाहीची गोष्ट होती. या बादशाहीचें ऐश्वर्य पुढें ईश्वरसत्तेनें आरबस्थानांत व तातारांत वनपशूंप्रमाणें हिंडणाऱ्या राष्ट्रांस प्राप्त झालें. त्यांची इमामशाही जशी लांचलांबच्या मुलखांवर गाजली व अजूनही गाजत आहे, त्याप्रमाणेंच येथेंही गाजली. पण त्यांच्या तरी राज्यव्यवस्थेचा एकंदर प्रकार वरच्यासारखाच. मेकॉले, मॉरिस वगैरे सत्यापलापी व दुराग्रही मंडळीची बडबड कांहींही असो; पण अलीकडे ही गोष्ट बहुधा सर्वांस महशूर आहे कीं मागली मोगलाई हलींच्या इंग्रेजशाहीपेक्षां शतपट बरी. ज्या राज्यांत ब्राह्मण दिवाणगिरीच्या कामावर असत व रजपूत सेनापति असत तें कोणीकडे, आणि ज्यांत प्रिवी इन्स्पेक्टर पर्यंत सुद्धां गोऱ्यावांचून चालायाचें नाहीं व ब्राह्मण ह्मणजे कवडीचा माल ठरलेले, असले सभ्यांचें सुधारलेलें सद्धर्मी व न्यायाचें आगर ह्मणविणारें पाश्चात्य साम्राज्य कोणीकडे ! या गोऱ्या बादशाहीची जिकडे जिकडे स्वारी फिरली आहे तेथें तेथें तिजवरोबर खराटा फिरत चालला आहे. आमचे नामधारी पातालवासी इंडियन लोक यांच्यावर तर पवित्र आत्म्याची झडप पहिल्या तडाख्यास बसून त्यांस त्यानें अमेरिकेंतून पार धुऊन काढलें ; आमच्या इकडे तरी दिवसेंदिवस तोच प्रकार होऊं पाहत आहे. इंग्रेजी काव्याखालीं आमचें स्वातंत्र्य नष्ट झालें, कायद्यांखालीं आम्ही कफल्लक होऊन बसलों, पाद्री साहेबांस पुढें करून आह्मांस प्रभूच्या कोंडवाड्यांत नेऊन गुदरण्याचे प्रयत्न दीर्घकाळ चालू आहेतच, म्यांचेस्टरच्या वगैरे यंत्रांत येथील वाणिज्याचा चुराडा झालाच, आणि एकंदर विद्या व कला याही लुप्त होऊन जाऊन इंग्रेजी बादशाहीची मगरमिठी आह्मांस पक्की बसण्याचा समय दिसत आहे !

तेव्हां एकंदरींत पाहतां तूर्त आह्मी आकाबाईच्या फेऱ्यांत पुरे सांपडलों आहों असें म्हणायास हरकत नाहीं. जिकडे जिकडे दृष्टि फेंकावी तिकडे तिकडे आनंदच आनंद हल्लीं नजरेस येत आहे. कोणत्याही बाजूनें आह्मी धड राहिलों आहों असें नाहीं. निवळ रानटी राष्ट्रांची स्थिति एका अंशानें चांगली असते, तसें आमचें नाहीं ; किंवा सुधारलेल्यांत हल्लीं जीं प्रमुख होऊन बसलीं आहेत, त्यांस ज्या सोई असतात त्याही आह्मांत नाहींत. आह्मी धड ना विद्वान् ना अविद्वान्, ना रानटी ना सुधारलेले, ना स्वतंत्र ना परतंत्र, ना हिंदु ना ख्रिस्ती, ना आर्य ना म्लेंच्छ, अशा कांहीं विलक्षण कचाटींत सध्यां येऊन पडलेलों आहों. या महागर्तेंतून काढून आह्मांस कोण ईश्वराचे घरचा लाल पुनः मार्गास लावील तो लावो ! आ-

मचे इमामबंधु अफगाण लोक किंवा आफ्रिकावासी झुलू वगैरे लोक यां-च्यांत आजच्या घटकेला इतकी तरी तरतरी आहे, कीं आह्मी आपापसांत भांडूं, लढूं, एकमेकांच्या उरावर बसूं, काय पाहिजे तें करूं, पण शेजारचे कोणी शेकोजी वळेंच दिंडींतून घुसून आमच्या घरांत येऊन लांडे कारभार करायाला लागले, कीं तें आह्मांला बिलकूल खपायाचें नाहीं; असें त्यांच्यापैकीं प्रत्येक व्यक्तीला वाटत आहे. काफर म्हटला कीं तत्क्षणीं घरदार सोडून देऊन त्याच्याशीं साम्न्याला जाऊन उभें राहावें ही एक जबरदस्त गोष्ट वरील राष्ट्रांच्या जणों काय हाडीं खिळलेली आहे. पण आमच्या येथला प्रकार याच्या अगदीं उलट; आमच्या अंगीं येशूनें उपदेशिलेली शांति ओतप्रोत भरलेली आहे. काफर सोडून महाकाफर कां येईना ; आह्मांला त्याची कांहीं क्षितिच नाहीं ! विलायतेंतल्या लोकांनीं चार हजार कोसांवरून आमच्या नांवानें ** करावा "कीं अरे, तुमची चमडी जाण्याची वेळ आली तरी तुह्मी कांहीं तरी हूं कां चूं सुद्धां करीत नाहीं, तुह्मी तरी भले निगरगट्ट बोबा;" पण आह्मांला काय त्याची लाज आहे ? टेंपल साहेब लाखों प्रेतांचा ढीग केसरि-हिंदूच्या पुढें मांडून आपल्या देशीं चालले ना; आमचें त्यांना मानपत्र आहेच; राव बरवे आपल्या यजमानास ' क्लीबे च पतिते पतौ ' या पाराशरस्मृतींत घालून आपलें पौरुष गाजवूं पाहताहेत ना; ठीक आहे, त्यांची तुतारी आम्हीं पतकरलीच ! वाणेदार महाराजांला खुळा ठरवून त्याची 'वाट लावली' आणि एकादें मेपपात्रसें पोर पाहून यजमानिणीच्या मांडीवर दिलें, कीं मग झाली पुनः आयुर्मर्यादेपर्यंत चंगळ सुरू; अशा वेळीं राव बहादुर एकादा लहानसा तुकडा तर आपल्या तोंडावर टाकतील; येवढाच समाचार आपल्याला बस झाला ! तर एका तऱ्हेनें पाहतां रानवटपणाच्या स्थितींतला जो अनावर आवेश तो सर्व नाहींसा होऊन आम्ही केवळ प्रेतवत होऊन राहिलों आहों. बरें, दुसऱ्या बाजूनें पाहतां सुधारलेल्या लोकांची बडी अक्कल व कर्तृत्व हें जर पहावें तर तेंही पण आमच्या अंगीं आलेलें नाहीं. आमचें ज्ञान ह्मणजे इंग्रजांचे उष्टेमाष्टे विचार, आमची सुधारणा ह्मणजे त्यांचें बालिश अनुकरण, आमचें कर्तृत्व ह्मटलें ह्मणजे पार्लमेंटाच्या जागीं सार्वजनिक सभा, सेंट पॉल् चर्चच्या जागीं प्रार्थनामंदिर, व क्रिकेटच्या जागीं क्रीडाभुवन ! एतावता ' इतो भ्रष्टस्ततो भ्रष्टः ' या ह्मणी प्रमाणें आमच्यांत धड आमचें मुळचें तत्त्व राहिलें नाहीं, व आमच्या पाश्चात्य बंधूंच्या समागमें करून नवें पाणी आम्हांत दृष्टीस पडूं लागावें तेंही अजून तर आलें नाहीं. मग पुढें हें आमचें तारूं कोणच्या थडीला लागणार आहे तें परमेश्वर जाणे !

अतिवीर्यवतीव भेषजे बहुरल्पीयसि दृश्यते गुणः ।*

' किरातार्जुनीय.'

अंक ८२—(१) प्रस्तुत अंकाचा विषय. (२) आमच्या देशाच्या अपायाचीं कारणें. (३) देशसुधारण्यास हिंदुधर्म बाधक आहे कीं काय? (४) आमच्या दैन्यास बालविवाह कारण काय ? (५) जुने प्रचार सुधारणुकीस कितपत बाधक आहेत. (६) बड्या मंडळींनीं प्रस्तुत विपत्तीचीं ठरविलेलीं निदानें.

१. मागील अंकांत सांप्रतच्या लोकस्थितीचें निरूपण केलें आहे. आतां यापुढें तिची उपपत्ति करून सध्यांच्या दुर्दशेच्या निवारणार्थ काय काय केलें पाहिजे याविषयीं विचार करावयाचा.

२. सदरील विषयावर आजपर्यंत पुष्कळ विचार झालेला आहे हें येथें सांगितलें पाहिजे असें नाहीं. इंग्रेजी विद्येचा इकडे प्रसार व्हावयाला लागून लोकांचे ठायीं नवी विचारशक्ति जेव्हां जागृत झाली, व आपला देश, आपले रीतरिवाज, आपला धर्म, वगैरे विषयांवर त्यांनीं विवेचन करण्यास जेव्हां आरंभ केला, तेव्हां अर्थातूच आपल्या राष्ट्राची हालहवाल व इतरांची हालहवाल, आपली विद्यमान कालची स्थिति व पूर्वीच्या कालांतली स्थिति, या सर्व गोष्टींच्या संबंधानें आमच्या विद्वान् मंडळींत चर्चा होऊन ती आजपर्यंतही चालूच आहे. बहुश्रुत व विचारशील अशी चार मंडळी एकत्र जुळली असतां सदरील विषयाच्या संबंधानें कांहीं ना कांहीं तरी ऊहापोह झाल्याशिवाय राहतच नाहीं; कांकीं, हा विषय ज्याच्या त्याच्या दृष्टीसमोर जिकडे तिकडे आहेच. जोंवर कोणी मनुष्य आरोग्ययुक्त व स्वस्थ असतो तोंवर त्याच्या संबंधाची विचारपूस करण्याचें कांहीं कारणच नसतें; पण वरील दोन्ही स्थिति नाहींशा झाल्या असतां अर्थातूच क्षणोक्षणीं व पदोपदीं त्याच्या संबंधानें पृच्छा उत्पन्न होणारी आहे. मग हें जर एका व्यक्तीविषयीं पाहतां खरें आहे तर अवघ्या राष्ट्राची सर्वोपरी दैन्यावस्था दृष्टीस पडूं लागली असतां तिच्या संबंधानें हजारों जणांचे हजारों प्रकारें विचार निघणार आहेत हें कशाला सांगायाला पाहिजे ?

आतां वरील अत्यंत महत्त्वाच्या विषयावर आजपर्यंत काय काय कोट्या निघाल्या आहेत त्या अगोदर दाखल करून त्यांतील तथ्यातथ्याचा निर्णय करूं.

वरील कोट्या अनंत आहेत. कोणी ह्मणतात, आमच्यांत मूर्तिपूजेचें बंड शिरलें हें आमच्या देशाच्या अपायास कारण झालें; तेव्हां गिझनीच्या महंमदाचें मत जेव्हां येथें जारीनें चालू होईल, व तेहेतीस कोटी देवांची

* "जसें जलाल औषध हें थोडकें असलें तरी त्यांत पुष्कळ गुण दृष्टीस पडतो!"

साशी कत्तल उडेल, तेव्हां या हिंदुस्थानाला कांहींसें बरें वाटायाला लागेल! कोणी ह्मणतात, जातिभेद हा समंध मनूच्या कारकिर्दीपासून आमच्या बोकांडीं बसला आहे, तर श्रीमत्परमहंसांच्या 'जुक्ती'चें किंवा जोतिबांच्या 'गुलामगिरी' चें साह्य घेऊन जेव्हां एका सपाट्यासरसा साऱ्या देशभर 'सबगोलंकार' करून टाकावा, व मिस्टर लिटल्डेल आणि मिस् अनुबाई (Anne) यांच्यासारखे गांधर्वविवाह लाखोगणती करून द्यावे, तेव्हांच आमची 'ऋषींच्या कारकीर्दी'तील सुधारणा आमची आह्मांला पुनः परत मिळेल! कोणी ह्मणतात, वैधव्यदशेंत ब्रह्मचर्यानें राहावें हें जें खूळ आमच्या जुन्या टोणप्यांनीं एतद्देशीय स्त्रियांस लावून दिलें आहे तें पायांखालीं तुडवून टाकून जॉन्सनच्या यजमानणीनें चाळीस वर्षांच्या ऐन उमरींत पोराबाळासकट इटालियन् सारंग्याशीं पाट लावला व साऱ्या इंग्लंडची छीथू मागें टाकून देऊन आपल्या नव्या सासरीं जसा मुकाट्यानें पळ काढला किंवा स्कॉटलंडच्या राणीसाहेबांनीं लागोपाठ तीन चार नवरे केले, तशी जेव्हां बहार सुरू होईल, तेव्हां इकडे बावनकशी कोरी करकरीत सुधारणा अवतीर्ण होईल! कोणी म्हणतात, वनपशूंप्रमाणें झाडपाला व कणसें खाणें व भिकारड्यासारखें नुसतें पाणी पिणें हें सोडून देऊन 'वत्सतरी मडमडायिना'*हा जुन्या ऋषींचा पवित्र आचार जेव्हां मात्त्यान् सुरू होईल व बाटलाबाईच्या गळ्यांत मिठी मारून जेव्हां आम्ही गटारांत कोलंडूं लागूं, तेव्हां आमच्या अंगांत असा जोर येईल कीं, इंग्रेजांशीं किंवा रशियनांशीं सुद्धां टक्कर द्यावयाला आह्मीं तयार होऊं! याप्रमाणें एक ना दोन,—शेंकडो कोट्या आमच्या वाचकांपैकीं पुष्कळांनीं जातीनें ऐकल्याही असतील.

आतां वरील साऱ्या कोट्यांचा यथास्थितपणें विचार करणें हें किती आवश्यक आहे हें बहुधा कोणासही उघड दिसणारें आहे. त्यांतील कित्येक तर इतक्या असमंजसतेच्या आहेत कीं त्या नुसत्या नमूद केल्या कीं पुरे—तेंच त्यांचें खंडन होय! बाकीच्यांत तरी प्रायः अज्ञानाचा व दुराग्रहाचा इतका अंश मिसळलेला आढळतो कीं, थोडासा विचार केला असतां त्यांचा शुष्कपणा बहुधा कोणाच्याही लक्षांत आल्यावांचून राहावयाचा नाहीं. शिवाय यापूर्वीं अनेक वेळां वरच्यांपैकीं कित्येक कोट्यांचा या पुस्तकांत प्रसंगोपात्त विचार झालेलाही आहे. यास्तव पूर्वोक्त कोटिक्रमांतला मुख्यांश मात्र ग्रहण करून त्यावर येथें विवेचन करूं ह्मणजे बस होईल.

३. प्रस्तुतच्या राष्ट्रदशेची एक मोठी उपपत्ति आजपर्यंत काय करण्यांत आली आहे ती सर्वांस माहीत आहेच. ती ही कीं, आमचा धर्म हा

---

* 'उत्तररामचरिता'च्या चवथ्या अंकाचा विष्कंभक पहा.

फार खराच आहे. याच्या पायीं आज इतक्या खराबीस आह्मी आलों. तेव्हां याचा जेव्हां समूळ उच्छेद होईल तेव्हां आमच्या दृष्टीस चांगले दिवस पडतील ! ही समजूत आमच्या आजपर्यंतच्या पंडितजनांत इतकी दृढपणें खिळून बसलेली आहे कीं, ती बहुधा प्रत्येकाच्या भाषणांत व लेखांत आढळत आली आहे. शिवाय हिंदुस्थानचा हा महारोग नाहींसा करून टाकून त्याची रक्तशुद्धि करण्याकरतां व त्यास पुनः सुदृढ करण्याकरतां मागील मंडळीनें आजपर्यंत सद्धर्मस्थापनेकरतांही केवढाले प्रयत्न केले आहेत ते आज सर्व प्रसिद्धच आहेत. पन्नास वर्षांपूर्वींचा ब्रह्मसमाज, वीस वर्षांपूर्वींचा प्रार्थनासमाज, शिवाय माजी होऊन बसलेले किंवा मधें मधें होणारे आर्यसमाज, सत्यशोधकसमाज वगैरे हे सर्व कोणास ऐकून तरी माहीत नाहींत ? तर आतां या पहिल्या जबरदस्त कोटिक्रमाविषयीं विचार करूं.

हिंदु धर्माविषयीं हा येवढा तिरस्कार आमचे ठायीं आजपर्यंत कां बाणून राहिला आहे, याचा जर विचार केला तर त्याचीं दोन मोठालीं कारणें दिसतात. एक कारण मिशनरी मंडळी, व दुसरें आमचें आत्मविषयक अज्ञान. पाद्री मंडळाचा पहिल्यापासूनचा बाणा तर जगजाहीर आहेच, कीं दुसरा धर्म ह्मटला कीं तो हाणन पाडायाचा. त्यांच्या बुद्धीनें ईश्वरज्ञानाचा, नीतीचा व एकंदर ज्ञानाचा गड्डा काय तो 'पवित्र शास्त्रां'त आकाशांतील देवबापानें सांठवून ठेवला आहे; तेव्हां बौद्ध, मुसलमान, हिंदु वगैरे चट सारे धर्म हे ईश्वराज्ञान, अनीति, व अज्ञान यांनीं ओतप्रोत भरलेले आहेत, व यास्तव त्यांचा जेवढा विध्वंस होईल तेवढा जगास हितावह ही समजूत वरील पवित्र मंडळीच्या डोक्यांत अगदीं ठाम बसून गेली आहे. वस्तुतः पाहतां वरच्या इतका मूर्खपणाचा समज फारच थोडा आढळेल. विलायतेंत व एकंदर युरोपांत ख्रिस्ती धर्माची उत्तरोत्तर प्रतिष्ठा वाढत चालली आहे किंवा कमी होत आहे हें कोणाही विद्वान् व शोधक मनुष्यास सांगण्याची आज गरज उरली नाहीं. पण आपल्या मुख्य तळावर येवढा भडिमार सुरू आहे व तो दिवसेंदिवस अगदीं अंगाशीं घेऊन लगटतो आहे, या जगप्रसिद्ध गोष्टीकडे कानाडोळा करून विलायतेंतल्या प्रेषितमंडळीनें या देशावर येऊन धाड घातली आहे, व येथील विद्वानांचीं मनें आमच्या धर्माच्या, आचारविचारांच्या वगैरे संबंधानें पराकाष्ठेचीं दूषित करून टाकलीं आहेत. वस्तुतः पाहतां वरील दूषणप्रकार फारसा सिद्धीस जाऊं नये; कां कीं ख्रिस्ती धर्माची बळकटी व त्या लोकांची नीति वगैरे जगजाहीर आहेत.

पण स्वतःविषयीं अज्ञान व दुसऱ्याविषयीं अयथार्थ बुद्धि हीं असलीं ह्मणजे मनाचा हवा तो ग्रह बनण्यास उशीर नाहीं. आजपर्यंत आमच्या लोकांच्या मनानें ही समजूत चळकट धरलेली होती, व अजूनही ती केवळ ढळली आहे असें नाहीं, कीं साहेबप्रणीत ग्रंथ ह्मटला, कीं तो केवळ वेदवचन, व साहेबांचें भाषण ह्मटलें ह्मणजे त्यांत असत्यतेचा ह्मणून शिरकावच व्हावयाचा नाहीं. ज्या लोकांनीं पुराणांतरीं ऐकलेल्या गोष्टींची प्रचीती सर्वांस आणून दिली येवढें ज्यांचें बुद्धिवैभव त्यांचें मत अयथार्थ असेल तरी कसें! या मतिभ्रमावरूनच आजपर्यंत मेकॉले सारख्यांचें ग्रंथप्रामाण्य व रे० विल्सनूसारख्यांचें वचनप्रामाण्य सर्वांनीं गृहीत केलें. वस्तुतः पाहतां वरील पंडितशिरोमणींस आमच्या संबंधाची कितीशी माहिती असण्याचा संभव आहे बरें? पण ही कल्पनाच अगोदर कोणाच्या डोक्यांत उतरेल तर सगळी पुढली गोष्ट! तर आजपर्यंत आमच्या पुरातन धर्माच्या संबंधानें व आचारविचारांच्या संबंधानें जे जे अभिप्राय प्रगट झाले आहेत ते सर्व वरील मासल्याचे होत; ह्मणजे परद्वीपस्थ व परधर्मी लोकांनीं अज्ञानास्तव व दुराग्रहास्तव जीं मतें ठोकून दिलीं त्यांचा तो अनुवाद होय.

वरील स्थिति आजपर्यंत चालत आली तें ठीकच झालें; त्यावांचून आह्मांला गतिच नव्हती. पण वरील मिंधेपणा व परमतावलंबन हें टाकून देऊन स्वतःच्या विवेचनशक्तीचा स्वतंत्रपणें उपयोग करून काय ठरतें तें पाहण्याचे आज दिवस आले आहेत. आज पांच पंचवीस वर्षांत एतद्देशीय व परदेशीय विद्यांचाही संस्कार आह्मांस बराच घडल्यामुळें आतां वरील 'पांगुळाचीं वाहिलें' कांठावर ठेवून भर धारेंत उडी टाकली असतांही चालेल असें आम्हांस वाटतें! तर आतां केवळ स्वतंत्र रीतीनें प्रस्तुत विषयाचा विचार करूं.

आमची सुधारणा होण्यास हिंदुधर्म हा प्रतिबंधक होय असें जे ह्मणतात, त्यांस आह्मी असें विचारतों कीं, प्राचीन कालीं जी आमची सुधारणा गाजत होती तिच्या वेळेस हाच धर्म होता कीं नाहीं? मग त्या वेळेस तो तीस कसा आडवा आला नाहीं बरें? 'ऋषींच्या कारकीर्दी' त जर सुधारणेचा कळस झाला होता, तर त्याच ऋषींचीं वचनें आज आह्मी पाळीत आहों; मग प्राचीन व अर्वाचीन काळांत येवढा विपर्यास कां दृष्टीस पडावा बरें? त्याप्रमाणेंच असाही चमत्कार आढळतो कीं, मूर्तिपूजादिक प्रकार जे सुधारणेस अत्यंत विरुद्ध ह्मणून मानलेले ते सर्व साऱ्या प्राचीन राष्ट्रांतून तर जारीनें चालू होते. मिसर, ग्रीस, रोम वगैरे ठिकाणें ह्मणजे मूर्तिपूजेचीं केवळ आगरें होतीं; आणि असें असतां वरी-

ल राष्ट्र उन्नतीच्या शिखराला चढली! एडन् बागेमध्यें आमच्या आदिजनकानें व आदिजननीनें झाडाचें फळ खाल्लें, त्यामुळें आकाशांतील बाप कोपायमान होऊन त्यानें साऱ्या मनुष्यजातीला शाप दिला; पुढें त्याचा एकुलता एक पुत्र हमीदार होऊन भूलोकावर आला आणि त्यास देवाच्या लाडक्या लोकांनीं हाल अपेष्टा करून मारलें तेव्हां त्याच्या पवित्र रक्तानें * सारी मानव जाति परिपूत झाली, वगैरे जीं पवित्र धर्माचीं सुधारणामूलभूत सत्य तत्त्वें तीं मिसरी मनोरे बांधणारांस व जगद्विजय करणाऱ्या शिकंदराच्या किंवा सीजराच्या शिपायांस बिलकूल माहीत नव्हती. तसेंच दुसऱ्या पक्षीं असेंही आढळतें कीं पवित्र शास्त्राचा प्रसाद ज्यास मिळतो त्याच्या आंगीं कांहीं अद्भुत संचार झालेला बिलकूल दृष्टीस पडत नाहीं. यास मोठें उदाहरण आमचे माजी धर्मबंधु गोमांतकी लोक यांचें आहे. तेथें पोप साहेबांचें पवित्र प्रोक्षण साऱ्यांच्या डोक्यांवरून झालें असतां त्या जलबिंदूंचा प्रभाव आज तीन चारशें वर्षांत तर कांहींच नजरेस आला नाहीं. देवीच्या किंवा खंडोबाच्या पायां पडत असतां जी गोंविकरांची स्थिति होती तीच किंवा त्याहूनही वाईट आज झाली आहे. मग गेल्या तीन चार शतकांत येशूची व मारया देवीची भक्ति त्यांस फलद्रूप कां बरें झाली नाहीं? तेव्हां दोन्ही बाजूंनीं पाहतां वरील सिद्धांताचा जम कांहींच बसत नाहीं.

आतां प्रस्तुत विषयाचा स्वरूपतःच जर विचार केला, तर तिकडूनही आमची तर अशी समजूत आजपर्यंत झाली आहे कीं. हवी तितकी सुधारणा होण्यास सध्यांचा हिंदुधर्म मोठासा बाधक आहे असें नाहीं. पहा कीं, सिंधु नदीच्या उल्लंघनाची एतद्देशीयांस मनाई आहे अशी जरी आजपर्यंत समजूत चालत आली आहे, तरी ज्या शिपायांनीं १८०७ व १८५७ सालीं

---

* वरील शब्दांचा अर्थ आमच्या मराठी वाचकांस तर मुळींच कळायाचा नाहीं, यास्तव त्यांवर थोडेंसें व्याख्यान करणें इष्ट आहे. खिस्ती धर्मांत येशूला 'अजापुत्र' अशी संज्ञा आहे; याचा अर्थ असा कीं, देवतांच्या प्रसादार्थ पशूंचें आलभन करण्याचा जसा सर्व प्राचीन राष्ट्रांतून सांप्रदाय होता, त्याप्रमाणेंच वरील देवपुत्राचें उर्फ अजापुत्राचें आकाशांतील बापाच्या कोपशांत्यर्थ हनन झालें. तेणेंकरून देवबापा खुष होऊन त्यानें असें शुभवर्तमान चोहोंकडे पिटविलें कीं जो आमच्या एकुलत्या एक पुत्रावर विश्वास ठेवील तो वरील महायज्ञाच्या पुण्याईनें पावन होत्साता स्वर्लोकीं अक्षय्य सुख पावेल; व जे विश्वास ठेवणार नाहींत त्यांस आम्ही अक्षय्य नरकांत लोटून देऊं. ख्रिस्ती धर्माचे जगद्गुरु पोपसाहेब यांनीं वरील यज्ञाचा पेटंट (मालकीचा हक्क) सारा आपणाकडे ठेवून ते पाहिजे त्यास स्वर्गलोकांचें तिकीट देत असतात हें इतिहास प्रसिद्धच आहे.

यःकाश्चित् कारणाकरितां येवढालीं बंडें केलीं तेच आफगाणिस्थानांत, इराणांत, माल्टा बेटांत मुकाट्यानें जाऊन आले कीं नाहीं? भर पेशवाईत राघोबा दादाचा वकील बर्कच्या बंगल्याशेजारीं उतरून तेथें इंग्रेजी सूर्याला अर्घ्यप्रदान करीत होता कीं नाहीं? त्या प्रमाणेंच परवां कांहीं मंडळी खुद्द श्रीनें पावन करून घेतली कीं नाहीं? पेशव्यांनीं थेट अटकेपर्यंत ज्या भराऱ्या मारल्या त्या स्नानसंध्या अंतरायाची नाहीं असा आग्रह धरून व 'न नीचो यवनात्परः' हीं महावचनें उराशीं बाळगून मारल्या काय? थोरले माधवराव साहेब जपजाप्यनिमग्न होऊन रामशास्त्रीबोवांचा जरासा खोळंबा झाला असतां त्या महा ब्राह्मणानें खुद्द राजश्रीस काय उत्तर केलें बरें? मग या सर्व गोष्टींवरून पाहतां आमच्या धर्माच्या संबंधानें जी आजपर्यंत हाकाटी चालली आहे ती पोकळ आहे असें सिद्ध होत नाहीं काय? तुमचा धर्म वेडगळ व गैरसोईचा आहे म्हणून परम सोज्वळ व अघळपघळ सोईचा असा हा गाण्याबजावण्याचा व डोके मिटण्याचा धर्म आह्मी तुह्मांस लावून देतों, व तुमच्या लग्नाच्या चाली अगदीं अप्रयोजक आहेत यास्तव धरा एका हीनजाती विद्वानाला आणि सुशिक्षित ब्राह्मणविधवेला आणि द्या त्यांच्या पदराला गांठ, याप्रमाणें तुमच्यांत दुहेरी तिहेरी सुधारणा आह्मी करून देतों, किंवा उठली एक हिंदु लेडी आणि पडली एका टोपड्याच्या गळ्यांत, याप्रमाणें झोटिंग पाच्छाई न करतां पूर्वक्रमास अनुसरून जर आमची विद्वान् व लोकहितेच्छु ह्मणविणारी मंडळी क्रमाक्रमानें सुधारणा करण्यास प्रवृत्त झाली असती तर फार बरें झालें असतें असें आह्मांस वाटतें. तसेंच हिंदु धर्माच्या आड वरचेवर लपून आपला कमकुवतपणा झांकण्यास जें आमच्या पुढारी मंळळींस आजपर्यंत फावलें तेंही फावलें नसतें!

४. आमच्या देशास दैन्य प्राप्त होण्याची दुसरी एक मोठी उपपत्ति पुष्कळ पंडितांच्या तोंडून अशी येते कीं, आमच्यांत बालविवाह शास्त्रोक्त आहे हें आह्मी दुर्बळ होण्यास कारण झालें आहे. या उपपत्तीचीही अशी मजा आहे कीं ती मागील काळास बिलकूल लागू पडत नाहीं. जर बालविवाह हा आमच्या नाशास कारण, तर या कारणाचें कार्य आजपर्यंत कां बरें प्रत्ययास आलें नाहीं? निदान तीन हजार वर्षें वरील प्रचार येथें सुरू असला पाहिजे; मग त्याची हाकाटी गेल्या पांच पन्नास वर्षांतच कां कानीं यावी बरें? आमचे आजे पणजे वगैरे मंडळी जी येवढी सुदृढ असे तीस वरील विवाह कसा बरें बाधक झाला नाहीं? युरोपांत ज्याप्रमाणें वीस वर्षांच्या, तीस वर्षांच्या किंवा याहूनही अधिक उमरीच्या कुमारींचा

विवाह होतो, व पुरुषांचेंही सद्रहूप्रमाणें, तसा प्रकार पूर्वी इकडे चालू होता काय? आमचे आजे पणजे नुकते नुकते साऱ्या हिंदुस्थानभर धुमश्चक्री करीत असतां आह्मीच एक दोन पिढ्यांत वाऱ्याशीं भांडायाजोगते जे झालों याचें अपेश बालविवाहावर कसें देतां येईल? शिवाय ज्या ब्राह्मणेतर जातींस ' अष्टवर्षा भवेत्कन्या ' हें सूत्र लागू नाहीं त्यांच्यांत तरी आज पहिल्या इतका जोम आढळतो काय? तेव्हां या सर्व गोष्टींचा विचार करतां वरील उपपत्तींतही ' जुकी ' चा फारसा अंश उरत नाहीं.

५. याप्रमाणेंच जातिभेद,स्त्रीशिक्षण,वगैरे विषयांच्या संबंधानें जेवढ्या कोट्या आजपर्यंत पुढें आल्या आहेत त्या सर्वांची व्यवस्था लागते. आमचेच पंडित इंग्रेज ग्रंथकारांचा अनुवाद करून जर आह्मांस सांगतात, कीं शिकंदर बादशाहानें पंजाबावर स्वारी केली त्यावेळीं जी या देशाची स्थिति होती तीच आज आहे, तर मूर्तिपूजेच्या किंवा जातिभेदाच्या नांवानें हाका मारण्यांत काय हांशील आहे? कार्यकारणांचा परस्पर जो नित्यसंबंध आहे त्यास कालांतरानें विपर्यास पडत असतो काय? पोरस् राजानें दिग्विजय करून आलेल्या शिकंदराशीं टक्कर दिली तेव्हां त्याच्या लष्करांत दयानंदजींचा ' सत्र्य गोलंकार ' चालू होता काय? किंवा आपासाहेबांनीं फिरंग्यांस जेर केलें तेव्हां तो एकेश्वराचा वरप्रसाद घेऊन आला होता काय? त्याप्रमाणेंच आमच्या देशांत येवढाले कवि, येवढाले शास्त्रकार, येवढाले शिल्पी वगैरे होऊन गेले; पण बेकन्‌ला जसें त्याच्या आईनें शिकविलें त्याप्रमाणें इकडे ही गदाधरभट्टाची आई मोठी विदुषी होती वगैरे कांहीं एक ऐकण्यांत नाहीं! मग हजारों वर्षें ज्या कारणांचें अस्तित्व या देशांत आहे त्यांच्या कार्यांचा आविर्भाव काय तो गेल्या पांच पन्नास वर्षांतच दृष्टीं पडूं लागला हें ह्मणणें किती समंजसपणाचें आहे बरें?

आतां वरील कोट्यांचें जें आह्मीं खंडन केलें त्यावरून कित्येक समंजस मंडळीचें कदाचित् असें अनुमान होईल कीं वरील बालविवाहादि प्रकार आह्मांस सर्वप्रकारें मान्य होत,व आजपर्यंत जें चालत आलें आहे तें सर्व जसेंचें तसें चालू ठेवण्याविषयीं आमचा आग्रह आहे. वस्तुतः पाहतां वरील मतें काढण्यास बिलकूल आधार नाहीं. आमचे ह्मणणें जें काय आहे तें इतकेंच कीं, वरील प्रचार चांगले असोत किंवा वाईट असोत, त्यांच्यांत फेरफार करणें किंवा ते नाहींसे करून टाकणें हें इष्ट असो किंवा अनिष्ट असो; आज आमची जी अवस्था झाली आहे तिला ते कितपत कारणभूत होत इतकेंच काय तें पहावयाचें. येवढ्यापुरता विचार केला अ-

सतां आमचा आजपर्यंत असा अभिप्राय ठरला आहे कीं, वरील गोष्टीं-मुळें आज आह्मी दुर्बळ, द्रव्यहीन, सत्ताहीन वगैरे झालों आहों या ह्मणण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. आह्मी मूर्तीच्या पायां पडतों व स्त्रियांस शिक्षण देत नाहीं यामुळें आह्मी इंग्रेजांचे अंकित झालों हें ह्मणणें, आणि आह्मी टोप्यांच्या ऐवजीं पागोटीं घालतों किंवा विजारींच्या ऐवजीं धोत्रें वापरतों ह्मणून आज आमची अशी दशा झाली आहे हें म्हणणें हीं दोन्ही 'जुकी' च्या पारड्यांत सारख्याच वजनाचीं भरतील असें आह्मांस वाटतें!

६. तेव्हां एकंदरींत पाहतां आमच्या राष्ट्राच्या प्रस्तुत विपत्तींचीं आजपर्यंत आमच्यांतल्या वड्या वड्या मंडळीनें जीं एकेक वडीं वडीं निदानें ठरविलीं आहेत तीं आह्मांस बहुतेक अंशीं चुकीचींच वाटतात. वरील उपपत्ति त्यांनीं केवळ इंग्रेज लोकांच्या प्रलापांवरून बसविल्या आहेत. जे इंग्रेज लोक येथें चाळीस वर्षें राहिलेले असतां व इतका काळ पावेतों आमच्यांत वावरले असतां इकडील सामान्य गोष्टींच्या संबंधानें-ही कित्येक वेळां अत्यंत अनभिज्ञ असलेले आढळतात. त्यांनीं आमच्या राष्ट्राची आपल्या राष्ट्रावरून परीक्षा करावी, आणि रोगनिदान ठरवावें हें आह्मांस तर केवळ हास्यास्पद वाटतें. इंग्लंडांत हवा निराळी, राहणी निराळी, सर्वच निराळें, पण तें लक्षांत न आणतां इकडच्या रोग्याला जे उपचार करायाचे ते सर्व तिकडचे केले असतां चालतील काय? जो खरा वैद्य आहे तो अगोदर रोग्याच्या प्रकृतीचें मान पूर्णपणें लक्षांत आणतो त्यास कशापासून काय विकार जडला आहे याचा चांगला विचारपूर्वक शोध करतो आणि मग औषधयोजना करून तिजपासून त्यास गुण येतो किंवा कसें हें वरचेवर पाहतो. पण यापैकीं प्रस्तुत प्रकरणीं कांहींच प्रकार आढळत नाहीं. चाललेला प्रकार ह्मटला म्हणजे इंग्रेजी व विशेषतः नेटिव डाक्टरांचा जो आढळतो तो! डाक्टर साहेबांस पाचारण करायाचें ह्मटलें म्हणजे प्रथमतः रथ सज्ज करा, निघण्यापूर्वी प्रथमतः 'किंचित् व्यावहारिकं द्रव्यं' ह्मणून पायपूजा करा, नंतर स्वारींची पायधूळ बिचाऱ्या रोग्याच्या घरीं बूटस्टॉकिंगांनिशीं झाल्यानंतर नलिकाप्रयोग वगैरे थोडेंसें सोंग झालें कीं आणा कागद आणि पेन, कीं साहेबांनीं आपल्या पातीदार दवाखानेवाल्यावर दिली एक चिट्ठी सरडून! हें आटपलें कीं लागलेंच निघालें घड्याळ खिशांतून, कीं चालली स्वारी पुनः फडकत,–मग या त्यांच्या इंग्रेजी थाटाखालीं मधें बिचाऱ्या रोग्याचें कांहींका होईना; त्याची कोणाला पर्वा आहे! इंग्रेजी वैद्यकग्रंथांतून ठरवलेलीं औषधें टोकून द्यावयाचीं; मग

गुण येणें न येणें त्या ग्रंथकाराच्या माथ्यावर! डाक्टरांची व त्यांच्या घोड्याची चंदी निघाल्याशीं त्यांचें काम! तर आमच्या आर्यभूमीची निदानें आजपर्यंत फरड्या इंग्रेज ग्रंथकारांनीं व हजारों रुपये ' आव्याय स्वाहा ' करणाऱ्या रेवरेंड मंडळीनें जीं आजवर केलीं आहेत तीं सर्व वरील मासल्याचीं होत. इंग्लंडांत हजामाचा मुलगा लॉर्डची पदवी मिळवितो, किंवा खाटकाचे चिरंजीव वर्जार बनून ख्रिस्ती धर्माचे शंकराचार्य ही होऊं पाहतात, ह्मणून आमच्या पाश्चात्य मंडळीस इकडे तोच प्रकार सुरू करावासा वाटतो; व तो प्रकार इकडे सुरू होईपर्यंत सुधारणा थबकून राहणार आहे असा ते सिद्धांत करतात. त्याप्रमाणेंच इंग्लंडांतील लोक मूर्तिपूजक नाहींत, व बेकन् किंवा न्यूटन् हे देवताचेन किंवा पितृतर्पण करीत नसत, ह्मणून वरील प्रकार सुधारणा देवीचे प्रतिपक्षी होत असें प्रमेय तावडतोब त्यांच्या डोक्यांत ठाम होऊन बसतें. पण आह्मांस तर वरील प्रकारांचा आणि देशोन्नतीचा येवढा निकट संबंध कोणता आहे तो बिलकूल नजरेस येत नाहीं. आमच्या महाराष्ट्रांत येवढ्या अठरा पगड जाती असतां कोंकणच्या ' भटां 'नीं* इतक्यासही आपल्या बगलेंत मारून साऱ्या आर्यभूमीस पालाण घालून भोजराजा किंवा विक्रमादित्य यांचे दिवस येथें पुनः आणले कीं नाहीं? मल्हारी धनगराचे जेव्हां मल्हारराव बनले तेव्हां जोतीर्जांची ' गुलामगिरी ' कोठें गेली होती चरें? राघोबादादा येवढा कर्मिष्ट होता ह्मणून अटकनदीवर केलेली श्रावणी त्याच्या तरवारीच्या आड कधीं आली काय? उद्यां जर आह्मांस पार्लमेंटांत मेंबर होण्याचा अधिकार आला, तर ऐरिश समुद्रांत बुडणाऱ्या सूर्यास अर्घ्यप्रदान केल्याबरोबर कर्णाची अस्त्रविद्या जशी त्यास समयीं स्फुरेना त्याप्रमाणें आमची सरस्वतीही अंजल्युदकाबरोबर विगलित होऊन भर पार्लमेंटांत आह्मी कोरडे ठणठणीत होऊन उभे राहूं काय? तेव्हां एकंदरींत पाहतां आमच्या नवीन पंडितांनीं काढलेल्या सर्व मीमांसा सुविचारापुढें एकदम शुष्कप्राय होऊन जातात. धर्म व व्यवहार हे कोणत्याही देशांत परस्पर विरोधानें कधींही राहत नाहींत. दोघांची घासाघासी होण्याची वेळ आली असतां त्या घासाघासीनेंच क्रमाक्रमानें दोघांचीही सोय निघते. ख्रिस्ती धर्म येवढा सोज्ज्वळ व सुधारणेस अत्यंत अनकूळ ह्मणून त्याचा मिथ्यात्त्व तदनुयायी करतात, व तेंच तुणतुणें आमच्या इकडचे नूतन पंडितही पुढें चालवतात, पण वस्तुतः पाहतां वरील धर्मासारखा व्यवहारदृष्ट्या अप्रयोजक धर्म दुसरा फारच थोडा सांपडेल. आमच्या राज्यकर्त्यांचे सद्गुरु साक्षात् ईश्वरपुत्र हे आपल्या अनुयायांस उपदेश

* अंक ३२ यांतील शतपत्र नंबर ६१ पहा.

करतात,—"बाबांनो, तुमच्या एका गालावर कोणीं मारली असतां दुसरा गाल पुढें करीत जा" "तुमच्याशीं दुसऱ्यानें जसें वागावें असें तुह्मांस वाटतें तसें दुसऱ्याशीं वागत जा," "माझें राज्य या लोकींचें नाहीं, तर आकाशींचें आहे, व तें जवळ येत आहे." हा उपदेशाचा भाग झाला. आतां 'पवित्र शास्त्रांतील' आचार-प्रकरण पहा, आदिनवारीं ईश्वरानें विश्रांति घेतली, यास्तव सर्व मनुष्यांनीं त्या पवित्र दिवशीं विश्रांति घ्यावी, कांहींएक काम करूं नये, जो करील तो महापातकाचा अधिकारी होईल. त्याप्रमाणेंच ईश्वराची मोठी तुतारी शेवटल्या न्यायाच्या दिवशीं वाजणार आहे, यास्तव सर्वांनीं आपापल्या थडग्यांतून बाहेर पडण्याची त्या दिवसाची तयारी करून ठेवावी! आतां वरील उपदेश व वरील आचार यांविषयीं जर विचार केला, तर साऱ्या ख्रिस्ती लोकांच्या माथीं ईश्वरदत्त आज्ञांचा केवळ भंग केल्याचा चार्ज येत नाहीं काय? एका थोबाडींत लगावली असतां दुसरें थोबाड पुढें करणारे ख्रिस्तपुत्र आज साऱ्या भूमंडळावर कितीसे आढळतील बरें? येशूच्या नांवावर विकून प्रतिमासीं हजारों रुपये पोतडींत भरणाऱ्या पाद्रीसाहेबांवरच वरील चपेटिकाप्रयोग केला असतां पोलिसास न बोलावणारे देवाचे लाल कितीसे सांपडतील? क्लैव, हेस्टिंग्स्, डालहौसी, लिटन्, टेंपल वगैरे मंडळींची शेवटल्या दिवशीं ईश्वरपुत्र सपाटून पाठ थोपटील काय? ही सारी खाशी मंडळी जर ख्रिस्ती होय, तर उमाजी रामोशास वरील न्यायाचे दिवशीं ख्रिस्ताचें अर्धासन कां मिळूं नये? इंग्रजांचा व साऱ्या ख्रिस्ती लोकांचा आज कित्येक शतकें जो एकंदर जगाशीं व्यवहार चालू आहे त्यास वरील ख्रिस्तप्रणीत द्वितीय सूत्र कितपतसें लागू पडेल बरें? इंग्रज लोक गेल्या शतकभर आमच्याशीं ज्या तऱ्हेनें वागले त्याच तऱ्हेनें इतरांनीं त्यांच्याशीं वागावें असें ते इच्छितात काय? आम्ही उठून उद्यां इंग्लंडावर गेलों, आणि सारी दौलत आणून हिंदुस्थानांत भरली तर चालेल काय? नाना तऱ्हेचे चरक लावून तेथील सारी प्रजा पिळून काढली असतां तें आमच्या पाश्चात्य आर्यबंधूंस कितीसें मानवेल बरें? फुल्लर साहेबांनीं एका शिपायास मारलें आणि त्याच्या बायकोला तीस रुपये त्याच्या प्राणाची भरपाई ह्मणून दिले, त्याप्रमाणेंच एकाद्या ख्रिस्तपुत्रास आकाशांतील बापाकडे रवाना करून मडममाहेबांची समजूत वरील दक्षिणा देऊन केली तर मोठी मौज होईल नाहीं बरें! बिचारा क्रुसावर चढणारा येशू जर आपल्या शिष्यांस असें सांगतो, कीं मी तुह्मांस आकाशांतील राज्याचे वांटेकरी करीन, तर आजपर्यंत या सच्छिष्यां-

न्नीं साऱ्या पृथ्वीभर जो धिंगाणा घातला व अजूनही घालीत आहेत, व नवी नवी रणसामग्री करून एकमेकांच्या उरावर बसण्यास ते जे नेहमीं टपलेले असतात, हा सर्व प्रकार ईश्वरपुत्राच्या कानावर जेव्हां पूर्वोक्त दिवशीं जाईल तेव्हां त्यास काय वाटेल बरें ? आमच्या साध्या भोळ्या आदिपितरांनीं नुसतें झाडाचें फळ तोडून खाल्लें येवढ्याबद्दल जर अल्लासाहेब इतके क्रुद्ध झाले, तर त्यांच्या पुत्रास वरील आज्ञाभंग पाहून किती अपरिमित संतोष होईल कोण जाणे ! ! याप्रमाणेंच विश्रामदिवशीं काम केलें असतां महापातक लागतें या पवित्र आज्ञेचा तरी वरील सत्यधर्मी लोक कितीसा प्रतिपाळ करतात हें दिसतेंच आहे; तसेंच जहाजावर जे जे मरतात त्यांचा अंत्यविधि ' समुद्रास्तृप्यंतु ' या वचनास अनुसरून जो होत असतो त्या वेळेस तरी पवित्र शास्त्र गुंडाळूनच ठेवतात कीं नाहीं ? कां कीं अटलांटिक किंवा पासिफिक महासागराच्या तळीं शेवटल्या दिवशींची तुतारी वरील ख्रिस्तपुत्रांच्या कानीं पडेल हें ह्मणणें नीट दिसत नाहीं; आणि त्यांतून ही जी मंडळी माशांच्या उदरीं जाऊन त्यांचा तळीराम गार करीत असेल त्यांची तर बिचाऱ्यांची मधल्यामध्यें काय वाट होणार कोण जाणे ! ' इतो भ्रष्टास्ततो भ्रष्टा: ' ! ! असो; तर एकंदरींत काय सांगावयाचें, कीं ईश्वरप्रणीत व अत्यंत सुधारलेल्या राष्ट्रांचा जो खासा ख्रिस्ती धर्म त्याची वर सांगितल्याप्रमाणें दशा आहे त्यांतील अत्यंत मूलभूत सिद्धांतही व्यवहाराला अत्यंत विरुद्ध आहेत. त्याप्रमाणें जर कोणी चालेन ह्मणेल तर त्यास बिचाऱ्यास एक पाऊलही पुढें टाकण्याची सोय नाहीं. मग असें असतांही आमच्या पाश्चात्त्य आर्यबंधूंनीं जर आज इतकी मजल मारली, तर प्राच्य आर्यांनीं येवढें हवालदील होऊन हात टेकून कशाला बसायाला पाहिजे बरें ? आह्मांस तर खास वाटतें कीं, आजपर्यंत आमच्या खाशा विद्वन्मंडळानें आपल्या जुन्या धर्माच्या संबंधानें व भटांच्या नांवानें सदोदित हाकाटी करीत बसायाचें सोडून आपला देश सुधारायाचे कामीं जर एकदम कंबर बांधली असती, तर आज मितीलाच आह्मी केवढा पल्ला आटपला असता ! पण आजपर्यंत झालेला प्रकार कांहीं विचित्रच ! मूर्तिपूजा ही आमच्या देशाच्या सुधारणेस अत्यंत विघ्नभूत, ह्मणून ब्रम्हसमाज, प्रार्थनासमाज, आर्यसमाज वगैरेची स्थापना अवश्य झाली पाहिजे; जुने शास्त्री व जुनी भटें मोठीं खडतर, म्हणून ' प्रथम पाठशाळेचा विध्वंस होऊन हें पुरंधरचें बंड मोडलें पाहिजे; ' जातिभेद हा तर मोठाच समंध, वास्तव सब्र गोलंकार करण्याचा मक्का पाश्चात्त्य सुधारणेचा केवळ अर्कच जो द्राक्षरस त्याच्या-

कडे सोंपून दिला पाहिजे; युरोपांत स्त्रियांच्या पाणिग्रहणास कांहीं मर्यादा नाहींच. यास्तव चाळीस व पन्नास वर्षांच्या कोवळ्या वधुवरांचा संयोग होऊन लग्नाची टाळी वाजली पाहिजे; आमच्यांतले नामदार पुत्र प्रभृति एकेक जाडे जाडे पंडित तिकडे विलायतेस जाऊन पार्लमेंट गर्जवून देणार, यास्तव सोवळ्या ओवळ्याचें मूर्खपणाचें लचांड काढून टाकण्याकरतां देहास पावन करणाऱ्या बुटणेरी पावांचा ओनामा येथपासून पढला पाहिजे! याप्रमाणें आमची सुधारणेच्छु मंडळी आजपर्यंत कोणीकोणीकडे भकून गेली आहे याचा पत्ता नाहीं; आणि इतके दिवस सुधारणेच्या मागें लागले असतां ती अद्याप घावली नाहीं ती नाहींच! नाहीं ह्मणायाला 'शिव शिव न हिंदूर्नयवनः' इतक्या मासल्याचे कांहीं चारचार करायाला मात्र आह्मी शिकलों आहों! त्यांच्या योगानें आमच्या पूर्व स्वरूपास आह्मी मुकून हल्लींच्या दैन्य व विपत्ति यांच्या विलक्षण स्थितीस मात्र येऊन पोंचलों आहों!— ना धर्म, ना देश, ना सामर्थ्य, ना संपत्ति, ना कांहीं!!

छिन्नोऽपि रोहति तरुश्चंद्रः क्षीणोऽपि वर्धते लोके ॥
इति विमृशंतः संतः संतप्यंते न लोकेऽस्मिन् ॥ *

'नीतिशतक.'

अंक ८३—(१) विषयोपक्रम. (२) उपपत्ति व उपचार.

१. मागिल अंकांत आमच्या राष्ट्राच्या संबंधानें आजपर्यंत विद्वन्मंडळानें काय काय निदानें ठरविलीं व काय काय चिकित्साप्रयोग केले ते सांगितले. आतां आह्मी आपली उपपत्ति व उपचार आमच्या देशबंधूंस सादर करून हा विषय आटपतों.

२. प्रथमतः आमच्या प्रस्तुतच्या ऱ्हासस्थितीची उपपत्ति. प्रस्तुत विषयावर आमच्या आजपर्यंत काय समजुती झाल्या आहेत त्या नुकत्याच आह्मीं प्रदर्शित केल्या आहेत, यास्तव त्या पुनः येथें दाखल करण्याची जरूर नाहीं. आमचा ठरलेला सिद्धांत आम्हीं मागेंच नमुद केला आहे, कीं आमच्या देशास कांहीं एक झालें नाहीं. त्याची नाडी अद्याप साफ चालत असून शरीरप्रकृतीस म्हणण्यासारसा कांहीं एक विकार नाहीं. यास्तव आमच्या अर्वाचीन पंडितमंडळानें डाक्तरी पद्धतीस अनुसरून

---

* "झाड तोडलें तरी पुनः वाढतें, व चंद्रास क्षय लागला असतांही तो पुनः वृद्धिंगत होतो,—या सृष्टिधर्माकडे लक्ष देऊन सज्जन विपत्तींतही खचून जात नाहींत."

एकावर एक जालीम देव सुरू करून व शस्त्रक्रियेचे तीव्र प्रयोग करून त्याची जी हलाखी मांडली आहे व विनाकारण विटंबना आरंभली आहे, ती सर्व सोडून देऊन साधारण पौष्टिकाचे उपचार त्याजवर सुरू झाले असतां तो लवकरच पुनः पहिल्यासारखा सशक्त व तेजस्वी होईल. याविषयीं आम्हांस बिलकूल संशय नाहीं. हल्लीं जी आमच्या राष्ट्रास विपत्तीची स्थिति प्राप्त झाली आहे ती आमच्या अंगच्या कांहीं अनिवार्य दोषांमुळें आली नसून ती यदृच्छेनें कोणत्याही देशांस येण्यासारखी आहे, व आजपर्यंत आलीही आहे. इंग्रेज लोक हे आह्माहून अनेक प्रकारांनीं बलिष्ट असल्यामुळें व आमचें दैव फिरल्यामुळें हल्लींच्या अवस्थेंत आह्मी येऊन पडलों आहों. ज्या प्रबलतेमुळें व ज्या सद्गुणामुळें स्कॉटलंडसारखा वीर्यपरिप्लुत देश आमच्या राज्यकर्त्यांच्या सत्तेखालीं आला, आणि फिलिप व नेपोलियन सारखे मी मी ह्मणत त्यांच्यावर चढाई करून गेले असतां ते हतवीर्य होऊन माघारी आले, त्याच दोन कारणांचा येथेंही प्रभाव गाजला आहे. बाकी ज्या देशांत शिवाजी, बाजीराव, माधवराव, राघोबा, हैदर, यशवंतराव, रणजितसिंग, तात्या टोपी, असलाले एकेक तरवार बहाद्दर होऊन गेले व बाळाजी विश्वनाथ, नाना फडनवीस, सखाराम बापू, महादजी शिंदा, नानासाहेब, असले मसलती पुरुष ज्या देशांत निपजले तो ह्मणजे क्यापटन क्लैव सारख्यांस व वारन हेस्टिंग्स सारख्यासही हार जावा. अशांतली बिलकूल गोष्ट नव्हती ! पण कालगति विचित्र आहे ; त्या वैचित्र्यांतीलच आमची प्रस्तुतची स्थिति हा एक प्रकार होय.

आतां ही जी आमची सांप्रतची दुरवस्था हींतून सुटण्याचा कांहीं मार्ग आहे कीं नाहीं, व असल्यास तो कोणता, याविषयीं विवेचन करावयाचें.

आमच्या प्रस्तुतच्या दैन्याचें मुख्य कारण काय आहे हें कोणालाही सांगायाला नकोच. तें परकी अंमल हें होय, हें उघडच आहे. इंग्रेज लोक इकडे प्रभु होण्यापूर्वी हा देश फार संपन्न होता, व मुसलमानांची जुलमी झटलेली कारकीर्द सांप्रतच्या सुधारलेल्या कारकीर्दीहून शंभर वांट्यांनीं बरी वगैरे गोष्टी आलीकडे सिद्धांतासारख्या होऊन बसल्या आहेत, व प्रत्यक्ष इंग्रेज लोकही त्या बोलून दाखवितात, हें आज बहुधा सर्वांस माहीत असेलच; असो तर आमच्या पाश्चात्य आर्यबंधूंचें आधिपत्य हें जर आमच्या विपत्तीचें मोठें कारण होय, तर तें नाहींसें झालें असतां आमची स्थिति सुधारेल ही अर्थात्च कोणाच्याही मनांत प्रथमतः मोठी कल्पना येणार आहे.

तर आमचा व आमच्या राज्यकर्त्यांचा संबंध तोडून टाकून आपणांस सुखी करण्याचें आमच्या स्वाधीन आहे कीं काय याविषयीं पहिल्या प्रथम विचार करूं.

वरील उपाय ह्मटला ह्मणजे आह्मी आमच्या राज्यकर्त्यांशीं लढाईला उभे राहून त्यांचा पराजय करायाचा, व आपलें राज्य पुनः आपलें आपण सांभाळायाचें, हा होय. आतां ही गोष्ट हल्लींच्या काळीं कितपत साध्य आहे हें बहुधा एकाद्या लहान पोरालाही कळण्यासारखें आहे. जो असंबंध सिद्ध करायास आमच्या पातालवासी बंधूंस आठ वर्षें घनघोर संग्राम करावा लागला, व ऐरिश लोकांनीं आज शेंकडो वेळां झटापटी खाल्लया पण कांहीं एक झालें नाहीं, तो आमच्यानें आज तडीस जावयाचा ह्मणजे खरेखुरेच मुसळास अंकुर फुटायाचे होत! आमच्या राज्यकर्त्यांचें केवढें अपार सामर्थ्य व केवढा कट्टा सरंजाम, तसाच केवढा जगडव्याळ बंदोबस्त; आणि आमच्याकडे मंडळींत परस्पर किती सूत, आमची हल्लींची रणसामग्री किती, व युद्धकलेचें ज्ञान किती,—सर्वच गोष्टी अनुकूल! असो; तर वरील थोरल्या उपायाच्या संबंधानें तर आज कोणी गोष्टही काढूं नये अशी सांप्रतची अवस्था आहे, हें स्पष्टच आहे.

तेव्हां हें सिद्ध आहे कीं, आह्मांस सांप्रतच्या दुरवस्थेतून जर निघायाचें असेल, तर आमच्या सांप्रतच्या राज्यकर्त्यांशीं बिघडून आह्मांस बिलकूल सोय नाहीं. जो प्रसंग पडला आहे त्यास सादर होऊन त्यांच्या सलोख्यानेंच जें काय कार्य होईल तेवढें करून घेतलें पाहिजे. हा सलोखा होण्यास दिवसेंदिवस अधिकाधिक सोईही होत चालल्या आहेत. पूर्वी टोपकराचा स्पर्श होतांच सचैल स्नान करावें अशा ज्या आमच्या ठिकाणीं आमच्या पाश्चात्य आर्यबंधूविषयीं समजुती होत्या त्या आतां पुष्कळ कमी होऊन त्यांचें वैभव व थोरवी हीं आतां आमच्या पुरतीं लक्षांत येऊन चुकलीं आहेत. त्याप्रमाणें हिंदु ह्मणजे आफ्रिकेंतील नीग्रो लोकांचे बंधु ही जी आकाशांतील बापाच्या पवित्र लेंकरांनीं चोहोंकडे समजूत पसरून दिली होती तीनही आतां इतकें अंतर पडलें आहे कीं, जगाच्या चारी खंडांत गीर्वाणवाणीचा घोष सुरू होऊन अमेरिकेंतली मंडळी अर्धा गोल ढलांडून आम्हांस कडकडून भेटण्याकरितां व आमच्या प्राचीन ऋषींचा आह्मांपासून अनुग्रह घेण्याकरतां आह्मांकडे उड्या टाकूं लागली आहे. तसेंच अर्वाचीन शास्त्रांनीं व कलांनीं सारें भूमंडल एकमय करून टाकून 'पवित्र शास्त्रां'तील सार्वलौकिक बंधुत्वाचें जें पोकळ मत त्यास यथार्थता आणण्याचा योग आणला आहे. शेरीज या शतकांत राजांच्या सत्तेस धक्का बसून त्यांचें माहात्म्य किती

कमी होत चाललें आहे, आणि लोकप्रभुत्व व स्वातंत्र्य हीं तत्त्वें चोहोंकडे किती जारीनें पसरत, चालली आहेत, हेंही आज कोणाही शोधक मनुष्याला अश्रुत नाहीं. तर वरील सर्व गोष्टींचा विचार केला असतां या देशाविषयीं कळकळ बाळगणाऱ्या कोणाही मनुष्यास मोठी उमेद येण्यासारखी आहे कीं, हल्लींच्या निकृष्टावस्थेंतून निघून हिंदुस्थानानें पुनः आपलें नांव जगांत गाजवावें असें होण्यास दिवसेंदिवस अधिकाधिक उपाय सिद्ध होत आहेत.

आतां वरील उपाय कोणते, त्यांची योजना कोणत्या तऱ्हेनें झाली पाहिजे,व आजपर्यंत आमच्या मंडळींचें काय काय चुकत होतें, वगैरे गोष्टींच्या संबंधानें आह्मी आपले विचार आमच्या देशबंधूंस सादर करतों.

मनुष्याची किंवा राष्ट्राची सुधारणा करायाची ह्मटली ह्मणजे तिचा पाया आत्मस्थितीचें पूर्ण ज्ञान हें होय. ज्यास आपली अवस्था काय आहे, पुढें काय होणार, आपलें बळाबळ किती वगैरे गोष्टींचें चांगलेंसें ज्ञान नाहीं त्याची स्थिति कधीं सुधारायाची नाहीं. तर आमच्या लोकांस प्रथमतः स्वत. विषयींचें ज्ञान करून देणें अवश्य होय. आतां स्वतः विषयींचें ज्ञान ह्मणजे काय अशी कोणी पृच्छा करिल तर तिचें उत्तर असें आहे : साऱ्या जगाची स्थिति हल्लीं काय आहे, आलीकडे निरनिराळ्या संबंधांनीं पृथ्वींतील देशांचे परस्परांशीं व्यापार कसे सुरू आहेत, त्यांत या आमच्या देशाचें इतरांशीं दळणवळण कोणत्या प्रकारचें आहे. आमच्या राष्ट्राची पूर्वी स्थिति कशी होती व हल्लीं कशी आहे, या स्थित्यंतराची उपपत्ति काय, आपली पुनः भरभराट होण्यास कोणत्या गोष्टी आवश्यक आहेत, इत्यादि विषयांवर सर्वांचे यथार्थ समज होणें हें अगोदर फार जरूरीचें आहे. हें जोंपर्यंत होणार नाहीं तोंपर्यंत हल्लींसारखेंच पोकळ लोककल्याण व रिकामी बडबड चालेल, व वास्तविक उपयोगाचें असें कांहीं एक होणार नाहीं. उघडच आहे कीं, ज्याला आपणास कांहीं रोग जडला आहे हीच मुळीं कल्पना नाहीं तो औषधक्रियेची तजवीज कशाला करील ? तो मूर्खपणानें कुपथ्यावर कुपथ्यें करून ऐन त्रिदोषाच्या वेळेस मात्र हाका मारीत बसेल. तर ज्यास आपली प्रकृति नीट करून शरीर दृढ करायाचें असेल त्यानें प्रथमतः आपल्या प्रकृतीचें मान समजून घेणें जसें अत्यावश्यक होय, त्याप्रमाणेंच येथेंही प्रत्येक मनुष्यास आपल्या देशाची स्थिति पूर्णपणें लक्षांत येऊन आपलें बळाबळ जेव्हां त्याच्या पुरतेपणीं मनांत भरेल तेव्हां आमच्या सुधारणेला आरंभ झाला असें खास ह्मणतां येईल. आतां ही साऱ्या राष्ट्राची जा-

गति व्हावी कशी ! हा वरच्याच्या पुढला विचार होय. पण याचाही निकाल करणें फार कठीण आहे असें नाहीं. अज्ञानध्वंसनाचीं आलीकडे जशीं जबरदस्त साधनें उपलब्ध झालीं आहेत तशीं पूर्वी कधींही नव्हतीं. छापखाने, आगगाड्या, आगबोटी, डाका, तारायंत्र वगैरे अर्वाचीन कला हीं सर्व युद्धांत कामीं पडणारीं अशीं केवळ दिव्य अस्त्रेंच होत असें ह्मटलें असतां चालेल. पण हीं सर्व स्वतः केवढींही प्रबळ असलीं तरी उपयोग काय ! पंतांनीं आपल्या प्रसिद्ध महाकाव्यांत ह्मटलें आहेः —

सहाय असिला असे तरिंच शत्रुला मारवे ।

मोठी भवानी तरवार असली तरी तिचें पाणिग्रहण जेव्हां ' यवनकुंजरशिरपर ' चढणाऱ्या ' सिंहा ' नें करावें तेव्हां तिचें पाणी खळाळणार, नाहीं तर कोंडून राहिलेल्या डबक्याप्रमाणें तें जागच्या जागींच मट्ठ बसून राहणार !

तर वरील महासाधनांच्या द्वारें आमचा येवढा सारा देश जो कुंभकर्णासारखा निद्रापद्भोगीत स्वस्थ व सुस्त होऊन पडला आहे त्यास हालहालवून जागें करण्याची प्रथमतः तजवीज झाली पाहिजे. हाच प्रकार यापूर्वी साऱ्या युरोपांत, फ्रान्स देशांत, व रशियांत झालेला आहे. अवघें युरोपखंड हें सोळाव्या शतकापूर्वी आमच्या देशाप्रमाणेंच स्वस्थपणें घोरत पडलें होतें. पण चीन देशांतून मुद्रणकलेनें येऊन पाश्चात्य राष्ट्रांचे ठायीं वस्ती केली मात्र, तों लागलीच पन्नास साठ वर्षांत जिकडे तिकडे चळवळ सुरू झाली. जुन्या ग्रीक व लाटिन ग्रंथाचा साऱ्या देशांत अभ्यास व्हावयाला लागून युरोपची बुद्धिदेवता फार दिवसपर्यंत जी निद्रिस्त झाली होती ती एकाएकीं जागृत झाली. हिचें फळ सोळाव्या शतकांतील जगत्प्रसिद्ध धर्मक्रांति हें होय. याप्रमाणेंच फ्रान्स देशांतही अठराव्या शतकापर्यंत चिलकूल गडबड नसून हवी तशी अंदाधुंदी चालली होती, व एकंदर राष्ट्र हें मेंढवाड्यासारखें होऊन गेलें होतें. सरकारी अधिकाऱ्यांनीं हवे तसे जुलूम करावे, आणि ते खुशाल खपले जावे. पण व्हॉल्टेर प्रभृति महान् महान् ग्रंथकारांनीं देशभाषेच्या द्वारें लोकांचें मन क्षुब्ध करून त्यांस सुजाण केल्याबरोबर वरील शतकाच्या शेवटीं अशी धुमश्चक्री उडाली कीं तिनें फ्रान्सच काय, पण सारें युरोपखंड खळबळून सोडलें ! अशाच प्रकारचें तिसरें उदाहरण रशियन लोकांचें होय. हे लोक अद्यापही आडदांड व दांडगे असेच आहेत, व त्यांची गणना सरासरी अर्धवट रानटी लोकांतच आहे. मग दोन शतकांपूर्वी तर त्यांची अवस्था काय

असेल ती पहा ! पण तसल्या स्थितींतही त्यांचा राजा पीटर दि ग्रेट यानें जातीनें अचाट मेहेनत करून त्यांची सुधारणा करण्याचें मनांत आणलें, आणि पांच पंचवीस वर्षांत आपल्या राष्ट्रांत अतोनात फरक करून सोडला. तो इतका कीं रशियाचें संस्थान आज साऱ्या युरोपांत प्रबळ होऊन बसलें आहे असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं ! असो तर ज्ञानाच्या प्रसाराचा महिमा असा विचित्र आहे.

तेव्हां आमच्या देशाची हलाखी पाहून ज्यास खरोखर दुःख होत असेल, व तिजपासून त्याची सुटका व्हावी ह्मणून जे झटत असतील, त्यांनीं वरील ज्ञानांजनाचा प्रयोग करण्याचें मनावर घेतलें पाहिजे. सर्व क्रियेचें मूळ मन आहे, वास्तव तेंच सुविचार संपन्न व पोक्त झालें असतां केवढा फायदा होणार बरें ! ही गोष्ट येवढी स्पष्ट असतांही हिजकडे आमच्या आजपर्यंत- च्या पुढारी मंडळीचें कांहींच लक्ष पोंचलें नाहीं असें म्हटलें पाहिजे देशहिताची दीक्षा विद्यापीठांतील भट्टाचार्यांपासून घेऊन निघाल्यावर आमच्या नूतन पंडितमंडळीनें करावें काय, तर सरकारी हुद्दे मिळवावे, जन्मभाषेची व आपल्या देशाची ओळख विसरून जाऊन पाश्चात्य भाषेंत निरंतर अद्वातद्वा प्रलाप करावे व आपल्या राज्यकर्त्यांचें सर्व प्रकारें अनुकरण करून मोराचीं पिसें लावून आयता थोरपणा मिळवूं पाहणाऱ्या डोमकावळ्याच्या पंक्तीला बसावें, आणि लोककल्याणाची मोठी शिकस्त काय, तर मोठा थोरला तंबुरा घेऊन आकाशांतील बापाच्या कानीं सुस्वर आक्रोश पाडावा, किंवा मिशनरी साहेब जसें एकाद्या 'वेड्या कोंकराला' घेऊन आपल्या कळपांत ओढून नेतात, त्याप्रमाणें एकादा उपटसुंभ्या बघाचा आणि एकाद्या हतभाग्य देशभगिनीचा व त्याचा योग करून देऊन आपण मुकाट्यानें निसटूच जावें ! ज्यांच्या शिरावर साऱ्या देशसुधारणेचा भार,व जे आपणास अटोकाट शहाणे समजून आपल्या देशबंधूंचें विपत्तिरूप महागर्तेंतून उद्धरण करणार,त्यांच्या वरील कृति पाहून कोणास आश्चर्य व खेद हीं वाटणार नाहींत ! प्रार्थनासमाजीय तंतुवाद्यांच्या शंभर भोपळ्यांनीं तरी हा विपन्नमग्न देश तरण्याचा संभव आहे काय ? त्यांचा कर्णमधुर व पवित्र रव हिंदुस्थानच्या वीस कोटी प्रजेच्या कानीं कधीं पडणार ? आणि तो पडला असेंही जरी मानलें तरी त्यापासून या भरतवर्षाची उन्नति होण्याचा कितीसा संभव आहे याविषयीं आह्मांस फार संदेह आहे. ब्रह्मसमाज, प्रार्थनासमाज आर्यसमाज हे जरी खूप जारीनें सुरू झाले तरी त्यांत देशास किफायत ती काय होणार ? इतर शेंकडो पंथ आहेत त्यांत हेही आणखी सामील होती ल, दुसरें काय ? त्याप्रमाणेंच आलीकडे पूर्वींचे संप्रदाय मोडून टाकून

हवे तसें गमतीचे विवाह जे होत आहेत त्यापासून तरी काय निष्पन्न होणार असेल तें असो! इकडील एकादी फांकडी मिस (कुमरी) आणि तिकडचा एक घोटकब्रह्मचर्य आचरणारा गोरा नवरा यांचा गांधर्वविवाह झाल्यानें आमच्या देशसुधारणेचें तारूं जर पुढें ढकललें जाणार तर वडोदार मुक्कामीं कांहीं वर्षांपूर्वीं जो कपोतविवाह येवढ्या कडाक्यानें गाजला तोही देशोन्नतीची पताका फडकण्यास परम साधनीभूत ह्मणून समजायाला नको काय? एकंदरींत पाहतां आह्मांस वरील प्रकार केवळ बालिशत्वाचे वाटतात. त्यांत व देशोन्नतींत ज्यास कार्यकारणभाव दिसत असेल त्यांचें तार्किक आमच्याहून फार निराळें आहे असें ह्मणून स्वस्थ बसणें भाग आहे!

तर देशस्थिति सुधारण्याचा राजमान्य मार्ग ह्मटला ह्मणजे लोकांस ज्ञानसंपन्न करणें हा होय. ही संपन्नता सिद्ध करण्याचीं मोठीं दोन साधनें ह्मटलीं ह्मणजे रसना व लेखनी हीं होत. पहिल्या सदराखालीं शाळा, व्याख्यानें हीं येतात, व दुसऱ्याखालीं वर्तमानपत्रें, मासिक पुस्तकें व ग्रंथ हे येतात. या दोन्ही साधनांचा उत्कर्ष होऊन या अज्ञानांध राष्ट्राचे डोळे उघडावे एतदर्थ आमच्या थोर व दयाळू सरकारानें आजपर्यंत थोडा उद्योग केला आहे असें नाहीं. युनिवर्सिटी (विद्यापीठ,) विद्यालयें, शाळा, वगैरेंची स्थापना करून आज वर्षानुवर्षें त्यांची व्यवस्था चालविली आहे व देशभाषांची अभिवृद्धि व्हावी ह्मणूनही होईल तितका यत्न सरकारानें केला असून अजूनही तो चालू आहेच. पण सरकारानें आपलें काम बजाविलें ह्मणून तितक्यानें काय झालें? आह्मी स्वतः मोठे कर्तृत्वाचे पडलों ना! आमच्या तोंडावर अचानक जांभूळ पडलें तरी तें आंत लोटायाला ही आणखी कोणी पाहिजेच! आमची मर्दुमकी असली कीं रडत रावाप्रमाणें आम्हांला घोड्यावर बसवून शिवाय आमच्या हातून लोकांनीं तरवारही मारविली पाहिजे! वस्तुतः पाहतां सरकारानें जर इतका पल्ला मारला, तर बाकीची मजल आह्मी मोठ्या संतोषानें व उत्साहानें केव्हांच आटपावी. येवढा ज्ञानाचा प्रवाह आडवून त्याची मालकी जर आमच्या सरकारानें आमच्या नवीन बांडांस दिली, तर नलिकाद्वारें घरोघर उदकसंचय करण्याचें अल्पस्वल्प कामही त्यांच्यानें होऊं नये? पण हें करतो कोण व गरज कोणाला? शिवाय असें करण्यापासून कांहीं फायदा होण्यासारखा आहे हें तरी कोणाच्या अंतःकरणांत बिंबलें आहे? आमच्या भाषेंत ह्मण आहे कीं, 'डोळ्यांत केर आणि कानांत फुंकर;' तर याच न्यायानें सारी व्यवस्था चालली आहे. आमची अन्नान्न-

गत झाली आहे, दुष्काळाचा तडाका उडाला ह्मणजे लाखों लोकांची चांदी उडते आहे, सरकार देण्याखालीं रयतेचा चुराडा होत आहे, लोकांस आपल्या सामान्य हक्कांचें व सामान्य गोष्टींचें सुद्धां ज्ञान नसून त्यांच्या अभावीं त्यांची स्थिति पशुवर्गासारखी होऊन गेलेली आहे, येथढा हा संपन्न देश असतां, येथील लोकसंख्या येवढी असतां, लोकांची बुद्धि येवढी प्रखर असतां व आहे तेथें अर्थसंचयही विपुल असतां कल्पवृक्षाखालीं उपवास या न्यायानें इतकी प्रजा व्यर्थ हाल सोसते आहे,—ही स्थिति सर्वांच्या डोळ्यांसमोर आहे; आणि देशोन्नतीचे धुरंधर वरील विपत्तींच्या प्रतिकारार्थ उद्योग काय करीत आहेत ह्मणाल, तर एक आकाशांतील बापास आरोळी देत आहेत, दुसरे आपल्या लेडीकरवीं कोणा गोरकाय अधिकाऱ्याचें हस्तपीडनपूर्वक स्वागत करताहेत, कोणी पार्लमेंटच्या गर्दीत गुंग होऊन गेले आहेत, कोणी अर्वाचीन सोमरसांत तल्लीन होऊन जातिभेदरूप महान् अनिष्टाचा उपशम होऊन या देशास आराम पडावा ह्मणून अर्वाचीन ऋषींचा तांडा जुळवून गवालंभाचें अनुष्ठान करीत आहेत, कोणी सरकारी अधिकाऱ्यांचे प्रतिदिवशीं उंबरठे पुजून त्यांच्यापुढें निरंतर लांगूलचालन करीत आहेत, इ० इ० ! हा सर्व प्रकार आम्हांस तर केवळ लज्जास्पद दिसतो. मेकॉले सारख्यांनीं येवढी भवति न भवति करून व येवढा अट्टाहास करून जी नवीन शिक्षणपद्धति सुरू केली तिचीं वर सांगितलीं हींच फळें काय ? त्यांनीं लावलेल्या उत्तम वृक्षास दरवर्षी येवढा मोहोर येत असतां तो बहुधा सगळाचा सगळा गळून जावा आणि फळ म्हणून प्रायः मुळींच धरूं नये ही केवढी खेदाची गोष्ट आहे ! आमच्या राष्ट्राचे पालक म्हणून ज्यांस सरकारानें नेमलें आहे त्यांनीं आपला अधिकार किती उत्कृष्ट रीतीनें आजपर्यंत बजावला बरें !

उपसंहार.

गाहंतां महिषा निपानसलिलं शृंगैर्मुहुस्ताडितं
छायाबद्ध कदंबकं मृगकुलं रोमंथमभ्यस्यतु ।
विश्रब्धं क्रियतां वराहततिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले
विश्रामं लभतामिदं च शिथिलज्याबंधमस्मद्धनुः ॥ *

शाकुंतल.

हा अंक या वर्षाचा शेवटला होय, व तसाच तो एकंदर पुस्तकाचाही होय. प्रस्तुत माला आज आठ वर्षे गुंफतां गुंफतां आज हें शेवटलें फूल ओंवून आमच्या देशबंधूंचा निरोप घेण्याचें योजलें आहे. हा संकल्प ऐकून आमचे आश्रयदाते चकित होतील; व सरकारची रुपेरी बेडी सहा वर्षे वागविली न वागविली तों खळूदिशीं ती तोडून टाकली असतां आमचे पूर्वाश्रमबंधु जसे क्षणमात्र आश्चर्यस्तब्ध होऊन बसले, त्याप्रमाणेंच आज नुकता सातव्या घरावर कांटा येऊन ठेपला न ठेपला तों हें घड्याळ मुळींच बंद करण्याचा आमचा विचार ऐकून वरील मंडळीही बहुधा भांबावून जाईल. आमचा पूर्वींचा राजीनामा जसा सर्वांस अविचाराचा वाटला, त्याप्रमाणेंच ही थोरली प्लुतिही 'इसापनीतीं'तील मंडुकद्वयप्लुती सारखीच पुष्कळांस अत्यंत साहसरूप वाटेल यांत संशय नाहीं. पण आमच्या आलीकडील अनुभवावरून आह्मांस एक गोष्ट पक्की कळून आली आहे कीं, उडी घेणारानें भोंवतालच्या मंडळीचें अवसान पाहण्यापेक्षां आपलें जातीचें अवसान नीट पाहून घेऊन बेलाशक झोंकून द्यावी हें फार चांगलें! गेल्या खेपेस (७२ व्या अंकांत) आमच्या निरनिराळ्या जितक्या म्हणून उद्योगाचा उल्लेख केलेला आहे तितक्यांवरून आह्मांस वरील सिद्धांताचीच प्रतीति आली आहे! हितचिंतक म्हणविणारी पण खरोखरी भित्री मंडळी हां हां ह्मणत असतां त्यापैकीं प्रत्येक उद्योगाचें बीजारोपण झालें असून ते दिवसेंदिवस भरारताहेत. लोकांनीं भीति घातल्याप्रमाणें त्यांतला एकही कचरला नाहीं. फार कशाला? प्रस्तुत पुस्तक उदयास आलें तेव्हांच त्याला किती शुभ आशीर्वाद झाले

---

* शिरोत सलिलाशयीं महिष निर्भयें सर्वथा ।
करोत तरुच्या तळीं हरिण बैसुनी रोंवथा ॥
वराह उकरोत ते चिखल सोडुनी भीतिला ।
तसें मम धनुष्यही शिथिल पावु विश्रांतिला ॥ १ ॥

परशुरामपंत गोडबोले.

होतें तें आतां कोणास सांगितल्यास खरें सुद्धां वाटणार नाहीं! तर वरील अनुभवाचाच उपयोग करून पूर्वोक्त संकल्प आह्मीं केला, व तो आज अमलांत आणला आहे.

असो; तर आतां आरंभीं प्रस्तुत पुस्तक बंद करण्याचीं कारणें सांगून नंतर आमचा पुढील संकल्प आमच्या देशबंधूंस कळवितों.

प्रस्तुत पुस्तक बंद करण्याविषयीं जो आमचा निश्चय झाला त्याचें पहिलें मोठें कारण असें आहे कीं, आमचे उद्योग आलीकडे फारच वाढले आहेत. झाड मोठें झालें असतां जसा शाखाविस्तार माजत जातो त्याप्रमाणेंच आमची उद्योगपरंपराही हळू हळू इतकी वृद्धिंगत झाली आहे कीं, निबंधरचनेचें काम तहकूब केल्या खेरीज दुसरा मार्ग नाहींसा झाला आहे. मागें कसें होतें, कीं एक आमची सरकारी नौकरी; व बाकी राहिलेला सगळा वेळ सदरील पुस्तकाकडे.पण हल्लीं आह्मांस व्यवधानें किती उत्पन्न झालीं आहेत, व सध्यां तर कोणत्या दारुण संग्रामांत आह्मी गुंतलों आहों, हें आमच्या वाचकांस सांगावयास नकोच. त्यांतून ही तर आजचीच स्थिति आहे. इतउत्तर तर क्रमाक्रमानें आणखी किती भानगडींत आह्मांस पडावें लागेल याचा कांहीं एक सुमार करवत नाहीं. तर या पुढच्या गोष्टींचें धोरण आजपासून बांधून ठेवणें प्राप्त आहे. नाहीं तर अर्ध्या नदींत नांव लोटा, आणि मग धड हें तीर नाहीं व तेंही नाहीं अशी पंचाईत येऊन पडावयाची! यास्तव हें आज इतकें दिवस भर समुद्रांत भटकणारें तारूं या सातव्या बंदरींच नांगरून उतारू लोकांस उतरून त्यांस सलाम करावा हें आह्मांस बरें वाटलें.

वरील तहकुबीचें दुसरें कारण असें आहे कीं, ज्या उद्देशानें प्रस्तुत निबंधरचनेस आह्मी प्रवृत्त झालों तो आतां पुष्कळ अंशीं सिद्धीस गेला आहे असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. आठ वर्षांपूर्वी ' आमच्या भाषेची स्थिति ' या विषयावर आह्मीं प्रथमतः लेखणी धरली, त्या काळांत आणि आजच्यांत वरील विषयाच्या संबंधानेंच काय, पण एकंदर लोकस्थितीच्या संबंधानें पाहतांही, पुष्कळच फरक पडला आहे. त्या वेळची व त्याच्या पूर्वीची स्थिति ह्मटली ह्मणजे अशी होती कीं, जे नवीन विद्वान् देशोन्नतीचे सुकाणधार म्हणून म्हणवलेले त्यांनीं कागदास मराठी लेखणीचा टांक म्हणून कधीं लावायाचा नाहीं, आपल्या देशाच्या इतिहासाची वगैरे माहिती म्हटली म्हणजे कांहीं अप्रयोजक इंग्रज ग्रंथकारांच्या प्रसादानें जी त्यांस कधीं काळीं मिळाली असेल तेवढी, त्याप्रमाणेंच ' लोकहितवादीं ' नीं ज्या मतांचा आपल्या ' निबंधसंग्रहा ' त जागोजाग उल्लेख केलेला आहे त्यांचा सार्वत्रिक प्र-

चार आणि इंग्रेज ग्रंथकारांच्या पेनांतून उतरलेलें ह्मटलें ह्मणजे तें ब्रह्मवाक्यच, त्यांत असत्य ह्मणून लेशमात्रही असायाचें नाहीं, ही बळकट समजूत! ही परम शोचनीय स्थिति उत्तरोत्तर अगदीं पालटत चालली आहे हें पाहून कोणासही संतोष वाटल्यावांचून राहणार नाहीं. तर आमचे देशबंधु जे वर सांगितल्याप्रमाणें अगदींच बहकून गेले होते त्यांस ताळ्यावर आणण्याचा संकल्प योजून आह्मीं कलम हातांत धरलें होतें. तें आतां जरी खालीं ठेवलें तरी हरकत नाहीं असें आम्हांस वाटतें. आमच्या साप्ताब्दिक सत्रांत आह्मीं अनेक दुर्मतांचें सत्यदेवतेच्या प्रीत्यर्थ हनन केलेलें आहे, व 'तक्षकाय स्वाहा इंद्राय स्वाहा' असा वषट्कारही अनेक वेळां उच्चारलेला आहे; तेव्हां वरील सर्व आहुति ज्यांनीं पाहिल्या असतील त्यांस इतःपर अनार्यांच्या कुतर्कांची बाधा सहसा होऊं पावणार नाहीं असें आभिवचन देण्याचें आह्मी धाडस करतों. तर अनेक विषयांवर अनेक दुर्मतें व अनेक दुराग्रह जे आमच्या कानीं पडत असत त्या सर्वांचें खंडन करून लोकांचे त्या त्या प्रकरणीं बरोबर समज करावे हा जो आमचा पुष्कळ दिवसांचा मनोरथ होता त्याचें साफल्य झालें असें समजून 'या आमच्या धनुष्यास तूर्त रजा देण्याचें' आह्मी योजलें!

वरील दुर्मतध्वंसन चाललें असतां आम्हीं आपल्या प्रतिपक्ष्यांस स्वमनप्रतिपादनार्थ नेहमीं आव्हान केलेलें असून त्याप्रमाणें कितीकांची व आमची सदरील पुस्तकांतच चकमक झालेली आमच्या वाचकांस माहीत आहेच. ही पद्धति किती उत्तम आहे हें कोणासही स्पष्ट दिसणारच आहे. नाहीं तर आपणावर कोणीं प्रहार केला असतां तोंडावर बुरखा घेऊन एकाद्या दुसऱ्याच पुस्तकांत किंवा वर्तमानपत्रांत गुप्तपणें प्रवेश करून तेथून आडगोळ्या माराव्या, आणि तशांतही फजिती झाली असतां मग आपल्या गोटांत चोरट्यासारखें पळून यावें, यापेक्षां तालीमबाजी आखाड्यांत जो प्रकार आढळतो तो किती सरळ व किती मर्दुमकीचा आहे! सर्व लोकांसमक्ष दंड ठोकून लढणें हें सत्यासत्याच्या निर्णयास तर अत्यावश्यक व परम भूषणरूप होय. ज्यास आपला पक्ष खरा आहे ही पक्की खातरी वाटते आहे त्याला पडदपोशी व आडपडदा कशाला हावी? तर आमच्या पुस्तकावरून जे जे सिद्धांत आमच्या देशबंधूंच्या मनांत बिंबणारे आहेत ते वरच्यासारख्या स्पष्ट रीतीनें नमूद केले असून त्यांजविषयींची प्रसंगवशात् झालेली चर्चा ही जशी काय चव्हाट्यावर झालेली आहे!

मालामथनाच्या कार्यांत विराम करण्याचें तिसरें कारण असें आहे

कीं, ही मासिक रचना पूर्वीपासूनही श्रमदायक असून आलीकडे तर केवळ दुर्धर झाल्यासारखी झाली आहे. एका महिन्याच्या अवधींत एकट्यानें वरील काम उरकणें म्हणजे किती पंचाइतीचें काम आहे याविषयींची खात्री अनुभविक मनुष्य तर तेव्हांच देईल; पण यापूर्वीं अनेक वेळां जें प्रस्तुत प्रकरणीं लिहिण्यांत आलें आहे, त्यावरून वरील गोष्टीविषयीं कोणाचीही समजूत पडेल असें आम्हांस वाटतें. गेल्या आठ वर्षांत सदरील पुस्तकाचा जो आह्मीं अव्याहत उद्योग केला त्याला आमच्याच देशांत काय, पण पाश्चात्य देशांतही तोड सांपडणार नाहीं असें म्हटलें असतां गर्वोक्ति केल्याचा दोष माथीं येईल असें आम्हांस वाटत नाहीं. मासिक किंवा त्रैमासिक पुस्तकांची कोठेंही स्थिति पाहिली तरी येवढा डोलारा कोणी एकट्यानेंच शिरीं चाळगला आहे असें आह्मांस तर अद्याप कोठें आढळलें नाहीं. केवळ भाषांतररूप किंवा प्रकाशनरूप पुस्तक असलें तर वरील गोष्ट सुसंभाव्य आहे; पण स्वतंत्र निबंधरचनेचा विचार केला असतां ती पद्धति वरच्याहून किती भिन्न आहे हें कोणाच्याही सहजगत्या लक्षांत येणारें आहे. असलें काम ह्मटलें ह्मणजे चारचोघांचे जेव्हां हात लागतील तेव्हां तें उठायाचें ! आज अमक्यानें लिहिलें, उद्यां तमक्यानें लिहिलें, हा विषय एकानें घेतला, दुसरा विषय दुसऱ्यानें घेतला, याप्रमाणें 'दसका लकडी एकका बोजा ' या न्यायानें प्रस्तुत उद्योग उभारला जाऊन चालत असतो. तर हें बहुजनसाध्य कार्य आह्मीं स्वतःच अंगीकारलें असतां त्यांत इतक्या अडचणी आल्या व नें वरचेवर मागें पडत असे या गोष्टीचें वस्तुतः पाहतां कोणास आश्चर्य करण्यास कारण नसून इतक्या विषयांवर इतका काळ पावेतों आह्मीं लेखणी चालविली, आणि कोणापाशीं एक छदाम किंवा एक ओळही न मागतां, अगर मेहेरबान डायरेक्टर साहेब किंवा ट्रान्स्लेटर साहेब यांच्या मेहेरबानीची चिल्कूल फिकीर न करतां हें महासत्र संपवून आज अवभृतस्नानाला मोकळे होणार हीच विशेष गोष्ट असें म्हणण्यास फारशी हरकत दिसत नाहीं. त्यांतून आजपर्यंत वड्या वड्या मंडळींनीं कितीका प्रकारचे मानसिक संकल्प केलेले आहेत, व कितीका प्रकारचे प्रचंड उद्योग हातीं धरून 'आरंभशूर' त्वाच्या प्रसिद्ध सूत्रास मात्र दृढतरत्व आणलें आहे, ही गोष्ट मनांत आणली असतांही आमच्या चतुरशीतिपुष्पमालेकडे पाहून आह्मांसच काय, पण प्रत्येक भाषाहितेच्छूला व देशहितेच्छूला आनंद झाल्याविना राहाणार नाहीं असें आह्मांस वाटतें. आह्मी विद्यार्थीदशेंत असून आंग्ल-

भौमनिर्मित विद्यापर्वतमार्ग क्रमीत असतांही दोहों बाजूंच्या वृक्षलतांच्या पुष्पपल्लवांनीं कित्येक वेळां आकर्षितांतःकरण होऊन मधेंमधें गमत होतों, व विद्यालयांतील सोळा संस्कार लागून स्वतः सिद्ध होत्सातें बाहेर पडतांच वरील वृक्षवाटिकांतच आराम पावून धन्यता जोडायाची हा आमचा कृतसंकल्प होता. पुढें जगदीशकृपेनें तसाच योग घडून येऊन आह्मीं 'टॆंपेस्ट' मधील एरियलाप्रमाणें बंधमुक्त होतांच त्याचाच क्रम स्वीकारला, आणि त्याचें फळ प्रस्तुत पुस्तक हें होय. आमच्या पूर्वींचें विद्वन्मंडळ हें फार झालें तर आपल्या ठिकाणींच आपण रममाण होऊन वरील पुष्पांचा मकरंद सेवीत असे. पण आह्मीं आपल्या देशबंधूंची आठवण करून त्यांस गीर्वाण व आंग्लभौम पुष्पाकरांतील मधु बिंदूंचा व सौरभाचा यथावकाश व यथाशक्ति लाभ करून द्यावा हें मनांत आणलें. विद्यापीठरूप महानीडांतून पांख फुटून भरारी मारल्यास आज आह्मांस दहा वर्षेंच काय तीं झालीं; पण या एका दशकांतच आमचा पूर्वोक्त संकल्प किती सिद्धीस गेला हें पाहून आह्मांस बरेंच समाधान वाटतें, व पुढील काळाकडे नजर दिली असतां खूप उमेद येते. आमच्या वडिलांनीं आह्मांस विद्योपासनसमयींच लेखनप्रविष्ट करून ठेवलेंच होतें, व वरील नीडत्यागाच्या वेळेस तर माजी 'शालापत्रका'चें धुराकर्म त्यांनीं सर्वस्वींच आह्मांवर लोटून दिलें. हें धुरीणत्व चार वर्षेंपावेतों आमच्याकडेच होतें. पुढें विचित्र दैवयोगानें वरील बिचाऱ्या 'पत्रका'ची इतिश्री होण्यास आह्मीच कारण झालों. मुंबईचें 'एज्यूकेशनल रेकर्ड' ह्मणजे रजा व नेमणुका समजण्याचा अखबार जसें होऊन बसलें आहे त्यांच्यापेक्षां 'मराठी शालापत्रका'ची योग्यता कांहीं ज्यास्ती असावी असा आमच्या वडिलांचा संकेत होता; व पुढें अनुभवाही होता. त्याप्रमाणें 'मराठी व्याकरण' व 'कविता' हे दोन्ही उपयुक्त व महत्त्वाचे विषय सदरील पुस्तकाच्या द्वारें पुष्कळ दिवसपर्यंत प्रसिद्ध होण्यांत आले, याखेरीज मधून मधून पुस्तकांवर टीका वगैरे अनेक विषयही येत असत. तेव्हां एकंदरीत पाहतां सदरील पुस्तकाची व्यवस्था आमच्या वडिलांकडे आल्यापासून तें मराठी मास्तरांस (कीं ज्यांच्याकरतां तें मुख्यतः उपस्थित केलें होतें) बरेंच प्रिय होऊन राहिलें होतें. पण १८७४ सालापासून तें एका जबरदस्त दुष्टग्रहाच्या फेऱ्यांत पडलें, व मनुष्य किंवा होडी भोंवऱ्यांत सांपडली. असतां कालें करून जशी त्यांची गति केंद्रप्रवण होत होत त्यांत त्यांचा शेवटीं लय होतो, त्याप्रमाणेंच पुढील सालापर्यंत वरील ग्रहग्रस्त पुस्तकाची मजल जेमतेम आटपून शेवटीं बुडालें! हा महान् अनर्थ होण्यास कारण काय झालें

म्हणाल, तर पूर्वोक्त कविताविषय. सदरील विषयाचे पूर्वभाग आटपून महाराष्ट्र कवितेवर आह्मी येऊन ठेपलों होतों, व आरंभीं थोडासा उपोद्घात केला होता. या उपोद्घातांत सदरील कवितेचे शत्रु जे मिशनरी त्यांच्या संबंधानें कांहीं मजकूर आला होता. पण येवढेंच कारण ट्रान्स्लेटर [illegible] ख्या मुज्ञ व सद्धर्मी मनुष्याचा पित्तक्षोभ होण्यास बस होऊन [illegible] व डायरेक्टर साहेबांचा खलिता सुटला कीं, असला निबंध या मासिक पुस्तकांत पुनः आला तर खबरदार ! असो; तर या प्रकारें करून 'शालापत्रका'च्या द्वारें आमचा प्रथमतः लेखनसरस्वतीच्या मुलखांत प्रवेश झाला. हा होऊन दोन वर्षे झालीं तों आह्मांस स्वतंत्र पुस्तककर्तृत्वाची हौस वाटून प्रस्तुत मालेचा प्रादुर्भाव झाला. याही गोष्टीस आज आठ वर्षे लोटून गेलीं. इतक्या काळांत प्रस्तुत पुस्तकाच्या संबंधानें किती उलाढाली झाल्या, व तितक्यांतून पार पडून आज स्वतंत्र शाळा, स्वतंत्र छापखाना, स्वतंत्र वर्तमानपत्रें, इत्यादि नवीन सृष्टींत आह्मी कसे येऊन पडलों, हें यापूर्वी आमच्या प्रिय वाचकांस निवेदन केलेलेंच आहे !

